श्रीः

No. 45.] [Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBA SÂNSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA,

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1901.

श्रीः

आनन्दवनविद्यार्थिसुमनोभिः सुसेविता।
सुवर्णाऽङ्कितसत्पाठ्यशतपत्रपरिष्कृता॥ १॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम्॥ २॥

स्तबकः—५१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ तन्त्रवार्त्तिकव्याख्या ॥

॥ न्यायसुधाख्या ॥

॥ श्रीमद्भट्टसोमेश्वरविरचिता ॥

आनन्दात्मनि विश्ववैभवभवाविर्भावसम्भावितः ।
स्वेच्छाधीसचिवः पुरन्दरपुरीशानः स्वयं खेलति ॥
तत्कारुण्यकटाक्षकुड्मलकलाकान्तोदयाघूर्णितः ।
स्वात्मानन्दसुधाम्बुधिर्विजयते श्रीमन्महेन्द्रामृतः ॥ १ ॥
यद्यप्यूषरसुक्षमेत्य गुरुणा बीजम्महेन्द्रामृतम् ।
क्षेत्रेऽभिन्नमनेकधोरु फलति प्राप्यात्मनोऽनर्घ्यताम् ॥
यन्मेघप्लुतवाङ्निरन्तरसुधासारैः समासिञ्चितम् ।
सोऽयं सर्वसुहृज्जनार्दनजगज्जीयाज्जगन्मण्डनम् ॥ २ ॥[1]
उमानन्दनमाराध्य शारदामीश्वरं गुरुम् ॥
कृत्स्नशास्त्रप्रसादेन व्याख्यास्ये तन्त्रवार्त्तिकम् ॥ ३ ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतद-
र्थानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

अत्र भाष्यकारेणार्थवादानुदाहृत्य किं कंचिद्धर्मं प्रमिमत उत नेति विचारितम् । तदयुक्तम् । प्रथमपादएव सर्वाप्रामाण्यकारणनिरासेन सर्वात्मकवेदप्रामाण्यस्य सुस्थापितत्वात् । अथ साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतान्वितभावनाप्रतिपादकपदसमुदायमात्रेण श्रेयःसाधनरूपधर्मप्रमितिसिद्धेस्तदतिरिक्तानां वायुक्षेपिष्ठादिपदानां धर्मप्रमितावनुपयोगमाशङ्क्य उपयोगोऽत्रोच्यते । ततो विधिमन्त्रना-

---

१ इमौ श्लोकौ २ पु० न भवतः ।

धर्मप्रमित्यनुत्पादकत्वेन चानुपयोगित्वे
अर्थवान्यप्युदाहियेरन् । अर्थवादादेर्दुर्गामावे ऽपि प्रामाण्यायोगादयमेव विचारः प्राग्भावी
१ स्यात्। चोदनासूत्रप्रतिज्ञातप्रामाण्यस्य विधिभागस्य प्रसिद्धधर्मसंयो-
गस्य परतः प्रामाण्यनिरासेन प्राक् प्रामाण्योक्तावर्थवादादिविचा-
रो ऽप्रतिज्ञातविषयत्वादसङ्गतः स्यादित्याशङ्काचतुष्टयं निराकर्तुमाह
(१। पृ०) * सिद्धप्रमाणभावस्येति * तत्रार्थवादार्पितप्राशस्त्यमन्त्र-
स्मारितनामधेयावच्छिन्नधात्वर्थानुरक्तभावनाविषयप्रवर्तकपरत्वेन
चोदनाशब्दस्य मन्त्रार्थवादाद्युपेतमहावाक्यविषयत्वाज्जिज्ञासासू-
त्रेण चाध्ययनविधिविहितार्थवत्ताप्रतिपादनेन सकलवेदप्रामाण्योपक्षे-
पादौत्पत्तिकत्वादियुक्तिसाधारण्याच्च वेदमात्रप्रामाण्यस्य प्रतिज्ञापर-
त्वे ऽपि यागेन स्वर्गमित्यादिसाध्यसाधनभावप्रतिपादकशब्दाभावे
न धर्मप्रमित्यशक्तत्वादसम्भवदर्थविषयत्वमाशङ्क्य धर्मप्रमितिश-
क्तिप्रदर्शनार्थत्वेन चोदनात्वसङ्कीर्तनोपपत्तेरुपदेशो हि भवतीति
चोदनाख्योपदेशान्वयस्य हेतुत्वेन भाष्यकृता व्याख्यातत्वाद्वेदवाक्या-
नि धर्मे प्रमाणं चोदनात्वादिति प्रतिज्ञासूत्रार्थावधारणादर्थवादा-
दिप्रामाण्यविचारस्य प्रतिज्ञासङ्गतिनिरूपणार्थं वेदग्रहणं, सिद्धे ऽपि
सामान्यतो वेदप्रामाण्ये तद्विशेषस्यार्थवादादेस्तदसंभवाशङ्कानिरा-
सार्थत्वेनास्य विचारस्यापौनरुक्त्यनिरूपणार्थं विशेषकीर्तनम्। सि-
द्धग्रहणेन चैतद्दर्शयति । प्रमाकरणत्वं प्रमाणत्वम् । न च प्रथमे
पादे धर्मप्रमोत्पत्तिसिद्ध्यङ्गीकारेण तत्र वेदस्य करणत्वमुच्यते ।
प्रत्यक्षादेस्तत्करणत्वनिषेधाच्छब्दस्य च प्रमाणान्तरादृष्टे ऽर्थे करण-
त्वासिद्धेः तस्मात्कारणाभावेन धर्मप्रमानुत्पत्तिमाशङ्क्य कारणान्त-
राभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासध्रीचीनपदार्थप्रतिपादनद्वारे-
णापौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरानपेक्षस्यात एव निरस्तदोषाशङ्कस्य वेद-
स्य कारणत्वोपपत्तेर्धर्मप्रमाख्यकार्यमङ्गायस्तत्र प्रतिपादितः, इह
त्वर्थवादादिरूपस्य वेदभागस्य तत्राकरणत्वमाशङ्क्य करणत्वं प्रति
पाद्यतइति स्पष्टमेवापौनरुक्त्यं करणनिरूपणार्थं तु प्रथमपादे सत्यु-
क्तप्रमाणभावस्येत्यवक्ष्यत्।धर्मप्रमाया वेदकार्यत्वप्रतिपादनेन त्वर्थो-
त्सिद्ध्यदपि वेदस्य करणत्वं संमुग्धरूपेणैव सिध्येदर्थवादादिवि-
शेषरूपेणेति प्रतिपादयितु सर्वत्र इत्युक्तम् । अर्थवादादिप्रामाण्या-
सिद्धौ सर्वात्मकवेदप्रामाण्यासिद्धेः संमुग्धाभिप्रायः सर्वशब्दो व्या-
ख्येयः। परतः प्रामाण्यादिद्वारा अप्रामाण्ये सकलस्य वेदस्य निरस्ते
ऽप्यर्थवादादीनामबोधकत्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य धर्मबोधोपयोगित्व-
मिह प्रतिपाद्यमित्युपयोगशब्देनोक्तम् । अर्थवादोदाहरणं त्वामर्थ-

क्यमतदर्थानामित्यविशेषश्रवणात् प्रदर्शनार्थं द्वारप्रविशेषप्रतिपादने चार्थवादमात्रस्य द्वारविशेषो ऽत्राधिकरणे प्रतिपाद्यतइति दर्शयितुम्। सामान्यतस्तुत्युपयोगित्वासिद्धौ लाक्षणिकस्तुत्यादिद्वारविशेषस्याशक्यकल्पनत्वात्पूर्वं सामान्योपयोगे विचार्ये । सर्वेषामेवोदाहरणत्वमिति विध्यर्थवादमन्त्राणामित्यनेनोक्तम् । सिद्धे च धर्मप्रमाणे कार्ये कियतो वेदभागस्य तत्र कारणतेति विचारावसरो भवतीत्यधुनेत्यनेनोक्तम् । तस्मात्सर्वमदुष्टं श्लोकं व्याचष्टे * सामान्यत इति * यद्वा प्रतिपादितमपि सकलवेदप्रामाण्यमर्थवादादिष्वसम्भवादाक्षिप्येह समाधीयते इति । अन्यथा श्लोकं व्याचष्टे * अवधृतप्रामाण्यस्येति * अस्मिन्व्याख्याने सामस्त्यं सर्वशब्दार्थः । विध्यर्थवादमन्त्राणामिति तस्यैव विवरणम् । विध्यादिग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्व्याख्याने नामधेयग्रहणम् । इह हि द्विपर्वो विचारः । पूर्वं तावदेषामक्रियार्थत्वेनानुपयोगमाशङ्क्याध्ययनविधिबलाद्विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति सूत्रावयवेन तत्तुल्यं च साम्प्रदायिकमित्यनेन च सूत्रेण निराकृतं द्वारासम्भवात् पुनरुज्जीव्यार्थवादानां तावत् द्वारविशेषो ऽस्मिन्नधिकरणे चिन्त्यते । तस्मादनेन सूत्रेण सामान्यविशेषरूपेण पूर्वपक्षद्वयं तन्त्रेणोच्यते । आम्नायस्य तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यनेन न्यायेन क्रियार्थत्वावधारणादर्थवादादीनां तदसम्भवादानर्थक्यम् । अथाप्यध्ययनविधिबलादेषां कथं चित्क्रियार्थत्वं कल्पयितुमारभ्यते तथाप्यर्थवादानां तावद् द्वारासम्भवाद् दुःपरिहरमानर्थक्यमिति । भाष्यमप्येवमेव योज्यं सामान्योपयोगप्रतिपादनं विना विशेषोपयोगप्रतिपादनासम्भवस्यातो यावद्वेद एव पुरुषार्थतया सकलमाम्नानं न प्रतिपादयति तावदप्रमाणमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । तदभिधीयतइत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेत्यादिना प्रसिद्धमेवातदर्थत्वमित्यन्तेन * विध्युपयोगस्यापि पूर्वपक्षिणो ऽनिष्टत्वात्साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतान्वितभावनाप्रतिपादकपदसमूहपरो विधिशब्दः। चोदनोपदेशशब्दावपि तत्परौ पूर्वपक्षी मन्यते । तद्वैतद्प्रश्नपरसंलोकनत्वार्थसाद्दालीतमिवेहोपयोगाभिन्नस्ले । पूर्वं तु विधिग्रहणं न केवलं विधेरेवोपयोग किं त्वर्थवादादीनामपीत्येवं नेयम् । धर्माधर्मोपयोगिविचारोपक्रमाद्धर्माधर्मविषयमेव प्रामाण्यमभिप्रेतं विधिनिषेधयोरेव चोदनोपदेशशब्दाभ्यां धर्माधर्मप्रामाण्यमभिधानादतद्रूपस्यार्थवादादेर्न तत्र प्रामाण्यं नाप्यन्यत्र तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति सर्वस्य समाम्नायस्य क्रियार्थत्वावधारणेन भूतान्वा-

ख्यानपरत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । न चैतत्प्रक्रियामात्रं किं तु न्याय्यमेवेति यथाक्रमं कारिकाद्वयेनोक्तम् * उक्तमेवेति * अर्थे ऽनुपलब्धे इत्यत्रेत्यर्थः । तदनेन क्रियेत्यादिः समामनन्तीत्यन्तोभाष्यावयवो व्याख्यातः तद्यानीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमतश्चेत्याद्युक्तम् । कं धर्मं प्रमिमीरन्निति काक्वा सूचितो ऽर्थो यथाश्रुतेत्यादिना प्रकाशितः । एवं सर्वेषामनुपयोगित्वे पूर्वपक्षिते अध्ययनविधिसामर्थ्योपबृंहितसिद्धान्तसूत्रगततुशब्दोपक्षिप्तं तुल्यं साम्प्रदायिकसूत्रोपपादितपुरुषार्थानुबन्धित्वनिर्वाहाय अध्याहारादिनापि क्रियार्थत्वं यथासम्भवं कल्प्यमिति पूर्वविचारसिद्धान्तनिरूपणार्थमथोच्यतेत्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे * अथ कथा चिदिति * द्वारविशेषानिर्धारणेन पुनः प्रत्यवस्थानार्थं स कल्प्यमान इत्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे एवमपीत्यादिना ऽनर्थक्यमित्यन्तेन कः कल्प्येतेत्यनेनोक्तमनवधारणं दर्शयितुमुदाहार्यः प्रतिषेधाध्याहारोपन्यासः चिरवृत्तेष्वपि योगध्यानादिना रोदनादिशक्यताशङ्कापरिहाराय शास्त्रविरोधोपन्यासः रोदनवर्पानृतवचनादिदुर्मोहेषु यथाक्रमं मङ्गलाचारात्मरक्षणप्राङ्मुखभोजनशास्त्रविरोधः । अश्रुणश्च रजतपरिणामविरुद्धस्वतःशोषदर्शनाद् दृष्टविरोधः पुरास्य सम्वत्सराद् गृहे रोदनं भवतीत्यत्र फलाभावमादिशब्देनाह । धर्माधर्मपरत्वाभावे ऽपि सिद्धार्थकथनेनानर्थक्योपसंहारानुपपत्तिमाशङ्क्योक्तम् * यत्तु भूतान्वाख्यानमात्रमिति * क्रियतइत्यस्मिन्नर्थे प्रत्ययेन विवक्षिते तदनुग्रहार्थे पाकं पचतीतिवत् प्रतिपाद्यतइतिधातुप्रयोगः । वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानां च स्वरूपस्यार्थसत्यत्वे ऽपि अनुवादमात्रत्वाद् धूमादिवाक्यानां क्रियार्थत्वे ऽप्यसत्यत्वादानर्थक्यम् । एवमपि प्राशस्त्यादिलक्षणया क्रियार्थत्वसम्भवादानर्थक्योपसंहारो न युक्त इति सिद्धान्तिमतमाशङ्क्याह । * विध्येकवाक्यत्ववचनं चेति * तन्निरासहेतुमाह * न चेति * श्रौतालक्षणयैकवाक्यत्वकल्पने अन्योन्याश्रयापत्तेरितिभावः । * न च धर्माभिधानं तु भिन्नवाक्यत्वे ऽप्युपपन्नमित्याह * भिन्नेष्वपीति * विषयान्तरपनिष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गभयेन प्रतीयमानविषयत्यागेन विषयान्तरकल्पनोचिता प्रत्यक्षादावदर्शनादित्याह * न चेति * ननु अस्तु प्रमाणान्तरे तथाशब्दे तु प्रयोजनवत्त्वाय श्रौतार्थत्यागेनार्थान्तरकल्पना युक्ता पटुक्षीरादिवाक्ये तथा दर्शनादित्याशङ्क्याह * सर्वापयेचेति * सर्वमेव वस्तु स्वविषयमेव व्याप्रियते न हूर्णनाभः कदाचित्पदद्वयं करोति । लौकिकवाक्ये तु प्रमाणं प्रत्यक्षादेरन्यथात्वकल्पनम् । तदभावे तत्रापि श्रौतार्थानतिक्रमादिति भावः । तार्किक-

स्थितिपर्यालोचनयापि न प्रयोजनानुसारेण विषयकल्पनोचितेत्याह * तेनैवेति * प्रयोजनवत एव प्रमेयत्वे तस्य हानोपेक्षानुपपत्तेः प्रमाणानां वैफल्यं न स्यादित्यर्थः । अप्रतीयमानस्य च प्रयोजनवत्तया ज्ञातुमशक्यत्वात्तद्विषयत्वमशक्यनिरूपणमित्याह * अपि चेति * प्रयोजनानुसारेण प्रमाणविषयकल्पनं निराकृतमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रमातॄणां प्रयोजनवत्प्रमित्सायामपि प्रमाणशक्त्यनियमात्प्रमेयानियम इत्याह * न हीति * पुरुषाधीने ऽपि च चक्षुरादिव्यापारे प्रमेयानियमात्स्वतन्त्रे वेदे का वार्त्तेत्याह * यत्रापीति * प्रमाणान्तरस्य प्रयोजनवद्विषयत्वानियमे ऽपि वेदस्य शास्त्रत्वेन हितोपदेशित्वात् प्रयोजनवद्विषयत्वनियमेन भाव्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * कुतः प्रथममित्यपेक्षिते परीक्षात इति दर्शयितुमाह * अयमेव हीति * शास्त्रत्वस्यैव प्रागसिद्धेरिति भावः । न च वेदस्य निष्प्रयोजनार्थाभिधायित्वं तथाभूतस्य चादरणीयत्वं पर्यनुयोज्यमित्याह * तच्चेति * उभयत्र यथाक्रमं कारणमाह * सर्वेति * उत्तरकालतामुपपादयति * न हीति * परीक्षणेन[1]हि पुरुषाधीनप्रामाण्यापत्तेर्नाध्येत्रा ऽऽदरमात्रेण प्रयोजनवत्त्वनिश्चय इत्याह * पश्चादिति * यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणाधीतानामपि पुरुषानुमन्त्रणमन्त्राणां न तादर्थ्यनिश्चय इति दृष्टान्तार्थः । न चाग्निहोत्रादिवाक्येषु प्रयोजनवद्विषयत्वदर्शनाद्वेदवाक्यत्वेन वायुक्षेपिष्ठादिवाक्येष्वपि तथानुमानं युक्तम् । प्रतीतिविरोधादित्यभिप्रायेणोपसंहरति * तस्मादिति * इह च यानि त्वतिरिक्तार्थान्यर्थवादमन्त्रनामधेयानुपातीनीति सर्वेषां पूर्वनिर्दिष्टानां विध्येकवाक्यत्ववशेन चैतेषामित्यादिभिर्निर्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टैः सर्वनामभिः परामर्शाद् धूम एवाग्नेर्दिवेत्यादीनामपीत्यप्याद्यादिशब्दस्योपक्रमवशेन सर्वविषयत्वात्सदृशविषयत्वे चार्थवादानामपि सर्वेषामपरामर्शोपपत्तेस्तुल्यहेतुत्वेन चैतावता ग्रन्थेन सर्वानुपयोगप्रतिपादनपरतयैतद्भाष्यं व्याख्यातमिति गम्यते । मन्त्रेष्वपि[2]च प्रयोगविध्येकवाक्यस्थत्ववशेना

---

१ अध्ययनानन्तरकालीनपरीक्षणं कर्त्तव्यमादरमात्रेण वा न प्रयोजनवत्त्वनिश्चय इत्याह परीक्षणेन हीति प्रथमपक्षे हेतुमाह पुरुषाधीनप्रामाण्यापत्तेरिति द्वितीयपक्षे वाग्निहोत्रे दृष्टान्त उक्त. यथा पूर्वापरानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठ सत्यपि न तदङ्गत्वनिश्चयस्तथादरमात्रेण न प्रकारेण न च लिङ्गादिवशादित्यर्थः।

२ अथवा विध्येकवाक्यत्वदशायामर्थवादमात्रपरत्वमविधितोऽन्यत्राप्यभावेऽन्यो- ऽपि अर्थवादानामिव समभिव्याहारवशेनैकवाक्यतायां विधिपदोत्थितविध्येकवाक्यत्वमनर्थकमिति चाह प्रयोगेति विधावनपेक्षितार्थाभिधानमपि न.—अग्नीषोमीयोऽथ वा दर्शपूर्णमासादिविधिषु पशुमादितिभाव।

पूर्वसाधनरूपलक्षणा सिद्धान्तिनो ऽभिप्रेतैवेति न तद्दर्शनाप्यर्थवा-
दमात्रपरत्वनिश्चयः । व्याख्यातृणां त्वर्थवादमात्रपरत्वेनेमं ग्रन्थं
व्याचक्षाणानामभिप्रायं न विद्मः। इदानीमेतदेव भाष्यमर्थवादमात्रा-
नुपयोगप्रतिपादनपरतया व्याचष्टे * यो ऽपि चेति * सर्वानुपयो-
गसाधारणोपपत्त्यनुकर्षणार्थश्चशब्दः । क्लेशेनेत्यप्रतीयमानैकवाक्य-
तापकल्पनेनेत्यर्थः कल्प्येतेत्यनेनैतद्दर्शयति न तावत्स्तुतिनिन्दे एव
निरूप्येते गुणदोषवत्त्वप्रतिपादनं हि स्तुतिनिन्दाशब्दाभ्यामभिप्रेतम्।
तत्र यदीष्टानिष्टफलत्वं विधिप्रतिषेधविषयत्वं वा विशिष्टेतिकर्त-
व्यताकत्वं।वा गुणदोषवत्त्वं तदन्यतः सिद्धत्वान्नार्थवादापेक्षं न
च वायुक्षेपिष्ठत्वादेर्गुणदोषवत्त्वं सर्वार्थवादाननुवृत्तेः श्रौतत्वाच्च
तस्य लाक्षणिकस्तुतिनिन्दार्थत्वासिद्धान्तभङ्गापत्तेः । न चान्यौ गु-
णदोषौ निरूप्येते।प्ररोचना[२]द्वेषजनकत्वेन च स्तुतिनिन्दयोरर्थवत्त्वं
प्रयोजनवत्त्वमिष्यते तत्र न तावदिच्छानिच्छे तच्छब्दवाच्ये विधि-
निषेधावगतेष्टानिष्टफलत्वादेव तत्सिद्धेः । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिबन्ध-
कविपरीतत्वेनालस्योत्साहभङ्गो ऽपि न । प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतवि-
धिनिषेधसिद्धत्वात्तस्मान्न स्तुतिनिन्दाख्यः कश्चिदर्थः । न ह्यसा-
वर्थवादगम्यो नापि तत्प्रयोजनमिति। एवं सिद्धान्त्यभिमतविधिनि-
षेधापेक्षितप्ररोचनाद्वेषजनकस्तुतिनिन्दासमर्पकत्वेन विधिनिषेधा-
भ्यां ग्रहणे निराकृते यदि भावनान्तर्गतिः स्यात् ततस्तद्द्वारे-
ण विधिनिषेधग्रहणात् पुरुषार्थानुबन्धित्वं भवेत्तच्च नाशङ्क्यमे-
वेति भावः । अगम्यमानैकवाक्यत्वेष्वर्थवादेषु लाक्षणिक-
स्तुतिनिन्दार्थत्वकल्पने दुःपरिहरमितरेतराश्रयत्वमित्याह * अ-
पि चेति * एतच्च पूर्वं सर्वानर्थक्याय योजितमपीदा-
नीमर्थवादानर्थक्याय प्रकटितमित्यपौनरुक्त्यम् । अर्थवादान-
र्थक्यमेवोपसंहरति * तस्मादिति * तस्मादनित्यमुच्यते इत्ये-
तत्सूत्रावयवव्याख्यानपरं तस्मादित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्या-
ख्यातम्। वृत्तिकारान्तरैरेतत्सूत्रमर्थवादाप्रामाण्येन तदेकवाक्यत-
या साकाङ्क्षत्वाद्विध्युद्देशस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः ।प्राभाकरैरपि सकल-
वेदाप्रामाण्यपरतया व्याख्यातं तन्निराकरणार्थं स एव इत्यादिभा-
ष्यम्। तत्र पूर्वपक्षे ऽर्थवादानां भिन्नार्थत्वेनैकवा[illegible]

१ एकत्र प्रयाजादि परत्र खड्गीयमादि ।
२ नापि स्तुतिनिन्दयो प्रयोजनमित्याद्य प्ररोचनेति ।
३ न गुणदोषवत्त्वमित्यनुषङ्गः ।

शशब्दो न युक्त इत्याशङ्क्याह * स एव इति * व्याख्यानान्तरमाह * अथ चेति * एतच्च विभवार्थं न निर्द्धारणइति षष्ठीसमासनिषेधात्सम्बन्धमात्रषष्ठ्यां च मध्यशब्दानुपपत्तेः। कर्मधारये ऽप्येकदेशशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेन पूर्वनिपातापातादवयववाचित्वेन च कतिपयार्थत्वाभावात् । नन्वित्यादिवृत्तिकारान्तराभिप्रायविवरणार्थं भाष्यं तस्योत्तरं नैषमित्यादि तस्यार्थः न तावत्सर्वो विध्युद्देशो ऽर्थवादापेक्षः शुद्धस्यापि वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादेर्दर्शनात्कश्चिदेव तु वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिस्तदपेक्षस्तस्यापि विधिविधेयसम्बन्धरूपावान्तरवाक्यार्थे ऽर्थवादपदानिरपेक्षस्य स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धात्मके महावाक्यार्थरूपे ऽर्थान्तरएव तदपेक्षा ततश्चैकदेशाक्षेपरूप एव तेषामाक्षेपः । अर्थवादाप्रामाण्येन महावाक्यार्थविवक्षायामप्यवान्तरवाक्यार्थविवक्षा दुर्निवारेतिभावः । तत्र कश्चिदिति काका सूचितमर्थं दर्शयति * तत्रेति * भाष्यार्थं व्याचष्टे * यान्यपीति * विधिप्रत्ययशून्येषु तर्हि समस्ताक्षेपः स्यादित्याशङ्क्य सिद्धसाध्यतामाह * यानि त्विति * यद्वा ऽनेनावृत्त्या खण्डशो भाष्यं व्याख्यायते कश्चित्पदसमूहो नैवं भवति नाप्रमाणत्वेन शङ्क्यो भवतीत्यर्थः । कश्चित्वर्थवादपदैः संयुज्यार्थान्तरे वर्त्तते तत्र तान्यर्थवादपदानि केवलान्याक्षिप्यन्ते । पुनस्तानीत्यादि शुद्धार्थवादविषयत्वेनैव व्याख्यातं यानि केवलान्यर्थवादपदानि तच्छब्दनिर्द्दिष्टानि तानि समस्तान्याक्षिप्यन्तइति ।

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च २

अत्र भाष्यकारेण स्तेनं मन इत्याद्युदाहृत्य एवं जातीयकानां धर्मं प्रति अप्रामाण्यं भूतानुवादादित्युक्तम् । तदेवं जातीयकानि कं धर्मं प्रमिमीरन्नित्यनेन गतार्थत्वात्पुनरुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे * वाङ्मनसयोरिति* अनेनैव भाष्यं व्याख्यातं भूतशब्दः परमार्थवाची वाचां परमार्थतः प्रच्छन्नरूपत्वादौपचारिकं मनसस्तेनत्वं प्रायिकं च वाचो ऽनृतवादित्वं तादृशानुवादमालोच्य धर्मे प्रत्यप्रामाण्यम्[१] अतथाभूतमुख्य[२] रूपस्तेनानृतवादित्वकीर्त्तने तु स्वार्थे ऽप्यप्रामाण्यमिति भूतानुवादादिति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् सूचितम् । ततश्च पूर्वोदाहरणेष्वतीतार्थकीर्त्तनेन योग्यानुपलब्ध्यमा-

१ पूर्वोक्तविपरीतमितिभावः

२ मु[illegible] १ पु. पा.

[illegible] महा[illegible]

प्रत्यप्रामाण्यमुक्तम् । इह तु धर्मे ऽपि चात्स्वार्थासत्यत्वानिश्चये पानदत्त्वमिति । अनेन चेहोदा-
स्वार्थे ऽप्यसत्यत्वमित्यधिकार्यत्वादपानदत्त्वमिति । अनेन चेहोदा-
हरणे पूर्वसूत्रमेवं योजितम् । मनसस्तेनशब्दवाच्यपरस्वापहा-
रित्वाभावाद्वाचश्चानृतवदनकर्तृत्वाभावान्मुख्यरूपस्तेनानृतवादिनी-
त्वकीर्तने स्वार्थासत्यत्वादानर्थक्यमभिधेयशून्यत्वं यथादृष्टार्थानु-
वादे ऽप्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यं निष्प्रयोजनत्वमिति । अव्याहा-
रादिभिस्तु क्रियार्थत्वकल्पने प्रतिषेधशास्त्रविरोधापत्तेरानर्थक्यमेव
युक्तमिति शास्त्रविरोधसूत्रव्याख्यानार्थं विपरीणामादिभिरित्या-
दिभाष्यं तद्व्याचष्टे * अथ त्विति * न चेत्यादिभाष्यमाशङ्कापूर्वं
व्याचष्टे * तत्रेति * अत्राशङ्कते * ननु चेति * पितृयज्ञे
ऽतिदेशप्राप्तस्य होतृवरणस्य न होतारं वृणीतइति निषेधः श्रूयते
दर्शपूर्णमासयोश्चानारभ्य विधिप्राप्तस्य ये यजामहस्य नानुयाजेषु य
जामहं करोतीति । तत्रानयोर्नित्यं बाधो विकल्पेन वेति निरूपणार्थं
नञ् अयं प्रतिषेधार्थः पर्युदासार्थो वेति चिन्तायां पूर्वपक्षयिष्यते ।
नञः प्रधानभूतविधायकान्वयेन निषेधार्थत्वं प्रतीतमपि ने-
श्रुत्या नञः प्रधानभूतविधायकान्वयेन निषेधार्थत्वं प्रतीतमपि ने-
क्षेतेत्यत्र व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादनङ्गीकृत्योपसर्जनीभूतधात्व-
र्थान्वयेन पर्युदासो ऽङ्गीकृतः न त्विह तथा विकल्पपर्युदासे ऽप्यपरि-
हार्यः तस्यापि पर्युदसनीयप्राप्तिसापेक्षत्वात् । अन्यथा न सांम्ये
ऽध्वर इत्यस्यापि पर्युदासत्वापत्तेः । किं चान्यत एव तदन्येषु प्रा-
प्तेस्तदन्यमात्रसङ्कोचार्थत्वे च पर्युदासोपसंहारयोरभेदापत्तेर्न पर्यु-
दासाख्यविध्यन्तरोपपत्तिः, तस्मात्प्रतिषेध एवायं ततश्च विहितप्रति-
षिद्धत्वाद्विकल्प इति तत्र प्राप्तिसापेक्षस्यापि सुरापानादिनिषेधव-
द्विशेषनिष्ठत्वाद् बलीयस्त्व स्यादित्याशङ्क्य विशेषनिष्ठेनापि निषे-
धेन स्वविषयादपने
नास्मलाभायोगापत्तेः सामान्यरूपस्यापि विधेः स्वविषयादपने
तु मशक्यत्वादनपनीतस्य च शास्त्रस्यात्यन्तबाधायोगाद्विकल्पो दु:प-
रिहर इत्युक्तम् । न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणमिति सिद्धान्तस्तु
कर्तव्यत्वप्रतिपादनात्मकविधिविरोधित्वेनाकर्तव्यत्वप्रतिपादनात्म-
कनिषेधे जामिति विकल्पापत्तेस्तत्परिहाराय पर्युदासो ऽत्राङ्गीकि-
यते तस्य विषयसमर्पणनानुकूलतया विकल्पानासञ्जकत्वात्सम्मा-
त्रसङ्कोचनार्थोपसंहारात्तदन्यमात्रसङ्कोचार्थस्य पर्युदासस्य स्पष्टं धे-
दक्षणयामित्यनयर्थं परिहरति * सत्यमिति * इष्टविरोधादन्वय

* अथात एव पर्युदासस्मादेव पर्युदसनीयाकेषु पर्युदसनीयाकमात्र यत् थामायाम-
साधारणमन्यमङ्गीय यामनारम्भ् विशेषाकोन व्याजभागो यजनीयादिना किमत इत्यर्थ

माणान्सर्वान्हेतूनभिधेयशून्यरूपानर्थक्यप्रतिपादनपरतया सामान्य-
तो व्याचष्टे * अतः परमिति * अत्र भाष्यकारेण धूम एवाग्नेर्दिवा
ददृशे नार्चिरित्यादिदृष्टविरोधोदाहरणं दर्शयित्वा तस्मान्नियमावधा
रणा सिध्यतीत्युक्तम् । तद्धूम एवार्चिरेवेत्यवधारणानुपपत्त्युपसंहा-
रार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * रात्रिं दिवमिति * यद्वैतदवधारणद्वया-
नुपपत्त्युपसंहारस्य तस्मात् दृष्टविरुद्धमित्यनेनैव सिद्धत्वात्तदुपपा-
द्यस्य दिवाग्निरादित्यं गतो रात्रावादित्यस्तमित्यवधारणद्वयस्या-
सिद्धिप्रतिपादनार्थमेतद्भाष्यमित्याह * अथ चेति * स्वरूपपरत्वस्य
वा सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वात्तत्रासत्यत्वे ऽपि न कापि क्षतिरित्याश-
ङ्क्य स्वार्थासत्यत्वे निरालम्बनस्तुत्यनुपपत्तिं तदनुपपत्त्या वा त-
त्कल्प्यमन्त्रविध्यनुपपत्तिमेकदेशाप्रामाण्ये वा समस्तवेदप्रामाण्या-
वधारणानुपपत्तिं प्रतिपादयितुमेतदित्याह * ततश्चेति * एतच्च
स्वार्थासत्यत्वप्रतिपादनस्य पूर्वपक्ष्यभिप्रेतधर्माप्रामाण्योपयोगित्व-
प्रदर्शनार्थं व्याख्यानत्रयं न त्वनन्तरानिर्दिष्टस्य स्तुत्यादिरेवेति
सर्वनाम्ना निर्देशो युज्यते । एकैकोदाहरणे चोभयाविरोधव्याख्या-
सिद्धेरुदाहरणद्वयमनर्थकम् । अथ परिहारवैलक्षण्यादुदाहरण-
द्वयम् । तथापि शास्त्रविरोधोदाहरणद्वयमुक्त्वा दृष्टविरोधोदाहरणे
वाच्यं व्युत्क्रमे किं कारणमित्याशङ्क्याह * शास्त्रेति * प्रायादि-
त्यनेनानृतवादिनीत्यालम्बने बाहुल्ये ऽभिहिते धूम एवेत्यवधारणे
ऽपि भूयस्त्वाख्यस्य बाहुल्यस्यालम्बनत्वेन बुद्धिस्थत्वादनृतवादि-
नीत्वोदाहरणपरिहारानन्तरं धूमोदाहरणपरिहारे ऽपि भूयस्त्वशब्दे-
नोक्तेनार्चिरित्यदर्शनोक्त्यालम्बने च समीपगमनक्लेशानिबन्धने दुर्ज्ञे-
यत्वे दूरशब्देनोक्ते ब्राह्मणयाज्ञानोक्तावपि स्वापराधनिबन्धनस्य दु-
र्ज्ञेयत्वस्यालम्बनत्वेन बुद्धिस्थत्वात्तदनन्तरं परिहार इति परिहारक्र-
मकारणम् । परिहाराणां सूत्रक्रमेण भेदेन चेति विग्रहः । उदा-
हरणानेकत्वकारणत्वेन परिहारभेदोक्तिः । न चैतद्विद्म इत्यत्राक्रि-
यार्थत्वादप्रमाणमिति भाष्यकारेणोक्तं तत्सिद्धान्त्यभिमतस्तुत्यर्थत्व-
निराकरणपरतया व्याचष्टे * न चैतदिति * आर्षेयप्रवरणशब्देनात्र
प्रवरे प्रव्रियमाणे देवाः पितर इति ब्रूयादित्यार्षेयवरणानुमन्त्रणवि-
धिरभिप्रेतः तेन चेहोदाहरणे ऽनुमन्त्रणक्रियास्तुत्यप्रतीतेरानर्थक्य-
मित्याद्यं सूत्रं योजितम् । तदेवोपपादयति * न हीति केन चिदंशे-
नेति * विधेयस्तुत्यंशेनान्यानिन्दांशेन चेत्यर्थः । यद्वा दृष्टविरोधि-
त्वेनैव क्रियास्तुतिपरत्वासम्भवादानर्थक्यमनेनोक्तमित्येतदेव भाष्य-
मन्यथा व्याचष्टे * न चेति * अथायमर्थ इत्यनेनानर्थक्यमेव दृष्टवि-

रोधो हेतुरुक्तः तद्व्याचष्टे * न चेति * चोदयति * कथं पुनरिती
वि । शास्त्रेणैवेति * सवर्णायां स्वभार्यायामुत्पादितः सवर्ण
एवासवर्णायां मूर्द्धावसिक्तादिः । परभार्यायां जीवत्पतिकायां
मूण्डो विधवायां गोलकः । पुनश्चोत्कर्षापकर्षाभ्यामन्यतरवर्णाप-
त्तिरित्यादिशास्त्रैकगोचरत्वान्न प्रत्यक्षगम्यमित्यर्थः । परिहरति
* नायमिति * एतदेवाशङ्कापूर्वकं विवृणोति * कथं पुनरिति *
आशङ्किता स्वाभिप्रायमाविष्करोति * कस्मात्पुनरिति * सत्यपी-
न्द्रियव्यापारे प्रतीत्यभावान्न ब्राह्मणत्वादेः प्रत्यक्षत्वं युज्यते । न
चोत्पादकजातिज्ञानस्य सहकारित्वं सम्भवत्यात्माश्रयदोषापत्तेः। प्रा-
गुत्पादकजातिज्ञानादाप्तवाक्यजनितं ज्ञानं न प्रत्यक्षत्वेनाशङ्कयामि-
त्यनाख्यातग्रहणेनोक्तम् । यद्धानेन ग्रन्थेन ब्राह्मण्यादिजातिरपह्नू-
यते । सपिण्डानुवर्त्ती विजातीयेभ्यो व्यावृत्त आकारो जातिर्न च
क्षत्रियादिभ्यो व्यावृत्तो ब्राह्मणेष्वनुवृत्तः कश्चिदाकारविशेषो मा-
तापितृसम्बन्धज्ञेनापि प्रतीयते । तस्माद् ब्राह्मणादिशब्दव्यपदेश्य-
मातापितृसन्तानजन्यत्वौपाधिको ब्राह्मणादिशब्दो न जातिवचनः ।
सन्तानस्य चानेकविप्रकृष्टकालपुरुषव्यासङ्गिनः प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमश-
क्यत्वान्न तदुपाधिकस्य ब्राह्मण्यादेः प्रत्यक्षत्वं सम्भवतीति । आश-
ङ्काभिप्रायं परिहर्त्ता दूषयति * शक्त्यभावादिति * अयमाशयः मा-
तापितृसम्बन्धज्ञस्यापत्ये ब्राह्मण्यादिप्रत्ययस्तावत्सन्देहबाधरहितः ।
स्वसंवेद्यः न च निर्विषयः प्रत्ययोऽस्तीत्युक्तम् । न चास्य सन्ता-
नविशेषजन्यत्वं विषयः । निरालम्बनशब्दप्रयोगायोगेन जातिव्य-
तिरिक्तस्य सन्तानान्तरव्यावृत्तस्य विशेषस्यासम्भवात् । न चास्म-
द्बाह्यच्छिन्नसन्तानमात्रे सन्तानः समाप्यते । येन सम्बन्धिविशेषैः
र्णैव सम्बन्धः सन्तानिविशेषेण सन्तानो विशेष्टुं शक्यते । यथा
चैकदेशावस्थिता वृक्षा एव वनशब्देनोच्यन्ते । तथोत्पाद्योत्पादकक्र-
मेणावस्थिताः पुरुषा एव सन्तानशब्दवाच्याः न सन्तानाख्यं कि-
चिद्वस्त्वस्ति । तस्मात्सर्वेषु ब्राह्मणेष्वनुस्यूतं प्रत्येकसमवेतं ब्राह्म-
णप्रत्ययविषयभूतं किंचिदवश्यमेष्टव्यम् । यश्चाकारविशेषो न प्र-
तीयतइत्युक्तम् । तत्र यद्याकारशब्देन संस्थानं मुद्रापरनामधेयम-
भिप्रेतं ततस्तस्य जातित्वानङ्गीकाराददोषः । ब्राह्मणप्रत्ययवेद्यवस्तु
धर्मविशेषो ऽनुभवसिद्धत्वान्नापह्नवमर्हति । वृक्षत्वाद्यप्यनुभवारूढरू-
पातिरेकेण निरूपयितुमशक्यम् । शाखादिमद्रूपस्य संस्थानात्मकत्वेन
जातित्वाभावात्संस्थानविशेषस्य हि प्रतिव्यक्तिविलक्षणत्वात्संस्थान-
मात्रस्य त्वन्यजातीयेष्वपि समानत्वादन्तरविशेषस्य चानिरूपणाद-

यवविन्यासविशेषात्मकस्य संस्थानस्य निरवयवेष्वसंभवाच्च संस्थानमाकारमुद्रापरनामधेयं जातिरिष्यते। तस्मात्समानाकारेष्वपि पिण्डेषु विलक्षणब्राह्मणप्रत्ययवेद्यब्राह्मण्यादिजातिर्नापह्नोतुं शक्यते। न चासौ शास्त्रस्य विषयः। प्रमाणान्तरागृहीतायां जातौ अग्रहीतसम्बन्धत्वेन ब्राह्मण्यादिपदार्थाज्ञानात्। ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां यो जायते स ब्राह्मण इतिवाक्यार्थानवधारणात्सम्बन्धाग्रहणादेव नानुमेयत्वं सदृशानुपपद्यमानार्थाभावादुपमानार्थापत्त्यसम्भवात्पारिशेष्यात्प्रत्यक्षत्वम्। उत्पादकजातिज्ञानात्तु प्रागप्रतीतेस्तस्य सहकारित्वं कल्प्यते जात्यभेदे ऽपि व्यक्तिभेदेन जातिव्यक्तिसम्बन्धभेदादुत्पादकव्यक्तिसम्बन्धितया जातिज्ञानमुत्पाद्य व्यक्तिसम्बन्धितया जातिज्ञाने कारणमित्यात्माश्रयत्वाप्रसङ्गः। सहकार्यपेक्षत्वे ऽप्यैन्द्रियकत्वाव्याघाते दृष्टान्तमाह * यथेति * शब्दोल्लेखप्रतीतौ[1] चायं दृष्टान्तः। आपाततस्तु वृक्षत्वस्य स्वरूपग्रहणे सहकार्यनपेक्षणाद्वैषमाह * नैतदिति * शब्दोल्लेखप्रतीतावपि[2] शब्दातिरिक्तसहकार्यनपेक्षणादपरं वैषम्यमाह * अपि चेति * निमित्तान्तरग्रहणेनैतद्दर्शयति। प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमपि शब्दातिरिक्तसहकारिब्राह्मणत्वादन्यत्कल्प्यम्। न चोत्पादकगतं ब्राह्मणत्वमुत्पाद्यगतात् ब्राह्मणत्वादन्यादित्येकस्य कर्मकरणत्वायोगाच्च तस्य सहकारित्वं युक्तमिति। उपवीतादीनां तु व्यभिचारात्सहकारित्वमनाशङ्क्यमेवेत्याह * नचेति * अध्यापनादीनां ब्राह्मणस्यैव विधानादव्यभिचारमाशङ्क्याह * अध्यापनाद्यपीति * क्षत्रियवैश्यौ प्रतियुज्यतइति क्षत्रियवैश्यप्रतियोगिक्षत्रियवैश्यौ वा प्रतियोगिनौ प्रतिसंबन्धिनौ यस्येत्यर्थः। नन्वध्यापनादिकारिणि लोके निर्विचिकित्सब्राह्मणप्रत्ययदर्शनात् न क्वचिद्व्यभिचारमात्रेणाप्रामाण्याशङ्का युक्तेत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * अध्यापनादीनां व्यभिचारित्वेन निर्विचिकित्सप्रत्ययोत्पादकत्वं न युक्तमितिभावः। परिहर्त्ता तून्मीलितनेत्रस्य ब्राह्मणो ऽयमित्यसन्दिग्धाबाधितापरोक्षप्रत्ययोत्पत्तेर्ब्राह्मणप्रत्यक्षत्वापह्नवायोगादन्वयव्यतिरेकबलेनोत्पादकजातिज्ञानस्योक्तप्रकारेण परिहृतात्माश्रयदोषस्य सहकारित्वकल्पनयोचितेत्यभिप्रायेणाह * नैष दोष इति * वृक्षे त्वधर्म्यलक्षणो ऽध्यापनादिनिमित्तत्वासम्भवलक्षणो वा न दोष इत्यर्थः। यदि चान्यजातिग्रहणे

[1] ब्राह्मणेतरकृत निमित्ति शब्दस्य शब्दलक्षणविकल्पं वृक्षत्व गृह्यतएव तत्त्वेन परं न प्रत्यक्षत्वेन चाह शब्दोल्लेखेति। वृक्षो ऽयमितिशब्दोल्लेखस्थलेऽपीत्यर्थः

[2] वृक्षत्वजाति शब्दातिरिक्त सहकारि नापेक्षते ब्राह्मण्यं अपेक्षत इति वैधर्म्यमिदं.

सर्वत्रैकरूपं सहकारि स्यात्ततोऽत्र तद्वैपम्यस्य दोषत्वं शङ्कयेतापि न त्वेतदस्ति आकृतिवादे तस्योपलक्षणं चापि क्वचित् केन चिद्विष्यत इत्यादिना जातिविशेषेषु यथा दर्शनविलक्षणसहकार्यभिधानादित्याह * क्वचिदिति * रूपादेर्गुणविशेषस्यैव सुवर्णत्वादिजातिग्रहणे सहकारित्वदर्शनाञ्च जातेः सहकारित्वं कल्पयितुं युक्तमित्याशङ्क्यान्यत्रादृष्टमपीहैव प्रतीतिबलादवश्यं कल्पनीयमिति दर्शयन्नुपसहरति * तेनेति * प्रतीतिबलादेव यथासम्भवं प्रत्यक्षानुमानाद्यवगतायाः सहकारित्वकल्पनं नायुक्तमित्याह * अयं चेति * न च प्रत्यक्षावगतमेव प्रत्यक्षज्ञाने कारणमिति नियमो युज्यते चक्षुरादौ व्यभिचारादित्याह * न चेति * न च जातिस्मरणव्यवधानमात्रेण चक्षुषोऽकारणत्वं वाच्यं प्रत्यक्षसूत्रे तत्र शब्दार्थसंबन्धमित्यादिना १ स्मरणव्यवधाने ऽप्यपरोक्षप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वाभिधानादित्याह * आन्तरालिकेति * न च मातापितृसंबन्धानभिज्ञाप्रत्यक्षत्वमात्रेण तदभिज्ञाप्रत्यक्षत्वं विमनस्का यदा केचिदित्यादिना २ निराकृतत्वादित्याह * न चेति * ननु स्त्रीव्यभिचारशङ्कया मातापितृसंबधानिश्चयाद्ब्राह्मण्यानिश्चय. कस्य चिदपि सम्भवतीत्याशङ्क्याह * स्त्र्यपराधात्विति * स्त्रीणां स्वातन्त्र्यनिषेधाद्भर्त्रादिभि. प्रयत्नेन रक्षणायोग्यानुपलब्ध्या व्यभिचारशङ्कायाः परिहर्तुं शक्यत्वाद् दुर्ज्ञानत्वमात्रं मातापितृसंबन्धानभिज्ञस्य भवेन्न तु सर्वात्मना ज्ञानाभाव इत्यर्थः । एतच्च दुर्ज्ञानत्वादज्ञानवचनं गौणमिति स्त्र्यपराधेनेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यतीत्याह * इति स्वयमेवेति * न च दुर्ज्ञानत्वमात्रेणाप्रत्यक्षत्वं शङ्क्यं, गिरिशृङ्गारोहणजन्यस्यापि दूरस्थपदार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धेरित्याह * न चेति * ननु स्त्रीणां प्रायेण चञ्चलत्वदर्शनाच्च वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति शालावृकाणां हृदयान्येता स्त्रियः अशास्य मन इति च वेदे ऽनुवादात्सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जत इत्यादिस्मृतेश्च । व्यभिचारस्वभावत्वावधारणाददृष्टव्यभिचारास्वपि स्त्रीत्वेन व्यभिचारो ऽनुमास्यते पलाशत्वेनेव वृक्षत्वमित्याशङ्क्याह * न चेति * स्त्रीत्वस्य व्यभिचाराप्रयोजकत्वसूचनार्थो ऽनुमानेकल्पनाशब्दः । न च निर्मूलकत्वेन लोकस्याप्रामाण्यं प्रयत्नेन रक्षणेयोग्यानुपलब्धेर्मूलत्वसम्भवादिति दर्शयितुमाह * विशिष्टेन हीति * महाकुलीनानां पुरुषाणां स्त्रीरक्षणमेवात्मरक्षणं जायायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षित इतिस्मरणात् । यद्वा दुष्कुलप्रसूतत्व व्य

१ कथं ते शब्दसंबन्धौ माभूत्प्रत्यक्षता तयोः । तदप्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि बाध्यते । बुद्धिः पूर्वं स्मृतौ शब्दार्थसंबन्धादुपजायते

२ तत्र शब्दार्थसंबन्धप्रमाणं स्मरतोऽपि वा ।

मिचारशीलत्वे प्रयोजकं न स्त्रीत्वमिति दर्शयितुं महाकुलीनत्वं स्त्रीणामुक्तम् । व्यभिचाराभावनिश्चयमेवाभियुक्तवृद्धव्यवहारेण द्रढयति * अनेनैवेति * व्यभिचाराभावानिश्चये हि निर्मूलत्वात् पितृपितामहादिपरम्परालेखनात्मकसमूहलेख्यं व्यर्थं स्यादितिभावः । कुलपरीक्षापूर्वकेदानींतनपुरुषगतविवाहादिव्यवहारेणापि तमेव द्रढयति * तथा चेति * एतावत्प्रयत्नान्वेषणे योग्यानुपलब्धिपूर्विकया लोकप्रसिद्ध्या व्यभिचाराभावनिश्चयात्र स्त्रीत्वमात्रेणादृष्टव्यभिचारासु व्यभिचारानुमानं युक्तमित्युक्तम् । इदानीमनुमीयमानो ऽपि व्यभिचारो ऽनैकान्ततो वर्णसङ्करमापादयतीत्याह * न चेति * न च व्यभिचारोत्पन्नत्वाभावे ऽपि मातृव्यभिचारमात्रेणापत्ये वर्णसङ्करः शङ्क्यः । सावर्ण्योत्पत्तिकारणस्योत्पादकसवर्णत्वस्याविघातादित्याह * तदपराधनिमित्तस्त्विति * व्यभिचारोत्पन्नस्यापि वर्णान्तरव्यभिचारानिश्चये वर्णसङ्करानिश्चय इत्याह * न चेति * ननु विप्रास्वेव विधिः स्मृत इत्यादिवचनाद्भर्तृव्यतिरिक्तसवर्णोत्पन्नस्यापि वर्णान्तरापत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह * सवर्णेन चेति* गवाद्यावुत्पादकसजातीयापत्योत्पादकत्वदर्शनेनेहापि तथानुमानाश्च वर्णान्तरापत्तिः सम्भवतीति ब्राह्मणादिविहितकर्म्मानधिकारप्रतिपादनपरं विप्रास्विति वचनं व्याख्येयं कुण्डगोलकवचनमपि सत्येव ब्राह्मण्ये ऽवान्तरसंज्ञाविशेषप्रतिपादनपरमिति उत्पादकासावर्ण्ये ऽपि क चिदन्यतरसवर्णोत्पत्तिस्मरणान्नात्यन्तं तदुच्छेदः किमुत तत्सावर्ण्यइत्यतिशयार्थमाह * सङ्करजातानामपि चेति * एवं हि स्मर्यते ।

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयस्सप्तमे पञ्चमे ऽपि वा ।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति ॥

अस्यार्थः क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्ना कन्या मूर्द्धावसिक्ता ब्राह्मणाय दीयमाना मूर्द्धावसिक्तजातेरुत्कृष्टां १ कन्यां जनयति सापि ब्राह्मणाय दीयमाना कन्यान्तरमेवेत्येवं पञ्चमे युगे पुरुषान्तरे ब्राह्मण्योत्पत्त्या जात्युत्कर्षः एवं चाश ब्दात् षष्ठे वैश्यायां सप्तमे शूद्रायामिति । मूर्द्धावसिक्तादिपुत्रपरम्परायास्तु क्षत्रियादिस्त्रीणां तथैव पञ्चमादिषु क्षत्रियादिजातीयापत्योत्पत्तेरपकर्ष इति पूर्ववच्चाधरोत्तरमित्युत्तरभागातिदेशात्सूचितं, नन्वस्यार्थस्य प्रत्यक्षेण विवेक्तुमशक्यत्वाद् ब्राह्मण्यादेश्च शास्त्रविषयत्वानङ्गीकारेण निर्मूलमेतत्स्मरणं स्यादत आह * तत्र त्विति *

१ ब्राह्मणात्क्षत्रियोत्पन्नमूर्धाभिषिक्तं २ पु० ।

क चित्प्रत्यक्षावगतायां जातौ सम्बन्धग्रहणसम्भवात्. गृहीतपदार्थ-
केन शास्त्रेणान्यत्र तत्प्रतिपादनं युक्तमिति मात्रशब्देन सूचितं, प्रत्य-
क्षावगतिसम्भवादन्यत्र शास्त्रव्यापारो नाङ्गीकृतः, इह तु तदसम्भ-
वाच्छास्त्रविषयत्वं नायुक्तमित्याह * न हीति * नन्वाकारसाम्येन
क चिदपि ब्राह्मण्यादिविवेकस्य प्रत्यक्षेणावगत्यसम्भवात्सर्वत्रागम-
गम्यत्वमेवाङ्गीकार्यमित्याशङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति * तस्मादिति।
केन चिन्निमित्तेनेति * स्वरविशेषादिनेत्यर्थः । स्मरणस्य स्वात-
न्त्र्येण प्रामाण्यायोगात्तन्मूलप्रदर्शनार्थं दर्शनग्रहणं तस्याप्युत्पाद-
कजातिस्मरणनिरपेक्षेन्द्रियजन्यत्वायोगात्पूर्वोत्पादकजातिस्मरण न-
त्सहकारीति निदर्शयितुं पारम्पर्यग्रहणं प्रत्यक्षत्वोपपादनफलमु-
पसंहरति * इति भवतीति * ननु

शमोदमस्तपः शौचं सत्यमार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म प्रचक्षते ॥

इत्यादिस्मृतिपर्यालोचनया तपःप्रभृत्याचारयोगनिमित्तत्वेऽपि ब्राह्म-
णशब्दप्रवृत्तेस्तस्य प्रत्यक्षत्वेन दृष्टविरोधसम्भवात्किमिति महता क्लेशेन
जातिः साध्यते अत आह * येषामिति * प्रमाणाभावमुपपादयितुमाह
* सिद्धानां हीति * अनवस्थितत्वापत्तेराचारनिमित्तत्वं न यु-
क्तमित्याह * स एवेति * कारणान्तरमाह * तथेति * ननु
तपःप्रभृत्याचारयोगिनि लोके ब्राह्मणशब्दप्रयोगदर्शनात् कथं त-
न्निमित्तत्वनिरासोऽत आह * एताभिरिति * ब्राह्मणत्वप्रतिपादने
द्योतकत्वमात्रं तपःप्रभृतीनां न तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमि-
त्यर्थः यद्वा का तर्ह्यस्याः स्मृतेर्गतिरित्याशङ्क्यैतदुक्तम् । द्योतक-
त्वमात्रं स्मृत्या प्रतिपाद्यते न तु तपआदीनां समुदायो ब्राह्मण्य
स्मृत्या प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । यदा तु पूर्वोक्तार्थोपसंहारपरत्वेनेयं फ-
क्किका व्याख्यायते तदा नैताभिस्तपःप्रभृतिभिरुपपत्तिभिरयं ब्रा-
ह्मणः प्रतिपाद्यते द्योत्यतइति योज्यम् । किं त्वेताभिरितरेतराश्रयप्र-
सङ्गादिभिरुपपत्तिभिरयमर्थं प्रतिपाद्यते। तदुच्यते न तपआदीनां
समुदायो ब्राह्मण्यमिति । ननु तपःप्रभृतीनां आचाराणां व्यभिचा-
रित्वेन प्रत्येकं ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् युगपदनुष्ठाना-
भावेन च समुदायाभावान्माभून्निमित्तत्वं तज्जनितस्य तु संस्कारस्य
भविष्यत्यत आह * नेति * माभूच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं जात्यभि-
व्यञ्जकत्वं भविष्यत्यत आह * नेति * उभयत्र पूर्वोक्तमेवोपपत्ति-
द्वयमतिदेष्टव्यम् । एवं तर्हि व्यञ्जकाभावेनाप्रत्यक्षत्वं स्यादित्याशङ्का-
निराकरणार्थं पूर्वोक्तमभिव्यञ्जकं स्मारयति * किं तर्हि इति *

न्वाचारनिमित्तत्वाभावे मासेन शूद्रो भवति ब्राह्मण. क्षीरविक्रयादिति वचनमनर्थक स्यादित्यतआह * तस्मादिति * न तु सत्यपि प्रत्यक्षविरोधे विकल्पेन प्रामाण्योपपत्तेः प्रत्यक्षनिरुद्धवचनमप्रमाणमिति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह * पूर्ववच्चेति * विकल्पविषय एवायं न भवतीत्याह*अपि चेति * को हि तद्वेदेति*शास्त्रदृष्टविरोधोदाहरणे भाष्यकारेण पूर्व तावदाद्य सूत्र योजित * यदि प्रश्नइति * तद्व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * शास्त्रदृष्टविरोधप्रतिपादनार्थं यद्यनवक्लृप्तिरित्यादिभाष्यं तद्व्याचष्टे * निश्चितेति *

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

अत्र भाष्यकारेण शोभते ऽस्य मुखमित्याद्युदाहृत्य आद्यन्तावत्सूत्रं योजित यदि भूतानुवादो ऽनर्थक इति तद्व्याचष्टे * यदि तावदिति * गर्गत्रिरात्रब्राह्मणोपक्रमोपन्यासस्य य एवं वेदेत्येव शब्दव्याख्यानार्थत्व गर्गत्रिरात्रब्राह्मणग्रहणेनोक्तम् । उदाहरणान्तरगतैवशब्दस्य व्याख्यानार्थं वेदानुमन्त्रणग्रहणम् । विद्यमानयोरेवेत्यनेन यथादृष्टवचनत्व भूतशब्दस्य दर्शितम्। सम्भवति च गर्गत्रिरात्राहीनविशेषविधायिब्राह्मणस्य परिहारसूत्रवक्ष्यमाणप्रकारेण मुखशोभावेदानुमन्त्रणस्य तु वाजिनमिति मन्त्रलिङ्गादपि गम्यते। प्रकृतसूत्रयोजनार्थम्। अथाध्ययनफलानुवाद इति भाष्य तद्व्याचष्टे * अथ त्विति * मुख्यरूपयोर्मुखशोभावाजिजन्मनोर्योग्यानुपलब्धिर्बाधितत्वादिति भाव. । कालान्तरफलत्वेन योग्यानुपलब्धिविरोधपरिहारशङ्कानिराकरणार्थत्वेन सौत्रतथाशब्दव्याख्यानार्थं कालान्तरइत्यादिभाष्य तद्व्याचष्टे * वर्त्तमानापदेशाच्चेति * तदनेन यथाभूत मुखशोभाद्यनन्तरफलत्वेन कीर्त्यते तथाभूतस्याभावादानर्थक्यमितिसूत्र योजितम् । फलविधिरित्येन कालान्तरभावित्वावगमात् वर्त्तमानापदेशो ऽय न भवतीत्याशङ्क्य द्रव्यसंस्कारकर्मस्वित्यत्र निराकरिष्यमाणत्वान्नाय फलविधिरिति भाष्यकृतोक्तम् । तत्र विद्याया द्रव्यादिबाह्यत्वात्तदधिकरणाविषयत्वमाशङ्क्य संस्कारान्तर्गतिं दर्शयितुमाह * कर्म्मानुप्रानेति * तत्र हि यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप श्लोक शृणोति । तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति । वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्याइत्यादीनि द्रव्यादिविषयाणि वाक्यान्युदाहृत्य किमेते फलविधय फलार्थवादा वेति विचारयिष्यते। तत्र पर्णतादेरप्राप्तत्वेनावश्यविधेयस्य फलाकाङ्क्षायां साक्षात्पुरुषार्थरूपश्रु-

तफलसम्भवे पारम्पर्यपुरुषार्थरूपक्रतूपकाराख्यफलकल्पनायोगा-
त्फलविधित्वेन पूर्वपक्षयित्वा यथा कथं चित्पुरुषार्थरूपफलत्वेन वि-
ध्यनुपपत्तिपरिहाराद्रात्रिसत्रादिवाद्विपरिणामकल्पनानुपपत्तेर्यथाश्रु-
तवर्त्तमानफलत्वसङ्कीर्त्तनस्य चानुपलब्धिविरोधाच्च फलविधित्वमि-
ति सिद्धान्तयिष्यते चिन्तयिष्यत्येतदित्यादिभाष्यं पौनरुक्त्याश-
ङ्कानिराकरणार्थत्वेन व्याचष्टे * न पौनरुक्त्यादिति * एवं तर्हि
सिद्धान्त्यभिमतं स्तुत्यर्थत्वमेव पूर्वपक्षिणा निराकार्यमित्याशङ्क्य
तदर्थमेव स्वार्थासत्यत्वनिरूपणमित्याह * स्तुत्यर्थतेति *

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

अत्र भाष्यकारेण पूर्णाहुत्याद्युदाहरणेषु यदि भूतानुवादमा-
त्रमनर्थकमित्यनेनाद्यं सूत्रं योजयित्वाऽथाफलविधिरन्येषामानर्थक्यं-
मित्यनेनान्यानर्थक्यसूत्रं योजितम् । तत्र फलाभावसूत्रमपि योज-
यितुं शक्यत्वात् किमिति न योजितमित्याशङ्क्यानन्तरेणैव निर्णीत-
पारार्थ्येषु फलविधित्वनिराकरणन्यायेनात्रापि फलाभावस्य सुज्ञान-
त्वादित्याह * अनन्तरेणैवेति * कथमेषां तदधिकरणविषयत्वमि-
त्याशङ्क्याह * पूर्णाहुतेरिति * यदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यदि पु-
नरिति * न ह्यकृत्वेत्यादिनान्यानर्थक्योपपादनार्थं पौर्वापर्यमुपन्य-
स्तम् । तत्र समानफलकर्माल्पत्वमहत्त्वमात्रेणान्यानर्थक्योपपत्तेः
पौर्वापर्योपन्यासो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह * समानफलान्यपीति * अ-
पिशब्देनाल्पत्वमहत्त्वमुपक्षिप्तमशक्तस्यानुष्ठातुमशक्यत्वाद्युक्तमश्वमेध-
ज्ञानस्य तदनुष्ठानात्प्राग्भावित्वं पूर्णाहुतिपशुबन्धयोस्तु कथमत
आह * पूर्णाहुतीति * अग्निहोत्राद्यङ्गभूताग्न्युत्पादकाधानाङ्ग-
त्वात्पूर्णाहुतेः प्राग्भावः स एव औपवसथ्ये ऽहनि द्विदेवत्यः पशु-
रालभ्यतइत्यनेन वचनेनाग्नीषोमीयस्येति भावः * प्रथमं वा निय-
म्येतेति * वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इत्याद्युदाहृत्य किं त्र्यादयः
परार्द्धपर्यन्ता विकल्पेनालब्धव्या उत त्रय एवेत्येकादशे चिन्तयि-
ष्यते । तत्र बहुवचनेन द्वित्वातिरिक्तसङ्ख्यासामान्यरूपबहुत्वा-
भिधायिनां तद्विशेषाकाङ्क्षायां परार्द्धातिरिक्तसङ्ख्याविशेषाभावा-
त्तत्पर्यन्तत्र्यादिसंख्याविशेषाक्षेपात्समुच्चये संख्यान्तरोपजननेन स-
र्वविनाशापत्तेर्विकल्पेन विनियोग इति । बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः
स्यादित्यनेन पूर्वपक्षयित्वा प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः
स्यादित्यनेन त्रिसंख्योपादानं विना चतुराद्युपादानाशक्तेरवश्योपादे-
यत्रित्वमात्रेण बहुवचनोपपत्तेरतिरिक्ताक्षेपे प्रमाणाभावात् त्रित्व-

नियम इति सिद्धान्तयिष्यते । दृष्टान्ते पौर्वापर्य्यादरार्थमेव तेनैव पथेत्युक्तमित्याह * तथा चेति * भवत्वन्यानर्थक्यमत आह * तस्मादिति * फलविशेषार्थत्वेन तर्ह्यन्येषामर्थवत्त्वं भविष्यतीत्यत आह * न चेति * नन्वेवमपि सिद्धान्त्यभिमतस्तुत्यर्थत्वानिराकरणात्पूर्वपक्षो न सिद्धो ऽत आह * न चेति *

अभागिप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

अत्र भाष्यकृता न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्यप्रतिषेधभागिनमर्थं प्रतिषेधन्तीति बहुवचनं प्रयुक्तम् । तदयुक्तम् । पृथिवीचयनस्य प्राप्ते प्रतिषेधभागित्वादित्याशङ्क्याह * श्रीण्यपीति * विज्ञायत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * अन्तरिक्ष इति * अस्तु तर्हि पर्युदासो ऽत आह * अतश्चेति * प्रतिषेधग्रहणं पर्युदासस्याप्युपलक्षणार्थमिति भावः । उभयत्र सिद्धान्त्यभिमतं नित्यानुवादत्व निराकर्त्तुमाद्यं सूत्रं योजयति * अथापीति * पृथिवीचयनस्याप्रतिषेधभागित्वप्रदर्शनार्थं पृथिवीचयनप्रतिषेधार्थं च यद्वाक्यं भवेत् चयननिषेधार्थमेव तदितिभाष्यं तदुपपादयति * पृथिवीति * अस्तु तद्बाधो ऽत आह * बाधे चेति * विकल्पेन चयनविधेरप्यर्थवत्त्वं भविष्यत्यत आह * विकल्पे ऽपीति * पाक्षिकबाधार्थमेवायं प्रतिषेधो भविष्यति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीतिवदत आह * कामसंयोगाच्चेति * पशुकामश्चिन्वीत प्रजाकामश्चिन्वीतेत्यादिभिर्वाक्यैः काम्यत्वावगमाद्विनापि प्रतिषेधं पाक्षिकत्वसिद्धेः प्रतिषेधानर्थक्यमिति भावः । न च कामाभावे पाक्षिकत्वं प्रतिषेधवशाद्भविष्यतीति शक्यं वक्तुं काम्यस्य कामनाभावे प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधायोगात् विशेषणोपादाने च तत्परतयावगतस्यास्य प्रतिषेधस्य क्रियायां कल्प्यत्वेन दौर्बल्याच्च पाक्षिकत्वापादने सामर्थ्यमस्तीत्याह * दुर्बलश्चेति * ननु दुर्बलेनापि प्रतिषेधेनागत्या पाक्षिकचयनविधिबाधो नातीव दोषमावहतीत्याशङ्क्य अथाप्रमाणं नैव विरोधो भवतीत्यनेन भाष्येण प्रतिषेधाप्रामाण्येनागतिपरिहारः कृतस्तदतिस्पष्टत्वान्न वार्त्तिककृता व्याख्यातम् । ननु बहुतरकल्प्याग्निहोत्रादिविधिविरोधेनैकस्य कल्प्यस्य पूर्णाहुत्यादिविधेरप्रामाण्यं युक्तं इह तूभयोः प्रत्यक्षत्वेनाविशेषात्कथमेकान्ततः प्रतिषेधस्यैवाप्रामाण्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थं भाष्यम् * कथं तत्प्रमाणमित्यादि * तत्र

१ भागोति इष्टकाभिरग्नि चिन्वीतेतिवचनासामर्थ्यात्पृथिव्यामेव चयनं प्राप्तं तत्र न पृथिव्यामिति यथाश्रुते इयं प्राप्तेरश्चेति विधिरनर्थक प्रत्यवति ।

स्वयमाकुलत्वमुपपादयति * एतदेवेति * अप्राप्तस्य चयनस्य पृ॰ थिव्याधारत्वनिषेधायोगात्प्राप्तिस्तावदङ्गीकार्या पुनश्चानाधारचय॰ नायोगात्तन्निषेधोऽपीत्येतदेवेत्यनेन परामृष्टम् । किं तद्विध्यन्तर॰ मित्यपेक्षायामाह * विध्यन्तर चेति * अस्य गुणपरत्वाच्चयनोत्प॰ त्तिवाक्योपलक्षणार्थत्वं दर्शयितुमिष्टकावाक्योपन्यासः स्तुत्यर्थत्वे चानाशङ्कचमेवेत्याह * प्ररोचनाबुद्धिस्त्विति *

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

नन्वतः परं स्वार्थेनैवानर्थक्यं प्रतिपादयतीति वार्त्तिककृद्व॰ चनात्स्वार्थासत्यत्वरूपानर्थक्यप्रतिज्ञायामयं हेतुर्गम्यते तच्च विरुद्ध॰ म् । अनित्यो ह्यत्र प्रवाहणापत्यं बबरः स्वार्थः प्रतीयते तत्रासत्यत्वे सति अनित्यसंयोग एव न स्यात् [१] न चानित्यसंयोगेनानित्यसंयोगा॰ भावः साध्यो भवितुमर्हति * उच्यते [२] * अनित्यसयोगप्रसङ्गोऽत्र हेतुर्विवक्षितः ततश्च स्वार्थसत्यत्वेऽनित्यसंयोगप्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं स्वार्थासत्यत्वं बबरः प्रावाहणिरित्यादीनामेष्टव्यमिति सूत्रार्थो भवति अनित्यसयोगान्मन्त्रानर्थक्यमित्यत्राप्यर्थप्रकाशनपक्षे यस्य योऽर्थः स एव तेन प्रकाशयितव्यः क चिच्चानित्यैरकर्म्माङ्गभूतैः स्वार्थैरर्थव॰ न्तो मन्त्रा लक्ष्यन्तइत्युपक्रमवार्त्तिकाद्यद्येतद्विवक्षित तथा सत्यादि॰ मदर्थाभिधानाद्वेदस्य कृत्रिमत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चोपसंहार॰ वार्त्तिकादनित्यसंयोगः खल्वपि भवेन्मन्त्रेष्वभिधानार्थेष्वितिभाष्या॰ च्चायमेवार्थः प्रतीयते । अन्यानर्थक्याभागिप्रतिषेधयोरप्येवम् । तत्रापि स्वार्थासत्यत्वे तयोरभावात्सूत्रव्याख्यानार्थमनित्यसंयोग॰ श्चेति भाष्यं तत्सोपस्कारमेव द्रष्टव्यम् । अनित्यसंयोगः स्वार्थव॰ त्त्वे प्रसज्येत तस्मादानर्थक्यमेव युक्तमिति तत्रानित्यसंयोगप्रसङ्गा॰ न्भाभूत्स्वार्थस्य सत्यत्वं स्तुत्यर्थत्वं तु सिद्धान्त्यभिमतं निराकर्त्तुम॰ शक्यमित्याशङ्क्याह * सर्वोपाख्यानेष्विति * अयमाशयः अन्यपर॰ त्वं ह्युच्यमानं कार्यपरत्वं वा स्यात् स्तुतिपरत्वं वा तच्चोभयमपि प्रतीत्यनारूढत्वान्न युज्यते तेन पारिशेष्यादर्थवत्त्वमङ्गीकुर्वता स्वार्थ॰ परत्वमेव वाच्यं तत्र चानित्यसयोग प्रसज्येत इति । ननु परं तु

१ यदा स्वार्थासत्यत्वरूपानर्थक्यप्रतिज्ञा तदा बबरादीनामनित्यानामभावात् एव नित्यार्थत्वाद् भवति ।

२ बबरादिशब्दानि प्रतीयमानबाधितार्थकानि सत्यत्वेऽनित्यसंयोगप्रसङ्गात् ।

३ भाष्यं तदेव स्वार्थत्वेऽप्यानर्थक्यप्रसङ्गात् यथार्थत्वे प्रसज्यमानाप्रतिषेधभाष्यदर्प- निषेधत्वादिति ।

श्रुतिसामान्यमात्रमित्यत्र ववरादिशब्दानां नित्यसिद्धवाय्वाद्यर्थाभिधायित्वस्योक्तत्वात्स्वार्थपरत्वे ऽपि नानित्यसंयोगप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणार्थं वेदप्रामाण्ये सतीति भाष्यं तद्व्याचष्टे * स चेति * अयमाशयः । अनित्यार्थाभिधायित्वे कृत्रिमत्वेन वेदस्याप्रामाण्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं कथं चिन्नित्यसिद्धवाय्वाद्यर्थवचनत्वं कल्पितं यदा तु कथं चित्प्रामाण्यं न सम्भवति तदा यथाश्रुतार्थपरित्यागकारणाभावान्न क्लेशेन ववरादिशब्दानां वाय्वादिवचनत्वकल्पनं युक्तमिति । नन्वेवमप्रामाण्ये सति यथाश्रुतार्थपरित्यागकारणाभावादनित्यार्थाभिधायित्वमनित्यार्थाभिधायित्वे ववरादिवाक्यानां कृतकत्वेनाप्रामाण्यमितीतरेतराश्रयमाशङ्क्येतरैकदेशवदित्युक्तम् * तस्यार्थः * यथैतरेषामनित्यसंयोगरहितानामापो वै शान्ता इत्यादीनामेकदेशानामक्रियार्थत्वादप्रामाण्यं तथैतेषामनित्यार्थानामप्यक्रियार्थत्वेनैवाप्रामाण्यासिद्धेर्न इतरेतराश्रयत्वमिति । नन्वध्ययनविधिबलात्सर्वस्य वेदस्य पुरुषार्थोपयिकत्वावगतेः कथमर्थवादानर्थक्यशङ्का अत आह * तस्मादिति * अदृष्टार्थत्वे ऽपि पुरुषार्थोपयिकत्वोपपत्तेर्नैकान्ततो ऽर्थपरत्वमध्यापनविधिराक्षिपतीति भावः । प्रथमादीनामित्यनेनैतद्दर्शयति प्रथमसूत्रव्युत्पादितमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वमर्थवादेष्वेवासम्भवादाक्षिप्य तेन सर्वत्र विधेर्हि प्रयोजनाकाङ्क्षायां दृष्टे सम्भवत्यदृष्टं न कल्प्यमिति तत्रोक्तम् । न च सर्वत्रैकरूप्येण भाव्यमिति नियमो युक्तः । स्तोमादिष्वर्थपरत्वासम्भवात् । अथ तत्रापि नियतकालसामभागपूरणाद्यर्थत्वादर्थज्ञानार्थत्वाभावे ऽपि दृष्टार्थत्वमात्रेणैकरूप्यमुच्यते । ततो ऽत्रापि यत्सम्भवति तत्प्रयोजनमित्यनेन रूपेणैकरूप्यं मत्वा सन्तोष्टव्यम् । यद्वा अध्ययनसंस्कृतैरक्षरैर्यच्छक्यते पुरुषार्थरूपं तत् कुर्यादित्यध्ययनविधिना वेदाध्ययनस्य शक्यफलसाधनत्वावगमादर्थवादाक्षरैः कस्य चित्पुरुषार्थरूपस्य कर्तुमशक्यत्वाद्विप्रयोजनत्वमेवाङ्गीकृतमित्याह * अथ वेति * प्रत्यक्षशब्देनापरोक्षाकारवाचिनो ग्रहणपर्यन्तमध्यापनमभिप्रेतं तस्योपेक्षाफलत्वमुपपादयितुं हेतुतयार्थवादजनितस्य ज्ञानस्य हेयोपादेयार्थविषयत्वेन तद्वाक्यानामुपेक्षाफलत्वं दृष्टान्तमिषेणोक्तं द्रष्टव्यम् । अर्थपरत्वाभावे ऽपि कर्मानुष्ठा-

१ ग्रहणपर्यन्तताया प्रत्यक्षत्व भवतीतिभाव, ।

१ तस्य ग्रहणपर्यन्तताध्ययनस्योपेक्षाफलत्वमुपपादयितुमर्थवादवाक्यानामुपेक्षाफलत्व दृष्टान्तमिषेण हेतुतयोक्तमिति सम्बन्धः ।

२ अर्थवादवाक्यानामुपेक्षाफलत्वमुपपादयितुमाह अथेति ।

नकाले उच्चारणार्थत्वसम्भवादर्थवादाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वं निष्प्रयोजनत्व वा पूर्वपक्षिणापि नाङ्गीकार्य्यमित्याशङ्कते * अथेति * परिहरति * प्रयोगेति * अव्यापाररूपत्वेन मन्त्राणां व्यापारग्राहिणा करणेन साक्षाद्ग्रहणायोगादुच्चारणद्वारा तद्ग्रहणं तद्ग्रहणाच्चोच्चारणार्थत्वेत्यन्योन्याश्रयापत्तेश्च प्रकरणपाठमात्रेण विनियोगो युक्तः सामर्थ्योत्त्वभिधानक्रियार्थत्वावगमे तद्द्वारा प्रकरणग्रहणोपपत्तेरनुच्चारितस्याभिधानाशक्तेः कर्म्मकालोच्चारणसिद्धिरिति भावः। मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन चार्थवादानामर्थपरत्वाभावे ऽपि कर्म्मकालोच्चारणमन्त्रत्यःपूर्वपक्षी मन्यतइत्यनभिमतमपि प्रौढ्यानुजानाति * अथ वेति * अस्मिन्पक्षे सूत्रविरोधमाशङ्क्याह * यत्त्विति *

विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधिनां स्युः ॥७॥

पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्भिन्नविषयत्वापत्तेरपूर्वोदाहरणानुपपत्तिमाशङ्कते * पूर्वपक्षेति * नातिप्रयत्निनां परिहारमाह * केचिदिति * स्वमभाष्यकारस्यानिपुणत्वापत्तेरिमं परिहारं दूषयति * यद्यपीति * स्वमतेन परिहरति * तदभिधीयतइति * अत्र भाष्यकारेण वायुर्वैक्षेपिष्ठा [illegible] क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं वा तथापि विध्युद्दे[illegible] पदानां

[illegible] प्रामा-

[illegible] माति ।

[illegible]यकारणं स्तुत्यर्थत्व [illegible] यागादितरेतच्चायुक्तं, विध्येकवाक्यत्वं विना लाक्षणिकस्तुत्यर्थत्वायोगादितरेतराश्रयापत्तेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे * तत्रेति * स्तुत्यर्थत्वोपपादनद्वारेणैकवाक्यत्वस्योपयोगरूपप्रामाण्यकारणत्वमभिप्रेतं न साक्षात् विधिस्तुतिपदसाकाङ्क्षत्वं तु समभिव्याहारावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहायोक्तमित्यदोषः। तदेतद्भाष्यमाक्षिपति * एतावत्त्विति * सामान्यतःपुरुषार्थानुबन्धित्वासिद्धौ तदधीनलाक्षणिकस्तुत्यादिद्वारविशेषनिरूपणाशक्तेस्तद्वादौ साध्यमिति प्रथमशब्देनोक्तम् । स्वारसिकैकवाक्यत्वावगमे श्रौतार्थत्यागस्य गङ्गायां घोष इत्यादौ दर्शनात्तद्व्युदासार्थं बलादित्युक्तम् । स्वरसतो प्रतीयमानाप्येकवाक्यता

---

१ प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यादित्यर्थः ।

२ धर्मप्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यकारण तदाधिसं ततो धर्मप्रमानुत्पत्ते ।

३ ननु समभिव्याहारलब्धैकवाक्यताप्रकृते स्वारसिकीसम्भवतीति चेत् विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्वं स्वारसिकमेकवाक्यत्वं विवक्षितं प्रकृते त्वर्थवादानां निराकाङ्क्षत्वेन तदभावात् ।

पुरुषार्थानुबन्धित्वलाभाय स्तुत्यर्थत्वावधारणात्तद्दर्शनेन कल्प्यमाना नेतरेतराश्रयापादिकेत्याशङ्कां निराकर्त्तुं पुरुषार्थत्वं चेत्युक्तम् । पुरुषार्थानुबन्धित्वस्याप्यप्रमाणकत्वादितिभावः । बहुक्षीरादिवाक्येषु रूपभङ्गेनापि पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वदर्शनाद्वेदे ऽपि तथानुमानं स्यादित्याशङ्कते * लौकिकवाक्येष्विति * आक्षेप्ता पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वे साध्ये वाक्यत्वस्य ,हेतोरप्रयोजकत्वं दूषणमाह * तत्रेति * एतदेवोपपादयति* लोके ऽपीति * समाधानान्तरमाशङ्कते * तत्रेति * कथं तेन सूत्रेण पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वसिद्धिरत आह * न हीति * आदरणान्यथानुपपत्तिः पुरुषार्थपर्यवसायित्वे प्रमाणं तेन सूत्रेण वक्ष्यतइति भावः । न च व्यामोहादादरोपपत्तिरित्याह * यद्यपीति * एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * एतदप्याक्षेप्ता दूषयति * न त्वेतदिति * नन्वाप्तवाक्यवत्पुरुषाधीनप्रामाण्याङ्गीकरणमपि न दोषाय स्यादत आह * यदि हीति * अयमाशयः किमत्र स्वादरान्यथानुपपत्त्या प्रयोजनवत्त्वकल्पनं स्यात् पुरुषान्तरादरान्यथानुपपत्त्या वा । तत्राद्ये पक्षे स्वादरात्प्रयोजनवत्त्वावगमः प्रयोजनवत्त्वावगमाच्च स्वादर इत्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यनेनोक्तम् । द्वितीये तु मूलप्रमाणाभावेनान्धपरम्परेत्याह * अथेति * तदेव दर्शयति * सर्वत्र हीति * नन्वादरान्यथानुपपत्त्याध्येतृषु प्रयोजनवत्त्वज्ञाने कल्पिते तत्कारणीभूतं किं चिन्मूलप्रमाणं कल्पयिष्यामो ऽत आह * तेनेति * कस्य चिन्मूलप्रमाणस्यासम्भवाद् भ्रान्तिमूलत्वं प्रसज्येतेति भावः । कथमसम्भवो ऽत आह * अतो यावदिति * एवमाक्षिप्याध्ययनविधिरेव सर्वस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे प्रमाणमिति स्वमतेन समाधातुमुपक्रमते * तदुच्यतइति * विध्यादिसाधारणप्रदर्शनार्थं सकलग्रहणं पूर्वं तावत्सर्वोपयोगः प्रतिपाद्यते पश्चादर्थवादानां द्वारविशेष इति तावच्छब्देनोक्तम् । निष्प्रयोजनाक्षरमात्राध्ययने ऽपि बुद्धिपूर्वकारिणां पुंसां प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वान्नैकस्याप्यक्षरस्य निष्प्रयोजनत्वमध्ययनविधिरनुमन्यते । न चैकदेशे दृष्टार्थत्वादृष्टार्थत्वमेकदेशान्तरे युक्तम् । एकत्र नियमविधिरपरत्राप्राप्तविधिरिति वैरूप्यस्यापरिहार्य्यत्वात् तस्मात्सकलस्यैव वेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वमध्ययनविधिबलादवसीयतइति भावः । ननु क चिदध्ययनविधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वे सिद्धे सत्यवैरूप्याय सर्वत्र तथाङ्गीकरणं युक्तं तदेव तु निष्प्रमाणकं समानपदोपात्तस्याध्ययनस्यैव भाव्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य प्रथमसूत्रोक्तं दृष्टार्थत्वे दर्शयि-

१ अर्थवादवाक्यं पुरुषार्थपर्य्यवसायि वाक्यत्वात् बहुक्षीरादिवाक्यवत् ।

तुमाह * तत्रेति * कस्मिन्नंशे तर्हि तस्य निवेशो ऽत आह * तत्रैवेति * साध्यांशानिवेशकारणस्य विधिविरोधस्याभावमविरोधादित्यनेन दर्शयति । नामार्थस्य करणांशे निराकर्त्तुं सन्निधेरित्युक्तम् । तेनात्र भाव्याकाङ्क्षायां श्रुतभाव्याभावादश्रुतादृष्टकल्पने च तस्य स्वरूपं तज्जन्यत्वं तत्र चाध्ययनस्य शक्तिः कल्प्येतेत्यनन्तादृष्टकल्पनागौरवापत्तेर्दृष्टस्य अन्यत्वमात्रं कल्पनीयमित्याह * तेनेति * एवं तर्ह्यनन्तरदृष्टाक्षरग्रहणमात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभिमतं वाक्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वं सिद्ध्येदित्याशङ्क्य प्राक् पुरुषार्थसिद्धेर्नैराकाङ्क्ष्याभावं दर्शयति * तस्यापीत्यादिना । निराकाङ्क्षी भवतीत्यन्तेन । आधानादिविधीनामपुरुषार्थरूपाहवनीयादिमात्रे नैराकाङ्क्ष्यदर्शनादिहापि तथा स्यादित्याशङ्क्याह * एवमिति * एवं तर्हि न साक्षात्पुरुषार्थपर्यवसाय्येव सर्वत्र फलमस्त्वत आह * न चेति * पारम्पर्यपुरुषार्थफलत्वेनापि विध्युपपत्तेस्तस्य नियोगतः साक्षात्पुरुषार्थफलत्वे किं चित्प्रमाणमस्तीति भावः । एवमपि कथमत्र दृष्टफलत्वनिश्चयो ऽत आह * योग्यतया हीति * लाघवमनेन निश्चयकारणमुक्तम् । एवं तर्हि होमादावप्याहवनीयप्राप्त्यादिदृष्टकार्यसम्भवाददृष्टकल्पना न स्यात् वक्तव्यो वा विशेषो ऽत आह * तत्रेत्यादिना अदृष्टकल्पनेत्यन्तेन * पारम्पर्येणापि तस्य पुरुषार्थानुबन्धाभावात्फलत्वं न सम्भवतीति भावः । नन्वेवमपि पारम्पर्यपुरुषार्थानुबन्ध्यक्षरग्रहणमनन्तरदृष्टत्वात्फलं स्यात्साक्षात्पुरुषार्थरूपं वा स्वर्गादिवाक्यार्थज्ञानस्य तूभयरूपरहितत्वादफलत्वाङ्गीकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य तत्प्रतिपत्त्युपयोगितया सामान्यन्यायं तावद्व्यक्तुमारभते * सर्वत्र चेति * विहिते ऽवघातादावफलात्मकवैतुष्यादिदृष्टकार्यपरम्परायामान्तरालिकं यत्पुरोडाशादि क्रतवे यागादि वा पुरुषार्थाय चोद्यते तदेव तस्य क्रतोः पुरुषार्थस्य वा साधनम् । पूर्वस्य त्ववघातादिविधेः पुरोडाशादियागाद्युपकारार्थत्वमात्रं न पुरुषार्थपर्यन्ततेत्यर्थः । पेषणादीनां तर्हि कथमन्वयो ऽत आह * यानि त्विति * पेषणादिविधेयानि कार्याण्यनुष्ठेयानि पेषणादीनि तानि पूर्वविहितस्यावघातादेः स्वव्यापारमात्रतया द्वारमात्रतयान्वीयन्ते नान्तरीयकत्वात्तैर्विना ऽवघातादिना पुरोडाशादेः कर्तुमशक्यत्वात् । किमिति पेषणादेरवघातादिसाध्यत्वं पुरोडाशसाधनत्वं वा नेष्यत इत्याशङ्क्योक्तम् * प्राक् साध्यसाधनभावेनाचोदितत्वादिति * यदि ह्यवघातविधेः प्राक्

१ ञतुष्यानार्थपक्षेऽर्थे ।
२ किमपेक्षया प्रागत आह ।

पेषणादेः पुरोडाशसाधनत्वमवगतं स्यात्तत्प्रयोजनवत्त्वेन योग्यत्वादवघातसाध्यत्वं युज्येत पुरोडाशप्रकृतिभूतव्रीह्युद्देशेन विधानाच्चावघातस्यैव पूर्वं पुरोडाशसाधनतां प्रतीमः । यदि च पेषणादिविधेः प्राक् पेषणादेरवघातसाध्यत्वावगमः स्यात् ततो द्वारमात्रत्वं न युज्येत न त्वेतदस्ति पुरोडाशस्यैवोक्तन्यायेनावघातसाध्यत्वावगमादित्यर्थः यद्वोत्तरविधिशब्देन पुरोडाशविधिमभिप्रेत्य तस्मात्प्राग्याणि कार्याणीति योज्यम् । नन्वेवं तर्ह्यदाहानुमितविधिबलेन भस्मसाद्भावस्यापि फलसाधनत्वावगमादश्रुतफलस्य होमस्य तत्साधनत्वानुपपत्तेर्न दृष्टफलकल्पना स्यादित्याशङ्क्याह * यत्र त्विति । अयमाशयः[3] * विध्यभावेऽप्यदग्धस्य क्रत्वर्थस्य कदाचिदुपघाते सति क्रतुवैगुण्यापत्तेस्तत्परिहाराय दाहादरोपपत्तेर्नैकान्ततो विध्यनुमानं विध्यनुमानेऽपि द्वारमात्रतयापि विध्युपपत्तेर्न फलसाधनत्वकल्पना युक्तेति । एवं सामान्यन्यायमुक्त्वा तदनुसारेण यथाध्ययनविधेर्वाक्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वं भवति तथा प्रपञ्चयन्नाह । तत्रेति । श्रुतफलेषु फलतः पुरुषार्थोऽश्रुतफलेषु कल्पयिष्यमाण इति सर्वाणि प्रधानवाक्यानि अनेन परामृष्टानि । तत्प्रतिपादनं यावदित्यनेनाक्षरग्रहणादीनां पेषणादिन्यायेनावान्तरव्यापारमात्रत्वादध्ययनफलत्वं निराकृतं फलवद्व्यवहाराङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गतानिष्फलत्वेन शब्दस्य योग्यत्वादवधार्यतइत्यनेन न्यायेन वाक्यार्थज्ञानार्थं स्वाध्यायोद्देशेन विहितस्याध्ययनस्य पुरोडाशार्थावघातवद्वाक्यार्थज्ञानार्थत्वावधारणात्तदन्तरालवर्त्तिनामक्षरग्रहणादीनां पेषणादिन्यायेनावान्तरव्यापारत्वमात्रं युक्तमिति भावः । ननु पुरोडाशस्य विध्यन्तरेण क्रत्वर्थतया फलत्वज्ञानाद्युक्तमवघातसाध्यत्वं वाक्यार्थज्ञानस्य तु कथमत आह * परत्स्त्विति * वाक्यार्थज्ञानस्य सामर्थ्येन यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीतिवाक्येन वा कर्मानुष्ठानार्थत्वावधारणात्कर्मणां च विध्यन्तरैः पुरुषार्थफलत्वावधारणात् न तत्पर्य्यन्तमध्ययनविधिरायास्यति इत्यर्थः । ननु च भवतु प्रधानवाक्यानां स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण पर्य्यवसानमङ्गवाक्यानां त्वर्थद्वारेण स्वरूपस्यापि मन्त्रवत्प्रधानैर्ग्रहणात्कर्म्मकालप्रयोज्यत्वावगते-

---

१ यदा तूत्तरविधेरितिपञ्चमी तदोत्तरविधिं पुरोडाशविधिं प्रागिति च कार्यपदेन सम्बध्यतइत्याह यद्वेति ।

२ तर्ह्यदाहानुमितेति २ पु० पु०

३ नन्वदाहानुमितविधिविहितत्वं भस्मसाद्भावस्य विज्ञातप्रकारमुच्यते न कि विधिबोध-यतइत्यत आह अयमाशयइति ।

नार्थप्रतिपादनमात्रेण पर्य्यवसानमित्याशङ्क्याह * यानि त्विति *
अयमाशयः । न मन्त्राणामङ्गभूतार्थप्रतिपादनमात्रेण स्वरूपग्रहणं
ज्ञातं किं तु विधिवशात्तान् चाङ्गवाक्यानां विधिरास्ति प्रकरणपाठेन च
क्रत्वङ्गत्वं शङ्क्यमानमनारभ्याधीतानां तावन्न शक्यते शङ्कितुं प्रकरणा-
धीतानामपि प्रयाजादिवाक्यानां प्रमाणाभावान्न सम्भवतीत्येतदेव
प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * अदृष्टार्थत्वेन क्रतोरदृष्टोपकारा-
पेक्षत्वात् दृष्टार्थाङ्गवाक्यग्राहकत्वमित्यर्थः[2] प्रयोजनशब्देनोपकारमाह
न च साक्षात्क्रतुसम्बन्धायापि प्रयोज्यत्वकल्पनं[3] पारम्पर्येणापि पुरु-
षार्थानुबन्धलाभादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * अत इति * अङ्गानां प्र-
धानवाक्यवदेकान्तरितपुरुषार्थान्वयित्वाद् बाह्यत्वम् । तद्वाक्यानां
तु द्व्यन्तरितत्वादप्रधानाद्,बाह्यतरत्वं एतच्च द्व्यन्तरितत्वं प्रकरणा-
धीतादुपकारकाङ्गवाक्यविषयं सामवायिकाङ्गवाक्यानां त्वादि-
शब्दोपात्तोपनयनादिवद् बहुव्यवधानमित्याह * एवमिति[4] * स्वमते
पुरोडाशस्यैव साक्षात्प्रधानभूतयागसाधनत्वाद्वाप्युपकाराभिप्रायेण
द्व्यवदानग्रहणं व्यवहिततरत्वप्रदर्शनार्थं कृतं आदिशब्दो व्रीहा-
दीत्यादिशब्दोपात्ताज्यादिविषयः चतुर्गृहीताद्यभिप्रायो द्रष्टव्य. ए-
तामेव सन्निधिव्यवधिव्यवस्थामनारभ्याधीताङ्गवाक्येष्वतिदिशति
* एवमेवेति * कथं तर्ह्यनारभ्याधीतानां प्रकरणाधीतेभ्यो दीर्घ-
त्वमत आह * तत्र त्विति * असम्बद्धवाक्यान्तरव्यवायेन तेषां
प्राकरणिकाङ्गवाक्यवत्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वायोगादिति भावः ।
अनङ्गवाक्यानां त्वतिदूरव्यवधानमित्याह * यानि त्विति * ननूक्तेन
द्वारेण पुरुषार्थानुबन्धिकर्म्मानुष्ठानोपयोगिवाक्यार्थज्ञानं सर्वविधि-
वाक्येषु सम्भवदपि सकलवेदाव्यापित्वान्नाध्ययनविधिप्रयोजनं भ-
वितुमर्हतीत्याशङ्क्य सूत्रभाष्यकारानुक्तत्वादुपनिषद्वाक्यानां तावदु-
पयोगमाह * एतेनेति *उपनिषदामपि[5] आधानादिवाक्यन्यायेन दू-
रस्थेनैव क्रतुफलेन नैराकाङ्क्ष्यमित्यर्थः । कथमित्यपेक्षिते क्रतु-
[illegible] । परलोकफलेषु कर्म्मसु विनाशिदे-
[illegible] इत्यनुपपत्तेरहंप्र-
[illegible] ज्ञातुमशक्यत्वा-

---

१ वाक्यार्थप्रतिपादनं इष्टोऽर्थः ।

२ ननु अङ्गानामफलत्वात् कथं प्रयोजनवत्त्वमित्यत आह प्रयोजनेति ।

३ प्रयोगकालीनपाठकल्पनमित्यर्थः ।

४ ननु पाददानमात्रार्थमेव प्रतिपत्तित्वात् कथं यागसाधनत्वमुच्यत आह स्वमत इति ।

५ यथाधानादिवाक्यानां क्रत्वङ्गभूतार्थप्रकारप्रतिपादनद्वारैव पुरुषार्थत्वं तथैवेदं ।

सं शास्त्रीयमात्मज्ञानं क्रतुविधिभिरपेक्षितं तस्य चानारभ्य विहितस्यापि सामर्थ्येन पूर्वोदाहृतेन वाक्येनोपनिषदाममन्त्रत्वेन स्वरूपप्रयोज्यत्वाभावादुपनिषज्जनितस्यात्मज्ञानस्य फलातिशयलक्षणावीर्यवत्तरत्वहेतुत्वाभिधानपरेण क्रत्वङ्गत्वावधारणात् तद्द्वारेण पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । ज्ञानस्य चाव्यापाररूपत्वेन स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽप्युपासनापरनामधेयं ध्यानमेवात्मा ज्ञातव्य इत्यादिभिर्विधीयते । अप्रतिपन्नस्वरूपस्य च ध्यातुमशक्तेरात्मस्वरूपप्रतिपादनमविनाशी वा अरे ऽयमात्मेत्यादिभिः क्रियमाणं विध्यपेक्षितत्वादर्थवादेष्विवानादरमर्हतीति तद्द्वारेणोपनिषदां पुरुषार्थपर्यवसानमिति भावः । एतच्च संसारिरूपात्मप्रतिपादनाभिप्रायम् । असंसारिरूपसगुणनिर्गुणात्मज्ञानस्याभ्युदयनिःश्रेयसार्थतया साधुशब्दाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्सिद्धार्थप्रतिपादनपराणामप्युपनिषदामुपासनाविधिशेषतया चोदनाशब्देनोपादानसम्भवाच्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातप्रामाण्यसाधनं सङ्गतम् । पुरुषार्थोपयिकत्वेन चात्मस्वरूपप्रतिपादनेनैराकाङ्क्ष्यसम्भवात् पदैकवाक्यत्वाभावेनार्थवादवैलक्षण्यमिति सर्वमनवद्यम् । मन्त्रनाम्नोः केन द्वारेण नैराकाङ्क्ष्यमत आह * मन्त्रेति * योज्यते संबध्यते भावनया सहानेनेति व्युत्पत्त्या योजनाशब्देन द्वारमुक्तम्। ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतानभिधायित्वेनाक्रियार्थत्वान्मन्त्रादीनामानर्थक्यमाशङ्कितं तत्कथं क्रियार्थत्वमव्युत्पाद्यैवार्थवत्त्वं व्युत्पाद्यते तत्राह * तेनेति * येन भावनासंबन्ध्यर्थप्रतिपादनेनैवार्थवत्त्वं वक्ष्यते तेन भावनान्तर्गतिः सिद्धेत्यर्थः अर्थवादोपयोगद्वारानभिधाने ऽप्यध्ययनविधिबलेन सामान्यत सर्वोपयोगस्य साधितत्वात्सर्वेषामित्युक्तम् । एतच्च सामान्यतः सर्वोपयोगप्रतिपादनं, सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिकइति न्यायाद्विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति सूत्रावयवारूढं[2] द्रष्टव्यं, तत्र तुशब्देनानर्थक्यनिराकरणार्थेनार्थवत्त्वं सामान्यतः सर्वेषां प्रतिज्ञातं श्रुतिवृत्त्या क्रियार्थत्वानवगमे ऽपि क्रियाविध्येकवाक्यत्ववशेन लक्षणया तदपेक्षितार्थप्रतिपादनात्क्रियार्थत्वमुपपादयितुं विधिनैकवाक्यत्वादित्युक्तमिति योज्यं, भाष्यम-

१ चोदनेति ननु चोदनाशब्दस्य मन्त्रार्थवादनामधेयापेतमहावाक्यत्वमुक्तम् । तत्र चोपनिषदामनन्तर्भावात्पुरुषार्थोपयिकत्वेन पैत्यविमर्शाङ्कियार्थवादेभ्य पृथक्करणात् कथं चोदनाशब्देनोपादानं कथं वा तत्सूत्रप्रतिज्ञातप्रामाण्यसाधनमिति चेत् सत्यं किं तु कर्तुरितिकर्तव्यतात्वेन सर्वेषां भावनान्तर्गतेरुक्तदोषाभावादित्यर्थः ।

२ सूत्रेति तत्तदवयवा सामान्यविशेषसमाधानपरतया सूत्र योजनीया इति ।

पि यद्यपीत्यादिप्रमाणमित्यन्तमेतत्सूत्रावयवव्याख्यानपरमेव योज्यम्। यद्यप्यर्थवादादिभ्यः श्रुत्या क्रिया तत्सम्बद्धं वा नावगम्यते तथापि तत्रैव प्रमाणं विध्युद्देशैकवाक्यत्ववशेन लक्षणया वृत्त्या तत्परत्वसम्भवादिति। एवं सामान्यतः सर्वेषां क्रियार्थत्वमुपपाद्येदानीमर्थवादानां क्रियार्थत्वनिर्वाहाय द्वारविशेषं प्रतिपादयितुं यो ऽपि चेत्यादिनोक्तं पूर्वपक्षन्तावदनुभाषते * यत्त्विति * क्रियाप्रतिपादकत्वं हि क्रियार्थत्वं न चार्थवादैराख्यातवत्स्वरूपेणासौ प्रतिपाद्यते नापि फलादिपदवत्तदंशः कश्चित्साध्यादिः तस्मात्तदर्थस्य भावनांशत्रयानन्तःपाताच्च तत्प्रतिपादकत्वं विनार्थवादानां भावनया ग्रहणमित्यर्थः। एवमनुभाष्य निराकर्त्तुमाह * तत्रेति * यद्यप्यर्थवादानां विधिवदनुष्ठापकत्वेन न क्रियार्थत्वं क्रियाभिधायकत्वं वा तथापि प्राशस्त्यज्ञापनेनैवानुष्ठापकत्वात्स्वरसतश्च प्राशस्त्याज्ञानादध्ययनविधिबलाल्लक्षणया तादर्थ्यमङ्गीकार्यम्। न च प्राशस्त्यज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वासिद्धावध्ययनफलत्वं युक्तं रागतो विधितो वा कर्त्तव्यत्वेनानवगतस्य कस्य चित्फलत्वायोगात्। कर्त्तव्यत्वं च भावनान्तर्गत्या विना न सिध्यतीत्यर्थवादाध्ययनफलत्वोपपत्तये प्राशस्त्यज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वसिद्ध्यर्थं भावनान्तर्गतिव्युत्पादयितुमारभते * सत्यमिति * ननु न तावदर्थभावनान्तर्गतिः प्राशस्त्यज्ञानस्य कैश्चिदिष्यते। न च ततो ऽन्या शब्दभावना नाम का चिदुपपत्तिं सहते शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां हि प्रवृत्तौ हेतुः प्रवृत्त्युत्पादकत्वात् शब्दभावनाशब्देनाभिप्रेतः। न चासौ कश्चित्सम्भवति। तथा हि

प्रवर्त्तको लिङादिर्वा तत्क्रिया वा विलक्षणा।
अभिधा वाथ वाञ्छादिः कार्यं वार्थप्रहेतुता॥ १॥
तत्र शब्दः स्वरूपेण वायुवच्चेत्प्रवर्त्तकः।
प्रमाणत्वं विहन्येत नियमाच्च प्रवर्त्तयेत्॥ २॥
न च स्वरूपसम्बन्धज्ञानापेक्षो भवेन्न च।
प्रकृत्यान्वयमाकाङ्क्षेन्न च स्यात्फलकल्पकः॥ ३॥
अथ प्रवृत्तिहेत्वर्थस्वव्यापाराभिधानतः।
प्रवर्त्तकत्वाच्छब्दस्य सर्वदोषनिवारणम्॥ ४॥
तत्र प्रवृत्तिसामर्थ्यापादनात्मास्य या क्रिया।
कारीर्यादिषु दृष्टा सात्वनुक्तैव प्रवर्त्तिका॥ ५॥
तेनाभिधानवैयर्थ्यात्पूर्वदोषानिवारणम्।
अलौकिकी प्रेरणा तु सम्बन्धानुभवादृते॥ ६॥
अभिधातुमशक्यत्वान्न प्रवर्त्तयितुं क्षमा।

शब्दादिवच्च शब्दस्य फलादात्स्वतः स्वतः ॥ ७ ॥
तद्व्यापाराभिधाने ऽपि न प्रवर्त्तेत कश्चन ।
पुरुषार्थोपयोगित्वं न लिङादेश्च गम्यते ॥ ८ ॥
येनास्यानुविधेयत्वात्फलकल्पकता भवेत् ।
तस्याप्यानुविधेयत्वे शब्दस्य न तदीयताम् ॥ ९ ॥
अज्ञात्वा व्यापृतेः कश्चित्प्रवर्त्तेताभिधावपि ।
न च शब्दमनुक्तैतद्व्यापारत्वं निरूप्यते ॥ १० ॥
स्वरूपवाचितातो ऽस्मिन्पक्षे ऽनिष्टा लिङां भवेत् ।
अस्तु तर्ह्यभिधानाख्यो व्यापारो ऽस्य प्रवर्त्तकः ॥ ११ ॥
तस्य ह्यर्थप्रतीत्याख्यकार्यक्लृप्तस्य केवलम् ।
कल्प्यं प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङ्वाच्यस्येति लाघवम् ॥ १२ ॥
शब्दान्तरगतार्थे ऽस्मिन्नभिधा स्यात्प्रवर्त्तिका ।
पक्षे ऽर्थता विशेषश्चेत्स एव स्यात्प्रवर्त्तकः ॥ १३ ॥
न चास्या अभिधेयत्वाद्विशेषः कार्यतो गतेः ।
न युक्तं ह्यभिधेयत्वं सर्वासां हि प्रसज्यते ॥ १४ ॥
अथ प्रवर्त्तनात्वेन कार्यादनवबोधतः ।
तद्रूपेणाभिधेयत्वं तथान्यासु न विद्यते ॥ १५ ॥
तन्नास्या ह्यभिधानात्प्राक् चेत्प्रवर्त्तकरूपता ।
स्याद्व्यर्थमभिधेयत्वं नास्ति चेत्स्यादसत्यता ॥ १६ ॥
आज्ञादिस्तु न वेदार्थः पुंधर्मत्वेन युज्यते ।
अथ मानान्तराऽगम्यनियोगापरनामकम् ॥ १७ ॥
कार्यं लिङादिवाच्यं सत्स्वतन्त्रं स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
तदप्ययुक्तमज्ञातसम्बन्धत्वाल्लिङर्थता ॥ १८ ॥
मानान्तराप्रमेयत्वे कार्यस्य हि कथं भवेत् ।
अथ स्वस्वस्वतन्त्रस्य पुंसो लिङ्श्रवणे सति ॥ १९ ॥
प्रवृत्तेरात्मदृष्टान्तात्कार्यधीहेतुतां शिशुः ।
अनुमाय लिङस्तत्र वाचकत्वं प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥
कार्यं च वेदे पश्चाद्यसिद्धान्तात्कामिनाऽन्वितम् ।
नियोज्येनात्मनः कार्यतया ज्ञातमिति स्थितम् ॥ २१ ॥
नियोज्यश्च स्वसंबन्धिकार्यबोधो ऽभिधीयते ।
काम्यमानाभ्युपायं च बुध्यते कार्यमात्मनः ॥ २२ ॥
कामी न च क्रिया तत्र क्षणिकोपायतां व्रजेत् ।
क्रियातो ऽन्यदतः कार्यं वेदे वाच्यमलौकिकम् ॥ २३ ॥
तत्रापूर्वस्य कार्यत्वं कृत्युद्देश्यत्वलक्षणम् ।

अयुक्तमपुमर्थत्वादव्यापारतया न च ॥ २४ ॥
अनुष्ठेयत्वरूपं न व्यापारत्वे स्वतन्त्रता ।
अव्यापारतया चास्मिन्नियोगो नावकल्पते ॥ २५ ॥
तेनात्मनि नियोक्तृत्वान्नियोग इति चाङ्मृषा ।
किं च नित्यनिषेधाधिकारेषु फलवर्जनात् ॥ २६ ॥
क्रियातिरिक्तकार्यस्य कथं सिद्धिर्भवेत्तव ।
कृत्युद्देश्यत्वरूपं च कार्यत्वं चेत्प्रवर्तकम् ॥ २७ ॥
तद्रूपत्वात्फलस्यैव प्रसज्येत प्रयोक्तृता ।
तच्च कामपदोक्तत्वान्न लिङादिभिरुच्यते ॥ २८ ॥
लिङर्थस्य प्रयोक्तृत्वं ततश्चेष्टं न सिध्यति ।
नन्विच्छाजननेनान्यरसर्वैरिष्टं प्रवर्त्तकम् ॥ २९ ॥
साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वादत सैव लिङोच्यते ।
तद्द्वारेण लिङर्थत्वात्फलं तेन प्रवर्त्तकम् ॥ ३० ॥
नैतद्युक्तं फलेच्छायाः पुंव्यापारतया पुमान् ।
अस्मिन्पक्षे प्रयोक्ता स्यात् प्रवर्त्यत्वात्स नेष्यते ॥ ३१ ॥
फलस्य प्रीतिरूपत्वं लिङुक्तं चेत्प्रवर्त्तना ।
फल एव प्रवर्त्तेत नान्यत्रातिप्रसङ्गतः ॥ ३२ ॥
अथाव्यापाररूपत्वात्प्रवृत्त्यविषयत्वतः ।
फलस्य साधने ऽङ्गावतारन्यायात्प्रवर्त्तते ॥ ३३ ॥
ततः साधनबोधात्प्रागप्रवृत्तेः प्रवर्त्तना ।
वरं साधनतैवास्तु न क्लेशात्प्रीतिरूपता ॥ ३४ ॥
तस्याश्च कर्मधर्मत्वात्कर्मैव स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
प्रवृत्तिविषयत्वाच्च न तद्युक्तं प्रवर्त्तकम् ॥ ३५ ॥
साध्यता फलधर्मो ऽथ लिङुक्तः सन्प्रवर्त्तना ।
नासौ पूर्वमसिद्धत्वात्प्रवर्त्तयितुमर्हति ॥ ३६ ॥
अथानुष्ठेयतारूपं कार्यत्वं स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
ततो ऽर्थभावनैव स्यात्तद्रूपत्वात्प्रवर्त्तिका ।
सा चाख्यातान्तरे भावात्प्रवृत्तिव्यभिचारिणी ॥ ३७ ॥
कालसंबन्धतो ऽर्थानुष्ठेयत्वप्रतिबन्धनात् ।
तत्राप्रवृत्तिरित्येतत्किं स्यादिति निरूप्यताम् ॥ ३८ ॥
कृत्यात्मभावना या हि न कृतिव्याप्यतां विना ।
जन्यत्वं प्रागसिद्धत्वात्फलस्येवाप्रवर्त्तकम् ॥ ३९ ॥
अथानिष्पन्नरूपत्वं तदभावे ऽपि विद्यते ।
तस्मात्क्रियात्मकं कार्यमथ वा तत्फलात्मकम् ॥ ४० ॥

न ताभ्यामतिरिक्त वा पूर्वमस्ति प्रवर्त्तकम् ।
अत एवेष्टहेतुत्व न तदेकार्थसङ्गतम् ॥ ४१ ॥
प्रवर्त्तक नापि शुद्ध चन्द्रादौ व्यभिचारत ।
शुद्धस्य च लिङर्थत्वे कर्त्तव्यत्वात् प्रतीतित ॥ ४२ ॥
भवेन्नाकरणे दोषो निष्कामेष्वपि कर्म्मसु ।
न च द्रव्यगुणादीनां क्वचित्स्यादिष्टहेतुता ॥ ४३ ॥
प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थाभिधानत ।
कर्त्तव्यत्वविशिष्टस्य वाच्यत्व तु न युज्यते ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यत्वाविनाभावात्तत्प्रतीत्युपपत्तित ।
नन्विष्टहेतुतामात्र लिङा तावन्निरूप्यते ॥ ४५ ॥
कस्येष्टमित्यपेक्षायामेकप्रत्ययवाच्यया ।
कर्त्तुर्भावनयाक्षिप्तस्यैवेव गमयिष्यते ॥ ४६ ॥
क्रियायां चाप्रवृत्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तित ।
प्रवृत्तिविषयत्वाख्य कर्त्तव्यत्व प्रतीयते ॥ ४७ ॥
एव तु वर्त्तमानापदेशे ऽप्येतत्प्रतीतित ।
फलिष्टसाधनत्वस्य तद्बलेनैव कल्पनात् ॥ ४८ ॥
लिङाद्यवाच्यतापत्तेरप्रामाण्य विधेर्भवेत् ।
प्रवृत्तिविषयत्व च नेच्छा विषयता विना ॥ ४९ ॥
युक्तमिच्छाप्रवृत्त्योर्हि परशुच्छिदयोरिव ।
भिन्नगोचरता न्याय्या न हेतुफलभावत ॥ ५० ॥
अत एवेष्टहेतूना स्वबुद्ध्या यो ऽयमिच्छति ।
प्रवर्त्तते स तत्रैव नानिष्टे ऽपीष्टसाधने ॥ ५१ ॥
तेनेष्टसाधनत्वस्य सद्भावे ऽप्यप्रवृत्तित ।
प्रवृत्तिव्यभिचारित्वान्न प्रवर्त्तकतोचिता ॥ ५२ ॥
इच्छात्वव्यभिचारित्वाद्ध्येयपुसा प्रवर्त्तिका ।
स्वरूपसत्तामात्रेण न तु ज्ञानमपेक्षते ॥ ५३ ॥
अथापि ज्ञायमानासौ कारण स्यात्तथापि तु ।
स्वप्रत्यक्षैकगम्यत्वान्नाभिधानमपेक्षते ॥ ५४ ॥
एतत्सर्वे पूर्वपक्षी मनस्याधाय पृच्छति ॥ ५५ ॥

कथमिति । उत्तरमाह * इह हीति * अयमाशय । स्वतन्त्रपुरुषप्रवृत्तिर्द्विधा लोके दृश्यते । क्वचित्स्वेच्छयार्थेषु स्वार्थे प्रवर्त्तते क्वचिदन्यप्रेरित आचार्यप्रेरितो ऽह गामानयामि न स्वेच्छयेत्यादिव्यवहारदर्शनात् । यद्यप्याचार्यादिरप्यनिच्छन्त न शक्नोति प्रवर्त्तयितु तथापि स्वारसिकेच्छारहितमपि शिष्यादिक स्वप्रवर्त्तनावले-

अयुक्तमपुमर्थत्वादव्यापारतया न च ॥ २४ ॥
अनुष्ठेयत्वरूपं न व्यापारत्वे स्वतन्त्रता ।
अव्यापारतया चास्मिन्नियोगो नावकल्पते ॥ २५ ॥
तेनात्मनि नियोक्तृत्वान्नियोग इति वाङ् मृषा ।
किं च नित्यनिषेधाधिकारेषु फलवर्जनात् ॥ २६ ॥
क्रियातिरिक्तकार्यस्य कथं सिद्धिर्भवेत्तव ।
कृत्युद्देश्यत्वरूपं च कार्यत्वं चेत्प्रवर्तकम् ॥ २७ ॥
तद्रूपत्वात्फलस्यैव प्रसज्येत प्रयोक्तृता ।
तच्च कामपदोक्तत्वान्न लिङादिभिरुच्यते ॥ २८ ॥
लिङर्थस्य प्रयोक्तृत्वं ततश्चेष्टं न सिध्यति ।
नन्विच्छाजननेनान्यत्तसर्वैरिष्टं प्रवर्त्तकम् ॥ २९ ॥
साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वादत सैव लिङोच्यते ।
तद्द्वारेण लिङर्थत्वात्फलं तेन प्रवर्त्तकम् ॥ ३० ॥
नैतद्युक्तं फलेच्छायाः पुंव्यापारतया पुमान् ।
अस्मिन्पक्षे प्रयोक्ता स्यात् प्रवर्त्यत्वान्न नेष्यते ॥ ३१ ॥
फलस्य प्रीतिरूपत्वं लिङुक्तं चेत्प्रवर्त्तना ।
फल एव प्रवर्त्तेत नान्यत्रातिप्रसङ्गतः ॥ ३२ ॥
अथाव्यापाररूपत्वात्प्रवृत्त्यविषयत्वतः ।
फलस्य साधने ऽङ्गावतारन्यायात्प्रवर्त्तते ॥ ३३ ॥
ततः साधनबोधात्प्रागप्रवृत्तेः प्रवर्त्तना ।
वरं साधनतैवास्तु न फलेशात्प्रीतिरूपता ॥ ३४ ॥
तस्याश्च कर्मधर्मत्वात्कर्मैव स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
प्रवृत्तिविषयत्वाच्च न तद्युक्तं प्रवर्त्तकम् ॥ ३५ ॥
साध्यता फलधर्मो ऽस्य लिङुक्तः सन्प्रवर्त्तना ।
नासौ पूर्वमसिद्धत्वात्प्रवर्त्तयितुमर्हति ॥ ३६ ॥
अथानुष्ठेयतारूपं कार्यत्वं स्यात्प्रवर्त्तकम् ।
ततो ऽर्थभावनैव स्यात्तद्रूपत्वात्प्रवर्त्तिका ।
सा चाख्यातान्तरे भावात्प्रवृत्तिव्यभिचारिणी ॥ ३७ ॥
कालसंबन्धतो ऽर्थानुष्ठेयत्वप्रतिबन्धनात् ।
तत्राप्रवृत्तिरित्येतत्किं स्यादिति निरूप्यताम् ॥ ३८ ॥
कृत्यात्मभावना या हि न कृतिव्याप्यतां विना ।
जन्यत्वं प्रागसिद्धत्वात्फलस्येवाप्रवर्त्तकम् ॥ ३९ ॥
अथानिष्पन्नरूपत्वं तदभावे ऽपि विद्यते ।
तस्मात्क्रियात्मकं कार्यमथ वा तत्फलात्मकम् ॥ ४० ॥

न ताभ्यामतिरिक्तं वा पूर्वमस्ति प्रवर्त्तकम् ।
अत एवेष्टहेतुत्वं न तदेकार्थसङ्गतम् ॥ ४१ ॥
प्रवर्त्तकं नापि शुद्धं चन्द्रादौ व्यभिचारतः ।
शुद्धस्य च लिङर्थत्वे कर्त्तव्यत्वात् प्रतीतितः ॥ ४२ ॥
भवेन्नाकरणे दोषो निष्कामेष्वपि कर्म्मसु ।
न च द्रव्यगुणादीनां क चित्स्यादिष्टहेतुता ॥ ४३ ॥
प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थाभिधानतः ।
कर्त्तव्यत्वविशिष्टस्य वाच्यत्वं तु न युज्यते ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यत्वाविनाभावात्तत्प्रतीत्युपपत्तितः ।
नन्विष्टहेतुतामात्रं लिङा तावन्निरूप्यते ॥ ४५ ॥
कस्येष्टमित्यपेक्षायामेकप्रत्ययवाच्यया ।
कर्त्तुर्भावनयाक्षिप्तस्येत्येवं गमयिष्यते ॥ ४६ ॥
क्रियायां चाप्रवृत्तस्य कर्त्तृत्वानुपपत्तितः ।
प्रवृत्तिविषयत्वाख्यं कर्त्तव्यत्वं प्रतीयते ॥ ४७ ॥
एवं तु वर्त्तमानापदेशे ऽप्येतत्प्रतीतितः ।
कर्त्तिष्टसाधनत्वस्य तद्बलेनैव कल्पनात् ॥ ४८ ॥
लिङाद्यवाच्यतापत्तेरप्रामाण्यं विधेर्भवेत् ।
प्रवृत्तिविषयत्वं च नेच्छा विषयतां विना ॥ ४९ ॥
युक्तमिच्छाप्रवृत्त्योर्हि परशुच्छिदयोरिव ।
भिन्नगोचरता न्याय्या न हेतुफलभावतः ॥ ५० ॥
अत एवेष्टहेतूनां स्वबुद्ध्या यो ऽयमिच्छति ।
प्रवर्त्तते स तत्रैव नानिष्टे ऽपीष्टसाधने ॥ ५१ ॥
तेनेष्टसाधनत्वस्य सद्भावे ऽप्यप्रवृत्तितः ।
प्रवृत्तिव्यभिचारित्वान्न प्रवर्त्तकतोचिता ॥ ५२ ॥
इच्छात्वव्यभिचारित्वाद्भवेत्पुंसां प्रवर्त्तिका ।
स्वरूपसत्तामात्रेण न तु ज्ञानमपेक्षते ॥ ५३ ॥
अथापि ज्ञायमानासौ कारणं स्यात्तथापि तु ।
स्वप्रत्यक्षैकगम्यत्वान्नाभिधानमपेक्षते ॥ ५४ ॥
एतत्सर्वं पूर्वपक्षी मनस्याधाय पृच्छति ॥ ५५ ॥

कथमिति । उत्तरमाह * इह हीति * अयमाशयः । स्वतन्त्रपुरुषप्रवृत्तिर्द्विधा लोके दृश्यते । क चित्स्वेच्छयार्थेषु स्वार्थः प्रवर्त्तते क चिदन्यप्रेरितः आचार्यप्रेरितो ऽहं गामानयामि न स्वेच्छयेत्यादिव्यवहारदर्शनात् । यद्यप्याचार्यादिरप्यनिच्छन्तं न शक्नोति प्रवर्त्तयितुं तथापि स्वारसिकेच्छारहितमपि शिष्यादिकं स्वप्रवर्त्तनावले-

इतोऽपसरेति चोक्ते स्वयमप्रयतमानस्य बलात्केनचिदपसारितस्य जातेऽप्यपसरणे नायं मदीयामाज्ञाकृतवानित्याज्ञप्तुर्व्यवहारदर्शनात् । चेतनप्रवर्त्तकत्वाच्च प्रवर्त्तनायास्तस्य च प्रयत्नमन्तरेणान्यत्राप्रवृत्तेः प्रयत्नविषयत्वसिद्धिः । प्रयत्नश्चेच्छाकारणकत्वात् तां विना नोपपद्यते सा च स्वरसतः पुरुषार्थ एव स्वर्गपुत्रपश्वादौ भवन्ती साधनमन्तरेण तदसिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं तत्साधने संक्रामेत् । तेन स्वयमपुरुषार्थस्य यागादेः पुरुषार्थसाधनत्वं विनेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः प्रवृत्तिविषयत्वासम्भवेन तत्र लिङादेः प्रवर्त्तकत्वायोगात्तन्निर्वाहार्थं पुरुषार्थसाधनत्वाक्षेपकत्वसिद्धिः । न चैवं[2] पुरुषार्थसाधनत्वावगताविच्छात एव प्रवृत्तिसिद्धेः कारणकारणत्वेनान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वाल्लिङादीनामप्रवर्त्तकत्वं प्रसज्येतेति शङ्कनीयम् । न हि यत्सिद्ध्यर्थं यत्कल्प्यते तेनैव तद्बाधोचिता कल्पकाभावेनास्योपमर्दप्रसङ्गात् । यथैव च श्रेयः साधनत्वाकल्पने प्रवर्त्तकत्वानिर्वाहात् तन्निर्वाहाय श्रेयः साधनत्वं कल्प्यते तथैव[3] स्वरूपेण यागादेः श्रेयः साधनत्वे सति इच्छयैव प्रवृत्तिसिद्धेर्लिङादीनां प्रवर्त्तकत्वानिर्वाहाद्विहितस्वरूपेण श्रेयः साधनत्वं कल्पयिष्यते । तथा च लोकेऽपि स्वाम्याज्ञामन्तरेण स्वेच्छया गवानयनादौ कृतेऽपि न तत्फलं वेतनं लभ्यते तस्मात्प्रवर्त्तकान्तरासम्भवेऽपि प्रेरणाज्ञापनेन लिङादेर्वेदे प्रवर्त्तकत्वं सिद्धम् । सा च प्रेरणाप्रवृत्त्युत्पादकव्यापारत्वाद्भावनाशब्देन गीयते । भाव्योत्पादानुकूलस्य व्यापारस्य भावनात्वप्रसिद्धेः व्यापारत्वं च तस्याः सिद्धरूपत्वे निर्व्यापारायाः प्रवृत्त्युत्पादकत्वासम्भवेन ज्ञानस्य च ज्ञेयव्यापारत्वायोगाद्व्यापारान्तरकल्पनापत्तेर्गौरवपरिहारार्थं कल्प्यते प्रेषणाध्येषणादीनामपि पुरुषाशयविशेषाणामनेनैव न्यायेन व्यापारत्वाध्यवसानं द्रष्टव्यं व्यापारस्य च व्यापारवतोऽत्यन्तभेदाभावाच्छब्दात्मिकेत्युक्तम् । एतामेव शब्दात्मिकां शब्दस्यात्मनो व्यापारं भावार्थाधिकरणे तत्रार्थात्मिकायां लिङादिशब्दानां यः पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारः सा द्वितीया शब्दधर्मोऽभिधात्मिका भावना विधिरित्युच्यतइत्य-

---

१ तदिति २ पु० पा० ।

२ इष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाजनकत्वात् तद्द्वारैव प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

३ यथा श्रेयःसाधनत्वातिरेकेण विधिना पुरुषो यागे प्रवर्त्तयितुं न शक्यते इति प्रवर्त्तकत्वानिर्वाहाय तत्कल्प्यते तथा प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहाय विहितरूपेण श्रेयःसाधनत्वं कल्पयिष्यते अन्यथा स्वरूपे सति श्रेयःसाधने इच्छयैव प्रवृत्तेः प्रवर्त्तकस्य फलाभावात् विधेः प्रवर्त्तकत्वं न स्यादित्यर्थः ।

नेन स्वयमेव विवरिष्यति । लौकिकानां प्रवर्त्तनाविशेषाणां पुरुषध-
र्मत्वेन शब्दात्मकत्वायोगात् वेदविषयत्वं शब्दभावनाया दर्शयितु-
मिदमुक्तम् । प्रवर्त्तनाविशेषशब्दभावनाविषयभूतायाः प्रयत्नरूप-
भावनायास्तत्फलप्रवृत्तिविषयत्वसिद्ध्यर्थं श्रेयोहेतुत्वाक्षेपकत्वायार्थ-
शब्दाभिधेयार्थयितृचेतनधर्मार्थनापरपर्य्यायेच्छायोनित्वसूचनार्थम-
र्थात्मकत्वाभिधानमिति सर्वं मनोहरम् । ननु सत्यपि भावनाद्वये
कयार्थवादानां ग्रहणमत आह * तत्रेति * अनेन च ग्रन्थेनार्थवा-
दानामर्थभावनांशाप्रतिपादकत्वे ऽपि तदनुष्ठापकशब्दभावनाङ्गत्वे-
नार्थभावनाप्यक्रियार्थत्वं दर्शितम् । कथं तया ग्रहणमत आह * सा
हीति * सा शब्दभावना यस्मादेवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रवर्त्तते
अध्ययनविधिवशात्कार्यत्वेन प्रतीयते तस्मात्तदङ्गभूतस्य प्राशस्त्य-
ज्ञानस्य तद्द्वारेण कार्यत्वावगमात् साधनापेक्षायामर्थवादानां त-
त्साधनतयाध्ययनविधिनैव विनियोगाद्दर्शपूर्णमासभावनयेव प्रया-
जाद्यङ्गभूतद्रव्यदेवतादेः शब्दभावनया ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । शब्द-
भावनायास्तु कार्यत्वाप्रतीतौ तद्द्वारेण प्राशस्त्यज्ञानस्य कार्यत्वान-
वगमात्साधनानपेक्षत्वेन स्वरसतो ऽसमर्थानामर्थवादानां लाक्षणि-
कप्राशस्त्यज्ञानार्थत्वायोगात् तादर्थ्येन तया सहग्रहणं न स्यादिति
तमेव प्रकार दर्शयति * स्वाध्यायाध्ययनविधिनेति * अध्यय-
नविधिना हि अधीतैरक्षरैर्यथाशक्ति पुरुषस्योपकर्त्तव्यमिति शक्त्य-
नुसारेणाक्षराणि विनियुञ्जानेन लिङादीनि सामर्थ्यात्प्रवर्त्तने वि-
नियुज्यन्ते तत्र चैषां प्रवर्त्तयितृपुरुषाभावेन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वमव-
सीयते स्वतन्त्रकर्त्तुश्चानियुक्तस्य वैधविनियोगान्नियोज्यत्वं लिङा-
दीनां कल्प्यते । नन्वस्तु नाम विधायकान्तराणामध्ययनविधिनियो-
ज्यत्वं तस्य चात्मनि नियोगायोगेनात्मना नियोज्यत्वासम्भवात्
तद्विषयविधायकान्तराभावाच्च तद्व्यापाररूपायाः शब्दभावनायाः
कार्यत्वाभावात्प्रेरणाज्ञानजननमात्रेण कृतार्थतया प्रवृत्त्याग्राहकत्वा-
भावे सति तद्विषयभूतस्य वेदाध्ययनस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वाक्षेपप्रमा-
णाभावाद्वेदस्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कामपाकर्त्तुम् * स्वाध्यायपदोपा-
त्तश्चारमे * त्युक्तम् अयमभिप्रायः न तावदचेतनानां लिङादीनां
स्वसम्बन्धिप्रेरणाबोद्धृत्वलक्षणं नियोज्यत्वं मुख्यं युज्यते प्रवृत्त्या
ग्राहकत्वं तु तेषां पुरुषार्थानुबन्धित्वायाध्ययनविधिना शक्त्यालोच-
नेन पुरुषा ज्ञाप्यते स्वामिकेच्छारहितस्य चादरापरपर्य्यायग्रह-
कारित्वं नियोज्यस्यैव दृष्टमित्यौपचारिकमिह नियोज्यत्वम् । अर्थ-
वादान्वयाय शब्दभावनाया विधेयत्वसिद्ध्यर्थं विवक्षितं तच्चाध्यय

नविधावपि समानं तस्य च स्वरूपेण नियोक्तृत्वं स्वाध्यायपदोपात्तत्वरूपेण विधायकान्तरसाधारण्येन नियोज्यत्वमित्यौपचारिकभेदाश्रयणात् न विरुद्धमिति। भावयेदिति च विधिः प्रेर्यान्वयात् प्राग्विषयान्वयपक्षे लिङादिप्रेर्यान्वयवशेन व्यापारविशेषानवगमात्सामान्यविवक्षयोक्तम्। अत्र भाव्याकाङ्क्षायां यच्छ्रूयते तदित्यवधारणात् शक्तिप्रदर्शनपूर्वकं पुरुषप्रवृत्तेर्भाव्यत्वं दर्शयति * तत्रेति * येन लिङादीनां प्रवर्त्तकत्वे शक्तिः पुरुषस्य च प्रवर्त्यत्वे तेन कारणेन भावनाया भाव्याकाङ्क्षायां पुरुषप्रवर्त्तनं भाव्यत्वेन संबध्यत इत्यर्थः। प्रवृत्तेः प्रयोज्यव्यापाररूपत्वात्प्रयोज्यान्वयं विना भाव्यत्वासम्भवाच्चेतनं प्रवर्त्तकत्वेन श्रेयस्साधनत्वाक्षेपपर्यन्तत्वसूचनार्थं पुरुषविशेषणं प्रेर्यान्वयपूर्वकविषयान्वयपक्षे तु प्रवर्त्तनाख्ये व्यापारविशेष एव लिङादे शक्त्यवधारणात्तत्रैव नियोगकल्पनायां किमंशापेक्षां पुरुष एव पूरयिष्यतीत्याह * अथ त्विति * लिङादिविषया क्रिया प्रवर्त्तयेदित्येवं विशेषरूपेणोच्यते विधेयतया प्रतिपाद्यतइत्येव योज्य, नन्वचेतनत्वाल्लिङादीनां नियोज्यावगमपूर्वकप्रयोजककर्तृत्वानुपपत्तेः कथं तद्वशेन पुरुषप्रवर्त्तनस्य भाव्यत्वाभिधानमित्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * अध्ययनविधिना लिङाद्यध्ययने नियुज्यमानस्य पुरुषस्य कतमं ममोपकारं करिष्यन्तीत्यपेक्षायां प्रवर्त्तनाज्ञापनद्वारेण पुरुषार्थसाधनबोधरूपमिति सामर्थ्यालोचनेनावगतौ सत्यां प्रवर्त्तनाज्ञापनमात्रपर्यवसाने पुरुषार्थसाधनत्वाक्षेपायोगादनुपकारकत्वोपपत्तेर्मातापित्रादिवदाप्रहेणेष्टसाधनेषु कर्मसु प्रवर्त्तयिष्यन्तीतिप्रवृत्त्या ग्राहकत्वावगतिर्भवति तेन लिङादिभिरवश्यं प्रवर्त्तनीय इति लिङादिविषयनियोगावगतिर्या पुरुषस्य भवति तां लिङादिषु उपचर्य प्रयोजकत्वव्यवहारो ऽयमित्यर्थः। न चैतस्योत्प्रेक्षामात्रेणास्माभिर्लिङादीनां प्रयोजकत्वमुच्यते किं तु कर्तृवाचिण्वुल्प्रयोगादन्यैरपि अभियुक्तैरङ्गीकृतमित्यवसीयतइत्याह * यदि चेति * करणाकाङ्क्षायां शक्त्यालोचनेन प्रेरणाज्ञानस्यान्वयं दर्शयति * अथेति * विधेरलौकिकत्वेन लिङादिप्रतिपाद्यत्वासम्भवमाशङ्क्य प्रवर्त्तनासामान्येन पूर्वोक्तरीत्या सम्बन्धग्रहणसम्भवात् लिङाद्यभिहितेन लक्षणया तत्प्रतिपादनसम्भवप्रदर्शनार्थं पूर्वसम्बन्धानुभवापेक्षेणेत्युक्तम्। इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानस्यान्वयं दर्शयति * कथमिति * ननु विधिज्ञानमात्रेण प्रवृत्तिसिद्धेरन्यानपेक्षत्वात्कथमित्यपेक्षाप्रदर्शनमयुक्तम्। अथापि भावनान्तरद-

१ विधिज्ञानमवश्यभान तर्हारत्वर्थं।

दाम्भेनाऽपि फलस्याकाङ्क्षा स्यात् । तथापि विधिसम्बन्धज्ञान- धीन्य करणेतिकर्तव्यतासम्बन्धात्प्राशस्त्यज्ञानस्याप्रातिपत्तिकत्वं- नियतंत्व्यताग्याभिधानमयुक्तमित्यभिप्रायकेण पृच्छति * कुत एत- दिति * एतत्फलमित्यपेक्षणं प्राशस्त्यज्ञानस्य त्वानुग्राहकत्वं कुत इत्यर्थः । उत्तरम् * बुद्धिपूर्वेति * विध्यन्यथानुपपत्त्यैव एतत्साधनत्वाव- गमात् प्रवृत्तिसिद्धेरिच्छोत्पत्तावपि द्रव्यव्ययायासदर्शनेनापि अनिष्ट- साधनत्वावगमात्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकालस्य हेतुरूपसम्भवे प्रवृत्त्यभाव- प्रसङ्गात्तदपनायकापेक्षायां प्राशस्त्यज्ञानस्य लोके तदपनायकत्वेन दर्शनादुच्यते ऽनुग्राहकत्वमित्यभिप्रायः । उक्तमतीत्यनेन प्रतिब- न्धकापनायकत्वं दर्शितम् । ननु प्रवृत्तिकारणेच्छाविरोधिद्वेषनाशा- य प्राशस्त्यज्ञानापेक्षणं फलांशेऽपि तदपेक्षोपपत्तेः स्वर्गस्वरूपप्रति- पादकानामपि वाक्यशेषाणां प्राशस्त्यपरत्वेन स्वरूपपरत्वाभावप्रस- ङ्गात् न लौकिकसुखातिरिक्तस्वर्गसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह * तथेति * प्रथममभिप्रायः अङ्गप्रधानयोरेव विषयत्वात्प्रेरणाविषयत्वं प्रा- शस्त्यज्ञानस्य कार्यत्वावगतेः फलांशे च स्वारसिकेच्छात एव प्रवृ- त्तिनिर्देशानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रेरणानुपपत्तेः प्राशस्त्यज्ञानस्य कार्यत्वा- भावात्, साधनानपेक्षत्वेनार्थवादाग्रहणात्स्वर्गसाधनतो विध्यपेक्षित- स्वर्गस्वरूपप्रतिपादनार्थानां वाक्यशेषाणां प्राशस्त्यपरत्वाभावात्स्व- रूपे प्रमाण्यं न विरोत्स्यत इति । क तर्हि प्राशस्त्यज्ञानस्य साधना- पेक्षेत्यत आह * साधनेति * साधनेतिकर्तव्यताविषये प्राशस्त्यज्ञा- नस्य साधनभूतवाक्याकाङ्क्षायामपि फलपदादिभिरेवं तत्सिद्धिस- म्भवात्कथमर्थवादानां तादर्थ्येन शब्दभावनया ग्रहणमित्याशङ्क्य यथासम्भवं साधनान्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति * तत्पुनरिति * तत्प्राशस्त्यप्रतिपादनं केन शास्त्रेण क्रियतेत्यर्थः । निराकरोति * त- त्रेति * दूषणगुणोपन्यासार्थमत्र शब्दः । ननु यद्यन्यार्थत्वे प्राश- स्त्यार्थत्वं न युज्यते प्राशस्त्यार्थत्वमेव केवलमस्त्वत आह * विध्यु- त्तरेति * पूर्वापेक्षितार्थत्यागो न युक्त इत्यभिप्रायः । कारणान्तरमाह * लक्षणया चेति * फलाभावापत्तेरपि प्राशस्त्यार्थत्वं न युक्तमि-

---

१ इष्टोत्पादनद्वारा प्रवर्तकत्वम् इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानं विना न संभवतीति पयु- पपन्नमित्यर्थः ।

२ अङ्गप्रधानयोरेव विधिविषयत्वान्न फलांशस्य विषयत्वमित्यर्थः ।

३ आदिपदग्राह्यदेवतापरिचायक यज्ञादिफलकमेतद्देवताक सम्प्रदानत्वमित्यर्थः ।

४ साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टायां भावनायां सिद्धायामर्थवादैस्तत्स्तुतय पूर्वमेव फ- लितेनानन्वय इत्यर्थः ।

स्याह * युगपच्चेति * ननूभयपरत्वायोगात् फलादिषु तात्पर्याभावे ऽपि प्रतीयमानत्वात्फलादीनां सिद्धिः स्यादत आह * न हीति * वक्ष्यतइत्यपापश्लोकश्रवणादीनां प्रशंसार्थत्वेनोपात्तानां फलत्वाभावः पर्णमय्यधिकरणे अर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्यादौ लिङ्गो विधित्वाभावो अर्तिलयवाग्वादेश्चेतिकर्त्तव्यत्वाभावो दशमे वक्ष्यमाणः परामृष्टः । यत एवोक्तप्रकारेण प्राशस्त्यपरत्वे फलाद्यभावः प्रसज्यते अत एवानन्यलभ्यफलादिपरत्वावधारणात्वार्थात्प्रतीयमाने ऽपि प्राशस्त्ये फलपदादीनां तात्पर्यमित्याह * अत एवेति * एतदेव दृष्टान्तद्वारेणोपपादयितुमाह * न हीति * धावनक्रियैवानिष्पन्नरूपत्वात्कार्यशब्देनोक्ता न तेनान्वीयन्तइत्यर्थः दार्ष्टान्तिके योजयति * तद्वदिति * इच्छाविरोधिद्वेषनाशवाचिना प्ररोचनाशब्देन तद्धेतुभूतगुणातिशयवत्त्वलक्षणं प्राशस्त्यं लक्षणया व्युत्पत्त्या वोक्तम् । ननु यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादीनां प्राशस्त्यपराणामप्याकाङ्क्षितफलसमर्थकत्वमङ्गीकृतं तथा भूतिकामादिशब्दानां फलादिपराणामप्याकाङ्क्षितप्राशस्त्यसमर्थकत्वमपि कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * अन्यथानुपपत्त्या चेति * प्रकारान्तरेण फलप्रतीत्ययोगादगत्या तत्र तथाङ्गीकृतम् । न चेहागतिरस्तीत्यभिप्रायः । नन्वर्थवादानां स्वरसतः प्राशस्त्यप्रतिपादनशक्त्यभावात् इहापि सर्वप्रमाणप्रत्यस्तमयादगतिः समानेत्याशङ्क्याह * प्रमाणाभावश्चेति * स्वरसतो ऽशक्तावपि लक्षणया तत्प्रतिपादनशक्तिसम्भवात् प्रमाणाभावनिश्चय इति भावः। नन्वेवं तर्हि वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादावपि अर्थवादाकाङ्क्षा प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * तद्वदीति * अतिदेशग्रहणं तस्योक्तौ धन्धुस्तस्योक्तं ब्राह्मणमित्यादिवाचनिकातिदेशविषयं द्रष्टव्यम् । श्रुतविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राशस्त्यकल्पनोपपत्तावसन्निहितार्थवादातिदेशकल्पने प्रमाणाभावात्कल्पने वा वसन्तादिवाक्येष्वपि अग्नीषोमीयप्रकृतित्वेन तदीयार्थवादतिदेशसम्भवाद्विध्युद्देशस्य शक्तिद्वयकल्पनं निरवकाशमेव स्यात् * दर्विहोमन्यायेनेति * यथा दर्विहोमेषु भिन्ने जुहोतीत्यादिजुहोतिचोदनाविहितेष्वविहितेतिकर्त्तव्यताकेष्वपि प्रकृतिविशेषानिर्द्धारणान्नियतविध्यन्तातिदेशानुपपत्तेर-

१ ननु कथं पिष्टोदनादिवद्गानुमितवचनादेवार्थवादातिदेशकल्पना भविष्यतीत आह प्रमाणाभावादिति एवं भावः काल्पनिकातिदेशस्यार्थभावनेतिकर्तव्यतामिदेशकत्वकत्वात् अर्थवादानां च प्राशस्त्यप्रतिपादनेन शब्दभावनेतिकर्तव्यताङ्गत्वेन तदप्रतिपादकत्वादिति प्रत्यक्षवचनस्य विशेषयत्वं च स्यादित्यपि बोद्धव्यम् ।

च्छक्तेः पर्यवसानप्रसङ्गाद्वाक्यार्थपर्यन्तमगमनात् कथं तेन प्राशस्त्यलक्षणा स्यादित्याशङ्क्यापुरुषार्थत्वेन वेत्याद्युक्तम् । अक्षराणामादिरादानं ग्रहणमक्षरादिशब्देनोक्तम् । तत्रैव तर्हि श्रौततात्पर्यावसानमस्त्वित्याशङ्क्योक्तम् * तत्रापि त्विति * साधनानुरूपेत्यादिना लक्षणाप्रकारो दर्शितः । अयं चोभयाकाङ्क्षालक्षणत्वात्प्राशस्त्यार्थवादयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वसंबन्धः समञ्जस एवेत्याह * सोऽयमिति * एवं चास्मिन्सन्निकृष्टे संबन्धे संभवति विधायकार्थवादयोः प्राशस्त्यविध्याकाङ्क्षित्वे ऽपि प्राशस्त्यविध्योरर्थवादविधायकप्रतिपादितत्वेन प्रतिपादकानाकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणत्वेन च विप्रकृष्टः प्राशस्त्यविधायकयोर्विध्यर्थवादयोर्वा प्रतिपाद्यप्रतिपादकसंबन्धो न युक्त इत्याह * एवं चेति * विधायकोपयोगं प्रसङ्गाद्वक्तुं न चार्थवादैरित्याद्युक्तम् । दृष्टान्ततया वा । नन्वेवमप्यन्यतरेणोभयकार्यासिद्धेरुभयाम्नानानर्थक्यमत आह * आम्नानेति * उभयोरित्यर्थवादैरेव प्ररोचितं विधायकैरेव विहितं सदनुष्ठितं फलं साधयतीति अध्ययनविधिरेव कल्पयिष्यतीत्याभिप्रायः उभयोरित्यर्थवादप्ररोचनयोरित्यर्थः । एतमेव न्यायं निन्दार्थवादेष्वतिदिशति * एतेनेति * तत्रापि निषेधान्यथानुपपत्त्यानिष्टसाधनत्वबोधान्निवृत्तिकारणाप्रीतिसम्भवे ऽपि तादात्विके[1]ष्टसाधनत्वावगमान्निवृत्तिप्रतिबन्धकोत्साहकारणेच्छाप्रसङ्गे निवृत्त्यभावापत्तेरप्रीतिविरुद्धेच्छानाशाख्यप्रद्वेषोत्पादनशक्तत्वेन दोषातिशयत्वलक्षणप्राशस्त्यज्ञानस्य लोके ऽपि दर्शनान्निवृत्तिफलाया नञ्लिङादियुक्तशब्दभावनाया निवारणापरनामधेयानिषेधज्ञानात्मककरणानुग्राहकत्वं तावदवसीयते तत्र च साधनापेक्षायां पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सोऽरोदीदित्येवमादीनामध्ययनविधिबलात्साधनत्वावगतेस्तादर्थ्येन शब्दभावनया ग्रहणमनुसन्धेयम् । अप्रशस्तप्रत्ययाधीनोत्पत्तिरस्येति विग्रहः प्रशस्तग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । तस्मादध्ययनविधिबलेनार्थवादानां पुरुषार्थानुबन्धित्वाय लाक्षणिकस्तुतिनिन्दापरत्वावधारणारूपभङ्गेनैकवाक्यतासिद्धेति पूर्वोक्षिप्तैकवाक्यतासमर्थनोपयोगित्व, तदुच्यते इत्यारभ्याध्ययनविधिव्यापारचर्चात्मकस्य वार्त्तिकखण्डस्य दर्शयति * अतश्चेति * समभिव्याहारवशात्पूर्वमेवावगतस्यैक-

१ अन्यतरेति विधायकस्य प्राशस्त्याकाङ्क्षायामपि प्राशस्त्यस्य तदनाकाङ्क्षत्वात्तस्यार्थवादैरेव प्रतिपादितत्वात् । एवमर्थवादानां विध्याकाङ्क्षात्वे ऽपि न विधेस्तदाकाङ्क्षा विधयकेनैव विधिप्रतिपादनादित्यर्थः ।

२ तदात्वे भवं तादात्विकं तात्कालिकमित्यर्थः ।

नियमसर्वातिदेशयोश्चाष्टमाद्ये निराकृतत्वादपूर्वत्वेनाष्टमान्ते यस्य-
मांशेषु यावच्छ्रुतस्य द्रव्यदेवतादेरितिकर्तव्यताजातस्य सन्निपत्यो-
पकारित्वेन नियमापूर्वद्वारा करणपूर्वोत्पत्तिमात्रे पर्यवसायितया ऽन्यत्रावधारितस्याप्यगत्यारादुपकारकाङ्गसाध्यकरणानुग्रहसाधन-
त्वमपि कल्पितम् । तथा वसन्तादिवाक्येष्वपि विधायकस्यैव क-
रणभूतविधेयज्ञानोत्पत्तिमात्रपर्यवसायितयान्यत्रावधारितस्याप्यग-
त्याङ्गभूतप्राशस्त्यज्ञाने ऽपि व्यापारः कल्पयिष्यत इत्यर्थः । लक्षणया
प्रेरणापरनामधेयस्य विधेः प्रतिपादनात्प्राशस्त्यस्य चान्यथानुपप-
त्त्याक्षेपाल्लक्षितशब्दो व्यापाराभिप्रायो व्याख्येयः । अर्थवादाभावे
ऽपि विधेरेव स्वानुग्राहकप्राशस्त्याक्षेपकत्वं युक्तं न तु फलेतिकर्त-
व्यतापदानां कथं चिदित्येवकारेण सूचितम् । योजना त्वेवं य-
स्मात्सर्वप्रकारं प्रयतमानस्य य. प्रमाणाभावस्स प्रमाणं तस्माद्यदि
केन चिदन्येन प्ररोचनां न लप्स्यामह इति । कथं चित्त्वन्यतः प्ररो-
चनालाभसम्भवे ऽन्यत्रोपयुक्तस्य विधायकस्य तदाक्षेपकत्वायोगा-
द्वायव्यादिवाक्येषु प्राशस्त्यज्ञानस्य साधनापेक्षा युक्तेत्याह * अथ
त्विति * केन चिल्लक्षणयापि प्रतिपादकेन दूरस्थेनातिदेशिकेनापि
यदि प्ररोचना सेत्स्यतीत्यर्थः । नन्वेवं प्राशस्त्यप्रतिपादनस्य साध-
नभूतप्राशस्त्यशास्त्रापेक्षायामप्यर्थवादानां तत्र शक्त्यनवधारणात्कथं
तादर्थ्येन शब्दभावनया ग्रहणमित्याशङ्क्याध्ययनविध्यालोचनेनैवेषां
प्राशस्त्यपरत्वं दर्शयितुमाह * तथेति * यथालभेतेतिविधिः स्व-
विषयप्राशस्त्यप्रतिपादकं प्रति साकाङ्क्षस्तथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते-
त्याद्यपि प्रतिपाद्यमर्थं प्रति साकाङ्क्षमेवेति यत्तेन भूतान्वाख्यान-
रूपेण वाक्यार्थेन लक्ष्यमाणः प्राशस्त्यरूपो ऽर्थ. सो ऽर्थवादप्रतिपा-
द्यत्वेन स्वाध्यायाध्ययनविधिना परिगृह्यत इत्यन्वयः । प्राशस्त्यस्या-
र्थवादप्रयोजनत्वे योग्यतां दर्शयितुमनन्तरप्रवृत्तेत्याद्युक्तम् । वि-
धिसम्बन्धद्वारा चेत्प्राशस्त्यस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वं तदार्थवादानां
विधिनैव साक्षात्प्रतिपादकलक्षण. सम्बन्धो ऽस्तु किमन्तरा प्राश-
स्त्येनेत्याशङ्क्य पच्छ्रयत इत्याद्युक्तम् । न तावल्लिङादिवत्तस्य वि-
ध्यभिधाने शक्तिरस्ति, न च प्राशस्त्यलक्षणया श्रुतविध्येकवाक्यत्वसं-
भवे वाक्यभेदापादकप्राशस्त्य विना विध्यनिर्वाहात् प्राशस्त्यलक्ष-
णावश्यंभावेन गौरवापादकमश्रुतविध्यन्तरकल्पनं युक्तमित्याशयः
शस्त्यभावाच्चेन्न साक्षाद्विधिना सम्बन्धस्ततो ऽक्षरग्रहणमेव साक्षा-

१ ननु केवलार्थवादानां वाक्यत्वाभावाद्वाक्यार्थमित्ययुक्तम् । सत्य वाक्यार्थेनैवस्यावसर्थं
अर्थवादस्थाने के ध्याथैलेस्यतीति ।

तिभानादव्यवस्था किं तु सन्देहादपीत्याह * सन्दिग्धेति * तत्रा-
प्युदाहरणमाह * यथेति * यथोक्तं नवमे यद्दचा स्तुवते तदसुरा
अन्ववायन्यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्य एवं विद्वान्त्साम्ना
स्तुवीतेत्युदाहृत्य किमृचा स्तुवत इति च विधानार्थमुत साम्ना स्तु-
वीतेत्येतद्विहितसामस्तुत्यर्थमिति चिन्तयिष्यते । तत्र य एवं वि-
द्वान्साम्ना स्तुवीतेत्यस्य कर्तृप्रवृत्त्यनुवादियच्छब्दयोगेन य एवं विं-
द्वान्पौर्णमासीं यजतइत्यादिवद्विधिशक्तिप्रतिबन्धादितरयोस्तु क्रि-
यास्वरूपमात्रानुवादियच्छब्दयोगेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिव-
द्विधिशक्त्यप्रतिबन्धादुभयविधिवशाद्विकल्प इति पूर्वपक्षिते कथम-
सुरागमननिमित्तत्वेन निन्दिताया ऋचो विधिः इत्याशङ्क्य भाष्यका-
रो वक्ष्यति। न वयं निन्दितानानन्दितान्वासुरान्विद्म इति भाष्यका-
रोक्तं सन्देहमुपपादयति * कदा चिदिति * सिद्धान्ते विध्येकवा-
क्यतावशेनैव निर्णय इत्याह * तत्रेति * स्तुवीतेतिप्रत्यक्षस्य विधे-
र्यच्छब्दयोगे ऽपि प्राप्त्यभावेन य एवं विद्वान्सोमेन यजेतेतिवद्वि-
धिशक्त्यप्रतिबन्धादितरयोस्तु वर्त्तमानापदेशत्वेन विध्यशक्तेरेकवा-
क्यत्वसम्भवे वानेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदापादकविधिद्वयकल्पना-
योगात्सामविध्येकवाक्यत्ववशेन सामस्तुत्यर्थमृचां निन्देति सिद्धा-
न्ते निर्णय इत्यर्थः । ननु वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैनं भूतिङ्गमयतीत्यादीनां यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुरास्य संवत्स-
राद् गृहे रोदनं भवतीत्यादीनां च पदानां स्वरसतो भूतान्वाख्याना-
र्थानामपि लाक्षणिकस्तुतिनिन्दार्थत्वसम्भवेन विधिनिषेधैकवाक्य-
तावसायात्तात्पर्यनिर्णयो भवतु परिशिष्टानां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते-
त्यादीनां सो ऽरोदीत्येवमादीनां च लक्षणयापि स्तुतिनिन्दार्थत्वा-
ऽप्रतीतेर्विधिनिषेधैकवाक्यत्वासम्भवात्कथं तद्वशेन स्तुतिनिन्दापर-
त्वनिर्णयो ऽत आह * सर्व्वत्र चेति * तेषामपि स्तावकनिन्दकपदै-
कवाक्यत्वेन स्तुतिनिन्दार्थत्वसम्भवात्तद्द्वारेण विधिनिषेधैकवा-
क्यत्वोपपत्तेः स्तुतिनिन्दापरत्वनिर्णय इत्यर्थः । यत्र तर्हि न किं
चिदपि पदं स्तावकं निन्दकं वोपलक्ष्यते आपो वै शान्ता इत्यादिषु
तत्र पारम्पर्येणापि विधिनिषेधैकवाक्यत्वासम्भवात्कथं स्तुतिनि-
न्दापरत्वनिर्णयो ऽत आह * यत्रापीति * तत्रापि वेतसशाखयाव-
काभिश्चाग्निं विकर्षतीत्यादिविधिसन्निधिवशेन लक्षणया तद्विधेयवे-
तसावकास्तुतिप्रतीतेर्लक्षितलक्षणया वा विकर्षणस्तुतिप्रतीतेर्विध्येक-
वाक्यत्वात्तात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः । यद्वैतदूफक्किकाद्वयमेकवाक्य-
त्वाभिधानोपयोगप्रतिपादनपरतयैव व्याख्येयं विधिनिषेधैकवाक्य-

वाक्यत्वस्य परस्परानिरपेक्षत्वेनानुपपत्तिप्रतिभासे ऽध्ययनविधि-
सामर्थ्यावधारितस्तुतिनिन्दापरत्वेनार्थवादानां विधिनिषेधग्रहणा-
न्निर्वाहः क्रियतइति * सिद्धिग्रहणेनोक्तम् * नन्वध्ययनविध्यव-
धारितपुरुषार्थपर्यवसायित्वात्तेनैव स्तुतिनिन्दापरत्वावसायात्किमि-
ति महता प्रयासेनैकवाक्यत्वं साध्यते ऽत आह * नित्यं चेति *
विधिनिषेधापेक्षावशाल्लक्षणाया स्तुतिनिन्दापरत्वं स्वरसतो ऽप्रती-
यमानमपि कल्प्यते तदभावे तु प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षणाकारणाभा-
वात्सिद्धवत् कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या ताभ्यामेव तमग्नीषोमीयमेका-
दशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यादिवद्विधिकल्पनेनैव पुरुषार्थप-
र्यवसानसिद्धेरित्याशयः । वाक्यशेषग्रहणेन स्वातन्त्र्ये सति स्तु-
तिनिन्दानिर्णयहेतुत्वाभावं दर्शयति तत्र कारणमाह * न हीति *
अव्यवस्थामुपपादयति * निन्दारूपास्विति * अविधेयनिन्दात्वे-
नाभासमानासु परमार्थता निन्दाविपर्ययविधेयस्तुतित्वदर्शनाद्विधे-
यनिन्दात्वेनाविधेयस्तुतित्वेन चाभासमानानां परमार्थतस्तद्विपर्यय-
केवलविधेयस्तुतित्वदर्शनादित्यर्थः । यथाक्रममुदाहरणद्वयमाह
* यथेति * प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयात् जुह्वति ये
ऽग्निहोत्रमित्यनुदिते होमनिन्दात्वेनाभासमानापि तस्मादुदिते होत-
व्यमिति विध्येकवाक्यत्वात् स्तुतिरेवेति शाखान्तराधिकरणे भा-
ष्यकारो वक्ष्यति। दशमे च त्रैयम्बकान्पुरोडाशान्प्रकृत्य पठितमभि-
धार्यास्त्र्यम्बका नाभिधार्या इति मीमांसते यदभिधारयेद्रुद्रायास्ये प-
शूनभिदध्यादथाभिधारयेन्न रुद्रायास्ये पशूनपिदध्यान्न सूक्ष्ममभिधार्या
एव न ह्यनभिघृतं हविरस्तीति वाक्यमुदाहृत्य चिन्तयिष्यते । कि-
मभिधार्यानभिधार्या इति विधिप्रतिषेधार्थता उत नेति। तत्र हिंस-
रुद्रास्ये पशुनिधानापादकत्वेनाभिधारणस्य निन्दितत्वादनभिधारणस्य
च तदनापादकत्वेन स्तुतत्वान्निषेधावगतेर्न ह्यनाभिघृतं हविरस्तीति
च हविः सम्पादकत्वेनाभिधारणस्य स्तुतत्वाद्विध्यवगतोर्विकल्पे
प्राप्ते ऽभिधास्यते मीमांसासमभिव्याहारेण विधिनिषेधशक्तिप्रतिब-
न्धादभिधारणाभिधारणनिन्दास्तुत्योश्चाभिधार्या एवेति विध्येकवा-
क्यत्ववशेनाभिधारणस्तुतिपर्यवसायित्वावधारणान्न वाक्यभेदापा-
दकं विधिप्रतिषेधार्थत्वं युक्तमिति। तत्र कथमभिधारणस्तुति-
रित्यपेक्षिते वक्ष्यते इत्थमभिधारणं प्रशस्ततरं यत्त्रैयम्बकानां
दर्विहोमत्वेनापूर्वत्वादतिदेशतो ऽप्राप्ते मीमांस्यमाने दोषो
ऽप्येवं विधो ऽनभिधारणस्य च गुणो न गण्यते हविः स-
म्पादकत्वेन गुणवत्तरत्वादिति । न केवलं स्वातन्त्र्ये ऽन्यथाप्र-

तिभानादव्यवस्था किं तु सन्देहादपीत्याह * सन्दिग्धेति * तत्रा-प्युदाहरणमाह * यथेति * यथोक्तं नवमे यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्य एवं विद्वान्त्साम्ना स्तुवीतेत्युदाहृत्य किमृचा स्तुवत इति च विधानार्थमुत साम्ना स्तु-वीतेत्येतद्विहितसामस्तुत्यर्थमिति चिन्तयिष्यते । तत्र य एवं वि-द्वान्साम्ना स्तुवीतेत्यस्य कर्तृप्रवृत्त्यनुवादियच्छब्दयोगेन य एवं विं-द्वान्पौर्णमासीं यजतइत्यादिवद्विधिशक्तिप्रतिबन्धादितरयोस्तु क्रि-यास्वरूपमात्रानुवादियच्छब्दयोगेन यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिव-द्विधिशक्त्यप्रतिबन्धादुभयविधिवशाद्विकल्प इति पूर्वपक्षिते कथम-सुरागमननिमित्तत्वेन निन्दिताया ऋचो विधिः इत्याशङ्क्य भाष्यका-रो वक्ष्यति । न वयं निन्दितानानिन्दितान्वासुरान्विद्म इति भाष्यका-रोक्तं सन्देहमुपपादयति * कदा चिदिति * सिद्धान्ते विध्येकवा-क्यतावशेनैव निर्णय इत्याह * तत्रेति * स्तुवीतेतिप्रत्यक्षस्य विधे-र्यच्छब्दयोगे ऽपि प्राप्त्यभावेन य एवं विद्वान्सोमेन यजेतेतिवद्वि-धिशक्त्यप्रतिबन्धादितरयोस्तु वर्त्तमानापदेशत्वेन विध्यशक्तेरेकवा-क्यत्वसम्भवे वानेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदापादकविधिद्वयकल्पना-योगात्सामविध्येकवाक्यत्ववशेन सामस्तुत्यर्थमृचां निन्देति सिद्धा-न्ते निर्णय इत्यर्थः । ननु वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिङ्गमयतीत्यादीनां यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुरास्य संवत्स-राद् गृहे रोदनं भवतीत्यादीनां च पदानां स्वरसतो भूतान्वाख्याना-र्थानामपि लाक्षणिकस्तुतिनिन्दार्थत्वसम्भवेन विधिनिषेधैकवाक्य-तावसायात्तात्पर्यनिर्णयो भवतु परिशिष्टानां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते-त्यादीनां सो ऽरोदीत्येवमादीनां च लक्षणयापि स्तुतिनिन्दार्थत्वा-ऽप्रतीतेर्विधिनिषेधैकवाक्यत्वासम्भवात्कथं तद्वशेन स्तुतिनिन्दापर-त्वनिर्णयो ऽत आह * सर्वत्र चेति * तेषामपि स्तावकनिन्दकपदै-कवाक्यत्वेन स्तुतिनिन्दार्थत्वसम्भवात्तद्द्वारेण विधिनिषेधैकवा-क्यत्वोपपत्तेः स्तुतिनिन्दापरत्वनिर्णय इत्यर्थः । यत्र तर्हि न किं चिदपि पदं स्तावकं निन्दकं वोपलभ्यते आपो वै शान्ता इत्यादिषु तत्र पारम्पर्येणापि विधिनिषेधैकवाक्यत्वासम्भवात्कथं स्तुतिनि-न्दापरत्वनिर्णयो ऽत आह * यत्रापीति * तत्रापि वेतसशाखयाव-काभिश्चाग्निं विकर्षतीत्यादिविधिसन्निधिवशेन लक्षणया तद्विधेयवे-तसादिकास्तुतिप्रतीतेर्लक्षितलक्षणया वा विकर्षणस्तुतिप्रतीतेर्विध्येक-वाक्यत्वात्तात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः । यद्वैतदृक्पञ्चिकाद्यमेकवाक्य-त्वाभिधानंप्रयोगप्रतिपादनपरतयैव व्याख्येयं विधिनिषेधैकवाक्य-

त्वाभावे केषु चित्पदेषु कथं चित्स्तुतिनिन्दाप्रतीतावस्यानर्थक्येनोप-पादनानपेक्षत्वात्परिशिष्टानां पृथग्वाक्यत्वेन स्वरूपमात्रेण पर्यव-सानं स्यात्तादृक् पदाभावे च स्तुतिर्वा निन्दा वा शङ्क्यैव न केवले-नैव स्यादिति । ननु विधिनिषेधयोः स्तुतिनिन्दापेक्षायां तदभावे वसन्तादिवाक्येषु साकाङ्क्षत्वादप्रामाण्यं स्यादत आह*विधीति * विधिप्रतिषेधयोर्मध्ये ऽन्यतरदर्शनेन स्तुतिनिन्दयोर्मध्ये ऽन्यतरदनु-मायेत्यर्थः। एवं वैदिकार्थवादोपयोगं व्युत्पाद्य स्मृत्यधिकरणवक्ष्य-माणप्रामाण्यविचारव्याख्यानान्तरगतेष्वर्थवादेषु तमेव न्यायमतिदिशति * एवं चेति * इतिहासपुराणयोरर्थवादबहुत्वाद्व्वारतादीत्युक्तं, न-न्वध्ययनविधियोधितपुरुषार्थानुबन्धित्वबलेन वैदिकार्थवादानां श्रौ-तार्थातिक्रमेण लाक्षणिकस्तुतिनिन्दापरत्वमवधारितमत्र तु कथमि-त्युत्ताङ्क्याश्राव्यध्ययनविधिस्थानीयं विधिं दर्शयति * तेषामपि हीति * एतया निपादस्थपतिं याजयेदित्यादिवत् प्रयोज्यव्यापारत्व-मभिप्रेत्य श्रावयेद्विध्युपन्यासः धर्मादीनां साध्यानां साधनप्रतिप-त्तिरिति विग्रहः धर्मादिचतुष्टयसाधनप्रतिपत्तिरूपादानाङ्गभूता ऽध-र्मादिचतुष्टयसाधनप्रतिपत्तिः परित्यागाङ्गभूतेति योऽयं भारतो-पक्रमे ।

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदि हास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचिद् ।

इति जनमेजयस्य भारतश्रवणप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं धर्मादिचतु-र्विधपुरुषार्थतत्प्रतियोगिचशब्दसूचिताधर्मादिसाध्यसाधनप्रतिपाद-नपरत्वाभिधानात्सर्वत्र यथासम्भवं तत्परत्वमुन्नेयमिति भावः । ननु विधिनिषेधशून्यानां बहुशो भारतादिषु दर्शनात्कथं पुरुषार्थपर्य-वसानकल्पनमित्याशङ्क्य यथासम्भवं विभज्योपयोगं दर्शयितुमाह * तथापि त्विति * शङ्कानिरासार्थस्तु शब्दः । दानराजमोक्षाणां ... दानस्येतिकर्तव्यताभूतो धर्मो ... [illegible]

... धर्मोपादानम् । अनन्त ... । विध्यश्रवणे ऽप्युपा... [illegible] यन्धिधर्मोपादानम् । ... दर्शितः । विध्यश्रवणे ऽप्युपा-नानां तत्ताद्विधिशेषत्वेनोपयोगो दर्शितः । यस्मात्पूर्वैर्महा-कर्तृकत्वचरित्रकथनात्मकपरकृतिपुराकल्परूपेण यस्मात्पूर्वैर्महा-त्मभिरेवं कृतं तस्मादन्यैरपि कर्तव्यमिति विध्यनुमानात्तच्छेषत्वेना-र्थवादतयोपयोगो भविष्यतीत्याह * केचित्पुनरिति * किमित्यं ...

१ यावदर्थकानीमि विध्यर्थवाक्याभावेन सुतेन आपपादकार्थवादपदानामनपेक्षत्वात् तदर्थातिरिक्तानां पदानां पृथग्वाक्यत्वम् ।

क्लेशाङ्गीकरणमत आह * सर्वोपाख्यानेषु चेति * अन्यपरत्वादेव स्वार्थसत्यत्वमनाशङ्क्यमित्याह * तत्परत्वाच्चेति * ननु वेदस्यापौरुषेयत्वेनापर्यनुयोज्यत्वाद्यथाम्नातस्य न्यायबलेन तात्पर्यकल्पनं युक्तं भारतादौ त्वसत्योपाख्यानप्रणेतॄणां मूढत्वं विप्रलम्भकत्वं वा प्रसज्येतेत्याशङ्क्याविवक्षितोपाख्यानविस्तरप्रणयने कारणमाह * वेदप्रस्थानेति * एवमपि प्रक्रियामात्रत्वादबुद्धिपूर्वकारिता स्यादत आह * प्रतिपाद्यानां चेति * विचित्रबुद्धित्वमेव दर्शयति * इहेति * नन्वेवमपि केषां चित्प्रतिपत्तिसिद्धौ शास्त्रप्रणयनार्थवत्त्वोपपत्तेरलं महता प्रबन्धेनात आह * सर्वेषां चेति * न चासत्योपाख्याप्रणेतृत्वेन व्यासादीनामप्रत्यायितत्वाशङ्का धर्म्मादिविषयाणां विधिप्रतिषेधानां केषां चिच्छ्रुतिमूलत्वदर्शनेनार्थादिविषयाणां च प्रमाणान्तरमूलत्वेनाप्तत्वावधारणादित्याह *तत्रेति * आदिशब्देनानर्थदुःखोपादानं न चोपाख्यानेष्वपि तेषामसत्यवादित्वं बहूनां वेदलोकमूलत्वात्स्वोत्प्रेक्षितानामपि काव्यवत् लोकरञ्जनार्थत्वेन विप्रलिप्साभावादित्याह * तथेति * ननु धर्म्मादिविषयाणां स्मृतीनां वेदैकशरणत्वात् प्रामाण्यं स्यात्तद्गतानामवेदमूलानामर्थवादानां विध्येकवाक्यत्वाभावेन स्तुत्यर्थत्वायोगादप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * अर्थवादशून्ययोर्विधिप्रतिषेधयो श्रुतार्थापत्त्यार्थवादकल्पकत्वस्य विधिप्रतिषेधयोश्च स्तुतिनिन्दाभ्यामविनाभावादन्यतरदर्शनेनान्यतरदनुमाय वाक्यं पूरयितव्यमित्यप्रोक्तत्वाद्वेदे[1] कल्पितार्थवादानां व्यासादिभिर्लोकानुसारेण स्वोत्प्रेक्षया वा प्रणीतत्वात्सम्भवत्येवैकवाक्यत्वमिति भावः । ननु भवतु विधिप्रतिषेधसन्निधिपठितानां प्रत्यक्षमूलभूतवैदिकार्थवादाभावे[2]ऽप्युक्तेन न्यायेन काल्पनिकविधिप्रतिषेधैकवाक्यभूतार्थवादमूलत्वेन तदेकवाक्यत्वात्स्तुतिनिन्दार्थत्वम् । तत्सन्निधिरहितानां तु स्तुतिनिन्दार्थत्वायोगादानर्थक्यं स्यादत आह * ये त्विति * स्वयंशब्देन स्वातन्त्र्यमुक्तम् । प्रीतिं जनयन्तीति कामोपयोगितोक्ता पार्थिवानामुपयुज्यन्त इत्यर्थोपयोगिता ऽन्नशब्देन धर्म्मोपयोगिता देवतादीत्यादिशब्देनापर्गादिग्रहणम् । यत्र तर्हि न किं चिदपि श्रूयते किं तु स्वरूपमात्रं कीर्त्यते यथा सृष्टिप्रलयादिवाक्येषु कथं तेषामुपयोगो ऽत आह * इत्येषा दिगिति * युक्तोपयोगोपाख्यानमार्गेण सृष्टिप्रलयादिवाक्या-

---

१ वेदे यथार्थवादा न श्रूयन्ते तत्र कल्पिता अर्थवादास्तत एव लोकानुसारेण स्वोत्प्रेक्षया वा तत्र प्रणीता इति भवत्येवैकवाक्यत्वमिति भावः ।

२ प्रत्यक्षपाठो मूलभूतपाठो वैदिकार्थवादवदिति विवेकः ।

नामपि यथासम्भवं धर्माद्युपयोगितो१ऽथा सा च स्मृत्यधिकरणे
वक्ष्यते अर्थवादोपयोगमात्रस्यैवात्र विवक्षितत्वादिति भावः । एवं
सिद्धान्तस्वरूपं व्युत्पाद्य भाष्यमिदानीं व्याख्यातुमुपन्यस्यति * वि-
ध्युद्देशेनेति * कैश्चिदेतत्सकलं भाष्यं सार्थवादवाक्येष्वर्थवादादेव
प्रवृत्तिसिद्धेर्विधिप्रत्ययपरित्यागपरत्वेन व्याख्यातं तेषां व्याख्यानं
दूषयितुमुपन्यस्यति * केचिदाहुरिति । अयमर्थः * अर्थवादाना-
मप्यध्ययनविधिबलेनैव पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्यथासम्भवं स्तुति-
निन्दार्थत्वावसायात्तद्द्वारा कथं रोचेतेति भाष्योक्तरीत्या प्रवर्त्तित-
व्यं निवर्त्तितव्यमित्येवंरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतार्थप्रतिपादकत्वाल्लि-
ङादीनामपि तदभिधायकत्वात्तुल्यार्थतया समुच्चयायोगे केवलानां
च्यत्रस्ययार्थवत्त्वे ऽप्युभयसम्भवे ऽन्यतरेण सिद्धेरवश्यं त्याज्ये ऽन्य-
तरस्मिन्भूयो ऽर्थवादपदानुसारेणैकस्य लिङादेस्त्यागो युक्तः । प्र-
कृत्यनुग्रहार्थं च कस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोज्ये स्तुत्योत्पादितेच्छा-
लब्धकर्त्तव्यानुवादिनी लिङ् प्रयुज्यते, इति इष्टं लिङो ऽन्यतः सि-
द्धकर्त्तव्यतानुवादिनीत्वमिति परमतेने दृष्टान्तितम् * यथेति * प्र-
त्ययश्चेत् त्यज्यते किं तर्हि विवक्षितमित्यपेक्षिते * तस्मादित्युक्तम् ।
एवं सोपपत्तिकं भाष्याभिप्रायमुक्त्वाक्षरयोजनमाह * स एव चेति *
वायव्यश्वेतालम्भ एव भाष्ये विध्युद्देशशब्देनोक्त इत्यर्थः । ननु
भूतिकामान्तस्य विध्युद्देशत्वं वदता विधिप्रत्ययो ऽपि गृहीतो ल-
क्ष्यते । अन्यथा स्तुत्यन्वयात्प्राक् कर्त्तव्यत्वाप्रतीतेः फलानापेक्षत्वा-
द्भूतिकामान्तवचनानर्थक्यं स्यादत आह * फलादीति * अनुष्ठान-
योग्यस्यानुष्ठानसिद्ध्यर्थं स्तुत्यपेक्षणात्फलाद्यन्वयं च विनानुष्ठाना-
योग्यत्वाद्विध्यविवक्षायामर्थवद्भूतिकामान्तवचनमिति भावः । कस्मा-
देवं व्याख्यायते ऽत आह * अन्यथेति * ननूद्देशग्रहणे ऽप्यनुवादेन
विधिनैवैकवाक्यत्वप्रतीतेः कथमालम्भोपादानमत आह * सूत्रो-
क्तेन त्विति * उद्देशग्रहणस्योक्तेन न्यायेन विवक्षितार्थत्वादविवक्षि-
तस्य च पदान्तरान्वयायोगात्षष्ठीसमासस्य कर्मधारयस्य चानुपप-
त्तेर्विधेरुद्देशो ऽविवक्षास्मिन्निति कण्ठेकालादिवद्व्यधिकरणबहु-
व्रीह्याश्रयणात्कर्मणि घोद्देशशब्दं व्युत्पाद्य सामानाधिकरण्योपप-
त्तेस्तद्विषयालम्भोपादानमित्यर्थः । स्फुटीकृतं चैतद्भाष्यकृतेत्याह
* तथा चाहेति * कथमनेनैतद्व्याख्यातं स्फुटीकृतमत आह * क्रि-

१ यथा गवामयने सर्वे पत्रमुपायनन्तरं प्रथमकोपमेवाह. क्रियते तत्र समानकर्त्-
कर्यो पूर्वकाले इति विधानेन उत्तरक्रियाकर्तव्यतायाः स्वाप्यत्वविधानात् तद्वलेनैवोत्तर-
क्रियाकर्तव्यताप्रा[illegible] तत्र लिङो ऽनुवादिनीत्वं नर्वोत भाव. ।

धीति * स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धविवक्षा केनोक्तेत्यपेक्षिते पठति * यत इति * ये अनेन भाष्यावयवेन स एवैनं भूतिं गमयतीत्यादिस्तुत्यन्वयं दर्शयता स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धं विवक्षितं वदन्तीति पूर्वेणान्वयः प्रत्ययासहिष्णुतया लभेतेत्याद्यपदत्यागेन भाष्ये शेषपाठः कृतः । ननु विधित्यागे शब्दभावनायाः कथम्भावाभावेन स्तुत्यनाकाङ्क्षणात्कथं स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धविवक्षात आह * सैव चेति * वायव्यश्वेतालम्भस्य भूतिसाधनत्वे ऽभिहिते कस्माद्धेतोरस्य भूतिसाधनत्वमित्यपेक्षायां हेतुवन्निगदार्थवादवदन्वयो भविष्यतीति तेपामाशय इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे फक्किकैवं योज्या । विधेयस्यालम्भस्य विधिसम्बन्धे सति यार्थवादयोजना पूर्वमुक्ता योज्यते सम्बध्यते ऽनेनेत्युभयाकाङ्क्षालक्षणो ऽन्वयप्रकारो योजनाशब्देनाभिप्रेतः सा विधिविधेयसम्बन्धनिषेधे ऽपि शुद्धस्यैवालम्भस्य भविष्यति * निमित्तत्वेनोक्तत्वादिति * आलम्भस्यार्थवादानाकाङ्क्षत्वे ऽप्यर्थवादस्य पुरुपार्थानुबन्धित्वाय साकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षयापि सम्बन्धो ऽपि भविष्यतीति च शब्देन सूचितम् । एवं वानेन भाष्ये व्याख्यातमालभेतेतिमध्यप्रतीकेन समस्तविध्युद्देशनिर्देशात्तदर्थो भूतिसाधनत्वमालम्भस्योक्तम् । कस्मादित्यपेक्षिते पूर्वभाष्यनिर्दिष्टं वायुं तच्छब्देन परामृश्य यस्माद्वायुर्भूतिं साधयतीति स्तुत्यन्वयप्रदर्शनमिति । कस्माद्भूतिकामेनालब्धव्यामित्यभिसम्बन्धो न विवक्षित इत्याशङ्क्याविवक्षाकारणमुक्तम् * भिन्नविभावर्थाविति * तदेकस्यैव सम्बन्धस्यानिराकार्यतयोपन्यस्तत्वादयुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे * भिन्नाविति * भूयो ऽर्थवादानुग्रहायावश्यविवक्षणीये स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धे सतीतरसम्बन्धविवक्षां वदतोभयविवक्षाङ्गीकारात् तत्र च वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्था स्तुतिरिति प्रश्नभाष्यं स्तुतेरिच्छोत्पादनेन प्रवर्त्तकत्वस्य स्फुटत्वादयुक्तमाशङ्काभिप्रायद्वयमाह * किमर्थेति * कथं रोचेतेत्युत्तरभाष्यं यथाक्रममभिप्रायद्वयनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * आचार्यस्त्विति * ननु प्रागित्याद्यङ्काभाष्यं द्वितीयप्रश्नाभिप्राये पुनरुक्तमाशङ्क्य विवरणपरत्वेन व्याचष्टे * इतरेति * न हि यदेत्यादिपरिहारभाष्यं तत्र नञ्द्वययोगेन सन्निधानमेवोक्तं स्यान्न च तदा विधिविधेयसम्बन्धाविवक्षाङ्गीक्रियते विरोधश्चोत्तरभाष्येण स्यादित्याशङ्क्य न हीति छित्यानर्थक्यनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति * कथं नानर्थक्यमित्यपेक्षिते केवलश्रवणावधारितसामर्थ्यस्यापि विध्युद्देशस्यार्थवादसन्निधौ विधायकत्वाभावादिति कारणम् * यदेत्यादिनोक्तम् । यथेत्यादिना * दृष्टान्तद्वा-

रोपपादितं तत्प्रपञ्चयति * सर्वत्रेति * दृष्टान्तएव किं व्यवस्थाका-
रणमित्यपेक्षायामाह * योग्येति * आकाङ्क्षणीयाऽलाभनिमित्ता
ह्याकाङ्क्षानिवृत्तिर्नान्यथेत्यर्थः। ननु यथाप्राकृतपदार्थलाभान्निवृत्ता-
काङ्क्षायाम्। अपि विकृतेः सन्निधिपठितपदार्थाकाङ्क्षावशादाका-
ङ्क्षोत्थापनं तथेहापि पदार्थान्तराकाङ्क्षावशादाकाङ्क्षोत्थापने
ऽपि स्वतो निराकाङ्क्षत्वात् प्रकरणगतानां प्रयाजादिवाक्यानां-
मिव कस्मात्प्रामाण्यं न स्यादत आह * इतरथेति * इतरेण प्रकारे-
ण योग्यपदान्तरानुच्चारणमनालोच्य स्वरूपमात्रालोचने सर्वत्राका-
ङ्क्षा भवत्येव श्रुतपदातिरेकेणापि दर्शनादित्यर्थः। स्वाभाविकीमा-
काङ्क्षामुपपादयति * तथा चेति * एवं यदेत्यादिभाष्यं पूर्वेण
पुनरुक्तमाशङ्क्योपसंहारार्थतया व्याचष्टे * तदिहेति * नन्वेवं स-
तीत्याशङ्काभाष्यं महावाक्ये ऽवान्तरवाक्याप्रामाण्यस्योक्तत्वादयुक्त-
माशङ्क्य व्याचष्टे * नन्वेवमिति * सत्यं विनापीति परिहारभाष्या-
भिप्रायमाह * सत्यमिति * गवादिप्रचारार्थं ग्रामस्य समन्ताद्या
भूः कर्षकैः परिह्रियते सा परिहारशब्देनोच्यते । धनुः शतं परिहारो
ग्रामस्य स्यात्समन्तत इति स्मृतेः। तस्य पन्थाः परिहारपथस्तेन ग्राम-
गमनवदिति दृष्टान्तार्थः। ननु सत्स्वपीत्याशङ्काभाष्यं वेदस्यापर्यनुयो-
ज्यत्वेनोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * आहेति परिहा-
रभाष्यं व्याचष्टे * तत्र उत्तरमिति * भवन्त्वित्याशङ्काभाष्यं व्या-
चष्टे * भवन्त्विति * नेत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * नोक्तेनेति*
प्रतीतिमात्रेणार्थस्य विवक्षितत्वमतिप्रसङ्गादयुक्तमाशङ्क्य यो ऽसावि-
त्यादिनोपपादितं तद्व्याचष्टे * द्वयसम्भवं हीति * अर्थवादानुग्रहो
युक्त इत्यनेनातो ऽस्मादितिभाष्यमेव व्याख्यातं, यतः प्रत्यक्षो वाक्य-
शेषभावे ऽतः कारणादस्मात्सार्थवादकाद्विधेः सकाशाच्छ्रुतिमिव
प्रवर्त्तकत्वेन विवक्षितामवगच्छामो न विधिं भूयो ऽल्पविरोधे भूयो
ऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वादिति। ननु निरपेक्षादपीतीत्याशङ्काभाष्यमन्यत्रा-
वधारितार्थविधिशक्तेर्विध्युद्देशस्यात्रापि प्रत्यभिज्ञानात्स्तुतिसम्बन्धा-
विवक्षाप्रतिपादकत्वेनाभासमानं ननु सत्स्वपीत्यनेन पौनरुक्त्येनाक्षि-
पति * नन्विति * सत्यपि समस्तस्य स्तुतिस्तुत्यसम्बन्धरूपे ऽर्थे
पूर्वस्य विधिविधेयसम्बन्धरूपार्थापह्नवनिरासार्थतया समाधत्ते * त-
दुच्यतइति * अथास्येत्यनेन भाष्योपक्षिप्तं कारणमुक्तम् । भवत्वि-

१ प्रकरणगतानामपि प्रयाजादिवाक्यानां स्वतो निराकाङ्क्षत्वात् प्रमाणत्वं भा-
वनया कथं भावेनापेक्षणात् विध्येकवाक्यत्वं तद्वच्च, स्वार्थप्रतिपादकत्वं पदार्थान्तराका-
ङ्क्षावशादेकवाक्यत्वमित्यर्थः ।

तिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदभिधीयतइति * अनेनैवं व्याख्यातं भवतु निरपेक्षादर्थवादरहिताद्वसन्तादिवाक्येषु विध्यवगतिः न हि निरपेक्षे सत्यर्थद्वयासम्भवलक्षणो विरोधो ऽस्ति न चात्र शक्त्यभावाद्विध्यर्थत्वासम्भवः येनास्यैव क्व चिच्छक्तिः क्व चिदशक्तिरिति विरोधः स्यात्। बाधाबाधौ तु बाधकसदसद्भावाभ्यां न विरुध्येते इति काका सूचितम्। इह तु स्तुत्यर्थत्वस्योक्तन्यायेनावद्याङ्गीकार्यत्वद्वाक्यभेदप्रसङ्गेनाशक्यो विध्यर्थ इति । द्वौ चेदितिवाक्यभेदभाष्यं भिन्नाविमावर्थावित्यनेन पुनरुक्तमाशङ्क्य पूर्वव्युत्पादितस्यैव वाक्यभेदस्य स्तुतिसम्बन्धे सत्यशक्यो विध्यर्थ इत्युक्ते कुतो ऽशक्य इत्यापन्नहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पुनरुपन्यास इति परिहरति * प्रश्नोत्तरत्वेनेति * ननु यदि स्तुत्यसम्बन्ध एवात्र विवक्षितो न विधिविधेयसम्बन्धः ततो ऽनुष्ठानाप्रतिपादकत्वेनाक्रियार्थत्वाद्धर्मप्रामाण्यानुपपत्तेर्विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणमित्युपक्रमानुपपत्तिः स्यादत आह * तस्मादिति * यस्मादन्यथा वाक्यभेदः प्रसज्येत तस्मात्प्ररोचनयैवात्र विधि. तथा सत्यैकार्थ्यादित्यर्थः अनेन चाथ यदुक्तमित्यनूदिता शङ्का निरासार्थत्वेन भाष्यकारावतारितस्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति सूत्रावयवमेवं व्याख्यातं स्तुतेरर्थः प्रयोजनं प्ररोचना तद्द्वारेण कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दोक्तानां क्रियाणामुपकारिणो ऽर्थवादा इति एतत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स्तुतिशब्दा इति भाष्यम्। तत्रानुष्ठातॄणामिति षष्ठीमाक्षिपति * प्ररोचयमाना इति * नन्विकक्तिपौ धातुनिर्देशइति धातुभूतरुचियोगे सम्प्रदानसंज्ञा विहिता न च तत्प्रयोगे पूर्वप्रकृतेर्धातुत्वमस्ति तथा सति धातुद्वयप्रसङ्गेन धातोरिति विवक्षितैकत्वधातुपरिविहितप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्कते * प्ररोचयतेरिति * परिहरति * अयमाशयः * सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यात्केवलस्य सनादेर्धातुत्वाभावेन धातुद्वयाप्रसक्तेर्न पूर्वप्रकृतेर्भूवादयो धातव इति विहिता धातुसञ्ज्ञा नापह्नवमर्हतीति संबन्धविशेषाविवक्षया चतुर्थ्यप्रसङ्गमाशङ्कते * अथेति * परिहरति * सापीति रुचिसंबन्धाविवक्षायां तद्व्यतिरिक्तषष्ठ्यनुपपत्तेः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके प्रथमैव स्यात् । रुचिसंबन्धविवक्षायां तु तस्य चतुर्थी निमित्तत्वेन विशेषरूपत्वात्सामान्याविवक्षा कुतो न तस्येतिभावः। पदान्तरसंबन्धमङ्गीकृत्य षष्ठीमुपपादयति * तस्मादिति * एवं तु व्यवहितान्वयापत्तेरुपकरिष्यन्तीत्यनेनान्वयमाह * अथ चेति * अस्मिन्पक्षे क्रियाया इत्यस्य विच्छिन्नस्वार्थमाह * क्रियाया इति * क्रियाशब्देन

तद्विषयत्वाद्विधिराभिप्रेतः तदेतद् दूषयति * इदं त्विति * किं स-
र्वप्रत्ययार्थाविवक्षया प्रत्ययत्यागो विधिमात्राविवक्षया वा तत्राद्ये
कल्पे तावत् दूषणान्याह * यदि हीति * ननु भूतिकाम आलभेत
कस्माद्यतो वायुः क्षेपिष्ठा देवतेति हेत्वाकाङ्क्षायामर्थवादान्वयस्य
भाष्यकृतोक्तत्वाच्छब्दभावनाकथम्भावासम्भवे ऽपि न कश्चिद्दोष
इत्याशङ्क्याह * यापीति * वेदावगतस्यार्थस्य हेत्वनपेक्षत्वान्न त-
द्द्वारेणार्थवादान्वयः सम्भवतीति कल्पेतेति काका द्योतितं, यापि
भाष्यकृता कस्मादित्यपेक्षा दर्शिता सापि कस्मात्कारणान्मया प्रव-
र्त्तितव्यमिति प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं प्रायस्त्यरूपकारणविषयत्वाद्विध्यभावे
न युक्तेत्यर्थः। नन्वितिकर्त्तव्यताविषयत्वे कथमित्येवाकाङ्क्षा किमि-
ति न दर्शिता ऽत आह * शब्दान्तरेति * विधायकस्याध्ययनवि-
धिना पुरुषप्रवर्त्तनेतियुज्यमानस्य कथं मया पुरुषः प्रवर्त्तयितव्य
इत्यर्थवादान्वयसिद्ध्यर्थमचेतनस्यापि पुरुषगतचैतन्यारोपेणाकाङ्-
क्षोपचर्यते भाष्यकृता तु पारमार्थिकी पुरुषस्याकाङ्क्षा तद्विषयैव
दर्शिता न त्वनयोर्भिन्नविषयतेत्यर्थः । अथापि हेतुविषया कस्मादि-
त्यपेक्षा तथापि यागादिस्वरूपस्य द्रव्यदेवतामात्रेण सिद्धेः फलसा
धनत्वस्य च स्वसामर्थ्यमात्रेण सिद्धेः कर्त्तव्यत्वाभिधानं विना न यु
क्तेत्याह * सापि चेति * ननु क्रियानपेक्षितमपि प्रायस्त्यमर्थवा-
दोक्तं सत्कर्त्तव्यताङ्गमयिष्यतीत्यत आह * तदनपेक्षितं चेति *
प्राशस्त्यस्य श्रौतत्वाभावान्न स्वरसतो ऽर्थवादप्रतिपाद्यत्वं सम्भव-
तीत्यर्थः। प्रतिपादितस्यापि कथं चित्प्राशस्त्यस्य न तावद्धात्वर्थेन
संबन्धो ऽनपेक्षत्वादित्याह * न चेति * न केवलं प्राशस्त्यस्यासं-
बन्धः किं तु फलादेरपीति * कस्य चिदिति * काकोक्तम् । भाव-
नया सह तर्हि संबन्धो भवत्वत आह * भावना त्विति । किमपे-
क्षेतेति * न किं चिदित्यर्थः । अनपेक्षायां वा सर्वाभावः स्यादि-
त्याह * तस्मादिति * अथापि कथं चित्प्राशस्त्यमभिधीयते संब-
न्ध्यते च तथापि न कर्तव्यतामालम्भस्य गमयतीत्याह * उक्ते ऽपि
चेति * माभूत्तर्हि कर्त्तव्यबुद्धिः प्राशस्त्यप्रतिपादनमात्रेणार्थवादप-
र्यवसानं भविष्यतीत्यत आह * अकल्पिते त्विति * आनर्थक्यप-
रिहारार्थमेव तर्हि कर्त्तव्यता कल्पयिष्यते ऽत आह ० प्रत्यक्षं चेति *
फलस्य कल्पना ऽनुचितेति भावः । न केवलमनुचिता किं त्वश-
क्यापीत्याह * न चेति * अशक्यत्वे कारणमाह * अनुक्तौ हि
सतीति * एवं तावत्कर्त्तव्यतायाः फलप्रत्वात्प्रार्थवादकल्पत्वमित्यु-
क्तम् । अर्थवादानामपि तत्कल्पकत्वं सम्भवति प्ररोचनामात्रपर्यव-

सानादित्याह * तयेति * ननु तर्हि नार्थवादैः प्ररोचनोच्यतां कर्त्तव्यताप्रतिपादनेनैव पुरुषार्थानुबन्धित्वासिद्धेरत आह * अवश्यकर्त्तव्या चेति* तया विना प्रवृत्त्यसिद्धेरिति भावः। ननु माभूदर्थवादानां कर्त्तव्यताप्रतिपादनपर्यन्तं व्यापारः तत्प्रतिपादितप्राशस्त्यान्यथानुपपत्त्या सा कल्पयिष्यते अत आह * सर्व्वत्र चेति * यच्च तुल्यार्थत्वं समुच्चयासम्भवकारणमुक्तं तदसिद्धमित्याह * तुल्यार्थयोश्चेति * न चात्राल्पभूयोविरोधिन्यायो ऽस्ति प्रत्ययत्यागे भूयसां तदर्थानां बाधापत्तेरित्याह * यदि चेति * परस्मैपदात्मनेपदरूपोपग्रहविशेषः । आदिशब्देन विधिभावनयोरुपादानम्। एतत्सर्वं दोषपरिहारार्थं कल्पान्तरं शङ्कते * स्यादेतदिति * एतदपि निराचष्टे * एतच्चेति * अशक्यत्वे कारणमाह * यत इति * उदितमप्यविवक्षितं भविष्यत्यत आह * प्रतीतस्य चेति * ग्रहैकत्वं ह्यप्राप्तत्वान्नानुवदितुं शक्यते सम्मार्गभावनया गुणत्वेन प्रधानत्वेन वान्वयायोगान्न विधिना स्पृश्यते । इन्द्रियकामहोमस्त्वाश्रयमन्तरेण गुणस्य फलसाधनत्वायोगाद्विधिमन्तरेण च प्रकरणावगतस्यापि होमस्याश्रयत्वे प्रमाणाभावात्प्रकरणावगतं स्वरूपमनूद्य गुणफलसंबन्धविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विधिना आश्रयत्वेन विधीयतएवेति श्रौतेन विधिना वाक्यभेदप्रसङ्गेनापरिग्रहादविवक्षितत्वमिति ननु विध्यसंस्पर्शादेव विधिरविवक्षितो भविष्यत्यत आह * न तावदिति * विधिव्यातिरिक्तस्य विध्यसंस्पर्शित्वं विधिविवक्षाकारणं युक्तम् । विधेस्त्वविधिरहितत्व विध्यसंस्पर्शात्वेनाविवक्षाकारणं सर्वविधीनामविवक्षाप्रसङ्गादित्यर्थः। अनुवादो ऽपि विधेरयुक्त इत्याह * नापीति * कारणमाह * तस्यामिति । अयमाशयः * न तावद्य आलम्भः स प्रशस्त इत्यालम्भमात्रोद्देशेन प्राशस्त्ये ऽभिहिते ऽपि कर्त्तव्यबुद्धिः सम्भवति येन प्ररोचनालब्धविधित्यानुवादो घटेत । एतच्चोक्ते ऽपि च प्राशस्त्यइत्यादिनोपपादितम्। यदि तु यो ऽयं वायव्यश्वेतालम्भः कर्त्तव्यः स प्रशस्त इतिकर्त्तव्यतारूपस्य विधेरनुवाद इष्यते । स तर्हि न सम्भवति । अनुवादावस्थायामप्राप्तत्वादिति। ननु त्वत्पक्षे वायव्यश्वेतालम्भः कर्त्तव्य इति विध्यर्थो भवेत् तस्य चालम्भ प्रशस्त इत्यर्थवादार्थेन नान्वयः स्यादित्याशङ्क्याह * भवति स्वेवमिति * दृष्टान्तो ऽपि साध्यविकल इत्याह * यत्त्विति * दशमे हि सत्राद्युदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्नित्युदाहृत्य किं तत्र सहितानां कर्तृत्वमेकैकशो चेति सन्दिह्य यद्वचनस्य श्रवणात् साहित्ये प्राप्ते त्वाश्रुत्येनोदवसानसमानकर्तृकत्वप्र-

तीतिरवगतसङ्ख्यत्वेन च बहुवचनस्यानपेक्षितसङ्ख्याविधायित्वायो-
गादपेक्षितधात्वर्थविशेषविधायिन्याख्यातो यथाप्राप्तप्रचयशिष्टस-
ङ्ख्यानुवादिबहुवचनप्रयोगोपपत्तेर्न प्राकृतैककर्तृकत्वबाधो युक्त इति
सिद्धान्तो वक्ष्यते क्त्वाश्रुत्या ह्यनन्तरक्रियामात्रमाक्षेप्तुं न च नियोग-
तः कर्त्तव्यता। न मांसं भुक्त्वा ऽधीयीतेति प्रतिषेधो ऽपि भुक्त्वा-
व्रजतीति च वर्त्तमानापदेशो ऽपि क्त्वाश्रुतिदर्शनादित्यर्थः। न च के-
वलं कारणाभावाद्विध्यविवक्षानुचिता किं त्वतिव्याप्तेरपीत्याह *
यदि चेति * स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * अत्रैव
भाष्यानुमतिमाह * तथा चेति * विधिविषयाभिप्रायेषु भाष्य-
कारीयविध्युद्देशशब्दे फलपदस्य विधिविषयसमर्थकत्वाभावादुप-
न्यासो न युक्त इत्याह * अन्यथेति * विध्यभावे च धात्वर्थस्य तद्विष-
यत्वायोगात्तदभिप्रायो विध्युद्देशशब्दो न युक्त इत्याह * न चा-
स्येति * फलतर्हि विध्युद्देशशब्दस्यार्थो ऽत आह * तस्मादिति *
विधेरुद्देशकः प्रतिपादक इति कर्तृव्युत्पन्नं करणव्युत्पन्नं वोद्देशशब्दम-
ङ्गीकृत्य षष्ठीसमासाश्रयणेन लिङादिरेव विध्युद्देशशब्देनोक्त इत्यर्थः
किमर्थं तर्हि उद्देशग्रहणमत आह * विध्यर्थेन त्विति * विधिशब्दस्य
लिङादिशब्दे तदर्थे चोभयत्र प्रयोगदर्शनादिह शब्दपरतयापि व्या-
ख्यानेन सूत्रनाश इति चोद्यमिति। नन्वस्मिन्पक्षे प्रत्ययो विध्युद्दे-
श इत्येव वक्तव्यं न भूतिकाम इत्येवमन्त इत्यत आह * भूतिकाम
इति * ननु यदि फलादिसङ्गत्युत्तरकालं तद्विशिष्टायां भावनायां
पुरुषं नियुङ्क्ते विधावनुप्रहार्य स्तुत्यर्थावसरः तदभावे तदाका-
ङ्क्षाभावादर्थवादान्वयो न स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * परिहर-
ति * एवमेवैतदिति * का तर्ह्यर्थवादानां तत्र गतिरत आह * तथे-
ति * यद्यपि विध्यभावेनार्थवादाः सम्बध्यन्ते तथापि नानर्थक्या-
पत्तिः प्रयोगवचनेन पञ्चमलकारेण वा, कल्पितविधित्वे ऽर्थवादस-
ङ्गतिसम्भवादिति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण योज्यम्। आग्नेयो ऽष्टाकपालो
भवतीत्यादौ भवति परस्य पञ्चमलकारस्य प्रयोजकव्यापारविधाना-
शक्तेः प्रयोगवचनेन वानुत्पन्नस्य प्रयोगासम्भवादुत्पत्तिरप्याक्षिप्यते
उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यादौ पञ्चमलकारेण अव्यवस्था लिडर्थे-
लेडिति पञ्चमलकारस्य विधौ स्मरणे ऽपि वर्त्तमानापदेशसन्दिग्ध-
त्वात्पञ्चमलकारनिर्णयव्याक्षेदाद्विधित्वस्य कल्पितत्वमभिप्रेतम्। इदं
तु प्रयोगवचनोत्पत्तिकल्पनं दुरुपपादम्। अनुत्पन्नस्य प्रयोगविधि-
विषयत्वायोगादुत्पत्तौ कल्पितायां प्रयोगविधिविषयत्वं प्रयोगवि-
धिविषयत्वाच्चोत्पत्तिकल्पनमितीतरेतराश्रयापत्तेः। पञ्चमलकार-

चिन्हाभावे न सन्निर्णयः स्यादित्यपरितोपादन्यथाविधित्वकल्पनमा-
ह * अथ चेति * ननूक्तेन प्रकारेणाग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ
विधिं प्रकल्प्य तच्छेषत्वेनाङ्गिरसो वा इत उत्तमाः स्वर्गलोकमाय-
न्नित्यादेरर्थवादस्यान्वयो भवतु नाम ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकाद-
शकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यादौ त्वर्थवादमात्रकल्पविधिदर्श-
नाद्विधेः प्राक् स्तुत्यनवसरत्वप्रतिपादनमयुक्तमित्याशङ्क्याह * यद्या-
पीति * तत्रापि पूर्वचरितकीर्त्तनान्यथानुपपत्तिमात्रेण कर्त्तव्यतां
कल्पयित्वा शेषपदानां स्तुत्यर्थत्वेनान्वयः । ननु प्रागेव कस्य चि-
रस्तुतिः प्रतीयतइत्यर्थः सिद्धरूपार्थकीर्त्तनाभिप्रायो ऽर्थवादशब्दो
न स्तुत्यभिप्राय इति भ्रमितव्यम् । नन्वेवमपि सिद्धरूपार्थकीर्त्तनमा-
त्रेण कर्त्तव्यतायाः प्रतीतिसिद्धेः प्रत्ययानर्थक्यं तदवस्थमित्याश-
ङ्क्याह * सम्भवत्यां त्विति * ननु श्रौतार्थद्वयाश्रयणे वाक्यभेदा-
पत्तेः प्रत्ययश्रवणे ऽपि भूयो ऽर्थवादपदानुग्रहाय स्तुत्यैव कर्त्तव्य-
ताकल्पनमगत्याङ्गीकार्यमित्युक्तमत आह * यस्त्विति * प्राशस्त्य-
कर्त्तव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्प्राशस्त्यविशिष्टकर्त्तव्यतात्वरूपै-
कार्यप्रतिपादनादेकव्यापारोपपत्तेर्नार्थभेदनिबन्धनवाक्यभेदापत्तिरि-
त्यर्थः । नन्वर्थभेदाभावे ऽप्यप्राप्तस्य विधिसम्बन्धात्प्राप्तस्य च विशेष-
णभूतप्राशस्त्यसम्बन्धाद्वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्येत अत आह
* विधीयमानस्यैव हीति * प्राशस्त्यं विना विध्यपर्यवसानादप्राप्ता-
लम्भस्यैवालम्भस्य विधिनेव प्राशस्त्येनापि सम्बन्धाद्वैरूप्यमित्यर्थः ।
नन्वेवमपि विशिष्टार्थप्रतिपादनाङ्गीरवापत्तिरत आह * यदि
चेति * का तर्हि नायमभिसम्बन्धो विवक्षित इत्यादेर्भाष्यस्य गति-
रत आह * तस्मादिति * अनेन ग्रन्थेनैवमेतद्भाष्यं व्याख्यातम् ।
भूतिकाम आलभेत कस्माद्यतो वायुः क्षेपिष्ठेत्यनेन यः सार्थवादक-
स्य विध्युद्देशस्य विधिस्तुतिसम्बन्धरूपो विशिष्टो ऽर्थो दर्शितः । नायं
विध्युद्देशमात्रेण विवक्षितः । किं तु सार्थवादकेनेति तत्रालभेतेति-
मध्यप्रतीकेन विध्युद्देशोपलक्षणं ततो भूतिरिति पूर्वप्रकृतवायुपराम-
र्शितच्छब्दयोगिना भूतिपदेन स एवैनं भूतिं गमयतीत्यन्तार्थवादोप-
लक्षणं विशेषणविशेष्यरूपार्थद्वयस्य विशेष्यप्रतिपादकविध्युद्देशमा-
त्रेणाभिधाने गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेरिति विधित्वादीत्यादिशब्देन
फलेतिकर्त्तव्यताग्रहणं किमर्थेत्याशङ्काभाष्यं विधिविवक्षायां तदि-
तिकर्त्तव्यताभूतस्तुत्याकाङ्क्षानिराकरणायोगादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे
* किमर्थेति * अयमाशयः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकालस्यादिभङ्गरूपा

१ भूतिकामान्तविध्युद्देशप्रदर्शनेनेत्यर्थ. ।

प्ररोचनाविधेरितिकर्त्तव्यता । न स्तुतिः । स्वार्थं तु तया स्तुतिराका॰ ङ्क्ष्यते विध्यवगतश्रेयःसाधनत्वादेव तु प्रवृत्तिहेत्विच्छाजननेन त॰ द्विरोध्यालस्यादिनिराकरणसिद्धेरनार्थिका स्तुतिरिति भाष्यं चैवं व्याख्येयं, यद्य ऽपि विधिस्तुतिरूपार्थद्वयप्रतिपादनं विध्युद्देशमात्रेण न क्रियते तथाप्यर्थवादानर्थक्यं विधित एव प्ररोचनासिद्धेस्ताद॰ र्थ्येन स्तुत्यनाकाङ्क्षणादिति, कथं रोचेतेत्युत्तरभाष्याभिप्रायमाह * कथमिति * श्रेयःसाधनत्वाधिगमे ऽपि बहुव्ययायासदर्शना॰ द्द्वेषोत्पत्तेः स्तुतिमन्तरेणानिराकरणात् दुर्वारा स्तुत्याकाङ्क्षेति॰ भावः । ननु प्रागित्याशङ्काभाष्यं किमर्था स्तुतिरित्यनेन पुनरुक्तमा॰ भासमानं तदभिप्रायविवरणार्थतया व्याचष्टे * नन्विति * न ही॰ त्यादिपरिहारभाष्यं तस्यायमर्थः न तावत्प्राशस्त्यं विना प्ररोचना सम्भवतीत्युक्तम् । कथं रोचेतेत्यनेन । यदि तु विध्युद्देशेनैव प्राशस्त्या क्षेपस्य वसन्तादिवाक्येषु दर्शनादिहापि तत एव प्राशस्त्याक्षेपसिद्धेः स्तुतिपदानर्थक्यमुच्येत तन्निराकरणार्थं यदेत्याद्युक्तं तद्व्याचष्टे * न हीति * न हीत्यादिनैतदाहेत्यन्वयः । शक्तिद्वयनिराकरणासमर्थत्वम॰ स्य ग्रन्थस्य दर्शयितुं विधीयते इत्येतत्समाप्तिपरत्वेन न तदेत्यादिना व्याख्यातम् । अनेन च तदा पूर्वेण विधिरित्यत्रापि समाप्यत इत्यध्या॰ हारो दर्शित इत्यवगन्तव्यम् । प्ररोचनया च विधिसमाप्तेः प्ररोचना शक्तिः समाप्त्युक्त्या दर्शिता, भवतीति न भाष्याऽवाचकत्वोपाल॰ म्भः । दृष्टान्तभाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयमित्याह * यथेति * यथा॰ स्माभिः प्रत्ययार्थवादयोः पुनरत्यन्तभिन्नानुग्राह्यानुग्राहकार्थभेदा॰ त्समुच्चय इति प्रागुक्तं तदनेन दार्ष्टान्तिकयोजनाभाष्येण स्पष्टी॰ कृतमित्याह * विधिशब्देनेति * नन्वेवं सतीत्याशङ्काभाष्यगतमवि॰ धायकपदप्ररोचकत्वाभिप्रायं व्याख्यातुमाह * नन्विति * सत्य॰ मित्यादिपरिहारभाष्यं प्रतीकेन गृहीत्वा तस्मिन्विद्यमानइत्यादिभा॰ ष्यशेषं तस्मादित्यध्याहारपूर्वकं सावधारणत्वेन व्याचष्टे * सत्य॰ मिति * अविद्यमाने हि स्तुतिवचने विध्युद्देशमात्रस्य प्राशस्त्यवि॰ शिष्टविधिरूपो ऽर्थो भवेदिह तु स्तुतिवचनस्य विद्यमानत्वाद् यो ऽर्थो न्याय्यो भवति सो ऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । स्तुतिःप्रयोजनमिति भा॰ ष्यावयवमवतारयितुम् * कथमावित्युक्तम् * अर्थवादमात्रस्य स्तुतिप्रयोजनत्वाद्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य * न तस्यैवेत्याद्युक्तम् * ननु अर्थवादाभावे त्वित्यनेन तस्मिन्नसतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । ननु मत्स्वपीत्यादिप्रत्यक्षश्च वाक्यलोपभाव इत्यन्तं भाष्यं पूर्ववदेव व्या॰ ख्येयमित्याह * नन्विति * अत्राप्युपात्ते लघूपाये गुरूपायाश्रयणा॰

नुपपत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यपरिहारायोपात्ते ऽपि लघौ गुरोराश्रयणमि- त्येतावतार्थेतुल्यत्वमिति अतो ऽस्मादित्युपसंहारभाष्यं विधेरिति पञ्चम्या विधेः स्तुत्यवगतिप्रतिपादनादभिप्रेतविरुद्धमाशङ्क्याह * *अतो ऽस्मादिति * किं सम्बन्धनिबन्धनेयं पञ्चीत्यपेक्षिते आह * वा- क्येति * पूर्वप्रकृतेर्वाक्यशेषो ऽस्मादिति सर्वनाम्ना परामृष्टो विधे- रिति षष्ठ्या सम्बध्यतइत्यर्थः । एवं सत्येष भाष्यार्थो भवतीत्याह * इत एवेति *.अस्य विधेः सम्बन्धिन इतो वाक्यशेषादेव स्तु- तिमवगच्छामो न स्वतो विधिमात्रादित्यर्थः । ननु निरपेक्षादपीत्या- शङ्काभाष्याभिप्रायमाह * नन्विति * भवत्विति परिहारभाष्यमा- शङ्कानुज्ञानादयुक्तमाभासमानं सोपहासत्वेन व्याचष्टे * आचार्य- स्त्विति * एवमर्थविरोधाशक्यत्वयोः परस्परव्याघातात्तत्परिहारा- र्थं व्यवस्था यत्रासावित्यादिना दर्शिता सर्वे ऽमी विधिशब्दाः सम्प्ररोचनविधिपरा व्याख्येयाः अशक्यत्वोपपादनार्थं पूर्वोक्तगौरव- लक्षणवाक्यभेदस्मारकं वाक्यं हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * वा- क्यं हीति । एकमेकस्यैवेति * वाक्यसंबन्धपदगतयोरेकवचनयोर्वि- वक्षितसङ्ख्यत्वं दर्शितं तच्चात्र विध्युद्देशरूपमभिप्रेतमिति विध्यु- द्देश एवेत्यनेन दर्शितम् । संबन्धशब्देन चात्र कर्मव्युत्पत्त्या विशेषण- विशेष्यरूपौ संबन्धिनावभिप्रेतौ * एष हि गुणो भवती * स्त्वर्थ- वादप्राशस्त्यप्रदर्शनम् । यतस्ततोभूतिरितिवदिति कस्य चिच्छङ्का स्यात्तद्व्युदासार्थं * विध्युद्देशोस्थापितानामेकेत्याद्युक्तं * नायमभि- संबन्धो विवक्षित इत्यादिना यत्प्रबन्धेन विध्युद्देशस्य प्राशस्त्याक्षेप- कत्वं निराकृतं तस्य प्रकृतैकवाक्यतासिद्धिप्रयोजनतां दर्शयन्स्वा- भिप्रेतं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनेनैवं सूत्रं व्याख्यातं विधेयभावनांशाप्रतिपादकत्वे ऽपि तदनुष्ठापकानां विधीनामङ्गमर्थ- वादा स्युः केनोपकारेणेत्याक्षिप्ते स्तुत्यर्थेनेत्युक्तम् । विधिनानुष्ठा- नसिद्ध्यर्थे स्तुतेरुपकारकत्वे ऽभिहिते विधिमात्रेणानुष्ठानसिद्धेः किं स्तुत्येत्याशङ्कानिराकरणार्थमर्थवादानां धर्मप्रमोपयोगित्वसिद्धा- वतिक्लिष्टलाक्षणिकस्तुत्यर्थत्वाङ्गीकारकारणं विधिनैकवाक्यत्वादि- त्यनेनोक्तमिति ।

तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥

सामान्योपयोगप्रतिपादने विनार्थवादानां द्वारविशेषोपयो- गप्रतिपादनाशक्तेः सामान्योपयोगप्रतिपादनार्थमेतत्सूत्रं पूर्वं कार्यम- पि प्रथमसूत्रव्युत्पादिताध्ययनविधिदृष्टार्थत्वबलेन सामान्योपयोग-

स्य सिद्धस्य विशेषोपयोगमन्तरेणानिर्वाहात्तत्सम्भवप्रदर्शनोत्तरका-
ले कृतम्। तत्र भाष्यकारीयपरिचोदनोपन्यासस्य प्रयोजनमाह
* चशब्देति * तुल्यासांप्रदायिकत्वस्यादृष्टार्थत्वे ऽप्युपपत्तेः पूर्वप्र-
तिज्ञातस्तुत्यर्थत्वासाधकत्वाद्विध्येकवाक्यत्वलक्षणस्तुत्यर्थत्वसाध-
कहेतुसमुच्चयार्थं चशब्दायोगात्प्रमादपाठत्वशङ्कानिराकरणार्थं-
धरत्वावगमलक्षणहेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वेन चशब्दो भाष्यकृता व्या-
ख्यात इत्यर्थः। परिचोदनार्थं व्याचष्टे * आनर्थक्यमेवेति * नि-
राकरणभाष्यं व्याचष्टे * तत्रैवमिति * एवं त्वर्थावगमप्रकारानु-
क्तेः साकाङ्क्षत्वप्रसङ्गादपरितोषेणान्यथा छेदं करोति * अथ चेति *
अनेन च विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्येतदेव सूत्रं प्रमादपाठत्वशङ्का-
निराकरणे ऽपि योजितम्। विध्येकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थतया ऽर्थवत्त्वा-
वगमादप्रमादपाठत्वनिराकरणएव हेत्वन्तरसमुच्चयार्थं तुल्यं सां-
प्रदायिकत्वं योजयति * किं चेति * सांप्रदायिकशब्दव्याख्याना-
र्थमनध्यायादिधर्म्माणां वेदाध्ययनाख्यसम्प्रदायप्रयोजनत्वं भाष्य-
कृतोक्तमुपपादयति * सम्प्रदायेति। तादर्थ्यस्मरणादिति *

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना॥

इत्यादिना धर्म्मजातस्य सम्प्रदायार्थत्वस्मरणादित्यर्थः। पुरुषा-
र्थत्वं तु निष्प्रमाणकमित्याह * स्वर्गादीति * नन्वध्ययनस्वरूपे तत्का-
र्ये च ग्रहणे धर्म्मजातस्यानुपयोगात्तत्पूर्वकज्योतिष्टोमादिकर्म्माङ्गत्वं
भविष्यत्यत आह * न चास्येति * एतच्च द्वादशाधिकरणसिद्धमुक्तं
तत्र ह्यध्यायानध्यायादिधर्म्मजातस्याध्ययनप्रकरणपठितस्यापि तस्य
स्वरूपे कार्ये चानुपयोगादध्ययनेनैव फलवत्कर्म्मावबोधं भावयेदि-
त्यध्ययननियमस्यानारभ्य विहितस्याप्यध्ययनजनितज्ञानोपस्थापितक्र-
यकर्म्माङ्गतया सामर्थ्योपबृंहितेन सन्निधिनावधारणात्तद्द्वारा क-
र्म्माङ्गत्वाधिगतेरमावास्यादौ कर्म्माङ्गभूतयाज्यानुवाक्यादिमन्त्रोच्चा-
रणं न कार्यमिति। मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्म्मेण प्रयोगः स्यात्,
धर्म्मस्य तन्निमित्तत्वादितिसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा प्रकरणेनाध्ययनाङ्ग-
तया ऽवधारितस्यान्यार्थत्वे प्रमाणाभावादविघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेन त-
दुपयोगसम्भवात्कर्माङ्गत्वाभावेन कर्म्मकाले ऽध्यायानध्यायादिध-
र्म्मानादरेणामावास्यादावपि कर्म्माङ्गमन्त्रोच्चारणं कार्यमिति विधा
प्रातिविधानाद्वा सर्वकाले प्रयोगः स्यात् कर्म्मार्थत्वात्प्रयोगस्येति सू-
त्रेण सिद्धान्तयिष्यते। केनोपकारेणाध्ययनाङ्गत्वं कर्म्मजातस्येत्य-

१ तासंबन्धकरत्वादिति १ पु० पा० पश्चिम समीचीन. प्रतिभाति।

पेक्षायामविघ्नार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमुपपादयति * सम्प्रदायाङ्गत्वे ऽपि चेति * विघ्ने सत्यध्ययनेनाक्षरग्रहणस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् तत्सिध्यर्थमविघ्नमेवापेक्षितं * तादर्थ्यस्मरणाच्चेति *

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत् ॥

इत्यादिना धर्म्मजातस्याविघ्नार्थत्वस्मरणादित्यर्थः।प्रकरणावगताध्ययनाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्याप्यविघ्नो ऽर्थतो ऽवसीयतइत्याह * न हीति * एतदेव प्रपञ्चयति * यदि तावदिति * नन्वध्ययनजनितज्ञानसाध्यकर्म्मानुष्ठानजन्यापूर्वार्थत्वे ऽपि धर्म्मजातस्य व्रीहिसाध्ययागापूर्वत्वे ऽपि प्रोक्षणस्य व्रीह्यर्थत्वाविघातवदध्ययनाङ्गत्वाविघातः स्यादत आह * अथ पुनरिति * व्रीहीणां यागापूर्वार्थत्वात्तदुत्पत्त्युपयोगिप्रोक्षणादिधर्म्मग्राहकत्वं युक्तम् । अध्ययनस्य क्रत्वनङ्गत्वान्न तत्साम्यमिति भावः।कः पुनरध्ययनस्याविघ्नेनोपकारो जन्यतइत्यपेक्षायामक्षरग्रहणाख्यकार्ययोग्यतालक्षणमुपकारं दर्शयितुमाह * तस्मादिति * तुल्यसाम्प्रदायिकत्वस्य प्रकृतानर्थक्यनिराकरणोपयोगितां दर्शयति * न चेति * न चाध्ययनादिधर्मनियमस्मृतेर्निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं शङ्क्यं स्मृत्यधिकरणे स्मृतीनां वेदमूलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्याह * नियमस्मृतेश्चेति * तुल्यसाम्प्रदायिकत्वसाधितसामान्योपयोगोपसंहारपूर्वकं तस्य पूर्वसूत्रोक्तस्तुत्यर्थत्वलक्षणविशेषोपयोगसिद्ध्युपयोगितामाह * स चेति * अत्रैवार्थे स्मरणं च दृढमित्यादिभाष्यं योजयति * स्मरणं चेति * इति करणः प्रभृत्यर्थः तत्र स्मरणं च दृढमिति वेदशब्दत्वाभिधाने योजितम् । अतो न प्रमादपाठ इति सामान्योपयोगोपसंहारे इतिकरणस्तस्य विशेषोपयोगित्वे यस्माच्च प्रमादपाठः अतः कारणात्प्रयोजनविशेषापेक्षायां सामर्थ्यात्स्तुत्यर्थतार्थवादानां सिध्यतीतिकरणो हेत्वर्थे व्याख्येय इत्यर्थः। साम्प्रदायिकशब्दो वा धारणाध्ययनपरतयानेन भाष्येण व्याख्यायतइत्याह * अत वेति * यत्त्वस्मिन्व्याख्याने पुरुषाधीनप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यादिना दूषणं पूर्वसूत्रव्याख्योपक्रमे ऽभिहितं तत्परिहरति * सम्भाव्यते चेति * पूर्वोक्तमध्ययनविधिप्रमाणकं सर्वस्य यदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वमेतत्सूत्रारूढं कर्त्तुमध्ययनविधिपरतया साम्प्रदायिकशब्दं स्वयं व्याचष्टे * तुल्यं चेति * अनयोरपि व्याख्ययोरेतत्सूत्रोक्तस्य सामान्योपयोगस्य पूर्वसूत्रोक्तविशेषोपयोगसिद्ध्यर्थत्वप्रतिपादनार्थमतो नेत्यादिभाष्यमिति दर्शयितुं ग्रन्थशेषः ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः
स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

सूत्रद्वयेनैव सिद्धान्तसिद्धेरुत्तरसूत्रानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वप-
क्षनिराकरणपरतया सामान्यतो व्याचष्टे * उक्तेति * अप्राप्तामनु-
पपत्तिमिति द्वितीयान्तं पदद्वय साकाङ्क्षत्वादध्याहारेण व्याचष्टे
* शास्त्रेति * ह्रस्वपाठे अन्यथाध्याहारमाह * अथ चेति * प्रयोगे
हीति सूत्रावयवव्याख्या भाष्ये स्तेयादीनामित्यादिशब्देन, पूर्वोपन्य-
स्तस्य रोदनादेरपि ग्रहणमिति व्याचष्टे * प्रयोगे हीति * सूत्रोप
व्याचष्टे * अस्माकं पुनरिति * श्रौतार्थाभिप्रायो ऽर्थं शब्दः प्रयुज्य-
ते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोजनवचनः प्रयोगशब्दः अविवक्षितश्चार्थः
प्रयोजनं न भवतीत्यप्रयोगशब्देनाविवक्षितत्वमुक्तम् । नन्वनुष्ठान-
विवक्षायां विरोधापत्तेस्तत्परिहारार्थं तस्यैवाविवक्षा वाच्या न श्रौ-
तार्थाविवक्षात आह * न चेति * अतः शब्दार्थे चशब्दः निपाता-
नामनेकार्थत्वात् । विवक्षितत्वे हि श्रौतस्यार्थस्य। प्रयोजनवत्त्वसि-
द्धये ऽध्याहाराद्विनानुष्ठानकल्पना स्यात् यतस्त्वसौ न विवक्षित
अतः कल्पकाभावान्नाध्याहारादिभिर्विधिकल्पनेत्यर्थः अनेन चा-
नुष्ठानाविवक्षार्थं श्रौतार्थाविवक्षेत्युक्तम् । किं तर्हि विवक्षितमित्यपे-
क्षायामुत्तरसूत्रवक्ष्यमाणं स्तुत्यर्थत्वमाकाङ्क्षानिवृत्तये ऽभिहितम् ।
ननु स्तुतेरपि श्रौतार्थकल्प्यत्वादविवक्षितस्य चासत्यत्वेन कल्पक-
त्वायोगात्तद्विवक्षापत्तेरपरिहार्यो विरोधो ऽत आह * न चेति *
असत्येनापि स्तुत्युपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नास्मत्पक्षे श्रौतार्थविवक्षा-
पत्तिरिति भावः । स्तुत्यर्थत्वमेव चाशब्दार्थास्त्वित्यनेनोच्यत इत्य-
न्यथा व्याचष्टे * अथ चेति * तदानुष्ठानवचनएव प्रयोगशब्दः
प्राप्तशब्दार्थे च भूतशब्द इति न स्वार्थानुष्ठानेनेत्यादिनोक्तम् । ननु भा-
ष्यकारेणाप्राप्ता चा ऽऽनुपपत्तिरिति प्रथमान्तमेव पदद्वयं पठितं कथं
भवतान्यदेव पाठद्वयं व्याख्यातमत आह * द्वयोर ऽत्रेति * पाठद्वय-
विवक्षार्थं पूर्वोक्तयाक्ययोरपस्मरणायोत्तरो ग्रन्थ ।

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

यदा शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत इत्यनेन श्रौतार्थाविवक्षोक्ता तदा गुणस्य
वाद इति षष्ठीसमासाश्रयणादन्येन स्तुत्यर्थत्वं सिद्धान्तसूत्रोक्तं
पूर्वसूत्रेणाकाङ्क्षाय स्मार्यते स्वार्थासत्यत्वे वा कथं स्तुतिरित्यप-
क्षायां गुणाद्वाद इति पञ्चमीसमासाश्रयणेन स्वार्थसत्यत्वानादरो

ऽभिधीयते । यदा तु स्तुत्यर्थत्वमेव शब्दार्थस्त्वित्यनेनोक्तं तदा विधिस्तुत्योर्भिन्नविषयत्वे कथं विधायकानुग्रहार्थत्वमर्थवादस्येत्याशङ्कानिराकरणार्थमेतत्सूत्रमिति भाष्यकारेण व्याख्यातम् । तत्र भिन्नविषयत्वे स्तुत्यर्थत्वासम्भवपरिचोदनादेकविषयत्वे स्तुतित्वं पूर्वपक्षिणो ऽभिमतमिति कस्य चिच्छङ्का स्यात्तथ्र सो ऽरोदीदित्यादिसम्भवचोद्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्य वाङ्मात्रेणेतरत्राङ्गीकृत्य भिन्नविषयत्वे तावत्परिचोदनेति व्याचष्टे *यत्र तावदिति * गौण इति तद्धितं पञ्चमीसमासप्रदर्शनपरतया व्याचष्टे * गुणादिति * उपचारश्चात्र गुणशब्देनाभिप्रेतः यत्सम्बन्धिनीति सम्बन्धिशब्दः क्रियापेक्षः प्रकृत्यपेक्षो वेति द्वेधा व्याचष्टे * यत्क्रियाया इति * अभिजनसंस्तवेन चेत्यादिभाष्यार्थमाह * यत्रेति * अभिजायते अस्मादितिव्युत्पत्त्योत्पत्तिस्थानमभिजनशब्देनोच्यते। अश्मकशब्दो जनपदविशेषवाची । कीदृशी स्तुतिरित्यपेक्षामाह * एतस्यास्त्विति * वेतसशाखया ऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीति श्रूयते । तत्र वेतसावकयोर्विधेयत्वेन स्तुत्यर्हत्वात्तदर्थं वापां स्तुतिप्रतीतेः शान्ताभिरिति सहयोगे तृतीयाश्रयणेनाद्भिः सहचरित सम्बन्धो वेतसावकीरूपो विकारः प्रकृतिगुणयोगेन शान्तत्वादस्येति सर्वनामोपात्तस्य यजमानस्य कष्टापरपर्यायां शुचं शमयतीति वेतसावकयोरनेन प्रकारेण स्तुतिरित्यर्थः रोदनाद्युदाहरणत्रये केवलमेव गुणवादसूत्रं स्तुत्यसम्भवपरिहारार्थतया भाष्यकृता व्याख्यातम् । तस्य गुणवादप्रकारशेषानिरूपणेनासामर्थ्यमाशङ्क्याह * गुणवादेति * रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनादित्यादिनोक्तस्तत्सिद्धिकरत्वादिः प्रकारविशेषो यावत्तत्सिद्धिसूत्रे वक्ष्यमाणतया नालोच्यते तावच्छुद्धेनैवेति तावच्छब्दस्यार्थः तेनाद्युदाहरणेष्वपि तर्हि सूत्रान्तरानर्थक्यं स्यादत आह * शेषेति * ननु तत्सिद्धिसूत्रेण गुणवादप्रकारविशेषनिरूपणे स्तेनाद्युदाहरणेष्वपि शुद्धस्य गुणवादसूत्रस्य स्तुत्यसम्भवपरिहारसामर्थ्यादनिरूपणे वा रोदनाद्युदाहरणेष्वप्यसामर्थ्यात्किं कृतेयं व्यवस्थात आह * तत्रेति * यद्यपि तत्सिद्ध्यादीनां षण्णामेव गौणवृत्तिप्रकारत्वात्सर्वप्रकारविशेषनिरूपणं तत्र करिष्यते तथाप्यस्मिन्नुदाहरणे ऽयं प्रकार इति स्तुत्युदाहरणनिष्ठतया सूत्रेणानिरूपणात्किं चित्सारूप्याद्युदाहृतानां स्तेनं मन इत्यादीनां सम्बन्धितयैवोच्यते स्वप्राधान्येन तु तत्र सर्वे गौणतानिमित्तं वक्ष्यतइति प्राधान्यवाचिना परशब्देनोक्तं गौणवृत्तिलक्षणकथनमात्रपरत्वात्तत्सिद्धिसूत्रस्येति

भावः। रोदनार्थवादे च गुणवादसूत्रयोजनार्थं विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादान्वयायोगात्पूर्वं विध्येकवाक्यत्वमेव साङ्काङ्क्षत्वे भाष्ये सो ऽरोदीदित्यादिना प्रश्नपूर्वकं भाष्यकृतोपपादितं तद्व्याचष्टे * सो ऽरोदीदिति * यद्यपि निन्दानिषेधयोरप्येकवाक्यत्वं तथापि सर्वोदाहरणगतानामाकाङ्क्षाहेतुकविध्येकवाक्यत्वप्रतिपादकभाष्याणां साधारणो ऽयं व्याख्याग्रन्थ इति सूचयितुमुपलक्षणार्थं विधिस्तुत्योरित्युक्तं, प्रत्ययवयवमित्यनेन पदानामिति बहुवचनार्थो दर्शितः अन्यथा हि पुरास्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्यनेनैव निन्दासिद्धेः शेषपदानामानर्थक्यं स्यात्। अवान्तरपदवर्गाभिप्रायश्चात्र पदशब्दः। एतदर्थवादोपक्रमस्य देवासुराः सम्यत्ता आसन्ते देवा विजयमुपयन्तो ऽग्नौ वामं वसुसन्यदधतेदमु नो भविष्यति यदि नो जेष्यन्तीति तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत्ते देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसा दित्सन्तेत्यस्याप्येकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थं रोदीदित्यादिभाष्य व्याचष्टे * स इतीति * स इत्युक्ते तस्य प्रकृतस्य प्रत्ययादित्यर्थः। यद्वा स इत्यस्य सर्वनामत्वपाठात्कथं प्रकृतापेक्षत्वमित्याशङ्क्य सर्वनामतच्छब्दादेशेन स इत्यनेन स्थानिनस्तच्छब्दस्य प्रत्ययादित्यन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * तद्रजतमित्यस्य भाष्यकारेणानुपन्यासात्स्वयं तत्संबन्धं दर्शयति * एवमिति * उपपत्तिश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वा चेति * उपरितनस्येत्युक्ते ऽप्युपरितनग्रन्थोपन्यासस्य प्रयोजनमाह * को ऽसाविति * हेतुत्वेनेतिभाष्यं व्याख्यातुमाशङ्कते * केनेति * रजतदानस्य रोदनोत्पादकत्वे को हेतुरित्यर्थः। उत्तरत्वेन भाष्य व्याचष्टे * तदुपपाद्यत इति * भाष्ये ऽयमिति पूर्वोक्तरोदनप्रभवत्वरूपार्थपरामर्शः। पूर्वोपन्यस्तस्य निषेधस्य पुनरुपन्यासे प्रयोजनमाह * तस्मादिति * कथं विधेरुपकुर्वन्तीति पृष्ट्वा गुणवादेनेत्यादिनोक्तत्वेन गुणवादसूत्रं भाष्यकृता योजितं तद्व्याचष्टे * निन्दयेति * दोषसङ्कीर्तनात्मकत्वान्निन्दाया गुणशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्प्रतिषेधस्येत्यादिभाष्यकृतोक्तं कथं पुनरित्यादिना निरालम्बनस्तुत्यनुपपत्तिमाशङ्क्यालम्बनाभिधानपरतया पुनरेतदेव सूत्र योजितं तद्व्याचष्टे * गुणवादश्चेति * अरोदीदित्यस्यालम्बनप्रतिपादनार्थं रुद्र इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * रुद्रशब्देति * रोदिते रोदनार्थत्वाद्रपप्रत्ययस्य च कर्त्रर्थत्वाद्रोदनकर्तृवाची रुद्रशब्दो व्याकरणादवगम्यते तस्य च त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिव इत्यादावग्नौ प्रयोगदर्शनादुग्रो वा एष यदग्निरिति चार्थवाददर्शनाद्रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहुरिति * चारण्यकपर्वणि

कुमारसम्भवोपाख्यानदर्शनात् * प्रस्तरे यजमानकार्यकर्तृत्ववस्त्कार्यकारित्वेन रोदनकर्तृत्वकल्पनेत्यर्थः तैत्तिरीयकशाखागतार्थवादर्शनादग्नौ रुद्रशब्दो ऽस्माभिर्व्याख्यातः। अन्येषां तु कपर्दिनीमं रुद्रशब्दं व्याचक्षाणानामभिप्रायं न विद्मः। अश्रुप्रभवत्वाभिधानालम्बनप्रतिपादनार्थं वर्णसारूप्यादितिभाष्यं व्याचष्टे * अश्रुणश्चेति* यदि नामेत्यनेन द्रवत्वमात्रेण वैलक्षण्यमित्युक्तम्। अनेन चान्यत्र प्रकृतिविकारयोः सादृश्यदर्शनादिहापि सादृश्येन प्रकृतिविकारभावोत्प्रेक्षा दर्शिता। रोदनं भवतीत्यस्यालम्बनाभिधानार्थं निन्दन्नेवेति भाष्यं व्याचष्टे * धनत्यागेनेति * नन्वेवमपि मुख्यस्यार्थस्यासत्यत्वात्तल्लक्षिता निन्दाप्यसत्या स्यादत आह * एवमिति * नाविनाभावेनोपाख्यानादेर्मुख्यस्यार्थस्य स्तुतिनिन्दालक्षकत्वं किं तु विधिनिषेधापेक्षितस्तुतिनिन्दारूपार्थप्रतिपादनोपायमात्रत्वेनोपाख्यानाद्यर्थवादैः प्रतिपाद्यते। न चोपायमात्रत्वेन कल्पितस्यासत्त्वं तद्द्वारार्थप्रतिपत्तेरसत्यत्वं प्रतिपादयति। लिबादेरसत्यत्वे ऽपि तद्द्वारस्य शब्दान्वाख्यानस्य सत्यत्वदर्शनादिति भावः। वपोत्खननार्थवादस्य विध्येकवाक्यत्वप्रतिपादनार्थं तथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति* कथं गुणवाद इत्यनेन कीदृशी स्तुतिरिति पृष्ट्वेत्थं नामेत्यादिना स्तुतिस्वरूपं भाष्यकृता दर्शितं तद्व्याचष्टे * आत्मेति * ईदृश्यपि स्तुतिर्भवतीति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह * यथेति * कथं पुनरित्यनेनासद्वृत्तान्तान्वाख्यानानुपपत्तिमाशङ्क्योच्यतइत्यादिना किमसतार्थेन स्तुत्यसम्भवाभिप्रायेयमाशङ्का निरालम्बनान्वाख्यानासम्भवाभिप्राया वेति विकल्प्याद्ये कल्पे तावदपारमार्थिकस्याप्युपायत्वं लिबादिवत्सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति * वृत्तान्तेति * अनेन चोपाख्यानानामसत्यत्वे ऽपि तत्रार्थवादानामतात्पर्यात्तात्पर्यगोचरीभूते च प्राशस्त्याप्राशस्त्यरूपे ऽर्थे सत्यत्वान्न तावदप्रामाण्यापत्तिरित्युक्तम्। कथं पुनरसत्यस्य पारमार्थिकस्तुतिनिन्दोपायत्वमित्याशङ्क्याह * शब्दभावनाङ्गं वेति * अयमाशयः धूमादेर्ज्ञानापेक्षत्वे ऽपि अर्थरूपेण कारणत्वात्तस्य चार्थाभावे ऽपि तद्विषयत्वरूपेण सत्यत्वाद्रज्जुसर्पज्ञानस्येव भयकारणत्वं युक्तमेवोपायत्वमिति। अर्थसत्तानपेक्षत्वप्रदर्शनायैव सा चेत्याद्युक्तम् * प्रवर्ते ऽहमिति * विज्ञानोत्पादे यः शब्दस्य व्यापारः स एव शब्दभावनाशब्देनोच्यते। एवं विधविज्ञानोत्पादकत्वमेव शब्दस्य प्रवर्त्तकत्वं न तु वाय्वादिवदौदासीन्यप्रच्यावकत्वम्। यथोक्तम्।

प्रवर्त्ते ऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन जन्यते।

स चोदनोच्यते यद्वा प्रवर्त्तनफला मतिः ॥

इति तद्वेयात्र प्रवृत्तिविज्ञानशब्देनोक्तम् । तन्मात्रेण शब्दभावनोपयुज्यते प्रवर्त्ते ऽहमिति विज्ञानं यावता प्रयत्नस्योत्पाद्यते तावन्मात्रेण पर्यवस्यति नातिरिक्तमपेक्षतइत्यर्थः । तद्यार्थसत्तानपेक्षात्प्राशस्त्यज्ञानमात्रात्सिद्ध्यतीति दर्शयितुं नार्थेनेत्युक्तम् । केचित्तु प्रकृतोपयोगानुसारेणैवं व्याचक्षते तत्प्रवृत्त्यङ्गभूतप्राशस्त्यविज्ञानमात्रेण सोपयुज्यते । प्रवृत्त्युत्पादे समर्थो भवतीति । नन्वेवं सत्युपाख्यानवत्स्वर्गयागादिसाध्यसाधनभावसङ्कीर्त्तनस्यापि प्रवर्त्तनोपायमात्रत्वापत्तेरसत्यता स्यादत आह * अर्थात्मिकायां त्विति * उपाख्यानानामपुरुषार्थोपयिकत्वेन वेदस्य तत्राव्यापारात्प्रमाणान्तरानुपलब्धेश्चासत्यत्वं ज्ञातं । साध्यसाधनभावे तु वेदस्य व्यापाराभावे निष्फलत्वापत्तेरतुल्यत्वम् । वेदप्रतीतस्यापि तु प्रत्यक्षविरोधे ऽसत्यता स्यान्न त्वसावस्तीत्यविसंवादमहणेनोक्तं शब्दभावनायामपीतिकर्त्तव्यताभूतप्राशस्त्यज्ञानोपायमात्रे कस्मिंश्चिद्विसंवादो न तु पुरुषप्रवृत्तिविधिविज्ञानमाशस्त्यज्ञानरूपे साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतांशे अर्थभावनायां त्वितिकर्त्तव्यतोपाये ऽपि द्रव्यदेवतादौ न विसंवाद इति सर्वत्रेत्यनेनोक्तम् । एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृण्वन्नाह * अथेति * उत्तरमाह * सुतरामिति * स्वार्थसत्यत्वेन तात्पर्यवत्तायां स्तुतिपरत्वानिश्चयादितिभावः । एतदेवोपपादयति * कामर्मिति * इति प्रवीतीतिकरणो ऽर्थवादगताभिधानप्रकारनिर्देशार्थः । अनेन यथोत्पत्त्यादिना प्रकारेण गुणयन्तमर्थं प्रवीतीत्यर्थः । नन्वर्थसत्तानपेक्षप्राशस्त्यज्ञानमात्रात् । प्रवृत्तावनासोक्तेनापि प्रवृत्तिः स्यात् अत आह * ततश्चेति * नन्विष्टानिष्टमाप्तिपरिहारहेतुत्वाद्राजादेरनतिक्रमणीयत्वं स्यात् वेदस्य तत्कथमत आह * वेदश्चेति * इष्टानिष्टसाधनबोधकत्वाद्वेदो ऽप्यनतिक्रमणीय इति भावः । ततः किमिति चेदत आह * तेनेति * येन कारणेन तदनुरूपं व्यवहर्त्तव्यमित्यर्थः । प्राशस्त्य [illegible] * प्रवृत्ती [illegible] ज्ञाने म[illegible] यासत्यत्वं [illegible] त्याद्युक्तम् * ये इह विधेयनिषेध्यार्थोपपद [illegible] यस्मात्तदनुरूपमिति यस्माद्वेदाध्याद्यतस्ते वेदनोत्पादिते यस्मात्तस्मात्तदनुरूपमिति निराकर्त्तुम् * स्वमर्थेत्यनुवेद्या योज्यं ज्ञानोत्पत्तौ विप्रतिपत्तिं प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुग्राहकत्वाभिधानम् । क्तम् * वेदादरणीयत्वाय

१ [illegible] आदर्श १ पु० पा०

मनुग्राहकत्वोपपादनाय पुंग्रहणं न चैतदलौकिकमित्याह * लोकेऽपीति * प्रवर्त्याभिप्रेतसौभाग्याद्यपेक्षया वचाभक्षणादिक्रियाफलस्य मेधादेः फलान्तरत्वाभिधानम् । तदित्यव्यय पञ्चम्यर्थो नियोगं परामृशति तस्मान्नियोगात्प्रवृत्तः क्रियाश्रयंतन्निमित्तं मेधादिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सौभाग्यादेरपारमार्थिकत्वं यो न जानाति स एव प्रवर्त्ततां यस्तु प्ररोच्यमानः स्वाभिप्रेतफलासत्यत्वं जानाति स कथं तदुद्देशेन प्रवर्त्ततइति तदाह * यद्यपि चेति * तदसत्यत्वे ऽपि आप्ताभिप्रेतफलानुमानेन प्रवर्त्ततइत्यर्थं तत्प्रकृते योजयति * एवमिति * ननु यदि प्ररोचनावगतफलानुसारेण न प्रवृत्तिः किमुद्दिश्य तर्हि प्रवृत्तीति तत्राह * यत्त्विति * परस्तादनुष्ठानोत्तरकालं यत्फलं भविष्यति तत्तु विधेरूपगतमिति विध्याश्रयं तत्प्रमाणकमित्यर्थं उपसंहरति * तस्मादिति * प्रमाणान्तरेष्वपेक्षितार्थलाभेनोपायासत्यत्वं व्यवहारं दर्शयतीत्याह * न हीति * शुक्तिकायामदृष्टं मत्य पारमार्थिकं रजतं येन स तथोक्तः विफलारम्भताभिसन्धानम् । अथालम्बनसद्भावात्तत्र व्यवहारसिद्धिस्तदत्रापि समानमित्याह * शुक्तिकावस्विति * कथं पुनरनुच्छिन्नायामित्यस्यैव चोद्यस्येह निरालम्बनान्व्याख्यानासम्भवाभिप्रायकत्वं कथं पुनर्निरालम्बनमन्वाख्यायतइत्यनेनाशङ्क्य नित्यः कश्चिदित्यादिना भाष्येण त्रिविधालम्बनाभिधानेन निराकृतं तद्व्याचष्टे * यथेहेति * यथेत्यनेनासद्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेनेत्यादेः परिहारस्य सर्वसदन्वाख्यानविषयत्वं सूचितम् । अत एव पूर्वकक्षिकायां सर्वत्रेत्युक्तम् । वृष्ट्यादीनां वपात्वं मध्यवर्त्तिसारत्वलक्षणगुणयोगेनोपपादयति * वाय्वाष्ट्रीनामिति * वृष्ट्युत्पत्त्यवसानयोर्वाय्वायत्तत्वात्तन्मध्यवर्त्तित्वं सनेम्यइन्द्रं मरुतो जुनन्तीत्यादौ च वृष्टिहेतुत्वेन वायुस्तुतौ तत्सारत्वं वृष्टेः । अवकाशाभावे वायोरवृत्तेस्तन्मध्यवर्त्तित्वं वायुरहितस्य चापवरकाद्याकाशस्योष्मदुःखोत्पादकत्वात् तत्सारत्वं रश्मेरादित्यावयवत्वात् । तन्मध्यवृत्तित्वं रश्म्यायत्तत्वाच्च प्रकाशकत्वस्य तत्सारत्वम् । तामग्नावित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तामग्नाविति * वैद्युतस्याविन्धनत्वप्रसिद्धेस्तत्र वृष्टेर्निक्षेपकल्पना । ऋचीशशब्दस्य शरीरवाचित्वात्तदन्तर्वर्त्यग्निरार्चीशो ऽभिधीयते तस्मिन्वायोर्निक्षेपकल्पनायामालम्बनमन्तश्चरत्वसामान्यमादित्यो वा ऽस्तं यन्नग्निमनुप्रविशतीत्यादि दर्शनात् स्वरूपेण स्वर्गस्थस्यादित्यस्य भूमिष्ठाग्निप्रवेशायोगाद्रश्मि-

१ कपराति १ पृ० पा०

प्रवेशकल्पना। बीजादिष्वजशब्दप्रयोगे निमित्तमाह * ततो ऽजे इति * व्रीह्यादेरग्न्यस्योष्मणा विना प्ररोहादर्शनात्तस्य च तेजोगुणत्वात् आग्नेय्यो ह्योषध्य इति च लिङ्गादग्न्युदकसंयोगजत्वावगतेस्तत्सामान्यात् वृष्ट्यैद्युतसंयोगस्य कारणत्वाभिधानम्। जाठराग्निपाचितस्यान्नरसस्य व्यानाख्येन वायुविशेषेणाबीजभूतेभ्यो विण्मूत्रादिभ्यो विविक्तीकृतस्य चरमधातुरूपेण परिणामाद्रायोर्बीजकारणत्वाभिधानं वीरुधादेर्व्रीह्यादिवदेव भौमाग्निजन्यत्वात् ग्रीष्मादावकाले च प्ररोहदर्शनेनादित्यरश्मिजन्यत्वावगमाद्रश्म्यग्निसंयोगजन्यत्वं लभेः प्राप्तौ स्मरणात्। तदर्थतयोपयुज्येति पदं व्याचष्टे * समालभ्येति * अन्नादिसेवनस्य प्रजापशूत्पत्तिकारणत्वाभिधानालम्बनमाह * सर्वप्रजानामिति * एतच्च व्याख्यानत्रयं वैकल्पिकं युगपद्दर्शितं तद् दूषयति * एतस्मिंस्त्विति * प्रक्रमो रीतिर्व्याख्यानप्रकार इति यावत्। एवशब्देन स्तुतिसिद्ध्यर्थसालम्बनत्वानुरोधेन प्रधानभूतस्तुतिबाधो ऽङ्गगुणविरोधन्यायादयुक्त इति सूचितम्। स्वमतेन व्याख्यातुं प्रतिजानीते * अत इति * सृष्ट्यादिविषयमेतदुपाख्यानं व्याख्यातुं तदनङ्गीकारादनुपपत्तिमाशङ्क्याह * मन्त्रेति * वस्तुवृत्त्या सृष्टिप्रलयाभावे ऽपि मन्त्रादिव्याख्यालम्बनत्वेनोपायमात्रतया तदङ्गीकरणमिति भावः। व्याख्यानमाह * तत्रेति*आत्मनः पशुरूपनिर्माणशक्तिद्योतनार्थं योगिग्रहणं पुण्यकर्मणामेव मन्वादीनां सृष्ट्यादावुद्भव. पुराणादिष्वभ्युपगम्यते। यद्वा पुण्यस्यैव कर्मणः फलदानायोद्भवः।

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः।
चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृतेयुगे॥

इति स्मरणात्। ततो ऽजस्तूपर उद्गादित्यत्र तत इति पश्चाद्ध्यानन्तर्यप्रदर्शनार्थेति व्याचष्टे * तत इति * वपापुरोडाशाङ्गप्रचारात्मकत्वात्पशुयागस्य वपाप्रचारमात्रेणासमाप्तिः। आनन्तर्याभिधानस्य स्तुत्युपयोगमाह * ईदृशामिति * वपोत्खननाभिधानस्योपयोगमाह * एवं चेति * सालम्बनत्वाभिप्रायः सत्यशब्दः। प्रसङ्गाद्वृत्तान्तान्वाख्याने ऽपीत्याद्यधस्तनभाष्यं दूषयति * प्रतिवृष्टेति * दिङ्मोहोदाहरणे देवशब्दालम्बनमाह * कर्मस्थिति * दिङ्मोहशब्दालम्बनाभिधाने त इत्यपेक्षायामृत्विजस्तइत्युक्तम्। देवयजनेति * देवयजनं यज्ञार्थमप्राकृतस्येति भाष्यं व्याचष्टे * देवयजनेति * देवयजनं यज्ञभूमिः दृष्टश्च लोके व्याकुलीभावे दिग्भ्रमव्यपदेश इत्याह * तथा चेति * मदितेद्वीपकत्वाभिधानस्यालम्बनप्रतिपादनार्थमवधारणेति

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * कथमदितियागेनावधारणस्याप्रकाशो दीयते अत आह * यावद्धीति * दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेतिदर्शपूर्णमासानन्तरं सोमयागस्तस्य चापूर्वत्वादर्शपूर्णमासयोरनभ्यस्तस्याङ्गजातस्योपस्थापनाद्यामोहमात्रं प्रायणीयेष्ट्यापनीयते सा हि सोमस्याङ्गं दर्शपूर्णमासयोश्च विकार इति पूर्वाभ्यस्तदर्शपूर्णमासिकैकर्तव्यतानुष्ठानेन करिष्यमाणेषु कर्मस्ववधानं भवतीति भावः पथ्यां स्वस्तिमयजन्प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वामिति मोहापनयेन स्तुतिः।

रूपात्प्रायात् ॥ ११ ॥

अत्र भाष्यकारेण स्तेनानृतवाद्याद्यर्थवादस्य हिरण्यहस्तधारणपूर्वकग्रहणविधिशेषत्वमुक्त्वा निन्दाया विधिशेषत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य निन्दावचनमित्याद्युक्तं तदुपपादयति * इहेति * ननु निन्दया निषेध एव कल्प्यतां किमित्यसावन्यस्तुतिपर्यन्तं नीयते ऽत आह * या निन्देति * निषेधैकवाक्यत्वं विना निन्दात्वानवधारणाच्च तद्बलेन निषेधकल्पनं युक्तम्। न चैवमानर्थक्यापत्तिः निन्दामात्रपर्यवसानाभावादिति भावः। कथमस्या विधिशेषतेत्याशङ्क्याह * तदुपपादनस्येति * वक्ष्यते च दशमे विधिसन्निधौ श्रुताया निन्दाया निषेधाकल्पनेन विधेयस्तुत्यर्थत्वमित्याह * यथेति * आर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न ग्राम्यान्पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वैजर्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसा ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति विधेः अनाहुतिरिति च निन्दया निषेधानुमानाद्विधिनिषेधाविति प्राप्ते सिद्धान्तयिष्यते। न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्चेति। शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात् इति पूर्वाधिकरणसूत्रानुषङ्गेणेदं योज्यम्। न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेद्यत्र प्रत्यक्षो विधिः सन्निहितो न स्यात्ततः षोडशिग्रहणवाक्यवदेकेन शिष्ट्वा परेण प्रतिषेधः स्यात् इह तु पयसा ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति विध्यन्तरस्य प्रक्लृप्तत्वात्तच्छेषभूतो ऽयमर्थवादः स्यात्, अन्यथा निषेधैकवाक्यत्वं विना निन्दात्वानवधारणेनानाहुतित्वकीर्तनस्य निषेधकल्पकत्वासम्भवादानर्थक्यापत्तेः। कथं चिरकल्पितस्यापि वा निषेधस्य षोडशिग्रहणनिषेधवद्विकल्पार्थत्वात्तस्य चात्र पयः प्रभृतिद्रव्यान्तरविधानादेव सिद्धेरानर्थक्यापरिहारात् यवागूस्तुतिनिन्दयोः कथं पयःस्तुत्यर्थत्वमित्याश-

१ अर्थ पा० २ पु० मो०

ङ्गं च परसामर्थ्याच्चेत्युक्तं ग्राम्यारण्यपशुहिंसानापादकत्वेन प्रशस्तानामपि जर्तिलगवीधुकानां पयःप्रयोगापेक्षया दुष्टत्वात्पयः प्रशस्ततरमिति परेण पयोविधिनान्वये सामर्थ्यादित्यर्थः । एवं चैकवाक्यत्वे सम्भवत्यनेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदापादकाविधित्वाङ्गीकरणायोगात् जुहुयादिति लिङो ऽपि स्तुत्यर्थत्वसिद्धिः ।

दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥

धूमार्थवादस्य भाष्यकृता मिथलिङ्गमन्त्रविधिशेषत्वमुक्तम् । तदुपपादयति * तस्मादिति * उदाहृतयोर्मिथलिङ्गत्वं दूषयति * कथं पुनरिति * परमतेन समाधत्ते * केचिदाहुरिति * तद् दूषयति * तदयुक्तमिति * न केवलं प्रमाणाभावात् ज्योतिःशब्दस्याग्निसूर्यशब्दपर्यायत्वाभावः किं तु बाधकसद्भावादपीत्याह * अन्यतरेति * भाष्यानादरेण स्वयं मिथलिङ्गमन्त्रविधिशेषत्वमाह * तस्मादिति * अत्रैवार्थे भाष्यं योजयति * अस्मिन्नपि त्विति * अनेन च प्रातरितीतिकरणः फाकुरवनैव व्याख्यातः सत्यप्यस्मिन्प्रक्रमे यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीत्यग्निसूर्ययोः केवलयोर्देवतात्वेन विहितत्वात्केवलदेवत्यमन्त्रयोर्लिङ्गतो ऽपि प्राप्तिसम्भवे मिथलिङ्गमन्त्रविधिपर्युदस्तप्रतिप्रसवमात्रार्थत्वेन केवलदेवत्यमन्त्रविधानस्य स्तुत्यनाकाङ्क्षत्वान्नास्य तच्छेषतेति तत्पर्युदासेन मिथलिङ्गयोरपूर्वस्य विधानस्याकाङ्क्षितत्वात्तच्छेष इति। एवं भाष्यकारमतेन ब्राह्मणेनाप्यग्निसूर्यविधिमङ्गीकृत्य केवललिङ्गमन्त्रविधेस्तदर्थशास्त्रतादोषपरिहाराय प्रतिप्रसवमात्रार्थत्वात् स्तुत्यनाकाङ्क्षत्वोक्ता। इदानीमाघाराग्निहोत्राधिकरणे वाक्यभेदभयाद् ब्राह्मणं चाग्निसूर्यविधेर्निराकरिष्यमाणत्वाल्लिङ्गतः प्राप्त्यभावात् तदर्थशास्त्रत्वाभावेनापूर्वविधित्वात् स्तुत्याकाङ्क्षोपपत्तेरन्यथायं शेष आह * अथ वेति * यद्यप्यनयोर्विध्योर्मध्ये पठितमन्यथापि मिथलिङ्गविधेर्यदग्नये सायं जुहुयादासूर्याय वृश्चेत यत्सूर्याय प्रातर्जुहुयादाग्नेयाय वृश्चेत देवताभ्यः स्म। इन्द्रध्यादग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं होतव्यं सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातस्तयोरुभाभ्यां प्रातर्न देवताभ्यः स्म इन्द्रधातीति देवताद्रोहापादकत्वेन केवलदेवत्यनिन्दापूर्वकस्य देवताद्रोहानापादकलक्षणप्रशंसान्तरसद्भावेन निराकाङ्क्षत्वात्केवलदेवत्यविध्योरेवायं प्रशंसेत्यर्थः । भाष्यं चैवमस्मिन्पक्षे योज्यं, मिथलिङ्गयोरित्यनादरे षष्ठी सप्तमी वैवं

सतोरपि सन्निधौ मिथालिङ्गयोर्मन्त्रयोर्विहितयोः प्रशंसान्तरसद्भावेन तयोः स्तुत्यनाकाङ्क्षत्वादुदाहृतकेवलालिङ्गमन्त्रविधानस्यैवेयमाकाङ्क्षितत्वाच्छेष इति । अस्मिन्पक्षे स्तुतिस्वरूपं दर्शयति * यस्माद्विचेति * व्यवस्थितशब्देनोभयोरित्यादिभाष्यं नक्तमग्नेर्दिवा च सूर्यस्य सन्निधाने व्यवस्थया होम इत्येवं व्याख्यातम् । जुहोतिचोदितस्याप्युद्देशांशे भागरूपे देवतान्वयमभिप्रेत्य यष्टव्याविल्युक्तम् । पूर्वव्याख्याने तूभयशब्दो मिश्रवचनः । दूरभूयस्त्वादिन्यदर्शनाभिधा*नालम्बनप्रतिपादनार्थं भाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं त्विति ** दूरस्थस्य भूयस्त्वेन यद्दर्शनं नाम दर्शनगतो ऽतिशयो द्दशिना लक्षितः स नञा निषिध्यते पशुशब्दलक्षितमिव प्राशस्त्यमपशुशब्देन अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इत्यनेन नञेति भावः * केम चिदिति * दूरभूयस्त्वांशेनादर्शनं स्तुतेरालम्बनमित्यर्थः ।

स्त्र्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

न चैताद्विद्म इत्यस्य प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयादित्येतद्विधिशेषत्वे भाष्यकृतोक्तम् । तत्र विध्यशपूरणपूर्वकं स्तुत्युपयोगित्वमुपपादयति * प्रवरइति * अज्ञानवचनालम्बनाभिधानार्थं दुर्ज्ञानत्वादितिभाष्य व्याचष्टे * ज्ञायमाने त्विति * दुर्ज्ञाने कथमज्ञानशब्दप्रवृत्तिरित्यपेक्षायामाह * यत्सुखेनेति * पूर्ववदत्रापि ज्ञानगतसौकर्यलक्षणो गुणो विदितो विदिलक्षितो नञा निषिध्यतइत्यर्थः । स्त्र्यपराधेनेति दुर्ज्ञानत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * तश्चेति * ननु स्त्र्यपराधे ऽपि बीजाद्योनिर्बलीयसीत्यनेन न्यायेन मातृब्राह्मण्यमात्रेण क्षेत्रिब्राह्मण्येन वा पुत्रे ब्राह्मण्यसिद्धेः कथ दुर्ज्ञानतेत्याशङ्कानिराकरणार्थतया कर्तुश्च पुत्रदर्शनेनेति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यपि चेति * किं तत्कर्तुः पुत्रदर्शनमित्यपेक्षयां माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव स इत्याद्युदाहृतम् । जनकब्राह्मण्यनिमित्ते ऽपि पुत्रब्राह्मण्ये कथं दुर्ज्ञानत्वमत आह * जनयितुश्चेति * साक्षात्कर्तृपुत्रदर्शनं स्वयमुदाहृत्य भाष्यकारीयमुदाहरणं घोतकत्वेन योजयति * वेदे ऽपि चेति * उपपादितं स्तुत्युपयोगमुपसंहरति * तेनेति * दुर्ज्ञानत्वेनाब्राह्मण्यशङ्कासम्भवादब्राह्मणस्यापि प्रवरानुमन्त्रणाद् ब्राह्मण्यं भवतीत्येवंरूपा प्रशंसा युक्तेत्यर्थः । ननु ब्राह्मण्यस्य मातापितृसंबन्धनिमित्तत्वात्प्रवरानुमन्त्रणाजन्यत्वाभिधानं किमालम्बनमत आह * निरूढेति * निरूढ प्रसिद्धं ब्राह्मण्यं येषां प्रवराणां प्रव्रियमाणानां सङ्कीर्त्यमानानां तेषां

सङ्कीर्तनादित्यर्थः ।

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * यत्तदानीमेवेति * ईप्सापदव्याख्यानार्थं त-
स्यैवाप्तुमिच्छेति साधा-
रणत्वं दर्शितम् । न यच्चिरभावीत्यनेनाकालिकस्यैवाप्तुमिच्छेति साधा-
ण्येत्युक्तम् । अनेन चानवक्लृप्तिवचनमनभिमतत्वेनामुष्मिकं
निन्दितुमित्युक्तं भवति । आमुष्मिकनिन्दाया विधेः स्तुतिपर्यवसा-
नप्रतिपादनार्थं प्रत्यक्षफलत्वेन स्तुतिरितिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * चिरभाव्यनभिमतत्वादित्यर्थः । अतीकाशाः छिद्राणि
प्राग्वंशः पत्नीशाला स्तुतिस्वरूपमाह * तद्धीति * अनवक्लृप्ति-
वचनालम्बनाभिधानार्थमनवक्लृप्तिवचनमिति भाष्यं व्याचष्टे * त-
दपेक्षया चेति * अत्रापि यदमुष्मिन् लोकइत्यामुष्मिकफलपराम-
र्शिना यच्छब्देन तद्गतमभिमतत्वं लक्षयित्वा तस्यानवक्लृप्तिः को
धेदेरयनेनोच्यते । भाष्ये च गौणग्रहणेन रूपात्प्रायादिति पश्चम्यु-
पात्तगुणवादनिमित्तत्वमनुकृष्याकालिकेप्सा गुणवादनिमित्तमित्येवं
सूत्रं योजितम् । कामिनः काम्यमानफलाभिमतेरपि प्रत्यक्षत्वाद-
नवक्लृप्तिवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य तदपेक्षयेत्युक्तम् । यथा प्रत्यक्ष-
फलं सर्वाभिमतं नैतत्तथेत्यर्थः । समानकालावाद्यन्तावस्येत्यर्थवि-
वक्षायामन्वाख्यानादाकालिकपदात्तदानीमुत्पत्त्याख्यार्थलाभमाश-
ङ्क्य विशिष्टे ऽर्थे व्याख्यातमपीदं पदमेककालक्षणाया प्रत्यासत्त्योत्प-
त्त्याख्यैककाल्यवाचीति दर्शयितुमाह * पाठे त्विति * आद्यन्तवच-
नातीतिकरणेनोपक्रमोक्ताकालिकपदार्थपरामर्शाद्दीर्घपाठे तदानीमे-
वोत्पाद्यमानमनेन सूत्रेणाकालिकमन्वाख्यातमित्यर्थः । पाठान्तर-
मिति क चिद्वार्त्तिकपाठः । तत्र भाष्योपन्यस्तस्यापि दीर्घपाठस्य
स्यानभिमतत्वसूचनार्थं पाठान्तरोक्तिः । पूर्वविवक्षितार्थलाभोपपा-
दनाय ह्रस्वपाठव्युत्पत्तिं दर्शयितुमाह * अकालिकामिति चेति *
ठस्यैकादेशात्कालिकपदासिद्धिः ।

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥

अनेन सूत्रेण यासौ गर्गत्रिरात्रवेदानुमन्त्रणाविद्या मुख्यो-
भावाजिजन्महेतुत्वेनोक्ता सा गर्गत्रिरात्रवेदानुमन्त्रणयां प्रशंसेत्यु-
च्यत इति गर्गत्रिरात्रविधेरित्यादिना भाष्येणोक्तम् । तत्र विद्यायाः
केन चित्पाराद्यानधगमात्तद्विषयफलश्रुतेः कथं प्रशंसार्थतेत्याश-
ङ्कानिराकरणपूर्वकं फलाभावसूत्रोक्तमनुपलब्धिविरोधं निराकरोति

* अध्ययनेनेति * अध्ययनविधिना ज्ञानस्याध्ययनफलत्वं वदता निष्प्रयोजनस्य फलत्वायोगात् कैमर्थ्यपेक्षाया सामर्थ्यात्कर्म्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणार्थत्वेन तच्छेषावगमादित्यर्थः । स्वयं मुख्यया वृत्त्या मुखशोभायाजिमत्त्वानुवादमुपपाद्याधुना भाष्योक्तं गौणत्वमनुसरति * अथापीति * स्तुतिपरत्वादित्यनेन सूत्रोक्तस्य प्रशसार्थत्वस्यानुपलब्धिविरोधपरिहारार्थत्वं दर्शितम्। घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह । प्रसहस्रं पशूनाप्नोत्यस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेत्यत्र यज्ञपतिप्रथमवत् मन्त्राभिधानस्यार्थवादालम्बनत्वसम्भवे ऽपि मन्त्राभिधाने ऽप्यालम्बनाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं कुले सन्ततमध्ययनश्रवणादित्युक्तम् ।

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥

फलवचनं स्तुतिरिति भाष्येण पूर्णाहुतिपशुबन्धयोः सर्वकामलोकफलत्ववचनमश्वमेधविद्यायाश्च मृत्युतरणादिफलत्ववचनं प्रशसार्थत्वान्नानुपलब्धिविरुद्धमिति पूर्वसूत्रानुषङ्गेण सर्वत्वमिति सूत्रावयवो व्याख्यातः । तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तमप्यर्थवादविषयत्वं स्मारयति * संस्कारेति * पूर्णाहुतिविद्ययोः संस्कारत्वात्पशुबन्धस्य चारादुपकारककर्म्मत्वादित्यर्थः । सर्वकामफलस्येति भाष्येण सर्वत्वमित्यवयवावृत्त्या सर्वकामावाप्तिवचनालम्बनाभिधानार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातं तद्व्याचष्टे * स्तुतिस्त्विति * उक्ते ऽर्थे सूत्रं योजयति * सूत्रं चेति * असर्वेष्विति भाष्येण सर्वत्वानुपपत्तिपरिहारार्थत्वेन पुनरेतत्सूत्रं व्याख्यातं तदाशङ्कापूर्वं विवृणोति * ननु चेति * एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यधिकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य सर्वकामसाधनत्वात्तदङ्गभूतस्य पशुबन्धस्य तद्द्वारा सर्वलोकसाधनत्वं स्तुत्यर्थमुपचारादुक्तमित्येवं सूत्रं योज्यं, विद्योदाहरणे तु पूर्वसूत्रगतविद्याशब्दानुषङ्गेण विद्याप्याधिकारिकीति विपरिणामेनाधिकृताश्वमेधफलं मृत्युतरणादि तदुपकारिण्यां विद्यायामश्वमेधस्तुत्यर्थमुपचारेणोक्तमिति योज्यम् ।

फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

अन्वारुह्य वचनस्य प्रयोजनमाह * तच्चेतदिति * दक्षिणापरिमाणसाम्ये ऽपि फलाधिक्यमन्तरेणासारद्रव्यदानेनापि फलसिद्धौ सारद्रव्यदाने प्रवृत्त्ययोगात्सूत्रातिरेकेण भाष्ये सारग्रहणम् ।

विशेषमुपपादयति * साधनेति * अत्राशङ्क्यते * इतिस्थित इति * परिहरति * तदभिधीयतेति * स्थानादपीय व्यवस्था सिद्ध्यतीत्याह किं चेति श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * कर्मगोचर इत्यादिना समुदायाभिप्रायः स्वगोचरशब्दः निर्द्धारणे च सप्तमी व्यवस्थावचनश्च विभागशब्द इति व्याख्यातः ।

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोः ।
आभूतसप्लवान्तं च फलमिष्टं तयोर्द्विज ॥

इत्यादिस्मरणादपि व्यवस्थायसीयत इत्याह * स्मरणादपीति * यदग्निहोत्रं जुहोति अथ दशगृहमेधिन आप्नोत्येकया राज्या यदा दश संवत्सरानग्निहोत्रं जुहोत्यथ दर्शपूर्णमासयाजिनामाप्नोति यदा दश संवत्सरान् दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते ऽथाग्निष्टोमयाजिनामाप्नोतीत्याद्यन्यार्थदर्शनादपि व्यवस्थासिद्धिरित्याह * चातुर्मास्यसोमेषु चेति * चातुर्मास्यवत्सोमे ऽपीत्यर्थः ।

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

अभागिप्रतिषेधपरिहारे स्तेयानृतवादार्थवादन्यायातिदेशार्थत्वेन यथोक्तपदव्याख्यानार्थं पृथिव्यादीनामिति भाष्यम् । तत्र हिरण्यं निधायेत्यनेन पृथिव्याधारस्यैव हिरण्यस्य विधे पृथिवीनिन्दानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * यथैवेति * एवमपि शुद्धपृथिवीनिन्दामात्रेण हिरण्यस्तुतिसिद्धेरितरानिन्दानर्थक्याद्दिशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह * नान्तरिक्षइति * एतदेव विवृणोति * यथेति * अनित्यसंयोगपरिहारार्थत्वेन यथोक्तपदव्याख्यानार्थं यथोति भाष्य व्याचष्टे * अनित्यसंयोग इति * प्रकर्षेण वहतीति कर्त्तरि प्रावाहणिशब्दव्युत्पत्तिसम्भवात् बबरशब्दस्य च शब्दानुकृतित्वेन नित्यवायुपरत्वोपपत्तेर्नाप्रसिद्धप्रवाहणाख्यपुरुषकल्पनेन तदपत्यपरता नित्यानित्यसंयोगविरोधापादिका कल्पनीयेति भावः । ननु किंध्युद्देशप्रामाण्यमात्रेणांशत्रयोपेतभावनानुष्ठानसिद्धेरनर्थवादप्रामाण्यचिन्ता निष्प्रयोजनेत्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * एतच्चोपलक्षणार्थम् । अक्ता. शर्करा इत्यत्र सन्दिग्धनिर्णयस्याश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां व्यवधारणकल्पनस्य वमनेष्ट्यां च वैदिकसोमवमननिमित्तकत्वस्य प्रावृषप्रभृति गृह्णातीत्यत्र चतुष्टयकल्पनस्य ज्योतिष्टोमशब्दस्य सोमयागपरत्वस्य धाय्यानां च समिध्यमानवती समिद्धवत्यन्तरालनिवेशस्य सोम विद्या प्रजानां चावश्यकत्वस्य द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य च

१ पार्श्वेति पु० ९ ग्रा०

मध्यमपर्वद्वयविषयत्वस्यार्थवादप्रामाण्याधीनत्वात् ।

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

विषयविवेकार्थमिहेतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * एवमिति * आनर्थक्यमुपाख्यानम् । आदिशब्दोपात्तं चादृष्टार्थत्वं प्रतियोगिविरोधि येषां तेष्वित्यर्थः । एतच्च पूर्वेणाध्यायपट्केन प्रत्यक्षविहितधर्मकेषु दर्शपूर्णमासादिषु व्याख्यातेषु इदानीमविहितेतिकर्तव्यताकेष्वैन्द्राग्नादिषु चिन्तयितुमिष्यतइति सप्तमाद्यभाष्यवत्सर्वेष्वर्थवादेष्वानर्थक्यादिप्रतियोगित्वेन व्याख्यातेषु यथासम्भवं केषु चिद्विधिप्रतियोगितेदानीं विचार्यतइति विशेषकपरं व्याख्येयम् । पूर्णाहुत्याद्यर्थवादानां विद्धिवाक्षिगदार्थवादानामपि व्याख्यातत्वात्किमस्येति सन्देहभाष्यं पूर्वपक्षासम्भवेनाक्षिपति * कुत इति * सन्देहसमर्थ चतुर्धा पूर्वपक्षं सम्भावयति * पूर्वश्च हीति * श्रौतत्वमनेन विधित्वाङ्गीकरणे कारणमुक्तम् । अनन्यलभ्यत्वाच्च विधिरित्याह * विध्यशाश्चेति । इत्युक्तामिति * विध्युद्देशस्यैव द्वे शक्ती कल्पयिष्याम इत्यत्रेत्यर्थः । प्रधानत्वादपि विधिरित्याह *अपि चेति* विशेषणशब्देनाङ्गमुक्तम् । प्रधाने विशेषणे च यत्सम्भवति तस्येत्यर्थं । प्राथम्यादपीत्याह * समासे चेति * फलरूपश्चात्र भावनांशो विधेयो ऽभिप्रेतः तस्य च सर्वादौ निवेशः प्रथमाकाङ्क्षणादितरयोस्तु तादर्थ्येन तस्यैव प्राधान्यादित्याह * विशेषेण त्विति * आसामुपपत्तीनां सूत्रकाराभिमतत्वं दर्शयितुमाह *इत्यादीति* श्रौतस्यार्थान्तरपूर्वत्वाभावादनन्यलभ्यस्य चानन्यकारणकत्वात्प्रधानस्य विधेयान्तरापेक्षाभावादपूर्वशब्दे न लक्षणा, प्राथम्यं तु न विद्यते ऽस्मात्पूर्वमिति बहुव्रीहिणा बोध्यते । आदिशब्देन त्वर्थान्तरपूर्वत्वाभाव एवोच्यते । ननु स्तुतेरपि पूर्वाधिकरणे अर्थान्तरोपपादनादानर्थक्याभिधानमयुक्तमत आह * तदपेक्षयेति * पौनरुक्त्यमापद्धते * ननु चेति * एकस्यार्थस्याद्विरुक्त्यानर्थक्ये ऽन्यस्य प्राथम्यादपुनरुक्ततेत्येषां समाधानमाह * तत्रेति * अस्याधिकरणस्य पौनरुक्त्याभावे ऽप्यानर्थक्यापरिहारे ऽप्याकुलीभावेन श्रोतृणामर्थानवधारणापत्तेर्विल्म्बो ऽनुचित इत्येतत्समाधानं दूषयति * सत्यमेवमिति * श्रोतृचित्तसमाधानायापौनरुक्त्ये परिहार्ये प्राप्ते चतुरः प्रकारानुपन्यस्य दूषयति *तत्र* इत्यादिना पूर्वाधिकरणेनैवेत्यनेन फलविधिसरूपाणामपि पूर्वाधिकरणविषयत्वं दर्शितम् *तथा च* इत्यनेनैतदेवं पूर्वा-

१ विदेवचनरामात १ पु० पा०

धिकरणोदाहृतफलविधिसरूपार्थवादनिदर्शनेन स्फारितं पूर्वोक्तस्याप्यर्थवादत्वस्य विसम्वादेनेहासम्भवादानर्थक्यपरिहाराय पर्णमय्यधिकरणनिराकृतस्य फलविधित्वस्य प्रतिप्रसवशङ्कां निराकर्तुमेतदधिकरणमिति प्रकारान्तरमुपन्यस्य निराचष्टे * के चिदिति * शरीरस्येन्द्रियाधिष्ठानत्वेन प्राधान्यादुपचारात्प्राधान्येनाधिकरणप्रतिपाद्यं शरीरशब्देनोक्तम् । तत्र पर्णमय्यधिकरणशरीरादभिन्नामित्यर्थः। अभ्युदयहेतुत्वे कारणं *विसम्वादो ऽपि च* इत्यनेनोक्तम्। सर्वविधिसरूपविषयत्वादस्य फलविधिसरूपमात्रविषयेण पर्णमय्यधिकरणेनापौनरुक्त्यम् । इति प्रकारान्तरमाशङ्कते * तस्मादिति * निरस्यतीहापीति । फलविधिसरूपांशेनास्यापि तेन गतार्थत्वमपरिहार्यमिति तावच्छब्देन सूचितम्। एतद्दोषपरिहारार्थं फलविधिसरूपव्यतिरिक्तानामेवात्रोदाहरणत्वमिति प्रकारान्तरमाशङ्कते * इति व्यवस्थयेति * हेतावितिकरणत्वं निरस्यति * अत्र वदाम इति * ननूदाहरणभेदस्याधिकरणभेदाक्षेपकत्वादारभ्यमेवाधिकरणद्वयमित्यत आह * न हीति * किं तर्ह्यधिकरणभेदाक्षेपकमत आह * न्यायेति * न चास्य फलविधिसरूपव्यतिरिक्तसर्वविधिसरूपविषयतास्तीत्याह * द्रव्यादिविधयो ऽपीति * कुत्र विचारिता इत्यपेक्षायामाह * के चिदिति * एवं पौनरुक्त्येनाधिकरणारम्भे दूषिते पौनरुक्त्यं परिहर्तुमशक्नुवतां मतेनारम्भं तावत्समाधत्ते * अतश्चेति * यथैव चतुर्थे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वसन्देहे तृतीयया अर्थकर्मत्वे प्राप्ते सहयोगनिमित्ततया-तृतीयायां द्वितीयावगतप्राधान्यप्रस्तरसाहचर्याच्छाखाया अपि प्राधान्यावगतेः प्रतिपत्तित्वे सिद्धान्तिते द्वितीयायाः प्राधान्यव्यभिचारशङ्कापरिहारार्थयोरर्थे ऽपीति चेन्न। तस्यानधिकारात् । फलस्याधिकृतत्वादितिसूत्रयोः सक्त्वधिकरणगताभ्यां सूत्राभ्यां द्रव्यापदेश इतिचेन्न । तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वादितिसूत्राभ्यां पौनरुक्त्यमाशङ्क्य नातीव पुनरुक्तता महान् दोषो यदुक्तत्वो ऽपि पथ्यं वदितव्यमिति परिहारं भाष्यकारो वक्ष्यति तथैवात्रापि वक्तव्यमित्यर्थः। स्वयमिदानीं चतुरः पौनरुक्त्यपरिहारप्रकारानाह *अथवेति* एकस्यैव साध्यसाधनसम्बन्धाभावप्रतिपादनन्यायस्यात्र साधनांशस्तत्र साध्यांशः साध्यतइत्यर्थः। द्वितीयं प्रकारमाह * स्पष्टं चेति * सर्वविधिसरूपाणामिति फलविधिसरूपाणां पर्णोदुम्बरविधवादानां यजमानः प्रस्तर इत्यादीनां च द्रव्यविधिसरूपाणां विदग्धादीनां च गुणविधिसरूपाणां मापपाकादिविषयाणां च क्रिया-

विधिसरूपाणाम्। आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादीनां देवताविधिरूपाणां केवलार्थवादनिरपेक्षविधिनिराकरणेनेत्यर्थः। फलादिसम्बन्धोत्तरकालमर्थवादान्वयात्पर्णादुम्बरतादावार्थवादिकफलकल्पनमशक्य पूर्वपक्षयितुमित्याशङ्क्यार्थवादकल्पिते विधावित्युक्त कृपूसामर्थ्ये इति धातोर्यन्तात्क्पो रो ल इति लादेशे कृते तत्करोति तदाचष्ट इति समर्थ करोतीत्यस्मिन्नर्थे णिचमुत्पाद्य निष्ठायां कल्पित इति रूप तेनार्थवादेनाङ्गभूतेन विधौ प्रवृत्त्युत्पादनसमर्थे कृते विधिसामर्थ्येनार्थवादान्वयात्प्रागेवाक्षिप्तस्य फलस्यानिर्द्धारितविशेषस्य विशेषाकाङ्क्षावेलायामित्यर्थः। यथाध्ययनभावनायां फलाश्रवणे ऽपि विधिसामर्थ्यात्किं चित्समीहित फल भावयेदित्यनिर्द्धारितविशेषफलान्वये ऽवधारिते वेदाध्ययनरूपकरणान्वयोत्तरकाल योग्यतयार्थज्ञानरूपफलविशेषनिर्द्धारणमविरुद्ध तथात्रापीति भाव * अन्यार्थेति * विहितपर्णादुम्बरतास्तुत्यर्थमित्यर्थः। फलविधित्वमपीत्यपिशब्देनौदुम्बराधिकरणसिद्धार्थवादत्वाङ्गीकरणेन तदाक्षिप्तफलविधिप्रतिपादनाद्विध्यर्थवादसमुच्चयेन पर्णमय्यधिकरणपूर्वपक्षइत्युक्तम् * अर्थवादत्वमेवेति * केवलार्थवादत्वेन सिद्धान्तो दर्शित। निवीताद्यर्थवादानामपि सिद्धवत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या विध्याक्षेपकत्वात्समुच्चयेन पूर्वपक्ष कृत्वा विक्षेपे प्रकरणादुत्कर्षापत्तेः। तस्य च केवलार्थवादत्वेन प्रकरणानिवेशसम्भवोपपत्ते। केवलार्थवादत्वेन सिद्धान्तो निवीताद्यधिकरणेषु करिष्यत इत्याह * एतनेति * कृत्वा चिन्त त्वेन वा तेषां पुनरारम्भ इत्याह * अथ वेति * परकृतिपुराकल्पाधिकरणमपि कृत्वा चिन्तेत्याह * तथेति * इति हस्माहबर्हिषुर्वाणिमांपान्मे पचत न ह वा एतेषाड हविर्गृह्णन्तीत्येककर्तृकमुपाख्यान परकृत्याख्यम्। उल्मुकैर्हस्मपूर्वे समाजग्मुस्तानसुरा रक्षांऽसि निर्जघ्नुरितिचानेककर्तृकमुपाख्यान पुराकल्पाख्यमुदाहृत्य किमिमौ माषपाकोल्मुकसंयोगविधी उतारण्याधानगृहपत्यग्निनिर्वापस्तुत्यर्थौ निन्दार्थवादाविति सन्दिह्यार्थवत्वाद्विधीति पूर्वपक्षमङ्गीकृत्य परकृत्युदाहरणे किं सर्वेषामेव दर्शपूर्णमासयाजिनामेवोपवसथ्याह्नि माषभोजन विधीयते वृष्णिगोत्राणामव वेति चिन्तयिष्यते। तत्र पार्ष्णिशब्देन वृष्णिगोत्रविशेषसम्बन्धतया भोजनार्थे माषपाककीर्तनात्तदन्यथानुपपत्त्या विधि कल्प्यमानो न मर्यादय कल्पयितु शक्यतइति पञ्चायत्तपद्धयस्येति प्राप्ते विधिप्ररूपणपरित्यागेन मासस्तुत्यर्थतया पार्ष्णिसम्बन्धकोर्त्तनोपपत्तेर्विदापयिधिसायां पार्ष्णियदुर्व्यतिरिक्तानां वृष्णिगोत्राणामपि विधानापत्तेः

सर्वेषामेव दर्शपूर्णमासयाजिनामारण्यभोजनादिना सह वैकल्पिकं
माषभोजनं विधीयतइति पक्षान्तरमुक्त्वा तस्मादारण्यमेवाश्नीया-
दिति विध्यन्तरैकवाक्यत्वेनारण्याशनस्य प्रशस्ततरत्वद्योतनार्थं जर्त्ति-
लयवाग्वादिवन्निन्द्यानामपि माषाणां स्तुतिरिति सिद्धान्तयिष्यते।
पुराकल्पोदाहरणे ऽपि गृहपतेरेवाग्निषु निर्मन्थ्य निर्वपेरन्निति वि-
ध्यन्तरैकवाक्यत्वेन निर्मन्थिताग्निसंसर्गस्तुत्यर्थमुल्मुकसंसर्ग नि-
न्दोपपत्तेर्न निन्दाकल्पनिषेधबलेन प्रापकविधिकल्पनं पूर्वमहर्ष्या-
चरितत्वेन वा पृथग्विधिकल्पनं युक्तमिति सिद्धान्तः करिष्यते ।
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति न्यायात्। पूर्वाचरितोपन्या-
सेन विधिकल्पनमित्येवंविधपूर्वपक्षसाम्यमात्रेणानयोरुदाहरणयोः
साहचर्यं न तु पुराकल्पोदाहरणे कृत्वा चिन्ता का चिदस्ति तस्मा-
त्परकृतिपुराकल्पयोर्मध्ये एकस्मिन्परकृत्युदाहरणे कृत्वा चिन्तेति
निर्द्धारणे सप्तमी व्याख्येया । अर्थैकत्वजर्तिलाधिकरणयोः कथं निवे-
शो ऽत आह * एवमिति * सापि कृत्वा चिन्तेत्यर्थः । चिन्तान्तरस्य
तत्राभावात् कृत्वा चिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्याहबाधप्रसङ्गेनेत्युक्तम् । य-
द्यपि तत्र चिन्तान्तरं न कृतं तथापि सा मोहापोद्घातप्रसक्तानुप्र-
सक्त्या यद्वा स्तुवतइति विधिरर्थवादो वेति चिन्तायाः करिष्यमा-
णत्वात्तदुपयोगितया विधिपक्षे किमतिदेशप्राप्तस्तुतिसाधनसामा-
धारतृचबाधेनैकर्गाधारत्वं विधीयते उताप्रगीतर्गैकरत्वम् । तत्र पूर्व-
पक्षे योन्यध्युत्पन्नस्य साम्न उत्तरयोर्गानादूहाप्रसक्तेरस्मिन् पक्षे
साम्नस्तृचाश्रितत्वाबाधादूहोपपत्तेरिति चिन्तान्तरं कल्प्य जर्तिल-
चिन्तायाश्च बाधप्रसङ्गेन करिष्यमाणत्वाद्यो यत्त्वाहुरनाहुतिर्वै
जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति अस्य निषेधार्थत्वे ऽपि किं जर्तिलगवीधुका-
नामनुकल्पत्वद्योतनार्थो ऽयं निषेधो विकल्पार्थो वेति चिन्तान्तरम् ।
अनुकल्पत्वपक्षे बाधानापादकत्वाद्विकल्पपक्षे तदापादकत्वात्क-
ल्प्यमिति भावः । कृत्वा चिन्तात्वाभावे ऽपि चौदुम्बराधिकरणवदु-
पपादितमप्यर्थवादत्वमुदाहरणविशेषेष्वाक्षिप्य समाधानाय सा चि-
न्तेत्येवं ग्रन्थो व्याख्येयः । अस्मिन् व्याख्याने पाठस्यापि पुराकल्पो-
दाहरणविषयस्य विचारस्यानेनैव न्यायेन कृत्वा चिन्तात्वाभावे ऽपि
पौनरुक्त्यं परिहृतं भवति । एवं शब्दश्च यथाधिकारप्रसङ्गेन षष्ठ-
गता चिन्ता एवमेषापीत्यवधेया ॥ तत्सिद्धिसूत्रस्याप्यपौनरुक्त्यमाह ।
तत्सिद्धिसूत्रे स्थितिमीमांसाप्रक्रियामात्रेण विध्यर्थवादाचिन्तेति भा-
वः । सर्वविधिसरूपाणामनुवराधिकरणेनैवार्थवादत्वसिद्धौ पुराक-
ल्पाद्युदाहरणेषु कृत्वाचिन्तानुपन्यासादाक्षेपहेतुत्वाभावाच्च पौनर-

स्था परिहारेण परिहारितोपात्प्रकारान्तरमाह *अथ चेति * पृथक् फलपदसद्भावे ऽपि फलविधौ निराकृते तदभावे फलविध्याशङ्काया दूरनिरस्तत्वेनापि अपरितोषाच्चतुर्थं प्रकारमाह * अथ चेति * परार्थनिर्ज्ञाने कारणमाह * अत्र हीति * स्वातन्त्र्येणेति जुहूसंबन्धनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः । एतदेवोपपादयितुं सामान्यन्यायान्तावदाह * सर्वत्र हीति * प्रकृते योजयति * तदिहेति * किं संबध्यतामित्यनारभ्याधीतत्वेन पर्णमयीत्वस्य प्रकृताश्रयालाभादिति भावः। वाक्येनाश्रयदानमाशङ्क्य निरस्यति * जुह्वारिति * अभ्युपगम्यापि जुहूसंबन्धं नैराकाङ्क्ष्यचद्यास्तीत्याह * सापि चेति * अतः फले पर्णमयीत्वविध्ययोगाज्जुह्वर्थत्वेन सिद्धो विधिरित्युपसंहरति * तस्मादिति * पर्णमयीत्वेन जुहूं भावयेदिति वचनव्यक्तिरितिरशब्देनोक्ता । जुह्वनुवादेन पर्णमयीत्वस्य विधौ सिद्धे यथापारार्थ्यनिर्ज्ञातं भवति तथा दर्शयति । तत्र चेति । एवं निर्ज्ञातपारार्थ्यस्यापि पर्णमयीत्वस्यापापश्लोकश्रवणात्मकफलश्रुतेः फलार्थतापि दध्यादिवदस्त्विति पर्णमय्यधिकरणे पूर्वपक्षं कृत्वा सकृच्छ्रुताया पर्णत्वजातेर्जुह्वङ्गत्वेन निराकाङ्क्षी कृताया द्व्यर्थत्वायोगात्फलश्रुतिरर्थवादमात्रमिति सिद्धान्तः करिष्यतइत्याह * ततश्चेति * औदुम्बरत्वस्य तु सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम इति विकृतपशुप्रकरणे श्रुतस्यातिदेशप्राप्तनिर्ज्ञातजातिविशेषयूपार्थत्वेन विध्ययोगात्पारार्थ्यानवगतेः पर्णमय्यधिकरणविषयत्वन्नास्तीत्याह * इह पुनरिति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति * नन्वाश्रयालाभात्कथमस्य फलविधिराशङ्क्यते ऽत आह * यापि चेति * प्रकृतावग्नीषोमीये पशुनियोजनाख्यकर्मसंबन्धितया विहितस्य यूपस्यात्र चोदकप्राप्तस्यौदुम्बरजात्याश्रयत्वेन ग्रहणादित्यर्थः । कर्मसंबन्धाभिधानत्वमाश्रययोग्यताप्रदर्शनार्थमतः सिद्ध पर्णमय्यधिकरणेनापौनरुक्त्यमौदुम्बराधिकरणस्येत्याह * तेनेति * कः पुनरेतेषां चतुर्णां पौनरुक्त्यपरिहारप्रकाराणां मध्ये अभिमत इत्यपेक्षिते प्रथमोपन्यस्तस्यैकस्यैव न्यायस्य क चित्कश्चिदशः शोध्यतइत्यस्यैवाभिमतत्वमाह * इदमिति * न विद्यते परमुत्कृष्टमस्मादित्यर्थः । उदुम्बरत्वजातेरपि प्रकृताश्रयत्वालाभाच्चोदकप्राप्तस्य निर्ज्ञातसाधनत्वेन नैराकाङ्क्ष्यातदर्थविहितसाधनान्तराग्राहकत्वाद् गुणफलसंबन्धायोगेनौदुम्बरत्वेन यूपं भावयेदितिवचनव्यक्त्याश्रयणात्पारार्थ्यावगतेः पर्णमयीन्यायविषयत्वाच्चतुर्थो ऽपि प्रकारो न युक्त इति भावः । किं तदित्यपेक्षिते विवेचयितुमारभते * औदुम्बरवाक्यमिति * उदाहरणाभेदे

कथमपौनरुक्त्यमित्यपेक्षिते प्रश्नपूर्वकं परिहरति * कथमिति *
ननु साध्यसाधनांशयोरन्योन्याविनाभावादेकसिद्धावेवेतरसिद्धेरंशद्व-
यविचारो ऽनर्थको ऽत आह * साध्येति * अस्यार्थस्य सार्वत्रिक-
त्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः सर्वत्रैव तावदेवमित्यर्थः कः पुनरंशः क
विचार्यतइत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * ननु यदि द्वयोर्योग्यपदोपादानं
विना साध्यसाधनसंबन्धो न युज्यते तर्ह्येकनिराकरणेनैवेतरानिरा-
करणसिद्धेरंशद्वयनिराकरणमनर्थकमत आह * यद्येति * अनि-
राकृतो ऽपो ऽप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीत्यनेन न्यायेनाङ्गीकृतः स्यादिति
भवतिशब्देनोक्तं, तेनायमर्थः यत्साध्यं साधनं वा यदात्मना साध्य-
त्वेन साधनत्वेन वा निराकरणाभावात्प्रतिपादितं भवति तत्पदान्त-
रेणादिशब्दोपात्तेन सामर्थ्येन योपात्तेन प्रतियोगिविशेषेण साधनेन
साध्येन वा संबध्यतइति । एतदेव विभज्य कथयति * तत्रेति *
औदुम्बराधिकरणे हि ऊर्गवरोधापापश्लोकश्रवणाद्यनिराकृतत्वा-
त्साध्यमित्यवधृते तत्सन्निधौ श्रुतमौदुम्बरपर्णतादिश्रुतशब्दाद्योग्य-
ग्यत्वे ऽपि अर्थापत्त्या योग्यशब्दान्तरकल्पनया साधनं गम्यते एवं
पर्णमय्यधिकरणे निराकरणाभावादुदुम्बरपर्णतादि साधनावधारणे
ऽपि तत्साध्यं गम्यत इति शेषः । एतदेवोपसंहरति * इति द्वाव-
पीति * साधनस्य विधिविषयत्वं स्वरूपं साध्यस्य च फमिपदोपा-
त्तत्वमिति द्वयोरपि साध्यसाधनांशयोः स्वरूपान्निरूपयितव्यमित्य-
र्थः । नन्वस्याधिकरणस्य साधनांशमात्रनिराकरणार्थत्वे विधौ या-
कथभेदः स्यादिति साध्यांशनिराकरणं पर्णमय्यधिकरणस्य च सा-
ध्यांशमात्रनिराकरणार्थत्वे सत्युत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वादिति साधनां-
शनिराकरणमयुक्तं स्यादत आह * तदिहेति * भिन्नांशविषयत्वेन
पौनरुक्त्ये परिहृते प्रकरणसङ्गतिमाक्षिपति * नन्विति * हेत्वधि-
करणे ऽर्थवादविचारादसमाप्तमर्थवादाधिकरणं, न चास्य विचारस्य
विध्यभावे श्रेयः साधनत्वबोधः सम्भवति उत नेत्येवं रूपत्वात्तेन
सङ्गतिर्युक्तेत्यर्थः । अर्थवादाधिकरणेनेत्यधिकरणशब्देनाधिकार-
प्रस्ताव. प्रकरणमुक्तं विधिशेषत्वेनार्थवादानां धर्मप्रमोपयोगे प्रति-
पादिते विध्यभावे ऽपि श्रेयः साधनत्वबोधसम्भवाद्विधेरेव धर्मोप-
योगित्वाभावात्कथं तद्द्वारेणार्थवादायामुपयोगित्वेत्यर्थवादाधिकर-
णसिद्धान्ताक्षेपेणैतदधिकरणपूर्वपक्षोत्थानाद्विध्युद्देशचिन्तात्वे ऽपि
तत्सङ्गत्युपपत्तिः । यद्वार्थवादानां धर्मप्रयोगे प्रतिपादिते को ऽर्थ-
वादः को वा नेति कोऽप्रयोधनिकार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्यार्थवादाधि-

१ अर्थवादाधिकरणेन सङ्गतिं वयुक्तेत्यत्र ।

कैरणरोपत्वाभ्युपगमाद्विध्युद्देशचिन्तात्वे ऽपि तदसम्भवाशङ्केयम् । अधिकरणद्वयेन सर्वार्थवादाव्याप्तेः कथं कोष्ठशोधनिकेति चेदुच्यते आद्ये विध्येकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थत्वे ऽभिहिते सिद्धैकान्तिकाविध्येके-[1]वाक्यत्वानामपि येषां साध्यसाधनांशाभिधानाद्विध्युद्देशान्तर्गतिरा-भाति तेषां तन्निराकरणेन स्तुत्यर्थतेह स्थाप्यते, हेत्वधिकरणे ऽपि अन्वयवाक्यकल्पनेन दर्व्यादिसाधनांशाभिधानाद्विध्युद्देशान्तर्गत्या शङ्कैव निराक्रियते पृथग्विधित्वाशङ्कानिराकरणमाधिकरणान्तरेषु भविष्यति तस्माद्धिकरणान्तरनिराकृतपृथग्विधित्वाशङ्कानां सम्भवद्विध्येकवाक्यत्वानामसम्भवद्विध्युद्देशान्तर्गतानां सर्वेषामर्थवादत्वमिहैव स्थापितं भवति प्रकृतार्थवादत्वसिद्ध्यर्थत्वाद्विध्युद्देशचिन्ताप्यत्र नासङ्गतेति परिहरति * नैष इति * विध्युद्देशचिन्तावशेन प्रकृतार्थवादत्वरूपार्थपरिच्छेदादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति * यदि हीति * साधनांशो विचार्यमाण इत्यत्र प्रकृतः साधनांशोऽसावितिसर्वनाम्ना परामृश्यते एतदधिकरणपूर्वपक्षे च विध्युपे[2]-योगानभ्युपगमात् अज्ञातज्ञापनाभिप्रायं विधीयमानतयेति व्याख्येयं तेन यद्यसौ साधनांशो ऽज्ञातज्ञाप्यतया ऽपूर्वेण साधनांशप्रतिपादकेनौदुम्बरो यूपो भवतीत्यनेन वाक्यभागेनावगतस्ततो ऽपेक्षावशेनोर्जो ऽवरुध्या इत्यस्य फलसमर्पकत्वान्नार्थवादत्वमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * तत्रेति * ननूर्जो ऽवरुध्या इति तादर्थ्यचतुर्थ्या साध्यावगमे ऽप्यपापश्लोकश्रवणादेः साध्यत्वावगमाभावादुर्जो ऽवरुध्या इत्यस्यापि च तैत्तिरीयादिशाखास्वश्रवणात्कथं साध्यसन्निधानइत्युक्तम् । उच्यते औदुम्बरत्वादेः प्राप्त्यभावाद्विध्येकवाक्यत्वं च विनार्थवादत्वायोगादर्थवादाच्च विधिकल्पने ऽन्योन्याश्रयत्वापत्तेरवश्यविधेयत्वाद्विधेश्च भावनैकगोचरत्वाद्यूपादेश्चौदुम्बरत्वादिभवनस्य पुंव्यापाराधीनत्वात्पुंव्यापाराधीनकर्त्तव्यत्वप्रतिपादकपदकल्पनेन भवतिशब्दस्यैव यान्तर्नीतप्रयोजकव्यापारवचनस्य पञ्चमलकारकल्पनेन भावनाविधिप्रतीतेः । भावनायाश्च भाव्यनिष्ठत्वाद्योग्यत्वेनोर्गवरोधापापश्लोकश्रवणादेः साध्यत्वावगतेः साध्यसन्निधानाभिधानं विध्यभावाभिधानं चौदुम्बरत्वाद्युत्पत्तिविधानार्थं कल्पितस्य प्रत्ययस्यान्यत्र व्यापारासम्भवेन साधनत्वबोधकारणत्वाभावाभिप्रायं, ननु तृतीयां विना ऽपि योगस्य विधिसामर्थ्यात्साधनत्वं युक्तम् । इह तु

---

१ एकान्तविध्यैकेति २ पु॰ पा॰

२ उत्पत्तिविध्युपयोगानभ्युपगमादित्यर्थः ।

३ तादृप्येणानुपात्तमित्यर्थाद्विध्यभावाभिधानम् ।

तदश्रवणात् उत्पत्तिसिद्ध्यर्थश्च कल्पितस्य विधेरन्यत्राव्यापारात्कथं
साधनत्वावगतिरत आह * तत्रेति * समभिव्याहारमात्रेण सा-
ध्यसाधनसंबन्धावगतिसम्भवाच्च विधिना कश्चिदुपयोग इति भावः
समभिव्याहारमात्रात्साधनत्वावगमे ऽपि पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं वि-
ध्यपेक्षा भविष्यतीत्याशङ्कते * पुरुषमिति * साधनत्वावगतौ स-
त्यामिच्छयैव प्रवृत्तिसिद्धेस्तदर्थमपि न विध्यपेक्षेति परिहरति * स
चेति * यद्वा यूपानुवादेन विधीयमानस्यौदुम्बरत्वस्य यूपद्वारेण
क्रत्वर्थत्वावगमात्तत्प्रयोगवचनेनैवानुष्ठानसिद्धेर्न तदर्थमिह विध्य-
पेक्षेत्याह * अथ चेति * क्रत्वर्थस्यापि समभिव्याहारावगतं फला-
र्थत्वमपि दध्यादिवदविरुद्धमिति भावः । उत्पत्तिविधिरेव यागत्वा
ऽनुष्ठापको भविष्यतीत्याह * पञ्चमी चेति * अर्थवादाद्वा प्रवृत्ति-
सिद्धेर्न तदर्थं विध्यपेक्षेत्याह * अर्थवादेति * ऊर्जो ऽवरुद्ध्या-
स्य पूर्वपक्षे विध्युद्देशान्तर्गतत्वाभ्युपगमात्सिद्धान्ताभिप्रायेणैकदेश-
ग्रहणं विधिनिरपेक्षस्यार्थवादस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य प्रत्य-
योत्पातिवादिमतेनैतदुक्तमिति दर्शयितुमुक्तमेवार्थमुक्तं सूत्रं व्याख्याय
विधिर्वाग्निगदेष्वित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तस्मादिति *
यस्माद्विध्यभावे ऽपि समभिव्याहारमात्रेण साध्यसाधनसंबन्धबो-
धः सम्भवति तस्मात्तस्मिन् फले औदुम्बरतायाः साधनतया विधि-
रज्ञातज्ञापनमित्यर्थः । प्रायेणचङ्क्रमशब्देन फलसमर्पणादपि चेत्यादि-
भाष्योक्तं चतुर्थ्या फलसमर्पणमयुक्तमाशङ्क्योर्जो ऽरुध्याइत्याद्युक्त
फलविधिरित्यत्र विधिशब्दस्य शौण्डादिष्वपाठात्सप्तमीसमासानु-
पपत्तेः षष्ठीसमास एवाय स्यादित्याशङ्क्याह * नन्विति * विवक्षि-
तार्थलाभायान्यथापि कल्पन युक्तमिति भावः । भावार्थाधिकरणं फ-
लविध्यनिषेधात् भावस्य भावनाख्यस्यार्थः प्रयोजनं फलं विधेयं न
चेति यत्र चिन्त्यते लिप्सासूत्रस्याद्यवर्णकतद्भावार्थाधिकरणमिहो-
क्तम् । नन्वस्य फलपरत्वे स्तुत्यभावाद्विधिरवसीदेदत आह * उ-
दुम्बर इति * पूर्वाधिकरणे लाक्षणिकस्तुत्युपयोगाभिधानादि-
हानर्थक्याभिधानमयुक्तमाशङ्क्याह * तस्मादिति * साध्यसाध-
नभावप्रतिपादनस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्वेनार्थवत्तरत्वात्तदपेक्षया स्तु-
त्यानर्थक्यमिति भावः । यस्मादुक्तप्रकारेणौदुम्बरतायाः फले वि-
धिः सम्भवति तस्मादित्यर्थः । अनेन च वादमात्रं ह्यनर्थकमित्यस्य
स्तुतिवादस्य निष्प्रयोजनत्वाभिधानप्रतिपादनपरत्वप्रतिपादनार्थमि-
तरथेति भाष्यं मुख्यार्थरहितत्वप्रतिपादनार्थं च न चेति भाष्यं त-
न्त्रेण व्याख्यातम् ।

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥

लौकिकस्यापि स्तुतिमात्रस्यानर्थक्यात्साध्यविकलत्वमाशङ्क्याह * लोके तावदिति * केतव्येति भाष्यं व्याचष्टे * तत्र चेति * अस्यापि फलपरत्वाद्दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याह * न चेति * तद्वदिति भाष्यं व्याचष्टे *एवमिति* लक्षणादोषं परिहरति *श्रुतीति*

न पर्वत्वात् ॥ २१ ॥

* नैतदेवेति * भाष्यं व्याचष्टे * नायमिति * लोके इति भाष्यं व्याचष्टे * स्तुतेरिति * अविदित इति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * वेदे त्विति * पूर्ववचनादिवेति भाष्यं पूर्ववदेव द्वेधा व्याचष्टे * पूर्वेति * विदितत्वादेवेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * वैदिकेष्विति भाष्यं जाताशङ्कत्वं द्विधोपपादयन् व्याचष्टे * वेदे त्विति * न लौकिकी स्तुतिर्विरुद्धा प्रमाणान्तरेणास्याविदितपूर्वत्वादिति वैदिक्याः स्तुतेः दार्ष्टान्तिकत्वनिराकरणपरतया सूत्रव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * अपि चेति * अधर्मशब्दवद्विरुद्धवचनेनासंवादशब्देन विसंवादोऽभिप्रेतः । विसंवादोपपादनार्थमूर्जो ऽवरुद्ध्या इति भाष्यं व्याचष्टे * वर्त्तमानेनेति * स्तुतौ स्वार्थसत्यत्वानादरत्वस्योक्तत्वाद्विसंवादे ऽपि स्तुतिनिर्वाहमाशङ्क्य विदितत्वादित्येतद्भाष्योक्तलौकिकस्तुतिविषयस्वार्थसत्यत्वादरन्यायेनात्रापि पूर्वपक्षे स्थित्वा तदादरमाह * तत्रेति * ऊर्गुदुम्बर इति भाष्यं व्याचष्टे * स्वरूपत इति * ऊर्क्शब्दाभिधेयमन्नत्वं भवत्पक्षे पक्षधर्मत्वेनाप्रसिद्धम् । तस्य चाप्रसिद्ध्या यूपप्रकृतित्वेनौदुम्बरो यूपो भवतीत्यप्रसिद्धम् । अन्वयाप्रसिद्धिमेवोपपादयति * न हीति * पक्षधर्मत्वसूचितहेतुत्वान्यथानुपपत्तिकल्पितं यद्यदन्नं स स यूप इत्यन्वयवाक्यमङ्गीकृत्यैतदुक्तं हेतुत्वाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिप्रतिपादनार्थं तस्मादिति भाष्यमूर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनादन्यदप्यस्य यत्साध्यं यस्मादूर्गुदुम्बरस्तस्मात्तन्मयो यूपः कर्त्तव्य इति तदप्यनृतमिति सुयोजत्वान्न व्याख्यातं विसंवादाभिधानस्य प्रकृतोपयोगमाह*तस्मादिति*

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥

अत्र भाष्यकृता वाक्यशेषत्वे विध्येकवाक्यत्वं हेतुमनुवदता शेषशब्दः स्तुतिद्वाराङ्गत्वाभिप्रायो व्याख्यातस्तत्रोर्जे पशूनाप्नोतीत्येतदन्नेन स्तुतिसिद्धेरूर्जो ऽवरुद्ध्या इत्यस्य फलपरत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह * ऊर्गुदुम्बर इति * उभयसम्भवे तर्हि फलपरतैव क-

स्मान्नेष्यते ऽत आह * तत्रेति * यद्यप्यौदुम्बरो यूपो भवेदिति
लिङादिः स्यात्तथाप्यूर्गौदुम्बर इत्यादि कृत्स्नवाक्यशेषमर्थवादतयैव
गृह्णीयान्न फलपरतयेति सावधारणं द्रष्टव्यं लिङादेर्विधायकत्वेना-
र्थवादापेक्षत्वात्सुतरामित्युक्तं फलाकाङ्क्षानिवृत्तिस्तु प्रकरणात् क्र-
त्वर्थत्वावगतेः सेत्स्यतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । भवतीति तु वर्त्त-
मानापदेशो न फलपरतया वाक्यशेषं ग्रहीतुं शक्य इत्याह * किमु-
तेति * विपूर्वस्य दधातेः करोत्यर्थवाचित्वादुत्पादनं विधिशब्देना-
भिप्रेतं तेनायमर्थः । न तावद्यावच्छ्रुतस्य भवतीतिवर्त्तमानापदेश-
स्य फलाकाङ्क्षा तदन्यथानुपपत्त्या कल्पिते भावनाविधौ सत्यामपि
फलाकाङ्क्षायामौदुम्बरत्वस्वरूपोत्पादनार्थं कल्पितस्य लिङादेः त-
न्मात्रोपरमान्न साधनत्वबोधे व्यापारो ऽस्तीति । नन्वौदुम्बरत्वकर्त्त-
व्यतार्थं कल्पितस्य विधेः फलपर्यन्तत्वानभ्युपगमे फलाभावादप्र-
सादः स्यादत आह * प्रकरणाच्चेति * वैकृतस्याप्यौदुम्बरत्वस्य प्रा-
कृतयूपाद्यङ्गसम्बन्धित्वेनोत्पत्तेः पृषदाज्यादिवत्प्रकरणग्रहणावि-
रोधः, विधिरहितस्य समभिव्याहारमात्रस्य फलप्रतिपादकत्वमाश-
ङ्क्यावाचकादित्युक्तम् । अवाचकमितिपाठे नास्तिवाचकं यस्योर्गवरो-
धादिनः फलस्य तदिति बहुव्रीहिः । समभिव्याहारात्मना वाक्येन
फलार्थत्वावगमात् प्रकरणबाधमाशङ्कते * प्रकरणमिति * समभि-
व्याहारावगतस्य फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणनिराकरणाभिप्रायेण परिह-
रति * नेति * अबाधमेवोपसंहरति * तस्मादिति * कृत्स्नस्य च
वाक्यशेषस्य फलपरत्वे विध्युद्देशस्यैव शक्तिद्वयकल्पनापत्तेर्गौरवं
स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * प्ररोचनापि चेति * न च तत्कल्पनं
विना विधिपर्यवसानमित्याह * अन्यत्रेति * अत्र तु प्ररोचनाकल्प-
नमप्यतिक्लेशेन निर्वोढव्यं विधेरपि कल्प्यत्वादित्याह* इह त्विति *
विध्युद्देशातिगौरवपरिहारार्थं तर्हि प्ररोचनापि वाक्यशेषादेव भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थं पर्णमय्यधिकरणन्यायमुपन्यस्यति
* न चेति * अस्तिप्रयोजनसिद्धिरित्यनेन पारार्थ्यं दर्शितं काष्ठवि-
शेषपरिच्छेदकत्वेन चौदुम्बरजातेर्लिङादपि पारार्थ्यमवसीयत-
त्याह * जातिविशेषस्येति * ऐकान्तिककाष्ठाङ्गतया ऽक्रियारूपत्वेन
फलार्थत्वयोग्यता निराकृता सत्यपि काष्ठाङ्गत्वे यूपाङ्गत्वं कथं सिद्ध्य-
तीत्यपेक्षायां यूपशब्दो ऽपि चेत्याद्युक्तं पारार्थ्यसाधनस्योपयोगमाह
*अतश्चेति*यत्तु पौनरुक्त्यपरिहारावसरे पारार्थ्याभावार्थं प्राकृतत्वा-
दित्यादित्यालाभाद्वैराकाङ्क्ष्यमुक्तं तदनुभाष्य दूषयति*यत्त्विति*यथा
...ते यस्य शरमयं बर्हिरिति प्रत्यक्षोपदिष्टैः शरैरतिदेशप्राप्तानां कुशानां

बाधस्तद्वदत्रापीत्यर्थः । बाधप्रसङ्ग एव तर्हि दोषो ऽत आह * न चेति * वरं क्रत्वर्थत्वे समानविषयत्वाद् बाधो युक्ततर इत्याह * एतावांस्त्विति * प्रकृताश्रयालाभादन्यत्र गुणफलसम्बन्धो न युक्त इत्याह * न चात्रेति * तमेवोपपादयति * यो हीति * पशुविशेषणयागस्य सौम्यं पौष्णं श्रैतमालभतेति त्रिवर्णपशुद्रव्यकत्वेनौदुम्बरवृक्षद्रव्यसाध्यत्वायोग्यतोपपादनार्थम् । न चाप्रकृतस्यापि नियोजनस्यातिदेशप्राप्तस्याश्रयत्वं शङ्कनीयं, प्रकृतौ हि प्रत्यक्षोपदिष्टस्य होमप्रणयनादेः पश्वाशाधनापेक्षायां पयश्चमसादिवत्फलार्थस्यापि दधिगोदोहनादेराश्रयभूतसाध्यापेक्षादर्शनादुभयाकाङ्क्षावशात्साधनत्वमवसीयते । न चैतावताङ्गत्वप्रसङ्गः, तादर्थ्येन विधानाभावात् अत एव गुणकामप्रयोगे प्रासङ्गिकोपकारिणा गोदोहनादिना सिद्धौ चमसादेरनङ्गत्वेन तदभावे वैगुण्याभावादनादरः विकृतौ त्वखण्डकरणोपकारमुखेन क्लृप्तोपकारप्राकृतपात्रादिरत्वादिविशिष्टस्यैव नियोजनस्यातिदेशात्साधनानाकाङ्क्षस्य परार्थे विहितसाधनान्तरग्राहकत्वञ्च युक्तम् । अन्यतराकाङ्क्षाहेतुकस्य संबन्धस्येतराकाङ्क्षोत्थापनपूर्वकत्वाद्विधिमन्तरेणाकाङ्क्षोत्थापनायोगात् । ननु प्रकृतः पशुयागः साक्षादयोग्यो ऽप्यङ्गभूतयूपद्वारेणाश्रयो भविष्यत्यत आह * न चेति * एवं कल्प्यतइति प्रधानाद्वलीये तदङ्गाश्रयत्वेन कल्प्यतइत्यर्थः । वचनव्यक्त्यन्तरमित्यौदुम्बरत्वेनोर्गवरोधं भावयेदितिवचनव्यक्त्यपेक्षयौदुम्बरत्वेन यूपं भावयेदित्यभिप्रेतम् । न चावतरणमित्यचोदकाश्च संस्कारा इति वस्तुशब्दार्थे वशब्दः न त्ववतरणं सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा तेनाभ्युपगम्यावतरणं होमसाधनत्वेन साक्षादङ्गभूतायां जुह्वां सम्भवाद्यूपे न सम्भवतीत्युच्यते । अस्मिन्व्याख्याने सम्मतं यूपे यदवतरणं तन्न सम्भवति न सिध्यतीति सम्मतवचनः सम्भवशब्दः । अनेकार्थत्वान्निपातनोपसर्गाणां सम्यगर्थस्य वा संशब्दस्य लक्षणयात्र सम्मतवचनत्वमेवं यूपानवतरणे च यूपशब्दानर्थक्यप्रसङ्गो दोषः । ननु प्रकृताश्रयालाभे ऽपि वाक्येनाश्रयलाभो भविष्यत्यत आह * न चानेनैवेति * *न केवलमनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः किं तु वैरूप्यल*क्षणो ऽपीत्याह * युगपच्चेति * यूपस्याश्रयभूतस्यौदुम्बरतोपकारित्वेन गुणभूततयोपादेयत्वात्तं प्रत्युदुम्बरताया उद्देश्यत्वादिति भावः । नन्वाश्रयस्यापि साध्यत्वेन प्रधानतयोद्देश्यत्वादवैरूप्यं स्यादत आह * अथेति * एवं सत्युद्देश्ययोः फलयूपयोर्गुणभूतौदुम्बरतावशीकाराभावेनान्योन्यनियमायोगादाश्रयालाभस्तदवस्थ एवेति

भावः । प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तेर्वाक्यभेदो ऽपि चशब्देन सूचितः एवं पर्णमयीन्यायेन स्तुत्युपयुक्तस्य परावृत्त्य फलपरत्वायोगादौदुम्बर इत्यादेः फलपरत्वे प्ररोचनार्थत्वाभावाद्विध्युद्देशातिगौरवमपरिहार्यमिति प्रकृतोपयोगः। ननु समभिव्याहारादेव फलसाधनत्वावगतौ सत्यां विधिमन्तरेणेच्छयैव प्रवृत्तेर्न प्ररोचनया कार्यमत आह * यत्त्विति * साधनत्वप्रतिपत्तौ विधिव्यापारानभ्युपगमे भावनाया भाव्यापेक्षायामप्यौदुम्बरो भवतीत्यौदुम्बरत्वस्यैव भवनकर्तृत्वेन सन्निधावुपात्तस्य भाव्यांशे निवेशापत्तेरूर्जो ऽवरुध्या इति चतुर्थी व्यवधावुपात्तस्याप्यूर्गवरोधस्य तदवरुद्धायां भावनायां निवेशायोगाद्यूपविशेषणत्वापत्तेरपुरुषार्थविषयत्वादौदुम्बरत्वभावनायां बुद्धिपूर्वकारी कश्चित्प्रवर्त्तेतेत्यर्थः । नन्वौदुम्बरो यूपो भवतीत्युत्पत्तिविधेः फलसाधनत्वबोधे व्यापाराभावादप्रवर्त्तकत्वे ऽपि प्रयोगवचनात्प्रवृत्तिः सेत्स्यतीत्युक्तमत आह * यत्त्विति * संयोगपृथक्त्वाभावात्पुरुषार्थत्वे सति क्रत्वर्थत्वायोगादिति भावः । पञ्चमलकारत्वस्य चाडागमादिचिह्नाभावेनानिश्चयात्फलस्योत्पत्तिविधेर्विनियोगवत्प्रयोगे ऽपि व्यापारो न युक्त इत्याह * पञ्चमेति * फलसङ्कीर्त्तनस्यालम्बनं दर्शयन् सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * एतदधिकरणव्युत्पाद्यं विधिरहितस्य श्रेयःसाधनत्वबोधासामर्थ्यं तस्माच्छब्देन परामृष्टं फलाभावसूत्रोक्तानुपलब्धिविरोधो वर्त्तमानफलाभिधायित्वादित्यनेन । चतुर्थे चेति प्रस्तुतसाधनांशनिराकरणहेतुत्वेन साध्यांशनिराकरणं वक्ष्यमाणमुक्तं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ चतुर्थ्यां फलसमर्पकत्वाभ्युपगमात्समभिव्याहारमात्रस्य फलसमर्पकत्वनिराकरणपरमेवं कामशब्दरहितस्येति व्याख्येयम् । प्रधानफलमेवेदमित्यनेन फलकीर्त्तनालम्बनं दर्शितम् । सोमा पौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम इति पशूनामदनीयत्वेनोर्क्शब्दवाच्यस्वरूपाणां प्रधानफलत्वादङ्गे पूर्णाहुतिवदुपचारः । न पूर्वत्वादिति सूत्रं द्वितीयवर्णकोक्तस्य विसम्वादस्यानुभाषणं पूर्वं निराकरणार्थं ननूकामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सर्वत्र चेति । गुणवादेनेति * गुणशब्देन फलसङ्कीर्त्तने सम्वादाभिधाने तावदङ्गे प्रधानगामिनि तत्फलोपचारो ऽभिमतः सम्पूर्णाहुतिन्यायेनोक्तप्रायत्वान्नेह भाष्यकृतोक्तः। पक्षधर्मतान्वयकीर्त्तनसम्वादाभिधाने त्वग्निर्माणवकवत्सादृश्यं गुणशब्देनाभिप्रेतम् । तत्र किं सादृश्यमित्यादिप्रश्नपूर्वकं सादृश्यप्रतिपादनार्थं भाष्यं व्याचष्टे * साधनत्वे ऽपि चेति * साधनशब्देन हेतुत्वमुक्तम् । अवगतेन प्रीतिसाधनत्वेन तद्विशेषवृत्तिसाधनत्वेव

था गुणेनोदुम्बरे ऽन्नशब्दाभिधेयत्वसम्भवात्साधने ऽपि सम्वाद इत्यर्थः। प्रीतिसाधनत्वमप्यौदुम्बरवृक्षस्याभक्ष्यत्वान्नास्तीत्याशङ्क्य प्रीतिसाधनौदुम्बरफलोत्पादनशक्तियुक्तं वृक्षं प्रशंसितुमुपचारात्प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते इत्युक्तम् । अनेन च नात्र यद्यदन्नं स स यूप इत्यन्वयवाक्यं कल्प्यते किं तु यद्यदन्न तत्तत्प्रशस्तमित्येवं तच्च प्रसिद्धमेवेति सूचितम् ।

विधिश्चानर्थकः क्व चित्तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

अत्र भाष्यकृताप्सु योनिर्वा अश्व इत्यादीनामानर्थक्यापत्तेर्विधित्वं न सम्भवतीत्युक्तम्। तदयुक्तम्। फलविधिसरूपाणामेव पूर्वपक्षिणा विधित्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याह * यदि चेति * विध्यन्तरैकवाक्यभूतानामपि विधिपरत्वाङ्गीकारे तुल्यन्यायात्सर्वत्राप्यापाद्य दूषणमुच्यतइत्यर्थः । सर्वग्रहणं वायुर्क्षेपिष्ठादीनामपि तर्हि कस्मान्न विधित्वमापद्यत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं क्व चिद्ग्रहणं तर्हि सूत्रे किम त आह * तत्रेति । के चिदिति * निवीतं मनुष्याणामित्यादय इत्यर्थः । शमयित्रीभिरित्यादिभाष्यं स्तुतिस्वरूपप्रदर्शनार्थत्वेन व्याचष्टे * कीदृशीति * आक्षिपति * तत्रेति * अग्रन्थः प्रतिभातीति मत्वा समर्थयन्तइत्यर्थः।अग्रन्थत्वमेव वा समर्थयन्तइति। स्वयं समर्थयते * तत्र त्वियमिति * पूर्वव्याख्यायां व्याख्यातृणां समर्थनं दर्शयतीत्यवतारणीयं तत्रावकाशमयित्रीत्वानुपन्यासं तावत्प्रत्याचष्टे * वेतसेति * अश्वावकयोः सम्बन्धस्य तु भाष्यकारेणाकथितत्वादनुपन्यासो न दोषायेत्याह * न चायमिति * इह च वैतसे कटे अश्वं चिनोति अप्सु योनिर्वा अश्वो ऽप्सुजो वेतसः यं वैनं योनौ प्रतिष्ठापयतीत्यवकानामद्भिः सम्बन्धाश्रवणे ऽपि वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीत्यत्र वेतसवत्तासामप्यद्भिः सम्बन्धस्य स्तुतिसिद्ध्यर्थं वाच्यत्वादप्सुजो वेतस इति अप्सुजत्वाभिधानमवकानामप्सुजार्थसाहचर्यादुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यावकाग्रहणम् । ननु वेतसग्रहणेनोपलक्षितत्वादवकानामग्निविकर्षणसाधनत्वेन विहितानां स्तुत्यर्थं भवतु नाम भाष्ये ऽद्भिः सम्बन्धकथनं शमयित्रीत्वविशेषणत्वमपां किमर्थमत आह *तावता त्विति* यद्यपि स एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति इत्यप्सुजे वेतसे ऽश्वचयने कृते प्रकृतिविकारयोरभेदोपचारेण वे-

तसप्रकृतिभूताश्वप्सु चयनात्स्वयोनौ प्रतिष्ठापनं कृतं भवतीति स्तुतिः प्रतीयते, तथापि स्वयोनिप्रतिष्ठापनमात्रेण प्ररोचनाऽनुपपत्तेर्वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीति वाक्यान्तरगतार्थवादाभिहितमपां शमयित्रीत्वं यजमानप्रशमनसाधनत्वोपपादनार्थं भाष्यकृतोक्तम् । अवकानां त्वप्सुजो वेतस इत्यनेन सहचरणलक्षणयाद्भिः सम्बन्धानभिधानेऽपि अत्राविधानादनपेक्षितस्तुत्यप्रतीतेर्वाक्यान्तरगतार्थवादेनापां शमयित्रीत्वेऽभिहिते ऽग्निविकर्षणसाधनत्वेन विहितयोर्वेतसावकयोः स्तुत्यप्रतीतेस्तत्प्रशंसोपपादनार्थमद्भिः संबन्धो भाष्यकृता कथितः । अर्थवादान्तरापेक्षाप्रवृत्तानामित्यश्वविषये ऽर्थवादान्तरस्यापेक्षया प्रवृत्तानामिति षष्ठीसमासगर्भस्तृतीयासमासः । अवकाविषये त्वर्थवादान्तरेणेति तृतीयासमासगर्भः । अर्थवादान्तरमुदाहरति * आप इति * कथमस्यार्थवादान्तरस्याप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यनेनापेक्षा कथं चानेनार्थवादान्तरेणाप्सुजो वेतस इत्यस्यापेक्षा इत्याशङ्क्याह * अनेन हीति * अश्ववेतसाभिजनभूतानामपां शमयित्रीत्वेन प्राशस्त्याभिधानेन तदभिजातयोरश्ववेतसयोः प्राशस्त्यावगमात् तदर्थमपेक्षेत्यश्वविषये अर्थः अवकाविषये त्वविधेयानामपां शमयित्रीत्वेन प्राशस्त्यमुच्यते न विधेययोर्वेतसावकयोरिति तत्प्राशस्त्यावगमायाप्सुजत्वाभिधानापेक्षेति व्याख्येयं, कीदृशीं स्तुतिं दर्शयतीत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * कस्य चित्प्रसिद्धाप्संबन्धस्य वेतसावकस्याप्सुजो वेतस इत्यप्संबन्धमात्रकीर्तनादेवापो वै शान्ता इत्यर्थवादप्रतिपाद्या स्तुतिः सिध्यति । अन्येषां त्वप्रसिद्धाप्संबन्धानामश्वादीनां वस्तुतो ऽसत्यप्यप्संबन्धः प्राशस्त्यज्ञानार्थं कीर्त्यते । कीदृशं प्राशस्त्यमित्यपेक्षिते प्रसिद्धेत्याद्युक्तम् । प्रसिद्धः शान्तत्वेन सह संबन्धो यासामपां तास्तथोक्ता इति व्याख्येयम् । भाष्यमेवं योज्यम् । अश्वस्यावकानां चेति चकारेण वेतसग्रहणम् । तत्राश्वविषये अश्वस्य वेतसस्य च शमयित्रीभिरद्भिः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीति सहयोगतृतीयान्तपदनिर्दिष्टाभिः सह संबन्धो ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य यजमानस्य शुक्शब्दवाच्यं कष्टं शमयतीत्यर्थः । अवकाविषयत्वे ऽवकानां वेतसस्य चाद्भिः संबन्ध इत्यर्थः । स्वयमुदाहृतेष्वर्थवादान्तरेषु स्तुतिस्वरूपमाह * एवमिति * तत्सामान्यादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं तथेति भाष्यं व्याचष्टे * इति स्तुतित्वे इति * अनेन यावत्स्वर्थवादेषु अप्सु योन्याद्यर्थवादसमानप्रकारत्वे ...मिति व्याख्यातम् ।

प्रकरणे च सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ २४ ॥

सूत्रतात्पर्यमाह * विधिपक्षे चेति * स्वयं यथाश्रुतवचनव्यक्तिपक्षे सूत्रं योजयति * यदीति * अपकर्षणं स्यादित्यर्थकथनमात्रं व्युत्पत्तिस्तु यथाभाष्यं कर्मण्येव। यद्वेयमन्यां देवतामुत्पत्तिशिष्टामपकर्षतीति कर्तृव्युत्पत्तौ ऽपकर्षशब्द इत्याह * इयं चेति * ननु चिदाहादेर्निमित्तकत्वेन निर्ऋत्यादेर्देवतान्तरस्य नित्याग्न्यादिदेवताबाधकत्वं युक्तमेवेत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन प्रकरणे च सम्भवन्निति सूत्रावयवं व्याचष्टे *तत्रेति। अभ्युदितेष्टिवदिति * यदामावास्याभ्रान्त्या चतुर्दश्यामन्वाधानं क्रियते तदामावास्यायामुपसितन्त्रप्रक्रमविधानात्प्रक्रान्ते तन्त्रे चन्द्रोदये सति यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालन्निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये ऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति तण्डुलग्रहणोपलक्षितानां सर्वेषामोषधिदधिपयसां प्राकृतानां हविषां प्राकृताभ्यो देवताभ्यो विभजेदित्यनेनापनये विहिते तस्मिन्नेव प्रक्रान्ते ऽसमाप्ते कर्मणि मध्यमादिवाक्यैर्दात्रादिदेवतान्तरविधिरिति षष्ठे वक्ष्यते साभ्युदयेष्टिः। अभ्युदितश्चन्द्रमा यस्यामिष्टौ साभ्युदितेष्टिरिति व्युत्पाद्या ऽमावास्येष्टिरेवोच्यते। यद्यपि विभजेदित्यपनयनविधिना तत्र प्रकृतिगताग्न्यादिदेवताबाधो न देवतान्तरविधिना तथापि नित्यदेवतादिबाधेन नैमित्तिकदेवतान्तरविधिसाम्यात् दृष्टान्तता। भाष्यकृतातु यत्र नैर्ऋतस्तत्र चिदग्धता नीयेतेति वदता यस्तदोर्व्यत्ययः कृतस्तत्स्वाभिप्रायं व्याचष्टे * अथेति * विध्यानर्थक्यं हीति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं दर्शपूर्णमासकर्मेतिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। सूत्रं चैवं पूर्वसूत्राद्विधिः क चिदिति पदद्वयमनुकृष्य यथाभाष्यं योज्यं विधिः सन् क चिद्विदग्धादावपकृष्टः कल्प्येत। न चैतद्युक्तं कस्मान्न युक्तमित्यपेक्षिते प्रकरणे च सम्भवन्निति हेतुगर्भं विशेषणम्। विध्यानर्थक्यं हि तं कर्मशेषं प्रतीत्यपकर्षकारणमुक्तम्। यथा वार्त्तिकं तु कर्तृव्युत्पत्तिपक्षे क चिन्नैर्ऋतादावपकर्षः कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तमाग्नेयादिपुरोडाशं प्रतीत्येतावान्विशेषः। कर्मव्युत्पत्तौ त्वग्न्यादिरुत्पत्तिशिष्ट ऽपकृष्टः कल्प्येत निर्ऋ-

१ अपकर्षेति १ पु० पा०

स्याद्विधिविध्यानर्थक्यं हि तमनपकृष्टः स्वदेवताकं पुरोडाशं प्रतीति ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

औदुम्बर इत्यादिभाष्यादौदुम्बरो यूपो भवतीत्यस्यापि प्राश-स्त्यपरत्वं प्रतिभाति । तच्चायुक्तम् । विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवाद-त्वायोगात् । सोमापौष्णविध्येकवाक्यत्वाभ्युपगमे त्वौदुम्बरो यूपः प्रशस्त इतिभाष्यानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह * स्तुतित्वेनेति * न स्तुत्यर्थत्वेनेदमुपन्यस्तं किं तु स्तुत्यन्वयवशेनास्मिन्वर्त्तमानापदे-शासन्दिग्धे पञ्चमलकारत्वनिश्चयात् विधावाश्रीयमाण इति स्तुति-निश्चयेन विधित्वप्रतिपादनार्थमिति भावः * उपजनय्येति * निश्चा-य्येत्यर्थः ।

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

भाष्यं व्याचष्टे * इहेति * अधिकरणविषयप्रदर्शनार्थमथेति पूर्वप्रकृतापेक्षित्ववाच्यथशब्दप्रतिपादितपूर्वाधिकरणसङ्गतिसूचनार्थं हिशब्दादिभिरित्युक्तम् । पूर्वत्र श्रेयःसाधनत्वप्रतिपादकविधिश-ब्दाभावेनौदुम्बरो यूपो भवतीत्यादीनां विधित्वे निराकृते तेन ह्यन्नं क्रियतइति हेतुत्वप्रतिपादकहिशब्दसद्भावेन हेतुत्वं भविष्यतीति पू-र्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्ग-तिः । न च परमार्थहेतव इत्यनेन हेतुवदिति वतेर्व्याचर्व्यं दर्शितं चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन्भवतीत्यादयः परमार्थहेतवः । आतिथ्येष्टावनुयाजाभावे ऽपि अष्टावुपभृति गृ-ह्णातीति प्रकृतौ विहितस्योपभृत्यष्टगृहीतस्य चोदकप्राप्तस्य निवृत्त्यर्थे चतुर्गृहीतत्वे विधीयमाने ऽनुयाजाभावस्य हेतुत्वाभिधानात् यत्र यत्रानुयाजाभावस्तत्र तत्राष्टगृहीताभाव इति ज्ञायते । प्रकृतौ चाष्ट-ग्रहस्य चतुष्टयद्वयलक्षणार्थत्वद्योतनात्प्रयाजार्थं जुह्वां समानयने नियोगतो ऽर्द्धमेव समानेतव्यमिति ज्ञायते हेतुः स्यादिति पूर्वपक्ष-भाष्यं हेतुविध्यभिप्रायमनुवादाभिप्रायं चेति विकल्प्य विधिपक्षे तावदौदुम्बराधिकरणनिरस्तत्वादयुक्तमित्याक्षिपति * तत्रेति * यथा तत्र यदिह फलवचनं तदौदुम्बरस्य यूपस्येत्यादिना प्रत्यक्षस्य विधेरभावात्कल्प्यस्य च कार्यविशेषसम्बन्धित्वेनैव कल्पयितुं शक्य-तया कार्यान्तरं प्रत्यभावात्फलपरत्वे स्वरूपविधानाशक्तिप्रसक्तेः फ-लवचनानर्थक्यमुक्तं तथेहापि प्रत्यक्षविध्यभावात्कल्प्यस्य च हेतुप-रत्वे ऽन्नकरणमात्रस्य होमसाधनत्वविध्यनुमानेन शूर्पस्यापि प्राप्तिस-म्भवाच्छूर्पहोमसम्बन्धविधानानुपपत्तेस्तत्र हेतुविध्यानर्थक्यम् ।

अन्नकरणमात्रस्य तु होमसम्बन्धं प्रति हेतुविधानमितरेतराश्रया-पत्तेरनाशङ्क्यमेवेति शूर्पहोमसम्बन्धं प्रतीति काक्वा द्योतितम्। अनुवादपक्षे त्वानर्थक्येन पूर्वपक्षः प्रसज्येत। तत्त्वर्थवादाधिकरणे निरस्तमित्याह * अथेति * ततश्च पूर्वपक्षासम्भावनया ऽधिकरणारम्भो न युक्त इत्याह * इतीति * समाधत्ते * उच्यतइति * अस्यार्थः नानेन शूर्पस्य होमसाधनत्वमुद्दिश्य तत्रान्नकरणत्वस्य हेतुत्वाविधिराशङ्क्यते यः पूर्वन्यायेन निरस्येत यथान्नकरणहेतुकन्द्रव्यादेर्होमसाधनत्वं विधेयमाशङ्क्यते तन्न यच्छ्रुतेन विधीयते येन गौरवापत्त्या निरस्येतेत्यनेनैवेत्येवकारेण सूचितम्। एतच्च केवलहेतुत्वेन पूर्वपक्षमङ्गीकृत्योच्यते। यदा तु शूर्पेण जुहोतीति विधिमङ्गीकृत्य तेन ह्यन्नं क्रियतइत्यस्य तच्छेषत्वेनार्थवादत्वमभ्युपगम्य तदालम्बासिद्ध्यर्थं हेतुविधिरपि द्रव्यादिप्राप्तिफलको भविष्यतीति हेत्वर्थवादसमुच्चयेन पूर्वपक्षः क्रियते तदा पूर्वन्यायनिरस्तत्वाशङ्कैव नास्तीति तावच्छब्देन सूचितम्। न चेत्यानर्थक्यपरिहारायोक्तम्। किं तर्ह्यस्य प्रयोजनमिति पृष्टे सिद्धवदुपदिष्टस्य हेतुत्वस्य यावत्यन्यांशे प्रसिद्ध्या शङ्का तत्रांशे अर्थापत्तिलभ्याद्वचनात्सिद्धिरित्युक्तं हेतोरन्वयकल्पकत्वोपपादनाय प्रसिद्धिपूर्वकत्वादित्युक्तम्। न चात्र सिद्धवच्छब्दप्रयोगमात्रेण हेत्वनुवादाशङ्का। अप्राप्तानुवादायोगादुपदिष्टस्येति यस्य ते हेतुविधिरित्येतद्भाष्यव्याख्यायां च तत्र हेतुविधिर्वादित्वादित्यभ्युपेत्य वादे च यद्यपि हेतुविधानमिति स्पष्टं विधेयत्वाभिधानात्साधुशब्दाधिकरणे च व्याकरणस्य सन्देहप्रयोजनत्वनिराकरणावसरे तथा हेतुविधिर्हेत्वर्थवादो वेति हेत्वधिकरणविचार्यं स्वयमेव दर्शयिष्यति। अज्ञातज्ञाप्यत्वरूपस्य चात्र विधेयत्वस्यानुप्राप्यरूपविधेयत्वाभावप्रतिपादनार्थेन सिद्धवच्छब्देनाभिप्रेतत्वान्नाव्यापारत्वे हेतुत्वस्याविधेयत्वं वाच्यम्। गौरवं तु फलपदसहितैः श्रुतैः पदैर्हेतुविधिपूर्वकं तदन्यथानुपपत्त्या ऽन्वयकल्पनाभिधानात्परिहृतम्। ननु सर्वस्य विधिपरत्वे ऽर्थवादाभावाद्विधिरवसीदेदत आह * यापि चेति * कस्मादेतत्कर्तव्यमित्याशङ्कायामर्थवादाः संबध्यन्ते साचात्र हेतुनैव पूरितेति भावः। यद्यपि कथं भावापेक्षयार्थवादाः संबध्यन्ते तथापि कर्तव्यमित्युक्ते कस्मादिति या पुरुषस्यापेक्षा जायते सेह हेतुपूरणार्थतया दर्शिता। यद्यपि चेयं प्राशस्त्यविषयापेक्षा तथापि सादृश्यादुभयाविषयत्वभ्रमः पूर्वपक्षिण इति मन्यतइत्यनेन सूचितम्। यद्वा हेत्वर्थवादसमुच्चयेनायं पूर्वपक्षो न केवलहेतुत्वेनेत्याह * अथापीति *

तदर्थवादत्वमन्तर्निर्णीतं हेतुत्वमस्मिन्निस्यर्थः। भवतु तर्हि तेन हस्त-मित्यर्थवादस्तदुन्मीलितः शूर्पेण जुहोतीति विधिस्तथापि तेनेत्यर्थ-वादानुसाराद्दर्व्यादीनामपि शूर्पतुल्यता न तु व्यावृत्तिः अत एव शूर्पशब्देन लक्षणयाग्रकरणेन जुहोतीति विधीयते। अस्मिन्नर्थ-वादे सालम्बनत्वाय हेतुत्वेनाप्युपयोग इति हेतुरपीत्यपिशब्देन स-मुच्चयो दर्शितः। होमस्याविधेयत्वेन हेत्वनाकाङ्क्षत्वाच्च प्रति हेतु-विधानमयुक्तमाशङ्क्य होमशब्दस्य संबन्धलक्षणार्थत्वमाह * सब-न्धस्य चेति * नन्विति भाष्यस्य परेषां व्याख्यानं दूषयितुमुपन्य-स्यति * नन्विति * अन्यत्राप्येवमेवोक्त्या भाष्यकृत्सम्मतिं प्रकट-यति * तथा चेति * यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे तच्चेत्साध्य-ऽपि कारणभूतमवगतं भवेत् तत्तस्य साधनमिति भाष्ये वक्ष्यते दू-षयति * तन्वियति * स्वयं द्वेधा व्याचष्टे * अत इति * क्रियासा-मान्यवाचिना करोतिना ध्यानाख्यक्रियाविशेषो लक्ष्यत इतिभावः शङ्कते * नन्विति * अङ्गभूतनियमरूपसंबन्धोपलक्षणत्वेनायमुप-न्यस्तो नाङ्गत्वेनेति परिहरति * सत्यमिति * अनुमाने व्यवह्रि-यते * अनेनेति * नियमो ऽनुमानव्यवहारशब्देनोक्तः। एवं तु ल-क्षितलक्षणाप्रसङ्गाद्गम्यगमकलक्षणार्थाभ्यां कार्यकारणशब्दाभ्यां प-रेण भावप्रत्ययेन कृत्तद्धितसमासेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमि-तिस्मरणात्, गम्यगमकसंबन्धाभिधानाद्गम्यगमकयोश्च नियमलक्ष-णस्य संबन्धस्य शक्तिरूपत्वात्तत्प्रतिपादनायैतदुक्तमिति पूर्वापरितो-षाद्व्याख्यानान्तरमाह * यद्वेति * ननु शक्तिनिरपेक्षस्य हेतो-र्व्याप्तिमात्रेण गमकत्वात्तत्प्रतिपादनं व्यर्थमत आह * ययोरेव हीति * ययोरेव सा शक्तिरवधृता तत्रैव तयोरेव मध्ये एकस्येत-रत्प्रतिहेतुता तत्रेति निर्द्धारणे सप्तमीद्विवचनं गमकस्य चाधारत्व गम्यस्य च विषयत्वं गम्यविषयागमकाधारेत्यर्थः। कीदृशी शक्ति-रित्यपेक्षिते गम्यगमकसामर्थ्यात्मनेत्युक्तं तृतीयेत्थं भूतलक्षणे ग-म्यगमकसामर्थ्यरूपेत्यर्थः। तस्याः प्रतिपत्युत्तरकालत्वेनानङ्गत्वमा-शङ्क्य * व्याप्तिग्रहणकाल * इत्युक्तं कार्यावसेयत्वाच्छक्तेः कथं ततः प्रागवधारणमित्याशङ्क्य कार्यकारणभावित्वेनेत्युक्तम्। अ-थमाशयः नियमलक्षणः संबन्धो ऽनुमानाङ्गम्। न चासाववि-नाभावमात्रेण भवति सत्यप्यविनाभावे हिंसात्वाधर्मसाधनत्वयो-र्नियम्यनियामकत्वाभावात् किं त्वाक्षेप्याक्षेपकभावेन यद्यस्मिन्स-

१ यदि वह्न्यादि यस्य धूमादि, सिद्धे महानसे साधे इपि पक्षे इत्यर्थः।
२ मतोरयुक्तरिति २ पु॰ पा॰

धनेनावश्यं भवितव्यमिति यदाक्षेपकशक्तत्वेनावसीयते तदेव तेन नियन्तुं शक्यते स्वरूपप्रयुक्तं हि साहित्ये नियमः प्रयोजकत्वं चाक्षेपकत्वम् । एतच्च विस्तरेणाचार्यैरनुमानवादे ऽभिहितम् ।

व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।
अस्मिन्सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥
तस्माद्य एव यस्यार्थो नियतो ऽदृष्टशक्तितः ।
स एव गमकस्तस्य न प्रसङ्गान्वितो ऽपि यः ॥
साध्यहेतुत्वमर्थानां व्याप्तिशक्त्यनुरोधतः । इतिच ।

सा चाक्षेपशक्तिर्व्याप्तिग्रहणकालएवावधार्यते * तथा हि * धूमस्याग्निसाहित्यं नित्यं दृश्यते तस्य धूमस्वरूपप्रयुक्तत्वाभावे नित्यत्वायोगादर्थापत्त्या धूमस्वरूपस्य प्रयोजकत्वं कल्प्यते तत्र धूमत्वश्यामत्वोर्द्ध्वगत्याद्यनेकसम्पाते धूमत्वमेवप्रयोजकं नान्यादिति व्यवस्था शक्त्या विनानुपपद्यमाना शक्तिं कल्पयति अतो ऽनुमानाङ्गभूतनियमलक्षणसंबन्धसिद्ध्यर्थेयं शक्तिर्न गम्यगमकभावसिद्ध्यर्था येन तदुत्तरकालापेक्षया स्यात् सत्यां तु शक्तौ नियमवच्च तेन गम्यगमकभावो भविष्यतीति भाविनीं गम्यगमकतामालोच्य गम्यगमकशक्तिरित्युच्यते। तदेककार्यकारणभावित्वेनेति भविष्यत्कालवाचिगम्यादिपठितभाविशब्दप्रयोगेण दर्शितं कार्यकारणशब्दौ गम्यगमकपरौ व्याख्यातौ। यस्मिन्सामर्थ्ये सति नियामकमग्न्यादिगम्यं भविष्यति नियम्यं च धूमादिगमकं तत्कार्यकारणभाविसामर्थ्यं तस्य भावः कार्यकारणभावित्वं तेनेतीयमपि तृतीयेत्थं भूतलक्षणार्थैव । अनेन च भाष्यगतो भावशब्दो भवतेर्णिजन्तादेरजित्यच्प्रत्ययमुत्पाद्य भावनार्थो व्याख्यातः। भावनं चोत्पादनं तच्च शक्त्यधीनमिति कार्यकारणभावशब्देन गम्यगमकभावापादिका शक्तिरुक्ता भवति । एवमपि कार्यकारणशब्दयोर्लक्षणावृत्त्यपरिहाराद्भावशब्दस्य शक्तावप्रयुक्तत्वादपरितोषात्स्वमतेनान्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * काणादा ह्यस्येद कार्यं कारणं संयोगिसमवायि एकार्थसमवायिविरोधि चेति लैङ्गिकमित्यनुमानाङ्गभूताविनाभावोपाधित्वेन कार्यकारणभावादिच्छन्ति लोके ऽपि त्वेवमेव दृश्यते । इह चाग्नकरणत्वेन दर्व्यादेर्होमसाधनत्वं विधीयमानमग्नकरणत्वकारणकमेव भवति । भाष्यगतहोमशब्दवच्चाग्नत्यो ऽपि संबन्धलक्षणार्थः । आक्षेपभाष्यमुपसंहरति * तस्मादिति * हेतुव्यपदेशशब्देनैतदुक्तं हेतुर्हि प्रमाणान्तरप्रसिद्धः स व्यपदेश्यः सिद्धवत्कीर्तनीयो भवति न चायं तथेति न हेतुत्वं युक्तमिति । सत्यमिति समाधानभाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति *

अनेन च विधास्यते कार्यकारणभावो दृष्टान्तवचनेन कल्प्येतेति
व्याख्यातम् । दृष्टान्तशब्देन दृष्टश्चासावन्तश्चेति समीपवचनान्त-
शब्दाङ्गीकारेण सह दृष्टिरूपाख्या व्याप्तिरुक्ता कल्पिताया अपि व्या-
प्तेरशाब्द्याः शाब्देन हेतुना ऽन्वयमाशङ्क्यान्वयसिद्ध्यर्थं वचने क-
ल्पनमुक्तम् । सप्तमे ऽपि वचनं पुनर्द्विविधं प्रत्यक्षमानुमानिकं चेति
वदता भाष्यकारेण श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पकत्वमेव प्रकटितम्। शब्द-
कल्पकत्वानङ्गीकारे चाग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादेर्मन्त्रस्य विकृतावस-
न्निहिताग्न्यादिपदनिवृत्त्या साकाङ्क्षस्यापि सूर्यादिनार्थेन नैराका-
ङ्क्ष्यासिद्धेन सूर्यादिपदप्रक्षेपेणोहः सिद्ध्येत् सूत्रकृताप्यर्थाद्वा कल्पने-
कदेशत्वादिति स्रुवेणावद्यतीत्यादिश्रुतवाक्यैकदेशादश्रुत इव द्रव्य-
मित्यादिपदकल्पनैवोक्ता । चतुर्थे ऽप्यश्रुतफलेष्वेकाहकाण्डपठितेषु
विश्वजिदादिषु चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयते न ह्यशब्दं
विधीयतइति फलप्रतिपादकशब्दाभावान्निष्फलत्वं पूर्वपक्षयित्वापि
वाम्नानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येत अर्थानां ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि
प्रतीयन्ते अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्ये ऽपि असम्बन्धः तस्मा-
च्छ्रुत्येकदेशः स इति श्रुतवाक्यैकदेशभूतस्वर्गकामादिपदकल्पन-
मेव वक्ष्यते । अर्थस्य शब्दैकदेशत्वायोगाच्छ्रुतार्थापत्तिमाहुर्ये श-
ब्दस्याकल्पकामतः सूत्रभाष्यन्यायतन्त्रविरोधाच्च निराकृता । की-
दृशं दृष्टान्तवचनमित्यपेक्षिते दर्शयति * यद्यदिति * शूर्पेण होम
इति भाष्यं हेतुः स्यादित्यनेन पुनरुक्तमाशङ्क्य उपसंहारार्थत्वेन व्या-
चष्टे * तेन चेति * शूर्पेण होम कर्तव्य इति द्वितीयपूर्वपक्षाभि-
प्रायेणोक्तं प्रथमपूर्वपक्षे तु समस्तस्य वाक्यस्य केवलहेतुपरत्वात्तद-
र्थानुपपत्तिकल्पितसर्वाप्रकरणसाधनत्वविधिप्राप्तत्वेन शूर्पस्य त-
च्छ्रुतेरपयुरयानुवादत्वादुपलक्षणार्थं शूर्पग्रहणम् । शूर्पेणान्येन
वा होमः कर्तव्य इत्यर्थः। किं प्रयोजनमिति प्रश्नभाष्यं व्याप्तिवचनक-
ल्पनेन प्रयोजनस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * किं प्रयोजन-
मिति * द्वितीये पूर्वपक्षे चैतदुक्तं तदा हि शूर्पेण जुहोतीति वि-
धेस्तेन ह्यन्नं क्रियतइत्यर्थवादनिराकाङ्क्षत्वे सत्यपि शूर्पासम्भवे
ऽनुकल्पभूतद्रव्यादिप्राप्त्यर्थं तेन ह्यन्नं क्रियतइत्यस्यापि परावृत्त्य हे-
तुपरतेष्यते। तत्र शूर्पगताप्रकरणत्वहेतुत्वमुच्यमाने न द्रव्यादेर्हो-
मसाधनत्वमापादयितुं शक्नोतीति व्यर्था परावृत्तिकल्पनेति प्रश्ना-
भिप्रायः। प्रथमपूर्वपक्षे तु शूर्पश्रुतेरुपलक्षणार्थत्वात्तेन ह्यन्नं कि-
यतइत्यविशेषेणाप्रकरणत्वमात्रस्य हेतुत्वप्रतिपादनान्न हेतुपरत्वे
ऽव्यवस्था लभ्यत इति श्रुतविधित्यागेनाश्रुतविधिकल्पनस्य किं प्रयो-

जनमिति प्रश्नाभिप्रायो व्याख्येयः । द्विविधमपि प्रश्नाभिप्रायन्निराकर्त्तुमन्यदपीत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * अपरस्त्वाहेति * शास्त्रस्य महाविषयत्वं पुरुषस्य चानुष्ठानसौकर्यमश्रुतविधिकल्पनस्य अनेन प्रयोजनमुक्तम् । अन्नकरणत्वाविशेषात्सर्वेषां होमसाधनत्वे ऽभिहिते कुत इति प्रश्नभाष्यस्थिरभिप्रायमाशङ्क्याह * कुत इति तेनेति * शूर्पपरामर्शितत्प्रातिपदिकार्थपरया तृतीयया शूर्पगतस्यैवान्नकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानात् कुतो दर्व्यादिप्राप्तिरिति यः सिद्धान्ताभिप्रायः यदि च हेतुरित्यत्र सूत्रे वक्ष्यते स एवात्र प्रश्ने ज्ञेय इत्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह * अथ वेति * अभिप्रायद्वयनिराकरणार्थत्वेन सौत्रार्थवत्त्वपदव्याख्यानार्थं तस्यापीति भाष्यं व्याचष्टे * इतरस्त्वाहेति * तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य हिशब्दोपात्तहेतुत्वविधावुद्देश्यत्वात्प्रातिपदिकान्वयलाभेन शूर्पगतत्वेन विशेष्टुमशक्यत्वात् अन्नकरणमात्रस्य हेतुत्वाद्दर्व्यादिप्राप्तिसिद्धिरित्याद्यभिप्रायार्थः । करणत्वं चार्थवत्त्वशब्देनाभिप्रेतं द्वितीये रूपयोगित्वं[1] दर्व्यादेः पाकाद्यपेक्षया विप्रकर्षे ऽपि यदन्नक्रियायामुपयोगित्वं तदेवात्यन्तविप्रकृष्टलाङ्गलाद्यपेक्षया साधकतमत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः । शक्यते चेति भाष्यं सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यानार्थतया व्याचष्टे * शक्यते चेति * पौनरुक्त्यमाशङ्क्ते * पूर्वेण त्विति * परिहरति * तेनेति । कर्त्तुमिति * करोतिना अन्नक्रियाविषयाविवक्षा लक्ष्यते तेनान्नं क्रियत इति विवक्षितुं शक्यत इत्यर्थः वेदे वक्तृभावाद्विवक्षानुपपत्तेर्व्याचिख्यासात्र विवक्षाशब्देनाभिप्रेता । एतदेव व्याचष्टे * यदेव हीति * एवं चार्थवत्त्वपदोक्तोपयोगित्वे सत्यपि साधकतमत्वाभावात्करणत्वानुपपत्त्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेनोपपत्तिपदस्य पौनरुक्त्यं परिहृतम् । पदार्थैकत्वशब्देन[2] करणत्वनिर्देशालम्बनत्वमुक्तम् । उपपत्तिशब्देन तु क्रियत इति वर्त्तमानान्नक्रियत्वनिर्देशालम्बनमिति स्पष्टमेवापौनरुक्त्यमित्याह * अथ वेति * होमं प्रति साधनत्वानुपपत्तिमाशङ्क्यासौत्रेणोपपत्तिशब्देनोपपत्तिं भाष्यकृद्वदति * शक्यते चेति * ग्रन्थेनेत्यर्थः । तत्र शक्य इत्यनेन करोतेः शक्तिलक्षणार्थत्वमुक्तम् । लटो वा भूतभविष्यत्कालक्षणार्थत्वं वशब्देन सूचितम् । एतद्धीति भाष्यं साध्याहारं व्याचष्टे * तत्रेति * कथं चाकारि करिष्यते वेत्यभिधीयत इति अत्राप्यध्याहार्यं न हीत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * वर्त्तमानेति * वर्त्तमानान्नक्रियस्य होमसाधनत्वासम्भवात्करोतिना

१ रूपयोगित्वमिति २ पु० पा०

२ पदार्थैकत्वशब्देनेति २ पु० पा०

वा शक्तिर्लक्ष्यते लटो वा भूतभविष्यत्कालत्वमित्यर्थः । भाष्यमपि यस्मान्न वर्त्तमानाद्यक्रियाकालः कश्चिद्धोमसाधनमस्ति तस्माल्लक्षणाश्रयणमिति योज्यम् । एतदेवोत्तरभाष्यमेकग्रन्थत्वेन व्याचष्टे * यद्वेति * लक्षणापत्तेरुभयपक्षसाम्येनादोषत्वप्रतिपादनार्थस्य व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेदिति वक्ष्यमाणसूत्रस्य सर्वपूर्वपक्षोपपत्तिसङ्कल्पनाय व्याख्यानार्थं यदि चेति भाष्यं व्याचष्टे * यदि चेति * क्रियावर्त्तमानत्वयोरेकपदोपादानादन्योन्यानिरपेक्षयोश्चानुपपत्त्यभावावर्त्तमानत्वशब्देन च क्रियावर्त्तमानत्वमैक्यमङ्गीकृत्योभयोरित्युक्तं वर्त्तमानत्वशब्देन च क्रियावर्त्तमानत्वमभिप्रेतं चोद्यसामान्यमात्रेण दोषत्वानपायात्सूत्रभाष्यापेक्षितपरिहारसाम्यमपि दर्शयति * तेनेति * हेताविति भाष्यं कथन्तर्ह्यपेक्षितमत आह * हेताविति * भाष्यकृतान्वर्थवत्वपदस्यैव श्रौतार्थवत्वपरतया व्याख्यातत्वात् सूत्रान्तरव्याख्यानार्थं यदि चेत्यस्मात्प्राक् पठितमित्यदोषः । तदिदानीं व्याचष्टे * स्तुताविति * न ह्यप्रकरणत्वाविशेषात् दर्व्यादिवच्छूर्पस्य प्राप्तेः शूर्पेण जुहोतीत्यनर्थकं स्यादत आह * शूर्पेणेति * भाष्यकृद्व्याख्याने हेतुत्वप्रतिज्ञायां हेत्वनभिधानादर्थवत्वोपपत्तिहेत्वोश्च साध्यानभिधानात्सूत्रस्य न्यूनत्वापत्तेः । स्वयं व्याख्यानान्तरमाह * इत्थं वेति * विधिर्वा स्यादपूर्वादितिपूर्वाधिकरणपूर्वपक्षहेतोरत्राप्यनुषङ्गेण पूर्वपक्षप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षापूरणात् स्याच्छब्देन चान्वयवाक्यकल्पनया हेतुत्वायोगशङ्कापरिहारं मत्वान्वयवाक्यस्य दर्व्यादिप्राप्तिफलत्वोपपादनार्थत्वेनार्थवत्वोपपत्त्योः साध्यकाङ्क्षापूरणात्सूत्रस्यान्यूनत्वं भाष्यकृतोऽभिप्रेतम् ।

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥

अत्र भाष्यकृताऽप्रकरणताया हेतुत्वस्य प्रमाणान्तरानवसेयत्वेन शब्दैकसमधिगम्यत्वाच्छब्देन च शूर्पेण होमकर्त्तव्येऽप्रकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानात्तस्य च शूर्पेण जुहोतीति विधिसिद्धत्वेन हेत्वनपेक्षतया स्तुतिमात्रार्थत्वावगतेः शूर्पस्यैव शब्दविहितत्वात्तद्विरुद्धे होमे दर्व्यादेरचोदनेत्येवं सूत्रं व्याख्यातं तद्विवृणोति * शूर्पेणेति * विरोधसिद्ध्यर्थं द्वारैक्यप्रदर्शनार्थं करणग्रहणं समर्थः पदाविधिरिति पदमात्रविधौ सामर्थ्यापेक्षास्मरणाच्छूर्पस्य दर्व्यादिसापेक्षत्वे शूर्पप्रातिपदिकस्य विभक्त्यनन्वयप्रसङ्गान्निरपेक्षत्वं विभक्तिग्रहणेनोक्तम् । समुच्चयनिरासार्थं चैतद् द्वयम् । श्रुतिग्रहणं बलीयस्त्वाद् बाधविकल्पनिराकरणायोक्तम् । न केवलं विभक्त्य-

१ वारैक्ये सतिविरोध विरोधे सति बाधयो. समुच्चयासम्भव. ।

न्वेयान्यथानुपपत्त्या शूर्पस्य दर्व्याद्यनपेक्षत्वं स्यात्किं त्वसामर्थ्याद-पीत्याह * होमेश्चेति * ननु हेत्वपदेशान्यथानुपपत्त्यान्वयविधायिश्रुत्यनुमानावश्यंभावाद् बलाबलविशेषे ऽपि मुख्यानुकल्पव्यवस्थया विरोधपरिहारो भविष्यतीत्यत आह * अनुत्थितायामिति * अत्रैवाचोदना च तस्येति सूत्रावयवं योजयति * तेनेति * हेत्वपदेशान्यथा ऽनुपपत्तिनिराकरणार्थतया स्तुतिग्रहणं व्याचष्टे * हेत्वपदेशश्चेति * आद्यं पूर्वपक्षं निरस्यति * शूर्पश्रुतिश्चेति * किमालम्बनस्तर्हि हेतुनिर्देशो ऽत आह * तस्मादिति * वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया यद्वाशब्दस्तेन विध्युद्देशेनानन्तरमाकाङ्क्षितमर्थेन विधिसामर्थ्येनोपप्लुतं हेत्वपेक्षं यत्प्राशस्त्यं तस्य हेतुरिति विग्रहः । न केवलं हेतुपरत्वासम्भवात् प्राशस्त्यपरत्वं किं त्वश्रुतान्वयवाक्यकल्पनानापादकत्वादपीत्याह * कल्पनेति * एतदेव सूत्रमचस्वरूपस्य होमसाधनतया कल्प्येन शब्देन चोद्यमानतयेष्टत्वाद्दर्व्यादेरकरणत्वादचोदनेत्यन्त्यप्रतीकेनावतात्पर्या ऽन्यथा व्याचष्टे * अचोदना चेति * भाष्यमप्यस्यां व्याख्यायामेवं योज्यं शब्दश्चात्रकरणहेतुरित्याह * तच्च शूर्पहोमेति * शूर्पेण जुहोतीत्येतद्वाक्यविधेयाङ्गीक्रियमाणे ऽस्य स्तुत्यर्थत्वात्प्रमाणान्तरानुसारेण गौणत्वाद्युज्यते दर्व्यादिहोमे ऽनुकल्पेन वाक्येन विधये ऽङ्गीक्रियमाणे तस्य करणत्वाभावान्न युज्यतइति । व्याख्यानान्तरस्य प्रयोजनमाह *एवं चेति*

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥

एतत्सूत्रार्थस्य पूर्वमुक्तत्वादनुभाष्यतार्थतयैतत्सूत्रमिति पुनर्यदुक्तमिति वदता भाष्यकृता व्याख्यातं तद्व्याचष्टे *यत्पुनरिति*

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥२९॥

अर्थशब्दव्याख्यानार्थमस्मत्पक्षइति भाष्यं व्याचष्टे* अस्मत्पक्षइति * विधिशेषत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानार्थं वाक्येति भाष्यं व्याचष्टे * वाक्येति * सत्यपि विधिशेषत्वे कथमर्थस्तेत्याशङ्कानिराकरणार्थं सम्वादश्चेति भाष्य व्याचष्टे * तदा चेति * वर्त्तमानमात्रक्रियत्वाभिधानोपपादनार्थं तदा चेति भाष्यं व्याचष्टे * अनेनेति * करोतेरपि शक्तिलक्षणार्थत्वमनेन भाष्येण वर्त्तमानमितीतिकरणेन अकिर्य वा स्तोतु सत् कियमित्युपदिशन्तीत्यपि सूचनादर्शितं भवतीति व्याख्यातुमाह * अथ चेति * अनेन चैवं भाष्यं व्याख्यातं कृतं करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियतइति वर्त्तमानशक्तिकं

वा स्तोतुं क्रियतइत्युपदिश्यतीति । अर्थस्तु विधिशेषत्वादित्यस्य व्यं-
तिरेकप्रदर्शनार्थं त्वत्पक्षइति भाष्यं व्याचष्टे * तव त्विति * वर्त-
मानशब्देन क्रियामप्युपलक्षयेति दोषापादनार्थं विधौ हीति भाष्यं
प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे * किं कारणमिति * परशब्दार्थः प्रतीयतइत्य-
नेन वाच्यतया प्रतीतिरुक्तेति कथं चिद् भ्रान्तिः स्यात्तच्च जहत्स्वा-
र्थतापत्तेरयुक्तमिति प्रयोजनपदप्रक्षेपेणोक्तार्थं योजयति *एतदिति*
प्रयोजनपदप्रक्षेपे कारणमाह * परेति * न तु वाच्ये इति शेषः ।
कस्य शब्दस्यार्थं कः शब्दो ऽत्र कल्प्यतइत्यपेक्षायामाह *तदिहेति*
भूतवाचिनो ऽकारीति लुङो भविष्यद्वाचिनो वा करिष्यतइति लृट-
श्चार्थे वर्त्तमानवाची शब्दः क्रियते इति लट् प्रत्ययः कल्पनीयः शक्ति-
वर्त्तमानतावाचिनो वा शक्यत इति शक्नोति स्वार्थे क्रियावाची शब्दः
क्रियत इति करोति धातुः कल्पनीय इत्यर्थः । न चेति भाष्यं शङ्कापू-
र्वकं व्याचष्टे * अथेति * सक्रियमित्यप्यत्र द्रष्टव्यम् । अशक्या-
र्थत्वमेव दर्शयति * न हीति * तव तु विधिवादित्वादित्यारभ्य
द्वितीयपूर्वपक्षदूषणमुक्तं तदुपसंहरति * तस्मादिति । उभयथेति*
लाक्षणिकत्वे मुख्यत्वे च विधिवादिनः क्रियत इति विप्रतिपिद्धमि-
त्यर्थः । दृष्टान्तव्याख्यानार्थमस्मत्पक्षइति भाष्यं व्याचष्टे* अस्मत्पक्षे
त्विति * सत्यप्यन्यस्मिन्प्रकृष्टबले देवदत्तस्यापि बलसद्भावात्कथं
गौणतेत्याशङ्क्य भूम्न्यतिशायने चेत्युक्तम् * स्मरन्ति हि *

संयोगे ऽस्तिविवक्षायां नित्ययोगे ऽतिशायने ।
भूमनिन्दाप्रशंसासु भवन्ति मतुबादयः ॥

इति इह च यज्ञदत्तादीन्प्रसहतइति वाक्यशेषाद् भूम्न्य-
तिशायने चेति ज्ञायते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरापेक्षिकातिशयस-
द्भावान्मुख्यत्वं शङ्कते * नन्वेवमिति * नानेन भाष्येण नि-
कृष्टमात्रापेक्षया प्रयोगे गौणत्वमुक्तं किं तु सर्वापेक्षयोगे नि-
कृष्टमात्रापेक्षया प्रयोगविषयस्य मुख्यस्यातिशयस्योपचारार्थमुप-
न्यास इति परिहरति * सत्यमिति * मुख्यत्व चात्र सम्भव-
मात्रेणोच्यते न प्रकृतोपयोगितया परशब्दार्थग्रहणमित्युपक्रमात् । व-
र्त्तमानक्रियत्वस्य गौणत्वे देवदत्तः पचति यो ऽधुना भुङ्क्तइति
दृष्टान्तो दातव्यः विधिपक्षे ऽपि तद्वापेक्षिकं मुख्यमेव साधकतमं
भविष्यतीत्याशङ्क्याह * भवतस्त्विति * वर्त्तमानक्रियत्वोपादानवत्सर्वापे-
त्वयोर्दृष्टान्तत्वेनात्रोपादानं यथा वर्त्तमानक्रियत्वस्य च यथा वर्त्तमानक्रिय-
क्षसाधकतमत्वस्य क्रियां प्रत्युपादानात्तस्य च यथा वर्त्तमानक्रिय-
त्वस्य गौणत्वे निमित्तं नास्ति तथा साधकतमस्य न्यूनापेक्षायां नि-

मित्त्वं नास्तीत्यर्थः ।

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यद्यपि च भवेदित्यनुज्ञादर्शनाद्विधिपक्षो ऽपि सम्मत इति कस्य चिद् भ्रान्तिः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह * अभ्युपेत्येति * अस्य च प्रयोजनं चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानुयाजानिति यद्वच्वनात्सर्वानुयाजाभावस्य हेतुत्वावगतेरवभृथे बर्हिरनुयाजमात्राभावे ऽतिप्रसङ्गनिवृत्तिः तद्भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपीति * अत्यन्तसाधकतमत्वाभावे ऽप्यापेक्षिकसाधकतमत्वप्रदर्शनाय भाष्ये दर्विपिठरप्रकाराणामित्युक्तं निर्देशादित्येतत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं शब्दादित्यादिभाष्यं व्यवस्थाहेतुप्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे * कुत इति * सत्यपि हेतोः शब्दोक्तत्वे कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्य शब्दश्चेति भाष्येण शूर्पगतस्यैवाक्षकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानादिति परिहृतं तदुपपादयितुमाह * सो ऽपि चेति * शूर्पगतस्यैवान्नकरणत्वस्य हेतुत्वं शब्देनोक्तम् । इत्येतदेव कथमवगम्यत इत्याशङ्क्य तद्धि निर्दिश्यत इत्यादिभाष्यकृतोक्तं तस्याभिप्रायमाह * शूर्पे चेति * अनेन च निर्दिश्यत इति प्रतिज्ञाभिप्रायं व्याख्यातम् । प्रकृतशूर्पनिर्देशकसर्वनामपरया तृतीयया तद्गतस्यैवान्नकरणत्वस्याभिधानात्तस्यैवं हिशब्देन हेतुत्वमुच्यते इत्येवं च तद्भाष्यं व्याख्येयमिति दर्शयितुमाह * सन्निधेश्चेति * एकपदोपादानलक्षणा श्रुतिः सन्निधिशब्देनाभिप्रेता । ननु लोके व्याप्त्यविरोधेन सामान्यरूपस्यैव धूमादेर्हेतुत्वावगमात्तद्दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वापत्तेः साध्यधर्मिणा विशेषणमयुक्तमित्याशङ्क्याह *लोके ऽपि चेति* वेदे तु हेत्वन्यथानुपपत्तिकल्प्यस्य दृष्टान्तवाक्यस्य सामान्यव्याप्तिविषयत्वायोगान्न तदनुरोधेन हेतोः सामान्यरूपतापत्तिरित्याह * वेदेति * कीदृशं तर्हि अत्र दृष्टान्तवाक्यं कल्प्यत इत्यत आह *तस्मादिति* शूर्पत्वैकार्थसमवायिनो ऽन्नकरणत्वस्यैव हेतुत्वविधायकविधिवचनद्वारान्नकरणत्वावान्तरसामान्योपलक्षणार्थं शूर्पग्रहणं विशेषदृष्टसंज्ञकं चैतदनुमानं लोके ऽपि प्रसिद्धमित्याह * तदेतद्विति * शब्दे ऽपि ज्ञाने गमेर्डोरिति गोशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनोपात्तस्य गमनस्य प्रतिपाद्येन सास्नादिमता विशेषणदर्शनात्तद्दृष्टान्तेनेहापि व्यवस्थासिद्धिरित्याह * यथा चेति * नन्वेवं तर्हि शूर्पेण जुहोतीत्येतावतैव सिद्धेर्हेत्वभिधानानर्थक्यं स्यादत

आह * तत्रेति । यथेति * दृष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे * यथेति * उप-
संहरति * तस्मादिति * प्रत्ययश्रुतिबलेन पदश्रुतिबाधात्सामान्य-
मात्रस्य हेतुत्वाभिधानाय सामान्यादिति चेदिति सूत्रावयवव्याख्या-
नार्थमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे * यदि पुनरिति * आनर्थक्यापत्तेः प्र-
त्ययश्रुतिबाधायाव्यवस्था विधीनां स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थ-
मव्यवस्थेति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * हेत्वनभिधाने ऽपि हि-
शब्दानर्थक्यापत्तिशङ्कानिराकरणार्थमस्मत्पक्षे पुनरिति भाष्यं स्पष्ट-
त्वान्न व्याख्यातं तस्मादित्युपसंहारभाष्यमसमर्थशूर्पत्वव्यावृत्त्यर्थं हे-
त्वभिधानोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * तस्मादिति * अभ्युपेत्य-
वादमात्रमेतत् वस्तुगत्या शूर्पस्यापि मुख्यान्नकरणत्वाभावाद्विधी
च लक्षणायोगाद्धेतुत्वानुपपत्तिरितिभावः ।

तदर्थशास्त्रवाक्यनियमबुद्धशास्त्राविद्यमानव-
चनाचेतनार्थबन्धनार्थविप्रतिषेधस्वाध्यायवद-
वचनाविज्ञेयानित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥३१॥२९॥

ग्रन्थान्तरेष्वदृश्यैकं सूत्रं तत्सिद्धिसूत्रवत् व्याख्यायै खण्डशो
ऽपाठि भाष्यकारादिभिस्त्विदं किमर्थवन्तो मन्त्रा उतानर्थका इति वृत्त्य-
न्तरकारोपन्यस्तसन्देहत्यागेन भाष्यकारीयस्य सन्देहान्तरोपन्यासस्य
कारणं परोपन्यस्तसन्देहस्य दुष्टत्वं वक्तुमुपन्यासं तावत् करोति
* इहेति * मन्त्रानर्थक्यमित्यानर्थक्यश्रवणं भ्रान्तिकारणमुक्त दू-
षयति * तत्रेति * समुद्रो वा महासत्त्व इतिवदिवार्थे वाशब्दः
श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * उत्तरानानुगुण्यादप्यनार्थक्येन पू-
र्वपक्षो न युक्त इत्याह * न चेति * अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति
सिद्धान्तसूत्रेणाप्यर्थवत्त्वं सिद्धवद्वक्ष्यते तच्चार्थाभिधानानादरे पूर्व-
पक्षीकृते तन्निराकरणे च उभयपक्षसम्प्रतिपन्नं हेतुत्वेन वक्तु युज्य-
ते आनर्थक्ये तु पूर्वपक्षीकृते अर्थवत्त्वमुत्तरं परं प्रति साध्यं स्यान्न च
प्रतिज्ञामात्रेण साधयितुं शक्यमित्यर्थः । प्रतिज्ञामात्रेण साध्यमुत्त-
रमेषामिति विग्रहः अतः पूर्वपक्षासम्भवेन परोपन्यस्तसन्देहस्यायु-
क्तत्वात्तत्परित्यागेनान्यथोपन्यासो भाष्यकारस्येत्याह *तस्मादिति*
वचनमर्थाभिधानं तत्किं कर्मकाले मन्त्रविधिना परिगृहीतस्य वेत्य-
र्थः । एतदेवोत्तरभाष्येण विवृत सतो ऽर्थस्याविवक्षाकारणमपश्य-
न्निहापि विचारं पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्कते * नन्विति * सतो
ऽप्यर्थस्योच्चारणैदमर्थ्याभावेनाविवक्षाया दर्शनात्पूर्वपक्षसम्भावना-

माह * नैष इति * ननूच्चारणस्यार्थपरत्वाभावे ऽर्थो ऽनभिधेय एव स्यादित्याशङ्क्य नान्तरीयकत्वेनार्थाभिधानमुपपादयति * उच्चारणेति * उच्चारणनान्तरीयकत्वं यदेकस्मादपूर्वं तदेतत्तदर्थमित्यनेन न्यायेन दृष्टान्ततयोक्तं भाष्यकारीयसन्देहसमर्थनमुपसंहरति * इत्यस्तीति * भाष्यकृता ऽस्य विचारस्य प्रयोजनद्वारेण प्रमाणलक्षणासङ्गतिन्दर्शयितु यत्तूच्चारणमात्रेणेत्यादिना विचारप्रयोजनमुक्तं तदाक्षिपति * कः पुनरिति * विचारस्वरूपवत्प्रयोजनस्यापि शेषलक्षणासङ्गतत्वान्नास्य विचारस्य प्रमाणलक्षणसङ्गतिरित्यर्थः। समाधत्ते * पूर्वमेवेति * आम्नायसूत्रोक्तमक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यमेव मन्त्रेष्वपि यथापूर्वपक्षस्तथापूर्वमेवार्थवादाधिकरणोपक्रमएव यानि त्वतिरिक्तान्यर्थवादमन्त्रनामधेयानुपात्तानि सो ऽरोदीदित्येवोर्जेत्वोद्भिदेत्येवमादीनीत्यादिनोक्तमित्यर्थः। अनेनोच्चारणमात्रेणोपकारकत्वे बर्हिर्देवसदनं दामीतिमन्त्रस्याप्रामाण्यमभिधानेनोपकारकत्वे सामर्थ्यालोचनेन प्रामाण्यमिति प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजनत्वेन लक्षणसङ्गतिर्भाष्यकृता दर्शिता धर्मप्रमाणभूतविध्येकवाक्यत्वेनार्थवादप्रामाण्ये ऽभिहिते तदभावान्मन्त्राणामप्रामाण्यमित्यर्थवादप्रामाण्यहेतुप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षवादिनः प्रत्यवस्थानादर्थवादविचारसङ्गतिरिदानीमिति वदता भाष्यकृतोक्ता को ऽर्थवादः को वा नेति कोष्ठसाधनेनाधिकरणद्वयस्यार्थवादाधिकरणशेषत्वादव्यवधायकत्वमिदानीं शब्देनोक्तं प्रकरणान्तरत्वेनानन्तराधिकरणसङ्गत्यभावो न दोषः। ननु यद्यक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यमत्र पूर्वपक्षस्ततो नोच्चारणं पूर्वपक्षे ऽङ्गीकार्यम्। अर्थानभिधाने ऽपि कर्म्मकालोच्चारणस्यापि प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वेन क्रियार्थत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह * तदुत्तरेणैवेति * तस्याक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यस्य यदुत्तरं तुल्यसाम्प्रदायिकत्वं चकाराद्ध्ययनविधिदृष्टार्थत्व च तेनैव मन्त्रेष्वक्रियार्थत्वशङ्कानिवृत्तेर्न पुनरक्रियार्थत्वमभिहितमित्यर्थः। नैराकाङ्क्ष्यमुपपादयति * एवं हीति * क्रिया तत्सम्बन्ध्यनभिधायिनां तत्कालाप्रयोज्यानामपि चार्थवादानां यत्र क्रिया सम्बन्धापादनं तत्र मन्त्रेषु क्रियाकालप्रयोज्येषु तत्सम्बन्धे कः सन्देह इत्यर्थः अतो ऽक्रियार्थत्वस्यात्र शङ्कितुमशक्यत्वात्किमुच्चारणमात्रेण क्रियार्थत्वमभिधानेन वेति तद्विशेषविचारो भाष्यकारीयो युक्त इत्याह * तस्मादिति * नन्वेवमपि लिङादिवद्विधायकत्वेनार्थवादवद्वा स्तावकत्वेन क्रियार्थत्वसम्भवात्किमित्युच्चारणेनाक्रियार्थत्वाङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * स्वयमेव भाष्यकारो ऽपि वा प्रयोग-

सामर्थ्यान्मन्त्रो ऽभिधानवाची स्यादित्यत्र निराकरिष्यतीत्यर्थः। ननु मन्त्रत्वाविशेषात्साम्नामपीहोदाहरणत्वप्रतीतेस्तेषां चावाचकत्वादर्थपरत्वानुपपत्तेरव्यापकः सिद्धान्त स्यादित आह * साम्नां त्विति * अर्थपरत्वाक्षराभिव्यक्तिपरत्वे साम्नामपि तद्द्वारार्थपरत्वसम्भवात् किं तेषामात्मप्रयोगमात्रपरत्वमुताक्षरव्यक्तिपरत्वमित्यतद्विषय सन्देहो भाष्यकृतोक्त इत्यर्थः। नन्वेवमपि श्रुत्यसंयुक्तानां बर्हिर्देवसदन दामीत्यादीनामर्थपरत्वाभावे लैङ्गिकविनियोगासम्भवेन कर्मकालोच्चारणे प्रमाणाभावादव्यापकः पूर्वपक्षः स्यादिति शङ्कते * कथं पुनरिति * परमतेन परिहरति * केचिदिति * का तर्हि सन्देहविवरणभाष्यस्य गतिरत आह * अत इति * अतो नैवैतदत्रास्येत्यन्वयः। प्रयोजनभाष्यमपि गमयति * यद्यपीति * एवं स्यानर्थक्यापत्तेस्तस्य च सामान्योपयोगाभिधानेन प्रागेव निराकृतत्वाद्भाष्यानार्जवापत्तेश्चापरितोषान्मतान्तरमाह * अथ वेति * दर्शनं सम्प्रदायः समाचारः प्रसिद्धिरित्यनर्थान्तरं, ननु प्रसिद्धेः स्मृतिरूपत्वेन निर्मूलायाः प्रामाण्यायोगात्सदसन्मूलत्वेन सामयिचार्यं सिद्धवद्विशेषविचारो न युक्त इति शङ्कते * किमर्थमिति * स्मृत्यधिकरणवक्ष्यमाणप्रामाण्यायाः सदाचाररूपायाः याज्ञिकप्रसिद्धेरसन्मूलत्वाशङ्का न युक्तेति परिहरति * तत्रेति * स्मृतिन्यायेन शिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहणेषां मन्त्राणां प्रयोगित्वं दृढमवस्थितं द्धस्य चानेन विचारेण मूलविशेषनिरूपणमित्यर्थः। याज्ञिकप्रसिद्धिबलेन कर्मकाले मन्त्रोच्चारणाभ्युपगमे पूर्वपक्षे ऽपि बर्हिर्लवनादावेव बर्हिर्देवसदादीनामुच्चारणापत्तेर्न नियोगतो बर्हिर्देवसदनं दामीत्येव बर्हिषां लवने विनियुज्यतेति भाष्यमयुक्तं स्यादित्यपरितोषात्स्वमतेनार्थपरत्वाभावे ऽपि कर्मकाले मन्त्रोच्चारणमुपपादयन्पूर्वपक्षमारभते * अथ वेति * नन्वदृष्टार्थत्वेनाध्ययनविधिविहितस्याध्ययनस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वोपपत्तेः कथं कर्मकाले मन्त्रोच्चारणाध्यवसानमत आह * तथा हीति * प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षायाविकृतेरुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणायोगात्तद्विषय क्रमग्रहणं सर्वाङ्गसाधारणतामस्य न्यायस्य दर्शयितुं यावच्छब्दः अङ्गत्वप्रतिपत्त्युत्तरकालीन फलेनोपकारत्वेन स्वीकारो ऽभिहितः। ननु श्रुत्यसंयुक्तानां मन्त्राणां क्रमप्रकरणपठितानां विध्यभावेन कैमर्थ्यानपेक्षणादध्ययनविधौ च कर्मसंनिधानाद्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वावसायात् गोदोहनादिवत्क्रमप्रकरणस्पर्शो ऽप्यङ्गत्वेन स्वीकारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * मन्त्रेति * स्वीक्रियत इत्यनुषङ्गः वि-

ध्यर्थवादाध्ययनवदस्याप्यवैरूप्याय दृष्टार्थत्वाध्यवसानात्कर्मकालोच्चारणमात्रार्थत्वे ऽपि तदनपायात्साकाङ्क्षत्वेन क्रमिप्रकरणिभ्यां स्वीकारो युक्त इति भावः । ननु मन्त्रस्वरूपवत्प्रयाजादिवाक्यस्य स्वरूपस्यापि क्रमप्रकरणसंस्पर्शात्कर्मकालोच्चारणापत्तिरत आह * तत्रेति * कर्माङ्गभूतार्थाभिधानेन नैराकाङ्क्ष्यान्न तत्स्वरूपस्य क्रमप्रकरणसंस्पर्शे ऽप्यङ्गत्वेन स्वीकार इति भावः । मन्त्राणां तु प्रयाजादिवाक्यवत्कर्माङ्गभूतार्थानभिधायकत्वात्प्रधानवाक्यवच्च कर्मविधायकत्वस्य तच्छेषवद्वा स्तावकत्वस्य च द्वितीये निराकरिष्यमाणत्वात् अनुतिष्ठासितार्थस्मृतेश्च ध्यानादिना सिद्धेः साकाङ्क्षत्वेन क्रमप्रकरणाभ्यां स्वरूपस्यैवाङ्गत्वावसायाद्ग्रहणमित्याह * मन्त्राः पुनरिति * एवं तावन्मन्त्रस्वरूपस्य क्रमप्रकरणाभ्यामङ्गत्वावसायात्तस्य च निर्व्यापारस्याङ्गत्वायोगाद्यद्यकल्पोच्चारणव्यापाराङ्गीकरणात्कर्मकालोच्चारणसिद्धिस्तावन्मन्त्रे, पर्यवसानं चोक्तम् । इदानीमध्ययनविधिनापि क्रमप्रकरणपाठार्थवत्त्वाय कर्माङ्गत्वमाक्षिपतोच्चारणं विना तदयोगात्कर्मकालोच्चारणमात्रं कल्प्यते । तावन्मात्रत्वेन ग्रहणसंस्कार्यत्वोपपत्तेर्मार्थाभिधानपर्यन्तत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह * स्वाध्यायेति * प्रयाजादिवाक्यानां तु कर्माङ्गभूतपदार्थविधानार्थत्वात्तस्य च शास्त्रार्थावधारणकालीनत्वेन कर्मकालोच्चारणानपेक्षत्वाद्दृष्टार्थोच्चारणकल्पनं न युक्तमित्याह * प्रयाजादीति * रूपग्रहणमेव प्रसक्तमित्यापातप्रतिभानमात्रेणोक्तं मन्त्राणां तु कर्मकालोच्चारणनिरपेक्षार्थानभिधायकत्वादवश्यम्भाविकर्मकालोच्चारणमित्याह * न त्विहेति * ननु कर्मकालप्रयोज्यानां मन्त्राणामर्थाभिधानार्थता प्रतीयमाना नापह्नोतुं शक्येत्याशङ्क्याह * शब्दे चेति * ध्यानादिनाप्यनुतिष्ठासितार्थस्मृतिसिद्धेरभिधानार्थत्वे कल्पनापत्त्यविशेषादुच्चारणाभिधानयोः किं विवक्षितमिति सन्देहप्रायभ्यावश्यकत्वाभ्यामुच्चारणविवक्षैव न्याय्येति भावः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु भाष्यकृता तदेतदवगच्छाम उच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षं प्रतिज्ञाय कुत इति प्रश्नपूर्वकं तदर्थशास्त्रादीनि कारणानि उक्तानि कस्मात्तत्परित्यागेन प्राथम्यावश्यकत्वादिकारणान्तरं भवतोक्तमत आह * तथा चेति * पूर्वोक्तन्यायेनाविवक्षितार्थत्वे सिद्धे तदर्थशास्त्रादीनि सूत्रभाष्यकाराभ्यां कारणत्वेनोच्यन्ते लिङ्गमात्रत्वात्तेषां तस्य च न्यायप्रसारार्थद्योतकत्वादिति भावः । परिहारसूत्रक्रमानुसारात्पश्चादुदाहार्यस्यादावुदाहरणमयुक्तमाशङ्क्या-

ह * परिहारेति * यथा साक्षइति भाष्ये साक्षत्वमवान्तरमेव प्र-
तीतिमात्रेणोक्तमिति व्याचष्टे * यथेति * नन्वर्थवादार्थमिति मा-
ष्यं विधिशेषत्वं विनार्थवादत्वायोगाद्युक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * न-
न्विति * न हि येनेतिभाष्यमभिमतविपरीतार्थत्वादयुक्तमाशङ्क्य
छित्वा व्याचष्टे * न हीति * न चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रदेशान्त-
रस्यस्य त्विति * तथेत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * देव-
स्यत्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छ-
न्दसाददेऽङ्गिरस्वदभ्रिरसि नारिरसि पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य-
मङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टुभेन छन्दसाददेऽङ्गिरस्वदभ्रिरसि नारिरसि त्व-
या वयं सधस्थेऽग्निं शकेम खनितुं पुरीष्यं जागतेन त्वा छन्दसाऽऽददे
ऽङ्गिरस्वत् हस्तआधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्ययीं तयाज्योतिरजस-
मिदमग्निं ख्यान्वीनआभर आनुष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वदित्ये-
षां चतुर्णामपि मन्त्राणामाददइत्यभिधानसामर्थ्यादेवादाने प्राप्तत्वा-
दित्यर्थः । भाष्यकृता चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थं पुनः श्रवण-
माशङ्क्यान्तरेणापि वचनं तेषु चतुःसंख्येत्युक्तं तदा दानाङ्गतया
चतुःसंख्याविधानाभ्युपगमात्ताद्रूप्येण चाप्राप्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्या-
चष्टे * चतुःसंख्यापीति * अयमाशयः संख्या विधीयमाना योग्य-
त्वात्परिच्छेदकतया विधीयते मन्त्रपरिच्छेदिका चेहासौ प्रतीयते न
क्रिया परिच्छेदिकेति कारणमाह * न हीति * आश्रितवचनो गु-
णशब्दः परिच्छेदार्थश्च गमिः नान्याश्रितोऽन्यपरिच्छेदको भवती-
त्यर्थः । क्रियाङ्गत्वमपि न सम्भवतीत्याह *न चेति* मन्त्राविधानात्रा-
रुणैकहायनीन्यायः सम्भवतीति भावः । अतः क्रियाङ्गत्वासम्भवात्
सम्भवतश्च मन्त्रपरिच्छेदकत्वस्य पाठादेव प्राप्तेर्वचनानर्थक्यमित्युप-
संहरति * तेनेति * भाष्यकृता लिङ्गाद्विकल्पप्राप्तौ समुच्चयार्थं
वचनमित्याशङ्क्य समुच्चयशब्दस्याभावादित्युक्तं तत्समुच्चयवाचि-
त्वशब्दाद्यभावेऽप्यरुणैकहायनीवन्मन्त्रसंख्ययोः परस्परनियमात्सं-
मुच्चयसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * क्रियेति * ननु विकल्पे म-
न्त्राणां प्रत्येकमेकत्वाच्चतुःशब्दानुपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्य पूर्वपक्षे
विकल्पाप्रसक्तेर्नैष दोष इत्याह * अस्मत्पक्षे पुनरिति * अश्वा-
भिधान्युदाहरणे भाष्यकृता रशनादाने प्राप्तत्वान्मन्त्रस्य विधानान-
र्थक्यमुक्तं तदादानविधानेनार्थवत्त्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्कितं तदुभय-
उभयोरिति * नन्विति भाष्येण परिसंख्यार्थत्वमाशङ्कितं तच्छ्रा-
प्राप्तावकविधेः परिसंख्याशब्दवाच्यत्वाद् गर्दभरशनायाश्चाप्राविधे-
यत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * परिसंख्येति *

प्रवर्त्तेऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन जन्यते ।
स चोदनोच्यते यद्वा प्रवर्त्तनफला मतिः ॥

इति संख्याशब्दव्याख्याया बुद्धेरपि प्रवर्त्तनफलाया विधित्वाभ्युपगमात्परेश्च वर्जनार्थत्वाद् गर्दभरशनां वर्जनीयतया बोधयतीत्युक्तं भवतीति भावः । न शक्नोतीति परिहारभाष्यं व्याख्यातुमाह * सापीति * अश्वाभिधानीमादत्त इति वचनव्यक्तौ आदाने गर्दभरशनायाः परिसङ्ख्या इत्यश्वाभिधानीमितिवचनव्यक्तौ मन्त्रे रूपान्मन्त्रसमर्थादादानमित्यर्थः । ननु परिसङ्ख्यानङ्गीकरणे वाक्यस्य का गतिरित्याशङ्क्याप्राप्तविधित्वात्पूर्वपक्षे न दोषः इत्याह * अदृष्टार्थत्वे त्विति * ननु परिसङ्ख्याया अपि वस्तुतो प्राप्तविधित्वाच्च दोष इत्याशङ्क्याह * यदि चेति * अश्वाभिधानीत्येकः शब्द इतीति चापरः तयोः सम्बन्ध इति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमासः मन्त्राश्वाभिधानीसम्बन्धे सति दोषपरिहारः स्यान्न त्वसौ युक्त इति भावः । अतो प्राप्तविधित्वे ऽप्यादानवच्च मन्त्रविध्यापत्तेस्तस्य चोद्देश्यत्वेनाश्वाभिधान्या विशेषणमशक्यवालिङ्गप्राप्त्यवैलक्षण्यादपरिहार्य्यमानर्थक्यमित्याशङ्क्याह * तेनेति * आदानव्यक्तिभेदे ऽप्यश्वाभिधान्या विशेषणायोगादैक्यमित्युक्तम् । ऐकरूप्ये ऽपि प्रकरणसंयोगभेदे पिण्डपितृयज्ञे बर्हिर्वच्च धर्मान्वयः स्यात् प्रकरणसंयोगाविशेषे ऽपि वा भिन्नापूर्वसंयोगे सति आज्यौषधसान्नाय्यवच्च धर्म्मसाङ्कर्यं स्यात् न त्वेतदुभयमप्यस्ति प्रकृतान्यपूर्वसंयोगाविशेषादिति प्रकरणेत्युक्तम् । अतो न प्रमाणमिति भाष्यं यद्युच्चारणमात्रेणेत्यनेन पुनरुक्तमाशङ्क्य तस्योपक्रमगतत्वेन सङ्गत्यर्थत्वावधारणादस्य चोपसंहारगतत्वेन प्रयोजनकथनार्थत्वात्परिहरति * प्रयोजनमिति * इह च प्रमाणशब्दप्रयोगान्मन्त्रप्रमेयार्थान्तरसिद्धिरपि पूर्वपक्षे सूचिता तथा हि ।

प्रयाजादिस्मृतिलिङ्गत्वमन्त्राणां वक्ष्यते ऽत्र यत् ।
देवताकल्पनं यच्च मान्त्रं तस्माद्यजिश्च यः ॥
मन्त्रवर्णाश्च यद्धोतुः पूर्वपानं वदिष्यते ।
मे देहीत्यात्मवादित्वान्मन्त्राणां याजमानता ॥
करणानामार्त्विजत्वे ऽप्यङ्गसाध्यफलस्य यत् ।
स्वामिगत्वं क्रियार्थस्य कर्तृगत्वं च वक्ष्यते ॥
मन्त्रक्रमानुरोधाच्च ब्राह्मणक्रमबाधनम् ।
छागस्य नियमो यश्च पशावूहश्च मन्त्रगः ॥
तदर्थपरतायां स्यात्सर्वं नैवान्यथा भवेत् ।

सर्वसाधारणत्वेन विचारस्य प्रयोजनम् ॥
कर्मकाले नुसन्धेयो मन्त्रार्थो ऽर्थपरत्वतः ।
इषेत्वादिषु चोच्चार्य छिनद्मीत्यादिपूर्तये ॥
असावित्यादिशब्दस्य स्थाने यज्ञादि नाम च ।
सिद्धान्ते मन्त्रलोपश्च प्रकाश्याभाव इष्यते ॥
यथाम्नातं प्रयोगस्तु केवलो ऽर्थाविवक्षणे ।
यदि त्वर्थपरत्वे ऽपि नैतावत् स्यात्प्रयोजनम् ॥
ततो धर्मप्रमाणत्वं मन्त्राणामेव सिद्ध्यति ।
लवनादिस्वरूपस्य प्रकाश्यत्वे हि धर्मता ॥
समीहिताङ्गताभावाच्च कथं चित्प्रतीयते ।
अपूर्वसाधनत्वेन यद्यप्येतत्प्रकाश्यते ॥
विधिप्राप्तानुवादत्वाच्च तथापि प्रमाणता ।
अपूर्वसाधनत्वाच्च लवनादौ समीहिते ॥
आत्मनो ऽङ्गत्वबोधेन मन्त्रः प्रामाण्यमश्नुते ।
अश्रुतद्रव्ययागादिकल्पनाच्च प्रमाणता ॥
स्फुटैवार्थपरत्वे स्यादिति सर्वमसूसुचत् ॥

मन्त्रार्थपरत्वाभावे विनियोजकप्रमाणाभावेनानङ्गत्वादप्रयोग एव स्यात्सद्भावे वा तद्बलात् तद्वचनस्यापत्तेर्विनियोगाङ्गीकरणाद् बर्हिर्लवनसम्बन्धापह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तदा हीति * लैङ्गिकविनियोगाभावेनाङ्गसंबन्धाभावे ऽपि प्राकरणिकप्रधानविनियोगात्तत्प्रयोगाद्बहिर्भावबर्हिष्ट्वमात्रमवसीयतइति भावः । कीदृशं तर्हि पूर्वपक्षे मन्त्रोच्चारणानुष्ठानं स्यादित्यपेक्षायामाह * पाठेति * श्रुत्यसंयुक्तमन्त्राभिप्रायं चैतत् इषेत्वादीनां छेदनादिषु विनियोगेनाङ्गकर्मोनादरायोगात्सर्वशब्दो ऽप्येवमेव व्याख्येयः । सकृच्छब्देन लवनाद्यावृत्तावप्यनावृत्तिरुक्ता पठित्वेति च मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्पूर्वकालत्वानादरेण समानकर्तृकत्वमात्राभिप्रायेणोक्तम् । सिद्धान्तासम्भवे हेतुत्वेन वाक्यानियमं व्याख्यातुं नियतेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अग्निरिति * पूर्वपक्षसाधनत्वेनैतमेव हेतुं व्याख्यातुमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे * यस्य त्विति * नन्वर्थपरत्वे ऽपि नियमाददृष्टसिद्ध्यर्थं पदक्रमनियमो ऽर्थवान्भविष्यतीत्यत आह * अथेति * प्रत्यायनक्रमनियमस्योच्चारणक्रमनियमाधीनत्वात्प्राधान्यावश्यकत्वाभ्यां तस्माद्देवादृष्टं युक्तमिति भावः । नन्वित्यादिभाष्येणार्थपरत्वे ऽपि क्रमनियमदर्शनाच्च तेनार्थाविवक्षा साधयितुं शक्यतइत्याशङ्क्य विपर्यये ऽर्थप्रत्ययाभावात्

क्रमादर इत्युक्तम्। तदिन्द्राग्निपदे विपर्यये ऽप्यर्थप्रत्ययदर्शनादयु-
क्तमाशङ्कोपलक्षणपरत्वेन व्याचष्टे *यस्त्विति* तुल्यन्यायत्वाद्व्या-
ख्यानुपन्यस्तप्रकृतिप्रत्ययोपन्यासः। अथशब्दप्रसङ्गं विवृणोति *अजा-
दीति* इन्द्रशब्दस्याजाद्यदन्तत्वनिमित्तः पूर्वनिपातो ऽजाद्यन्तमिति
स्मर्यते नीलशब्दस्य विशेषणत्वाद्विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति पूर्व-
निपातः राजशब्दस्य च षष्ठ्यन्तत्वात्षष्ठीति प्रथमानिर्दिष्टं समासउप-
सर्जनमित्युपसर्जनं पूर्वमितिपूर्वनिपातः। चित्रशब्दस्य विशेषणत्वा-
त्सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति पूर्वनिपातः। निःशब्दस्य निरादयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः। आ-
दिशब्द उदाहरणान्तरस्यापि घिसंज्ञानिमित्तपूर्वनिपातप्रदर्शनार्थः अ-
तो भवति विपर्यये प्रत्येकं पदसाधुत्वे ऽपि समासस्यापशब्दत्वमि-
त्याह * तेनेति * इतिकरण प्रभृत्यर्थः राजशब्दादेरप्युपसर्जनत्वा-
दिनिमित्तपूर्वनिपातस्मरणात्। नीलोत्पलराजपुरुषचित्रगुशब्दानां
क्रमविपर्यये विशेषणविशेष्यभावान्यथात्वापत्तेरर्थान्यत्वमपि स्यादि-
त्याह * पुरुषेति * इतिकरणप्रकारवचनः निष्कौशाम्बिशब्दस्य
क्रमविपर्यये निष्क्रान्त. कौशाम्ब्या इत्यस्यार्थस्याप्रतीतेरर्थान्तरे च स-
मासास्मरणादसाधुत्वमानर्थक्यं च स्यादित्याह * कौशाम्बिनिरि-
ति * कथं तर्हि क्व चिदग्नीन्द्राविति प्रयोगो ऽत आह * यस्त्विति *
ननु प्रकृतिप्रत्ययादिष्वपशब्दत्वापत्तेर्विपर्ययानाश्रयणादत्राप्यमन्त्र-
त्वापत्तेस्तदनाश्रयणं भविष्यतीत्याशङ्क्ते * नन्विति* अर्थपरत्वाभावे
ऽवयवार्थासम्भवात्समुदायप्रसिद्ध्या विशिष्टक्रमकपदसमूहात्मकवा
क्यविशेषस्य मन्त्रत्वावधारणाद्विपर्यये युक्तममन्त्रत्वं सति त्वर्थपरत्वे
ज्ञानार्थान्मन्यतेर्मनोतेर्वा गुपूविपतिवचियमिमनितनिसन्दिच्छदि-
भ्यस्त्रन्नित्यौणादिके त्रन् प्रत्यये कृते मन्त्रशब्दव्युत्पत्तेर्विपर्यये ऽप्यर्थज्ञा-
पकत्वानपायान्मन्त्रत्वमन नश्यतीति परिहरति * तदेवेति * एतमेव
परिहारं सूत्रारूढं करोति *तेनेति* येन कारणेनार्थपरत्वे विपर्यये
ऽपिमन्त्रत्वं न हीयते तेन मन्त्रत्वप्रसिद्धौ प्रयोजनभूतायां विशिष्टपद-
क्रमसमूहात्मकं वाक्यनियमादित्यपि सूत्रं योज्यमित्यर्थः। सूत्रैकदेशे
तस्मादावर्तते सूत्रमितियत्सूत्रशब्दप्रयोगो ग्रामैकदेशे ग्राम आयात
इति प्रयोगदर्शनात्। यद्वाध्याहारानौचित्यमाशङ्क्य सूत्रत्वाददोष
इति हेतुत्वेनोक्तम्। प्रसङ्गादपरं व्याख्यानद्वयमाह * अथ वेति *
बुद्ध्यारूढव्याख्यानार्थं बुद्धेः सत्यपीत्यादिभाष्यं अविरुद्धद्विपर्यये-
पे ऽर्थवत्त्वसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याह * न हीति * ज्ञाते च याचनं
न ह्यविद्वान्विहितो ऽस्तीति तृतीयाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनाविदुषो

याजमानवदार्त्विज्ये ऽप्यनधिकारादित्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अथेति एवमिति * परिहारभाष्यं स्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकाभिधानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वस्योक्तत्वात्पूर्वपक्षानापत्तेरयुक्तमाशङ्क्यानभिमतमपि वचनशब्दस्योच्चारणार्थत्वे संस्कारशब्दस्यापूर्वार्थत्वमापाद्यैतदुक्तमिति व्याचष्टे * तदपीति * नन्वपूर्वात्मको ऽपि संस्कारो ऽर्थाभिधानाद्भविष्यतीति मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वानपायात् कथं पूर्वपक्षापत्तिरत आह * यदि हीति * अविद्यमानवचनव्याख्यानार्थं यज्ञ इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * चतुःशृङ्गादीति * ननु गौण्या वृत्त्या चतुश्शृङ्गादिरूपस्य यागादेर्विद्यमानत्वात्कथमविद्यमानवचनत्वमत आह * यद्यपि चेति * तस्य गौणरूपस्यानुष्ठानाभावात्तत्प्रतिपादनमदृष्टार्थं स्यादित्यर्थः । यज्ञप्रकाशने च तस्य विततत्वेन प्रदेशविशेषानवधारणात्पाठक्रमानुरोधेनोच्चारणापत्तेः पूर्वपक्षसिद्धिः स्यादित्याह * न चेति * मामाहिंसीरित्यस्याचेतनवेदिविषयत्वादचेतनार्थबन्धनोदाहरणत्वं युक्तं न त्वविद्यमानवचनोदाहरणत्वमहिंसनस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह * मामेति * प्रसक्त्यभावात्तदपेक्षस्य प्रतिषेधस्याविद्यमानतेत्यर्थः । अचेतनार्थबन्धनव्याख्यानार्थमचेतने खल्वपीत्यादिभाष्यमर्थशब्देन संबोधनं प्रेषणं वाभिप्रेतमिति प्रतिपादयेयुरिति यदस्याहेति व्याचष्टे *औषध इति* अर्थविप्रतिषेधव्याख्यानार्थमर्थेत्यादिभाष्य व्याचष्टे * द्युत्वमिति * अदितेर्देवतात्वात्तद्विपरीतमेकैकमपि रूपं विप्रतिषिद्धमिति स्वयमन्यथा व्याचष्टे * कथं चेति * ननु स्तुत्यर्थमविद्यमानस्यापि गुणस्योपचारेणाभिधानोपपत्तेरेकस्यानेकरूपत्वं देवतायाश्च देवतान्तररूपत्वमिति हेतुद्वयं परिहरिष्यन्नत आह * न चेति * स्वाध्यायशब्दवाच्यानि मन्त्राक्षराणि यथाध्ययनकाले ऽभ्यस्यन्ते नैवमर्थाभिधानमिति स्वाध्यायवद्वचनव्याख्यानार्थं स्वाध्यायकाल इत्यादिभाष्यमनभ्यासमात्रेणाविवक्षावगमस्याशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * स्वाध्यायेति * अभिधेयार्थसंनिधिनिमित्ताभिधानानादरशङ्कानिराकरणार्थं पूर्णिका ऽवहन्ति करोतीति भाष्यकृतोक्तम् । अपि चेत्यादिभाष्यमर्थविशेषानभिधायित्वेन मन्त्राणामविज्ञेयत्वप्रतिपादनार्थमम्यक्सात इत्यादाविन्द्रस्तुतिरूपवाक्यार्थज्ञानादयुक्तमाशङ्क्याह * केचिदिति * सामान्यतो वाक्यार्थज्ञाने ऽप्यम्यगादिपदार्थाज्ञानात्सकलस्य मन्त्रस्यार्थवत्त्वं न सिद्ध्यतीति भावः । सृण्येवेत्यादीनां तु वाक्यार्थो ऽपि न ज्ञायत इत्याह * केषां चिदिति * ननु श्रोतुरप्रतिपत्तावपि मन्त्रस्याभिधायकत्वमत्र विरुद्ध्यते

अन्धस्येव रूपाप्रतिपत्तावपि प्रदीपस्य प्रकाशकत्वादत आह * न चेति * यदेकान्तेन कर्तुं शक्यमुच्चारणं तदेव मन्त्राणां कार्यमित्यर्थः । क चित्तु यदेकान्तेन कार्यमुच्चारणं तदेव शक्यमिति पाठः तत्र यदेकान्तेन पक्षद्वये ऽप्यनुष्ठेयमुच्चारणं तदेव मन्त्राणां कार्यमवधार्यते शक्यमिति कृत्वेति योज्यम् । अनित्यसंयोगव्याख्यानार्थमनित्यसंयोगः खल्वपीत्यादिभाष्यं कुसीदवृत्त्यादिनित्यार्थसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याह * अर्थेति * यस्य मन्त्रस्य यो ऽर्थः स्वरसतः प्रतीयते स एव तेन कर्मकाले प्रकाशनीयो नोत्प्रेक्षामात्रकल्पित इत्यर्थः । अतो भवत्यर्थपरत्वे केषु चिन्मन्त्रेष्वनित्यसंयोग इत्याह * केचिच्चेति * अनित्यस्यार्थस्याकर्माङ्गत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात्तत्संयोगस्यार्थाविवक्षाहेतुत्वोपपादनाय कर्माङ्गभूतैरित्युक्तम् । अनित्यसंयोगोदाहरणं व्याख्यातुमाह * यथेति * ना शिरं दुर्हे नयन्ति धर्मआनोभर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन् रन्धयान इति मन्त्रशेषः ऋषिप्रत्ययाधीनत्वादर्थतश्च निर्णयस्यार्षकथनम् । अपहारसामर्थ्यद्योतनार्थं त्रैलोक्यैश्वर्यवचनं किं कृतेनेति यदन्त इति कीकटशब्दनिर्वचनम् । तप्ते घृते पयोनिक्षेपेण निस्यन्दिते यच्छिष्टं तद्धर्मशब्देनोच्यते । भृञ्भरणइति भौवादिकस्य भृञो धात्वन्तरेणार्थकथनं व्याख्यानार्थम् । डुभृञ्धारणपोषणयोरिति जौहोत्यादिकस्य भृञो रूपं बिभृहीति दर्शितं यदीत्यानित्यसंयोगोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * यद्येतदिति * नत्वनित्यसंयोगपरिहारायार्थान्तरमस्य मन्त्रस्य वक्ष्यामो ऽत आह * न चेति * अर्थाविवक्षायाम्यनित्यसंयोगपरिहारसम्भवान्नाप्रतीयमानार्थकथनं युक्तमित्याशयः । मन्त्रानर्थक्यप्रतिज्ञाव्याख्यानार्थं तदेतैरिति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति *

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यानार्थमविशिष्टस्त्वितिभाष्यं प्रतीतिमात्रेण विवक्षानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * मन्त्रेति । अयमाशयः * मन्त्रोच्चारणस्य कर्माङ्गत्वं प्रयाजादिवत्साक्षाद्वाभ्युपगम्यते प्रोक्षणादिवद्वा मन्त्रद्वारेण साक्षादप्यङ्गत्वं प्रकरणेन वा स्यादध्ययनविधिसामर्थ्येन वा न तावत्प्रकरणेन कर्मप्रकरणे मन्त्रोच्चारणस्याविधानात् स्वाध्यायाध्ययनविधिना यथाम्नानवेदाध्ययनविधानात्कर्मप्रकरणपठितानां तत्रैवाध्ययनं विदधता कर्मप्रकरणा-

१ प्रोक्षणादीनामवघातादिद्वारापन्नया परम्परया कर्माङ्गता तद्वदिति

ध्ययननियमार्थवत्त्वाय तदङ्गत्वमाक्षिपतोच्चारणं विनाङ्गत्वायोगा-
त्कर्मकालोच्चारणविधिकल्पने कृते कैमर्थ्यापेक्षायामुच्चारणस्य क-
र्माङ्गत्वमाक्षिप्यतइति चेत् न। मन्त्राङ्गत्वान्निर्वाहाय कल्पितस्योच्चा-
रणस्य मन्त्राक्षराभिव्यक्तिमात्रेण निराकाङ्क्षस्य साक्षात्कर्माङ्गत्वा-
योगात्। नापि मन्त्रद्वारेणोच्चारणस्य कर्माङ्गत्वं मन्त्राक्षराणाम-
क्रियारूपत्वेन प्रकरणाग्राह्यत्वात् यथोक्तम्।

नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात्।
गुणद्रव्ये कथम्भावैर्गृह्णन्ति प्रकृता क्रियाः॥

इति अध्ययनविध्याक्षिप्तस्याप्यङ्गत्वस्य स्वव्यापारं विनानुपपत्तेर-
श्चारणस्य पुंव्यापारत्वेनाभिधानमन्तरेणानिर्वाहात्। अत एव श्रुतिवि-
नियुक्तानामपीषेत्वादीनामभिधानं विनाङ्गत्वानुपपत्तिः। न च पदार्था-
भिधानव्यापारमात्रेणाङ्गत्वं कर्मानुष्ठानौपयिकत्वेन तस्य वाक्यार्थ-
मात्रप्रतिपादनमात्रे पर्यवसानात्। अतः प्रकरणावधारिताङ्गभावानां म-
न्त्राणां कर्मानुष्ठानौपायिकवाक्यार्थप्रतिपादनव्यापारेणाङ्गत्वावसाया-
त्कर्मकाले मन्त्रोच्चारणार्थस्यार्थाभिधानपर्यवसानासिद्धिरिति कर्म-
समवेतानुष्ठास्यमानार्थस्मृतिफलत्वेनेति करणामन्त्राभिप्राय क्रियमा-
णानुवादिनामनुष्ठीयमानार्थस्मृतिफलत्वात् । अनुमन्त्रणादीनां च
कृताकृतप्रत्यवेक्षणायानुष्ठितार्थस्मृतिफलत्वात्प्रोत्साहनार्थानां चाग-
न्मस्व संज्योतिषा भूमेत्यादीनां यदेव श्रद्धया करोति तदेव वीर्यव-
त्तरं भवतीति वाक्यावधारितकर्माङ्गभूतश्रद्धाजननार्थमनुष्ठेयकर्म-
स्मृतिफलत्वात्स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां चारादुपकारकत्वं स्तुत्यर्थत्वेन क-
र्मसमवेतार्थप्रकाशनानियमात्। एवं च कर्मौपयिकार्थाभिधानार्थत्वेन
प्रकरणपाठार्थत्वोपपत्तेर्नादृष्टकल्पना युक्तेत्याह * अतश्चेति * ननु
प्रकारान्तरेणाप्यनुष्ठेयार्थस्मृतिसिद्धेर्मन्त्रनियमस्यादृष्टार्थत्वं त्वत्पक्षे
ऽपि कल्प्यमत आह * यद्यपि चेति * लिङ्गाच्च दृष्टार्थतावगतेर्न
दुर्बलप्रमाणवशेनादृष्टार्थत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह *अयदयं चेति*
ननु प्रकरणबाधे सामान्यसंबन्धाभावात्तत्सापेक्षत्वेन लिङ्गस्यावि-
नियोजकत्वं स्यादत आह * न चेति * नात्र प्रकरणावगम्यक्रतु-
संबन्धाख्यसामान्यसंबन्धो बाध्यते विरोधाभावाद् द्वारविशेषसंब-
न्धे तु विरोधः तत्र च प्रकरणस्य शक्तिरूपलिङ्गसापेक्षत्वात्तद्बाध-
स्य युक्तमेवेत्याशयः। दृष्टार्थत्वेनाविरोधात्र कस्य चिद् बाध इत्याह
* तस्मादिति * अभिधानार्थत्वाभावे च निर्व्यापाराणां मन्त्राणां प्र-

१ उच्चारणेनाभिव्यक्तानामित्यर्थः।
२ मन्त्रव्यापारत्वाभावात् सती ह्यर्थाभिधानमन्त्रस्य एव मन्त्रव्यापार।

करणग्रहणायोगादुच्चारणं व्यापारद्वारेण प्रकरणग्रहणे तस्यानुष्ठा-
नानौपयिकत्वेनाभिधानपरकर्मविधिनानाक्षेपादविधानाच्चोच्चारणा-
द्वारेण प्रकरणग्रहणं प्रकरणग्रहणाच्चोच्चारणमितीतरेतराश्रया-
पत्तेरुच्चारणविधिकल्पनं विना कर्मकालोच्चारणकर्त्तव्यतायां प्र-
माणाभावाद्याज्ञिकाचारदर्शनेनोच्चारणविधिकल्पने क्लेशः स्यादित्य-
र्थान्तरन्यासेनाह * एवं चेति * उपसंहरति * अत इति * नैव-
मित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे नैवमित्यभिधानार्थत्वे ऽप्यसमवेतार्थप्रका-
शनस्यादृष्टार्थत्वापरिहारात्तत्पर्यन्तत्वकल्पनं न युक्तमित्याशयः। त-
दुच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ततश्च वचनान्नैपा-
मितरार्थं प्रयुज्येतेत्यसमवेतस्यापि समवेतविशेषणत्वेनाभिधानस्य[1]न-
वमे वक्ष्यमाणत्वाद्विशिष्टरूपप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वापरिहारात्तात्पर्य-
पूर्वकमनुष्ठितमभ्युदयकारि भवतीति नियमादृष्टकल्पनेन चाभिधा-
नार्थत्वोपपत्तेः काममित्युक्तं तस्मादस्तीत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिति * नन्वस्तु श्रुत्यविनियुक्तानामुक्तेन न्यायेनार्थप्राधा-
न्ये श्रुतिविनियुक्तानां त्वर्थप्राधान्ये ऽभ्र्यादानादिमन्त्राणां लिङ्गा-
देव विनियोगसिद्धेस्तदर्थशास्त्रानर्थक्यं स्यादत आह * तां चतु-
र्भिरिति * इतिकरणो ऽत्र मन्त्रविनियोजकश्रुतिमात्रपरिग्रहार्थः।
चतुर्भिरितितृतीयया मन्त्राणां करणत्वे ऽभिहिते स्वव्यापारं विना
तदयोगात् उच्चारणस्यात्तद्व्यापारत्वात्कर्मोत्पत्त्यनुपयोगित्वाच्च
स्वव्यापारकर्मोत्पत्त्युपयोग्यभिधानव्यापारेण करणत्वाध्यवसायाच्च-
तुर्भिरभ्र्यादानमभिदध्यादिति वाक्यार्थावगमे ऽइति करणविनियु-
क्तानामर्थक्रियारूपत्वेन कथम्भावाग्राह्यत्वात् द्रव्यदेवतावत्क्रियो-
त्पत्त्युपयोगित्वावगतेः कारकत्वावसायात्करणव्यतिरिक्तकारकत्वा-
नुपपत्तेः करणत्वानिश्चये सति पूर्ववदभिधानार्थत्वासिद्धेः स्तोत्रश-
स्त्रमन्त्राणां च स्तौतिशंसतिभ्यामेवाभिधानार्थत्वावसायात्तां चतु-
र्भिरादत्तइत्यादिश्रुतिविनियोज्येष्वभ्र्यादानादिमन्त्रेषु तदर्थशास्त्रान-
र्थक्यप्रसङ्गायोगेनाप्यर्थप्राधान्यमविहतमित्यर्थः। अनेन च नन्वि-
त्याशङ्काभाष्यस्य काममित्युत्तरभाष्यं व्याख्यातं अथेत्याशङ्कानिरा-
करणार्थत्वेन।

गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति ॥ ४१ ॥

सूत्रमवतारयितुं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * यदामइति *

---

१ उत्पत्त्यपूर्वानुपयोगित्वात् द्रव्यदेवताप्रकाशकस्येव कर्मोत्पत्त्यनुपयोगित्वमन्यस्य तु फ-
लापूर्वोपकारित्वम् ।

नन्विति प्रोक्तामाशङ्कामनुभाष्य चतुःसंख्याविशिष्टमितिभाष्येण प-रिहृतं तदादानस्यापीष्टकासमुच्चयनार्थमर्थात्प्राप्तेगुणार्थेनेति च सूत्र-विरोधादयुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे * यद्यपीति * अर्थप्राप्ते चा-दाने संख्याविधौ भवत्यादानसंख्याविशिष्टतेत्यर्थः । विशिष्टादानवि-ध्यभावादरुणैकहायनीन्यायानुपपत्तेः अर्थप्राप्तस्य चादानस्यानुवा-दत्वेनैकविधावितरेण विशेषुमशक्यत्वाल्लिङ्गतश्चैकैकस्यैव मन्त्रस्य प्राप्तेः । संख्यानाकाङ्क्षत्वात्समुच्चयासिद्धेरपरितोषात् फलतो गु-णार्थत्वप्रतिपादनपरत्वेनान्यथा व्याचष्टे * अथ वेति *

परिसंख्या ॥ ४२ ॥

अत्र भाष्यकृता परिसञ्चक्षाणे चेति पूर्वोक्तदोषत्रयमनु-भाष्य लिङ्गप्राप्तमन्त्रादानसम्बन्धविधानानर्थक्यापत्तेः । स्वार्थहानं स्यात् तदप्राप्तमन्त्राश्वाभिधानासम्बन्धविधानात्तु नैव दोषप्रस-क्तिरिति नैवमित्यादिना स्वार्थहानिं परिहृत्य लिङ्गादित्यादिना श्रुति-परिच्छिन्नेऽर्थे लिङ्गस्याविनियोजकत्वाद्गर्दभरशनासम्बन्धाप्राप्तेन प्रा-प्तबाधः प्राप्त्यभावादेव च गर्दभरशनाग्रेति प्रतिषेधायोगात्परार्थ-कल्पनाभाव इति दोषत्रयं परिहृतम् । तत्र प्राप्तबाधपरिहारभाष्यं तावदृजुत्वाद्व्याख्यातुमाह * यावद्धीति * नन्वप्रामाण्यापत्तेर्मा नाम रशनामात्रे मन्त्रविनियोजकश्रुतिः कल्प्यतां लिङ्गादेव तु वि-नियोगस्सेत्स्यत आह * नचेति * उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति * तदेतदाहेति * श्रुत्यभिप्रायो भाष्ये वाक्यशब्दः स्वार्थहानपरिहार-भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * यद्यपीति * गर्हार्थेनापिशब्देन क्लिष्टत्वम-स्य भाष्यस्य सूचितं सामान्येनेत्यभिप्राय इति शाकपार्थिवादिवन्म-ध्यमपदलोपी समासः सामान्यशब्देन निर्विशेषणत्वमुक्तं नशब्देना-दाने मन्त्रस्य सम्बन्धो विधीयते येन लैङ्गिकप्राप्तिः । सम्भयास्तदर्थ-शास्त्रानर्थक्यप्रसक्तेः स्वार्थहानं स्यादित्यर्थः । किमित्येवं व्याख्या-यते इत्यपेक्षायां यत क्रिययैव मन्त्रस्य सम्बन्धो युक्तः इत्यध्याहा-रेण योज्यम् । तदेव कुत इत्यपेक्षायां कारकाणां साक्षात्परस्परस-म्बन्धाभावादित्युक्तं तेनादानसम्बन्धनिराकरणभाष्यस्यायमर्थो भव-तीत्याह * तस्मादिति * का तर्ह्यत्यश्वाभिधानीमिति कारकस-म्बन्धप्रतिपादकस्य[1] भाष्यस्य गतिरत आह * किं तर्हीति * द्वितीयान्तेन कर्मशक्त्याक्षिप्तविशिष्टक्रियासम्बन्धविवक्षयेदमुक्तमिति भावः । एवं व्याख्यायमाने विशिष्टानुवाददोषापत्तेरपरितोषादश्वाभिधान्युद्देशेन

१ क्रियया सकारकाभिधायी कारकयो संबन्धप्रतिपादनात् ।

मन्त्रविशिष्टादानविध्युत्तरकालं परस्परनियमलभ्यकारकसम्बन्धाभिप्रायेणान्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * नन्वश्वाभिधानीविशिष्टेऽप्यादाने रशनादानत्वाविशेषेण लैङ्गिकमन्त्रप्राप्तिसम्भवात्तदर्थशास्त्रत्वमपरिहृतं स्यादत आह * सर्वथेति * परिसंख्याफलत्वेनायं दोषः परिहार्य इत्याशयः। नन्वश्वाभिधान्यां मन्त्रविशिष्टादानविधौ वर्जनबोधकत्वाभावान्न परिसंख्यात्वं स्यादित्याशङ्कते * नन्वेवमिति * परिहरति * फलेनेति * न चैवमौपचारिकत्वापत्तिः फलत एव परिसंख्याव्यपदेशादित्याह * सर्वत्र हीति * प्रसङ्गान्नियमव्यपदेशोऽपि फलेनैवेति दर्शयितुं नियमग्रहणं परिसंख्या वर्जनबुद्धिस्तदर्थो नञादिः परिसंख्याशब्दः तस्माद्वा ब्राह्मणो न हन्तव्यो नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादीनामेव श्रुत्या परिसंख्यात्वं निषेधपर्युदासव्यपदेशविशेषात्तु व्यवहारसिद्धेः न परिसंख्याव्यपदेशः सत्यमेव वदितव्यमित्यादीनामेवकाराच्छ्रुत्या नियमत्वम्। अन्यत्र तु फलेनैव नियमपरिसंख्याव्यपदेशः। ननु प्रोक्षणादावप्यौदासीन्यनिवृत्तिकर्त्तव्यतानियमदर्शनादवघातादौ चाप्राप्तप्रापणाद्दलनादिनिवृत्तिदर्शनादिमामगृह्णन्नित्यादावपि चाप्राप्तप्रापणकर्त्तव्यतानियमदर्शनात् फलतो व्यपदेश तत्सङ्करात् विध्यादीनां सङ्करप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण पृच्छति * कस्तर्हीति * फलासङ्कराभिप्रायेणोत्तरमाह * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * विधिरेव हीति * कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * विधेयस्वरूपप्राप्तेरेवात्र फलत्वसम्भवान्न तत्र नियमौदासीन्यनिवृत्त्योर्विप्रकृष्टयोः फलत्वं युक्तमिति भावः। अवघातादौ तु नियमताफलत्वान्नियमव्यपदेशमाह * यत्र त्विति * ननु तत्राप्यर्थाक्षेपात् प्रागेव प्रत्यक्षेण विधिनावघातादेरप्राप्तस्यैव विधेः स्वरूपप्राप्तिरेव फलं स्यादत आह * तण्डुलेति * नन्वर्थतः प्राप्तिसम्भवान्माभूत्प्राप्तिमात्रस्य फलत्वम्। अप्राप्तांशपूरणवदन्यनिवृत्तेरपि प्रतीयमानायाः कस्मान्न फलत्वं स्यादत इत्याह * तदप्राप्तांशेति। अयमाशय. * अप्राप्तांशपूरणात्प्रागुपायान्तराक्षेपस्य निराकर्त्तुमशक्यत्वात्तन्निवृत्त्यनुपपत्तेः उत्तरकालं चानुनिष्पादितत्वेन सिद्धेर्न प्रयोजनापरपर्यायमन्यनिवृत्तेः फलत्वं युक्तमिति। प्रसिद्धनियमव्यपदेशहान्यापत्तेरपि नास्याः फलत्वमित्याह * न चेति * अविधेयगतत्वेन च विप्रकृष्टत्वान्नान्यनिवृत्तिः फलमित्याह * प्रत्यासन्नं चेति * नन्वन्यनिवृत्तेः फलत्वाभावे विध्यनिवारितत्वादुपायान्तराणामप्याक्षेपः प्रसज्येतेत्यत आह * तत्प्रसक्तौति * अन्यनिवृत्तिं विना नियमानुपपत्तेर्नान्तरीयकान्यनिवृत्त्यवगतेरुपायान्तराक्षेपवारण-

मित्याशयः । यदि त्वाक्षिप्तेषूपायान्तरेष्वयं विधिः प्रवर्त्तेत ततः शा-
स्त्रमन्तरेण प्राप्तोपायान्तरनिवृत्त्ययोगाच्छास्त्रस्यैवान्यनिवृत्तावपि
तात्पर्यकल्पना स्यान्न त्वेतदस्ति श्रुतिकल्पनं विनार्थाक्षेपस्याप्राप्त-
त्वेन मन्थरत्वाच्छीघ्रप्रवृत्तेन प्रत्यक्षेण विधिनैवैकोपायनियमे नैरा-
काङ्क्ष्येणार्थाक्षेपानुपपत्तेः[1]। प्रापकाभावादेवोपायान्तरनिवृत्तिसिद्धेर्न
शास्त्रस्य तत्पर्यन्तं व्यापारः कल्प्यत इत्यभिप्रायेणाह * न चेति *
उपसंहरति * सा चेति * उभयोस्तु नित्यप्राप्तौ पुनर्वचनस्य स्व-
रूपप्राप्तिनियमफलत्वायोगेनान्यनिवृत्तिफलत्वात्परिसंख्याव्यपदेश्य-
त्वमित्याह * यत्पुनरिति * प्राप्त इति सप्तम्यास्तत्र चान्यत्र चेति
सप्तमीभ्यां वैयधिकरण्येनान्वये तत्र चान्यत्र च प्राप्नुयादित्यर्थो
भवति सामानाधिकरण्ये तु तत्रान्यत्रेति । यथासंख्येनोभयत्रोदा-
हरणमाह * यथेति * चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि पूर्वेद्युर्गृहमेधी-
यं विधाय श्रुतमाज्यभागौ यजति यज्ञताया इत्युदाहृत्य दशमे-
ऽष्टधा चिन्तयिष्यते तत्रातिदेशप्राप्तयोराज्यभागयोरनुवादमात्रमे-
तदित्याद्यः पक्षः, द्वितीयस्त्वानर्थक्यपरिहारायोभयत्र विहितयोरा-
ज्यभागयोरिहाभ्युदयकारित्वकल्पनया प्रकृतिवदित्थं कर्त्तव्यमि-
त्युपदेशातिदेशाभ्यां संहत्य विधिरिति तृतीयस्तूभाभ्यां विधान-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेर्यज्ञताया इति च स्तुतिदर्शनात् प्रकृतगृहमेधीय-
स्तुत्यर्थमिति चतुर्थस्तु गृहमेधीयविध्येकवाक्यत्वाभावेन तत्प्रशं-
सार्थत्वायोगात् यज्ञताया इत्याज्यभागस्तुतिप्रतीतेरनन्यपरं पुनः
श्रवणमाज्यभागधर्मककर्मान्तरविधानार्थमिति,। पञ्चमस्त्वाज्यभाग-
द्वस्य धर्मलक्षणार्थत्वापत्तेः कर्मान्तरविध्ययोगादतिदेशेनाज्यभागयोः
प्रयाजादिषु च प्राप्तेष्वाज्यभागपुनःश्रवणमन्यपरिसंख्यार्थमिति
सोऽयमिह दर्शितः । षष्ठस्तु चोदकप्राप्तेः प्राथम्यात्फलतः परिसं-
ख्यानुपपत्तेस्त्रिदोषत्वापरिहारादुपदिष्टाज्यभागवर्जमतिदेश इति स-
प्तमस्त्वङ्गकरणोपकारातिदेशद्वारेण युगपत्सर्वपदार्थप्राप्तेस्तद्वर्ज-
नपक्षस्य तृतीये चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थमि-
त्यत्र निराकृतत्वादाज्यभागयोरेवातिदेशोपसंहार इति । इममपि पक्ष-
मतिदेशस्य क्रत्वर्थपदार्थविशेषगोचरत्वेन सामान्यविधिरस्पष्टः सं-
दिह्येत विशेषत इत्युपसंहारायोग्यत्वान्निराकृत्य फलतोपकारप्राप्त-
ताज्यभागनिराकाङ्क्षत्वेनातिदेशाभावाद् गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापना-
र्थमिदं वचनमिति सिद्धान्तो वक्ष्यते । नन्वन्यनिवृत्तिफलत्वे परिस-

१ लिङ्गरूपसामर्थ्येनाक्षेप ।
२ विधि फलम् । नियमविधिफलम् ।

ङ्गयाया निवृत्तेः प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राप्तमन्त्रविषयत्वापत्तेः त्रिदोषत्वमपरिहार्यं स्यादत आह * अत्रापि चेति * नन्वेवं सत्यानुमानिकवाक्यप्रतिबन्धकफलत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न गर्दभरशनानिवृत्तिफलत्वं स्यादत आह * सर्वस्येति * अप्राप्तविधित्वे ऽपि फलतः परिसंख्यात्वे विस्तरेणोक्तम् । सुखग्रहणार्थं सफलयति * तेनेति * परिसंख्यानिरूपणस्य तदर्थशास्त्रतापरिहारोपयोगितामाह * इत्यः पौनरुक्त्यादिति *

अर्थवादो वा ॥ ४३ ॥

* नन्विति * भाष्येण ब्राह्मणाम्नातस्य वाक्यस्य मन्त्रप्रदेशाम्नातमन्त्रविशेषलिङ्गप्रकरणानुमितविधिशेषत्वाभावादर्थवादत्वं न युक्तमिति प्रागुक्तां शङ्कामनुभाष्य नायमित्यादिना मन्त्रस्तुत्यसम्भवे ऽपि प्रथमस्तुतिर्भविष्यतीति परिहृतं तद्व्याचष्टे *यद्यपीति* प्रथनस्यार्थप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । स्तुतिरयुक्तेति शङ्कते * ननु चेति * परिहरति * नैतदिति * आनर्थक्यात्तर्ह्यविधेयं प्रथममत आह * विधाने त्विति * अस्तु वा नियोगतः प्राप्तिस्तथाप्यर्थाक्षेपात्प्रागध्वर्युकर्तृकत्वासिद्ध्यर्थं विधिरर्थवान् भविष्यतीत्याह * एवं चेति * उपसंहरति * तस्मादिति * मन्त्रः पुनरिति भाष्यमवतारयितुमाशङ्कते * एवमपीति * एतदाशङ्कानिराकरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नेति * कथं मन्त्रोपादानेन प्रथनस्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुतिप्रकारदर्शनार्थमित्थमिति भाष्यं व्याचष्टे * प्रथनमिति * प्रसङ्गाद्यज्ञपतिप्रथनं पुरोडाशप्रथनस्य फलत्वेन कीर्त्यते स्तुत्यर्थं चेति जिज्ञासितुं किमेतदिति पृष्टं तद्व्याचष्टे * किमिति * फलत्वेन मन्त्रार्थत्वेनानुसन्धानमनेकयजमानकेषु च विकारेषु यजमानशब्दवद्यज्ञपतिशब्दस्योह इति जिज्ञासाप्रयोजनम् । नेति ब्रूम इत्युत्तरभाष्यमर्थवादाभिप्रायेण तावत् व्याचष्टे * नेत्याहेति * एवं तु मान्त्रवर्णिकफलकल्पनसम्भवेन यज्ञपतिप्रथनस्य फलत्वानपायात्पर्णमय्याधिकरणे निराकृतत्वेन च जिज्ञासानुपपत्तेरपरितोषान्मन्त्राभिप्रायेण व्याचष्टे * मन्त्रो ऽपि त्विति * [1]करणविभक्तिनिर्देशाभावे ऽपि समाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वितिपूर्वमाग्निं गृह्णातीत्यादिषु तृतीये किमृत्विग्गामितया वर्चःप्रभृतिफलमाशास्यं यजमानगामितया वेति विचारदर्शनेन फलकल्पनाभ्युपगमादिति करणावगतक्रियासंबन्धा-

---

१ यतो ऽत्रापि करणविभक्त्यैव विनियोगः नतु तत्र प्रथस्वेति पदमपि करणमन्त्रः न प्रयासंभवे ऽपि ।

न्यथानुपपत्तिकल्पितकरणतान्वयसिद्ध्यर्थं श्रुतार्थापत्त्या करणविभक्तिकल्पनमभिप्रेत्य करणविभक्तिविनियुक्तानामित्युक्तम् । कथमित्यादिना भाष्यमाक्षिपति * कथमिति * कस्येति कर्मणि षष्ठी किंविषये इत्यर्थः । समाधानं प्रतिजानीते * उभयथा ऽपि त्विति * अस्तु पुरोडाशप्रथनविषयत्वमङ्गीकृत्य प्रश्नं तावदुपपादयति * अस्तु तावदिति * सो ऽयं याज्ञिकमतानुसारीत्यर्थः * स्वसिद्धान्तेनेति* निष्प्रमाणकत्वं सूचितम् । उत्तरमुपपादयति * तत्रेति * यस्त्वयमध्वर्युकर्तृकः पुरोडाशविषयः प्रयोजकव्यापारात्मकः प्रथनरूपो ऽर्थो नास्तीत्युक्तः स यद्यपि पूर्वमेव कृतत्वादिदानीं नास्त्येव न वर्त्तते तथापि यथा सत्ता वर्त्तमानता भवति तथा मन्त्रेणोच्यतइत्यर्थः इत्थम्भूतलक्षणे सत्तयेति तृतीया । ननु पुरोडाशकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारो मन्त्रेणानुष्ठेयतयोच्यते नाध्वर्युकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारो वर्त्तमानतयेत्याशङ्क्योपपन्नः शब्दार्थ इत्युक्तम् । अनुष्ठातृरूपप्रयोजकव्यापारानभिधाने ऽपि प्रेषणात्मकप्रयोजकव्यापाराभिधानादुपपन्नः प्रथयतिशब्दार्थ इति भावः । अनेन च यश्चेत्यादिभाष्यं व्याख्यातं लिङ्गान्मन्त्रस्य प्रथनाङ्गत्वावगतेरभिमर्शनकाले प्रयोज्यत्वानुपपत्तेरपरितोषात्पुरोडाशप्रथनविषयएवान्यथाभाष्यं व्याचष्टे *अथ चेति * अस्मिन्पक्षे कथमसत्यनुक्ते पुरोडाशकर्तृके प्रयोज्यव्यापाररूपे प्रथने प्रयोजकव्यापारवाची प्रथयतीतिशब्द इति प्रश्नभाष्यार्थः । उत्तरभाष्यं व्याचष्टे * तदुपपादयतीति * प्रतीकेनैकदेशेन गृहीतो यो मन्त्रस्तेनोपात्तः प्रयोज्यव्यापारो यस्मिन्ब्राह्मणे तत्प्रथयतीति प्रयोजकव्यापारं विधत्तइत्यर्थः । यश्चेति भाष्यं प्रथस्वेति प्रेषणरूपे प्रयोजकव्यापाराभिधानेन प्रयोज्यव्यापाराभिधानानुपादानादस्मिन्पक्षे ऽनुपपन्नमाशङ्क्य प्रयोज्यव्यापारोपादानपरतया व्याचष्टे * यश्चेति * नन्वेतयान्नाद्यकामं याजयेदित्यादिषु प्रयोज्यव्यापारानुपादाने ऽपि प्रयोजकव्यापारोपादानदर्शनात्तत्पूर्वकत्वनियमो नास्तीत्युत्तरं कस्मान्नोक्तमत आह * यद्यपि चेति * अर्थक्रमानुसारिशब्दक्रमनियमादर्शनेनास्याभिप्रायस्यातितुच्छत्वात्प्रश्नोत्तरभाष्ययोश्चोभयोरप्यनार्जवापत्तेरपरितोषात्स्वमतेनार्थवादगतयज्ञपतिप्रथनप्रश्नविषयतया व्याचष्टे * अथ चेति * अत्रैवोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * तदभिधीयतइति * नन्वस्मिन्पक्षे मन्त्रेणेत्यादिभाष्यं पुरोडाशप्रथनाभिधायित्वादयुक्तं स्यादत आह * मन्त्रेणेति * नन्वेवं तर्ह्युरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति ब्रवीति यश्चोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति ब्रूत इति च वक्तव्यमत आह * प्रथस्वेत्ययमिति * तत-

ऽथेवं भाष्याथा भवतीत्याह * यज्ञेवमिति * यज्ञोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति शब्दोच्चारणेन यज्ञपतिं प्रथयतीत्यर्थः। कथं शब्दोच्चारणमात्रेण प्रथनकर्तृत्वं स्यादत आह * गुणवादादिति * प्रेषणरूपप्रयोजकव्यापारकर्तृत्वमुत्पादनरूपप्रयोजकव्यापारकर्तृत्वेनोपचर्यतइत्यर्थः। यद्वा तत्करोति तदाचष्टे इत्याख्याने ऽपि णिजुत्पत्तिस्मरणान्मुख्यवृत्तित्वेन प्रथनाख्यानात्प्रथयतिशब्दोपपत्तिरित्याह * अथ वेति * एवं व्याख्याने यज्ञपतिप्रथनस्य फलत्वाभावे निरालम्बना स्तुतिर्न युक्तेत्याशङ्कोत्थानात्पूर्वग्रन्थसङ्गतिः समञ्जसेत्येतदेव व्याख्यानमभिप्रेतम्।

अविरुद्धं परम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तमिति भाष्येणार्थपरत्वे विशिष्टपदक्रमसमूहात्मकवाक्यनियमार्थक्याशङ्कानुभाषणार्थत्वेन परमिति सूत्रावयवं व्याख्याय काममित्यादिना परिहारार्थत्वेनाविरुद्धमिति सूत्रावयवो व्याख्यातस्तस्य तात्पर्यमाह * दृष्टार्थेति * क्रमान्यत्वे ऽप्युच्चारणाविशेषापगमाददृष्टान्तरं विनोच्चारणक्रमनियमानर्थक्यापत्तेरदृष्टद्वयकल्पनात्पूर्वपक्षे गौरवमित्याशयः। वाक्यनियमहेतोर्व्याख्यानान्तरेष्वप्येतदेव सूत्रं परिहारार्थत्वेन योजयति * एतेनेति * एतेन नियमादृष्टकल्पनायामपि दृष्टार्थस्याविरोधेनादृष्टार्थहेतुत्वेन मन्त्रत्वादिनियमो निराकृत इत्यर्थः। एतदेव विवृणोति * सत्स्वपीति *

सम्प्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥

अथेति भाष्येण शुद्धशास्त्रानर्थक्याशङ्कानुभाषणार्थत्वेन सम्प्रैषे कर्मगर्हेति सूत्रावयवं व्याख्याय तत्रेत्यनेन च परिहारप्रतिज्ञार्थत्वेनानुपालम्भ इति सूत्रावयवं व्याख्याय कर्तव्यमित्यनेन च हेतुप्रतिपादनार्थत्वेन संस्कारत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय पुनरुपायान्तरेणापि सा प्राप्नोतीत्यन्यथापि स्मृतिसिद्धेरानर्थक्यमाशङ्क्याने नोपायेनेत्यनेन भाष्येणादृष्टसंस्कारत्वादित्यावृत्त्या स एव व्याख्यातस्तस्यैव तात्पर्यतो व्याचष्टे * येयमिति * संस्कारत्वादिति सूत्रावयवं स्वयमन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति *

अभिधाने ऽर्थवादः ॥ ४६ ॥

चत्वारीत्यादिभाष्येणाविद्यमानवचनपरिहारार्थत्वेन तावदेतत्सूत्रं व्याख्यातम्। तत्र कस्य स्तुतिः किमर्था वेत्यपेक्षायामाह

* चत्वारीति * अस्मिंस्तु व्याख्याने प्रदेशविशेषापरिज्ञानान्मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वापत्तेरपरितोषाद्विनियोगानुसारेण स्वयमन्यथा व्याचष्टे * हौत्रे त्विति * हौत्रं प्रवचनमृग्वेदः तद्विहितानां मन्त्राणां नोत्साहकत्वं यजुर्वेदविहितानामेव केषांचित्तथात्वदर्शनादिति वक्तुं हौत्रग्रहणं विषुवन्नामैकाहविशेषः तत्रातिदेशतश्च चत्वार्याज्यसंज्ञकानि शस्त्राणि होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकप्रयोज्यानि प्राप्तानि । तत्रान्येषामनाग्नेयत्वाद्धौतृविशेषणम् । ततः किमिति चेदत आह * तस्येति * आग्नेयं होताज्यं शंसतीति श्रुतिर्होतुराज्यस्याग्नेयत्वं सूर्यदेवत्यं ह्येतदहरिति श्रुतेर्विषुवत्संज्ञकस्याह्न आदित्यदेवतत्वमतिदेशप्राप्तानैन्द्रवाय्वादिदेवतात्वाच्च वस्तुवृत्त्याऽऽदित्यदेवतत्वमस्तीति कृत्वा सत्यवादित्युक्तं तेजस्त्वादिसामान्यं चादित्यधर्माणामग्नावुपचारस्यालम्बनं स्तोत्रशस्त्राणामदृष्टार्थत्वात्कर्मसमवेतदेवतानादरेणाव्यक्तलिङ्गत्वादस्य मन्त्रस्यास्येति च सर्वनामयुक्तत्वात्सन्निहिताग्निस्तुत्यर्थत्वावधारणं यज्ञसमृद्धयत्यादिभाष्येण एतदेव सूत्रमचेतनार्थबन्धनपरिहारार्थत्वेनाप्यौपचार्यादावचेतनचैतन्याभिधानेनार्थवादत्वं परिहार इत्याकृत्या व्याख्यातम् । तत्करणमन्त्राणामदृष्टसाधनस्तुत्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याह * एवमिति * अविद्यमानवचने यथा स्तुतिरयं परिहारः एवमचेतनार्थबन्धनेऽप्यनेन स्तुतित्वमात्रेण कर्मसाधनस्मृतिपरिहार इत्यर्थः । कर्मसाधनस्मृत्यर्थस्यापि मन्त्रस्य विशेषणांशे स्तुत्यर्थत्वोक्तिरिति भावः । सकलस्य तर्हि मन्त्रस्य कारणत्वं न सिद्ध्येदित्याशङ्कास्ति तावदित्युक्तम् । करणमन्त्रोच्चारणे कर्मसाधनस्मृतिस्थापकरूपति । तत्राकर्मसमवेतार्थाभिधायिनामपि पदानां समवेतार्थपदद्योतत्वेन स्मृत्यर्थत्वोपपत्तेः सकलस्य मन्त्रस्य करणत्वसिद्धिरित्याशयः ।

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥

यस्त्वर्थविप्रतिषेधः शङ्कितः स गौणत्वात्परिहर्तव्य इत्येवं सूत्रं व्याख्यातुमदितिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदितिरिति * स्तुतिविषयत्वाद्गौणत्वस्य स्तुतित्वस्य चार्थवादाधिकरणादुत्पादितस्याप्यौदुम्बराधिकरणविधित्वशङ्कानिराकरणेन प्रतिष्ठानादौ तूभयार्थाधिकरणवदित्युक्तम् ।

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥

यत्त्वित्यादिना भाष्येण विद्याकाले संनिहितस्याप्यर्थस्य यद्वचनमनभिधानं तत्तस्य कर्मानङ्गत्वादयुक्तमिति सूत्रं व्याख्यातम् ।

तदर्थस्य प्रागनुपन्यासादयुक्तमाशङ्क्याह * यद्यपीति * व्याचष्टे * यदि हीति * नन्वित्यादिना प्रागुपन्यस्ताभिधानानभ्यासाशङ्का ऽनुभाषणपूर्वकं परिहृता तद्व्याचष्टे * तदनभ्यासस्त्विति *

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥

सूत्रव्याख्यानार्थे विद्यमाने ऽपीति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * लोकाप्रयुक्तपदार्थस्य केनापि ज्ञातुमशक्यत्वात्कथं सत्त्वावधारणेत्याशङ्क्य निगमेत्यादिभाष्यकृतोक्तं तद्व्याचष्टे * तत्र चेति * अर्थः सामर्थ्यं पदान्तरसामानाधिकरण्यादियोग्यता प्रकरणं प्रक्रमः तयोः सर्वत्र लोकवेदयोरर्थज्ञानोपायत्वं प्रसिद्धम् । सूक्तं देवताज्ञानमव्यक्तलिङ्गायामृचि देवताज्ञानहेतुत्वेनार्थज्ञानोपायः । आर्षज्ञानस्याहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादावस्मदर्थज्ञानहेतुत्वेनार्थज्ञानोपायत्वं निगमादेरपि प्रसिद्धमेवार्थज्ञानोपायत्वम् । सूक्तदेवतादिस्मरणाददर्शनाच्चैषामर्थज्ञानोपायत्व विदुषामभिमतमिति निर्धीयतइत्याह * तेषां हीति * ननु स्वार्थज्ञानस्योपायत्वे भूतांशो नाम ऋषिर्जरामरणनिरासायाश्विनौ तुष्टावेत्येवमार्षस्योपाख्यानादनित्यसंयोगे नित्यत्वं वेदस्यापद्येतात आह * यथैवेति * ननु लोपविकारादीनामुपायमात्रत्वेनापारमार्थिकत्वात्पदानित्यत्वापादकत्वञ्च जातमार्षे तु कथमित्याशङ्क्यार्षस्याप्युपायत्वेनाङ्गीकारेण तत्परिहारमाह * तत्रेति * पारमार्थिकत्वे ऽपि वा मन्त्राणामृषिकृतत्वाभावात्प्रयोगस्य च प्रवाहरूपेण सर्वदा सद्भावान्न वेदानित्यत्वापादकत्वमित्याह * अथ वेति * ननु वृद्धव्यवहारावगतपदार्थानुसारेणैव मन्त्रार्थावगतिसम्भवान्नास्मदादीनां ऋषिप्रत्ययबलेन मन्त्रार्थप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह * प्रत्ययेति * आर्षस्मरणादेरदर्शनात् ऋषिसम्प्रदायानुसारेणैव मन्त्रार्थतत्त्वावधारणं भवति नान्यथेति भावः।सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतु नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका उदन्यजेव जेमना मदेरूता मेजरा स्वजरं मरायिति मन्त्रार्थतत्त्वावधारणायार्षोपाख्यानं दर्शयति *तत्रेति* अस्या ऋचः सूक्तादित्वाभावात् उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे इत्यादिनैकार्थेन सूक्तेन सृण्येवेत्यादिनोपमानरूपेणाश्विनौ स्तुतवानिति व्याख्येयम् ।भाष्यकारेण च द्विवचनान्तत्वादश्विनोरभिधानानीत्युक्त्वा मित्रावरुणादिष्वपि द्विवचनोपपत्तेः कथमश्विपरत्वनिर्णय इत्याशङ्कानिराकरणायाश्विनोः काममित्युक्तं तद्व्याचष्टे * भूतांश इति* मन्त्रव्याख्यापरतया देवताभिधानानि चेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * चत्वारः पादा द्वौ दन्तौ शुण्डा च पुच्छं चेत्यष्टावङ्गा-

ति कस्यं चिज्जन्तोः पिपासायामनुत्पत्तेस्तत्र जातावित्युक्तमाश- ङ्क्य चातकयोः पिपासाकालः प्रावृडिह लक्ष्यतइति प्रावृषि जाता- वित्युक्तं कथं जेमनशब्देनोदकत्वमुच्यतइत्याशङ्क्योदकवाचिनो जे- मशब्दस्य पामादिषु पाठाल्लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच इति यथासंख्यन्यायेन पामादिभ्यः परो विहितो नप्रत्ययो जेमश- ब्दात्परो भवतीत्युक्तम् । मे इतिषष्ठ्याः शरीरसम्बन्धजनितत्वं द- र्शयितुं मे शरीरमित्युक्तम् । पदार्थान्व्याख्याय वाक्यार्थं व्याचष्टे * तेनेति * एवं सर्वत्रेति भाष्येणोत्तरयोरपि मन्त्रयोः सूचितां व्या- ख्यां वक्तुमभ्यकसात इन्द्रक्रविरस्मे सनेम्यश्वं मरुतो जुनन्ति अ- ग्निर्यद्धिष्मा ऽतसे शुशुक्या नापो नद्धीयं ददाति प्रयान्सीत्येतस्या ऋच्यार्षोपाख्यानं तावद्दर्शयति * अभ्यागिति * मरुत्वतुग्राकसं- ज्ञस्य देवतात्वं वक्तुं विनियोगं दर्शयति * इयं चेति * छन्दोमसं- ज्ञाकानां त्रयाणामह्नां मध्ये द्वितीये ऽह्नि मरुत्वतीयसंज्ञके शस्त्रे मह- सि त्वामिन्द्र यत एतानीति सूक्तमिति श्रुत्या विनियुक्तेत्यर्थः । पदार्थांस्तावद्व्याचष्टे * तत्रेति * अकारस्य छान्दसवर्णव्यत्ययेने- कारादभ्यगिति रूपसिद्धिः चिच्छब्दस्येवार्थे प्रयोगादुपमानार्थत्वं हिस्मेतिपदयोः पदपूरणार्थत्वादर्थाकथनम् ।नकारस्येवार्थत्वकथना- याप इवेत्युक्तम् । द्वीपं पुलिनम् । वाक्यार्थं व्याख्यातुमाह * वा- क्यार्थं त्विति * द्वीपमन्नाधानि चेति चकारो ऽत्र कल्पः । एकया प्रतिधापि वत्साकं सरांसि त्रिंशतं इन्द्रः सोमस्य काणुकेत्यृचं व्या- चष्टे * एकयेति * कान्तं प्रियं कमुदकं सोमं रसात्मक येषु तानि कान्तकानि । सर्वत्र शब्दसूचितां मन्त्रान्तरव्याख्यां दर्शयित्वा भाष्यं व्याचष्टे * तदेवमिति *

उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ५० ॥

यस्त्वनित्यसंयोगः शङ्कितः स परं तु श्रुतिसामान्यमित्यत्र सूत्रे प्रत्युक्त इति । सूत्रव्याख्यानार्थं परं त्विति भाष्यं व्याचष्टे *प- रमिति * श्रुतिसामान्यमात्रतां दर्शयति * यजमानस्याचदिति * प्रमगन्दनैचाशाखशब्दयो राजनगरविशेषसंज्ञत्वे सत्यनित्यसंयोगाप- त्तेरन्यथा व्याख्यानम् ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ५१ ॥

तदर्थशाखादीनि पूर्वपक्षलिङ्गानि परिहृत्य सिद्धान्ते लिङ्ग- त्रयं दर्शयितुं सूत्रत्रयम् । तत्र तेषां मन्त्राणामर्थो यथा ऽस्ति तथा लिङ्गोपदेशो भवतीति सूत्रव्याख्यानार्थमाग्नेय्येति भाष्यं व्याचष्टे

* आग्नेय्येति * लिङ्गशब्दस्य सामर्थ्ये मीमांसकानां प्रसिद्धत्वात्त-द्धितप्रतिपादिताग्निदेवत्यत्वकल्पितं देवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गश-ब्देन विवक्षितमिति व्याख्यानान्तरं लिङ्गशब्दस्योक्तं तृतीया चेत्थं-भूतलक्षणार्था । नन्वविवक्षितार्थत्वे ऽप्यभिधानमात्रेणाग्निलिङ्गत्व-मुपपत्स्यते ऽत आह * देवतेति * ननु देवतात्वमप्यभिधानमात्रेण सेत्स्यत्यत आह * यं चेति * एकदेवत्ये मन्त्रे त्वां हिमं द्रत मम-र्वशोकैरित्यादावनेकेन्द्रवाय्वादिदेवतान्तरपदप्रयोगे सत्यप्यनेक-देवत्यव्यपदेशाभावादित्यर्थः । नन्वस्तु नामात्राग्नेः प्राधान्येनाभि-धानं तात्पर्यं तु नास्तीत्याशङ्क्याह * प्राधान्येति *

ऊहः ॥ ५२ ॥

भाष्यकारेणोहश्च तदर्थवदिति पूर्वसूत्रगतपदद्वयानुषङ्गेणेदं सूत्रमूहदर्शनं चेत्यनेन व्याख्याय वेदे क चिदूहः कार्य इत्यश्रवणा-त्किमूहदर्शनमिति पृष्टे न माता वर्द्धते न पितेत्यूहप्रतिषेधस्यैवाप्रा-प्तप्रतिषेधायोगेनोहप्रापकत्वात् मात्रादिविशेषोपादानसामर्थ्येन वा शब्दान्तरोहप्रतीतेरूहदर्शनमित्युत्तरे दत्ते मात्राद्यर्थस्येह वृद्धिप्रतिषे-धात्कथं शब्दोहप्रापकत्वमित्याशङ्कानिराकरणार्थं वृद्धेः प्रत्यक्षत्वेन प्रतिषेद्धुमशक्यत्वाच्छब्दवृद्धिप्रतिषेध इति प्रत्यक्षमिति भाष्येणोक्तं तद्व्याचष्टे * ऊहदर्शनमिति * शब्दवृद्धेरपि वर्णान्तरोपजननादि-नोपपत्तेः । तस्यार्थपरत्वे ऽपि वचनमन्तरेणाप्राप्तेर्न सिद्धान्तिलिङ्गत्व-मिति प्रतिपादनार्थं का पुनरिति भाष्येण पृष्ट्वा यद् द्विवचनबहुवच-नसंयोग इत्युक्तं तद्व्याचष्टे * तत्रापीति * वर्णान्तरोपजनने पदा-न्तरत्वापत्तेरपदत्वापत्तेर्वा तत्पदवृद्ध्यसम्भवात्स्यैल्यादेश्च नादध-र्मत्वेन वर्णव्यसम्भवाद् द्विवचनबहुवचनान्तत्वेनाधिकार्थद्वारा शब्दवृद्धिरूहात्मिकेह प्रतिषिद्ध्यतइत्यर्थः । ऊहदर्शनस्य सिद्धान्त-लिङ्गत्वं भाष्योक्तमुपपादयति * स चेति प्रसक्तत्वादिति भावः । मात्रादिशब्दोहदर्शनस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वमुपपाद्य शब्दान्तरोहदर्श-नस्योपपादयति * या चेति * अर्थपरत्वं च कल्प्यते इत्यनुषङ्गः । नन्विदानीमद्रगतपशुपतिशब्देपन्मात्रादीनां पाराय्यार्द्वैपारार्थ्ये ऽपि येकैकमात्रादिसंबन्धे पशुभेदो ऽपि मात्रादिशब्दोहस्यानाशङ्क्यत्वा-न्मात्रादिभेदे ऽप्येकपशुसंबन्धाभावात् संबन्धिभेदेनैव भेदसिद्धेः न्यायादेवानूहायगतेः प्रतिषेधायोगात्कथं तद्बलेनोहमात्रमित आह

१ तन्त्रे बालुवर्दलानामादौ ।
२ पवहंनादमर्दे ।

* यद्यपीति * न्यायसिद्धानुवादस्यापि प्रयोजनापेक्षायां न्यायरहितेपूहप्राप्तिरेव प्रयोजनमवसीयतइति भावः । अविवक्षितार्थत्वेन सिध्येदित्याह * अन्यथेति * ऊहदर्शने स्वयमुदाहरणान्तरमाह * तथेति * त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोता सूक्तस्य वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्योहः प्रसक्तो ऽनेन वचनेन धार्यते । उदाहरणान्तरमाह * एवमिति * गवादिपशुके अतिदेशप्राप्तस्य छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूहीति मन्त्रस्योहप्रसक्तौ उस्रादिपदयुक्तसार्थपरत्वे छागपदस्थाने ऽस्य प्रयोगपाठः अपर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थः । अर्थवान्भविष्यतीत्यर्थः । नन्वर्थपरत्वे ऽप्युस्रादिपदनियमस्यादृष्टार्थपरिहारात् केन विशेषेणाविवक्षितार्थता निराक्रियते इत्याशङ्क्याविवक्षितार्थे कल्पनागौरवमाह * इतरथेति *

विधिशब्दश्च ॥ ५३ ॥

भाष्यकारेण विधिशब्दश्च तदर्थवदिति पूर्वसूत्रगतपदानुषङ्गेण सूत्रं व्याख्याय शतं हिमा इति मन्त्रगतहिमाशब्दव्याख्यानार्थं शतं वर्षाणीत्यर्थवाद उदाहृतः । तत्र विधिशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह * विधिरेवेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमाधवभट्टात्मजभट्टसोमेश्वरविरचितायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां तन्त्रवार्तिकटीकायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

॥ न्यायसुधायाम् ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः

॥ अथ स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

अत्र भाष्यकारेण सङ्गतिप्रदर्शनार्थमेवं तावदिति वृत्तमनुकीर्तितं तच्च नामधेयप्रामाण्यस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * एवं तावदिति * अयमाशयः नामधेयानां विध्युद्देशान्तर्भावात् ६७।१ स्वांश एव वेदः कृत्स्नश्चासावर्थवादाद्यनुपयोगनिराकरणेन प्रमाणतया साधितः । नामधेयाधिकरणे तु विधिस्तुतिस्मृतिवन्नामधेयत्वमपि प्रामाण्यद्वारं भवति वा न वेति चिन्तयिष्यते । नामधेयस्य धर्मप्रयोगाभावात्त्वानर्थक्येन पूर्वपक्षकरणं नामधेयं रूपाभिप्रायम् । गुणविधित्वेनापि उद्भिदादिपदानां दध्यादिपदवत्प्रामाण्योपपत्तेर्न स्वरूपेणाप्रामाण्यं शङ्कितुं युक्तम् । न चैवमुभयथापि प्रामाण्यसिद्धेः प्रमाणलक्षणासङ्गतिः शङ्कनीया । को धर्मः कथं लक्षणश्चेत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्याते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्र कथमिति प्रकारवचने थाल्प्रत्ययप्रयोगेण प्रामाण्यप्रकारविशेषनिरूपणस्यापि प्रतिज्ञासूत्रार्थत्वेनोक्तत्वात् । अन्यथा हि किंलक्षण एवावक्ष्यत् । अत एव स्मृतिविचारस्यापि सङ्गतिः । अनवगतस्वरूपस्य हि वेदस्य प्रामाण्यायोगात्स्वरूपावगतिः प्रामाण्यप्रकारः । तत्र किं प्रत्यक्षावगतिरेव प्रकारो ऽथ स्मृत्याचारद्वारेणाप्यवगतिरिति प्रामाण्यप्रकारविशेषनिरूपणरूपत्वात्स्मृतिविचारस्यापि सङ्गतिः सिद्धा । अतः स्मृत्याचारद्वाराया अपि चावगतेः सत्याः प्रामाण्यप्रकारत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्सैव सम्भवति न वेति इह चिन्त्यते । यद्वा स्मृत्याचारावगतानामपि कर्मणां परिग्रहदार्ढ्यात् धर्मत्वावगते-श्चोदनैवेत्यवधारणाक्षेपेण सङ्गतिः तत्समाधानार्थमेव चेह चोदनामूलत्वमस्ति न वेति चिन्त्यते । चोदनाशब्दस्य वा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षचोदनासाधारण्यादप्रत्यक्षचोदनानां च स्मृत्या चारोपस्थापनं विना

प्रामाण्यायोगात् स्मृत्याचारप्रामाण्यमपि प्रतिज्ञातं भवतीति नासङ्गतिः। जिज्ञासासूत्रेण वा सकलधर्मप्रमाणजिज्ञासा कर्त्तव्यत्वाभिधानाच्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातवेदप्रामाण्यप्रतिपादने पर्यवसिते प्रसङ्गादार्यप्रसिद्धादीनामपि प्रसिद्धं(प्रामाण्यं ययोः स्मृत्याचारयोः प्रसिद्धप्रामाण्ययोः स्मृत्याचारयोरपि) प्रामाण्यमिह चिन्त्यते। सर्वं चैतत्तावच्छब्देन सूचितम्। वेदस्य तावदुपयोगः साधित इत्युक्ते ऽन्यस्यापि साधयितव्य इति प्रतीतेः परतः प्रामाण्यादिद्वारा ऽप्रामाण्यस्य प्रथमपाद एव निराकृतत्वे ऽपि प्रामाण्यप्रकारासम्भवेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य प्रकारविशेषनिरूपणं द्वितीयपादेन कृतमित्युपयोगशब्देनोक्तम्। अथेदानीमिति भाष्येण वर्त्तिष्यमाणसङ्कीर्त्तनं कृतं तत्र वेदमूलकत्वनिबन्धनत्वात्स्मृतिप्रामाण्यस्य वेदप्रामाण्यविचारानन्तरं स्मृतिप्रामाण्यविचारसङ्गतिरथशब्देनोक्ता। प्रत्यक्षवेदगामिनामधेयविचारात्पूर्वं स्मृतिविचारानौचित्यमाशङ्क्य कस्याश्चित्स्मृतेर्नामधेयमूलत्वाभावेन तदनपेक्षत्वान्महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्यादिस्मृतेस्तु तद्यथैवादौ मनुष्यराज आगते ऽन्यस्मिन्वाऽर्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त इत्याद्यर्थवादमूलत्वात्पचेदन्नमात्मन इत्यादिस्मृतेश्च केवलाघो भवति केवलादीत्यादिमन्त्रमूलत्वात्तत्प्रामाण्ये प्रतिपादिते नामधेयविचारात्पूर्वं स्मृतिप्रामाण्यं वक्तुमुचितमिति सूचयितुमिदानीमित्युक्तम्। तद्विषयप्रदर्शनपरतया तावद्व्याचष्टे * इदानीमिति * पौरुषेयीष्विति वेदप्रामाण्यहेत्वभावो दर्शितः। स्मर्यमाणो ऽर्थो ऽवधिर्मर्यादा यासां नार्यमतिक्रम्य तस्य प्रमाणमपि विषयीकुर्वन्तीत्यस्मर्यमाणमूलत्वं स्मर्यमाणार्थविधिष्वित्यनेनोक्तम्। एतच्चाप्रामाण्योपयोगिविशेषणद्वयम्। अस्मर्यमाणार्थावधिष्विति पाठे त्वितः प्रभृतीयं स्मृतिः प्रवृत्तेत्यस्मर्यमाणो ऽर्थस्यावधिर्यासामिति षष्ठीतत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिः। सिद्धान्तोपयोगिविशेषणं मन्वादिप्रणीतो ग्रन्थो निबन्धनं यासामिति शिष्टप्रणीतत्वं मन्वादिप्रणीतनिबन्धनास्वित्यनेन प्रामाण्योपयोगिविशेषणमुक्तम्। आचारग्रहणेनाशब्दत्वपूर्वपक्षहेतुकर्त्तृसामान्यसिद्धान्तहेतुसाम्यादाचाराणामप्यधिकरणविषयत्वमुक्तम्। ननु यत्रेत्यादिभाष्येणैव विषयावगतिसिद्धेः तत्स्वरूपगतस्य च विशेषस्यात्राविचार्यत्वादष्टकादिस्वरूपोदाहरणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * स्वरूपगतविशेषाविचारे ऽप्युदाहरणविशेषं विना नैराकाङ्क्ष्याभावादष्टकाद्युदाहरणमिति भावः। मन्वादिस्थानां स्मरणानाम-

१ पर्व पा० १ सू० भा०।

म्येन ज्ञातुमशक्यत्वात्कथं विचारविषयत्वमित्याशङ्क्य तद्ग्रन्थस-
मर्पितानीत्युक्तम् । विषयप्रदर्शनार्थतया भाष्यं व्याख्याय सन्देह-
हेतुश्चानेन भाष्येणाभिधीयतइत्याह * सन्देहेति * कथमित्यपेक्षिते
पूर्वपक्षप्रतिभानार्थत्वेन यद्वेति भाष्यं व्याचष्टे * पारतन्त्र्यादिति *
सिद्धान्तप्रतिभानार्थत्वेनाथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अप्रामाण्येति *
श्लोकं विवृणोति * मन्वादीति * (शब्दानामर्थपरत्वे स्वतः प्रामाण्ये
च सत्यपि वक्तृज्ञानानुमान विनार्थाभावव्युदासरूपपरिच्छेदाख्य-
विज्ञानानुत्पादकत्वाद् ज्ञानमात्रस्य च प्रामाण्याभावाद्वक्तृज्ञानानु-
मानद्वारा विज्ञानोत्पादकत्वावगतेर्मन्वादिवचनस्य स्मृत्यपेक्षतोक्ता
भाष्यकृता । आचाराणामप्युदाहरणत्वसिद्ध्यै वाक्यानुदाहरणे ऽपि
पूर्वोत्तरपक्षहेतुसाम्यात्तेषामप्युदाहरणत्वोपपत्तिसूचनार्थं वचनो-
क्तिः[1]) । तदुच्यतइति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * पूर्वविज्ञानं,
मूलप्रमाणं तस्य यो विषयस्स एवास्येति पूर्वविज्ञानविषयविषय-
मित्येको ऽत्र विषयशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । श्लोकं विवृणो-
ति * सर्वेति * ननु शब्द एवात्र मूलप्रमाणं भविष्यत्य-
त आह * शब्दो ऽपीति * ननु प्रत्यक्षानुपलब्धो ऽपि कल्पयिष्य- ७०।
त[2] आह * प्रत्यक्षेति * प्रमाणशब्देन भावव्युत्पत्त्या कल्पनमभि-
प्रेतम् । तदेव तावन्निष्प्रमाणकत्वात्कल्पाद्धर्मास्तित्वाद्विप्रकृष्टं दूरे
न तत्स्पृशतीत्यर्थः योग्यानुपलब्ध्यभावाद्धर्मास्तित्वकल्पनापेक्षया
ऽसन्निकृष्टं धर्मास्तित्वं शब्दास्तित्वस्य योग्यप्रत्यक्षानुदयेनाभावनि-
श्चयात्तत्कल्पना विप्रकृष्टतरा । श्लोकं व्याचष्टे * शब्दस्य तावदि-
ति * अभ्युपगतमित्यनेन कल्पनार्थत्वेन प्रमाणशब्दो व्याख्यातः ।
नन्वनुमानादिनापि शब्दावगतिसम्भवात्प्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्ययुक्त-
मुक्तमत आह * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * आगमं
निराकरोति * न चेति * कृतर्के नास्ति विश्रम्भ इत्येतद्व्याचष्टे * य-
द्यपीति * दुष्टैः प्रतारकैः पुरुषैराकुलितं भ्रामितं चेतो येषामस्मदा-
दीनामित्यर्थः । नित्यो नैवोपपद्यतइत्येतद्व्याचष्टे * नित्यस्य त्विति *
ननु धन्वन्निव प्रपेत्यादिमन्त्रलिङ्गानां प्रपादिस्मृतिमूलत्वदर्शनाद्वेद-
मूलत्वाभिधायिनां मन्वादीनां तद्दृष्टान्तेन सत्यवादित्वावगतेः कृतर्के
नास्ति विश्रम्भ इत्ययुक्तमत आह * न चेति * एवं तर्हि मूलान्त-
रसूचकत्वान्नित्यो नैवोपपद्यतइत्ययुक्तमत आह * न चेति * कर्त-

१ वचनं पा० २ पु० मा० ।
२ कल्पयितव्य इ० २ पु० पा० ।
३ धर्मास्तित्वमिति १ पु० मा० ।

व्यतानुवादे विधिसूचनं स्यात्स्वरूपमात्रानुवादस्तु यदृच्छासिद्धप्र-
पादिविषयत्वेनोपपन्नो न विध्याक्षेपायालमित्याशयः । मन्त्रलिङ्गानां
च स्मृतिमूलसूचकत्वनिराकरणेन नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वमपि नि-
राकृतं भवति । अन्धपरम्परान्यायापत्त्या स्मरणेन नित्यानुमेय-
श्रुतिकल्पनस्य निराकरिष्यमाणत्वात् प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वे त्वैकरूप्या-
त्तस्यास्तन्मूलानां स्मृतीनामप्यैकरूप्यं स्यान्न त्वेतदस्ति ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥

इत्यादिविगानदर्शनादित्याह * न चेति * ननूपलब्धश्रुति-
मूलत्वे ऽपि विगीतानेकश्रुतिमूलत्वात् स्मृतिविगानमविरुद्धमत
आह * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * विधिरूपं वाक्यं
७।१।२ मन्वादिभिर्निरूपितमुपलब्धमिति यदि विज्ञायेत ततः क्वापि विगी-
तानेकश्रुतिमूलत्वादिकल्पना स्यात् अर्थवादपरेष्वपि त्वन्यत्वे ऽपि स
यदि हवा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्स-
त्यस्य सत्यत्वं वेदेत्यादिषु मृषोद्याभ्यनुज्ञाभ्रान्तिदर्शनेन मन्वादिष्वपि
भ्रान्तिशङ्काया निराकर्तुमशक्यत्वादेकश्रुतिमूलत्वे ऽपि भ्रान्त्यवसि-
तानेकतात्पर्यविगाननिमित्तस्मृतिविगानोपपत्तेर्नानेकश्रुतिमूलत्वक-
ल्पनोचितेति भावः । प्रलीनशाखामूलत्वं तर्ह्यस्त्वत आह * स्मृते-
ति * प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमुपसंहरति * तस्मादिति *
उपमानं निराकरोति * उपमानं त्विति * अर्थापत्तिं निराकरोति
* अर्थापत्त्यापीति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * सामान्यतो
दृष्टग्रहणं दृष्टान्तार्थमतो निर्मूलत्वादित्युपसंहारभाष्यं निर्मूलस्मृ-
त्यसम्भवेन कस्य चिद् भ्रान्त्यादेरवश्यकल्प्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्या-
चष्टे * तस्मादिति * नन्विति भाष्यमर्वाचीनाभिप्रायेण तावद् द्वेधा
योजयति * नन्विति * अर्वाचीनानां कर्त्तव्यत्वाज्ञानाद्य विदुरि-
त्ययुक्तमित्याशङ्क्यते * नन्विति * वदनानुमेयत्वात्परिज्ञानस्य वद-
न्तीत्युक्ते तेषामपि मन्वादिवाक्यश्रवणाद्भवति कर्त्तव्यत्वज्ञानमिति
परिहरति * कथमिति * एवं कर्त्तव्यज्ञानात्कर्त्तव्यत्वाभिधानयोर्वि-
प्रतिषेधप्रतिपादनपरत्वेन व्याख्याय न विदुषामुपदेशो नावकल्पत-
इत्यनेन न्यायेनोपदेशान्यथानुपपत्त्या मन्वादेः पूर्वज्ञानकल्पनाशङ्का-
र्थमेतद्भाष्यमित्यन्यथाचष्टे * अथ वेति * ये कर्तव्य इति न विदुः
कथमिव ते वदिष्यन्तीत्यमसौ पदार्थः कर्त्तव्य इति व्यत्ययेनास्मि-
न्व्याख्याने भाष्यं योज्यम् । निषेधाभावेन त्वकर्त्तव्यत्वस्यानाश-
ङ्कत्वात्कर्त्तव्यत्वाज्ञानमेवाकर्त्तव्यत्वज्ञानमुखेनाकर्त्तव्यो वस्मिन्नि-

त्यनेनोक्तम्। विवक्षितार्थलाभाय च व्यत्ययाङ्गीकरणमदोषः। स्मरणानुपपत्त्येति भाष्यमर्वाचीनानां स्मरणानुपपत्त्येत्येव कैश्चिद्व्याख्यातं तन्मन्वादिवाक्यश्रवणजनितस्यार्वाचीनानामष्टकादिकर्तव्यताज्ञानस्याकर्तव्यत्वाभिधानविरोधित्वेनोपन्यस्तस्य स्मृतित्वेनाशङ्कितत्वादयुक्तमित्यभिप्रायेण दूषयति * स्मरणेति * तदर्वाचीनानामष्टकादिकर्तव्यत्वज्ञानमाशङ्कावादिनैव तावन्न स्मृतित्वेनेष्टमतस्तस्य स्मृतित्वनिराकरणमयुक्तमिति तावच्छब्दस्यार्थः। ननु मन्वादीनामपि स्मरणं निराकर्तुमशक्यं तदभावे ग्रन्थरचनानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह * मन्वादीनामपीति * तस्माद्व्याख्यानद्वये ऽपि ७२।२
मन्वाद्यभिप्रायेणैवैतत्परिहारभाष्यं योज्यमिति भावः। तत्रार्वाचीनाभिप्रायशङ्काव्याख्याने मन्वादिवाक्योत्पन्नकर्तव्यत्वज्ञाना अप्यर्वाञ्चो मन्वादीनां स्मरणानुपपत्तिमालोच्याकर्तव्यत्वं वदन्तीति योज्यम्। द्वितीयव्याख्याने तूपदेशकल्प्यस्मरणस्य पूर्वविज्ञानकारणाभावेनानुपपत्त्या नोपदेशस्य तत्कल्पकत्वं सम्भवतीत्यसम्भवतो ऽर्थापत्त्या कल्पयितुमशक्यत्वादिति भावः। विदितपूर्वस्याप्यस्मृतस्योपदेष्टुमशक्तेः स्मरणद्वारेणोपदेशस्य ज्ञानकल्पकत्वात्स्मरणनिराकरणेन ज्ञानमेव निराकृतम्। वन्ध्यादौहित्रोदाहरणस्य प्रश्नपूर्वमभिप्रायमाह * कस्मात्पुनरिति * कारणाभावेन कार्याभावो ऽत्र दृष्टान्तो वाच्य इति दौहित्रस्य कारणभूतदुहित्रभावेनाभावो निदर्शनीय। दुहितुस्तु वन्ध्याकारणमस्तीति न कारणाभाव इत्याशयः। उपदेशान्यथानुपपत्त्या मन्वादिस्मरणे ऽवश्यकल्पे सम्यक्त्वमात्रमिह निषेध्यमिति सूचयितुं दृष्टान्तभाष्ये सम्यग्ग्रहणम्। एवमपीत्याशङ्काभाष्यं पूर्वविज्ञानकारणाभावे स्मृतिप्रामाण्यानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य पूर्वविज्ञानकारणभूतवेदवाक्यानुमानाभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * यथैवेति * एवं तर्हि नैतदेवमिति परिहारभाष्यं पूर्वविज्ञानकारणाभावे हेत्वप्रदर्शनादयुक्तं स्यादित्याशङ्क्यागृहीताभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्वेदत्वस्मृतिप्रामाण्योपपत्तिप्रतिपादकं तावत् प्रत्यक्षेणेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे * वेदः पुनरिति * ननु वर्णस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वे ऽपि तस्य वेदावेदसाधारण्याद्वेदत्वस्मृतिर्निर्मूलैव स्यादत आह * शब्देति * वेदशब्दवाच्यत्वमात्रमेव तत्राप्रत्यक्षं तदपि तु वृद्धव्यवहारावगम्यत्वान्न निष्प्रमाणकं ग्रन्थान्तरविलक्षणमेतत्स्वरूपं प्रत्यक्षमेवेति भावः। एतदेवोपपादयति * प्रागपि हीति * वेदशब्दस्योपलक्षणत्वात् ऋग्वेदादिविशेषमन्त्रब्राह्मणोपन्यासः। ननु वेदशब्दा-

त्प्रागपि वेदादिस्वरूपप्रतीतौ वेदादिसंज्ञानां डित्थादिवत्पौरुषेयत्वा-
न्निष्प्रमाणकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * नन्वेवमपि वे-
दादिशब्दोल्लेखावगतेर्वृद्धव्यवहाराधीनशब्दार्थसम्बन्धप्रतीत्युत्तरका-
लीनत्वात् प्रत्यक्षत्वं न स्यादत आह * इतीति * शब्दोल्लेखप्रती-
तिनिर्देशार्थं इतिकरणः । संज्ञाद्वारेण तदुल्लेखेनोत्तरकालमपि
गम्यमानानां प्रत्यक्षसूत्रे तत्र शब्दार्थसम्बन्धप्रमातुरित्यत्र प्रत्यक्ष-
त्व साधितमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके वैषम्यप्रतिपादनार्थमष्टकादिषु
त्विति भाष्यावयवं व्याचष्टे * नन्विति * कुम्भकारक्रियास्विवेति
वैधर्म्यदृष्टान्तः । एतदेवोपपादयति * यदीति * अन्धपरम्परान्या-
येनेति व्याख्येयतयोपक्षिप्तस्यान्धपरम्परानिदर्शनस्य प्रयोजनं ताव-
दाह * सर्वस्येति * वेदत्वस्मृतिवदष्टकादिस्मृतावप्यनादित्वात्प्रा-
माण्यप्रसिद्ध्यभिमान निवर्त्तयितुमन्धपरम्परानिदर्शनमित्यर्थः। कथ-
मनेन निदर्शनेन प्रामाण्यप्रसिद्ध्यभिमाननिवृत्तिरित्यपेक्षिते ऽस्मिन्नि-
दर्शनेऽनादित्वस्याप्रामाण्यापादकत्वदर्शनादित्याह * वेदे हीति *
७३।१ एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयन्निदर्शनभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * दा-
र्ष्टान्तिके योजयति * तादृशं चेति * ननूभयाविधदृष्टान्तोपलब्धौ क-
थमष्टकादिस्मरणस्यान्धरूपस्मृतितुल्यत्व न तु वेदत्वस्मृतितुल्यतेति
निर्णय इत्याशङ्क्य पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति भाष्योक्तहेतुव्याख्या-
नार्थं पूर्वोक्तमेव चोदनामूलत्वनिराकरणं स्मारयति * न चेति *
मूलसद्भावे प्रमाणं नास्तीत्युक्त्वा तदभाव एव तु स्मर्त्तव्यास्मरणं प्र-
माणमस्तीत्याह * यदि चेति * अनेन चाप्तोक्तिनिबन्धनेषु व्यव-
हारेषु प्रामाण्यहेतुभूतस्य मूलस्य स्मरणेन व्याप्तत्वाद्व्यापकस्मरणा-
भावेन व्याप्यमूलाभावानुमानमुपन्यस्तमर्थापत्तिर्वा व्यवहारार्थिनां
व्यवहारहेतुमूलविस्मरणानुपपत्तेर्दृश्यादर्शनवद्वा स्मर्त्तव्यास्मरण-
स्याप्यनवगतपूर्वातीताभावज्ञानकरणतायाः स्वरूपमात्र दृष्ट च पश्चा-
त्किञ्चित्स्मरन्नपि तत्रान्येनास्तितां पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यत इति वदद्भिरा-
चार्यैरिष्टत्वादभावाख्यमेव प्रमाणमनेनोपन्यस्तम् । नन्वविच्छिन्नपार-
म्पर्यदृढस्मरणमात्रेण व्यवहारसिद्धिरवश्यस्मर्त्तव्यत्वविशेषणाभा-
वादस्मरणमात्रस्य च चिरवृत्तेषु सत्स्वपि पदार्थेषूपलब्धेरभावात्साध-
कत्वान्नास्मरणेन मूलाभावसिद्धिरित्याशङ्कते * स्यादेतदिति * नि-
र्मूलस्य स्मरणस्याप्रामाण्येन व्यवहारासाधकत्वान्मूलस्यावश्यस्मर्त्त-
व्यत्वं साधयति * तदयुक्तमिति * अवश्यसमर्पणीयासमर्पणा-
दपि स्मृतिमूलभूतानां चोदनानामभावो ऽध्यवसीयत इत्याह * अपि

१ समभवनास्तितामिति १ पु० पा०

चेति * ननु स्वयंदृष्टस्य मूलस्यावश्यसमर्पणीयत्वं भवेत् मन्वादिभिस्तु स्मृतिमूलभूतानां चोदनानां स्वयमदृष्टत्वादशक्यं समर्पणमित्याशङ्क्याह * यदि हीति * एवमपि मन्वादिभ्यः पूर्वैराचार्यैः स्वयंदृष्टत्वे समर्पणीयत्वापत्तेरदृष्टत्वे वा नित्यानुमेयत्वापत्तेस्तस्य च निराकरिष्यमाणत्वान्निर्मूलत्वमेव बलादापद्यतेति भावः । ननु पूर्वाचार्यैः समर्पितमपि स्मृतेर्मूलं प्रलीनत्वेन मन्वादिभिः स्वयमदृष्टत्वान्न समर्प्यते ऽत आह * यदि त्विति * ननु मन्वादिभिः स्वयं दृष्टानामपि मूलानामन्यैरपि स्वयं दृष्टत्वादसमर्पणमित्याशङ्क्यास्मिन्पक्षे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यमाह * अथेति * इतश्च वैयर्थ्यमित्याह * युक्ततरा चेति * किं चान्यैः स्वयंदृष्टानामपि वेदवाक्यानां तात्पर्याज्ञानेनेदमस्याः स्मृतेर्मूलमिति निर्णेतुमशक्यत्वात्तात्पर्यज्ञापनार्थं मन्वादिभिरवश्यं समर्पणं कर्त्तव्यमित्याह * न चेति * प्रमाणशून्यो मूलविशेषनिर्णयो ऽशक्य इत्यन्यथैव दृष्टान्तमाह * पश्येति * ननु

य: कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्त्तितः ।
स सर्वो ऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥

इति मन्वादिभिः सामान्येन स्वस्मृतीनां वेदमूलत्वाभिधानाद्विशेषासमर्पणे ऽपि स्मृत्यनुरूपमूलविशेषनिर्णयो भविष्यत्यत आह * न चेति * अतो ऽनादर्त्तव्यमित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे । ७४।
तस्मादिति ।

अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥२॥

अत्र भाष्यकारेण प्रमाणं स्मृतिरिति सौत्रं प्रमाणपदं सिद्धान्तप्रतिज्ञानार्थत्वेन व्याख्याय विज्ञानं हि तत्किमित्यन्यथा भविष्यतीति करणव्युत्पन्नेन विज्ञानशब्देन विज्ञानोत्पादकत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद्व्याचष्टे * सर्वथेति * पक्षद्वये ऽपि विज्ञानोत्पादकत्वं तावदविप्रतिपन्नमिति हेतुत्वोपपत्त्यर्थं दर्शयितुं * सर्वथेत्युक्तम् * मन्वादिस्थानां स्मरणानां पुरुषान्तरं प्रति ज्ञानोत्पादकतयाभावमाशङ्क्य निबन्धनद्वारेण ज्ञानोत्पादकत्वं सूचयितुं * सन्निबन्धना इत्युक्तम् * विद्यमाननिबन्धना इत्यर्थः । शोभनार्थेन वा सच्छब्देन साधुनिबन्धनत्वाभिधानादसाधुशब्दभूयिष्ठनिबन्धनत्वेन शाक्यादिवन्निबन्धुर्मन्वादेरप्रत्यायितत्वानुमानं प्रत्युक्तम् । स्मृतिशब्दस्य धर्मशास्त्रेष्वेव प्रसिद्धत्वात्पुराणादीनां प्रामाण्यमिह न प्रतिपाद्यत इति कस्य चिच्छङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं वेदातिरिक्तसमस्तार्थव्याख्यानविषयत्वं

दर्शयितुं * शेषाणि च विद्यास्थानानि * इत्युक्तं भाष्यकारेण पूर्व-
विज्ञानमस्य नास्ति कारणाभावादिति कारणाभावेन स्मृतिमूलभूत-
विज्ञानाभावमप्रामाण्यहेतुं पूर्वपक्षोक्तमनुभाष्य तन्निराकरणार्थत्वे-
नानुमानं स्यादिति सूत्रावयवो ऽस्या एव स्मृतेरित्यादिना ग्रन्थस्त्व-
नुमीयत इत्यन्तेन व्याख्यातस्तदुपपादयितुमाह * मन्वादीनां चेति *
प्रत्यक्षत्वे मन्वादीनां तत्स्मृतिमूलविज्ञानमूलस्य द्रष्टुं शक्यत्वाददृष्ट-
कल्पनानुपपत्तेरप्रत्यक्षत्वादित्युक्तम् । ननु कल्पना नामादृष्टं विज्ञा-
नकारणं तत्तु चोदनाख्यमेवेति कथमध्यवसीयते ऽत आह * तत्रे-
ति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्रैवेति * भ्रान्तेस्तावद् दृष्टानुगुण्येनासा-
ध्यत्वमाह * तत्रेति * सम्यङ्नियमाच्छ्राद्धाष्टकादीनां धर्मत्व-
दर्शनं तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः । मन्वादीनामिति कर्तरि षष्ठी । स्मृ-
तिग्रन्थग्राहिणः पुरुषान्प्रति स्वज्ञानस्य भ्रान्तस्यापि भ्रान्तत्वपरिहा-
रोपन्यासो मन्वादिकर्तृकः कल्प्यत इति शेषः । अनुभवस्याह * अ-
नुभवे ऽपीति * पुंवाक्यस्याह * पुरुषेति * विप्रलम्भनस्याह * त-
थेति * अनुवृत्तिहेतोर्भ्रान्तत्वपरिहारोपन्यासस्यादिपदेनोपादानं
विप्रलम्भे न केवलमनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गः किं तु दृष्टप्रामाण्यविरोधो
७५।३ ऽपीत्याह * उत्पन्नस्य चेति * चोदनायास्तु दृष्टानुगुण्येन साध्य-
त्वाज्ज्यायसी कल्पनेत्याह * तस्मादिति * ननु चोदनाकल्पने दृ-
ष्टानुगुण्यसाध्यत्वस्य हेतुत्वे कर्तृसामान्यादिति सोऽयं हेत्वभिधानम-
नर्थकं स्यादित्याशङ्क्य सम्भावनामात्रे ऽसौ हेतुर्न निर्णायक इति सूच-
यितुं मन्वादीनां विज्ञानस्य चोदनामूलत्वसम्भावनामाह * सम्भा-
व्यते चेति * एतमेवार्थं वक्ष्यमाणभाष्यारूढं करोति * तदर्थमेवा-
हेति * नन्वेवमप्यनेनैव हेतुना चोदनामूलनिर्णये सिद्धे किम-
साधकेन सम्भावनामात्रहेतुनेत्याशङ्क्य म्लेच्छस्मृतिवैषम्यप्रदर्शना-
र्थः सम्भावनाहेतूपन्यास इति सूचयितुं म्लेच्छार्यस्मृत्योर्वैषम्यमाह
* यानि पुनरिति * अनुभयपुंवाक्यपरम्परयोर्मिथ्यात्वहेतुनामापाद-
चतुष्टयोक्तिः । प्रत्यक्षानुपलब्धं चेति श्लोकोक्तं योग्यानुपलम्भविरोधं
परिहर्तुमनुभाषते * यत्त्विति * परेषां परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति
* तत्रेति * अनुच्चरितानामज्ञातत्वेनाबोधकत्वान्मूलस्यानुपपत्तिमाश-
ङ्क्य * कथमिति * मन्वादिभिरस्मदादिवत्पूर्वाचार्यस्मरणान्यथानु-
पपत्त्यानुच्चरितानामपि ज्ञातुं शक्यत्वान्मूलस्योपपत्तिरिति परिहरति
* नैव इति * पूर्वाचार्याणामपि चोदनोपलम्भं विना कुतः स्मरण-
मित्याशङ्क्य पारम्पर्येणेत्युक्तम् । एवं सत्यनवस्थापत्तिमाशङ्क्य पा-
ठाविच्छेदवदित्युक्तम् । एकपुरुषपाठस्याविश्रम्भणीयत्वेन चोद-

तायाथात्म्यनिश्चायकत्वायोगात्पारम्पर्याविच्छेदेनैव निश्चायकत्वमङ्गीकार्यमनादित्वाच्चानवस्थादोषाभावः तद्वदत्रापीत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यथैव हीति * प्रतिस्मर्तृपूर्वपूर्वाचार्यस्मरणान्यथानुपपत्त्या श्रुतिज्ञानं प्रतिज्ञातमेवेत्यर्थः । इमं परिहारं दूषयति * तत्त्विति * अयमाशयः यद्यप्यष्टकादिकर्तव्यत्वस्मरणस्य पूर्वविज्ञानायत्तत्वात्तस्य च श्रुतिज्ञानं विनानुपपत्तेर्मन्वादीनां श्रुतिज्ञानं कल्प्यते तथाप्यनुच्चरितानां प्रत्यक्षत्वायोगाद्व्याप्त्याद्यभावेन चानुमानाद्यप्रवृत्तेर्मूलप्रमाणासम्भवात्स्वप्नादिमूलापत्तेर्न श्रुत्यस्तित्वनिश्चयोपपत्तिरिति । दृष्टान्तवैषम्यमाह * लिङ्गादीनां त्विति * स्मृतेरनित्यत्वेन पूर्वज्ञानापेक्षत्वात्तस्य चानुच्चरितश्रुतिज्ञानासम्भवेनानुपपत्तेः पारिशेष्याद् भ्रान्त्यादिमूलत्वापत्तिसूचनार्थं लिङ्गादीनां नित्यत्वाभिधानम् । परिहारान्तरमाह * तेनेति * नित्यत्वव्याघातापत्तेरत्राप्यपरितोषसूचनार्थं वरमित्युक्तम् । अध्येतृपरम्पराविच्छेदाभावात्प्रलयानुपपत्तिमाशङ्क्याह * न चेति * अन्यत्रासक्तिः प्रमादस्तत्रानासक्तिरालस्यमादिशब्देन विघ्नयोगादिभिरध्यापकपुरुषक्षयाच्च स्वल्पो वेदाध्येतॄणां विषयो दृश्यत इत्यर्थः । सबीजत्वायास्य पक्षस्य पूर्वोक्तं दोषं परिहरति * न चेति * स्वमतमाह * यद्वे-
ति * अस्मिन्मते ऽनुपलब्धिविरोधं परिहर्तुमनुभाषते * कथमि- ७६।१
ति * परिहरति * उच्यत इति * नानादेशपठ्यमानानां शाखानां प्रमादिभिः पुरुषैस्तद्देशागमनाच्छ्रोतुमशक्तेस्तद्गतश्रुत्यनुपलब्धिसंभवः एकशाखागतानामपि श्रुतीनां नानाप्रकरणस्थानां तत्तत्कर्तृधर्मत्वबाधेन पुरुषधर्मत्वस्य प्रमादिभिर्निर्णेतुमशक्तेः स्मृतिमूलत्वनिरूपणानुपलब्धिसम्भव इत्यर्थः । स्मर्तव्यास्मरणस्याभावसाधनत्वेनोपन्यस्तस्य विस्मरणमप्युपपद्यत इति भाष्ये निराकरिष्यमाणत्वात्तदुपेक्ष्य समर्पणीयासमर्पणमभावसाधनत्वेनोपन्यस्तं निराकर्तुमनुभाषते * यत्त्विति * निराकरोति * सम्प्रदायेति * समर्पणेः सम्प्रदायविनाशापत्तिमुपपादयति * विशिष्टेति * यस्य भ्रेत्यहनि पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामवरुध्य यजेतेत्यवरोधवचनाद्दर्शपूर्णमासयोरुदक्या सम्बाधाप्रसक्तेर्न मलवद्वाससा सह संवदेदिति प्रतिषेधः प्रकरणादुत्कृष्यते ब्राह्मणायगोरणप्रतिषेधस्य ऋत्विगानयनार्थं प्रसक्तावपि (देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन् ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञं स्वगाकुर्विति सो ऽब्रवीद्वरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तो ऽश्रद्दधानो यजाते तन्मय्याशीरसदिति तस्माद् ब्राह्मणोक्तो ऽश्रद्दधानो यजते

१ विचमर्यास. तैरति १ पु० पा० ।

शंयुमेव बार्हस्पत्यं पशस्यार्थीगच्छत्त्वेतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजा-
या इति यो ऽपगुराते तं शतेन यातयाद्यो निहनत्सहस्रेण यातयाद्यो
लोहितं करवद्यावतः प्रस्कद्य पांसून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान्
पितृलोकं न प्रजानादिति तस्माद् ब्राह्मणो नापगुरेत्तेन निहन्यान्न-
लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति[1]) इत्याद्यर्थवादात्सर्वेभ्यो वरदा-
नाद्यवगतेरवगोरणप्रतिषेधस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वावसायात्प्रकरणा-
दुत्कर्षः *कर्मोपयिकमात्रं चेति* येन यत्कर्मानुतिष्ठासितं स तदौ-
पयिकमात्रमधीयीतेत्यर्थः । स्वयमपठितत्वादप्यसमर्पणमुपपद्यत इ-
त्याह * न चेति * स्वयमपठिताया श्रुतेः कथं मूलत्वमित्याश-
ङ्क्याह * ते हीति * यत्त्वसमर्पणं मूलविशेषस्य निर्णेतुमशक्यत्वाद-
वदयं समर्पणीयत्वमुक्तं तन्निराकरोति * न चेति * असिद्ध चा-
समर्पणं सामान्येन वेदमूलत्वस्य समर्पितत्वादित्याह * अपि
चेति* आत्मा वेदमूलाभिधायितया वध्वा नियम्य समर्पित इत्यर्थः।
यत्तु वेदमूलत्वाभिधानस्य लोकवञ्चनार्थत्वशङ्कया मूलसमर्पणा-
सामर्थ्यमुक्तं तन्निराकरोति * तच्चैतदिति * यथैव शिष्टत्रैवर्णिक-
दृढपरिग्रहान्यथानुपपत्त्या मन्वादीनां श्रुतिदर्शनं कल्प्यते तथैव त-
त्कालीनानां तद्ग्रन्थपरिग्रहीतृणामपि तत्कल्प्यमित्याशयः । सि-
द्धान्तमुपसंहरति * अत इति * एव स्वमतेन दृष्टानुसाराद् दृष्टक-
ल्पनालाघवं तर्कोपबृंहितशिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहान्यथानुपपत्तिप्र-
सवयार्थापत्त्या वेदमूलत्वकल्पनेन स्मृतिप्रामाण्यं साधितं कर्तृसा-
मान्यं तु चोदनामूलत्वसम्भावनहेतुत्वेन व्याख्यातम्। अन्यैस्तु व्या-
ख्यातृभिः साक्षात् प्रामाण्यानुमाने वेदमूलत्वानुमाने वा लिङ्गत्वेन
कर्तृसामान्यं व्याख्यात मन्वादिस्मृतिप्रमाणम् । वेदार्थानुष्ठातृभिर-
नुष्ठीयमानार्थत्वात् वेदवत्, वेदमूला वा वेदवादिस्मृतित्वात्प्रत्यक्ष-
वेदार्थस्मृतिवत् स्मृत्यर्थो वा श्रेयोहेतुर्वेदमूलो वा वेदार्थानुष्ठातृ-
भिरनुष्ठीयमानत्वात् । प्रत्यक्षवेदार्थवदिति दूषयितुमुपन्यस्यति *
वस्त्विति * स्वतन्त्रशब्देन सम्भावनानैरपेक्ष्यमुक्तम् । दूषयति
७७। * तस्येति * अनुमानस्य स्मृत्याचारयोस्तुल्यत्वादाचारग्रहणेन स्मृ-
तिमप्युपलक्षयति पठ्यमानस्य तावद्वेदवाक्यस्य श्रूयमाणस्यैव श्रो-
तॄन्प्रति प्रमाजनकत्वमश्रोतृन्प्रति प्रमानुपपत्तेर्लिङ्गादिकल्प्यस्यापि श्रूय-
माणमन्त्रादिश्रुत्यधीनमेव प्रामाण्य दृष्टमित्यव्यभिचारान्मन्वादि-
स्मृतेरपि श्रूयमाणश्रुत्यधीनमेवास्मदादीन्प्रति प्रामाण्यं प्रसज्ये-
तेति साध्यधर्मविशेषविपरीतसाधनाद्विरुद्धत्वम्। न च मन्वादि-

१ अर्थ पा० १ पु० मा० कि मु कि मे प्रजाया इति पा० १।

भिः श्रूयमाणत्वासिद्धसाध्यताशङ्का तान्प्रति स्मृतेः प्रामाण्याभावात् प्रत्यक्षवेदार्थस्मृतौ चैवमेव, वेदवादिस्मृतित्वस्य श्रूयमाणश्रुतिमूलत्वलक्षणेन श्रुत्यधीनत्वेन सह व्याप्त्युपलब्धेर्धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वम्¹। तदा च श्रूयमाणश्रुत्यधीनत्वापत्तेर्विरुद्धतेति योज्यम्। कथं तर्हि सूत्रभाष्ययोरनुमानशब्दो ऽत आह * तस्मादिति * एवमस्या एवेत्यादिभाष्योक्तं चोदनाकल्पनमुपपाद्यैतदेव भाष्यमवयवशो व्याचष्टे * अस्या एवेति * द्रढिम्न इति पञ्चमी षष्ठीत्यर्थः। कारणविशेषाकाङ्क्षायामनुपपत्तिमनुभवस्य कारणमुक्त्वा न हीत्यादिभाष्येणानुपपत्तिरुपपादिता तत्र मनुष्यग्रहणस्य कर्मफलसंबन्धानुसन्धानासम्भवकारणमरणधर्मकत्वप्रदर्शनमस्मिंश्च जन्मनि विश्वजिन्न्यायावगतां विमिश्रसुखात्मकस्वर्गाख्याष्टकादिफलोपभोगस्य मनुष्यशरीरेणासम्भवप्रदर्शनं प्रयोजनमिति च दर्शयितुं व्याचष्टे * न हीति * जन्मान्तरीयस्य कस्य चिदर्थस्यास्मरणान्निःशेषस्मृतिबीजसंस्कारनाशकत्वं मरणस्यावसीयते। जातमात्रस्य तु स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्यादृच्छिकी प्रथमस्त्रीभोगप्रवृत्तिवत्। किं तर्हि कारणमनुमीयते इत्यपेक्षिते ग्रन्थस्त्वनुमीयतइत्युक्त्वा सौत्रहेतुव्याख्यानार्थकर्तृसामान्यात्स्मृतिवैदिकपदार्थयोरिति भाष्यकृतोक्तं तद्वेदानुमाने कर्तृसामान्यस्य हेतुत्वं दर्शयतीति भ्रान्तिं व्यावर्त्तयितुमाह * स्मृतीति * मन्वादीनां वेदसंयोगोपपत्त्यर्थं त्रैवर्णिकत्वं विशेषणत्वेनोपात्तमुपपादयितुं (स्मृतिवैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादित्युक्तम्। पदार्थशब्दः स्मृतिशब्देन स्मृतेः पदार्थ इति वैय्यधिकरण्येन संबद्धते वैदिकशब्देन सामानाधिकरण्येन) वैदिकपदार्थकर्तृभिस्त्रैवर्णिकैः स्मार्त्तानां पदार्थानां क्रियमाणत्वात्तेषां चात्रैवर्णिकोक्तपदार्थाननुष्ठातृत्वस्वभावदर्शनात्स्मृतिप्रणेतॄणां त्रैवर्णिकत्वं कल्प्यतइत्यर्थः। यद्वा स्मृतिकर्तॄणां मन्वादीनां वैदिकपदार्थकर्तॄणां चेदानीन्तनानां शिष्टानां त्रैवर्णिकत्वेन समानत्वादिदानीन्तनवन्मन्वादीनामप्युपपन्नो वेदसंयोग इत्यर्थः। सम्भवद्वेदसंयोगत्वप्रतिपादनप्रयोजनं च चोदनाख्यस्य मूलस्य सम्भावनापदलाभ इति * चोदनेत्यनेनोक्तम् * तन्वितिभाष्येणानुपलब्ध्यविरोधाच्चोदनाकल्पनानुपपत्तिमाशङ्क्यानुपलभ्यमानो ऽपीत्यनेन चिरप्रकीर्णशाखानेकप्रकरणस्थत्वेनोपलब्धियोग्यत्वाभावादनुपलब्धिमात्रस्य चाभावासाधनत्वादविरोधमुक्त्वा विस्मरणमप्युपपद्यतइत्युक्तं तत्प्रलीनत्वनिमित्तानुपलम्भप्रतिपादनपरत्वेन तावत्सोपपत्तिकं व्याचष्टे * विस्मरण-

¹ न्यव पा० १ पु० मा०।

प्रामाण्याभिधानम् । अनेन च भाष्येण वेदातिरिक्तसकलविद्या-
स्थानप्रतिपाद्यानां पदार्थानां दृष्टादृष्टप्रयोजनभेदेन मूलविवेककथनं छ-
तमिति दर्शयितु पुराणेतिहासगतेषु दृष्टादृष्टोपदेशवाक्येषु तावद्धर्म-
शास्त्रोक्तं विवेकमतिदिशति * तथैवेति * ननूपाख्यानासत्यत्वेने-
तिहासपुराणप्रणेतृणामनाप्तत्वावसायात्कथमत्रोपदेशवाक्यानां मू-
७९।१ लप्रमाणकल्पनमित्याशङ्क्याह * उपाख्यानानि त्विति * तेषामप्यर्थ-
वादन्यायेन प्रयोजनत्वं प्रामाण्यं चोक्तमित्यर्थः । पृथिवी विभागक-
थनस्य कथं प्रयोजनत्वप्रामाण्ययोः सिद्धिरित्यपेक्षायामाह * पृथिवी-
ति * धर्माधर्मसाधनप्रदेशो जम्बूद्वीपस्य भारतवर्षं तत्कथनं दर्श-
नपूर्वकं तदतिरिक्तफलोपभोगप्रदेशकथनं भारतवर्षस्य च धर्माध-
र्मसाधनत्वं वेदमूलम् । वंशानुक्रमणस्य प्रयोजनं मूलं चाह *वंशेति*

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥
हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।
तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥

इतिदेशपरिमाणं निमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रमासवर्षभेदेन
च कालपरिमाणं लोकव्यवहारसिद्ध्यर्थं ज्योतिःशास्त्रव्यवहारसि-
द्ध्यर्थं च दर्शनपूर्वकम् । चन्द्रसूर्यान्तरालादिदेशपरिमाणं युगादि-
कालपरिमाणं च ज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं गणितविषयसम्प्र-
दायोत्थानुमानपूर्वकमित्याह * देशेति * कलावधर्मभूयिष्ठाः सर्वे
भविष्यन्त्यल्पीयसापि धर्मेण भूयानभ्युदयो भविष्यतीत्यादिभविष्य-
त्कथनस्य प्रयोजनं युगस्वभावनिबन्धनस्य धर्माधर्मानुष्ठानवैचित्र्यस्य
फलपाकवैचित्र्यस्य च ज्ञानं तत्कारणत्वेन वा धातागच्छान् उपबर्बृ-
हि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् इत्युत्तरार्द्धर्चः (आ घा
ता गच्छान् उत्तरा युगानि इति पदानि घ निश्चितम् । घा इति दीर्घश्छान्द-
सः । तानि उत्तराणि युगानि आगच्छान् आगमिष्यन्ति । यत्र जामयः
बालिशाः अजामि अतिरिक्तानि शास्त्रविरुद्धानि कर्माणि कृण्वन्
करिष्यन्तीति नियमोक्तिः । अत्रेदं निरुक्तम् । आगमिष्यन्ति ता-
न्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामि कर्माणि जाम्यतिरे-
कनामबालिशस्य वा समानजातीयस्य वोपजनउपधेहि वृषभाय बाहुम-
न्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातं)मित्यादिर्वेदोमूलमित्याह *
भविष्यत्कथनमपीति * नित्यवेदविषयत्वाविरोधायानादिकालप्रवृ-

१ अथवा २ पु० भा० । धातागच्छानुत्तरायुगानियत्र जामय कृणवन्नजामीत्यादिवे-
दोमूलमिति १ पु० पा० ।

त्त्वं युगस्वभावस्योक्तम् । अङ्गानां मूलप्रयोजने विवेचयिष्यत्सा-
मान्यतस्तावद्यथासम्भवं क्रत्वर्थप्रतिपादनं पुरुषार्थप्रतिपादनं च प्र-
योजनं लोको वेदश्च मूलमित्याह * अङ्गेति * शिक्षायां वर्णादिस्व-
रूपकथनं लोकमूलं तद्विज्ञानपूर्वकस्य तूच्चारणस्य क्रत्वर्थपुरुषा-
र्थत्वकथनं वेदमूलमित्याह * तत्रेति * अकारादयो वर्णाः संवृता-
दीनि करणान्युदात्तादयः स्वराः ह्रस्वादयः कालाः । कण्ठादिस्थाना-
न्यादिशब्देनोक्तानि । कल्पेषु सूत्रेषु च क्रत्वर्थपुरुषार्थाङ्गप्रधानप्रति-
पादनं प्रयोजनं वेदश्च मूलमित्याह * कल्पेति * अर्थवादमन्त्र
मिश्राणां विधीनामुपसंहारो विविक्तीकरणं शाखान्तरविप्रकीर्णाना-
नामेकत्र सन्निवेशो न्यायलभ्यानां तात्पर्यनिर्णयस्तत्तद्विधिरूपमि-
त्यर्थः । ये तु कल्पसूत्रेष्वृत्विगादीनां को यज्ञ इति प्रश्नोत्तरादिव्य-
वहारास्तेषामनुष्ठानसौकर्यादिमुखं प्रयोजनं दक्षिणा प्रश्नोत्तरादि-
व्यवहाराणां चार्थः प्रयोजनं लोकश्चाभयत्र मूलमित्याह * लोके-
ति * व्याकरणे शब्दान्वाख्यानं लोकमूलं साध्वसाधुप्रयोगयोस्त्विष्ट-
ष्टानिष्टहेतुत्वकथनं वेदमूलमित्याह * व्याकरणेऽपीति * निग-
मनिरुक्तयोर्लौकमूलपदार्थज्ञानप्रयोजनत्वस्य स्पष्टत्वादनुपन्यासः ।
छन्दोविचित्यां गायत्र्यादिविवेककथनं लोकवेदमूलं तद्विज्ञानपूर्वकस्य
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वकथनं वेदमूलमित्याह * छन्दोविचित्यामपीति *
प्रत्यक्षा चासौ श्रुतिरित्याह * तथा चेति * ज्योतिःशास्त्रे तिथ्या- ८०
दिकथनं गणितानुमेयत्वाल्लोकमूलं ग्रहसौस्थ्यादिनिमित्तेष्टानिष्टफ-
लविपाकसूचनं तु वेदमूलमित्याह * ज्योतिःशास्त्रेऽपीति * क-
ल्पादावेकनक्षत्रे स्थिताश्चन्द्रादयः ततः प्रभृत्यात्मनो गतिविशेषेण
शीघ्रमन्दत्वरूपेणान्यान्यन्यानि नक्षत्राण्युपसंक्रामन्ति तेषां च नक्ष-
त्रचक्रे सञ्चरतां शीघ्रमन्दत्वविशेषेण गतिपर्यायवैलक्षण्यं भवति
चन्द्रादित्यगतिविशेषावच्छिन्नस्य च कालस्य तिथिनक्षत्रव्यपदेश्य-
त्वाच्चन्द्रादित्यगतिविभागज्ञानेन तिथिनक्षत्रज्ञानं भवति एतावन्त
श्चन्द्रादित्ययोर्गतिपर्याया एकस्मिन्युगे भवन्तीत्यवगतेषु सङ्गेषु
संवत्सरादिष्विदेदानीं चन्द्रमा इहेदानीमादित्य इत्येवं चन्द्रादित्या-
दिगतिविभागज्ञानस्य तिथ्यादिज्ञानोपयोगित्वम् । एतावद्भिर्युगपर्या-
यैः एतावन्तश्चन्द्रादित्यगतिपर्याया इति च युगपरिवर्तपरिमाणद्वा-
रेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागो ज्ञायते एतावन्तो युगपरिवर्ता जाता
इति ज्ञाते ऽस्य युगस्यैतावन्त्यहोरात्राण्यस्यैतावन्तीति समभ्यासेना-
होरात्रसंख्यानात्मकमहर्गणं कृत्वा ऽस्य ग्रहस्येदानीमीदृशी गतिवर्तते
ऽस्येदृशीति ज्ञानं भवतीति युगपरिवर्तपरिमाणज्ञानस्य चन्द्रादित्यादि-

गतिविभागज्ञानोपयोगित्वं यथा दिवसस्याष्टमो ऽयं मुहूर्त्तस्तेनास्मि-
न्मुहूर्त्ते नभोमध्ये सूर्य इति मुहूर्त्तसंख्यानेनादित्यस्य गतिविशेष-
ज्ञानं भवतीत्यर्थः । यथा च प्रकृतिप्रत्ययादिप्रक्रिया साधुशब्दावधा-
रणे लिङ्गं तथात्र गणितं तस्य चास्मिन् गणिते सत्यस्मिन्देशे च-
न्द्रादयो भवन्तीति प्रत्यक्षेणैव केन चिदभियुक्तेन व्याप्तिं गृहीत्वा
ऽन्यस्मै गणितलिङ्गोपदेशे कृते तस्याप्याप्तोपदेशे कृते तस्याप्याप्तो-
पदेशावगतान्वयस्यानुमाने जाते स्वप्रतिपत्तिवत्परस्यापि प्रतिपत्तिं
कर्त्तुमुपदेश इति सम्प्रदायाविच्छेदान्न निर्मूलत्वाशङ्केति दर्शयितुम-
विच्छिन्नेत्युक्तं, ग्रहसौस्थित्यनिमित्तपूर्वकृतस्य शुभकर्मणः फलविपा-
कः ग्रहदौस्थित्यनिमित्तो ऽशुभस्य तद्गतशब्देन सौस्थित्यदौःस्थित्यवि-
पयतोक्ता, ज्योतिःशास्त्रे ग्रहदौःस्थित्ये शान्तिविधानात्सौस्थित्ये चोप-
पनयनादिविधानात्तस्य च वेदमूलत्वात्कर्मफलविपाकसूचन वेद-
मूलमित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रन्यायं साधुमुद्रादिष्वतिदिशति * एतेने-
ति * पूर्वं शान्त्यादिविधानद्वारेण वेदमूलत्वमुक्तम् । यद्वा साक्षा-
देव तत्प्रतिपादका विधयो ऽनुमातव्या इत्याह * ईदृशा वेति * गृ-
हसन्निवेशो वास्तुविद्याविषयः । शरीरसन्निवेशः सामुद्रविषयः ।
आदिशब्दोपात्तानां ग्रहाणां सौस्थित्यदौःस्थित्यरूपः सन्नि-
वेशो ज्योतिःशास्त्रविषयः मीमांसाया धर्मज्ञानप्रयोजनत्वस्य
प्रथमसूत्रेणैवोक्तत्वात्तदुपेक्ष्य लोको मूलमित्याह * मीमां-
सात्विति * कथं लोकात्प्रवृत्तेत्यपेक्षिते प्रत्यक्षानुमानादि-
भिरित्युक्तम् प्रत्यक्षादिसिद्धत्वे शास्त्रानर्थक्यमाशङ्क्याव्यवि-
च्छिन्नसम्प्रदायानां पण्डितानां व्यवहारो यैरित्युक्तम् । सम्प्रदाय-
विच्छेदस्य प्रयोजनमाह * न हीति * मीमांसामूलप्रयोजने न्याय-
विस्तरे ऽतिदिशति * एतेनेति * ननु प्रत्यक्षादिलक्षणपरस्य न्या-
यविस्तरस्य कथं धर्मज्ञानप्रयोजनत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थधर्मप्रतिप-
त्त्युपायभूतपदार्थविवेकहेतुप्रत्यक्षादिविवेचनेति श्लोकद्वयेनाह * वि-
षय इति * वेदस्वरूपावधारणद्वारेणार्थस्य धर्मज्ञानोपयोगित्वमाह
* वेदो ऽपीति * प्रत्यक्षमात्रेण वेदावधारणसिद्धेरादिशब्दानर्थ-
क्यमाशङ्क्य विप्रकीर्णात्मकेत्युक्तम् प्रतीकग्रहणेन मन्त्रशे-
षस्यानुमेयत्वात्स्वयमश्रुतस्यापि कस्य चिद्वेदभागस्याप्तवाक्यावसे-
यत्वाद्विश्वजिदादौ च ज्योतिष्टोमवदित्यादिवाक्यशेषस्योपमानाधी-
नावगतित्वात्स्वर्गकाम इत्यस्य चार्थापत्तिगम्यत्वाद्विचित्रप्रमाणगम्य
इत्यर्थः । न्यायविस्तरस्य धर्मज्ञानोपयोगित्वं मनुनाप्युक्तमित्याह
* तथा चेति * त्रयमित्युपलक्षणार्थमुक्तम् । ननु तर्कस्य धर्मज्ञानो-

पयोगित्वे बौद्धादितर्काणामपि धर्मज्ञानोपयोगित्वं प्रसज्येतेत्याश-
ङ्क्य तेषामपि पूर्वपक्षप्रतिपादनार्थत्वेनोपयोगादनिष्टापत्त्यभावं द-
र्शयितुमाह * प्रायेण चेति * कुमार्गप्रवृत्तावधर्मवासितान्तःकर-
णत्वं हेतुः । निश्चितचन्द्रैक्यस्य दोषवशाद् द्विचन्द्रभ्रमोत्पादे ऽपि
द्वित्वानध्यवसायाद्धर्मतत्त्वज्ञस्याधर्मवासनादोषात् कुमार्गप्रवृत्ताव-
पि तत्राध्यवसायानुपपत्तिमाशङ्क्य * तत्त्वज्ञानप्रतिबद्धत्वमुक्तम् *
स्वोत्प्रेक्षितत्वनिरासार्थं लोकादिमूलोपन्यासः । सर्वासां विरुद्धानां
प्रतिपत्तीनां यानि मुखानि विषयास्तेषां प्रदर्शनं क्रियतइति शेषः ।
तेषां च मुखानामुपपत्तयः कथ्यन्तइति वक्ष्यमाणमाख्यातं विपरि-
णमय्यानुषज्यते । तासां चोपपत्तीनां बलाबलसम्प्रधारणपूर्वकं
तत्त्वनिश्चयस्य द्वारनियमे चोपपत्तिरिति कथ्यतइत्यर्थः । ननु स्वो-
त्प्रेक्षितेनापि तर्केण तत्त्वनिश्चयोपपत्तेः किं लोकादिप्रसूतैस्तर्कैरा- ८१।२
स्तैरित्याशङ्क्याह * अन्यथा पुनरिति * भ्रान्त्युत्पादनशक्तिहेतुत्वे-
नोक्तं बहुजनवचनसम्मतत्वमुपपादयितु *मज्ञानबोधनादित्युक्तम्*
न्यायविस्तरानभिज्ञत्वेनोपपत्तिबलाबलज्ञानरहितानां पुंसां बोधो-
त्पादनादित्यर्थः । ननु न्यायविस्तरस्योपदेशशास्त्रत्वाभावात्कथं तेन
बलाबलावधारणमित्याशङ्क्याह * सर्वासु त्विति * स्वातन्त्र्येणेति*
प्रत्यक्षादिप्रमाणानुसारेणेत्यर्थः । ननु धर्मप्रमाणनिरूपणार्थस्य तर्क-
स्योक्तेन प्रकारेणास्तु धर्मज्ञानोपयोगित्वं यस्तु सर्वं जगन्नित्यमेवेति
सांख्यानां नित्यत्वैकान्तप्रतिपादनं बौद्धानां च सर्वं जगदनित्यमेव
सर्वात्मना पृथग्भूतं चेत्यनित्यत्वपृथक्त्वैकान्तप्रतिपादनमद्वैतवादि-
नां च सर्वेषामेकत्वैकान्तप्रतिपादनं सामान्यविशेषयोश्च व्यतिरेकै-
कान्तप्रतिपादनमौलुक्यानामादिशब्दोपात्तं वा व्यतिरेकैकान्तप्रति-
पादनं सांख्यानां तस्य कथं धर्मज्ञानोपयोगितेत्याशङ्क्य निष्कृष्टैकैक-
पदार्थांशनिरूपणार्थत्वेनोपयोगमाह * यद्यपि चेति * ननु समु-
दायेनापि वस्तुना वाहनदोहनादिव्यवहारसिद्धेः किमंशनिष्कर्षेणे-
त्याशङ्क्य वाक्यार्थप्रतिपत्तेः पदार्थप्रतिपत्तिहेतुकत्वात्पदार्थानां च
वस्त्वंशविषयत्वात्तन्निष्कर्षो ऽवश्यकार्य इत्याह * अवश्यं चेति *
एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति * अन्यथेति * मन्त्रार्थवादौ यः
स्तुतिनिन्दालक्षणनिरूपणार्थमप्येकान्तप्रतिपादनमवश्यकार्यमित्याह
* मन्त्रेति * ननु यथा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोरूपं प्रधा-
नं जगत्कारणमिति प्रक्रिया स्थितिसिद्धान्तापरपर्याया सांख्यैः पुरुष
इति महर्षिभिरीश्वर इति पातञ्जलीयैः परमाणव इत्यौलुक्यैरादि-
शब्दात्तत्कार्यं जगदिति यथाक्रमं सांख्यादिभिः प्रतीताः प्रति-

ताः प्रतिज्ञाताङ्गीकृताः किमासां सर्वासां मूलमित्याशङ्क्याह * यार्थै-
ता इति * सृष्टिप्रलयादिरूपेणेति प्राधानादिभ्यो जगतः सृष्टिप्रलया-
दिरूपेणेति प्रधानादिभ्यो जगत सृष्टिरुत्पत्तिस्तेष्वेव च प्रलय इत्यु-
पादानकारणत्वमुक्तमादिशब्देनेश्वरस्य निमित्तकारणत्वमुक्तं तृती-
येत्थम्भूतलक्षणार्थां सूक्ष्माद्वटबीजात् स्थूलवृक्षोत्पत्तिदर्शनात्प्रधा-
नादेः सूक्ष्मात् स्थूलं जगदुत्पद्यत इत्यनुमानमित्यर्थः । प्रयोजने स-
त्यपि वेदप्रामाण्ये स्वर्गयागादीनां साध्यसाधकत्वावबोधे कथं सू-
क्ष्मादपूर्वात्स्वर्गादेः स्थूलस्योत्पत्तिः सम्भवतीति हेतुकानां विचिकि-
त्सानिवृत्तिरित्याह * प्रयोजनतेति * सृष्टिप्रलयाङ्गीकरणस्य प्र-
योजनमाह * सर्गेति * यस्मात्सत्यसति वा पुरुषकारे तद्बलेन
दैवबलेन कार्यं प्रवर्त्तते दैवोपरमे चोपरमति, सृष्ट्यादौ तु पुरुषका-
राभावे ऽपि दैवमात्राज्जगदुत्पत्तेः प्रलयकाले च सत्यपि पुरुषका-
रे दैवोपरमे जगदुपरमते तस्माद्दैवस्याधिकः पुरुषकारात्प्रभावः सा-
मर्थ्यमिति मत्वा श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने यतितव्यमिति सृष्टिप्रलय-
विषयस्यापि तर्कस्य धर्मोपयोगितेति भावः । विज्ञानमात्रादिप्रभि-
याणां मूलप्रयोजनं चाह * विज्ञानमात्रेति * निवर्त्तयितुं वादाना-
मित्यन्वयः एवं बाह्यतर्काणामपि. कथं चिद्धर्मज्ञानोपयोगसम्भवा-
ज्ञानिष्टापत्तिरित्युक्त्वा प्रकृतं सकलं वेदातिरिक्तविद्यास्थानप्रामा-
ण्यमुपसंहरति * इत्युपपन्नमिति * अतश्चोपसंहारभाष्ये दृष्टाद-
ष्टप्रयोजनभेदेन मूलविवेककथन सर्वविषयमेव योजनीयमित्याह
८३।१ * सर्वत्र चेति * वृश्चिकविद्याग्रहणेनायुर्वेदोपलक्षणादादिशब्देन
च नीतिशास्त्राद्युपसंग्रहात्त्रैवर्णिकपरिगृहीतानामर्थकामोपयोगिना-
मपि विद्यास्थानानां प्रामाण्यं सूचितं त्रैवर्णिकापरिगृहीतानां बौद्धा-
दिग्रन्थानां प्रामाण्याभ्यनुज्ञानाशङ्कया निवेत्समानत्वात् ।

॥ अथ श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् ॥ २ ॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

सङ्गतिमाह * स्मृतीति * कथमपेक्षतेत्यपेक्षिते सूत्रार्द्धं
तत्स्वरूपमाह * विरोधे त्विति * कस्मिन्नसतीत्यपेक्षिते विरोधे वे-
दवाक्यंनेत्युक्तं विरोधे ऽपि वैपरीत्यपरिच्छेदात्प्रागनुपसञ्जातविरो-
धित्वाच्छ्रुत्यनुमानसम्भवाच्च प्रत्यक्षश्रुतिन. प्रागनुमानं प्रवर्त्तते म-
न्थरत्वादित्युक्तं तेन चार्थेनाधिष्ठिते इति वेदवाक्येन स्मृत्यर्थे वैप-
रीत्येनापरिच्छिन्ने परिच्छेदात्प्रागित्यर्थः । सङ्गतिमुक्त्वा विषयम-

१ प्रतिज्ञाता इति १ पु॰ पा॰ ।

दर्शनपूर्वकं सन्देहमाह * यावतीति * सम्प्रधार्यतइत्यनेन यत्र तु श्रुतिविरोधस्तत्र कथमिति भाष्यगतः कथं शब्दः सन्देहप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः । अकथिते च विषये सन्देहस्य वक्तुमशक्यत्वादेतदेव भाष्यं विषयकथनार्थमपीति वक्ष्यमाणोदाहरणभाष्यानादरायोदाहृत्येत्यनेन सूचितम् । यावन्तीत्यादिना चानादरकारणमुक्तम् । पर्युदस्यतइत्यनेनापवादत्वं दर्शितम् । निषेधस्य विकल्पापादकत्वेनापवादत्वायोगात् । प्रश्नपूर्वकं सन्देहहेतुमाह * कुत इति * ननु कथं प्रतीयमानस्य विरोधस्य परिहारः कथं वा तस्मिन्सति बाधमन्तरेण गतिरित्याशङ्क्य सामान्यन्यायप्रदर्शनपूर्वकमुभयमुपपादयति * एकविषयेति * विचाराविषयत्वापत्तेर्विरोधपरिहारेण पूर्वपक्षो न युक्त इत्याशङ्कित विरोधयोरपीत्युक्तम् । * केन चित्प्रकारेणेति * वेष्टनस्मृतेर्द्व्यङ्गुलव्यतिरिक्तविषयत्वात्स्पर्शश्रुतेश्च तन्मात्रविषयत्वाद्राजक्रयाग्नीषोमीयावध्योश्चापद्विषयत्वादष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतिकृष्णकेशाधानश्रुत्योश्च गार्हस्थ्यायोग्यायोग्यविषयत्वादित्यर्थः । विधेयप्रतिषेध्ययोर्वेत्यनेन सत्यप्येकविषयत्वे विरुद्धार्थोपसंहारित्वाभावादपि विरोधपरिहारः * सम्भवतीत्युक्तम् * राजक्रयादूर्ध्वं विधेयस्याभोजनसङ्कल्पस्य प्रतिषेध्यस्य च राजक्रयात्प्राग्भोजनस्य विरोधाभावेनैकस्मिन्नपि दीक्षितात्मरूपे विषये समुच्चयसम्भवादित्यर्थः । स्पर्शवेष्टनयोः कृष्णकेशाधानाष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्ययोरप्येकविधानेनार्थादितरप्रतिषेधमभिप्रेत्य वेष्टिताया अपि स्पर्शसम्भवात् कृष्णकेशत्वस्य चानवस्थितवयोवस्था कालविशेषत्वेनाष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्योत्तरकालमपि कस्मिंश्चित्पुरुषे सम्भवाद्विरोधपरिहारो वक्तुं शक्यते सति वा तुल्यमूल इत्येतद्व्याख्यातुम् * एकप्रयोगेत्याद्युक्तम् * विकल्पाश्रयणे ऽप्युभयप्रामाण्यमुपपत्स्यतइत्युक्ते विरोधितोः समावेशायोगात्कथमुभयप्रामाण्यमित्याशङ्क्य * अत्यन्तविरोधाभावादित्युक्तम् * कथं विरोधाभाव इत्याशङ्क्योभयोः प्रामाण्याङ्गीकरणेनेत्युक्तम् । प्रामाण्यशब्देनात्रानुष्ठानलक्षणफलानपहारो ऽभिप्रेतः समुच्चय एव तर्हि कस्मान्नेष्यतइत्याशङ्क्यैकप्रयोगगतत्वासम्भवादित्युक्तम् । कथं तर्हि फलानपहार इत्याशङ्क्य प्रयोगान्तरे चोभयानुग्रहः स्यादित्युक्तम् * प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योरतुल्यबलत्वाद्विकल्पासम्भवमाशङ्क्य * प्रक्षत्येत्याद्युक्तम् * समस्तकथिकयोजनं त्वेवं यथाशङ्कितविरोधयोरपि भिन्नविषयत्वेन व्यवस्था सिद्धेर्यद्यपि चैकस्मिन्नपि विषये विधेयप्रतिषेध्ययोर्विरोधाभावेन समुच्चयासम्भवादुभयप्रामाण्यमुपपत्स्यते एकप्रयोग-

तत्वासम्भवाद्विकल्पाश्रयणे ऽपि यद्युभयप्रामाण्यमुपपत्स्यते ततो
विरोधविषये ऽपि स्मृतिप्रामाण्यमादर्त्तव्यमिति सिद्धान्तसम्भवा-
भिधानार्थं * बाधो वा तद्धि पर्ययादिति यदुक्तम् * तद्विवृणोति *
८३।१ * अथ त्विति * महान् बलाबलविशेष इति महच्छब्देन प्रत्यक्षश्रु-
तिविरुद्धाया श्रुतेरनुमानमेव नास्तीति सूचितम्। लौकिकप्रत्यक्षानु-
मानवदिति दृष्टान्तेन चैतदेव प्रकटितं प्रत्यक्षविरोधे ह्यनुमानस्योत्प-
त्तिरेव प्रतिबध्यते यथोक्तं मूले तस्य ह्यनुत्पन्नपूर्वेण विषयो हृत
इति। पूर्वपक्षमारभते * किं तावदिति * अन्यथा ह्यविरोधे ऽप्य-
प्रामाण्यप्रसङ्गे सत्यप्रामाण्येन विरोधमर्यादातिक्रमात्पूर्वाधिकरण-
सिद्धान्तः प्रत्युद्ध्रियेतेत्यर्थः · एतदेवोपपादयति * अनाशङ्कितेति*
अतिप्रसक्तिप्रदर्शनार्थं हेतुदर्शनाद्युपन्यासः । आदिशब्देन पूर्वानु-
भवपारतन्त्र्यमभिप्रेतम् । खिलानि परिशिष्टानि । शाखाश्च खि-
लानि प्रकरणानि वा आदिशब्दोक्तानि काण्डानि तेषां ये बहवो
भेदास्तैर्भिन्ने त्विति विग्रहः लिङ्गादीत्यादिशब्देन समस्तोपदेश-
प्रामाण्याभिधानं नामादीत्यादिशब्देनातिदेशकवचनाभिधानं श्रु-
तिलिङ्गाद्यात्मकश्चोपदेशो नामादिद्वारश्चातिदेशस्तदात्मका वि-
चित्राः प्रमाणभागा येषां वेदानामिति विग्रहः । ननु विरोधाश-
ङ्कानिराकरणेनान्यत्र प्रामाण्यस्याध्यवसातुं शक्यत्वात्कथं सर्वत्र
प्रामाण्यप्रतिघातापत्तिरित्याशङ्क्याह *तथा हीति* ननु त्वत्पक्षे कथं
भ्रान्त्यादिमूलत्ववारणमत आह *एकेनेति* एवं तावत् (स्थिततदु-
पेक्षया एकमूलत्वव्यवस्थापेक्षणे अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं मूलान्तरनिराकि-
या न शक्येत्यन्वयः।सिद्धान्तिमते स्मृत्यधिकरणसिद्धान्त.[1]) । सि-
द्धान्तहानिभयाद्विरोधे ऽपि वेदमूलत्वं न निराकार्यमित्युक्तमिदानीं
विरोधो मूलभूतवेदानिराकरणे कर्त्तुमपि न शक्योऽस्त्यनैकान्तिकत्वादि-
त्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदा त्विति * कल्पित-
८४।१ स्यापि वचनस्य शाखान्तरीयत्वेनानादराशङ्का निराकर्त्तुं सर्वशा-
खाप्रत्ययकर्मव्यवहारिणामिति। यदुक्तं तद्व्याचष्टे * न चेति *
न च प्रमाणाभावेनाकल्पनामिति यद् दृढस्मरणोपस्थापितपदेनोक्तं
तदुपपादयति * अध्ययनवच्चेति * न दोषभतइत्यनेनोभयोरपि प-
क्षयोरन्वयः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * अद्धवैशसा-
पत्तेरपि नेह श्रुतिमूलत्वं निराकार्यमित्याह * किं चेति * एकस्यां
धर्मसंहितायामर्द्धमस्यार्थान्तरेण वैशसं विरोध इत्यर्थः । अति-
क्रियालक्षणश्चास्मिन्पक्षे दोषः स्यादित्याह * मूलान्तरमिति *

1 श्रव पा० २ पु० ना०

उचितां क्रियामतिक्रम्य क्रिया ऽतिक्रिया का पुनरुचिता क्रियेत्य-
पेक्षायामाह * तेनेति * एकस्मिंश्च धर्मशास्त्रे क चित्प्रामाण्यसि-
द्ध्यर्थं भ्रान्त्यादिमूलानामसम्भवः क चिच्च बाधसिद्ध्यर्थं स-
म्भवो ऽङ्गीकार्य इति विरुद्धसम्भवासम्भवापादकत्वादपि स्मृति-
बाधो न युक्त इत्याह * किं चेति * विरोधपक्षे बाधो बाधपक्षः पक्षे
चेद्बाधो न युज्यते किन्तर्हि युज्यते ऽत आह * तेनेति * केन चित्पा- ८५।१
शुपतेन सर्वजरत्या योषितो ऽनुपभोग्यत्वात्सर्वतरुण्याश्च वृद्धे ऽप्यप्र-
चिप्रसङ्गादर्द्धजरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादो ऽर्द्धजरतीयशब्दे
नात्रोपमानत्वेनोक्तः। अस्तु तर्ह्येकरूप्याय सर्वासामप्रामाण्यमत आह
विरुद्धत्वं चेति विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वं प्रामाण्यकारणत्वेनोक्तं वि
रोधे ऽपि निराकर्त्तुमशक्यमित्याशयः। यच्चात्र हेतुदर्शनं स्मृत्यप्रामा-
ण्यकारणमुच्यते तदपि स्थितसिद्धान्तहान्यापादकत्वादयुक्तमित्याह
* गृह्यमाणेति * उत्प्रेक्षणीयो हेतुर्यस्य धर्मशास्त्रस्य तत्तथोक्तो लो-
भादेः सर्ववेष्टनादिस्मृतिहेतुत्वं न केन चित्प्रमाणेनावगतं किं तूत्प्रे-
क्षामात्रेणोच्यते सा चाष्टकादावपि शक्या कर्त्तुमित्याशयः। एत-
देव प्रपञ्चयति * रागेति * रागः प्रीतिर्द्वेषो ऽप्रीतिः मदो गर्वः उ-
न्मादो ग्रहावेशः प्रमादालस्ये त्वन्यासक्तचनासक्तयर्थे व्याख्याते लु-
ब्धता लिप्सातिशयः प्रत्युत प्रामाण्यहेतुकल्पनमेव सुलभमित्याह
* अदुष्टे न हीति * जिज्ञासुचित्तेन मन्वादिष्वदुष्टेन निराशङ्केने-
त्यर्थः। यदि चोत्प्रेक्षामात्रकल्पितेन हेतुना प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन वा
प्रामाण्यमपह्नूयते ततो वेदस्यापि सर्वस्याप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्याह
* वा चेति * न चेयमुत्प्रेक्षास्माभिरेव श्रूयते किं त्वन्यैरेव सर्वा-
प्रामाण्यवादिभिः कृतेत्याह * लोकायतिकेति * उत्प्रेक्षाभिनिवे-
शो तेषां मूर्खत्व मुग्धत्वं भ्रान्तत्वाख्यं कारणत्वेनोक्तम्। कर्मव्य-
वहारः कस्मादन्यदपेक्षिते यावत्किं चिदित्यादिना सार्द्धश्लोकेन
तद्दर्शितम्।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेयं बृहस्पतिः॥

इत्यग्निहोत्रादीनां व्यर्थत्वं नास्तिकैरुक्तम्। अग्नीषोमीयादि-
हिंसाविधेश्च न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति निषेधेन विरोधो योजितः।
अतश्चैवंप्रायाणां लौकायतिकानामयथार्थवादानामदोषमेव धर्ममार्ग
नाशयेदित्याह * तेभ्यश्चेद इति * इयदर्थं नामशब्दः। एतदेव दृ-
ष्टान्तेनोपपादयति * प्रसरमिति * ननु विरोधहेतुदर्शनकारण-
कमप्रामाण्यमुच्यमानं तदभावे कथं वार्यमेतापाद्यते ऽत आह * क

चिदिति * धाम स्थानं तस्मात्तेभ्यो ऽवकाशो न क्व चिद्देय इत्याह
तस्मादिति लोकायतं नास्तिकशास्त्रं तत्र तिष्ठन्तीति लोकायत-
स्थाश्चार्वाकाः धर्मो नाश्यते येन युक्तिजालेन तत्संपन्ना ।

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।
आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इति च निषिद्धत्वात्स्मृतिप्रामाण्ये विचिकित्सा न कार्येत्या-
ह * यच्चादाविति * राजाद्याज्ञाया यत्कार्यत्वेन सिद्धं निश्चितं त-
८६॥ द्धेदे विचारितमाज्ञासिद्धमुच्यते आज्ञासिद्धं प्रमाणत्वं यस्य पुराणा-
दिचतुष्टयस्य तत्तथोक्तं कथमविचारितसिद्धतेत्यपेक्षायामादौ न्याय-
निरूपणात्प्रागनादिकालमहाजनपरिग्रहदार्ढ्यप्रसवया श्रद्धया पु-
राणादिचतुष्टयमाज्ञासिद्धप्रमाणत्वरूपेण सिद्धमित्युक्तम् । न चैताव-
ता न्यायशून्यत्वं शङ्कनीयमिति दर्शयितुं* पुनर्न्यायेन साधित-
मित्युक्तम् * विचिकित्सायां को दोषः स्यादित्यपेक्षायामाह * सर्व-
मिति * पराभवभयादपि नान्तरा दलधयितव्यमित्याह *पक्षइति*
एवं तावदुत्प्रेक्षामात्रकल्पितं दृष्टार्थत्व न वेदमूलत्वनिराकरणाया-
लमित्युक्तमिदानीं वास्तवमपि दृष्टार्थत्वं विरोधवदनैकान्तिकत्वान्न
तन्निराकरणायालमित्याह * वेदश्चेति * श्रूयमाणविरोधि वेतीवा-
र्थे समुद्रो वा महासत्त्वैरवइति यद्वा शब्दः । अनैकान्तिकत्वं दर्शय-
ति * यद्वा त्विति * ननु पुरुषार्थसाधनत्वलक्षणं दृष्टार्थत्वमिह
हेतुः न चावघातादीनां तदस्ति क्रत्वर्थपुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं तण्डुलीभा-
वादिसाधनत्वादित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह * ऋत्विग्भ्य इति *
ऋत्विगभिमतदक्षिणालाभहेतुत्वेन दानस्य पुरुषार्थतापि वक्तुं श-
क्यतेति सूचयितुम् * ऋत्विग्भ्य इत्युक्तम् * तानूनप्त्रं परस्परमृ-
त्विजां यजमानस्य चाव्यभिचारार्थं कर्मारम्भे शपथकर्म अतश्च सि-
द्धमनैकान्तिकत्वाद् दृष्टार्थत्वस्यासाधकत्वमित्याह * यदा चेति *
तस्माद्विरोधहेतुदर्शनाभ्यां न वेदमूलत्वं निराकर्तुं शक्यमित्युपसं-
हरति * तेनेति * वेदमूलत्वानिराकरणाच्च न प्रामाण्यं निरा-
कर्तुं शक्यमित्याह * तस्मादिति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * अवि-
शिष्टमिति * ईदृशं मूलश्रुत्यनुमानद्वारमविशिष्टं सामान्यतः सर्वा-
सां स्मृतीनां यत्पूर्वन्यायेन प्रमाणत्वं प्राप्तं तदधुना विरुद्धश्रुत्यन्त-
रपर्यालोचनकाले सत्यपि विरोधे युक्तमित्यर्थः । साध्याहार सूत्रं
योजयन्सिद्धान्तमारभते * एवमिति * निर्मूलस्मृत्ययोगाद्वेदमू-
लत्वाभावे किमन्यमूलं स्यादित्याशङ्क्याह * यागेति * स्पष्टमह-
ऽन्यप्रामाण्योपपत्तेस्तात्पर्यमात्रापवादो ऽप-
शोनान्यपरश्रुतिमूलत्वे

मिति दर्शितम् । न च सत्यपि वेदमूलत्वे स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं म-
न्तव्यमत आह ※ स्वातन्त्र्येणेति ※ अस्तु तर्हि वेदस्यैवानुमानमत ८७।२
आह ※ वेदेति ※ ननु सत्यपि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे किमिति नानु-
मीयते ऽत आह ※ वेदेति ※ तस्यानुमेयस्य वेदवाक्यस्य यो ऽर्थ
औदुम्बर्यादिस्तद्विपर्यं प्रत्यक्षं वेदवाक्यं यावन्नोपलभ्यतइत्यर्थः ।
अनुमानस्यासन्निकृष्टार्थविषयत्वात्सन्निकृष्टस्य च तद्रूप्यतद्विपर्ययप-
रिच्छेदयोस्तुल्यत्वाद्विपर्ययपरिच्छिन्नस्यानुमेयत्वे ताद्रूप्यपरिच्छिन्नं
दृष्टान्तयति ※ न हीति ※ एतदेव विवृणोति ※ स्मृतीनामिति ※ निवारणे
कारणमाह ※ तावदेवेति ※ ननु प्रत्यक्षेणानुमानस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध-
लक्षणो बाधो भवति स्मार्त्ते तु सर्ववेष्टनादिकर्त्तव्यताज्ञानं विरोधे
ऽप्युत्पद्यमानं कथं बाध्यते न ह्युत्पन्नस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वलक्षणो
बाधः सम्भवतीत्याशङ्क्याह ※ कृत्तमूला इति ※ मूलप्रमाणापेक्षत्वा-
त्स्मृतिप्रामाण्यं तदभावे इदं न सम्भवतीत्याशयः । एतदेवोपपा-
दयति ※ न हीति ※ यतो वेदाख्यान्मूलात्स्मृतिप्रामाण्यं स्यात्त-
द्वेदाख्यं मूलं न विद्यतइत्यर्थः । किमिति न विद्यतइत्यपेक्षिते पू-
र्वोक्तमेव प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलश्रुत्यनुमानप्रतिबन्धमुपपादयितुं स्मार-
यति ※ प्रत्यक्षेति ※ उपपादयति ※ नैराकाङ्क्ष्यादिति ※ अयमाश-
यः गृहीतव्याप्तिकस्याप्यजिज्ञासोर्धूमादिदर्शने ऽप्यग्न्यादिज्ञाना-
नुपलम्भात्परोक्षार्थविषयज्ञाने जिज्ञासापि सहकारिकारणमवसी-
यते । स्पर्शश्रुत्या चावेष्टितस्वरूपेणौदुम्बर्याः परिच्छिन्नत्वात्कीदृ-
श्यौदुम्बर्यङ्गमिति जिज्ञासा नास्तीति जिज्ञासैवात्राकाङ्क्षाशब्देनो-
क्ता । कथं नैराकाङ्क्ष्यमित्याशङ्क्याह ※ प्रमेयमिति ※ यत्पर्वतादिप्रमेयं
केन चिदग्निमत्त्वादिरूपेण परिच्छेद्यं भवेत्तस्य पर्वतादेस्तेन रूपेण
परिच्छेदात्साधकप्रमाणता स्यादित्यन्वयः । अवकाशः प्रमाणस्य
प्रमेये प्रवर्त्तितुं मार्गो जिज्ञासोपलक्षणो ऽभिप्रेतः । प्रमाणं तस्मि-
न्प्रमेये साधकं स्यादिति समासार्थः । नन्वसत्यामपि जिज्ञासायां
किमित्यनुमानं न प्रवर्त्तते व्याप्यज्ञानं हि व्यापकज्ञाने कारणम् ।
यत्तु क चिद्व्याप्यज्ञाने ऽपि व्यापकाज्ञानं तद्व्याप्यस्मरणादप्युपप-
त्स्यते । द्रव्यत्वस्य चानौष्ण्यव्याप्तिस्मरणे ऽपि तेजस्यनौष्ण्यानुमा-
नानुपपत्तिः प्रत्यक्षेणौष्ण्यावगतौ तेजसो विपक्षत्वे सति तन्मूर्त्तेद्रव्य-
त्वस्य व्याप्तिभङ्गादुपपत्स्यते इह तु स्पर्शश्रुत्या वेष्टनाभावावगमे ऽपि
स्वर्यस्य व्याप्तिभङ्गादुपपत्स्यते इह तु स्पर्शश्रुत्या वेष्टनाभावावगमे ऽपि
सर्ववेष्टनस्मरणस्य श्रुतिकल्पकस्य सद्भावाद्विरुद्धश्रुतिदर्शनस्य
चानैकान्तिकत्वेन सर्ववेष्टनश्रुत्यभावानुमापकत्वायोगात्कथं श्रुत्य-

१ कार्श्यैवन्दरा°ण्ड्ग १ पु० पा० ।

नुमानानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तादूप्येणेति * प्रत्यक्षावगते ऽप्रौ
व्याप्तिस्मरणे सत्यपि धूमज्ञानस्याग्निज्ञानजनकत्वादर्शनादजिज्ञासैव
तत्रानुमानानुत्पत्तिकारणमवसीयतइति भाव. । नन्वेवमपि स्मृत्या
परिच्छिन्ने श्रुतेरप्रवृत्तिरिति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह
* भिन्नेति * भिन्नयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टत्वरूपेण विलक्षणयोः क-
क्ष्ययो. प्रकोष्ठयोः स्थिते प्रमाणे तत्रैकस्मिन्प्रमेये धावतइत्यर्थः । ननु
प्रत्यक्षशास्त्रस्यापि पदपदार्थपर्यालोचनादिसापेक्षत्वेनार्थपरिच्छेदवि-
क्षेपात्तद्विरोधात्पूर्वं मन्थरस्याप्यारब्धव्यापारत्वात्कथमप्रवृत्तिरित्या-
८८।१ शङ्क्याह. * तद्धीति * एकमपीत्यपिशब्दो यद्यपि शब्दार्थे व्याख्ये-
यः । यद्यपि तन्मन्थरं प्रमाणं दूरमपि प्राप्तं बहूनपि व्यापारान् कृ-
तवत् एकमेवार्थपरिच्छेदाख्यं पदमगतमर्थपरिच्छेदमात्रं न कृतव-
दित्येवकाराध्याहारेण व्याख्येयम् । तथापीतरेणादौ गतेनार्थपरि-
च्छेदं कृतवता जीयतइति तथापि योत्यौशब्दो ऽध्याहार्यः । मन्थ-
रत्वाविशेषात्तर्हि विरोधे ऽप्यप्रामाण्यापत्तेर्मर्यादातिक्रम. स्यादित्या-
शङ्क्याह * यद्येति * नन्वेव सत्यद्वैधेशसादिदोषपरिहारार्थं वि-
रोधे ऽपि प्रामाण्यमिष्यतामित्याशङ्क्याद्वैधेशसं परिहर्तुमारभते * न
हीति * यस्मादेवमैकरूप्यनियमो नास्ति तस्माच्छीघ्रप्रमाणभावा-
भावयोर्मन्थरप्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिव्यवस्था न विरुद्धेति हिशब्दयोज-
ना । एतदेवोपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदनुत्पादयति * सर्प-
मिति * मूलमेव निकृत्यते मुखं वा विरुध्यतइति च पूर्वश्लोकोक्त-
स्य विरोधस्यैव द्वैविध्यमुक्तम् । श्रुत्या हि लिङ्गादीनां मूलं विनि-
योगहेतु. श्रुतिरेव छिद्यते नास्तित्वेन बोध्यते लिङ्गादिभिस्तु वाक्या-
दीनां मुखं विनियोजकश्रुत्यनुमानस्य द्वारं लिङ्गादि प्रतिबध्यते श्रु-
त्यननुमापकत्वेन ज्ञाप्यते । न च रोधारोधव्यवस्थैव न युक्तेति वा-
च्यमित्याह * न चेति * अवाच्यत्वे कारणमाह * उत्सर्गश्चेति *
कथं तर्हि उत्सर्गापवादयोर्व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * विषयाविषयाविति *
उत्सर्गस्य विषयमपवादस्याविषयं ज्ञात्वा बाधाभावः । अपवादस्य
विषयमुत्सर्गस्याविषयं ज्ञात्वा बाध इति विवेक इत्यर्थः । व्यवस्थान-
भ्युपगमे तु व्यवहारविरोधः स्यादित्याह * यो हीति * यस्तु व-
श्चिद्ब्रूयात्यादेवमपि व्यवहर्तुमारभते तस्य लोकविरोधमाह * ता-
वदेव हीति * अनुमानस्य च प्रत्यक्षविरोधाविरोधयोर्बाधाबाध-
व्यवस्था लोकप्रसिद्धेत्याह * अनुमानमिति * सामान्यन्यायमु-
८९।१ क्त्वा प्रकृते योजयति * एवमिति * न्यायलब्धव्यवस्थाप्रतिपादन-
स्याद्वैधेशसादिदोषपरिहारोपयोगितामाह * अत इति * अद्वैधेशस-

ग्रहणमतिक्रयार्द्धजरतीयत्वयोरप्युपलक्षणार्थम् । कथं न्यायतो
व्यवस्थेत्यपेक्षायामुक्तामेव व्यवस्थां सुग्रहणार्थमनुसन्दधाति * प्र-
माणत्वाप्रमाणत्वइति * अतश्चैकरूप्यमेवायुक्तमित्याह * तस्मा-
दिति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तेनेति * ननु मृगतृष्णानुमानादेः
सिद्धवस्तुविषयत्वेन वैकल्पिकतया विरोधपरिहारासम्भवाद् बाधो
युक्तः। स्मृतेस्तु कार्यविषयतया विकल्पेनोभयानुग्रहसम्भवादत्यन्त-
बाधो न युक्त इत्याशङ्कते * विकल्प इति * परिहरति * उच्यत
इति * पूर्वार्द्धेनात्यन्तबाधादपि विकल्पः पापीयानित्युक्तमुत्तरार्द्धेन
त्वङ्गीकृतेऽपि विकल्पे स्मृतेरत्यन्तबाधोऽपरिहार्य इत्युक्तमिति वि-
वेकः । विकल्पस्य सुखाभ्युपगम्यत्वाभावोक्त्या तुल्यबलयोरगत्या
तदङ्गीकरणमिह तु स्मृतेरत्यन्तबाधेन गत्यन्तरसम्भवाद्विकल्पाङ्गी-
करणमत्यन्तमन्याय्यमिति सूचितं तच्चावद्यचाचष्टे * तुल्यबलेति *
कक्षाभ्यां विलक्षणाभ्यामन्तरितेन विलक्षणीकृतेन श्रुतिस्मृत्योः प्रा-
माण्येन विषमत्वेन शिष्टयोरवगतयोः श्रुतिस्मृत्योर्विकल्प इति वि-
ग्रहः । किमुतेत्यनेनोक्तमतुल्यबलाविकल्पस्यात्यन्तान्याय्यत्वमुक्तमु-
पपादयति * तथा हीति * न च स्मृतिरपि निरपेक्षा येन तुल्य-
बला स्यादित्याह * स्मृतेरिति * ननु सापेक्षत्वेऽप्यनुमीयमानायाः
श्रुतेः प्रत्यक्षया सह तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भविष्यत्यत आह * परा- ९०।
धीनेति * यदि विरोधेऽपि श्रुतिरनुमीयेत ततः पराधीनप्रमाण-
त्वाच्छ्रुत्या बाधितापि पुनरुज्जीवितुं क्षमा स्यान्न त्वेतदस्तीत्युक्तम्
* न प्रमाणपदे स्थितेति * श्रुत्याख्यं प्रमाणं पद्यते गम्यतेऽनेनेति
श्रुत्यनुमानं प्रमाणपदं तत्रास्थिता अननुमितश्रुतिकेत्यर्थः । विकल्प-
स्याष्टदोषत्वमुपपादयितुमारभते * तुल्यकक्ष्येति * तुल्या समाना
कक्षा ययोस्ते तुल्यकक्षे तयोर्विकल्प इति विग्रहः व्रीहियव-
शास्त्रयोर्नियमार्थत्वेनान्यनिवृत्तिपर्यन्तत्वाद् व्रीहिशास्त्रप्रामाण्यं य-
वप्रयोगानुपपत्तेर्यवशास्त्रप्रामाण्यं च व्रीहिप्रयोगानुपपत्तेरितरे-
तराप्रामाण्यकल्पनं विना विकल्पो न युक्त इत्यर्थः । ततः
किमिति चेदत आह * प्रमाणस्येति * कीदृशं दोषद्वयमित्यपेक्षा-
यामाह * प्रमाणत्वमिति * प्रतीतप्रमाणत्वापह्नवः प्रतीतिविरोधा-
देष दोष इत्यर्थः। अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनं च द्वितीयो दोष इत्याह *
तथेति * सन्देहविपर्यययोर्दोषजन्यत्वाद्वेदे च तदभावात्प्रामाण्या-
भावरूपमेवाप्रामाण्यं वाच्यं तस्मिंश्च प्रामाण्योपलम्भाभावः प्रमा-
णमिति तच्छब्देन दर्शितम् । तस्य प्रमाणस्याप्रमाणत्वमित्यर्थः । कथं
न प्रामाण्योपलम्भस्याभाव इत्यपेक्षिते * प्रामाण्योपलम्भस्य भावे

सतीरयुक्तम् * यत्परिकल्पत इति यच्छब्दस्य क्रियाविशेषणत्वात्सो
ऽप्यप्रमाणत्वकल्पनरूपो दोषः स्यादित्यनेनान्वयः । प्रमेयवचनो ऽर्थ-
शब्दः । प्रमाणप्रमेययोः प्रामाण्योपलम्भाभावात् प्रमाणत्वयोः पर-
स्परं विपर्ययाद्विरोधादित्यर्थः । कल्पिताप्रामाण्यस्य च शास्त्रान्त-
रस्य प्रामाण्योपजीवनं विना तदर्थानुष्ठानायोगात्तदर्थानुष्ठानकाले
तस्मिन्नेव शास्त्रान्तरे परं दोषद्वयं स्यादित्याह * अङ्गीकृत्यापीति *
कीदृशमित्यपेक्षिते कल्पिताप्रामाण्यत्यागं तावद्दोषमाह * यदभाव-
प्रमाणत्वमिति * प्रामाण्योपलम्भाभावः प्रमाणं यस्याप्रमाणत्वस्य
तत्तथोक्तमेतस्याप्रमाणत्वस्येत्यर्थः । निराकृतप्रामाण्योपजीवनं च द्वि-
तीयो दोष इत्याह * प्रत्यक्षमिति * शास्त्रान्तरवर्जनाध्ययनयोरुप-
पादितं दोषचतुष्टयमुपसंहरति * एवमिति * वाक्यान्तरे ऽप्येवं
दोषचतुष्टयं योज्यमित्याह * एत एवेति * द्वितीये ऽपि वाक्ये प्रतीत-
प्रामाण्यापह्नवे ऽनुपलब्धे चाप्रामाण्ये कल्पितस्य चाप्रामाण्यस्य त्यागे
निराकृतस्य च प्रामाण्यस्योपजीवने प्रकल्पित इत्यर्थः । एवमष्टदोषो
विकल्पः कस्माद् व्रीहियवादिष्वाश्रीयते ऽत आह * एवमिति *
गत्यन्तराभावमेवोपपादयति * व्रीहीति * ततः किमितिचेदत
आह * द्वाभ्यामिति * अश्वमुखीभ्यां किन्नरीभ्यामित्यर्थः । एक-
स्मिन् श्रुत्यर्थे बुद्धिमुपसंहर्तुमपश्यन्तं श्रोतारं प्रत्युभयोः श्रुत्योर-
प्रामाण्यं प्रसज्येतेत्यर्थः । अस्तु तर्ह्युभयाप्रामाण्यमेवात आह * त-
९,१।२ त्रेति * किमत्र गत्यन्तरमित्यपेक्षायामाह * एकस्य चेति एकाप्रा-
माण्यमात्राद्गतिसम्भवे न द्वयोरप्रमाणता युक्तेति साध्याहारं योज्यम् ।
कस्मान्न युक्तेत्याशङ्क्याह * सिद्ध इति * एक विनाशयितु शीलं
एषां चानेकान्तेषामध्ये सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्द्धं त्यजति पण्डित
इति अय लोकप्रवादः प्रसिद्ध इत्यन्वयः । भवति च प्रस्तुतो ऽर्थो
ऽस्य प्रवादस्य विषय इत्याह * सचायमिति * उभयोः श्रुत्योर्याव-
र्थौ तयोरपरिग्रहादित्यर्थः । ननु मिश्रयागादुभयोरनुग्रहो भवि-
ष्यत्यत आह * मिश्रैवेति * अप्यर्थे वाशब्दः मिश्रैरपि यागं कुर्वा-
णस्योभयोः श्रुत्योर्नाश इत्यनुषङ्गः । ननु विधिस्त्वेकश्रुतित्वादित्य-
नेन न्यायेन सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन व्रीहियवयो समु-
च्चयावगमात्कथं मिश्रविधेरदर्शनमत आह * नियमार्थे हीति * अ-
प्राप्तविधिगोचरप्रयाजादिविषयो ऽसौ न्यायः । व्रीहियवयोस्तु निय-
मविधिगोचरत्वात्समुच्चयो न युक्त इत्याशयः । ननु समुच्चये ऽपि
नियमफलस्य नित्यत्वस्य सिद्धेरविरोध इत्याशङ्क्याह * प्राप्ते चेति *
पुरोडाशाक्षेपादेव प्राप्तेषु व्रीह्यादिषु द्रव्यान्तरप्रसक्तिनिमित्तानियत-

त्यनिवृत्त्यर्थेनियतत्वफलस्य नियमस्य समुच्चयानुपपत्तिरित्याशयः । ननु श्रुतव्रीहियवातिरिक्तगोधूमादिनिवृत्त्यापि नियमोपपत्तेर्न व्रीहियवयोरितरेतरनिवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्याह * व्रीहय इति * समर्थः पदविधिरिति पदमात्रविधेः सामर्थ्यापेक्षत्वाद् व्रीह्यादिप्रातिपदिकस्य च यवादिसापेक्षत्वेन व्याघातापत्तेर्विभक्त्यन्वयायोगान्निरपेक्षाणामेव व्रीहियवानां तृतीयया करणत्वप्रतीतेर्मिश्रत्वे न युक्तमिति भावः । किं चादृष्टार्थत्वे सत्यनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन प्रधानस्यैकाङ्गविधानेन नैराकाङ्क्ष्याप्रतीतेः समुच्चयः स्यात् व्रीह्यादेस्तु प्रदेयप्रकृतित्वेन दृष्टार्थत्वादेकविधानेन नैराकाङ्क्ष्यावगतेः समुच्चयो न युक्त इत्यभिप्रायेणाह * नैवेति * यथाश्रुतैर्निरपेक्षतया प्रदेयप्रकृतित्वेन श्रुतेरित्यर्थः । तस्मादुभयार्थपरिग्रहवन्मिश्रयागे ऽप्युभयनाशः स्यादित्युपसंहरति * एवमिति * अप्रतिपत्तिरपरिग्रहः एकस्य वाप्रमाणत्वमित्यादिना पर्यायेणैकैकाप्रामाण्याश्रयणं नाम यदत्यन्तरसुपपादितं तदुपसंहरति * तेनेति * एतच्चैकैकाप्रामाण्यमसम्भवात् क्व चिदङ्गीक्रियते न तु दोष एव न भवतीति शङ्कनीयमित्याह * सेयमिति * येयमेकैकाप्रमाणता द्वयोरप्यनवस्थिता सात्यन्तमन्याय्येत्यर्थः । कथमन्याय्येत्यपेक्षायामाह * अव्यवस्थेति * अयुक्तत्वे हेतुमाह * सर्वत्रैव हीति * एवं तर्ह्यप्रतीयमानमपि गत्यन्तरं किं चित् व्रीहियववाक्ययोरपि मृग्यतां न त्वत्यन्तान्याय्यविकल्पाङ्गीकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * तदेतदिति * श्रुतिस्मृत्योस्त्वेकरूपत्वे ९२।
व्यवस्थितं चिह्नमस्तीत्याह * श्रुतीति * किं तदित्यपेक्षायामाह * स्वरूपेणेति * ततः स्वरूपादित्यर्थः । अन्यशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासाविघातः । कथमनयोर्व्यवस्थाकारणत्वमित्याशङ्क्याह * यो यस्येति * न च श्रुतेः स्वरूपाश्रयस्य प्रामाण्यरूपस्य धर्मस्य बलवत्कारणान्तरं बाधकमस्तीत्याह * न चेति * ततश्च स्मृतेः स्वरूपाश्रयस्याप्रामाण्यरूपस्य धर्मस्य बाधकं मूलश्रुत्यनुमानं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्नास्तीत्यर्थादुक्तं भवति । अन्यापेक्षस्य तु स्मृतेः प्रामाण्यरूपस्य श्रुतिरेव बाधिकास्तीत्याह * स्मार्त्तस्येति * ततश्च श्रुतेरन्यापेक्षस्यास्याप्रामाण्यरूपस्य धर्मस्य कारणाभाव एव बाधको ऽस्तीत्येतदप्यर्थादुक्तं भवति । कथं श्रौतप्रत्ययस्य स्मार्त्तप्रत्ययाद् बलवत्त्वमित्याशङ्क्याह * प्रत्यक्षे चेति * सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थत्वादपि श्रुतिस्मृत्योर्बलाबलव्यवस्था प्रतीयत इत्याह * श्रुतिलिङ्गेति * ननु श्रौतप्रत्ययस्य समकालमेव स्मार्त्तप्रत्ययोदयात्कथं संनिकर्षविप्रकर्षावित्याशङ्क्याह * स्मृत्येति * प्रतीतिमात्रं स्मृत्या तदा क्रियते न श्रुतिवत्प्रमि-

तिरित्यर्थः । क्व चिद्विपरीतपाठस्तत्र । प्रमीयतइति भावे ल्यकारः ।
यावत् स्मृत्या श्रुत्यनुमानेन प्रमाणीभूयते भवितुमारभ्यते तावच्छ्रु-
त्यार्थ एव प्रतीयतइत्यर्थः । नन्वर्थपरिच्छेदाय प्रवृत्ता स्मृतिः पश्चा-
दपि तावदर्थपरिच्छेदं करिष्यतीति किमिति विकल्पो न स्यादित्या-
शङ्क्यापवादसिद्ध्यर्थं जिज्ञासाविरहेणैकप्रमाणपरिच्छिन्ने ऽर्थे प्र-
माणान्तराप्रवृत्तिं पूर्वोक्तामेव विकल्पनिरासार्थं स्मारयति * विरु-
द्धेति * प्रमेयाकाङ्क्षानिराकरणेन प्रमात्रा आकाङ्क्षैवं निराकृता तादृ-
त्यपरिच्छिन्ने ऽपि मन्थरं न प्रवर्तते किमुत वैपरीत्यपरिच्छिन्नइत्या-
ह * न चेति * ननु श्रुत्यर्थपरिच्छेदकाले यद्यपि स्मृत्यार्थो न प-
रिच्छिद्यते तथापि श्रुतिस्तावदनुमीयते ततश्चानुमिताया श्रुतेः प्रत्य-
क्षया सहाविशेषात्किमिति विकल्पो न स्यादित्याशङ्क्याह * स्मृत्या
चेति * स्मार्त्तार्थपरामर्शमात्र तदोत्पद्यते न श्रुत्यनुमानमित्यर्थः ।
नन्वन्यतः परिच्छिन्नो ऽप्यर्थो सत्यामपि जिज्ञासायां स्वसामर्थ्य-
स्मृत्यापि पश्चाच्छेत्स्यते ऽत आह * किं कर्त्तव्यमिति * यदि चैव-
मभविष्यत्ततः सन्निकर्षविप्रकर्षविशेषाभावाद् बलाबलव्यवस्था ना-
भविष्यदित्याह * युगपदिति * यदि च श्रुत्यर्थपरिच्छेदसमकाल-
मेव स्मृत्या स्वमूलं स्मृतिरनुमीयेत ततो ऽर्थविप्रकर्षे ऽपि श्रुत्यवष्ट-
१३।१ म्भात् बलाबलव्यवस्था न स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह * यद्येति * तस्मि-
न्नेव क्षणे मूलं यदि कल्पयेदिति यदिशब्दो ऽध्याहार्यः यद्येति या
यच्छब्द एव यदिशब्दार्थे व्याख्येयः यतस्तु स्मृत्या गृहीते ऽप्यर्थे
मूलान्तरनिषेधयुक्तिपर्यालोचनापेक्षत्वाच्चिरेण श्रुतिकल्पनेति तु श-
ब्दाध्याहारेण व्याख्येयः । ननु श्रुत्यनुमानासम्भवे ऽपि स्वतन्त्रैव
स्मृतिः प्रतिष्ठास्यतीति विकल्पो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * स्मृ-
तिरिति * अतो ऽस्ति श्रुतिस्मृत्योरेकरूपत्वे व्यवस्थितं चिह्नमित्युप-
संहरति * तदपेक्षेति * ततश्चेत्यस्मिन्नर्थे पुनः शब्दः । एवं विक-
ल्पस्याष्टदोषत्वाच्च तावत्स्वाभ्युपेयतेति पूर्वार्द्धं व्याख्याय पाक्षिके
चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराकरा इत्युत्तरार्धं व्याख्यास्यन्विवेकार्थं
पूर्वार्द्धोक्तं बाधप्रकारमुपसंहरति * एव तावदिति * उत्तरार्द्धं
व्याचष्टे * द्वितीयेनेति * विकल्पपदवीं गतायाः स्मृतेरत्यन्त-
बाध इति द्वितीयः प्रकार इत्यर्थः । कथमित्यपेक्षायामापन्नापाक्षिक
बाधमित्युक्तम् । अत्रैवार्थे ऽनारब्धव्याख्यानमपि भाष्यं प्रसङ्गाद्विवे-
क्तुं योजयति * तद्दर्शयतीति * नासति व्यामोहविज्ञानइत्यादि भा-
ष्येणैको बाधप्रकार उक्तः । विकल्पं त्वित्यादिना द्वितीय इति वि-
वेकः । पाक्षिकबाधापत्तावपि कथमात्यन्तिको बाध स्यादाशङ्क्याह

* तदा चेति * भाष्योक्तः श्रुतिप्रमाणपक्षस्तदाशब्देन परामृष्टः।
किं तु तदानीं स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनावेलायां सा स्मृतिरश्रुतिमूला-
वधार्यते यतस्तस्याः प्रमाणत्वं श्रुतिमूलत्वकारितमित्यन्वयः। ननु
श्रुतिमूलत्वाभावे ऽपि स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यसम्भवात्कथमत्यन्तबाध
इत्याशङ्क्याह * श्रुतीति * विप्रलम्भादेर्निराकृतत्वात्कथमापत्तिरि-
त्याशङ्क्य निराकृतेत्युक्तम्। स्वातन्त्र्यनिरासायाविगानेत्युक्तम्। नि-
त्यत्वद्वारेत्यनेन नित्यत्वं विना स्वातन्त्र्यं न सम्भवतीत्युक्तम्। न-
न्वेवमपि प्रमाणान्तरमूलतया प्रामाण्यं भविष्यतीत्यत आह * श्रु-
तिमिति * स्मृतेरतीन्द्रियार्थविषयत्वात्प्रमाणान्तरं मूलं न सम्भ-
वतीत्याशयः। श्रुतेरिवेति पूर्वोपन्यस्तं वैधर्म्यदृष्टान्तं विवृणोति
* व्रीहीति * अयमाशयः सन्देहविपर्ययोस्तावद्दोषजन्यत्वाच्छेदे च
तदभावादसम्भवः। विज्ञानानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्य संवेदनविरोधा-
दयुक्तं, न च यथा सामान्यशास्त्रादेरापाततो विशेषशास्त्राद्यवरुद्धे
ऽपि विषये प्रवृत्तिप्रतीतावपि विरोधपरिहारार्थापत्त्या विशेषशा-
स्त्राद्यवरुद्धे ऽर्थे तात्पर्यावसायात्तात्पर्यावधारणसहकृतेन सामा-
न्यशास्त्रादिना तत्रैव विषये परिच्छेदफलात्मकाविशिष्टज्ञानाख्यं वि-
ज्ञानमुत्पाद्यतइति विशेषशास्त्राद्यवरुद्धे ऽर्थे विज्ञानमुत्पत्तिलक्षणम-
प्रामाण्यं जातं तथात्रापि यवशास्त्रस्य यवव्यतिरिक्तद्रव्यमात्रनिवृ-
त्त्यर्थत्वप्रतीतावपि व्रीहिशास्त्रपर्यालोचनया व्रीहिव्यतिरिक्तद्रव्या-
न्तरनिवृत्तौ तात्पर्यावसायात्तदवधारणसहकृतस्य यवशास्त्रस्य तत्रैव
विज्ञानोत्पादकत्वाद् व्रीहिनिवृत्त्यंशे विज्ञानानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं
भविष्यतीति वाच्यम्। तथा सति मिथ्यात्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वा-
त्। किञ्च व्रीहियवशास्त्रयोर्निरपेक्षव्रीहियवविधानत्वे ऽपि प्रयोग-
भेदेनोभयोर्निरपेक्षसाधनत्वोपपत्तेर्विनियोगावस्थायां विरोधाभावा-
देकस्याप्यप्रामाण्यं कल्प्यं प्रयोगावस्थायां त्वेकोपादानेनैव कार्यसि-
द्धेरितरोपादानानर्थक्याद्विरोधः स्यात्। न चानयोर्विनियोगविध्योः
प्रयोगविधानार्थत्वमस्तीति विरोधाभावाद्वस्तुतो नास्त्येवाप्रामा-
ण्यम्। प्रयोगविधिस्तु समस्ताङ्गप्रधानशास्त्रपर्यालोचनपूर्वकत्वेन
व्रीहियवशास्त्रालोचनया व्रीहयो वा यवा वा प्रयोगभेदेनोपादेया
इत्येवं रूपस्यैव कल्प्यत्वात्प्रामाण्यशङ्का तस्माद् व्रीहियवशास्त्रयोः
प्रयोगविधानार्थत्वाभावे ऽपि स्वविषयानुष्ठापकत्वस्य सर्वविधिसा-
धारणस्य स्वरसतः प्रतीयमानस्य निराकर्तुमशक्यत्वान्निरपेक्षव्रीहि-
यवानुष्ठापकत्वस्य चैकस्मिन्प्रयोगे विरोधादयमेकस्यानुष्ठापकत्वे
शास्त्रान्तरस्याननुष्ठापकत्वमदृष्टार्थे दृष्टे चैकस्यापि विधेः सामर्थ्या-

वपेक्षया देशकालपुरुषविशेषापेक्षमनुष्ठापकत्वमननुष्ठापकत्वं चेति
न कश्चिद्विरोध. अतश्चानुष्ठापकयोरपि व्रीहियवशास्त्रयोरेकप्रयोग-
काले शास्त्रान्तरस्यौदासीन्ये ऽनुष्ठानाख्यफलापहारादारोपितमे-
व प्रामाण्याभावरूपमप्रामाण्यमिति प्रयोगान्तरकाले वा स्ता-
वनोज्जीवितेन तत्प्रामाण्येन बाधो युक्त इति । ननु स्मृ-
तिप्रामाण्यस्यापि प्रयोगान्तरवेलायामुज्जीवनसम्भवात्कथमत्यन्त-
९४।२ प्रतीघात इत्याशङ्क्याह * नन्विति * ननु प्रयोगान्तरकाले त-
स्याः स्मृतेः श्रुतिमूलत्वं कल्पयिष्यते ऽत आह * न हीति * ननु
प्रथमप्रयोगकाले स्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलकल्पने माभूत्प्रयोगान्तरकाले
प्रामाण्योज्जीवनं प्रागगृहीतविरुद्धश्रुतिकेन तु श्रुतिमूलत्वकल्पनेन
स्मृत्यनुसारात्प्रथमप्रयोगे कृते प्रयोगान्तरकाले विरुद्धश्रुतिग्रहणे
ऽप्यनुमितायाः श्रुतेः प्रत्यक्षया सहाविशेषाद्विकल्पो दुर्वार इत्याश-
ङ्कते * आहेति । एतस्येति * सर्वदा प्रतिघातस्येत्यर्थः। यदि तु
सर्वैः श्रुतिरेव प्रथमं ग्रहीतव्या न स्मृतिरिति नियमः स्यात्तथापि
पौर्वापर्यनिबन्धनः सर्वान्प्रति बलाबले विशेषः स्यान्न त्वेतदस्तीत्या-
ह * न चेति * नन्वस्तु तर्हि प्रथमश्रुतिग्राहिपुरुषापेक्षो ऽयं स्मृ-
तिप्रामाण्यापवाद इत्याशङ्क्य पौर्वापर्यस्य बलाबलकारणत्वाभावे
दृष्टान्तमाह * आद्य इति * तत्प्रथतीति पाठे येन पुरुषजातेनेति
वक्तव्यं स्वपरशाखाविहितानां च सत्यपि पौर्वापर्ये कल्पसूत्रकारैरेवं
प्रातरूपोदयं व्युषित उदिते वेत्यादिवद्विर्विकल्पाङ्गीकरणात्पौर्वा-
पर्यस्य बलाबलकारणत्वं नास्तीत्याह * स्वशाखेति * जैमिनेरपि न
चैवं प्रतिशिष्यत इति सर्वशाखोपसंहाराभिधानात्पौर्वापर्यस्य बला-
बलकारणत्वमनभिमतमित्यागमविरोधो मत्पक्षे स्यादित्याह * स-
९५।१ र्वेति * पौर्वापर्यस्य बलाबलकारणत्वाभावमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * मातापितृप्रणीतोपदेशवत्पौर्वापर्यश्रवणमनाश्रित्य सर्वान्पू-
र्वश्राविणः पश्चाच्छ्राविणश्च पुरुषान्प्रति निर्विचिकित्समेव प्रामाण्य-
मान चैवं प्रतिशिष्यत इत्यनेन न्यायेन जिज्ञासुभिरभ्युपगन्तव्यमित्य-
न्वयः । पौर्वापर्यश्रवणानाश्रयणहेतुत्वेन बलाबलापर्यालोचनात्वे-
बलाबलहेतुत्वे हि सति पौर्वापर्यश्रवणमाद्रियेत तस्य तु नित्याप-
स्थितासु शाखासु वस्तुतः पौर्वापर्यरहितास्वात्मीयाशक्तिमात्रकारि-
तत्वाद् बलाबलहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः । आत्मीयाशक्तिमात्रकारितस्य
पौर्वापर्यस्य बलाबलहेतुत्वाभावे दृष्टान्तत्वेनैकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्ण-
वदित्युक्ते वर्णानां प्रत्येकमप्रत्यायकत्वेनार्थप्रतीत्यर्थतया तत्पौर्वापर्य-
स्यशक्तिमात्रकारितत्वाभावेनादृष्टान्तत्वात्पदवदिति दृष्टान्तान्तरमु-

कं, वेदवाक्यगतपदपौर्वापर्यस्य वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्र व-
लावलहेतुत्वाभिधानाल्लौकिकवाक्यगतपदपौर्वापर्यमत्र . दृष्टान्तः ।
वर्णपौर्वापर्यमपि वलावलहेतुर्न भवतीत्येतावता दृष्टान्तितम् । पौ-
र्वापर्यस्य च वलावलहेतुत्वे तस्यानवस्थितत्वेन वलावलस्या-
नवस्थितत्वेन प्रामाण्यानवस्थानं स्यादित्याह * अन्यथा ही-
ति * पौर्वापर्यस्य च वलावलकारणत्वाभावे स्वोत्प्रेक्षामात्रेण वि-
कल्पभ्रान्त्यादिमूलत्वकल्पनया स्मृत्यप्रामाण्यमङ्गीक्रियमाणमर्द्ध-
वैशसपरिहारार्थमविरोधे ऽप्यापादयेदित्याह * इत्थं चेति * वैक-
रूप्यमेवोत्प्रेक्षितुं युक्तमित्याह * सर्वे वेति * प्रथमं स्मृतिग्रहणे
ऽपि पश्चाद्विरुद्धश्रुतिदर्शनेन पूर्वोत्पन्नमूलश्रुत्यनुमानवाधाद्विकल्पे
सर्वदा प्रामाण्यं प्रतिहन्येतेति परिहरति * उच्यतइति * अत्रैव
दृष्टान्तमाह * यो हीति * द्वात्रिंशत्कृष्णलरजतपरिमाणं कार्षापणः
कूटाकूटविलक्षणविवेकज्ञानेन जनिता व्युत्पत्तिः कूटत्वनिश्चयो
यस्य स तथोक्तः । ननु श्रुत्यर्थपरिग्रहकाले मूलश्रुत्यनुमानवाधो
ऽपि पूर्वं स्मृत्यर्थपरिग्रहकाले वाधाभावाद्विकल्पो भविष्यत्यत आह
* न चास्येति * ननु द्वितीयप्रयोगे विरुद्धश्रुतिदर्शने ऽपि पूर्वो-
त्पन्नस्य मूलश्रुत्यनुमानस्य प्रतिवन्धायोगादनुमितायाश्च श्रुतेरत्यन्त- ९।३।१
वाधानुत्पत्तेर्दुर्वारो विकल्पः स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * अ-
प्रमितस्यार्थस्यानुष्ठातुमशक्यत्वादेकप्रयोगकालोत्पन्नायाश्च प्रमितेः
प्रयोगान्तरकाले विनष्टत्वात्तन्मूलस्य स्मरणस्यानुवृत्तावपि मूलप्र-
माणालोचनं विना निश्चायकत्वायोगात्प्रतिप्रयोगमनुष्ठेयपदार्थ-
विषयप्रमाणालोचनापेक्षणाद्वेष्टितौदुम्बर्युद्गामिति प्रथमप्रयोगवेलायां
स्मृतिमूलस्मृत्यनुमानान्निश्चिते ऽपि पुनः प्रयोगान्तरवेलायां कीदृश्यौ-
दुम्बर्युद्गामित्याकाङ्क्षायां स्मृत्या श्रुतिमनुमिमानो विरुद्धश्रुतिदर्शना-
क्रियार्थेतरस्यननुमितमूलायाः स्मृतेरत्यन्तवाधो विकल्पाङ्गीकरणे
प्रसज्येतेति परिहरति * नैतदेवमिति * एतदेव याज्ञिकाचारेण
द्रढयति *यदि हीति* ननु सकृदेव व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत
यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेताव्रीहिभ्य इति वाक्यमुदाहृत्य कि-
मनेनाग्रयणाभ्यासो विधीयते दर्शपूर्णमासयोर्वा द्रव्यनियम इति स-
न्दिग्धाग्रयणप्रकरणे पाठाद्यजेतेत्यत्र विधेयत्वप्रतीतेर्व्रीह्याग्रयणेनेष्ट्वा पु-
नर्व्रीह्याग्रयणेन यजेतेत्याग्रयणाभ्यासविधिरयमिति व्रीहिभिरिष्ट्वा
व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्य इत्याग्रयणाभ्यासः प्रकरणादित्यनेन गु-
णेन पूर्वपक्षयित्वाभ्यासविधौ प्राप्ते कर्मण्यभ्यासद्रव्यरूपानेकगुण-
विधानेन वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधौ च गौरवापत्तेः । प्रकृताग्र-

यणप्रकृतित्वेनोपस्थापिते दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणि व्रीहियवयोर्विकल्पेन प्राप्तयोर्यवव्रीह्याग्रयणाद्यधिव्यवस्थाविधानार्थमेतद्वाक्यमिति दर्शपूर्णमासयोर्यावान्तरालसंयोगान्न ह्यन्यत् प्रत्यक्षं विद्यत इति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्कथं * यावज्जीवं तैरेव यजेतेत्युक्तम् * उच्यते । अग्निहोत्री वै नानादयिता तस्याः पयसा जुहुयादित्याग्रयणेष्टिस्थाने अग्निहोत्रस्थाने अग्निहोत्रविशेषविधानात्तत्पक्षाग्रयणेनेहोक्तमित्यदोषः अव्यवस्थितविकल्पो ऽपि व्रीहियवयोरुक्तताग्रयणविषयतयैव व्याख्येयः । एतदेवोपसंहरति * नेति * यद्यपि समस्ताङ्गोपेतप्रधानविषयप्रयोगशास्त्रालोचनेनानुष्ठानं प्रवर्तते तथापि तस्य प्रत्येकपदार्थावधारणपूर्वकत्वात्तस्य च विनियोगशास्त्राधीनत्वात्तदालोचनमिहोक्तम् । प्रयोगशास्त्रस्य त्वनुष्ठानमात्रफलत्वेनाङ्गाङ्गिभावे प्रमाणत्वाभावात्तदभिप्रायः प्रमाणशब्दो न युज्यते । यद्वात्यन्ताप्रामाण्यवादिमते पौर्वापर्यानवस्थानादप्रामाण्यानवस्थानमुक्तं तदस्मिन्नपि विकल्पवादिमते प्रथमश्रुतिग्रहणे ऽत्यन्तस्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकरणेन पर्यनुयोगसाम्याद्विकल्पवादिना वा पौर्वापर्यानादरत्यन्ताप्रामाण्यवादिनापि तदनादरेण परिहारसाम्याद्वाच्यमित्याह * यथेति * पर्यनुयोगसाम्यमुपपादयति * यदा हीति * ननु पर्यनुयोगसाम्ये ऽपि प्रथमं स्मृतिग्रहणे विरोधादर्शनेन मूलश्रुतेरवश्यकल्प्यत्वात्क्लृप्तायाश्च श्रुतेरत्यन्तबाधायोगात्पौर्वापर्यानादरत्यन्ताप्रामाण्यसिद्धेः परिहारसाम्यं नास्तीत्याशङ्क्याह * कालान्तरे ऽपीति * क्लृप्ताया अपि श्रुतेर्विरुद्धश्रुतिदर्शने सत्यभावावधारणस्योक्तत्वादत्यन्ताप्रामाण्यवादिमते ऽपि पौर्वापर्यमकारणं तदनङ्गीकृतमेव तु पौर्वापर्यस्य बलाबलहेतुत्वमापाद्य विकल्पवादिना निरस्तमित्याशयः । किं च प्रथमं स्मृतिग्रहणे ऽपि पुरुषान्तरदृष्टया श्रुत्या तदानीमपि मूलश्रुत्यनुमानबाधाद्विकल्पो न युक्त इत्याह * पूर्वेति * ननु पुरुषान्तरस्य विरुद्धश्रुतिदर्शने ऽपि स्वयमदर्शनात्कथं बाधो ऽत आह * पुरुषान्तरेति * एवं तर्हि व्रीहियवश्रुत्योरपि पुरुषान्तरस्याधीनाङ्गीकृतप्रामाण्यमपि पुरुषं प्रत्यप्रामाण्यापत्तेः । सर्वान्प्रत्यप्रामाण्यं प्रसज्येतेति शङ्कते * यथेति * श्रुतेरननुष्ठापकत्वमात्रमप्रामाण्यं, न च पुरुषान्तरानुष्ठापकत्वेन पुरुषान्तरं प्रत्यनुष्ठापकत्वं बाध्यते । न चैवं पुरुषव्यवस्थया विकल्पापत्तिः शङ्कनीया पठ्यमानत्वाविशेषेण प्रमाणीकृतयवश्रुतिकमपि पुरुषं प्रति
७।१ कालान्तरे यवश्रुतेः प्रामाण्याभ्युपगमादिति परिहरति * उच्यत इति * प्रतियोगित्वेन व्रीहिश्रुतेरपि बुद्धिस्थत्वात्तयोरिति द्विवच-

नम् । ननु स्मृत्यनुमताया अपि श्रुतेः पुरुषान्तरगतविरुद्धश्रुतिदर्शनेनानवुष्ठापकत्वरूपं निमज्जनमात्रं करिष्यते नाभावावधारणमित्याशङ्क्याह * स्मृतिस्त्विति * सर्वेषां प्रथमस्मृतिग्रहणे निष्प्रतिद्वन्द्वानुमानासिद्धेः पश्चाद्विरुद्धश्रुतिदर्शने सति निमज्जनमात्रकल्पनं भवेदपि केषां चित्तु प्रथमश्रुतिग्राहिणां स्मृतिमूलश्रुत्यभावावधारणे सत्येकस्याः श्रुतेः सदसत्त्वविरोधात्पुरुषान्तरगतमपि श्रुत्यनुमानं मिथ्येति निश्चीयतइत्याशयः । सर्वदा तावतां पुंसामभावात् न कर्त्तरीयन्तृ-[1]स्मृतिरप्रामाण्येन मुच्यतइत्याकारप्रश्लेषेणान्वयः । प्रामातीया । अप्रामाण्यं स्मृतिमात्मनः सकाशान्न मुञ्चतीत्यर्थः । प्रामाण्येनेति तु पाठे यदि सर्वदा तावतां भावः स्यात्ततो न प्रामाण्येन मुच्यते न त्वेतदस्ति । प्रथमश्रुतिग्राहिणामपि केषां चिद्भावादिति व्यवधारणकल्पनया योज्यम् । अभ्युपगमवादमात्रं चैतत्परमार्थस्तु सर्वेषामपि प्रथमश्रुतिग्रहणे पश्चात्तेन विरुद्धश्रुतिदर्शनेन पूर्वोत्पन्नस्मृतिमूलश्रुत्यनुमानमिथ्यात्वनिश्चयाद्विकल्पो न युक्त इत्याह * अप्रामाण्यपदं चेति * पारतन्त्र्यमप्रामाण्यपदम् । ननु सत्यपि विरुद्धश्रुतिदर्शने विकल्पेनोभयप्रामाण्यसम्भवात्किमिति स्मृत्यनुमितायाः श्रुतेरभावो ऽङ्गीक्रियतइत्याशङ्क्याह * अध्यारोप्येतीति * गत्यन्तरसम्भवे ऽष्टदोषदुष्टविकल्पापादकश्रुत्यनुमानस्यायुक्तत्वात् स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनमेव न्याय्यमित्याशयः । एतदेव विवृणोति * विरुद्धयोर्हीति * एवं च सति श्रुतिविरोधे ऽत्यन्तदुष्टविकल्पपरिहारार्थं भ्रान्त्यादिमूलत्वकल्पनया स्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकरणस्य न्याय्यत्वेनार्द्धवैयसानापादकत्वाच्च तत्परिहारार्थमविरोधे ऽप्यप्रामाण्यमापादनीयमित्याह * नन्विति * यत्तु सर्वत्रैकरूप्योत्प्रेक्षैव युक्तेत्युक्तं तद्विरोधाविरोधाभ्यां सर्वत्र व्यवस्थादर्शनादयुक्तमित्याह * यथेति * नास्त्येकरूपतेत्यतः शब्दाध्याहारेणोपसंहारः । अधिकरणार्थं व्याख्याय भाष्यमनुसन्दधानस्तत्र यथैरुदाहरणभाष्यं पूर्वाधिकरणप्रतिपादितश्रुत्यनुमानद्वारस्मृतिप्रामाण्यापवादार्थे ऽस्मिन्नधिकरणे प्रत्यक्षश्रुत्यर्थोपसंहारपरकल्पसूत्रकारवचनस्यानुदाहार्यत्वादयुक्तमित्याशङ्क्य समर्थयते * यद्यपीति * कल्पसूत्राधिकरणे स्वतन्त्र्यस्य निरस्यमानत्वात्पौरुषेयत्वेन च वस्तुतो ऽप्यनुपपत्तेः कल्पसूत्रमूलभूतानामपि श्रुतीनां शाखान्तराधीतानामनुमेयत्वाविशेषात्प्रत्यक्षश्रुत्यर्थोपसंहारपरत्वलक्षणस्य वैलक्षण्यात्मकस्यान्तरस्याभ्यापकत्वेनावधाप्युक्तमुदाहरणमित्याशयः । सर्वथैतत्स्मृतेर्जैमिनि-

१ कर्मेति १ पु० ना० ।

इत्यशास्त्यायनिब्राह्मणगतश्रुतिमूलत्वे ऽप्यस्मदादीनां मूलादर्शनाद्-
स्यूदाहरणत्वं क्रीतराजकभोज्यान्नत्वस्मृतिमूलस्य तु तस्माद्दीक्षित-
स्य विज्ञातस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं भवतीत्यथर्ववेदे पठ्यमानस्या-
स्मदादिप्रत्यक्षत्वेन निराकर्त्तुमशक्यत्वात् क्रीतराजको भोज्यान्न
इत्युदाहरणभाष्यमयुक्तमाशङ्क्य समर्थ्यते * क्रीतेति * बाध्यत्वा-
सम्भवशङ्कानिराससाम्याद्व्युत्क्रमो न दोषः । तथापि स्मृतिपक्षे बा-
ध्यत्वे निक्षेपावुदाहियतइत्यन्वयः । अग्नीषोमीयसंस्थावधिभोजन-
प्रतिषेधविरोधादिति बोध्यत्वे हेतुः विरोधे ऽपि कथं बाध इत्याश-
ङ्का * अधिकृतानधिकृतेत्युक्तम् * अधिकृतानधिकृतविवेकार्थं त-
स्येत्याद्युक्तं कथमधिकृतानधिकृतयोर्बलाबलविशेष इत्याशङ्क्य प्रक-
रणविशेषादिति प्रकरणाधीतसामिधेनीपाञ्चदश्यानारभ्याधीतसा-
सदश्यबलन्यायोदाहरणं दीक्षितान्नभोजनस्यायज्ञाङ्गत्वेन यज्ञाङ्गगो-
चरन्यायाविषयत्वात्स्वासंमतिसूचनार्थम् * भाष्यकारेणेत्युक्तम् *
भाष्यकृतश्चायो ऽभिप्रायः श्रुतिप्रतिपादितस्य दीक्षितान्नभोजनप्रतिषे-
धस्यावध्यपेक्षायामथर्ववेदप्रतिपादितस्यावधेर्दूरस्थत्वेन विलम्बित-
त्वादथर्ववेदप्रतिपादितस्य तु तस्माद्दीक्षितस्याविज्ञातस्याक्रीतराज-
कस्याभोज्यं भवतीति प्रतिषेधस्य निर्ज्ञातावधित्वेनावध्यनपेक्षत्वाद्दौ-
र्बल्यमिति अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्योदाहरणमयुक्तम् । कृष्णके-
शत्वस्यानवस्थितवयोवस्थाविशेषत्वेनानवस्थितवर्षसंख्यारूपकालविशे-
षत्वेन चोत्तरकालमपि सम्भवात् । न च जातपुत्रो ऽग्नीनादधी-
तेत्युत्तरकालं पुत्रजन्मप्रतीक्षणाद् बहुकालातिक्रमे सति कृष्णकेश-
त्वापनयः शङ्कनीयः । जातपुत्रस्य पक्षान्तरत्वसम्भवेन समुच्च-
यस्य संदिग्धत्वादित्याशङ्क्य समर्थ्यते * कृष्णकेशत्वं चेति * तथा-
पि व्यक्त एव विरोधो दृश्यतइत्यन्वयः । कथमित्यपेक्षिते स्मरणप्र-
काशितस्यार्थस्य यौवनावस्थारूपस्य जातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वाभ्यां वा-
र्द्धक्यवार्द्धक्यव्यवच्छेदेन परिग्रहादुपलक्षणादित्युक्तम् । कृष्णकेश-
त्वजातपुत्रत्वयोः प्रत्येकमाधानाधिकारिविशेषणत्वे ऽष्टदोषविकल्पा-
पत्तेर्विशेषणविशेष्यभावाप्रतीतेश्च समुच्चयायोगाद्दारपरिग्रहोत्तर-
काले च कृष्णकेशस्य नियमेनाधानप्राप्तेः पलितकेशस्याद्वृत्त्यर्थतया
कृष्णकेशत्वविशेषणत्वविशेषणस्य परिसंख्यार्थत्वापत्तेरजातपुत्रस्या-
पि च हरिश्चन्द्रादेः पुत्रार्थयागोपाख्यानेनाहिताग्नित्वदर्शनेनाजात-
पुत्रत्वस्य स्वरूपेणा विशेषणत्वानुपपत्तेः । स्मृत्यनुसाराच्चोभयोर्यौ-
वनावस्थोपलक्षणार्थत्वमवसीयतइति भावः । ननु यौवनावस्थायाः
कि चिच्छेपे ऽपि स्मृत्यनुसारोपपत्तेर्विरोधः स्यादित्याशङ्क्य * अष्ट-

तो वेत्युक्तम् * शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः पञ्चाशद्वर्षस्यार्द्धं वयो
भवति तावता यौवनावस्थासमाप्तिरित्याशयः । तथापि कथं विरोध
इत्याशङ्क्य * अष्टाचत्वारिंशद्वर्षस्येत्याद्युक्तम् * पञ्चवर्षोपनयनपक्षे
सातिरेकाणि द्विपञ्चाशद्वर्षाणि गर्भाष्टमपक्षे सातिरेकाणि चतुःप-
ञ्चाशदिति । तत्प्रमाणमशक्यत्वादिति पूर्वपक्षसिद्धान्तभाष्ये स्प-
ष्टत्वान्न व्याख्याते । यत्रान्तरितौदुम्बरीस्पर्शोऽप्यौदुम्बरीं स्पृष्ट्वे-
ति शुद्धत्वनपायात् स्पर्शनसर्वेवेष्टनयोरविरोध इति कथमशक्यतेत्य-
विरोधाशङ्काभाष्याभिप्रायं व्याचष्टे * ननु चेति * नौपचारिक-
शब्दप्रयोगमात्रेणानुपलब्धिविरोधात् वस्त्रान्तरितौदुम्बरीस्पर्शानुम-
.धकल्पना ' युक्तेति स्पर्शनविधानादित्यादिपरिहारभाष्याभिप्रायं
व्याचष्टे * कथमिति * ननु व्यक्तिद्वारेणेव जातेर्वस्त्रद्वारेणौदुम्बर्योः
स्पर्शो भविष्यतीत्याशङ्कां निराकर्त्तुमाह * न चेति * जात्योर्व्य-
क्त्योः स्पर्शयोश्चेति विग्रहः । औपचारिकस्पर्शाङ्गीकरणे तु विध्या-
नर्थक्यमित्याह * अथेति * अविरोधवादी स्वाभिप्रायं विवृणोति
* नन्विति * शुद्धवैलक्षण्यमेव व्यवहारेण द्रढयति * तथा ही- ९९।१
ति * परिहर्त्ता व्यवहारमन्यथोपपादयति * सत्यमिति * किं तु
चण्डालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शोकारितमित्यर्थः । तद्वस्त्रं स्पृश्यमानमित्य-
ध्याहारः । कथं तस्याशुद्धिकारणत्वमित्याशङ्क्याह * तथा चेति *
नन्वशुचिस्पर्शो निषिद्धत्वादशुद्धिकारणं वस्त्रस्य च चाण्डालादि-
वत् स्वतो ऽशुचित्वाभावान्मनुष्यवच्च निषेधाधिकाराभावेन नि
षिद्धाचरणनिमित्ताशुचित्वाभावात्तत्स्पर्शस्याशुद्धिकारणत्वानुप-
पत्तेः पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टिपत्तत्स्पृष्टस्पर्शने सचैलो
जलमाविशेदित्यस्य च मनुष्यमात्रविषयत्वोपपत्तेर्न चण्डालस्पृष्टव-
स्त्रस्पर्शे दोष कल्पनं युक्तमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * ननु
स्मृत्यादिवदनिषिद्धो ऽपि वस्त्रस्याशुचिस्पर्शो शुचित्वमापाद-
यिष्यतीत्याशङ्क्यानिष्टापादनेन प्रत्याचष्टे * कथं चेति * तत्स्पृष्टेषु
स्पृश्यमानेष्विति विग्रहः । अनिष्टापत्तिं तावत्परिहरति * तदु-
च्यतइति * काष्ठादीनां चण्डालादिस्पर्शोपादितस्याप्यशुचित्वस्य ।

काष्ठाङ्गुलं भवेत्काष्ठं तृणमुष्टिंस्तर भवेत् ।
मारुतेनैव शुद्धिः स्याद्रूपं स्पृष्टिनं दूष्यति ॥
इति स्मृतेरादिशब्दोक्तानां च रथ्याकर्दमादीनां
रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्वपापसैः ।
मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकाचितानिति ॥
स्मृतेर्वायुस्पर्शेनापनयात्स्पर्शस्य च दोषकारणत्वं न

नन्विति ॥ ननु निर्वर्तितस्य का-
जातमशुचित्वानापादनादित्याशयः । ननु निर्वर्तितस्य का-
ष्ठादेश्चण्डालादिस्पृष्टस्यापि शुद्ध्यन्तरास्मरणेन मारुतशुद्धिस्मृ-
तेरशुचित्वानापत्तिप्रतिपादनपरत्वावसायाच्च तावत्तत्साम्ये-
न वस्त्रस्याशुचित्वापत्तिर्वक्तुं शक्यते न च प्रक्षालनशु-
द्धिस्मृतेर्वस्त्रस्याशुचित्वापत्तिर्वक्तुं शक्यते तस्याः गन्धलेपापकर्षणे
शौचममेध्यस्येति लेपापकर्षणोपदेशाल्लिप्तविषयत्वप्रतीतेरित्याशङ्कते
नन्विति प्राक्तनलेपापकर्षणविषयत्वेनापि विध्युपपत्तेर्नाधुतालि-
प्तविषयत्वकल्पनं युक्तमिति परिहरति * नेति * तुशब्दः शङ्कानिवृ-
त्त्यर्थः । यद्यपि केन चिदमेध्येन लिप्तस्येति लिप्तपदं प्रक्षिप्य पठ्य-
ते तथाप्यभियुक्तबहुजनापठितत्वादाचार्यः पाठ इति चिरन्तनप्र-
द्योतेन सूचितम् । एवं तर्हि वस्त्रस्यामेध्यत्वाभावाज्ञानेन शुद्धिरुक्ता
स्यादित्याशङ्क्याह * चण्डालेति * आशङ्कावादी स्वाभिप्रायं प्रकट-
यति*ननु चेति* गवाश्वादितुल्यत्वावधारणहेतुः स्वाभाविकाशुचि-
त्वनिषेधाधिकाराभावलक्षणः प्रागेवास्माभिरुक्तः । स्वाभाविकाशु-
चित्वनिषेधाधिकारयोरभावे ऽपि प्रक्षालनविधिसामर्थ्याच्चण्डाला-
दिस्पर्शेन वस्त्रस्याशुचित्वापत्तिरवसीयतइति परिहारवादी स्वाभि-
प्रायं प्रकटयति * उच्यतइति * चण्डालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शनिमित्तदो-
षप्रतिपादनस्य प्रकृतौदुम्बरीस्पृष्टवस्त्रस्पर्शनिमित्तौदुम्बरीस्पर्शागु-
द्रूपभावोपयोगितामाह * अतश्चेति * शाखान्तरे चौदुम्बर्योद्गाता
१००।१ स्पृष्ट्वा इति विधानात्तस्याश्चाचेतनत्वेन स्पर्शसंवेदनलक्षणस्पर्शा-
योगात्प्राप्तिमात्रवचनत्वेन स्पर्शश्रुतेः प्राप्तेश्च व्यवधाने ऽनुपपत्तेर-
विरोधाशङ्कैव नास्तीत्याह * यदा त्विति * ननु कस्यां चिच्छाखा-
यामौदुम्बर्याश्रयत्वमात्रविधानाद्वस्त्रान्तरिताया अपि चौदुम्बर्याः
पतनप्रतिबन्धकत्वेनाश्रयत्वोपपत्तेरविरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
अपाश्रयणेति * अस्पृष्टायाः संयोगाभावेनाश्रयत्वायोगादपाश्रयण-
हस्तसंयोगाद्यनेकोपायसाध्ये च स्पर्शे ऽपाश्रयणनियमार्थत्वेनापाश्रय-
णविधेरपाश्रयणेनैवोदुम्बरीं स्पृष्ट्वेत्येकवाक्यत्वावसायादस्त्येव वि-
रोध इत्याशयः । ननु संयुक्तस्यापि वस्त्रस्य पतनप्रतिबन्धकत्वायोगा-
त्संयुक्तसंयोगो नास्पृष्टाप्यौदुम्बर्येवाश्रयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
परेति* संयुक्तसंयोगमात्रेणाश्रयत्वाङ्गीकरणे विन्ध्यसंयुक्ताकाशसं-
युक्तस्य हिमवतो ऽपि विन्ध्याश्रयत्वापत्तेर्वस्त्रस्यैवोदुम्बरीसंयोग-
लब्धस्थैर्यस्य पतनप्रतिबन्धकत्वं प्रसज्येतेत्यपाश्रयणस्पर्शयोर्विरोधो
ऽस्तीत्याशयः । ननु सत्यपि विरोधे सर्वशब्दस्य कतिपयवेष्टने ऽप्य-
स्तीत्याशयः । ननु सत्यपि विरोधे सर्वशब्दस्य वस्तुस्पर्शे ऽप्युपचारि-
त्वबाधानापत्तेः । स्पर्शश्रुतेश्चौदुम्बरीसम्बद्धवस्तुस्पर्शे ऽप्युपचारि-

कत्वेनोत्पत्तेः कथं चिद् बाधमात्रेण चानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽत्यन्तबाधायोगाच्च सर्ववेष्टनस्मृतेर्व्यामोहत्वं युक्तमित्याशङ्क्य कथं चिद् बाधो ऽपि श्रुतेः कारणाभावादयुक्त इति तामुद्भावयतेतिभाष्येणोक्ताः सर्वेत्यनेन स्मृतेर्बाधकारणत्वमाशङ्क्य नन्वित्यनेन निर्मूलत्वान्निराकृत्य वैदिकमित्यनेन श्रुतिमूलत्वमाशङ्क्य भवेदित्यादिना प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्मूलश्रुतिकल्पनासम्भवमुक्त्वा कथं न हीत्यनेन किं तर्हि मूलमिति पृष्ट्वा व्यामोहादित्युत्तरं दत्त्वे कथमित्यनेन व्यामोहमूलत्वे किं प्रमाणमिति पृष्ट्वा श्रौतेत्यनेन विरुद्धश्रुत्यवगता यथार्थत्वान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमित्युक्तं, तत्सर्वं संक्षेपेण तात्पर्यतो व्याचष्टे *इति युक्तमिति * पूर्वोक्तबलाबलहेतुपरामर्शार्थो ऽयमिति करणः अथेत्याशङ्काभाष्यं श्रुतिमूलत्वस्य निराकृतत्वात्स्वातन्त्र्येण चाप्रामाण्यादविधित्वाद्यायुक्तमाशङ्क्य विकल्पाङ्गीकरणेन विरोधपरिहारसम्भवाच्छ्रुतिकल्पनोपपत्तिमङ्गीकृत्यैतदुक्तमिति व्याचष्टे * अथेति * नासतीत्यादितुल्यकारणत्वादित्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्ताबद्व्याचष्टे * नासतीति * (हसे हसने मृङ् प्राणत्यागे गॄ निगरणे इण् गतौ वा गतिगन्धनयोः अम गतौ दम उपशमे लूञ् छेदने पूञ् पवने धुर्वी हिंसायाम् हलः करलक्षणयोः । मर्तः मूलोकः । गर्तः अवटः । एतः कर्बुरः । वातो वायुरोगश्च । अन्तः अन्ते ऽन्तिके च । दन्तः दशनम् । लोतः अश्रुचिह्नयोः । पोतः बालवहित्रयोः । धूर्तः शठः[1])। औणादिके तन्प्रत्यये कृते गम्यते ऽसावित्यस्मिन्नर्थे ऽयमन्तशब्दः । एकेनाम्यते गम्यते प्राप्यते यो ऽसावेकान्तव्यामोहश्चासावेकान्तश्चेति तृतीयासमासगर्भः कर्मधारयः। विकल्पे ऽङ्गीक्रियमाणे पूर्वोक्तेनैव तुल्यकक्षविकल्पो ऽपीत्यादिना मार्गेण व्यामोहस्यैकविज्ञानगतस्य कल्पनामयद्वयमापन्नां पूर्वोक्तेनैव द्वितीयेन प्रकारेणेत्यादिना मार्गेण स्मृतावेव नियच्छतीति प्रथमपादावृत्त्या योज्यम् एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्व्यामोहविज्ञानसमासं द्वेधा विगृह्णाति * * व्यामोहेति * विकल्पं त्विति भाष्ये न पाक्षिकत्वपाक्षिकत्वाभिधानमेकस्मिन्प्रयोगे ऽङ्गीकृतप्रामाण्याया अपि स्पर्शश्रुतेः प्रयोगान्तरे मोहाद्विश्रुतिवदप्रमाणयाङ्गीकरणोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * विकल्पं त्विति * अपाक्षिकं चेति पाठे सर्ववेष्टनस्मरणं चेति विपरिणम्याध्याहारः । पक्षे तावदित्यादिपाक्षिकत्वोपपादनार्थमिति व्याचष्टे * एवमिति * यथाश्रुतिरपाक्षिकी तथा स्मरणमपीत्येवं

१ क्वचि० २ पु० मा० । [illegible]
[illegible] १ पु० पा० [illegible] ।

शब्देनाभिधानाद्भिन्नक्रमत्वं सूचितं पाक्षिकं चेति तु पाठे विकल्पे
ऽङ्गीक्रियमाणे पाक्षिकत्वमेवात्यन्ताप्रामाण्यहेतुरिति व्याचष्टे *
पाक्षिकं चेति * ततश्चाव्यामोहे तस्मिन्स्पर्शनविज्ञाने पक्षान्तरे
ऽपीत्यध्याहृत्य भाष्यं योज्यम् । ननु पक्षान्तरे स्पर्शनश्रुतेर्व्या-
मोहत्वात्स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनं भविष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं न चा-
सावितिभाष्यं व्याचष्टे * एकदापि चेति * यदेव हीत्यादिभा-
ष्यं श्रुत्यपाक्षिकत्वोपपादनार्थतया व्याचष्टे * इति समर्थयमान इ-
१०१॥ ति * तस्याव्यामोहत्वस्य निरपेक्षप्रमाजनकत्वं मूलं तदपाक्षिक-
त्वात्तद्वशेनैव च स्मृतिव्यामोहत्वस्यापाक्षिकत्वात्सर्वदा निर्विचि-
कित्सश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिरिति भाष्यार्थः । ननु पक्षान्तरे प्रमादपा-
ठत्वान्निरपेक्षप्रमाजनकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं नासावि-
ति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * स्मृतेः श्रुत्यादिमूलत्वं वैधर्म्यदृष्टा-
न्तत्वेनोक्तम् । तेनेति भाष्यं श्रुत्यपाक्षिकं चोपसंहारार्थत्वेन व्याच-
ष्टे व्याचष्टे * तेनेति * व्यामोहादिति हेतौ पञ्चमीत्यर्थः । अन्यप-
र्यायान्तरशब्दयोगनिमित्तपञ्चम्यङ्गीकरणेन वा तेन श्रुतिविरोधप-
रिहारासम्भवेन नैतत्स्मार्त्तविज्ञानं व्यामोहपक्षात्प्रामाण्यरूपं पक्षा-
न्तरं संक्रान्तं किं तु दुःश्रुतादिविज्ञानं सर्वदा तस्य मूलमित्येवमेतद्
भाष्यं योज्यमित्याह * यद्वेति * दुःश्रुतस्वप्नादिमूलत्वेनैकदाङ्गी-
कृतेन सर्वदापन्नेन हेतुना पक्षान्तरं न संक्रान्तमित्यर्थः । ननु सत्यपि
विरोधे शिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहस्य श्रुतिकल्पनहेतोर्भावात्किमिति
श्रुतिर्न कल्प्यत इत्याशङ्क्य प्रमित्सानिरपेक्षपरोक्षार्थविषयप्रमाणानु-
त्पत्तेर्न विरोधे श्रुतिकल्पनं युक्तमिति प्रतिपादनार्थं न हीति भाष्यं
किं कर्त्तव्यमिदानीं चेत्यनेन पूर्वमेव व्याख्यातप्रायत्वाद्व्याख्या-
तम् । तस्मादित्युपसंहारभाष्ये तुल्यकारणत्वं व्याचष्टे * श्रुती-
ति * विषमशिष्टत्वादपि विकल्पो न युक्त इति प्रतिपादनार्थमपि
चेति भाष्यं प्रमाणायां स्मृतावित्यत्रोभयं प्रामाण्याविरोधाविवरणद्-
र्शनादयुक्तमाशङ्क्य विरोधप्रतिपादनपरतयैव तावद्व्याचष्टे * अपि
चेति * इतरस्मृतिप्रामाण्यं श्रुतिप्रमाण्यं चेतरच्छ्रुतिप्रामाण्यं
स्मृतिप्रामाण्यं वा नाश्रयतीति नञ्समासो नन्वयमकारो दीर्घ इ-
त्याशयः । अन्यतो बलाबलपरिच्छेदाभावे तुल्यबलत्वावगत्या वि-
कल्पः स्यात्सति तु तस्मिन्नदृष्टदोषविकल्पाङ्गीकरणं न युक्तमिति भा-
ष्याभिप्रायः । क पुनरितरेतराश्रयविरोधे ऽन्यतः परिच्छेदो दृष्ट
इत्याशङ्क्याह * परस्परेति *
प्रतिज्ञा यत्र बाध्येत पूर्वोक्तैर्यस्य बाधकैः ।

तत्पराजयतः कार्यो निर्णयो बाधवर्जनात् ॥

इत्यत्रोक्तो विरुद्धाव्यभिचारिणो विरोधे ऽन्यतः परिच्छेदो दृष्टान्ततः। प्रमाणशब्दमाक्षिपति * प्रमाणशब्दस्येति * प्रमाणशब्दस्य स्मृतिसामानाधिकरण्यप्रयोगेण ज्ञानसामानाधिकरण्याभावात् स्मृतेश्चाप्रमितित्वेन भावोत्पन्नल्युडन्तत्वायोगान्नानेन कारणद्वयेन नपुंसकलिङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रमाणशब्दस्य वेदाः प्रमाणमित्यादिप्रयोगेण लोके नियतलिङ्गत्वावधारणात्, करणसाधनत्वे ऽपि ज्ञानशब्दवत्सामान्यविवक्षया नपुंसकलिङ्गत्वात् भावे ल्युट् चेति ल्युट्प्रत्ययस्मरणात्तदाश्रयणेन नपुंसकलिङ्गत्वसमर्थनार्थं वेदाः प्रमाणमिति निदर्शनं ज्ञानसामानाधिकरण्येनेति च तस्य ज्ञानमुपदेश इति करणव्युत्पन्नस्यापि ज्ञानशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वदर्शनायदेव ज्ञानशब्दस्याधिकरणमभिधेयं नपुंसकलिङ्गं तदेवास्यापीति व्याख्येयं ज्ञानशब्दस्य च विषयाव्यभिचारिबुद्धिविशेषवाचित्वादवयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन च रूढित्वायोगाद् बुद्धियोधादिसामानाधिकरण्याविशेषेण चानेकलिङ्गतापत्तेरव्युत्पन्नस्यैव प्रमाणशब्दस्य ज्ञानशब्दपर्यायत्वाभिप्रायं सामानाधिकरण्यव्याख्यानं कथं निर्वहतीति न विद्मः। भावव्युत्पत्तौ तु स्मृतिजन्यसर्ववेष्टनज्ञानलक्षणया स्मृतिशब्दस्य प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम्। करणविशेषविवक्षायां चेति विशेषशब्देन पूर्वं सामान्यविवक्षा द्योतिता समर्थनं प्रतिजानीते * तमिममिति * समर्थयते * प्रमाणमिति * मूलप्रमाणाश्रितायाः स्मृतेः श्रुत्या सह स्पर्द्धा भवति न स्वतन्त्राया इति प्रतिपादयितुं प्रमाणशब्दात्पराश्रयगताविलेप धातुर्मोप्यक्षता प्रयुक्तो न मुख्यः प्रमाणशब्दः ततश्च प्रमाणमयनायां गच्छन्त्यां प्रमाणायां स्मृतौ स्पर्द्धनं व्यामोहो न तन्निरपेक्षायामिति भाष्यार्थो भवतीत्याशयः। योजना चैवम्। यतः स्मृतिः प्रमाणमयते तस्मात्प्रमाणोच्यते धात्वन्तरेण यतिधात्वर्थव्याख्यानार्थम् * यातीत्युक्तम् * किं तत्प्रमाणमित्यपेक्षिते * मूलभूतां श्रुतिमित्युक्तम् * नन्वयतेर्यकाराग्तरत्वात्कथं प्रमाणेति रूपसिद्धिरित्याशङ्क्य क्विपो वलादित्वेन लोपोव्योर्वलीति यकारलोपे सत्येतद्रूपसिद्धिरिति सूचनार्थं * क्विबन्तादयतेरित्युक्तम् * ननु कृताकृतप्रसङ्गितया नित्यत्वेन क्विपो लोपस्य प्राथम्यात् वलः परभूतस्याभावे सति कथं यकारलोपः स्यादित्याशङ्क्य यत्प्रत्ययपरत्वनिमित्तस्यकारलोपाभ्युपगमेनेव तावत्परिहरति * तत्रेति * प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमितिस्मरणात्प्रथमं क्विपो लोपे ऽपि तत्कार्यसिद्धिरिति भावः। नन्विदं

वलग्रहणं वर्णविषयं तथा सति गोधाया अपत्यमित्यस्मिन्नर्थे गोधा-
या ढगिति विहितढक्प्रत्ययादिभूतढकारस्यायनेयीनीयियः फढख-
च्छघां प्रत्ययादीनामित्ययादेशे कृते लोपो व्योर्वलीति यलोपाद्गौधेर
इति रूपं सिद्ध्यति प्रत्ययविषयत्वे तु प्रत्ययमध्यगतस्य वलो
रेफमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययमध्यगतयकारलोपनिमित्तत्वाभा-
१०२॥ वेन रूपसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * वलग्र-
हणस्य वर्णविषयत्वेन प्रत्ययविषयत्वेन च द्वेधा वैयाकर-
णैर्व्याख्यानादिह लक्ष्यानुसारेण प्रत्ययविषयत्वाभ्युपगमेन व-
लादिप्रत्ययनिमित्तो ऽत्र यलोपः प्रत्ययलोपलक्षणेन युक्त इति
भावः । माभूद्वा वलप्रत्ययपरत्वनिमित्तो यकारलोपः तथा-
पि यदि वा कानि चिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि कार्याणि प्रत्यय-
लोपलक्षणेन भवन्ति तद्वदिदमपि भविष्यतीत्युक्त्वा ऽथ वेव वक्ष्या-
मि लोपो व्योर्वलि तत. वेर्व्यन्तस्य व्योर्लोपो भवतीति भाष्ये पतञ्ज-
लिना वेरपृक्तस्येति योगविभागाभिधानाद्विमकस्य वेरिति सूत्रस्य
येनविधिस्तदन्तस्येति स्मरणेन व्यन्तस्येत्यर्थावगतेः कृताकृतप्रस-
ङ्गित्वेन च नित्यत्वे ऽपि विलोपस्य प्रथमकरणे व्यन्तशब्दाभावेन
वेरिति सूत्रस्यानवकाशापत्तेः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो
विधिर्बलवानिति विलोपप्राथम्यबाधेनास्य व्यन्तत्वानपायाल्लोपो
व्योरिति पूर्वसूत्रगतपदद्वयानुवृत्त्या व्यन्तस्य वकारयकारयोर्लोप
इति सूत्रार्थनिष्पत्तेर्व्यन्तत्वनिमित्तो यकारलोपो भविष्यतीति परि-
हारान्तरमाह * यद्वेति * वेरितीतिकरणाध्याहारेणैव योज्य वेरि-
ति योगविभागेन लोपो भविष्यतीत्युक्ते कथमित्यपेक्षायां व्यन्तस्य
वकारश्च यकारश्च लुप्यत इत्येवमर्थावगमादिति न केवलं वलपर-
त्वनिमित्त एव वकारयकारयोर्लोपः किं तु व्यन्तत्वनिमित्तो ऽपीति
वकारार्थः । ननु यकारलोपे ऽप्यकारस्य ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति
तुगागमापत्तेर्नित्यमागमशासनमिति स्मरणाद्वा तदकरणे ऽपि
शुद्धस्याकारस्यादन्तत्वाभावात्प्रमाणपदसहितायां वा दीर्घत्वापत्ते-
ष्टाप्प्रत्ययाभावेन याडाप इति तन्निमित्तयाडागमाभावात्कथं प्रमा-
णायामिति रूपसिद्धिरित्याशङ्क्याह * यलोपे चेति * शुद्धग्रहणेन
तुगागमदीर्घत्वापादके निराकृते शुद्धस्याप्याद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यन्त-
वत्कार्यसिद्ध्या टाप्प्रत्ययोत्पत्तिसमर्थनार्थम् * तदन्तावधिकादित्यु-
क्तम्* यः शुद्ध. परिशिष्टाकारः स एवान्तरूपो विधिः स्वार्थे कप्र-
त्ययः । तस्मादन्तरूपावधिभूतादत. पश्चात् स्त्रियां विषये टाप्
क्रियत इत्यर्थः । ननूपपदाकारसहितायाः प्रथमातिक्रमकारणाभावेन

पूर्वकार्यत्वाद्दीर्घत्वापसेदाप्प्रत्ययानुत्पत्तिः स्यात् पूर्वाकरणे वा अप्रधानत्वेन पश्चादप्यकार्यत्वात्प्रमाणेतिरूपं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * अक इति * एकपदाकारसंहितायाः पदान्तरसंहितातः शीघ्रप्रतीतेर्दीर्घादीर्घयोश्चाधातुप्रत्ययाकारयोर्दीर्घादेशस्यान्तरतमत्वातिशयादात्तह्रस्वाकारद्वयदीर्घादेशाच्छीघ्रप्रतीतेः पश्चाद्धातुप्रत्ययगतयोरकाराकारयोरकः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वं कृत्वा ततः पूर्वेणाप्युपपदाकारेण अर्कः सवर्णदीर्घत्वं कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यतइति योज्यम्। तदितरेतराश्रयमित्युपसंहारभाष्यमपीतरेतरविरोधपरतया पूर्वव्याख्यातं भवतीत्याह * तदेतदिति * उपक्रमोपसंहारानुरोधेन वा विवरणभाष्यमेवेतरेतराश्रयपरमध्याहारेण व्याख्येयमित्याह * यदेति * प्रमाणायामित्यत्र स्पर्शने व्यामोहे स्मृतिः प्रमाणमित्यध्याहारः स्पर्शनइत्यत्र स्मृतौ व्यामोहे स्पर्शने प्रमाणमिति। (प्रमाणेत्याद्यमध्याहृतं भाष्यमिष्यमाणार्थत्वेन व्याख्यायते इदित्युपसंहारभाष्यं श्रुतावारोप्यमाणाप्रामाण्यपरतया व्याख्यातम्। एवं तथेत्यादिना संहारभाष्यमावृत्त्या स्मृत्यप्रामाण्यसमानार्थत्वेन व्याख्यायेत्यध्याहृते स्पर्शने प्रमाणे इत्यादि भाष्यं श्रुतिप्रामाण्यासमर्थनार्थत्वे व्याख्यातम्। एतच्छ्रुतिप्रामाण्यपक्षे ऽप्यन्योन्याश्रयस्य सुपरिहरत्वं स्मृतिप्रामाण्यपक्षे ऽन्योन्याश्रयस्य दुःपरिहरत्वं वक्ष्यमाणमभिप्रेत्योक्तम्[1])। तत्राद्यदलोकेनेष्यमाणार्थतयाध्याहृतं भाष्यं व्याख्यायारोप्यमाणार्थतया पठितं व्याख्यातम्। द्वितीयेन समर्थ्यमानार्थतया पठितं व्याख्याय निर्धार्यमाणार्थतयाध्याहृतं भाष्यं व्याख्यातं, ननु श्रुतिप्रामाण्यगतमितरेतराश्रयं सिद्धान्तवादिनो ऽपि समानत्वाद्दोषाद्भावनीयमित्याशङ्क्याह * तदिदमिति * तस्यैकत्रैवेतरेतराश्रयं तत्र सुपरिहरमिति भावः। अन्यतः परिच्छेदप्रदर्शनार्थं तत्रेति भाष्यं तत्प्रदर्शनासमर्थत्वेनाक्षिपति * तत्रेति * तत्रेतरेतराश्रये ऽन्यतः परिच्छेदस्य प्रतिज्ञातत्वात् स्फुटमत्यन्तव्यतिरिक्तं हेत्वन्तरं वाच्यम्। भाष्यकारस्त्वेवमुक्त्वा तयोरेव श्रुतिस्मृत्योर्धर्ममेकं श्रुतिप्रामाण्यपरिच्छेदे फलत्वमूलत्वं स्मृत्यप्रामाण्यपरिच्छेदे चैकं फल्यमूलत्वं हेतुमिह किं प्रमाणं किमप्रमाणमिति परिच्छेदवेलायामुक्तवानित्यर्थः। (श्रुतेः फलसमूलं स्मृतेः फल्यमूलत्वं धर्ममुक्तवान् न च सधर्मिणो ऽन्यो धर्मधर्मिणोरभेदात् तेन नान्यतः परिच्छेदो ऽयमित्याशयः[2]) द्वितीयव्याख्याने तु श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्य सुपरिहरत्वपरिच्छेदे

१ ८४ पा० १ पृ० भा०।
२ ८८ पा० २ पृ० भा०।

हेतुं फलसमूलत्वं स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्य दुःपरिहरत्वपरि-
च्छेदे कल्प्यमूलत्वमिह किं सुपरिहरं किं दुःपरिहरमिति परिच्छेद-
वेलायामित्यर्थः । समाधत्ते * नैवेति * श्रुतिस्मृत्योर्विपरीतार्थ-
त्वकृतमितरेतरविरोधित्वमितरेतराश्रयत्वं तु श्रुतिस्मृतिप्रामाण्या-
प्रामाण्ययोः स्वरूपकृतं समाहितं भाष्यं व्याचष्टे * स्वत इति *
स्मृतिप्रमाण्यगतेतरेतराश्रयस्य दु परिहरत्वपरिच्छेदे कल्प्यमूल-
त्वस्य हेतुत्वमुपपादयति * ततश्चेति * नन्वात्मलाभाय स्मृतेर्मू-
लप्रमाणापेक्षत्वे ऽप्यर्थप्रतिपादने निरपेक्षतया पुरुषवाक्यवत्स्वतः
प्रमाणत्वेन श्रुत्यप्रामाण्यानपेक्षत्वात्तत्परिग्रहपक्षे चैकल्पिकशाखा-
न्तरवच्छ्रुत्यप्रामाण्याध्याहारेऽपि ऽपीतरेतराश्रयानापत्तिरित्याश-
१०३।२ ङ्क्याह- * न चेति * न तुल्यबलयोर्विकल्पः सम्भवतीत्याशयः ।
दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * बलवन्तमिति * स्मृतिप्रामाण्यगतेतरे-
तराश्रयस्य दुःपरिहरत्वमुपसंहरति * एवं तावदिति * श्रुतिप्रा-
माण्यगतेतरेतराश्रयस्य सुपरिहरत्वपरिच्छेदे फलसमूलत्वस्य हेतु-
त्वमुपपादयति * यदा त्विति * तदा पूर्वसिद्धस्मृत्यप्रामाण्यलि-
प्सायां पूर्वानुभवपारतन्त्र्यलक्षणस्मृतिस्वरूपाश्रयमप्रामाणत्वमादि-
तः सिद्धमेव प्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुत इत्यन्वयः । श्रुतेः स्वत-
प्रामाण्यात्स्मृत्यप्रामाण्यलिप्सानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्रापि श्रुतावपि
निरपवादप्रामाण्यावधारणासिद्धेः * पराधीनत्वादित्युक्तम् * किं
तत्परमित्यपेक्षिते * प्रतिपक्षेत्याद्युक्तम् * पर्यालोचनापेक्षानिवृत्य-
र्थं क्षणमात्रमपीत्युक्तम् उपसंहरति * तेनेति * अननुमितावस्था-
यामित्यनेनाथे पदक इति व्याख्यातम् । फलसकल्प्यमूलस्यान्यतः परि-
च्छेदहेतुत्वप्रतिपादनार्थत्वेन सो ऽसाविति भाष्यं व्याचष्टे * इती-
ति * सर्वमेव वा ततश्चेत्याद्येतद्भाष्यव्याख्यानार्थं ततः फलसक-
ल्प्यमूलत्वादुक्तेन प्रकारेणान्यतः परिच्छेद इत्यर्थः । उक्तमेव प्रकारं
कल्प्यमूलत्वादित्यादिभाष्यारूढं कर्तुं संक्षिप्य यथाक्रमं दर्शयति
* तेनेति * उक्तेन प्रकारेणैकत्र स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रये श्रु-
तेराश्रयस्य स्वतः सिद्धस्य प्रामाण्यस्यापवादासम्भवेनापेक्षितश्रुत्यप्रा-
माण्यालाभाद् दुःपरिहरत्वावसानं परिच्छेदो भवति अवसीयत इति
भावे ल्यकारः । अन्यत्र श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रये स्मृत्यप्रामा-
ण्यस्यापेक्षितस्य लाभात्सुपरिहरत्वस्यावसानमित्यर्थः । नन्वेवं स-
त्यपेक्षितस्मृत्यप्रामाण्यलाभमात्रेण श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्य
सुपरिहरत्वपरिच्छेदसिद्धेः किमर्थं भाष्यकृता ऽनुपूर्वी दर्शितेत्याश-
ङ्क्याह * कृत्वेति * अपेक्षितलाभालाभोपपादनार्थमुभयत्राप्यानुपूर्वी

दर्शनीयेत्याशयः। श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयपरिहारायापेक्षितो यः स्मृत्यप्रामाण्यरूपो ऽर्थस्तमाद्ये क्षणे दृढसिद्धत्वेनावधिं कृत्वा विरोधे स्मृत्यप्रामाण्याच्छ्रुत्यबाधः श्रुत्यबाधाच्च तद्विरोधे स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनानुपपत्तिर्यावत्तावद्गच्छेत्तावताप्यपरश्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयपरिहारसाध्यः श्रुतिप्रामाण्यरूपो ऽर्थः सिद्ध्यति । तथा स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वायापेक्षितो यः श्रुतिप्राण्यरूपो ऽर्थस्तमाद्ये क्षणे दृढसिद्धत्वेनावधिं कृत्वा विरोधे श्रुतिप्रामाण्यात् स्मृतिमूलश्रुत्यकल्पनं तदकल्पनाच्च स्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलत्वकल्पनं यावत्तावद्गच्छेत् तावता ह्यपरः स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयापरिहार्यत्वसाध्यः स्मृत्यप्रामाण्यरूपो ऽर्थः सिद्धयतीत्यर्थः । ननु भाष्यकृतैकविधानुपूर्वीकथनादानुपूर्वीद्वयाभिधानं भाष्यव्याख्यानानुपयोगित्वादनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह * तदेकेनेति * उपलक्षणार्थमेकानुपूर्वीकथनमित्याशयः। कीदृशी तर्हि द्वितीयानुपूर्वी दर्शनीयेत्यपेक्षायामाह * द्वितीयेति * स्वयं पूर्वोक्तस्याप्यस्य मार्गस्य भाष्योक्तापेक्षया द्वितीयत्वम् । नन्वित्याशङ्कापूर्वकं तुल्यबलविकल्पोपपत्तिप्रतिपादनार्थं भाष्यं व्याचष्टे * व्रीहीति * तस्माद्युक्तमिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति *

॥ अथ दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ १०४

सूत्रव्याख्यानार्थं लोभादित्यादिभाष्यं सर्ववेष्टनादिस्मृतीनां लोभकृच्छ्रपुंसकत्वप्रच्छादनप्रयोजनमूलत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमाशङ्क्य श्रुत्यतिरिक्तसम्भवे मूलमात्रोपलक्षणार्थतया व्याचष्टे * इतश्चेति* ननु विरोधो व्यभिचारशब्देनोक्तः । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुतीति * ननु सत्यपि विरोधे भ्रान्त्यादिमूलत्वं विना बाध्यत्वायोगाद् बाध्यत्वेनैव भ्रान्त्यादिमूलकल्पनायामितरेतराश्रयं स्यात् इत्याशङ्क्याह * स्मृतेश्चेति * विरोधपरिहारायावश्याङ्गीकार्ये ऽन्यतरस्य बाध्यत्वे स्मृतेरेव भ्रान्त्यादिमूलत्वसम्भवेन बाध्यत्वोपपत्तेर्बाध्यत्वनिश्चयेन भ्रान्त्यादिमूलत्वनिश्चयापत्तेरितरेतराश्रयपत्तिरित्याशयः । उपपन्नतरं चैतदिति वक्ष्यमाणवर्णकभाष्यमिहापि योज्यमिति सूचयितुमाशङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यथैवेति * भाष्यकृतास्यैव सूत्रस्याधिकरणान्तरविषयत्वेन वर्णकान्तरं कृतं तत्पूर्वापरितोषविषयव्यासिव्यतिरेकेण क चिद्वर्णकान्तरस्य प्रयोजनान्तरा दर्शनात्तयोश्चापरितोषकारणाविषयान्तरादर्शनेनासम्भवादयुक्तमित्याक्षिपति * सर्वेति * न

च तयोर्मध्ये ऽन्यतरदप्यत्रास्तीति शेषः । समाधातुमपरितोषकारणं
तावन्मन्दप्रयोजनत्वमाह * अपरितोषस्तावदिति * विषयव्याप्ति-
प्यत्राविरुद्धस्मृतिविषयत्वादस्तीत्याह * विरोधेन चेति * सत्य-
प्यस्याविरुद्धस्मृतिविषयत्वे कारणान्तरेणापि केन चिदपवादान्तरो-
पपत्तेः कथं विषयव्याप्तिरित्याशङ्क्य कारणान्तरासम्भवाच्चापवा-
दा * न्तरोद्भव इत्युक्तम् * वैसर्जनहोमीयमित्यादिविषयप्रदर्शना-
र्थं भाष्यं व्याचष्टे * वैसर्जनहोमीयमिति * श्रुत्यविरुद्धानामपि
स्मृतीनां लोभादिमूलत्वसम्भवेनाप्रामाण्याङ्गीकरणे दायधर्मादिस्मृ-
तीनामप्यप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य मन्वादिमहर्षिनिबन्धनस्य वेदमू-
लत्वकल्पना हेतोरविरोधे कल्पकत्वप्रतिबन्धाभावान्मूलान्तरकल्प-
नानुपपत्तावप्यविरुद्धानामाचारानुमितानामर्वाचीनमनुष्यस्मृतीनां
दृष्टमूलासम्भवेनैव वेदमूलत्वस्यापि वा कारणाग्रहप्रयुक्तानि प्रती-
येरन्नित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्सम्भवे ऽपवादविषयत्वोपपादनार्थं मु-
ककमेवैतदित्युक्तम् तत्कर्तृसामान्यादिति पूर्वपक्षसिद्धान्त-
भाष्यद्वयमेकहेलया व्याचष्टे * तत्रापीति * इदानीं धर्मबुद्ध्यानुष्ठाने
१०५।४ ऽपि पूर्वप्रवृत्तिकाले लोभादिमूलत्वसम्भवप्रदर्शनार्थं पूर्वग्रहणम् ।
लोभस्य मूलत्वसम्भवः पूर्वं कालान्तरे यस्मिन्कर्तृसामान्ये तस्मा-
दिति हेतुगर्भं विशेषणम् । लोभमूलत्वसम्भवमुपपादयति * ऋ-
त्विजो हीति * आशङ्काशब्देन लोभमूलत्वानिश्चये ऽपि वेदमूल-
त्वनिश्चयस्तावन्नास्तीति सूचितं, ननु वेदमूलत्वस्यापि सम्भवात्क-
थमप्रामाण्यनिश्चय इत्याशङ्क्य निराकरणार्थमुपपन्नतरं चेदिति भाष्यं
व्याचष्टे * पूर्ववच्चेति * ननु वेदमूलत्वाभावनिश्चयाभिधानपर-
त्वे ऽस्य भाष्यस्य पूर्वलोभमूलत्वानिश्चयाभिधानपरत्वेन योजनमयुक्त-
स्यादित्याशङ्क्याह * इदं चेति * दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनमयुक्त-
मिति न्यायस्य वेदमूलत्वाभावान्यमूलत्वयोर्निश्चयकारणस्य तुल्य-
त्वादुभयत्रापि योजितमित्यर्थः । यथाभाष्यमधिकरणद्वयं व्याख्याय
दूषयितुं प्रतिजानीते * एतावदिति * सर्ववेष्टनस्मरणस्य लोभ-
मूलत्वनिराकरणेन तुल्यन्यायतया यूपहस्तिदानादिस्मरणस्यालोभ-
मूलत्वनिराकरणाद्धर्मबुद्ध्या चेदानीमनुष्ठीयमानानां दृष्टमूलत्वक-
ल्पनासम्भवाद् * अधिकरणद्वये ऽपीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरो-
धे हि स्मृतिमूलश्रुत्यभावः साधकाभावाद्वा स्याद् बाधकसद्भावाद्वा
तत्र त्रैवर्णिकदृढपरिग्रहादरस्य स्मृतिमूलश्रुतिसाधकस्य विरोधे
ऽप्यनपायात्साधकाभावस्तावन्नास्तीत्याह * स्मृतीनामिति * यत्तु
जिज्ञासां विना प्रमाणाप्रवृत्तेः साधकाभाव इत्युक्तं तदेवं परिहर्तव्यं

यद्यपि परिच्छिन्ने प्रमेये तत्परिच्छेदार्थं श्रुत्यनुमानं न प्रवर्त्तते तथापि किमियं स्मृतिः प्रमाणमप्रमाणं चेति जिज्ञासायां तत्परिच्छेदार्थं श्रुत्यनुमानप्रवृत्तिर्न वारयितुं शक्यते । प्रमाणान्तरपरिच्छिन्ने ऽपि शङ्खशौक्ल्ये शङ्कितपित्तोपघातस्य किं मे चक्षुर्दुष्टमदुष्टं चेति जिज्ञासया चक्षुर्विस्फुरणदर्शनात्परमाणुवादौ च कदा चिदनुपलब्धत्वाद्व्यवहारानुपयोगित्वाच्च जिज्ञासिते ऽप्युपलब्धस्थूलादिकार्यानुपपत्तिपरिहारार्थं प्रमाणप्रवृत्तिदर्शनाच्च जिज्ञासादरः । किं च स्मृतेर्मूलप्रमाणोपस्थापनमात्रेण कृतार्थत्वान्नौदुम्बरी प्रमेया तत्प्रमेयायाः श्रुतेः प्रत्यक्षश्रुत्यविषयत्वेन तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वाच्चानुमानप्रतिबन्धो युक्त इति । बाधकं तु स्मृतिमूलश्रुत्यभावव्याप्तं लिङ्गं विरुद्धश्रुतिदर्शनस्यानैकान्तिकत्वप्रतिपादनेन पूर्वपक्षवेलायामेव निरस्तम् । अनुपलब्धिस्त्वस्मदादीनां विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुत्युपलम्भाशक्तेः स्मर्तृप्रत्यक्षस्य च स्मृत्यधिकरणसाधितत्वेनेदानींतनपुरुषान्तरप्रत्यक्षत्वस्य चोपनयादिस्मृतिमूलश्रुतिदृष्टान्तेनानुमानोपपत्तेः । सर्वाप्रत्यसिद्धत्वान्नाभावसाधनायालमित्याह * शाखान्तरेति * न च स्मर्तृपुरुषाधीनप्रत्ययत्वमात्रेणानुमेयश्रुतिष्वनाश्वासः, अध्यापकपुरुषाधीनप्रत्यक्षत्वेनेतरास्वप्यनाश्वासापत्तेरित्याह * तथेति * नन्वग्निहोत्रादिश्रुतीनां प्रत्यक्षत्वान्न तास्वनाश्वासापत्तिरित्याशङ्क्य वर्णस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वे ऽप्यनादिसम्प्रदायागतत्वस्य पुरुषाधीनत्वात्तुल्यतामाह * वेदो हीति * न च स्मरणार्थत्वेन १०

पूर्वदृष्टघटादिवन्नित्यत्वानवधारणं शङ्कनीयमग्निहोत्रादिश्रुतिष्वप्यविशेषादित्याह * अनुच्चारणकालेति * उपसंहरति *तेनेति* ननु वेदविरोधेन स्मर्तुरनाप्तत्वान्न मूलश्रुत्यनुमानं सम्भवतीत्याशङ्क्य, प्रत्यक्षवेदमूलोपनयनादिस्मृतिप्रणेतृत्वेनावधारितत्याप्तभावस्य सत्त्वादेकदेशविरोधे ऽप्यनाप्तत्वकल्पनं न युक्तमित्याह * स्मृतीति * किं च नित्यानुमेयायाः श्रुतेर्न्यायेन बाधो युज्येतापि शाखान्तरपठितश्रुतिबाधे तु प्रत्यक्षविरोधाशङ्का दुःपरिहरेत्याह * बाधिता चेति * उपरिष्टात्त इति शब्ददर्शनात्त्वया न्यायविदा भूयेत्यध्याहारेण योज्यम् । न चिरादित्यव्ययान्वये ऽपि नञो विभाषाधिकारे नञ्समासस्मरणान्न होतारं वृणीतेतिवदसमासाभ्यलोपाभावो न दोषः । प्रत्यक्षविरोधाशङ्कया च त्वदुक्तस्य न्यायस्य सम्यक्त्वानवधारणान्न्यायाभासेन मूलश्रुत्यनुमानबाधायोगे परस्परमर्यादानियमादिस्मर्यं पूर्वोक्तमपरिहार्यं स्यादित्याह * बाधेति * न्यायं

---

१ अवधारितमानमप्रमादादिति १ पु० पा० ।

दूषयित्वोदाहरणानि दूषयन्नाद्यं तावदुदाहरणं तामूर्ध्वदशेन वा
ससा परिवेष्टयन्तीति प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात् दूषयति * यत्त्वेतदिति *
एतच्छान्दोग्यानुपपदे जैमिनिकृते सूत्रग्रन्थे जैमिनिनैवौदुम्बरीप्रक-
रणे वेत्यादिना दर्शयतीत्यन्तेन स्वग्रन्थेन शाट्यायनिब्राह्मणगतश्रुति-
मूलत्वेनान्वाख्यातमित्यन्वयः। शाट्यायनिनां शाखिनामौदुम्बरीप्रक-
रणे तामूर्ध्वदशेनेति श्रुतिरुभयत्र विधृत्यामौदुम्बर्यां च वाससी द-
र्शयतीति जैमिनिग्रन्थस्यार्थः। उभयत्र शब्दः किं विषय इत्यपेक्षायां
वैधृतइत्याद्युक्तं स्तोत्रीयपरिगणनार्थानामौदुम्बरीणां प्रादेशमात्राणां
कुशानां विधृतिशब्दवाच्यानां स्थापनार्थं वासो वैधृतमुच्यते। त-
स्मिन् श्रीर्वै वासः श्रीः सामेत्यर्थवादपुरःसरं प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन
दर्शिते तत्प्रसङ्गेनौदुम्बरीवेष्टनवाससो ऽपि प्रकाशश्रुतिमूलत्वमेवा-
न्वाख्यातं तामूर्ध्वदशेनेति प्रकृतौदुम्बरीपरामर्शिप्रतीकोपन्यासेनेत्य-
र्थः। उपसंहरति * ततश्चेति * अविरोधादपीदं नोदाहरणं यु-
१०७।१ क्तमित्याह * विरुद्धत्वे चेति * औदुम्बरी परिवेष्टयितव्येत्येताव-
न्मात्रं सूत्रकारेणोक्तं न सर्वेति तत्र यथोपनेष्यमाणमहतेन वाससा
छादयन्तीति चक्षुर्मुखानाच्छादने ऽपि शास्त्रार्थसम्पत्तिः प्रसिद्धा
तथात्रापि भवतीत्याशयः। ननु सर्वशब्दाभावे ऽपि परिशब्देनापि स-
र्वशब्दार्थसम्पत्तेर्विरोध इत्याशङ्क्याह * यदीति * औदुम्बर्याश्च-
त्वरदेशे पृष्ठेन तां स्पृशतोदङ्मुखेनोपविष्टेनोद्गातव्यं तेन चौदुम्ब-
रीमध्यस्योत्तरभागे द्वित्र्याङ्गुलमात्रं स्पृश्यते तदनुरोधेन चोत्तरभा-
गतो मध्ये द्वित्र्याङ्गुलं विमुच्यते सर्ववेष्टने ऽपि परिशब्दार्थसम्पत्तेर-
विरोध इत्यर्थः। एतदेव श्लोकद्वयं यथाक्रमं श्लोकद्वयेन विवृणोति
* सर्वेति * भाष्यकारेण गौरवात्कस्मिंश्चित्सूत्रे कल्पे वा सर्वश-
ब्दो भविष्यतीति कल्पनां निराकर्तुं * न हीत्युक्तम् * सर्ववेष्टन-
वचने हि कर्णयोर्वेष्टनं कृत्वा वंशौ निधयो मूलं च वेष्टयित्वा निखा-
तव्यं स्यान्न चैवं याज्ञिकाः कुर्वन्ति परिशब्दस्तु समन्तार्थः सर्वतो
देशवेष्टनं ब्रूते। न कृत्स्नाया इत्यौदुम्बरीमध्योत्तरभागा द्वित्र्याङ्गुलव-
र्जितसर्वौदुम्बरी वेष्टने ऽप्यर्थवानित्यर्थः। हेतुदर्शनोदाहरणत्वम-
प्यस्य न सम्भवतीत्याह * लोभमूलं चेति * यदि तर्हि शब्दार्थयो-
र्यत्तदित्यव्यये मूलाग्रयोश्च वंशाधारयोः कर्णयोः परिधाने वेष्टने
दीर्घवासोलाभाल्लोभमूले तदनुष्ठाने याज्ञिकाचारविरोधः स्यादित्यर्थः
अयं चापरो ऽचारविरोधो लोभमूलत्वं प्रसज्येतेत्याह * अन्तरीयेति *
पूर्वापरकाययोरन्तरस्य मध्यस्य परिधानार्थमधोवासो नान्तरीयैकदे-
शस्य कल्पयित्वान्तरीयतामाचामेदिति प्रयोगदर्शनादन्तरीयशब्देनो-

ष्यतोऽधरीयोत्तरीये इत्यपि पाठे तदेवोक्तम्। कौशेयस्य गुणाभावात् कार्पासस्य गुणराहित्यम्। लोभमूलत्वे च कुशवेष्टनपूर्वकत्वोर्ध्वदेशत्वनियमौ न स्यातामित्याह *प्राक्चेति* उदाहरणान्तरमपि दूषयति * किं चेति * अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्य चाष्टाचत्वारिंशद्वर्षे सर्वे वेद ब्रह्मचर्यमित्यादि अथ सर्ववैदिकविहितत्वादनुदाहरणता चकारसूचिता पूर्वोक्तबलाबलविशेषं निराकरोति * यदीति * किं तदर्थान्तरमित्यपेक्षयामाह * शान्तीति * न चास्यानारभ्याधीतन्यायेन दौर्बल्यम् । तस्य कल्प्यक्रतुसम्बन्धमनारभ्याधीतं फलसं क्रतुसम्बन्धात्प्रकरणाधीताद् दुर्बलं क्रतुसम्बन्धविप्रकर्षादित्येवंरूपस्य क्रत्वङ्गविषयत्वादस्य च क्रत्वङ्गविषयत्वाभावादित्याह * न चेति * एतदेवोपपादयति * न हीति * विरोधपरिहारस्तर्हि कथ- १०८।१
मित्यपेक्षयामाह * वाक्यान्तरैरिति *

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
अर्वाक्सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च ॥

इत्याशौचच्छेदकालानां यथा व्यवस्थितो विकल्पस्तथेहापि भविष्यतीति व्यवस्थितविकल्पसूचनाय दृष्टान्ताभिधानं परत्वाशौचकालानाम् ।

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥

इति वचनान्तरेण (दन्तजातपदेन वर्द्धमानोपलक्षकः कुमारादनुजातपदेन षण्मासोपलक्षकः कृतचूडपदेन वर्षत्रयोपलक्षकः । [1])

दन्तजाते ऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥

इत्युपक्रमानुसारेण वा व्यवस्थायगमात् तद्दृष्टान्तेनेह विकल्पाङ्गीकारे युक्तमित्यगृहीताभिप्रायः शङ्कते * ननु चेति * अग्निवेदसमन्वितस्य दशाहाशौचानुवृत्तावुभयसाध्यहोमजपादिलोपाद्भूयसी धर्मपीडा स्यात्केवलवेदस्य तन्मात्रसाध्यजपादिलोपादल्पा द्विहीनस्याल्पतरेति धर्मपीडाल्पत्वमहत्त्वापेक्षया आदिशब्दाज्जातदन्ताद्यपेक्षया चाशौचकालो ऽपि व्यवस्थितविषय इत्यध्याहारेण योज्यम् । उभयत्र समविकल्पानाश्रयणे कारणं पक्षयोरसाम्यं तावदाह * यस्य हीति * यस्तु विरोधे चापरं विकल्पानाश्रयणे कारणं दृष्टान्ते तावदाह * एकरात्रइति * दार्ष्टान्तिके ऽप्याह * एवमिति * ननु यो ऽल्पेन कालेनार्हं

[1] धर्म० पा० १ पु० ना० ।

ज्जातशब्दस्य परनिपातः । मानवीयानुदातपदस्यानुपश्चाज्जातमपत्यं यस्मादिति व्याख्यानार्थो ऽन्यशब्दप्रक्षेपः । चितिक्रियाशब्दश्चतुरहोपलक्षणार्थः चितिक्रियाऽप्यहैकाहा ये विहितास्ते दन्तजातादिविषया इत्यर्थः । पारिशेष्यादशाहं कृतचूडे चेति चकारसूचितोपनीतविषयो ज्ञायते । कथमेषा व्यवस्था प्रतीयतइत्यपेक्षायां * क्रमादित्युक्तम् * दन्तजातादिषु संस्थितेष्वशुद्धा बान्धवा इत्युक्ते कस्मिन्संस्थिते कियन्तं कालमशुद्धतेत्यपेक्षायां दशाहादीनामुक्तत्वात्स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया प्रातिलोम्यक्रमेणेयं व्यवस्था प्रतीयतइत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे वृद्धिनिषेधो ऽप्येकशास्त्रगतत्वादेतद्विषय एवेत्याह * तत्र चेति * नन्वस्तु प्रातिलोम्यक्रमेणैकाहादीनां दन्तजातादिविषयत्वं धर्मपीडाल्पत्वविषयत्वे तु किं कारणं दक्षवचनाच्चाग्निवेदसमन्विताद्विमात्रविषयत्वं प्रतीयते, न चाग्निवेदसमन्वितत्वं धर्मभूयिष्ठत्वेन नियतं दाम्भिकादौ व्यभिचारदर्शनादित्याशङ्क्य दक्षवचनस्य धर्मपीडाविषयत्वद्योतनार्थं गौतमवचनमुदाहरति *तथेति* कार्यशब्दस्य धर्मविषयत्वात्तत्साहचर्येण च स्वाध्यायशब्दस्यापि स्वाध्यायसाध्यजपादिधर्मविषयत्वप्रतीतेस्तद्विघातार्थं सद्यः शौचं विदधताल्पाशौचस्य धर्मपीडापरिहारार्थत्वद्योतनान्महत्यामापद्यग्निवेदसाध्यकर्मानुष्ठानं विना प्रतीकारासम्भवे ऽनुष्ठानन्तराभावे वा तत्प्रतीकारार्थकर्मानुष्ठानमात्रविषयाशौचाभावप्रतिपादनपरमेकाहाच्छुद्ध्यते विप्र इति दक्षवचनं व्याख्येयमिति भावः । यथास्माभिर्दक्षवचनस्य धर्मपीडापरिहारार्थत्वाङ्गीकरणेनाल्पाशौचकाल्पानां * तद्विषयत्वमुक्तम् * गौतमेनापि तथोक्तं द्योतितमित्यर्थः । नन्वेवं सति तत्कालमात्राशौचाभावप्रतिपादनपरत्वेनोत्तरकालानुवृत्तेरनुदातत्वाज्जातदन्तादिविषयाशौचाशौचकालानां भिन्नविषयत्वेन वृद्धेरप्रसक्तत्वान्निषेधो न युक्त इत्याशङ्क्य विषयान्तरमाह * अथ चेति *

अन्तर्दशाहात्स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥

इति पूर्वाशौचासमाप्तावाशौचान्तरनिमित्तसन्निपाते पूर्वाशौचकालशेषेण मनुना शुद्धिमुक्त्वा निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकाशौचानावृत्तिरप्यस्त्येवेत्याशङ्कानिराकरणार्थं पूर्वाशौचपरिच्छेदार्थप्रवृत्तेन दशाहादिना प्रसङ्गान्तः पतितस्याशौचान्तरस्यापि परिच्छेत्तुं शक्यत्वादाशौचानावृत्तेर्न्याय्यत्वं न वर्द्धयेदघाहानित्यनेनोक्तमिति भावः । एतदेव विवृणोति * न वर्द्धयेदिति * प्रसङ्गन्यायमात्रं योजयति * प्र-

घृत इति * नन्वसमाप्तेनापि दशरात्राद्यवधिना शौचान्तरस्यैक-
देशवर्त्तिनः कथं व्याप्तिरित्याशङ्क्याह * वितत्येति * नात्राह्नामा-
शौचपरिच्छेदकत्वं किं तु संख्याया तस्याश्च व्यासज्यवृत्तित्वेना-
न्त्ये ऽह्न्युपजायमानायास्तत्कालवर्त्तित्वाविशेषात्पूर्वापरीभूतानेका-
शौचापरिच्छेदकत्वमविरुद्धमित्याशयः । नन्वेवं तर्हि पूर्वाशौचका-
लशेषेण तदन्तःपात्याशौचान्तरनिवृत्तेर्न्यायसिद्धत्वाद्वचनान्तरा-
नर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * शुद्धीति * अयमाशयः । शब्दैकसम-
धिगम्यो ऽर्थो न स न्यायस्य विषयः तथा सत्यपेक्षाबुद्धिहेतुकत्वे-
नैकत्वातिरिक्तसंख्यायाः संख्येयाहर्विशेषसमूहापेक्षत्वात्तस्य च
जातमृतबन्धुभेदेन जन्ममरणावधिभेदेन भेदाज्जन्ममरणसामान्य
विवक्षायां शावेन सूतिशुद्धेरसम्भवादाशौचनिमित्तसामान्यविव-
क्षायां वा सूत्यापि शावशुद्ध्यापत्तेः । यत्तु न वर्द्धयेदघाहानीत्यनेन
शेषाहः शुद्धेर्न्यायमूलत्वदर्शनं तच्छुद्धिप्रतीक्षिजातोऽपि मासिकादिमा-
त्वविषयशेषशुद्ध्यभिधानशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति । नन्वेवं तर्ह्याशौचका-
लवद्दीक्षिताग्नकालयोरपि व्यवस्थैवास्तु व्यवस्थितः कल्पो विकल्प
इति तु व्युत्पत्त्या व्यवस्थामेव विकल्पशब्देनाभिप्रेत्याशौचच्छेद-
कालवदित्युक्तमित्याशङ्क्याह * नन्वेवमिति * अस्मिन्विषये अ-
यमवधिरिति विषयव्यवस्थितो ऽवधिर्विषयावधिरिति मध्यमपद-
लोपीसमासः तस्य कारणं विषयविशेषावधिव्यवस्थापकं कारणं
भोजनान्वये ऽप्यवधेर्नित्यमवधिसापेक्षत्वात्कारणशब्दसमासाविघा-
तः। तस्माद्दार्ष्टान्तिके विकल्पव्यवस्थयोर्द्वयोरप्यसम्भवाद्विरोधपरि-
हाराशङ्के दीर्घावधेश्चाल्पावधिबाधं विनात्मलाभायोगादल्पावधेर्बाध
इत्याशङ्किता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति * तत्रेति * एवमाशङ्किते
विरोधपरिहारवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * तस्मादिति * यस्मा-
दल्पावधेरपि वैदिकत्वात् बाधो न युक्तः तस्मादशौचच्छेदकालव-
दिहापि भोजनावधिद्वये वैषम्यस्य व्यवस्थाया हेतुर्विषयभेदो वाच्यो
न तु कस्य चिद् बाध इत्यर्थः । कीदृशो विषयभेद इत्यपेक्षायामा-
ह * अत्रापीति * अनापद्यपि वा दीक्षितनियुक्तपुरुषान्तरदत्तान्न-
स्य राजकयोत्तरकालं भोज्यत्वमिति परिहारान्तरम् * दीक्षिते वे-
त्युक्तम् * अत्र सत्रिणो ह्यन्यैः प्रदापयेदन्नं भोज्यं तद्द्विजसत्तमै-
रिति स्मृतिपर्यालोचनया सूतकादिसन्निपातभयान्मासादिपर्यन्तं
ब्राह्मणभोजनार्थमन्नमुपकल्प्यान्यमन्नं दानाय नियुङ्क्ते अग्नीषोमी-
योत्तरकालं तु दीक्षितदत्तान्नभोजनमप्यदुष्टमित्याशयः । एतच्च परि-
हारान्तरं दीक्षितो ददातीति निषेधेन अग्नीषोमीयोत्तरकालमपि दी-

क्षितस्याद्मदानायोगादापातप्रतिभानमात्रेणापारमार्थिकमेवोक्तमित्य-
पिशब्देन सूचितम् । नन्वन्नान्तरासम्भवे ऽपि निषिद्धान्नभोजनं न
कार्यमित्याशङ्क्याह * आपद्धर्मइति * ननु करिष्यमाणप्रायश्चित्तव- ११०
त्वेनापत्काले ऽप्यनुष्ठितस्य निषिद्धस्य निर्दोषत्वाभावादनुज्ञाशास्त्रम-
प्रमाणमित्याशङ्कते * हन्तैवमिति * आपद्यपि निषिद्धानुष्ठानस्य दो-
षत्वोपपादनार्थेतिहासमुदाहरति * जग्धवानिति * स च दोषं
प्राप्तवानितिशेषः । श्वमांसभक्षणस्याननुज्ञानात्सदोषत्वं क्रीतराजका-
द्यभोजनस्य त्वनुज्ञानान्निर्दोषत्वमिति परिहरति * उच्यतइति *
विशेषरूपेणानुज्ञानस्यात्यन्तनिर्दोषत्वसूचनार्थम् * महानित्युक्तम् ।
नन्वापत्काले निषिद्धान्नभोजनस्य ।

जीवनात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः । १
आकाश इव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

इति सामान्येन मनुनानुज्ञातत्वाद्विशेषानुज्ञानर्थिक्येत्याशङ्क्या-
ह * सामान्येनेति * अनुज्ञासाफल्यप्रदर्शनार्थः स्तोकशब्दः । सा-
मान्यानुज्ञातानुष्ठानस्य अल्पदोषत्वं कथमवगम्यतइत्यपेक्षायामाह
* तथा चेति * विशेषानुज्ञातादन्येषां निषिद्धानां पापत्वे ऽपि
तानि शेषाण्यल्पानीति अल्पवाची शेषशब्दः अन्ते शौचं भविष्य-
तीत्यापद्धर्मगतं प्रत्युक्तमितीतिकारणाध्याहारेण योज्यम् । मनुव-
चनमुदाहरति * कर्मणेति * ननु कथं धर्ममाचरेदित्यस्य शौचवि-
धानार्थतावसीयतइत्यपेक्षायामाह * धर्मश्चेति * फलार्थस्य धर्मस्य
वाक्यान्तरविहितत्वेन विध्यानर्थक्यादापत्कालीनस्य वा कार्यकर-
णस्य निर्दोषत्वे धर्माधिकारनिवर्त्तकत्वायोगात्प्रतिप्रसवार्थमपि वि-
ध्यनुपपत्तेः सदोषत्वे वा प्रायश्चित्तं विना धर्माधिकाराभावात्प्राय-
श्चित्तविधानार्थमेवेदं वचनमिति भावः । अतो विशेषानुज्ञानस्या-
त्यन्तनिर्दोषत्वज्ञापनार्थत्वात्पानर्थक्यमित्युपसंहरति * यत्त्विति *
ननु क्रीतराजकाद्यभोजनस्यात्यन्तनिर्दोषत्वे द्वितीयो ऽपधिरनर्थकः
स्यादित्याशङ्क्यानापदि सदोषत्वात्तद्विषयो ऽसाविति दर्शयितुमाह
* तथापि त्विति * एवमाशौचच्छेदकालयदापदनापद्विषयत्वेना-
पधिद्वयस्य व्यवस्थामुपपाद्याशौचकालानां जातदन्तादिविषयत्वपक्षे
तत्साम्यार्थमन्यथा व्यवस्थामाह * यदि वेति * कालवैषम्यात्सम-
विकल्पत्वाभावे ऽप्यविरोधो ऽवधार्यतइत्यपि शब्दाध्याहारेण यो-
ज्यम् । कथमित्यपेक्षायाम् * अर्थभेदव्यवस्थानादित्युक्तम् * तस्मा-
द्दीक्षितस्याविज्ञातस्य क्रीतराजकस्याभोज्यं भवतीत्यापस्तम्बादिवचस्य
दीक्षितान्नभोजननिषेधो ऽर्थस्तस्य तस्माद्दीक्षितस्य विज्ञातस्य क्रीत-

राजकस्य भोज्यं भवतीत्याथर्ववैदिको ऽवधिर्ने दीक्षितस्याश्नीयादिति
त्रयीगतस्याभोजनसङ्कल्पविधिरर्थः । तस्य त्रयीगतोऽवधिरिति अथ-
र्ववेदगतयोर्वाक्ययोरर्थभेदेन तद्विषयतया विधिद्वयस्य व्यव-
१११॥ स्थानादविरोध इत्यर्थः अर्थभेदं दर्शयति * दीक्षितान्नमिति * नि-
त्यत्वप्रदर्शनार्थम् * ध्रुवमित्युक्तम् * न भोक्ष्यइति भोजनविषयो
मनोव्यापारः सङ्कल्पो विधीयतइत्यर्थः नन्वभोजननियमस्यापि
भोजननिषेधार्थत्वात्तत्करणे दोषापत्तेः क्रीतराजकस्याप्यभोज्यान्नत्वं
स्यादित्याशङ्क्य फलार्थं वर्जनीयस्यानुष्ठानं न दोषापादकमिति दर्श-
यितुं दृष्टान्तद्वयमाह * यथैवेति * श्राद्धभोजनमांसभक्षणयोरपि
निषिद्धत्वेन दोषवत्त्वात्साध्यविकलत्वाशङ्कानिराकरणार्थं न * सर्व-
त्र निषिध्यतइत्युक्तम् * क्व निषिद्धता क्व वा नेति विवेकापेक्षाया-
माह * श्राद्धमिति * सदेति सपिण्डीकरणात्प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थ ।
सपिण्डीकरणोत्तरकालमप्येकोद्दिष्टमप्यन्येषां स्मर्तॄणां मतेनानि-
षिद्धमिति द्योतना * येषामित्युक्तम् * प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्व-
प्राप्त्यर्थात्सापिण्डीकरणात्प्राक् पार्वणस्याविधानेन सपिण्डीकरणा-
नन्तरभाविपार्वणश्राद्धस्येत्यादिप्रेतश्राद्धस्याभावात्तिपत्र्यशब्देनाभि-
धानम् । मांसभक्षणे ऽपि विवेकमाह * तथेति * एतदेव मनुव-
चनेन द्रढयति * यथाहेति * श्राद्धभोजनमांसभक्षणाभ्यां दीक्षि-
तान्नभोजनस्य वैषम्यमाशङ्कते * ननु चेति * निःश्रेयसेन कारणेन
प्रयोजनेनेति चतुर्थ्यर्थे तृतीया निःश्रेयसार्थं नियमयतीत्यर्थः । न दी-
क्षितस्याश्नीयादित्यस्याथर्ववैदिकवच्छ्रुतशब्दसामानाधिकरण्यवि-
कल्पप्रसक्तिरूपपर्युदासकारणाभावान्निषेधार्थत्वप्रतीत्यविशेषेण स्व-
रूपभेदे ऽप्यर्थैकत्वमभिप्रेत्य वाक्यैकत्वाभिधानम् । अन्यत्राव्युत्पादित-
मप्यवधिद्वयान्यथानुपपत्तेः पर्युदासकारणत्वं न्यायोपेतत्वादिहा-
ङ्गीकार्यमित्याभिप्रायेण परिहरति * स्यादिति * प्रत्यक्षस्यापि वा-
क्यद्वयस्याभिन्नार्थत्वं न्यायकल्पमभिप्रेत्य * कल्पितमित्युक्तम् *
कथमवधिद्वयेन भिन्नार्थत्वकल्पनेत्यपेक्षायामाह * यः पूर्वइति *
यः प्रतिषेधः स क्रीतराजके स्थितो निवृत्तः कथं निवृत्ततावसीयत
इत्यपेक्षिते * पूर्वइत्युक्तम् * अक्रीतराजकस्येति क्रयप्रागभावावग-
मात्प्रतिषेधस्योत्तरकालं व्यापाराभाव इत्यर्थः । ततश्च तस्य केवल-
प्रागभावित्वेनैकरूपत्वाद्द्वितीयो ऽवधिर्नावकल्पतइत्येकस्यावधित्वेनो-
क्तम् । यदि ह्यसौ प्रतिषेधो राजक्रयात्प्रागुत्तरकाले च व्याप्रियेत तत-
स्तस्यैवापदनापद्विषयत्वेनावधिद्वयमवकल्पेत । अतो ऽन्यथानुपप-

१ तस्सर्वं त्वयुक्तमिति ९ पु० पा० ।

स्याथर्ववैदिकादन्यस्य अर्थगतस्य पर्युदासार्थत्वं कल्पनीयमित्याह * द्वितीयेति * नन्वभोजनविधित्वेऽपि तत्र कालविशेषाश्रवणात् क्रीतेऽस्वभोजनं नामेति निष्प्रमाणमित्याशङ्क्य * अथान्तरालिकइत्युक्तम् * निषेधेनैव प्राग्वर्जनसिद्धेः पर्युदासानर्थक्याद्राजक्रयाग्नीषोमीयान्तरालकालविशेषवत्त्वमपि निश्चीयतइति भावः। दृष्टान्तं विवृणोति * यथेति * देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति निर्वापमन्त्रे सवित्रश्विपूषशब्दानामसमवेतदेवताप्रकाशनार्थत्वायोगादन्यदेवत्यायां विकृतावनूहे प्रतिपादिते किमर्थस्तर्हि सवित्रादिशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्य सवित्रादिशब्दानां यजमानपरत्वात्प्रसवशब्दस्य चानुज्ञार्थत्वाद्यजमानानुज्ञाप्रकाशनार्थत्वेऽभिहिते यजमानबहुत्वे तदूहो भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वानुज्ञातत्वेनेदानीं तत्प्रकाशनानर्थक्यान्निर्वापस्तुत्यर्थत्वेन तत्प्रकाशनस्य पारार्थ्याद्यज्ञपतिशब्दवदनूह इति निगमसिद्धो दृष्टान्तः। ननु निर्वापकालेऽपि यजमानहविर्निर्वप्स्यामीत्यध्वर्युणानुज्ञायां पृष्टयामों निर्वपेति यजमानेनानुज्ञानात्तदनुसन्धानार्थं निर्वापमन्त्रे प्रकाशनं भ-
[illegible]

११२१९

तिषिद्धेति * क्रयोत्तरकालमर्थप्राप्तदीक्षिताभोजनप्रतिषेधे पूर्वप्रतिषेधगतस्याक्रीतराजकस्येति विशेषणस्यानर्थक्यापत्तेः शास्त्रानुज्ञातप्रतिषेधस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विकल्पप्रसक्तिरित्यर्थः। उपसंहरति * दीक्षितस्येति * ननु माभूदनुज्ञाग्नीषोमीयोत्तरकालं दीक्षिताभोजनस्य विधिरयं भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टार्थस्यादृष्टार्थत्वायोगाद्विशिष्टविधौ च गौरवापत्तेः फलाश्रवणात्प्रकृताश्रयालाभादनेकगुणोपादानाच्च फले गुणविध्ययोगाद्विधित्वं युक्तमित्याह * अदृष्टार्थेति * न दीक्षितस्याश्नीयादित्यस्य त्वदृष्टार्थतोभयसाधारण्याददूषणम्। द्वितीयानुपपत्त्या च पर्युदासत्वं न्याय्यमेवेति भावः। कोऽनयोः पक्षयोर्मध्ये सम्मत इत्यपेक्षायामापद्विषयत्वेऽनुकल्पत्वेन स्वरसावगततुल्यकल्पत्वबाधापत्तेरथर्ववैदिकस्य च निषेधस्यापध्यनपेक्षत्वेन तस्माद्दीक्षितस्य विज्ञातस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं भवतीत्यस्यापध्विसमर्थकत्वायोगाच्छ्रेयो ऽधर्मयं यजते न प्रायश्चित्तार्थमित्येवं विज्ञातस्य क्रीतराजकस्याश्नमनुष्टमेधेत्यपध्यन्तरदर्शनजनितदोषाशङ्कानिराकरणार्थत्वप्रतीतेर्द्वितीयस्य पक्षस्य सम्मतत्वं दर्शयितु-

यथायां दु-
माह * एवमिति * ऐतरेयब्राह्मणगतस्य त्वशितव्यं
तायामित्यस्याग्नीषोमीयसंस्थावधिवाक्यवत्पर्युदस्तदीक्षिताम्नभोजना-
नुष्ठानार्थत्वे ऽपि बह्वल्पफलगुरुलघुकल्पत्वेनावधिद्वयव्यवस्थानाद-
विरोध इत्येवंशब्देन सूचितम्। पर्युदस्तानुष्ठानार्थत्वसाम्येन चैत-
दवधिद्वयमेकीकृत्यावधिद्वयोपन्यासः अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्य-
स्मृत्युदाहरणमपि दूषयति * अष्टेति * स्मार्तत्वेन तुल्यत्वादि-
फलेनाविरोधं वक्तुं * स्मृतावेवेत्युक्तम् * स्मार्तत्वाविशेषे ऽपि
पक्षाणामसाम्याद्विकल्पानुपपत्तेरपारितोषाद्विषयव्यवस्थां वक्तुमाश्र-
यान्तरेत्युक्तमिति विवेकः। कीदृशानि पक्षान्तराणीत्यपेक्षिते मनु-
वचनं तावदुदाहरति * तथा हीति * अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्था-
श्रममावसेदित्युत्तरार्द्धं तत्र द्वेधा विषयव्यवस्थामाह * सामर्थ्ये-
ति * यो ऽल्पेन कालेन बहून्वेदानध्येतुं समर्थस्तं प्रति बहुवेदपक्षो
ऽसमर्थं प्रत्यल्पवेदपक्ष इति सामर्थ्यमङ्गीकृत्य गार्हस्थ्याश्रमायोग्यं प्र-
ति बहुवेदपक्षस्तद्योग्यं प्रत्यल्पवेदपक्ष इत्याश्रमयोग्यत्वमङ्गीकृत्यापे-
क्ष्यैतन्मनुनोच्यत इत्यर्थः।

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा॥

इति मनुनैवोक्तत्वात् ग्रहणान्तिकपक्षे सामर्थ्यापेक्षा वर्षसंख्यापक्षे
त्वाश्रमयोग्यत्वापेक्षेति विवेको ऽवसीयते। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्य-
स्मर्त्रा गौतमेनापि पक्षान्तरमुक्तमित्याह * गौतमेनापीति * तत्राप्यष्टा-
चत्वारिंशत्पक्षो गार्हस्थ्याश्रमायोग्यविषय इत्याह * तत्रैवमिति *
नन्वाश्रमान्तरं तान्प्रति कस्मान्न विधीयत इत्याशङ्क्य तेषां बहुक्लेश-
त्वादविरक्तानधिकाराच्चाल्पक्लेशबहुफलोपकुर्वाणकत्वेनैव बहुका-
लक्षपणार्थं तद्विधानमित्याह * नैष्ठिकेति * उपकुर्वाणको ऽध्ययनार्थं
गुरुकुलवासी ब्रह्मचारिविशेषः। गमिष्यतीत्येतदुच्यत इत्यन्वयः।
स्वाध्यायमात्रेणेष्टगतिप्राप्त्युपपादनार्थं द्वैपायनवचनमुदाहरति *
द्वैपायनादयश्चाहुरिति * ब्रह्मयज्ञफलातिशयोपयोगितापि स्वाध्या-
११३।१ यतदर्थज्ञानभूयस्त्वस्यास्तीत्याह * यानि चेति * प्रतिदिनं प्र-
तिदिनं प्रयुज्यमानैर्ऋगादिभिर्यो ब्रह्मयज्ञः तन्निमित्तानि यानि यं यं
क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात्फलमिति क्रतुसाध्यानि फलानि क्र-
त्वधिकृतेभ्यो गृहस्थवानप्रस्थेभ्यो निवृत्तत्वादनधिकृतविषयत्वेनाव
तिष्ठन्त इत्यर्थः। ब्रह्मयज्ञस्याग्निहोत्रादिवन्नित्यकाम्योभयरूपत्वाद
थायोगं व्यवस्था न विरुद्धेत्याशयः। द्वादशवर्षपक्षो ऽपि गौतमी
येनैव शीघ्रवेदग्रहणसमर्थविषयेण ग्रहणान्तं वेति पक्षान्तरस्मरणा

स्वविषयाद्व्यावर्त्तितत्वान्न सर्वगृह्यस्याविषय इत्याह * यो वेति *
वाशब्दो ऽष्टाचत्वारिंशत्पक्षविषयः पूर्वपक्षीकृतौ स्वविषयाद्व्याव-
र्तितावित्यर्थः उपसंहरति * इतीति * भाष्यभङ्गमुपसंहरति * ते-
नेति * स्वयं द्वेधा सूत्रद्वयं व्याचष्टे * तेनात्रेति * ननु न्यायनि-
र्णयान्मीमांसायाः प्रयोगनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रयोगार्थत्वाच्छा-
स्त्रस्य तत्साम्ये ऽपि यत्र प्रयोगवैषम्यं तत्र तन्निरूपणीयमित्याह
* एतद्धीति * किं प्रतिपाद्यत इत्यपेक्षायामाह * यावदिति * न-
नूभयोः प्रामाण्ये कथं नियमेनैकार्थानुष्ठानमित्याशङ्क्याह * व्रीही-
ति * व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजे-
त व्रीहिभ्य इत्याश्वयुज्यो ऽवधिव्यवस्थया व्रीहियवव्यवस्थाविधानाद-
ग्निहोत्री वै नानाद्यपित्वात्तस्याः पयसा जुहुयादित्येतत्पक्षाश्रयणावि-
षयो ऽनत्यो यावज्जीवशब्द इति प्रागेवोपपादितं श्रुत्या सह तुल्या
कक्षा यस्याः सा तथोक्ता अनुष्ठाननियमे कारणमाह * यानीति * ११४।१
वेदवचनस्य विश्रम्भणीयत्वं वदता स्मृतेर्यथाश्रुतमूलानिश्चयेनावि-
श्रम्भणीयतार्थादुक्ता । कथमस्मिन्नर्थे सूत्रं योज्यमित्याशङ्क्याह
* सूत्रार्थो ऽपि चेति * यकाररहितः पूर्वपाठः तत्सहितो द्वितीयः
ताच्छब्दाध्याहारे कारणमाह * तदानीन्तनेति * तावत्कालीन-
व्यवहारप्रतिपादनार्थत्वाङ्गीकरणे प्रयोजनमाह * ततश्चेति * आ-
शङ्काशब्दो यथाश्रुतमूलानिश्चयाभिप्रायः मात्रशब्दव्यावर्त्यमाह
* यदा त्विति * ननु प्रामाण्यस्य तुल्यत्वे ऽपि केन चिद्विशेषेणैका-
र्थोदरे भिन्नशाखागतयोरुदितादिश्रुत्योरपि पठितत्वविशेषेणैकार्थो-
दरापत्तेरेवं प्रातरुपोदयं व्युषिते उदिते वेत्याश्वलायनस्य समावे-
कल्पाभिधानं विरुद्धमेतेत्याशङ्कते * नन्विति * स्मृतेर्विध्याक्षेपक-
मन्त्रार्थवादमूलत्वस्यापि सम्भवान्नैकस्यै बहवः सह पतय इत्यर्थ-
वादाक्षिप्तस्य च निषेधविधेर्नैका बह्वन्पतीन्विन्देतेति श्रुतिनिषेधवि-
ध्यनुसारेणाविवक्षितसाहित्यानेकपतिमात्रनिषेधपरतया व्याख्यान-
दर्शनादुभा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येणेति म-
न्त्राक्षिप्तस्य चाश्वदानफलविधेर्न केसरिणो ददातीति श्रुतनिषेधा-
नुसारेण साक्षान्निदितादश्वदानाविषयत्वेन व्याख्यानदर्शनात्तन्मूलानां
स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुत्यनुसारेणान्यथाव्याख्यानसम्भवात्प्रत्यक्षमूलाद-
र्शने यथाश्रुतमूलानिश्चयादनादरो न वैलक्षण्यमात्रमित्यभिप्रायेण प-
रिहरति * सत्यमिति * अभिप्रायं विवृणोति * अतश्चेति *
विप्रलम्भमूलत्वाभावात्सात्यन्तबाध्यत्वं यथाश्रुतमूलानिश्चताच्च
नात्यन्ततुल्यतेत्यर्थः । एवं च वदता यथाश्रुतमूलानिश्चया-

हेतुदर्शनसूत्रस्य
मिप्रायेणासति ह्यनुमानमिति सूत्रावयवस्य हेतुदर्शनसूत्रस्य
स्य यथाश्रुतमूलत्वानिश्चयानिश्चयरूपविशेषस्यात्यन्तातुल्यत्वहेतोर्द-
र्शनादित्येवं व्याख्या सूचिता । भाष्यं च यथाश्रुतार्थप्रा-
माण्याभावाभिप्रायत्वेन समाहितम् । उदाहरणभाष्यमप्यदृष्ट-
मूलावस्थास्मृतिविषयत्वेन नेतव्यमिति सर्वमदुष्टम् । द्वितीयव्याख्या-
नं प्रपञ्चयति * यद्वेति * यान्येतानि सांख्यादिपरिगृहीतानि त्रैवि-
परीतगृहीतयोर्द्धर्माधर्मयोर्निबन्धनानि यानि च बाह्यान्तराणि म्ले-
च्छाचारस्य बहुसमाहृतैकदेशामिथ्याम्भोजनाचरणस्य निबन्धनानि
तेषामेवैतदनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यत इत्यन्वयः । न च तदप्रामाण्या-
ङ्गीकरणे पूर्वोक्तमर्यादातिक्रमादिदोषापत्तिः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्र-
हादरस्य स्मृतिप्रामाण्यहेतोस्तेष्वसम्भवादिति त्रयीविद्भिर्न परिगृही-
तानित्यनेनोक्तम् । त्रयीवित्परिग्रहाभावे ऽप्यहिंसासत्यवचनादि-
वाक्येषु वेदमूलत्वदर्शनेन वाक्यान्तरेष्वपि वेदमूलत्वानुमानसम्भ-
वात्कथमप्रामाण्यमित्याशङ्क्य किं चित्त्रयीमिश्रस्य धर्मकञ्चुकस्य
छायायां पातितानित्युक्तम् । यथा नर्त्तकी स्वाङ्गवैकृत्यं कञ्चुकेन
छादयति तथा लोकवचनार्थं चैत्यवन्दनादिवाक्यानां मिथ्यात्वं
छादयितुं क चिद्वेदमूलार्थाभिधानं न सर्वत्र तथात्वानुमानायलमित्या-
शय. । किं तेषां लोकवचनं प्रयोजनमित्यपेक्षायां लोकोपसंग्रहादि-
प्रयोजनपरत्वमुक्तम् । कस्मात्पुन. क चिद्वेदमूलत्वदर्शनेनान्यत्र त-
थात्वानुमानं न सम्भवतीत्याशङ्कानिराकरणार्थम् * त्रय्युक्तम्*
त्रय्यप्रामाण्यापादकत्वात्तद्विपरीतेनात एवातन्मूलत्वात्तदसम्बद्धेन
दृष्टशोभाभिप्रायेण तत्प्रधानेन तत्मूलेनोपनिबद्धानीत्यर्थ. । प्रत्य-
क्षादिमूलत्वस्य प्रागेव निरस्तत्वात्प्रत्यक्षाद्याभासेष्वेव पराभिमाना-
त्प्रत्यक्षादिशब्दप्रयोग' । एवं तर्हि प्रामाण्याशङ्कानुपपत्तेस्तन्निराकर-
णमयुक्तमित्याशङ्क्य * विषचिकित्सेति * पूर्वपक्षबीजमुक्तम् *
विषचिकित्सादिसमर्थानां कतिपयमन्त्रौषधीनां या कादाचित्का-
सिद्धिस्तन्निदर्शनबलेन जीविकाप्रधानस्यार्थान्तरस्योपदेशकानीत्य-
र्थः । ननु विषचिकित्सादिदृष्टान्तेन प्रामाण्याध्यवसाने जीविकाप्राधा-
न्याच्चानुष्ठानादरे सत्यपि धर्मत्वाध्यवसाने किं कारणमित्याशङ्क्य
अहिंसादिस्तोकार्थगन्धवासितत्वमुक्तम् ननु प्रत्यक्षादीनां धर्म-
२१५।१ प्रामाण्यनिराकरणेन प्रत्यक्षसूत्र एव तन्मूलानां बाह्यस्मृतीनां प्रा-
माण्यस्य निराकृतत्वात्पुनरुक्तमेतत्स्यादित्याशङ्क्याह * न वेत
दिति * वेदमूलत्वं पूर्वमनिराकृतमिह निराकार्यमित्याशय. ।
ननु वेदमूलत्वस्य परैरनङ्गीकृतत्वेन तन्निराकरणमतिप्रसिद्धत्वात्

कार्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * मीमांसकातिरिक्तैः सामवायिकार्थ-
प्रतीत्यभ्युगमेन कस्मिंश्चिच्छब्दे वाचकत्वानङ्गीकरणाद्गाव्यादिश-
ब्दवाचकत्वस्य परैरनङ्गीकृतस्यापि निराकरणं लोके वाचकाविवेक-
स्याप्रसिद्धत्वाद्यथायुक्तं नैवं बाह्यस्मृतीनां वेदमूलत्वानिराकरणं यु-
क्तमतिप्रसिद्धत्वादिति वैधर्म्यदृष्टान्तः। यद्वा यथा गाव्यादिशब्दाना-
मवाचकत्वे प्रामाण्यस्यातिप्रसिद्धत्वादनादरे लौकिकानां वाचका-
वाचकेषु समदृष्टित्वापत्तेस्तत्कथनं साधुशब्दाधिकरणे करिष्यते
तथा बाह्यत्वधर्माधर्मनिबन्धनाप्रामाण्यस्याप्यतिप्रसिद्धत्वादनादरे-
णाकथने लौकिकानां मन्वादिनिबन्धनेषु बाह्येषु च समदृष्टित्वाप-
त्तेस्तत्कथनीयमित्युत्तरशेषः साधर्म्यदृष्टान्तः। यद्वा शोभादिविशे-
षवशेन कलिकालवशेन वा ऽधर्मप्राबल्याद् बाह्येष्वेव श्रद्धाविशेषाप-
त्तेः श्रौतस्मार्त्तार्थस्यैव त्यागः प्रसज्येतेत्याह * शोभेति * सन्तु
वा लौकिकाः परीक्षकाणामपि सम्भवद्वेदसंयोगत्रैवर्णिकप्रणीतत्वा-
विशेषात्समदृष्टित्वापत्तिरित्याह * ब्राह्मणेति * बाह्यस्मृत्यप्रामा-
ण्यस्यावश्यप्रतिपाद्यतामुपसंहरति * तेनेति * पूर्वपक्षमाह * म-
हाजनेति * (आदिपदेनानुपलब्धिविरोधपरिहाराय मूलश्रुतेरपि
द्वीपान्तरवर्तित्वमुपादीयते)ननु विरोधे का गतिरित्याशङ्क्याह * त-
त्रेति * विरोधे ऽप्युक्तेन न्यायेन मूलश्रुत्यनुमानाविघाताद्व्यवस्था
विकल्पो वा भविष्यतीत्याशयः। मूलानुमानस्य चानुपलब्धिविरोधः
प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वपक्षे तु विरोधशङ्कैव नास्तीत्याह * यैश्चेति *
अस्मिन्पक्षे यस्मै यद्रोचते तत्प्रमाणीकुर्यादिति पूर्वोक्तं दूषणं परि-
हरन्नुपसंहरति * ततश्चेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * अत आ- ११६।१
हेति * ननु पारतन्त्र्ये सति विरोधे मूलानुमानासम्भवेनानपेक्षत्वं
स्याद्वेदवत्तु स्वातन्त्र्यसम्भवे मूलानुमानासम्भवे ऽपि न किं चिद्
दुष्यतीत्याशङ्क्याह * पारतन्त्र्यं तावदिति * अतो वेदमूलत्वमात्रं
निराकार्यं तच्चापसिद्धान्तापत्तेर्बौद्धादिभिर्वक्तुं न शक्यतइत्याह
* वेदमूलत्वं पुनरिति * यदि तु तावदेकदेशी कश्चिदभ्युपगच्छेत्तं
प्रत्यनेन सूत्रेण निराकरोति * अन्यथेति * वेदविरुद्धस्यापि म-
न्वादिवाक्यस्य वेदमूलत्वाभ्युपगमान्न तेन वेदमूलत्वं निराकर्त्तुं श-
क्यमित्याशङ्क्य समस्तविद्यास्थानविरुद्धत्वमुक्तम्। ग्रन्थकाराणां वा-
नेन सूत्रेण वेदविरोधो ऽभिधीयतइत्याह * त्रयीमार्गेति * वेद-
विरुद्धाचरणानां तन्मूलोपदेशानुपपत्त्या वेदमूलानुमानस्य बाध
इत्याशयः। वेदविरोधिभ्यश्च समर्पणं वेदाविरोधिनां वेदमूलोप-

कर्ष पा० २ पृ० मा०

वेदापरिग्रहानुपपत्तेर्वेदमूलानुमानस्य बाधकमित्याह *वर्णा वाहे-
ऽप्यथेति * चतुर्थवर्णः शूद्रः । निरवसितो वर्णाश्रमाचाररहितः ।
परिग्रहीतॄणामपि वेदविरोधो वेदमूलानुमानस्य बाधको ऽनेन ग्र-
न्थेनोक्तो भवति । आत्मविरुद्धाचरितृत्वेन च शाक्यादेर्लोक-
हितैषित्वस्य दूरनिरस्तत्वात्तदुपदेशस्य प्रमाणमूलत्वानुमानं न यु-
क्तमित्याह * स्वधर्मेति * एतद्वेदाभियुक्तवचनेन द्रढयति * उक्तं
चेति * मनोस्तु क्षत्रियस्यापि प्रवर्तकत्वे यद्वै किं चिन्मनुरवदत्त-
द्भेषजमिति वेदानुज्ञानत्वादविरुद्धमित्याशयः । स्वधर्मातिक्रम ए-
वालङ्काराभिमानादत्यन्तमूढत्वं प्रतीयत इत्याह *बुद्धादेः पुनरिति*
तद्ग्रन्थपरिग्रहीतॄणामपि न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिप्रतिषेधातिक-
मसामर्थ्येन ब्राह्मणनिन्दां तत्कारित्वेन च शाक्यस्तुतिं कुर्वतामत्य-
न्तमूढत्वमाह * स किलेति * तद्ग्रन्थविहिताचरितॄणां च वेदवि-
रोधो वेदमूलत्वस्य बाधक इत्याह * तदनुशिष्टेति * पदद्वयव्यत्ययेन
११७। सूत्रं योजयति * तेनेति * बाह्यग्रन्थजातं वेदविरोधादनपेक्ष्यमिति
प्रथमव्याख्याने ऽर्थः। ग्रन्थकारिणां वेदविरोधात्तत्कृतं ग्रन्थजातमन
पेक्ष्यमिति द्वितीये परिग्रहीतॄणां वेदविरोधात्तेभ्यः समर्पकाणां ग्र-
न्थकारिणां सम्बन्धिग्रन्थजातमपेक्ष्यमिति तृतीये परिग्रहीतॄणां वेद-
विरोधात्तत्परिगृहीतं ग्रन्थजातमनपेक्ष्यमित्यर्थोक्ते चतुर्थे ग्रन्थकारि-
णामात्मविरुद्धाचरितृत्वात्तत्कृतं ग्रन्थजातमनपेक्ष्यमिति पञ्चमे ।
आचरितॄणां वेदविरोधात्तदनुसृतं ग्रन्थजातमनपेक्ष्यमिति षष्ठे वे-
दविरोधाभावे ऽप्यनुपलब्धिविरोधेन पठितश्रुत्यनुमानायोगान्नित्य-
त्वबाधापत्तेश्च प्रलीनशाखागतश्रुत्यनुमानायोगाद् बाह्यग्रन्थप्रामा-
ण्यबाधमित्याह * न चेति * ननु मन्वादिस्मृतिवद्विप्रकीर्णशाखा-
गतश्रुतिमूलत्वेनानुपलब्धिविरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्य तामसे
क्व चित्सम्वाददर्शनात् तद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि वेदमूलत्वानुमानं यु-
क्तमिति इह तु क्व चिदपि सम्वादाभावाद्वैषम्यमित्याह *न हीति *
अहिंसादिवचनस्यापि विषयविशेषानवच्छिन्नस्य विहितव्यतिरिक्त-
विषयहिंसादिनिषेधश्रुत्या सम्वादो नास्तीत्याशयः । ननु श्रुतिमू-
लत्वासम्भवे ऽपि प्रमाणान्तरमूलत्वेन प्रामाण्योपपत्तेर्ग्रन्थप्रामाण्यं
साधनं न युक्तमित्याशङ्क्याह * मूलान्तरेति * अत्रैव हेतुदर्शना-
च्चेति सूत्रं योजयति * लोभादीति * किं चात्राप्रेक्षणीयलोभादि-
विषयतया हेतुशब्दव्याख्यानेन युक्त एव हेतुशब्दाभिधेया धर्माधर्मो-
पदेशमूलत्वेन तैरुपन्यस्ताः प्रत्यक्षं दृश्यन्ते इत्याह * शाक्यादयश्चे-
ति * मनु याज्ञवल्क्यादिभिरपि ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्यधरोपसंग्रहः।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम्॥

तेन पुनरित्यादिहेतुदर्शनपूर्वकं धर्माधर्मोपदेशनाच्च तन्मात्रेण वेदमूलत्वनिराकरणं युक्तमित्याशङ्क्य वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः इत्यादिना तैः प्राधान्येन वेदमूलत्वादिभिधानात्तेन ह्यत्रं क्रियतइतिवदर्थवादार्थं हेत्वभिधानं विज्ञायते। ननु शाक्यादिभिर्वेदमूलत्वं क्व चिदुक्तमित्याह * न चेति * हेतुमूलत्वेनैव तर्हि प्रामाण्यं भविष्यत्यत आह * हेतवश्चेति * हेत्वाभासास्तेन सम्यग्घेतव इति भावः। हेतुकत्वेन वा शाक्यादीनामनपेक्ष्यत्वप्रतिपादनायैतत्सूत्रमित्यर्थान्तरन्यासेनाह * एत एव चेति *

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकाञ्छठान्।
हैतुकान्वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्॥

इति स्मरणाद्वाङ्मात्रेणापि येषामर्चनं न कार्यन्ते शाक्यादय एवेत्यर्थः। पाषण्डित्वं विकर्मस्थत्वं च प्रसङ्गादुक्तम्। हेतुदर्शनाच्चेति चकारसूचितं वा। अस्यैव सूत्रस्यानपेक्षत्वहेतोर्वेदबाह्यत्वस्य कुदृष्टित्वस्य च दर्शनादिति चतुर्थं व्याख्यानमाह * एतदीयेति * स्वाभिप्रेतं सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

॥ अथ पदार्थप्राबल्याधिकरणम्॥ ४॥

शिष्टाकोपे ऽविरुद्धमिति चेत्॥ ५॥

अत्र भाष्यकारेणाचमनादीन्युदाहृत्य किमेतानि श्रुतिविरुद्धानि न कर्तव्यान्युताविरुद्धानि कार्याणीति विचाररूपं दर्शितं, तच्छ्रुतिविरुद्धस्मृत्यर्थाकर्तव्यत्वस्य पूर्वाधिकरणे सिद्धत्वादविरुद्धार्थकार्यत्वस्य चाद्याधिकरणसिद्धत्वादनर्थकं भोजनादिनिमित्तस्य आचमनस्य शुद्ध्यर्थत्वेन पुरुषार्थस्य यज्ञोपवीतस्य च हिरण्यादिवत्पुरुषार्थरूपेण नित्यधार्यतया विहितस्य दक्षिणाचारत्वस्य च भोजनादौ पुरुषार्थतया विहितस्यानाशङ्क्य विरोधत्वेन पूर्वपक्षासम्भवाद-
युक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * एवं तावदिति * उक्तेन न्यायद्वयेन यद्य- ११८।
पि सर्वासां पुरुषार्थानां क्रत्वर्थानां च स्मृतीनामविरोधाविरोधयोः
प्रामाण्याप्रामाण्ये निरूपिते, यद्यपि च तावन्मात्रेण पुरुषार्थानामा-
चमनादिस्मृतीनामनाशङ्क्य विरोधत्वेन पर्यवसितं निरूपणं तथा-
पि सम्प्रति क्रत्वर्थानां यज्ञोपवीतादिस्मृतीनां विरोधाविरोधमात्रमेव
विचार्यतइत्यर्थः। ननु क्रत्वर्थस्मार्तपदार्थानुष्ठानस्य श्रौतपदार्थपरि-
माणविरोधाविरोधशङ्कास्तु नाम न तु किंचिन्मात्राधिक्येन पूर्वोक्ता-

येच्छंभावेन गृह्यन्ते तथैव स्मृत्याचारार्पिता अपि गृह्यन्तइत्यन्वयः । स्मृत्याचारार्पितानामवैदिकत्वेनापूर्वग्राह्यत्वाशङ्कानिराकरणार्थम् * साधनांशवदित्युक्तम् * यथाप्रकादयः साधनांशाः स्मृत्याचारार्पिता अप्यपूर्वैर्गृह्यन्ते तथेतिकर्तव्यतांशा अपीत्यर्थः। एतदेव विवृणोति * कथम्भावेति * उपसंहरति * तस्मादिति *

न शास्त्रपरिमाणत्वादिति ॥ ६ ॥

पूर्वपक्षसूत्रमवतारणपूर्वकं व्याचष्टे * इतीति * नाचमनादिपदार्थः कर्त्तव्यो भवेदिति नञर्थव्याख्या । अत्यधिकत्वापत्तेरिति शास्त्रपरिमाणत्वादित्यस्य विरोधोपपादनार्थत्वेन व्याख्या। न तु सत्यपि विरोधे प्रमेयबलाबलानुसारेणाचमनाद्यनुष्ठानं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयासिद्धेः प्रमाणाबलाबलस्य तस्माद् यलीयस्त्वाभिधानार्थं शास्त्रशब्दं व्याचष्टे * शास्त्रितामिति * ननु सूत्रकृता परिमाणशब्देनेयत्ताबाधापत्तेरुक्तत्वात् शास्त्रपरिच्छिन्नं दीत्यादिक्रमकालबाधापरत्वाभिधानभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य नेयतायचनः परिमाणशब्दः किं तु परिच्छेदधावैतत्क्रमका एवैतत्संख्याका एवैतत्काला एवेति त्रिविधावधारणरूपान्तराचमनाद्यनुष्ठाने बाध्येतेत्याह *शास्त्रेण हीति* आनुनिर्माणशब्देन प्रधानप्रत्यासत्तिः पूर्वाह्णायनतिक्रमः प्रयोगशैघ्र्यं चेति त्रिविधा कालावच्छिन्नतोक्ता। समासश्चात्र शास्त्रेण परिमाणं येषां पदार्थानामिति बहुव्रीहिरभिमतः कथं शास्त्रेण प्रमेयस्ता कालावगतिः। किं च तेषां बाधकमित्यपेक्षायामाह * द्वाभ्यामिति * प्रयोगविधिश्रुत्यङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविधानेन युगपदनुष्ठानाक्षेपादत्यन्तयौगपद्याशक्येश्च प्रधानप्रत्यासत्तिलक्षणप्रयोगप्राशुभावलक्षणश्च कालो ऽवगम्यते । पूर्वाह्णादिकालः पूर्वाह्णादिश्रुत्याङ्गान्तरविनियोजकैः श्रुतिलिङ्गादिभिः प्रचयशिष्टाङ्गसंख्यावगम्यते । क्रमनियामकैः श्रुत्यर्थादिभिः क्रमस्तेषां श्रौतपदार्थेषु प्रविशन्तः स्मृत्याचारप्राप्ताः पदार्था बाधका इत्यर्थः। प्रयोगवचनावगतस्य प्रधानप्रत्यासत्तिलक्षणस्य च शेषरूपप्रत्यासत्तिलक्षणस्य च कालस्य पूर्वाह्णादिविनियोजकश्रुत्यवगतस्य च पूर्वाह्णादिकालस्य स्मृत्याचारप्राप्तपदार्थानुष्ठाने बाधापत्तिं विवृणोति * सर्वे हीति * अनेन च भाष्यकारीयस्य दक्षिणाचारप्रधानकालयोर्विरोधोपन्यासस्योपलक्षणार्थत्वं दर्शितम् । प्रयोगवचनावगम्यस्य प्रत्यासत्तिलक्षणस्य च कालस्यापवादत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पूर्वं तद्बाधप्रसङ्गापादकभाष्यव्याख्येति व्युत्क्रमदोषाभावः । क्रमबाधप्रसङ्ग-

भाष्ये प्रकृतोदाहरणविषयं श्रुतिग्रहणं क्रमप्रमाणमात्रोपलक्षणार्थं-माचमनग्रहणं च प्रयोगमध्यपातियज्ञोपवीतकरणोपलक्षणार्थमिति व्याचष्टे * क्रमश्चेति * ननु वेदवेद्यन्तरालाचमनविध्यभावात्सर्वादौ च क्रियमाणस्य क्रमविरोधाभावात्कथमन्यथात्वप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य * श्रुतादिनिमित्तेत्युक्तम् * ननु श्रुतादिनिमित्ताचमनप्रसक्तौ तावदाश्रयः क्रमो भविष्यतीत्याशङ्क्य * विज्ञातेत्युक्तम् * यस्याश्रयस्य प्रमाणानां च परिमाणमेतावत्त्वं विज्ञातं स तथोक्तः कीदृशमाश्रयपरिमाणमित्यपेक्षिते यावन्तो वैदिकाः पदार्थास्तावन्त एवेति *वैदिकेत्यनेनोक्तम् * प्रमाणपरिमाणं तु श्रुत्याद्यनुक्रमणेन ज्ञातमेवान्तराले यज्ञोपवीतस्य नैमित्तिकस्याप्यप्राप्तेः कथं क्रमान्यथात्वापादकत्वमित्याशङ्क्या * यासेत्युक्तम् * नन्वन्तराले स्मृत्याचारप्रमाणकपदार्थप्राप्त्यभावे वैदिकमात्राश्रयत्वे ऽपि तत्प्राप्तावधिकाश्रयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यो हीति * प्रमाणान्तरं तर्हि कल्पयिष्यते ऽत आह * उक्तेति * अङ्गपरिमाणप्रमाणस्येति पाठे त्वञ्चुगतिपूजनयोरिति गत्यर्थादङ्गतेरकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति को भवता दायो दत्त इत्यादिषु संज्ञाव्यभिचार्यत्वाच्च कारकसामसंज्ञायामपि कर्मणि घञमुत्पाद्य चञो॰ कुघिण्यतोरिति कुत्वेन गतशब्दार्थे गमिति रूपानुसारेणावगतपरिमाणस्येत्यर्थः । नन्वियत्तायाः केन चिच्छास्त्रेणाविधानात्तद्बाधे ऽपि न शिष्टकोपापत्तिरित्याशङ्क्य तस्या अपी शास्त्रीयतामाह * तथेति * किं कश्चित्पदार्थो विस्मृतः कृतं वा सर्वमिति सन्देहस्यानुष्ठेयपदार्थसंख्यासम्पत्तिपर्यालोचनं विना निराकर्त्तुमशक्यत्वात्प्रयोगवचनेनेयत्तावधारणमप्यर्थादाक्षिप्यते । अज्ञातस्य परिमाणस्यानुष्ठानकाले ऽनवधारणासम्भवमाशङ्क्य श्रुत्याद्यवगतानां पदार्थानां प्रचयदिष्टमित्युक्तम् । ननु विस्मरणे ऽपि सकलवैदिकपदार्थानुष्ठाने कृते सम्पूर्णफलप्राप्तेर्न कश्चिद्दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * यतश्च पदार्थपरिमाणमवधारणीयं ततश्च स्मार्त्तपदार्थानुष्ठानेन न्यूनफललाभप्रसङ्ग इत्यन्वयः । अपूर्वदौर्बल्येनेति न्यूनत्वकरणम् । अपूर्वदौर्बल्ये किं कारणमित्यपेक्षायामनिवृत्ते वैगुण्याशङ्कस्येति हेतुगर्भं विशेषणं किं कृतं किं वा नेति कृताकृतनिश्चयो वैगुण्याशङ्काकारणम् । कृताकृतनिश्चयकारणं पूर्वावधारणमेवः । कथं तस्यानिश्चयकारणत्वमित्यपेक्षिते सम्यक्कृतत्वदार्ढ्यनिमित्तसंस्कारपाटवाभावादित्युक्तम् । सम्यग्दर्यतत्कृतमिति स्मृतिदार्ढ्यस्य यन्निमित्तं संस्कारपाटवं तस्या-

प्रचय[?]स्त्वागामति १ पु॰ पा॰ ।

भावादित्यर्थः । अनुष्ठानात्पूर्वं यावन्तो ऽनुष्ठेया इत्यवधारिते यावन्तो ऽनुष्ठेयास्तावतामनुष्ठानोत्तरकाले ऽनुष्ठितत्वावधारणात्तत्प्रसूतसंस्कारपाटवेन सम्यक्कृताकृतस्मृतिदार्ढ्यात्कृताकृतसन्देहो निवर्तते नान्यथा । ननु सदेयत्तायाः पूर्वमवधारणात्कथं स्मार्तपदार्थानुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रंश इत्याशङ्क्य प्रथमेत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्य श्रुत्याद्यवगतपदार्थमात्रपर्यवसायित्वेन स्मार्तेष्वव्यापारात्प्रथमं प्रयोगवचनव्यापारवेलायामियत्ताप्रयत्नेनापारकालिपतस्य पश्चात्स्वव्यापारपर्यवसानोत्तरकालं स्मृतिवशादागतस्य प्राप्तस्य पदार्थस्यानुष्ठानेन पूर्वस्य प्रयोगविधिव्यापारकालीनस्येयत्तावधारणस्य भ्रंशादित्यर्थः । वैदिकस्य स्त्रुवमेदेन होमादेर्नैमित्तिकस्यापि प्रयोगविधिव्यापारवेलायामेवानुष्ठेयत्वावधारणाच्च तदनुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रंशापत्तिः वैगुण्याशङ्कायां चापूर्वातिशयहेतुश्रद्धाविरहादपूर्वदौर्बल्यमात्रं भवति न तु सर्वथानुपपत्तिः । तदुत्पादकसमस्ताङ्गप्रधानानुष्ठानस्य निष्पन्नत्वाच्छ्रद्धायाश्चापूर्वातिशयहेतुत्वं यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यतिशयवाचितरप्प्रत्ययमुक्तया श्रुत्या ।

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥

इति स्मृत्या चाक्षयहेतुत्वं श्रद्धाया यदन्यार्थान्तरभावे क्षीणत्वप्रतिपादनादवसीयते । ननु किं चित्फललाभे ऽपि विधेर्वैयर्थ्यत्वाच्च शिष्टकोपापत्तिरित्याशङ्क्याह * तथेति * विधिसिद्धप्रवर्तनातिशयार्थेनार्थवादेन प्रवर्तनातिशयवशेयफलातिशयवसायात्तत्फलं सर्वं समप्रमतिशयवच्चार्थवादसहिताद्विधेरवगतमिति कृत्वा न्यूनत्वासहिष्णुतया फलातिशयहेतुश्रद्धाविरहवैगुण्याशङ्कापादकपदार्थान्तरविघ्नायकत्वेन विरुद्धामाचमनादिस्मृतिं बाधत इत्यर्थः । इयत्ताविरोधपरं सूत्रं योजयति * परिमितेति * अङ्गशाखाणां यत्परिमाणं तदेवाङ्गजानामित्यर्थः । क्रमकालेयत्तासाधारणपूर्वव्याख्यानापेक्षो वा शब्दः प्रयोगविधिप्रमितप्रधानप्रत्यासत्त्याक्षिप्तप्रयोगशैघ्र्यविरोधं प्रधानप्रत्यासत्तिविरोधाभिधानेनार्थादुक्तमर्थादानीं प्रयोगविधिना साक्षादपि प्रयोगशैघ्र्यावगमात्पदार्थान्तरानुष्ठाने तद्विरोध इति प्रकारान्तरमाह *सहेति* उपसंहरति *तस्मादिति*

अपि वा कारणाग्रहे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति ॥७॥

सूत्रमधिकरणेन पूर्वपक्षनिराकरणार्थतयावतारयति * तदु-

च्यतइति* पूर्वपक्षोक्तविरोधाङ्गीकरणेन प्रमाणबलाबलात् प्रमेयब-
लाबलबलीयस्त्वमात्रेण सिद्धान्ते पूर्वो ऽवधिः पूर्वा समाप्तिः विरो-
धाभावसिद्धान्ते द्वितीयेति व्यवस्थार्थो वाशब्दः। ननु भाष्यकृता-
स्योत्तरसूत्रावयवत्वेन पठितत्वात्कथमेतत्सूत्रशेषत्वमित्याशङ्क्याह
* अनन्तरेति * विप्रतिपत्तिशब्दोपात्तस्य विरोधस्यैतदवगताया १२१
अभावोक्तेर्विरुद्धत्वेनानन्तरसूत्रे ऽनुपयुज्यमानत्वाद्विरोधाभावसि-
द्धान्तपक्षे चेह सूत्रे पूर्वपक्षसूत्रोक्तविरोधाभावस्यावश्यवचनीयत्वा-
दित्यर्थः। ननूत्तरसूत्रे ऽपि यवादिशब्दानां साधारणत्वे प्रियङ्ग्वादि-
द्रव्यकार्ये विकृतावनाहितयवादिशब्दप्रयोगाविरोधप्रतिपादनार्थत्वे-
नोपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * उपयोगेति * सकृत्पठितस्यापि
व्याख्यानवेलायामुच्चारणानुकृतिरनुषङ्गः। सकृदुच्चरितस्यैवोभयशे-
षतया व्याख्याने तन्त्रत्वम्। आद्यावधिना विरोधे ऽपि प्रमेयबला-
बलबलीयस्त्वेन सिद्धान्तप्रतिपादनार्थमपि चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* अपि चेति * प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति सूत्रावयवस्य शिष्टैरनुष्ठि-
तानाचमनादीनाद्रियेरन्नित्येवं व्याख्यानार्थं प्रमाणपदमुत्तरार्द्धेन
व्याख्यातम्। विरुद्धताशब्देन बाध्यतोक्ता। श्लोकं व्याचष्टे * वि-
रोधेति * प्रमाणबलाबलबलीयस्त्वाभिप्रायं नन्वित्यादिशङ्काभाष्यं
व्याचष्टे * इयत्तेति * प्रमेयबलाबलबलीयस्त्वाभिप्रायं नैष दोष
इति सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * पदार्थेति * पूर्वपक्षाभिप्रायं विवृ-
णोति * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रमेयेति * नन्वापाततः
प्रतीयमानमपि प्रमेयबलाबलं प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः पश्चादा-
लोच्यमानेन प्रमाणबलाबलेन बाधिष्यतइत्याशङ्क्याह * येषामिति * १२२।
ननु श्रुतिविरोधिन्याः स्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यादाचमनादे-
स्तत्प्रमेयत्वानुपपत्तेः कथं बलीयस्त्वमित्याशङ्क्याह * नित्यमेवे-
ति * विरोधे ऽपि श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धाभावेन भ्रान्त्यादिमूलत्वायो-
गाद् बलवद्विरोधापेक्षमुपक्रमविरुद्धोपसंहारवत्तदनुरोधवृत्तित्वेना-
यथाश्रुतत्वमात्रं स्मृतेरप्रामाण्यं, न चाचमनादिस्मृतेर्बलवद्विरोधो
ऽस्ति बलवत्प्रमेयावष्टम्भेन स्मृतेर्दौर्बल्याभावादित्याशयः। इममेवा-
भिप्रायं विवृणोति * न चेति * हिशब्दार्थे चशब्दः। ननु श्रुतिप्रमेय-
क्रमादिबाधे श्रुतिबाधापत्तेः तत्पाठक्रमादपाठत्वेन बाधायोगादग-
त्या स्मृतिरेव बाधनीया स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * अबाधे का-
रणमाह * तावतेति * न हि प्रमेयबलीयस्त्वमात्रेण स्मृतिः।
श्रुतिं बाधितुं शक्नोति श्रुतिकल्पनव्यवधानेन गततेजस्त्वादित्यर्थः।
प्रमेयबलीयस्त्वस्य तर्हि क उपयोग इत्यपेक्षायामाह * एतदेवेति *

प्रमेयबलीयस्त्वेन स्मृतेरबाध्यत्वमात्रं भवति न तु श्रुतिबाधकत्व-
मित्यर्थः । द्वितीयावधिना विरोधाभावसिद्धान्तप्रतिपादनार्थमपि
चेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * युगपदिति * नन्वयुगप-
त्प्राप्तानामपि श्रुतिलिङ्गादिविनियोज्यानां पदार्थानां विरोधप्रदर्श-
नाच्च युगपत्प्राप्तिरेव विरोधे हेतुरित्याशङ्क्य तुल्यकार्ययोरित्युक्तम् ।
इह तु करणोपकारसाधनपदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेन क्रमादीनां प-
दार्थगुणत्वाभिधानेनैव तुल्यकार्यत्व निरस्त, युगपत्प्राप्तिरप्यत एव
न सम्भवतीति द्वयमपि *नास्तीत्युक्तम्* ननु वैदिकपदार्थप्राप्त्युत्त-
रकालीनानामपि क्रमादीनामाचमनादिभिः स्मार्तैः पदार्थैः सह
यौगपद्याद्विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * कालेति * प्रयोगावस्था-
यां क्रमाद्यपेक्षा स च सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरकालभावीत्याशय. ।
इदानीमवयवशो भाष्यं व्याचिख्यासुः क्रमविरोधनिरासभाष्य ता-
वद्व्याचष्टे * प्राप्तेषु हीति * इयत्तावधारणस्याविहितत्वेनोपाया-
न्तरेणाविस्मरणसिद्धावनादरणीयत्वात्तद्बाधे वेदविरोधशङ्का मन्द-
त्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितेति स्वयशब्देन सूचयत्स्वयमियत्ताविरोध प-
रिहरति * परिमाणमिति * इयत्तायाः क्रमवत्पदार्थाश्रितत्वसूच-
नार्थस्तदनन्तरं विरोधपरिहारः । कालस्य तु स्वतन्त्रत्वात्पदार्थप्रयो-
गावच्छेदकत्वमात्रेण पदार्थधर्मत्वाभिधानं श्लोकं व्याचष्टे * न
केन चिदिति * यदिशब्देन ध्यानाद्युपायान्तरसम्भवः सूचितः
१२३।७ तथेति कालविरोधपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * कालो ऽपि चेति *
ननु यद्यपि प्रधानसाहित्यं शैघ्र्यं च स्मार्तैः सह यादृश सम्भवति
तादृशाङ्गीकरणादविरोधस्तथापि पूर्वाह्णादिकालातिक्रमो भूयिष्ठाङ्गा-
नुष्ठाने दुर्वार एवेत्याशङ्क्याह * कालो हीति * प्रधानस्यैव साक्षा-
द्विहितः कालः स च प्रयोगाङ्गत्वात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषय-
त्वात् प्रधानद्वाराङ्गेषु प्राप्नोतीति प्रधानस्य स्वकालसम्पादमाद-
रयाङ्गेषु यथासम्भवं सम्पाद्यमानो न विरुध्यत इत्याशयः । साहित्य-
सम्पत्तिं विवृणोति * अङ्गैरिति * आशुत्वमपि सर्वाङ्गसहित-
स्यैवेति तुल्यन्यायत्वादुक्त भवति । उपसंहरति * तस्मादिति *
विरोधनिरासे तेष्विति सूत्रावयवं द्वेधा योजयति * इतीति * क्र-
मादीनामाचमनाद्यनपेक्षत्वे ऽप्याचमनादेः स्वतन्त्रपदार्थत्वाभावे
नात्यबाधकत्वात्तद्विरोधाभावप्रतिपादनार्थमपि चेति भाष्य व्या-
चष्टे * अपि चेति * आचान्तेन कर्तव्यमित्यादिकर्तव्यमात्रोद्देशेन
विधानात्सर्वस्याचमनादेरङ्गप्रधानार्थतेत्याशयः । न चाङ्गस्य व्यव-
धायकत्वमस्त्यतुल्यकक्षत्वादित्याह * अतदङ्गेन हीति * अव्यव-

धानमेव दर्शयति * वेदमिति * कृत्वेत्यनेन।

क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधाने ऽश्रुपातने।
कर्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिण श्रवण स्पृशेत्॥

इति स्मृतिपर्यालोचनया पदार्थमध्ये ऽनाचमनं सूचितं कथमाचमने कृते वेदिः कृता भवतीत्याशङ्क्याह * वेदिरेवेति * नन्वङ्गप्रधानार्थस्याप्याचमनस्य हस्तावनेजनादिवत्सर्वादौ सकृत्कृतस्य सर्वोपकारकत्वात्कथमन्तरानाचमने वैगुण्यमित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भाष्यगतं शौचशब्दं व्याख्यातुं शुद्धेत्युक्तं शुचिना कर्त्तव्यमिति शुद्धेरपि कर्म्माङ्गत्वेन विधानात् क्षुतायापादिताशुद्ध्यनिवृत्तौ वैगुण्यं स्यादिति भावः। नन्वल्पकालत्वेनाप्यव्यवधायकत्वोपपत्तेः प्रधानार्थत्वमात्रेण निराकाङ्क्षस्याङ्गार्थतापि किमित्यङ्गीकृतेत्याशङ्क्य नाल्पकालत्वमात्रेणाव्यवधायकत्वं भवतीत्यभिप्रायेण परिहरति * इममेवेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यमविरोधसिद्धान्ताभिप्रायेण व्याचष्टे * तस्मादिति * एवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यायोदाहरणानि प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनेन दूषयति * नन्विहेति * आदिशब्दो दर्शपूर्णमासाधिकृतिष्वस्य विधेरतिदेशतः प्राप्त्यर्थः। नन्वसांस्तरीयवासोविन्यासविशेषविधानार्थत्वात् त्रिसूत्रनवतन्तुकनिर्वृद्धन्यियज्ञोपवीतविधायकत्वं नास्तीत्याशङ्क्य वाक्यान्तरं दर्शयति * तथेति * सर्वकर्मार्थत्वायानारभ्यविधित्वोपन्यासः। आचमनावधिं दर्शयति * तथेति * नन्वस्य ब्रह्मयज्ञप्रकरणपाठाद्दर्शपूर्णमासादिष्वाचमनविधायकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * ब्रह्मयज्ञे पूर्वगृहीतस्वाध्यायाध्ययनस्य कल्पसूत्राधिकरणे कर्माभ्यासानुसन्धानविध्यर्थश्रानुगम्यतइत्यत्र प्रयोगप्राग्भावोपयोगिकर्मानुसन्धानप्रयोजनकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदनुसन्धानस्य च लोकावगतशास्त्रनुसारेणाध्ययनसंस्कृतैरक्षरैः क्रियमाणस्यादृष्टार्थाचमनाद्यनपेक्षत्वादाचमनस्य नापूर्वलक्षणार्थं प्रकरणापेक्षास्तीति प्रकरणानादरेण वाक्यात्स्वाध्यायाध्ययनमात्राङ्गत्वमतीतेः। सर्वयज्ञेषु च मन्त्ररूपस्वाध्यायाध्ययनसद्भावात्तद्द्वारेणाचमनस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वमवसीयते अध्ययनस्य त्वदृष्टार्थत्वे ऽपि तत्संस्कार्याणामक्षराणां कल्पक्लिप्तनियमाद् दृष्टोपयोगिवेदत्वसम्पत्त्यर्थकमस्वरविशेषपदाचमनाद्यपेक्षा न विरुध्यते यथैव प्रत्यक्षस्यापि यूपादेरदृष्टोपयोगिरूपप्रमाणान्तरागोचरत्वात्तदर्थविहिततक्षणादिसकलसंस्कारसमुदायजन्यत्वेनावगम्यमानमेकसंस्कारवैकल्ये ऽपि नोत्पद्यते तथा वेदस्याप्यदृष्टोपयोगिरूपम्। १२४

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया तदर्थविहितसकलधर्मसम्पाद-
मवसीयते ऽतो ऽलौकिकरूपानभ्युपगमे च वेदवाक्यानामपि लौकि-
कत्वानपायाल्लौकिकवैदिकव्यपदेशभेदो निरालम्बनः स्यात् तस्मा-
दाचमनस्य वेदत्वसम्पादनार्थत्वाद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा सर्वस्मि-
न्वेदकार्ये प्राप्तिरिति श्रौतत्वाच्च स्मार्तोदाहरणत्वमिति भावः । ता-
वच्छब्देन च दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितः स वै व्रतमुपैष्यन्नन्तराह-
वनीयं च गार्हपत्यं चोपविश्याप आचामतीत्याचमनविधिः क्रत्व-
ङ्गाचमनविधानार्थः सूचितः । नन्वस्तु नामेदं सर्वयज्ञाङ्गमाचमा-
चमनं प्रयोगान्तःपाति तु नैमित्तिकमिह क्रमविरोधित्वेनोदाहर्त्तव्यं
तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविहितं नास्तीत्याशङ्क्य प्रयोगान्तःपातिनैमित्ति-
काचमनप्रापकं लिङ्गं दर्शयति * तथा चेति * दक्षिणाचारत्वप्रा-
पकस्यापि वैदिकस्य लिङ्गस्य दर्शनात्तदपि नेहोदाहर्त्तव्यमित्याह
* दक्षिणेति * साक्षाद्विधिना यत्र विषये सव्यस्याञ्जलेर्वा चोदना
तस्मादेव विषयाद्दक्षिणाचारत्वं निवर्त्तेत अन्यत्र तु विषये तद्दक्षि-
णाचारत्वस्य निवर्त्तनं नाशङ्क्यते ऽपीत्यर्थः किमिति नाशङ्क्यते इत्य-
पेक्षिते मनसि कृतं लिङ्गमुद्भावयति * यथा वा इति * प्रागुदक्प्र-
वणं देवयजनं प्रत्यक् दक्षिणाप्रवणं श्मशानकरणं यथा वै दक्षिणतः
पाणिरेवं देवयजनं यथा वै सव्यस्तथा श्मशानकरणमिति देवयजन-
स्य यज्ञभूमेः प्रागुदक्प्रवणत्वं विहितमौचित्येन स्तोतुं दक्षिणः पाणि-
रुपमानं कृतं तदेव यजनवद्दक्षिणस्य पाणेर्यज्ञाङ्गत्वे सत्यवकल्पते
नान्यथेत्यर्थः । नन्वनारभ्य विहितस्यापि यज्ञोपवीतस्यायज्ञरूपेषु
दर्विहोमादिषु प्राप्तस्येष्यापि वा कथं विपक्षत्वेन मन्त्रोच्चारणपरत्वेन
वा प्राप्तिसम्भवे ऽप्यानुषङ्गिकप्रयोगप्रासुभावोपयोगिकर्मानुसन्धान-
प्रयोजनत्वे ऽपि ब्रह्मयज्ञस्याहरहःस्वाध्यायमधीयीतेति नित्यत्वश्रुते-
रकरणे च प्रायश्चित्तस्मरणाददृष्टार्थत्वावधारणेनादृष्टार्थोपायापे-
क्षित्वात्तत्प्रकरणपठितस्याचमनस्यान्यत्राप्राप्ते वाक्येन कथं चित्प्रा-
प्तावपि प्रयोगारम्भे कृतस्य तत्प्रयोगान्तर्वर्तिसमस्तमन्त्रोच्चारणोप-
कारकत्वेन प्रतिमन्त्रमनावृत्तेरन्तराले प्राप्त्यभावेन क्रमादिविरोधि-
त्वाच्च सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्यस्य च स्मृतिप्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थ-
त्वेनाप्युपपत्तेर्यथा वै दक्षिणः पाणिरित्यस्य च यज्ञाङ्गभूतदक्षिणह-
स्तविध्याक्षेपकत्वे यथा सव्यस्तथा श्मशानकरणमित्यस्यापि प्रेतकर्मा-
ङ्गभूतसव्यहस्तविध्याक्षेपकत्वापत्तेराचारविरोधप्रसङ्गात्स्मृत्याचार-

प्राप्तदक्षिणहस्तोपमार्थत्वोपपत्तेर्विध्याक्षेपकत्वाभावात् क्रमादिविरोधं प्रत्यक्षाचमनादिविध्यभावाच्चोदाहरणद्वयमयुक्तमित्याशङ्क्याह * तेनेति * क्रमादेः प्रयोगाङ्गत्वात्प्रयोगस्य चाचारपर्यन्तप्रमाणप्रापितपदार्थविषयत्वात्सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरकालभावित्वेन विरोधपूर्वपक्षायोगात्स्मृतेश्च यथाश्रुतमूलानिश्चये प्रामाण्याभावेनाचमनादेस्तत्प्रमेयत्वायोगान्निश्चये वा प्रमाणदौर्बल्यानुपपत्तेः प्रमेयबलाबलेन प्रमाणबलाबलबाधसिद्धान्तायोगादनुदाहरणतेत्याशयः। नन्वेवं तर्ह्ययवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वापवर्गवन्ति प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वेत्याद्युदाहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्राप्युक्तदोषसाम्याद् द्विविधस्यापि विचारस्यानुपपत्तेरधिकरणान्तरमेवेदं न भवतीत्याह * तस्मादिति * का तर्हि सूत्राणां गतिरित्यपेक्षायामाह * सूत्राणि त्विति * बाह्यस्मृतिविषयस्य विरोधाधिकरणस्याक्षेपपरिहारार्थं सूत्रद्वयं तृतीयं तु स्मृत्यधिकरणोक्ताचारप्रामाण्याक्षेपपरिहारार्थमिति विवेकः। आद्यं सूत्रं विरोधाधिकरणाक्षेपे योजयति यत्तर्हीति द्वितीयं परिहारे पठित्वा योजयति * परिमितान्येव हीति * १२५।१

पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश॥

इति स्मृत्यैव चतुर्द्दशानां धर्म्मप्रमाणत्वमुपपादितं च स्मृत्यधिकरणे अथ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्याह्यष्टादशैव तु॥

इति स्मृत्या पूर्वैः सह संख्यानेनायुर्वेदादीनामपि क्रत्वर्थाज्यावेक्षणादिसिद्ध्यर्थचिकित्सादिग्विजयार्थं शास्त्रविद्यागानौपयिकषड्गादिद्रव्यार्जनोपयोगिनीति द्वारेण धर्म्मप्रमाणत्वं तथापि बौद्धादिग्रन्थानां तन्मध्यपाताभावान्न धर्म्मप्रामाण्यमित्यर्थः। आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदास्त्रय उपवेदाः मीमांसान्यायविस्तरौ द्वे तूपाङ्गे साधारणीविशेषविषया च द्विविधा शिक्षा तत्र साधारण्याद्वेदाङ्गत्वेन धर्म्मप्रामाण्येऽपि कात्यायनादिप्रणीताया विशेषविषयायाः प्रतिशाख्यं प्रतिपदं चोच्चारणं नियच्छन्त्या धर्म्मप्रमाणत्वाभावशङ्कानिराकरणार्थं पृथगुपादानेऽपि शिक्षात्वेनैवस्याष्टातिरेकापत्तिः। दण्डनीतिरर्थशास्त्रम्। ननु परिमिते विद्यास्थानबाह्यत्वेऽपि तत्संघादिनां बौद्धादिग्रन्थानां कस्मान्न धर्म्मप्रामाण्यमित्याशङ्क्याध्ययनविधिवशाद्वेदादेवावगम्यानुष्ठितं कर्म्म श्रेयः साधयतीति नियमप्रतीतेर्बौद्धादिग्रन्थादवगम्यानुष्ठितस्यापि वेदार्थस्य श्रेयःसाधनत्वाभा-

वाद्धेदादिपूर्व्वशास्त्रार्थस्य गोचरस्य बुद्धादिकृतस्य वाक्यस्य धर्म-
प्रामाण्यं नास्तीत्याह * प्रतीति * एतदेव व्यवहारेण द्रढयति *
तथा चेति * नन्वेवं सति मन्वादिग्रन्थानामप्यप्रामाण्यं स्यादित्या-
शङ्क्याह * वेदेनैवेति * मन्वादीनां धर्मप्रवक्तृत्वस्य वेदानुज्ञां दर्श-
यति * तथा चेति * नन्वनादेर्वेदस्यादिमन्मन्वादिपुरुषविशेषाभि-
धायित्वायोगाच्छ्रुतिसामान्यमात्रेण मन्यते ज्ञायते तेनेति व्युत्पत्त्या
मनुशब्देन वेदाभिधानाद्यानेन वाक्यशेषेण मनोः प्रवक्तृता ऽनुज्ञा-
यतइत्याशङ्क्याह * न चैतदिति * ननु मनोः प्रवाहनित्यत्वे ऽपि
तत्स्मृतेरनित्यत्वान्न वेदेन प्रामाण्यानुज्ञानं सम्भवतीत्याशङ्क्याह *
प्रतीति * ननु कल्पान्तरे मनूनामभावात्तद्वाक्यप्रामाण्यपरत्वे वे-
दस्यानित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * स्थिताश्चेति * दृष्टान्तं विवृणो-
ति * प्रतियज्ञमिति * मन्वादेः प्रवाहनित्यता कथमवगम्यतइत्यपे-
१२६।१ क्षिते मनुवचनमुदाहरति * उक्तं चेति * दृष्टान्तान्तरमाह * इति-
हासेति * उपसंहरति * तेनेति * कथं पुनर्वेदातिरिक्तानामपि
तन्मूलानां ग्रन्थानां धर्मप्रमाङ्गत्वमतन्मूलानां च तत्संवादिनामप्य-
नङ्गत्वमित्यवगम्यतइत्यपेक्षायामुभयद्योतकं लिङ्गं दर्शयति * तथा
चेति * वेदमूलानां धर्मप्रमाङ्गत्वद्योतकत्वमस्योपपादयति * अन्य-
था हीति * बाह्यानां धर्मप्रमानङ्गत्वद्योतकमुपपादयति * यदि
चेति * वेदमूलग्रन्थनिबन्धनानां धर्मप्रामाण्यं न बाह्यानामिति
यदि नाश्रीयते तथा सति बाह्यानां विज्ञातप्रत्यक्षातिमूलत्वान्नैवावि-
ज्ञातमूलं किं चिदित्यर्थः । अत. साक्षात्परम्परया वा वेदादवग-
स्यानुष्ठितो ऽर्थ. श्रेयःसाधनमिति शास्त्रार्थावधारणाद्वेदार्थस्यापि
बाह्यस्मृत्यवगतस्य श्रेयःसाधनत्वं नास्तीत्यप्रामाण्याभिधानाभिप्रायं
प्रकटयति * तस्मादिति * एतदेव दृष्टान्तद्वारेण विवृणोति *
यथैवेति * अतिक्रान्तं वेदोक्तं यया मर्यादया तया व्यवहारिणामिति
विग्रहः धर्मविप्लावकत्वाच्च शाक्यादीनामश्रद्धेयवचनत्वमित्याह
१२७।१ * स्मर्यते चेति * ननु विसंवादिशाक्यादिवाक्यानामग्राह्यत्वे ऽपि
संवादिनामहिंसादिवाक्यानां ग्राह्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यथे-
ति * परपीडात्मककारकर्मणस्तदनुरूपमात्मन. पीडात्मकं फलम्भव-
तीति कर्मानुरूप्योपमानं वैदिक्यपि हिंसा लौकिकीवदधर्म इति
सामान्यतो दृष्टदुःखोपभोगस्य पापफलत्वान्नानादुःखोपभोगात्पा-
पक्षयो भवतीत्यर्थापत्तिः तद्बलाच्छाक्याद्यभिप्रायकल्पितानां ध-
र्माभासानां मध्ये पतितमित्यर्थ. । संवादोत्तरकाले तर्हि ग्रहीष्यतइत्या-
शङ्क्याह * यदेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * तृतीयं

सूत्रं स्मृत्यधिकरणोक्ताचारप्रामाण्याक्षेपपरिहारे योजयितुमुपक्रमते * यत्त्वेतदिति * धर्मजिज्ञासाधिकारे ऽप्यर्थकामाचाराणामपि दृष्टप्रमाणमूलत्वेन प्रसङ्गात्प्रामाण्यसिद्धिमभिप्रेत्य त्रिवर्गग्रहणं स्मृतिन्यायसिद्धस्याचारप्रामाण्यस्याक्षेपानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्समर्थनार्थं सन्देहहेतुप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह * तद्विपरीतेति * त्रिवर्गविपरीतैरधर्मानर्थदुःखसाधनैरात्महननादिभिराचारैः सङ्कीर्णो व्यवहारो येषामिति विग्रहः वैद्यश्चासावातुरश्चेति कर्मधारयं कृत्वा पूर्वपदेन कर्मधारयः कार्यः अत्यन्तविलक्षणानन्ताचारमूलभूतैकश्रुत्ययोगात्प्रत्याचारं च मूलकल्पने ऽनन्तश्रुतिकल्पनापत्तेर्नाचारमूलश्रुतिकल्पनं सम्भवतीति वक्ष्यमाणप्रकारेणाचाराणां श्रुतिकल्पकत्वासम्भवमभिप्रेत्याशब्दस्योक्तिः विरोधं दर्शयति * सदाचारेषु हीति * लोभाद्यभिभवात्सन्निहितानर्थादर्शनेनाधर्माचरणं धर्मव्यतिक्रमः । इष्टस्याप्यनर्थस्य बलदर्पेणानादरादधर्माचरणं साहसं वहता व्यतिक्रमं साहसं च यथासम्भवं दर्शयति * प्रजापतेस्तावदिति * इन्द्रस्यापि गौतमभार्यागमनेनागम्यागमनरूपादधर्माचरणाद्धर्मव्यतिक्रम इत्यनुषङ्गेण योज्यम् । इन्द्रे ब्रह्महत्याभयादपक्रान्ते नहुषः स्ववीर्येणेन्द्रपदमधिष्ठाय तद्भार्यां शचीमभिगन्तुं यत्नं चकार वसिष्ठपुत्रे शक्तौ राक्षसैर्भक्षिते तच्छोकान्मर्त्तुकामो जलं प्रवेष्टुमारेभे विश्वामित्रः क्षत्रियमपि त्रिशङ्कुं ब्राह्मणकन्याहरणकुपितस्य पितुः शापाच्चाण्डालत्वमापन्नं याजयामास । उर्वशीवियोगशोकात्पुरूरवा मर्त्तुमियेष विचित्रवीर्ये ऽनपत्य एव मृते तद्भार्यायामम्बिकायां धृतराष्ट्रमम्बालिकायां पाण्डुमम्बिकाप्रेषितायां दास्यां विदुरं कृष्णद्वैपायनो जनयामास विधवानियोगो ऽपि ब्रह्मचारिणो ऽनुचित इति गृहीतेत्यनेन सूचितं, नियोगविधेरप्येकापत्यविषयत्वादनेकोत्पादनानौचित्यं प्रसङ्गशब्देन सूचितम् । भीष्मस्यानाश्रमित्वमपत्नीकस्य च स एव भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतो वाजिमेधाः क्रतुप्रयोग इति धर्मव्यतिक्रमद्वयम्, रामवदित्यनेन तस्यापि पत्नीत्यागेनैकाकिनः क्रतुप्रयोगाद्धर्मव्यतिक्रमः सूचितः धृतराष्ट्रस्यान्धत्वेनानधिकृतस्य यागकरणाद्धर्मव्यतिक्रमः । अन्धस्य निरस्तत्वेन धनाभावाद्यागासम्भवमाशङ्क्य ।

तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥

इति दर्शनात्पाण्डवार्जितधनैरित्युक्तम् । सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयदिति च पाण्डुना धृतराष्ट्रादिभ्यः स्वार्जितधन-

समर्पणाख्यापहारः शङ्कनीयः। पाण्डुवर्जितधनोपजीवनं ज्येष्ठस्य
धृतराष्ट्रस्यानुचितमिति व्यतिक्रमान्तरं चानेनोक्तम्।

इदं सज्जं धनुः कृत्वा सज्जेनानेन सायकैः।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लभेत सुतामिमाम्॥

इति द्रुपदेनोद्घोषिते तथाकृतवते ऽर्जुनाय द्रौपदी निवे-
दिता तया च विद्ध्येत य इमं लक्ष्यं तं वृणीष्व वरानने इति भ्रातृ-
वचनाल्लक्ष्यवेधानन्तरमेवार्जुनो वृत इत्यपरिणयने ऽपि वरणे च
जायात्वप्रक्रमादन्यस्य विशेषतो भ्रातुःकनीयसश्च जायायाः परिणय-
नादेको युधिष्ठिरस्य धर्मव्यतिक्रमः. तथा द्रोणो ब्राह्मणो युधिष्ठिरा-
दीनां धनुर्वेदाचार्यो त्यक्तशस्त्रो न हन्तु शक्यो ऽश्वत्थाम्नि च पुत्रे
हते शस्त्रं त्यक्ष्यतीति मत्वा वध्यत्वाय शस्त्रं त्याजयितुमश्वत्थामा
हत इत्यनृतं युधिष्ठिरेणोक्तमित्यपरः वासुदेवेन मातुलदुहिता रु-
क्मिणी परिणीता ऽर्जुनेन सुभद्रेत्येकस्तयोर्द्धर्मव्यतिक्रमः। उभौ
मध्वासवक्षीबौ दृष्टौमे केशवार्जुनाविति च सुरापानादपरः। अश्व-
१२८। तनानां व्यतिक्रमं दर्शयति * अवत्वे ऽपीति * अश्वाश्वतरखरो-
ष्ट्राणां न केसरिणो ददाति निषेधविषयत्वार्थं केसरित्वविशेषण नो-
भयदतः प्रतिगृह्णातीति निषेधविषयत्वायोभयदत्तं विक्रयस्तु व्रीहि-
यवाजात्यश्वभूमिधेन्वनडुहश्चैक इत्यश्वस्य गौतमेन निषिद्धः। बौधा-
यनेन उभयतो दद्भिर्न व्यवहार इति सर्वेषां न केवलं श्रुतिस्मृति-
विरोधेनैवं जातीयकानामाचाराणामनपेक्षणीयत्वं किं तु परस्पर-
विगानलक्षणाद्विरोधाद्धेतुदर्शनाच्चेत्याह * सर्वत्रेति * इतरेतरा-
श्रयापत्तेरपि नाचाराणां धर्मप्रामाण्यमित्याह * किं चेति * ननु
मन्वादिस्मृतिप्रामाण्यस्य साधितत्वात्तैश्च वेदो ऽखिलो धर्ममूलं
स्मृतिशीले च तद्विदामाचारश्चैव साधूनामिति श्रुतिस्मृतिवदाचा-
रप्रामाण्यस्यापि स्मृतत्वात्तन्निराकरणमयुक्तमित्याशङ्कते * नन्वि-
१२९॥ ति * अतिप्रसङ्गापादनेनैतद् दूषयति * आत्मतुष्टिरिति * न-
न्वसावप्यस्तु प्रमाणमित्याशङ्क्याह * धर्म इति * यद्यसौ धर्म
एव व्यवस्थितः स्यात्ततो भवेत्प्रमाणं नन्वेतदस्तीत्याशयः। अनव-
स्थितत्वमुपपादयति * यथाऽभ्यासं हीति * वैचित्र्यं प्रपञ्चयति
* तथा हीति * अत्यन्तकारुण्याच्छाक्यानां पशुहिंसादर्शने पीडा
भवति। ननु साध्वात्मतुष्टेः प्रामाण्यस्मरणाच्छाक्यादीनां चासाधु-
त्वाच्च तदीयात्मतुष्टेरन्यथात्वेन किं चिद् दुष्यतीत्याशङ्क्य साधु-
त्वसम्मतानां वेदवादिनामप्यात्मतुष्टेर्वैचित्र्यमाह * तथेति * स
पापेन मनसापि तन्मातुलसुताप्रापणं न कुर्वीत इत्यपिशब्दाध्याहारे

ण व्याख्येयम् । का तर्हुभयप्रामाण्यस्मृतेर्गतिरित्याशङ्क्याह *त-
तश्चेति * श्रुतिस्मृतिसम्बाद्याचारात्मतुष्टिविषया स्मृतिरित्याशयः ।
किं चाचारमूलभूता श्रुतिर्मन्वादिभिर्दृष्टा न वा तत्र तैरदर्शनेवार्वाची-
नानां दर्शनस्यासम्भवनीयत्वान्निर्मूलत्वापत्तेराचारप्रामाण्यस्मृतेर-
न्यपरत्वैवाङ्गीकार्येत्याह * स्वयमिति * श्रुत्यभावे च स्मृतिपार-
तन्त्र्याच्छिष्टानां तदाचारप्रामाण्याभिधानं स्मृतिकाराणां न शोभ-
तइत्याह * स्मृतीति * आचारमूलश्रुतिदर्शनं तु मन्वादेर्न कल्प-
यितुं शक्यं तदर्थानिबन्धनादित्याह * न चेति * यदि ह्याचारमू-
लभूता श्रुतिर्मन्वादिभिर्दृष्टा स्यात्ततः परोक्षापि स्वरूपेणासमर्पिता-
प्युपनयनादिश्रुतिवदर्थद्वारेण स्मर्येत तदर्थो निनिबध्येतेत्यर्थः । पू-
र्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * सिद्धान्ते सूत्रं पठित्वा योज-
यति * इति प्राप्तइति * दृष्टं फलमनुष्ठानकारणत्वेनाचरितृभि-
र्नाश्रितं येषु कर्मसु तानि दृष्टकारणहीनानि धर्मबुद्ध्या यानि क्रियन्ते
इत्यर्थः विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह * शरीरेति * अस्मिन्सूत्रे हेत्व- १३०।१
नभिधानात्स्मृत्यधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तं हेतुं योजयितुमाह * ध-
र्मत्वेनेति * तान्युदाहरति * प्रदानानीति * शक्रध्वजमहः श-
क्रध्वजोत्सवः महेति पाठे शक्रध्वजे महायात्रेति सप्तमीसमासः दे-
वतायतनेष्वित्यत्र महायात्रेत्यनुषङ्गः । सर्ववर्णसाधारण्यार्थं *स-
र्वासामित्युक्तम् * उदाहरणान्तराण्यपि दर्शयत्कारणाग्रह-
णमुपपादयति * प्रदीपेति * प्रदीपानां कार्त्तिकशुक्ल-
प्रतिपदि दानं मोदकादिभिश्चतुर्भिर्द्रव्यैः तत्साध्यानि दानभक्षणादी-
नि लक्ष्यन्ते । माघसप्तमीपौर्णमासीभ्यां तत्कालानुष्ठेयं कर्म लक्ष्य-
ते । फाल्गुनीपौर्णमास्यनन्तरायां प्रतिपदि वसन्तनिमित्त उत्सवः ।
स्मृतितो ऽपि सदाचारप्रामाण्यमवसीयतइत्यतिप्रसङ्गदोषाभावं व-
क्ष्यमाणमभिप्रेत्याह * स्मृतिकाराश्चेति * सर्वाचारसाधारण्यप्रद-
र्शनार्थः सामान्यशब्दः-उत्सवात्मकस्याचारस्य द्योतक स्मृत्यन्तर-
मुदाहरति * तथेति * वैदिकमप्युत्सवलिङ्गमुदाहरति * वेदे ऽपि
चेति * सिद्धान्तमुपपाद्य धर्मस्य शब्दमूलत्वादिति पूर्वपक्षहेतुं सा-
भिप्रायविवरणमनुभाष्य निराकरोति * यत्त्विति * इहाचारेष्वन-
न्तेषु परिमितशास्त्रमूलत्वासम्भवादशब्दत्वेनानपेक्ष्यत्वं यदुक्तं तद् ।

भ्रान्तेरनुभवाच्चापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।
दृष्टानुगुणसाध्यत्वाच्चोदनैव लघीयसी ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण वेदमूलत्वानुमानात्प्रत्याख्येयमि-
त्यर्थः । आचारप्रामाण्यप्रतिपादिकायाश्च स्मृतेर्निर्मूलत्वयोगा-

दाचारमूलश्रुतिकल्पनमवश्यं भावीत्याह * न चेति * नन्वनन्ता-
चारमूलभूतानां श्रुतीनामानन्त्यात्पठितुमशक्तेरपठितानां च मूल-
त्वायोगान्निर्मूलत्वमपरिहार्यमित्याशङ्क्याह * विस्तरेति * कथमन-
न्तानां संक्षेपवचनमूलत्वमित्याशङ्क्याह * शङ्क्यं चेति * ननु स्मृ-
त्यनुरूपाश्रुतिः कल्प्या कल्प्यमाना साध्वाचरणेनैवोपलक्षितानां
धर्मत्वप्रतिपादिका कल्प्येत तत्र शास्त्रव्यापारात्प्रागाचरणसिद्धौ
शास्त्रानर्थक्यमसिद्धौ वा शास्त्रादाचरणं तदुपलक्षणेनैव च शास्त्र-
प्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्याह * तथा हीति * श्लोकं
१३।१। विवृणोति * न हीति * ननु व्यापाररूपत्वात्प्रदानादीनां यागादि-
वत् स्वरूपेणापि शास्त्रगम्येन भवितव्यमित्याशङ्क्याह * यागादि-
ष्वपि चेति * पूर्वसिद्धत्वादेव च नेतरेतराश्रयमित्याह * अत
इति * ननु यदि शास्त्रप्रवृत्तिमनुपलभ्यैव शिष्टप्रवृत्तिस्ततः स्वयमे-
वानुष्ठितप्रदानादेर्भोजनादिवत्फलसाधनत्वसिद्धेः शास्त्रानर्थक्यम-
परिहृतं स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थम् * कदाचित्कत्वेत्युक्तम् *
शिष्टप्रवृत्त्युत्तरकालं तर्हि शास्त्रस्य प्रवृत्तेरादिमत्त्वं स्यादित्याशङ्क्य
* सर्वकालं त्वित्युक्तम् * ननु शिष्टाचारस्यापि मातुलदुहितृउद्वा-
हादिषु विगानदर्शनात्कथमुपलक्षणत्वमित्याशङ्क्याह * तेषां चेति *
यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥
इति मनुना सदाचारशब्दार्थस्य निर्णीतत्वादितिभावः । स्मृति-
बलाच्च श्रुतिरपि विशिष्टविषयैव कल्प्येत्याह * वेदेनापीति *
सरस्वत्या विनशनं तिरोभावः । सारस्वतसत्रारम्भदेशस्योपलक्षणं
तस्या एव प्लक्षात्प्रस्रवणं सारस्वतसत्रोत्थानदेशस्योपलक्षणं सदा-
चारस्वरूपावधारणे यत्पूर्वमितरेतराश्रयत्वमुक्तं तदेव शिष्टप्रयोज्य-
त्वस्योपलक्षणत्वे योजयन्परिहारायानुभाषते * नन्विति * परिह-
रति * श्लोकं विवृणोति * प्रत्यक्षेति * ननु साक्षाद्विहितकारित्व-
निबन्धनस्यापि शिष्टत्वस्य वेदाधीनत्वाद्वैदिके विधौ आत्माश्रयापत्ते-
र्नोपलक्षणत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य वैदिकत्वाभेदेऽपि विशेषरूपेण
भेदान्नात्माश्रयापत्तिरिति दृष्टान्तेनोपपादयति * तद्यथेति * यथा-
ध्ययनविध्याक्षिप्तत्वाद्वेदाङ्गमीमांसाव्याकरणादिश्रवणवेदार्थश्रा-
नयोरध्यापनविधिविहितत्वाच्चाध्यापनस्य शुश्रुवान्विद्वाननूचानश्च
वैदिको वेदविहितश्रवणज्ञानप्रवचननिमित्तत्वाद्वेदाधीनस्तथापि य
एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीयीत तत्र यो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रा-
मणी राजन्य इति गतश्रियं लक्षयित्वा गतश्रीरजस्रमग्नीन्धारये-

त्कामं यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति वेदविहितेष्व-
ध्ययनादिषु तेनैव तल्लक्षितस्तेन शुश्रुषत्वादिना कृत्वा लक्षित
इति तथापि शब्दार्थे पुनः शब्दमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। नन्वेवमपि
वेदप्रवृत्तौ सत्यां साक्षाद्विहितकारित्वलक्षणं शिष्टत्वं तस्मिंश्च सति
शिष्टप्रयोज्यत्वोपलक्षिताचारप्रामाण्यप्रतिपादकवेदप्रवृत्तिरितीतरे-
तराश्रयं स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * यत्तु स्वयमज्ञातमूलाश्चेत्या-
दिना मन्वादिभिराचारमूलश्रुत्यदर्शने ऽन्येषां दर्शनस्य दूरोत्सारित-
त्वादभाव एव प्रसज्येत दर्शने चोपनयनादिश्रुत्यर्थवदाचारमूलश्रु-
त्यर्थो ऽपि निबन्धनीयः स्यादित्युक्तं तन्मन्वादीनामपि सर्वशाखा-
ध्यायित्वनियमाभावात्तददर्शनमात्रेणाभावकल्पनानुपपत्तेर्दर्शने ऽपि-
वा सदाचारः प्रमाणमिति सामान्याभ्यनुज्ञानमात्रेण सिद्धेर्ग्रन्थगौर-
वभयाद्विशेषरूपेणानिबन्धनोपपत्तेर्भविष्योत्तरादौ च होलाकाद्या-
चाराणां निबद्धत्वात्परिहृतमित्याह * स्मृतिरपीति * वेदविहित-
कारिणां धर्मबुद्ध्याचरणस्य वेदमूलत्वं विनानुपपत्तेराचाराद्वेद-
मनुमायापि स्मर्तृप्रणयनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्या * चारमित्युक्तम् *
ननु विस्तरवचनानामपीत्यनेन प्रत्येकमाचारमूलश्रुतिकल्पनमुक्तं
किमुत संक्षेपवचनस्येत्यनेन स्मृत्यनुरूपसामान्यश्रुतिकल्पनं तत्को
ऽनयोः पक्षयोः सम्मत इत्यपेक्षायामुभयथापि दोषाभावप्रतिपाद-
नार्थं पक्षद्वयोपन्यासः। परमार्थतस्त्वधीरात्तनूर्भवति रुशती
जाययामुया पतिर्यद्वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सत इत्याद्यानां
स्त्रीवासोऽपरिधानाद्याचारमूलभूतानां बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनात्प्र-
त्येकश्रुतिकल्पनपक्ष एव ज्यायानिति सूचयितुमाह * इत्यदोष
इति * हेतुदर्शनमनुभाष्य परिहरति * यत्त्विति * एतदेव विवृणो-
ति * वेदे ऽपि हीति * ननु दृष्टार्थत्वसम्भवे ऽपि वेदमूलत्वक- १३
ल्पने धर्माचारस्यार्थकामाचाराभ्यां विवेको न स्यादित्याशङ्क्याह
* यानि त्विति * ननु म्लेच्छादिसाधारण्यात्कृष्यादेर्धर्मत्वानभ्यु-
पगमे देवपूजादेरपि धर्मत्वाभावापत्तेर्दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां
धर्मलक्षणमित्यादिस्मृतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह * किं त्विति *
ननु सर्वसाधारणस्य कथमसाधारण्येन शिष्टाचारगतत्वमुच्यते इ-
त्याशङ्क्य शूद्रादिभिरपि शिष्टत्वापेक्ष धर्मबुद्ध्याचरणादसाधारण्य-
सिद्धिरिति परिहरति * लोके हीति * अतो ऽस्ति विवेक इत्युप-
संहरति * तत्रेति * यत्त्वात्मतुष्टेरपि प्रामाण्यापत्तेर्न स्मृतेराचा-
रप्रामाण्यप्रतिपादनपरत्वेत्युक्तं तदात्मतुष्टेरपि प्रामाण्योपपादनेन दू-
षयति * एतेनेति * वेदविहितकार्याचारस्य वेदमूलत्वं विनानु-

पपत्तेर्वेदमूलतयाचारप्रामाण्यप्रतिपादनेन वेदजन्यानन्तधर्मधीसं-
स्कृतान्तःकरणानामात्मतुष्टेरपि वेदमूलत्वं विनानुपपत्तेः सन्दि-
ग्धधर्मनिर्णयार्थत्वेन प्रामाण्यं वेदएव प्रसिद्धमित्यर्थः । शुद्धिशब्देन
निर्णयो ऽभिहितः । श्लोकं विवृणोति * तथैवेति * वेदतदर्थज्ञा-
नस्याव्यवस्थितत्वनिराकरणार्थं तथैवेत्युक्तम् । प्रसिद्धिं दर्शयितु-
मित्याश्रित्योच्यतइतिं वेदवाक्यगतापशब्दव्याख्यानार्थं वेदएव
सम्भवतीत्युक्तम् । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * तथा हीति * स-
न्दिग्धार्थनिर्णायकत्वमात्मतुष्टेर्द्रढयितुमभियुक्तसम्मतिमाह * एवं
चेति * प्रसिद्ध्युपपादनायविद्वद्व * चनादित्युक्तम् * निरूपणं
दर्शयितुं कालिदासवाक्यमुदाहरति * सतां हीति * दुष्यन्तेन
शकुन्तलेयं मम परिणेतुमुचिता न वेति सन्दिह्यासंशयं क्षत्रपरिग्र-
हक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मन इत्यात्मतुष्ट्यौचित्यं निश्चित्य
कथमात्मतुष्टिमात्रेण निश्चय इत्याशङ्क्य सतां हीत्युक्तम् । अस्यैव
वाक्यस्याभिप्रायमाह * बहुदिनेति * एवं तावच्छिष्टात्मतुष्टेर्वेदनियत-
मार्गानुसारित्वात्स्मृत्याचारवद्धर्मप्रतिज्ञापकहेतुत्वमुक्तमिदानीमा-
त्मतुष्ट्या स्वविषयस्य कस्य चिच्छास्त्राविरुद्धस्य कर्मणः श्रेयः
साधनशक्तिरूपं धर्मत्वमुत्पाद्यत इति कारकहेतुत्वमाह * यद्वेति *
'वचनादेवेत्यात्मनस्तुष्टिरेवेत्यत्रानुषज्यमानस्य धर्ममूलपदस्य धर्मो-
त्पादकत्ववाचित्वमभिप्रेत्योक्तम् * धर्मेति * अथ चोपरिष्टात्तथा-
चारात्मतुष्ट्यादिधर्ममिति तस्मै हितमित्युपकारार्थं यत्प्रत्ययदर्शना-
द्धर्मोपकारिता धर्महेतुतेत्यर्थः । स्वभावभिन्नानामप्येकोपधियोगा-
देकशक्त्याविर्भावः सम्भवतीति दृष्टान्तेनोपपादितं यथा भिन्नानामपि
देवदत्तादीनामेकपुण्यक्रियायोगाद्ध्यायमानानां श्रेयःसाधनत्वं त-
था भिन्नानामपि कर्मणामेकशिष्टात्मतुष्टियोगात् श्रेयःसाधनत्वमि-
त्यर्थः । तस्माच्छब्देन पुण्यकृद्ध्यानस्याश्रयः साधनत्वे प्रमाणं पापं
ध्यात्वा पुण्यकृतोऽध्यापयेति वचनं परामृष्टम् । आचारेऽपीमं परि-
'हारमतिदिशति * आचारेष्वपीति * आचारस्यैव साधनमित्यनेना-
पि श्रुतिस्मृत्यविरुद्धं यत् किं चिच्छिष्टैः क्रियते तत् श्रेयःसाध-
नमित्युच्यतइत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तान्तरमप्याह * यथा चेति *
भिन्नानामपि मन्त्राणामुच्चारयितृयोगादोषधीनां नकुलदंष्ट्रायोगा-
द्धूयां पुण्यकृद्योगाद्येकशक्त्याविर्भावो यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके
योजयन्नुपसंहरति * तथेति * धर्मव्यतिक्रममनुभाष्य परिहरति ।
यश्चेति * प्रजापतौ तावच्छ्रुतिसामान्यं विवृणोति * प्रजापति-

१ वदिति २ पु० ना०

स्तावदिति * इन्द्रे विवृणोति * एवमिति * नहुषे श्रुतिसा- १३७१
मान्यमात्राद्धेति चाशब्दसूचितं सदाचारत्वाभावं विवृणोति * न-
हुषेण पुनरिति * सदाचारस्य प्रमाणत्वेनाभ्युपगतस्य व्यभिचा-
रः परिहर्त्तव्यः नहुषाचारस्य त्वनन्तरमेवाजगरत्वप्राप्त्या सदाचा-
रत्वाभावनिश्चयाद्व्यतिक्रमे ऽपि धर्मबुद्ध्या क्रियमाणस्याचारस्य
व्यतिक्रमाभावान्न दोष इत्याशयः। परदाराभियोगोक्त्याभियुज्यमा-
नायां शच्यामपि शङ्कितं व्यतिकमं निराकर्त्तुमाह * शच्याश्चेति *
वशिष्ठाचारस्यापि पुत्रशोकजनितव्यामोहनिमित्तत्वात्व्यनाद्धर्मबु-
द्ध्या क्रियमाणत्वाभावात्सदाचारत्वाभावनिश्चय इत्याह * व-
शिष्ठस्यापीति * श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति * विश्वामित्रे
तेजोबलवशेनेति परिहारं विवृणोति * तेनेति * स हि व्यामो-
हाभावे ऽप्यापदि मत्कुटुम्बं भृतवलस्त्रिशङ्कोः प्रत्युपकर्त्तव्यं मयेति
प्रत्युपकर्त्तव्यं मयेति प्रत्युपकारेच्छया चण्डालमपि वा सशरीरं
स्वर्गं नयामीति स्वप्रभावख्यापनेच्छया त्रिशङ्कुद्वेष्टरि वशिष्ठे द्वे-
षाच्च तपोबलेन पापं नाशयामीत्यध्यवसाय चण्डालं याजयामा-
स। येन कारणेन कामादिहेतुकस्याचारस्य धर्मादर्शनं नास्ति तेन
कारणेन विश्वामित्रचरितमपि न धर्मादर्शत्वं प्रतिपद्यतइत्येवं तेन
शब्दो योज्यः सर्वं बलवतः पथ्यमित्येतमेव न्यायं प्रकृते योजयितु
माह * महान्ति चेति * द्वैपायने गर्हानिरासार्थं यथा वा न विरुद्धत्व-
मिति परिहारमुपक्रम्यापरितोषात्तेजोबलवशेन वेत्येतमेव परिहारं
दर्शयति * द्वैपायनस्यापीति * कथं पराशरपुत्रस्य द्वैपायनस्य शान्त-
नुपुत्रो विचित्रवीर्यो भ्रातेत्याशङ्क्य मातृसम्बन्धवचनम्। सत्यव-
त्यामनूढायां पराशराद् द्वैपायनो जातः शन्तनुना पश्चादूढायां वि-
चित्रवीर्यः। एवमपि।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः॥

इति नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वादम्बिकाम्बालिकयोश्च वि-
चित्रवीर्येण परिणीतत्वाद्दास्याश्च भ्रातृजायात्वाभावाद् ब्रह्मचारिण-
श्च मैथुनस्य निषिद्धत्वादपरितोषेण प्रावरुनेत्युक्तम्। रामभीष्म-
योर्यथा वा न विरुद्धत्वमिति परिहारं विवृणोति * रामेति * र-
तिपुत्रार्थत्वनिरासाय मातृशब्दः * नन्वेवं सति *

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते॥

इति विहितातिक्रमात्प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य स्नेहपितृ

* भक्तिवशादित्युक्तम् * रामेण सीतास्नेहाद्भार्यान्तरागमनव्रत-
ग्रहणाद्भीष्मेण च शान्तनवे सत्यवतीं तत्पितरं याचता त्वयि महा-
बले राज्याभिलाषुके तिष्ठत्येतस्याः पुत्राणां राज्यालाभान्नेमां ददा-
मीति तत्पित्रा प्रत्याख्यातेन राज्यं नाहं करिष्यामीति प्रतिज्ञाते त्व-
य्यनिच्छत्यपि त्वत्सन्ततिभयान्नैतस्याः सन्ततौ राज्यभागिनी स्या-
दिति तत्पित्रा पुनः प्रत्याख्यातेन ।

अपत्यहेतोरपि च करोम्येतद्विनिश्चयम् ।
अद्य प्रभृति मे दारा ब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥

इति पितृभक्त्या ब्रह्मचर्यव्रतग्रहणान्नैमित्तिकेन च व्रतेन
नित्यस्यर्तुकालगमनस्य, बाधाद्धर्ममात्रार्थमहं भार्यां परिणे-
ष्यामीति परिभाष्य परिणीतायामगमनेऽप्यदोष इ-
त्याशयः । एवमप्यनपत्यत्वेन पितॄणामपाकरणात्प्रत्यवायः
स्यादित्याशङ्क्य * साक्षादित्युक्तम् * साक्षादपत्याभ्यां कुशलवा-
भ्यां कृतपित्रानृण्यो रामः व्यवहितैर्विचित्रवीर्यस्यापत्यैर्धृतराष्ट्रा-
दिभिः कृतपित्रानृण्यो भीष्मः । ननु रामस्य धर्मार्थदारान्तरसद्भावे
यज्ञे यज्ञे प्रकुरुते सीतां पत्नीं हिरण्मयीमिति हिरण्मयीसीताकर-
णमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह * हिरण्मयीति * अपवादभीत्या त्य-
क्ता या सीता तद्व्रतं तद्विषयं यदानृशंस्यमनैष्ठुर्यं तदभावाशङ्कानि-
रासार्थमित्यर्थः । रावणापहारदूषितां सीतां रामो भजतइति लोकाप-
वादभयमात्रेणासौ त्यक्ता न सीताया दुष्टत्वात् नापि रामस्य सी-
तायां नैष्ठुर्यादिति द्योतयितुं लोकापवादभीतिं प्रति त्यागस्य नित्य-
सापेक्षत्वदर्शनाय त्यक्तशब्दस्य सीताशब्देन सह सापेक्ष्यसमासः
कृतः । कथं व्यवहितापत्यकृतपित्रानृण्यता भीष्मस्येत्यपेक्षायामाह
* भीष्मश्चेति * ननु तयोर्द्धर्ममात्रार्थदारसद्भावः क्वचिदपि पु-
१३५॥ राणेतिहासयोरनुक्तः केवलप्रमाणेनावगम्येतेत्याशङ्क्याह * केव-
लेति * अपिशब्देनापत्यहेतोरद्य प्रभृतीति च विशेषणसामर्थ्यादप्ये-
वमवगम्यतइति सूचितं, ननु मोहादप्यनुष्ठानोपपत्तेर्नैकान्ततोऽर्था-
पत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य ।

श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः ।
तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥
नैष कल्पविधिर्दिष्ट इति निश्चित्य चाप्यहम् ।
कुशेष्वेव तदा पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥

इति भीष्मस्यात्यन्तनैपुण्यान्मोहासम्भवं दर्शयितुमाह * यो
चेति * धृतराष्ट्रेऽप्येतमेव परिहारं दर्शयति * धृतराष्ट्रोऽपीति * इतेषु

पुत्रेषु शोकार्तेन धृतराष्ट्रेण सकृत्पुत्रदर्शनं प्रार्थितं व्यासेन योगबला-
त्सम्पादितमित्याश्चर्यपर्वणि कथापरिहारवैभवाय प्रकारान्तरेणावि-
रोधमाह * यद्वेति * नन्वेवं सत्यश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महा-
मखैरित्यश्वमेधशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्यौपचारिकत्वेनोपपादयति *क्र-
तुफलेति * युधिष्ठिरग्रहणेन पञ्चानामप्येकपत्नीत्वलक्षणस्य धर्मव्य-
तिक्रमस्य सूचितत्वात्तत्र मनुष्यप्रतिषेधाद्वेति परिहारं दर्शयितुमाह
* या चेति * प्रतिकूलतयापादितागमिता निराकृतेत्यर्थः । द्वै-
पायनीयमुपपादनप्रकारमाह * यौवनेति *

कुमारी चैव तन्वङ्गी वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी पीनोन्नतपयोधरा ॥ १ ॥
द्रौपद्येषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ २ ॥
स्वर्गश्रीपाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे

इत्यादिबहुप्रकारममनुष्यत्वोपपादनादविरोध इत्याशयः।नन्वम-
नुष्यत्वात्तस्या निषेधाभावे ऽपि पाण्डवानां मनुष्यकुन्तीमाद्रीयोनि-
जत्वेन मनुष्यत्वान्निषेधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सा चेति *
लक्ष्मीश्चैषा पूर्वमेवोपदिष्टा भार्या चैषां द्रौपदी दिव्यरूपा कथं हि
स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतलात्समुत्तिष्ठेदन्यथा दैवयोगादिति द्वैपायनेनैव
तस्याः स्त्रीत्वव्युत्पादनाच्छ्रिया सर्वेषां स्वत्वादनिषेध इत्यर्थः । द्वैपाय-
नीयस्य वेदिमध्योद्भवत्वाद्यभिधानस्यानिषिद्धत्वायामनुष्यत्वोपपाद-
नार्थतामभियुक्तवचनेन द्रढयितुमाह * अत एव चेति *

यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि याचितुम् ।
कौमारमेव तत्सर्वं सङ्गमे सङ्गमे भवेत् ॥

इति पूर्वजन्मनि तया च पञ्चकृत्वः पतिं मे देहीति याचि-
तेनेश्वरेण पञ्च ते पतयो भविष्यन्तीत्युक्ते पुरुषसंयोगजयोनिक्ष-
ताभावरूपं कौमारं प्रार्थितमित्यभिधानात्प्रत्यहमक्षतयोनित्वरूपं क-
न्यात्वं तस्याः सूचितमिति मत्वा जगाद विप्रर्षिं कृष्णद्वैपायन इ-
त्युक्तम् । कृष्णेनापि कर्णं भेदयितुं पाण्डवास्त्वामेव मातृसम्बन्धा-
ज्ज्येष्ठं भ्रातरं मत्वा राज्ये ऽभिषेक्ष्यन्तीत्यादिप्रलोभयित्वा षष्ठे
च त्वामहनि द्रौपद्यागमिष्यतीत्यभिधानादमनुष्यत्वेनानिषिद्धत्वं
तस्याः सूचितमित्याह * अत एव चेति * यस्त्वश्रद्दधानतयेममा-
गमिकमपि परिहारं नानुमन्यते तं प्रत्येकपत्नीत्वमेव पञ्चानामसि-
द्धमिति दर्शयन्नन्यथा परिहारद्वयमाह * अथ चेति * निरुद्ध- १३६॥
त्वापापारमार्थिको ऽपि साधारण्यव्यवहारः पाण्डवानां नीतिदा-

ख्यानुसारात्सम्भवन्तीति दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह * यथेति * रज-
स्वलायाः स्वयं समागमनस्यात्यन्तमसम्भवाद् दुःशासनस्य चाप्रभु-
त्वाद्धृतराष्ट्र एव मामानयतीति ख्यापयितुं रजस्वलावेषं कृतवती-
त्यर्थः । आनायनख्यापनप्रयोजनं सपुत्रकस्येत्युक्तं दुःशासनस्याने-
तृत्वख्यापनेनायशो ऽतिशयोत्पादनं चरार्द्धेन सूचितम् । अन्या-
ख्यमानमिति पाठे दुःशासनो मां प्रत्यन्याय्यं करोतीत्यस्मिन्नर्थे
ऽन्याय्यप्रातिपदिकात्तत्करोति तदाचष्टइति णिचमुत्पाद्यातो लोप
इत्यकारलोपे कृते कर्मणि लडादेशे शानचि परे सार्वधातुके यगिति
यकि कृते णेरनिटीति णिलोपाद्रूपसिद्धिः ख्यापमानख्यापनप्रयोजनं
च पाण्डवानां कोपातिशयोत्पादनं श्रीत्वदर्शनप्रयोजनं श्रीपतेर्ना-
रायणस्यैवांशा वयमिति शत्रून्प्रति ख्यापनं परिहारवैभवमात्रार्थमस्य
परिहारद्वयस्य सूचयितुमादिशब्देनानवक्लृप्त्यभिधानं दुराचारत्वा-
भ्युपगमेन धर्मबुद्ध्यानाचरणादसङ्कर इति परिहारवैभवार्थमेव रा-
गेति परिहारान्तरं दत्तम् । युधिष्ठिरस्याचार्यब्राह्मणवधार्थानृतभा-
षणे रागादिकृतत्वमेव परिहार इति प्रायश्चित्तकरणेन दर्शयति
* तथा चेति * ननु कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयतइति
स्मृतेः कामकृते प्रायश्चित्तं नास्तीत्याशङ्क्य कामकृते ऽप्येक इति
स्मृतिरुदाहृता । अन्ते ऽपीत्यपिशब्देनास्य दुराचारत्वेनापि युद्धान्ते
प्रायश्चित्तकरणात्रातिगर्हणीयो युधिष्ठिर इत्युक्तम् । कृष्णार्जुनयो-
र्मद्यपानमातुलदुहितृपरिणयने यथा वा न विरुद्धत्वमित्येतं परिहा-
रमाह * यत्त्विति * ननु सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिरिति वेदा-
ध्ययनयोगात्त्रैवर्णिकमात्रस्य त्रिविधसुरानिषेधावधारणेन ब्राह्मणरा-
जन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति सामान्यशब्दस्यापि त्रिविधसु-
राविषयत्वनिश्चयाच्च सुरा वै मलमन्नानामिति वाक्यशेषानुरोधेन
पैष्टीमात्रविषयत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह * मधुसीध्वोस्त्विति * सी-
धुर्गौडी । त्रिविधसुराव्यतिरिक्ततालादिप्रभवमद्यमात्रनिषेधो गौ-
तमीये यथा केवलब्राह्मणविषयः तथा मानवीयो ऽपि त्रिविधसुरा-
निषेधो ब्रह्मवादिशब्दस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वात्केवलब्राह्मणविषय इत्यपेक्षाया-
इत्यर्थः । को ऽसौ मानवीयो निषेध केवलब्राह्मणविषय इत्यपेक्षाया-
माह * यदपीति * एतदपि मनुवचनं गौतमवचनवत्केवलब्राह्म-
णविषयमिति विपरिणमतानुषक्तेन पूर्वेण समापनीयं कथमस्य के-
वलब्राह्मणविषयतेत्यपेक्षायामाह * ब्रह्मेति * ननु ब्रह्मवचनशील-
१३७। त्वादेरपि त्रिष्वपि वर्णेषूपपत्तेस्तन्निमित्तत्वे ऽपि कथं ब्राह्मणमात्रवि-
षयतेत्याशङ्क्याह * प्रवचनेति * वदतेरुच्चारणमात्रार्थत्वे प्रया-

णामपि तच्छीलत्वादिसम्भवात्ताच्छील्यादिवचनस्य णिनेरविशेषकत्वेनानर्थक्यापत्तेः। शूद्रनिवृत्तेश्च कर्तृमात्रवचनतृजादिप्रत्ययप्रयोगमात्रेण सिद्धेः प्रवचनार्थे वदत्याश्रयणेन यस्यैव प्रवचनमध्यापनमस्ति स एवाध्यापनरूपब्रह्मवदनप्रवृत्तिस्वभावत्वात् ब्रह्मवदनशीलस्तस्यैवाध्यापनं स्वधर्म इति ब्रह्मवदनधर्मा स पुनरभ्यासवशेनास्खलिताध्यापनशक्तत्वाद् ब्रह्मवदनसाधुकारी वा ब्रह्मवादिशब्देन विवक्षितो भवतीत्यर्थः। कथं वदतेः प्रवचनार्थतेत्याशङ्क्य सूत्रवदत्योरे * कार्थत्वादित्युक्तम् * प्रवचनमपि वर्णत्रयसाधारणं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चय इति स्मृतिरूपन्यस्ता उपसंहरति * तस्मादिति * केवलब्राह्मणविषयत्वमेवास्य वचनान्तरे ब्राह्मणग्रहणेन द्रढयति * तथा चेति * न तु पैष्टीनिषेधस्य वर्णत्रयविषयत्वाभ्युपगमाद्यथैवैका तथा सर्वेति सुरामात्रनिषेधस्य वर्णत्रयविषयत्वप्रतीतेर्न केवलब्राह्मणविषयत्वं युक्तमित्याशङ्क्यैतद्वचनं ब्राह्मणविषयत्वे योजयति * तस्मादिति * ननु मद्यान्तरनिषेधवत्सुरान्तरनिषेधस्यापि ब्राह्मणमात्रविषयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं पदद्वयमप्यर्थवद्भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वोदाहृतेन मानवीयेनैव श्लोकेनैतच्छङ्कानिवृत्तेरानर्थक्यं समर्थयते * श्लोकान्तरेति * नन्वेवमपि कृष्णार्जुनयोः क्षत्रियत्वात्पैष्टीपानं विरुद्धमेवेत्याशङ्क्य तयोर्माध्वीपानस्मरणान्न पैष्टपानशङ्कास्तीति परिहरति * तेनेति * केशवार्जुनयोर्मध्वासवपानस्याविरुद्धत्वमेव द्रढयितुं वेदवाक्यमुपन्यस्यति * तथा चेति * क्षत्रियस्य मधुसीधुनिषेधाभावेनाभ्यनुज्ञानर्थक्यादन्यार्थदर्शनमेवेदम् अथापि केन चित्सामान्यवचनेन क्षत्रिये ऽपि निषेधः प्रसज्येत तथाप्यनेनानुज्ञातत्वाददोष इति वाशब्देन सूचितम् । सत्यपि तु निषेधे प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञायाः विकल्पापादकत्वेन दुष्टत्वान्नायं पक्षविकल्पार्थो वाशब्दः । ननु नैव सुरा पीता हिनस्तीति सामान्याभिधानात्पैष्टीपानमपि क्षत्रियस्याविरुद्धं स्यादित्याशङ्क्याह * मध्विति * सुरा वै मलमन्नानामिति मनुना पैष्ट्या वर्णत्रये निषेधादस्याश्च श्रुतेरन्यार्थदर्शनमात्रत्वादित्याशयः। मातुलदुहितृपरिणयने विरोधाभावमनुभाषणपूर्वकं दर्शयति * यत्त्विति । अयमाशयः * नार्जुनमातुलस्य वसुदेवस्यात्मजा सुभद्रेति क चिदाख्यायते किं त्वनुजा वासुदेवस्य सुभद्रा वरवर्णिनीत्यादिव्यवहारदर्शनात्कल्प्यं स त्वन्यथाप्युपपत्तेर्नैकान्ततः सुभद्राया वसुदेवात्मजात्वं कल्पयितुं शक्नोतीति । एतदेव विवृणोति * यद्यपीति * ननु बलदेवस्य रोहिणीसुतत्वाद्वासुदेवस्य च देव-

कीसुतस्यादेकानंशायाश्च यशोदाकन्यात्वात्प्रयाणामपि निजत्वं ना-
स्तीत्याशङ्कयोत्पत्तावित्युक्तम् ।

सप्तमो देवकीगर्भो योंऽशः सोऽन्यो ममाग्रज ।
स संक्रामयितव्यस्ते प्रथमे मासि रोहिणीम् ॥

इति देवकीगर्भसम्भूतस्यैव बलदेवस्य रोहिणीगर्भसङ्कर्ष-
णे निद्राया विष्णुना प्रेरितत्वात्तया च तथाकृतत्वादेकानंशायाश्च ।

अष्टमे मयि गर्भस्थे कंसो यत्नं करिष्यति ।
या तु सा नन्दगोपस्य दयिता कंसगोपते ॥
यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्वहा ।
तस्यास्त्वं नवमोऽस्माकं कुले गर्भो भविष्यसि ॥

इति यशोदागर्भसम्भूताया अप्येकानंशाख्याया निद्राया नव-
संख्यापूरणेन विष्णुनैव निजत्वान्वाख्यानाद्देवक्याऽपि दारिका मम
जातेति कंसं प्रोवाच देवकीति स्वगर्भसम्भूतत्वान्वाख्यानान्निजत्व-
मित्याशयः । सुभद्रा तु यद्यपि रोहिणीदुहितृत्वेनान्वाख्यायते तथा-
पि वसुदेवात्मजातत्वे तद्भागिनेयस्यार्जुनस्य परिणयनविरोधाद्वा-
सुदेवस्य सापत्नमातू रोहिण्याः स्वसुः सुभद्रा दुहिता रोहिण्या एव
वा पितृष्वस्रीयाया लोकादिषु भगिनीशब्दाभिलप्यत्वेन प्रसिद्धा
या दुहिता तत्सपत्नीसुतस्य वासुदेवस्य भगिनीति व्यपदिश्यत इति
यथासम्भवं व्यवधानं कल्पनीयमित्यर्थः । न त्वर्जुनमातुः पृथाया
वसुदेवभगिन्याः पित्रा शूरेण कुन्ति भोजाय दुहितृत्वेन दत्तत्वा-
त्पिण्डगोत्रे जनयितुर्न भजेत्कृत्रिमः क चिदिति वचनात्सापिण्ड्य-
निवृत्तेर्वसुदेवाद्भ्रातायाः अपि सुभद्रायाः पृथात्मजस्यार्जुनस्य प-
रिणयनविरोधपरिहारसम्भवाद्व्यवधानकल्पनमनर्थकमित्याशङ्क्या-
ह * वसुदेवेति * कुन्तिभोजदुहितृत्वनिमित्तः पृथायां कुन्तीव्यप-
देशः यद्यप्यर्जुनः कुन्तीभोजदत्तायाः पुत्रस्तथापि ऊर्ध्वं सप्तमात्पि-
तृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति निषेधाद्वसुदेवाद्जातस्यापरिणेयत्वाशयः ।
ननु विरुद्धोऽप्ययमाचारो वासुदेवेनार्जुनप्रीत्या प्रवर्तित इत्यपि
परिहारोपपत्तेरनुक्तव्यवधानकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * येन
हीति * एतमेव विरोधपरिहारन्यायं रुक्मिणीपरिणयनेऽप्यतिदि-
१३८। शति * एतेनेति * अघतनाचाराणामपि श्रुतिस्मृतिविरोधाविरो-
धाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थासिद्धेरसङ्कर इति परिहारं वक्तु-
मनुभाष्यं तावत्करोति * यच्चेति * परमतेन परिहारान्तरमुपन्य-
स्य दूषयितुमाह * तत्रेति * विरुद्धानामप्याचाराणां देशव्यवस्थ-
या प्रामाण्यमिति परिहारान्तरमुपन्यस्यति * अन्ये त्विति *

आपस्तम्बवचनं प्रपञ्चयति * येपामिति *(एतदेव परिहारं मनुवचनेन द्रढयन्नाह *तथेति*[1]) एतमपि परिहारं देशाचारकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति गौतमवचनबलेन निराकरोति * ननु चेति * एतत् परिहारवादी स्वाभिप्रायमाशङ्कते * आहेति * निराकरोति * न त्विति * प्रयोगं दर्शयति * स्मार्त्तेति * एतदेव १३७। व्याचष्टे * ग्रन्थेति * मन्वादयो ये ग्रन्थकारास्तद्गतायाः स्मृतेर्मूलाधो मन्वादिकृतो ग्रन्थ आम्नायशब्दवाच्यः स स्मृतिग्रन्थाध्यायिनां तस्या एव मन्वादिगताया एव स्मृतेग्रन्थमूलत्वेनानुमेयाया धारणार्थत्वेनोक्त इत्यर्थः। अनेन च य आम्नायः स स्मृतिधारक इति शङ्खलिखितवाक्यस्य वचनव्यक्तिर्दर्शिता ततश्चार्थाद्यः स्मृतिधारको ग्रन्थः स आम्नाय इत्युक्तं भवति। यद्वा यः स्मृतिधारकः स आम्नाय इति वचनव्यक्त्या स्मृतिधारणार्थत्वेन य आम्नायः स किं गतायाः स्मृतेः किं रूपः केषां चेत्यपेक्षिते * ग्रन्थकारेत्याद्युक्तम् * अविभक्तिकाम्नायशब्दपाठे त्वाम्नायेन स्मृतिधारको ग्रन्थ इत्युक्ते किं गतायाः स्मृतेः को ग्रन्थः केषां चेत्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थत्वेनैतद्व्याख्येयं स्मार्त्तधर्माधिकारादल्पाच्तरत्वेन ध्यन्तत्वेन च स्मृतिशब्दस्य पूर्वनिपातोपपत्तेर्न द्वन्द्वसमासाशङ्का। स्वमतमुपसंहरति * ततश्चेति * नन्वापस्तम्बवचनस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह * आपस्तम्बेति * पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतो ऽनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युषितभोजनमुच्छिष्टभोजनं पितृष्वस्टमातुलदुहितृपरिणयनमिति तथोत्तरतः पञ्चधा ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतो दद्भिर्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमितीति बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदृष्टाचारोदाहरणानि दत्त्वेतर इतरस्मिन्कुर्वन्दुष्यति नेतरास्मिन्देशप्रामाण्यव्यवस्थया प्रामाण्यमापस्तम्बेनोपन्यस्याति * मिथ्येतदिति* गौतम उभयत्स्वेतन्नाद्रियते शिष्टस्मृतिविरोधादिति निराकृतत्वादापस्तम्बस्यापि मन्वादिवद्धर्मशास्त्रप्रवक्तृतया याज्ञवल्क्येन स्मरणात्तद्वचनस्य मिथ्यात्वायोगे ऽपि गर्हानिराकरणमात्रपरतया तद्व्याख्येयमित्याशयः। मनुवचनं तु तेन यायात्सतां मार्गमिति विरोपणाद्विरुद्धकुलधर्मविपयत्वेनाविरुद्धं, ननु विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वं विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह * दृष्टेति * मनूपादेयगतत्वेन सुरापाननिषेधे पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्न ब्राह्मणानां सुरापानं निषिद्धमित्याशङ्कते * आहेति * अनुवाद्यगतत्वेनाविवक्षामभिप्रेत्य परिहरति * उच्यतइति * आशङ्किता स्या-

[1] अ॰ पा॰ १ पु॰ पा॰।

भिप्रायमाह * नन्विति * पार्श्वस्थो हननप्रतिषेधे ऽपि भूतभाव्युप-
योगित्वाभावेनासंस्कार्यत्वाद् ब्राह्मणस्यानुपादेयपश्वेकत्वव्यतिरिक्तत्वे-
नानुद्देश्यत्वमभिप्रेत्यातिप्रसङ्गद्वयमापादयति * उच्यतइति * एक-
त्वविवक्षाप्रसङ्गे को दोष इत्यपेक्षायामाह * आह त्वेति* पूर्ववच्छ-
ब्देन निषेधानतिक्रमलक्षणाकृतार्थतोक्ता। आशङ्किता द्वितीयातिप्र-
सङ्गगतं दोषं तावत्परिहरति *आहेति* यद्यपि जातेर्वधपानायोग्य-
त्वेन ब्राह्मणशब्दस्य व्यक्तिपरत्वात्तद्गतमेकत्वमत्रोच्यते तथाप्येके-
कस्या एव व्यक्तेर्वधपानप्रसक्तेर्बहुवधपाने ऽपि प्रत्येकमेकत्वसम्बन्धा-
न्निषेधातिक्रमापरिहारान्निषेधानतिक्रमलक्षणकृतार्थत्वदोषो नास्ति
त्वत्पक्षे तूपादेयार्थत्वेन ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतव्यक्तिविशेषाभावेन जा-
तिपरत्वप्राप्तस्यां चैकत्वसंख्यासम्भवे लक्षणाकारणाभावाद् बहुवध-
पाने ऽप्येकत्वानपायात्कृतार्थत्वलक्षणो दोषः परिहार्य एवेत्यर्थः। बहु-
वधपाने ऽपि प्रत्येकं व्यक्तेरेकत्वसम्बन्धाज्जातेर्वैकत्वसम्बन्धादेकत्व-
विवक्षागतं यदनेकवधपाने निषेधानतिक्रमापत्तिलक्षणं दूषणमुच्यते
तत्र दूषणमिति योज्यम् ।एतदेवं विवृणोति* एकैकस्या एव हीति*
व्यक्तिविशेषणत्वेन विवक्षितुमारभ्यमाणमप्येकत्वं नित्यप्राप्तत्वेनानू-
द्यमानत्वापत्तेः प्रतिषेध्यायां वधपानक्रियायामव्यभिचाराद्विशेष-
णत्वासम्भवेन प्रतिषेधे ऽपि विशेषणत्वासम्भवान्निष्फल्यापत्तेर्न विव-
क्ष्यते जातौ तु व्यावर्त्यसंख्यान्तराभावात्तद्विशेषकत्वेन विवक्षाशङ्कैव
नास्तीत्यर्थः । प्रथममतिप्रसङ्गं वैषम्योपपादनेन परिहरति * आ-
हेति * पुंस्त्वविवक्षातिप्रसङ्गे ऽपि स एव शङ्किता परिहारमाहेत्या-
हशब्दो योज्यः। वधनिषेधे ब्राह्मणस्यानुपादेयपश्वेकत्वव्यतिरेके ऽपि त-
द्द्वितीयाभ्यां कर्मत्वनिर्देशाच्छब्दवृत्तेर्नोद्देश्यत्वमुपपादयितुं * कर्म
भूतस्येत्युक्तम्*सुरापाननिषेधे च ब्राह्मणस्य प्रत्यवायव्यावृत्त्यानुग्रा-
ह्यत्वात् स्वर्गकामादिवदुद्देश्यत्वे ऽपि निषेध्ये सुरापाने प्रथमातृतीया-
१४०॥ भ्यां कर्तृत्वनिर्देशेनोपादेयत्वं वक्तुं *सुरापाने चेत्युक्तम्* यथा स्वर्ग-
कामस्य यागविधौ उद्देश्यत्वाल्लिङ्गाविवक्षौदुम्बरीसम्माने यजमान-
स्योपादेयत्वाद्विवक्षा तथेहापीत्यर्थः । वधनिषेधे ब्राह्मणस्योद्देश्यत्वे-
नाविवक्षितलिङ्गत्वं प्रकटयति * तथा हीति * यस्माद् ब्राह्मणमु-
द्दिश्य हननस्य प्रतिषेधस्तस्माद् ब्राह्मणे लिङ्गं न विधीयते अन्यत्वेना-
र्थान्तरत्वेनावृत्तिप्रसङ्गादित्याशयः । यस्माद् ब्राह्मणहननमिति चो-
परिष्टाद् वधोद्देश्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तस्मिन्पक्षे यस्माद्धननमुद्दिश्य
तस्य प्रतिषेधस्तस्माद्धनने कर्मव्युत्पत्त्येन प्रतिषेधशब्देनोक्ते लिङ्गं न
विधीयतइति योज्यम् । हननमितिपाठे हननं प्रतिषेधतो वाक्यस्य

न लिङ्गं विधेयमित्यर्थः यद्वा यो ब्राह्मण इति यच्छब्दं नपुंसकलिङ्गत्वेन विपरिणतमनुषज्य यद्धननमित्युक्ते तत्प्रतिषेधतो वाक्यस्येति योज्यम् । ये तु प्रवर्त्तनावाचित्वेन क्लृप्तशक्तिकस्य लिङो नञश्चाभाववाचित्वेन क्लृप्तशक्तिकस्य निवर्त्तनावाचित्वायोगान्निषेधाधिकारेऽपि नञर्थस्य प्रागभावरूपस्य सिद्धत्वेऽपि रागादुपजनने विनाशोत्पत्तौ तत्परिपालनस्य प्रयत्नापाद्यत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः प्रवर्त्तनैव लिङर्थ इत्येतन्मताभिप्रायमेतत् श्लोकं व्याचक्षते तन्मते नैवं योज्यं यो ब्रह्मण इति ब्राह्मणमुद्दिश्य पूर्ववच्च ब्राह्मणोद्देशाभिधानस्योपलक्षणार्थत्वाद् वधं चोद्दिश्य यो ब्राह्मणहननाभावस्तं कुर्यादिति च वचनव्यक्त्यन्तरस्यापि सम्भवाद् ब्राह्मणवधाभावं चोद्दिश्य हननस्य प्रतिषेधादभावादन्यल्लिङ्गं ब्राह्मणे प्रतिषेधशब्दवाच्ये वा ऽभावे वा शब्दाद् वधे वा न विधीयतइति हननमिति पाठे प्रतिषेधत इति प्रथमार्थे तमङ्गीकृत्य यो ब्राह्मणो यद्धननं यः प्रतिषेध इत्युक्ते ब्राह्मणतद्वधतदभावानामुद्देश्यत्वात्तद्विशेषणं लिङ्गमन्यत्वापत्तेर्न विधीयतइति योज्यम् । परिपालनीयत्वरूपेण च विधेयस्याप्यभावस्य स्वरूपेणोद्देश्यत्वमविरुद्धम् । ननु वधोद्देश्यपक्षे ब्राह्मणस्याप्युद्देश्यविशेषणाविवक्षायामविवक्षा प्रसज्येतेत्याशङ्कां निराकुर्वन् श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिषेधेति * नान्तरिक्षे न दिवीत्यादिवन्निषेधानुवादाशङ्कानिराकरणार्थो विधिशब्दः निर्विषयवधाप्रसक्तेर्मृष्यामहे हविषा विशेषणमित्यनेन न्यायेनोद्देश्यान्तर्गत्यङ्गीकारेण ब्राह्मणविवक्षायुक्तेत्याशयः । सकृच्छ्रुतप्रत्ययस्यानेकार्थविधिपरत्वायोगान्निर्विषयस्य च लिङ्गस्य विधातुमशक्यत्वाद्यो ब्राह्मणस्तं न हन्यात्तं च ब्राह्मणयुग्मं स मेति ब्राह्मणलिङ्गविधौ ब्राह्मणपदप्रत्यययोरावृत्तिः यद्ब्राह्मणहननं तन्न कुर्यात्तं च पुंसो हननमिति वधलिङ्गविधौ हन्तिप्रत्यययोरावृत्तिरिति विवेकः । प्रतिषेधशब्दोऽपि कर्मव्युत्पत्त्या वधपर एव प्रतिषेधे वध इत्यर्थः । अविभक्तिकवधशब्दपाठे वधश्चासौ प्रतिषेधश्चेति कर्मधारयावृत्तिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । द्वितीयव्याख्याने तु प्रतिषेधविधिपरो हि प्रतिषेधशब्देनाभावोऽभिप्रेतः । शुद्धवधासम्भवात्तद्विशेषणब्राह्मणविवक्षाप्रतियोगिनिरूपणाधीनत्वेन शुद्धस्याभावाख्यस्य प्रतिषेधस्यासम्भवात्तद्विशेषणवधविवक्षाप्रतिषेधे वेति यो ब्राह्मणहननाभावस्तं कुर्यात्तं च पुंसोभावमित्यभावलिङ्गविधौ नञ्प्रत्यययोरावृत्तिरुक्ता एवं तावदनुपदिष्टस्य लिङो निषेधकत्वे प्रवर्त्तनाप्रतीत्यभावेन तदाक्षिप्तसाध्याभावाद् ब्राह्मणस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वादनुपादेयपक्षकव्यतिरेकेण

यास्तवोद्देश्यत्वाभावे ऽपि शब्दवृत्तेर्नोद्देश्यत्वादविवक्षितलिङ्गतो-क्ता । यदा तु नञ्मात्रेण निषेधसिद्धेर्द्वैपाद्यर्थप्राप्तप्रवर्त्तनानुवादा-र्थत्वं लिङो ऽङ्गीक्रियते तदा प्रवर्त्तनाक्षिप्तचेतनर्निर्यातनादिसाध्यासि-द्ध्युपयोगिहननसंस्कार्यत्वोपपत्तेर्वस्तुतो ऽप्युद्देश्यत्वात्सुतरां लि-ङ्गाविवक्षेत्याह * येषां त्विति * प्रवर्त्तनात्मकनिषेधवचनत्वास-म्भवप्रतिपादनार्थं * मत्यन्तमिथावित्युक्तम् * वाक्यार्थभावना-विषयत्वेन विधिवन्निषेधस्यापि सर्वपदार्थान्प्रतिप्राधान्यात्तद्वाचिनो नञो ऽपि प्रत्ययानुग्राह्यत्वोपपादनायोपचारा * द्वाक्यार्थावित्यु-क्तम् * नानाख्यातार्थस्यापि प्राधान्ये वाक्यार्थाव्यवस्था स्या-दित्याद्यत्र भावनैव सर्वपदार्थानुरञ्जनसहत्वात्सर्वत्र वस्तुतो वा-क्यार्थस्तद्विषयत्वेन तूपचाराद्विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थत्वं, न चान्य-स्य भावनाविषयतास्तीति सूचयितुं * द्वावेवेत्युक्तं * तेषां मते श्रूयमाणमपि लिङ्गं प्रतिषेधं प्रत्यनुपयुज्यमानत्वात्तेनापरिगृहीत-त्वादविवक्षितमिरयन्वयः तदुपपादनार्थं * नञित्याद्युक्तम् * पूर्व-मतापेक्षयास्मिन्मते विध्यर्थनिषेधाधिक्याल्लिङ्गनिषेधे गौरवातिशय-द्योतनार्थो विध्यर्थमपीत्यपि शब्दः ब्राह्मणविशिष्टेन हननेन विशिष्टं विध्यर्थं प्रतिषिध्य चरितार्थत्वान्न लिङ्ग ब्राह्मणे वधे विधौ वा कर्त्त-व्यतारूपे नञि निषेद्धुं शक्नोति यद्ब्राह्मणं हन्यात्त च ब्राह्मणं पु-मांसं नेति नञ्ब्राह्मणपदयोरावृत्यापत्तेः ब्राह्मणा न हन्यादित्यत्र च ब्राह्मणहननं न कुर्यादित्येव विगृह्यार्थप्रतीतेस्तत्र पुंसो हननं नेति वधे लिङ्गनिषेधेन नञ्हन्त्योरावृत्यापत्तेः । विधौ च लिङ्गनिषेधे तच पुंसः कर्त्तव्यं नेति नञ्प्रत्यययोरावृत्यापत्तेरित्यर्थः । ननु विशिष्टविधिवद्विशिष्टनिषेधेनापि विशेषणानामर्थाक्षेपोपपत्तेर्नोद्या-रणावृत्यापत्तिरित्याशङ्क्या * नूदितमित्युक्तम् * विधेयस्य यागा-देरन्यतो सिद्धस्यापि विधितः स्वरूपावधारणसम्भवेन स्वरूपानु-वादानपेक्षत्वात्पश्वेकत्वाधिकरणन्यायेन विशेषणाविवक्षा युक्ता । नि-षेध्यस्य त्वन्यतो सिद्धौ निर्विषयनिषेधायोगेनानुवादापेक्षावश्य-म्भावाद्ग्रहाधिकरणन्यायेन विशेषणाविवक्षा स्यादित्याशङ्क्या * पूर्वोक्तेत्युक्तम् * स-ब्राह्मणहननयोरप्यविवक्षा स्यादित्याशङ्क्या * पूर्वोक्तेत्युक्तम् * स-र्वव्यवहारनिरोधापादकत्वे कर्त्तव्यमात्रस्य निषेध्यत्वायोगाद्वधस्य च निर्विषयस्याप्रसक्तेः प्रतिषेध्यत्वासम्भवस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् ब्राह्म-णविशिष्टस्यैव विध्यर्थस्योद्देश्यत्वेनोभयोरपि ब्राह्मणहननयोरद्दे-श्यान्तर्भावात्(यस्योभय हविरार्त्तिमार्च्छेतीत्यत्र यस्य कस्य चिदार्त्तौ सत्यां निर्विषयकनिमित्तकयागस्याप्राप्तेः हवि शब्दस्य विवक्षा

तद्विशेषणीभूतोभयशब्दस्य प्राप्तानुवादकत्वात्तद्विधाने वाक्यभेदाप-त्तेः तस्मादुभयशब्दस्याविवक्षेति हविरार्त्यधिकरणराद्धान्तः[1]) हवि-र्यद्विवक्षायुक्तेत्याशयः । विध्यभावाद् वधकर्त्तव्यत्वस्याप्राप्तेरनुवादा-सम्भवमाशङ्क्य * द्वेषादीत्युक्तम् * नन्वाख्यातयोगित्वेनास्य नञो नास्तीत्यादिवदभावमात्रवाचित्वान्निवर्त्तनार्थत्वं न युक्तमित्या-शङ्क्य * प्रत्ययेत्युक्तम् * य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजतइत्यादाव-नुवादार्थेनापि यजिना सामानाधिकरण्यात्पौर्णमास्यादिशब्दस्य या-गवाचित्ववदनुवादार्थेनापि प्रत्ययेन सम्बन्धान्नञो ऽर्थान्तरवाचि-त्वेनानुपपन्नमिति सूचयितुं सम्बन्धग्रहणम् । यदा तु नञ्युक्तेष्व-पि वाक्येषु नञो विषयसमर्पकत्वात्प्रवर्त्तनार्थ एव लिङादिरित्ये-तन्मताश्रयणेन पूर्वग्रन्थो व्याख्यायते । तदा येषां त्विति ग्रन्थस्य तन्निराकरणार्थत्वाद्वाक्येवेत्येवकारेणैकत्वं निराकृतम् । विधिवच्च निषेधस्यापि वाक्यार्थरूपा भावना विषय एव न तु धात्वर्थस्यैव विष-यिणीति * वाक्यार्थशब्देनोक्तम् * अत्यन्तभिन्नावित्यनेनैकत्वनिरा-करणार्थं विपरीतस्वभावतोक्ता तथा हि ।

फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिबोधकभेदतः ।
पञ्चधात्यन्तभिन्नत्वाद्भेदो विधिनिषेधयोः ॥
विधिरिष्टफलो ऽनिष्टपरिहारफलो परः ।
प्रेरितो ऽस्मीति धीः पूर्वे वारितो ऽस्मीति चापरे ॥
विधेयस्येष्टहेतुत्वं विधिना च प्रमीयते ।
निषेधेन निषेध्यस्य प्रत्यवायनिमित्तता ॥
विधिश्चाधिकरोत्यन्यकारणेनाप्रवर्त्तितम् ।
रागादिना प्रवृत्तं तु निषेधस्तद्विलक्षणम् ॥
नञ्वर्जितो लिङादिश्च विधियोधस्य कारणम् ।
लिङाद्यनुगृहीतस्तु नञ् निषेधस्य बोधकः ॥
एतदेवाभिप्रेत्य बृहट्टीकायामुक्तम् ।
अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः ।
दृश्यते तादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोः ॥

इति । शेषं समानम् । अस्मिन्नेव पक्षे स्पष्टीकरणार्थं वचन-व्यक्तिमाह * एषा हीति * तव्ययुक्तवाक्यान्तराभिप्रायो वचनव्य-क्त्यन्तरोपन्यासः । पूर्वस्मिन्पक्षे कीदृशी वचनव्यक्तिरित्यपेक्षायामा-ह * विध्येकत्वे पुनरिति * विधिशब्दस्य लिङादेरनुवादार्थताभा-वान्नञा सहैकीकृतस्य तत्सहितस्य निषेधपरत्वं युक्तं, द्वितीये व्या-

[1] षष्ठ पा० १ सू० मा०

स्थाने तु विधिरेवैक सर्वत्र न कश्चिन्निषेधो ऽस्तीति विध्येकत्वं
एकपदोपात्तयोर्धातुप्रत्ययार्थयोरुद्देश्योपादानविभागस्य शब्देन वक्तु-
मशक्यत्वे ऽप्यर्थमात्रविवक्षया वधस्याप्यविधेयत्वादुद्देश्यत्वमाश्रित्य
यद्ब्राह्मणहननमित्युक्तम् शब्दव्यापारपर्यालोचने ब्राह्मणमात्राद्-
श । विधिशब्दो न पृथिव्यामग्निश्चेतव्य इत्यादिनिषेधानुवादशङ्का-
निराकरणार्थं । द्वितीयव्याख्याने प्रतिषेधशब्देनाभावो ऽभिप्रेत ।
न कुर्यादिति चाख्यातयोगिनो नञो ऽभाववचनत्वादभावं कुर्यादि-
त्यर्थं न हन्यादित्युक्ते प्रधानभूतेनाख्यातेनैवान्वयात्स एवार्थ ।
हननव्यतिरिक्त वा प्रागभावपरिपालन विधीयते यो ब्राह्मणहनना-
भावस्त कुर्यात्पालयेदित्यपि वचनव्यक्त्यन्तरमिह द्रष्टव्यम् । वचन-
व्यक्तिभेदप्रपञ्चस्य प्रयोजनमुपसहरति * सर्वथेति * सुरापाने वैप-
रीत्यमाह * ब्राह्मण इति * व्यतिरेकोपपादनार्थमेकत्रेत्युक्त ब्राह्मणराजन्यौ
वैश्यश्च न सुरा पिबेदित्यत्राख्यातप्रत्ययोपात्तक्रियागुणभूतत्वेनोपा-
दीयमानस्य सख्याया परिच्छेद्यत्वयोग्यस्य साधनस्य कर्तुर्विशे-
षणत्वेनोपादानाच्च यथा ग्रहत्वादिमित्यत्र च गुणभूतत्वेनोपादीय-
मानत्वप्रतीतेरित्यर्थ । श्रुतावपीम न्यायमतिदिशति * तस्मादिति *
पार्श्वस्थापादितमतिप्रसङ्गद्वय परिहृत्य ब्राह्मणाना सुरापानप्रतिषे-
धाभावशङ्कामुपसहरति * अतश्चेति * सुरापाने ब्राह्मणस्यानुद्दे-
१४१।४ श्यत्वे ऽप्यनुवाद्यत्वाद्विशेषणाविवक्षेति परिहरति * नैतदिति *
नन्वनुवाद्यत्वे ऽप्युपादेयत्वाद्विशेषणविवक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह
* नोपादेयत्वमिति * उद्देश्यविशेषणाविवक्षाया वाक्यभेदापत्तरस्त-
त्परिहारार्थत्वाच्चोपादेयत्वस्य विवक्षाकारणत्वे ऽप्यविधेयविशेष-
णस्य विधिना स्प्रष्टुमशक्यत्वाद्विधेयत्वमेव प्रधान कारणमित्यर्थ ।
शुक्रान्वारम्भणादौ प्रकरणप्राप्तस्यापि यजमानस्य कर्तृत्वेन विधा-
नाद्विशेषणविवक्षा युक्तेति भाव । नन्वनुवाद्यत्वे ऽपि ब्राह्मणस्य
क्रियाविशेषणत्वाभ्युपगमाच्छुद्धब्राह्मणविशिष्टक्रियानुवादवत्स्ववि-
शेषणविशिष्टब्राह्मणविशिष्टक्रियानुवादे ऽपि यत्पुमान् ब्राह्मण सुरां
पिबेदित्यकप्रसरोपपत्तेरावृत्तिलक्षणवाक्यभेदाभावादर्थक्रियावशी
कारेण चास्त्रीकहायनीवत्परस्परनियमोपपत्त । प्रत्युद्देश्यवाक्य-
परिसमाप्तिलक्षणस्यापि वाक्यभेदस्याभावात्किमिति विशेषणावि-
वक्षेत्याशङ्क्याह * अनूद्यमान इति न केवल प्राधान्येनानूद्यमानस्य
प्राप्त्यपेक्षत्व किं त्वनुवाद्यविशेषणत्वेनाप्यनूद्यमानस्येति सर्वशब्देन
सूचित, तत्रानुवादस्य प्राप्त्यपेक्षत्वे सत्यनूदितस्य सुरापानस्य स्त्री-
पुसकर्तृत्वेन प्रागेव प्रतीतेर्लिङ्गविशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वाद्विधेये

ऽन्यकर्तृकपानाप्रसक्तेरनुवाद्यपानविशेषणत्वेनाज्ञातज्ञाप्येभ्यो ब्रा-
ह्मणादिभ्यो ऽन्यल्लिङ्गं न विधीयते नानुवाद्यविशेषणत्वेनाज्ञातं ज्ञा-
प्यत इत्यर्थः। नन्वप्राप्तनिषेधायोगाद्विधेयाप्राप्त्यर्थं ब्राह्मणः सुरां
पिबेदित्यवान्तरवाक्यार्थपर्यवसानवेलायां विधेयविशेषणत्वेन लि-
ङ्गादिविवक्षा प्रसक्ता पश्चान्निषेधान्वये ऽपि न केन चिद् बाध्यतइ-
त्याशङ्कते तावत् * यदि हीति * तत्र किमप्राप्तस्य पानस्य निषे-
धायोगादन्यतरद्वाप्राप्तेरर्थाद्विधेयत्वं कल्प्यते किं वा वाक्यस्वरसा-
देव विधिपरत्वं प्रतीयते इति विकल्प्याद्यं तावत्पक्षं दूषयति * यत-
स्त्विति * द्वितीयं दूषयति * प्रतिषेधेति * यदा च पानं न वि-
धीयते तदा तत्र ब्राह्मणादेः सत्यपि गुणवादे ऽनुवाद्यत्वात्प्रतिषेधे
चाक्रियात्मनि गुणत्वायोगात् प्रत्युत प्रत्यवायव्यावृत्त्यानुग्राह्यत्वेन
प्राधान्याद्विधानं न सम्भवतीत्याह * तेनेति * भेदवादिमते नाम-
वचनव्यक्तौ पानस्य कर्त्तव्यत्वेनानूदितस्य प्रतिषेधः। विध्येकत्व-
वादिमतेन द्वितीयवचनव्यक्तौ पानं स्वरूपेणानूद्य प्रतिषेधेन विधी-
यमानेनेति कर्मव्युत्पन्नस्य विधिशब्दस्य प्रतिषेधशब्देन सह कर्म-
धारयः द्वितीयव्याख्याने प्रतिषेधस्याभावस्य विधिनेत्यर्थः। एवं
सत्यपि यदि स्त्रीकर्तृकं पानं लोके न प्राप्नुयात्ततस्तन्न निषिध्येत न
त्वेतदस्तीत्याह * लोके चेति * एवमनूद्यमानः सर्वो हीति पूर्वा-
र्द्धोक्तमर्थं प्रकृते योजयित्वा तत्रानाकाङ्क्षितमित्युत्तरार्द्धार्थं योजयति
* न चेति * नन्वेवं तर्हि यो ब्राह्मणः पिबेत्स पुमानिति वाक्यप- १४२
दोपात्तनिषेधपरित्यागेनानुवादपदान्तर्गतसन्निकृष्टब्राह्मणपदोपात्त-
लिङ्गसम्बन्ध एव केवलो विधीयतामत आह * न चास्येति * नि-
षिद्धश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। उपसंहरति * तत्श्चेति * प्रा-
सङ्गिकाशङ्कादोषनिराकरणावतारायो * भयत्रापीत्युक्तम् * ननु
वधनिषेधे लिङ्गाविवक्षायां ब्राह्मणवधे ऽपि ब्रह्महत्यापत्तेर्महापातक-
निमित्तकर्महान्यादिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्कादोषमाह * नन्विति *
यत्र कृशावस्था अस्तीत्याग्नेयी गर्भिणी। अभ्युपगमेनैव परिहरति
* ब्राह्मणेति * न च महापातकत्वे प्रायश्चित्तालपत्वं विरुद्धमने पुं-
ब्राह्मणवधे ऽपि रहस्ये प्रायश्चित्तालपत्वदर्शनादित्याह * न चेति *
उपसंहरति * तस्मादिति * सुरापानस्य तु स्त्रीकर्तृकस्यापि प्राय-
श्चित्तान्तरानाम्नानाद्भिः सन्दिग्धं महापातकनित्याहिच्छत्रब्राह्मणी-
सुरापानस्य स्मृतिविरोधो दुःपरिहर इत्याह * सुरापाने पुनरिति *
नन्वापन्नस्येन देशव्यवस्थया विरुद्धाचारप्रामाण्याभिधानाद्देशान्त-
रनिवासिब्राह्मणीविषया सुरापाननिषेधस्मृतिः कल्पयिष्यत इत्या-

विरोधे ऽद्यतनाचाराप्रामाण्यं चि-
दाङ्क्याह * यापि चेति * स्मृतिविरोधे ऽद्यतनाचाराप्रामाण्यं वि-
स्तरेणोपपाद्योपसंहरति * इतीति * एवमुत्सूत्र पूर्वपक्षं कृत्वा
सदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनपरतया ऽपि चेति सूत्रं व्याख्यायेदानीं
सूत्रारूढं पूर्वपक्षं कर्त्तुं न शास्त्रपरिमाणत्वादिति पूर्वाधिकरणसि-
द्धान्तसूत्रमाचाराधिकरणपूर्वपक्षे ऽध्यावृत्त्या योजयितुमुपक्रमते
* अथ चेति * पूर्ववर्णके दुराचारसङ्करेण पूर्वपक्षाभिधानाय स-
र्वदेशनिवासिशिष्टाचारोदाहरणात्तद्व्यावृत्त्यर्थमार्यावर्त्तनिवासिशि-
ष्टाचाराणामेवोदाहरणत्वमाह * इहेति * अर्थकामाचारव्यावृत्त्यर्थं
धर्माचाराणामेवोदाहरणत्व दर्शयन्सन्देहमाह * धर्मबुद्ध्येति *
दुराचारसङ्करस्याप्रामाण्यहेतोरार्यावर्त्तनिवासिधर्माचारेष्वसम्भवा-
त्तु सन्देहहेतु प्रश्नपूर्वकमाह * कुत इति * नन्विदं कर्त्तव्यमिदं
कर्त्तव्यमिति सदाचाराणां विशेषरूपेणानिबन्धने ऽपि सदाचारः
प्रमाणमिति सामान्यतो निबन्धनमस्तीत्याशङ्कते * ननु चेति *
१४३॥ स्मृत्यधिकरणसाधितात्स्मृतिप्रामाण्यादेवाचारप्रामाण्य सिद्धमि-
त्यर्थः । अष्टकादिस्मृतीनां मूलश्रुत्यदर्शने ऽपि तदभावे हेत्वदर्श-
नादविरुद्ध श्रुत्यनुमानम् । आचारप्रामाण्यस्मृतौ तु मूलश्रुत्यभा-
वसाधनस्य हेतोराचारमूलत्वलक्षणस्य स्मृत्यन्तरेभ्यो ऽतिरिक्तत्वा-
त्स्मृत्यन्तरन्यायेनाचारप्रामाण्यस्मृतिप्रामाण्यासिद्धेर्न स्मृतिबला-
दाचारप्रामाण्यसिद्धिरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति
* शास्त्रान्तरेति * आचारदर्शनमात्रप्रवृत्तमेवोपपादयितुं प्रतिज्ञा-
नीते * यथैव चेति * उपपादयति * यदि हीति * अतो न्याय-
मूलत्वात्स्मृतेर्न्यायसाध्वसाधुतैव विचार्येत्याह * इतीति * सन्दे-
हमुपपाद्य पूर्वपक्षसूत्रगतनञर्थव्याख्यानार्थं सिद्धान्तेनोपक्रमते *त-
त्रेति * विरोधाधिकरणे विरुद्धस्मृतिप्रामाण्यापवादेनाविरुद्धस्मृ-
तिप्रामाण्यं निरपवादमुक्तमिति मत्वा द्वयबलेनेत्युक्तं प्रतिज्ञानमुप-
क्रमः घञन्तात्करोतेः कारशब्द व्यापारवचनं व्युत्पाद्य सो ऽस्या-
स्तीति मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तस्य कारिशब्दस्य कर्तृवचनत्वाच्छ्रौतस्मा-
र्तैस्तुल्याः कर्त्तार एषामिति विग्रहः कार्यः । मन्वादिभिश्चाचारमूल-
श्रुतिदर्शने ऽपि तदर्थस्य शिष्टव्यवहारादेव सुज्ञानत्वेनानिबन्धनो-
पपत्तेः स्मृतितो ऽप्याचारप्रामाण्य सिध्यतीत्याह * स्मृतिकारेति*
उपक्रान्तसिद्धान्तनिराकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रमवतार्य व्याख्यातु-
मध्याहारेण पूरयति * तदिति * व्याचष्ट * शास्त्रेति * तृती-
यासमासाभिप्रायं कर्मव्युत्पत्तिप्रदर्शनं बहुव्रीहौ तु भावव्युत्पत्तिरेव
षष्ठीसमासेन चाविद्याख्यानातिरिक्तत्वेन शाक्यादिग्रन्थवदाचार-

णामप्यनेनाप्रामाण्यमुच्यतइत्यन्यथा व्याचष्टे * परिमितानि चेति * १४४
ननु शब्दात्मकानामेव शास्त्राणामियत्तानियमादशब्दात्मकस्यापि सदाचारस्य पुरुषहितबोधकत्वाच्छास्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य स्वरसेन त्वेषां धर्मबोधकत्वमाचारश्चैव साधूनामिति स्मृत्यनुसाराद्भेति विकल्प्याद्ये पक्षे स्वरूपेण तावदाचारस्य क्रियारूपस्याबोधकत्वाच्छास्त्रत्वमनाशङ्कामेवेत्याह * न चेति * ननु स्वरूपेणाबोधकत्वे ऽपि शिष्टानुष्ठानदर्शनादस्मदादीनां धर्मबुद्ध्युत्पत्तेस्तद्द्वारेण शास्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नापीति * शिष्टानुष्ठानाम्यथानुपपत्त्यानुष्ठेयस्योत्सवादेर्धर्मत्वं कल्प्यं भ्रान्त्यादिनापि ह्यनुष्ठानोपपत्तेर्नैकान्ततः शिष्टैरनुष्ठीयमानस्याचारस्यास्मदादिभिर्दर्शनं शिष्टाचारानुष्ठानं वा धर्मत्वं कल्पयितुं शक्यं विशेषतश्च दर्शनस्यानुष्ठानमात्रानुविधायित्वेनात्यन्तपरायत्तत्वादनुष्ठानस्य च प्रमेयत्वादबोधकत्वादित्यर्थः । द्वितीयपक्षे दूषणमाह * स्मृतेस्त्विति * तृतीयप्रकारेण व्याख्यातुं विकल्पयति * किं चेति * एकश्रुत्यनुमानासम्भवं तावदुपपादयति * न तावदिति * अनेकश्रुत्यनुमानासम्भवमपरिमितानां पाठाशक्तेरपठितानां च मूलत्वासम्भवेनोपपादयति * यावदाचारं हीति * तुशब्दार्थे हिशब्दः । ननु सर्वाचाराणामेकश्रुतिमूलत्वासम्भवे ऽप्येकदेशादिगतानां भिन्नानामप्येकमूलत्वोपपत्तेरनेकश्रुत्यनुमाने ऽप्यल्पत्वान्न वेदसम्मितिश्रुतिकल्पनापत्तिरित्याशङ्क्याह * एकस्य त्विति * एकदेशादिगतानामप्यनेकेषामेकोपलक्षणाभावान्नैकमूलत्वोपपत्तिरिति भावः । अभ्युपगम्याप्यल्पत्वेन शक्यपाठत्वमनिबन्धनामूलदर्शनाभावो ऽधर्सायतइत्याह * न चेति * ननु प्रत्यक्षोपलम्भाभावे ऽप्याचारदर्शनादेव तत्तदाचारमूलभूताः श्रुतीरनुमायान्येषामपि तथैव श्रुत्यनुमानसिद्ध्यर्थं सामान्यमात्रेणाचारप्रामाण्यमुपनिबद्धमित्याशङ्क्याह * न चेति * मूलत्वेनाचारस्य बलवत्त्वोपपत्तेर्मूलित्वेन च स्मृतेर्दौर्बल्यापत्तेर्वक्ष्यमाणं स्मृतिबलीयस्त्वं विरुध्येतेत्याशयः । मूलमूलिभावस्य बलाबलभावस्य च विपर्ययप्रसङ्गादिति वा योज्यम् । अस्मिन्नेवार्थे शास्त्रस्य परिमितस्य स्तोकस्यैवानुमातुं शक्यत्वादितिसूत्रं योजयति * अत इति * ननु बहूनामप्याचाराणामेकैव स्मृतिः सरूपश्रुतिमूलभूतानुमास्यते ऽत आह * न चेति * न केवलमाचाराणां श्रुतिमूलत्वाभावप्रसङ्गः किं तु श्रुतेरेवाचारपूर्वकत्वापत्तेर्विपर्ययो ऽपि प्रसज्येतेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * शिष्टाचार इति * एतमेवार्थमर्थान्तरन्यासेन दर्शयितुं शास्त्रशब्दे शास्त्रीयमर्थं लक्षयित्वा तस्य

१४५।१ परिमितत्वादल्पत्वादिति चतुर्थं व्याख्याप्रकारमाह * शास्त्रेति * यद्वा शास्त्रीयस्यार्थस्य परिमितत्वात्कतिपयत्वान्मानान्तरागोचरत्वादिति वदतानेन सूत्रेण परिमिते मानान्तरागोचरे पदार्थे शास्त्रं प्रवर्त्तते सदाचाराणां तु शिष्टव्यवहारादेव सिद्धत्वेन मानान्तरगोचरत्वान्न शास्त्रविषयत्वं सम्भवतीत्युक्तमिति पञ्चमं व्याख्याप्रकारमाह * परिमितेति * एतमेवार्थमुपपादयितुं गृहरथादिकर्मणामशास्त्रीयत्वप्रतिपादनार्थस्याशाखा रूपसम्प्राप्तिः शास्त्रं स्यादप्रकल्पकं तस्मादर्थेन गम्येताप्राप्ते शास्त्रमर्थवदित्यस्य षष्ठाध्यायगतस्य सूत्रस्यैकदेशं पठति * अप्राप्ते इति * मानान्तरगोचरत्वमेवार्थं सुखाङ्गत्वेन द्रढयति * दृश्यमानेति * अर्थसुखाङ्गानां धर्मत्वाभावे दृष्टान्तमाह * वैद्यानामिति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * शीलात्मतुष्टिग्रहणेन तयोरपि तुल्यन्यायत्वाद्विचारविषयत्वं दर्शितं स्वभावरचितं शीलं निषेधस्याश्रीतत्वे नञो सामञ्जस्यापत्तेः परितोषात् सिद्धान्तोपक्रममपि सूत्रारूढं कर्तुमुपक्रमते * यद्वेति * अस्मिंश्च पक्षे शिष्टाकोपसूत्रमध्यावृत्त्या वेदाविरुद्धशाक्यादिवाक्यविषये पूर्वपक्षसूत्रत्वेन शिष्टाचारविषये च सिद्धान्तोपक्रमार्थत्वेन योज्यं द्वितीयवर्णकवदत्राप्यार्यावर्त्तनिवासिशिष्टाचारणामेवोदाहरणत्वमनियन्धनत्वकर्तृसामान्यरूपधर्मद्वयदर्शनं च सन्देहकारणं सूत्रयोजनामात्रमतिरिक्तमिति दर्शयन् सिद्धान्तोपक्रमं सूत्रारूढं करोति * इहेति * तत्राकोपाविरुद्धशब्दयो. पौनरुक्त्यमाशङ्क्याचेनाविरोधो ऽभिहितो द्वितीयेन प्रामाण्यमिति स्वरूपतस्तावद्व्याचष्टे * तथा हीति * नन्वविरोधे ऽप्याचाराणां विद्याख्यानातिरिक्तत्वाच्छाक्यादिग्रन्थवदप्रामाण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य स्मृतिकारानुज्ञानेनातिरेकस्यादोषत्वं दर्शयितुं विरोधे सत्येवाप्रामाण्यं स्यान्नान्यथेत्येवं परतया व्याचष्टे * यदीदि *

॥ शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

शिष्टाकोपाधिकरणे पूर्वपक्षोक्तं विरोधमभ्युपेत्य प्रमेयबलाबलीयस्त्वमात्रेण सिद्धान्ते विरोधादर्शनस्यावक्तव्यत्वात्तेष्वदर्शनादिति सूत्रावयवस्य पूर्वशेषत्वानुपपत्तेरुत्तरसूत्रशेषत्वं तस्मिन्पक्षे ऽङ्गीकार्यमित्याह * तेष्विति * अत्र भाष्यकृता सौत्रविप्रतिपत्तिशब्दव्याख्यार्थं यवमयश्चरुरित्यादिवाक्यगतान्येव वराहवेतसशब्दानु-

१ तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति उपक्रम सूत्रं वेति वार्त्तिकम् ।

दाहृत्य वाच्यविषयप्रयोगे विप्रतिपत्तिरुक्ता तत्रास्य विप्रतिपत्त्यभिधानस्य किं प्रयोजनं का च विचारसङ्गतिरित्यपेक्षिते साधितप्रामाण्यशिष्टाचारबलाबलविचारात्मकत्वेन सङ्गतिं सूचयन्विचारविषयप्रदर्शनप्रयोजनमाह * शब्देति * शब्दस्यार्थविषयः प्रयोगः स चासौ शिष्टाचारश्च तस्मिन् विप्रतिपत्ताविति विग्रहः भाष्यकृद्व्याख्याने ऽपि स्मृत्यधिकरणएवाचारप्रामाण्यस्यापि व्युत्पादितत्वाद्विरोधाधिकरणे तस्यापि स्मृतिवद्वेदविरोधविषये प्रामाण्ये ऽपोदिते शिष्टाकोपाधिकरणे च क्रत्वङ्गपदार्थविषयाचाराणां क्रमाद्यविरोधाद्विरोधे ऽपि वा प्रमेयबलीयस्त्वादनपवादे ऽभिहिते सम्प्रत्याचारयोरेव परस्परविरोधे किं बलाबलविरोधो ऽस्तु न वेति चिन्तासङ्गतैवेत्याचारशब्देन सूचितम् । व्युत्पादितप्रामाण्यस्य शिष्टाचारस्यैव बलाबलचिन्ता युक्ता नाव्युत्पादितप्रामाण्यस्य म्लेच्छाचारस्येति मत्वोक्तभाष्यमपि शिष्टाचारविषयत्वं चिन्तायाः शिष्टशब्देन सूचितं कीदृशः सन्देह इत्यपेक्षायामाह * एकशब्दमिति * एकः शब्दो ऽस्मिन्ननेकार्थो ऽस्मिन्निति द्वावपि बहुव्रीही । आचर्यतइति भावोत्पन्नलकारान्तेनाचरणं क्रियतइत्युक्तम् । आचरणमन्यपदार्थः । अक्षादिशब्दवैलक्षण्यप्रतिपादनार्थविप्रतिपत्तिशब्दव्याख्यानार्थम् * विगानेनेत्युक्तम् * को ऽर्थ इति किं द्वावप्युतैक एवेत्यर्थः । ननु शास्त्रानुसारिशिष्टव्यवहारावगतस्यैव वाच्यत्वनिर्णयात्सन्देहो न
युक्त इत्याशङ्क्याह * यवेति * अविद्यमानप्रयोगारोपसूचनार्थः १४६॥
किलशब्दः वाच्यवाचकसम्बन्धे शास्त्रस्याव्यापारसूचनाय * अनिरूपितेत्याद्युक्तम् * समेति पूर्वपक्षप्रतिपादनार्थसूत्रावयवव्याख्यानार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्राहेति * भाष्ये च विकल्पशब्देन प्रतिज्ञानार्थत्वमुभयथेत्यनेनास्यैवावृत्त्या हेत्वर्थत्वं व्याख्यातमिति सूचयितुम् * तुल्यत्वादित्युक्तम् * सर्वलोकस्थानां प्रयोगिणामित्यर्थः । तुल्यत्वमेवोपपादयति * यत्रेति * नन्वेवमपि देशव्यवस्थया वाच्यव्यवस्थोपपत्तेः समविकल्पो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्याश्चेति * तस्मिन्सर्वगामित्वे न्यायो युक्तिर्यस्याः शक्तेरस्ति सा तन्न्याया तद्भावस्तन्न्यायत्वम् । कीदृशो न्याय इत्यपेक्षायामाह * नैकेषामिति * एकस्यैव वस्तुनः सदसत्त्वविरोधादित्याशयः । एवं तर्हि सर्वान्प्रत्यसत्त्वमेवास्त्वित्याशङ्क्य सत्त्वे कस्य चिद्दर्शनानुपपत्तेर्निराकरोति * केषां चिद्वेति * सर्वेषामपि पुंसां वाचकशक्तिर्न विद्यतइत्येतदपि नास्तीत्यर्थः । ननु सदसत्त्ववदेकस्य ज्ञाताज्ञातत्वविरोधो ऽपि स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानव्याप्यत्वान्व्याप्यत्वोपा-

धिकत्वादज्ञाताज्ञातत्वयोर्ज्ञानस्य च पुरुषाश्रितत्वेन तद्भेदे सदसत्त्वाविरोधाद्विराकरोति * ज्ञातेति * एतेः सर्वगामित्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वण्दोषविकल्पापादकमनेकशक्तिकल्पनमन्याय्यमेवागृह्यमाणविशेषत्वेनागत्या क्व चिदङ्गीक्रियते इह तु प्रयोक्तुरल्पत्वबहुत्वविशेषग्रहणान्नानेकशक्तिकल्पनं युक्तमित्याशङ्क्याह * न चेति * दृष्टान्तं व्याचष्टे * बिभीतक इति * एकदेशप्रयुक्तानामपि शब्दानां सर्वगामित्वं निरुक्तकृद्वचनेन द्रढयति * तथा चेति * प्रकृतय एवैकेषु जनपदेषु प्रयुज्यन्ते विकृतय एवैकेष्वित्युपक्रम्य निरुक्तकृता शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते विकारमस्यार्या भाषन्ते शवतीत्युक्तं तदर्थतः पठितं कम्बोजेष्वेव जनपदविशेषेषु शवतिर्धातुर्गतिवाची दृष्ट. गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे शवतीति प्रयोगात्। आर्यास्तु जनपदविशेषाः कृदोरवित्यप्रत्ययान्तत्वेन विकारापन्नं शवतिधातुं न गतौ युञ्जते। शवशब्देन मृतस्याभिधानादित्यर्थः। महाभाष्यकृता तु विकारापन्नमार्या भाषन्त इति पाठान्तरमुदाहृतम्। तत्र मृतावस्था विकारशब्देनोक्ता न केवलं शवतिरेव देशविशेषे व्यवस्थितः किं त्वन्येऽपि बहवो धातवो नामशब्दाश्च व्यवस्थिता एव प्रयुज्यन्ते * इत्यादीति * प्राच्येषु हि जनपदेषु दातिर्धातुर्लवनार्थो दृश्यते लुनातीत्यस्मिन्नर्थे दातीति प्रयोगात्तमेव दात्रमिति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तत्वेन विकारापन्नमुदीच्याः प्रयुञ्जते।

प्राच्येषु गच्छतीत्यर्थे मध्यमेषु घरं हति।

हन्तिश्च सुराष्ट्रेषु गमिस्त्वार्येषु भाष्यते ॥

महाभाष्यकृतैते ऽन्ये प्रतिदेशे व्यवस्थिताः।

उदाहृता धातवो ऽतो ऽत्रादिशब्दस्तदाशयः॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * तेष्वदर्शनादित्युपक्रमसूचनं समेत्यस्य प्रतिज्ञामात्रार्थत्वादुभयशब्दार्थावगम इत्यनेन तेष्विति सूत्रावयवो हेत्वर्थेन योजितः तद्व्याचष्टे * एवं चेति * प्रकृतिवदिति हि चोदकेनार्षे समाम्नायावगतमेव मन्त्ररूपमतिदिश्यते कार्यप्राधान्यात् तदसम्भवे व्रीह्यादिशब्दस्थाने नीवारादिशब्दोहेनान्यथात्वं कल्प्येत साधारणशब्दे च न तत्कल्पनापत्तिरित्यर्थः। किमिति विकृतिविषयत्वेनायं सूत्रावयवो व्याख्यात इत्यपेक्षिते प्रकृतौ विप्रतिपत्तिदर्शनेनाविरोधायोगादिति कारणमाह * तेष्विति * समेतदुपक्रमत्वस्यानभिमतत्वद्योतनार्थं पूर्वोपक्रमाभिप्रायेण समेत्यस्यैवावृत्त्या हेत्वर्थत्वं दर्शयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * शा-

स्त्रसा वा तन्निमित्तत्वादिति सिद्धान्तसूत्रं स्वयं तावदवतारणपूर्वकं
व्याचष्टे * इतीति * वाशब्देन साम्यं निराकृत्य पूर्वसूत्रगतस्याच्छ-
ब्दानुषङ्गेण शास्त्रस्था स्यादित्युक्ते तस्या एव बलीयस्त्वमर्थादुक्तं
भवतीति मत्वा * बलीयसीत्युक्तम् * शास्त्रानुसारावगतशब्दा- १४७।
र्थगतगुणयोगनिमित्तत्वेनाप्यर्थान्तरप्रतीत्युपपत्तेर्नोभयत्र शक्तिः
कल्प्येत्येवमर्थत्वेन तन्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुम् *
लौकिकीत्युक्तम् * एतदेव विवृणोति * नानेति * भाष्यकृता त्वे-
कस्यापि वाच्यत्वे तत्सादृश्येनेतरप्रतीत्युपपत्तेर्नोभयोः साम्यं क-
ल्प्यमिति वाशब्दं व्याख्याय कः पुनरित्यादिना शास्त्रस्थेति·तिष्ठत्या-
वृत्त्या शिष्टपरत्वेन शास्त्रस्थशब्दो व्याख्यातः तन्निमित्तत्वादिति च
तेषां शिष्टानां श्रुतिधारणवच्छब्दार्थस्मृतिधारणवच्छब्दार्थस्मृतिधा-
रणनिमित्तत्वादित्येवं तेषामित्यादिना व्याख्याय शास्त्रनिमित्तत्वा-
च्छिष्टगतायाः प्रतिपत्तेरिति तस्यैवावृत्त्या ते चैवमित्यादिना व्याख्या-
नानन्तरं तत्र शास्त्रस्थशब्दव्याख्यानार्थं तावद्भाष्यं व्याचष्टे * शास्त्र-
स्थाइति * तेषामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सप्रत्ययेति * सप्रत्ययत-
रत्वं तेषामुपपादयति * शास्त्रार्थेष्विति * शिष्टानां प्रत्ययिततर-
त्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति * ननु शिष्टप्रतिपत्ते-
र्बलीयस्त्वे ऽप्यविरोधादर्थान्तरस्यापि वाच्यत्वे भविष्यतीत्याशङ्का-
निराकरणार्थत्वं द्योतयितु एवशब्द इत्यादि वाशब्दव्याख्या भा-
ष्याभिप्रायमिदानीं व्याचष्टे * अनवस्थितेति * ते चैवमित्यादिभा-
ष्यं व्याचष्टे * अविप्लुतश्चेति * ननु वाक्यशेषकृतस्य निर्णयस्य
यवमयश्चरुरित्यादिषु वाक्यशेषरहितेष्वसम्भवात्प्रस्तुतोदाहरणग-
तशब्दार्थनिर्णयो न सम्भवतीत्याशङ्कयाभिधेयनिर्णयस्यैकत्र कृत-
स्याविशेषात्सर्वत्र निर्णायकत्वं वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य परिहरति * त-
त्रेति * भाष्यकारीयस्य कर्मविधिशेषत्वाभिधानस्य विध्यन्त-
रशेषत्वव्यावृत्त्यर्थत्वशङ्कानिराकरणार्थं विध्यन्तरं दर्शयति * यव-
मतीभिरिति * दीर्घशूककानिति भाष्यमुपपादयति * फाल्गुन इति *
तस्माद्वराहमित्यादिवराहयवेतसशब्दार्थनिर्णयार्थं वाक्यशेषान्तरो-
पन्यासभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पिकादिशब्दाभिप्रायं बहु- १४८।
वचनम्। व्युत्पादितप्रामाण्यस्य शिष्टाचारस्यैव परस्परविरो-
धे साम्यवैषम्यचिन्ता युक्ता। नाव्युत्पादितप्रामाण्यस्य म्लेच्छा-
चारस्य न कश्चित् शिष्टेभ्यो यवादिशब्दः प्रियङ्ग्वादिषु
प्रयुज्यत इति मत्वोदाहरणानि दूषयति * नन्वेतानीति *

---

१ सर्वे शास्त्र ति २ पु० पा०

नन्वेतदुदाहरणासम्भवे ऽप्युदाहरणान्तरेषु न्यायस्य फलवत्त्वोपपत्तेरुदाहरणदूषणमयुक्तमित्याशङ्क्याह * अध्यारोप्यैवेति * उदाहरणान्तरसम्भवे तदेवोदाहार्यं न त्वसदध्यारोपो युक्त इत्याशयः। न चोदाहरणान्तरे ऽप्ययं न्यायो व्युत्पाद्योऽन्यत्र व्युत्पादयिष्यमाणत्वादित्याह * संन्दिग्धेषु चेति * न केवलं यवाद्युदाहरणानि न कार्याणि किं तु विचारणापि न कार्येत्यपि शब्दो योज्यः। यवोदाहरणाभावात्तावन्न कार्या पौनरुक्त्यादपीति। ननु तत्रोपादानानिर्णयाद्वाक्यशेषपर्यालोचकत्वं घृतोपादाननिर्णये ऽन्यत्र वाक्यशेषाभावे ऽपि तदेवोपादेयमिति नियमाभावादिह त्वभिधेयनिर्णयार्थकमत्र चाभिधेयत्वेन निर्णीतस्यान्यत्रापि ताद्रूप्यस्यागायोगात्सर्वत्राभिधेयत्वनिर्णयः इत्यपौनरुक्त्यमाशङ्क्य न्यायफलवैषम्ये ऽपि विधिस्तुत्योरेकविषयत्वनियमात्तुल्यस्यैव विधेयत्वमिति व्युत्पाद्य न्यायस्वरूपैक्यादपरिहार्यं पौनरुक्त्यमित्याह * यद्यपीति * ननु नात्र दीर्घशूकादीनां यवादिशब्दवाच्यत्वसन्देहो निराक्रियते किं तु दीर्घशूकादिवत्प्रियङ्ग्वादीनामपि प्रतीतिप्रयोगान्यथानुपपत्त्या प्रसक्तवाच्यता गौणत्वेनापि प्रतीतिप्रयोगोपपादनेन निराक्रियते नासावन्यत्र निराकृतेत्याशङ्क्याह * तत्सिद्धिसूत्रे चेति * गौणत्वसम्भवे ऽपि प्रतीतिप्रयोगमात्रेण प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धार्थकल्पने जहत्स्वार्थाभिधायित्वं स्यात्तस्य च तत्सिद्धिसूत्रे निराकरिष्यमाणत्वात्तेन सह पौनरुक्त्यं स्यादित्याशयः। एवं शिष्टाचारयोरेव परस्परविरोधे वाक्यशेषानुसारिणः शब्दार्थविषयप्रयोगरूपस्य शिष्टाचारस्य प्रामाण्यमितरस्य गौणत्वेनाप्युपपत्तेरप्रामाण्यमिति भाष्यार्थं सत्वोदाहरणाभावात्पौनरुक्त्यापत्तेश्च दूषयित्वेदानीमार्यम्लेच्छाचारयोरिह साम्यवैषम्यचिन्ता वाक्यशेषनैरपेक्ष्येण च निर्णय इत्यभिप्रेत्य समाधत्ते * तस्मादिति * वाक्यशेषनैरपेक्ष्यद्योतनार्थमन्यग्रहणं न तु यवादिशब्दोदाहरणनिराकरणार्थम्। अनन्तदेशाग्रहणेन सर्वदेशप्रयोगाभावस्य केनापि निश्चेतुमशक्यत्वाद्भाष्यकृद्वचनादार्यदेशप्रयोगाभावे ऽपि म्लेच्छदेशे क्वापि प्रयोगो ऽस्तीति निश्चयोपपत्तेः। पूर्वं वा व्युत्पादितप्रामाण्यस्यापि म्लेच्छाचारस्यानन्तराधिकरणे शब्दार्थविषयं व्युत्पादयिष्यमाणप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणालोचनेन विचारोपपत्तेर्भाष्यकृतापि शास्त्रस्थशब्दं शिष्टाभिप्रायं व्याचक्षाणेनार्यम्लेच्छप्रयोगयोरेवात्र साम्यवैषम्यचिन्तेति सूचितमित्यविरोधः। वाक्यशेषोपन्यासस्त्वतिशयार्थः। तत्सिद्धिसूत्रस्य च गौणवृत्तिलक्षणमात्रपरत्वाच्च तेनापि पौनरुक्त्याशङ्कानवद्यम्। ननु म्लेच्छाचारस्य प्रा-

भाषयाभावाच्च साम्येन पूर्वपक्षः सम्भवतीत्याशङ्क्य दृष्टार्थव्यवहारे-
ष्वार्यम्लेच्छयोर्विशेषाभावान्निराकुर्वन्पूर्वपक्षयति * समेति * प- १४
तदेव विवृणोति * आर्यास्तावदिति * आर्यम्लेच्छानां प्रयोगिणा-
मिति विग्रहः । तुल्यत्वोपपादनायोत्तराधिकरणसिद्धं शब्दार्थवि-
षये म्लेच्छाचारस्यापि प्रामाण्यं दर्शयति * सर्वो हीति * आर्य-
प्रयुक्तवत् म्लेच्छप्रयुक्तस्यापि शब्दस्यार्थप्रत्ययाङ्गत्वप्रदर्शनार्थः सर्व-
शब्दः । ननु गव्यादिशब्दस्यावाचकस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वदर्शनाच्च त-
न्मात्रेण म्लेच्छप्रसिद्धेरर्थान्तरे यवादिशब्दानां वाचकत्वशक्तिः क-
ल्पयितुं शक्येत्याशङ्क्याह * तत्रेति * शक्तेः कारणाश्रितत्वाद-
र्थप्रत्ययकारणस्य च गव्यादिशब्दस्यादिमत्त्वेनानादिशक्त्याश्रयत्वा-
योगादवाचकत्वं युक्तं यवादिशब्दस्य तु यादृशस्यार्यैः प्रयोगस्तादृश-
स्यैव म्लेच्छैरित्यविशिष्टत्वेनानादित्वावधारणेनानादिशक्त्याश्रयत्वो-
पपत्तेर्नाविद्यमानशक्त्यारोपकल्पनाक्लेशो युक्त इत्यविशिष्टशब्देन सू-
चितम्। नन्वनादित्वे ऽपि यवादिशब्दार्थसम्बन्धानवस्थितत्वादिदो-
षापत्तेरेकस्याने ऽनेकशक्तिकल्पनायोगाच्च म्लेच्छप्रसिद्धे ऽर्थे ऽनादि-
सामर्थ्यकल्पनमित्याशङ्क्याह * यथैव हीति * अगृह्यमाणविशे-
षत्वादक्षादिशब्दवद्गत्या ऽप्यनेकशक्तिकल्पनं युक्तमित्याशयः ।
अविशिष्टत्वमेवोपपादयति * नेति * ततश्च प्रयोगावच्यदर्शनादा-
र्यम्लेच्छप्रसिद्धार्थविषययोः शब्दशक्त्योरनादित्वात्कथं विशेषो ऽवग-
म्यतामित्यर्थः । न च म्लेच्छसम्बन्धमात्रं शक्त्यभावे कारणमिति
दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * म्लेच्छैः स्वार्थे प्रयोगात्तस्मि-
न्नप्यर्थे शब्दो वाचकः परीक्षकाणामिष्ट इति योज्यं मुख्यत्वेनैव प्रयो-
गाद्गौणत्वशङ्कानिरासार्थः स्वशब्दः पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति*
वाक्यशेषनैरपेक्ष्यप्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरं, ननु यवाद्युदाहरणव्या-
वृत्त्यर्थमित्युपपादितमेव । उत्तरसूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति *
शास्त्रस्थाः पुरुषा येषेति भाष्यानुसारिव्याख्याभिप्रायः पूर्ववच्छब्दः ।
वाक्यशेषस्त्वतिशयार्थं भाष्यकृतोक्तो न निर्णायकत्वेनेत्यविरोधः श-
ब्दापभ्रंशवद्वार्थापभ्रंशस्याप्युपपत्तेर्न प्रतीतिप्रयोगमात्रेणैकान्ततः स-
र्वेषामर्थानामेकस्माच्छब्दात्प्रतीयमानानां वाच्यत्वनिर्णयः सम्भव-
तीति कल्पनालाघवादेकस्यैव वाच्यत्वे निर्णीते कस्य कस्येत्यपेक्षायां
शास्त्रस्थानामभिधेयाभियोगविशेषात्तत्प्रयोगवशेन वाच्यत्वावधारण-
मिति व्याख्यान्तरमाह * चेति* यथा गव्यादिषु स्मृतभ्रंशेन प्र-
मादेनाशक्त्या वोच्चारितेषु साध्वनुरूपत्वात्तदनुमानेन साधु-
वाचकमर्थं मध्यमवृद्धस्य प्रतिपादयत्सु व्युत्पित्सोर्वाचकत्वबु-

न्निर्णीयते तथा म्लेच्छैर्गौणवृत्त्या भ्रान्त्या वा हस्त्याद्यर्थे पीलुशब्देन प्रतिपादिते व्युत्पित्सोर्वाच्यत्वभ्रान्तिर्जायत इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * शब्देति * उपसंहरति * अत इति * अस्यां च व्याख्यायामार्यप्रयोगयोरपि परस्परविरोधे ऽभि-
१५०॥ युक्ततरबलीयस्त्वं सिद्ध्यतीत्यादि * एतेनेति * इदानीं भाष्यमनन्त्य स्मृत्याचारयोर्विरोधे किं द्वयोस्तुल्यत्वमाचारो वा बलीयान्स्मृतिर्वेति द्वेधा सन्दिह्य साम्यपक्षे मया विप्रतिपत्तिः स्यादिति तावत्सूत्रं योजयति * स्मृतीति * पक्षद्वयोद्देशार्थौ वैषम्यशब्दः

बाधो मूलश्रुतिदर्शने यावदुक्तस्तथात्रापि वाच्यः । न चानुष्ठानात्मकस्याचारस्यासौ सम्भवतीति । नन्वाचारस्यापि स्मृतिवच्छ्रुत्यनुमानेनैव प्रामाण्यं न स्वातन्त्र्येण । न च स्मृत्याचारानुमितयोः श्रुत्योर्बलाबलविशेषो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * श्रुतिरिति * स्मृतेर्बोधकात्मकत्वेनानेकरूपार्थप्रतिभाने प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धार्थप्रतिपादनपरश्रुतिकल्पनेन यथाश्रुतार्थत्यागलक्षणो बाधो युक्तः आचारस्य त्ववाक्यात्मकत्वेनान्यथात्वकल्पनायोगाद्यथाशिष्टैरनुष्ठीयते तथैवानुष्ठेयमित्यनुष्ठानाख्यफलनिष्ठैव श्रुतिः कल्प्यत इत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यावदिति * अस्मिन्पक्षे तेष्वाचारेषु स्मृतिमूलश्रुत्यनुमानात्प्राग्विरोधादर्शनात्प्रतिष्ठितेषु बाधासम्भवाद् बलीयस्त्वमेव तावदुक्तं तदनङ्गीकरणे वरं साम्यमस्तु न त्वाचारस्य दौर्बल्यमिति सूत्रं योज्यं, द्विविधमपि पूर्वपक्षमुपसंहरति *तेनेति* शास्त्रस्थेति सूत्रेण सिद्धान्तमाह * स्मृतीनां वेति * स्मृत्यभिप्रायः वाशब्द इत्याशयः । तन्निमित्तत्वादिति शास्त्रत्वसामान्येन प्रकृतत्वाद्वेदाख्यं शास्त्रं तच्छब्देन परामृश्य श्रुतिमूलत्वं हेतुरुच्यते तयोमयोः स्मृत्यधिकरणे प्राप्ते विरोधे पुनरुच्यमानमाचाराणां श्रुतिमूलत्वपरिसंख्यार्थं तत्रोभयोः श्रुत्यनुमापकत्वाविशेषे विरोधे ऽपि स्मृतेरेव श्रुतिमूलत्वं नाचारस्येति कथमवसीयत इत्यपेक्षायामाह * उभयोरिति * असाम्यमुपपादयति * सप्रत्ययेति * प्रत्ययशब्देन ज्ञानं विश्वासो वा ऽभिधीयते ऋषित्वाच्च मन्वादेः साक्षात्कृतधर्माण ऋषय इति स्मृतेः सकलधर्मतत्त्वज्ञानसम्पन्नत्वावसायात् आचार्यवचः प्रमाणमिति च श्रुतेर्धर्मप्रवक्तृत्वेनावधारितावाप्तत्वस्य

मन्वादेः सत्यवादित्वावगमादप्रतारकत्वेन विश्वास्यत्वात्तत्प्रणीतायाः स्मृतेर्वेदविरोधे ऽपि श्रुतिमूलत्ववारणाशक्यत्वस्योपपादितत्वादाचारविरोधे का कथेत्याशयः । अर्वाचीनानां तु सकलधर्मतत्त्वज्ञानाभावात्प्रमादादिसम्भवाच्च तदाचारस्य श्रुतिमूलत्वकल्पने श्रुतिस्मृतिविरोधो विघ्नकारीत्यर्थादुक्तं लिङ्गवाक्ययच्च सन्निकर्षविप्रकर्षविशेषादपि स्मृत्याचारयोर्बलाबलविशेषो ऽवसीयतइत्याह * आचारास्त्विति * च शब्दार्थे तुशब्दस्मृतेर्वा साक्षाच्छ्रुतिकल्पनत्वद्योतनार्थः । ननु स्मृतिवदाचारस्यापि साक्षाच्छ्रुतिमूलत्वोपपत्तेः किमन्तरा स्मृतिकल्पनयेत्याशङ्क्याह * न हीति * अयमाशयः तदानीन्तनानां मन्वादिवत्सकलवेदार्थतत्त्वज्ञानमस्ति यतस्तदाचारस्य साक्षाच्छ्रुतिमूलत्वं सम्भाव्यतएवं सत्यपि यद्येकैव का चिच्छ्रुतिः सर्वाचाराणां मूलभूता स्यात्ततस्तस्याः कथं चित्तात्पर्यावधारणसम्भवात्साक्षादिदानीन्तनपुरुषाचारमूलत्वं सम्भाव्येत न त्वसौ * सम्भवतीत्युक्तम् * यद्यपि सदाचारः प्रमाणमिति स्मृत्यनुरूपैका श्रुतिः कल्प्येत तथापि तस्याः सिद्धाचारानुवादेन प्रामाण्यप्रतिपादनमात्रपरत्वेनाचारप्रवर्त्तकत्वाभावान्मूलत्वं न सम्भवतीति दर्शयितुम् * प्रवार्त्तिकेत्युक्तम् * यत्तु यद्वाशिष्टास्मतुष्टीनामित्यादिनाशिष्टानुष्ठानमात्रेणाचारादीनां श्रेयःसाधनत्वाच्च विधायकश्रुत्यपेक्षेत्युक्तं तच्छ्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणमिति वदिष्ठवचनपर्यालोचनया मानवीयस्यापि वेदो ऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृत्याचारादिष्वनुपक्तस्य धर्ममूलशब्दस्य ।

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

इति लक्षणशब्दस्य च प्रमाणपरत्वावसायात्प्रौढिमात्रमित्यपगम्यते । भिन्नानामप्याचारमूलभूतानां श्रुतीनां मिलितानामेकत्र पाठे तात्पर्यावधारणं सम्भाव्यते तासां तु नानाप्रकरणस्थानां विध्यन्तरशेषत्वेन पठितानां पुरुषधर्माचारविधिपरत्वस्याल्पप्रज्ञैरिदानीन्तनैर्निर्णेतुमशक्यत्वाच्छिष्टाचारपारम्पर्यस्मृत्यैव कस्य चिद् यजुर्वेदविदः प्रज्ञातिशयसम्पन्नस्याचारमूलश्रुतितात्पर्यावधारणमासीदिति कल्पयित्वेदानीन्तनशिष्टप्रवृत्तिर्भवति स्मृत्या व्यवायः श्रुतिकल्पनस्येति विप्रकीर्णत्वमुपपादयति * नेति * विध्यन्तरशेषत्वेन स्तुतिमात्रत्वेनावभासमानस्यापि सिद्धयत्सङ्कीर्तनान्यथानुपपत्तिप्रापकविध्याक्षेपकत्वकल्पनाक्लेशः कथं चिच्छब्देनोक्तः । आचारमूलभूतीनां तात्पर्यावधारणक्लेशप्रदर्शनार्थयोदाहरणानि दर्शयन्पात्र १५।

धारणपूर्वकभोजनाचारमूलभूतां तावच्छ्रुतिमुदाहरति * तद्यथेति * फलवत्त्वशङ्कासूचनार्थः प्रकरणोपन्यासः स्तुतिमात्रशङ्कासूचनार्थं विध्यन्तरस्योपन्यासः । एकेन परिगृह्येतरेणाश्नातीति श्रुत्यर्थः । कथं तर्ह्याचारपरविधिपरत्वनिर्णय इत्याशङ्क्य * सत्यपीत्याद्युक्तम् * नन्ववस्कन्दनशङ्कापरिहारार्थत्वेन पात्रधारणस्यार्थप्राप्तस्यानुवादोपपत्तेर्नात्र विधिः कल्पनीयो ऽत आह * न चैतदिति सम्यक्पात्रप्रतिष्ठापनेनाप्यवस्कन्दनशङ्कापरिहारोपपत्तेर्नियमार्थो विधिः सम्भवतीत्याशयः । स्वभावात्प्रयोजनवशाद्वार्थिकी नियता प्राप्तिः स्यान्न त्वेतदुभयमप्यत्रास्तीति दर्शयितुं वैषम्यदृष्टान्तद्वयम् । दक्षिणहस्तभोजनाचारमूलभूतां श्रुतिमुदाहरति * एवमिति * स्त्रीणां पूर्वं सव्याद्यं जनाचारमूलमुदाहरति * तथेति * स्त्रीणां पत्यन्तरवर्जनाशेषिभूताविध्यन्तरोपन्यासस्य प्रयोजनमुक्तम् । स्त्रीणां पत्यन्तरवर्जनाचारस्य मूलमुदाहरति * तथेति * रजस्वलाचारमुदाहरति * तथेति * विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीदिति प्रवृत्तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनदितीन्द्रस्य त्वाष्ट्रवधनिमित्तब्रह्महत्याप्राप्तिमुक्त्वा स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रत्यगृह्णादित्यादिपृथिव्यादीनां ब्रह्महत्याविभागमुपक्रम्य स स्त्रीसंसदमुपासीददस्यै ब्राह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णातीन्द्रप्रार्थितानां स्त्रीणां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्निति ब्रह्महत्यायास्तृतीयस्य विभागस्य प्रतिग्रहं तन्निमित्तं च मलवद्वाससस्त्वमुक्त्वा न मलवद्वाससा सह संवदेन्नास्या अन्नमद्यादिति तदुपगमनं निषिध्य यां मलवद्वाससमभिसम्भवति यतस्ततो जायते सो ऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भा इत्युपगमननिषेधशेषभूतां निन्दामुक्त्वा तत्प्रस्तावेनागतानां रजस्वलाव्रतानां या स्नाति तस्या अप्सुमारुका याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन्ता या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणति तस्यै क्लीबो या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धको या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदिति स्नानादिनिन्दाद्वारेणोक्तानामग्नीषोमीयपुरोडाशयागविधिशेषत्वेन प्रतीयमानानां प्रकरणातिक्रमेण स्त्रीधर्मत्वावधारणमाचारपरम्परास्मृत्या विना न शक्यमित्याशयः । अतो नानाप्रकरणस्थत्वेन पुरुषधर्मविधिपरत्वकल्पनविक्षेपलक्षणाद्विप्रकीर्णत्वाच्छिष्टाचारपरम्परास्मृत्या विनैकार्थे तात्पर्योपसंहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * एव चेति * ततश्चाचारप्रामाण्यस्य सिद्धान्तस्मृत्यन्तरितत्वमित्या-

ह * तेनेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * लोकवेदगत- १५२।
योर्वाशब्दार्थप्रसिद्ध्योर्विरोधे साम्यवैषम्यविचारार्थं तेष्वदर्श-
नादित्यादिसूत्रद्वयमिति वर्णकान्तरमाह * त्रिवृदिति * एकस्यापि
वाक्यत्वे सादृश्येनेतरत्र प्रतीतेः प्रयोगोपपत्तिशङ्कानिराकरणार्थम् *
विलक्षणइत्युक्तम् * एकेति लौकिक्येव वैदिक्येव वेति पक्षद्वयमु-
क्तम्। त्रिवृच्छब्दे विप्रतिपत्तिं दर्शयति * लोके तावदिति* स्तोत्री-
यागतनवको विवक्षितः। कथं वेदे स्तोत्रीयानवकार्थत्वप्रसिद्धिरि-
त्यपेक्षायामाह * त्रिवृदिति * उपास्मै गायता नरो दिवि द्युतत्या
रुचा पवमानस्य ते कव इति तृचत्रयानुक्रमणान्नवाभिः स्तुवन्तीति
स्तुत्यन्तरदर्शनात्स्तोत्रियां नवकविषयत्वं त्रिवृच्छब्दस्यावसीयतइ-
त्यर्थः। चरुशब्दे विप्रतिपत्तिं दर्शयति * तथेति * याज्ञिकप्रसि-
द्धिं दर्शयति * अनवस्रावितेति * भक्तव्यावृत्त्यर्थमनवस्रावित-
विशेषणं वैषद्यानपेक्षपाकमात्रनिमित्तत्वदर्शनार्थमन्तरूष्मपक्वग्र-
हणं वेदे प्रसिद्धिं दर्शयति * तथेति * आदित्यं चरुं विधाया-
ज्यस्यैनं चरुमभिपूर्य चतुराज्यभागान्यजति पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नी-
षोमौ यजति अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजत्यादितिमोदनेनेति क्र-
मपरे वाक्ये सिद्धवदनुवादादोदनवाचिता चरुशब्दस्य ज्ञा-
यते। आश्वलावशब्दे विप्रतिपत्तिं दर्शयति * एवमिति * वेद-
प्रसिद्धिं दर्शयति * एवं हीति * वैतसशब्दे ऽप्यादिशब्दोपात्तां वि-
प्रतिपत्तिं दर्शयति * वेतस्यावति * विषयं दर्शयित्वा साम्यपक्षे
तावत्सूत्रं योजयति * एवमादिष्विति * आदिशब्दः स्तोमशब्दाभि-
प्रायः। भाष्यकृद्व्याख्याने क. पुनरत्र निश्चय इति सिद्धान्तवेला-
यां प्रश्नदर्शनाद्विप्रतिपत्तिशब्दस्य सन्देहार्थत्वप्रतीतेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं
विपर्ययार्थत्वे विप्रतिपत्तिशब्दं व्याख्यातुम् * प्रतिपत्तिविपर्ययइत्यु-
क्तम् * हिशब्दः पादपूरणार्थः। तेष्विति सूत्रावयवव्याख्यातुमा-
शङ्कते *ननु चेति * सूत्रावयवेनाशङ्कां निराकरोति *नैतदिति*
अनेन च तेषु पदार्थेषु वाक्यार्थवदतीन्द्रियत्वाभावेन लोकविषय-
त्वविरोधस्यादर्शनादिति सूत्रावयवो व्याख्यातः। साम्यपक्षमुप-
संहरति * तस्मादिति * लौकिकप्रसिद्धिर्बलीयस्त्वपूर्वपक्षमप्य-
नेनैव सूत्रेणाह * यदि चेति * लौकिकप्रसिद्धिबलीयस्त्वहेतुत-
या तेष्विति सूत्रावयवेनोक्तमनुपसञ्जातविरोधित्वं साधयितुम्
* पूर्वभावित्वादित्युक्तम् * पूर्वभावित्वमुपपादयति * वेदेति *
नन्वेवं सति वेदस्य पदार्थावधारणोपायत्वाभावेन क्वचिदपि वैदि- १५३।
कप्रसिद्ध्यभावाद्विचार एवायं नोपपद्यतेत्याशङ्क्याह * तत्रेति *

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रा-
अत्रैव सूत्रं योजयति * तेष्विति * तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रा-
घयवस्य तेष्वेवादर्शनाद्विरोधस्येत्यभिप्राय इत्यन्वयः । उभयत्रावि-
रोधसाम्यापत्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थमवधारणम् । किमस्मिन्वर्णके त-
च्छब्देन परामृष्टमित्यपेक्षिते तेष्विति व्याख्यातम् । पूर्वभावित्वं
चाविरोधकारणं पूर्वोक्तमभिप्रेतमर्थवादानां चेत्यादिना कारणान्त-
रमुक्तम् । अर्थवादानां न पदार्थप्रतीत्यङ्गत्वमवसीयत इत्यन्वयः ।
हेत्वपेक्षायां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य कारणे व्युत्पादने च व्यापाराभा-
वादित्युक्तम् । तद्धेतुत्वेनान्यपरत्वे ऽभिहिते किं परतेत्यपेक्षायां
प्ररोचनार्थपरत्वमुक्तम् । कथं प्ररोचनेत्यपेक्षिते गुणेत्युक्तम् । वा-
युर्क्षेपिष्ठादौ श्रुतिप्रवृत्तिसम्भवात्प्रायग्रहणम् । आदित्यो यूपो य-
जमानः प्रस्तरः स्वर्ग आहवनीय इति वचनत्रयं दृष्टान्तः । एव तर्हि
पदार्थे प्रत्यौदासीन्येन वाक्यशेषेष्वपि विरोधादर्शनादवधारणानर्थ-
क्यमित्याशङ्क्य पदार्थप्रतिपादनपरत्वाश्रयणे विरोधापादनेनाव-
धारणमुपपादयति * तदाश्रयणे चेति * विरोधस्यैवेत्यवधारणेन
वा शास्त्रस्य प्रसिद्ध्यानुगुण्यमेवानेन सूत्रावयवेनोच्यत इत्याह *त-
थेति * रक्षारम्भकेषु तन्तुषु नवसंख्यासद्भावे ऽप्युपवीतारम्भका-
णां रक्षाश्रैगुण्यविधानार्थं त्रिवृच्छब्दः । अस्मिन्पूर्वपक्षे समशब्दा-
नुपपत्तिमाशङ्क्य काका योजयति * तस्मादिति * वैदिकप्रसिद्धि-
बलीयस्त्वे सिद्धान्तसूत्रं योजयति * इतीति * न केवलं श्रेयःसा-
धनात्मकं धर्मस्वरूपमेव शास्त्रं प्रमाणकं किं त्वङ्गमपि फलं च स्व-
र्गादीति वक्तुम् * साधनेत्युक्तम् * यत्त्वर्थवादानामन्यपरत्वात्प-
दार्थप्रतीत्यनङ्गत्वमुक्तं तत्रान्यपरत्वे ऽपि विधिस्तुत्योरेकविषयत्व-
नियमात्स्तुतिविषयस्यार्थस्यान्यथानुपपत्त्या विधिविषयत्वप्रतीतेस्तस्य
चोपसंहारगतस्यापि विध्युद्देशेनाग्रहणं निरालम्बनत्वेनार्थवादानर्थ-
क्यापत्तेरानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायाद् बली-
यस्त्वमित्याह * अर्थवादेति * अपिशब्देन बहिष्पवमाने च तृच-
त्रयानुक्रमणस्य स्तोत्रीयाविधानार्थत्वाभावार्थवादतेत्यपि सूचितम् ।
नन्वर्थवादावगतस्यार्थस्य विध्युद्देशेन ग्रहणे त्रिवृदादिशब्दानां स्तो-
त्रियानवकादिवाचित्वेन वृद्धव्यवहारादनवगते विधौ गौणत्वं स्या-
दित्याशङ्क्याह * गौणो चेति * प्रमाणाभावेनान्यत्र विधौ गौणत्वं
१५४। नाश्रीयते इह तु वेदप्रमाणकत्वाद्गौणत्वमप्यदुष्टमित्याशयः । परमार्थ-
तस्तु त्रिवृदादिशब्दानां स्तोत्रीयानवकादिष्वपि गुणयोगासम्भवा-
न्मुख्यत्वमेवाभिमतम् । नन्वेवमपि तृचत्रयानुक्रमणेन नवभिः स्तु-
वन्तीति वचनेन बहिष्पवमाने स्तोत्रीयानवकप्राप्तेस्त्रिवृद्ग्रहणमनर्थ-

कमित्याशङ्क्य तृचत्रयानुक्रमेण नवकवचनयोरभावे ऽपि त्रिवृदग्निष्टोम इत्यादौ नवकासिद्धिरस्य विचारस्य प्रयोजनमिति दर्शयितुमाह * त्रिवृच्छब्द इति * एतदेवास्य विचारस्य प्रयोजनं दशमे त्रिवृदग्निष्टोम इत्युदाहृत्य किमग्निष्टोमसाधनमात्रगतसंख्याविकारिकेयं त्रिवृत्संख्या स्तोमगतसंख्याविकारिका चेति सन्दिह्य त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ लोके त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यमात्रवाचित्वदर्शनाद् बहिष्पवमानवच्च तृचत्रयानुक्रमणादेः स्तोत्रीयानवकावगतिकारणस्यात्राभावात् त्रिवृत्त्वस्य च संख्यात्वसामान्येन संख्यामात्रकार्ये विनियोगप्रतीतेः सर्वसंख्याविकारिका त्रिवृत्संख्येति त्रिवृत्संख्यात्सर्वसंख्याविकारः स्यादिति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रीयानवकाम्नानात्रयस्त्रिकपालाः त्रिवृता स्तोमेन सम्मिता इति च नवानां कपालानां त्रिवृता स्तोमेन समानवचनात्त्रिवृच्छब्दस्य स्तोत्रीयानवकवाचित्वप्रतीतेरुभयसम्भवे ऽपि वैदिकत्वसामान्येन स्तोत्रीयानवकविषयत्वावधारणात्स्तोमगतैव पञ्चदशत्वादिसंख्या त्रिवृत्संख्यया बाध्यतइति स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वादितिसूत्रेण सिद्धान्तं वदतोपपादयिष्यते । प्रसङ्गादादिशब्दोपात्तस्य स्तोमशब्दस्य लोकप्रसिद्धसमुदायमात्रवचनत्वातिक्रमेण स्तोत्रीयासमुदायवचनत्वं वेदयाज्ञिकव्याकरणप्रसिद्धिबलेनाहैवमिति । तथाप्यवश्यमेव त्रिवृदादिषु द्रष्टव्य इत्यध्याहृत्य योज्यं, लौकिक्याः समुदायमात्रवचनत्वप्रसिद्धेः का गतिरित्यपेक्षायां * लोकेत्युक्तम् * ननु त्रिवृच्छब्दस्य स्तोत्रीयानवकवचनत्वे विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृते त्रिवृता ग्रन्थिनैकेनेति मनुवचनमयुक्तं स्यादित्याशङ्क्य पौरुषेयवाक्येषु लोकवेदप्रसिद्ध्योस्तुल्यबलत्वेन यथासम्भवं प्रसिद्ध्यनुसारोपपत्तेरिह त्रैगुण्यवाचित्वमाश्रित्य परिहरति * यस्त्विति * उपवीतारम्भिकाया वा रक्षा नवतन्तुकारभ्यत्वात्तस्या एव च ग्रन्थ्यारम्भकत्वाद्वैदिकप्रसिद्ध्यनुसारेणैव मनुवचनं युज्यतइत्याह * यद्वेति * ननु वेदे ऽपि त्रिवृद्भवतीति रशनात्रैगुण्यप्रयोगदर्शनाल्लौकिकीप्रसिद्धिराश्रितेत्याशङ्क्य तत्रापि प्रौढ्या याज्ञिकप्रसिद्ध्यनादरेण वैदिकप्रसिद्ध्यनुसाराद्रशनात्रैगुण्यं भविष्यतीत्याह * तथेति * अयं तु पक्षः स्तोत्रीयाव्यतिरेकेणान्यत्र नवकसंख्यायां त्रिवृच्छब्दप्रयोगाभावादयुक्त इति वेदप्रसिद्धस्तोत्रीयागतनवकसंख्यारूपार्थासम्भवाद्रशनादौ वेदविरोधाभावाल्लोकप्रसिद्धं त्रैगुण्यमेव ग्राह्यमित्याह * यद्वेति * ननु स्तोत्रीयागतनवकवाचित्वेन दोषादिप्रयोक्तत्वावान्तरजात्यभावादाङ्त्यधिकरणविरुद्धं त्रिविधवाचित्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्य यथैवेत्युक्तम् ।

यत्र विशेषणमात्रे शक्तौ कल्पितायां[1] तदविनाभावाद्विशेष्ये प्रतीतिर्युज्यते तदेवाकृत्यधिकरणस्य विषयः । अविनाभावाभावे तु स्नुषादिशब्दानां पुत्रभार्याभावे पांचादिविशिष्टवाचित्वमिष्यत एव । वृद्धव्यवहारावसेये चार्थे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निकृष्टे शक्तिः कल्प्येतेह तु त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रीयानवकानुक्रमणात्प्रथमसंख्यायास्त्रिवृच्छब्दवाच्यत्वं कल्प्यमानं स्तोत्रीयागताया एव कल्पयितुं शक्यं न शुद्धायाः प्रमाणाभावादित्याशयः । स्तोत्रीयाविशिष्टस्य नवकत्वस्य वाच्यत्वात्तदेकदेशस्य नवकत्वस्य गौणत्वमभिप्रेतम् । आश्रयबलाबलानादरेण स्वरूपबलाबलवशात्पदार्थनिर्णयमभिप्रेत्य * उत्तरसूत्र इत्युक्तम् * चरुशब्दस्य स्थाल्योदनसम्बन्धे नैव स्थाल्यां प्रयोगोपपत्तेर्लोकप्रसिद्धेऽर्थे शक्तिर्नैव कल्प्येत्याह * तथेति * सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादौ वाक्यशेषाभावेऽप्योदनो वा प्रयुक्तत्वादित्यत्र चरुशब्दस्य वेदयाज्ञिकप्रसिद्धिभ्यामोदनमात्रवाचित्वावसायादोदनस्यैव ग्रहणमिति दशमे वक्ष्यमाणं चरुशब्दोऽपीत्यपिशब्देन सूचितम् । अन्यत्राप्योदनविषय एवेत्यर्थः । अस्मिंश्च वर्णके दाशमिकयोस्त्रिवृच्चर्वधिकरणयोः एतदधिकरणप्रयोजनप्रतिपादनार्थत्वान्न पौनरुक्त्यम् । याज्ञिकशब्दस्य पूर्वनिपातेन वेदप्रसिद्धिनिरपेक्षस्य याज्ञिकवृद्धव्यवहारस्य वाच्यवाचकभावावगमे साक्षात्कारणत्वेनाभ्यर्हितत्वं सूचितम् । आश्ववालैक्षवीशब्दयोस्तु समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वेनापि दुर्बललौकिकावयवप्रसिद्धिबाधेन काशतन्मूलवाचित्वमेवावसीयत इत्याह * आश्ववालेति * ननु दीर्घश्लक्ष्णपत्राणां काशानामश्ववालैः सादृश्यादश्ववालशब्दस्य काशेषु गौणप्रयोगोपपत्तेर्न समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनं युक्तमित्यलब्धात्मिकायाः समुदायप्रसिद्धेः कथं बलीयस्त्वमित्याशङ्क्याभ्युपगम्यापि गौणत्वं वेदक्लृप्तत्वाद् बलीयस्त्वमाह * अथापीति * यथा श्येनेन यजेतेति विहिते यागे सामानाधिकरण्याच्छ्येननामत्वेन प्रसिद्धेनैकशक्तिकल्पनाभयाद्वाच्यवाचकभावानभ्युपगमेऽपि यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यर्थवादावगतनिपत्यादायकत्वसादृश्येन श्येनपक्षिजात्युपमिते गौणत्वद्वारेणावाप्तप्रसिद्धिः । श्येनशब्दः पुनरिषुयागे धर्मातिदेशाय समानमितरच्छ्येनेनेति प्रयुज्यमानो गौणोऽपि वेदक्लृप्तत्वाद्यागविषयत्वेनैवार्थीयते तथाश्ववालशब्दोऽप्याश्ववालः प्रस्तर इत्यत्र वाक्यशेषात्काशविषयत्वेन प्रतीयमानोऽनेकशक्तिकल्पनाभयात्तद्वाचकत्वानभ्यु-

१ कल्पितायामिति १ पु० पा० ।

पगमे ऽपि दीर्घश्लक्ष्णत्वादिसादृश्याद्गौणत्वद्वारेण काशेष्वेवासम्प्रसिद्धिर्वाक्यशेषाभावे ऽपि वेदक्लृप्तत्वात् काशविषयत्वेनैवाश्रीयत इत्यर्थः । नन्वश्ववालशब्दस्य गौणत्वाभ्युपगमे गौणतायाः पदान्तरसामानाधिकरण्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरश्ववाल इति तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गादश्ववालशब्दस्य गौणत्वं युक्तमित्याशङ्क्याभ्युपगमवादमात्रत्वमस्य प्रकटयितुमाह * अथापीति * यद्यपि गौणत्वे न च ते वालाः काशतां प्राप्ता इति काशरूपेणाश्वस्य वालानां परिणामाभिधानात्प्रकृतिविकारयोश्च सादृश्यसम्भवाच्छब्दावगतप्रकृतिविकारभावमात्रेणोत्प्रेक्षितं न वास्तवमिति शब्दग्रहणेन सूचितम् । वेदस्य सम्बन्धिदृष्टमवगतं चेन्न केनापि वार्यते स्वतन्त्रत्वेनापौरुषेयत्वेन वेदे दोषाशङ्कानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु धर्मातिदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं केन चिद् गुणयोगेन श्येनशब्दस्य यागविशेषनामत्वाङ्गीकरणमर्थवत्पुरोडाशानलं कुर्वित्यादौ च लाघवार्थं पुरोडाशशब्देन धानादिहविःपञ्चकलक्षणार्थं वेतीह तु मुख्येन काशशब्देनैव प्रस्तरविधिसिद्धेर्गौणलाक्षणिकाश्ववालशब्दानर्थक्यापत्तिः मुख्यत्वे त्वाश्ववालः प्रस्तरः कार्यः काशाश्चाश्ववालशब्देनोच्यन्त इत्यनेकार्थपरत्वापत्तेर्वाक्यभेदः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * गौणमिति * १५५।
काशाश्ववालशब्दयोर्वाच्यवाचकत्वाभावे निरालम्बनवाक्यशेषापत्तेरगत्या वाक्यभेदो ऽपि वेदाङ्गीकृतत्वान्न दोषमावहति परमार्थतस्तु विधिस्तुत्येकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्यैवात्र वाच्यवाचकत्वप्रतीतेर्न वाक्यभेदो ऽस्तीति वाशब्देन सूचितम् । ननु वाक्यशेषवलेन त्रिवृदादिशब्दार्थनिर्णये पूर्वोक्तमेव पौनरुक्त्यं स्यादित्याशङ्क्याह * न चात्रेति * असन्दिग्धस्यैव विवृणोति * लौकिकानि * एतद्वर्णकसिद्धान्तमुपसंहरति * बाधतइति * सुखग्रहणार्थं वर्णकत्रयसिद्धान्तं सङ्क्षिपति * तस्मादिति * आद्ये वर्णके शास्त्रशब्देन शास्त्रानुसारित्वादार्या विवक्ष्यन्ते । द्वितीये स्मृति । तृतीये वेदः । मुक्तकानां नियमशून्यानां म्लेच्छानामाचारैरित्याद्यवर्णके ऽर्थः । मुक्तकैरनियतैरितीतरयोः सदाचाराणां स्मृतिव्यवधानाद्धर्मेऽयमर्थः * इतरेषां त्वसम्बन्धादेव *

॥ अथ म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ ९ ॥

अत्र भाष्याच्छास्त्रस्थम्लेच्छप्रसिद्धयोर्बलाबलचिन्तेति प्रतिभाति तच्च म्लेच्छाचारप्रामाण्यस्य प्रागभ्युपपादितत्वादयुक्तमाशङ्क्य

शब्दार्थविषये म्लेच्छाचारप्रामाण्याप्रामाण्यचिन्तापरत्वेन सन्देह-भाष्यं व्याचष्टे * ये शब्दा इति * म्लेच्छप्रसिद्धार्थाग्रहणे ऽपि का-दिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य भाष्यकृता धातुतो ऽर्थः प्रकल्पयितव्य इत्य-इत्यभिधानादार्यप्रसिद्ध्यभावे ऽपि म्लेच्छप्रसिद्धार्थो न ग्राह्य इति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिः सूचितेत्याशयः । किमत्र सन्देहकारणमित्यपे-क्षायामाश्रयस्वरूपबलाबलविसंवादं सन्देहकारणं दर्शयितुमाह * तथेति*प्रकृतचिन्तासिद्ध्यर्थम् । एतदपि चिन्त्यते इति तथाशब्दार्थः । निरुक्तव्याकियाद्वारेत्यनेन शास्त्रस्थत्वमवयवप्रसिद्धित्वं सूचितं स-मुदायप्रसिद्धिर्वा बलीयसीत्यनुषङ्गः । ननु षष्ठे वचनाद्रथकार-स्याधानएव सर्वशेषत्वादित्यत्राधिकरणे समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसि-द्धितो बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्समुदायावयवप्रसिद्ध्योर्बलाब-लचिन्ता पुनरुक्तेत्याशङ्क्य * म्लेच्छस्यैवेत्युक्तम् * शास्त्रस्थप्रसिद्धि-बलीयस्त्वे समुदायप्रसिद्धिर्म्लेच्छेष्वेव तिष्ठति नार्यगामिनी भवति नार्यान्प्रत्यात्मानं लभतइत्यर्थः । अथ वावयवप्रसिद्धित्वेन तस्या दौर्बल्यात्समुदायप्रसिद्धिराचार्यानपि प्रति भवेदात्मानं लभतइत्य-र्थः । समुदायप्रसिद्धेरेवात्र प्रामाण्याप्रामाण्यरूपात्मलाभसदस-द्भावसिद्ध्यर्थं निरुक्तादिद्वारप्रसिद्धिबलाबलविचारः क्रियतइत्याश-यः । यद्वा किं निरुक्तादिद्वारा प्रसिद्धिः शास्त्रस्थत्वाद् बलीयसी म्लेच्छस्यैव वा समुदायप्रसिद्धित्वादित्येकं विचारप्रकारमुक्त्वा किं निरुक्तादिद्वारावयवप्रसिद्धिर्वा म्लेच्छस्थत्वादिति प्रकारान्तरसूच-नार्थत्वेन वाप्यथवा शब्दो योज्यः । यद्वा शास्त्रस्थम्लेच्छप्रसिद्ध्योः का बलीयसीत्येवं प्रकारमुक्त्वा म्लेच्छस्यैव वा किं म्लेच्छस्थत्वाद् दुर्बला समुदायप्रसिद्धित्वाद् बलीयसीत्येवं विचार्या भवेदिति प्र-कारान्तरप्रतिज्ञानार्थो ऽथवा शब्दः म्लेच्छस्यैव प्रसिद्धिर्विचार्या भवेदित्युक्ते कथं विचार्येत्यपेक्षायां विचारस्वरूपं सोपपत्तिकं दर्श-यति * म्लेच्छप्रसिद्धिरिति * पूर्वव्याख्यानयोरप्येतदेव प्रकारा-न्तरमप्रतिज्ञातमेवानेन ग्रन्थेन प्रतिपाद्यतइति विशेषः । निरुक्तादि-द्वारैव वा प्रसिद्धिः किं शास्त्रस्थत्वाद् बलीयसी अवयवप्रसिद्धित्वा-द्वा दुर्बलेति प्रकारान्तरमाह * तथेति * भाष्ये ऽपि निगमनिरु-क्तव्याकरणवशेनेत्यनेनावयवप्रसिद्धेः शास्त्रस्थत्वं बलीयस्त्वका-रणमुक्तम् । कल्पयितव्य इति कल्पनीयत्वं दौर्बल्यकारणम् । म्ले-च्छा इति च समुदायप्रसिद्धेर्म्लेच्छस्थत्वं दौर्बल्यकारणमुक्तम् । शिष्टाचार-आचरन्तीति फलस्थत्वं बलीयस्त्वकारणमिति विवेकः । शिष्टाचार-स्येत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं सन्देहभाष्यव्याख्यानोपसंहारपूर्वकं व्याचष्टे

* एवमिति * म्लेच्छप्रसिद्धौ प्रयोक्तृदौर्बल्यं स्वरूपबलीयस्त्वमि- १५६।
तरत्र प्रयोक्तृबलीयस्त्वं स्वरूपदौर्बल्यमित्युपपत्तिचतुष्टयान्म्लेच्छ-
प्रसिद्धिप्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहे सिद्ध इत्यर्थः। पूर्वापवादत्वेनानन्त-
रसङ्गतिसूचनार्थं सूत्रोपन्यासः। पिकादिशब्दार्थप्रसिद्धेः शास्त्रस्थाना-
मसिद्धत्वात्कथं बलीयस्त्वमित्याशङ्का *कल्प्यापीत्युक्तम्* नाचस्त्व-
स्मायाः स्वरूपेणैवासत्त्वात्कथं बलीयस्त्वमित्याशङ्क्य साधुमूलबलेना-
सिद्धाया अपि साधयितुं शक्यत्वादिति परिहरति * तन्मूलस्येति *
ननु समुदायप्रसिद्धावयवप्रसिद्धिबाधात्कथं प्रामाण्यमित्याशङ्का-
निराकरणार्थं नाशिष्टस्मृतेरिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * न सिद्ध-
मपीति * म्लेच्छप्रसिद्धे ऽर्थे वैदिकानां शब्दानां समुदायप्रसिद्धेरा-
त्मलाभासम्भवान्नावयवप्रसिद्धेर्बाधकमस्तीत्याशयः। सिद्धमप्य-
सन्मूलं न प्रमाणमिति लुप्तभावप्रत्ययप्रमाणशब्दानुषङ्गेण योज्यम्।
ननु शब्दार्थसम्बन्धस्य वृद्धव्यवहारमात्रप्रमाणकत्वान्म्लेच्छव्यवहा-
रस्यापि तत्र प्रामाण्योपपत्तेः कथमाश्रयदोषेण दुष्टत्वमित्याशङ्का-
भ्युपगम्यापि तावन्म्लेच्छव्यवहारस्य शब्दार्थसम्बन्धे प्रामाण्यं वै-
दिकशब्दानां म्लेच्छप्रसिद्धार्थाभिधायित्वं न सम्भवतीत्याह * क-
थमिति * गृहीतसम्बन्धस्य श्रुतस्य शब्दस्यार्थाभिधायकत्वान्म्लेच्छा-
नां च सम्बन्धग्रहणसम्भवे ऽपि वैदिकशब्दश्रवणाभावात्तच्छ्राविणां
चार्याणां म्लेच्छसम्भाषणनिषेधेन तत्प्रसिद्धार्थसम्बन्धग्रहणास-
म्भवादार्यान्प्रति समुदायप्रसिद्धेरात्मलाभः सम्भवतीत्याशयः।
म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणं च निगमादीनामानर्थक्यापत्तेस्तद्ग्रहणं न
युक्तमिति प्रतिपादनार्थं निगमादीनां चेति भाष्यं म्लेच्छप्रसिद्धा-
र्थाभावे निगमादीनामर्थवत्त्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * एवं
चेति * म्लेच्छप्रसिद्धेः प्रमाणत्वे सतीत्यर्थः। ननु सर्वम्लेच्छदेशा-
न्वेषणे ऽपि यस्यार्थस्याप्रसिद्धिः स निगमादीनां विषयो भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह * अनन्तेति * शङ्कामेवोपपादयति * अनन्तेषु
हीति * को ऽर्थः क देशे सिद्ध इत्यर्थः। सर्वम्लेच्छदेशान्वेषणे तु
बाधशङ्कादुष्परिहरेत्याह * निगमादीति * अस्मत्पक्षे त्वार्यावर्तदे-
शस्याल्पत्वेन सर्वान्वेषणसम्भवात्तदप्रसिद्धो ऽर्थो निगमादीना वि-
षयो भविष्यतीत्याह * म्लेच्छाचारेति * उपसंहरति * तस्मा-
दिति * म्लेच्छव्यवहारस्य शब्दार्थसम्बन्धे प्रामाण्यमभ्युपगम्य १५७।१
वैदिकशब्दार्थावधारणं म्लेच्छव्यवहाराद्म * सिद्धतीत्युक्तम् *
परमार्थतस्त्वनभियुक्तत्वान्म्लेच्छानां न तद्व्यवहारः शब्दार्थसम्ब-
न्धे प्रमाणमिति प्रतिपादनार्थमनभियोगश्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *

धर्मे चेति * नन्वपभ्रष्टस्य शब्दस्यार्थतत्त्वानवधारणे ऽपि संस्कृतस्य
शब्दस्य म्लेच्छव्यवहारादप्यर्थतत्त्वावधारणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
न चेति * न म्लेच्छभाषां शिक्षेतेति तद्भाषानिषेधसूचनायाप
भाषणमित्युक्तम् ननु पिकादिशब्दानां वेदतदभियुक्तप्रयुक्तत्वेन
संस्कृतानां म्लेच्छभाषायां दृष्टत्वादसत्त्ववचनमयुक्तमित्याशङ्क्याह*
संस्कृतेति * अविभक्तिकत्वात्संस्कृतसदृशास्तैः प्रयुज्यन्ते न च
सादृश्यमात्रेण शालाशब्दस्येव मालाशब्दार्थवाचकत्वं युक्तमित्यर्थः।
यवादिशब्दानां ऽप्यर्थान्तरे प्रयोगाच्च म्लेच्छव्यवहारेणार्थतत्त्वाध्य-
वसाय इति द्योतनायार्थान्तर * इत्युक्तम् * संस्कृतप्रतिरूपेभ्यश्च
म्लेच्छप्रयुक्तेभ्यः । संस्कृतशब्दकल्पने अनेकविधोत्प्रेक्षासम्भवा-
च्च व्यवस्थितशब्दार्थावधारणं सम्भवतीत्याह * आर्याश्चेति * कथं
पदान्तराक्षरोपेतं कल्पयन्तीत्यपेक्षिते कदा चनेति * प्रकारद्वय-
मुक्तम् * यन्म्लेच्छैरधिकाक्षरं प्रयुक्तं तदूनाक्षरं कल्पयन्ति । यत्तु-
तैश्चोरित्यादिन्यूनाक्षरं प्रयुक्तं तत्र स्वराद्यधिकमक्षरं प्रक्षिपन्तीत्य-
र्थः। एतदेव विवृणोति * तद्यथेति * आदिशब्दो ऽनुस्वारलोपम-
त्वर्थीयप्रत्ययाभिप्रायः। स्वरान्तत्वकल्पनामुदाहरति * तद्यथेति*
स्वरान्तत्वविभक्त्यन्तत्वकल्पनयोरुदाहरणमाह * पन्थानमिति *
स्वरान्तानुस्वारलोपकल्पनयोरुदाहरणमाह * तत्रेति * स्त्रीप्रत्यय-
कल्पनामुदाहरति * पयमिति * मत्वर्थीयप्रत्ययकल्पनामुदाहरति
* वैरशब्दं चेति * विशेषतः प्रत्यन्तवासिम्लेच्छभाषायां व्यव
स्थितशब्दार्थावधारणं न सम्भवतीत्याह * तद्यदेति * किं शब्द-
स्वरूपं स्वभाषानुरूपमुत्प्रेक्ष्य किमर्थरूपं प्रतिपत्स्यन्तइत्यर्थः। उपसं-
हरति * तस्मादिति * विविधं कल्प्यतइत्यर्थः । तस्मादित्युप-
संहारभाष्यं व्याचष्टे * निरुक्तेति* निरुक्तादिभ्यो ऽनेकार्थप्रतिभाने
ऽप्यक्षादिशब्दवत्प्रकरणादिना विशेषावधारणं तदभावे ऽप्यसम्भव-
द्व्युत्पत्तिपदार्थव्यावृत्त्या सम्भवद्व्युत्पत्तिपदार्थविशेषरूपेणावधार-
णं भविष्यतीत्याशयः। सूत्रव्याख्यानार्थमेवं प्राप्तइत्यादिसिद्धान्तभाष्यं
शब्दाविप्लुत्यभावेनार्थविप्लुतिशङ्कानिराकरणाशक्तेरयुक्तमाशङ्क्य श-
ब्दान्तरेषु विप्लुतिशङ्कानिराकरणाशक्तावपि पिकादिशब्दानां वेदा-
दिशास्त्रप्रयुक्तत्वेनाविभक्तिकम्लेच्छप्रयोगे ऽपि प्रातिपदिकाविप्लु-
तिनिश्चयान्मुख्यार्थान्तराप्रसिद्धेश्च गौणत्वायोगादनादिम्लेच्छव्य-
वहारान्यथानुपपत्त्या वाचकत्वकल्पनं युक्तमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे
१५८।१ * एवमिति * पिकादिशब्दस्वरूपस्य शिष्टैरप्यवगतत्वाद्गौणत्वास-
म्भवप्रतिपादनार्थं शिष्टानवगतिविशेषणानुपपत्तिमाशङ्क्यार्थं इत्युक्ते

प्रतीयेतेत्यस्य न्यूनत्वाशङ्कानिराकरणार्थम् * तथैवेत्यक्तम् * वि-
ध्यनुवादविवेकार्थौ यत्तच्छब्दौ । अविरोधत इति तसिला यत्प्रमा-
णेनाति यच्छब्दो यस्मादित्यर्थे व्याख्यातः । तदवगम्यमानामिति
भाष्यावयव विप्लुतिशङ्का निराकरणार्थत्वेन व्याख्यातुम् * पिके-
त्युक्तम् * यथाभाष्य सूत्रपदानामन्वय कृत्वा पदार्थान्व्याचष्टे
* चोदित हीति * हिशब्दो ऽलङ्कारार्थो न तद्धर्मप्रमाणेनेत्यत्र
चाकृष्य व्याख्येयः । म्लेच्छप्रयुक्तस्यार्थस्यार्यान्प्रत्यप्रसिद्धिमाशङ्क्य
* अवधृतमित्युक्तम् *विरोधाभावाभिप्रायेणाविरोधपदं व्याख्याया-
धर्मपदवद्विरोधविपरीतानुसाराभिप्रायेण व्याचष्टे * अपि चेति *
अस्मिन्व्याख्याने ऽवगम्यमानमित्यवशब्दो ऽनेकार्थत्वान्निपातोपस-
र्गाणामनुशब्दार्थे व्याख्येय । स्वयमन्यथा द्वेधा सूत्र योजयति
* पिकादाविति * म्लेच्छप्रसिद्धस्यार्थस्यार्यैरपेक्षणे दृष्टान्तमाह *य-
थैवेति * तेषामप्युदाहरणत्वाददृष्टान्तत्वमाशङ्क्य विशस्तपश्ववय-
वविभागाविकारेण सामान्यतः पश्ववयवत्वज्ञानाद्विशेषमात्रापेक्षायां
निरुक्तादिना निर्धारितविशेषावधारणासम्भवात् पश्ववयवत्वसा-
मान्यांशे ऽथ म्लेच्छप्रसिद्धेः सम्वादाभावादगत्या म्लेच्छप्रसिद्धार्थ-
ग्रहणे सिद्धेर्दृष्टान्तत्वमुपपादयितुम् * पशववयवा इत्युक्तम् *
द्रव्यान्तरमिश्र हिरण्य कूटमिति कूटशब्दवाच्यज्ञाने ऽपीद शुद्ध-
मिद मिश्रमिति विवेकाय तदभियुक्तापेक्षा प्रसिद्धैवेति दृष्टान्तान्त-
रमाह * यथा चेति * दार्ष्टान्तिके योजयन्स्वयमेव तृतीये व्या-
ख्याप्रकारमाह * तथेहेति * सूत्रेण म्लेच्छाचारप्रमाणक-
समुदायप्रसिद्धिसद्भावमुपपाद्य शास्त्रस्थप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वेन त-
दूबाधस्य पूर्वपक्षितस्य निराकरणार्थं यत्तु शिष्टाचार इति
भाष्य व्याचष्टे * यत्रेति * एवमनुभाष्यस्वय तावच्छब्दा- १५९।१
र्थव्यवहारे ऽपि पूर्वाधिकरणन्यायेन शास्त्रस्थप्रसिद्धिर्बलीयस्त्वम
ङ्गीकृत्य विरोधाभावेनाबाधमाह * नेति * नन्वविरोधे ऽपि शा-
क्यादिग्रन्थवच्छिष्टापरिगृहीतत्वान्म्लेच्छव्यवहारस्याप्रामाण्य भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * यदेवेति * या वेदबाह्याः स्मृतय इत्या-
दिना वेदबाह्यस्मृतीनां निष्फलत्वस्मरणाच्छाक्यादिग्रन्थावगत-
स्य श्रुत्यादिसम्वादेना ऽपि श्रेय साधनत्वाभावप्रतीतेरदृ-
ष्टार्थेषु वेदबाह्यानां विरोधाभावे * ऽप्यप्रामाण्य युक्तम् * दृष्टार्थे
षु शब्दार्थव्यवहारे म्लेच्छानामपि प्रतीतिप्रयोगान्यथानुपपत्तिप्रभव-
वाच्यवाचकभावविषयार्थापत्तिप्रातस्य निराकर्तुमशक्यत्वादप्रतिह-
तं प्रामाण्यमित्याशयः । एतदेव पूर्वाधिकरणोत्पादिताभियुक्त-

तरार्थप्रसिद्धिबलीयस्त्वेन दृढयति * अत एवेति * यत एवावि-
रोधे दुर्बलस्यापि ग्राह्यत्वमत एव वैदिकवाक्यार्थे येऽभियुक्ततरा
आर्या याज्ञिका ये च स्वविषयप्रयुक्तपदार्थमात्रेऽभियुक्ततरा वै-
द्यास्तेषामितरार्येभ्यो बलीयस्त्वमन्यथा शास्त्रापेक्षया तत्प्रसिद्धेरपि
दौर्बल्यादग्राह्यत्वं स्यादित्यर्थः । नन्वार्यान्तरेभ्योऽप्यभियुक्ततरा-
र्याणां बलीयस्त्वे म्लेच्छेभ्यः सुतरां स्यादित्याशङ्क्याह * प्रसिद्धा-
विति * श्लोकं विवृणोति * अष्टकादिषु हीति * अष्टकाद्येषु
मन्वादीनां शाक्यादिभ्यो बलीयस्त्वं पदस्वरूपज्ञानेषु वैयाकरणा-
नामितरेभ्यः पदार्थज्ञानेषु याज्ञिकानां वैद्यानां च पिकादिषु तु म्लेच्छ-
प्रयोगेभ्योऽर्थनिर्णये सति न किंचिद्विरुद्धं प्रत्युताकाङ्क्षितं पदार्थ-
ज्ञानं सेत्स्यतीत्यन्वयः । ननु विप्लुतिभूयिष्ठत्वेन म्लेच्छप्रयोगेभ्यः
शब्दस्य स्वरूपस्यैवानवगतेः कथंचिद्वा शब्दस्वरूपावगमेऽपि स्तोभा-
क्षरवदवाचकत्वस्यापि संभवात् कथं पदार्थज्ञानाकाङ्क्षेत्याशङ्क्या-
र्थेत्युक्तम् । वेदादौ प्रयोगात्स्वरूपावगमः वाक्यान्वयान्यथानुपप-
त्त्या च वाचकत्वावगमः वाच्यविशेषज्ञानमपि तर्हि आर्येभ्य एव
भविष्यतीत्याशङ्क्य * वाच्येत्युक्तम् । ननु म्लेच्छप्रयोगाद्विमूलार्थ-
निर्णयो युक्त इत्याशङ्क्य * पदवदित्युक्तम् * म्लेच्छानामपि मूल
प्रमाणसम्भवो दृष्टग्रहणेनोक्तः अनादित्वेन दोषनिरासः पदे यथा-
प्रत्यक्षत्वान्म्लेच्छैरपि लब्धप्रसिद्धिः एवं दृष्टो यः कोकिलादिरर्थ-
स्तत्प्रतिपत्त्यर्थो योऽनादिः पिकादिशब्दप्रयोगः । तेन लब्धशब्दार्थ-
सम्बन्धविषया प्रसिद्धिर्यैर्म्लेच्छैस्ते तथोक्ताः । मन्वार्यप्रसिद्ध्यभा-
वेऽपि निगमादिभ्योऽर्थनिर्णये सिद्धम्लेच्छप्रसिद्धिबाधः स्यादि-
त्याशङ्क्याह * निगमेति * ननु निगमादिभिर्निर्धारितरूपार्थविशेषा-
मुदाहरणेऽवयवव्युत्पत्त्या कश्चिदर्थविशेषो ज्ञाप्यतेऽत आह
* कालवनिष इति * अनेन च सत्यपि विरोधे समुदायप्रसिद्धेरेव
रथकाराधिकरणन्यायेनावयवप्रसिद्धितो बलीयस्त्वाद्बाध इत्युक्तं
भाष्यकृता त्वदृष्टार्थत्वेन शिष्टाचारस्य म्लेच्छाचाराद्बलीयस्त्वं न
लौकिकेष्विति तत्त्वव्यवस्थानवगतेर्व्याप्ति परिहारः कृतः तद्व्याचष्टे
* आथर्वणानां चेति * म्लेच्छानामनभियुक्तत्वात्तदाचारस्य दृष्टा-
र्थसम्बन्धाप्रामाण्यं पूर्वपक्षोक्तं यत्त्वभियुक्ता इत्यनुभाष्याभियुक्त-
तरा इति भाष्येण परिहृतं तद्व्याचष्टे * तस्मादिति * वाच्य-
निर्णये म्लेच्छानां प्रामाण्याभावेऽप्युपलम्भमात्रस्याप्रयोजकत्वात् दृष्टार्थे-
षु शिष्टम्लेच्छयोः प्रामाण्येन तुल्यत्वमनन्तरोक्तं तस्माच्छब्देन परा-
मृष्टम् । यस्तु शब्दस्वरूपवन्म्लेच्छप्रसिद्धेऽर्थेऽप्यविरोधात् इत्यु-

क्तं तत्परिहरति * शब्देति * शिष्टाचारे निबन्धनेनाश्वासो न स्व- १६०।१
रूपप्रयुक्त इत्याशयः। किं च पिकादिशब्दवाच्यानां कोकिलादीना-
मर्थे देशसद्भावात्पिकादिशब्दवाच्यत्वरूपेणार्याणामप्रसिद्धावपि स्व-
रूपेण प्रसिद्धिसम्भवाच्च तत्स्वरूपज्ञाने म्लेच्छापेक्षा पत्रोर्णादिश-
ब्दवाच्यानां तु स्वरूपज्ञाने ऽपि म्लेच्छापेक्षणादवश्यं तत्प्रसिद्धिरा-
दरणीयेत्याह * पत्रोर्णेति * पत्रोर्णं धौतकौशेयं वारमोपधिरसपा-
यनसाधनविशेषः। वाणो वाद्यविशेषः। कञ्चुकं वा। तथा चैकमेवे-
दं वारवाणपदम्। कथं चिच्छब्दार्थे नेमशब्दः। यदपि म्लेच्छप्रसिद्धा-
र्थोङ्गीकरणे निगमाद्यानर्थक्यमुक्तं तत्स्वयं तावद्विश्वविषयत्वेन प-
रिहरति * निरुक्तादेश्चेति * अर्थप्रतिपादनपरत्वाभावे निर्विषय-
निमित्तादिमात्रप्रतिपादनानुपपत्तिमाशङ्क्याप्यतः सिद्धे ऽर्थ इत्यु-
क्तम्। ननूतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमित्यादौ त्वादिशब्दानामेका-
द्यपूर्वार्थप्रतिपादनस्य निरुक्ते दर्शनात्कथं निमित्तमात्रे व्यापार उ-
च्यते व्याकरणे च सधिर्हिंसायामित्यादौ साध्यादेर्हिंसाद्यपूर्वार्थप्र-
तिपादनदर्शनात्कथं शब्दस्वरूपान्वाख्यानमात्रे व्यापार उच्यते इ-
त्याशङ्क्य स्वरूपत इत्युक्तम्। स्वनात्मीयेनार्थप्रतिपत्तिशेषत्वेन रूपे-
णेति। व्युत्पत्त्या तात्पर्येणेत्यस्यार्थः। श्लोकं व्याचष्टे * निरुक्तेन ता-
वदिति * भाष्यकृता तु म्लेच्छानामप्यप्रसिद्धे ऽर्थे निगमादीनाम-
र्थवत्त्वेति। यत्तु निगमेत्यादिनानुभाष्येण पूर्वमानर्थक्यं परिहृतं
तद्व्याचष्टे * यस्य चेति * सर्वं नामधातुजमित्यर्थकल्पनाद्वारं नि-
रुक्ते प्रदर्शितम्। यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च त-
दूह्यमिति व्याकरणे म्लेच्छदेशानन्त्ये ऽपि देशान्तरगतपुरुषवार्त्तापर-
म्परया सर्वदेशप्रसिद्ध्यभावनिश्चयः सम्भवतीत्याशयः। काम-
मित्यनेनानावश्यकत्वं दर्शितमुपपादयति * विक्षिप्तेति * प्रकृतिप्र-
त्ययार्थयोरेकत्रानन्वाख्यानाद्विक्षिप्तत्वं क्लेशहेतुत्वेनोक्तम्। अने-
करूपप्रकृतिप्रत्ययार्थान्वाख्यानाद्बहुरूपत्वं सन्देहहेतुत्वेनोक्तम्। न-
न्वपूर्वार्थप्रतिपादनपरत्वाभावे निमित्तमात्रप्रतिपादनेन प्रयोजना-
भावादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * षडङ्गाद्वेदाद्वेदा-
र्थविज्ञानं ज्ञानं च तत्पूर्वायाः कर्मणः क्रियाकरणमनुष्ठानं ततो हि
फलं भवतीत्यर्थः। निरुक्तजन्यस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वज्ञानस्य त-
त्पूर्वकानुष्ठानद्वारेणादृष्टोपयोगित्वे व्यासवचनं सिद्धं दृष्टान्तं ताव-
दाह * यथेति * निर्वचनज्ञानमात्रात्सर्वपापक्षयसिद्धौ भारता-
ध्ययनतदर्थानुष्ठानानर्थक्यापत्तेः प्रधानफलमेवेदमङ्गस्तुत्यर्थं फी-

१ चार्थादेवेति १ पु० पा०।

त्तितमित्याशयः दार्ष्टान्तिके योजयन् श्लोकं व्याचष्टे * एवमिति *
१६।१२ वेदमात्रात्कर्मावबोधसिद्धेर्निरुक्ताद्यानर्थक्यमाशङ्क्याव्युत्पन्नरूपे चे-
त्युक्तम् । निरुक्तादावगतो यो धात्वर्थपूर्वको नामार्थस्तज्ज्ञानद्वारा
या वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तत्पूर्वकादनुष्ठानादित्यर्थः ॥

॥ अथ कल्पसूत्राऽस्वतः प्रामाण्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ १० ॥

अत्र भाष्यकृता कल्पसूत्रेषु प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहमुपन्य-
स्य प्रामाण्यं पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्ते निराकृतं, तत्स्मृत्यधिकरणव्यु-
त्पादितसकलविद्यास्थानप्रामाण्यविरुद्धत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्ष-
वचनव्यक्तिगतं प्रामाण्यशब्दं स्वतःप्रामाण्याभिप्रायत्वेन द्वेधा व्या-
चष्टे * कल्पेति * म्लेच्छाचाराणामपि केषांचिदनादित्वेन शि-
ष्टाचारतुल्यतया स्वतःप्रामाण्ये ऽभिहिते वेदातिरिक्तविद्यास्थाना-
नामप्यध्येतृस्मरणानादितया वेदत्वेन वेदतुल्यतया वा स्वतःप्रा-
माण्योपपत्तेर्न वेदमूलत्वं तद्विरोधिनां वा प्रामाण्यं युक्तमित्यनन्त-
[illegible] प्रामाण्योपजीवनेन स्मृतिविरोधाधिक-
[illegible] मानीत्युक्तम् ।
[illegible] र्थः । ननु
[illegible] : प्रामा-
[illegible] नीनां ति-
[illegible]
व्यशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य [illegible] कल्पसूत्राणां तु स्पष्टपदार्थविप-
रोहितप्रायवेदार्थनिबन्धनादर्थवत्त्व कल्पसूत्राणां [illegible] स्वतःप्रामाण्यशङ्का यु-
क्तेत्याशयः । कल्पसूत्रशब्दयोरेकार्थत्वाद् द्वयोरुपादानमनर्थकमिति
मन्यमानः पृच्छति * आहेति * कार्यतत्त्वाच्चेदमाह * सिद्धरूप इति *
अवयवव्युत्पत्त्या भेदमाह * कल्पनादीति * स्वरूपतो भेदमाह
कल्पा इति * प्रतिक्रतुप्रयोगाणां प्रतिपादकतया पाठत एव सिद्धा
न तु स्वसंज्ञाभिर्व्याख्यानापेक्षा इत्यर्थः । एतत्सीर्थमित्याचक्षते इ-
त्यादिभिः स्वसंज्ञाभिर्ऋचं पादग्रहणमित्यादिभिः स्वपरिभाषाभि-
र्येतिसिद्धमित्यतीतसिद्धशब्दानि कृष्टविपरिणतानुषङ्गेण योऽयम् ।
ये यजामहे । यथाग्नूर्याज्यादिरित्याद्युत्सर्गवदनुयाजवर्जमित्याद्यपवा-
दवद्रक्षयेयुरिति गाणगारित्संस्कारत्वादित्यादिहेतुमत्सम्प्रयवदा-
देशान्पशुबन्धे (पातानिति यथाध्वर्युः सम्प्रैषं दद्यात्तद्धोता आदे-
शान् द्रव्यादेशान् कुर्यात् । छागपदेन प्रैषे छागपदे ऽनादेशः ।
आज्येन चाज्यपदेन भेद उद्धृतं पार्श्वतः श्रोणित इत्यादयः शब्दाः

पदवयववाचिनः निपाता इत्युच्यन्ते । तान् पशुवत्क्रियायां पशुवद् द्रव्यान्तरस्य प्रयोग इत्यर्थः। यस्मिन् क्रतावग्नीषोमीयस्थाने सवनीयस्थाने वा पशवेकादशिनी कृता तत्र शालामुखीये त्वाष्ट्रेण पशुना यजेत । तस्य पर्यग्निकरणान्तं कृत्वोत्सर्गः पूर्वमुक्तः । पर्यग्निकृत्वोत्सृजत्यपुनरायनायेति तस्य तावत्येव समाप्तिः आज्येन शेषं संस्थापयेदिति वा आज्येन समापने मन्त्रेषु छागशब्देन निगमाः कार्या इत्येकः पक्षः। आज्यस्य प्रतिनिधित्वेन स्थानिवद्भावात् द्रव्यान्तरत्वे त्वाज्यशब्देन निगमाः कार्याः इत्यन्यः पक्षः । तत्र प्रयोगमाह। यदि त्वध्वर्युरेव आज्येन समाप्नुयुरर्थंच होता कुर्यात्सम्प्रैष वदादेशा पशुध(वि)पारयादिदृष्टान्तवत् पुरस्ताल्लक्षणा पुरो ऽनुवाक्ये इत्यादिलक्ष्यव्यापि लक्षणं तत्सूत्रमित्यर्थः। लक्ष्यव्यापिलक्षणं यस्मिन्निति सप्तमीबहुव्रीहिः। ननु स्वसंज्ञापरिभाषादियोगे पौरुषेयत्वापत्तेः कथं स्मृतिवैलक्षण्यमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * सकलपुरुषप्रत्यक्षवेदप्रति- १६२

पाद्यार्थविषयग्रन्थप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेरपौरुषेयत्वावसायात्सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीत्यादिवदन्यपरसंज्ञादीनीति पूर्वपक्षी मन्यते इत्याशयः । एवं कल्पसूत्राणामपि स्मृत्यधिकरणे वेदमूलत्वं प्रतिपादितमित्यभ्युपेत्य तदाक्षेपेण प्रत्यवस्थानमुपपादितमिदानीमशब्दत्वेन तत्र पूर्वपक्षकरणात्कल्पसूत्रेषु च तदसम्भवादेषां स्मृत्यधिकरणविषयत्वाभावादिह विचारो न विरुद्ध इति परिहारान्तरमाह * अप्रामाण्यमिति * अशक्यत्वमुपपादयति * प्रत्यक्षेति * तत्र स्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षे ऽपगतशब्दता शब्दशून्यतोक्ता सा कल्पसूत्रेष्वशक्या वक्तुमित्यर्थः। न केवलं पूर्वपक्षासम्भवादेषां स्मृत्यधिकरणाविषयत्वं किं तु मूलभूतवेदानुमानेन तत्र सिद्धान्तकरणात् प्रत्यक्षवेदमूलेषु कल्पसूत्रेष्वनुमानायोगात् सिद्धान्तासम्भवेनाप्येषां स्मृत्यधिकरणविषयत्वं नास्तीत्याह * स्मृत्यधिकरणे चेति * यत्र न वैदिकं शब्दमुपलभ्यन्ते इति च सम्भवदशब्दत्वलक्षणपूर्वपक्षहेतुकानामेव तत्रोदाहृतत्वादुदाहरणभाष्यपर्यालोचनयाप्येषां स्मृत्यधिकरणाविषयत्वं प्रतीयतइत्याह * एतानि चेति *

[illegible]

कोपाधिकरणे च ऋत्वर्थस्मृत्युदाहरणानुपपत्तेरयुक्तमित्यपरितोषात्पूर्वमेव परिहारमनुसन्दधाति * न चेति * यद्यप्येषामिहाधिकरणे

१ अध १ पा० १ पु० भा० ।

पूर्वपक्षे प्रामाण्यप्रतिपादनमाभाति तथापि सिद्धान्ते स्वरनियमया-
क्यशेषाभावाभिधानेन वेदवैलक्षण्यप्रतिपादनात्स्वतःप्रामाण्यनि-
राकरणप्रतीतेर्न प्रामाण्यं पूर्वपक्षे प्रतिपाद्यं येनेह तन्निराकरणा-
त्स्मृत्यधिकरणविरोधः स्यादित्यर्थः । परमार्थतस्तु कल्पसूत्राणा-
मपि विप्रकीर्णानेकशाखागतश्रुत्यर्थनिबन्धनेन स्मृतितुल्यत्वात्स्मृ-
त्यधिकरणविषयत्वमस्त्येवेत्यपरितोषात्स्वमतेन सर्वेषां वेदातिरि-
क्तविद्यास्थानानां स्मृत्यधिकरणप्रतिपादितवेदमूलत्वमाक्षिप्येह स-
माधीयतइति परिहारमाह * यद्वेति * स्वातन्त्र्यलक्षणेनातिशयेन
प्रामाण्यमतिप्रामाण्यं, ननु स्मृतीनां प्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनाभावेन
वेदवैलक्षण्यात्कथं स्वतःप्रामाण्याशङ्कत्यपेक्षायां पौरुषेयत्वाङ्गी-
करणेन प्रामाण्याभ्युपगमे कल्पनागौरवापत्तेस्तत्परिहाराया पौरुषे-
यत्वमेवोचितमिति सन्देहोपपादनाय पूर्वपक्षं सम्भावयति * य-
द्वीति * विषयव्याप्त्यर्थं षडङ्गस्यैतद्विचारविषयत्वमाह * यद्वे-
ति * न्यायवत्स्वातन्त्र्यलक्षणप्रयोगशास्त्रत्वसम्भवे वेदशब्द-
वाच्यत्वस्याभियुक्तप्रयोगाधीनत्वात्तदभावे वेदत्वशङ्कानुपपत्तिमा-
शङ्क्य * षडङ्गे ऽपीत्युक्तम् * एतदेव विवृणोति * मन्त्रे-
ति * विरोधाधिकरणस्य शाक्यादिग्रन्थविषयत्वे तदाक्षेपसमाधा-
नार्थं तेषामप्येतदधिकरणविषयत्वं सम्भवतीत्याह * यद्वेति * ननु
विरोधाधिकरणं विषयान्तरासम्भवादनङ्गीकृतमपि केन चित्का-
रणादिग्रन्थस्य वेदमूलत्वसम्भावनामात्रेणाशङ्क्य तन्निराकरणार्थ-
त्वेन व्याख्यातमिदं तु विषयान्तरसम्भवात्किमित्यनङ्गीकृतवेदत्व-
१६३। निराकरणार्थत्वेन व्याख्यायते ऽत आह * शाक्यादयो ऽपि हीति *
कथं वदन्तीत्यपेक्षायामुत्पादाद्वेति शाक्यग्रन्थमुदाहरति *यथेति*
उत्पादादिति प्रवाहनित्यत्वमभिप्रेतम् अनुत्पादादिति कूटस्थनित्य-
त्वम् । तथागता बौद्धाः । धर्मनित्यत्वस्य तत्प्रतिपादकागमनित्य-
त्वमन्तरेणायोगात्तन्नित्यताप्यनेनोक्तेत्याशयः । एतदेवोपसंहरति
* ततश्चेति * वाशब्दो ऽत्राध्याहार्यः । एवमपि किमर्थं विचार्यमि-
त्यपेक्षायामाह * चोदनेति * ननु शाक्याद्यागमस्य वेदमूलत्वे
निराकृतं वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा दूरादेवापास्तम् । कथमत्राशङ्कात
इत्याशङ्क्य रूपकद्वारेणाशङ्कामुपपादयति * काममिति * शाक्या-
दिचोद स्वागमप्रामाण्यप्राप्तं प्रत्यक्षादिमूलत्वेन वेदमूलत्वेन वा

सर्वेषामपि विचारविषयत्वं स्वाभिमतं द्योतयितुं भाष्यकारीयोदाह-
रणस्योपलक्षणार्थतामाह *एवमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यानार्थं प्रयो-
गस्येति भाष्यं व्याचष्टे * का गतिरिति * पूर्वार्द्धेनेति चेदिति सूत्राव
यवो व्याख्यातः प्रयोगशास्त्रशब्दव्याख्यानार्थं सत्यवाचामिति भाष्यं
द्वेधा व्याचष्टे * वेदत्वमिति * पौरुषेयस्य विधायकोपस्थापनमात्र-
चरितार्थत्वेन साक्षादनुष्ठानविधायकत्वाभावात्प्रयोगशास्त्रशब्देना-
पौरुषेयत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यमुक्तमित्याशयः। भाष्यकृता कथमवगम्य
तइति पृष्ठा वैदिकैरेषां संवादो भवतीत्युक्तं तदपौरुषेयत्वे संवादा
नपेक्षत्वादयुक्तमाशङ्क्य वेदसंवादेन प्रामाण्यनिश्चयात्पौरुषेयत्वे
च पुरुषतन्मूलप्रमाणवेदतन्नित्यत्वकल्पनेन गौरवापत्तेरपौरुषेयत्वे-
न प्रामाण्योपपादनार्थतया व्याचष्टे * वेदेनैवेति * ननु माशकादि
समाख्यया पौरुषेयावगमात्तेषां वेदत्व वेदतुल्यत्वं वा न युक्तमित्या-
शङ्कते * ननु चेति* प्रवचनयोगेनापि समाख्योपपत्तेर्न तद्बलेन
पौरुषेयत्वसिद्धिरिति परिहरति * नैतेषामिति * वेददृष्टान्तसूचि-
तमर्थं प्रकटयति * माशकादीति * ननु कल्पादिशब्दानां (चरण-
शब्दो ऽध्येतृपुरुषवाची) चरणविशेषवाचित्वाच्चरणानां चानादि-
त्वात्तन्निमित्तत्वादिसमाख्या युक्ता माशकादिशब्दानां त्वेकपुरुषाभिधा-
यित्वात्तत्समाख्यातग्रन्थानित्यत्वेन युक्तमित्याशङ्क्याह *यथैवेति *
मशकादिव्यक्तीनां वेदसमाम्नानान्यथानुपपत्त्या नित्यत्वं भविष्य-
तीत्याशयः। वेदसमाम्नातेन मशकादिना समाख्यातस्य ग्रन्थस्य
नित्यतेत्यर्थः। ननु न समाख्यामात्रेणैषां पौरुषेयत्वं ब्रूमः किं तु
मशकेनेदं कृतमित्यादिदृढविच्छिन्नाध्येतृस्मरणेनेत्याशङ्क्याह * यथा
चेति * मशकादीनामृषित्वप्रसिद्धेर्ऋषिगतावित्यस्य धातोरिगुपध-
धिकृत्येगुपधात्किदित्यौणादिके इन्प्रत्यये कृते ऋषिशब्दव्युत्पत्तेर्गमेश्च
ज्ञानार्थत्वाद् दृषिदर्शनादिति च स्मरणाद् ऋषिशब्दस्य दर्शननिमि-
त्तत्वप्रतीतेः। करोतेश्चानेकार्थत्वाद् गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसि-
क्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ इति स्मृतिपर्यालोचनया वा प्रक-
थनार्थत्वाद्दर्शनाभिप्रायं कथनाभिप्रायं वा मशकादिकर्तृस्मरणमि-
त्याशय। एतदेव विवृणोति * तथा हीति * प्रयोक्तृग्रहण-दर्शनम-
प्युपलक्षयति। नित्यविधिविषयत्वान्यथानुपपत्त्यापि कल्पसूत्राणां
नित्यत्वमित्याह * ब्रह्मयज्ञेति *पुराणेतिहासानामप्येतेनैव सामान्ये- ११४।२
नापौरुषेयत्वाभ्युपगमान्न तैरनैकान्तिकत्वाशङ्केत्याशयः। पुरुषकृ-
तानामित्यनेनार्थशब्दो नित्याभिप्रायो व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातः।

---

१ षष पा॰ २ पु॰ मा॰। १

ऋषिणा दृष्टं प्रोक्तं चेत्यस्मिन्नर्थे तद्धितोपपत्तेरसतश्च दर्शनप्रवच-
नायोगात्कालानवच्छेदेन सर्वदा सत्त्वप्रतीतेरार्षशब्दस्य नित्यपर्या-
यत्वसिद्धिः। नन्वर्थवादाद्यभावादिदमुदाहृतत्वेनैवाम्नायेऽस्य प्रती-
यतइत्याशङ्क्याह * अरुणेति * प्रत्युत वेदतुल्यत्वेनैवायमीयतइति
दर्शयितुम् * सर्वथार्षिकैरित्याद्युक्तम् * आर्षत्वप्रसिद्ध्यापि मुख्य-
कल्पत्वं प्रतीयतइत्याह * आर्षमिति * न केवलं न्यायमात्रेण मुख्य-
कल्पस्य प्रतीयेत किं तु सूत्रकारवचनादपीत्याह * लाटेति * सूत्र-
काराभ्यामपि ब्राह्मणविहितादप्यार्षकल्पविहितगरीयस्त्वमङ्गीकृत्य
तत्प्रत्यक्षविहितां स्वितीदमुक्तमित्यन्वयः। कोऽत्रार्षः कल्पो विवक्षि-
त इत्याकाङ्क्षायाम् * मशकमपेक्ष्येत्युक्तम् * ननु ब्राह्मणस्यापि
स्वतःप्रामाण्यात्कथं तस्मात्कल्पगरीयस्त्वमित्याशङ्क्य दृढकल्प-
प्रामाण्यापेक्षयेत्युक्तम्। कल्पप्रामाण्यं निश्चितमभिप्रेत्यातिशयमा-
त्रं गरीयस्त्वाभिधानमित्याशयः। कात्यायनेनापि कल्पगरीयस्त्वम-
ङ्गीकृतमित्याह * कात्यायनेन चेति * यद्यपि यथार्थो ब्राह्मणगतानां
स्तोत्रसाधनसामविशेषोपदेशिनां सामविशेषलक्षणार्थे वाक्यशेषे कर्त-
व्ये यथा मातृकं मया लक्षणं करिष्यतइति कात्यायनवचनस्यार्थः। न के-
वलं प्रतिज्ञामात्रं किं तु कृतमपि तथैवेत्याह * मया चेति * गवा-
मयनिकस्य प्रथमस्याह्नः प्रायणीयसंज्ञकस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनसाम-
विशेषापेक्षायां यद्ब्राह्मणेनाग्निष्टोमसाधनत्वेन जराबोधीयं वि-
हितम्। तत्कात्यायनेनार्भवपवमानाख्यस्तोत्रान्तरसाधनेषु सप्तसु
सामसु लक्ष्यमाणेषु तदीयात्प्रथमाद्गायत्र्यात्साम्नस्तृतीयत्वेन
लक्षितं जरासादिति सूत्रेणेत्यर्थः। कथमनेन सूत्रेण जराबोधीय-
मार्भवीयगायत्रतृतीयत्वेन लक्षितमित्यपेक्षायामाह * आर्भवीयेति *
माध्यन्दिनपवमानेऽपि गायत्रसंज्ञायास्तद्व्यावृत्त्यर्थमार्भवीयविशेषणं
प्रकृतार्भवपवमाने संहितस्य गायत्रानन्तरत्वात्तस्यैव सर्वत्र समिति
संज्ञा माभूदिति गायत्रेणोपलक्षणं यद्यप्यार्भवपवमाने गायत्रानन्तरं
साम तत्र तस्य सामिति संज्ञेत्यर्थः। परशब्देन मादिति पञ्चमी पर्या-
येन व्याख्याता कथं जराशब्दस्य जराबोधीयपर्यायत्वेत्यपेक्षायां पदै-
कदेशादित्युक्तम्। न केवलमन्यत्र विनियोगाद् ब्राह्मणानादरः किं त्व-
ग्निष्टोमसामत्वेनाविनियोगादपीत्याह * दैवदेन चेति * अग्नि-
१६५।२ ष्टोमसाम्नो यज्ञायज्ञीयमिति सूत्रेण प्राप्तस्याग्निष्टोमसामत्वेन य-
ज्ञायज्ञीयमेव नियतमित्यर्थः। नन्वार्भवीयगायत्रतृतीयत्वेन यज्ञा-
विदाद्ब्राह्मणे सामान्तरविधानाद् जराबोधीयस्य तत्र विनियोगे
ब्राह्मणविरोधः नाप्यग्निष्टोमसामत्वेन यज्ञायज्ञीयनियमे ब्राह्मणे मा-

ष्यथो खल्वाहुर्यज्ञायज्ञीयमेवाग्निष्टोमसामकार्यमिति तस्य नियत-
त्वादित्याशङ्क्याह * यदि चेति * यज्ञायज्ञीयनियमे अरावोधी-
यन्निध्यानर्थक्यापत्तेरेवकारस्य च यदेव प्रकृतौ तदेवात्रापीत्येवं प-
रत्वेनोपपत्तेर्विकल्पपरमेव ब्राह्मणमित्याशयः । एवं तर्हि कात्याय-
नवचनं प्रत्यक्षविरोधादग्राह्यं स्यादित्याशङ्क्याह * बहिति * यद्यपि
कात्यायनसूत्रं पौरुषेयं तथापि तस्य वेदोत्थापिनां न्यायानामध्येयं
सम्यङ्न्यायो ऽयं न्यायाभास इति विवेककुशलत्वाद्याकुशलैर्मिथ्या-
यादित्वमध्यवसातुं शक्यमित्यर्थ.। परमार्थतस्त्वस्मिन्पूर्वपक्षे सर्वेषा-
मपौरुषेयत्वान्न कस्य चिद्बाध इत्येतावानाशयः । करोतिप्रणय-
त्यादिप्रयोगास्तु प्रवचनाभिप्रायेण दर्शनाभिप्रायेण वा व्याख्येया
इत्युक्तमेव । श्रुतिबलादप्येवं वेदतुल्यत्वमवसीयत इति प्रतिपाद-
नार्थमाचार्यवचनइतिभाष्यं व्याचष्टे * आचार्यवचनानां चेति *
ननु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्तत्प्रतिपादनपरा श्रुतिरनर्थिका स्यादित्या-
शङ्क्य स्वत सिद्धस्यापि प्रामाण्यस्यापवादशङ्कानिरासाय प्रमाणा-
न्तरापेक्षायां तादर्थ्येन प्रामाण्यश्रुतिसाफल्यप्रतिपादनार्थं प्रत्यक्षत
इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * यथा चेति * श्लोकाभिप्रायं विवृणोति
* यान्यपीति * अनाप्तवाक्येष्वपि सम्वादेनापवादाशङ्का निवर्त्तते
किमुतापौरुषेयेष्वित्याशयः । एतदेवोपसंहरति * सत्यवाचां चे-
ति * तुल्यकल्पत्वएवोपपत्त्यन्तरप्रतिपादनार्थं वेदवाक्यैश्चेति भा-
ष्यं व्याचष्टे * अपि चेति * तुल्यत्वोपपादनार्थैवातिशयोक्तिः ।
याज्ञिककर्तृकादरार्थतया व्याख्याय ब्रह्मयज्ञविधिकृतादरार्थतयैतदेव
व्याचष्टे *तुल्यं चेति* सम्प्रदायो ऽध्ययनं तद्विधायक य एवं विद्वा-
न्स्वाध्यायमधीतइति ब्रह्मयज्ञविधिवाक्यं तद्वेदवाक्यैः सह कल्पसू-
त्राणां तुल्यमित्यर्थः । अध्येतृकर्तृको वादरो ऽनेन भाष्येणोक्त इति
तृतीयं व्याख्यानमाह * अथ चेति * यत्सतुल्यत्वमेव दर्शयति
* अनुयोगेष्विति * वेदकौशलजिज्ञासार्थं तत्तद्वेदभागचिह्नलेख्या- १६६॥१
नि घटिकायां कुम्भाख्यायां निक्षिप्य तत्तद्वेदभागपरीक्षाकाले ता-
न्याकृष्याकृष्टलेख्यचिह्नितं वेद पठत्यध्येतारो न युञ्जतइति घटिका-
मार्गवर्त्तिनो ऽनुयोगाः तस्मादित्युपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * एतमेव न्यायं विद्यास्थानान्तरेष्वतिदिशति * एतेनेति *
स्मृतीनां च धर्मशास्त्रव्यपदेशादपि स्वातन्त्र्यलक्षणा प्रयोगशास्त्रताव-
सीयतइत्याह * धर्मेति * तुल्यवच्च विद्यास्थानत्वव्यपदेशात्स-
र्वेषां तुल्यतेत्याह * अपि चेति * वैदिकमन्त्रप्रकाश्यप्रकाशक-
त्वादप्येषां वेदत्वमवसीयतइत्याह * किं चेति * नन्ववेदत्वे ऽपि

स्मृतीनां वेदमूलत्वेन तत्प्रतिपाद्यानामष्टकादीनां वैदिकत्वाद्वैदिक-
मत्र प्रकारद्वयं च युक्तमित्याशङ्क्याह * एवं चेति * कल्पनागौरवा-
पत्तेर्वेदमूलकत्वकल्पनातो वेदत्वकल्पनैव ज्यायसीत्यर्थः । ननु
नित्यत्वपक्षे तस्य चाप्रामाण्यस्य च कल्प्यत्वाद्वेदत्वपक्षे च तस्यापि
तृतीयस्य कल्प्यत्वाद्गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * सिद्धानामिति * नि-
त्यत्वे सति निर्दोषत्वेनैव प्रामाण्यसिद्धेर्नित्यतैवैका साध्या सा चा-
ध्ययस्मरणेनैव सुसाधा वेदता च वेदार्थविषयत्वात्प्रकल्प्यत इत्यर्थः।
एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * किं तु यान्येवेत्युत्तरश्लोको
योज्यः । वेदमूलत्वे च तत्समर्पणक्लेशाधिक्यापत्तेरेषामेव वेदत्वं
१६७।* युक्तमित्याह * मन्वादिभिरिति * मूलसमर्पणक्लेशाङ्गीकरणे
ऽप्येषां प्रति फल्गुकत्वादग्राह्यत्वं स्यादित्याह * के हीति * प्रति-
फल्गुकानामग्राह्यत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथा चेति * ननु वे-
दमूलत्वे ऽपि सम्प्रदायविनाशभयेनासमर्पणीयत्वाच्च क्लेशापत्तिर्नो-
प्यग्राह्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * सम्प्रदायेति * एतदेव विवृणोति
* वेदेति * अवेदत्वे च तद्विज्ञातस्यार्थस्य श्रेय:साधनत्वाभावाप-
त्तेः शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह * वेदादेव चेति *
नन्वस्तु तर्हि वेदवाक्यानामेव विप्रकीर्णानामेकत्र सन्नि-
वेशस्य मन्वादिभिः कृतत्वात्पौरुषेयतेत्याशङ्क्याह * न वे-
ति * एतदेव विवृणोति * इदानीमिति * ननु मूलान्तराणामे-
कत्र कल्पना रचना युज्यते सम्प्रदायविनाशापत्तेरिति योज्यम् ।
उपसंहरति ननु पौरुषेयत्वे ऽपि वेदमूलत्वेन धर्मप्रामाण्योपपत्तेः
कथं तदभ्युपगमे नित्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * चोदनेति * इष्ट-
साधनत्वमात्रेण धर्मत्वे कृष्यादेरपि धर्मत्वापत्तेर्विध्यनुष्ठापितत्वेन
धर्मत्वाद्विधेश्च पौरुषेयेषु पुरुषाभिप्रायप्रतिपादकत्वेनासम्भवाद्धर्म-
प्रामाण्यासम्भव इत्याशय. । स एव ब्राह्मणस्याप्यवेदत्वे चोदना-
त्वाभावे ऽर्थवादरूपस्य विध्येकवाक्यत्वाभावे धर्मप्रामाण्यं नास्तीति
वदता विवृतः । एतदेवोपसंहरति * तेनेति * ननु मूलभूतचोद-
नाकल्पनेनैषां धर्मप्रामाण्यं भविष्यत्यत आह * वदन्तीति *
चोदनाकल्पने तन्मात्रेणोपक्षीणानां धर्मप्रतिपत्तावव्यापारादप्रामा-
ण्यापत्तिरित्याशयः । यावदुक्त शब्देन विषयीकृतं तावत्येव शब्दः प्र-
माणं येषां तैरित्यस्मिन्नर्थे ऽव्ययीभावगर्भो बहुव्रीहिः । ननूक्तार्था-
न्यथानुपपत्त्यानुक्तकल्पनमपि युक्तमेवेत्याशङ्क्याह * उक्तमिति *
उक्तं धर्मरूपमर्थमादौ परित्यज्यानुक्तं वेदवाक्यं तावत्प्रतीयते क-
ल्प्यते अनुक्तेन च वेदवाक्येन सपूर्वपरित्यक्तो ऽर्थो ऽपि पश्चात्प्र-

तीयतइति यत्कल्पतं तत्कथानुपपत्त्येत्यर्थः । विद्यास्थानान्तरेषु पूर्वपक्षमुक्तमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * शाक्यादिग्रन्थानां वा नित्यत्वमनेन सूत्रेणोच्यतइत्याह * शाक्यादीति * शाक्यादिग्रन्थनित्यत्वे को न्याय इत्यपेक्षायामाह * येनेवेति* नन्वेवं सत्यासत्वलक्षणगुणाभावात्कथं प्रामाण्यसिद्धिरित्याशङ्क्य स्वतस्त्वाङ्गीकरणेन परिहरति * बोधकत्वादिति * कथमकृतकमित्यपेक्षाया ङ्कृते * स्मरणवर्जनादित्युक्तम् * ननु सामाख्यानिकं कर्तृस्मरणम स्तीत्याशङ्क्याह * बुद्धेति * यथाक्रमं दृष्टान्तद्वयम्नुपलब्धिविरोधादिदूषणमपि वेदवत्परिहर्त्तव्यमित्याह * यावदेवेति * उपसंहरति * तेनेति * नासन्नियमादिति सिद्धान्तसूत्रं स्वयं तावद्व्या १६१।१ चष्टे * एवमिति * यदेतत्सर्वेषामविशेषेण नित्यत्वं वेदत्वं स्वतःप्रमाणत्वं तत्कारणं च कर्तृस्मरणवर्जनाद्युक्तं न तस्य किं चिन्नित्यं निबन्धनं नियतं कारणमागमो न्यायो वास्तीत्यर्थः ।अनेन चासन्नियमादिति हेतुर्निबन्धनाभावादित्येवं व्याख्यातः । सर्वसाम्योक्तेरसन्निबन्धनत्वमेवोपपादयितुं चतुर्द्धा वैलक्षण्यमाह * इहेति * वेदतदङ्गधर्मशास्त्रशाक्यादिग्रन्थरूपेषु तुल्यत्वेनोपन्यस्तेषु अर्थेषु मध्ये वेदेषु या वेदत्वनित्यता बुद्धिः सा वेदस्वरूपदर्शनादेव जायते बाधकाभावाच्च पारमार्थिकी तदङ्गेषु तु कल्पसूत्रेषु शिक्षादिषु च वैदिकग्रहेष्टकाद्यर्थप्रबन्धान् षडङ्गमेक इतिस्मृतेश्च वेदत्वनित्यत्वबुद्धिर्जायमाना दृढकर्तृस्मरणान्मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयमिति बहुमतिविरोधाच्च भ्रान्तिर्द्धर्मशास्त्रेषु वैदिकग्रहाद्यर्थनिबन्धलिङ्गाभावाद्वेदत्वास्मरणाच्च वेदत्वनित्यत्वबुद्धिरजायतैव शाक्यादिग्रन्थेषु त्वतीन्द्रियार्थनिबन्धनेन स्थितैवेयं धर्मनित्यतेत्यादिपर्यालोचनया च वेदत्वनित्यत्वबुद्धिर्जातापि स्वसिद्धान्तविरोधाद् दुष्यतीत्यर्थः । ननु शाक्यादिग्रन्थेषु स्वसिद्धान्तविरोधात्कथं वेदत्वनित्यत्वबुद्धिर्जायते इत्याशङ्क्याह * परेणेति*उक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाकोवाक्यम् । प्रतिभाने किं कारणमित्यपेक्षायां परवाक्येभ्यो ऽवगतानां नित्यत्वोपपत्तीनां स्वागमेष्वारोपः । प्रतिभानकारणत्वेनोक्तः । ननु स्वसिद्धान्तज्ञाने परोक्तोपपत्त्यां ऽरोपो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * छायामिति * स्वागमप्रामाण्यप्रतिज्ञाहान्या पराजयान् मुखच्छायां नश्यन्तीं रक्षयितुमित्यर्थः । यद्यप्यात्मीयं सिद्धान्तं जानन्तीत्यध्याहृत्य तथापिशब्दो योज्यः । एतदेवोदाहरणनिष्ठमाह * यथेति * ननु वेदमूलत्वेनापि स्वागमप्रामाण्यसिद्धेर्नित्यत्वाभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्याह * प्रद्वेषादिति * ननु स्वानङ्गीकृतनित्यत्वाभिधानादसत्यवादित्वं स्या-

स्मृतीनां वेदमूलत्वेन तत्प्रतिपाद्यानामष्टकादीनां वैदिकत्वाद्वैदिक-
मत्र प्रकाश्यं च युक्तमित्याशङ्क्याह * एवं चेति * कल्पनागौरवा-
पत्तेर्वेदमूलकत्वकल्पनातो वेदत्वकल्पनैव ज्यायसीत्यर्थः । ननु
नित्यत्वपक्षे तस्य चाप्रामाण्यस्य च कल्प्यत्वाद्वेदत्वपक्षे च तस्यापि
तृतीयस्य कल्प्यत्वाद्गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * सिद्धानामिति * नि-
त्यत्वे सति निर्दोषत्वेनैव प्रामाण्यसिद्धेर्नित्यतैवैका साध्या सा चा-
ध्यस्मरणेनैव सुसाधा वेदता च वेदार्थविषयत्वात्प्रकल्प्यतइत्यर्थः।
एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * किं तु यान्येवेत्युत्तरश्लोको
योज्यः । वेदमूलत्वे च तत्समर्पणक्लेशाधिक्यापत्तेरेषामेव वेदत्वं
१६७॥ युक्तमित्याह * मन्वादिभिरिति * मूलसमर्पणक्लेशाङ्गीकरणे
ऽन्येषां प्रति कञ्चुकत्वादग्राह्यत्वं स्यादित्याह * के हीति * प्रति-
कञ्चुकानामग्राह्यत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथा चेति * ननु वे-
दमूलत्वेऽपि सम्प्रदायविनाशभयेनासमर्पणीयत्वान्न क्लेशापत्तिर्ना-
प्यग्राह्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * सम्प्रदायेति * एतदेव विवृणोति
* वेदेति * अवेदत्वे च तद्विज्ञातस्यार्थस्य श्रेयःसाधनत्वाभावाप-
त्तेः शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह * वेदादेव चेति *
नन्वस्तु तर्हि वेदवाक्यानामेव विप्रकीर्णानामेकत्र सन्नि-
वेशस्य मन्वादिभिः कृतत्वात्पौरुषेयतेत्याशङ्क्याह * न वे-
ति * एतदेव विवृणोति * इहापीति * ननु मूलान्तरायामे-
कत्र कल्पना रचना युज्यते सम्प्रदायविनाशापत्तेरिति योज्यम् ।
उपसंहरति ननु पौरुषेयत्वेऽपि वेदमूलत्वेन धर्मप्रामाण्योपपत्तेः
कथं तदभ्युपगमे नित्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * चोदनेति * दृष्ट-
साधनत्वमात्रेण धर्मत्वे कृष्यादेरपि धर्मत्वापत्तेर्विध्यनुष्ठापितत्वेन
धर्मत्वाद्विधेश्च पौरुषेयेषु पुरुषाभिप्रायप्रतिपादकत्वेनासम्भवाद्धर्म-
प्रामाण्यासम्भव इत्याशयः । स एव ब्राह्मणस्याप्यवेदत्वे चोदना-
त्वाभावे ऽर्थवादरूपस्य विध्येकवाक्यत्वाभावे धर्मप्रामाण्यं नास्तीति
वदता विवृतः । एतदेवोपसंहरति * तेनेति * ननु मूलभूतचोद-
नाकल्पनेनैषां धर्मप्रामाण्यं भविष्यत्यत आह * वदन्तीति *
चोदनाकल्पने तन्मात्रेणोपक्षीणानां धर्मप्रतिपत्तावव्यापारादप्रामा-
ण्यापत्तिरित्याशयः । यावदुक्तं यद्वेन विपर्यस्तं तावत्येव शब्दः प्र-
माणं येषां तैरित्यस्मिन्नर्थे ऽव्ययीभावगर्भो बहुव्रीहिः । ननूक्तार्था-
न्यथानुपपत्त्यानुक्तकल्पनमपि युक्तमेवेत्याशङ्क्याह * उक्तमिति *
उक्तं धर्मरूपमर्थमादौ परित्यज्यानुक्तं वेदवाक्यं तावत्प्रणीयते क-
ल्प्यते अनुक्तेन च वेदवाक्येन सपूर्वपरित्यक्तो ऽर्थो ऽपि पश्चात्क-

तीयतइति यत्कल्पनं तत्कथानुपपत्स्येत्यर्थः। विद्यास्थानान्तरेषु पूर्व-
पक्षमुक्तमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * शाक्यादिग्रन्थानां या
नित्यत्वमनेन सूत्रेणोच्यतइत्याह * शाक्यादीति * शाक्यादि-
ग्रन्थनित्यत्वे को न्याय इत्यपेक्षायामाह * येनैवेति * नन्वेवं सत्या-
सत्वलक्षणगुणाभावात्कथं प्रामाण्यसिद्धिरित्याशङ्क्य स्वतस्त्वा-
ङ्गीकरणेन परिहरति * बोधकत्वादिति * कथमकृतकमित्यपेक्षाया
कृते * स्मरणवर्जनादित्युक्तम् * ननु सामाख्यानिकं कर्तृस्मरणम
स्तीत्याशङ्क्याह * युद्धेति * यथाक्रम दृष्टान्तद्वयम्मनुपलब्धिविरोधा
दिदूषणमपि वेदवत्परिहर्त्तव्यमित्याह * यावदेवेति * उप
संहरति * तेनेति * नासन्नियमादिति सिद्धान्तसूत्रं स्वयं तावद्व्या १६०।१
चष्टे * एवमिति * यदेतत्सर्वेषामविशेषेण नित्यत्वं वेदत्वं स्वत.प्र
माणत्वं तत्कारणं च कर्तृस्मरणवर्जनाद्युक्तं न तस्य किं चिन्नित्यं नि
बन्धनं नियतं कारणमागमो न्यायो वास्तीत्यर्थः। अनेन चासन्नियमा
दिति हेतुर्निबन्धनाभावादित्येवं व्याख्यातः। सर्वेषामयोक्तेरसन्निब-
न्धनत्वमेवोपपादयितुं चतुर्धा वैलक्षण्यमाह * इहेति * वेदतदङ्ग-
धर्मशास्त्रशाक्यादिग्रन्थरूपेषु तुल्यत्वेनोपन्यस्तेषु अर्थेषु मध्ये वेदे-
षु या वेदत्वनित्यता बुद्धिः सा वेदस्वरूपदर्शनादेव जायते बाधका-
भावाच्च पारमार्थिकी तदङ्गेषु तु कल्पसूत्रेषु शिक्षादिषु च वैदिक-
ग्रहेष्टकाद्यर्थप्रबन्धान् षडङ्गमेक इतिस्मृतेश्च वेदत्वनित्यत्वबुद्धिर्जा-
यमाना दृढकर्तृस्मरणान्मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयमिति बहु-
मतिविरोधाच्च भ्रान्तिर्धर्मशास्त्रेषु वैदिकग्रहाद्यर्थनिवर्न्यलिङ्गाभा-
वाद्वेदत्वास्मरणाच्च वेदत्वनित्यत्वबुद्धिरजायतैव शाक्यादिग्रन्थेषु
त्वतीन्द्रियार्थनिबन्धनेन स्थितेयं धर्मनित्यतेत्यादिपर्यालोचनया च
वेदत्वनित्यत्वबुद्धिर्जातापि स्वसिद्धान्तविरोधाद् दुष्यतीत्यर्थः। ननु
शाक्यादिग्रन्थेषु स्वसिद्धान्तविरोधात्कथं वेदत्वनित्यत्वबुद्धिर्जायते
इत्याशङ्क्याह * परेणेति * उक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाकोवाक्यम्। प्रतिभा-
ने किं कारणमित्यपेक्षायां परवाक्येभ्यो ऽवगतानां नित्यत्वोपपत्तीनां
स्वागमेष्वारोपः। प्रतिभानकारणत्वेनोक्तः। ननु स्वसिद्धान्तज्ञाने
परोक्तोपपत्त्यां ऽरोपो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * छायामिति *
स्वागमप्रामाण्यप्रतिज्ञाहान्या पराजयान् मुखच्छायां नश्यन्तीं रक्ष-
यितुमित्यर्थः। यद्यप्यात्मीयं सिद्धान्तं जानन्तीत्यध्याहृत्य तथापिश-
ब्दो योज्यः। एतदेवोदाहरणनिष्ठमाह * यथेति * ननु वेदमूलत्वे-
नापि स्वागमप्रामाण्यसिद्धेर्नित्यत्वाभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्याह *
प्रद्वेषादिति * ननु स्वानङ्गीकृतनित्यत्वाभिधानादसत्यवादित्वं स्या-

दित्याशङ्क्याह * तन्मात्रे ऽपि चेति * नित्यत्वाभिधानादसत्यवा-
दित्वाभावे ऽपि स्वागमप्रामाण्याभिधानविषये सत्यवादिता सेत्स्य-
तीत्यर्थः । नन्वहिंसादेर्वेदमूलस्याभिधानात्कथं तेषां वेदमूलत्वे प्र-
द्वेष इत्याशङ्क्याह * भूयसामिति * शाक्यैरप्यहिंसादि वेदवत् स्वा-
तन्त्र्येणैव विधीयते न वेदादुपलभ्येत्यर्थः । नित्यत्वप्रतिपादने किं
तेषां प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह * ततश्चेति * वेदनित्यत्ववागाभा-
भासैर्विमोह्यते विभ्राम्यते विप्रतीपीक्रियते निवार्यतइत्यर्थः । ननु
तैर्नित्यत्वस्यासत्त्वलक्षणवाक्यप्रामाण्यकारणगुणाभावापादकत्वेन वे-
दप्रामाण्यबाधकत्वादभ्युपगन्तव्यं वेदत्वाभिधानेन नित्यत्वाभिधा-
नेन वा स्वागमाप्रामाण्य विमोह्यतइत्याशङ्क्याह * यादृशेति *
यादृशं परेणोक्तं तादृशमविचार्यैव ये मन्यन्ते यादृशतादृशा अनिपु-
णाः । तैरप्यतीन्द्रियविषये पुरुषवचनप्रामाण्यस्य निराकर्त्तुमशक्य-
त्वान्निरुत्तरीकृताः परवाक्यान्यनुकुर्वन्तः स्वागमनित्यत्वमाहुरित्य-
न्वयः । ननु चक्षुरादीनामतीन्द्रियार्थग्रहणासामर्थ्ये ऽपि भावना-
देरतीन्द्रियार्थग्रहणसामर्थ्यस्य तैरुपपादितत्वात्कथं निरुत्तरत्वमि-
त्याशङ्क्य * बालेत्याद्युक्तम् * अनेन चोपपत्तिवाक्येन स्वाग-
गमप्रामाण्यं साधयामो ऽनेन चेति यद्यपि हृदयं व्याकुलयन्ति तथापि
प्रक्षीणकुहेतुवचनजालत्वेन तद्वाक्यानां बालानुकरणवाक्यसदृशा-
त्वान्न स्वपक्षसाधनक्षमतास्तीत्यर्थः । ननु नित्यत्वे ऽपि वा-
क्यप्रामाण्यकारणासत्त्वलक्षणगुणाभावात्प्रामाण्यानुपपत्तेः परवा-
क्यानुकरणमनर्थकमित्याशङ्क्य * अपौरुषेयत्वेत्युक्तम् * मी-
मांसकोपपादितस्वत प्रामाण्यनिराकरणाशक्तेरित्याशयः।परवाक्या-
नुकरणे मूर्खनरस्य गोत्रप्रश्नविषयमुत्तरं दृष्टान्तः । की-
दृशमुत्तरमित्यपेक्षायाम् * यद्वेत्युदाहरणम् * ननु शा-
१७०।१ क्यादीनामागमनित्यत्वोक्तावपसिद्धान्तापत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह
अस्मदीयमिति आगमनित्यत्वप्रतिपादकं यद्भवतां वाक्यं तदस्म-
दीयमिति मीमांसकैरुदिताः शाक्यादयो ऽस्माकमेवैतद्वाक्यं मी-
मांसकैः श्रुत्वा हृतमिति जल्पन्तीत्यर्थः । कथमेवं ते मिथ्यावदन्ती-
त्याशङ्क्याह * त्यक्तलज्जमिति * क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकनिर्देशः
एवं शाक्यादिग्रन्थेषु वेदत्वनित्यत्वबुद्धेर्जन्मोपपाद्य दूषणमाह * त-
त्रेति * कथं क्षणिकवादित्वप्रसिद्धिस्तेषामित्याशङ्क्याह *धर्म इति*
केन ग्रन्थेनाय धर्मः शाक्येनोपदिष्ट इत्यपेक्षायां तदीयं ग्रन्थं पठति
* क्षणिका इति * सर्वेषां संस्काराणां संस्कृतानां कृतकानां क्ष-

१ चाभिधानाक्षर० १ पृ० पा०

णिकत्वेनाखिरत्वाक्रियाकालं यावत् स्थायित्वाभावाच्च क्रियाव्यापारः कुतः सम्भवतीति क्रियापदार्थं निषेधता शाक्येन सर्वस्य संस्कृतस्य कृतकस्यानित्यत्वलक्षणो धर्मो ऽभिहित इत्यर्थः। नन्वकृतकानां प्रतिसंख्यानिरोधत्र्याम्नां शाक्यैर्नित्यत्वाभ्युपगमात्तन्न्यायेनागमस्यापि नित्यत्वं तेषामभिमतं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * बुद्धीति * मुद्गरप्रहाराद्युत्तरकालीनस्य घटाद्यभावस्य प्रतिसंख्यानिरोधाख्यस्य व्योमवच्चावरणाभावरूपस्यावस्तुत्वात्कृतकत्वादिधर्मयोगासम्भवे ऽप्यागमस्य वस्तुत्वात्कृतकत्वं क्षणिकत्वं च शाक्यानामभिमतमेवेत्याशयः। वस्तुत्वं चार्थक्रियाकारित्वलक्षणं बुद्धेर्ग्राहकशक्तियोगाद् बोध्यस्य च ग्राह्यशक्तियोगाच्चेतरस्येति दर्शयितुम् * बुद्धिबोध्यत्वमित्युक्तम् * विशेषतश्च पदाद्यनित्यत्वाभिधानादागमनित्यत्वं शाक्यानामनभिमतमिति ज्ञायतइति तदीयग्रन्थोपन्यासेनैव दर्शयति * तथेति * शब्देनाभिव्यक्तिर्युज्यते सा ह्रीन्द्रियसंस्काराद्वा स्याद्विषयसंस्काराद्वा द्वेधापि दोषो ऽस्ति। कथमित्यपेक्षायां बुद्धेर्नियमादित्युक्तं कश्चिदेव शब्दः केन चिदेव युज्यते इति द्विविधो बुद्धिनियमो दृश्यते स चेन्द्रियसंस्कारपक्षे गोशब्दाभिव्यक्त्यर्थं संस्कृतेन श्रोत्रेण सर्वगतत्वेन तत्समानदेशस्याप्युपलम्भापत्तेर्विषयसंस्कारपक्षे स्रुघ्नसंस्कृतस्य शब्दस्य पाटलिपुत्रे ऽप्युपलम्भापत्तेर्न युज्यते इति शाक्यग्रन्थार्थः। ननु पदाद्यनित्यत्वे ऽप्यागमनित्यत्वमवध्यस्मरणादिना सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्वन्तूनिति * पदसङ्घातात्मकस्यागमस्य पदाश्रितत्वात्तदनित्यत्वे नित्यत्वं न युज्यतइत्याशयः। आगमनित्यत्वसिद्ध्यर्थं चोपकल्पिते पदादिनित्यत्वे शाक्यैर्निराकृतमागमनित्यत्वमिति रूपकद्वारेणाह * यावदिति * आगमनित्यत्ववेश्मार्थे यावत्पदनित्यत्वादिदारूपकल्पितं तस्मिन्दृष्टाक्योक्तैर्हेत्वाभासाग्निर्निर्दग्धे तदागमनित्यत्वरूपं वेश्म दुष्करमित्यर्थः। ननु कूटस्थनित्यत्वासम्भवे ऽपि व्यवहारानित्यत्वं प्रवाहनित्यत्वापरपर्यायं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * व्यवहारेति * अर्थप्रतिपादनलक्षणक्रियानित्यत्वमिह व्यवहारानित्यत्वं वाच्यम्। न चाश्रयनित्यत्वं विना तदाश्रितक्रियानित्यत्वं युक्तमित्यर्थः। नन्वाश्रयस्य पदादेः कूटस्थनित्यत्वाभावे ऽपि प्रवाहनित्यत्वात्तदाश्रितक्रियानित्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * पदावयवभूतानां वर्णानामपि क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च पदार्थनित्यत्वस्यापि जातितो व्यक्तितो वा ऽनुपपत्तेर्न पदादेः प्रवाहनित्यतापि शाक्यपक्षे सम्भवतीत्याशयः अतः स्थितैवैषां धर्मनित्यतेति वचनाच्छाक्यागमे वेदत्वानि-

त्यत्घबुद्धिर्जातापि सर्वक्षणिकसिद्धान्तविरोधाद् दुष्यतीत्युपसंहर-
७१।१ ति * स्थितैवेति * किं च क्षणिकत्वे पूर्वोपलब्धाया धर्मताया नि-
र्देशकाले विनष्टत्वादेपेति सर्वनामनिर्देश एव तावन्न युक्तः चिरवि-
नष्टत्वाद्धेपेत्यस्य तदेकवाक्यतात्यन्तमयुक्तेत्याह * एषेति * अत्रैव
सूत्रं योजयति * तेनेति * असत्त्वस्य क्षणिकत्वस्य सर्वपदार्थेषु
विशेषतश्च पदादिषु नियमाभिवद्धत्वादभ्युपगतत्वादागमानित्यत्वा-
नुपपत्तिं प्रतिपाद्यमालोच्य प्रागसतश्च कृत्रिमस्यातीन्द्रिये ऽर्थे स्वात-
न्त्र्यलक्षणं प्रयोगशास्त्रत्वाभावं प्रतिपाद्यमालोच्यैतत्सूत्रमित्यर्थः ।
असाधुशब्दाभिप्रायो वायमसच्छब्दो व्याख्येय इत्याह * असाध्वि-
ति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * मागधेति * मागधभाषागता असाधवः
शब्दा मागधाः दाक्षिणात्यभाषागता दाक्षिणात्याः । तदुभयापभ्रं-
शप्रायाश्चासाधवो ये शब्दास्तैर्निबन्धनं येषामागमानामिति विग्रहः
मागधदाक्षिणात्या एव तावदसाधव शब्दाः तदपभ्रंशास्त्वसाधुतरा
इत्याशय ।ममापि भिक्षवः कर्म चत्तपवाशरीरपातादित्याद्यागमार्थः
उत्क्षिप्ते लोष्टे उत्क्षेपे ऽस्ति कारणं पतने नास्ति कारणमस्त्युर्द्ध्वं
च कारणम् इमे च संस्कृता धर्माः सम्भवन्ति सकारणा अ-
कारणा विनश्यन्ति । उत्पत्तिमनुकारणमपेक्षन्तइत्याद्यागमान्त-
रार्थः उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * ततश्चेति * नन्ववध्यस्मरणे ऽप्यसाधुश-
ब्दभूयिष्ठत्वादिना शाक्याद्यागमानां कृतकत्वापादने वेदस्यापि पद-
सङ्घातात्मकत्वादिहेतुना कृतकत्वमापद्येतेत्याशङ्कां निराकुर्वन्निहैका
परमार्थेनेतिश्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे*वेदेषु हीति * आदिमात्रदर्श-
नाद्वेदे पौरुषेयत्वभ्रान्तिर्निवर्त्तते किमुत समस्तवेददर्शनादित्याह*आ-
दिमात्रमिति*कथमित्यपेक्षिते पौरुषेयत्वे ऽप्यवैलक्षण्यं दर्शयितुं पौरु-
षेयग्रन्थानां तावत्प्रमाणान्तरानुसारिपदवाक्यनिषिद्धत्वमाह*इष्टार्थे-
१७२।२ ष्वित्ति * वेदानां तद्वैलक्षण्यात्पौरुषेयत्वासम्भवं दर्शयन्नृग्वेदस्य ताव-
दलौकिकप्रायनियतस्वरकपदनियद्धत्वात्पौरुषेयत्वासम्भवमाह *प्र-
पाठकेति * आदिमात्रदर्शनेनाप्यृग्वेदस्यापौरुषेयत्वन्निर्धार्यतइत्याह *
* अग्निमिति * कथमस्य पौरुषेयत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह
* यजुर्वेदस्याप्यादिमात्रदर्शनेनापौरुषेयत्व निर्धार्य-
किमालोच्येति * प्रसङ्गादेतमन्त्रविनियोजकस्य ब्राह्मणस्या-
सइत्याह * इषे त्वेति * प्रसङ्गादेतमन्त्रविनियोजकस्य ब्राह्मणस्या-
पि विनियोगरूपदर्शनादेवापौरुषेयत्वं निर्धार्यतइत्याह * शाखे-
ति * द्वितीयमन्त्रविनियोजकस्याप्यपौरुषेयत्वनिश्चयमाह * एव-
मिति * ऊर्जेयित्ययमितिवक्तव्ये श्लोकाक्षरातिरेकापत्तिभीत्या क्षा-
तारः सन्ति मेत्युक्त्वेति मानवीयश्लोकवदिकारो न युक्तः। तृती-

यमन्त्रविनियोजकस्याप्याह * वायवस्थेति * एकशो विनियोगे
फानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * वायुशब्देनेति । सामवेदस्याप्यादिमा-
न्त्रश्रवणेनापौरुषेयत्वनिश्चय इत्याह * सामवेद इति * कथं पौरुषे १७३।२
यत्वे निरभिप्रायत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * को नामेति * अर्थाभि-
धानपराणामृगक्षराणामित्यनादरे षष्ठ्यौ । अनवगतपूर्वं विकुर्या-
दिति क्रियाविशेषणम् । अक्षरान्तरेष्वपि विकारः पौरुषेयत्वेन
युज्यतइत्याह * तथेति * वेदे पुरुषप्रदर्शनमात्रेणापौरुषेयत्वनिश्चय-
मुपसंहरति * तेनेति * ननु लौकिकवाक्ये विलक्षणरूपदर्शनाद्वे-
दस्यापौरुषेयत्वे सूर्य एकाकी चरतीत्यादीनां तत्सादृश्यात्पौरुषेय-
त्वापत्तिरित्याशङ्क्य तत्रापि स्वरादिनियमाद्वैलक्षण्यमाह * किं चि-
दिति * अतो निरपवादासिद्धं वेदस्य रूपदर्शनेनापौरुषेयत्वमित्युप-
संहरति * एवं चेति * ननु रूपदर्शनमात्रेणापौरुषेयत्वनिश्चये
मीमांसकानां न्यायप्रतिपादनक्लेशो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह
तावता त्विति सानुभवरूपा दृढा प्रतीतिरनवच्छिन्नप्रतीतिप्रवाह-
वाचकत्वाद्भावनेत्युच्यते । इतिकरणो हेतौ । बाह्यतार्किकपराम-
र्शी तच्छब्दः। शाक्यादिग्रन्थेषु रूपदर्शनमात्रेण पौरुषेयत्वनिश्चयो
भवतीति व्यतिरेकमाह * शाक्यादीति * प्रज्ञप्तिविज्ञप्तिशब्दयो-
र्ज्ञातेर्णिजन्तत्वाभावे युगागमस्यासाधुत्वं णिजन्तत्वे तु ण्यास-
श्रन्थो युजिति विशेषविहितेन युच्प्रत्ययेन स्त्रियां क्तिन्निति सामा-
न्यविहितस्य क्तिन्प्रत्ययस्य बाधादसाधुत्वम् शिति प्रत्यये परभूते दृशेः
पश्यादेशविधानात्पश्यनाशब्दस्यासाधुत्वम्। ननु भिक्षुशब्दगतस्य क्ष-
कारस्य प्राकृतव्याकरणे स्तुरवकारे इति खकारादेशविधानात्तस्य
च शेषादेशयोर्द्वित्वमनादाविति द्वित्वविधानात्कथमत्र दृष्टतरत्वमि-
त्याशङ्क्याह * द्वितीयेति * इदुदुभ्यां शसोणो इति स्मरणाद्भिक्षूनि-
त्यस्य स्थाने भिक्षुणो इति प्राप्ते रेकान्तत्वायोगाद्भिक्षणे भिक्षुशब्दाद्
द्वितीयाबहुवचनस्य शसोण इति णेकारादेशविधानाद्भक्ष इति भिक्ष-
इति घञन्तं भिक्षशब्दं व्युत्पाद्य भिक्षुं वाति गच्छति प्राप्नोतीत्य-
स्मिन्नर्थे वा गतिगन्धनयोरित्यस्माद्धातोरातोनुपसर्गे क इति कप्र-
त्ययोत्पादनेनाकारान्तभिक्षुशब्दमभ्युपेत्यैकारान्तम् * दृष्टमित्यु-
क्तम् * आदिशब्दोक्तं शब्दान्तरापभ्रष्टतरत्वं दर्शयति * संस्कृते-
ति * स्वयमेव च शाक्येनात्र इकारापत्तिर्निषिद्धेत्याह *सो ऽय- १७४।२
मिति * नासन्नियमादिति सूत्रस्यासाधुशब्दनिबन्धनाभिप्रायं व्या-
ख्यानमुपसंहरति * इतीति * व्याकरणानुगतशब्दनियमाभावा-

१ प्रका० २ पृ० पा०।

दिति तृतीयं व्याख्यानं कर्त्तुमर्थं तावदाह * थार्थांश्चेति * उक्ते
ऽर्थे सूत्रं व्याचष्टे * असन्नियमादिति चेति * प्रागविद्यमानस्य प्र-
न्थस्य निबन्धनादिति चतुर्थं व्याख्यातमाह * क्षणिकत्वेति *
स्वसिद्धान्तप्रसिद्धसर्वक्षणिकत्वनिराकृतेन स्थिते वयं धर्मनित्यते-
त्युक्तेन धर्मप्रतिपादकागमनित्यत्वेन सिद्धमनित्यत्वं यस्य ग्रन्थस्य स
तथोक्तः अत एव निबन्धनात्प्रागत्यन्ताविद्यमानस्य निबन्धनाभ्युप-
गमादित्यभिप्रायेणेति योज्यम् । अविद्यमानानां क्षणभङ्गादीनां नि-
बन्धनादिति पञ्चमं व्याख्यानमाह * असतो चेति * असाधुभि-
र्हेतुभिर्निबन्धनादिति षष्ठं व्याख्यानमाह * असद्धेतुभिश्चेति *
ननु क्षणभङ्गादीनामविद्यमानानां हेत्वाभासैर्निबन्धने ऽपि धर्माध-
र्मनिबन्धनानां कथमप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह * तदेककर्तृकेति * एवं
तावदसाधारणैर्हेतुभिः शाक्याद्यागमानां पौरुषेयत्वमुपपादितमि-
दानीं वेदातिरिक्तविद्यास्थानसाधारणेन कर्तृस्मृतिदार्ढ्येनापपादय-
ति * कर्त्रिति । अनेनैव हेतुना वेदातिरिक्तविद्यास्थानानामपि सर्वेषां
पौरुषेयत्वमित्याह * एवमिति * अनेन चापौरुषेयत्वहेतोः कर्तृ-
स्मरणस्य धर्मशास्त्रेष्वभावाद्वेदत्वबुद्धिर्न जायत इत्यभिधानाद्ज्ञा-
तापि त्वन्येति श्लोकावयवो व्याख्यातः । ननु कल्पसूत्रेष्वितरेषु
च वेदाङ्गेषु च वैदिकार्थप्रबन्धात्षडङ्गमेक इति च स्मृतेर्वेदत्वबु-
द्धिर्जाता केन हेतुना बाध्यत इत्याशङ्क्याह * तेनेति * अङ्गत्वा-
विशेषे ऽपि कल्पसूत्रेषु वैदिकार्थप्रबन्धाधिक्यात् कल्पसूत्रग्रहणे
प्रतीयमानापि स्वतन्त्रता कर्तृस्मरणेन प्रत्याख्यातेति वदता ऽन्या
भ्रान्तिरिति श्लोकावयवो व्याख्यातः । ननूभयत्र हेतुसद्भावे कथं
पौरुषेयत्वस्यैव निश्चय इत्याशङ्क्याह * येनेति * स्मर्त्तव्यास्मरण-
मेव दृश्यादर्शनवत्कर्त्रभावे प्रमाणं,तच्च कल्पसूत्रे नास्ति वैदिकार्थ-
प्रबन्धस्तु वेदमूलत्वेनाप्युपपत्तेर्न वेदत्वसाधनायालम् । अध्येतॄणां
चाङ्गेषु वेदत्वस्मृत्यभावात् षडङ्गमेक इत्यपस्मृतिरित्याशयः । न-
न्वीश्वरप्रणीतो वेद इति तार्किकाणां कर्तृस्मरणे सत्यपि वेदस्य नित्य-
त्वमुक्तं तथाङ्गेष्वपि भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यथैव हीति * अनध्ये-
तृस्मृतेरनभियुक्तगतत्वेनाप्रामाण्याच्च वेदे कर्तृसिद्धिः।कल्पादिषु त्व-
ध्येतॄणामेव कर्तृस्मृतेः पौरुषेयत्वमित्याशयः । अत्रापि प्रागसतां वेदा-
१७५।। तिरिक्तविद्यास्थानानां निबन्धनादित्येवं सूत्रं योजयति * ततश्चेति *
नन्वत्र माशकादिसमाख्यानिमित्ताध्येतॄणां कर्तृस्मृतिर्याख्या सा च
प्रवचनयोगेनाप्युपपत्तेर्न कर्तृसाधनमित्याशङ्क्याह * न चे-
ति * मशकादिशब्दानां च कठादिशब्दवदनादिचरणानभि-

धायिन्वाम्नानादिसमाख्याव्युत्पत्तिनिमित्तत्वं सम्भवतीत्याह * य-
था चेति * अत्राप्यर्थे माशकादिसमाख्यायाः प्रागवि-
द्यमानग्रन्थविषयत्वादित्येवं सूत्रं योजयति * अतश्चेति * स्वस-
म्वेद्यालौकिकरूपाभावादिति तृतीयं व्याख्यानमाह * वेदेति * अ-
नध्यायनियमाभावादिति चतुर्थं व्याख्यानमाह * कामं त्विति *
भाष्यकृता तत्सूत्रं स्वरनियमाभावाभिप्रायेण व्याख्यातवदिष्टविघात-
कारित्वादयुक्तमित्याह * यत्त्विति * समाधत्ते * तस्मादिति *
प्रपाठकचतुःषष्टीत्यादिना यत्स्वसम्वेद्यमलौकिकं वेदरूपमुक्तं तस्य
कल्पसूत्रेष्वभावोऽत्र भाष्ये प्रयोगशास्त्रत्वाभावकारणं विवक्षितम्।
स्वरग्रहणरूपलक्षणार्थमित्यर्थः * अवाक्यशेषात् * अनेनसूत्रेणा-
र्थवादरहितत्वात्कल्पसूत्राणामवेदत्वमुक्तमिति प्रतिभाति तदप्यरुण-
पराशरशाखाब्राह्मणस्य वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादीनां चार्थ-
वादरहितत्वेनावेदत्वापत्तेरयुक्तमित्याशङ्क्यालौकिकवेदरूपाभावोप-
लक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * अतश्चेति * तच्छब्देन स्वसम्वेद्यरूपाभावः
परामृष्टः वाक्यशेषाणामलौकिकरूपत्वमुपपादयति * बह्व इति *
श्लोकं व्याचष्टे * बृहस्पतिरिति * नन्वर्थवादानामपि विध्येकवा- १७६।१
क्यत्वेनानुष्ठानोपयोगित्वात्प्रणयनमर्थवदित्याशङ्क्याह * नित्यत्वे
सतीति * नित्यत्वे पर्यनुयोगासम्भवात्कथं चिद्गतिः कार्या प्रणयनं
तु क्रियार्थस्य मूढतामापादयतीत्यर्थः । वाक्यशेषाणामलौकिकरू-
पत्वमुपपाद्य कल्पादिषु तदभावान्नापौरुषेयत्वमिति सूत्रार्थसिद्धि-
माह * न चेति * भाष्यकृता तु विधानार्थाच्छिष्टेः शिष्यते विधी-
यते ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे व्युत्पत्तेर्विधायकवचनं शेषशब्दमङ्गीकृत्य वि-
धायकवाक्यरहितत्वादित्येवं तावत्प्रथमं सूत्रं व्याख्यातं तस्य सा-
ध्यप्रयोगशास्त्रत्वाभावोपयोगितामाह * विधीति * ननु वर्त्तमा-
नापदेशस्यापि समिधो यजतीत्यादेर्विधित्वाङ्गीकरणाच्च तेन विध्य-
भावः शक्यो वक्तुं वचनानामित्याशङ्क्य वाक्यशेषान्वयान्यथानु-
पपत्त्या तत्र विधिपरत्वं कल्प्यते न तु कल्पादिष्वसावस्तीत्येवं पर-
तया पुनरेतत्सूत्रव्याख्यानार्थं ।न चात्रेति भाष्यं व्याचष्टे * वर्त्तमा-
नेति * विधित्वे ऽङ्गीकृते तत्प्ररोचकत्वेनार्थवादान्वयोपपत्तेस्तदुप-
पादकत्वेन विधिकल्पनमभिप्रेत्यार्थवादप्ररोचितइत्युक्तम् । ननु
विध्येकवाक्यत्वं विना लाक्षणिकप्ररोचनार्थत्वं युक्तमिति प्रागेवोप-
पादितम् । ननु वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादौ वाक्यशेषाभावे
ऽपि वर्त्तमानापदेशस्य विधित्वदर्शनात् कल्पादिष्वपि तथा भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह * पञ्चमेनेति * छन्दसीत्यधिकृत्य लिङर्थे ले-

ङिति स्मृतेर्नान्यत्र पञ्चमलकारो ऽस्तीत्याशयः । ननु छन्दःशब्दस्य
वेदविषयत्वात्पूर्वपक्षे च कल्पादीनामपि वेदत्वाभ्युपगमात्पञ्चमल-
कारो युज्यतएवेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यथैव छन्दःशब्दस्य
गायत्र्यादिछन्दोयोगादृग्मात्रविषयत्वप्रतीतावपि मन्त्रान्तरेषु ब्राह्म-
णे ऽपि छन्दोनिमित्ता यस्य पादिविधिदर्शनात्तद्विषयताप्यव-
सायत तथैव मन्त्रब्राह्मणव्यतिरेकेण वेदशब्दाभिलप्ये ऽपि
तर्के छन्दोनिमित्तविध्यदर्शनान्मन्त्रब्राह्मणमात्रविषयत्वावसायाद्व
वेदमात्रविषयश्छन्दःशब्द इत्याशय. । एतदेव विवृणोति * यथैव
हीति * विधिर्ब्राह्मणं विधेयो मन्त्रः तर्को मीमांसा यद्यप्यध्ये-
तृभिर्मीमांसायां वेदशब्दाप्रयोगात्तदनपेक्षया चैतया स्मृत्या
विध्यादीनां वेदत्वोक्ता श्रुत्या विध्युद्देशस्यैव विधिशब्दवाच्यत्वे
नार्थवादमन्त्रोपनिषदामवेदत्वापत्तेर्विषयत्वतर्कत्वाभ्यां चाग्निहो-
त्रादिन्यायविस्तरादीनामपि वेदत्वापत्तेर्नानया स्मृत्या तर्कस्य वे-
दत्वमुच्यते किं तु कश्चिद्वेदभागो विधायकः काश्चिद्विधेयः कश्चिच्च
स एव नेति नेत्यादिरनित्यशरीरादिव्यतिरेकेण नित्यात्मप्रतिपादना-
दिरूपतर्कानुरूपत्वात्तर्क इति त्रैविध्यं वेदस्योच्यते तथापि विध्या-
दित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति परमताभ्युपगमेनायं दृ-
ष्टान्त इति सूचनार्थमेतस्मिन्दर्शने सतीत्युक्तम् । भाष्यकृता कल्प-
सूत्राणां वेदवाक्यैस्तुल्यादरत्वं पूर्वोक्तं यश्चादर इत्यनुभाष्य स ना-
न्तरीयकत्वादिति परिहारमुक्त्वा कथं नान्तरीयकत्वमित्यपेक्षायां
शाखान्तरगतकर्माङ्गभूतमन्त्ररूपवेदवाक्यमिश्राणां कल्पसूत्राणां पा-
ठान्मन्त्रकौशलार्थे घटिकादिष्वादरे नान्तरीयकः कल्पसूत्रादर इत्युक्तं
तदतिस्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । ब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वतुल्यताभिप्राये-
ण तुल्यादरभाष्यव्याख्याने स्वयमनुभाषणपूर्वकं परिहारमाह *गा-
त्विति * कल्पसूत्राण्येवात्रोदाहरणमित्यभिमानेनानैकान्तिकत्वो-
पन्यासः । अतो ऽनैकान्तिकत्वाच्च विधेयत्वमात्रेणादृतकत्वानिश्चय
१७७।२ इत्याह * तस्मादिति * प्रवाहनित्यत्वाच्च नित्यानित्यसंयोगवि-
रोधपरिहार इत्याह * वेदार्थेति * ननु प्रवाहनित्यत्वे ऽप्यपूर्वस्य
ग्रन्थस्य कल्पसंज्ञाकरणान्नित्यसंयोगविरोधः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह
* वेदार्थेति * यौगिकेयं संज्ञा न ग्रन्थव्यक्तिनिबन्धनेत्यर्थः ।
प्रयोगप्राशुभावोपयोगिकर्मानुसन्धानप्रयोजनत्वाच्चास्य विधेस्तस्य
च येन केन चित्प्रयोगकल्पनात्मकेन शब्देनोपपत्तेर्ग्रन्थाविशेषस्य वि-
धिविषयत्वाभावान्न नित्यतापत्तिरित्याह * कर्मेति * कर्मणो ऽभ्या-
सेनानुसन्धानं विधिप्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोजनवचनो ऽर्थशब्दः

यद्वा नात्र कल्पाख्यग्रन्थाध्ययनं विधेयं किं त्विक्स्मरणइत्यस्य धातोरधीतइति रूपमङ्गीकृत्य कर्मणो वेदार्थस्याहरहरभ्यासेन स्मरणं विधेयमिति।परिहारान्तरमनेनोच्यते चशब्दो वाशब्दार्थः। ऋङ्गादौ वेऽध्ययनइत्येतद्धातुरूपत्वेनावधारितस्याधीतइत्यस्य कल्पानित्यत्रानुपकस्य धात्वन्तररूपत्वायोगादन्वाचयोपपत्तित्वसूचनार्थः । वैदिकार्थप्रबन्धस्य वेदत्वहेतोर्भाष्यकारेणापरिहृतत्वात्स्वयमनुभाषणपूर्वकं परिहारमाह * पुनरिति * अत एव स्वातन्त्र्यमपि नसम्वादात्सिध्यतीत्याह * तदर्थेति * ननु षडङ्गमेक इति कल्पादीनां वेदत्वस्मृतेः किमित्यन्यथा सम्वादो नीयतइत्याह * वेदेति* षडङ्गे ऽध्येतृभिर्वेदशब्दाप्रयोगादपस्मृतिरेवेत्यर्थः ततश्चैतन्न सिद्धान्तभाषितमित्येवं चशब्दो योज्यः।यच्च कल्पसूत्राणां वैदिकार्थानुवादत्वं तदर्थानुगमाच्चेत्यनेनोक्तम् तदुपपादयति * संवादे चेति * ननु शाखान्तरन्यायेनैषामपि विधित्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह*न चेति * एतदेव विवृणोति * सर्वेति * किं च होतुर्वषट्कारे चमसा नीयन्ते उद्गातुर्ब्रह्मणो यजमानस्येति भक्षणार्थं नयनमुक्त्वा केनादौ भक्षणीयमित्यपेक्षायां तेषां होताग्रे भक्षयेदिति प्रतिज्ञाय तस्य वषट्कारान्वयत्वादित्यादिभिर्वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यादिब्राह्मणैरर्थहेतुभिर्व्याख्यानदर्शनात्कल्पसूत्राणां ब्राह्मणोक्तार्थानुवादकतावसीयतइत्याह * विवृण्वन्तश्चेति * तथा प्राश्य घृतं शंसेद्यथा चाहवा इदमनो वा रथो वाक्तो वर्त्ततएवं हैवाक्तो वर्त्तते इत्यादिभिर्घृ-

[illegible]

अर्थेति * आचार्यवचः प्रामाण्यं श्रुत्यैवोक्तमिति पूर्वोक्तस्य यत्त्वि-
त्याद्यनुभाषणपूर्वकं परिहारभाष्यं व्याचष्टे * आचार्येति * वेद- १७८।१
वचः प्रमाणमित्येवमन्यार्थताभाष्यकृतोदितेत्यर्थः । अव्युत्पन्नो वा
ऽयमाचार्यशब्दो व्याख्यात्रध्यापयितृविषयो न तु कल्पसूत्रकारविष-
य इति परिहारान्तरं यद्वेति भाष्येणोक्तं तद्व्याचष्टे * व्याचक्षाण-
स्येति * शिष्याणां स्वप्रत्यये संवादनैरपेक्ष्यप्रदर्शनार्थं स्वयम्प्रमाण-
तेत्युक्तम् । अयमेवपरिहारः स्मृत्यानुगुण्याद्युक्त इत्याह * आचार्ये
ति * नन्वाप्तवाक्यप्रामाण्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाद्वचनमनर्थकमित्याश-
ङ्क्याह * वेदेति * अनेन भाष्येण यत्प्रमाणमाचार्यवचनं तदपेक्षेयं
श्रुतिरित्युक्त्वा कतरदितिपृष्टे यत्प्रमाणगस्यमित्यभिधानात् व्या-
ख्यातृवचनमध्यापकवचनमपि वा सम्भवन्मूलप्रमाणकमेव सत्यं

न सर्वमित्युक्तं तदुपपादयति * न चेति * अनृतवादिनी वागिति-श्रुतेः प्रायाभिप्रायत्वेन रूपात्प्रायादित्यत्र व्याख्यातत्वात्प्रायादित्युक्तम् । श्रुत्यन्तरमुदाहरति * अन्यत्रापीति * यदि च वेदसंवादात्कल्पसूत्राणां वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वोच्यते ततः क चिद्विसंवादाद्वैपरीत्यमपि शक्यं वक्तुमित्येतदर्थत्वेन सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्सन्निधानशास्त्राच्चेति सूत्रं यथोक्तमिति भाष्येणावतारितं तद्व्याचष्टे * वेदादेवेति * यज्ञायज्ञीयमेव प्रायणीयाग्निष्टोमसामकार्यमित्यादेः पञ्चविंशब्राह्मणे उरावोधीययज्ञायज्ञीययोः प्रायणीयाग्निष्टोमसामकार्यवैकल्पिकविधानेन साक्षाद्वेदेन विसंवाददर्शनादपि वा नानागोत्राः स्युरित्यादेस्तनूनपान्नाराशंसकल्पाद्यवैगुण्याय समानकल्पानामेव सत्रेष्वधिकार इति वेदोत्थेन न्यायेन विसंवाददर्शनात्कल्पसूत्रकाराणां वेदादेवानृतत्वावगतिरित्यर्थः । इह च यथोक्तमिति सूत्रावतारणार्थानुभाषणभाष्ये च शब्दप्रयोगात्तुल्यादराचार्यवचः प्रामाण्यश्रुत्योः परिहारौ सर्वत्र चेति सौत्रेण चशब्देन सूचितौ कल्प्येते । यद्वा पूर्वमेव सूत्रं नञमपनीय व्यवधारणकल्पनया वा तस्मिन्परिहारद्वये योज्यम् । शेषस्य शेषिमिश्रत्वेन लक्षणया वेदवाक्यमिश्रत्वप्रतीतेरर्थवादे च वाक्यशेषशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्द्वयं न वाक्यशेषः स्यादेतच्छङ्काद्वयमिति च व्यवधारणकल्पनयापि व्याख्योपपत्तेर्नोत्सूत्रत्वाशङ्का । उक्ते ऽर्थे सूत्रं योजयति * सर्वत्र चेति * पूर्वेण सूत्रावयवेन विसंवादविषयोदाहरणे उत्तरेण विसंवादाभिधानमित्यर्थः । अतिशयार्थो ऽभ्यासः अत्र भाष्यकृता सर्वत्र तिथिषु कल्पसूत्रकारैः पौर्णमास्यामावास्याख्यकर्मणः प्रयुक्तत्वादनुष्ठापितत्वादित्येव सूत्रावयवं व्याचक्षाणेन शुक्लपक्षे यस्यां कस्यां चित्तिथावमावास्याख्यं कर्म कार्यमिति कल्पसूत्रकारवचनत्वेनोदाहृतं तद्दूषयति * तत्रेति * यद्वृत्तिकारेणोदाहरणं दत्तं तदनादृत्य इत्यन्वयः । अत्यन्तासिद्धस्याध्यारोपेण कल्पसूत्रकाराणामभिभवः कार्यं इत्यभिप्रायेण युक्तत्वादितिं हेतुः । किमत्यन्ताभूतमध्यारोपितमित्यपेक्षायां दर्शेत्युक्तं दर्शपूर्णमासयोश्चरकं गमकं तद्विषयं कल्पसूत्रकारवचनं चेत्यसदेवाध्यारोपितमित्यर्थः । नन्वमावास्यापौर्णमासीशब्दयोर्दर्शपूर्णमासयोर्दर्शनात् कथं तद्विषयत्वासत्त्वमित्याशङ्क्य पार्वणेत्युक्तम् । गृह्यकारवचनत्वेन श्रवणादिति तद्विषयत्वे हेतुः । गृह्यशब्दस्योपासनाग्न्यधिकरणकर्मविषयत्वेन तत्प्रतिपादनाधिकृतानां वैतानिककर्मप्रतिपादनस्यानुचितत्वादिति भावः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * गृहेति * प्रदोषान्तो होम-

कालः सङ्कल्यान्तः प्रातस्तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयादित्यग्नि-
होत्रस्य स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणादपस्मृतेस्तद्विषयत्वाभा-
वनिश्चयाद् दृष्टान्तत्वम् । गृह्यकारवचनत्वेन स्वयंदृष्टत्वाद्भाष्यकारो-
दाहृतसमानविषयमुदाहरणान्तरमुक्तम् । किं तर्ह्यत्रोदाहरणमित्य-
पेक्षायामाह * तस्मादिति * सर्वाणि हवींषि पर्यग्निकरोतीति १७९।४
कल्पसूत्रकारैः पर्यग्निकरणस्य सर्वत्र हविःषु प्रयुक्तत्वात्तद्विरु-
द्धस्य च पुरोडाशं पर्यग्निकरोतीति शास्त्रस्य सन्निधानादित्येवं
व्याख्येयमित्यर्थः ।

॥ अथ होलाकाधिकरणम्[1] ॥ ९ ॥ सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम् ॥

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ ११ ॥

अनुमानादित्यादिभाष्यात्स्मृत्याचाराणां किं व्यवस्थया
प्रामाण्यमव्यवस्थया वेति चिन्ता प्रतिभाति तत्र प्रमाणस्य ता-
वदालोकवत्सर्वपुरुषसाधारण्यान्न व्यवस्थाशङ्कोपपत्तिमती अथ
स्मृत्याचारमूलभूता श्रुतिः किं व्यवस्थितविषया सर्वविषया वेत्य-
भिप्रायः । तथा ऽष्टकादिस्मृतीनां प्रदीपाद्याचाराणां च व्यव-
स्थितविषयमूलाशङ्का निर्बीजैव मूलविशेषविषयचिन्तात्वाच्च स्मृ-
त्यधिकरणानन्तरं सङ्गच्छेत तस्माद्धोलाकादयः प्राच्यैरेवेत्यादि-
भाष्यात्स्वाधिकारिव्यवस्था सदसद्भावाचिन्ता सा च प्रमाणेन लक्षणेन
सङ्गतेत्याशङ्क्याह * देशधर्मानिति * व्यवस्थिताव्यवस्थितमूल-
चिन्तैवेयमधिकारव्यवस्था सदसद्भावप्रयोजनेत्याशयः । सा च देशा-
चारमात्रविषया न सर्वस्मृत्याचारविषयेति देशधर्मानित्यनेनोक्तम् ।
पूर्वाधिकरणे च स्वातन्त्र्यनिराकरणेन वेदमूलत्वे दृढीकृते तद्विशे-
षविचार इति सम्प्रतिशब्देनोक्तम् । तत्र किं कल्पकानामाचाराणां
व्यवस्थादर्शनात्तदनुसारेण व्यवस्थितविषयमेव मूलं कल्प्यं व्यव-
स्थितमूलासम्भवाद्वा तदनुसारेणाचाराणां सर्वधर्मता कल्प्येति ।
कल्प्यकल्पकविप्रतिपत्तेः सन्देहकारणत्वं दर्शयितुमप्रतियोगिभूत-
वचनव्यक्तिद्वयोपन्यासः । नन्वनुष्ठेयानामेव भाष्यकृतोदाहृतत्वा-
त्कथमविशेषेण देशधर्माणामुदाहरणत्वमुक्तमित्याशङ्क्योपलक्षणार्थं
भाष्यमित्याह * विध्यर्थेति * विषयवचनो ऽर्थशब्दः । विधिनिषे-
धयोराचारकल्पत्वात्के विधिविषयभूताः के वा निषेधविषयभूता
इति कथं ज्ञेयमित्यपेक्षायां क्रियेत्युक्तम् । करणं विधिविषयचिह्नं

[1] वार्तिकव्याख्यानभूते ऽस्मिन् ग्रन्थे वार्तिकाभिमता एव तत्तत्सूत्रेषु वर्णका निर्दिष्टा इति कुत्र चित् स्थले भाष्यपुस्तकस्याङ्कतो वैलक्षण्यमस्ति ।

वर्जनं निषेधविषयचिह्नमित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति *प्राच्या इति*
नन्वाचाराणामेवोदाहरणान्वे स्मृतेराचाराणां चेति भाष्ये स्मृति-
ग्रहणमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह * आद्येति * सूत्रान्तराणां देशाचा-
रमात्रविषयत्वात्सर्वसूत्रव्यापिविचारविषयप्रदर्शनार्थं देशधर्मानित्यु-
क्तमित्याशयः । सूत्रशब्दो धर्मशास्त्रविषयः । सर्वेषां गृह्याणां गौ-
तमादिप्रणीतानां च धर्मशास्त्राणां किं व्यवस्थेत सर्वगामितेत्यर्थः ।
एतदपि प्रपञ्चयति * पुराणेति * प्रामाण्यस्यानुष्ठातृननुष्ठातृंश्च
प्रति साधारण्याद्ग्राह्यत्वाभिप्रायः प्रमाणशब्दः किं यानि यैः पठ्यन्ते
तानि तैरेव ग्राह्याण्युत सर्वाणि सर्वैरित्यर्थः । इह च नानागृह्यवि-
हितानामपि स्थालीपाकादीनां शाखान्तरन्यायेनाभेदात्तदङ्गानामपि
व्यवस्थानुपपत्तेः पूर्वपक्षे ऽपि सर्वधर्मव्यावधारणाद्यदेव किंचित्पु-
रुषधर्मत्वेन गृह्यादौ क्वचिदेव विहितं तदेव पूर्वपक्षे व्यवस्थयानुष्ठे-
यम् । यथा कपाले भगालमिति ब्रूयादिति गौतमीये पूर्वपक्षच्छन्दा-
गतं वा ऽनुष्ठेयं सिद्धान्तच्छन्दोगतं वा । उपनयनोपाकरणादीनां वे-
दाध्ययनाङ्गत्वच्छाखाध्ययनानुग्राहकोपकारभेदसिद्ध्यर्थेतिकर्तव्य-
ताभेदापेक्षोपपत्तेः ।

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इत्यादिवचनानां चात्यन्तानर्थक्यापत्तेः । सिद्धान्ते ऽपि
सर्वधर्मस्यात्रोदाहरणत्वमनुमानादित्यादिपूर्वपक्षसूत्रव्याख्यानार्थं
भाष्यं व्यवस्थितविषयमूलप्रतिपादनपरत्वेन व्याचष्टे * किं
१८०।१ तावदिति * किं व्यवस्थितमूला इति सन्देहावसरे पूर्वपक्षवच-
नव्यक्त्युपन्यासात्स्मृत्याचारमूलानां व्यवस्थितविषयत्वेन व्यवस्था
पूर्वपक्षार्थः । पाठग्रहणेनाचारो ऽप्युपलक्षितः पाठादाचारा-
द्वा व्यवस्थिताद्व्यवस्थितविषयैव श्रुतिः कल्प्येतेत्यर्थः । अनेन
चानुमापकस्य कल्पकस्य पाठस्याचारस्य वा व्यवस्थानाद्व्यवस्थि-
तविषयोपपदसंयुक्तं मूलप्रमाणं स्यादिति सूत्रं योजितं भवति । ननु
मूलश्रुत्यनुमानेन स्मृत्याचारप्रामाण्यावेनैव श्रुत्यनुमानेन हेतुना व्य-
स्मृत्याचाराः प्रमाणं तेनैव व्यवस्थितविषयश्रुत्यनुमानेन हेतुना व्यव-
स्थितविषयमेव स्मृत्याचारप्रामाण्यमिति वदता भाष्यकृता व्यव-
स्थितविषयमूलत्वस्यैव स्मृत्याचारप्रामाण्यव्यवस्थायां हेतुत्वाभिधा-
नाद्विपरीतहेतुमत्तयाभिधानं भाष्यविरुद्धं स्यादित्याशङ्क्याह * अ-

१ पूर्वपक्षे छन्दोगैरेवानुष्ठेयम् ।
२ सिद्धान्ते ऽच्छन्दोगैरपि सर्वैः ।

नुमीयते ऽनेनेति * मूलव्यवस्थायाः कल्पत्वेन हेतुत्वायोगात्प्रामाण्यस्य च सर्वपुरुषसाधारणयाद्व्यवस्थानुपपत्तेर्नेदं व्यवस्थितमूलत्वेन स्मृत्याचाराणां धर्माधर्मौ प्रति व्यवस्थितप्रामाण्यप्रतिपादनपरं भाष्यं किं तु व्यवस्थितत्वाद्व्यवस्थितविषयामेव श्रुतिं प्रति प्रामण्यप्रतिपादनपरमिति भावः । तेनैवं भाष्यं योजयम् । अनुमापकत्वेन स्मृत्याचाराणां मूलं प्रति प्रामाण्यादन्यथानुपपत्तिलक्षणेन हेतुना तेषां मूलश्रुतिं प्रति प्रामाण्यं तेनैव व्यवस्थितत्वात्तादृशीमेव प्रतिप्रामाण्यमिति । कल्पकाभिप्रायो वार्त्तिके लिङ्गशब्दः । व्यवस्थितस्य स्मृत्याचाररूपस्य कल्पकस्य व्यवस्थितविषयश्रुतिकल्पकत्वौचित्यमुक्त्वा दृष्टान्तद्वारेण प्रकृते योजयति * तच्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * ग्रन्थेति * न चादृष्टधूमैरिति दृष्टान्ततयोक्तम् । यथा नादृष्टस्य लिङ्गत्वमेवमपक्षधर्मस्यापीत्यर्थः । ननु लिङ्गस्य पक्षधर्मत्वेन गमकत्वाद्व्यवस्थितलिङ्गानुमापकत्वं युक्तं स्मृत्याचाराणां त्वनुपपत्त्या कल्पकत्वात्तयाश्च तद्विषयश्रुतिकल्पनमात्रेण परिहाराधियतकर्तृकल्पना निष्प्रमाणिकेत्याशङ्क्याह * यथेति * यथाग्निहोत्रादीनां नियतकर्तृकाधानोपनयनमन्यानि विद्यासाधनकत्वान्यथानुपपत्त्या नियतविषयत्वं कल्पितं तथात्रापि नियतकर्तृविषयश्रुतिकल्पनं विना नियतकर्तृत्वानुपपत्तेर्नियतकर्तृविषयैव श्रुतिः कल्प्येत्याशयः । दृष्टं च केषां चित्स्मृत्याचाराणां नियतकर्तृविषयश्रुतिकल्पकत्वमिति प्रतिपादनार्थं यथेति भाष्यं व्याचष्टे * यथा चेति * जातयो ब्राह्मणाद्यास्तद्भेदा गोत्रचरणानि तदवान्तरभेदाः कुलानि । ननु तत्र जात्यादिवाचकोपपदसम्भवाद्व्यवस्था युक्ता होलाकाद्यनुष्ठातृवाचकोपपदासम्भवान्नेह व्यवस्था युक्तेत्याशङ्क्याह *यदि स्यादिति* अप्राप्त्यनुपपत्त्या किं चिदुपपदं कल्प्यमिति भावः । एवं व्यवस्थितविषयोपपदरहितश्रुतिकल्पनमात्रेणानुपपत्तेरपरिहारादुपपदमपि कल्प्यमित्युक्तमिदानीं सर्वविषयश्रुतिकल्पने प्रमाणमेव नास्तीत्याह * अन्यथेति * श्लोकं व्याचष्टे * यस्मादिति * व्यवस्थितविषयस्य नियतश्रुतिकल्पकत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति * तथा चेति * १८१।
अनुमानशब्दस्य स्मृत्याचारविषयत्वं प्रमाणशब्दस्य च श्रुतिविषयत्वं दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * अनुमानेति * 'अपि वा सर्वधर्मः स्यात्तन्न्यायत्वाद्विधानस्येति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * अपि चेति * तस्य सर्वधर्मत्वस्योपपादको न्यायो विधेः सर्वविषयत्वं यस्मिन्क-

१ शाबरो द० २ पु० पा० ।
२ शाबरो द० २ पु० पा० ।

ल्पे विधाने विधायके वाक्ये ऽस्ति तत्तन्न्यायं तस्य भावस्तन्न्याय
त्वम् । कथं कल्पे विधायके वाक्ये सर्वविषयविधित्वन्याय इत्य-
पेक्षायाम् * उक्तेत्युक्तम् * यस्माच्छ्रुतमात्रं पुरुषं विधायकवा-
क्यमधिकरोति नातिरिक्तं विशेषणमपेक्षते तस्मात्तस्य सर्वविषयवि-
धित्वं न्याय्यमित्यर्थः । ननु कर्तृविषयज्ञानं विना नैराकाङ्क्ष्याभावा-
त्कथं विधेः प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभा-
वनाविधानमात्रेण भावनाक्षेपादेव तन्निष्पादनसमर्थकर्त्रवगमनि-
द्धेर्नैराकाङ्क्ष्यं वक्तुं यावता विना नैराकाङ्क्ष्यं न भवति तावद्-
र्शयति * इहेति * भावना च नाम विशेषणव्यवच्छिन्नो यागा-
दिधात्वर्थविशेषश्च स्वर्गादिफलं च द्रव्यदेवतादिकारकं च यावद-
पेतिकर्तव्यता च तद्विधायको विधिश्च श्रुतिष्वनुमीयमानास्वनुमी-
यतइत्यन्वयः । अवश्यमित्येतावतामनुमाने कारणत्वमुक्तम् । तदेव
कुत इत्यपेक्षायाम् * कारणानुविधायीत्युक्तम् * कारणात्तथावि-
धत्वं विना कार्यतथाविधत्वानुपपत्तिः । कार्यानुरूपकारणानुमाने
हेतुरित्यर्थः । निषेधे कियता नैराकाङ्क्ष्यमित्यपेक्षायामाह * एव-
मिति * नन्वेतावत्यनुमिते ऽपि निरधिकारयोर्विधिनिषेधयोरप्रवृत्ते-
रधिकारिविशेषोपादानं विना नैराकाङ्क्ष्यं न सम्भवतीत्याशङ्क्या-
ह * तावता चेति * अशक्यविधानानुपपत्तेरसमर्थव्यावृत्त्यवगमाच्छ-
क्तमात्रस्य कर्तृत्वावधारणात्कर्तृत्वस्य चाधिकारं विनानुपपत्तेः कर्तृ-
विशेषेणैवाधिकारिविशेषावधारणसिद्धेर्न होलादौ दिग्देशपरिच्छि-
न्नस्यैव कर्तृविशेषस्याधिकार इति नियता प्रतिपत्तिर्लभ्यतइत्यर्थः । ननु
दाक्षस्यापि विधिमन्तरेणाप्रवृत्तस्तस्य चाचाराचारकल्पत्वात्तदानुरू-
प्येण दिग्देशपरिच्छिन्नकर्तृविशेषविषयत्वप्रतीतेः कथं तन्निराकर-
णमित्यभिप्रायेण पृच्छति * कुत इति * उत्तरमाह * विधेवेति *
स्वर्गकामो यजेतेत्यविशेषश्रवणे ऽप्यग्निविद्यारहितत्वेनायोग्यस्य
शूद्रादेः कर्तृत्वासम्भवाद्योग्यत्वेन त्रैवर्णिकः कर्ता विशेषरूपेण
ज्ञायते पतितषण्ढयोर्द्विजातिकर्मभ्यो हानिरिति निषेधात्तद्वर्जितो
प्रतिषिद्धत्वेन ज्ञायते । राजा राजसूयेन यजेतेति विशेषापादकत्वे-
येन क्षत्रियः कर्ता विशेषरूपेण ज्ञायते । न त्विहैषां मध्ये किं चि-
द्दिग्देशपरिच्छिन्नकर्तृविशेषज्ञानकारणमस्तीत्याशयः । यत्र योग्य-
त्वस्य तावदविशिष्टत्वान्न दिग्देशपरिच्छिन्नकर्तृविशेषज्ञानकारणता-
स्तीत्याह * तादृहेति * श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यादिश्रुतिपर्यालो-
चनया शूद्राणामपि वैदिकमन्त्ररहितेषु स्मृत्याचारप्राप्तेषु कर्मस्वधि-
कारो ऽस्तीति समस्तशब्देनोक्तं, सर्वधर्मबहिष्कृतत्वस्मृत्या म्लेच्छा-

नां धर्मानधिकारावगमादार्यावर्त्तनिवासिग्रहणं निषेधाधिकारे त्व-
विशेषात्सर्वाधिकारोपपत्तेराचारकल्प्यत्वाद्विधेयस्याचारस्य याव-
द्भिर्वर्णाश्रमिभिर्म्लेच्छादिभिश्चानुष्ठानं दृश्यते तावतां तस्मिन्नाचारे
ऽधिकार इति प्रतिपादनायानवक्लृप्तिरुक्ता । अप्रतिषिद्धत्वस्य कर्तृ-
विशेषज्ञानकारणत्वं पूर्वोपन्यस्तमप्युपपदनिराकरणाधीननिराकर-
णत्वादुपेक्ष्योपपदं तावन्निराकरोति * न त्वत्रेति * यथा चात्र १८२।
यः कर्तृविशेषः कल्प्यः तद्वाचकत्वेन तदनुसारियदुपपदमनुमीयते
तच्च सम्भवतीत्यर्थः । प्राच्याद्युपपदशङ्कानिराकरणार्थम् * देश-
श्चेत्युक्तम् * गृह्यादौ त्वाचारशब्दपाठोपलक्षणार्थमङ्गीकृत्य नात्र
गृह्यगौतमीयादौ यथापाठं छन्दोगादिकर्तृविशेषानुसार्युपपदं कि-
ञ्चिदुपात्तं यत्तन्मूलभूतायां श्रुतावनुमीयेतेति योज्यम् । प्रतिषेध्य-
वाच्युपपदासम्भवेनाप्रतिषिद्धत्वमपि कर्तृविशेषज्ञानकारणं नेह स-
म्भवतीत्याह * ये ऽपि चेति * आचारानुरूपकर्तृविशेषवाच्युपप-
दासम्भवं न तस्याकृतिवचनतेति भाष्योक्तेन मार्गेणोपपादयितुमुप-
क्रमते * योग्यत्वेनेति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति *
श्लोकं व्याख्यातुमाकृतिवाच्युपपदासम्भवं तावत्प्रपञ्चयति * न
तावदिति * व्यक्तिवाच्युपपदासम्भवं प्रपञ्चयति * व्यक्तिवाचि-
त्वेति * एतदेवोपपादयति * न हीति * नन्वनन्तभेदानामपि पु-
रुषव्यक्तीनां शुक्लो होतेतिवदेकेन केन चिद् गुणेनैषव्यो विवक्षे इति
यद्वा कया चिदेकया क्रिययोपलक्षितानामेकमभिधानमवकल्पिष्य-
तइत्याशङ्क्याह * एतेनेति * आचारानुरूपविशेषणानुपपत्तिरेत-
च्छब्देन परामृष्टा गुणस्य क्रियाया वा विशेषरूपेणानेकपुरुषव्यक्त्यु-
पलक्षणस्यासम्भवाज्जातिग्रहणम् । एतदेवोपपादयति * न ही-
ति * ननु व्यक्त्याकृतिवाच्युपपदासम्भवे ऽप्यर्थान्तरवाचि किञ्चि-
द्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * व्यक्तीति * उक्ते ऽर्थे न तस्याकृतिवचन- १८३।
तेति भाष्यं योजयति * एतदेवेति * विधानपरामर्शिनस्तच्छब्दा-
त्परा षष्ठी विधानविशेषणार्थोपपदव्यतिरेकजनितेत्याशयः । विधा-
नविशेषणार्थस्योपपदस्य व्यक्त्याकृतिवचनत्वासम्भवेनोपपादनार्थं न
चेति भाष्यं हि शब्दार्थे च शब्दमङ्गीकृत्य व्याचष्टे * न हीति *
व्यक्तिवाचित्वनिराकरणे ऽनुष्ठातृविशेषाणां यदेकं सामान्यं साधा-
रणमुपलक्षणं न तन्निमित्तानुष्ठातृविशेषाणां वाचको ऽस्तीति तस्यो-
पलक्षणार्थत्वेन सर्वेषां शब्द इति शब्दव्यतिरेकजनितषष्ठ्यङ्गीकरणेन
योज्यम् । नन्वार्जितपाठान्तरमाकृतिवाच्युपपदासम्भवादयुक्तमा-
शङ्क्योपन्यासपूर्वकं व्याचष्टे * केषाञ्चिदिति * स्वर्गकामो यजेते-

स्याख्यातोपात्तभावनाक्षिप्तकर्तृविशेषणोपादेयार्थे स्वर्गकामपदे पुल्लिङ्गनिर्देशात्स्त्रिया नाधिकार इति पूर्वपक्षं कृत्वा कर्तृविशेषणत्वेनाप्यन्वितस्य स्वर्गकामस्य विध्यन्यथानुपपत्त्या प्राधान्यावगतेरुद्देश्यत्वाद्विशेषणाविवक्षेति षष्ठे सिद्धान्तायितुं,यथा विशेषणाविवक्षाभिप्रायेण जातिशब्दः प्रयुक्त इति नैव वयं ब्रूमो जातिवचन इह शब्दो ऽधिकारक इति किं तर्हि स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियेते इत्यविवक्षितं पुल्लिङ्गमिति भाष्ये वक्ष्यते तथात्रापि विशेषणाविवक्षाभिप्रायेणाकृतिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः। अस्मिंश्च पाठे ननु दिङ्देशपरिच्छिन्नकर्तृविशेषमात्रवर्त्यवान्तरजातिवाच्ये च तद्युपपदं कल्पयिष्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन न चेति भाष्यं स्वार्थवाचकं योज्यं, पूर्वस्मिन्नेव पाठे वैयाकरणगन्धिनो मीमांसकस्य व्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति * कश्चित्पुनरिति * शब्दान्तरानाख्येयार्थत्वेनाख्यातशब्दमनेन भाष्येणोपवर्णयन्नेवमाहेत्यन्वयः । किमादेत्यपेक्षिते भावइति तदीयो ग्रन्थः पठितः । तस्यार्थो भावाख्यो यो लिङाद्यर्थः।सो ऽतो लिङादिशब्दजनिताज्ज्ञानादन्येन शब्दान्तरजनितेन ज्ञानेनानाख्येयः । तृतीयान्तमन्यादित्यन्वयम् । भावादिशब्दैराख्यातदर्शनाच्छब्दान्तरानाख्येयत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य स्वधर्मेण पूर्वापरीभावेन कालत्रयासंसृष्टत्वेन लिङ्गसम्बन्धायोग्यत्वेन च शब्दान्तरेण *नाख्यायतइत्युक्तम् * यद्वा शब्दान्तरानाख्येयत्वकारणम् *स्वधर्मेणेत्यनेनोक्तम् * शब्दान्तरेण ह्याख्यायमानो ऽर्थः सामान्यरूपेण विशेषरूपेण व्याख्यायते न च लिङाद्यर्थस्य सामान्यरूपता विशेषरूपता वा स्वधर्मः तस्याव्यपदेश्यत्वेनानुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययगोचरत्वाभावादित्याशयः । यथा कारकं क्रियायां व्याप्रियमाणत्वरूपेण स्वधर्मेण द्वितीयादिविभक्तितो ऽन्येन शब्देन नाख्यायते तथा भावो ऽनाख्यातादन्येन शब्देन स्वधर्मेणाख्यायतइति दृष्टान्तार्थः । नन्वाकृतिवचनत्वस्यात्र न्याय्यत्वाभिधानात्तस्याश्च सत्त्वरूपत्वेन शब्दान्तरैराख्यातुं शक्यत्वान्नेदं भाष्यं शब्दान्तराख्येयत्वनिराकरणसमर्थमित्याशङ्क्येममित्युक्तम् । ननु पूर्वपाठे ऽप्युक्तेन प्रकारेणोपपद्यमानत्वादाकृतिवाचित्वनिराकरणप्रतीतेर्नाख्यातार्थोपवर्णनसामर्थ्यमित्याशङ्क्य *सूत्रेत्युक्तम्*सूत्रगतस्याख्यातवाचिनो विधानशब्दस्य व्याख्येयत्वेन प्रयावच्छब्दतस्य स्वसम्बन्ध्युपपदप्रतिपादनानपेक्षस्य कर्तृविशेषव्यवस्थापकव्यक्त्याकृतत्वाच्च तस्य विधायकस्याख्यातस्य कर्तृविशेषव्यवस्थापकव्यक्त्याकृतिवचनता न्याय्या।न चान्यो ऽपि कश्चिच्छब्दः सर्वेषामनुष्ठातॄणां व्यवस्थापकस्य सामान्यस्य वाचको ऽस्तीति भाष्यार्थभ्रान्तिर्जायत

स्यर्थः । सूत्रगतेन यावच्छ्रुतेन विधानशब्देन जनिता भ्रान्तिर्यस्येति
विग्रहः । नन्वेवमपि विधायकाख्यातार्थस्य विधेः शब्दान्तरानाख्ये
यत्वं वाच्यं न भावशब्दाभिधेयाया भावनाया इत्याशङ्क्य * विधी-
त्युक्तम् * ननु भावार्थाधिकरणे यज्याद्यर्थश्चातो ऽवगम्यते भाव-
येदिति चेति भाष्ये विध्यर्थातिरिक्तभावनाव्युत्पादनादभेदाङ्गीकरणं
न युक्तमित्याशङ्क्योभयेत्युक्तम् । क्रियारूपत्वे भावनाया धात्वर्थादभे-
दापत्तेः कार्यरूपता वाच्या ततश्च कार्यरूपाद्विधेर्विलक्षणं कीदृशं
तस्याः स्वरूपमिति निरूपणीयमित्येवं रूपात्पर्यनुयोगस्तेन भावार्था-
धिकरणसिद्धान्तो नाशित इत्यर्थः । नन्वेवं सति को लिङाद्यर्थ
इति पृष्टे कीदृशमुत्तरं देयमित्याशङ्क्याह * तेनेति * आख्यातश-
ब्दो लिङाद्यभिप्रायः । भावनाशब्दो विध्यभिप्रायस्तं प्रति कुर्याच्छ-
ब्द उत्तरं दास्यतइत्यन्वयः । यथा कः पिक इति पृष्टे कोकिल इ-
त्युत्तरं दीयते तथा को विधिरिति पृष्टे कुर्यादित्युत्तरं देयमित्यर्थः ।
ननु करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात्तदर्थस्य शब्दान्तराख्येयत्वं प्र-
सज्येतेत्याशङ्क्य लिङादीत्युक्तं करोत्युच्चारणं तर्हि किमर्थमित्याश-
ङ्क्य केवलेत्युक्तम् । ननु धात्वन्तरेण प्रत्ययानुग्रहसिद्धेः करोति-
नियमः किमर्थ इत्याशङ्क्य * सर्वेत्युक्तम् * सर्वविधिव्याप्त्यर्थः ।
करोतिप्रयोग इत्याशयः । शब्दान्तरानाख्येयत्वे कोपपत्तिरित्यपेक्षा-
यां भाष्योक्तामेवोपपत्तिमाह * सर्वश्चेति * अत्रैव भाष्यं योजय- १८४।२
ति * तदेव चेति * किलेत्यपारमार्थिकत्वं द्योतितं विधानेत्या-
दिना भाष्यस्य सामर्थ्यं दर्शितम् । व्यक्त्याकृतिवचनत्वाभावमुप-
पादयति * कुर्यादिति * करोतीति कार्यतामात्रं प्रपद्यते ऽङ्गीक-
रोति न तु विधेः सामान्यरूपतां व्यक्तिरूपतां वावगच्छतीत्यर्थः ।
विध्यतिरिक्तभावनावादिमते तस्या अपि विधायकाख्यातात्कार्यतया
च प्रतीतेः सिद्धरूपत्वाभावेनानुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययगोचरत्वासम्भ-
वात्सामान्यविशेषरूपत्वप्रतीत्यसम्भवं दर्शयितुम् * भावनाया वे-
त्युक्तम् * दूषयति * तदिदमिति * तदिदमन्यार्थमेव सदन्य-
स्मिन्नेवार्थे योजितमित्यन्वयः किमर्थमित्यपेक्षायाम् * भाष्यकारे-
त्युक्तम् । अयमेवाभिप्रायः कस्माद्भाष्यकृतो ऽभिप्रेतो न भवतीत्या-
शङ्क्य * असम्बद्धत्वानुपपत्तिकत्वाभ्यामित्युक्तम् * कथं तर्ह्यत्र
योजितमित्यपेक्षिते श्रुतीत्युक्तम् । यथा चत्वारि शृङ्गेति मन्त्रो
विषुवति होतुराज्ये विनियोगादादित्यरूपेणाग्नेः स्तुत्यर्थो ऽन्यत्रापि
विनियोगाद्यज्ञमात्रस्तुत्यर्थो वैयाकरणैर्नामाख्यातोपसर्गनिपाताः शा-
ब्दा ब्रह्मणः चत्वारि शृङ्गेति भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालवाचिनः प्रत्यया

उदात्तानुदात्ता स्वरिता या स्वरास्त्रयः पादाः वर्णनादात्मकौ शब्दौ
प्रकृतिप्रत्ययौ च द्वे शीर्षे नामिभ्यो विभक्तयः सप्त हस्ताः उरः कण्ठ-
शिराश्च नाभ्युरः कण्ठेषु वा त्रिधा बद्धः स्वर्गादिसाधनकर्मविधान-
द्वारेण वर्षणाद्वृषभः शब्दात्मकत्वाद्रोरवीति सर्वगतत्वान्महत्सर्व-
व्यवहारसाधनत्वादेव मनुष्यैरुच्चार्यमाणत्वान्मर्त्यानाविवेशेति नि-
योगानपेक्षेण श्रुतिसामान्यमात्रेण शब्दप्रतिपादनरूपे ऽर्थे योजित
इति दृष्टान्तार्थः । कथं पूर्वोक्तस्यार्थस्य भाष्यकारानभिप्रेतत्वमित्या-
शङ्क्याह * द्वेधेति * परव्याख्यानस्यासम्बद्धत्वं निरुपपत्तिकत्वं
च पूर्वोक्तमुपपादयितुं विवृणोति * यदि त्विति * न प्रकृतेन सू-
त्रव्याख्यानेन सम्बध्यते नापि सर्वधर्मत्वोपपत्तिं प्रत्युपयुज्यतइत्य-
सम्बद्धत्वाद् द्वेधा व्याख्यातं तत्रासम्बद्धत्वं तावदुपपादयति * त-
था हीति * एतदेव विवृणोति * यदि नामेति * निरुपपत्तिकत्वं
त्वन्यानाख्येयार्थत्वमुक्त्वा स्वयमेव च लिङाद्यर्थस्य पर्यायान्तरेरा-
ख्यानात्स्पष्टीकृतमित्याह * अनाख्येयत्वमिति * एतदेव विवृणोति
१८५।१ * विधीति * विध्युपदेशशब्दयोः पर्यायत्वे ऽपि कर्त्तव्यताशब्दस्य
विधिविषयत्वरूपाभिधायित्वाद्भावनाशब्दस्य च पुंव्यापाराभिधा-
यित्वादत्यन्ताविद्यमानपर्यायत्वारोपाभिधानमतीव स्थापितमित्युप-
हासः । ननु नानेन ग्रन्थेन भावनाख्यस्य विध्याख्यातार्थस्य व्यक्त्या-
कृतिरूपेणानभिधानात्सर्वधर्मत्वं साध्यते किं त्वनेन दृष्टान्तेन कर्त्तु-
राख्यातार्थत्वेन व्यक्त्याकृतिरूपेणानभिधानाद्व्यक्त्याकृतिद्वारकर्तृ-
व्यवस्थाशङ्कानिरासेन सर्वधर्मत्वसिद्ध्यर्थमन्यानाख्येयत्वोपपत्तिमि-
येण व्यक्त्याकृतिवाचित्वनिराकरणं नासम्बद्धमित्याशङ्क्याह * य-
द्यपि तावदिति * व्यक्त्याकृतिरूपेण कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वे ऽपि कृ-
दन्तयजमानपदोपात्तकर्तृवदुपपदं विना व्यवस्थानुपपत्तेः । कर्त्रभि-
करणे चाख्यातवाचित्वनिराकरणात्कर्तृव्यक्त्याकृतिवाचित्वनिराक-
रणमनुपयोगीति भावः । ननु माभूत् कर्तृव्यक्त्याकृतिवाचित्वस्य
व्यवस्थानापादकत्वान्निरासः किं तु स्वरूपमात्राभिधाने विशेषाभा-
वेन सर्वधर्मत्वसिद्ध्यर्थमित्याशङ्क्याह * यदि चेति * ननु राज-
सूयादीनामप्याख्यातवशात्सर्वधर्मत्वं प्राप्नोति च किं तूपपदं विशे-
षणापोदितमिह त्वपवादाभावात्तत्सिद्धिरित्याशङ्कते *अथेति* ए-
वमप्यपवादनिरासं विना सर्वधर्मत्वासिद्धेराख्यातार्थनिरूपणं व्य-
र्थमिति परिहरति * एवं तत्रापीति * अतो ऽस्मदीयमेव पाठद्वये
व्याख्यानं युक्तमित्युपसंहरति * तच्चेति * उत्तरसूत्रसङ्गत्यर्थ-
मपि उपपदनिरासार्थतयैवायं ग्रन्थो व्याख्येय इत्याह * तद्यथा

चेति * तन्न्यायत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं तस्मादिति भाष्यं सर्वधर्मत्वस्यैव साध्यत्वाद्धेतुत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सर्वधर्मत्वसाधकसर्वाधिकारन्यायत्वादित्येवं व्याचक्षाणाः सर्वधर्मत्वप्रतिज्ञायां योजयति * तस्मादिति *

दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ॥ १२ ॥

एतत्सूत्रावतारणार्थमथेत्यनुभाषणभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * आर्षेयपञ्चार्षेयगोत्रव्यवस्थया शिखाकल्पव्यवस्थादर्शनाद् गोत्रविशेषवाच्युपपदानुमानेन कर्तृविशेषविनियोगः स्यादित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं गोत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * वसिष्ठादिगोत्रस्यान्वयतो नाराशंसो व्यतिरेकस्तनूनपादित्युपलक्षणतेत्यर्थः। १८६।

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १३ ॥

श्यामादिचिह्नविशेषवाच्युपपदानुमानाशङ्कानिरासार्थमेतत्सूत्रमिति प्रतिपादनार्थं वेदमिति भाष्यं व्याचष्टे *व्यक्तीति * एतदेव विवृणोति * व्यक्तीति * नित्यस्य व्यवस्थिताचाराश्रियतस्य कर्तुरुपलक्षणभूतस्य लिङ्गस्याभावात्तद्वाच्युपपदानुमानानुपपत्तेः। सर्वधर्मतेति लिङ्गीभूतकर्तृविशेषणनित्यशब्दाङ्गीकरणेन स्वयं सूत्रं व्याचष्टे *लिङ्गेति* नियमाभावमुपपादयदन्ये ऽपीति भाष्यं व्याचष्टे * यद्विह्नमिति * अन्वयव्यभिचारार्थं भाष्यं व्याख्याय नैवं लिङ्गा इति व्यतिरेकव्यभिचारार्थं भाष्यं व्याचष्टे * दृष्टमिति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु नास्ति तन्नित्यमेषां लिङ्गमिति भाष्यान्नित्यशब्दस्य लिङ्गविशेषणत्वप्रतीतेः। कर्तृविशेषणत्वेन व्याख्यानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * यस्त्विति * नित्यकर्तुरुपलक्षणाशक्तिप्रदर्शनार्थं लिङ्गस्य नित्यत्वं भाष्यकृता निराकृतम्। ननु सौत्रो नित्यशब्दो लिङ्गविशेषणत्वेन व्याख्यात इति मन्यते इति काक्वा सूचितम्। नित्यशब्दसापेक्षत्वाल्लिङ्गशब्दस्याभावशब्देन सह * असमासप्रसङ्ग इत्युक्तम् * ननु राजपुरुषः शोभन इति पुरुषशब्दस्य शोभनशब्दसापेक्षस्यापि राजशब्देन सह समासो दृष्ट इत्याशङ्क्य * उपसर्जनीभूतेत्युक्तम् * भवति हि प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति स्मृतेः। पुरुषस्य राजानं प्रतिप्राधान्याद्युक्तः समासः। लिङ्गस्याभावं प्रत्युपसर्जनत्वात् वृद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वदयुक्त इत्याशयः। ननु नित्यशब्दस्य प्रतिपाद्यं नियतत्वं विना लिङ्गशब्दार्थस्य लिङ्गत्वानुपपत्तेर्लिङ्गशब्दार्थेनैव नित्यश-

द्दार्थाक्षेपाच्छब्दस्यान्यत्र व्यापाराभावेन सामर्थ्याविघातादुपसर्जन-
सापेक्षत्वे ऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवन्नित्यसापेक्षत्वात्समासा-
विरोध इत्याशङ्कते * नन्विति * यदि हि सम्बन्ध्यन्तरस्य नित्यश-
ब्दस्यार्थो नियतत्वं लिङ्गशब्दार्थेनैव स्वार्थसम्बन्धितया समभिव्या-
हारान्यथानुपपत्त्याक्षिप्येत ततो ऽन्यत्र व्यापृतत्वात्तावत्सम्बन्धा-
क्षेपे ऽसामर्थ्यं स्याल्लिङ्गशब्दार्थेनैव तु हेतुत्वेन नित्यशब्दार्थाक्षेपाच्च
तेन लिङ्गशब्दस्याभावात् शब्दं प्रति सामर्थ्यं विहन्यतइत्यर्थः । गुरु-
शब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्छिष्यसम्बन्धिरूपं विना स्वार्थप्रतिपाद-
नाशक्तेस्तादृतस्यमन्तरेण स्वार्थाभिधानापर्यवसानादपर्यवसितस्वा-
र्थाभिधानएव शब्दान्तराभिधानसंयोगात्स्वार्थाभिधानवेलायामेव स-
म्बन्ध्यन्तरशिष्यमात्रप्रतीतौ निर्विशेषस्यासामान्यानुपपत्तेस्तद्विशेषापे-
क्षायामपि पर्यवसितस्वार्थाभिधानव्यापारस्य शब्दस्य सम्बन्ध्यन्तरा-
न्वयसिद्धौ व्यापारान्तराभावेन सामर्थ्याविघातात्समासो युक्तः
लिङ्गशब्दस्य तु सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्सम्बन्ध्यन्तरमनपेक्ष्यैव पर्यव-
सिते स्वार्थाभिधाने ऽर्थापेक्षया प्रतीतस्यापि सम्बन्ध्यन्तरस्याशाब्द-
त्वेनान्वयात्पर्यवसितव्यापारस्यापि शब्दस्यैव सम्बन्ध्यन्तरापेक्षाक-
ल्पनायामभावशब्देन संहृकार्थलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यं न
१८७।२ सम्भवतीत्यभिप्रायेण परिहरति * नैतदिति * सम्बन्धिशब्देषु हि
सम्बन्ध्यन्तरापेक्षां विना शब्दप्रवृत्त्यसम्भवाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन
सम्बन्ध्यन्तरापेक्षा सम्भवति इह तु तदभावाच्छब्दकृतापेक्षातो ऽपे-
क्षान्तरेणार्थकृतेन लिङ्गशब्दस्य नित्यशब्देन सह सङ्गतेर्नैतल्लिङ्गशब्द-
स्य नित्यशब्दसापेक्षत्वमनेन गुरुशब्दस्य देवदत्तशब्दसापेक्षत्वेन तुल्य-
मित्यर्थः । एतदेवोत्तरार्थत्वेन तूपपादितं लिङ्गत्वं चेन्नित्यत्वमेव प्रति
सतां लभते यथा भार्या त्वं पतिमेव पतिं न स्त्री त्वमिव सर्वसाधा-
रणं ततो लिङ्गशब्दः स्वार्थस्य लिङ्गशब्दस्य नित्यापेक्षां विनात्मला-
भायोगात्तदपेक्षेत न त्वेतदस्ति । तथा हि । नित्यशब्दो ऽयं नियता-
भिप्रायो वा स्यात्तद्धर्मनियतत्वाभिप्रायो वा तत्राग्न्यादिनियामक-
मेव प्रतिधूमादेर्लिङ्गत्वदर्शनान्नियतापेक्षा तावदनाशङ्कनीयैव नियत-
तत्वेन तु विना यद्यपि लिङ्गत्वं नास्ति तथापि नियतत्वप्रतियोगि-
कत्वाभावाच्च तत्प्रत्येव लिङ्गत्वस्य सत्ता साधारणसत्तानिबन्धनापे-
क्षिकत्वाभावेन *तत्प्रतिपादकस्य लिङ्गशब्दस्य स्वार्थाभिधानकाले नि-*
त्यशब्दप्रतिपाद्यार्थान्तरापेक्षा निरस्ता तत्पर्यवसितस्वार्थाभिधान-
व्यापारस्यार्थान्तरान्वयसिद्धेर्व्यापारान्तरापत्तेः सामर्थ्यविघात इ-

१ सिद्धान्तमिति ३ पु० पा० ।

त्याशयः। दृष्टान्तं तावद्वैधर्म्यपरत्वेन व्याचष्टे * गुरुशब्दस्य हीति * गुरुशब्दार्थस्य गर्भाधानादिपूर्वकवेदाध्यापनस्य शिष्यापेक्षात्मकलाभत्वमुपचाराच्छब्दे ऽभिहितं देवदत्तशब्देन पञ्चम्यन्तेनोपात्तो यः शिष्यसम्बन्धः सो ऽनतिरेकेण स्वार्थसत्तालाभादनाधिक्येनान्तर्णीतो यस्य गुरुशब्दस्य स्वार्थः स तथोक्तः तस्य भावस्तत्त्वम्। ननु लिङ्गत्वस्यापि गुरुत्ववत्सर्वान्प्रत्यसत्त्वेनासाधारणसत्तानिबन्धनापेक्षिकत्वसद्भावात्तद्वाचकस्य लिङ्गशब्दस्यापि गुरुशब्दवत्सम्बन्धिशब्देन नित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्यविघात इत्याशङ्काभ्युपगम्य तावत्सम्बन्धिशब्दत्वं * लिङ्ग्यपेक्षया न तु नित्यशब्दार्थापेक्षयेति परिहरति * ननु नित्यशब्दार्थनियतत्वं विना लिङ्गत्वायोगादस्त्येव तदपेक्षापीति कथमुच्यते लिङ्ग्यपेक्षयैव लिङ्गत्वं न नित्यापेक्षयेत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * लिङ्गिनैव प्रतिलिङ्गत्वस्य सत्ता लिङ्गशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाय लिङ्गशब्देन विवक्षिता। न च नित्यत्वप्रतियोगिकी लिङ्गत्वस्य सत्ता प्रतीयते यथा परिणयनं विना भार्यात्वाभावे ऽपि न परिणयनं प्रति भार्यात्वस्य सत्ता किं तु पतिमेव प्रतीत्याशयः। गम्यगमकयोर्नियमलक्षणे सम्बन्धे सतीत्यर्थः। यद्वाक्षेपकस्यैवाक्षिप्यमाणेन नियतत्वादाक्षेप्याक्षेपकाभिप्रायौ गम्यगमकशब्दौ। यथा यद्यपि गुर्वादिशब्दः स्वसम्बन्धिना विना प्रवर्त्तते तथापि शिष्यादिसम्बन्धापेक्षाकृतगुर्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ता गुर्वादिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वप्रसिद्धिः तथास्य लिङ्गशब्दस्य न नियमलक्षणसम्बन्धापेक्षा कृतशब्दप्रवृत्तिनिमित्ता सम्बन्धिशब्दत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः। ननु सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि यौगिकत्वाद्यथा लिङ्गिशब्दस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतयोगसिद्ध्यर्थं प्रतियोगिलिङ्गापेक्षा तथा लिङ्गशब्दस्यापि यौगिकत्वाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतयोगापेक्षेति तयोर्योगश्च सम्बन्ध स च लिङ्गत्वापयिको नियमरूप एवेति नित्यशब्दवाच्यनियमापेक्षासिद्धेः सामर्थ्ये विघात इत्याशङ्क्याह * लिङ्गीति * अयमाशयः यद्यप्यवयवयोगेन प्रवृत्तेरुभयोर्यौगिकत्वं तुल्यम् तथापि लिङ्गिशब्दस्य तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकाच्च तद्धितोत्पत्तेः प्रातिपदिकार्थलिङ्गापेक्षा लिङ्गशब्दस्य तु कृदन्तत्वात्तस्य च धातो रुत्पत्तेर्धात्वर्थलिङ्गेन क्रियायोगनिमित्तत्वाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य योगस्य प्रतिसम्बन्धिधात्वर्थमात्रेण सिद्धेर्नान्यापेक्षेति॥ ननु लिङ्गशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाभावाल्लिङ्गियोगनिमित्तत्वाभावाच्च लिङ्गिनो लिङ्ग्यनपेक्षणो लिङ्गदर्शनमित्यभियुक्तप्रयोगो नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह * लिङ्ग्यत इति * सम्बन्धिशब्दानां गुर्वादीनां समुदा-

व्याप्याद्यवच्छिन्नाध्यापयित्रादि-
यत्नस्यैवाध्यापनादिक्रियाजन्यत्वाद्
गतातिशयवाचित्वाद्वयवार्थयोगनिमित्तप्रवृत्तित्वलक्षणयौगिकत्वा-
नुपपत्तिर्लिङ्गेन क्रियायोगनिमित्तत्वेन यौगिकस्य लिङ्गशब्दस्य स-
म्बन्धिशब्दत्वासम्भवे ऽपि ज्ञानाख्याया लिङ्गनक्रियाया ज्ञेयलिङ्गिनि-
रूपणाधीननिरूपणत्वाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतयोगप्रतिसम्बन्धिज्ञा-
नापरपर्यायलिङ्गनाख्यधात्वर्थनिरूपणाय ज्ञेयलिङ्गचपेक्षा सदास्तीति
सामर्थ्याविघात इत्याशयः सबन्धिशब्दवच्च वाच्यासाधारण्यनिब-
न्धनापेक्षा नितरां प्रतिसम्बन्धिधात्वर्थनिरूपणवेलायामेव नित्यं त-
दपेक्षानान्यदेति सूचयितुकाममित्युक्तमपिशब्देन क्रमः सूचितः। न-
न्वेवं सति नित्यशब्दाभिधेयस्य नियमलक्षणसम्बन्धस्यापि लिङ्गन-
क्रियासिद्ध्युपयोगित्वेन तत्कारकतया लिङ्गेनैव नित्यमपेक्षणात्त-
स्सापेक्षत्वे ऽपि सामर्थ्याविघात. स्यादित्याशङ्क्याह * नित्यत्वं पुन-
रिति * नियमाधीनत्वे ऽपि लिङ्गनक्रियायास्तदधीननिरूपणत्वाभा-
वान्नित्यत्वनिरपेक्षेणैव लिङ्गशब्देन स्वार्थे लिङ्गलब्धे लिङ्गत्वस्य नि-
यतत्वं विना ऽनुपपत्तेरर्थेन स्वसिद्ध्यर्थं नित्यत्वमपेक्षितं न शब्देने-
त्यर्थः। लब्धेन स्वार्थेन लिङ्गनापेक्षितमिति विग्रहः । नन्वेवं तर्हि
शब्दस्य नैरपेक्ष्यात्सामर्थ्यस्याविघात स्यादित्याशङ्क्याह * तद्धर्म-
तयेति * विगृहीतया षष्ठ्या लिङ्गधर्मतया नित्यत्वं लिङ्गस्य सम-
र्प्यते लिङ्गेनान्वीयतइत्यन्वयसिद्ध्यर्थं लिङ्गस्य नित्यत्वे * सम्ब-
न्धापेक्षायामित्युक्त* तस्माद्भाष्यकृतो ऽपि कर्तृविशेषणमधिकारिवि-
शेषण वा नित्यशब्दो ऽभिमतो न लिङ्गविशेषणमित्याह * तस्मादि-
ति * उभयत्रापि सूत्रं योजयति * नियतस्येति * तस्मादित्युप-
संहारभाष्य व्याचष्टे * इतीति *

आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १४ ॥

अथेत्यादिभाष्येणेदमपि सूत्र पदोत्तरत्वेन व्याख्यातं प्राच्या-
दिसमाख्याकर्तृविशेषणत्वेनाशङ्किता तत्र संस्थादिवत्समाख्याया
अपि व्यभिचारदर्शनात्केन चिद्विशेषेणोपन्यास इत्याशङ्क्याह * इ-
१८८। दानीमिति * ननु देशान्तरादागत्य प्राग्देशे वसतां प्राच्यत्वे सत्य-
पि होलाकाद्यनुष्ठानादर्शनात्प्राग्देशाच्च निर्गत्य देशान्तरे वसतां प्रा-
च्यत्वाभावे ऽप्यनुष्ठानदर्शनात्कथ समाख्याया अप्यत्यन्तानुवृत्तिरि-
त्याशङ्क्याह * सर्वं हीति * नेयं देशनिमित्ता समाख्या किं तु जा-
त्यादिनिमित्ता ऽभिमानमात्रनिमित्ता वेत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणो ऽभि-
प्रायः। एतदेव पूर्वपक्षिणो विशेषणमभिमतमिति सूचयितुमत्रैवार्थे

ऽनुमानव्यवस्थानादिति पूर्वपक्षसूत्रं योजयति * तस्मादिति * सूत्रव्याख्यानार्थं नैतदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सर्वप्राच्यादिसमाख्यातपुरुषव्यक्तिवर्त्तिनस्तदसमाख्येभ्यश्च व्यावृत्तस्य जात्यादेरदर्शनान्निर्मूलस्य चाभिमानस्यायोगादित्याशयः । देशविशेषणत्वे को दोष इत्यपेक्षायां नैतदेवमिति भाष्येण सूचितं तावद्दोषमाह * देशश्चेति * ननु दिग्रूपानवस्थाने ऽपि विन्ध्यापेक्षया निरूढोदीच्यादिदेशव्यवस्थादर्शनाच्च देशविशेषणत्वे ऽपि कश्चिद्दोष इत्याशङ्कानिराकरणार्थं दक्षिणादित्यादिभाष्य व्याचष्टे * न चेति * देशविशेषणत्वाभिधानाभिप्रायविवरणपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * समाख्यायास्तावदिति * उभयशब्दोऽन्वयव्यतिरेकाभिप्राय. ।

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥ १५ ॥

इत्याशङ्कासूत्रं पूर्वपक्षानौपयिकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य देशनिमित्तायाः समाख्यायाः व्यभिचारित्वेन विशेषणत्वायोगादव्यभिचारिनिमित्तान्तरकल्पनार्थत्वेन पूर्वपक्षोपयोगितां दर्शयन्नवतारयति * परस्त्विति * यथैव देशसंयोगव्यभिचारलक्षणयोपपत्त्या तन्निमित्तायाः समाख्यायाः व्यभिचारो ऽभिहितः तथैव देशनिमित्तत्वायोगाच्च देशव्यभिचारेण समाख्याव्यभिचार इत्यस्ति यस्य समाख्याविशेषणत्व पक्षस्योपपत्तिलब्धपूर्वपक्षिणेत्यर्थः । कीदृश प्रत्यवस्थानमित्यपेक्षाय

दिभाष्यं व्याचष्टे

तस्मादिति *

रान्यथानुपपत्त्या ब्राह्मण्यादिवत्प्राच्यत्वादिजातिरपि कल्पयितु शक्यते तदसम्भवे ऽपि वा सन्तानविशेषएव प्राच्यादिशब्दवाच्यो भविष्यतीत्याशयः । निमित्तान्तरासम्भवे ऽपि प्राच्यादिशब्दप्रयोगपरम्परामूलाभिमानमात्रनिबन्धना भविष्यतीत्याह * अस्तु वेति * ननु शब्दप्रयोगपरम्परैव किं निमित्तेत्याशङ्क्याह *लब्धेति * लब्ध प्राच्यादिसमाख्याख्यमाचारनिमित्त यैरिति विग्रहः । नो ऽस्माकमित्यन्यपदार्थः । सूत्रतात्पर्यप्रदर्शनार्थं तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * १८९॥

स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ १६ ॥

इति सूत्रमाशङ्कानिराकरणार्थत्वेनावतारयति * इत्युक्त इति * देशसंयोगनिमित्तायामित्यादिभाष्येण देशसंयोगविशेषव्य-

भिचारेऽपि देशसंयोगमात्रस्याव्यभिचारान्निमित्तत्वाभिधानार्थत्वे-
नैतत्सूत्रं व्याख्यातं तत्र भूतादिशब्ददर्शनात्कालविशेषावच्छेदेन
देशसंयोगस्य विशेषणरूपत्वोक्ता प्रतिभाति सा च देशसंयोगनिमि-
त्तानां तद्धितानां कालविशेषविषयत्वेनास्मृतेरयुक्तेत्याशङ्क्याह * स-
म्बन्धैरिति * भूतशब्देन तदागमनहेतुकः सम्बन्धो ऽभिप्रेतः । वर्त-
मानशब्देन निवासहेतुकः । गर्भसम्भवलक्षणभवहेतुकस्य प्रभवल-
क्षणजातत्वहेतुकस्य चोभयरूपतोक्ता । भविष्यच्छब्देन यदुशब्दः
सूचितः प्रस्थानहेतुको ऽभिप्रेतः । श्लोकं व्याचष्टे * सो ऽस्तीति *
नन्वेवं सति देशसंयोगमात्रनिमित्ता समाख्याप्यव्यभिचाराच्छ्रो-
त्रियं कर्तारं विप्रमित्याशङ्क्याह * न चैतामिति * चिरनिर्गतस्य
पुरुषस्य पुत्रादीनां पूर्वदेशगर्भसम्भवसाध्ययोगादित्याशयः । अनेन
यस्य त्वतो ऽन्यतमः सम्बन्धो नास्ति न स माथुर इति दृष्टान्तभाष्यं
सूचितम् । यस्य चिरनिर्गतपुरुषपुत्रादेरतो ऽन्यतम सम्बन्धो ना-
स्ति न स प्राच्यसमाख्यो ऽथ च स्रौघ्नादीन्करोतीति समाख्या-
व्यभिचारप्रतिपादनं विवृतम् । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* इतीति * ननु मथुरामभिप्रस्थित इति भाष्यं किमित्युपेक्षितमि-
त्याशङ्क्याह * यस्त्विति * नन्वेवं दूरविषयत्वेन कस्मान्न व्या-
ख्यातमित्याशङ्क्याह * भ्रमस्यैवेति * प्राग्देशमभिप्रस्थितो दूरः
प्राच्यो ऽनेन दृष्टान्तेनापाद्येत न दोषे व्यापृतस्य स्रौघ्नाद्यनुष्ठाने
दृश्यत इत्याशयः ।

कर्मधर्मो वा प्रवणवदिति ॥ १७ ॥

सूत्रं कर्माङ्गदेशविशेषणत्वाच्छ्रुतिपदस्य गुणार्थत्वेनार्थेत्यादिभाष्ये-
ण व्याख्यातं तथा मन्त्रादिकर्मविशेषणपरं कृष्णमृत्तिकाप्रायत्वाद्-
दैर्घ्यविशेषणस्यापि व्यभिचारेण निरस्तत्वात्प्राच्यादिपदस्य प्राक्त्वा-
देरपि निरस्तत्वात्तेन विशेषणापरत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह * इदानी-
मिति * यत्तु ग्रामानन्त्यादसम्भवे प्राच्यादेरपि देशान्वेषणादेव वि-
शेषणोपपत्तेरित्याशयः । भाष्ये कृष्णमृत्तिकाप्रायग्रहणं प्रा-
क्त्वादेरुपलक्षणार्थं प्राचीनप्रवणोदाहरणं च प्रागुदक्प्रवणस्यापी-
ति व्याचष्टे * प्रागिति * तुल्यं तु कर्तृधर्मेणेति सूत्रमप्यव्यभि-
चारतुल्यत्वाभिप्रायेण व्यभिचारतुल्यत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे * तुल्ये-
त्विति दिक् * कृष्णमृत्तिकाप्रायप्रभृति यजमानदेशस्य सिद्धं मदा-
माराणुमेयधृतिगमोपपद्यमानत्वेनाशङ्क्यां मदनर्थक्यमन्त्राद्यर्थाभ-
यागस्य कर्तृधर्मेण प्राच्यत्वादिना श्यामत्वादिना च तुल्यमित्यर्थः ।

दिशस्तावद्देशविशेषचिह्नत्वासम्भवमुपपादयति * प्राग्देशइति * कृष्णमृत्तिकादेरनवस्थितत्वं यथेत्यादिभाष्योक्तमुपपादयति * मृ- १९०
त्तिकाद्यपीति * तत्र दक्षिणदेशे ऽन्यत्र च देशान्तरे तत्समित्यर्थः। व्यभिचारानवस्थितत्वयोरितरेतरनैरपेक्ष्ये ऽप्युपपादननिराकरणार्थत्वं दर्शयितुं तस्मादित्युपसंहारभाष्यं तावद्व्याचष्टे * होलाकादीति * कृष्णमृत्तिकाप्रायेणापीति व्यभिचार इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पुरुषापेक्षयेति * अत्राप्युपसंहारभाष्यमावृत्त्या योजयति * तस्मादिति * कर्तृविशेषवद्देशो ऽपि होलाकादिव्यवस्थाकरणं न भवतीत्यर्थः॥

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनभतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविरचितायां तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयस्मृतिचरणपूर्वार्द्धम् ॥

न्यायसुधायाम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य उत्तरार्धो भागः ।

॥ साधुपदप्रयोगनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात्॥ १८॥

अत्र भाष्यकृता गोगाव्यादिशब्दानुदाहृत्य किमेते सर्व एव सास्नादिमतोऽर्थस्य वाचकाः सन्तो वाक्यार्थे प्रमाणम् उत एक एवेति सास्नादिमतो वा पदार्थस्य कार्यायां वाक्यार्थप्रमायां कारणं किमेते सर्व एवोत एक एवेति सन्देहमुपन्यस्य प्रयोगभेदेनाविरोधात्सर्वेषां व्रीहियवादिवद्विकल्पेन प्रामाण्योपपत्तेः । सिद्धान्ताभावेन सन्देहानुपपत्तिमाशङ्क्य किमत्रेति भाष्येण शक्त्या विना शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं सम्भवत्युत नेति सन्देहकारणमुक्त्वा सर्वइत्यादिना भाष्येण पूर्वपक्षः कृतः । तत्र यववराहाधिकरणे शास्त्रस्थप्रयोगबलेन लौकिकप्रयोगबाधस्योक्तत्वात् पूर्वपक्षानुपपत्तिमाशङ्क्याह * एकस्मादिति * व्यवस्थितशास्त्रस्थप्रयोगबलेनाव्यवस्थितलौकिकप्रयोगबाधमङ्गीकृत्य यवादिशब्दानां दीर्घशूकाद्यर्थनिर्धारणं यत्प्रतिपादितं तद्विकल्पदोषभयादनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाद्गौणमुख्यविभागाश्र-

शक्तौ क्लृप्तायां गौणत्वेनेतरत्र प्रयोगोपपत्तेर्नानेकशक्तिकल्पनं युक्तम् इह तु गोशब्दश्रवणात्ततोऽर्थप्रतीतिर्गाव्यादिशब्दश्रवणं तस्मादिति व्यवस्थोपपत्तेर्न तावच्छ्रोतुर्विकल्पापत्तिः । वक्तुरप्ययमेव शब्दः प्रयोज्य इति नियमाभावात्प्रसज्यमानोऽपीच्छया विकल्पेन दोषमावहति यत्र च कारणात्कार्यदर्शनं तत्र शक्तेरस्तित्वं सम्प्रतीयत इति न्यायेन शक्तेः कारणाश्रितत्वेन शब्दसमवेतत्वात्तद्भेदे युक्त एव भेदो गाव्यादीनां चार्थान्तरे मुख्यगौणाभावात्सास्नादिमति गौणत्वायो-

गात् शब्दसादृश्यमात्रेण शब्दस्य शब्दान्तरार्थप्रत्यायकत्वे मालापदस्यापि मालापदार्थप्रत्यायकत्वापत्तेर्मुख्यत्वमवश्यं प्रतीयतइति वैषम्यं, प्रियङ्गुदीर्घशूकयोश्चैकपदोक्तयोर्विकल्पे तस्यैव यवपदस्य युगपदेकार्थापेक्षया प्रामाण्यमर्थान्तरापेक्षया चाप्रामाण्यमित्यत्यन्तविरोधं वक्तुम् * एकस्मादित्युक्तम् * केषांचिद्दीर्घशूकेषु प्रयोगो ऽन्येषां प्रियङ्गुष्वित्यनेकार्थप्रतिभानकारणमुक्तम् । यववराहाधिकरणन्यायमुक्त्वा तद्वैषम्यमत्रैव दर्शयन् पूर्वपक्षयति * यत्र पुनरित्यादिना * साधुत्वेनावधार्यन्तइत्यन्तेन तत्र सत्यप्येकविषयानेकशब्दत्वे ऽर्थसाधनत्वात्साधुत्वेनावधार्यन्तइति वक्ष्यमाणभाष्यालोचनेन शक्तिभेदोपपत्तेरविरोधादिति च पक्षभेदद्वयं योज्यं, शब्दाभिन्नत्वाच्छक्तेस्तद्भेदे शक्तिभेदौचित्यं समर्थयिष्यन्नोक्तम् । अर्थाविरोधावच्छिन्नशब्दार्थितैकशक्तिकल्पनामात्रेणोभयनियमोपपत्तेरनवच्छिन्नशक्तिकल्पने वा शक्तिद्वयकल्पने ऽप्यर्थस्य सर्वशब्दवाच्यत्वापत्तेः शब्दस्य च सर्वार्थवाचकत्वापत्तेरर्थाधितशक्त्यभावात् अर्थैक्ये ऽप्येकस्यानेकशक्तिकल्पनादोषो नास्तीत्याशयः । यवादिविधेश्च शास्त्रस्थप्रयोगेण दीर्घशूकादिविषयत्वावधारणात्तद्विरुद्धलौकिकप्रयोगावगतप्रियङ्ग्वादिविषयत्वबाधोदाहरणवद्गवादिशब्दप्रयोगमात्रेण गाव्यादिशब्दानामप्रयोगस्यावगमात्सर्वपर्यायप्रयोगानियमाच्चाविरोधाच्च शास्त्रस्थप्रयोगेण लौकिकप्रयोगबाध इति शास्त्रमित्यस्यार्थः । अस्यैव पूर्वपक्षहेतुद्वयस्य यववराहाधिकरणन्यायवैषम्यप्रतिपादनार्थत्वप्रदर्शनार्थं सत्यपि विरोधे शास्त्रस्य साध्वसाधुत्वप्रतिपादनव्यापाराभावाच्छास्त्रस्थप्रयोगस्य निर्मूलत्वेन लौकिकप्रयोगाबाधकत्वादपि सर्वे साधुत्वेनावधार्यन्तइति उत्तरोपपत्तिर्वक्ष्यमाणसाध्वव्यवधायकरूपेण पदपूर्वकत्वाच्चेति सोपपादकोपन्यासपूर्वमुपन्यस्ता अनेन व्याकरणस्मृत्यप्रामाण्येन पूर्वपक्षकरणाद्विचारस्य पादन्यायसङ्गतिर्दर्शिता । अनन्तराधिकरणसङ्गतिस्त्वाङ्गसम्भवप्रतिपादनार्थमेव तेऽत्र होलाकाधिकरणोक्तव्यक्त्याकृत्यादिवाच्युपपदासम्भवोपजीवनेनात्र पूर्वपक्षोत्थानाद्दृश्यते व्याकरणशास्त्रव्यापारस्य पदपूर्वकत्वोपपादनार्थं वाक्यारम्भकत्वं विशेषणम् । अनेन च व्याकरणशास्त्रस्य लोकप्रसिद्धपदप्रयोगानुत्पत्तेः । साध्वसाधुव्यवस्थायाः शास्त्रविषयत्वायोगादित्येवमप्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादिति सूत्रावयवो व्याख्यातः । लोकप्रसिद्धसाधुशब्दवशात् व्याकरणशास्त्रं प्रवर्त्तते तस्माच्च लौकिकशब्दानां साध्वसाधुत्वनिर्णय इतीतरेतराश्रयोपपादनार्थम् * तथा हीत्युक्तम् * शब्दरूपस्यासाधर्थ्यस्थैर्यं वस्तुप-

चनत्वेनार्थशब्दो व्याख्येयपदार्थज्ञानाय वा शब्दशास्त्रस्य पदरूपशब्दापेक्षाप्रदर्शनार्थो ऽर्थशब्दः । नन्वेवमप्यर्थप्रतिपादकत्वेन गोगाव्यादिशब्दानां लोके प्रसिद्धत्वात्साधुत्वं भेर्यादिशब्दानां त्वर्थप्रतिपादकत्वाप्रसिद्धेरसाधुतेति व्यवस्थोपपत्तेः शब्देषु न व्यवस्था स्यादित्ययुक्तमित्याशङ्क्य * अत इत्युक्तम् * लोकप्रयुक्तेष्वेव गोगाव्यादिषु साध्वसाधुत्वव्यवस्थानिरासार्थमेतदित्याशयः । नन्वेव सत्याचारेण स्मृतिबाधः स्यात्स च पूर्वोक्तस्मृतिबलाबलीयस्त्वविरुद्ध इत्याशङ्क्य * वाक्यार्थेषु हीत्युक्तम् * तत्र आचारानपेक्षायाः स्मृतेस्ततो बलीयस्त्वमिह तु स्मृतेराचारापेक्षत्वेन विपरीतबलाबलक्रमत्वाल्लोकादेव साध्वसाधुता निर्णेतव्येत्याचारेण स्मृतिबाधो युक्त एवेत्याशयः । ननु लोकस्य सङ्कीर्णव्यवहारित्वात्साध्वसाधुत्वनिर्णायकत्वं न युक्तमित्याशङ्क्य * वाचकेत्युक्तम् * अर्थप्रत्यायको यो गोगाव्यादिशब्दः स साधुरप्रत्यायको भेर्यादिशब्दश्चासाधुरिति व्यवस्था लोकसिद्धैवेत्यर्थः । ध्वनिमात्राणीत्यनेनैतदेव विवृतम् । मात्रिका वर्णसमाम्नायः । ननु वेदादिविद्यास्थानप्रयुक्तेष्वेव गवादिशब्देषु साधुत्वप्रसिद्धेर्गाव्यादिशब्देषु च तत्राप्रयुक्तेष्वसाधुत्वप्रसिद्धेर्लोके चैवंविधव्यवस्थानुपलब्धेर्न ततो निर्णयः सम्भवतीत्याशङ्क्य साध्वसाधुशब्दयोरर्थप्रत्ययसाधनत्वासाधनत्वनिमित्तत्वेन रूढित्वाभावाल्लोके च भेर्यादिशब्दानामप्रत्यायकत्वनिश्चयात् । गोगाव्यादिशब्दानां प्रत्यायकत्वनिश्चयात्सिद्धैव व्यवस्थेति * तेनेत्यादिनोक्तम् * अपशब्दत्वमप्यर्थप्रत्ययापगमनिमित्तत्वाद्भेर्यादिशब्देष्वेव व्यवस्थितमित्यनर्थकत्वादित्यनेनोक्तम्। नन्वेकेनैवार्थप्रत्ययसिद्धेः कथमेकस्मिन्नर्थे अनेकेषां साधुतेत्याशङ्का गवादिदृष्टान्तेन निरस्ता एवं वाचकशक्तिभेदोपपत्तिरविरोधादिति च पञ्चमीद्वयान्वयार्थेतावद्ग्रन्थतात्पर्यमेकवाक्यतया व्याख्यातम्। यद्वा तत्र वाचके शक्तिभेदोपपत्तिप्रतिरोधत्वं पर्यालोच्य यो निर्णयो भवति सर्वेषां साधुत्वमित्येवंरूपः स्वीकार्यः । न तु शास्त्रस्य प्रयोगबलेन लौकिकप्रयोगबाधं पर्यालोच्येति ल्यब्लोपे पञ्चमीद्वयमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षिकृतागतनिर्णयशब्दानुषङ्गेण वैयर्थ्यप्रतिपादनार्थत्वेनाविरोधादित्यन्तं ग्रन्थं व्याख्याय ननु वाचकशक्तिभेदोपपत्तौ शास्त्रप्रयोगाविरोधे च सत्यपि व्याकरणशास्त्रेण गवादिशब्दानामेव साधुत्वान्वाख्यानेनेतरेषामसाधुत्वप्रतिपादनाच्च तद्विरुद्धाचारबलेन सर्वेषां साधुत्वं युक्तमित्याशङ्कानिराकरणार्थतयोत्तरग्रन्थो व्याख्येयः । अत्र भाष्यकृता सर्व इति भूम इत्यनेन शब्देषु न व्यवस्था स्यादिति सूत्रा-

यथव सर्वशब्दानादित्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानार्थत्वेन व्याख्याय कुत इ-
त्यादिनार्थप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या गाव्यादिशब्दानामपि सास्नादिम-
तार्थेन सह वाच्यवाचकसम्भवं प्रश्नपूर्वमुपपाद्याशक्तिजत्वेनापभ्रं-
शत्वशङ्कामवाच्यस्मृत्या निराकृत्य फलस्मृत्या च सामयिकत्वाशङ्कां
सम्बन्धग्रन्थे निराकृतामुक्त्वा तस्मात्सर्वे साधव इत्युपसंहृत्य स-
र्वेषामर्थवत्त्वात्सर्वैर्भाषितव्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमुक्त्वा तेन सर्वेषां
दृष्टार्थसाधनत्वाविशेषे ऽप्यदृष्टार्थो गवादिशब्दनियमो भविष्यती-
त्याशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रयोगोत्पत्तेरुच्चारणनियमस्याशास्त्रीयत्वादि-
त्येवं प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादितिसूत्रावयवो व्याख्यातः। तत्र भाष्य-
तात्पर्यविवेकार्थं दृष्टार्थत्वे साधनत्वाद् गाव्यादिशब्दानामसाधुत्वा-
१९२।८ सम्भवमुपपादितमुपसंहरति * ततश्चेति * न च दृष्टार्थसाधनत्व-
निबन्धनत्वात् साधुशब्दस्य गाव्यादिशब्दानां तदभावात्साध्वसाधु-
व्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्कते * अदृष्टेति * साध्वसाधुव्यवस्थेत्यर्थः।
यद्वा श्रेयोरूपादृष्टसाधनत्वनिबन्धना साधुता प्रत्यवायरूपादृष्टसाध-
नत्वनिबन्धनात्वसाधुतेत्यर्थः साधूनामेवादृष्टसाधनत्वमदृष्टसाधन-
त्वमेव वा साधुत्वमित्युभयथापि व्यवस्था वेदाधीना न च सा वे-
दवाक्यैर्निर्दिष्टा अदृष्टसाधनत्वं चान्यप्रमाणविषय एव न भव-
तीति निराकरोति * वेदवाक्यैरिति * न च दृष्टसाधनत्वस्य
प्रमाणान्तराविषयत्वे ऽपि तद्धेतुभूतयोः साध्वसाधुत्वयोः प्रमा-
णान्तरावगतयोर्वेदेनादृष्टसाधनत्वबोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
प्रत्यक्षेण तावदिति * उपमानस्य सादृश्यमात्रविषयत्वेना-
नाशङ्कनीयत्वादर्थप्रत्यायान्यथानुपपत्तेश्चान्यार्थापत्त्या सर्वेषां वा-
चकत्वप्रतीतेर्व्यवस्थापकत्वस्य दूरनिरस्तत्वादनिराकरणम्। ननु
प्रमाणान्तरासम्भवे ऽपि वेदवाक्यं साधुत्वासाधुत्वाभ्या-
हकं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वेदेति * साध्वसाधुत्वयोः शा-
ब्दावान्तरज्ञानिरूपत्वे वस्तुस्वरूपान्वाख्यानपरमेते साधवस्त्वन्य
इत्येवं रूपं वाक्यं कल्प्यं धर्मान्तरत्वे साधुत्वगुणान्वाख्यानपरम-
साधुत्वदोषान्वाख्यानपरं तस्य च पुरुषार्थानुबन्धित्वाभावेनानर्थ-
क्यापत्तेरध्ययनविधिना तात्पर्यानवधारणात्प्रामाण्यं न युक्तमित्या-
शयः। आत्मस्वरूपप्रतिपादकानां तूपासनादिविध्यपेक्षितार्थाभिधा-
नात्सरस्वतीविनशनादिना वाक्यानां सारस्वतसत्रादिकर्मविशेषो-
पयिकत्वानामानर्थक्यापत्तिरिति वैषम्यसूचनार्थं विधीत्युक्तम्।
अस्तु तर्हि विधिनिषेधरूपमेव वाक्यं साध्वसाधुत्वप्रतिपादकमि-
त्याशङ्क्याह * न वेति * ननु माभूत्स्वरूपेण विधिनिषेधविषयत्वे

साधुभिरभिदध्यादसाधुभिर्नेत्यभिधानकरणत्वेन तु भविष्यतीत्या-
शङ्कते * अभिधेति * गोशब्देनाभिदध्यादश्वशब्देनाभिदध्याच्च
गावीशब्देनाभिदध्याच्च गोणीशब्देनाभिदध्यादित्यादि स्वरूपा प्रत्येकं
वा विधिनिषेधा कल्प्यन्ते साधुभिरभिदध्यादसाधुभिर्नेति द्वावेव
वा तत्रानन्त्यापत्तेराद्यं पक्षं तावद् दूषयति *नेति * कथं कल्पना-
नुपपत्तिरित्यपेक्षायां व्याकरणस्मृतिमूलत्वेन कल्प्यत्वादनन्तानां चा-
ध्येतुमशक्यत्वादनुपपत्तिरित्याह * यो हीति * यो हि व्याकरण-
प्रणेता तद्गुणतया य एव पदानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदं पाठ इति महा-
भाष्यकारोक्तन्यायेन साधूनां प्रतिपदं पाठत्वाध्यवस्यतीत्यर्थः। स एकै-
कस्य शब्दस्य गावीगोण्याद्यनेकापशब्ददर्शनात्तेषां विशेषमाह*अपश-
ब्दाश्चेति*कलञ्जादिवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तं विवृणोति * व्रीह्यादीनि ही-
ति*कलञ्जादिग्रहणेन तुल्यन्यायतया व्रीह्यादीनां विधेयत्वसम्भव-
सूचनार्थं व्रीह्यादिग्रहणम्। अनन्तरोक्तव्यतिरेकमुखेन द्वितीयपक्षं
निराकरोति * न त्विति * सर्वानुगतैकधर्म्ममात्रोपलक्षणार्थो जा-
तिशब्दः. तत्र एकोपलक्षणत्वाभावेनैकविधिनिषेधविषयत्वासम्भव-
मुपपादयति * न तावदिति * अयमाशयः न तावच्छब्दत्वाति- १९२।
रिक्ता सर्वसाधुशब्दानुयायिन्यासाधुभ्यो व्यावृत्ता विलक्षणैकाका-
रप्रत्ययवेद्या साधुत्वजातिरसाधुत्वजातिर्वा साधुशब्दानुगता सा-
धुभ्यो व्यावृत्तोपलभ्यते न वान्यो ऽपि कश्चिद्धर्म्मः साध्वसाधुश-
ब्दाभिधेयः सम्भवति तथा हि न तावच्छब्दव्यतिरिक्तस्येन्द्रियलि-
ङ्गादेः शब्दस्यापि वा वक्तृज्ञानविवक्षाविषयप्रत्यायकत्वं साधुत्वं
कस्य चिदिष्टम्। न च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं साधुत्वं गाव्यादिश-
ब्देष्वप्यापत्तेः। न च शब्दस्य शक्त्यर्थप्रतिपादकत्वं साधुत्वं गङ्गायां
घोषो ऽग्निर्माणवक इत्यादौ गङ्गाग्निशब्दयोस्तीरमाणवकादिषु श-
क्त्यभावे ऽपि तत्र साधुत्वप्रसिद्धार्थान्तरविषयशक्त्या अर्थान्तर-
विषयसाधुत्वाभ्युपगमे गोणीशब्दस्याप्यावपनविषयशक्तिसद्भावात्
सास्नादिमति साधुत्वापत्तिः देवदत्तादिशब्दानां च संस्कृतेनार्थप्र-
तिपादनं, न च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं साधुत्वं गाव्यादिशब्देष्व-
प्यापत्तेः। न च शब्दस्य शक्त्या अर्थप्रतिपादकानां शक्त्यभावादसा-
धुत्वापत्तिः। स्नुषादिशब्दानां पुत्रभार्यादिवाचिता पुत्राद्यनभिधाय
तद्विशिष्टभार्याद्यभिधानशक्तेः पुत्रादौ शक्तिसद्भावात्साधुत्वापत्तिः।
अर्थविषयानादिप्रयोगत्वे तु साधुत्वलक्षणे गाव्यादिशब्दानाम-
पि सास्नादिमदर्थविषयप्रयोगाद्यव्यवस्मरणेनानादित्वाद्यगमात्साधु-
त्वमशक्यं निराकर्त्तुं स्वाभाविकार्थपरत्वमपि प्रतीतिप्रयोगाविशेषा-

द्रवादिशब्दवद्गाव्यादिशब्देष्वपि तुल्यं लक्षणानुगमो ऽपि च
सिद्धेरुभयानर्थक्यमाशङ्क्य चम्पतीत्यादिशब्देषु वृद्धाप्रयुक्तत्वेना-
साधुतया ऽभिमतेषु भावाच्च साधुत्वलक्षणमिति न कथं चित् सा-
धुत्वं निरूपयितुं शक्यमनेनैव मार्गेणासाधुत्वमपि निराकार्यमिति
एतदेव विवृणोति *अविभक्ता हीति* अतश्चैकोपलक्षणाभावात्सा-
मान्यरूपेण साध्वसाधूनां विधिनिषेधविषयत्वानुपपत्तेः । व्यक्ति-
रूपेण विधिनिषेधविषयत्वानुपपत्तेः । पूर्वोक्तमेव विधिनिषेधान-
न्त्यप्राप्तमित्युपसंहरति * तेनेति * ननूपलक्षणान्तरासम्भवे
ऽपि स्वाभाविकार्थपरत्वलक्षणसाधुत्वतद्विपर्ययलक्षणासाधुत्वोपल-
क्षणयोगेन विधिनिषेधविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति*
अर्थप्रत्यायनोद्देशेन सर्वेषां प्रयोगदर्शनेनार्थप्रत्यायनार्थत्वावसायाद-
र्थप्रत्यायनार्थत्वलक्षणस्य वाचकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात्तद्विपर्ययलक्षण-
स्य वा वाचकत्वस्यासत्वाच्चोपलक्षणत्वं सम्भवतीत्याशयः। ननु गाव्या-
दिशब्दाव्यावर्त्तकत्वे ऽपि प्रसिद्धावाचकत्वभेर्यादिशब्दव्यावर्तक-
त्वाद्वाचकत्वस्य विधेयशब्दोपलक्षणत्वोपपत्तेरवाचकत्वस्य निषेध्य-
भेर्यादिशब्दोपलक्षणतोपपत्तेस्तन्निबन्धनौ विधिनिषेधौ भविष्यत इ-
त्याशङ्क्याह * वाचकैरिति * प्राप्ताप्राप्ततया विधिनिषेधविषय-
त्वाभावे दृष्टान्तमाह *न हीति * द्रवद्रव्यमात्रोपलक्षणार्थमुदकप्र-
हणम् । ननु विधिनिषेधरूपश्रुतिमूलानपेक्षव्याकरणपरम्परामात्रे-
ण साध्वसाधुविवेकसिद्धेर्विधिनिषेधनिराकरणमनर्थकं मूलश्रुत्यपे-
क्षायामपि वा साध्वनुशासनात्मकत्वेन व्याकरणस्य साधुविधिमा-
त्रापेक्षत्वादसाधुनिषेधनिराकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * अयद्यं
चेति * निर्मूलत्वे अन्धपरम्परान्यायापत्तेर्न साध्वसाधुविवेकसि-
द्धिरित्याशयः । साधुविधानेनासाधुवर्जनसिद्धेरसाधुनिषेधेन वा
साधुप्रयोगसिद्धेरुभयानर्थक्यमाशङ्क्य * संयोगेत्युक्तम् * विधेये-
ष्टसंयोगो विधेः फलं निषेध्यानिष्टसंयोगो निषेधस्येत्यर्थः। ननु उप-
लक्षणमूलत्वे निषेधमूलसाध्वनुशासनं न युक्तमित्याशङ्क्याह *
त्रिष्वपि चेति*साधूनामसाधुभ्यो ऽल्पत्वाद्व्यवस्थितत्वाच्च सौकर्य-
म् । एतदेव विवृणोति * यदीति * यथा पञ्चनखानामध्ये पञ्चैव
शशादयो भक्ष्या इति नियमे कृते ततो ऽन्येषां श्वादीनामभक्ष्यत्वं
गम्यते तथा गवादय एव साधव इति नियमे कृते ऽन्येषामसाधु-
त्वावगतिरित्यर्थः। एतदेवोपसंहरति * स एव इति * प्रासङ्गिकं
व्याकरणस्य त्रिविधश्रुतिमूलत्वे ऽपि साध्वनुशासनमात्रात्मकत्वस-
म्भवमुपसंहृत्य प्रकृतं मूलश्रुत्यनुमानासम्भवमुपसंहरति * नन्वि-

ति * मूलासम्भवमेव द्रढयितुं व्यवस्थापकोपपदासम्भवं पूर्वाधिकरणोक्तमत्रापि योजयन्नाह * इहमीति * एवमेकोपलक्षणासम्भवेन विधिनिषेधासम्भवमुक्त्वा विधिविषयासम्भवादपि विध्यसम्भवमाह * अथ प्राप्तश्चेति * अनेन च शब्दप्रयोगस्य लोक- १९३
व्यवहारार्थत्वेनैवोत्पत्तेः । सिद्धेरशास्त्रविषयत्वादित्येतत्सूत्रावयवो व्याख्यात. । नन्वत्र महावार्त्तिककारेण सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतो ऽर्थे प्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेष्विति व्यवहारलक्षणेनैवार्थेन साध्वसाधुशब्दप्रयोगे आक्षिप्ते धर्मार्थं शास्त्रेण साधुनियमः क्रियते यथा लोके क्षुत्प्रतीघातार्थे प्राप्ते भक्षणे भक्ष्याभक्ष्यनियमो वेदे वा पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादिवदिति नियम इति वदता समाधानमुक्तमित्याशङ्कते * अथेति * धर्मजिज्ञासापह्नवेन धर्मस्य नियम इति षष्ठीविग्रहे ऽपि सम्बन्धमात्रोत्पद्यायाः पष्ठ्यास्तादर्थ्यलक्षणविशेषनिष्ठत्वसन्दर्शनार्थं धर्मायेति चतुर्थीनिर्देशः । साधूनां नियमाविषयत्वासम्भवेनैतन्निराकरोति * तदिति * नित्यप्राप्तस्य नियमाविषयत्वासम्भवे हेतुमाह * यस्य हीति * ननु गाव्यादिभ्यो ऽप्यर्थप्रत्यय सिद्धेस्तत्प्रसक्तौ गवादिशब्दस्य पाक्षिकत्वापत्तेर्गाव्यादिनिवृत्त्यर्थो नियमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्यापीति * गाव्यादिशब्दानां साध्वसाधुत्वपक्षद्वये ऽपि व्यावर्त्यत्वायोगादित्याशयः । एतदेवोपपादयितुं विकल्पयति * कीदृशश्चेति * उभयत्र दोषमाह * यदीति * न च साधूनामप्यर्थप्रत्ययहेतुत्वादस्तिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह *यदि हीति* शब्दव्यापारसाध्यमर्थप्रतिपादनं, भाषणं नार्थप्रतिपादनमात्रं शब्दस्य च मुख्यार्थे साक्षाद्व्यापारो गौणलाक्षणिकयोस्त्वभिधेयसादृश्याविनाभावद्वारा गाव्यादीनां तु कथं चिद्व्यापारालाघवशब्दव्यापारसाध्यार्थप्रतिपादनात्मके भाषणे हेतुतास्तीत्याशयः । ननु साधूच्चारणायैव प्रवृत्तस्य प्रमादेनाशक्त्या वा प्रसज्यमानस्यासाधोर्निवृत्त्यर्थो नियमो भविष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * प्रमादाशक्तिजानां दोषाणां परिहर्तुमशक्यत्वात्तन्निवारणमनर्थकमिति परिहरति * तदसदिति * नन्वप्रमाणां शक्तानामपि १९४
च गाव्यादिशब्दप्रयोगदर्शनादप्रयुक्ताभिधानमयुक्तमित्याशङ्कते * दृष्ट इति * मत्पक्षे गाव्यादिशब्दानामप्यर्थप्रतिपादने व्यापारसद्भावायुक्ता प्रसक्तिः । त्वत्पक्षे तु तेषां कथं चिद्व्यापाराभावान्न तावच्छब्दव्यापारसाध्यार्थप्रतिपादनात्मके भाषणे प्रसक्तिः । यथा कथं चिदर्थप्रतिपादने तु प्रसक्तस्य गाव्यादेर्निवृत्त्यर्थं नियमाभ्यु-

पगमे अक्षिनिकोचादेरपि प्रसक्तेस्तन्निवृत्त्यर्थो नियमः कल्प्यः, ततश्च
शब्दव्यतिरिक्तसर्वप्रमाणोच्छेदः स्यादित्यभिप्रायेण परिहरति *
उच्यतइति * निवृत्त्यर्थत्वे च नियमत्व व्याहन्येतेत्याह * न चेति*
साध्वसाध्वोश्च द्वयोर्नित्यप्राप्त्यभावात्परिसंख्या युक्तेत्याह * निय-
मेति * किं चादृष्टार्थस्य यागादेस्तत्सिद्ध्यर्थं पुरोडाशादिद्रव्यनियम-
स्तत्प्रकृतित्वादिनियमस्तदपेक्षितावघाताद्युपायनियमश्च युक्तः। शब्द-
प्रयोगस्य तु परप्रतिपत्त्यर्थत्वेन दृष्टार्थत्वाच्च तत्साधनसाधुनियमो
युक्त इत्याह * न चेति * नन्वेकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः
शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति शब्दप्रयोगस्य स्वर्गसाध-
नत्वावगमात्तदन्यथानुपपत्तिरस्त्येवापूर्वकल्पनायां प्रमाणमित्याश-
ङ्क्याह * परार्थत्वाच्चेति * ननु यथा दृष्टार्थस्यापि भोजनादेः आयु-
ष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्तइत्यदृष्टार्थः । प्राङ्मुखत्वनियमस्तथा दृष्टार्थस्या-
पि शब्दप्रयोगस्यादृष्टार्थः साधुनियमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न
चेदमिति * शब्दादीनां विषयाणां गोचरे समुदाये तन्मध्यइत्यर्थः।
शब्दस्य तावन्नियमजन्यादृष्टाश्रयत्वस्य सम्भवमुपपादयति * शब्द-
स्येति * कर्तृत्वेन परार्थस्यापि स्वर्गकामादेः कर्मफलभोक्तृत्वेन
प्राधान्यस्यापि भावेनापूर्वाश्रयत्वदर्शनात्तद्वैषम्यप्रदर्शनार्थम् * अ-
त्यन्तग्रहणम् * यत्पुनः परार्थस्याप्याहवनीयादेस्सम्मार्गादिजन्या-
पूर्वाश्रयत्वप्रदर्शनात् * दृष्टार्थग्रहणम् * नन्वर्थस्य भाषया प्रति
प्राधान्यादपूर्वाश्रयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति *
क्रत्वङ्गभूतानामप्यर्थानामर्थाक्षिप्तस्याभिधानस्यापि वैधत्वेन केवल-
दृष्टार्थत्वाच्चापूर्वेणोपयोग इत्याशयः । ननु श्रोतुरनुष्ठेयादृष्टार्थक्रि-
याफलभोक्तृत्वयोग्यताधानायापूर्वापेक्षणात्तदाश्रयत्वं भविष्यती-
त्याशङ्क्याह * श्रोतुः पुनरिति * शब्दार्थविषययोस्तु श्रोतृबुद्ध्योः
क्षणिकत्वाच्चापूर्वाश्रयत्वमयुक्तमित्याह * बुद्ध्योश्चेति * वक्तुरपि बुद्धिव-
च्छब्दगुणभूतत्वाच्चापूर्वाश्रयतेत्याह * वक्तेति * ननु कामधुक्शब्देन शब्द-
प्रयोगस्य फलसाधनत्वावगमात्प्रयोक्तुः फलभाक्त्वात्प्राधान्यं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह * नेति * स्वर्गकामादिशब्दात्काम्योपायिकत्वा-
वगतेस्तदनुरोधेन क्रियाफलभाक्त्वावगतिः। इह तु साधुशब्दप्रयोग-
स्य फलसाधनत्वमात्रं प्रतीयते तच्चार्थवादमात्रत्वेनोपपत्तेर्न प्रयोक्तुः
फलभाक्त्वमाक्षिपतीत्याशयः । यदि चात्र वक्तुः कामधुगिति षष्ठी
स्यात्ततः सप्तदश वैश्यस्येत्यादिवत् षष्ठ्युक्तसम्बन्धसामान्यस्यापे-
क्षावशात्स्वस्वामिलक्षणविशेषरूपत्वप्रतीतेः प्राधान्यं स्याच्च त्वसा-
वस्तीत्याह * न चेति * ननु यथा कर्मिपदाद्यभावे ऽपि प्राङ्मुखो

ऽन्नानि भुञ्जीतेत्याख्याताक्षिप्तस्य भोक्तुर्गुणभूतस्य दिङ्नियमापूर्वाश्र-
यत्वं तथात्रापि साधुशब्दप्रयोगाक्षिप्तस्य प्रयोक्तुः। साधुनियमा-
पूर्वाश्रयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * कर्मपदाद्यभावे
ऽपि भोजनं प्रति भोक्तुर्लोकादेव प्राधान्यावगतेरपूर्वाश्रयत्वं युक्त-
मिति भावः। अपूर्वाश्रयत्वमुच्चारणस्यानाशङ्क्यमेवेत्याह * स्व-
रूपेण पुनरिति * अतो विषयाभावाद्व्यवस्थाभावाददृष्टार्थत्वाभा-
वाच्च नियमानुपपत्तेस्साधुनियमार्थस्य व्याकरणस्य वेदमूलत्वायो-
गाच्छास्त्रेण धर्मनियम इति यन्महावार्त्तिककारेणोक्तं तदयुक्तमि-
त्युपसंहरति * एवं चेति * अनेन च साधुशब्दप्रयोगाणामुत्पत्ति-
रस्मादिति व्युत्पत्त्या व्याकरणं प्रयोगोत्पत्तिशब्देनाभिप्रेत्य तस्याः
शास्त्रमूलत्वाच्छब्दव्यवस्थानियमो न प्रयोजनमिति सूत्रं योजितम्।
ननु स्वयमेवैतस्य वेदवच्छास्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति*
अत्रापि प्रयोगोत्पत्तेर्व्याकरणस्य शास्त्रत्वाभावादिति योज्यं, साधितं
चास्य स्वातन्त्र्यं कल्पसूत्राधिकरणइत्याह * तदुक्तमिति * एत-
देव विवृणोति * न हीति * यद्वा पौरुषेयत्वात् व्याकरणस्य व-
क्त्रभिप्रायमात्रपर्यवसानेनार्थपरत्वाभावात्साधुप्रयोगनियमं प्रत्यशा-
स्त्रत्वादिति एतेन प्रकारेण योज्यमित्याह * सर्वत्र हीति * स्मृ-
तिशास्त्रान्तरसम्वादाभावादिति सप्तमीं योजनामाह * न चेति *
एतदेव विवृणोति * प्रायेणेति * अस्तु तावत्स्मृत्यन्तरेणासम्वादः
परस्परमपि व्याख्येयव्याख्यानग्रन्थानां न सम्वादो ऽस्तीत्याह * प-
रस्परेण चेति * सूत्रवार्तिकभाष्येषु ये पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय
आचार्यास्ते विगीतवचना इत्यर्थः। कीदृशं विगानमित्यपेक्षायां निः
प्रयोजनं व्याकरणं सूत्रकृतो ऽभिप्रेतं, साधुशब्दप्रयोगद्वारेण धर्मप्र-
योजनत्वं वार्त्तिककृतः, साधुशब्दज्ञानद्वारेण भाष्यकारस्येति वि-
गानं दर्शयितुमाह * न तावदिति * तेन तस्य प्रयोजनाभावाभिप्रायो
लक्ष्यतइति भावः। ननु विस्मृत्याप्यनुक्त्युपपत्तेः। कथं प्रयोज-
नाभावाभिप्रायो लक्ष्यतइत्याशङ्क्याह * कथं वेति * एतावत्त्वेन
वक्तव्यासत्त्वमभिप्रेतम्। एतदेव विवृणोति * वेष्विति *
मोक्षाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी न चानादरेणानुक्त्युपपत्तिरित्याह
* न चेति * सुज्ञानत्वेनापि नोपपत्तिरित्याह * सुज्ञानत्वं पुन- १९६।
रिति * यद्यपि वार्त्तिककृता शास्त्रेण धर्मनियम इति धर्मप्रयो-
जनत्वं व्याकरणस्योक्तं तद्व्याकरणे धर्मस्याप्रतिपाद्यमानत्वादयुक्त-
मित्याह * धर्मश्चेति * ननु न साक्षाद् धर्मप्रयोजनत्वं व्याकर-
णस्याभिप्रेतं किं तु तदनुगतशब्दप्रयोगद्वारेण ज्ञानद्वारेणेत्याशङ्क्या-

* धर्म्मत्वमिति * एतदेव विवृणोति * शास्त्रार्थो हीति *
द्ध * धर्म्मत्वमिति * एतदेव विवृणोति * शास्त्रार्थो हीति *

किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म्म आहो स्वित्प्रयोगइति सन्दिग्धो वार्त्ति-
ककृता ज्ञाने धर्म्म इति चेत्तथाधर्म्म इत्यनेन साध्वसाधुविवेकका-
रिणो व्याकरणवत्साधुत्वज्ञाने ऽर्थान्तरं लक्षणरहितानामसाधुत्वा-
ज्ञानापत्तेस्तस्य च न म्लेच्छभाषां शिक्षेतेत्यादिनिषेधपर्यालोचनेनाध-
र्म्मसाधनत्वावसायादधर्म्मः प्रसज्येतेत्युक्त्वा प्रयोगे तर्हि धर्म्मो
भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे व्याकरणानभिज्ञानामपि साधुशब्द-
प्रयोगात् धर्म्मोत्पत्तेर्व्याकरणानर्थक्यमिति। प्रयोगे सर्वलोकस्ये-
त्यनेनोक्त्वा दोषद्वयभयाच्छास्त्रपूर्वके प्रयोगे ऽभ्युदयस्तस्य च वेद-
शब्देनेत्यनेन व्याकरणजनितज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगो धर्म्मसाध-
नं यथा वेदशब्दपूर्वको ऽग्निष्टोमादिर्वेदजनितज्ञानपूर्वकमनुष्ठितो
धर्म्मसाधनं यथा वा वेदरूपः शब्दो नियमपूर्वमधीतो धर्म्मसाधन-
मित्युक्तं भाष्यकृता तत्सर्वं व्याख्यायाथ या पुनरस्तु ज्ञाने धर्म्म इ-
त्युक्तम्। न चैवमव्यवस्थितशास्त्रार्थावधारणं युक्तमित्यर्थः। ननु स-
म्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्युभयोर्ज्ञानप्रयोगयोरेकवाक्योपादानात्समु-
च्चितयोर्धर्म्मत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सम्बद्धयोश्चेति *
एकवाक्योपात्तयोरप्याख्यातनामार्थयोः समुच्चयः प्रतिपदमपूर्वाणि
एकपदे एवापूर्वमित्यधिकरणे यदेकस्मादपूर्वं तदेतरस्तदर्थमित्येतदि-
त्यर्थः प्रतिपदाधिकरणे निराकरिष्यतइत्याशयः। सामान्यन्यायमु-
क्त्वा प्रकृते योजयति * तदिहेति * एकस्मिन्वाक्ये साधनद्वय-
विध्ययोगात्सति ज्ञाने साधुशब्दप्रयोगो ऽप्यनुषङ्गाक्षिप्यतइत्येवं
ज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन सुप्रयुक्तस्तु शब्दो ज्ञानस्य धर्म्मसाधनत्वपक्षे व्या-
ख्येयः। प्रयोगपक्षे तु ज्ञातमात्रो ऽपि साधुशब्दः स्वर्गं साधयति कि-
मुत प्रयुक्त इति प्रयोगस्तुत्यर्थत्वेन सम्यग्ज्ञानशब्दो व्याख्येयः। तत्रश्च
ज्ञानधर्म्मत्वे प्रयोगस्य धर्म्मत्वायोगात् लोकसिद्धस्यैव ज्ञानानुनिष्पा-
दित्वेन सत्यामपि व्याकरणादुपकारनिर्वृत्तौ व्याकरणं प्रति प्रयो-
जकत्वाभावान्न भावाभिप्रेतद्वारेण व्याकरणस्य धर्म्मप्रयोजनत्वं युक्तं
प्रयोगस्य तु धर्म्मत्वे यदेकस्मादपूर्वं तदेतरस्तदर्थमितिन्यायेन ज्ञा-
नस्य प्रयोगाङ्गत्वेन पारार्थ्यज्ञानात्फलश्रुतेः सुप्रयुक्त इतिप्रत्यक्ष-
सिद्धात इत्यनेनाप्यन्वये कल्प्यमाने ऽर्थवादत्वावसायेन ज्ञानस्य ध-
र्म्मत्वायोगात्तद्द्वारेणापि व्याकरणस्य धर्म्मप्रयोजनत्वं न युक्त-
मित्यर्थः। आदिमध्याद्व्याकरणानुगतशब्दप्रयोगस्यानादित्वास्त्रविष-
यत्वाभावादित्यष्टमी योजनामाह * किं चेति * व्याकरणपूर्वकज्ञा-
नप्रयोगयोरित्यर्थः। एतदेव विवृणोति * यज्ञामेति * मन्त्रार्थवा-

दगतस्यानित्यसंयोगस्य परिहारो यो न्यायो नित्यानित्यसंयोगविरोधरूपस्तेनेत्यर्थः। न च व्याकरणस्यापि नित्यत्वं शङ्कनीयमित्याह * न चेति * ननु व्याकरणस्य कूटस्थानित्यत्वाभावे ऽपि प्रवाहानित्यत्वाद्वैदिकविधिविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अथापीति * उक्तमौत्पत्तिकसूत्रे ऽध्येतॄणामस्मरणादिभिश्शब्दपूर्वत्वमिति वेदाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तेन न्यायेन सर्वपुरुषेभ्यो वेदस्य प्राथम्यान्न पौरुषेयग्रन्थविषयत्वं युक्तमित्यर्थः। ननु व्याकरणत्वजातेः कूटस्थनित्यत्वाद्वेदविषयत्वं भविष्यतीत्यत आह * न चेति * ननु व्याकरणस्य सूत्रमिति षष्ठ्यर्थस्य भेदं विनानुपपत्तेः सूत्रमात्राच्छब्दाप्रतिपत्तेः। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहइति प्रयोगानुपपत्तेः। न सूत्रस्य व्याकरणत्वं युक्तं नापि शब्दस्य व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणमिति ल्युडर्थानुपपत्तेर्योगस्य च शब्दवत्त्वाभावाद् व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति भवतद्धितानुपपत्तेः। शब्दस्य च पाणिन्यादिभिरप्रोक्तत्वेन पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमिति प्रोक्ततद्धितानुपपत्तेरिति वार्तिककारेण व्याकरणशब्दस्य सूत्रपरत्वशब्दपरत्वरूपे पक्षद्वये इत्यर्थः। पक्षद्वये ऽपि दूषिते भाष्यकारेण शब्दपक्षे तावद् दोषपरिहारार्थं प्रस्कन्दनं प्रपतनमित्यपादानादिष्वपि दर्शनेन करणाधिकरणयोरेव ल्युट्प्रत्ययनियमाभावाद् व्याक्रियत इति व्याकरणमिति कर्मव्युत्पत्त्या ल्युडर्थोपपत्तिमुक्त्वा भवप्रोक्तादितद्धितोपपत्त्यर्थं लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमिति लक्ष्यलक्षणयोः शब्दसूत्रयोः समुदितयोर्व्याकरणत्वाभिधानात्सूत्रात्मकस्य व्याकरणस्य कृत्रिमत्वे ऽपि शब्दात्मकस्य नित्यत्वाद्वेदविषयत्वं युक्तमित्याशङ्कते * अथेति * लक्षणनिरपेक्षाणां शब्दानामानन्त्याद्विधिविषयत्वानुपपत्तिर्न तु गवादिगाव्यादीनां जातिरूपेण व्यक्तिरूपेण या विधिप्रतिषेधौ उपपद्यते इत्यादिनोक्तेन परिहरति * तदिति * ननु यथा यदितिहासपुराणानि कल्पानीति ब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पसूत्राणां कर्तृस्मृतिदार्ढ्यात्कूटस्थानित्यत्वाभावे ऽपि प्रवाहनित्यत्वमुक्तं तथापि, तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यतइति व्याकरणानुगताया अर्थवाचो वादितव्यत्वश्रुतेर्व्याकरणस्य नित्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते *ननु वेदेति *तद्ग्रन्थस्याध्येतव्यत्वायोगाद् ग्रन्थनित्यत्वं कल्पितम्। इह तु श्रुतिसामान्यमात्रेणापि व्याकृतशब्दव्याख्यानोपपत्तेर्न ग्रन्थनित्यत्वकल्पने प्रमाणमस्तीति परिहरति * नैतदिति * ननु यदिदम्या वाचः स्वराद्यविप्लुतरूपेणानिरूपिताकारत्वरूपस्य व्याकृतत्वस्य प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य कर्म-

काले स्वाध्यायकाले वोच्यमाने *इयमनूदितेत्युक्तम्* श्लोकं व्या-
चष्टे * अव्याकृताया इति * अस्य च व्याख्यामेकः शब्दः इत्येषापि
श्रुतिर्वैदिकस्यैव शब्दस्य स्वराद्यविप्लुतिरूपेण ज्ञानप्रयोगयोर्धर्मत्वप्र-
१९८।२ तिपादनार्थतया व्याख्यातुं शक्येति सूचयितुमाह * तस्याश्चेति *
तन्त्रेकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वित इत्यत्र शा-
स्त्रशब्दस्य ग्रन्थविषयत्वाद्व्याकरणग्रन्थस्य वेदविषयत्वप्रतीतेर्नि-
ष्फलत्वकल्पना भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदपि चेति * प्रशंसार्थ-
त्वमेवोपपादयति * अहरहरिति * शास्त्रशब्दस्तर्हि कथमत
आह * शास्त्रेति * लोकव्युत्पत्त्या शिक्षणात्मकशासनवाचि-
ना शास्त्रशब्देन ग्रहणाध्ययनकालीनः स्वस्यात्मीयस्य गुरोरु-
ध्यायः शिक्षणार्थः पाठो विवक्षितो ग्रन्थ इत्याशयः । ननु सुप्रयु-
क्तशब्दस्तर्हि पुनरुक्तः स्यादित्याशङ्क्याह * सम्यगिति * उपनय-
नमाचार्यकर्तृको माणवकसंस्कारः उपसदने शुश्रूषे माणवककर्तृके
तयं वै तद्ग्रहणाध्ययनकालीनमपि विशिष्टेतिकर्तव्यताकग्रहणं सं-
स्कृतस्य तस्यैव वेदस्य ग्रहणस्योपयोगित्वादुपन्यस्तम्। ननु तस्माद् ब्राह्म-
णेन न म्लेच्छितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्येषा श्रुतिर्गाव्या-
द्यपशब्दनिषेधार्थत्वाच्छब्दापशब्दविवेकस्य च व्याकरणाधीनत्वा-
द्व्याकरणापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदपि चेति * कृत्यार्थे
तवैकेन्केन्यत्वन इति कृत्यार्थे छन्दसि तवैप्रत्ययस्मरणात् कृत्यानां
च प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति प्रैषार्थत्वस्मरणादप्राप्तप्रेषणस्य
च विधित्वान्नञ्योगेन निषेधार्थतोक्ता। कथं वैदिकविषयत्वावगतिर-
पशब्दनिषेधस्येत्यपेक्षायां वैदिकशब्दापेतत्वरूपव्युत्पत्तिसम्भव सु-
ज्ञानत्वं च कारणद्वयमाह * वैदिकाच्चेति * सर्वेभ्यः शब्देभ्यो
ऽपेत इति च व्युत्पत्तिः शब्दस्य अशब्दत्वयोगाच्च सम्भवतीत्याह
* न चेति* ननु नायमभाववचनो ऽपेत्युपसर्गः किं तु वर्जनवचनः
अतो गाव्यादीनां सत्यपि शब्दत्वे शास्त्रकारैर्वर्जितत्वादपशब्दत्वं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * अथापीति * वर्जने ऽर्थे बर्बरादिभाषाशि-
क्षणस्य स्मृत्या निषिद्धत्वाच्छ्रुतौ चापशब्दत्वस्य म्लेच्छितशब्दसामा-
नाधिकरण्येन निर्देशाद् बर्बरादिभाषागतस्य शब्दस्यापशब्दत्वज्ञाना-
दित्यर्थः । म्लेच्छितत्वशब्देन म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचीत्यव्यक्तोच्चा-
रणार्थस्य म्लेच्छशब्दस्य म्लेच्छो व्यक्तोच्चारित इत्यर्थो दर्शितः ।
किं चान्येषामपि बर्बरादिसम्बन्धिनामाचाराणां निषिद्धत्वाच्छब्द-
प्रयोगरूपस्याप्याचारस्य तत्सम्बन्धिन एव निषेधो ऽवसीयत इत्याह
* युक्तं चेति * गाव्यादीनां तु प्रसिद्धम्लेच्छबर्बरादिसम्बन्धित्वे-

नाव्यकोच्चारणत्वेन वा म्लेच्छतिधात्वर्थानुगमाभावादार्यप्रयुक्तश-
ब्दायत्तत्वाभावाद्वा नापशब्दतेत्याह * नत्विति * यथावृत्तादार्या-
चारादपेतत्वासदपवृत्तमित्युच्यते नैवं गाव्यादिष्वार्यप्रयुक्तशब्दापे-
तत्वमस्ति तेषामप्यार्यैः प्रयुक्तत्वादिति वैधर्म्यदृष्टान्तार्थं, नन्वाहिता-
ग्निरपशब्दं प्रयुज्येति श्रुतेर्म्लेच्छशब्दसामानाधिकरण्याभावाद् व्या-
करणानुगतशब्दापेतत्वनिमित्तलब्धापशब्दव्यपदेश्यत्वगाव्यादिप्र-
योगनिमित्तप्रायश्चित्तविधानार्थत्वाद् व्याकरणापेक्षा भविष्यती-
त्याशङ्कयाह * यदपि चेति * निषिद्धाचरणनिमित्तत्वात्प्राय- १९९।
श्चित्तस्य गाव्यादीनां च शिष्टावर्जितत्वेनानिषिद्धत्वादवसायाद्यथास-
म्भवमन्यविषयतैवेयं श्रुतिर्भवेदित्याशयः । व्याकरणानुगतव्यति-
रिक्तशब्दविषयत्वासम्भवमुपपादयति * तथा हीति * गाव्यादि
शब्दप्रयोगलक्षणस्य कार्यस्य सर्वशिष्टपरिगृहीतत्वेनापरिहरणीयत्व-
मीदृशशब्देनोक्तं श्लोकं विवृणोति * प्रायेण हीति * ननु सर्व-
स्यापि व्याकरणानुगतशब्दप्रयोगनियमो न दृश्यतइत्याह * न
चेति * एतदेव प्रपञ्चयितुमाह * कल्पेति * कल्पकारस्यापश-
ब्दमुदाहरति * समानमिति * छान्दोग्यसूत्रकारस्योदाहरति *सू-
त्रेति * वह्वृचसूत्रकारस्यापशब्दद्वयमुदाहरति * तथेति *
कल्पादिग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् शिक्षाकारस्यापशब्दमुदाहरति
* तथेति * स्मृतिकारस्योदाहरति * मनुनापीति * स्मृतिग्रन्थ-
कारेणापि साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा यदेत्युक्त्वा यदेत्तु य इत्यत्र
मेशब्दस्यैतीकारे परभूते संहितायामेचो ऽयवायाव इत्ययादेशे कृते
लोपः शाकल्यस्येति च यकारलोपे कृते म इतीतिव्याकरणानुगतां
संहितामनपेक्ष्यान्यथा कृतेत्यर्थः । मीमांसाकारस्यापशब्दद्वयमुदा-
हरति * तथेति * सम्वत्सरसत्रेषु गवामयनिकविध्यन्तातिदेश- २००।
प्रतिपादनायाप्ये गवामयनोत्तरकालविहितेष्वादित्यानामयनप्रभृ-
तिषु गवामयनस्य विध्यन्तः प्रवर्तताइति वक्तव्ये तस्य विकारावयवे
च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्य इत्यधिकृत्य गोपयसोर्यदिति विकारावयवयो-
र्विहितो यत्प्रत्ययो ऽर्थवादावगतगोकर्तृकत्वमात्रनिमित्तप्रयुक्तः । न
चैवाग्नीषोमीयप्रकरणाधीतः स्यादिति मासामुमोक्तं तानिति बहुव-
चनान्तस्यापि मन्त्रस्य प्रातिपदिकार्थसमवायाद् बहुवचनस्य प्रातिप-
दिकार्थलक्षितावयवबहुत्वाभिधानार्थत्वेनोपपत्तेरनुत्कर्ष इति सि-
द्धान्तितं द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्यासमित्या-
दीनां दर्शपूर्णमासप्रकरणाधीतानां द्यावापृथिव्याद्यनुमन्त्रणानामपि
केन चिद्गुणयोगेन दर्शपूर्णमासदेवताप्रकाशकत्वोपपत्तेरनुत्कर्ष इ-

त्याशङ्कार्थं सूत्रे सरूपाणामेकशेषः इत्याद्येकशेषलक्षणहीनं घ्रावोरित्युक्तमित्यर्थः । गृह्यकारेणापि जिघ्राणामिति ल्युडन्ताजिघ्रादेशः पाघ्रादिसूत्रेण शित्येव प्रत्यये परभूते घ्रातेर्जिघ्रादेशमन्वाख्यातमनपेक्ष्यैव कुत इत्याह * तथेति * व्याकरणसर्वस्वे निरुक्ते ऽपि व्याकरणाननुगताः शब्दाः सन्तीत्याह * कार्त्स्न्येनेति * आर्द्धधातुके परभूते ब्रुवो वच्यादेशस्याभिधानात्तदकरणं हीनलक्षणमित्यर्थः । एतदेव विवृणोति * सम्वत्सरमिति * पुराणेतिहासहस्तिशिक्षादिकारिणस्तु नात्यन्तं व्याकरणमाद्रियन्त इत्याह * अन्त इति * हस्तिशिक्षादिग्रन्थकारिणो ये उभाभ्यादिरूपा अपशब्दास्तेषामन्तो नास्तीत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * युगपदिति * वेदप्रयुक्तानां च शब्दानामपशब्दत्वाशङ्कानुपपत्तेर्निश्चितसाधुत्वानामनन्वाख्यानादव्यापक लक्षण स्यादित्याह * वेदेष्वपीति * सामान्यं छन्दसि भाषायां च साधारणं चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थे तद्धितः । ननु व्यत्ययो बहुलमिति बहुलग्रहणेन विकरणवत्सुबादीनामपि व्यत्ययसूचनाद् बहुल छन्दसीति च लोपाद्यनियमविधानादस्ति सर्वशब्दानां छान्दसं लक्षणमित्याशङ्क्याह * न हीति *

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सो ऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

इति वचनान्नियतविषय एव व्यत्ययविधिः दक्षिणायामिति हि प्राप्ते धुरि दक्षिणाया इति सुपो व्यत्ययः । तक्षन्तीति प्राप्ते अश्वयूपाय तक्षतीति तिङः स्तुवन्तीति प्राप्ते सामगाः स्तुवत इत्युपग्रहस्य इन्द्रः सोमस्य कामुक इति प्राप्ते कामुकेति लिङ्गस्य । मधुधां आवाहा इत्यत्रावाहादिति प्रथमपुरुषप्राप्तौ आवाहा इति पुरुषस्य । अग्निमद्यहोतारमवृणीतेत्यत्राद्यतनकालवाचिनि लकारे प्राप्ते अनद्यतनकालवाचिलङ्प्रयोगात्कालव्यत्ययः । काण्डकेत्यत्र कामुकेइति प्राप्ते णकारप्रयोगाद्धल्व्यत्ययः । अम्यक्सात इत्यत्रामेत्याकारे प्राप्ते अम्यगिति संहितादर्शनेनाकारप्रयोगादच्व्यत्ययः । अश्वावतीर्गोमतीरित्यत्रान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ऽश्वावतीरित्याद्युदात्तत्वात्स्वरव्यत्ययः । कर्तृशब्दस्य कारकोपलक्षणत्वाद्ददितीत्यत्र सम्प्रदानस्य दातृत्वेन प्रत्युपकारार्थदानकरणत्वाभिधानाद्दद्भ्य इति प्राप्ते ददद्भिरितिकर्तृव्यत्ययः यङ्शब्दस्य प्रत्याहारत्वेन योगाद्यङन्तविकरणप्रत्ययग्राहित्वात्तत्र हनतीत्यत्र हन्तीतिप्राप्ते हनतीति यङ्व्यत्ययः । बहुलं छन्दसीति च अदिप्रभृतिभ्यः शप इत्याद्यधिकारविशेषेण शबादिविषयमेवावसीयते न सर्वविषयमित्यर्थः । ततोदा-

हरणद्वयमाह * तद्यथेति * आपस्येत्यत्र तावल्लिङ्गवचनव्यत्ययो न
व्यत्ययसूत्रस्य विषयः तस्य बहुलग्रहणेन नियतलिङ्गवचनाविधेय-
त्वाभावात् नाप्युपधादीर्घादेशो व्यञ्जनान्तस्य च स्वरागमो बहुलं
छन्दसीत्यत्राधिकृतो येन लक्षणानुगमः स्यादित्याह * न हीति *
अवित्यस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गस्य बहुवचनाविषयमस्य व्यञ्जनान्तस्य प्राति-
पदिकस्य षष्ठ्यन्तस्यापामित्यविकृतस्यान्वाख्यानादापस्येत्यस्त्रीलिङ्ग-
मेकविषयमकारान्तं दीर्घोपधं रूपं न केनापि लक्षणेनानुगतमित्य-
र्थः। द्वारशब्दे ऽपि दकारलोपो पाकारस्य च वकारादेशो न केन
चिल्लक्षणेनानुगत इत्याह * नापीति * बहुलग्रहणस्य दृष्टानुवि-
धानार्थत्वाद् द्वारशब्दस्य भाषायामपि व्यत्ययस्यादर्शनान्न दृष्टानुवि-
धानमस्तीति दर्शयितुम् * लादेरित्युक्तम् * अतो वैदिकशब्दानाम-
साधुत्वाशङ्कानुपपत्तेर्लक्षणमेवाव्यापकत्वादुपेक्षणीयमित्युपसंहरति
* तेनेति * व्याकरणान्तरयुक्तानामपि तदनुगतशब्दप्रयोगदर्शनान्न-
व्याकरणप्रामाण्याध्यवसानमित्याह * ये ऽपीति * प्रमादादिनि- २०१॥
मित्तशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रायेणेत्यस्यार्थे * सुतरामित्युक्तम् * सन्तु व्या-
करणाभियुक्ताः व्याकरणकाराणामेव तदननुगतशब्ददर्शनात्प्रामा-
ण्याध्यवसानं दुर्लभमित्याह * सूत्रेति * न च तेषां विस्मृत्या
प्रयोगोपपत्तिरिति दृष्टान्तद्वारेणाह * अद्यवेति * एकैकस्य द्वे द्वे अ-
(पशब्दोदाहरणे दर्शयति * सूत्रइति * जनिशब्दः षष्ठीसमासश्च
द्वावपशब्दौ जनिशब्दस्य तावद्) पशब्दत्वमुपपादयति * जनीति *
लक्षणेनाननुगतत्वाज्जनिशब्देन धातुरेव निर्दिश्यतइत्यर्थः। धातु-
कर्तृप्रकृतेश्चापादानसञ्ज्ञानभ्युपगमान्न धातुरत्र विवक्षित इत्याह
* न चेति * यस्य तु जन्माख्यस्य व्यापारस्य जनिशब्दार्थत्वेन वि-
वक्षितस्य कर्तुर्घटादेः प्रकृतेर्मृत्पिण्डादेरपादानसञ्ज्ञेष्यते तस्य जाय-
मानसम्बन्धिनो जन्माख्यस्यार्थस्य जनिशब्दो न वाचक इत्याह
* जायमानस्येति * व्यधिकरणे षष्ठ्यौ नन्वेवमपि धातो साधु-
त्वान्नापशब्दत्वमाशङ्क्याह * तेनेति * क चित्साधोरप्यर्थान्तरं
प्रत्यसाधुत्वादपशब्दत्वं भवतीत्याशयः। षष्ठीसमासस्यापशब्दत्वमु-
पपादयति * तथेति * (अकस्य निन्दकहिंसकइत्यादौ तच्छीला-
दर्थवुञ्प्रत्ययादेशत्वेनानेकार्थत्वात्तद्योगे कर्त्रर्थषष्ठ्याः प्राप्तेस्तद्योगे
षष्ठ समासनिषेधार्थम्। आद्यं तृजकाभ्यां कर्त्तरीति सूत्रं न तु
तृज्योगे कर्त्रर्थषष्ठीसमासनिषेधार्थमिदं सूत्रम्। तृचः कर्त्रैव
विधानात्तद्योगे कर्त्तुरनभिहितत्वाभावेन कर्त्रर्थषष्ठ्याः प्राप्त्यभावा-

१ अ० ४ पा० १ सू० ३०।

त् । प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य अतः तृज्ग्रहणम् उत्तरसूत्रे ऽनुवृत् । प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य अतः तृज्ग्रहणम् उत्तरसूत्रे ऽनुवृ-

त्यर्थमेव कृतं नात्र तस्य प्रयोजनम् । अकस्य तूभयत्रोपयोगः । तात्पर्यमेव कृतं नात्र तस्य प्रयोजनम् । अकस्य तूभयत्रोपयोगः । ता-

मुत्तरसूत्रे तृजकयोरनुवृत्तिं चक्तुमाद्यसूत्रं वार्तिकपठितमित्यर्थः[1]) । उत्तरसूत्रे तृजकयोरनुवृत्तिं चक्तुमाद्यसूत्रं वार्तिकपठितमित्यर्थः) ।

कर्तर्येव तृज्विधेस्तत्प्रयोगे कर्तृषष्ठ्यभावादकस्य निन्दाहिंसाक्लिशखादादिधातुविहिततच्छीलादिवाचिवुन्प्रत्ययादेशत्वेनानेकार्थत्वात्तद्योगे कर्तृवाचिन्याः षष्ठ्याः समासनिषेधार्थमाद्यसूत्रमुत्तरसूत्रे तृजकाभ्यामित्यस्यानुवृत्तिप्रतिपादनार्थं पठितम् । कर्तृवाचिन्यां तृजकाभ्यां योगे कर्तरि चेति सूत्रे षष्ठीसमासनिषेधादपशब्दतेत्यर्थः । तृच्प्रत्यययोगनिमित्तनिषिद्धं षष्ठीसमासमुदाहृत्याकप्रत्यययोगनिमित्तनिषिद्धमुदाहरति * एवमिति * वार्तिककृतो ऽप्यकप्रत्यययोगनिमित्तनिषिद्धषष्ठीसमासापशब्दोदाहरणं तावदाह * तथेति * हलन्ताच्चेति सूत्रेणेक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् किद्भवतीत्युक्ते दम्भेः सनि कृते दम्भ इट् चेति किति सत्यपि नकारेण व्यवधानात् दम्भिधातुसम्बन्धिनो हलो झकारस्य इक्सामीप्याभावात् तत्परस्य झलादेरपि सनः कित्त्वासिद्धौ[2] गुणापत्तेर्धिप्सतीतिरूपं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वाद्दम्भेर्धातोः परस्य झलादेः सनः * कित्त्वं सिद्धमित्युक्तम् * (अत्र जातिवाचकपदे कप्रत्ययान्तस्य षष्ठीसमासो ऽपशब्दः[3]) तस्यैवापशब्दान्तरमुदाहरति * तथेति * अइउणिति प्रत्याहारसूत्रगतेन णकारानुबन्धकेनाकारेण धात्वादिगतस्याकारस्य णकारानुबन्धरहितत्वाद्ग्रहणं न प्राप्नोतीति शङ्कित्वा भेदाभावाद्धात्वादिस्थस्यापि ग्रहणं सिद्धमिति परमतेन परिहारमुक्त्वा तन्निराकरणार्थम् * वार्तिककृतेदमुक्तम् * दण्ड अग्रमिति व्यस्तोच्चारणे दण्डपदान्त्यस्याग्रपदाद्यस्य चाकारस्यान्तरालकालानुपलम्भलक्षणात्कालव्यवायाद्व्यवधानाद् * अन्यत्वमित्युक्तम् * नन्वेकत्वे ऽपि व्यञ्जकाभावान्मध्ये ऽनुपलब्धिर्युज्यत इत्याशङ्क्य * शब्दव्यवायादित्युक्तम् * दण्ड इत्यत्र दकारडकारपरयोरकारयोर्मध्ये व्यञ्जकाभावे णकारडकारयोरप्यनुपलम्भः स्यात्र च व्यञ्जकानां प्रतिनियतविषयत्वं दीपादौ दृष्टं येन णकारडकारयोर्व्यञ्जकसद्भावादुपलब्धिरकारस्य तु व्यञ्जकाभावादनुपलब्धिरिति व्यवस्था युज्येतेत्याशयः । अत्र चान्यभाव्यमित्यन्यशब्दः तथा हि निष्कर्षलक्षणा गुणाभिधायी भाव्यशब्दो यदि

[1] अयं पा० २ पु० ना० ।

[2] अनिदितां हल उपधायाः. क्ङितीत्युक्ते गुणोऽपि न सिद्धवदेत्यर्थः. । गणोपादिष्टे ।

[3] अयं पा० १ पु० ना० ।

निष्कर्षणीयान्यशब्दवाच्यगुणगुणपसर्जनत्वेन निष्कर्षलक्षणं गुणं ब्रूते ततो गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानत्वेन गुणवचनसंज्ञापत्तेः। पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेनेति षष्ठीसमासनिषेधादपशब्दत्व स्वप्रधानगुणाभिधायित्वाभ्युपगमेन तु षष्ठीसमासकल्पने गुणवचनसंज्ञाबाधाद् गुणवचनसूत्राननुगतष्यञ्प्रयोगायोगादपशब्दतेत्यर्थः। कर्म्मधारयस्तु (कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययोक्तेर्नित्यसमासाच्च कुम्भकार इति वत् हिमवत् भावः इत्यादिप्रयोगमाशङ्क्य अनभिधानात्तादृशप्रयोगाभावादित्युत्तरे अविरविकेति दृष्टान्तः। भावशब्दस्यान्यत्वगुणविशिष्टगुणिपरत्वेनान्यशब्दसमानार्थत्वात्पर्यायाणां सहप्रयोगाभावाद्वैयर्थ्यमित्यर्थः[1]) भावशब्दस्यानर्थक्यापत्तेरयुक्त इत्याशयः। भाष्यकृतापि कर्म्मण्यणिति सूत्रे हिमवन्तं शृणोत्यादित्यं पश्यतीति इशिश्रृणोतिभ्यामण्प्रत्ययः कस्माद्भवतीत्याशङ्क्यानभिधानादिति परिहारमुक्तम्। यथाविकशब्दस्य स्वार्थिककप्रत्ययान्तस्याविशब्दसमानार्थत्वे ऽपि तस्य विकार इति विकारतद्धिते लक्षणानुगते ऽप्याविकं मांसमितिप्रयोगदर्शनादविकशब्दादेवोत्पद्यते नाविशब्दात्तथात्रापि प्रयोगाभावेनाभिधानसामर्थ्याभावाच्च ष्यञ्प्रत्ययोत्पत्तिरित्युपपादनायाविरविकन्यायेनेति दृष्टान्ते ऽभिहिते ऽपशब्दः प्रयुक्त इत्याह * भाष्ये ऽपीति * अविश्चाविकश्चा ऽव्यविकौ तयोर्न्याय इति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः तस्यैवापशब्दान्तरमुदाहरति * तथेति * ऋलृगित्यत्र सूत्रे वार्त्तिककारेण लृकारस्य स्वातन्त्र्येण क चिदप्यप्रयोगात् क्लृपिस्थस्य च यणादिकार्यं प्रत्यसिद्धत्वादुपदेशानर्थक्यमित्याशङ्क्य यदृच्छाशब्दादिषु (कुमारी लृतकमिति वाच्ये लृतकमित्यनुकरणशब्दो यदृच्छाशब्दः। तत्र लृकारे परे ईकारस्यानुकार्ये यणादेशः कुमार्ल्यृतकमित्येवं लृकारस्य प्रयोजनमित्यर्थः[2]) यणादिकार्यसिद्धिर्लृकारोपदेशप्रयोजनमुक्त्वा यदृच्छाभावात्तद्विषयाद्य कार्यसिद्धिप्रयोजनत्वासम्भवे ऽभिहिते भाष्यकारेणान्यथाकृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारदूषणमाशङ्कितं तत्र अन्यथेदं कथमित्थ सुसिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रणान्यथादिषु चतुर्ष्वुपपदेषु करोतेर्णमुलिधानादन्यथाकारमिति प्रयोक्तव्ये ऽन्यथाकृत्वेति क्त्वाप्रत्ययप्रयोगादपशब्द इत्यर्थः। अन्येन प्रयोजनमुक्तमन्येन प्रकारेण परिहार इत्यस्यार्थस्यान्यथाशब्दमात्रेण

१ प्र० पा० १ पु० भा०।
२ एवं पा० १ पु० भा०।

सिद्धेर्नियमेन प्रयोज्यत्वाभावाशय करोति अन्यथाकृत्वा शिरो मु-
ण्डके इति यदसिद्धप्रयोग इत्याशय । एतच्च प्रयोजन परिहारश-
ब्देन निराकार्यतयोपन्यस्तमिति सूचितत्वादाशङ्कामात्र नाभिमत-
मिति द्योतनार्थं महाभाष्यगतं प्रयोजनमुक्तमिति पाठ तात्पर्यतो
व्याख्यातु चोदितपद तत्स्थाने ऽप्रयुक्तम् । नन्वृत्विगादिशब्दव-
त्सिद्धवत्प्रयोगरूपनिपातानां साधुत्व भेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * न
२०२।१ चेति * ननु प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतस्तद्बाधकत्व न युक्त-
मित्याशङ्क्य प्रयोगमूलताया प्यसिद्धेति मत्वा पूर्वोक्त स्मृतिबलो
यस्त्वमाह * स्मृतीति * अतो नैषां निपातनात्साधुत्वसिद्धिरित्युप
सहरति * प्रत्यक्षेति * नन्वेव सत्येकप्रयोगमात्रेणेतरासाधुत्वातिप्र-
यात्प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यान विना प्रयोगमात्रेण साध्वसाधुत्वविवे-
कासिद्धेर्निपातनानर्थक्य स्यादित्याशङ्क्याह * प्रत्यक्षेति *
निपातनानर्थक्यपरिहारायान्वाख्यानमनुमीयतइत्याशय । ननु ल-
क्षणवाक्यगतानां शब्दानां स्वात्मनि क्रियाविरोधेन तद्वाक्यगतैर्ल-
क्षयितुमशक्यत्वाल्लौकिकवैदिकशब्दलक्षणार्थत्वेन च व्याकरण-
स्यात्मार्थत्वाभावात्प्रदेशान्तरस्थानामप्यलक्षणीयत्वेनानुगमानादरा-
च व्याकरणकाराणां व्याकरणानानुगतशब्दप्रयोगो दोष इत्याशङ्क्या-
ह * न चेति * व्याकरणगतानामपि शब्दानां लोकवेदाधिक-
रणन्यायेन लौकिकेभ्यो भेदा-गवाल्लक्षणीयत्वोपपत्ति यस्तुम
* लक्ष्यभूतइत्युक्तम् * अत एव - त्स्यात्वृभिर्वृद्धिरादैजित्यादिषु
वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति जस्त्वदर्शनेन [illegible]सञ्ज्ञत्वावगमाद्धो कुरि-
ति कुत्वेन भवितव्यमित्याशङ्क्य अ[illegible]स्मयादीनि छन्दसीति युवे-
ष्वपि छन्दोवद्भावेन भसञ्ज्ञत्वारस[illegible]सुष्टुभा(सञ्ज्ञकतेत्यत्र ऋगुक्त दे-
स्वर्थे पदे ऋचश्शब्दस्य यतिपरे[illegible]सञ्ज्ञत्वाच्चो कुरिति कुत्वे
ऋक्कतेति सिध्यति । अत [illegible] पदसञ्ज्ञत्वाद् झलाञ्जशोऽन्ते इति ज
श्त्वेन जश्त्वस्य जकार' वस्य[illegible] सञ्ज्ञत्वात् [illegible] न भवति । अपरस्मयादीनि
छन्दसीत्यस्य[illegible]कार्यामिति [illegible] दकारे वा न भवति । न च परत्वाभा-
वादनुपलम्भ स्याद च दय[illegible] भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाबाधात् । प्रयोगानुसारित्वाद्व्याकरण-
दृष्टयेन णाकारडकारकिया भसञ्ज्ञया पदस[illegible] । प्रयोगानुसारित्वात् कुत्वमिति सञ्ज्ञा
भावादनुपलब्धिरपि न स्यादिति वाच्यम् । परत्वाच्च कुत्वमिति सञ्ज्ञा
स्न-यशब्द- तथा यथा तत्र मत्वा जश्त्वाभाव । अत्र वृद्धिरादैजित्यादि
वेश । तथा प्रकृते ऽपीति भाव । अत्र वृद्धिरादैजित्यादि
च सिद्धं छन्दोक्तम्)अन्यत्रैव तु उपदेशे ऽजनुनासिक इती
र्थम्)।सञ्ज्ञकता गणेनेतिवत्सञ्ज्ञाद्यविरोधात्कुत्वाभा
ादिपरिहाराभिधानपर समर्थ पदविधिरित्यत्र च

१ पञ्च पा०
१ क०
१ च
१ दू० पा०।

दप्रतिषेध इति वार्त्तिके दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ दृष्टानुविधिः
छन्दसि भवति। तत्र च होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् अदीधयुर्दाशरा-
ज्ञे वृतास इति गुणस्य दर्शनादनर्थक प्रतिषेध इत्येवं व्याचक्षाणेन
भाष्यकृता स्वयमेव वैदिकशब्दलक्षणानर्थक्याभिधानाच्छान्दसोदा-
हरणं व्याहतमित्याह * इष्टेति * मन्दशब्दो मृदूक्त्यर्थः । आनर्थ-
क्यमेव दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * न च भाष्यकृतैव कानि
पुनरस्य शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति पृष्ट्वा रक्षोहागमलघ्वस-
न्देहाः प्रयोजनमिति मुख्यानि च पञ्चप्रयोजनान्यभिधायेमानि भूयः
शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीत्यानुषङ्गिकाणां प्रयोदशानामुक्तत्वात्
कथमानर्थक्यमित्याशङ्क्याह * रक्षार्थमिति * वेदरक्षणस्यान्यतः
२०४।१ सिद्धिमुपपादयति * शिष्येति * महच्छब्देन व्यापकतोक्ता तच्च
क्रमरक्षानादरणीयेत्याह * तद्विनाशे ऽपि चेति * ननु लोपागमव-
र्णविकारद्वारा पदरक्षा व्याकरणाधीनेत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेना
न्यसिद्धेः स्वतो ऽपि चेति व्याख्यातु वृद्धवाक्यमुदाहरति *
उक्तं चेति * नन्वाम्नायप्रसिद्धानामपि प्रस्तावोद्गीथप्रतीहारोपद्रव-
निधनानां सामपर्वणां लक्षणार्थस्यौक्थिक्याख्यग्रन्थस्येव व्याकरण-
स्याप्यर्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * समाम्नायेति * वैषम्यमाह *
सद्युक्तेति * प्रतिकृत्स्नस्य साम्नः सिद्धिर्यस्मात्तत्कृत्स्नसिद्धिः
तस्य भावः कृत्स्नसिद्धित्वम् । ननु कृत्स्नसिद्धत्व ऽप्याम्नाय-
सिद्धत्वाल्लक्षणानर्थक्यमित्याशङ्क्य कर्त्तव्येन ऋगन्तरसञ्चारणी
येन प्रस्तावादिनार्थेनार्थवदित्युक्तम् । कृत्स्नसिद्धित्वादिति व्याचष्टे
* औक्थिक्ये हीति * कर्त्तव्यार्थेन चेति व्याचष्टे * ब्राह्मणेति *
यथा योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायतीत्यादिब्राह्मणगतविधिवशेन
योन्यामभ्याम्नातस्य साम्न उत्तरऋगन्तरे सञ्चारणीयमित्यर्थः ।
व्याकरणे त्वेतद्द्वयमपि नास्तीत्याह * पदेति * विशिष्टपदरचना-,
त्मकानां वाक्यानां संघातो रूपं येषां वेदानामिति व्याकरणसाध्य-
संज्ञाभिधानं न सम्भवति कर्त्तव्यानि पदानि वाक्यानि वा येषु वे-
देष्विति कर्त्तव्यार्थत्वाभावाभिधानम् । ननु प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्या-
नरूपस्य पदानुगमस्यान्यतः सिद्धेः कर्त्तव्यत्वाच्च कर्त्तव्यार्थत्वा-
भाव इत्याशङ्क्याह * लक्षयेदिति * वेदरक्षार्थत्वे च व्याकरणस्य
वैदिकवर्णमात्रादिनिर्णयो वैयाकरणाधीनः प्रसज्येतेत्याह * किं
चेति * एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * कक्षेति * ननु करकवत्
वैयाकरणानां सन्निधानाभावादनादरो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
लोक इति * यस्य यदर्थत्वमित्यत्रोदाहरणमापादयन्नाह * आयुर्वे-

दमिति * आम्नावेत्यत्रोदाहरणमाह * व्याधितेति * ननु वेदाध्या-
यिना व्याकरणं वैय्याकरणैर्वोद्रियन्तइत्याह * न त्विति * कस्तर्हि २०५।
वेदरक्षाहेतुरित्यपेक्षायामाह * सहाध्यायिभिरेवेति * एतदेव वि-
वृणोति * तस्मादिति * उपाध्यायग्रहणं सहाध्याय्युपलक्षणार्थं
दानभोजनादिषु वेदपरीक्षाधिकारः करणशब्देनाभिप्रेतः तत्संयुक्ताः
कारणिकाः तेषां दयालूनां दोषान्वेषणतात्पर्याभावात् * द्विष्टैरि-
त्युक्तम् । अध्येतॄणामेव वेदरक्षाहेतुतेति तात्पर्यार्थः । वेदरक्षाप्रयो-
जनत्वाभावमुपसंहरति * तस्मादिति * एवं वेदरक्षार्थत्वे निराकृते
यदि कश्चिल्लौकिकवाक्यरक्षार्थत्वं ब्रूयात्तं प्रत्याह * लोके त्विति *
ननु सुव्यवहारवाक्यरक्षार्थत्वाभावे ऽपि काव्यादिरक्षार्थं व्या-
करणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * काव्यादिष्वपीति * एतदेव वि-
वृणोति * यदि त्विति * यथा काव्यस्य नाटकस्य वा लक्षणं
प्राकृतभाषायाश्च व्याकरणं शुद्धाखण्डा च मात्रादिः सम्पूर्णेति च-
तुर्विधा द्विपदीकरणाख्येन तालेन परिगीयतइत्यादि च द्विपदीनां
लक्षणमष्टादशमात्रा विरतिरपि यस्य रासकनामास चतुरंघ्रि-
र्व्योकशीत्यादि च व्यसकाणां लक्षणमादिशब्दाच्च ध्रुवकादीनां
लक्षणं संव्यवहारवाक्येष्वनुपयुज्यमानमपि काव्यनामकप्रबन्धार्थ-
त्वेनोपयुक्तं तथेदमपि संस्कृतमात्रं काव्यप्रबन्धार्थत्वेनोपयोक्ष्यतइ-
त्याशङ्कार्थः । संस्कृतभाषानियमप्रयोजनाभावाभिप्रायेण परिहारः
सूत्रारूढः कृतः काव्यशोभापि न नियमप्रयोजनं वैपरीत्यापत्तेरि-
त्याह * काव्येति * किं च लोकप्रसिद्धैर्वा शब्दैः काव्यप्रबन्धार्थं
लक्षणं स्यादप्रसिद्धैर्वा नोभयथा ऽपि युक्तम् । अप्रसिद्धौ सम्बन्धस्या-
शास्त्रहेतुत्वादित्यनेन न्यायेन सत्यपि लक्षणानुगमे वचन्तीत्यादिव-
लौकिकशब्दप्रयोगे ऽर्थप्रत्ययाभावापत्तेः । प्रसिद्धौ वानर्थक्याप-
त्तेरित्याह * न चेति * ऊहार्थत्वं निराकरोति * ऊहार्थमपी-
ति * यथोह्यानूह्यविभागो मीमांसासिद्धत्वान्न व्याकरणापेक्षस्त-
थोहस्वरूपमपि लोकवेदप्रयोगसिद्धत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तं विवृणोति
* तथा चेति * इयं गौस्तया क्रीणामि तस्यै शृतमित्यादौ सोम-
क्रयार्थैकहायन्यभिक्षारामर्थे मन्त्रे क्षीरादिसम्पत्तिं, श्रुतादिसम्प्रदानं,
विवक्षानमनार्थत्वाद् दृष्टार्थत्वे ऽपि क्रमसाधनार्थत्वाच्च स्वार्थत्वे
ऽपि कालान्तरे चैकहायन्या अपि क्षीरादिसम्भवात्समवेतार्थत्वे
ऽप्येकहायन्यवस्थायामुच्यमानस्य क्षीरादिसम्भवस्य मुख्यत्वाभावा-
दौपचारिकस्य क्षीरादिसम्भवस्य साण्डोत्पादयिष्यमाणधेनुद्वारेण
साण्डेपूपपत्तेरूहाभावान्मुख्येत्युक्तम् । पशौ समक्षेति यजमानप-

त्नीसंनहनप्रैषार्थे मन्त्रे पत्नीमित्येकवचनस्य विद्यमानार्थत्वेन मुख्यत्वे ऽपि सन्नह्यनीयपत्नीसंख्याप्रकाशनाच्च स्वार्थत्वे ऽप्येकत्वस्य चानेकपत्नीकप्रयोगे ऽपि पत्नीत्वसामान्यसमवायात्समवेतार्थत्वे ऽपि प्रकृतावपूर्वसाधनीभूतपत्नीव्यक्तिपरत्वात्सामान्यसंख्याप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वेनोहाभावाद् * दृष्टार्थ इत्युक्तं * इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिं वर्द्धानिति यज्ञपतिशब्दस्य यजमाने मुख्यत्वे ऽपि तत्प्रोत्साहनार्थत्वेन दृष्टार्थस्य सम्भवे ऽपि यजमानस्य च कर्मसमवायात्समवेतार्थत्वे पीडास्तुत्यर्थवृद्धिविशेषणत्वाभावेनोहाभावात्स्वार्थ इत्युक्तम् । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छेति सुब्रह्मण्यामन्त्रे हरिवशब्दस्य हरिवत्त्वलक्षणे गुणे मुख्यत्वेति तस्य चेन्द्राय हरिवते धाना निर्वपेदिति सवनीयहविरादिषु देवतात्वान्तर्गतेर्दृष्टार्थत्वे ऽपि यस्यमाणेन्द्रप्रकाशनाच्च स्वार्थत्वे ऽपि वस्तुवृत्त्येन्द्रे हरिवत्त्वासमवायात् समवेतार्थत्वाभावेनोहाभावात् * समवेतार्थ इत्युक्तम् * सत्यपि मुख्यत्वादिष्वर्थप्रकाशनवच्छब्दस्वरूपस्याप्यादरे सत्यर्थान्तरयुक्तायां विकृतावैन्द्रीवद्गौणत्वोपपत्तेरूहासम्भवात्प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वादित्येतदधिकरणसिद्धशब्दस्वरूपनादरसूचनायादिशब्दः । नवमस्य हि तृतीयपादाद्यधिकरणे ऽग्नये जुष्टं निर्वपामि व्रीहीणां मेधः सुमनस्यमान इति व्रीह्यग्निशब्दौ द्रव्यदेवतान्तरयुक्तायां विकृतावूह्यावनूह्यौ वेति निर्णयार्थं किमर्थप्रकाशनवच्छब्दस्वरूपमपि विवक्षितं न वेति सन्दिह्य शब्दस्वरूपानादरे समाम्नानार्थवत्त्वापत्तावौत्पत्तिकसमाम्नायावगतशब्दस्वरूपमनतिक्रम्यार्थानां वचनमभिधानं प्रकृतान्वयीति कृत्वोत्तरस्यामपि ततो विकृतिविस्तारे तथाभूतमविकृतमेव शब्दस्वरूपं प्रयोक्तव्यं प्रकृतिदृष्टस्यैव शब्दस्वरूपस्य प्रकृतिवच्छब्देन विनियुक्तत्वादिति प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादिति सूत्रावयवेन पूर्वपक्षयित्वा कर्मसमवेतार्थप्रकाशनोद्देशेन विहितानां मन्त्राणां प्रधानवदावर्त्तित्वेन प्रकृताविति कृत्वा चास्यार्थप्रकाशननिरपेक्षस्वरूपादरायोगाद्विकृतौ च सूर्यनीवाराद्यर्थे ऽग्निव्रीह्यादिशब्दानां प्रकाशनाख्यकार्याभावात्तत्समर्थशब्दोपादानेन विकृतौ मन्त्रोच्चारणं युक्तमित्यर्थे चाकार्यत्वादित्युत्तरावयवेन सिद्धान्तयिष्यते । ननु प्रकृतिमन्त्राणां मुख्यत्वादिरूपेण प्रयोगे सत्यपि विकृतावर्थान्तरयुक्तायामतिदेशेन प्राप्तानां तदीयद्रव्यदेवतादिप्रकाशनसामर्थ्येन प्राकृतकार्यार्थत्वायोगादातिदेशिकवचनवशात्कार्यान्तरकल्पनैवोचिता मोहेन प्राकृतकार्यसामर्थ्यकल्पनेत्याशङ्क्य

विकारेषु कार्यातिदेशतो गता * इत्युक्तम् * प्राकृतकार्यनिरपे- २०६।१
क्षेण पदार्थातिदेशे शास्त्रातिदेशे वा कार्यान्तरकल्पना युज्येत वै-
कृतभावनाकाङ्क्षावशात्तु करणोपकारलक्षणकार्यद्वारस्यैवातिदेशस्य
दशमाद्ये वक्ष्यमाणत्वान्न कार्यान्तरकल्पनेत्याशयः। कार्यद्वारातिदेशे
ऽपि कार्यान्तरार्थे व्रीह्यादौ व्रीहीणां मेधेत्यादिमन्त्रप्रयोगस्यैवाभा-
वात्प्राकृतकार्यार्थत्वे ऽप्यर्थान्तरत्वाभावेनाविकृतस्यैव प्रयोगोपपत्ते-
रूहाभावात्प्राकृतकार्यतापत्तेश्च * अर्थान्तरेष्वित्युक्तम् * कथं
कार्यापत्त्यवगतिरित्यपेक्षायाम् * पञ्चधेत्युक्तम् * नैवारश्चरुरिति
विकारतद्धितेन नीवाराणां चरुप्रकृतित्वाभिधानात्प्रत्यक्षविधिना
प्रदेयप्रकृतित्वलक्षणव्रीहिकार्यापत्तिरवसीयते संस्थिते षडहे म-
ध्वाशयेद् घृतं वेति मधुघृताशनयोः षडहाभावे विधानात्प्रत्यक्षावि-
धिना षडहकार्यापत्तिः सत्रायावगूर्य विश्वजिता यजेतेति वा स-
त्राभावे विश्वजितो विधानात्सत्रकार्यापत्तिः। नैवारश्चरुर्नखावपू-
तानामिति वैतुष्यलक्षणविकारफलकानिर्लुञ्छनापरपर्यायावपनाङ्ग-
त्वेन नखानां विधानाद्विकारेण वैतुष्योत्पादनलक्षणोलूखलमुसल-
कार्यापत्तिः। परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति परिधेर्नियोजनेविधानात्स्व-
शब्देन विनियोजनलक्षणरूपकार्यापत्तिः। न गिरागिरेति ब्रूयादैरं
कृत्वोद्गेयमितीरापदविध्येकवाक्यतया गिरापदस्य निषेधानुवादाव-
गतेरेकार्थत्वाभावे चेरापदेन गिरापदयाथार्थ्यायोगान्निषेधानुवादानुप-
पत्तेर्निषेधानुवादेन गिरापदकार्यापत्तिरिति पञ्चप्रकारत्वम्। प्र-
त्यक्षविधिना भावे विधानेन विकारतः स्वशब्दाच्च निषेधानुवा-
दात्तत्कार्यकारितेति संग्रहश्लोकः। ननु व्रीह्यादिकार्याय तेष्वपि
नीवारादिषु व्रीह्यादिप्रकाशनार्थानां मन्त्राणां व्रीह्यादिस्वरूपस्या-
भावेनाप्राप्तेर्नोहः स्यादित्याशङ्क्य * अपूर्वार्थद्वारेणेत्युक्तम् * स्व-
रूपप्रयुक्तत्वनिराकरणेनापूर्वप्रयुक्तत्वस्य नवमाद्ये वक्ष्यमाणत्वान्नी-
वारादिषु व्रीह्यादिस्वरूपाभावे ऽपि व्रीह्यादिलक्षितापूर्वार्थत्वसद्भा-
वात्तद्द्वारेणास्ति प्राप्तिरित्याशयः। नन्वर्थान्तरेष्वप्यूहेन मन्त्राणां
प्रयोगोपपत्तौ याज्यानुवाक्ययोरनुपदेशे गायत्र्यादिना लक्षणेनानु-
वाक्याकल्पनवचनं त्रिष्टुबादिना च लक्षणेन याज्याकल्पनवचनं ता-
दृशलक्षणयोश्चासम्भवेन असम्भवत्योर्निमामग्रणुर्धाहृदयं स्तीर्णं वर्हि-
रानुवासयेतदित्यनयोरितागमवचनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य * अनि-
षिद्धोहा इत्युक्तम् * पूपति वा पतत्त्रो ऽक्षरं यदेतदूह इति त-
स्मादेवं नोहेदित्यादावूहनिषेधान्न देवतान्तरवत्त्यां विकृतौ प्राकृत-
योर्याज्यानुवाक्ययोः प्राप्तिः सम्भवतीत्याशयः। न माता वर्द्धते न

पित्रेति तु यज्ञपतिन्यायप्राप्तनिषेधानुवादत्वाच्छोदाहरणमेवम्भूत
वोहोपपत्तिकलापस्य मीमांसागम्यत्वादस्माकमेवोहः सिद्ध्यति
वैयाकरणानामिति * न इत्यनेनोक्तम् * न त्ववघातादिसंस्का
विषयस्य दृढादृढप्रहारादिरूपस्योहस्य सामाविषयस्य चोत्तराकृता घृ
द्धतालव्याश्रितापि भावरूपस्य व्याकरणानपेक्षत्वे ऽपि मन्त्रोहस
वैयाकरणाधीनत्वेन महाभाष्यकृतोक्तस्य शब्दरूपत्वाद्व्याकरणापे
क्षा भविष्यतीत्याशङ्क्य व्रीह्यादिसम्बन्धित्वेनावगतानां धर्माणां नी
वारादिसम्बन्धित्वापादकरूपवितर्कणात्मकस्योहरूपस्य मन्त्रविषये
ऽप्यूहे भाव्यत्वाद्वितर्कणायाश्च मीमांसाधीनत्वाच्च वैयाकरणापेक्षेति
* मन्त्रशब्देनोक्तम् * ननूह्यानूह्यविभागस्य मीमांसकाधीनत्वे
ऽप्यूह्यपदस्वरूपज्ञानं वैयाकरणापेक्षं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ए-
तावतीति * ननु कथं साध्वसाधुशब्दविवेकानभिज्ञस्य योग्यप-
दलाभ इत्याशङ्क्याह * वेद एव हीति * यत्किञ्चिच्छब्दोहेनापि
वा मन्त्रवाक्यैरेवाकाङ्क्षासिद्धेर्न योग्यपदादरो युक्त इत्याह * अथ
चेति * एतच्च देवतापदव्यतिरिक्तविषयमुक्तं तेषां विधिगतव्य-
[illegible]

केन चिदर्थसिद्धेरनियमे प्राप्ते देवतायाः प्रतिग्रहादिव्यापाराभावा-
त्स्वरूपेण कर्मसमवायानुपपत्तेः शब्देनाग्निमुद्दिश्य हविस्त्यजेदिति
विध्यर्थावगमात्केन शब्देनेत्यपेक्षायां बुद्धिस्थाग्निशब्दातिक्रमे कार-
णाभावादग्निशब्देनैवाग्निमुद्दिशेदिति विधिगतेनैव शब्देन देवता-
त्वविधानान्मन्त्रकार्यं तस्यैवोच्चारणं कार्यमिति विधिवद्धस्य म-
न्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनेति सूत्रोक्तदाशमिकन्यायेन विधिग-
तप्रयोगानुसारेणैव विकृतौ देवतापदान्यूह्यमानानि प्रयोक्ष्यन्त इत्य-
र्थः। ननु सौर्यं चरुमिति विधौ प्रातिपदिकमात्रश्रवणादग्नये जु-
ष्टमिति चतुर्थ्यन्ताग्निपदस्थाने सूर्यपदं कीदृशं प्रयोज्यमिति व्या-
करणं विना न ज्ञायत इत्याशङ्क्य * तद्वाक्यशेषैरित्युक्तम् * तस्य
विधिवाक्यस्य शेषे वाक्यान्तरे वा महादेवाय सूर्याय शंसतेत्यादौ
यद्विधिगतमर्थाभिधानमित्यन्तेनेत्यर्थः। मन्त्रेषु सति एवंव्यवस्थाया-
मपि प्रयोगोपलक्षितशास्त्रत्वदर्शनात्कथं तेनाव्यवस्थासिद्धिरित्याशङ्क्य
* तेषु हीत्युक्तम् * किंविषयं तद्व्यवस्थितोह्यपदप्रयोज्यत्वाभिधान-
मित्यपेक्षिते * यानीत्युक्तम् * पौण्डरीके बर्हिषि दर्भैस्तृणीत हरि-
तैः सुपर्णैरित्यतिदेशप्राप्ते मन्त्रे दर्भपदस्थाने पुण्डरीकैरिति द्रव्यपद-

मादिशब्दात्सुपर्णपदस्थाने पुण्डरीकावयववाचिपदम् । एवं व्रीही-
णां मेधः सुमनस्यमान इत्यादौ यथासम्भवं नीवाराणामित्यादीनि
यथासम्भवं द्रव्यादिपदान्युदाहार्याणि । ननु नीवारादिपदव्यतिरि
क्तानां तत्पर्यायाणां साध्वसाधूनां मानाप्राप्तत्वेनाप्रतीतरूपाणां प्रयो-
गविधिविषयत्वाभावात्प्रयोगानुपपत्तेर्नाव्यवस्था युक्तेत्याशङ्क्य *स-
न्निहितेत्युक्तम । सन्निहितेन नीवारादिविधित. प्रतीतेन नीवारादि-
नार्थेन पर्युपस्थापितानि समस्तानि पर्यायभूतानि साध्वसाधूनि रू-
पाणि येषामिति विग्रहः । पूर्वमेव तर्हि नीवाराद्यर्थस्य स्मृतत्वान्नी-
वारादिपदोहो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्य *असन्निहितेत्युक्तम् * अ-
सन्निहितार्थस्य व्रीह्यादिपदस्य निवृत्त्या हेतुभूतया न्यूनत्वात्साका-
ङ्क्षं यद्व्रीहाणां मेधेत्यादिमन्त्रवाक्यं तस्य निराकाङ्क्षीकरणायेति
विग्रहः। द्रव्यादेर्हि श्रुतिसमवायित्वाभावेन विविगतशब्दप्रयोगनियम-
माभावात्कर्मविधानार्थस्यैव शास्त्रस्य शब्दप्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वा-
नुपपत्तेर्मन्त्राम्नानरूपेण वा शास्त्रेण प्रयोगोत्पत्तेः शास्त्रवत्त्वं वाच्यं
व्याकरणाख्येन वा तत्र मन्त्राम्नानं तावद्विकृतौ नास्तीत्याह * प्र-
कृतौ हीति *व्याकरणस्य च सम्भाव्यमानमूलशास्त्रान्तरान्कृतकत्वा-
दिदोषग्रस्तत्वात्पौरुषेयत्वेन चानादियज्ञगतशब्दविषयत्वायोगान्न
प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वं युक्तमित्याह * व्याकरणस्यापीति * कृतकत्व-
स्यानाप्तप्रणीतत्वाशङ्कापादकत्वेन दोषत्वं व्याकरणानुगतशब्दप्रयो-
गनियामकत्वाभावेन * अविधायकत्वस्योक्तम् * इत्युपसंख्याना-
नामादिशब्दोपात्तानां च वक्तव्यानामाचार्य्यसूत्राणां च दीधीवेवी-
टामित्यादीनां प्रत्याख्यानं सूत्रवार्तिकभाष्याणां परस्परविरोधे विशे-
षाग्रहेण इदमेव प्रमाणमित्यनिश्चयादनवस्थितं प्रमाणत्वं विकरण-
स्य के चित्प्रकृत्यन्तर्भावमिच्छन्ति. अन्ये प्रत्ययान्तर्भावमिति, यथाक्व-
चि फलितं प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा परिमाणं धातुप्रातिपदिकादिलक्षण-
दृष्टान्यादिशब्देनोपात्तानि मत्यप्यामप्रणीतत्वे नित्यानित्यसंयोग-
विरोधेनानादियज्ञगतशब्दविषयत्वं निराकृतम् । ऊहस्यान्यत सि-
द्धेर्व्याकरणाप्रयोजनत्वासम्भवमुपसंहरति * तेनेति * प्रकृति- २०७॥
विकृतिविभागज्ञानं कर्म्मज्ञानं प्रकृतौ द्रव्यदेवतामन्त्राणां विकृ-
तौ द्रव्यदेवतान्तरस्य प्राकृतानां च मन्त्राणां ज्ञानं कर्म्मो-
द्गमनं प्रकृतावपूर्वप्रयुक्तत्वं कार्यातिदेशेन च विकृतिग-
मनं वैकृतानां चाङ्गानां प्राकृतकार्यापत्तिज्ञानं वाक्यार्थज्ञानं तेषु
कौशलः कर्तव्यतया लोकवेदप्रयोगाच्च स्वरूपेणोहसिद्धेर्व्याकरणा-
नर्थक्यमित्यर्थः । व्याकरणतः सिद्धेरप्यूहस्य तत्प्रयोजनत्वं न यु-

कामित्युपपादयितुं व्याकरणपर्यालोचनया कर्त्तव्यत्वेनावगतस्योहस्य मीमांसानुसारित्वापवादः कल्पसूत्रव्याख्यातृभिः कृत इत्याह * अपि चेति * दैव्याः शमितार आरभध्वम् इत्यादिः पशुविशसनप्रैषमन्त्रः अध्रिगुशब्दवत्त्वेनाध्रिगुरुच्यते तत्र पुराणन्यायादीन्यङ्गानि अस्वेत्येवं मातेत्यादीनि ज्ञातिनामानि श्येनमस्येत्याद्या उपमाः सूर्य्यं चक्षुरित्यादीनीन्द्रियाणि यक्षपतिशब्दवत्पाराण्यैनेषामन्यैरूहविषयैर्वैपक्याश्राध्रिगावूह्यते इत्यर्थः । यथागमः खल्वपीत्युपक्रम्य ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्चेति स्मरणमावश्यकधर्म्मज्ञानार्थं षडङ्गवेदाध्ययनविधानार्थं व्याकरणाध्ययनप्रयोजनत्वेनोपन्यस्तं तत्प्रयोजनं प्रयोजनिभाववैपरीत्येन दूषयति * आगम इति * यथा वेदाध्ययनं प्रति प्रयोजनभूतानां कर्मणां नाध्ययनं प्रयोजनं तथा षडङ्गवेदाध्ययनविधायकमागमं प्रति प्रयोजनभूतस्य व्याकरणाध्ययनस्य नागमप्रयोजनमित्युपालम्भार्थः । न त्वागमप्रयोजनत्वप्रतिपादकं भाष्यमनुष्ठापकत्वाभिप्रायं व्याख्यातृभिर्व्याख्यातं तत्कथं फलपरत्वं प्रयोजनशब्दस्यागोप्य दूषणमुक्तमित्याशङ्कानिराकरणार्थं फलपदप्रयोग । रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमिति सकृच्छ्रुतस्य प्रयोजनशब्दस्य रक्षादौ फलपरत्वमागमे ऽनुष्ठापकपरत्वं न युक्तमित्याशयः । एतदेव विवृणोति * सर्वस्य हीति * न चागमप्रयोजनत्वाभिधानेन लक्षणया धर्मज्ञानाख्यमागमोक्तं प्रयोजनमभिमतमित्याशङ्कते * अथेति * षडङ्गवेदाध्ययनवद्धर्म्मज्ञानस्याप्यनुष्ठेयत्वमनेनागमेनोक्तं न प्रयोजनत्वमिति मत्वा परिहरति * तदपीति * नन्वेकस्मिन्वाक्ये विधिद्वयायोगाद्धर्मस्य ज्ञेयत्वाभिधानं प्रयोजनत्वेनैव व्याख्येयमत आह * निष्कारणतयेति * श्रेयःसाधनत्वेन धर्मस्य निष्प्रयोजनत्वायोगान्निष्कारणशब्दस्य षडङ्गशब्देनैवान्वयात्पौरुषेयेषु च वाक्यभेदस्यादोषत्वादित्याशय । एतदेव विवृणोति * निष्कारणेति * कार्यते ऽनुष्ठाप्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोजनवचनो ऽयं कारणशब्द इति वक्तु निष्प्रयोजनत्वशब्दः । अवेदत्वाच्चास्यागमत्वं नास्तीत्याह *

[illegible] ाग-

[illegible] वे-

[illegible] कय-

त्वंदविषयस्य विधानस्यानित्यसंयोगविरोधो [illegible] ऽस्तीत्याह * उपपन्नं चेति * ननु व्याकरणादेरपि प्रवाहनित्यत्वान्नित्यविधिविषयत्वं न विरोत्स्यतइत्यत आह * व्याकरणादीति * प्रत्यक्षश्रुतिविषय-

त्वे सति तदन्यथानुपपत्त्या प्रवाहनित्यत्वं कल्प्येत तदभावे ऽप्यप-स्मृतित्वेनाप्युपपत्तेर्न कल्पनागौरवाश्रयणं युक्तमित्याशयः । न चास्य वेदत्वेन तत्तुल्यत्वेन वा स्वयमागमत्वं सम्भवति कल्पसूत्राधिकरणे निरस्तत्वादित्याह * न चेति * किं च प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणमिति भाष्येण वेदाङ्गत्वाद्व्याकरणस्यैतदागमप्रयोजनत्वमुक्तम् । अङ्गशब्दश्च तादर्थ्यवाची वा स्वादवयववाची वा नोभयथापि व्याकरणस्याङ्गतास्तीत्याह * न चेति * उभयरूपाभावमुपपादयति * श्रुतीति * कस्तर्ह्यस्याः स्मृतेरर्थ इत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * लिङ्गादेरशब्दरूपत्वे ऽपि तत्कल्प्यानां श्रुतीनां वेदावयवत्वं भविष्यतीति भावः । अभिधानसमर्थानां वा मन्त्राणां लिङ्गत्वमङ्गानां सापेक्षवाक्यार्थप्रतिपादकवाक्यसमुदायस्य प्रकरणत्वम् । सन्निधिपठितानां वाक्यानां क्रमत्वम् । यौगिकस्य शब्दस्य समाख्यात्वमभिप्रेत्य * अवयवत्वमुक्तम् * एवं विधषडङ्गवेदाध्ययनस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां धर्मज्ञानहेतुत्वावसायाद्धर्मो ज्ञेय इत्यस्य तत्प्रयोजनस्याभिधायकत्वोपपत्तेर्नानेकविधानं निमित्तवाक्यभेदापत्तिरिति सूचयन्नाह * तैः षड्भिरिति * नन्वेव सति वेदाध्ययनेनैव तदवयवाध्ययनसिद्धेः विशेषणानर्थक्यापत्तिं शङ्कते * नन्विति * प्रविभक्तरूपश्रुत्यादिज्ञानार्थत्वेन विशेषणसाधुत्वमाह * उच्यतइति * श्रुतेर्विनियोजकत्वे हेतुर्मुख्यं गौणं वा सामर्थ्यं तेन विना विनियोजकत्वस्यासम्भवाद्विनियोजकाक्षरश्रवणरूपं व्यर्थं लक्षिते पूर्वं साधनांशे विनियोगः फलं सामान्यसम्बन्धाख्यः क्रतुसम्बन्धो लिङ्गस्य विनियोजकत्वे हेतुः सामर्थ्यं रूपं मुख्ये ऽर्थे विनियोगः फलं समभिव्याहारान्यथानुपपत्तिर्वाक्यस्य विनियोजकत्वे हेतुः । सन्निहिताकाङ्क्षितयोग्यपदार्थप्रतिपादकपदसमुदायो रूपं पूर्वापरपदाविरोधेन विनियोगः फलं प्रकरणस्य विनियोजकत्वे फलसंयोगाभावो हेतुः साकाङ्क्षफलवत्सन्निधानं रूपं फलवति विनियोजकत्वे सादृश्यं हेतुः । निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधानं रूपं फलवत्याकाङ्क्षोत्थापनेन विनियोगः फलं सामान्यतः प्राप्तिः समाख्याया विनियोजकत्वे हेतुः यौगिकशब्दत्वं रूपं प्रतियोगिनि विनियोगः फलमिति । पृथग्भूतैर्हेतुरूपफलैः प्रविभक्तरूपेण श्रुत्यादिज्ञानं मीमांसानिरपेक्षाद्वेदाध्ययनमात्रान्न सिध्यतीत्याशयः । शास्त्रेति च शास्त्रमित्यध्यवसायेत्येयमग्निष्टोमसाम कृत्वेतिवद्व्याख्येयं विधेरर्थमित्यनेन षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यागमस्य वेदः पठितव्यः स च परस्परवि-

चित्तश्रुत्यादिषडङ्गरूपेण ज्ञेय इत्यर्थः । सूचितं मीमांसाधीनत्वं
घास्यार्थस्य न इत्यस्मदा सूचितम् । ननु ज्ञेयशब्दस्य षडङ्गशब्दा-
न्वयं धर्मशब्दस्यानन्वयापत्तेर्नानेन श्रुत्यादीनां चोक्तरूपेण ज्ञानं वि-
धियतइत्याशङ्क्य अव्ययशब्दस्यैवैषा गतावित्येतद्धातुरूपत्वाङ्गीकर-
णेन ज्ञानविधायकेनेति व्याख्यानान्तरमाह * अधीति * अका-
रप्रश्लेषरहितेन चानेन ध्यानं विधीयतइति तृतीयं व्याख्यानमाह
* ध्यायतेरिति * अध्ययनविधित एव नान्तरीयकतयाध्ययनसिद्धे-
र्विधानानर्थक्यमित्याशङ्क्य श्रुत्याद्युपायकार्थप्रतिपादकत्वरूपेण षड-
ङ्गस्य वेदस्य ध्यानं विवक्षितं न स्वरूपेण तस्यापि च वेदार्थावधा-
रणकालसिद्धत्वात्पश्चादप्यनुष्ठेयत्वसिद्ध्यर्थं विधानमिति दर्शयितु-
माह * श्रुत्यादीति * एवं च मीमांसाध्ययनानुष्ठापकत्वेनास्या-
गमस्यावसीयते न व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकत्वेनत्यनुष्ठापकत्वेनागम-
स्य व्याकरणप्रयोजनत्वाभिधानं न युक्तमित्याह * नतश्चेति *
अनुष्ठानार्थत्वाद्वा विधिवाक्याध्ययनमात्रेण स्वाध्यायविध्यर्थसिद्धे-
रर्थवादान्तर्गतव्याकरणाद्यङ्गसहितवेदाध्ययनविधानार्थत्वेनास्या-
गमस्य न पाणिन्यादिप्रणीतग्रन्थाध्ययनानुष्ठापकतास्तीति चतुर्थी
व्याख्या नामाह * वेद इति * श्लोकं व्याचष्टे * तद्भ इति *
नन्देनमधिनोत्तद्भो दधित्वमिति धिनोतेः प्रीणानिकर्मणो दधित्वश-
ब्दनिर्वचनादेतन्निरुक्तोदाहरणं तदाहुर्यदन्यो जुहोत्यथ यो ऽनुवाह-
यति तं च कस्माद्ध होतेत्याचक्षतइति पृष्टे यद्वाव स तत्र यथाभा-
जनं देवता अमुमावहामुमावहेत्यावाहयति तं देवहोतुर्होतृत्वमिति
व्हयते. कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपं न तृजन्तं जुहोतेरिति प्रकृतिविशेषा-
न्वाख्यानाद्व व्याकरणोदाहरणम् आदिशब्दोपात्तस्य छन्दोविचि-
त्यादेरष्टाक्षरा गायत्रीत्याद्युदाहरणं यथासम्भवं मृग्यम् । अस्तु वा
निरुक्तादिग्रन्थानां षडङ्गाध्ययनस्मृतिविषयत्वम् । ननु व्याकरणस्य
प्रातिशाख्यैः संख्याः पूरयिष्यतइति पञ्चमीव्याख्यामाह * प्रातिशा-
ख्यानि चेति * यानि प्रातिशाख्यान्यध्येतारो ऽधीयते तेष्वेव षट्-
संख्यापूरणार्थं सङ्गतं न व्याकरणेष्वित्येवकारार्थं द्वितीयो वाशब्दः
गृह्यमाणं लिङ्गेन स्वाध्यायार्थत्व ह्यपामिति हेत्वर्थः वेदसंहिताध्य-
यनानुगतस्वरसन्ध्याद्यनुस्माराभिधानार्थः । स्वाध्यायत्ववदिति व-
तिः स्वाध्यायानुगतस्वराद्युच्चारणनियामकत्वरूपं प्रयोगशास्त्रत्वं ता-
दर्थ्यग्रहणहेतुतया स्वाध्यायवदित्यनेनोक्तमुपपादयति * यानि
हीति * तदुपपादितं गृह्यमाणतदर्थत्व व्याचष्टे * तेष्विति *
अतस्तेष्वित्यध्याहारेण योज्यम् । एवकारार्थस्य वाशब्दस्य व्याय-

त्येमाह * नन्विति * ननु कतिपयानामपि तावद्वैदिकशब्दानामुच्चा- २०१
रणनियामकत्वात् व्याकरणानामपि प्रयोगशास्त्रतास्तीत्याशङ्क्याह
* प्रातिशाख्यानीवेति * अन्वाख्यायमानेष्वपि वैदिकशब्देष्व-
ध्ययनानुगतस्वरसन्ध्यादियुक्ते रूपे व्यापाराभावान्नैषां प्रयोगशा-
स्त्रतास्तीति नियामकत्वाद्व्याकरणानामपि प्रयोगशास्त्रतास्तीति प-
रिहरति * नेति * प्रातिशाख्यानां वेदस्वरूपे व्यापारं विवृणोति
* प्रातिशाख्यैः पुनरिति * उदात्तपौर्वापर्यत्वे तयोर्मध्ये कालः
स्वरसन्धिः सर्वानुदात्तपदसंहतिः प्रयतिः असंहिता विवृतिः
स्वरितस्योदात्तो ऽशः पूर्वाङ्गः, अनुदात्तः पराङ्गः आदिशब्दे-
नाङ्गाद्युक्तम्। एवं तावद्व्याकरणाध्ययनविधायकत्वाच्चास्यागमस्य
व्याकरणं प्रत्यनुष्ठापकत्वरूपप्रयोजकत्वाच्चास्य किमपि प्रयोजनत्वम्
सम्भवतीत्युक्तम् इदानीमस्यागमस्य व्याकरणाध्ययनविधायक-
त्वे ऽपि निष्कारणशब्देनाध्ययनमात्रपर्यवसानाचसायादर्थज्ञाननिर-
पेक्षेणाध्ययनमात्रेण शब्दानामनुशासितुमशक्यत्वाच्छब्दानुशासन-
स्य रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति पूर्वोक्तेन प्रतिज्ञानेन तथ
प्रयोजनत्वेनाभिमतस्यागमस्यानुसन्धानसंवादो नास्तीत्याह * पूर्वो-
क्तेनेति * यो ह्ययमागमस्त्वया प्रयोजनत्वेनोपन्यस्तः सो ऽध्यय-
नं प्रति तन्मात्रे पर्यवस्यति न शब्दानुशासनपर्यन्तं गच्छति प्राक्
शब्दानुशासनमागमप्रयोजनत्वेन प्रतिज्ञातमित्यध्याहारेण योज्यम्।
अस्माच्चागमादध्ययनमात्रे धर्म इति प्रतीतिर्महाभाष्यकृता ज्ञाने-
धर्म इति वक्ष्यते शास्त्रपूर्वं प्रयोगेऽभ्युदय इति च वार्तिककृता तदु-
भयमप्यागमविरुद्धं स्यादित्याह * ब्राह्मणेनेति * यच्च लाघवा-
र्थं चाध्येयं व्याकरणमित्यादिभाष्येण लघुनोपायेन शब्दज्ञानं व्याक-
रणस्य प्रयोजनमित्युक्तं तदत्यन्तक्लिष्टत्वेन व्याकरणस्य लघूपायत्वा-
योगप्रयोजनातिक्लिष्टव्याकरणाध्ययनमध्येतुर्लाघवं मन्दबुद्धित्वमा-
पादयतीत्यध्येतृलाघवमेवास्य प्रयोजनमित्येव व्याख्येयमित्युपहसति
* यदपि चेति * उपहासान्तरमाह * यदि चेति * श्लोकं व्याचष्टे
* लोकप्रसिद्धानामेवेति * धातुशब्देन धातुपाठो विवक्षितः गण-
शब्देन गणपाठ उणादिशब्देन दशपादी पञ्चपादी वा सूत्रशब्देनाष्टा-
ध्यायी आदिशब्देन वार्तिकादीनां तेषां पाठतो ऽर्थतश्च क्लिष्टत्वाद-
त्यन्तवैषम्यं विशेषणं क्रियार्थत्वोपपादनायोत्तरवदत्रापि विग्रहद्व-
यम्। अलौकिकीभिर्वृद्धिरादैजित्यादिभिः संज्ञाभिरिकोगुणवृद्धी-
त्याद्याभिश्च परिभाषाभिर्निबद्धा प्रक्रिया येषां भ्वादीनामिति
प्रथमविग्रहः द्वितीयस्त्वनवस्थितौ स्थापनाक्षेपौ यस्य सिद्धान्तस्य स

सिद्धान्तो यस्य विचारस्य स विचारो येषु धात्वादिष्विति द्वन्द्वग-
र्भबहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । तद्यथा सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति शा-
स्त्रारम्भवार्त्तिके भाष्यकृता सिद्धे शब्दे ऽर्थे सम्बन्धे चेति विग्रहं
कृत्वा नित्यपर्यायवाचित्वेन सिद्धशब्दं व्याख्याय कं पुनः पदार्थं
मत्वैष विग्रहः क्रियत इति विचारमुपक्रम्याकृतिमित्याहेत्याकृत्य-
भिप्रायत्वं प्रतिज्ञायाकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यमिति हेतुमुक्त्वा
ऽथ वा द्रव्यपदार्थ एव विग्रहो द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्येति
द्रव्यातीन्द्रियत्वमुक्त्वा पुनराकृतावपि पदार्थ एव विग्रहो न्याय्य
इत्युक्त्वा नित्याकृतिरेकद्रव्यविनाशे ऽपि द्रव्यान्तरे प्रत्यभिज्ञाना-
दिति चाक्षेपं परिहृत्य कूटस्थनित्यत्वाभावे ऽपि वा पट्टकुटीवद्विन-
ष्टा वा यथाकृतेर्द्रव्यान्तरभावे ऽयमिति तत्त्वप्रतिज्ञानान्नित्यतेति प-
रिहारान्तरमुक्त्वा ऽथ वा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति
यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियत इति पदार्थविचारसिद्धा-
न्तस्थापनाक्षेपानवस्थितहेतूपन्यासेनानवस्थितौ कृते एवमत्यन्तविप-
मैर्थ्यात्वादिभिर्लोकप्रसिद्धानामेव शब्दानां क्लेशेनान्तं गत्वा यथाव-
स्थितानुवादमात्रकरणान्निष्फलश्रमापत्तिरित्यर्थः । तत्रापि चेत्यनेन
यथावस्थितशब्दज्ञानमपि सर्वप्रतिपत्तॄणां न भवतीत्युक्तम् । स्तु-
त्यर्थमित्यन्तासम्भाविता स्तुतिरपि न सम्भवतीति सूचितम् । ननु
भाष्यकृता न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या वि-
ज्ञातुमिति लघूपायान्तराभावाभिधानाद् गुरोरप्यस्य प्रतिपदपाठा-
त्मकगुरुतरोपायापेक्षया लघुत्वं भविष्यति एतदेव चान्यैरुपपादित-
मित्याशङ्कानुभाषणपूर्वकमुपसंहरति * यदपीति * तत्त्वावबोधो
रूपादेर्नापि व्याकरणादतइत्याद्यपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु रूपा-
देः प्रत्यक्षगम्यत्वान्न व्याकरणापेक्षा तत्साध्वसाधुशब्दविवेकस्य तु
व्याकरणमन्तरेणाज्ञानान्नोपहासो युक्त इत्याशङ्क्यार्थप्रतीतिसाधन-
त्वात्सर्वेषां गोगाव्यादिशब्दानां साधुत्वे तेषां च श्रोत्रेन्द्रियग्रा-
ह्यत्वान्न व्याकरणापेक्षेत्यभिप्रायेण परिहरति * को हीति * प्रमा-
णान्तरागोचरार्थविषयत्वं शास्त्रस्य स्वभावः प्रमाणान्तरगृहीतार्था-
नुवादित्वं लोकस्य इतिकरणार्थवाची ईदृशशब्दप्रयोगात्तन्यायधा-
रणमिति प्रथमा कीदृशं तर्ह्यर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धन-
२१०। मिति श्लोकस्योत्तरार्द्धं वक्तव्यमित्यपेक्षायामाह * अत इति * प-
प्यसन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणमित्यादिभाष्येण पदार्थगतसन्देह-
निवृत्तिप्रयोजनत्वं व्याकरणस्योक्तं तदपि दूषयति * असन्देहश्चे-
ति * पदार्थगतस्य चासन्देहस्य निवृत्तिर्व्याकरणस्याप्रयोजनं शक्या-

र्थमन्तरा वा उभयथाप्यन्यतः सिद्धत्वात् व्याकरणाच्चासिद्धेर्न व्याकरणप्रयोजनमित्यर्थः। पदार्थसन्देहनिवृत्तेरन्यतः सिद्धिमुपपादयति * पदार्थेति * व्याकरणेन चासिद्धिमुपपादयति * व्याकरणेन पुनरिति * नन्वीदृशं पदमस्मिन्नर्थे साध्वित्यर्थविशेषावच्छिन्नस्यैव पदस्वरूपस्यान्वाख्यानादर्थज्ञानमपि व्याकरणात्सम्भवतीत्याशङ्क्य शब्दान्वाख्यानोपायमात्रकेन व्याकरणे ऽर्थकथनं न तात्पर्येणेति निदर्शयितुमाह * तथा हीति * व्याकरणाद्धि सर्वनाम्नां धातुजत्वेन क्रियायोगनिमित्तता प्रतीयते न च वृद्धव्यवहारे तथा प्रतीतिरित्यर्थः। अत्रैवोदाहरणमाह * गमेरिति * अनेन सूत्रेण गत्यर्थात् गमेर्धातोरौणादिके डोप्रत्यये विहिते डित्करणाच्च टिलोपे कृते कर्त्तरि कृदिति गन्तरि गोशब्दव्युत्पादनार्थान्वाख्यानादरं लोके सिद्धा जातिवाचिता हीयेत लोकमूलत्वाच्च व्याकरणस्य नैतद्युक्तमित्यर्थः (उदाहरणान्तरमाह * तथा चेति* कुशला दातरि कुशलशब्दस्य दातरि च दारशब्दस्य व्याकरणे ऽनुगमः। लोके च प्रवीरा ये कुशलशब्दस्य दातृमहत्त्वयो वाच्च दारशब्दस्येत्यर्थः।[1])
अकृदन्तेष्वपि कृदन्तत्वान्वाख्यानात् व्याकरणस्य लोकविरोधमुक्त्वा समासाभावे ऽपि समासान्वाख्यानात्सर्वविरोधमाह * अश्वेति * अतद्धितान्तेष्वपि तद्धितान्तवद्व्याख्यानाद्विरोधमाह * पयमिति * वेदविरुद्धार्थान्वाख्यानाद्वेदव्याघाताशङ्कापत्तेर्न व्याकरणस्यार्थे तात्पर्यमित्याह * तथेति * अत्रैवोदाहरणद्वयमाह * फलेरिति * आपो वा ऋचिषमार्छन्तास्मां वायुः पृष्ठेत्यवर्त्तते ततो वसुवामं समभवत्तस्मिन्मित्रावरुणौ पर्यपश्यतां तावब्रूतां वामं मयाऽऽदं देवेष्वाजनीति तस्माद्वामदेव्यामीति वामदेवेष्विति समभिव्याहृतशब्दद्वयोच्चारणनिमित्तवामदेव्यशब्दव्युत्पत्तिः फलनक्रियानिमित्तकालेयशब्दव्युत्पत्तिश्च वैदिकीं वैयाकरणीं दर्शननिमित्ततां बाधत इत्यर्थः। कल्पसूत्रकारैश्च कृष्णाजिनवास इति कृष्णशब्दस्य व्याकरणाननुगतदकारापगमेन कृष्णशब्दवाचितया व्याख्यानात्कृष्णवलक्षे अजिने इति च वलक्षशब्दस्य लोकव्याकरणासंगतशुक्लत्ववाचितया व्याख्यानाद्यूपादिशब्दानां च व्याकरणमनादृत्यैव व्याख्यानाच्च व्याकरणस्य पदार्थनिश्चायकत्वमस्तीत्याह * तथेति * मन्वस्तु नाम पदान्तरेषु व्याकरणानपेक्षो ऽर्थनिर्णयः। २११॥
यत्तु भाष्यकृता स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्र किं स्थूला चासौ पृषती चेति कर्मधारयः। स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सेयं

[1] वच पा० ९ पु० मा०।

स्थूलपृषतीति बहुव्रीहिर्वेति सन्देहनिवृत्तिर्नावैयाकरणस्य भवतीत्युक्तं तत्र कः परिहार इत्याशङ्क्याह * यथा चेति * पदार्थसन्देहनिवृत्तेर्व्याकरणप्रयोजनत्वं निराकृत्य वाक्यार्थसन्देहनिवृत्तिरपि निराकरोति * किं चेति * ननु वाक्यार्थसन्देहनिवृत्तिप्रयोजनत्वं भाष्यकृतानुक्तत्वान्न निराकार्यमित्याशङ्क्य प्रसङ्गापादनार्थं तन्निराकरणमित्याह * यदीति * किं चिदित्यक्रियार्थत्वमभिमतम् । औदुम्बराधिकरणस्य साध्यांशविचारार्थत्वाभावे किमौदुम्बरत्वस्य फलसमभिव्याहारः साधारणत्वप्रतिपत्त्यर्थः । प्रशंसार्थो वेति व्याख्येयं प्रमाणान्तरेणाप्रकरणात्वस्य होमसम्बन्धहेतुत्वमज्ञातं ज्ञाप्यत इत्यज्ञातज्ञापनाभिप्रायो विधिशब्दः हेतुद्वारो ऽर्थवाद इति शाकपार्थिववन्मध्यमपदलोपी समासः इन्द्रार्थत्वशब्देनार्थतात्पर्यमात्रं सर्वमन्त्रसाधारणं मन्त्राधिकरणे व्युत्पादितं न स्मारकत्वं स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्राव्यापकत्वादिति दर्शितं व्याकरणानपेक्षोदाहरणान्युक्तैकत्वाविवक्षायामेकवचनस्मृतेर्व्याकरणेनैकत्वविवक्षाप्रतीतेर्विरोधो ऽप्यस्तीति दर्शयितुम् * ग्रहेत्युक्तम् * न त्वनन्यलभ्यस्य प्रयोजनवदर्थवादत्वादिनिर्णयस्य च मीमांसासिद्धत्वान्न व्याकरणप्रयोजनत्वोपपत्तिरिति स्वयमेवाशङ्क्याह *अथेति * स्थूलपृषत्यादिशब्दार्थस्यापि कल्पकारादिव्याख्यानान्निर्णयः सेत्स्यतीत्याशयः । ननु मूलप्रमाणानिरपेक्षस्य व्याख्यानमात्रस्य निर्णायकत्वं न युक्तमित्याशङ्क्य त्वया ऽपि व्याख्याननिर्णायकत्वाभ्युपगमाच्चेदं दूषणमित्याह * अपि चेति * लक्षणोत्थसन्देहे व्याख्यानस्य निर्णायकत्वप्रतिपादकं भाष्यं वेदोत्थसन्देहेन योजयितुमाह * व्याख्यानत इति * भाष्यकृता हि शास्त्रारम्भवार्त्तिकगतस्य सिद्धशब्दस्य (पक्षपरिहारयुक्तानि सार्थत्वमुपपाद्य चतुर्थः परिहारो ऽभिहित इत्यन्वयः सिद्धशब्दस्य) कः पदार्थ इति पृष्ट्वा सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति नित्येषु प्रयोगान्नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द इत्युक्त्वा सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति कार्येष्वपि प्रयोगात्कथं निर्णय इत्याशङ्क्य संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावमसिद्धामिति भाष्येण संग्रहाख्ये वार्त्तिककारकृते ग्रन्थान्तरे किं कार्यः शब्दः सिद्धो वेति कार्यप्रतियोगित्वेन नित्यार्थत्वावसायादिहापि तादर्थ्यनिर्णय इत्येकं परिहारमुक्त्वा ऽथ वा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानीति भाष्येणाब्भक्षो वायुभक्ष इतिवत्सिद्ध एव न साध्य इत्यवधारणेन नित्यार्थत्वमुपपाद्याथ वा पूर्वपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति

१ अ॰ पा॰ १ पृ॰ भा॰ ।

तद्यथा देवदत्तो दत्त इति सत्यभामा भामेति भाष्यगतान्यन्तरत्वावि-
शेषणेन नित्यार्थत्वमुपपाद्याथ वा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि
सन्देहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्याम
इति भाष्येण चतुर्थः परिहारो ऽभिहितः । ननु लक्षणोत्थसन्देह-
निवृत्तिलक्षणकारिपुरुषकृतव्याख्यानपरम्परयोपपद्यते वेदे तु क-
र्तृभावेन तत्कृतस्य व्याख्यानस्य मूलत्वायोगात् व्याकरणं वेदव्या-
ख्यापरम्पराया मूलं भवतीत्याशङ्क्याह * न चेति * कल्पादि- २१२।
भ्यो वेदार्थग्रहणे व्याकरणमात्रेण व्याख्यानाशक्तेः कल्पादीनामेव
मूलत्वं युक्तमित्याशयः । वेदवद्नादित्वात् व्याख्यानपरम्परा न
मूलान्तरमपेक्षतइत्याह * यथैवेति * ननु भाष्यकृता यदि पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्व ततो बहुव्रीहिः अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पु-
रुष इति भाष्येण बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति बहुव्रीहाद्यस्य पदस्य
प्रकृतित्वाभिमताद्युदात्तस्वरत्वस्मृतेरुदात्ताधिकारे चान्तोदात्ता इत्यतो
ऽन्त इत्यनुवर्त्तमाने समासस्येति सूत्रेण समासविशेषनिर्णायान्तरेपु-
रुसर्गः अन्तोदात्तत्वस्मृतेरनुदात्त पदमेकवर्जमिति च विहितस्वरवर्ज-
नमुदात्तत्वस्मृतेर्बहुव्रीहिं विना आद्यपदोदात्तत्वायोगाद्व्याकरणस्य
समासविशेषनिर्णयद्वारार्थविशेषनिर्णायकत्वाभिधानाद्व्याकरणस्य
निर्णायकत्वाभिधानाद्व्याकरणाधीनाद्ध्येतृप्रसिद्धाद्युदात्तत्वाद् ब-
हुव्रीहित्वेन स्थूलपृषत्यादिशब्दव्याख्येत्याशङ्क्याह *न चेति* श्लोकं
व्याचष्टे *वृक्षेति * वेदे तु स्वरविवेके सत्यप्यर्थविशेषेण सह स्वर-
विशेषस्य सम्बन्धग्रहणाभावान्न स्वरविशेष कृतार्थविशेषव्यवस्था
युज्यतइत्याह *यत्र त्विति* ननु वेदे सम्बन्धग्रहणाभावे ऽपि लोकतो
ऽनेकार्थतया ऽवगतस्य पदस्य वेदे श्रवणात्सन्देहे सत्यर्थप्रकरणा-
दिभिर्निर्णयो ऽभ्युपगम्यते तत्र चार्थद्वयसाधारणस्य पदस्यैकस्मिन्नेवार्थे
कथं वृत्तिरित्यपेक्षायां स्वरविशेषश्रवणात्तत्स्वरयुक्तस्यैव पदस्यासा-
धर्थविशेषनिर्णयोपायत्वं स्वरस्याप्यस्तीत्याशङ्क्याह * तत्रापीति *
साधारणस्यापि शब्दरूपस्य लोकावधारितार्थप्रकरणादिनिर्णयोपाय-
वशेनैव वक्रार्थपरत्वावधारणोपपत्तेर्न लोकानवगतस्य स्वरस्याप्य-
र्थनिर्णयसामग्रीमध्ये निवेशकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु स्वरस्या-
भिधानाङ्गत्वे ऽनर्थकः पाठः स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * न कदा
चिददृष्टार्थतास्तीति दर्शयितुम * सर्वदेत्युक्तम * प्रधानकर्मसु ज्यो-
तिष्टोमादिषु ये जपमन्त्रास्ते ऽप्यङ्गमिति निष्कृष्य योज्यम । जप-
न्यूङ्खसामव्यतिरेकेण यज्ञकर्मण्यकश्रुतिस्मृतेश्चकारेण न्यूङ्खसा-
म्नामुपादानम । एवं च व्याकरणेन स्वरानुगमो प्रधानयज्ञाद्युपयो-

गित्वेनार्थवानस्तु न स्वर्थनिर्णयार्थतेत्याशङ्क्याह * व्याकरणेति * अलौकिके ऽर्थे सम्बन्धग्रहणासम्भवेनावश्यकत्वाज्ञानात् * लौकिकेत्युक्तम् * न वर्णवद्वाचकत्वेन लोके स्वरः प्रयुक्तो नाप्यानुपूर्व्यादिवद्वाचकसहकारिता * इत्यत्यन्तशब्देनोक्तम् * ननु लोकाप्रयुक्तेष्वप्युणादिशब्देषु वाचकत्वोपलक्षणाल्लोकप्रयोगादेव वाचकत्वज्ञानमिति नियमायोगाद्व्याकरणादपि स्वरविशेषस्यार्थविशेषं प्रतिवाचकत्वज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * शास्त्रारम्भभाष्ये ऽथ शब्दानुशासनमिति शब्दान्वाख्यानार्थत्वाख्याने तात्पर्याभावाच्च व्याकरणस्य प्रामाण्यमित्याशयः। अत्रैव सूत्रावयवं योजयन्नसन्देहप्रयोजनत्वासम्भवमुपसंहरति * तस्मादिति * रक्षादीनामपि पूर्वोक्तप्रयोजनत्वासम्भवोपसंहारार्थो ऽपिशब्दः। एवं मुख्यानि पञ्चप्रयोजनान्युपन्यासपूर्वकं दूषयित्वा ते ऽसुराः दुष्टः शब्दः यदधीतं यस्तु प्रयुङ्क्ते अविद्वांसः विभक्तिं कुर्वन्ति यो वा इमां चत्वारि उत त्वः सक्तुमिव सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो ऽसि वरुणेत्यानुषङ्गिकाण्यपि त्रयोदश संक्षेपतस्तावद् दूषयति * यान्यपि चेति *

अम्लेच्छत्वमदुष्टोक्तिर्विज्ञानं फलभागिता ।
अश्रीसाम्यं विभक्त्युक्तिः सप्तमं चार्त्विजीनता ॥
मनीषिवत् सम्मतत्वं देवेन महताप्यम् ।
वाक्स्वरूपप्रकटनं लक्ष्म्या वाचि निधापनम् ॥
अप्रायश्चित्तभाक्त्वं च द्वादशं पुत्रनाम च ।
त्रयोदशं सुदेवत्वमुक्तं भाष्ये प्रयोजनम् ॥
प्रथमं च द्वितीयं च सप्तमं चाप्रयोजनम् ।
दशमैकादशी चेति व्याक्रिया न ह्यपेक्ष्यते ॥
तृतीयादीनि चत्वारि नवमद्वादशे अपि ।
प्रयोजनवदाभान्ति किं तु नान्येन सिद्धितः ॥
सुदेव इति मन्त्रस्य चत्वारीति द्वयोरपि ।
असामर्थ्यं न चरममष्टमं वा प्रमाणकम् ॥

मुख्यप्रयोजनैश्च प्रयोजनवत्त्वासम्भवेनानुषङ्गिकेष्वाशा गुरुकेत्याह * अपि चेति * नद्या येगेन नीयमानो यत्तीरगतं कुशमप्यवष्टभ्य स्थातुं न शक्नोति तस्य यथा कुशावष्टम्भनं काशावष्टम्भनं चानर्थकं तथैतदपीत्यर्थः। पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चयितुं प्रत्येकमुपन्यस्योपन्यस्य दूषयति * तत्रेति * भाष्यकृता ते ऽसुरा हे ऽलयो
२१३।१ हे ऽलय इति ब्रुवन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै

म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यपशब्दनिषेधवाक्यमुपन्यस्य म्लेच्छा माभूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति भाष्येण म्लेच्छरूपापशब्दप्रयोगात्प्रयोक्तुर्म्लेच्छत्वापत्तेरज्ञातस्यापशब्दस्य वर्जनायोगाच्छब्दापशब्दविवेकज्ञानार्थम् * व्याकरणमित्युक्तम् * यस्मादसुरा अरय इति रेफस्थाने लकारप्रयोगेण हैहेप्रयोगे हैहेयोरित्येतत्सूत्रविहितप्लुतप्रयोगेण प्लुतप्रगृह्या अचीति च प्रकृतिभावविधानाद्धे अरय इति प्रयोक्तव्ये हे ऽलय इति त्रिविधापशब्दभाषणरूपम्लेच्छनात्पराभवं प्राप्तास्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितव्यं नापभाषितव्यमिति समभिव्याहारेणापशब्दनिषेधस्यापराभवार्थत्वप्रतीतेर्म्लेच्छा माभूमेति म्लेच्छत्वपरिहारस्य प्रयोजनत्वं भाष्यकारोक्तमयुक्तमाशङ्क्य पराभवाख्यानस्यापभाषणफलप्रदर्शनार्थत्वे प्रतीते म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यस्यानर्थक्यापत्तेरपशब्दस्य म्लेच्छशब्दप्रयोक्तुर्म्लेच्छत्वं भवतीत्यपशब्दम्लेच्छत्वाभिधानार्थवादस्य फलपरत्वसूचनायोपन्यस्यार्थवादतोक्ता निषेधस्य तु प्रयोजनत्वमागमवत्प्रयोजकत्वेनाक्षेपकत्वेनोक्तं स निषेधो यथा गुरुसम्प्रदायागतवैदिकशब्दविषयो म्लेच्छभाषाविषयो वा न तु गाव्यादिशब्दविषयग्रन्था यदपि च तस्माद् ब्राह्मणेनेत्यादिग्रन्थेन प्रागुक्तमित्यर्थः । ततश्च व्याकरणानपेक्षत्वान्न तत्प्रयोजनत्वयोग्यतेत्याशयः । यच्च भाष्यकृता ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधात् ॥

इति श्लोकमुपन्यस्य दुष्टाञ्छब्दान्माप्रयुञ्क्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणमिति भाष्येण दुष्टशब्दवर्जनं व्याकरणप्रयोजनमुक्तं तदपि मन्त्रविनाशविषयत्वस्य च व्याकरणानपेक्षत्वाच्च व्याकरणप्रयोजनत्वयोग्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह * दुष्ट इति * अत्रापि पूर्ववद्व्याकरणानपेक्षत्वात्तत्प्रयोजनत्वयोग्यतेत्यपिशब्देन सूचितम् । ननु दुष्टादुष्टशब्दज्ञानस्य व्याकरणाधीनत्वात्कथं तदनपेक्षेत्याशङ्क्य दुष्टः शब्द इति पाठे भवेद् व्याकरणापेक्षा न त्वीदृशः पाठो ऽस्तीति दर्शयितुमाह * वाग्वीति * मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति बहुजनप्रसिद्धस्य शिक्षाकारपठितस्य मन्त्रपदस्योद्धारेण पदान्तरप्रक्षेपः स्वपक्षानुरागमात्रेण कृतो न वस्तुत इत्यर्थः । मन्त्रविनाशविषयत्वे वास्य वाक्यस्य श्रुतिमूलत्वं भविष्यतीत्याह * दुष्टेति * दुष्टपदप्रक्षेपे ऽपि मन्त्रदोषविषयत्वेनोपपत्तेर्व्याकरणापेक्षानापादकत्वात्पाठान्तरोत्प्रेक्षानर्थक्यसूचनार्थो दुष्टशब्दः शब्दमात्रदोषविषयत्वे ऽस्य वाक्यस्य निर्मूलत्वसूचनार्थस्तुशब्दः उदाहरणपर्यालोचनयापि मन्त्रविनाश-

गित्येतावतार्थवानस्तु न त्वर्थनिर्णायार्थतेत्याशङ्क्याह * व्याकरणेति * अलौकिके ऽर्थे सम्बन्धग्रहणासम्भवेनावश्यकत्वाज्ञानात् * लौकिकेत्युक्तम् * न वर्णवद्वाचकत्वेन लोके स्वरः प्रयुक्तो नाप्यानुपूर्व्यादिवद्वाचकसहकारिता * इत्यत्यन्तशब्देनोक्तम् * ननु लोकाप्रयुक्तेष्वप्युणादिशब्देषु वाचकत्वोपलक्षणाल्लोकप्रयोगादेव वाचकत्वज्ञानमिति नियमायोगाद्व्याकरणादपि स्वरविशेषस्यार्थविशेषं प्रतिवाचकत्वज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * शास्त्रारम्भभाष्ये ऽथ शब्दानुशासनमिति शब्दान्वाख्यानार्थत्वाख्यानं तात्पर्याभावाच्च व्याकरणस्य प्रामाण्यमित्यायः । अत्रैव सूत्रावयवं योजयन्नसन्देहप्रयोजनत्वासम्भवमुपसंहरति * तस्मादिति * रक्षादीनामपि पूर्वोक्तप्रयोजनत्वासम्भवोपसंहारार्थो ऽपिशब्दः । एव मुख्यानि पञ्चप्रयोजनान्युपन्यासपूर्वकं दूषयित्वा ते ऽसुराः दुष्टः शब्दः यदधीतं यस्तु प्रयुङ्क्ते अविद्वांसः विभक्तिं कुर्वन्ति यो वा इमां चत्वारि उत त्वः सक्तुमिव सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो असि वरुणेत्यानुषङ्गिकाण्यपि त्रयोदश संक्षेपतस्तावत् दूषयति * यान्यपि चेति *

अम्लेच्छत्वमदुष्टोक्तिर्विधानं फलभागिता ।
अस्त्रीसाम्यं विभक्त्युक्तिः सप्तमं चार्त्विजीनता ॥
मनीषिवत् सम्मतत्वं देवेन महताष्टम् ।
वाक्स्वरूपप्रकटनं लक्ष्म्या वाचि निधापनम् ॥
अप्रायश्चित्तमाकृते च द्वादशं पुत्रनाम च ।
त्रयोदशं सुदेवत्वमुक्तं भाष्ये प्रयोजनम् ॥
प्रथमं च द्वितीयं च सप्तमं चाप्रयोजनम् ।
दशमैकादशौ चेति व्याक्रिया न ह्यपेक्ष्यते ॥
तृतीयादीनि चत्वारि नवमद्वादशे अपि ।
प्रयोजनवदाभान्ति किं तु नान्येन सिद्धितः ॥
सुदेव इति मन्त्रस्य चत्वारीति द्वयोरपि ।
असामर्थ्यं न चरममष्टमं वा प्रमाणकम् ॥

मुख्यप्रयोजनैश्च प्रयोजनवत्त्वासम्भवेनानुषङ्गिकेष्वाशा युक्तेत्याह * अपि चेति * नद्या वेगेन नीयमानो यत्तीरगतं वृक्षमप्यवष्टभ्य स्थातुं न शक्नोति तस्य यथा कुशाद्यवष्टम्भनं काशावष्टम्भनं चानर्थकं तथैतदपीत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चयितुं प्रत्येकमुप-
२१३।१ न्यस्योपन्यस्य दूषयति * तत्रेति * भाष्यकृता ते ऽसुरा हे ऽलयो
हे ऽलय इति ब्रुवन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै

म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यपशब्दनिषेधवाक्यमुपन्यस्य म्लेच्छा माभूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति भाष्येण म्लेच्छरूपापशब्दप्रयोगात्प्रयोक्तुर्म्लेच्छत्वापत्तेरज्ञातस्यापशब्दस्य वर्जनायोगाच्छब्दापशब्दविवेकज्ञानार्थम् * व्याकरणमित्युक्तम् * यस्मादसुरा अरय इति रेफस्थाने लकारप्रयोगेण हैहेप्रयोगे हैहेयोरित्येतत्सूत्रविहितप्लुतप्रयोगेण प्लुतप्रगृह्या अचीति च प्रकृतिभावविधानाद्धे अरय इति प्रयोक्तव्ये हे ऽलय इति त्रिविधापशब्दभाषणरूपम्लेच्छनात्पराभवं प्राप्तास्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितव्यं नापभाषितव्यमिति समभिव्याहारेणापशब्दनिषेधस्यापराभवार्थत्वप्रतीतेर्म्लेच्छा माभूमेति म्लेच्छत्वपरिहारस्य प्रयोजनत्व भाष्यकारोक्तमयुक्तमाशङ्क्य पराभवाख्यानस्यापभाषणफलप्रदर्शनार्थत्वे प्रतीते म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यस्यानर्थक्यापत्तेरपशब्दस्य म्लेच्छशब्दप्रयोक्तुर्म्लेच्छत्वं भवतीत्यपशब्दम्लेच्छत्वाभिधानार्थवादस्य फलपरत्वसूचनायोपन्यस्तार्थवादतोक्ता निषेधस्य तु प्रयोजनत्वमागमवत्प्रयोजकत्वेनाक्षेपकत्वेनोक्तं स निषेधो यथा गुरुसम्प्रदायागतवैदिकशब्दविषयो म्लेच्छभाषाविषयो वा न तु गाव्यादिशब्दविषयग्रन्था यदपि च तस्माद् ब्राह्मणेनेत्यादिग्रन्थेन प्रागुक्तमित्यर्थः। ततश्च व्याकरणानपेक्षत्वाद्य तत्प्रयोजनत्वयोग्यतेत्याशयः। यच्च भाष्यकृता।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधात्॥

इति श्लोकमुपन्यस्य दुष्टाँश्छब्दान्माप्रयुङ्क्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणमिति भाष्येण दुष्टशब्दवर्जनं व्याकरणप्रयोजनमुक्तं तदपि मन्त्रविनाशविषयत्वस्य च व्याकरणानपेक्षत्वाच्च व्याकरणप्रयोजनत्वयोग्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह * दुष्ट इति * अत्रापि पूर्ववद्व्याकरणानपेक्षत्वात्तत्प्रयोजनत्वयोग्यतेत्यपिशब्देन सूचितम्। ननु दुष्टादुष्टशब्दज्ञानस्य व्याकरणाधीनत्वात्कथं तदनपेक्षेत्याशङ्क्य दुष्टः शब्द इति पाठे भवेद् व्याकरणापेक्षा न त्वीदृशः पाठो ऽस्तीति दर्शयितुमाह * वाग्वीति * मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति बहुजनप्रसिद्धस्य शिक्षाकारपठितस्य मन्त्रपदस्योद्धारेण पदान्तरप्रक्षेपः स्वपक्षानुरागमात्रेण कृतो न वस्तुत इत्यर्थः। मन्त्रविनाशविषयत्वे चास्य वाक्यस्य श्रुतिमूलत्वं भविष्यतीत्याह * दुष्टेति * दुष्टपदप्रक्षेपस्य प्रेक्षानर्थक्यसूचनार्थो दुष्टशब्दः शब्दमात्रदोषविषयत्वे ऽस्य निर्मूलत्वसूचनार्थस्तुशब्दः उदाहरणपर्यालोचनयापि मन्त्रवि

विषयत्वेनास्य श्लोकस्यावसीयत इत्याह * तथा चेति * स यज्ञवैशसं कृत्वा प्रासहाया ममापि च तस्य यदशिष्यत तत्त्वष्टाहवनीयमुपप्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति यदवर्तयत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवदित्याद्युदात्तेन्द्रशत्रुपदप्रयोगेणेन्द्रो यस्य शत्रुरिति बहुव्रीह्यर्थसम्पत्तेस्त्वष्टुः पुत्रस्य वृत्रस्येन्द्रः शातयिता हिंसिता जात इत्याद्युदात्तत्वलक्षणस्वरदोषेण वृत्रघ्नोरिन्द्रस्योद्यत्वादिन्द्रवधसमर्थपुत्रोत्पादनार्थं यागं कुर्वाणस्य त्वष्टुर्यजमानस्याभिप्रेतार्थासिद्धिलक्षणा हिंसा जातेति स्वरापराधलक्षणमन्त्रविनाशनिमित्तयजमानगामिदोषोदाहरणं कृतमित्यर्थः । इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रपदं स्वरापराधात् यथा यजमानं हिनस्तीत्युदाहरणार्थः । तस्मादिन्द्रस्य शत्रुर्भूत्वा वर्द्धस्वेति तत्पुरुषार्थविवक्षायां मन्त्रोदाहृतमिदं प्रयोज्यमित्याशयः । यच्च नाम भाष्यकृता ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित् ॥

इति श्लोकमुपन्यस्य तस्मादविज्ञातमनर्थकमाधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणमिति वेदाध्ययनसाध्यं वेदार्थज्ञानं व्याकरणप्रयोजनत्वेनोक्तं तद्व्याकरणप्रयोजनत्वेनाभासमानमप्यन्यतः सिद्धेर्न व्याकरणप्रयोजनमित्याह * यच्चेति * अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वाभिधानान्मीमांसाप्रयोजनत्वेनैतद्युक्तं भवतीत्याशयः । ननु मीमांसावद्व्याकरणमपि वेदार्थज्ञानसाधनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नन्विति * शब्दानुशासनार्थत्वेनार्थपरत्वाभावः सूत्रावयवयोजनया सूचितः । नन्वर्थविशेषविषयशब्दानुशासननान्तरीयकत्वेनार्थानुशासनमपि सेत्स्यतीति स्वयमेवाशङ्क्योत्तरं सूत्रावयवं परिहारे योजयति * शब्देति * नन्वर्थगतसन्देहविपर्ययनिरासमात्रस्य मीमांसासाध्यत्वाद्वेदार्थस्वरूपज्ञानं व्याकरणाद्भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यन्नुपसंहरति * तस्मादिति * यच्च

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।

सो ऽनन्तमाप्नोति फलं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥

इति श्लोकेन शब्दव्यवहारकाले ऽर्थविशेषे सम्यक्शब्दप्रयोगस्य पारलौकिकफलप्राप्तिहेतुत्वाभिधानात्तत्सिद्धिर्व्याकरणस्य प्रयोजनमिति भाष्यकृतोक्तं तदप्यन्यथा व्याख्यातुं गम्यत्वात्प्रयोजनाभासमित्याह * यस्त्विति * गुरुसम्प्रदायागते स्वरादिविशेषे कुशलः

२१३।१ स्वर्धंदाध्ययनादिव्यवहारकाले वैदिकाञ्छब्दान्प्रयुङ्क्त इति व्याहे ऽलमित्याशयः । ननु मन्त्रब्राह्मणेष्वपशब्दाभावात्तद्विषयत्वे दुष्य-

ति चापशब्दैरित्ययुक्तं स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * कथं वैदिकश ब्दविनाशविषयता ऽस्या ऽवसीयतइत्यपेक्षायामाह * स्वाध्याये ति * पौरुषेयत्वेनास्य प्रमाणान्तरावगतदोषानुवादत्वावसायादुदाहृतेन वचनेन यजनयाजनगतवेदशब्दविनाशहेतुकदोषावगतेरादिशब्दाच्चेतिकरणसूचितेन च ।

हस्तहीनं तु यो ऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥

इति स्मृत्यनुमितेन वचनेनाध्ययनाध्यापनगतवेदशब्दविनाशहेतुकदोषावगतेस्तद्विषयत्वनियम इत्याशयः । यद्यप्येषामृगादिशब्दानामुपक्रमानुरोधेन वेदपरत्वं तृतीये वक्ष्यते तथापि ऋग्वेदादिविहितमन्त्रविषयाया अप्यार्तेर्विनाशाख्यायाः पदार्थान्तरार्तिवत्सामान्यशब्देनोपपादानादविरोधः । ननु प्रकृतिप्रत्ययरूपयोर्वाचोर्योगं सम्बन्धं वेत्तीति व्युत्पत्त्या वाग्योगविच्छब्देन वैयाकरणाभिधानात्तत्समभिव्याहारेणास्य वाक्यस्य व्याकरणानुगतानुगतशब्दप्रयोगविषयतावगम्यतइत्याशङ्क्य त्रेधा परिहरति * वागिति * वाचः प्रतियोगितयाक्षिप्तेनार्थेन यो वाचं वेत्तीति प्रथमे परिहारे निगमनिरुक्तादिकुशलो वाग्योगवित् द्वितीये तु वाचो वचनस्य योगं पदार्थावयवविशेषरूपां व्यक्तिं ब्राह्मणवाक्येषु मन्त्रेषु च वाचो भासनस्य प्रकाशनस्य योग्यं योगमर्हं वेत्तीति मीमांसको ऽभिधीयते चोदितत्वेनावगतस्य स्वार्थत्वात्प्रकाशनार्हत्वम् अनूदितत्वेनावगतस्य परार्थत्वात्प्रकाशनानर्हत्वं वेत्तीति समासार्थः । निर्वापमन्त्रे त्वग्नेश्चोदितत्वेनानुष्ठानाय स्मर्त्तव्यत्वात्प्रकाशनार्हत्वं सवित्रादीनां वा चोदितत्वेन निर्वापकस्तुत्यर्थत्वात्प्रकाशनानर्हत्वं प्रसिद्धं विदेर्विचारणार्थत्वसूचनार्थं प्रकाशनानर्हत्वं प्रतियोगितयोक्तं वैयाकरणस्य वाग्योगविस्यासम्भवोपपादनायास्य पदस्यान्येनार्थेन प्रकृष्टो योगः स्वाभाविकसम्बन्धो ऽस्य वचनस्यैवम्भूतपदान्वयरूपाव्यक्तिरस्य वा मन्त्रस्यायमर्थः प्रकाशनयोग्य इत्येवं विविधप्रयोगोत्पत्तिं प्रति व्याकरणस्याशास्त्रत्वादिति त्रेधा सूत्रावयवं तन्त्रेण योजयति * वैयाकरणस्येति * यच्च २१४।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो येन प्लुतिं विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

इति श्लोकमुपन्यस्य स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति भाष्येण स्त्रीसाम्यपरिहारो व्याकरणप्रयोजनमित्युक्तं तदपि प्रयोजनाभासमित्याह * यदपीति * तत्प्लुतस्येति तच्छब्दो ऽव्ययं तत्रेत्य-

र्थे तस्मिन् विषये तद्व्याकरणं प्लुतप्रयोगोत्पत्तिं पूज्यशास्त्रप्लुतस्व-रूपस्य लोकसिद्धत्वाच्छ्रामान्ते च प्लुतप्रयोगस्य मन्वाद्युपदिष्टत्वा-दित्यर्थः । ऊकालो ऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इत्येतत्सूत्राधीनत्वं प्लुतस्वरूप-ज्ञानस्य ह्युपगम्य प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानाद्वाशब्दापशब्दविवेकार्थस्य नैकसूत्रमात्रसाध्यं प्रयोजनं युक्तमितिशब्देषु न व्यवस्था स्यादित्यु-त्तरसूत्रावयवयोजनया दर्शयति * न चेति * शब्दविषया व्यव-स्था या व्याकरणेन न क्रियते सा न कर्त्तव्या स्यादित्येवं सूत्रावयवो ऽनेन योजितः । यच्च विभक्तिं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य याज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति न चान्तरेण व्याकरणं प्रया-जाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्त्तुमिति भाष्येण विभक्तिज्ञानं व्याक-रणप्रयोजनमुक्तं तदपि प्रयोजनाभासमित्याह * एवमिति * त-दित्यव्ययं तत्रेत्यर्थे तत्रापि व्याकरणमशास्त्रमित्यपिशब्दाध्याहारेण योज्यं कस्मादित्यपेक्षिते सौत्रं प्रयोगोत्पत्तिपदं समासान्निष्कृष्य हेत्वर्थत्वेन त्रिविधोपपत्तिपूर्वकं याज्ञिकेत्यादिना योजितं समिधः समिधो ऽग्नआज्यस्य व्यन्तु तनूनपादग्निमग्न आज्यस्य वेतु इडोग्नि-मग्नआज्यस्य व्यन्तु बर्हिरग्निरग्नआज्यस्य वेत्विति याज्ञिकदोपो-द्देशेन सम्बुद्धिद्वितीयातृतीयाप्रथमानां विभक्तीनां प्रयाजेषु सि-द्धत्वाच्छान्दोग्यब्राह्मणं च षडहविभक्तिर्नानारूपेत्युपक्रम्याग्नइति प्रथमस्याह्नोरूपमग्निमिति द्वितीयस्याग्निनेति तृतीयस्याग्निरिति चतुर्थस्याग्नेरिति पञ्चमस्याग्नइति षष्ठस्येति परस्परविभक्तसम्बु-द्धिद्वितीयातृतीयाप्रथमाषष्ठीसम्बुद्ध्याख्यविभक्तिप्रयोगदर्शनान्मन्त्रेषु चाग्निर्वृत्राणीत्यादिषु विभक्ताविभक्तिप्रयोगदर्शनात्प्रयोगदर्शनाभावे ऽपि वा सिद्धशब्दानुक्रमाख्यवैभक्तिकग्रन्थमात्रालोचनेनापि विभ-क्तिप्रयोगसिद्धेरित्यर्थः । यच्च यो वा इमां पदशः स्वरशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवतीति श्रुतिमुपन्यस्यार्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणमिति भाष्येणार्त्विज्याहर्त्वं व्याकरणप्रयोज-नमुक्तं तद्गुरुसम्प्रदायसिद्धत्वाद्व्याकरणप्रयोजनत्वं योग्यमेव न भवतीत्याह * यो इमामिति * चत्वारि शृङ्गेत्यृचं महाभाष्यकृता पूर्वोपन्यस्तामपि मन्त्राधिकरणे ऽन्यविषयत्वेन व्याख्यातत्वाद्युपे-क्ष्यापर आहेत्युपक्रम्य चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्रा-ह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीत्यृचमुपक्रम्य चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्ग-निपाताश्चेति भाष्येण ये ब्राह्मणास्तानि विदुस्ते मनीषिण इत्य-र्थाश्रयणेन पदचतुष्टयज्ञानसाध्यं मनीषित्वं व्याकरणप्रयो-

जनमुक्तं तदस्या ऋचो ऽन्यपरत्वादप्रमाणकमित्याह * तथेति *
निरुक्ते यान्योङ्कारो भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतित्रयं चेति चतुष्टय-
मादिशब्दाद्वेदचतुष्टयं मृगपक्षिसरीसृपमनुष्याः वाक्चतुष्टयमनपा
यिनी पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलरूपा-
वस्थाभेदभिन्नवाक्चतुष्टयमिति चतुष्टयबाहुल्यरूपप्रयोजनानुसारेण
चत्वारि पदजातानि प्रपञ्चितानि तत्र व्याकरणस्य व्यापार इत्यर्थः।
एतच्च पदनिर्वचनसामर्थ्ये ऽपि तद्विषये सचार्थसंख्यामात्रसामा-
न्यादुक्तं न प्रामाणिकमित्यर्थः। अप्यक्षरेति निरुक्ताकारवचनोपन्या-
सेन सूचितं, ननु वैयाकरणाभिमतं नामादिचतुष्टयमपि निरुक्तैरुक्तं
तद्व्याकरणापेक्षं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * परमार्थतस्तू-
त्तरार्द्धेचविरोधान्नैतद्विषयताप्यस्या ऋचः सम्भवतीत्याह * एत-
द्विषयत्वे चेति कस्तर्ह्यस्या ऋचः पारमार्थिको ऽर्थः पूर्वापरार्द्धेचा-
विरोधीत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * अस्मिन् व्याख्याने वागिति २१५।१
पदं षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणमयितव्यं प्रथो देवायाभयइति शंसतीति
प्रतीकविधिप्रभवमवयवान्तरानुमानं विश्वजिता यजेतेत्यश्रुतफल-
चोदनात्वरूपप्राकृतवाक्यसारूप्यसम्भवं ज्योतिष्टोमवदिति पदोप-
मानं विधिप्रत्ययावगतफलव्यतिरेकेणानुपपद्यमानयागकर्त्तव्यत्वप्र-
भवा स्वर्गकामपदकल्पिकार्थापत्तिः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र सारू-
प्याभावे ऽपि सन्निधानमात्रेणाग्निहोत्रवदिति पदोपमानसूचनाया-
दिशब्दः ननु प्रमाणषट्कस्य प्रथमपादे व्युत्पादितत्वाच्चतुष्ट्वं प्र-
माणानां न युक्तमित्याशङ्क्याह * षडिति * अपोद्धारे कारणमाह
* अभावस्तावदिति * न चैवं कृत्वोदूगेयमित्यागमाद्यज्ञापशीयस्ये-
त्यापदयत्त्वागतेरागमस्याप्यागमप्रामाण्यमस्त्वित्याशङ्क्याह * प्रत्यक्षे-
ति * स्वरूपोपादानेनात्र प्रत्यक्षत्वसम्भवान्नागमगम्यतेत्याशयः।
ननु नामादिपदचतुष्टयविषयत्वे भाष्यकृता पूर्वं चत्वारि शृङ्गा
त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ता सो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो
रोरवीति महो देवो मर्त्यो आविवेशेतीयमृगुपन्यस्ता सा किमित्यपे-
क्षितेत्याशङ्क्याह चत्वारीति * ननु भाष्यकृता चत्वारि शृङ्गेति च-
त्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयो अस्य पादा भूत-
भविष्यत्वर्त्तमाना द्वे शीर्षे शब्दात्मनौ नित्यः कार्यश्चेति सप्त हस्ता
सो अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति त्रिषु स्थानेषु
बद्धः उरसि कण्ठे शिरसीति वृषभो वर्षणात् रोरवीति शब्दं करोति
महोदेवो मर्त्यां आविवेश महान्देवः शब्दः मर्त्यान्मरणधर्माणो मनु-
ष्यानाविवेशेति व्याख्याय महता देवेन नः साम्यं स्यादित्यध्येयं

लक्षणेन कार्यमित्यादिग्रन्थोक्ते व्याकरणस्य निष्प्रयोजनत्वे समर्थिते
यदि कश्चित्तस्मादव्याकृता वागुद्यतहानि श्रुतिपर्यालोचनेन व्याक-
रणासंस्कृतानां शब्दानामदृष्टसाधनत्वलक्षणसाधुत्वावगमात्साधु-
त्वसिद्धिर्व्याकरणप्रयोजनं वदेत्तं प्रत्याह * संस्कृतानां चेति *
श्लोकं व्याचष्टे * व्याकरणेनेति * शब्दत्ववर्णत्वतद्व्यक्तितत्स-
मुदायावयविस्फोटगोशब्दत्वक्रमग्रहणोच्चारणतत्साधनपुरुषाणां
मध्ये किं वास्त्विति कस्येत्यस्य व्याख्या । उत्पत्त्यादीनां चतुर्णां मध्ये
कः संस्कार इति को वेत्यस्य शब्दत्ववर्णत्वजातिव्यक्तिपक्षेषु ताव-
द्दोषमाह * न तावदिति * जातिपक्षे तावदुभयत्र प्रसङ्गं विवृणोति
* शब्दत्वइति * वर्णव्यक्तीनां तु संस्कारः प्रत्येकं वा स्यात्स-
मुदितानां वा तत्र प्रत्येकपक्षे ऽतिप्रसङ्गं विवृणोति * एतेनेति *
समुदायाभावात् समुदितानामपि संस्कारो न भवतीत्याह * समु-
२१७। दायस्त्विति * किं च नित्यानां वर्णव्यक्तीनां संस्कारः स्यादनित्यानां
वा । तत्रानित्यपक्षे तावद्विनष्टानुत्पन्नानामसंस्कार्यत्वादुत्पन्नाना-
मपि संस्कारक्षणं यावदनवस्थानान्न संस्कारः सम्भवतीत्याह * ये-
षां तावदिति * संस्कारक्षणं यावदवस्थानाभ्युपगमे ऽपि व्यवहा-
रकाले विनष्टत्वेन कार्यानुपयोगित्वात्संस्कारो न तु युक्त इत्याह
* न चेति * एतदेव विवृणोति * यथैवेति * ननु भाष्यकृता किं
पुनर्नित्यः शब्दः आहो स्वित्कार्य इति पृष्ट्वा सङ्ग्रहएतत्प्राधान्येन प-
रीक्ष्यते नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति भाष्येण सङ्ग्रहाख्ये वार्तिककार-
कृते ग्रन्थान्तरे तात्पर्येणैतद्विचार्यते नात्र तेन विचारेण प्रयोजनमि-
त्युत्तरे दत्ते कथं तत्रैव लक्षणप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य यद्यपि नित्यो ऽथापि
कार्य उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमित्युक्त्वा कथमनित्यपक्षे संस्कारा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * अत्यन्तविरुद्धत्वाच्च नित्या-
नित्यत्वयोरनियमाभिधानं न युक्तमित्याह * अदूरेति * कार्यत्वे
च शब्दस्योत्पत्तिलक्षणः संस्कारः स्यात्तत्र च नित्यस्य वेदस्यानित्य-
शब्दव्युत्पत्तिविषयत्वायोगेन व्याकरणस्य वेदमूलत्वासम्भवादनि-
त्यशब्दोपयुक्तत्वेन च नित्यवेदाङ्गत्वाभावादुभयविधमपि शास्त्रत्वं
हीयेतेत्याह * उत्पादश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * व्याकरणेति *
वेदोत्पादकत्वेन तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वे वेदो ऽप्यप्रमाणं स्यादि-
२१८। त्याह * अथेति * कार्यत्वे च शब्दस्य संस्कारो ऽशक्यो ऽनर्थकश्चे-
ति दोषद्वयं पूर्वोक्तमप्यानियमनिरासायाह * शब्दश्चेति * नित्यत्वे
तु शब्दस्य विक्रियाख्यो ऽपि शब्दानुत्पत्त्याख्यश्च तावत्संस्कारो न
सम्भवतीत्याह * तस्मादिति * न च ज्ञानरूपप्राप्तिलक्षणः सं-

स्कारः शब्दस्य व्याकरणेन क्रियते श्रोत्रजन्मत्वात्तस्येत्याह * वि-
नेति * अविहितत्वाच्च व्याकरणस्य नापूर्वसाधनसामर्थ्याधानल-
क्षणसंस्कारार्थता युक्तेत्याह * अदृष्टार्थस्त्विति * शब्दानां च
दृष्टार्थत्वेनापूर्वसाधनत्वाभावान्न तत्सामर्थ्याधानलक्षणेन संस्का-
रेण प्रयोजनमस्तीत्याह * दृष्टार्थेषु चेति * ननु लोकव्यवहारा-
र्थानां शब्दानां दृष्टार्थत्वात्संस्कार्यत्वायोगे ऽपि क्रत्वर्थानां व्रीहि-
यववन्नियमापूर्वार्थत्वात् संस्कार्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * कर्मे-
ति * किं च व्याकरणक्रियायाः पौरुषेयग्रन्थाधीनत्वे ऽनादिविधिवि-
षयतैव न युज्यते प्रकरणाम्नानं दूरनिरस्तमित्याह * इत्यादीति *
ननु तस्माद्वेषा व्याकृता वागुद्यतइत्यनारभ्याधीतः प्रत्यक्षो विधिः
कथमपह्नूयतइत्याशङ्क्याह * तेनेति * नित्यानित्यसंयोगविरोध-
प्रसङ्गान्नास्यैतत्परतास्तीति प्रागेवोक्तमित्याशयः। व्याकरणक्रियाया-
विधेयत्वाभ्युपगमे ऽपि प्रकरणाभावेन क्रत्वर्थत्वाभावान्न क्रत्वर्थश-
ब्दसंस्कारत्वं युक्तमित्याह * अनारभ्येति * नन्वनारभ्याधीत-
स्यापि खादिरादेर्दर्शपूर्णमासार्थताहष्टेत्याशङ्क्याह * ऐकान्तिकं
हीति * ननु यथाफलकल्पनालाघवायाश्वप्रतिग्रहेष्टौ वैदिकाश्वदा-
नविषयत्वं तृतीये वक्ष्यते तथेहापि वैदिकशब्दविषयत्वं व्याकरण-
क्रियाया भविष्यतीत्याशङ्क्याह * लोकेति * लौकिकवैदिकशब्दानां
भेदस्य निराकरिष्यमाणत्वान्न संस्कार्यासंस्कार्यव्यवस्था युक्तेत्याश-
यः। उपसंहरति * अत इति * किं च श्रोत्रोपलब्धिबुद्धिनिर्ग्राह्यः
प्रयोगेणाभिलक्षितः आकाशदेशः शब्द इति वदद्भिर्वैयाकरणैः शब्द-
स्याकाशाश्रितत्वाभ्युपगमान्नित्याश्च शब्दा इति च नित्यत्वा-
भ्युपगमादमूर्तत्वाच्चाकाशाश्रितविभुत्वदृष्टान्तेन संस्कार्यत्वं वा-
रणीयमित्याह * आकाश इति * विभुत्वस्य ज्ञान-
विषयत्वलक्षणप्राप्तिसम्भवे ऽपि गां दोग्धीत्यादौ स्वरूपप्राप्तेः सं-
स्कारत्वेन प्रसिद्धायाः वारणीयत्वेनात्रेष्टत्वान्न साध्यविकलत्वम्। अ-
इउणित्यादिचतुर्दशसूत्रात्कृताणादिसंज्ञात्मकप्रत्याहारमात्रेण वर्ण-
व्यक्तिसंस्कारसिद्धेः शेषग्रन्थानर्थक्यं स्यादित्याह * वर्णेति *
जातिव्यक्तिसंस्कारपक्षौ दूषयित्वा समुदायसंस्कारपक्षं दूषय-
ति * समुदायस्त्विति * नन्वनेकेषां गकारौकारविसर्जनीयानामे- २१२।१
कगोशब्दबुद्धिविषयत्वलक्षणः समुदायो लोकसिद्धत्वान्नापह्नवम-
र्हतीत्याशङ्क्याह * प्रत्येकं चेति * यथा नवमे हिरण्यशकलसहस्रे
णाग्निं प्रोक्षतीत्यग्निबुद्धिविषयभूतानामिष्टकानां धर्मः प्रोक्षणादिः
प्रतीष्टकमावर्तनीय इति पूर्वपक्षे वक्ष्यते तथात्रापि गकारादिवर्ण-

समुदायसंस्कारपक्षे प्रतिवर्णं संस्कारावृत्तिः प्रसज्येतेत्यर्थः । ननु पूर्वपक्षस्यास्थायित्वान्न दृष्टान्तता युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * अयमाशयः इष्टकाव्यतिरिक्तावयव्यभावेनाग्निशब्दस्येष्टकासमुदायमात्रवाचित्वात्समुदायसंस्कारत्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षिते स्थलान्त्यस्यावयविनो ऽग्निशब्दवाच्यस्येष्टकाभिरारम्भोपपादनेन संस्कार्यद्रव्यैक्यात्संस्कारानावृत्तिरिति पूर्वपक्षन्यायानुपमर्देन सिद्धान्तकरणाद् युक्तं दृष्टान्तत्वं, न चात्र गकारादिभिः एको गोशब्दो ऽवयव्यारभ्यते येनाग्निधर्मसिद्धान्तन्यायो न स्यात् ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥

इति श्लोकेन स्फोटवादे निराकृतत्वादिति स्फोटगोशब्दगत्वादीनामप्यवयविवन्निराकृतत्वान्न संस्कार्यत्वं सम्भवतीत्याह * स्फोटेति * समुदायसंस्कारपक्षे च सर्ववर्णसमुदायो वा संस्क्रियेत कतिपयवर्णसमुदायो वा तत्राद्ये पक्षे सर्ववर्णसमुदायस्यार्थाभावादर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इति वार्त्तिकमयुक्तं स्यादित्याह * सर्वेति * कतिपयवर्णसंस्कारपक्षे ऽपि केचिदेव वर्णाः । संस्क्रियन्ते नान्य इति व्यवस्थाहेत्वभावेन स्वरूपतः कतिपयत्वायोगात्कति चिद्वर्णं संस्क्रियन्त इति संख्यातः कतिपयत्वं वाच्यं, तत्र संख्यां विना वर्णानामसंस्कार्यत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णसंख्यायाः संस्कार्यत्वात्साधुत्वं स्यात्तच्च गव्यादिपदेषु अपि समानमित्याह * अर्थेति * गवादिपदगतैव वर्णसंख्या संस्कार्या न गव्यादिपदगतेति व्यवस्थाशङ्कानिरासार्थम् * पदेपद इत्युक्तम् * क्रमसंस्कारपक्षं दूषयति * संस्क्रियेतेति * शब्दधर्मत्वाभावेन तत्संस्कारे ऽपि शब्दस्य साधुत्वं न सिध्यतीत्युक्तं ग्रहणोच्चारणद्वारौपचारिकशब्दधर्मत्वाभ्युपगमे ऽपि गव्यादिष्वप्यानुपूर्व्याः सम्भवात्साधुत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । ग्रहणोच्चारणसंस्कारपक्षौ दूषयति * ग्रहणेति * कोपरिष्टादित्यपेक्षायामाह * वक्ष्यति हीति * यथाभिक्रामं जुहोतीत्यभिक्रमणस्य होमसाधनत्वासम्भवो ऽभिक्रमाधिकरणपूर्वपक्षे वक्ष्यते । तथा ग्रहणमुच्चारणं वा प्रतिव्याकरणक्रियायाः साधनत्वं न भवतीत्यर्थः । ननु साक्षात्साधनत्वाभावे ऽपि यथाभिक्रमणस्य कर्तृप्रत्यासत्तिजननद्वारा होमसाधनत्वं सिद्धान्ते वक्ष्यते तथोच्चारणसाधनताल्वादिसंस्कारद्वारोच्चारणसाधनत्वं ग्रहणसाधनश्रोत्रसंस्कारद्वारा वा ग्रहणसाधनत्वं व्याक्रियाया भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ताल्वादीति * अस्तु तद्युच्चारयितुः पुरुषस्य संस्कारद्वारा तन्मनः

संस्कारद्वारा वोच्चारणसाधनत्वं प्रहीतृपुरुषसंस्कारद्वारा तन्मनः संस्कारद्वारा वा ग्रहणसाधनत्वमिति स्वयमेवाशङ्क्याह *मनोचेति* यच्छास्त्रारम्भे भाष्यकृता ऽथ शब्दानुशासनमित्युक्त्वा अथेत्ययं शब्दो ऽधिकारार्थः प्रयुज्यते शब्दानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति स्वयमेव व्याख्यातं तद्व्यर्थं स्यादित्यर्थः। इतश्च शब्दानुशासनं व्यर्थमित्याह * शिष्येति * किं च वैयाकरणैः स्फोटात्मकः शब्दो ऽभ्युपगतः तस्य च निरवयवत्वात्प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानरूपः संस्कारो न युक्त इत्याह * स्फोटेति * स्फोटपक्षे न केवलं वर्णा एवासन्तः किं तु प्रकृतिप्रत्ययावपीत्यर्थः वाक्यस्फोटापेक्षायां च स्वरूपेणापि पदस्फोटस्यासत्त्वात्संस्कार्यत्वं न युक्तमित्याह * वाक्येति * २२०।१ नन्वसतामेव नामादीनां निष्कृष्य कल्पनया संस्कारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अपोद्धारेणेति * कल्पनाप्यसतो न सम्भवतीत्याशयः। ननु निरवयवो ऽपि पदस्फोटस्तत्तद्ध्वनिसहकृतश्रोत्रवशात्पूर्वं गकारादिरूपेण प्रतीयते ततस्तदाकारमिथ्याज्ञानसहकृतेन श्रोत्रेण गौरित्येकं पदमिति स्फुटं पदतत्त्वज्ञानं जन्यते रत्नतत्त्वपरीक्षायामिवानेकमिथ्याज्ञानसहकृतेन चक्षुषा स्फुटारत्नतत्त्वप्रतीतिः एवं वाक्यस्फोटो ऽपि पूर्वं गोपदाकारेण शुक्लपदाकारेण च प्रतीयते ततः पदाकारमिथ्याज्ञानसहकृतेन श्रोत्रेण गौः शुक्ल इत्येकं वाक्यमिति स्वरूपेण वाक्यस्फोटः प्रतीयते। ततश्च ध्वनयो यत्स्थानकरणवशादेकस्मिन्पदस्फोटे वाक्यस्फोटे वा यद्वर्णाकारं यत्पदाकारं वा ज्ञानं जनयन्ति पदवाक्यस्फोटान्तरे ऽपि तत्स्थानकरणवशात्तद्वर्णाकारं तत्पदाकारं वा ज्ञानं जनयन्तः सादृश्यनिमित्तभ्रान्तिवशात्स एवायं वर्णस्तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञानं जनयन्तीत्यन्योन्यविलक्षणेषु गौः शुक्लो गौः कृष्ण इत्यादिषु सादृश्याध्यवसितैकत्वानां नामादीनामपोद्धारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अन्येति * अन्यस्य वाक्यस्फोटस्यावयवानामन्यस्य वाक्यस्फोटस्यावयवैः सारूप्यादित्यर्थः। सादृश्यमप्यसतो न सम्भवतीत्याशयः। ननु।

गवये नरसिंहे वाप्येकज्ञानादृते यथा।
भागं जात्यन्तरस्यैव सदृशं प्रतिपद्यते॥

इत्यादिस्फोटवादिभिरसतामप्यवयवानां सादृश्यसम्भवे निदर्शनमुक्तं तत्कथमसत्त्वे सादृश्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * गवयादिष्विति* लेख्यादिकृतेषु गवयादिषु ये ऽवयवास्तेषां मुख्यगवयादिगतैः कर्णखुरादिभिरवयवैः सारूप्यं यन्निदर्शितं तत्तेषां सत्यत्वा-

ङ्क्य नेदं सिद्धान्तसूत्रं किं तु पूर्वपक्षदूषणार्थमित्याह * अनैका-
न्तिकता तत्त्वादिति * निर्णयवचनादेकान्तशब्दात्तस्मै प्रभवति स-
न्तापादिभ्य इति ठक्प्रत्यये कृते ऽनैकान्तिकशब्दव्युत्पत्तेरनिर्णायक-
त्वमनैकान्तिकता एवं न कस्य चिच्छब्दस्य वाचकत्वं स्यादित्याश-
ङ्क्याह * वाचकत्वादिति * परपक्षसन्देहापादनस्य स्वपक्षनिर्णया-
नुपयोगित्वादानर्थक्यमाशङ्क्याह * संशयेति * एतदेव व्याचष्टे
* इदेति * पूर्ववाचकत्वानिश्चयार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातमिदानी-
मनादित्वानिश्चयार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्लोकं व्याचष्टे *
यदि हीति * ननु विधिर्थौऽशब्दानभिव्यनक्तीति भाष्येण कस्मै न
सौत्रो निष्पत्तिशब्दो ऽभिव्यक्त्यर्थत्वेन व्याख्यात इत्याशङ्क्य श-
ब्दाधिकरणे शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वादित्याह * प्रयत्नेति * यथाभाष्यं
द्वेधा सूत्रं व्याख्याय स्वयमकारप्रश्लेषेणाप्रयत्नेनापि निष्पत्तेरिति म-
ध्यमपदलोपिसमासाङ्गीकरणेन तावदन्यथा व्याचष्टे * अपर-
२२३।१ इति * विधानशब्दः प्रकारवचनः निष्पत्तिशब्दस्य चोत्पत्त्यर्थत्वेन
षष्ठ्यन्तत्वेन च प्रयत्नस्य निष्पत्तेरिति च षष्ठीसमासाश्रयणेनैतत्सू-
त्रं व्याख्येयमित्याह * अथ वेति * अपराधव्यतिरेकजनितेयं षष्ठी-
ति प्रकटयितुं तस्यामिति सप्तमी। ननु प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधभागित्वे
शब्दस्य किमायातमित्याशङ्क्य तद्गतस्यापराधस्य शब्दे सञ्चारप्रतिपा-
दनार्थत्वेन शब्द इति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यश्चेति * यद्वैको-
पलक्षणाभावात्साध्वसाधूनां विधिनिषेधविषयत्वासम्भवाभिप्रायेण
साधुभिर्भाषितासाधुभिर्नेति प्रयोगोत्पत्तेरुच्चारणनियमस्याशास्त्रीय-
त्वादिति यो हेतुरुक्तः तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनार्थमेतत्सूत्रमित्यन्यथा
व्याख्यातं साध्वसाधुत्वव्यवस्थां तावदाह * अतश्चेति *

ग्रस्तं निरस्तं निहतावलम्बितं अम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्।
संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः॥

इत्यादिस्मृत्यवगतग्रस्तत्वादिदोषवर्जितनियतद्रुत्यादिकालाभि-
व्यङ्ग्यया लक्षितक्रमप्राप्तेषु वर्णेष्वभियुक्तो साधुशब्दप्रयोगात्त-
द्विपरीतेषु चासाधुशब्दप्रयोगादवश्यं तदालम्बनं किं चित् व्यवस्थितं
वक्तव्यं तत्र चानित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादिति सूत्रे साधुत्वे-
नाभिमतानां नित्यानां शब्दानामर्थप्रत्यायनाङ्गत्वस्वीकरणात्तस्य च

ध्यादिशब्दानां मुख्यार्थान्तराभावाद्गौणलाक्षणिकत्वं तावदनाशङ्कनी-

ये। वाचकशक्तिकल्पनं त्वन्यथाप्युपपत्तेर्निरस्तं न च प्रकारान्तरेण शब्दस्यार्थप्रत्ययाङ्गत्वं सम्भवतीत्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यभावादेतदेव साधुत्वलक्षणं युक्तं तथानपभ्रष्टेष्वेव शब्देषु नापभ्रंशेष्वत्यनपभ्रंशापभ्रंशकृता साध्वसाधुव्यवस्था सेत्स्यतीत्यर्थः। दृष्टं चानपभ्रष्टेष्वेव सुवर्णादिषु व्यवहाराङ्गत्वलक्षणं साधुत्वं नापभ्रष्टेषु कूटेष्वित्याह * लोके ऽपि चेति * इदमेव चानपभ्रष्टत्वं साधुत्वमपभ्रष्टत्वं चासाधुत्वं तयोश्च सम्यक्त्वासम्यक्त्ववाचिभ्यां सत्यासत्यशब्दाभ्यां वक्तुं शक्यत्वात्सत्यं वदेदनृतं न वदेदिति विधिनिषेधविषयत्वोपपत्तेर्धर्माधर्मोपयोगो ऽस्तीत्यन्यथा साध्वसाधुव्यवस्थामाह * यद्वेति *' एतदेव विवृणोति * धर्मेति * नन्वर्थतथात्वातथात्वविषयत्वादनयोर्विधिनिषेधयोर्न शब्दतथात्वातथात्वविषयता युक्तेत्याशङ्क्याह * अर्थसत्यमिति * एतच्चार्थे सत्यासत्यत्वयोः सत्त्वासत्त्वरूपत्वाच्छब्दे चानपभ्रष्टापभ्रष्टरूपत्वात्सकृच्छ्रुतयोश्च सत्यानृतशब्दयोरुभयपरत्वायोगादेव हवै सत्यं वदन् सत्ये जुहोति यो ऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातः प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयात् जुह्वति ये ऽग्निहोत्रमित्यादिश्रुतिपर्यालोचनया चार्थपरत्वावसायाच्छब्दपरत्वानुपपत्तेर्गाव्यादिशब्दस्य च शिष्टैर्गर्हितत्वात्प्रौढिमात्रेणोक्तम्। उक्तेन च प्रकारेण साध्वसाधुत्वयोर्व्यवस्थायां सत्यां विधिनिषेधविषयत्वोपपत्तेः प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादित्यसिद्धो हेतुरित्याह * एवमिति * अपराधभागित्वेन चासाधुत्वेनानियमेनाप्राप्तेरसाधूनां च प्रसक्तेर्नियमनिषेधविषयत्वसम्भवात् प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादित्यस्य हेतोरसिद्धत्वमनेन सूत्रेणोच्यतइत्यन्यथा व्याचष्टे * अथ चेति * धर्माय नियमो धर्मोप्रसक्तये वा नियमो २२४। नास्तीत्यर्थः। एतदेव विवृणोति * यदि हीति * नियमशास्त्रशब्देन निषेधशास्त्रमप्युपलक्षितं साधुनियमकारिशब्देनासाधुनिषेधकारिणो ऽप्युपलक्षणम्। ननु गाव्यादिशब्दस्य सास्नादिमदर्थप्रतिपादकत्वे प्रसक्त्ययोगात्प्रसक्तिसिद्ध्यर्थमवश्यं सास्नादिपर्यायतुल्यं वाचकशब्दान्तरत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह * एक एवेति * पूर्वं प्रत्ययादिति पूर्वपक्षभाष्येणार्थापत्तिः सर्वेषां वाचकत्वे प्रमाणमुक्तेत्यभिप्रेत्यान्यथाप्युपपत्तिलक्षणदूषणाभिधानार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातम्। इदानीमनुमानोपन्यासार्थं तद्भाष्यमित्यभिप्रेत्यानैकान्तिकत्वलक्षणहेतुदूषणप्रतिपादनार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याचष्टे * किं चेति * अनेन च देवदत्तादिशब्दे बालैः प्रयुक्ते ऽप्यपटुकारणत्वेनाप्रयत्ननिष्पत्तेसत्त्वादिरूपेण नाशात् कठोरबुद्धिभिरपि बालप्रयुक्तशब्दानुकरणप्रयत्नानि-

रुपत्तेस्सत्तादिरूपेण नाशादपराधभागित्वं दृष्टं ततश्च प्रत्ययादिनिमा-
त्योक्तस्य शब्दश्रवणानन्तरभाव्यार्थप्रत्ययलक्षणस्य वाचकत्वहेतो-
स्तदुपलक्षितस्य चार्थविषयशब्दप्रयोगलक्षणस्यानैकान्तिकतेति सूत्रं
योजितम् । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * गाव्यादिशब्दैरप्यनैकान्ति-
काविमौ हेतू इत्याह * अपभ्रंशाश्चेति * ननु तेषामपि पक्षत्वान्न
विपक्षतेत्याशङ्क्याह * कतिपु चिदेवेति * एवमपराधभागिन्यवा-
चके ऽपि शब्दे हेतोर्दर्शनादनैकान्तिकत्वभूतमपशब्दापराधप्रतिपा-
दनार्थमेव तत् *सूत्रमित्युक्तम्* हेतोरेव चानैकान्तिकत्वलक्षणाप-
२२५।१ राधभागित्वम् अनेन सूत्रेणोच्यतइत्याह * ततश्चेति * एवमपि सू-
त्रयोजना सम्भवतीत्यपिशब्दार्थः । यद्वा यथा शब्दे अन्यथोच्चार-
णादपभ्रंशलक्षणापराधभागित्वं तथा हेतोरनैकान्तिकत्वाख्यत्वाभा-
सत्वलक्षणापराधभागित्वमित्येवमनैकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थतयैत-
त्सूत्रं योज्यमित्याह * अन्यथेति * एवमपि सूत्रयोजना सम्भवती-
ति चशब्दार्थः सन्देहापादनार्थत्वं सूत्रस्योक्तमुपसंहरति * त-
स्मादिति * नन्वत्र सर्वेषां वा शब्दानां वाचकत्वमेकस्यैव वेति एवं
द्वावेव पक्षौ तत्र सर्ववाचकत्वपक्षे सन्देहापादनेन निरस्ते पारि-
शेष्यादेकस्यैव वाचकतेति निर्णयसिद्धेरन्येन निर्णयाभिधानमयु-
क्तमित्याशङ्क्याह * संशयेति * किन्तदुत्तरसूत्रमित्यपेक्षायाम् ।

अन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति ॥ २३ ॥

अत्र भाष्यकृता न चैष इत्यादिनैकस्यार्थस्यानेकशब्दत्वमयुक्त-
मित्येवं सूत्रं व्याख्याय हेत्वपेक्षायां प्रत्ययमात्रेत्याद्युक्तं तदन्य-
थाप्युपपत्तिमात्रप्रतिपादकत्वेन पूर्ववत्सन्देहमात्रापादनादनिर्णायकं
तत्प्रकारनिरूपणं च तद्व्यक्तिश्चेत्यत्र वक्ष्यमाणत्वापुनरुक्तमित्युपेक्ष्य
स्वयं प्रश्नपूर्वं पक्षहेतूनाह * कथं पुनरिति * कारकयोः साक्षात्-
सम्बन्धात् क्रियासम्बन्धे सत्येकक्रियावशीकारात्परस्परानियमस-
म्बन्धो ऽभिधीयते । यथोक्तम् ।

प्रतिपत्त्याद्युपादानात्साहित्ये च विवक्षिते ।
नियम्येत यदेकस्यां सम्बन्धः सो ऽर्थशब्दयोः ॥

इति स च वाच्यवाचकानेकत्वे स्वरूपान्नियमलक्षणाद्धीयत-
इत्यर्थः । वाच्यवाचकत्वयोः कर्मकरणरूपकात्मकत्वाच्छक्तेरेव का-
रकत्वमभिप्रेत्य सामर्थ्यशब्दः । क्रियाव्याप्तृत्वरूपस्य तु कारकत्व-
मभिप्रेत्य तद्व्यवस्थासिद्ध्यर्थाद्व्यातिशयरूपशक्त्यभ्युपगमे वा वा-
च्यावच्छिन्नवाचकाश्रितैकशक्तिमात्रेणोभयव्यवस्थोपपत्तेरनवच्छि-

नत्वे वा शक्तिद्वयकल्पनेऽपि व्यवस्थानुपपत्तेर्वाच्यावच्छिन्नस्य वा-
चकाश्रितस्य सामर्थ्यस्याभिधायां नियमो यः सम्बन्धशब्दाभिधेय इ-
ति योज्यम्। श्लोकं व्याचष्टे *एकेति * योग्यार्थोपस्थ्यनुदयाद-
प्यनेकवाचकशक्तिकल्पनमन्याय्यमित्याह *किं चेति * श्लोकं
व्याचष्टे * अत्यन्तेति * आनर्थक्यादप्यनेकशब्दत्वमन्याय्यमि-
त्याह *नाम चेति*विकल्पापत्तेरप्यन्याय्यमित्याह*किं चेति* अर्थ- २२६।२
भेदापत्तेरप्यन्याय्यमित्याह * नामान्तरइति * ननु हस्तकरादिष्व-
नेकशब्दत्वदर्शनात्कथमन्याय्यतेत्याशङ्क्य हस्त इत्यादिभाष्येणाभि-
युक्तोपदेशाभावे सत्यन्याय्यतेति परिहृतं तद् गाव्यादिष्वपशब्देष्व-
प्यभियुक्तोपदेशस्य पूर्वपक्षिणेष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य गत्यन्तराभावसू-
चनार्थत्वेन व्याचष्टे * यत्त्विति * दृढस्मरणेनेत्यभियुक्तोपदेशो
ऽनन्यागतिकत्वोपपादनार्थत्वेन व्याख्यातः । तदुपलक्षितमसादृश्यं
चकारेण सूचितं सम्प्रत्युपेक्षितं भाष्यं गाव्यादिशब्देषु गत्यन्तरस-
म्भवसूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * एकेति * गोशब्दोच्चिचारयिषाया-
मशक्त्या केन चिद्गावीत्युच्चारिते श्रुतगावीशब्दसादृश्यं गोशब्दस्यो-
पमानेनावगम्य गावीशब्दोच्चारणस्य गोशब्दोच्चिचारयिषामूलत्वा-
नुमानाद् गोशब्दशक्त्यनुसारेण गावीशब्दादप्यर्थप्रत्ययोपपत्तेर्न गावी-
शब्दस्य शक्त्यन्तरकल्पनमित्यर्थः । अनेकशब्दत्वस्यान्याय्यत्वं पञ्च-
धोपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * स्वरूपं नियमरूपतासम्ब-
न्धः सामर्थ्यलक्षणः शब्दो नामार्थो नामान्तरे ऽप्यभिन्न इत्येषां च-
तुर्णामुपसंहारः । निरूपणशब्दव्यवस्थार्थत्वेनावश्यं विकल्पप्रसङ्गल-
क्षणोपपत्त्युपसंहारः । सर्वशब्दमध्ये एकैकस्यैव गवाश्वादिशब्दस्य
वाचकत्वनियमादितिं वीप्सार्थः । यद्वैकस्यैव शब्दस्य वाचकत्वनिय-
मादेकस्यैव चार्थस्य वाच्यत्वनियमादिति यववराहाधिकरणोक्तो
वाच्यैकत्वनियमो दृष्टान्तत्वेन वीप्सयोक्तः कथं पुनरुपमानानुमाना-
भ्यामेकशक्त्यनुसारेण गतिसम्भव इत्याशङ्क्याह * यथा चेति *
सिद्धान्तमुपसंहरति * तेनेति *

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यादिति ॥ २४ ॥

भाष्यकृता पदोत्तरत्वेन सूत्रं व्याख्यातुं कथं पुनरित्याशङ्कितं तद्व्याचष्टे * तुल्येति * ततश्च पुनरपि अगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वेषां वाचकत्वमापद्येतेत्याशयः । शक्यमित्याहेति भाष्येणैतदाशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्सूत्रमवतारितं तद्व्याचष्टे * अत आहेति * अत्रार्थिनोऽभियुक्ता भवन्तीत्यादिभाष्याद्दृष्टार्थिनामार्याणां शब्दार्थ-

विषयादरविशेषात्तदुपदेशे वाचकत्वावधारणकारणमित्याभाति
तच्च गाव्यादिशब्देष्वप्यार्योपदेशतुल्यत्वादयुक्तमितिमत्वार्थविशेष-
प्रतिपिपादयिषया पृच्छति * कः पुनरिति * अभियोगतद्विशेषशब्दयोः
प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह * तदुच्यतइति * शब्दपरो ऽभियोग इति
निर्देशः लक्षणस्य व्याकरणस्य यच्छ्रवणं तदभ्यासनिमित्तस्तं वा
विषयीकृत्याभियोगशब्दः प्रवर्त्तते लक्षणश्रवणाभ्यासो ऽत्राभियोगश-
ब्देनोक्त इत्यर्थः । यल्लक्ष्यमुदाहरणीकृत्य लक्षणश्रवणमभ्यस्त त-
द्व्यतिरिक्तानान्तुल्यन्यायानां लक्ष्याणां तेन लक्षणश्रवणाभ्यासेन
ज्ञानमभियोगविशेषः फलेन तद्धेतोरभ्यासतिशयस्य लक्षणाद्दक्ष-
णश्रवणाभ्यासातिशयो ऽभियोगविशेष इत्युक्तं भवति । ननु प्रतिपद-
पाठेनैव वाचकत्वनिरूपणसिद्धेर्न लक्षणश्रवणाभ्यासातिशयापेक्षेत्या-
२२७।३ शङ्कां निरस्यस्तृतीयस्य प्रश्नस्योत्तरमाह * प्रतिपदेति * ननु प्र-
तिपदपाठस्याशक्यत्वे ऽपि वेदाद्यो वैदिकाः सिद्धाः लोकाच्चैव हि
लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणमिति न्यायेन लौकिकवैदिकप्रयोग-
सिद्धत्वाद्वाचकतत्त्वनिरूपणस्य न व्याकरणापेक्षेत्याशङ्क्याह * त-
स्मादिति * वाचकसामस्त्याज्ञानत्वावाचकत्वनिश्चयो ऽपि न सम्भ-
वतीत्याह * तत्सामस्त्येति * ननु वाचकसामस्त्यज्ञाने ऽपि क-
थमवाचकनिश्चयः स्यादित्याशङ्क्याह * लक्षणेति * सूत्रार्थमुपसं-
हरति * तेनेति * सूत्रं व्याख्याय पूर्वपक्षोक्तानि दूषणानि परिह-
रिष्यन्पदपूर्वकत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारसिद्धेरित्यादिनोक्त-
मितरेतराश्रयमनुभाषणपूर्वकं परिहरति * यच्चेति * प्रयोगोत्प-
त्त्यशास्त्रत्वादित्यनेन लक्षणशास्त्रस्य तन्मूलशास्त्रस्य वा लोकप्र-
सिद्धपदप्रयोगादुत्पत्तेः प्रयोगनियामकत्वासम्भवादितरेतराश्रयत्वं
यदुक्तं तद्यदि तावन्निर्णीतवाचकत्वैः पदैरन्वाख्यानम् अन्वा-
ख्यानाच्च वाचकत्वनिर्णय इत्येव रूपमभिप्रेतं ततो वाचकत्वा-
निर्णये ऽपि प्रतिपादकत्वमात्रेणान्वाख्यायकत्वोपपत्तेः सुपरिहरमि-
त्यर्थः । ननु च कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादिलक्षणानुगमदर्शनाद्व्या-
करणावयवभूतेष्वपि पदेषु साधुत्वनिर्णयेन भाव्यमित्याशङ्क्य *
पुनस्तैरपीत्युक्तम् * अथ लक्ष्याणां शब्दानां साधुत्वे सत्यन्वाख्यान-
मन्वाख्यानाच्च साधुतेतीतरेतराश्रयमभिप्रेतं तत्राह * यदीति *
न त्वेतदस्तीति शेषः । ननु व्याकरणात्प्रागेव साधुत्वज्ञाने व्याकर-
णानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * निश्चानेति * श्लोकं व्याचष्टे *
तेनेति * ननु लौकिकशब्दानां सङ्कीर्णत्वाद्व्यवस्थापनमर्थवद्वै-
दिकानां त्वसङ्कीर्णत्वादनर्थकमित्याशङ्क्य * वेद इति * अनेन च

नवाश्रितप्रतिपदपाठानां लक्षणं न कार्यमित्यादिनोक्तमानर्थक्यं प्रसङ्गात्परिहारायानुभावितं सर्वसाधुशब्दानां वेदे प्रयोगे सति व्याकरणानर्थक्यं स्यात्कृत्स्नसाधुशब्दविषयत्वाभावात्तु वेदस्य तदनुगतशब्दान्वाख्यानार्थं व्याकरणं भविष्यतीति परिहरति।

नाकृत्स्नविषयत्वात् ॥ २५ ॥

भाषायामित्यधिकृत्यानुगतानां लोकविषयत्वाच्छन्दसीत्यधिकृत्यानुगतानां च वेदाविषयत्वान्न वेदस्य कृत्स्नविषयतेत्युपपादयति *केचिदिति* तेन लोकव्यवस्थितानां तावल्लक्षणमर्थवदित्याशयः। कृत्स्नसाधारणसाधुशब्दविषयत्वस्याप्येकस्यां शाखायामभावात्सर्वशाखागतानां चाध्ययनाशक्तेः शाखान्तरगतसाधारणशब्दानामप्यपभ्रंशेभ्यो विवेकाय लक्षणमर्थवदित्याह * सर्वेति * एतदेव विवृणोति * यथैवेति * अशक्यत्वानन्त्यं कारणमाह *प्रकृतीति* इत्थं निर्णीतवाचकत्वैः पदैरन्वाख्यानमन्वाख्यानाच्च वाचकत्वनिर्णय इत्येवं रूपे लक्ष्याणां शब्दानां साधुत्वे सत्यन्वाख्यानमन्वाख्यानाच्च साधुतेत्येवं रूपं वा लक्षणगते ऽन्योन्याश्रये परिहृते यदि कश्चिद्व्याकरणमूलभूतो वैदिको विधिर्व्याकरणाश्रयो वेदविध्याश्रयं च व्याकरणमित्येवं रूपं तस्मान्न ब्राह्मणेन म्लेच्छितवाइत्यादिलक्षणमूलगतमितरेतराश्रयं ब्रूयात्तत्राह * एतेनेति * २२८।।
पुरुषार्थे यत्स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति प्रतिपादितमदृष्टं साध्यं कर्त्तव्यं च ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवाइतिज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतवाक्यकल्पव्याकृता वागुद्यतइत्यनारभ्याधीतवाक्यकल्पं वा यत्साध्यं यच्च साधुशब्दप्रयोगाख्यं साधुशब्दज्ञानाख्यं वा साधनं तयोर्यत्साध्यसाधनभावविधायकं वाक्यं तद्गतानां शास्त्रान्वितादिपदानां वा या व्याक्रिया तस्याश्च या पूर्वप्रसिद्धविधिवाक्यमूलत्वकल्पना त्वयेष्टा तस्याश्च तद्वाक्यमूलत्वे वेदविधितः प्राक्सिद्धत्वकल्पनापत्तेस्तदाश्रयो वेदविधिः तस्याश्च तन्मूलत्वकल्पना तदाश्रया सेतीतरेतराश्रयत्वस्य यः प्रसङ्गः शक्यते एतेन प्रासङ्गिकानर्थक्यपरिहारसमाधानस्थाबुद्धिस्थेन लक्षणगतेनेतरेतराश्रयत्वपरिहारन्यायेन प्रत्युक्त इत्यर्थः। एतदेव व्यतिरेकदर्शनपूर्वकं विवृणोति *यदिहीति* अन्वाख्यानं प्रकृत्यादिविभागेनाख्यानम् अन्वाख्येयाः साधुशब्दाः अन्वाख्यातानां ऽविधिर्व्याकृता वागुद्यतइत्यादिप्रयोगो व्यवहारकालइति चतुष्टयं साधुशब्दविषयं ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवाइत्यनन्वाख्यातानां प्रतिषेधः व्यवहारकाले वर्जनं चेत्यसाधुविषयं द्वयमिति पदकस्याप्य-

नादित्वे सति सर्वेषामन्याख्यानादीनां सर्वदानवगतपूर्वापरविभाग-
सम्बन्धे सति यदात्यन्तादृष्टार्थत्वमाप्रमेषां शास्त्रीयप्रत्ययार्थानं न
स्वरूपं तदा सर्वकालव्याम्रियमाणत्वेन विद्यमानस्य शब्दस्य यो नि-
यमविधिस्तस्येत्यर्थः । निषेधो ऽपि विधिशब्देनोपलक्षितः तयोरना-
दित्वे ऽवगम्यमानश्चासौ वेदविधिश्चेति वेदविधित्वेनावगम्यमान-
त्वं हेतुः । इतरेषामवगम्यमानो वैदिको विधिर्मूलं येषामित्यवग-
म्यमानवेदविधिमूलत्वं वैदिकस्य विधेरनादित्वाक्षेपकत्वे वेदादीनां
स्वरूपविधयः कार्यविधयः साधनविधयश्च दृष्टान्तिताः । ध्वनि-
मात्राण्यसाधूनीत्यादिना गाव्यादीनामवाचकत्वस्य लोकविरुद्धत्वं
यदुक्तं तत्परिहारायानुभाषते * यत्त्विति * भेर्यादिशब्दश्च मातृ-
काक्षपाठश्च प्रसिद्धानि च न्यूनवर्णान्यतिरिक्तवर्णानि विपर्यस्तव-
र्णानि च यानि पदानि तद्व्यतिरिक्ता ये प्रसिद्धा गाव्यादयः शब्दा-
२२१।४ स्तेषां मध्य इत्यर्थः परिहरति * तत्रेति * एकार्थविषयेषु सदृशश-
ब्देष्वेकस्य शक्तौ क्लृप्तायामितरेष्वपि तदशक्तिजत्वेनापि प्रतीत्युपप-
त्तेरेकस्यैव शक्तिरिति निर्णीते ऽपि कस्यैकस्येत्यनिर्णयात्संमुग्धवा-
चके लोके सत्यविरुद्धो लक्षणाद्वाचकनिर्णयः । यदि तु लक्षणम-
नादृत्यागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वेषां वाचकत्वं कश्चिद्वदेत्तं प्रति स्मृ-
त्याचारयोर्बाधो वाच्य इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * लोकेनेति * न-
न्वेवं सत्यवाचकत्वप्रतिज्ञाया लोकाविरोधः प्रथमपादे कथमुक्त इ-
त्याशङ्क्याह * तर्केणेति * सम्बन्धग्रहणात्पूर्वं यस्माच्च गमयत्यतः
गवादेर्नाभिधाशक्तिरेवमुक्तपदे यथेत्यनुमानस्य लोके ऽपेक्षितवाच-
कावाचकविवेकहेतुत्वाभावाल्लोकाविरोधः । स्मृतेस्तु तदपेक्षित-
विवेकहेतुत्वादविरोध इत्याशयः । दृष्टान्तं विवृणोति * यथेवे-
ति * वर्णविवेकावधारणस्य प्रत्यक्षत्वेनोक्तत्वात्स्मरणादेवेत्यवधा-
रणं सहकार्यान्तरमात्रनिवृत्त्यर्थं लोकविरोधाभाव इत्यनेन स्मर्य-
माणस्य तु वाचकावाचकविवेकस्य ब्राह्मणादिविवेकस्येव न लोक-
विरोध इति नञध्याहारेणोत्तरार्द्धं योजितं, विपरीतबाधप्रतिपादक-
त्वं नाध्याहारं विना स्मर्यमाणेन विरोधो बाध इत्येवमन्यथा व्या-
चष्टे * यथा चेति * स्मृत्या बाध इति विग्रहः । ननु निर्मूल-
त्वात् स्मृतेर्न बाधकत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह * आदितश्चेति * प्र-
माणमूलत्वेन स्मृतेर्बाधकत्वोपपादनायादितः * स्मृतेरित्युक्तम् *
कुतः सिद्ध इत्यपेक्षिते * प्रत्यक्षेणेत्युक्तम् * नन्ववैयाकरणैरन-
वगमात्कथं प्रत्यक्षता युक्तेत्याशङ्क्य * कुशलैरित्युक्तम् * यथा
मातापितृसम्बन्धस्मृतिकुशलैर्ब्राह्मणादिभिर्ब्रह्मभेदो ऽवगम्यते तथा

प्रकृतिप्रत्ययाख्यानकुशलैः साध्वसाधुविभाग इत्यर्थः। यद्यप्यर्थप्रत्यायनाङ्गत्वलक्षणं साधुत्वं लिङ्गावगम्यं तथापि तदाश्रयस्यानपभ्रष्टशब्दरूपस्य प्रत्यक्षताभिप्रेता एवमसाधुत्वमुपन्यस्यापभ्रष्टरूपस्येत्यदोषः।

अर्थबोधानपेक्षा तु नानपभ्रष्टरूपता।
साधुत्वमेकवर्णेऽपि प्रसङ्गादिति वर्णितम्॥

ननु स्मृतीनां शास्त्रमूलत्वस्योक्तत्वात्तद्विरुद्धं व्याकरणस्मृतेः प्रत्यक्षमूलत्वाभिधानमित्याशङ्क्याह * यो नामेति * फलोत्पत्तेरनियतकालत्वात्सम्बन्धस्यानियतकालत्वं साध्वसाधुविवेकस्य तु प्रत्यक्षग्राह्यत्वोपपत्तेस्तदपह्नवे न केवलं स्मृत्या बाधः किं तु प्रत्यक्षेणापीत्याह * यस्य त्विति * सङ्गीतशास्त्रे स्वरगतरागवि- २३०।१
वेकप्रकीर्णकप्रबन्धतालवाद्यनृत्ताख्याः सप्ताध्यायाः तत्र।

आत्मा विवक्षमाणोऽयं मनः प्रेरयते मनः।
देहस्थं वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥
ब्रह्मग्रन्थिस्थितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन्।
नाभिहृत्कण्ठमूर्द्धास्येष्वाविर्भावयति ध्वनिम्॥
नादोऽतिसूक्ष्मः सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः।
इति पञ्चाभिधावन्तः पञ्चस्थानस्थितीः क्रमात्॥
व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदि मन्द्रोऽभिधीयते।
कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः॥
तस्य द्वाविंशतिर्भेदाः श्रवणाच्छ्रुतयो मताः।
स्यातां निषादगान्धारौ द्विश्रुती धैवतर्षभौ॥
त्रिश्रुती वेदश्रुतयः षड्जमध्यमपञ्चमाः।
मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदर्दुराः॥
गर्दभः सप्तषड्जादिक्रमादुच्चारयन्त्यमी।

इत्यादिलक्षणैः षड्जादीनां विवेके द्वितीयेन रागविवेकसञ्ज्ञकेनाध्यायेन कृते तदभ्याससंस्कृतेन श्रोत्रेण यथा षड्जोऽयमृषभोऽयं गान्धारोऽयं मध्यमोऽयं पञ्चमोऽयं धैवतोऽयं निषादोऽयमिति स्वरविवेकज्ञानं जायते तथा यस्य व्याकरणस्मृतिजनिते साध्वसाधुविवेके पूर्वं जाते पश्चाद्व्याकरणश्रवणाभ्याससंस्कृतश्रोत्रस्य साध्वसाधुविवेकविषयं प्रत्यक्षं जायते तं प्रति साध्वसाधुसङ्करं साधयतः प्रत्यक्षबाधो ब्राह्मणादिवर्णसङ्करसाधनवद्भवतीत्यर्थः। अतस्त्वत्पक्षस्यैव प्रमाणविरोधो नास्मत्पक्षस्येत्युपसंहरति * तेनेति * प्रत्यक्षग्राह्यत्वे सति तत्पूर्वक-

स्यानुमानादेरपि सम्भवात्समस्तशब्दः । यच्चादृष्टविषयवच्छब्दानां साध्वसाधुतेत्यादिना साध्वसाधुविवेकस्याप्रामाणिकत्वेन विधिनिषेधविषयत्वायोगान्न धर्माधर्मसाधनत्वरूपापि साध्वसाधुतेत्युक्तम् । तदपि साध्वसाधुविवेकस्य सप्रमाणकत्वाभिधानं परिहृतं भवतीत्याह * तेनेति * ननु

साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्यं लिङ्गं वास्य न विद्यते ।
शास्त्रस्यं विषयो नैव प्रयोगे ऽप्यस्य सङ्करः ॥

इत्यन्यैरुक्तं तस्य कः परिहार इत्याशङ्क्याह * यस्त्विति* इन्द्रियग्राह्यत्वं विवृणोति * ग्रस्तेति * ग्रस्ततमविभक्तिकोच्चारणं निरस्तं विश्लेषिनसयोगम् अम्बूकृतं सनिष्ठीवितं संवृतकलप्रगीतोपगीतक्ष्विण्णरोमशादीनामादिशब्देनोपादानं दोषवर्जितानां नियतद्रूस्वादिमात्रकालाभिव्यङ्ग्यानां यथावृद्धव्यवहारं लक्षितेन क्रमेण ग्राह्याणां वर्णानामिन्द्रियग्राह्यत्वमित्यर्थः । नन्वेवमप्यर्थप्रत्यायनाङ्गत्वलक्षणस्य साधुत्वस्येन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य वाचकत्वस्य साधुत्वस्याविनष्टत्वेन निरूप्यत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानस्य श्रोत्रजन्यत्वेनेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति वक्तुम् *अविनष्टेत्युक्तम्*प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानस्मृतिसहकृतस्य च श्रोत्रस्याविनष्टरूपविषयज्ञानहेतुत्वाद्वैय्याकरणस्याज्ञानं युक्तमिति *स्मर्यमाणशब्देनोक्तम्* यथोदात्तादिरूपज्ञानश्रोत्रं स्मृतिमपेक्षते तद्वदविनष्टरूपज्ञाने ऽपीति दृष्टान्तार्थः । लिङ्गग्राह्यत्वं विवृणोति * तदुत्तरेति * प्रत्यक्षेण साध्वसाधुविवेकग्रहणोत्तरकालं यत्प्रवृत्तं लक्षणं तद्गतं प्रकृतिप्रत्ययलोपादिसाधुत्वाव्यभिचारितया लक्षणेनावगतत्वादुदाहृतशब्दे दृष्टान्तेन शब्दान्तरे साधुत्वानुमानाय लिङ्गं भवतीत्यर्थः ।वृद्धप्रयोगगम्यो हि शब्दार्थस्सर्व एव न इत्यनेन न्यायेन शब्दार्थस्य वृद्धप्रयोगमात्रावसेयत्वावधारणात् भवन्तीत्यादिषु शब्देषु वृद्धाप्रयुक्तत्वेनार्थप्रत्यायकत्वाभावात्साधुत्वव्यभिचारमाशङ्क्य व्यवहितेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानदर्शनात् व्यवहारगतार्थप्रतिपत्तिसहितत्वं विशेषणं कृतम् । अस्मादेव विशेषणादर्थप्रत्यायनार्थत्वं साधुत्वलक्षण वार्त्तिककृतो ऽभिप्रेतमिति ज्ञायते । शास्त्रविषयत्वं विवृणोति * शास्त्रस्य चेति * श्रुतिस्मृतिरूपत्वेन क्रत्वर्थपुरुषार्थसाधनत्वप्रतिपादकत्वरूपेण विधिनिषेधनियमनार्थानर्थज्ञापकत्वरूपेण कार्यस्वरूपज्ञापकत्वरूपेण चेति चतुर्धा द्वैविध्य विवृतं साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यमिति साधुत्वशब्देनासाधुत्वस्याप्युपलक्षितत्वादनर्थज्ञानार्थनिषेधशास्त्रविषयत्व (मसाधुत्वस्य द्योतितम् । अयं साध्वसाधुत्वरूपो विषय इत्यर्थः । ननु साध्वसाधु-

साध्यसाधनभावविषयत्वा-
शब्दप्रयोगयोरिष्टानिष्टसाधनत्वज्ञापने साध्यसाधनभावविषयत्वा-
च्छास्त्रस्य साध्वसाधुविषयत्वं न स्यादित्याशङ्क्यैवंविध एवान्यो
ऽपीत्युक्तम् । अन्यो ऽपि यागादिरेव विधिरेव विषय इत्यर्थः । द्वि-
विधशास्त्रविषयत्वमेवोपपादयति * अविनष्टैरिति * साधुश-
ब्दप्रयोगस्य स्वर्गसाधनत्वम् । एकः शब्द इत्यस्य कामधु
क्शब्दयुक्तस्य शास्त्रस्य विषयः । यज्ञोपकारसाधनत्वव्या-
कृता वागुद्यतइत्यनारभ्याधीतस्याप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन व्याकृ-
तत्वस्य लौकिकवैदिकवाग्वदनविषयकत्वे क्रत्वर्थपुरुषार्थत्व-
लक्षणावैरूप्यापत्तेर्लौकिकमात्रविषयत्वे ऽपि फलकल्पनागौरवाप-
त्तेर्वैदिके कर्मणि या वागुद्यते सा व्याकृतेत्यर्थावधारणात् विषयः ।
अपशब्दभाषणस्य प्रतिषिद्धाचरणनिमित्तक्रतुवैगुण्यरूपानर्थसाधन-
त्वं ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवाइति निषेधशास्त्रस्य ज्योतिष्टोमप्र-
करणाधीतस्य विषयः । अस्य निषेधस्यानृतवदननिषेधवत्प्राकर-
णिकं क्रत्वर्थत्वं याज्ञे कर्मणि स नियमो ऽन्यत्रानि-
यम इत्यादिना महाभाष्यकृता ऽप्युक्तमिति सूचयितुम्
* याज्ञे कर्मणीत्युक्तम् * वाग्योगवित् दुष्यति चापश
ब्दैरिति स्मृत्यापि वाचैव हि मनसा च यज्ञो वर्त्ततइत्यादिलिङ्गद-
र्शनाद्वाग्योगशब्दस्य यज्ञपरत्वावगतेर्वाग्योगविच्छब्दस्यर्त्विग्यज-
मानविषयतया व्याख्यातुं शक्यत्वाद्यज्ञविषयत्वमपशब्दनिषेधस्या-
ऽवसीयतइति सूचयितुम् * यथोक्तमित्युक्तम् * यच्च प्रतिशब्दं वि- २३।१।
धिनिषेधवाक्यानुमानकल्पनानुपपत्तेर्न साध्वसाधुतयोर्विधिनिषेध-
विषयत्वं सम्भवतीत्युक्तं तत्परिहरति * द्वाभ्यामेवेति * क्रत्व-
र्थपुरुषार्थविध्योर्भेदे ऽपि विधित्वेनैक्यं मत्वा * द्वाभ्यामित्युक्त-
म् * ननु वेदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपतद्गतगुणदोषान्वाख्यानपरं वि-
धिप्रतिषेधानपेक्षं नैव किं चित्प्रमाणत्वेन सम्भवतीत्यनेन वेदस्य
स्वरूपपरत्वानिषेधात्कथं स्वरूपज्ञानार्थशास्त्रविषयता साध्वसाधु
त्वयोरुक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * यावदेकाहेनाश्वो याति ताव-
दाश्वीनं ननु तत्राप्यविनाशी वा अरे ऽयमात्मा ज्ञातव्य इत्येवंविधि-
परस्यैव शास्त्रस्य स्वरूपज्ञानार्थत्वाच्च तन्निरपेक्षस्येत्याशङ्क्याह * अ-
थापीति * अत्रापि तर्ह्यर्थप्रत्यायनाङ्गत्वविशिष्टलक्षणानुगतत्वरूपे-
णोपलक्षणोपपत्तेर्ये ऽर्थप्रत्यायनाङ्गभूताः शब्दा लक्षणानुगतास्ते सा-
धवो ऽन्ये चासाधवः प्रत्येतव्या इत्येवं ज्ञात्वा शास्त्रावधारितप्रयो-
जनान् साधुशब्दान्प्रयोक्तुमिच्छेन्नानर्थप्रत्यायनाङ्गभूताः शब्दा लक्ष-

अर्थ पा० १ पु० भा०

णेनानुगतास्ते साधवो न वा लक्षणेनाननुगता इत्येवं विधिनिषेधपरयोः शास्त्रयोः साध्वसाधुस्वरूपज्ञानार्थत्वं भविष्यतीत्याशयः । वाचकरूपमित्यनेन द्वयोरेव विधिनिषेधयोरेकेनोपलक्षणेन * सर्वशब्दापशब्दव्यापित्वमुक्तम् * शास्त्रस्य विषयो ऽप्येष इत्यपिशब्द सूचितमुपमानादिप्रमाणविषयत्वं दर्शयन्नुपमानं तावद् द्विविधमाह * निःसन्दिग्धेति * यो ह्यविनष्टत्वेन निःसन्दिग्धो वृद्धप्रयुक्तो देवदत्तशब्दो यश्च विनष्टत्वेन निःसन्दिग्धो बालप्रयुक्तस्तत् शब्दस्तत्सादृश्यं यश्च पटुकरणाभिव्यङ्ग्यत्वादिधर्मसामान्यभूतस्वरूपं गोशब्दादेरुपमानेनावगम्य पटुकरणाभिव्यङ्ग्यत्वस्य विनष्टाविनष्टरूपत्वेन देवदत्तादिशब्दे व्याप्तिदर्शनाद्गोशब्दादौ विनष्टाविनष्टरूपत्वानुमानं सम्भवतीत्युपमानपूर्वकानुमानविषयत्वं साध्वसाधुत्वयोरुपचारादुपमानविषयत्वेन विवक्षितमिति * शक्यशब्देन सूचितम् * सङ्कीर्णसाधुविषयं चेदमुपमानं लक्षणानुगतवैदिकशब्दसादृश्यं लक्षणानुगतत्वस्याविनष्टत्वेन वैदिकेषु व्याप्तिदर्शनात् लौ-

भिप्रायो लौकिकशब्दः वृद्धव्यवहारनिबन्धनेनार्थप्रत्ययेन योऽपापिता वाचकत्वविषयार्थापत्तिः तथा विनष्टस्य स्वाभाविकार्थाभिधानशक्तत्वरूपवाचकत्वानुपपत्तेरविनष्टरूपं साधुत्वं गाव्यादिशब्दसङ्कीर्णं निश्चीयत इत्यर्थः । असङ्कीर्णसाधुत्वविषयामर्थापत्तिमाह * तत इति * अन्यासक्तिनिमित्तं तदनासक्तिनिमित्तं स्पृष्टादिकरणवैगुण्यनिमित्तं वा यत्सम्भवत्यपभ्रष्टं रूपं तद्वर्जितस्य केवलस्य साधोर्यल्लक्षणेनान्वाख्यानं तदन्यथानुपपत्त्या गोशब्दादेरेव साधुतेति सिद्धं, गव्यादिशब्दनियतमसङ्कीर्णसाधुत्वज्ञानमित्यर्थः । गाव्यादिशब्दानां लक्षणाभावस्यासाधुत्वं विनानुपपत्तेरभावपूर्विकयार्थापत्त्या साधुत्वाभावनिश्चयात्तद्द्वारेणाभावस्यापि साध्वसाधुत्वनिर्णयो वि-
२३२।१ षय इत्याह * अपभ्रंशेष्विति * ननु प्रत्यक्षादिषड्विधविषयत्वाभिधानमात्रेण परोक्तश्लोकप्रतिकञ्चुकसिद्धेरुपमानादिषड्विषयत्वाभिधानं किमर्थमित्याशङ्क्याह * इतीति * व्यापारशब्देनामार्थोपमा-

ऽपि व्यापारसङ्काया-

इत्येतद्विवृणोति *

णादिविवेकपरम्परेति-

प्रत्ययान्वाख्यानकुशलानां साध्वसाधुशब्दविवेको ऽस्तीत्यर्थः । कि

च साधुत्व नाम दोषवर्जितत्व तच्चान्यत्रापि परीक्षकगम्य दृष्टमि-त्याह * यथा चेति * रत्नतत्त्वपरीक्षका यथा पद्मरागादीनि वि-वेकेन जानन्ति तथा परे शब्दनामदोषवर्जितत्व तथान्यत्रापि परी-क्षकतत्त्वपरीक्षका साधुत्व विवेकेन जानन्तीत्यर्थ । लक्षणस्य च साध्वसाधुविवेकोपायता रत्नपरीक्षायामेव दृष्टेत्याह * यथेति * पव च साध्वसाधुविवेकस्य प्रत्यक्षादिनावगतिसम्भवे तन्निराकर णाच्च तत्पूर्वकपुरुषवचननिराक्रियापि सिद्धेति यदुक्त तदपि प्रति हत भवतीत्याह * पौरुषेयेति * ननु व्याकरणानुगतसाधुत्वा-नन्तर प्रत्यक्षेणासङ्कीर्णसाधुत्वदर्शने माभूदन्धपरम्परान्यायापत्ति । सङ्कीर्णस्य तु साधुत्वस्य पूर्वदृष्टस्य व्याकरणमात्रात् विवेकज्ञाने त-दापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्याह * यावानिति * अयमाशय न तावददृष्टसाधनत्वलक्षणसाधुत्वविवेके ऽन्धपरम्परान्यायापत्ति वि-धिनिषेधमूलत्वाद्विनष्टरूपसाधुविवेके ऽपि न तदापत्तिर्वेदा-दिविद्यास्थानप्रयोगमूलत्वादिति । यच्चार्थप्राप्तश्च यो ऽर्थ स्यादित्यनेनार्थप्राप्तत्वात्साधुविधानानुपपत्तिरित्युक्त तदनुभाषणपू-र्वक परिहरति * यदिति *यथा चतुर्थे समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत दर्शपौर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्युपात्तानामपि देशादीनामर्थप्राप्तत्वादविधानमिति पूर्वपक्षयित्वा पक्षप्राप्तानामपि नियमार्थो विधिरिति नियमार्था श्रुतिरुच्येत्तदिति-सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यते तथात्रापि नियमार्थो विधिर्भविष्यतीत्या-शय । यच्चात्यन्तावाचकत्वादित्यनेन व्यावर्त्यासाध्वप्रसक्तेरसाधु-निवृत्त्यर्थस्य नियमस्यानुपपत्तिरित्युक्त तदप्यनुभाषणपूर्वक परि-हरति * यदिति * यत्त्वया ऽन्यनिवृत्तिफलो विधिर्नियम इत्युक्त. स नियम परिसख्या चेत्यनेन किं नादौ परस्तान्नियम किन्तु परि-सख्येत्याशय । सा चात्यन्तव्यावृत्त्याद्विना नेष्यते यस्तु परमार्थ-तो नियम स नित्यतामात्रकारीति किमिति व्यावृत्त्याद्विना न ल-भ्यतइत्यर्थ । ननु भाषणे साधूना नित्यप्राप्तत्वान्नियमो ऽनर्थक स्यात् भाषणनियमे तु मौने दोष प्रसज्येतेत्युक्त तत्राह * सतीति* द्विधा परस्यार्थ पुरुषेण ज्ञाप्यते स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारेण वा त-न्निरपेक्षमुख्यगौणलाक्षणिकैव त्रैरूप्यादिस्मरणमात्रेण वा । तत्र स्वा-भिप्रायप्रकाशनद्वारार्थज्ञापनमिह त्रैरूप्यस्मारणादिद्वारार्थप्रकाशन-व्यावृत्त्यर्थमर्पितव्यशब्देन लक्षणयोक्तम । अनेन च पूर्वपक्षोक्त दू-षणद्वयमपि परिहृतम । शब्दव्यापारद्वारार्थज्ञानरूपे हि भाषणे सा-धुव्यतिरिक्तोपायाप्रसक्ते साधुनियमानर्थक्यमपरिहार्यम । अर्थे-

क्य इत्याशङ्क्य * सामर्थ्यायेत्युक्तम् * प्रमादाशक्तभावे ऽपि च
त्रेधा प्रसक्तिः सम्भवतीत्यन्यथा परिहरति * अन्यदिति * उपसं-
हरति * तत्कथं नामेति * यत्किं चित्प्रमादाशक्तिरूपक्लेशो वा २३४।६
दाक्षिण्याद्यनुवर्त्तनं वा ऽनभियुक्तसंव्यवहारो वापभ्रंशकारणं तत्प-
रिहारार्थमविनष्टशब्दप्रयोगविषयापन्नो नियम्यतइत्यर्थः।यश्च न चा-
दृष्टार्थतापि तस्येत्यनेन दृष्टार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यादृष्टार्थो * नियमो
न युक्त इत्युक्तम् * तत्क्रियास्वरूपस्य नैराकाङ्क्ष्ये ऽपि तद्गतस्य
नियमस्यादृष्टार्थत्वं विनानर्थक्यापत्तेरयुक्तमित्यभिप्रायेणानुभाषण-
पूर्वकं परिहरति * यत्त्विति * ननु फलासिद्ध्यर्थत्वादपूर्वकल्पन-
स्यात्र तदभावान्नापूर्वकल्पना युक्तेत्याशङ्क्य क्रतूपकाररूपं पुरुषार्थ-
रूपं च फलं दर्शयितुमाह * क्रत्वर्थमिति * एतदेवोपपादयितुमे-
कस्य उभयत्वं संयोगपृथक्त्वादिति चातुर्थिकं सूत्रं साध्याहारमुप-
न्यस्यति *एकस्य त्विति* ननु,तत्र दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जु-
हुयादिति वाक्यद्वयश्रवणात् तस्मात्स्वगुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः
समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेन परस्परासङ्गतेरेकेन विहितस्य दध्नो परेण
फलबोधायोगात्परस्परनिरपेक्षवाक्यद्वयेन युक्तोभयरूपता। नन्विह
तथाविधं वाक्यद्वयं श्रूयतइत्याशङ्क्याह * तथेहेति * ब्राह्मणेन न
म्लेच्छितवाइति प्राकरणिकेन निषेधेनासाधुभाषणस्य क्रतुवैगुण्या-
पादकत्वावगतेरर्थात्साधुभाषणनियमस्य क्रत्वर्थतावसीयते। एकः
शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग् भ-
वतीति चानारभ्यवादेन शास्त्रशब्दस्य रूढ्या विद्यास्थानवाचित्वा-
त्सम्प्रदायपरतया व्याख्यानानुपपत्तेर्व्याकरणशास्त्रानुगतसाधुश-
ब्दभाषणनियमस्य स्वर्गसाधनत्वावगतेः पुरुषार्थतावसीयतइत्यर्थः।
ननु भाषणस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वेन जुह्वादिवत्पारार्थ्याद्यापश्लोकश्रव-
णावत्स्वर्गे लोके कामधुगिति फलश्रुतेरर्थवादत्वात्पर्णमयीत्वनियमा-
द्दृष्टवत्साधुनियमादृष्टस्यापि पुरुषार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रे-
ति * यदि क्रत्वर्थस्य भाषणस्योपायनियमरूपफलश्रुतिरेषा स्यात्ततो
भवेदर्थवादस्यानारभ्यविहितस्य तु भाषणस्य क्रत्वर्थत्वे प्रमाणाभा-
वाद् दृष्टार्थव्यवहारहेतुत्वेन शुद्धपुरुषार्थत्वावगतेस्तस्य च नियमं
विनापि सिद्धेरदृष्टफलाकाङ्क्षिणि नियमे फलनिर्देशात्फलमेवाव-
सीयतइत्यर्थः एतदुपपादनार्थं फलमात्रेयो निर्देशादिति सूत्रोक्तं
चतुर्थन्यायं दर्शयितुम् * आत्रेयेत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे क्रत्व-
र्थं हीति * पुरुषार्थोशइत्यनवधारितक्रत्वर्थत्वमात्राभिप्रायेण नि-
यमस्य पुरुषार्थतोक्ता। अनेन च क्रत्वर्थस्यांश इति क्रत्वर्थशब्दे वि-

प्रहः सूचितः । यच्च न चेदं नियमापूर्वमित्याश्रयासम्भवेनेह * अपूर्वकल्पना न युक्तेत्युक्तम् * तदनुभाष्य परिहरति * यस्थेति * पूर्वार्धेन क्रत्वर्थशब्देन साधुभाषणनियमस्यानृतवदनवर्जनवच्छुद्धक्रतुधर्मत्वाभिधानात्तस्य च क्रतुसंयुक्तपुरुषधर्मविषयब्राह्मणासंयुक्तवाक्यविषयत्वायोगात्तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यत इत्यनेन वाक्येन या वागुद्यते साव्याकृतेति वाग्वदनानुवादेन व्याकरणानुगतत्वविधिप्रतीतिरलाऽध्यायाधीतस्यापि चैवेति सर्वनाम्ना सन्निहितवैदिकवाग्वदनविषयत्वप्रतीतेर्लौकिकविषयत्वे च फलकल्पनागौरवापत्तेर्वैदिककर्माङ्गभूतव्रीह्यादिपदार्थव्यवहारार्थं लौकिकशब्दे प्रयोक्तव्ये व्याकरणानुगतशब्दनियमात्तज्जन्यं यद्वघातादिनियमजन्यापूर्ववत् शुद्धक्रत्वर्थमपूर्वं तदङ्गभूतेष्वेव व्रीह्यादिष्वाश्रितं, यत्तु न ब्राह्मणेन म्लेच्छितवा इति ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतापशब्दनिषेधसामर्थ्यलभ्याध्वरमध्यगतमुक्तभाषणविषयात्साधुशब्दनियमादपूर्वं तज्जञ्भ्यमान· [illegible]
क्रतुसाधनीभू [illegible]
मङ्गत्वरूपेण [illegible]
नार्थमित्युक्तम् । अपूर्वहेतोर्नियमस्याभिधानविषयत्वमुपचारेणापूर्वे ऽभिहितम् । यद्याङ्गभूतस्यापि यस्यानङ्गत्वेन प्राप्तत्वेनाभिधानं यस्य स अनङ्गत्वाभिधानो यजमानः तदर्थमित्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्या-
२३५।१ चष्टे *प्रकरणेति* ननु जञ्भ्यमानाधिकरणन्यायेन 'क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वसिद्धावपि ऋत्विजामपि संस्कारोपपत्तेः कथं यजमानसंस्कारत्वावधारणेत्याशङ्क्य न्यायान्तरमुक्तं शुद्धक्रत्वङ्गधर्मत्वेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वेन च क्रत्वर्थस्य साधुभाषणनियमापूर्वस्याश्रयमुक्त्वा पुरुषार्थस्याह * पुरुषार्थेति * पुरुषार्थवाक्ये ऽपि प्रयोक्त्राश्रितं साधुभाषणनियमापूर्वमित्यन्वयः । कथमित्यपेक्षायां सम्यगित्यनेन सन्निधिः प्रमाणत्वेनोक्तः ज्ञानपूर्वकस्य प्रयोगस्यापूर्वहेतुत्वसूचनाय ज्ञातृग्रहणम् । अपूर्वजनिकायाः साधुभाषणक्रियाया जन्यस्य च स्वर्गस्य फलस्य च तदाश्रितत्वात्तदधीननिरूपणस्यापूर्वस्यापि तदाश्रितत्वं युक्तमिति योग्यतोक्ता यथा प्रधानयागस्यामादिशब्दोपात्तत्वमारादुपकारकाङ्गसाध्यमपूर्वं प्रयोगकाश्रितमनुष्ठात्राश्रितमिति दृष्टान्तार्थः । ननु यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्रेत्यत्र ज्ञानपूर्वकं प्रयोगमात्रमेव श्रूयते न तु ...

गित्वाद्भविष्णु क्षारणेन प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः शेषधारणार्थपात्रा-
न्तरप्रयोजकत्वाय चतुर्थे वक्ष्यते । तथेहापि ब्राह्मणस्य ज्योतिष्टोम-
साध्यफलोपभोगलक्षणकार्योपयोगित्वाद्वपनादिनेव फलग्रहणयो-
ग्यतारूपः संस्कारो भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा वर्जनीयाया म्लेच्छन-
क्रियाया वपनादिवदेव यजमानकर्तृकत्वे सिद्धे तृतीयाया· कर्तृवि-
धानार्थत्वायोगेनानुवादमात्रार्थत्वात्तस्य चान्यतः सिद्ध्यपेक्षत्वात्
यागकर्तृत्वस्यैव च प्रकरणसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनेयं तृतीयाङ्ग-
मेव प्रतिवक्तुर्गुणत्वं ब्रुते न म्लेच्छत्वं प्रतीत्याह * यदि वेति
* पुरुषार्थवाच्ये तु कामिपदादेव स्वर्गकामादिवत्प्राधान्यलाभ इ-
त्याह * कामधुगिति * गोदोहनादिवदधिकृताधिकारशङ्कानिवृत्त्य-
र्थो वाहिःशब्दः पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * नैवेति * कथं तर्हि म्लेच्छति-
नान्वय इत्याशङ्क्याह * कुर्वतेति * यागगुणत्वं च व्रीह्यादिवत्सं-
स्कार्यत्वस्यानुकूलमेवेत्याह * याग इति * यागोपयोगिना ब्राह्म-
णेन संयुक्तस्य म्लेच्छनस्याराडुपकारित्वायोगात्संस्कारत्वमेव युक्त-
मित्यर्थः । ननूपयोगित्वे ऽपि ब्राह्मणस्य व्रीह्यादिवत्प्राधान्यावेदक-
द्वितीयाद्यभावात्कथं प्राधान्यावगतिरित्याशङ्क्याह * तस्येति * उ-
पयोगित्वैव शेषस्वीकारसामर्थ्यात्प्राधान्याक्षेपिकेत्याशयः । उत्तरार्द्धं
व्याचष्टे * वाहेति * साधुशब्दप्रयोगस्य फलसाधनतैवावगम्य-
माना प्रयोक्तुः फलभाक्त्वमाक्षिपतीत्याशयः । अनेन वानप्रस्थपदं
चात्र विद्यतइति परिहृतम् । यच्च न वेदोच्चारणमुच्चारयिष्यर्थ-
मित्यनेनोच्चारणस्य पुरुषार्थापूर्वद्वारता न युक्तेत्युक्तं तत्परिहरति
* यद्यपि चेति * अन्यार्थाश्रितस्य निषेधस्यान्यार्थत्वे तदहर्मांसमै-
थुने वर्जयेदिति दर्शपूर्णमासप्रकरणाधीतं निषेधमुदाहरति * तथा
हीति * नियमस्यान्याश्रितस्यान्यार्थत्वे खादिरं वीर्यकामस्य यूपं
कुर्यादित्युदाहरणमाह * क्रत्वर्थादिति * ननु संयोगपृथक्त्वान्न २३६
क्रत्वर्थत्वेनानुष्ठितस्य खादिरत्वस्य पुरुषार्थनियमाश्रयतास्तीत्याश-
ङ्क्योदाहरणान्तरमाह * भोजनाच्चेति * खादिरत्वरूपेणैक्यमभि-
प्रेत्य पूर्वोदाहरणं समर्थनीयमुपसंहरति * अतश्चेति * एवं चावे-
दमूलत्वादित्युपसंहारं दूषयति * अतश्चेति * यत्तु न चास्याः
शास्त्रता स्वयमित्युक्तं तदपि दूषयति * यच्चेति * नासान्नियमा-
दिति सूत्रोपन्यासेन कृतकत्वमशास्त्रत्वे हेतुरुक्त इत्यभिप्रेत्य * कृ-
त्रिमत्वेनेत्युक्तम् * प्रसिद्धिं दर्शयति * शास्त्रेति * यौगिकत्वे
ऽपि प्रसिद्धिमुपपादयति * अथापीति * किं च शब्दार्थस्य वृ-
द्धप्रयोगैकसमधिगम्यत्वेन तर्कविषयत्वाभावाच्च तर्केण शास्त्रत्वा-

रणं युक्तमिति प्रसङ्गापत्तेरित्याह *प्रसिद्धमपीति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैव हीति * वेदातिरिक्तविद्यास्थानानां चाशास्त्रत्वमप्रामाण्य चोच्यमानमङ्गीकृतप्रामाण्यवेदमूलत्वेन वार्येत वेदस्यैव त्वशास्त्रत्वमप्रामाण्य चोच्यमानं कथं वार्येतेति सोपहासं दृष्टान्तेन दर्शयितुमाह * यो हीति * शुष्कं निष्ठुरं ननु पूर्वम्युत्पादितेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनोपदेशकत्वेन परतः प्रामाण्याद्यप्रामाण्यकारणनिरासेन च वेदस्याप्रामाण्यं वारयिष्यत इत्याशङ्कानिराकरणं सूच-

; ।वेव·वा-

२३७। देतरवि-

प्रस्यव-

स्थानम् । तदवस्थितन्यायानादरे कश्चित्प्रतीकार इत्याशय । दृष्टान्तेन सूचितमर्थं प्रकटयति * तथेति *व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वाद्धर्मशास्त्रादिभ्यो ऽतिशयं सूचयितुं * साङ्गेनेत्युक्तम् * ननु व्याकरणमात्रस्याप्रामाण्यं मयोच्यते न वेदस्य तेनाय वृथोपहास इत्याशङ्क्याह * परुद्ध इति * न चाङ्गीकृतेतरविद्यास्थानप्रामाण्यो व्याकरणमात्रस्याप्रामाण्यं वक्तुमर्हत्यविशेषादित्याह * श्रुतीति * यद्य न च स्मृत्यन्तरं किंचिदित्यनेन स्मृत्यन्तरसंवादाभावाद्व्याकरणाप्रामाण्यमुक्तं तदनुभाषणपूर्वकं परिहरति *यदिगति* ननु वर्णाश्रमधर्मोपदेशित्वाभावे व्याकरणस्य स्मृतित्वाभावाच्च तन्न्यायेन प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह * स्मृतिरयं त्वियि * पूर्वानुभवपारतन्त्र्यनिमित्तस्मृतिशब्दो न वर्णाश्रमधर्मोपदेशित्वनिमित्त इत्याशय । स्मृतित्वाभावे ऽपि वा तत्तुल्यत्वस्मरणशास्त्रत्वप्रामाण्ययोः सिद्धिरित्याह * अथापीति * न्यायतुल्यत्वादपि तत्सिद्धिरित्याह * अपि चेति * न च मूलासम्भवात्स्मृतिन्यायाभावः मूलस्योपपादितत्वादित्याह * प्रमाणेति * दृष्टार्थप्रत्यायनफलत्वरूपेण सर्वप्रमाणमूलत्वम् । अदृष्टफलत्वरूपेण तु शास्त्रमूलतेति विवेकः । मूलप्रमाणसम्भवे च व्याकरणान्तरमूलतापि न दु-

२३८। ष्यतीत्याह *एकस्य चेति* ननु पुंवाक्यमूलत्वे ऽन्धपरम्परान्यायः स्यादित्याशङ्क्याह * असम्भाविलेति * यच्च परस्परेण चाचार्या इत्यादिना ऽन्योन्यविगानादप्रामाण्यमुक्तं तदप्यनुभाष्य परिहरति- * यत्त्विति * श्रुतीनां च विगीतत्वे तन्मूलश्रुतीनामविगानमेवाप्रामाण्यमापादयेदित्याह * विगीतेति * न चान्योन्यसंवादः प्रामाण्यकारणं येन तदभावादप्रामाण्य स्यादित्याह * मूलेति * उपसंहरति * परस्परेति * सिद्धे वस्तुनि विकल्पा-

योगाद्यथासम्भवविषयं विकल्पाभिधानं न सर्वविगीतव्याकरणस्मृ-
तिविषयं विगाने च धर्माधर्मसाधनत्वविषयं वा स्यादन्वाख्यान-
विषयं वा सूत्रप्रत्याख्यानसमाधानरूपं वा इष्ट्युपसंख्यानावापरूपं
तत्र सूत्रकृतोऽपि प्रयोजनाभावाभिप्रायाभावमभिप्रेत्य धर्माधर्मसा-
धनत्वे तावद्विगानं नास्तीत्याह * धर्मेति * यत्तु

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इत्याद्यन्वाख्यानविगानं तत्र ब्रूमः यदात्मानः सर्वेष्वेतेषु भिद्य-
न्तइति तद्भूनाधिकरणोक्तेन न्यायेन लक्ष्याणां सान्तनान्तादिश-
ब्दानां भेदादविरुद्धमित्याह * अन्वाख्यानेति * सूत्रप्रत्याख्या-
नसमाधानयोश्च तर्कमूलत्वात्तस्य चोद्यावन्नपुरुषबुद्धिप्रभवत्वेनाने-
कत्वरूपत्वोपपत्तेर्न व्याकरणाप्रामाण्यापादकतेत्याह * पुनरुक्त-
त्वादिना हीति * हिशब्दोऽप्यर्थे वैदिकत्वाच्च मूलत्वे तस्यैकरूप-
त्वेनानेकरूपप्रत्याख्यानाद्यनुपपत्तिः स्यान्न त्वेतदस्तीत्यर्थः । इष्ट्यु-
पसंख्यानयोरपि व्याकरणान्तरमूलत्वादधिकोपसंख्यानस्य च मू-
लोपसंख्यानाप्रामाण्यप्रसञ्जकत्वाच्च व्याकरणाप्रामाण्यापादकते-
त्याह * ये चापीति * अल्पविषयत्वमात्रस्याप्रामाण्यकारणत्वाभावं
दृष्टान्तेनोपपादयति * तद्यथेति * ननु सूत्रकारस्य प्रयोजनानभि-
धानात्तदभावाभिप्रायावगतेर्वार्त्तिककारादिभिश्च प्रयोजनाभिधाना-
द्विगानमुक्तं तस्य कः परिहार इत्याशङ्क्यान्यानुभाषणपूर्वकं परिहा-
रमाह * यस्त्विति * वार्त्तिककृता शास्त्रेण धर्मनियम इति वदता
साधुशब्दप्रयोगद्वारा धर्मसिद्धिः परं प्रयोजनमुक्तं भाष्यकृता चा-
थ शब्दानुशासनमिति वदता साधुशब्दज्ञानं साक्षात्प्रयोजनमुक्तं तत्र
यस्तावद्वार्त्तिककारोक्तप्रयोजनानभिधाननिमित्तः सूत्रकारस्योपा-
लम्भः कृतः स चोपालम्भनत्वस्यानर्हो ममार्थः श्रुतिस्मृतिसिद्ध-
त्वनिबन्धनत्वात्प्रयोजनानभिधानस्य भाष्यकारोक्तस्य च लक्षण-
श्रवणानन्तरमेव स्वसंवेद्यत्वेन सुज्ञानत्वादित्यर्थः । एकैकसूत्रेण
शब्दाज्ञानात् * ग्रन्थान्तरइत्युक्तम् * धर्मसिद्धेः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वं २३९।
विवृणोति * सत्येति * कामधुगादिश्रुतेर्वर्त्तमानापदेशत्वेन फलप-
रत्वस्य दुर्ज्ञानत्वात्साधुशब्दप्रयोगविधिपरत्वेनानभिमतापि सत्यव-
चनविषया श्रुतिः स्मृतिश्चोपरिक्षिप्ता । ननु सत्यशब्दस्य लोक-
वेदयोरर्थविषयत्वप्रसिद्धेः शब्दविषयता न युक्तेत्याशङ्क्य प्रौढिवा-
देन पूर्वोक्तमेवोभयविषयत्वं स्मारयति * सत्यं चेति * नानृतं
वदेदित्यभिधानार्थत्वाद्वदतेरर्थाभिधानकालएवासाधुभाषणं प्रत्य-

वायहेतुर्नान्यदेति विनियोगकालविशेषणेनोक्तम् । साधुशब्दज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वं विवृणोति * शब्दसाधुत्वेति * उपसंहरति * तस्मादिति * शास्त्रेण सर्वशब्दान्वाख्यानस्य प्रयोजनं यत्स्वयं सूत्रकृता नोक्तं तद्विज्ञायमानत्वाद्यभावाभिप्रायादित्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वेनान्वाख्यानशब्दस्य समासाविघातः । यच्च सुज्ञानत्वनिरासाय सुज्ञानत्वं पुनरीदृशं येनाद्यापि विवदन्तइत्युक्तं तदसिद्धमित्याह * न चेति * ननु मुख्यामुख्यप्रयोजनासम्भवेन निष्प्रयोजनत्वस्य पूर्वपक्षे ऽभिधानाद् विवादो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह * स एव त्विति * प्रयोजनप्रस्तावे तीर्थिकान्तरविप्रतिपत्तावपि सूत्रकाराभिमतत्वे विप्रतिपत्त्यभावाच्च सूत्रकारस्य स्वतीर्थिकैः सह विगीतवचनत्वं भवतीत्याशयः । यच्च धर्म्मश्च फलसम्बन्धमित्यनेन धर्म्मस्य वार्त्तिककृता प्रयोजनत्वेनोक्तस्य व्याकरणे ऽनुपदेशान्निष्प्रयोजनत्वे व्याकरणस्योक्तं तत्परिहरति * धर्म्मायेति * नियमः प्रयोजनत्वेनोक्तो न धर्म्मस्वरूपमित्यर्थः । ननु नियमो ऽपि धर्मार्थं साधुशब्दा एव प्रयोक्तव्यास्त एव वा श्रेयःसाधनमित्येवं रूपो न व्याकरणेन क्रियतइत्याशङ्क्याह * वेदेति * एत एव साधव इत्येवं रूपो नियमो व्याकरणाधीन इत्यर्थः । नन्वाचारे नियम इत्यादिवार्त्तिकपर्यालोचनया प्रयोगनियमो ऽत्र विवक्षितो गम्यते न स्वरूपनियम इत्याशङ्क्याह * नियमेति * प्रयोगनियमनिरपेक्षस्य स्वरूपनियमस्यानर्थक्याच्चन्निरपेक्षस्य चेतरस्य सिद्धेर्नियमद्वयमपि व्याकरणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । तत्राद्यो वेदसिद्धत्वान्न व्याकरणेन क्रियतइत्याह * साध्विति * तदा च शास्त्रेण धर्म्मनियम इति वार्त्तिककृतः शास्त्रशब्दो वेदविषयतया व्याख्येय इत्याह * अतश्चेति * इतरस्तु व्याकरणाख्येन शास्त्रेण क्रियतइत्याह * तथेति * धर्म्मशब्दश्चास्मिन्पक्षे श्रेयःसाधनत्वात्साधुशब्दप्रयोगविषय इत्याह * तेनेति * येन कारणेन व्याकरणाद्विना साधुस्वरूपनियमो न सिध्यति तेन वेदावगतः सम्यग्ज्ञातस्य साधोः शब्दस्य प्रयोगारम्भको यो धर्म्मस्तदर्थत्वेनायमेव नित्यो वाचकः शब्द इति नियतस्वरूपज्ञानं क्रियतइत्यर्थः । नियमे कारणीभूतस्य शास्त्रस्येतिकर्त्तव्यतापेक्षायां व्याकरणगता प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानप्रक्रियेतिकर्त्तव्यतोक्ता यद्वा व्याकरणेन स्वरूपनियमः किमर्थं क्रियते का चेतिकर्त्तव्यतेत्यपेक्षायामियं फक्किकावतारणीया तदा च तेन व्याकरणेनेत्यर्थः । यदपि धर्म्मत्वं यच्च विज्ञानशास्त्रपूर्वप्रयोगयोरित्यादिना ऽनवस्थितशास्त्रार्थाभिधानं व्यवस्थिताभिप्रायत्वे च भाष्यवार्त्तिकयोर्विगा-

नमुक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वकं परिहरति * यच्चेति * यच्च ज्ञाने
धर्म्म इति चेदिति वार्त्तिकेन शब्दसाधुज्ञानस्य धर्म्मत्वपक्षमुपन्यस्य
तथाधर्म्म इत्यनेन दोषमभिधाय शास्त्रेत्यनेन शास्त्रपूर्वस्य प्रयोगस्य
श्रेयःसिद्ध्युपायत्वे कात्यायनेनावधारिते भाष्यकारेण तदेव व्या-
ख्याय पुनः परावृत्य अथ वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म्म इति यदुक्तं तद-
भ्युपेत्य वादमात्रमुक्तमित्यन्वयः । विगानावस्थिताभिधानयोरप्य-
नुवादद्योतनार्थं यच्च यत्पुनरिति यच्छब्दद्वयं को दोष इत्यपेक्षायाम-
पशब्दानामपि ज्ञानादधर्मापत्तेर्दोष इति द्रष्टव्यः वार्त्तिकव्याख्योक्ता
यथा व्याकरणाच्छब्दज्ञानं भवत्येवमपशब्दज्ञानमपीत्यपिशब्दो यो-
ज्यः अधर्म्मत्वापत्तिरिति च शब्दार्थं न विद्मः । शब्दानुशासनार्था-
द्व्याकरणात्कथमपशब्दज्ञानमित्याशङ्क्य साध्वसाधुविवेकार्थत्वे व्या-
करणस्य तन्त्रेण साध्वनुशासनमात्रार्थत्वे * प्रसङ्गेनेत्युक्तम् *
किमर्थोऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायाम् * पूर्वोक्तेत्युक्तम् * अत्र भा- २४०।१
ष्यकृता नैष दोषः शास्त्रप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्र-
माणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्म्ममाह नापशब्दज्ञाने अधर्म्मं यच्च पुनरशिष्टा-
प्रतिषिद्धत्वान्नैव दोषाय भवति नाभ्युदयाय तद्यथा हिक्कितहसित-
कण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति नाभ्युदयायेति भाष्येणापशब्दज्ञा-
नस्यानिषिद्धत्वान्न म्लेच्छाभाषां शिक्षेतेति निषेधस्य बर्बरादिभा-
षाविषयत्वान्नाधर्म्मापत्तिरित्येकं परिहारमुक्त्वा ऽथ वा भ्युपाय ए-
वापशब्दज्ञानस्येत्यादिभाष्येणासङ्कीर्णशब्दज्ञानस्य प्रतियोग्यपशब्द-
ज्ञानस्येत्यादिभाष्येणासङ्कीर्णशब्दज्ञानस्य प्रतियोग्यपशब्दज्ञानाधीन-
त्वात् धर्मसाधनतैवेति परिहारान्तरमुक्त्वा ऽथ वा कूपखानकवदेत-
द्भविष्यतीति तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चा-
वकीर्णो भवति सोऽप्सु सञ्जातासु तत एव तद्गुणमासादयति येन
स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन युज्यते एवमिहापि य-
द्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्म्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्म्मस्तेन स च
दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यतीति भाष्ये-
णोत्पन्नस्याप्यधर्म्मस्य साधुशब्दज्ञानजनितधर्म्मेण निर्घातादृदोष
इति तृतीयपरिहाराभिधानात् पूर्वोक्तस्य दोषस्य परिहारत्रयसाम-
र्थ्यप्रदर्शनार्थं च ज्ञायत इत्यर्थः । ननु परमार्थत. शब्दज्ञानस्य धर्म्मे
हेतुत्वाभावात्परिहारत्रयमप्येतदनर्थकमित्याशङ्क्य * कृत्वा चिन्ता-
न्यायेनेत्युक्तम् * नन्वयमपि पक्षो ऽभिमतः कस्मान्न भवतीत्याश-
ङ्क्याह * परमार्थतस्त्विति * ज्ञानमात्रस्य श्रेयोहेतुत्वे तत्पूर्वकस्य
प्रयोगस्यानर्थक्यप्रसङ्गेन ज्ञानस्य च स्वभावतो विज्ञानेन पारार्थ्येना-

पादितमर्थवादत्वं यस्याः फलश्रुतेः सा तथोक्ता अर्थवादत्वादिति पाठे त्वापादितार्थवादत्वादिति कर्म्मधारयः । सदृष्टान्तमन्यानर्थक्यप्रसङ्गमुपपादयति * यथेति * किं तर्ह्यालम्बनं फलश्रुतेरित्याशङ्कां निराकुर्वन् प्रकृतमुपसंहरति * तस्मादिति * देवो ऽत्र वर्षति तण्डुलानित्यत्र यथावर्षणसाध्यस्य निष्पत्त्यादिकार्यपरम्परागततण्डुलफलत्वं वृष्ट्यादावुपचर्यते तथात्रापि प्रयोगफलं तत्कारणे ज्ञानइत्यर्थः । ननु सम्यग्ज्ञात इति प्रथमश्रुतत्वेन ज्ञानस्यैव फलवत् प्रतिपत्तेः सुप्रयुक्तपदस्य च सुष्ठु प्रयोगार्हो यथा सम्यग्ज्ञात इत्येवं सम्यक्त्वाव्याख्यानार्थत्वेनाप्युपपत्तेः फलपरत्वाभावादानर्थक्यप्रसङ्गो नास्तीत्याशङ्क्य कारणान्तरमुपन्यस्तं विवृणोति * द्रव्येति * द्रव्यादिनयाविषयाया एव फलश्रुतेः पारार्थ्यहेतुकार्थवादत्वाभिधानाच्छब्दज्ञानस्य क्वान्तर्गतिः संस्कारान्तर्गतावपि कस्य संस्कार इत्याशङ्काद्वयं निराकर्त्तुं ज्ञातुः पुरुषस्य श्रेयस्य वा * शब्दस्य संस्कार इत्युक्तम् * शब्दज्ञानस्य संस्कारत्वं पारार्थ्यं चोपपादयितुमाह * सर्वत्रैव हीति * संस्कारस्यापि चूडाकरणाधानादेः संस्कार्यसाध्यकर्मार्थत्वाभावात्वेन च विना फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावात् * पराङ्गं चेत्युक्तम् * पुरुषार्थत्वात्मज्ञानस्य पराङ्गत्वाभावात् * ततो ऽन्यत्रेत्युक्तम् * इतिकरणः संस्कारत्वपारार्थ्यत्वमात्रस्वपरामर्शार्थः संस्कारत्वपारार्थ्यत्वमाव्याभावधारणादस्मात्सर्वत्र ज्ञानं संस्कारत्वेन पराङ्गत्वेनावगम्यते तस्माच्छब्दज्ञानमपि तथेति हिशब्दो योज्यः । ननु सम्बन्धग्रन्थे कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्षयतस्त्वयाद्यर्थवादाधिकरणे च क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषद्वाक्यैराकाङ्क्षामित्यात्मज्ञानस्य क्रत्वर्थाभिधानात् किमित्यत्र वर्जनमित्याशङ्क्याह * आत्मज्ञानं हीति * अविनाशी वा अरे अयमात्मा ऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति मात्राशब्देन भूतेन्द्रियधर्माभिधानात् शरीरादिव्यतिरिक्तसंसारीकर्तृभोक्तृनित्यात्मप्रतिपादनपूर्वकत्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यात्मज्ञानविधेः केमर्थ्याकाङ्क्षायां फलश्रुतेरदृष्टसम्भवे चादृष्टकल्पनानुपपत्त्यैर्योग्यतया कर्मप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थत्वावसायादनारभ्याधीतस्यापि च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुत्योपनिषच्छब्दवाच्यस्यात्मविज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वं युक्तम् । अत एवात्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थे, न च चोदितमित्येतच्छब्दप्रयोगेण संसारिरूपात्मज्ञानस्यैव मोक्षार्थत्वनिरासेन कर्मप्रवृत्तिहेतुतोक्ता असंसारिरूपात्मज्ञानस्य तु कर्मप्रवृत्त्यर्थत्वायोगात्पुरुषार्थत्वैव युक्तेत्याशयः । नन्वात्मनो लो-

कर्मोद्देसाधारण्येन क्रत्वव्यभिचाराभावात्कथं तज्ज्ञानस्य क्रत्वर्थ-
त्वावसाय इत्याशङ्क्याह * तेन विनेति * अयमाशयः लौकिक-
कर्माङ्गत्वव्यावृत्त्यर्थं क्रत्वव्यभिचारोद्धारस्याकाङ्क्षत्वेनादृष्टार्थे लौ-
किककर्मप्रवृत्तेश्च शरीरादिव्यतिरिक्तानित्यात्मज्ञानं विनापि सिद्धेः
साकाङ्क्षान्वयसम्भवे च निराकाङ्क्षान्वयायोगाल्लौकिककर्माङ्ग-
त्वव्यावृत्तिरैकान्तिकद्वाराभावे ऽपि सिध्यति अत एव परलोकफ-
लकर्मविध्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यसम्बन्धस्य फलत्वाल्लौकिक-
विनियोगाविरोधः यज्ञोपकारकत्वमात्राभिप्रायको ऽर्थवादः । अत
एव निषिद्धकर्मनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थो निवृत्तिशब्दो घटते निषिद्धक-
र्माङ्गत्वे त्वात्मज्ञानस्यानात्मज्ञेन कृतं ब्रह्महत्यादिकं वैगुण्याच्च प्रत्य-
वायं जनयेत् इति इह तु पुरुषार्थत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारिरू-
पात्मज्ञानस्योच्यते तस्य च क्रत्वर्थत्वायोगादाकाङ्क्षावशेनार्थवादि-
कफलकल्पना युक्तैवेति दर्शयितुमाह * तथेति * पापजरामृत्यु-
शोकक्षुत्पिपासाराहित्यकाम्यमानफलप्राप्तिप्रयत्नानपेक्षसङ्कल्पमा-
त्राधीनसिद्धिरूपगुणविशिष्टात्मप्रतिपादनपूर्विकया ऽन्वेष्टव्यः स
विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्या वेदान्तवाक्यार्थविचारणात्मकजिज्ञा-
सासहितस्य तदवधारितात्मरूपार्थानुचिन्तनाख्यान्वेषणात्मकस्या-
पहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टात्मज्ञानस्य विधानं, यश्च मन्तव्यो बोद्धव्य
इति श्रुत्या न्यायविमर्शनात्मकमननसहितस्य तन्निर्द्धारितात्मरूपसा-
क्षात्काराख्यबोधात्मकस्य सगुणात्मज्ञानस्यैव विधानं यद्यात्मानमु-
पासीतेति श्रुत्या केवलनिर्गुणात्मविषयावबोधपर्यन्तस्य स्पष्टस्याप-
रोक्षरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानस्य विधानं तदपेक्षितस्य वाक्यान्तरोपात्तस्य
द्विविधस्याभ्युदयरूपस्य निःश्रेयसरूपस्य च फलस्य सम्बन्धः काम-
वादलोकवादवचनविशेषैर्ज्ञायतइत्येवं क्रत्वर्थं पुरुषार्थत्वेन ज्ञायत-
इत्येतत्फक्किकागतपदानुषङ्गेण योज्यं श्रुतिभेदज्ञापनार्थः पुनस्तथाश-
ब्दः। सगुणात्मज्ञानविध्यपेक्षिताभ्युदयरूपफलं सम्बन्धज्ञापकं का-
मवादं तावदुदाहरति * स सर्वांश्चेति * लोकानाप्नोति कामोपभो-
गार्थत्वेनैकवाक्यत्वायाभिधानात्कामवादो ऽयमभिप्रेतः तद्विषयमेव
लोकवादमुदाहरति * तथेति * पितृलोकेन मातृलोकेन भ्रातृ- २४१।*
लोकेन स्वसृलोकेन सखिलोकेन गन्धमाल्यलोकेन यानलोकेन
सङ्गीतवादित्रलोकेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयतइति जनका-
दिभि· सुखसाधनयोग्यत्वेन लोकशब्दवाच्यैः सम्पत्त्यभिधाना-
त् लोकवादो ऽयमभिप्रेतः एतच्च जनकादिसम्पत्तिव-
चनं यं कामं कामयते सो ऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठतीत्युप-

महादाद्यष्टगुणैश्वर्यसिद्ध्यभिप्रायं न स्वर्गकामादिश्रुतिविषयितफलपरमिति दर्शयितुम् * योगजन्येत्युक्तम् * योगबलात्परमाणुवदतिसूक्ष्मता पर्वतवन्महत्त्वं सूर्यरश्म्यवलम्बनादिरूपं लाघवं करेण चन्द्रस्पर्शादिरूपप्राप्तिः । अप्स्विव भूम्यामुन्मज्जनमित्यादीच्छाविघातः । प्राकाम्यं भूतभौतिकाश्रयपरितुल्यरूपमीशित्वम् । भूतभौतिकानां तदाज्ञाचरणं वशित्वं अनाज्ञप्तानामेव तदिच्छानुरोधवृत्तित्वं कामावसायितेत्यष्टौ गुणाः अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमित्यपि ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायितेति स्मृताः सगुणात्मज्ञानफलप्रतिपादकं कामवादं लोकवादं चोदाहृत्य निर्गुणात्मज्ञानविध्यपेक्षितनिःश्रेयसरूपफलप्रतिपादकं वचनविशेषमुदाहरति * तथेति * लोकात्मकब्रह्मप्राप्तिरूपस्य फलस्याक्षयत्वाभिधानाद्वचनविशेषोऽयमभिप्रेत इत्यपुनरावृत्त्यात्मकपरमात्मप्राप्त्यवसायस्य फलस्य वचनमित्यनेन सूचितं स्थानविशेषात्मकलोकप्राप्तेर्जन्यत्वेनाक्षयत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य परमात्मैव ब्रह्मशब्दवाच्यः परमानन्दोपभोगे हेतुत्वात्कर्मधारयसमासाश्रयणेन लोके विवक्षितः तत्प्राप्तिश्च शरीरसम्बन्धोपाधिककर्तृभोक्तृत्वात्मकसंसारिरूपावस्थापरित्यागेनाकर्तृभोक्तृत्वात्मकासंसारिरूपनिजावस्थात्मकत्वेनाजन्यत्वादुक्तमक्षयत्वमिति सूचयितुम् * परमात्मेत्युक्तम् * अनौपाधिकरूपाभिप्रायः परमशब्दः पूर्वं कृताखिलबन्धहेतुकर्मक्षयाद्वा संसारिरूपप्राप्तौ कर्तृत्वाभावेन कर्मान्तरानुपपत्तेः पुनर्बन्धासम्भवेनापुनरावृत्तेः प्राप्तया अनुवादात्तत्फलं तदक्षयत्वरूपार्थद्वयाभिधाननिमित्तवाक्यभेदापत्तिरिति सूचयितुमपुनरावृत्तेर्ब्रह्मप्राप्तितो भेदनिरासायापुनरावृत्त्यात्मकतोक्ता कामवादलोकवचनविशेषजिज्ञासामनःसहितेति पाठेत्वेवं व्याचक्षते कामः सत्यकामत्वं वादः सत्यवादः लोकः सूर्यमण्डलाद्युपासनस्थानं वचनविशेष उपदेष्टृत्वं कामादिभिर्मनःपर्यन्तैः सहितस्यात्मनो ज्ञानमित्यवान्तरसमासार्थः । केन वाक्यान्तरेणाभ्युदयरूपं फलमुपास्यमित्यपेक्षायां वाक्यद्वयमुदाहृतं निःश्रेयसरूपं केनोपास्यमित्यपेक्षायां स ब्रह्मोपासको यावदायुषमेवं विधां वृत्तिमाचरन् कुर्वँल्लोकात्मकं ब्रह्माप्नोति सम्पद्यत इति वाक्यमुदाहृतम् नन्वासां फलश्रुतीनां पर्णमयीन्यायेनार्थवादत्वस्य सम्बन्धग्रन्थे अभिहितत्वाच्च फलसमर्पकत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह * अप्रकरणगतेति * अयमाशयः पारार्थ्ये निर्ज्ञाते फलश्रुतेरर्थवादत्वं भवति प्रकरणाच्च यदङ्क्ते यत्र पद भ्रातृव्यस्य भङ्क्त्वात्यञ्जनस्य पारार्थ्यं निर्ज्ञातं यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यतीति च प्र-

त्यर्थेऽव्यभिचारिस्रुवादिद्वारा स्वादिरत्वादेः। न चात्मज्ञानं प्रकरणगतं, न चात्मनो द्वारभूतस्यैकान्तिकः स्वाभाविक-क्रतुसम्बन्धोऽस्ति शरीरसम्बन्धोपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्याशरीरिरूपात्मज्ञाने तदभावादिति। न च संसारिरूपात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे तस्मिन्सति कर्मसु प्रवृत्त्ययोगाद्यद् बृहट्टीकायां ननु निःश्रेयसज्ञानात् बन्धहेतोर्न कर्मण इत्याशङ्क्य नैकस्मादपि तत् किं तु * ज्ञानकर्मसमुच्चयादित्युक्तम् * तद्विरुद्धेयेत्याशङ्क्याह * न चेति * सत्यपि ज्ञाने नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं विना पूर्वकृतदुरितक्षयायोगादकरणनिमित्तानागतप्रत्यवायपरिहारायोगाच्च तत्फलोपभोगार्थं बन्धप्रसक्तेर्मोक्षायोगात्कर्मनाशार्थत्वेन च(ज्ञानविध्यनुपलब्धेर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेत्यादिस्मृतेश्चौपचारिकत्वेनोपपत्तेः सम्बन्धग्रन्थे ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वनिषेधाच्चे) ज्ञानस्य मोक्षसाधनतया विधानेन कर्मणो मोक्षसम्बन्धो धार्यते। न चासंसारिरूपात्मज्ञानपरिपाकात् प्राक्कर्तृभोक्तृत्वाभिमानानिवृत्तौ कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति विधानशब्देन सूचितम्। परिपक्वेन ज्ञानेनात्मनः कर्मसम्बन्धः कर्तृत्वं वार्यते विधानावस्थायाङ्कर्तृत्वाभिमानानिवृत्तौ नियोज्यत्वासम्भवाद्विधानानुपपत्तिरित्याशयः। एतदेव विवृणोति * प्रत्याथमेति * नन्वेवमपि।

मोक्षार्थी न प्रवर्त्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया॥

इत्यनेन न्यायेन काम्यनिषिद्धवर्जनात्तत्फलोपभोगार्थं शरीरानुत्पत्तेर्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानाच्च तदकरणनिमित्तप्रत्यवायफलोपभोगार्थं शरीरानुत्पत्तेर्ज्ञानवाक्यानां चौपचारिकव्याख्यानोपपत्तेः कर्मणा ज्ञानं बाध्यतां तुल्यबलत्वाद्वा विकल्पोऽस्तु, विरोधपरिहाराय चाङ्गाङ्गीभावः कल्प्यतां न तु निरपेक्षविहितयोः समुच्चयो युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * अयमाशयः अवान्तरकार्यैक्ये सति बाधो विकल्पो वा स्यादिह तु कर्मणां पूर्वकृतपापनाशाद्यविहिताकरणनिमित्तपापपरिहारप्रयोजनत्वान्निर्गुणात्मज्ञानस्य च तत्त्वप्रकाशनप्रयोजनत्वान्नावान्तरकार्यैक्यमस्ति। न च बन्धहेतुकर्मक्षयान्मोक्षसिद्धेस्तत्त्वप्रकाशनानर्थक्यं शङ्क्यं सत्यपि पूर्वकृतकर्मक्षये कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानानिवृत्तौ निर्व्यापारत्वानुपपत्तेरवश्यं कस्यचिद्बन्धहेतोः कर्मण. प्रसङ्गाच्च निवृत्त्यर्थं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमाननिवृत्तेरपेक्षितायास्तत्त्वप्रकाशनं विनानुपपत्तेः। एतदेवाभिप्रेत्य सू-

१ चय पा॰ २ पु॰ ना॰।

दटीकायामुक्तम् ।

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।
ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयन् ॥
वैराग्यात्पक्वविज्ञानः कैवल्यं भजते नरः ।

इति अतो ऽवान्तरकार्यभेदान्न तावद् बाधविकल्पौ जीवानादिनिमित्तवतश्च कर्म्मस्वधिकारान्मुमुक्षोश्च ज्ञानाधिकारादधिकारिभेदलक्षणाद्विधमार्गत्वाच्चाङ्गाङ्गीभावः सम्भवतीति पारिशेष्यात्समुच्चय एव युक्त इति। नन्वात्मज्ञानवच्छब्दज्ञानस्यापि फलसम्बन्धः कस्मान्नेष्यते अत आह * शब्देति * यच्चादिमस्यात्र धर्म्मत्व नैतज्ज्ञानप्रयोगयोरित्यनेनादिमव्याकरणाधीतस्य ज्ञानस्य तत्पूर्वकस्य वा प्रयोगस्यानादिना वेदेन फलसाधनत्व वक्तुं न शक्यमित्युक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वकं परिहरति *यत्त्विति*व्याकरणपरम्परानादित्वं वा अनादिवेदविषयत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृस्मृत्या च पौरुषेयत्वावगतिरव-र्सीयतइत्याह * तस्मादिति * यत्तु व्याकृता सम्प्रदायेन वाणी नित्यैव वैदिकीत्युक्तं तन्निराकरोति * न चेति * वैदिक्या वाचो व्याकरणार्थत्वाव्यवच्छेदायोयतइत्येतावद्वक्तव्यम् । अव्याकृतत्वाप्रसक्तेस्तु व्याकृत्वोक्तिर्निष्फला स्यादित्यर्थः ।

अग्रयाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियाश्च यजानाश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

इति च मनुप्रोक्तवेदत्वस्य पूर्वोक्तत्वादथ्रश्च मीमांसते ऽध्वरमिति च यज्ञमीमांसनस्य पश्चादुक्तत्वादथ्रश्च व्याकुरुते वाचमिति व्याकरणस्य पङ्क्तिपावनत्वापादकत्वाभिधानं प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानरूपव्याकरणविषयं न तु स्वरवर्णमात्रा कर्माविप्लुतिरूपवैदिकशब्दव्याकरणविषयम् । नाप्युद्दिश्यमानोपादीयमानगुणप्रधानादिरूपवचनव्यक्तिव्याकरणविषयमित्यवधारणास्तस्य च वेदपूर्वत्वाविर्त्यानित्यसंयोगपरिहाराय नित्यत्वं व्याकरणस्याध्यवसीयतइत्याह * यदपि चेति * तदशक्तिश्चानुरूपत्वादिति सूत्रं भाष्यकृता ऽथ यदुक्तमित्यादिभाष्येण गाव्यादिशब्दस्य शक्त्या विना कथमर्थप्रतिपादकतेति शङ्कानिराकरणार्थत्वेन व्याख्यातं तच्च यथाप्रकृतिसारूप्यद्वारेणापभ्रंशाः प्राकृतमेव शक्तिमाविर्भावयन्तो ऽर्थप्रतिपत्त्युपयोगं गच्छन्ति तथा तदशक्तिश्चानुरूपत्वादित्यत्र वर्ण दृश्यते इत्यनेनैव प्रतिपादनप्रकारविशेषाभिधानार्थतया व्याख्यातत्वात्तेद व्याख्यातम् । एकदेशान्वाच विभक्तिव्यत्यये स्यादिति सूत्रान्तरमप्यत एवेत्यादिभाष्येणैवं गाव्यादिशब्ददर्शनादिति दार्ष्टान्तिके योजना-

द्राव्यादिशब्दस्य साधुशब्दानुस्मारणेनार्थप्रतिपादकत्वे दृष्टान्ताभिधानार्थतया व्याख्यातमिति प्रतीतेः स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ।

॥ लोकवेदयोः शब्दार्थैक्याधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ आकृतिशक्त्यधिकरणं वर्णकान्तरारम्भश्च ॥

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ २६

अत्र भाष्यकारेणाथ गौरित्येवमादयः शब्दाः किमाकृतेर्वाचकाः सन्तो वाच्यार्थे प्रमाणमुत व्यक्तेरिति गवादिविशेषणोपादानाच्च सर्वशब्दानामेतद्विचारविधेयतेति सूचितं तत्र केषां शब्दानां व्यावृत्तिविवक्षितेत्यपेक्षायां जातिशब्दानामेवोदाहरणत्वमङ्गीकृत्य तद्व्यतिरिक्तानां व्यावृत्तिरिति दर्शयितुमाह * इहेति * आख्यातशब्दार्थस्य द्वितीयाद्ये विचारयिष्यमाणत्वान्निपातोपसर्गाणां च स्वतन्त्रार्थाभिधायकत्वाभावाच्चामान्येवेहोदाहरणत्वेन गृह्यन्ते तेषामपि षड्विधानां मध्ये शुक्लादिगुणानामेतयैव दिशा वाच्या शुक्लादेरपि नित्यतेत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनावान्तरभेदाभावेन गुणशब्दानां जातिवाचित्वायोगात् क्रियाणामप्यर्थप्रत्यक्षे नित्य एवेति भाष्येणावान्तरभेदस्य संख्याभावसूत्रे निराकृतत्वेन यागादिशब्दानामपि जातिवाचित्वायोगात्पाकाद्येकोपाधियोगेन वा ऽनेकत्र पाचकत्वाद्येकाकारे प्रत्ययोपपत्तेः । पाचकत्वादिजात्यभावेन तच्छब्दानामपि जातिवाचित्वायोगाद्देवदत्तादिशब्दानां च सङ्केतितार्थविशेषवाचित्वात्सर्वनामशब्दानां च सन्निहितार्थविशेषवाचित्वाज्जातिशब्दानामेवात्रैवमादय इति साहश्यवचनेनैव शब्देनैवोदाहरणत्वं सूचितमित्यर्थः । परमतेन चैतदुक्तं स्वमते तु ततः शुक्लादितद्व्यक्तिगुणेषु प्रतितिष्ठतीत्यादिना गुणकर्म्मणाप्यवान्तरभेदाभ्युपगमाख्यातार्थं विना पौनरुक्त्यस्य चोत्तरप्रस्थाने परिहरिष्यमाणत्वात् गुणक्रियाशब्दानामप्याख्यातानामपि चोदाहरणत्वमस्त्येव तथाचोपसंहारभाष्यव्याख्याने गवादिशब्दग्रहणं सर्वनामाख्यातशब्दानामन्तर्भावार्थमिति वक्ष्यति । नन्वेवं सति जातिशब्दा इत्येव स्पष्टत्वादुदाहरणनिर्देशः कार्यो गोशब्दोदाहरणं तु किमर्थमित्याशङ्क्य पूर्वाधिकरणे गोशब्दस्य गाव्यादिशब्दव्युदासेन साधुत्वाभिधानात्कस्मिन्नर्थे तस्य साधुतेति प्रासङ्गिकी, सङ्गतिसूचनार्थं तदुदाहरणमिति दर्शयितुमाह * तेषामपीति * गोशब्दमुदाहृत्य यद्विचार्यते तत्पूर्वाधिकरणोदाहरणेन सहैतदधिकरणोदाहरणस्यैकत्वं सङ्गतिसूचनाय दर्शयितुमित्यर्थः । ननु पदार्थानुपदमामाण्यस्य शब्दे निरा

कृतत्वात्किमाकृतेः प्रमाणमित्ययुक्तमित्याशङ्क्यावाचकव्यतिरेकज-
निते पञ्चम्या विनैव प्रामाण्यव्यतिरेकजनिते इति व्याख्यातुमाह *
किं पुनरिति * किमाकृतेर्वाचकाः सन्तो वाक्यार्थे प्रमाणमथ व्य-
क्तेरिति व्याख्या अनेनोक्ता व्यक्त्याकृतिवाचित्वसन्देहमुपन्यस्यो
च्यत इत्यादिभाष्येण मध्ये चिन्तान्तरं कृतं तत्किमर्थमित्याशङ्क्य
प्रकृतिचिन्तोपोद्घातार्थत्वमाह * तत इति * न निर्णयार्थं विना
कापि चिन्ता कर्तुं शक्या न च निष्फला प्रतितिष्ठति लौकिकवैदि-
कशब्दार्थभेदे च वैदिकशब्दार्थचिन्ता निरुपाया लौकिकशब्दार्थ-
चिन्ता च निष्फला स्यादित्याशयः । नन्वेवं सति प्रतिपदाधिकरणा-
दिवत्प्रकृतचिन्तामनुपक्रम्यैवोपोद्घातचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याश-
ङ्क्यानन्तराधिकरणासङ्गतिप्रसङ्गादिति दर्शयितुम् * तत इत्युक्तम्*
प्रतिपद्याधिकरणादौ तु नानन्तरसङ्गत्यपेक्षाध्यायादित्वादित्याशयः
ततो व्यक्त्याकृतिवाचित्वसन्देहोपन्यासानन्तरं वक्ष्यमाणं पूर्वपक्षा-
दिसांन्यासिकं त्यागार्हं कृत्वा सम्प्रतीदं तावद्विचार्यतइत्यन्वयः ।
त्यागार्थात्संन्यासशब्दात्प्रतिपदिकात्तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ठगुत्पत्तेः सा-
न्यासिकपदव्युत्पत्तिः अहिताशङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्दः । किं य-
थवेति शब्दविषयं किं तथवेति चार्थविषयं सन्देहभाष्यद्वयं तन्त्रेण
व्याख्यातुम् * किं यथवेत्युक्तम् * उपायफलसिद्ध्यर्थत्वं प्रश्नपूर्वं
विवृणोति * आहेति * शब्दग्रहणमर्थानामप्युपलक्षणार्थम् । ननु
व्यक्त्याकृतिविचारफलोपाययोर्भिन्नविषयत्वे ऽपि लौकिकवैदिकश-
ब्दार्थैकत्वे यत्नः किमर्थं इत्यपेक्षायामाह * यदीति * एतस्या व्य-
क्त्याकृतिसन्निधानचिन्ताया इति हेतौ पञ्चमी एतच्छब्दो वेदविष-
त्वद्योतनार्थः । निर्णयोपायव्याख्यानार्थम् * वृद्धेत्युक्तम् * जातेर-
भिधेयत्वं व्यक्तेरनभिधेयत्वमिति निर्णयः नान्यथेति शेषः । नन्व-
न्यत्वे ऽपि लोकविषयैषा चिन्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रयोजनं
त्विति * शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्दः प्रयोजनाभावमुपपादयति
२४३।१ * सम्मूर्छितेति * आशङ्काभिप्रायमनूद्य निराकरोति * यदीति *
नन्वेवं तर्हि वेदविषयैव चिन्तान्यत्वे ऽपि यूपादिशब्दनिर्णयोपायस-
म्भवात्सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * स्यादिति * वृद्धव्यवहारस्थाने एव
प्रयोगानुसरणमेवाकृतिवाचित्वनिर्णयोपायो न यूपादिवद्वचनव्यक्ति-
विपर्ययाश्रयणादित्याशयः । अतः शब्दार्थान्यत्वे एकाङ्गविकल-
त्वाच्चिन्तेयमनारभ्या स्यादित्याह * तेनेति * ननु शब्दार्थानन्यत्वे
फलोपाययोर्भिन्नविषयत्वेनैकाङ्गवैकल्याविशेषः स्यादित्याशङ्क्याह
* अभेदे इति * शब्दार्थानन्यानन्यत्वचिन्तायाः प्रकृतचिन्तोपोद्घात-

त्वोपसंहारपूर्वकं पूर्वपक्षमाह * तेनेति * अनेन च तत्रान्यपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याख्यातं अत्र व्यपदेशभेदाद्रूपभेदाच्चेति हेतुद्वयं भाष्यकृतोक्तं तत्र व्यपदेशभेदस्य भाष्यकृतैव व्याख्यातत्वाद्रूपभेदं व्याचष्टे * नियतेति * वैदिकेषु पदेषु नियतः स्वरो लौकिकेष्वनियतः वैदिकेषु च छन्दोविषयतया विहितस्य प्रकृतिप्रत्यययोर्लोपस्यागमस्य वा वर्णविकारस्य वा सद्भावो लौकिकेष्वसद्भावः तत्कृताद्रूपभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति छान्दोग्यब्राह्मणेषु स्वरनियमाभावाद्गवादिशब्देषु च प्रकृतिलोपाद्यभावान्न भेदः सिद्ध्येदित्याशङ्क्य धर्मभेदाभिप्रायेण रूपभेदं व्याख्यातुमाह * अध्यायेति *

कृतत्वात्किमाकृतेः प्रमाणमित्ययुक्तमित्याशङ्क्याचकव्यतिरेकजनिते पद्मया चिनैव प्रामाण्यव्यतिरेकजनिते इति व्याख्यातुमाह * किं पुनरिति * किमाकृतेर्वाचकाः सन्तो वाक्यार्थं प्रमाणमथ व्यक्तेरिति व्याख्या अनेनोक्ता व्यक्त्याकृतिवाचित्वसन्देहमुपन्यस्योच्यत इत्यादिभाष्येण मध्ये चिन्तान्तरं कृतं तत्किमर्थमित्याशङ्क्य प्रकृतिचिन्तोपोद्घातार्थत्वमाह * तत इति * न निर्णयार्थं विना कापि चिन्ता कर्तुं शक्या न च निष्फला प्रतितिष्ठति लौकिकवैदिकशब्दार्थभेदे च वैदिकशब्दार्थचिन्ता निरुपाया लौकिकशब्दार्थचिन्ता च निष्फला स्यादित्याशयः । नन्वेवं सति प्रतिपदाधिकरणादिवत्प्रकृतचिन्तामनुपक्रम्यैवोपोद्घातचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्क्यानन्तराधिकरणासङ्गतिप्रसङ्गादिति दर्शयितुम् * तत इत्युक्तम् * प्रतिपदाधिकरणादौ तु नानन्तरसङ्गत्यपेक्षाध्यायादित्वादित्याशयः ततो व्यक्त्याकृतिवाचित्वसन्देहोपन्यासानन्तरं वक्ष्यमाणं पूर्वपक्षादिसांन्यासिकं त्यागार्हं कृत्वा सम्प्रतीदं तावद्विचार्यतइत्यन्वयः । त्यागार्थात्सन्न्यासप्रातिपदिकात्तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ठगुत्पत्तेः सान्यासिकपदव्युत्पत्तिः अहिंसाशङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्दः । किं यएवेति शब्दविषयं किं तएवेति चार्थविषयं सन्देहभाष्यद्वयं तन्त्रेण व्याख्यातुम् * किं यएवेत्युक्तम् * उपायफलसिद्ध्यर्थत्वं प्रदत्तपूर्वं विवृणोति * आहेति * शब्दग्रहणमर्थानामप्युपलक्षणार्थम् । ननु व्यक्त्याकृतिविचारफलोपाययोर्भिन्नविषयत्वे ऽपि लौकिकवैदिकशब्दार्थैकत्वे यत्नः किमर्थं इत्यपेक्षायामाह * यदीति * एतस्या व्यक्त्याकृतिसन्निधानचिन्ताया इति हेतौ पञ्चमी एतच्छब्दो वेदविषयद्योतनार्थः । निर्णयोपायव्याख्यानार्थम् * वृद्धेत्युक्तम् * जातेरभिधेयत्वं व्यक्तेरनभिधेयत्वमिति निर्णयः नान्यथेति शेषः । नन्वन्यत्वे ऽपि लोकविषयैषा चिन्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रयोजनंत्विति * शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्दः प्रयोजनाभावमुपपादयति
२४३।२ * सम्मूर्छितेति * आशङ्काभिप्रायमनूद्य निराकरोति * यदीति * नन्वेवं तर्हि वेदविषयैव चिन्तान्यत्वे ऽपि यूपादिशब्दनिर्णयोपायसम्भवात्सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * स्यादिति * वृद्धव्यवहारस्थाने एव प्रयोगानुसरणमेवाकृतिवाचित्वनिर्णयोपायो न यूपादिवद्वचनव्यक्तिविपर्ययाश्रयणादित्याशयः । अतः शब्दार्थान्यत्वे पक्षाङ्गविकलत्वाच्चिन्तेयमनर्थिका स्यादित्याह * तेनेति * ननु शब्दार्थान्यत्वे फलोपाययोर्भिन्नविषयत्वेनैकाङ्गवैकल्याविषयः स्यादित्याशङ्क्याह * अभेदे इति * शब्दार्थान्यानन्यत्वचिन्तायाः प्रकृतचिन्तोपोद्घात-

त्वोपसंहारपूर्वकं पूर्वपक्षमाह * तेनेति * अनेन च तत्रान्यपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याख्यातं अत्र व्यपदेशभेदाद्रूपभेदाच्चेति हेतुद्वयं भाष्यकृतोक्तं तत्र व्यपदेशभेदस्य भाष्यकृतैव व्याख्यातत्वाद्रूपभेदं व्याचष्टे * नियतेति * वैदिकेषु पदेषु नियतः स्वरो लौकिकेष्वनियतः वैदिकेषु च छन्दोविषयतया विहितस्य प्रकृतिप्रत्यययोर्लोपस्यागमस्य वा वर्णविकारस्य वा सद्भावो लौकिकेष्वसद्भाव. तत्कृताद्रूपभेदादित्यर्थ. । नन्वेव सति छान्दोग्यब्राह्मणेषु स्वरनियमाभावाद्गवादिशब्देषु च प्रकृतिलोपाद्यभावाच्च भेदः सिद्ध्येदित्याशङ्कय धर्म्मभेदाभिप्रायेण रूपभेदं व्याख्यातुमाह * अध्यायेति * अधीयते ऽभ्यासिति [illegible] ष्यो द्वितीयादिरष्ट-

कृतत्वात्किमाकृतेः प्रमाणमित्ययुक्तमित्याशङ्क्यावाचकव्यतिरेकज-
निते षष्ठ्या विनैव प्रामाण्यव्यतिरेकजनिते इति व्याख्यातुमाह *
किं पुनरिति * किमाकृतेर्वाचकाः सन्तो वाक्यार्थे प्रमाणमथ व्य-
क्तेरिति व्याख्या अनेनोक्ता व्यक्त्याकृतिवाचित्वसन्देहमुपन्यस्यो
च्यत इत्यादिभाष्येण मध्ये चिन्तान्तरं कृतं तत्किमर्थमित्याशङ्क्य
प्रकृतिचिन्तोपोद्घातार्थत्वमाह * तत्र इति * न निर्णयार्थं विना
कापि चिन्ता कर्तुं शक्या न च निष्फला प्रवर्तिष्यते लौकिकवैदि-
कशब्दार्थभेदे च वैदिकशब्दार्थचिन्ता निरुपाया लौकिकशब्दार्थ-
चिन्ता च निष्फला स्यादित्याशयः । नन्वेवं सति प्रतिपदाधिकरणा-
दिवत्प्रकृतचिन्तामनुपक्रम्यैवोपोद्घातचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याश-
ङ्क्यानन्तराधिकरणासङ्गतिप्रसङ्गादिति दर्शयितुम् * तत्र इत्युक्तम् *
प्रतिपदाधिकरणादौ तु नानन्तरसङ्गत्यपेक्षाध्यायादित्वादित्याशयः
ततो व्यक्त्याकृतिवाचित्वसन्देहोपन्यासानन्तरं वक्ष्यमाणं पूर्वपक्षा-
दिसांन्यासिकं त्यागार्हं कृत्वा सम्प्रतीदं तावद्विचार्यतइत्यन्वयः ।
त्यागार्थात्सन्न्यासप्रातिपदिकात्तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ठगुत्पत्तेः सा-
न्न्यासिकपदव्युत्पत्ति अहिताशङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्दः । किं य-
पवेति शब्दविषयं किं तपवेति चार्थविषयं सन्देहभाष्यद्वयं तन्त्रेण
व्याख्यातुम् * किं यपवेत्युक्तम् * उपायफलसिद्ध्यर्थत्वं प्रश्नपूर्वं
विवृणोति * आहेति * शब्दग्रहणमर्थानामप्युपलक्षणार्थम् । ननु
व्यक्त्याकृतिविचारफलोपाययोर्भिन्नविषयत्वे ऽपि लौकिकवैदिकश-
ब्दार्थैकत्वे यत्नः किमर्थं इत्यपेक्षायामाह * यदीति * एतस्या व्य-
क्त्याकृतिसन्निधानचिन्ताया इति हेतौ पञ्चमी एतच्छब्दो वेदविष-
त्वद्योतनार्थः । निर्णयोपायव्याख्यानार्थम् * शृङ्गेत्युक्तम् * जातेर-
भिधेयत्व व्यक्तेरनभिधेयत्वमिति निर्णयः नान्यथेति शेषः । नन्व-
न्यत्वे ऽपि लोकविषयैषा चिन्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रयोजनं
त्विति * शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्दः प्रयोजनाभावमुपपादयति
२४३।१ * सम्मूर्छितेति * आशङ्काभिप्रायमनूद्य निराकरोति * यदीति *
नन्वेवं तर्हि वेदविषयैव चिन्तान्यत्वे ऽपि यूपादिशब्दनिर्णयोपायस-
म्भवात्सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * स्यादिति * वृद्धव्यवहारस्थाने च
प्रयोगानुसरणमेवाकृतिवाचित्वनिर्णयोपायो न यूपादिशब्दवचनव्यक्ति-
विपर्ययाश्रयणादित्याशयः । अतः शब्दार्थान्यत्वे पक्षाङ्गविकल-
त्वाच्चिन्तेयमनारभ्या स्यादित्याह * तेनेति * ननु शब्दार्थानन्यत्वे
फलोपाययोर्भिन्नविषयत्वेनैकाङ्गवैकल्याविषयः स्यादित्याशङ्क्याह
* अभेदे इति * शब्दार्थयोर्लौकिकवैदिकयोरनन्यत्वचिन्तायाः प्रकृतचिन्तोपोद्घात-

त्वोपसंहारपूर्वकं पूर्वपक्षमाह * तेनेति * अनेन च तत्रान्यपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याख्यातं अत्र व्यपदेशभेदाद्रूपभेदाच्चेति हेतुद्वयं भाष्यकृतोक्तं तत्र व्यपदेशभेदस्य भाष्यकृतैव व्याख्यातत्वाद्रूपभेदं व्याचष्टे * नियतेति * वैदिकेषु पदेषु नियतः स्वरो लौकिकेष्वनियतः वैदिकेषु च छन्दोविषयतया विहितस्य प्रकृतिप्रत्यययोर्लोपस्यागमस्य वा वर्णविकारस्य वा सद्भावो लौकिकेष्वसद्भावः तत्कृताद्रूपभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति छान्दोग्यब्राह्मणेषु स्वरनियमाभावाद्द्ध्यादिशब्देषु च प्रकृतिलोपाद्यभावान्न भेदः सिद्ध्येदित्याशङ्क्य धर्मभेदाभिप्रायेण रूपभेदं व्याख्यातुमाह * अध्यायेति * अधीयते ऽस्यामिति व्युत्पत्त्याध्ययनतिथिरध्यायो द्वितीयादिरष्टम्याद्यनध्ययनतिथिरनध्यायः वेदवाक्यान्यध्याययज्ञोपवीतेनैव त्रैवर्णिकेनैव च प्रयोज्यानि लौकिकान्यनध्याये ऽप्यनुपनीतेनापि चातुर्वर्ण्येनापि च प्रयोज्यानि अप्रयोज्यत्वेनाप्रेष्यत्वेन च हेतुना परिचर्यया प्रसादितो यो गुरुस्तदुच्चारणपूर्वकं वेदवाक्यानि प्रयुक्तानि यदृच्छया प्रयुक्तानि लौकिकानीति धर्मभेदाद्यथा लौकिकवैदिकवाक्यानामन्यत्वं तदन्यत्वाच्च वाक्यार्थान्यत्वं तथा पदानां धर्मभेदात्पदार्थानां च पदभेदाद्भेद इति पूर्वपक्षे प्रतिज्ञायान्वयः । धर्मभेदमात्रेण कथं पदभेदः कथं च पदभेदमात्रेण पदार्थभेद इत्याशङ्काद्वयनिराकरणार्थं हेतुगर्भविशेषणसहितदृष्टान्तोपादानम् । शब्दाभेदे धर्मव्यवस्थावैयर्थ्यापत्तेस्तत्साफल्याय शब्दभेदः कल्प्यते । तद्भेदे चौत्सर्गिको ऽर्थभेदः संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादित्यनेन संतस्यति पदाददृष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थस्य शब्दस्यादृष्टार्थेन धर्मेण प्रयोजनाभावादर्थप्रतिपत्त्यर्थमेव धर्मापेक्षेत्यर्थप्रतिपादनसामग्र्यतिरिक्ताद्वाचकभेदो जरााजेति क्रमभेदादिवेत्याशयः । ननु वैदिकपदानां लौकिकेभ्यो ऽन्यत्वे सम्बन्धग्रहणाभावेनार्थानवधारणादर्थान्यत्वेन पूर्वपक्षो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यदीति * लौकिकार्थासम्भवपक्षानर्थक्येन वेदाप्रामाण्यापादनायान्यत्वमिपेष्या पूर्वपक्षिणो वक्तुमभिप्रेतः तर्हि प्रत्यक्षप्रकृत्याश्रितत्वात्तस्मादेव वेदाप्रामाण्योपपादनायोच्यत इत्यविरोध इत्याशयः । अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्यदिदं रूपमिति भाष्यं न्यूनाधिकक्रमान्यत्वाद्यभावेन रूपभेदानुपलब्धेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * स्वरेणेति * लौकिकस्यानियतस्वरत्वात्स्वरानपेक्षस्यार्थप्रतिपादकत्वं वेदे तु स्वरनियमात्सो ऽपि सहकारीति सामग्रीभेदाद् गौर्गौर इति वर्णातिरेकवत्स्वरातिरेकात्पदान्यतेत्याशयः । धर्माभिप्रायो वा रूपशब्द इति व्याख्यान्तरमाह * अध्यायेति * कर्म-

व्युत्पन्नावघ्यायानव्यापशब्दौ यदा कदा चिद्येन केन चिद्यथा कथं चिद्ध्येयो न वैदिक इत्यर्थः । यद्वा अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति वैदिकस्याग्निशब्दस्य वृत्रहननसमर्थवस्तुवाचित्वावगमो लौकिकव्युत्पन्नाग्निशब्दवाच्यस्य च ज्वलनस्य तदसामर्थ्यादर्थान्तरे चाव्युत्पन्नस्यैव शक्त्यन्तरकल्पने गौरवापत्तेर्गत्यर्थस्य णिग्रन्तात् शोर्निर्नलोपश्चेति सूत्रेणौणादिके निप्रत्यये कृते ऽग्निशब्दव्युत्पत्त्यवधारणान्न प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानभेदेनाव्युत्पन्नाल्लौकिकादग्निशब्दाद् व्युत्पन्नस्य वैदिकस्याग्निशब्दस्य रूपान्यताभिप्रेतेति व्याख्यान्तरमाह * वृत्रेति * शब्दान्यत्वाच्चेति पदान्यत्वेन पदार्थान्यत्वप्रतिपादकं भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं अपि चेत्यादिभाष्यं लोकासिद्धानामेव गवां देवसम्बन्धनिमित्तोत्तानवहनात्मकधर्मविशेषप्रतिपादकत्वेनास्य वाक्यस्य अन्यार्थत्वलिङ्गत्वाभावादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * विदग्धेति * यथा यो विदग्धः स नैर्ऋत इति स्वरसतो विदग्धोद्देशेन नैर्ऋतत्वविधिः प्रतीयमानो व्युत्पत्तिशिष्टदेवतावरुद्धे देवतान्तरविध्ययोगाद्यो नैर्ऋतः स विदग्ध इतिवचनव्यक्त्यन्तराङ्गीकरणेन प्रकरणे सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येतेत्यत्र भाष्यकृता भग्नः तथात्र वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इतिवत् समासान्निष्कृष्य गोमात्रस्योद्देशायोगात् देवगवानां चोत्तानवहनवदसिद्धस्याविशेषात् कथं चित् सिद्धेश्चोत्तानवहनस्यापि सम्भवाच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यनेन न्यायेन प्राथम्योपात्तोत्तानवहनोद्देशप्रतीतेस्तदुद्देशेन गोशब्दवाच्यत्वविध्याश्रयणात्स्वरसतः प्रतीयमानस्य देवगवोद्देशेनोत्तानवहनविधौ भङ्गः कृत इत्यर्थः । नन्वेवं सति च उत्ताना वहन्ति ते देवानां गोशब्दवाच्या इति वेदवाक्यगतपदपौर्वापर्यालोचनेनालौकिकस्याप्यर्थस्य यूपादिवत्प्रतीतिसिद्धेर्लौकिकवैदिकशब्दार्थान्यत्वे ऽपि व्यक्त्याकृतिचिन्तोपपत्तेरपोद्धातो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह *सर्वेषां चेति* नन्वर्थावगत्यभावे कथमस्यार्थान्यथावेदकतेत्याशङ्कापातप्रतिभानेन लिङ्गमेतत्पूर्वपक्षिणोक्तं परमार्थतस्तु शब्दान्यत्वमेवार्थान्यहेतुरिति दर्शयितुमाह*माहात्वादीति*स्वाध्यायप्रवोपनीतेनैव त्रैवर्णिकेनैव शुश्रूषासाधितगुरुसम्प्रदायेनैव च माहात्म्यं वैदिकानां धर्मः यदा कदा चिद्येन केन चिद्यथा कथं चित् न माहात्म्यं लौकिकानामिति धर्मभेदः । आदिशब्दो नियतानियतस्वराद्यभिप्रायः नियतैः पदैर्वाक्यरचना वेदे लोके त्वनियतैः तद्वशात् वैदिकानीमानि पदानि लौकिकानीति व्यपदेशभेदः । वाक्यभेदनिबन्धनत्वात् व्यपदेशभेदस्य न पदभेदापादकतेत्याशङ्कानिराकर-

णार्थम् * नियतेत्युक्तम् * पदरचनात्मकत्वात् वाक्यानां पदभेदं २४४॥
विना तद्भेदायोगाद्वाक्यभेदनिबन्धनत्वे पदभेदस्येतरेतराश्रयत्वाप-
त्तेः स्वरादिनियमानियमकृतपदस्वरूपभेदनिबन्धनएव व्यपदेश-
भेद इत्याशयः। धर्मभेदव्यपदेशभेदाभ्यां शब्दानां भेदस्तद्भेदाच्चार्थाना-
नामित्यर्थः । भिन्नानां वर्णानामेकार्थप्रतिपादननिबन्धनत्वेनैकपद-
त्वस्यार्थभेदनिबन्धनत्वात्पदभेदस्य पदभेदनिबन्धनत्वे ऽर्थभेदस्येत-
राश्रयं स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थं पदभेदे कारणान्तरस्य पूर्वोक्त-
स्योपन्यासः। वनस्पते हिरण्यपर्णेति सामानाधिकरण्यनिर्देशे लोक-
सिद्धस्य वनस्पतेर्हिरण्यपर्णत्वस्यानुपलब्धिविरोधेन वक्तुमशक्य-
त्वादलौकिकस्य वस्त्वन्तरस्य हिरण्यपर्णस्य वनस्पतिशब्दवाच्यत्व-
प्रतीतेर्घृतस्य च मधुशब्दवाच्यत्वप्रतीतेर्वाक्यस्वारस्यादेव स्पष्टत्वा-
न्न तत्प्रतिपादकं भाष्यद्वयं व्याख्यातम्। सिद्धान्ते यथाभाष्यं सु-
योजमपि सूत्रमाकृत्यधिकरणपूर्वपक्षे ऽन्यथा योजयिष्यमाणत्वाद्वि-
वेकार्थं योजयति * प्रयोगेति * तेष्विति लौकिकवैदिकशब्दार्थेष्वि-
त्यर्थः। अविभागादिति सूत्रावयवावतारणार्थम् * तस्मादित्युक्त-
म् । यद्येवेतिभाष्येण प्रयोगचोदनाभावादित्यकारप्रश्लेषं विना
व्याख्यायेतरथेत्यनेनाकारप्रश्लेषेण व्याख्यानान्तरं कृतं तत्रैकत्वे ऽने-
कत्वे चोभयत्र भावप्राप्तावेकत्वे सति पुनर्वचनस्य परिसंख्यार्थत्वा-
पत्तेर्द्वितीयमेव व्याख्यानं सम्मतमिति सूचयितुमादौ व्याचष्टे *
भेदे सतीति * आद्यव्याख्यानं व्याचष्टे * एकत्वे सतीति * त-
स्मादेकशब्दत्वमिति भाष्यं सौत्रमर्थपदं शब्दस्याप्युपलक्षणार्थमिति
दर्शयितुं द्वैधार्थैकत्वपदं व्याचष्टे * अर्थैकत्वमिति * एतदेव प्रप-
ञ्चयति * शब्देति * ननु प्रयोगचोदनाभावादित्यनेनैव शब्दार्थैक-
त्वसिद्धेरविभागादित्यनर्थकं हेत्वन्तराभिधानार्थत्वे वा शब्दैक्यमात्र-
विषयत्वेनाव्यापकतया दौर्बल्याद् बलवति हेतौ प्रयुक्ते दुर्बलोपन्या-
सः क्रियते भवतीत्यनेन न्यायेन पूर्वमुपन्यस्येतेत्याशङ्क्योच्यतइति
भाष्येण पूर्वस्य प्रयोजनाभिधानार्थत्वादेतदेव हेत्वभिधानमित्युक्त-
माभाति * तस्मादिष्टापत्तिरूपहेत्वभिधानप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्याह *
प्रयोगेति * लिङ्गदर्शनबलेनात्रैको वेदवादी पूर्वपक्षी रूपभेदादिना-
न्यः शुष्कतार्किकः तत्र पूर्वं प्रतिहेतुरेव पूर्वः शुष्कतार्किकस्य त्विदं
प्रत्यवस्थानमित्याशयः। अत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी इदमभिप्रेत्याहेत्यर्थः
अविभागं पञ्चधा व्याचष्टे * तदुच्यतइति * स एवायं गोशब्दइति
प्रत्यभिज्ञानरूपप्रत्ययस्य लौकिकवैदिकशब्देष्वविभागादित्यर्थः । रू-
पाविभागादित्यनेन विलक्षणरूपाप्रतीतेरित्युक्ते घटपटयोरप्यायमा-

नत्वावस्थायां वैलक्षण्याप्रतीतावैक्याभावात्तन्मात्रेणैक्यासिद्धिमाश-
ङ्क्य *ज्ञायमानयोर्लौकिकवैदिकशब्दयोरित्युक्तम्* सादृश्यनिमित्त-
भ्रान्त्यध्यवसितैकत्ववशेनापि वैलक्षण्याप्रतीत्युपपत्तिमाशङ्क्य ज्ञाय-
मानयोरर्थयोरवश्यं कथं चिद्वैलक्षण्येन भाव्यं तदभावात्त्विह भेदो
नास्तीत्याशयः । वाक्यतत्समूहमात्रनिबन्धनस्य पदवर्णानां तदन्त-
र्गतत्वादय न पदवर्णविषयत्वस्यैते लौकिका इमे वैदिका इति व्य-
पदेशस्य वस्तुतः पदवर्णेषु विभागाभावादित्यर्थः । वस्तुतो वा-
क्यनिबन्धनस्तत्समूहनिबन्धनो वा ऽयं व्यपदेशः तदन्तर्गतनिमित्तया
तु भ्रान्त्या पदवर्णविषयत्वमनेनोपात्तमित्यौपाधिकत्वान्नासौ पदव-
र्णानां भेदमापादयतीत्याशयः । शब्दानां प्रतिनियतविलक्षणाभिव्यञ्ज-
काभिव्यङ्ग्यत्वनियमात्तदभावो वाऽत्राभेदहेतुरुक्त इति * तथेत्यने-
नोक्तम् * लक्षणेत्यनेन लक्षणाभेदो लक्ष्याभेदे*हेतुरुक्त इत्यु-
क्तम् * छन्दसि भाषायां चेति विशेषणेन भिन्नलक्षणलक्षितानां
सिद्धान्तिनापि भेदाभ्युपगमात्तद्व्यावृत्तिसूचनार्थम् * बहुतरे-
त्युक्तम् * अत इत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * प्रत्यक्षेति *
तांश्चेति भाष्यं चकारेण शब्दैक्यमर्थैक्ये हेतुं सूचयतीति व्याचष्टे *
प्रकेति * यथोक्तमिति भाष्येण लिङ्गदर्शनान्यनुभाष्य भास्तिवचन-
मित्यादिनोत्तानवहनानुवादेन गोशब्दवाच्यत्वविधित्वमस्य निराकृ-
त्य गवानुवादेनोत्तानवहनविधित्वमुक्तं तद्व्याचष्टे * यथाश्रुतेति *
गोमधुवनस्पतिशब्दानां वार्थान्तरद्योतिका श्रुतिरुपन्यस्ता सा न्या-
यसिद्धार्थैकत्वाविरोधेन प्रयोजनेनोत्तानवहनादिगुणमात्रा नातः
परा व्याख्येयेत्यर्थः । अनन्तरोक्तार्थैकत्वसाधकशब्दैकत्वलक्षण-
न्यायपरामर्शार्थं यथाश्रुतत्वं लोकसिद्धत्वं विशेषणमुक्तम् । न च
गुणमात्रान्यत्वेनार्थान्यत्वं भविष्यतीति दृष्टान्तपूर्वकमाह * यथा
२४५।१ हीति * अस्तु वा गुणान्यत्वेन देवसम्बन्धिनां गोमधुवनस्पतीनां
भेदः तथाप्यगृहीतसम्बन्धत्वेन तेषां वाच्यत्वायोगाद्वैदिकानामपि
गवादिशब्दानां लौकिका एवार्था इति मत्वाह * न चेति * द-
क्षिणादिसाधनत्वेन च विहितानां गवां देवसम्बन्धिनामसत्त्वेन
दातुमशक्यत्वान्मनुष्यसम्बन्धितैव निश्चीयत इत्याह * मनुष्येति*
देवसम्बन्धिनश्च वनस्पतेर्मेरुगतस्य गुणान्यत्वेन लौकिकवनस्पतितो
भेदे ऽपि कर्मभूमिगतयज्ञसाधनत्वायोगाद्वैदिकस्यापि वनस्पतिश-
ब्दस्य लौकिक एवार्थ इत्याह * एवमिति * लौकिकस्य च घृ-
तस्य देवसम्बन्धान्मधुत्वेन लौकिकान्मधुनो भेदे ऽपि देवसम्बन्धा-
पादितरसवीर्यविपाकात्पूर्वं घृतस्य मधुत्वाभावेन मधुपर्कादिसाध-

त्वायोगाद्वैदिकस्यापि मधुशब्दस्य लौकिक पदार्थ इत्याह * यत्त्वि-ति * सर्वेषां च वैदिकशब्दार्थानामन्यत्वे सत्युत्तानादिशब्दार्थाना-मप्यज्ञानाच्च तदनुवादेन गवादिशब्दवाच्यत्वं विधातुं शक्यमिति प्रतिपादनार्थं यदि चान्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मधुगुण-मात्रान्यतापरत्वे कार्योपयोगाभावाद्वाक्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्का-निराकरणार्थं न चेति भाष्येण स्तुत्यर्थत्वमुक्तं तत्र निरालम्बनस्तु-त्यनुपपत्तिमाशङ्क्यालम्बनमाह * अत इति * लौकिकानामेव गवादीनां यज्ञादौ विनियुक्तानामिह स्वर्गे घे त्वालोकं गमयिष्याम इत्यादिदर्शनेन स्वर्गलोकप्राप्तेर्देवसम्बन्धप्रभावादुत्तानवहनाद्यलौ-किकगुणान्तरप्राप्तिर्भविष्यतीत्याशयः। स्वर्गगमनाभावे ऽपि वा भू-मिगतानामेव गवां देवाश्च याभिर्यजते ददाति च वा ज्योगित्ताभिः स च ते गोपतिः सहेत्यादिदर्शनाद्देवोद्देशेन स्वकानां दुःखसागर-तारणार्थत्वावगतेरुत्तानवहनत्वादिगततारणगुणयोगेनोत्तानवहनप्र-तिपादनमित्यालम्बनान्तरमाह * अथ चेति * यद्वोत्तानवहनाभावे ऽपि देवानां तथा प्रतीतिस्तदालम्बनमुत्तानवहनप्रतिपादनमित्यालम्ब-नान्तरमाह * पृथिवीति * इहैवशब्दोत्तानवहनप्रतिपादन-मित्यत्राप्यतीतेनान्वयः कथं देवानामुत्तानवहनदर्शनमित्यपेक्षा-यां * पृथिवीगोलकत्रैलोक्यभ्रमणादिनेत्युक्तम् * पृथिवीगोलक-स्य भ्रमणे किं प्रमाणमित्यपेक्षायां * पुराणोक्तेनेत्युक्तम् * ननु सत्यपि भ्रमणे कथमुत्तानवहनदर्शनमित्यपेक्षायामाह * यथैवेति * अधोदेशस्योपरिदर्शनं परिवर्त्तनं विप्रतीपीभावं विना न युक्तमिति भूमेर्विप्रतीपीभावात्तद्गतानां गवामुत्तानवहनदर्शनमुपपन्नमित्यर्थः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * यदेति प्रकृत-विचारानुसन्धानभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * श्रोतृबुद्धिप्रथनाय पक्षान्तराण्यपि दर्शयितुमौचित्यप्रतिज्ञां तावत्करोति * त्रौ चेति * यद्यपीत्यनेन भाष्यकारो ऽपि पदोच्चारणानर्थक्यं तत्र व्यक्तिरर्थो-ऽन्यत्राकृतिरिति भाष्येणोभयपक्षमस्तु विशेषणत्वेनाकृतिं वक्ष्यति विशेष्यत्वेन व्यक्तिमित्यनेन चाकृतिविशिष्टायामाकृतौ वर्त्ततेत्य-नेन च व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षं दर्शयिष्यतीति सूचितं तानि दर्शयितुं जातिव्यक्त्योस्तावदष्टपक्षीमुद्दिश्यते * नियोगेनेति * नियोगश-ब्देन च नियमं विना पक्षद्वयं विशिष्टवेत्यनेन च पक्षद्वयमुक्तम् एतेषामेवाष्टानां पक्षाणां परस्परव्यतिकरेणापरान् षण्णवतिपक्षान् सूचयितुमाह * एत इति * जातिव्यक्त्योरेवोद्दिष्टानां नियमादि- २४६।१ पक्षाणां लिङ्गादिसिद्धिनियोगेन संहतात्मभिरसंहतात्मभिश्च सह

सम्प्रधार्यो विविक्तोद्देशेन परस्परव्यतिकरेण चापरांश्चतुर्दश चतुःशतानि च पश्चात् वक्तुं योजना कार्येत्याह * लिङ्गेति * नियोगेनेति श्लोकं व्याचष्टे * प्रथम तावदिति * एते पक्षा इति श्लोकार्धं व्याख्यातुं षण्णवतिपक्षानाह * तथेति * द्वाभ्यामित्यनेन विशेषणविशेष्यभावनिरपेक्षाभ्यां व्यक्त्याकृतिभ्यां समुच्चिताभ्यां विशिष्टः सम्बन्धो गोशब्दस्यार्थ इति चतुर्थः पक्षो लाघवायान्ते दर्शित इत्येकादशपक्षी । किमाकृत्यैव विशिष्टसमुदायः किं व्यक्त्यैवाथाकृत्या व्यक्त्या वाथ सम्बन्धेनार्थाकृतिविशिष्टया व्यक्त्याथ व्यक्तिविशिष्टयाकृत्या अथ व्यक्त्याकृतिभ्यां परस्परविशिष्टाभ्यामथ विशेषणविशेष्यत्वनिरपेक्षाभ्यां समुच्चिताभ्यां व्यक्त्याकृतिभ्यां परस्परविशिष्टाभ्यामथ विशेषणविशेष्यत्वनिरपेक्षाभ्यां समुच्चिताभ्यां व्यक्त्याकृतिभ्यामिति द्वितीया किमाकृत्यैव विशिष्टः सम्बन्ध एव गोशब्दस्यार्थः अथ समुदाय एवाथ सम्बन्धो वा समुदायो वाप्यसम्बन्धश्च समुदायश्च उत व्यक्त्यैव विशिष्टः संम्बन्ध एवाप्यसमुदाय एव अथ विकल्पो ऽथ समुच्चयविशिष्टयाकृत्या किं व्यक्तिः अथाकृत्या ऽथ वा विशिष्टः सम्बन्ध एव । अथ समुदाय एव अथ विकल्पो ऽथ समुच्चयः । अथ एव समुदायेन विशिष्टः सम्बन्ध एवाथ सम्बन्धेन विशिष्टः समुदायएवाथ विकल्पो ऽथ समुच्चयः किमाकृतिविशिष्टया व्यक्त्या विशिष्टः सम्बन्ध एवाथ समुदाय एवाथ विकल्पो ऽथ समुच्चयः । अथोभाभ्यां परस्परविशिष्टाभ्यां विशिष्टः सम्बन्ध एवाथ समुदाय एवाथ विकल्पो ऽथ समुच्चयः । अथोभाभ्यां स्वतन्त्राभ्यां विशिष्टः सम्बन्ध एवाथ समुदाय एवाथ विकल्पो ऽथ समुच्चय इति चतस्रो ऽष्टपक्ष्यः सम्बन्ध एवंत्येवकारेण प्रतियोगिभूतेन समुदायेन सह नियोगविकल्पसमुच्चयरूपपक्षचतुष्टयसूचनात् पूर्वोक्ताभ्यां सह षट् भवन्ति सम्बन्धवत्समुदायमपि प्रत्याकृत्यादेर्विशेषणत्वपक्षः. पूर्ववत्सम्बन्धविशिष्टसमुदायपक्षमात्रातिरिक्तत्वेन योज्या इत्यर्थः । किं सम्बन्धविशिष्टसमुदायपक्षमात्रातिरिक्तत्वेन योज्य इत्यर्थः । किं सम्बन्धेनैव विशिष्टाकृतिरित्याकृतिग्रहणस्य व्यक्त्युपलक्षणार्थत्वात्किं सम्बन्धेनैव विशिष्टा व्यक्तिर्गोशब्दार्थो ऽथ समुदायेनैव विशिष्टाथ विकल्पमानाभ्यामुत समुच्चिताभ्यामित्यपरपक्षचतुष्टयीसूचनेन सप्तम्यष्टपक्ष्युक्ता तथैतद्विशिष्टापेक्षितत्त्वब्देन सम्बन्धसमुदाययोः परामर्शादष्टम्युक्ता किमाकृतिविशिष्टसमुदायविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ व्यक्तिविशिष्टसमुदायविशिष्टाकृतिरेवाथ विकल्प उत समुच्चय इति

सम्बन्धवत्समुदायमपि व्यक्त्याकृत्योर्विशेषणविशेष्यभावयोजनात् नवमयुक्ता सम्बन्धवत्समुदायस्यादिविशेषणात्वयोजनाद्दशमी सम्बन्धवत्समुदायमपि प्रत्यादिविशेषणयोर्व्यक्त्याकृत्योर्नियोगादिपक्षचतुष्टययोजनादेकादशी विशेष्यविशेषणयोर्व्यक्त्याकृत्योर्नियोगादिपक्षचतुष्टयकल्पनायाम् आदिविशेषणत्वेन सम्बन्धवत्समुदायस्यादिविशेषणत्वयोजनाद् द्वादशी इति परस्परव्यतिकरेण षण्णवत्यष्टपक्षया सह चतुः शतं पक्षा भवन्ति लिङ्गकारकसंख्याभिरिस्थिनेन सूचितानपरांश्चतुर्दश चतुःशतानि पक्षी संक्षेपेण दर्शयति*एवं जातिलिङ्गयोरिति * किं लिङ्गमेव गोशब्दार्थो ऽथ लिङ्गं वाथ जातिर्वाथ लिङ्गं च जातिश्च अथ जातिलिङ्गयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथ लिङ्गविशिष्टा जातिः । अथ जातिविशिष्टं लिङ्गमित्याद्यामष्टपक्षीं दर्शयित्वा किमाकृत्यैव विशिष्टः सम्बन्धो लिङ्गेनैव चेत्यादिव्यक्तिस्थाने लिङ्गं प्रक्षिप्य परस्परव्यतिकरेण षण्णवतिपक्षयोजनया चतुः शतं रचयितव्यम् । कारकस्य जात्या सम्प्रधारणे द्वितीयं चतुः शतम् । संख्यायास्तृतीयम् । लिङ्गस्य व्यक्त्या सह सम्प्रधारणे चतुर्थं कारकस्य पञ्चमं संख्यायाः षष्ठं लिङ्गसंख्यायुगलस्य जात्या सह सम्प्रधारणात् सप्तमं लिङ्गकारकयुगलस्य अष्टमं संख्याकारकयुगलस्य व्यक्त्या सह सम्प्रधारणे दशमं लिङ्गकारकयुगलस्यैकादशम् । संख्याकारकयुगलस्य द्वादशम् । लिङ्गादित्रयस्य जात्या सह सम्प्रधारणे त्रयोदशं व्यक्त्या सह चतुर्दशमितिन्यायेन चतुःशतेन सह पञ्चदश चतुःशतानि । षष्ठाधिकं सार्द्धपक्षसहस्रं भवति ग्रन्थस्त्वेवं योज्यः । जातिव्यक्तिविषयैर्नियोगादिभिरष्टभिः पक्षैर्विकल्पिताः परस्परव्यतिकरेण कल्पिता ये ऽन्ये षण्णवतिः पक्षास्तेषामाद्यैरष्टभिः सह समुच्चितानां प्रत्येकं लिङ्गादीनां जात्या सह सम्प्रधारणायामुत्थानं दर्शयित्वा व्यक्त्या सह दर्शयितव्यं तथा लिङ्गसंख्यादियुगलानि व्यतिकरेण कल्पयित्वा लिङ्गादिसहितैकैकजात्यक्तिविषयापेक्षया विकल्पा दर्शयितव्याः । लिङ्गादीनां कियतां जात्या व्यक्त्या वा सम्प्रधारणेत्यपेक्षायां प्रत्येकमेकैकेन द्वाभ्यां युगलीभूताभ्यां त्रिभिश्च लिङ्गादिभिः सहिताया एकैकस्या जातेर्व्यक्तेश्च * विकल्प्य इत्युक्तम् * ननु लिङ्गादीनां प्रत्ययार्थत्वात्प्रातिपदिकवाच्यत्वेन चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य * त्रियोगेत्युक्तम् * स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्त्ततइति व्याख्यादर्शनाद्वैयाकरणैस्तावज्जातिव्यक्तिवल्लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतेष्टेति त्रिकप्रातिपदिकार्थवाचित्वात्ते त्रियोगाः निपातोपसर्गवत्प्रत्ययस्यापि द्योतकमात्रत्वेन

२४७।

वाचकत्वाभावात्संख्याकारकयोरपि प्रातिपदिकार्थत्वं ये ऽभ्युपगच्छन्ति ते पञ्चकप्रातिपदिकार्थवाचित्वात्पञ्चयोगास्तन्मताश्रयणेने मे विकल्पा इत्यर्थः । सम्बन्धसमुदायानपेक्षत्वे वा लिङ्गादित्रयेण सह जातिव्यक्त्योर्योगस्तदपेक्षत्वे पञ्चभिरिति व्यवस्थया विकल्पविषयप्रदर्शनं, ये तु वैयाकरणाः शब्दस्वरूपस्यापि वाच्यत्वमिच्छन्ति तन्मतेन तस्यापि जातिव्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकसंख्याभिःसंहतासंहतात्मभिः सह सम्प्रधारणेन त्रिपष्ठचष्टपक्षीभिश्चतुरुत्तराणि पञ्चशतानि पक्षान्सूचयितुमाह * पचमिति*षट्कैः सहेति द्वितीयेन सहशब्देन सप्तकसाहित्यं विवक्षितं जात्यादिभिः सप्तभिरेकैकशो द्विकैस्त्रिकैश्चतुष्कैः पञ्चकैः षट्काभ्यां चैत्यैतैः सप्तकेन सहितैः सह शब्दस्वरूपस्य विकल्पनेत्यर्थः । किं जातिरेव गोशब्दार्थो ऽथ गोशब्दस्वरूपमेवाथ जातिर्वा शब्दस्वरूपं वाथ जातिश्च शब्दस्वरूपं च अथ सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथ जातिविशिष्टस्वरूपं स्वरूपविशिष्टा वा जातिरित्येवमेकैकशः सप्ताष्टपक्षीदर्शयि-

[illegible] सम्बन्धजातिसमुदायजातिलिङ्गजातिकारक-

सम्बन्धकारकसम्बन्धसंख्या[illegible] कारकलिङ्गसंख्याद्विकाभ्यां कारकसमुदायसंख्याद्विकैस्त्रिभिर्लिङ्गकारकलिङ्गसंख्याद्विकाभ्यां कारकसंख्याद्विकेनैकेनैकविंशतिरष्टपक्ष्यो दर्शयितव्याः । जातिव्यक्तिसम्बन्धजातिसम्बन्धसमुदायजातिसमुदायलिङ्गजातिलिङ्गकारकजातिकारकसंख्यात्रिकैः पञ्चभिः व्यक्तिसम्बन्धसमुदायव्यक्तिसमुदायलिङ्गव्यक्तिलिङ्गकारकव्यक्तिकारकसंख्यात्रिकैश्चतुर्भिः सम्बन्धसमुदायलिङ्गसम्बन्धलिङ्गकारकसम्बन्धकारकसंख्यात्रिकैस्त्रिभिः समुदायलिङ्गकारकसमुदायकारकसंख्यात्रिकाभ्यां द्वाभ्यां लिङ्गकारकसंख्यात्रिकेनैकेन पञ्चदशजातिव्यक्तिसम्बन्धसमुदायजाति-

[illegible] समुदायलिङ्गकारकजातिलिङ्गकारकसं-

[illegible] व्यक्तिसमुदायलिङ्ग-

सम्बन्धसमुदायलि-

[illegible] द्वाभ्यां समुदायलि-

[illegible] सम्बन्धसमुदायलिङ्ग-

[illegible] संख्याप-

[illegible] द्वा-

[illegible] व्यक्ति-

[illegible] भ्यां सम्बन्धसमुदा[illegible]

सम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकजातिसम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकसंख्या-पट्काभ्यां द्वाभ्यां व्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकसंख्यापट्केनै-केन तिस्रः सप्तकेन वैकेति पट्पञ्चाशदष्टपक्षयः प्रथमाभिः सप्ताभिः सह त्रिषष्टिरष्टपक्ष्यश्चतुरुत्तराणि पञ्चशतानि पक्षाः पूर्वगणितेन प-ञ्चचधिकेन सार्द्धेन पक्षसहस्रेण सह चतुःपञ्चचधिकं पक्षसहस्रद्वयं भवति । परस्परव्यतिकरादेतेषां बहवो ऽपरा सम्भवन्तो ऽपि नो-च्यन्ते ग्रन्थगौरवभीतितः । नन्वेतेषां पक्षाणां विशेषणविशेष्यभा-वसंहतान्यत्वे ऽपि स्वरूपनिष्कर्षाभावेन भेदेनाभावान्न भेदेनोपन्या-सो युक्त इत्याशङ्क्याह * एते चेति * यथा जात्यादीनां निष्कर्षा-भावे ऽप्यन्वयव्यतिरेकप्रसूतया भेदबुद्ध्या भेदस्तथैषामपि पक्षाणां स्वरूपभेदाभावान्निष्कर्षाभावे ऽपि विशेषणविशेष्यभावाद्यन्वयप्रसू-तमाभेदबुद्ध्या भेदो भविष्यतीत्यर्थः । ननु सत्यपि भेदे प्रत्यक्षादि नैतावतां भेदानामग्रहणात्कथं तत्पूर्वकशब्दविषयतैतावतां भेदानां विचार्यते इत्याशङ्क्याह * सर्वत्रेति * प्रत्यक्षेणेन्द्रियसंयुक्तद्रव्य-धर्म्मतत्समवेतजातिगुणक्रियातत्समवेतगुणत्वादिसामान्यग्रहणाद-नुमानेन च स्वव्यापकाग्नितद्गतौष्ण्यभास्करत्वादिग्रहणादनेका-त्मकवस्तुप्रतीतेर्विवेकाभावात्स्तोकभेदप्रतीतिः शब्दस्य तु स-र्वात्मकवस्तुविषयतायामेकेनैव गोशब्दादिना सर्वात्मकवस्तु-प्रतीतिसिद्धेः शुक्लादिशब्दानर्थक्यापातादेकैकांशनिष्ठष्टशक्ति-कत्वेनांशान्तराणां लक्षणात्सिद्धत्वादवाच्यत्वावगते सू-क्ष्मांशविवेचकतया सर्वभेदबोधकत्वं युक्तमित्याशयः । ननु सामा-न्यविशेषबाधादेर्जातिव्यक्तिवाच्यत्वविचारमात्रसिद्धेः पक्षान्तरा-णि निष्प्रयोजनत्वान्न कार्याणीत्याशङ्क्याह * पदादिति * शङ्क्य-मानसर्ववाच्यान्तरविप्रतिपत्तिनिरासं विना वाच्यतत्त्वानवधारणा-न्न पदार्थावधारणपूर्वकवाच्यार्थावधारणसिद्धिरित्याशयः । सौ-कार्यार्थं पूर्वोत्तरपक्षविभागमाह * अत्र चेति * नन्वेतावतां पक्षाणां विद्यमानत्वेन सप्रयोजनत्वेन च भाष्यकारानुपन्यासे किं कारणमित्या-शङ्क्याह * व्यक्ताविति * अन्वयव्यतिरेकावगम्यसामान्यमात्रशक्त्य-पर्यालोचननिबन्धनत्वसाम्यात् व्यक्तिपक्षे दर्शिते सम्बन्धादीनामपि वाच्यत्वं कस्मान्न स्यादित्याशङ्कोत्थानात्तत्पर्यालोचनेन च व्यक्ति-पक्षे निराकरणसिद्धेर्न भाष्यकृतोपन्यस्ता इत्यर्थः । नन्वनुपन्यासाद्भा-ष्यकृतो सत्त्वाभिप्रायो निष्प्रयोजनत्वाभिप्रायो वा कस्मान्न कल्प्य-तइत्याशङ्क्याह * नचेति * सद्भावप्रयोक्तत्वाज्ञानयोरभिप्राययोर्म-ध्ये कश्चित्सम्भवतीत्याशयः । एतस्माद्भाष्यकाराप्रदर्शनात्कारणा-

दित्यर्थः । नन्वेवं सति व्याख्यातृभिरुपपत्तयो ऽपि सर्वेषु पक्षेषु
४८।१ प्रत्येकमुपन्यस्योपन्यस्य निराकार्या इत्याशङ्क्याह * दर्शितेष्वपी-
ति * शब्दशक्त्यपर्यालोचनस्य पूर्वपक्षबीजस्य सर्वेषु तुल्यत्वादि-
त्याशयः । का पुनरिति भाष्येणाकृतिव्यक्त्योः प्रश्नपूर्वकं स्वरूप-
निरूपणं कृतं तस्य प्रयोजनमाह * ततश्चेति * विषयावधारणं
विचारमुखं, ननु सम्बन्धादीनामपि विचारविषयत्वात्किमिति स्व-
रूपं न निरूपितमित्याशङ्क्य प्राधान्येनाकृतिव्यक्त्योरेव विचारवि-
षयत्वमनन्तरोक्तं ततश्चेत्यनेन कारणतया परामृष्टम् । आकृतिस्व-
रूपनिरूपणस्य पौनरुक्त्यमाशङ्कते * नन्विति * परिहरति * सत्य-
मिति * मात्रशब्दं सर्वसामान्यव्याप्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुं भाष्यपाठ-
पूर्वकं सामान्यानि विभजति * द्रव्येति * प्रथमशब्देन परशब्दः
कुतश्चिद्व्याकृतत्वात्सर्वसामान्योक्त्याभिप्रायेण व्याख्यातः । गु-
णत्वकर्मत्वयोरादिशब्देनोपादानं द्रव्यत्वावान्तरसामान्यानि वि-
भजति * पुनरिति * वायुत्वादीनां भिन्नतेत्यर्थः । पृथिवीत्वस्य
तद्भेदघटत्वादिसामान्योक्त्या ज्ञातुं शक्यत्वादनुपन्यासः । मनोभेद-
स्य चात्मभेदाधीनत्वादात्मत्वसामान्योक्त्यैव मनस्त्वसामान्यसिद्धे-
रनुपन्यासः । पृथिवीत्वावान्तरसामान्यान्यवधिभेदेन विभजति
* पृथिवीत्वादिति * पृथिवीत्वात्परं पाश्चात्यं घटत्वं घटव्यक्तिषु
समाप्य एतेषु घटत्वं तद्व्यक्तिष्वन्यं सामान्यमित्यर्थः । घटत्वादी-
न्यन्यानि पृथिवीत्वावान्तरसामान्यानि घटत्वेनैव व्याख्यातानि
वृक्षत्वात्तु पृथिवीत्वावान्तरसामान्यात्परं शिंशपात्वाद्येवान्त्यं सामा-
न्यमित्याह * वृक्षत्वादिति * शरीरत्वात्परं गोत्वादीत्याह * शरी-
रत्वाच्चेति * मनुष्यत्ववाची पुंस्त्वशब्दः गोत्वात्परस्य सामान्य-
स्याभावात्तत्त्यागेनाश्वत्वात्परं वाजिकत्वाद्यन्त्यं सामान्यमित्याह *
वाजिकत्वादि चेति * ननु कर्कत्वशोणत्वादेरप्यवान्तरसामा-
न्यस्य भावात्र वाजिकत्वादेरन्त्यतेत्याशङ्क्य * कर्कादिस्त्विति *
अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लाद्यवान्तरसामान्यं कर्कत्वं रक्ताद्यवान्तरसा-
मान्यं शोणत्वमित्यर्थः । हस्तित्वात्परा भद्रादिजातयो ऽन्त्या इत्याह *
हस्तित्वादिति * आदिशब्देन मृगजात्युपादानं ताश्च दिङ्नागकुलजा-
तास्वेव हस्तिव्यक्तिषु वर्तन्त इति दिङ्नागकुलशब्देनोक्तम् । मनु-
ष्यत्वात्परो ऽवान्तरसामान्यभेदो ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणत्वसामान्यावा-
न्तरभेदात्कौण्डिन्यत्वादौ सामान्ये समाप्यत इत्याह * पुंस्त्वादि-
ति * द्रव्यावान्तरसामान्यानि विभज्य गुणकर्मावान्तरसामान्या-
नि विभक्तुमाह * तथेति * गुणत्वस्य रूपतादि यदवान्तरसामान्यं

कर्मत्वस्य च जन्मतादि ततः परं यच्छुक्लत्वादिरूपावान्तरसामान्यं
तच्छुक्लत्वादिसामान्यव्यक्तिभूतेषु भासुरधूसरादिषु गुणेषु प्रतितिष्ठतीति समाप्यते। शुक्लत्वादेः परं सामान्यं नास्तीत्यर्थः । ये तु शुक्लत्वाद्यवान्तरसामान्यस्य कर्कत्वादेर्व्यक्तिभूता गुणास्तेषु शुक्लत्वादि
न प्रतितिष्ठतीति विशेषसूचनार्थस्तच्छब्दः । असिद्धस्य कर्तुः स्वात्मलाभफलकव्यापारसामान्यं जन्मत्वं सिद्धस्य कर्तुरनात्मलाभफलकव्यापारसामान्यं * यागत्वादिशब्देनोक्तम् * कर्मत्वावान्तरसामान्यस्य जन्मत्वस्यावान्तरसामान्याभावात्तत्त्यागेनान्यात्मलाभफलकसिद्धकर्तृव्यापारात्मककर्मावान्तरसामान्यानि यागत्वादीनि
विभजति * कर्मणामपीति * कर्मावान्तरसामान्यं यागत्वादि
यजतिददातीत्यादिभिर्धातुभिर्विभागेनोक्तमित्युक्तेन यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु डुदानादनयोर्डुदाञ्दानइति त्रयाणामपि दानवाचित्वेन पर्यायतया स्मृतत्वात्कथं विभागार्थहेतुतेत्याशङ्क्यापर्यायेत्युक्तं प्रक्षेपपरस्वत्त्वापादनवाचित्वेन लोकतो ऽर्थभेदावगतेर्व्याकरणस्य शब्दान्वाख्यानमात्रार्थत्वेनार्थतात्पर्याभावात्स्वत्त्वनिवृत्त्यंशोपलक्षणमात्रार्थत्वेन च यजिजुहोतिस्मृत्योर्दानशब्दोपपत्तेर्दानपर्यायस्मृत्योत्सारणमिव त्यागत्वादेरप्यवान्तरविभागो ऽभ्यासादिभिः
क्रियतइत्याह * प्रविभज्यतइति * विधानशब्देनासकृद्विधिरभ्या- २४९।१
सो * नासकृच्छ्रुतिमात्रमित्युक्तम् * संख्योत्पत्तिगता द्व्यादिका संख्या ऽप्यन्यालिङ्गैव गुणो पूर्वसंयोगार्हः अनुपादेयसम्बन्धसचिवो सन्निधिः प्रकरणान्तरं। ननु यागत्वादिजात्यभ्युपगमे,यजत्यादीनामपि विचारविषयत्वोपपत्तेर्जातिशब्दा एव चिन्त्यतइति
किमित्युक्तमित्याशङ्क्याह * अन्ये त्विति * कर्म्मणामेव यागहोमादिरूपेण भेदो न यागादीनां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादिरूपेणेति
येषां मतं तदभिप्रायेण जातिशब्दानामेवोदाहरणतोक्तेत्याशयः। किं
तेषां यागादिभेदाभावभ्रान्तौ कारणमित्यपेक्षायामपि वा व्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च गोत्ववदैककर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववदिति
.षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रगतमैककर्म्यशब्दं भ्रान्तिकारणं दर्शयितुमाह * अपि चेति * ऐकशब्दोक्तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य सादृश्यनिमित्तत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकरूपाभेदात्तत्प्रतिपादकयज्यादिशब्दाभेदाच्च कर्मभेदे प्रमाणाभावान्न सादृश्य
* निमित्तता युक्तेत्युक्तम् * द्रव्यान्तरेण नीवारादिना कृतस्य कर्म्मणो व्रीह्यादिद्रव्यकाद्दर्शपूर्णमासादेर्यागाद्भेदापत्तेर्न प्रतिनिध्युपादानं युक्तमिति प्रतिपादनार्थेन क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे वि-

भागः स्यादिति पूर्वपक्षसूत्रेणोक्तमाश्रयभेदेन भेदं निराकर्तुं गोत्ववदिति दृष्टान्तितं यथा सत्त्वस्य गोत्वादेः पदार्थस्य गौरित्याद्यभिन्नं नामधेयमभेदापादकं तथा प्रतिनिधिनिष्पादिते ऽपि कर्मणि दर्शपूर्णमासादिनामधेयं याज्ञिकैः प्रयुक्तमभेदापादकमिति युक्त्यन्तरम्। प्रत्यभिज्ञानेनैवैक्ये सिद्धे ऽभ्युच्चयमात्रत्वाभिप्रायेणोपन्यस्तम्। प्रतिनिधिनिष्पादितकर्मविषयस्याप्यस्य न्यायस्य विध्यन्तरविहितेष्वपि तुल्यत्वं मन्वानानामभिप्रायेणैतदुदाहृतम्। एवं सामान्यानि विभज्य सर्वव्याप्त्यर्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * मन्वाकृतिशब्दस्य संस्थानवाचित्वमक्षपादाद्युक्तं परित्यज्य जातिवाचित्वं किमित्युक्तमित्याशङ्क्याश्वादिषु द्रव्येषु गुणकर्मसु चाभावादित्याह * नेति * क्व पुनः संस्थानमस्ति क्व वा नेत्यपेक्षायामाह * सर्वेषु हीति * पार्थिवेषु स्वाभाविकं संस्थानम् अग्नेर्ज्वलनादिन्धनसंस्थानानुसारिसंस्थानभेददर्शनात्तोयस्य चाधारभूतपात्रसंस्थानानुसारिसंस्थानभेददर्शनाद् घटाद्यवच्छिन्नाकाशस्य चावच्छेदकघटादिसंस्थानानुसारिसंस्थानभेददर्शनात् वायोश्च घटाद्यवच्छिन्नाकाशसंचारिणो घटादिसंस्थानानुसारिसंस्थानभेददर्शनादौपाधिकं यद्यपि क्व चिद् बुद्बुदकोर्ध्वगतज्वालादौ पार्थिवद्रव्यपरिग्रहाभावे ऽप्याकारः संस्थानापरपर्यायः प्रतीयते तथापि विलक्षणाकारस्याप्यग्नितोयव्यक्तिष्वग्नितोयशब्दप्रयोगान्नैकशब्दवाच्यत्वयोग्यः सर्वाग्नितोयव्यक्त्यनुवृत्तैक आकारश्च पदरचनात्मकसंस्थानशब्दवाच्यो यो ऽभिधेयाकृतिलक्षणः स्यादित्यनुवृत्तिशब्देन सूचितम्। कल्प्येतेत्यनेनौपाधिकत्वं दर्शितम्। दिगादीनां तु न स्वाभाविकं संस्थानं नाप्यौपाधिकमित्यर्थः। नन्वनुगतैकाकारप्रत्ययवेद्यत्वाज्जातिरप्याकाराभावे न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सामान्येति * संस्थानाख्याकाराभावे ऽप्येकाकारप्रत्ययवेद्यः सर्वस्वव्यक्त्यनुगतो विजातीयेभ्यो व्यावृत्तो निरालम्बनबुद्ध्ययोगाद् ब्राह्मण्यादिवदपह्नोतुं शक्य इत्याशयः। सर्वेषु स्वविशेषेष्वनुवृत्तिरेव रूपं यस्येति विग्रहः उपसंहरति * तस्मादिति * नन्वाकृत्यादिषु संस्थानासम्भवे ऽपि गवादिषु सद्भावाद् गवादिशब्दानां संस्थानात्मकाकृतिवाचित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * संस्थानस्य चेति * नानाव्यक्त्यनुगतनित्यसामान्याभ्युपगमात्संस्थानस्याकृतित्वे सामान्यं वाच्यमिति व्यवहारो न युज्यत इत्यर्थः। संस्थानसामान्यस्याकृतिलक्षणत्वेन गोरश्वाद्याकृतीनां वैलक्षण्यं सिद्ध्येदित्याह * अथेति * नन्ववान्तरसंस्थानसामान्यस्याकृतित्वाभ्युपगमात् सङ्करापत्तिरित्याशङ्क्याह * न

धेति * गोशब्दालम्बनत्वासम्भवे कारणमाह * तस्य हीति * न-
न्वेवं सति संस्थानस्याकृतित्वशङ्काकारणाभावात् किं तन्निराकर-
णार्थेन सर्वसामान्यानामाकृतित्वाभिधानेनेत्याशङ्क्याह * तेनेति *
येन संस्थानस्याकृतित्वं न युक्तं तेन निराकृतामिति तेनेत्यस्य योज-
ना शङ्कोपोद्वलनाय दृष्टान्ताभिधानम्। ननु सामान्यशब्देनैव सं-
स्थानशङ्कानिवृत्तिसिद्धेः सर्वसामान्यव्याप्त्यर्थो मात्रशब्दो ऽनर्थ-
क इत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * सर्वं सामान्यमाकृतिरित्यभिप्रे-
त्य यो मात्रशब्दः प्रयुक्तः सो ऽतः शङ्काव्यावर्तनात् कारणा-
च्छङ्काव्यावृत्त्यर्थमिति यावदिति योज्यम्। ऊहितशङ्कानिवृत्त्यर्थश्च-
कारः व्यक्तौ च सर्वशब्दानां वाच्येहाकृतित्वेन विवक्षिता न सा-
मान्यान्तराणीति शङ्कान्तरनिराससूचनार्थो वा व्यक्तिस्वरूपनिरू-
पणार्थस्यासाधारणेति भाष्यस्यान्येषां व्याख्यानं दूषयितुमुपन्य- २५०।१
स्यति * असाधारणेति * गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययस्य सामान्या-
ख्यानुवृत्ताकारविषयत्वाच्छाबलेयो बाहुलेय इति अनेकाकारप्रत्य-
यस्य च विशेषाख्यव्यावृत्ताकारविषयत्वाच्च तद्व्यतिरिक्ताकारिभू-
तवस्तुसद्भावे प्रमाणमस्तीति व्यक्तिशब्दस्य विशेषसमूहवाचित्वेन
वृक्षा वनमितिवद्वचनभेदे दोषाभावाद्वृक्षाणामाश्रयो वनमितिव-
दाश्रय (विशेषाणामाश्रयो व्यक्तिरिति अन्येरुक्तानाभाष्यस्तु व्यव-
हारस्य वृक्षाणामाश्रयो वनमितिवदुपपत्तेरित्यर्थः') व्यपदेशोपपत्तेः
कर्म्मधारय एव युक्त इत्याशयः।

आविर्भावतिरोभावधर्म्मकेष्वनुयायि यत्।
तद्धर्मि यत्र वा ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद् भवेद्॥

इत्यनेन न्यायेन प्रत्यक्षसूत्रावयवानुवृत्तव्यावृत्तव्यतिरिक्तस्य
धर्म्मिणः साधितत्वात्तदपह्नवो न युक्त इत्यभिप्रायेण दूषयति
* तदिवाति * साधारण्यत्वविशेषाणां नासाधारण्यव्यक्त्यारम्भकत्वं
युक्तमित्याह * खण्डेति * एतदेव व्याचष्टे * खण्डेति * अन्यो
ऽपीत्यनेनान्तरशब्दो शाबलेयवर्णे ऽपि शबलापत्य इत्येवं व्याख्यातः
शबलाशब्देन च तच्छब्दः वार्त्तिकश्लोकस्य इत्यर्थः'। शाबलेयशब्दप्र-
कृतिभूतशबलाप्रातिपदिकपरामर्शार्थत्वेन व्याख्यातः। एतश्चेत्यनेना-
दिशब्दोक्तं शबलाख्यविशेषस्य साधारण्यं व्याख्यातम्। एतदेव
शबलेति नामान्यत्रापि व्यक्तौ वर्त्तत इत्यर्थः। कथमित्यपेक्षिते प्र-
कारद्वयमुक्तं यादृच्छिकत्वासिद्धौ * सङ्केतवशादित्युक्तम् * ना-
मशब्देनावास्तवो ऽपि वर्णद्वयशून्यो ऽयं विशेषः प्रोक्तव्य इति सू-

१ श्लो० वा० १ पु० गा०।

चितम् । पारच्छिकशबलापत्ये साधारण्यार्थं तदपत्ये चेति पुन-
र्वचनं शाबलेय इति नाम यत्तत्तस्याप्यनुषङ्गेण योज्यम् । ननु सा-
धारण्ये ऽपि व्यक्तिमात्रलक्षणार्थत्वेनादोषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह
* असाधारण्येति * दोषान्तराभिधानार्थं चेदमुक्तम् । दोषान्त-
रमाह * विशेषेति * व्यक्तिशब्दस्य समुदायवाचित्वाभावाच्च वृ-
क्षा वनमित्येतन्नुपपद्यतेत्याशयः । स्वमतेन व्याचष्टे * तस्मादिति *
दोषसाम्यमाशङ्कते * नन्विति * या व्यक्तिः सैव लक्षणेति
लक्षणत्वेनोपादीयमानानां विशेषाणां समुदायेनासाधारण्येन च वि-
शेषणायुक्तमसाधारण्यं परमते तु विशेषव्यतिरिक्ताया व्यक्तेरभा-
वेनोद्देश्यत्वायोगाद् विशेषास्ते व्यक्तिशब्दवाच्या इत्युद्देश्यानां वि-
शेषाणामविशेषेण व्यक्तिविशेषशब्दयोः पर्यायत्वापत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं
मृष्यामहे हविषा विशेषणमितिवदेकस्मिन् विशेष्ये उक्ते ऽवसि-
ष्टेर्विशेषणान्तरस्य विवक्षितुमशक्यत्वाच्छ्रुतेनासाधारण्येन वि-
शेषितानां व्यक्तिशब्देनेत्यर्थः । समुदायेन विशेषणानुपपत्तेः प्रत्येकमेव
विशेषाणां व्यक्तिशब्दवाच्यत्वप्रसङ्गाद्वैषम्यमभिप्रेत्य परिहरति
* उच्यत इति * ननु विशेषसमुदायाश्रयत्वमात्रेण व्यक्त्युपलक्ष-
णसिद्धेः । किमसाधारणविशेषणेनेत्याशङ्क्याह * प्रविभक्ता हीति *
पिण्डात्मना समुदायात्मना साधारणत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टा व्यक्ति-
र्गवादिशब्दवाच्यत्वेनाभिमता नासाधारण्यं विनोपलक्षयितुं शक्ये-
त्याशयः । नन्वेवं सत्यत्यन्तसदृशव्यक्तिगतस्य खण्डादिविशेषस-
मूहस्यासाधारण्याभावान्नोपलक्षणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति *
ननु प्रतिव्यक्त्यपूर्वविशेषाभ्युपगमे विशेषानन्त्यापत्तेरदृष्टकल्पना-
२५२।१ गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * अनन्तेति * ननु खण्डत्वादीनामने-
कव्यक्तिसाधारण्ये कथं विशेषव्यपदेश्यतेत्याशङ्क्याह * परेति *
व्यक्तेर्विशेषेभ्यो ऽन्यत्वं पूर्वोक्तं भाष्यकृद्वचनेन द्रढयति * एत-
च्चेति * सामान्यस्य व्यक्तिपारतन्त्र्याद् व्यक्तेः सामान्याश्रयत्वं
मुख्यं समुदाय्याश्रयत्वं तु वृक्षाश्रयो वनमितिवत् समुदायस्य तन्म-
ध्ये समुदायिप्रतीतेरौपचारिकं, न च सकृच्छ्रुतस्याश्रयशब्दस्योभय-
रूपता युक्तेत्याशयः । व्यक्तिभाष्यस्य परव्याख्यादूषणेनाकृतिभा-
ष्यस्य द्रव्याद्यनुगतसत्तासामान्यमेवाकृतिर्न गोत्वाद्यवान्तरसामा-
न्यमिति सत्तावाच्यत्ववादिनां व्याख्यां बुद्धिस्थां दूषयितुं तन्मतं
तावदुपन्यस्यति * तत्रेति * उपन्यासार्थस्तत्र शब्दः सर्वशब्दानां
पर्यायत्वशङ्कानिवृत्तये शब्दस्वरूपेण गोत्वादिना वा व्यवच्छेदाभि-
धानम् । अत्रार्थे तदीयं श्लोकं पठति * यथाहुरिति * अस्तीत्येवं रूपः

सत्तासामान्यरूपः सर्वशब्दानामर्थ इतीदृशं प्रत्याख्यस्य वाच्यस्य लक्ष-
णमाहुः । तस्य गवादिपदेष्वपूर्वादिपदैः सह तुल्यत्वादित्यर्थः ।
अपूर्वादीनां हि शब्दैकगोचरत्वात्तेन च विशेषाप्रतीतेरस्ति किं
चिदित्येतावन्मात्ररूपेण प्रतीतेरपूर्वादिशब्दानां सत्तावाचित्वावधा-
रणात्तदृष्टान्तेन गवादिशब्दानामपि सत्तावाचिता ऽनुमीयत इत्य-
र्थः । एतच्च सत्त्वप्रधानानि नामानि प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्या-
दिदर्शनाश्रामविषयमेवेति सर्वशब्दस्तद्विषयतया सङ्कोचनीयः
दूषयति * तत्त्वेति * कक्ष्याशब्दः कोष्ठवाची द्रव्यत्वगुणत्वकर्म-
त्वान्येकस्यां सत्तावान्तरसामान्यकक्ष्यायां वर्तन्ते । पृथिवीत्वादीनि
द्रव्यत्वावान्तरसामान्यकक्ष्यायां रूपत्वादीनि गुणत्वावान्तरसामा-
न्यकक्ष्यायामित्येवमादिः कक्ष्याणां विभागः । तत्र द्रव्यशब्देन द्रव्य-
त्वसत्तयोर्निश्चयं प्रतीतिर्भवति । पृथिवीत्वादिषु सन्दिग्धा प्रतीति-
र्गुणत्वादिषु त्वप्रतीतिरेव गुणशब्दाद् गुणत्वसत्तयोर्निश्चयप्रतीतिः ।
रूपत्वादिषु सन्दिग्धप्रतीतिः । द्रव्यत्वादिष्वप्रतीतिरेवेत्यादिकक्ष्या-
विभागेन सामान्यानां प्रतिपादनात्सर्वशब्दानां च सत्तावाचित्वे
द्रव्यशब्दाद् गुणत्ववद् द्रव्यत्वस्याप्यप्रत्ययापत्तेः । सत्ताद्वारेण वा
प्रत्यये पृथिवीत्वादिवत् सन्दिग्धप्रतीतिप्रसङ्गाद् गुणत्वादावपि च
तादृक्प्रतीतिप्रसङ्गात् सत्तावान्तरसामान्यविषयाणां द्रव्यादिशब्दा-
नामेव तावत् सत्तावाचित्वमयुक्तं तत्रैवं सति दूरान्तरितार्थानां
गवादिशब्दानां सुतरां सत्त्वावाचकत्वे शक्तिर्नास्तीत्यर्थः । श्लोकं
व्याचष्टे * प्रतिनियतेति * ननु द्रव्यादिशब्दानां द्रव्यत्वाद्यवच्छि-
न्नशब्दवाचित्वाद्व्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्कानिराकरणार्थं विशिष्टा-
भिधानपक्षं निराकरिष्यन्परानभिमतमपि शुद्धाभिधानं विशिष्टा-
भिधाने निराकृते यदि कश्चिदङ्गीकुर्यात्ततस्तदपि निराकार्यमिति
मत्वा विकल्पयति तावत्सत्तामिति आद्यं तावत्पक्षं निराकरोति *
शुद्धेति * ननु देशाद्यपेक्षया घटादिवत्सत्तायां नास्तित्वाभिधानं न
विरोत्स्यते ऽत आह * देशेति * आदिशब्दो यस्त्वभिप्रायो यथा- २५२।
काशस्य कूपपूरणेनोपलम्भप्रतिबन्धात्प्रतीयमानावस्थापेक्षया ना-
स्त्याकाशमित्युच्यते तथात्रापीत्याशङ्कानिराकरणार्थः । मूर्तद्रव्याव-
ष्टम्भो ह्याकाशोपलम्भप्रतिबन्धको ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते न
तु सत्तायाः किञ्चिदुपलम्भप्रतिबन्धकमस्तीत्याशयः । व्यक्तिमात्रग-
तत्वे ऽपि जातेराकाशादिव्यक्तीनां विभुत्वात् सत्ताया विभुत्वसि-
द्धिः सत्तापदस्य लौकिकव्यवहारे च जातिवाचित्वाभावात् सर्व-
शब्दानां महासामान्यवाचित्वे ऽपि सत्तावाचित्वाभिधानं न युक्त-

मित्याह * रूढीति * लोकदृष्टेत्यनेन गवादिशब्दवत् सत्ताशब्दस्य लौकिकव्यवहारे प्रयोगाभावाज्जातिवाचित्वनिषेधस्य लोकविरोधः परिहृतः। किं तर्हि सत्ताशब्दवाच्यं युज्यत इत्यपेक्षायामाह * य एव हीति * यो ऽस्तिशब्देन द्वितीयो भावविकार उच्यते स एव सत्तेत्येतद्युज्यत इत्यर्थः। अनेन चास्तिशब्दो ऽपि न वस्तुत्वापरपर्यायमहासामान्यवाचीति सूचितम्। द्वितीयभावविकारवाचिनो ऽस्तेर्धातोः शत्रन्तात्तलि कृते सत्ताशब्दव्युत्पत्तेरित्याशयः। ननु वस्तुशब्दस्यापि द्वितीयभावविकारवाचित्वात्सत्तास्तिशब्दयोर्वस्तुशब्दपर्यायत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह * जायमानेति * प्रथमो भावविकारो जायमानत्वं विपरिणामस्तृतीयः। आदिशब्देन वृद्ध्यपक्षयौ चतुर्थपञ्चमावुपात्तौ विनश्यता षष्ठः। सर्वशब्देन भावविकाररहितेष्वपि नित्येष्वाकाशादिषु वस्तुत्वप्रतीतेर्न वस्तुशब्दो भावविकारवाचीति सूचितम्। ततश्चास्तिशब्दो ऽपि न वस्तुत्ववाचीति पूर्वसूचितमर्थं प्रकटयन्नस्त्यर्थ इति पाठं दूषयति * तेनेति * लौकिकप्रयोगाभावाच्चासमुदायप्रसिद्ध्यात्मलाभाभावे कल्प्तावयवार्थत्यागेन समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनं प्रोक्षिण्यादिशब्दवच्च युक्तमित्याह * न चेति * सत्ताशब्दप्रकृतित्वात् सच्छब्दस्योपन्यासः। तस्माद्यौगिक एव सत्ताशब्दो न रूढिरित्युपसंहरति * इतीति * यथा भवतीत्याख्यातस्यार्थे भवन्निति भवच्छब्दो धात्वर्थविशिष्टकर्तृवाचित्वाद्यौगिकः तथास्तीत्याख्यातस्यार्थे सन्निति शब्दो ऽपि। ततश्च सतो भाव इत्यस्मिन्नर्थे सच्छब्दात्तल्प्रत्ययोत्पत्त्या सत्तेति प्रवर्त्तमानो यौगिक एव। ननु सत्ताशब्देन जातिः प्रतिपत्तव्या वैशेषिकपरिभाषैव हि तत्प्रतिकारणं नान्यत्किंचिदित्यर्थः। कीदृशी परिभाषेत्यपेक्षिते काश्यपीयं सूत्रं पठितम्। इतिकरणो बुद्ध्युपलक्षणार्थः। यतो वस्तुत्वान्महासामान्याद् द्रव्यादिषु सदिति बुद्धिर्भवति सा सत्तेति सूत्रार्थः। परिभाषाशब्ददर्शनात् परिभाषासूत्रत्वशङ्कां निवर्त्तयितुं लक्षणसूत्रमेवेदं स्वोत्प्रेक्षितत्वद्योतनार्थन्तु परिभाषात्वाभिधानमिति लक्षणशब्देन सूचितम्। किं पुनर्वैशेषिकाणां सत्ताशब्दस्य जातिवाचित्वप्रसिद्धौ कारणमित्यपेक्षामाह * सेयमिति * वस्तुपर्यायेण क्रमेण वर्त्ततीति वस्तुपर्यायवाची वस्तुत्ववाचीत्यर्थः। भवच्छब्देन सह साधारणो द्वितीयभावविकाररूपो ऽर्थो ऽस्येति भवसाधारणार्थः। घटो भवति इत्यादिषूत्पत्त्याख्यप्रथमभावविकारवाचित्वेनापि प्रसिद्धस्य भवतेर्भूसत्तायामिति सत्ताख्यद्वितीयभावविकारवाचित्वस्मृतिबलाद्भवत्साधारणार्थत्वमव्ययसंज्ञक-

स्यास्तिशब्दस्योक्तेः। भवतिधात्वर्थमात्रवाचित्वे ऽपि अव्ययास्तिशब्दस्य प्रकृत्यनुग्रहार्थं शतृप्रत्ययोपादानाद्वस्तुत्वद्वितीयं भावविकाररूपार्थद्वयवाचिना अव्ययसंज्ञकेनास्तिशब्देनेयं प्रसिद्धिरुपपादितेत्यर्थः। क पुनरव्ययास्तिशब्दो वस्तुत्ववाची दृष्ट इत्यपेक्षायामाह * अस्तित्वमिति * दिग्योगनिमित्ता पञ्चमी यस्मादस्तिशब्दात्परौ त्वतलौ दृश्येते स वस्तुत्ववाचीत्यर्थः। आख्यातप्रतिरूपक इत्याख्यातत्वभ्रान्तौ कारणमुक्तम्। नन्वाख्यात(शब्द एवायं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * अप्रातिपदिकत्वाद्वेति * भवत्साधारणार्थत्वमुपपादयन्नाख्यातत्वे कारणान्तरमाह * अस्तीति * तेनास्ति) शब्देन सह समासाभ्युपगमादनाख्यातत्वं तस्य च सच्छब्दवाच्यद्वितीयभावविकारवाचित्वावगमात् भवत्साधारणार्थतेत्यर्थः। एतदेव व्याचष्टे * अस्तीति * अस्तिपदेन सह यो बहुव्रीहिः सो ऽव्ययसंज्ञकेन नाख्यातसंज्ञकेन तस्यासुबन्तत्वेन समासायोगादित्युक्तेः नन्वव्ययस्यापि सुब्लोपाव्याख्यानेनासुबन्तत्वादव्ययीभाववद्याहत्य बहुव्रीह्यविधानात्कथं समासः स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति स्मृतेः प्रत्ययलक्षणद्वारेण सुबन्तत्वमुक्तम्। ननु सुबुत्पत्तेः प्रागसुबन्ततास्तीत्याशङ्क्यावश्यम्भावित्वेन सुबुत्पत्तेः प्राथम्यमुक्तम्। आवश्यकत्वोपपादनार्थं प्रातिपदिकत्वेन योग्यतोक्ता। ननु यथा पठतितमामित्यप्रातिपदिकादपि तद्धितो जातस्तथात्र तिङन्तस्यापि समासो भविष्यतीत्याशङ्क्य तिङन्तेत्युक्तम्। तिङश्चेति सूत्रेणाहत्य विधानात्तत्र तद्धितो जातः तिङन्तस्य तु समासत्वेनोपसंख्यानमपि नास्तीत्यर्थः। सदर्थवचन इत्यनेन सद्वाचिनः सच्छब्दस्यार्थपरत्वं व्याख्यातम्। कथमव्ययशब्देनेयं प्रसिद्धिरुपपादितेत्यपेक्षायामाह * ततश्चेति * वस्तुनि महासामान्ये सति च द्वितीये भावविकारे सत्संज्ञकमस्तिशब्दं प्रयुज्यमानमुपलभ्य तदीयद्वितीयं भावविकाराख्यार्थानुसरणेन च कृत्वाव्ययास्तिशब्देन सह प्रत्यासन्नमदूरान्तरार्थं कर्तृप्रतीत्या विनेति द्वितीयभावविकारवाचितयास्त्यर्थं सच्छब्दमुपलभ्य महासामान्यमप्यव्ययास्ति(शब्दवाच्यः सच्छब्दवाच्या सत्तेत्येयं कल्पितमित्यर्थः। नन्वव्ययास्तिशब्दवाच्यस्य द्वितीयभावविकारस्य सच्छब्दवाच्यत्वे ऽपि कथं महासामान्यस्य सच्छब्दवाच्यत्वकल्पनमाशङ्क्याव्ययास्तिशब्दवाच्यत्वहेतुना द्वितीयभावविकारदृष्टान्तेन तस्यापि सच्छब्दवाच्यत्वानुमानसूचनार्थं तार्किकैरित्युक्तम्। न-

१ वयं पा॰ २ पु॰ मा॰।

न्येवमपि तत्प्रत्ययाधिक्या सत्ता)शब्दस्य कथं महासामान्यवाचिते-त्याशङ्क्य देवात्तलिति स्मृतेर्यथा देवतेति तत्प्रत्ययः स्वार्थिकस्त-थायमपीत्युक्तम् । ननु द्वितीयभावविकारे कृत्सञ्ज्ञकतात्प्रत्ययो-पात्तकर्तृविशेषणतया सच्छब्दवाच्यत्वेन सद्भावत्वयाऽस्तिशब्दवाच्य-त्वेन सद्भावत्वयास्तिशब्दवाच्यत्वस्य व्याप्तेर्महासामान्यस्यापि कर्तृविशे-षणतयैव सच्छब्दवाच्यतानुमितसामान्यस्य बाधकर्तृकत्वान्न त-थानुमानं सम्भवतीति धर्मविशेषविपरीतसाधनाद् विरुद्धो हेतुः

२५३।१ स्यादित्याशङ्क्य * इहापीत्युक्तम् * यथा ऽप्ययास्तिशब्दवाच्ये द्वितीये भावविकारे कर्तृविशेषणत्वप्रतीतिर्नास्ति तथेह सच्छब्दवाच्ये द्वि-तीयभावविकारे भवतीमपि कर्तृप्रतीतिं सर्क्षारेति समासोपपत्तये सुबन्तत्वयोग्यप्रातिपदिकत्वयोग्यप्रातिपदिकत्वसिद्ध्यर्थं कृत्सञ्ज्ञ-कतात्प्रत्ययोच्चारणोपपत्तेरतन्त्रीकृत्य कर्तृनिरपेक्षधात्वर्थमात्रवा-ची सच्छब्दस्तत्समानार्थत्वाच्च सत्ताशब्दो ऽपीत्यर्थः । ननु स्मृत्य-भावाच्छब्दपरस्य तत्प्रत्ययार्थस्य स्वार्थिकं तत्त्वमविवक्षाहेत्वभावाच्च कर्तृप्रतीतेरतन्त्रीकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य पारमार्थिकाभ्युपगमभाव-द्योतनार्थम् * गृहीत्वेत्युक्तम् * स्वार्थिकं तल गृहीत्वा धात्व-र्थमात्रवचनौ च सच्छब्दसत्ताशब्दौ गृहीत्वेत्यन्वयः । नन्वनेन न्या-येनाख्यातसञ्ज्ञकस्याप्यस्तिशब्दस्य द्वितीयभावविकारवाचित्वान्म-हासामान्यवाचितापि प्रसज्येतेत्यनिष्टापत्तिशङ्कानिराकरणायाख्या-तप्रत्ययोच्चारणास्यानन्यार्थत्वेन कर्तृसंख्याकालादिप्रतीतेरतन्त्री-कर्तुमशक्यत्वात्कर्तृसंख्याकालादिनिरपेक्षशुद्धधात्वर्थमात्रवाचित्व-माख्यातास्तिशब्दस्य नास्तीति सूचयितुमेवकारः । ततश्चाख्यातास्तिश-ब्दवाच्यद्वितीयभावविकारदृष्टान्तेनाव्ययत्वे अस्तिशब्दवाच्यत्वहेतुता वस्तुत्वस्याख्यातास्तिशब्दवाच्यमिहानुमीयमानं कर्तृसंख्यादिविशि-ष्टत्वेनैवानुमीयेत यद्यप्यस्तिशब्दवाच्यं तत्कर्तृसंख्यादिविशिष्टत्वे-नाख्यातास्तिशब्दवाच्यमित्याख्यातास्तिशब्दवाच्ये द्वितीयभाववि-कारे व्याप्तिदर्शनादित्याशयः । ननु वस्तुत्वजातेः सच्छब्दवाच्यता तार्किककल्पिता पदवाक्यार्थतत्त्वज्ञैर्निराक्रियमाणा कथं प्रसिद्धि यायादित्याशङ्क्याह * तदुक्तेति *

याधवावद्विवादाय शुष्कतर्के दीयते मनः ।
अनवस्थादिदोषेण तावत्तावद्विहन्यते ॥

इत्यनेन न्यायेन चिरनिखाततडागादिगतशैवालवच्छुष्कतर्क-स्याप्रतिष्ठितत्वेन निराकृतस्यापि पुनः पुनरुद्भवेन समाधयितुमशक्य-

१ पद पा० १ पु० गा० ।

त्वात्तार्किकोक्तस्यान्तगमने समापने अनादरादभियुक्तैरुपेक्षितत्वात्प्रसिद्धं, सदिमां युक्तायुक्ततत्त्वविचारावस्थां प्राप्तमित्यर्थः।प्रसिद्ध्याभासं चेदं न परमार्थतो नियुक्तानामेवं प्रसिद्धिरस्तीति चशब्देनोक्तम्। किं तदित्यपेक्षायामाह * येनेति * येन सत्ताया वस्तुत्वापरपर्यायमहासामान्यात्मकत्वेन गवादिशब्दवाच्यत्वेनापि संज्ञा सम्भाव्यते। तत्सत्ताया महासामान्यरूपत्वमिमामवस्थां प्राप्तमित्यर्थः। यद्वा युक्तायुक्ततत्त्वविचारस्य कः प्रस्तुतोपयोग इत्यपेक्षायामिदमुक्तं, येन कारणेन सत्तायाः सामान्यरूपत्वे सति गवादिशब्दवाच्यत्वेनापि न सत्ता सम्भाव्यते तेन तन्निराकरणार्थं रूढिशब्दश्च नैवायमित्यादिना सत्ताशब्दस्य जातिवाचिता निराकृतेत्यर्थः। परमार्थतस्तु वस्तुत्वस्य जातिरूपस्यापि गवादिशब्दवाच्यत्वं नास्ति किमुत सत्तायाः। जात्याख्याद्धर्माद्धर्मान्तरत्वेन द्वितीयभावविकारत्वेन वर्त्तमानत्वादित्याह * नन्विति * ननु वस्तुशब्दस्यापि निवासार्थाद्वसेर्धातोर्वसेस्तुन्निति सूत्रेणौणादिके तुन्प्रत्यये कृते व्युत्पत्तिसम्भवादनेकत्र नितरां प्रत्येकमेकमेव वसतियर्ततइत्यवयवार्थयोगेन सत्तादिषु सामान्यं सामान्यमित्येकाकारप्रत्ययालम्बनस्यानेकेष्वेकस्य प्रत्येकवृत्तित्वलक्षणस्याभिधानादयौगिकत्वेन जातिवाचित्वं न युक्तमित्याशङ्कां निराकुर्वन्ग्रन्थगम्यत्वं विवृणोति * वस्तुशब्दो हीति * व्यक्तेः प्रत्येकवृत्तित्वाभावादेवंविधयोगनिमित्तत्वे वस्तुशब्दस्य व्यक्तौ प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गाद्यौगिकत्वासम्भवाभिधानार्थं व्यक्त्याश्रितत्वं वस्तुत्वसामान्यस्योक्तम्। जातेर्जात्याश्रितत्वाभावाद्वस्तुशब्दस्य जातिवाचित्वे जातौ प्रयोगानुपपत्तिमाशङ्क्य निःसामान्यानि सामान्यादीनीति वैशेषिकपरिभाषायाः प्रतीतिविरोधेनायुक्तत्वाज्जातेरपि जात्याश्रयत्वं सम्भवतीति दर्शयितुं जात्यन्तराश्रितत्वमुक्तम्। नन्वेवं सति वस्तुत्वे ऽपि वस्तुत्वप्रतीतेर्जात्यन्तराश्रयणायान्तरशब्दः। यथैव गोत्वरूपेण शाबलेयादौ गवाकारप्रत्ययसिद्ध्यर्थं गोत्वमङ्गीकृतं न गोत्वे तत्र गवाकारप्रत्ययस्य स्वरूपनिबन्धनतोपपत्तेः। तथा जात्यन्तरे व्यक्तौ च वस्त्वाकारप्रत्ययसिद्ध्यर्थं वस्तुत्वं जातिरिष्यते तत्र स्वरूपनिबन्धनत्वेनैव वस्त्वाकारप्रत्ययोपपत्तेर्नापरा वस्तुत्वं जातिरङ्गीकार्येत्याशयः। शुद्धाभिधानपक्षस्य दुष्टत्वोपसंहारपूर्वकं विशिष्टाभिधानपक्षस्य दुष्टत्वं प्रतिजानाति तावत् * शुद्धेति * दूषयति * यदेवेति * एतदेव प्रपञ्चयितुं विकल्पयति * गोसत्तां चापीति * आद्ये कल्पे दोषमाह * तत्रेति * एतदेवोपपादयति * विशेषणमिति * गोव्यक्तिविशिष्टसत्ताभि-

२५४।१ धाने ऽप्येतमेव दोषमतिदिशति * तथेति * कल्पनागौरवापत्तेश्च
केवलव्यक्त्यभिधानपक्षवद्विशेषणभूतव्यक्त्यभिधानपक्षो ऽप्ययुक्त
इत्याह * अनित्येति * अनित्यः सम्बन्धस्तस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
विना ऽपि ग्रानमनन्ताश्च शब्दशक्तयो यस्मिन्व्यक्त्यभिधाने प्रसज्य-
न्ते तत्तथोक्तमादृष्टान्तं साध्यविकलत्वेन दूषयितुमनुभाषते * परिय-
ति * दूषयति श्लोकं * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * केचिदिति * श्रुता-
र्थापत्त्या पर्युपस्थापितस्यार्थविशेषस्य वचना वाचका इति पूर्वपदस-
मासान्निष्कृष्य योऽयं पर्युपस्थापनस्य नित्यपर्युपस्थापकसापेक्षत्वात्पर्यु-
पस्थापितशब्दस्य श्रुतार्थापत्तिसापेक्षत्वे ऽप्युत्तरपदसमासाविघातः
श्रुतार्थापत्त्या अपूर्वं पर्युपस्थाप्यते । स्वर्गो देवताश्च वाच्यवेदैरर्थ-
वादैर्वाक्यान्तरैश्च मन्त्रोपनिषदादिभिरुपस्थाप्यन्ते । ननु यद्यपि
श्रुतस्वर्गयागसाध्यसाधनसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या यागजन्यः स्वर्गो-
त्पादनसामर्थ्यातिशयविशेषः कल्प्यते । तथापि समस्तवैदिकाद-
ष्टार्थकर्मजन्यातिशयानुगतमपूर्वशब्दवाच्यं सामान्यं न सत्तातो
ऽन्यत्प्रमाणान्तरेण लभ्यते । एवं सवनीयसूक्तादिमहेन्द्रादिदे-
वताविशेषावगमे ऽपि सर्वदेवतानुगतं सामान्यं देवताशब्दवाच्यं न
सत्तातो ऽन्येन लभ्यते ये हि जनाः पुण्यकृत इत्यादिवाक्यशेषा
नक्षत्रलोकादिस्वर्गविशेषावगमे ऽपि न च वै स्वर्गलोका इत्यादिवा-
क्यशेषेभ्यो ऽनेकस्वर्गावगतेः सर्वानुयायिस्वर्गशब्दवाच्यं सत्तातो
ऽन्येन लभ्यते इति बलात्सत्तैवापूर्वादिशब्दवाच्या स्यादित्याशङ्क्याह
* कार्येति * सामान्येनेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । सामान्यरूप-
मप्यपूर्वादिस[illegible] ऽन्यदेव लभ्यत इत्येवकारार्थे तुशब्दः । किं त-
[illegible] सामा-
[illegible] र्थयोगित्व-
दित्यपेक्षिते [illegible]
[illegible] मिश्रसुख-
न्यमपूर्वशब्दवा[illegible]
सामान्यं देवताशब्दवाच्यम् । सर्वस्वर्गानुपा[illegible] श्लोकं व्या-
निष्ठसुखसङ्गतिसामान्यं स्वर्गशब्दवाच्यमित्युक्तम् । श्लोकं व्या-
ख्यातुमपूर्वशब्दस्य तावत्सत्तातिरिक्तसामान्यवाचित्वमुपपादयति
* सर्वेति * ननु लौकिकसाधनगतानां सामर्थ्यानां कार्यार्था-
पत्तिगम्यत्वे ऽप्यपूर्वशब्दवाच्यत्वाभावात्तद्वाच्यानां च वैदिकया-
गादिजन्यानां सामर्थ्यानां विशेषतः श्रुतार्थापत्तिगम्यत्वे ऽपि सर्व-
कर्मसामान्यविषयभावेन सामान्यतः प्रमाणान्तरेणानवगमात्सम्ब-
न्धग्रहणासम्भवेन कथमपूर्वशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्य * यागादीत्यु-
क्तम् * फलसाधयवसमार्थ्यानुसारेणैवापूर्वशब्दस्य सत्ता वैदिक-
कर्मजन्यातिशयविशेषवर्त्यवान्तरसामान्याभिधायकत्वोपपत्तेर्न पू-

धक्सम्बन्धग्रहणापेक्षेति भावः। देवताशब्दस्य सत्तातिरिक्तसर्वदेवतावर्त्त्यवान्तरसामान्यवाचित्वमुपपादयति * तथेति * दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिष्विति सप्तस्वर्थेषु स्मृताद्दीव्यतेर्धातोर्घञि कृते देवशब्दव्युत्पत्तेः। सर्वेन्द्रादिदेवानुगतस्य क्रीडादिदीव्यत्यर्थयोगस्य सामान्यस्य सत्तातिरिक्तस्य सद्भावात्सुज्ञानो देवशब्देन सह देवानां सम्बन्ध इत्यर्थः। सत्ताव्यावृत्त्यर्थौ विशेषशब्दौपाधिकत्वाद्वा देवशब्दस्यापूर्वशब्दवदेव जातिवाचित्वनिराकरणार्थः। ननु क्रीडादिदीव्यत्यर्थयोगस्य प्रमाणान्तरेण देवेष्वनवगमात्कथं तद्योगनिमित्तेन देवशब्देन सह सम्बन्धज्ञानमित्याशङ्क्यार्थान्तरानवगमे ऽपि द्युत्यादेर्दीव्यत्यर्थस्य चन्द्रादौ प्रत्यक्षेणोपलम्भाद्देवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं भविष्यतीति दर्शयितुम् *द्योतन्ते वेत्युक्तम् * ग्रहशब्देनैव चन्द्रादिस्योपादाने सिद्धे ऽपि द्युत्यतिशयात्तयोः पृथगुपादानं चन्द्रतारकेभ्यो नक्षत्राणां द्युत्यतिशयात्पृथगुपादानं रूपेणेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया योजना तु दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या क्रीडादिदीव्यत्यर्थयोगात्सर्वे देवाश्चन्द्रादिरूपेण गगने स्थिता द्योतन्तइति दिव्यत्यर्थः। द्युतियोगाद्देवाः वायवः सततगत्या दीव्यत्यर्थगतियोगाद्देवाश्च शब्दोपात्ताश्चेतरे सर्वे ऽपि वा स्तूयन्तइति दीव्यत्यर्थस्तुतियोगाद्देवा इति प्रकारवचनमितिकरणं निरावर्त्त्यं कार्या गत्येत्यत्र तु तृतीययैवेतिकरणार्थस्य लब्धत्वान्नेति करणापेक्षा अर्थवादिकीनां स्तुतीनां विधिशेषत्वेन देवता(स्वरूपपरत्वाभावान्मन्त्रैरित्युक्तम्। अस्य च ग्रन्थस्य क्रमेण श्लोकगतेन्द्रादिपदोपात्तार्थविवरणत्वावगमात्सर्वेन्द्रादिदेवतागतदेवता) त्वसामान्यपरमिन्द्रादिपदमवसीयतइति कृत्वा तथास्माभिर्व्याख्यातम्। स्वर्गशब्दस्य सत्तातिरिक्तार्थवाचित्वमुपपादयितुं नक्षत्रदेशो वा मेरुपृष्ठं वा विशेष एवं स्वर्गशब्दवाच्यो न सामान्यमिति प्रकारद्वयं तावदाह * तथेति * वैदिकेन प्रकृष्टेन स्पष्टेन वादेन तन्मूलेन च पौराणिकानां मातल्यर्जुनसम्वादादिगतेन दर्शनेन याज्ञिकानां धाइ गन्मस्तुवः संज्योतिषा भूमेत्यादिप्रोत्साहनमन्त्रार्थानुसन्धानरूपेण दर्शनेनेत्यर्थः। वैदिकप्रवादद्वयं यथा वेद इत्युपक्रम्योदाहृतम्। ननु न च वै स्वर्गलोका इत्यादिदर्शनेनानेकस्वर्गानुगतसामान्यं स्वर्गशब्दवाच्यमङ्गीकार्यं न वा तत्सत्तातो ऽन्यत्सम्भवतीत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन निर्भिश्रसुखसङ्गतिरित्येतद्व्याचष्टे * अथ वेति * केवलमेव सुखं स्वर्गशब्देनोच्यतइत्यनुप- २५५।१

१ षष पा० २ पु० ना०।

ष्टः । सुखस्य केवलं दुःखासंमिश्रत्वमुपपादयितुं दुःखाभावे ऽप्यलभ्यात्दुःखासद्भावे ऽपि च व्यतिरेकाद् * दुःखाद्भिन्नकमित्युक्तम् * नन्वेवं सति कियत्कालं केवलसुखस्येहापि दर्शनात् स्वर्गस्यामुष्मिकत्वं न स्यात् इत्याशङ्क्य * यदित्युक्तम् * सर्वसुखसाधनसम्पन्नस्यापि पिपासादिदुःखाभावे स्वादूदकपानाद्यप्रवृत्तेः कं चिरकालं दुःखस्यापरिहार्यत्वादिष्टवियोगादिदुःखस्य चापरिहार्यत्वाच्चिरकालं केवलसुखोपभोगस्यास्मिन् देशे ऽनुपपत्तेः । परलोकभोग्यत्वादल्पकालस्य च केवलसुखस्य स्वर्गशब्दानभिधेयत्वात्पारलौकिकता सिद्धेत्यर्थः । ननु चिरकालोपभोग्यस्य केवलसुखस्य प्रमाणान्तरेणानवगमात्कथं सम्बन्धग्रहणमित्याशङ्कां निराकुर्वन्स्वर्गादिशब्दार्थनिरूपणस्य प्रकृतसत्तावाचित्वनिराकरणोपयोगित्वमुपसंहरति * तस्मेति * यागादिजन्यस्य चिरकालकेवलसुखस्य प्रमाणान्तरेणाग्रहणे ऽपि लौकिके एव सुखे ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां दुःखासंमिश्रत्वसुखाभिप्रष्टे गृहीतसम्बन्धः स्वर्गशब्दो ऽल्पकाले सुखे तद्विना प्रत्यासत्तिजन्यदुःखापरिहारेणासंमिश्रत्वायोगात्कैवल्येनैव चिरकालताक्षेपाद्विशिष्टमवालौकिकं प्रतिपादयतीत्याशयः । स्वर्गशब्दस्य सत्तावाचित्वनिराकरणोपसंहारेणेतरयोरपि तुल्यन्यायसिद्धत्वात्पृथगनुक्तिः अतश्चापूर्वादिशब्दभोग्यं गवादिशब्दानां स्वार्थाभिधानेन मन्त्रागमकतया ऽस्मत्पक्षे ऽप्युपपन्नमित्याह * तेनेति * परपक्षनिराकरणमुपसंहरति * अतश्चेति * नन्वेवं तर्हि गोत्वादेरश्वादिभ्यो व्यावृत्तत्वेन विशेषरूपत्वादाकृतिवाच्यत्वपक्षो ऽनुपपन्नः स्यादित्याशङ्क्याह * गोत्वेति * अश्वादिभ्यो व्यावृत्तत्वे ऽपि शाबलेयादिष्वनुवृत्तेः सामान्यरूपताप्यस्तीत्याशयः । कुत इति संदेहे तु प्रश्नभाष्यं द्वयोः प्रतीतेरेकाभिधानेनैवाविनाभावादितरप्रतीतिसिद्धेः सन्देहहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्यक्तिपक्षनिश्चयाभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * कुत इति * सन्देहहेतुप्रतिपादनार्थं गौरिति भाष्यं प्रत्ययस्य व्यक्त्याकृत्योस्तुल्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य प्रत्ययहेतुभूतशक्तिलक्षणार्थप्रत्ययशब्दाङ्गीकरणेन व्याचष्टे * उच्यतइति *

नन्वेवं सति

ाह * शक्ती-

ावधारणेनेति

भावः । प्रयोगचोदनाभावादितिसूत्रं लोकवदाधिकरणसिद्धान्ते ऽन्यथा योजितत्वाद्विवक्षायामाकृत्यधिकरणपूर्वपक्षे ऽप्यावृत्त्या योजयति * किं तावदिति * लौकिक एवार्थो वेदे ऽपीत्युक्तम् * को

ऽसावित्यपेक्षायां प्रयोगचोदनाभावं पर्यालोच्य यो युक्तः स इत्येवं व्यक्तिवाच्यत्वप्रतिज्ञावगतः * व्यक्तिर्वाच्येत्युक्तम् * अर्थकत्वमिति सूत्रावयवं द्वयोः प्रतीयमानत्वाद्व्यक्तिमात्रवाच्यत्वं न युक्तमित्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन व्याख्यातुम् * नन्वित्युक्तम् * एकस्य वाच्यत्वे द्वयप्रतीतिः कथमित्याशङ्क्य द्वयप्रतीत्युपपादनार्थत्वेनाविभागादिति सूत्रावयवो व्याख्यातः। ननु शक्त्यनुसारेण शब्दानां वाचकत्वाच्छक्तेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां जातावेव ज्ञातुं शक्यत्वात्कार्ययोगाभावे ऽपि तस्या एव वाच्यत्वं युक्तं न व्यक्तेरित्याशङ्क्याह * नित्यमिति * वाक्यार्थप्रतिपादनात्मकप्रयोजनकाले शब्दानामुच्चारितानां वाक्यार्थप्रत्यायनार्थत्वानुसारेणतद्वाक्यार्थप्रतिपादनोपयोगिपदार्थप्रतिपत्तिरेवंविधेन शब्दविभागेन भवतीति ज्ञात्वा तथाविधशब्दविभागावधारणम्।शब्दविभागसन्देहाभावे ऽपि वाक्यार्थविशेषोपयोगिशब्दार्थविशेषावधारणं तद्यथा श्वेतो धावतीत्यत्रार्थप्रकरणादिना गौरो निर्णेनेक्ति इत्येवं वाक्यार्थपरत्वावधारणे श्वेत इत्येकपदत्वं धावतेश्च निर्णेजनार्थतावधार्यते। अस्माद्देशाच्छीघ्रं गच्छतीत्येतद्वाक्यार्थपरत्वे ऽश्वा इति पदद्वित्वं गत्यर्थत्वं च धावतेर्निश्चीयते। एवं यथा येन प्रकारेण जातिवाच्यत्वनिरूपणरूपेण व्यक्तिवाच्यत्वनिरूपणरूपेण वा पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययार्थता भवति तथा पदार्थानां जात्याख्यस्य व्यक्त्याख्यस्य वा रूपस्य निरूपणं कार्यं न शक्त्यनुरोधेन कार्यावसेयत्वेन तस्यास्तदानुगुण्येन कल्प्यत्वादितिभावः। प्रयोगचोदनाभावव्याख्यानार्थमालम्भनेति भाष्यं व्याचष्टे * आकृतिरिति * ननु देवतोद्देशपूर्वकत्यागसङ्कल्पमात्रत्वाद्यागस्याकृतावप्युपपत्तिरित्याशङ्क्य * नेत्युक्तम् * निष्क्रियत्वेनाकृतेर्यथेष्टविनियोज्यत्वलक्षणसत्तायोगात्स्वत्वनिवृत्तिरूपत्यागो न सम्भवतीत्याशयः। आदिशब्दोपात्तमवघाताद्ययोग्यत्वमुपपादयितुमाह * अमूर्त्ता हीति * अवघाताद्युत्तरकालं वा व्रीह्यादेस्त्याज्यत्वाद्दाकृतेश्चावघाताद्ययोग्यत्वात् त्यागानुपपत्त्युपपादनार्थो ऽयं ग्रन्थः २५६।१
श्लोकद्वयं व्याचष्टे * व्रीहीनिति * यावन्तो ऽवघातादयः संस्कारा विनाशिमूर्त्तिमद्द्रव्यविषयत्वादाकृतौ न युज्यन्ते ये चाश्रेक्षणादयो विनाशिमूर्त्तिमद्द्रव्यविषयत्वाभावे ऽपि यागापूर्वाख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थत्वादाकृतेश्च यागसाधनत्वाभावान्न तत्र युज्यन्ते। तेषां सर्वेषां या प्रयोगचोदना तस्या आकृतावभावाद् व्यक्तौ च भावाद्विधिविषयत्वयोग्यो यो व्यक्त्याख्यः पदार्थस्तत्कल्पनमवश्याङ्गीकर्त्तव्यमित्यन्वयः। कथं व्यक्तेर्विधिविषयत्वयोग्यतेत्यपेक्षिते * या-

पदार्थेत्युक्तम् * ननु विधिविषयत्वायोग्यत्वे ऽप्याकृतेः सम्बन्धग्रहणयद्वाद्वाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य * कार्येत्युक्तम् * कार्योपयोगिन्येवार्थे सम्बन्धग्रहणसम्भवो नेतरत्रेत्याशयः । कथमित्यपेक्षायाम् * विध्यर्थत्वाच्चेत्युक्तम् * शब्दश्रवणानन्तरभाविन्या हि प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्त्या तद्विषयज्ञानमनुमाय तत्कारणत्वं शब्दस्य कल्प्यमानं प्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वात्तद्विषयज्ञानकारणत्वमेव कल्पयितुं युक्तमिति भावः । एतच्च पूर्वोक्तमेव विवरीतुं भाष्यव्याख्यावसरे ऽभिहितमिति न पौनरुक्त्यम् । आकृतेर्विधेयविषयत्वासम्भवमुपपादयति * तथेति * उपसंहरति * तस्मादिति* यद्यप्यन्वयव्यतिरेकनिपुणशक्तिवशेनाकृतेस्तत्वतो वाच्यतावधारयितुं शक्या । तथापि कार्यानौपयिकत्वेनास्याः पदार्थकल्पनात्स्वज्ञानमात्रादृष्टसिद्ध्यर्थं स्यात्प्रयोगचोदनाविरोधित्वात्त्वसावयुक्तेत्यर्थः। अर्थकत्वमिति सूत्रावयवावतारणार्थं यत्रेत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे *स्यादिति * एतदाशङ्कानिराकरणार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्यानार्थमुक्तमिति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * केन न्यायेनेत्यपेक्षायामन्यायश्चानेकार्थत्वमितिसूत्रं भाष्यकृता ऽन्यायश्चानेकार्थत्वमित्युद्दिश्य पठितमिति व्याचक्षाण सूत्रोक्तं न्यायत्रयमाह *अनवस्थितेति * यवपराहाधिकरणोक्तन्यायपरामर्शार्थं चेदं भाष्यमितिव्याख्यानान्तरार्थं तत्र न्यायमाह * सम्बन्धानां चेति * यथैव सदृशानां प्रियङ्गुदीर्घशूकादीनामेकाभिधानेनैवेतरप्रतीतिसिद्धेर्यवादिशब्दानामर्थैक्यं स्थितम् । तथैव सम्बन्धानामप्येकाभिधानेनैवेतरत्र प्रतीतिसिद्धेरन्याय्यानेकार्थतेत्यर्थः । कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * सादृश्यवत्सम्बन्धादप्येकाभिधानेनेतरप्रतीतिसिद्धावुक्तायामपि किमिह सादृश्यादेकाभिधानेनेतरप्रतीतिसम्बन्धाद्वेति विशेषजिज्ञासयैतदन्वय प्रश्नपूर्वव्याख्यानं तु समञ्जसं एव । व्यक्तिपदार्थकस्येत्यादिभाष्यमेतत्प्रश्नासम्बन्धत्वादुपेक्ष्य स्वयमविभागादिति सूत्रावयवमेतत्प्रश्नाधाकरणार्थत्वेनावतारयति * अत आहेति * इह च प्रश्नोत्तरयोव सम्बन्धाद्भाष्यकृतः शून्यहृदयाभिधानापत्तेरेतदाशङ्कापरिहारासामर्थ्याच्च शुद्धव्यक्त्यभिधानपक्षत्यागादाकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्षपरिग्रहार्थत्वेनोत्तरभाष्यव्याख्याने प्रतिज्ञासंन्यासाख्यनिग्रहस्थानापत्तेर्विभागादिति च सूत्रावयवेनैव सुपरिहरत्वेनासामर्थ्यायोगात्सूत्रावयवव्याख्योपेक्षाकारणाभावाच्चैतत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं व्यक्तिसम्बन्धादित्युत्तरभाष्यं, कथं व्यक्त्यन्तरेण प्रयोग इति चाशङ्कान्तर-

भाष्य भाष्यकृतोक्तमपि लेखकै प्रमादान्न लिखित लिखितमपि प्रलीनमिति प्रतिभाति । अवतारित सूत्रावयव व्याचष्टे * यतस्त्वचेति * शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्द । एतच्च यत्र हि शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा गुण प्रतीतो भवति भवति खल्वसावलङ्गुणवति प्रत्ययमाधातुमिति तद्भूताधिकरणभाष्येण तुल्यन्यायत्वादुक्त भवतीत्याह * तदुक्तमिति * नन्वालम्भादिचोदनासु व्यक्त्योर्वाच्यत्व श्येनचितादिचोदनासु त्वाकृतेरेव क्रियार्थत्वाल्लक्षितायाश्चाशाब्दत्वेन धूमगम्याग्निवच्छाब्दक्रियान्वयायोगात्तस्या एव वाच्यताङ्गीकार्येत्याशङ्क्याह * यस्य त्विति * शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्द गौणलाक्षणिकत्वयो शब्दस्य शक्त्यभावे ऽपि तात्पर्यसद्भावाच्छ्वशुराल्लज्जते स्नुषेत्यादौ च पुत्रविशिष्टभार्यादिवाचिन स्नुषादिशब्दस्य विशेषणभूतपुत्राद्यनभिधाने विशेष्यभूतभार्याभिधानाशक्ते स्नुषादिशब्दाभिहितस्यापि पुत्रादेर्लज्जादिक्रियान्वयादर्शनेन तात्पर्यवृत्तेरेव पदार्थान्वयकारणत्वावसायाल्लाक्षणिका ऽप्याकृति क्रियात्व प्रतिपत्तु शक्तेत्याशय । तस्य पदस्य तत्रस्थस्य तत्रैवार्थे वर्तमानस्येत्यर्थ । नन्वेव सति व्यक्तेरपि लाक्षणिकया क्रियान्वयोपपत्तेर्जातिवाचितैव कस्मान्नेष्टेत्याशङ्क्याह * इत्यपि चेति * इति २५७१। करणो ऽयमेवशब्दार्थे एवमपीत्युक्तं भवति यद्यप्युभयथापि क्रियान्वयो युज्यते तथाप्याकृतेर्व्यक्तिविशेषनिश्चायकत्वाभावाद्व्यक्तेश्चाकृतिविशेषनिश्चायकत्वसद्भावादाकृतेरेव लाक्षणिकत्व युक्त न व्यक्तेरित्यर्थ । उपसहरति * तस्मादिति * ननु विकल्पादिपक्षान्तरसम्भवान्नायमुपसहारो युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * अद्रव्यशब्दत्वादितिसूत्र स्वय तावद्व्याचष्टे * अपि चेति * पूर्वस्मिन्नेव पक्षे ऽयमपि हेतुरित्यपि च शब्दस्यार्थ । जातिपक्षे द्रव्यशब्दत्वाभावापत्तेर्व्यक्तेरेव वाच्यतेत्युक्ते तदापत्तौ को दोष इत्यपेक्षायाम् * सामानाधिकरण्य हीत्युक्तम * ततश्चेत्यर्थ हिशब्द श्लोक व्याचष्टे * गोशब्दादीनामिति * एतदेवोपपादयति * गोत्वस्येति * ननु गोत्वस्य शुक्लादिगुणै सहैकार्थसमवायलक्षण सम्बन्धो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * न हीति * व्यक्तिद्वारस्यैकार्थसमवायस्य व्यक्त्यनभिधाने रूपरसादिशब्दवत्सामानाधिकरण्यानापादकत्वात्साक्षात्सम्बन्धेन भाव्यन्न चासावस्तीति भाव । ननु व्यक्तिपक्षे गोशब्देन जातिविशिष्टायास्तदुपलक्षिताया वा व्यक्तरभिधानाच्छुक्लशब्देन च गुणविशिष्टायास्तदुपलक्षिताया वा ऽभिधानात्तयोश्चैकत्वे प्रमाणाभावात्कथ सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्याह * मम हीति *

व्यक्तिपक्षे सर्वव्यक्त्यभिधानाद्गोशब्दस्य शुक्लायामपि गोव्यक्तौ वृत्तेः शुक्लशब्दस्य च गोजातीयायामपि शुक्लव्यक्तौ वृत्तेरैकार्थ्यसिद्धिः । जातिपक्षे तु व्यक्तेः शब्देनानुक्तत्वाल्लक्ष्यमाणायाश्चैकत्वे प्रमाणाभावाद्गवाश्वशब्दयोरिव भिन्नार्थतेति भावः । (मम हि व्यक्तीति व्यक्तिशब्दः । न चलत्वद्द्रव्येति द्रव्यशब्दः । उत्तरार्धे पूर्वार्धस्य विपर्ययेणाव्यक्तिशब्दत्वादिति वक्तव्ये द्रव्यशब्दव्यतिकरेण मिश्रणेन गुणशब्दस्य गुणवचनशब्दस्य शुक्लादिशब्दस्य गुणवचनशब्दस्य शुक्लादिशब्दस्य गुणोपलक्षितद्रव्यवाचित्वमेव न तु गुणवाचित्वमिति व्यक्त्यभिधानपक्षे पूर्वपक्षमते सूचितमित्यन्वयः । व्यक्तिद्रव्यशब्दव्यतिकरेण इति सूचितमित्यन्वयः । मम हि व्यक्तीति व्यक्तिशब्दः न चलत्वद्द्रव्यशब्देति च द्रव्यशब्दः तयोः झटित्यन्वयव्यतिरेकयोरेकविषयत्वोपस्थित्यै व्यक्तिशब्दस्य द्रव्यशब्दस्यैव वा उभयत्र प्रयोज्यत्वौचित्ये ऽपि तयोः व्यतिकरः भिन्नरूपयोः प्रयोगः तेन गुणशब्दस्य गुणवचनसंज्ञकशब्दस्य गुणव्यक्तिवाचित्वशङ्काया व्यक्तिवाचित्वपक्षे प्रसक्ता सा) गुणशब्दस्य गुणोपलक्षितद्रव्यवाचित्वं न तु गुणव्यक्तिवाचित्वं जातिपक्षोक्तदोषसाम्यादिति सूचि[illegible]

[illegible] व्याचष्टे * जातीति * ननु गोशब्देन कृष्णादिव्यक्तीना[illegible]

[illegible]भिधानात्कथं सा-

[illegible] व्यान्तराभिधाने ऽपि

[illegible] द्धिरित्यपिशब्दार्थं च-

[illegible] तस्यापि तावदभिधानात्सा[illegible] नन्वाकृतिपक्षे ऽपि तर्हि जातिगुणाभ्यां लक्षितस्य द्रव्यस्यैकशब्दः सो)माधिकरण्यं स्यादित्याशङ्क्य * एवंत्वमपि सम्भवतीति पाक्षिकं विधमपीत्युक्तम् * व्यक्तिपक्षे भिन्नव्यक्तिवाचित्वे ऽप्येकव्यक्तिवाचित्वं नित्यमस्ति। जातिपक्षे तु भिन्नार्थत्वसङ्कीर्णमप्येकार्थत्वं नास्तीत्यर्थः। अद्रव्यशब्दत्वादित्यस्याकृतिपक्षे लक्षणयाप्येकद्रव्यशब्दत्याभावप्रसङ्गादित्येवं साक्षात्सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गाभिधानपरत्वेन व्याख्यानान्तरमाह * इतीति * ननु द्रव्याश्रयेति भाष्ये या द्रव्यशब्दस्य लक्षणया गुणपरत्वमुक्त्वा न भवेदिति नञो भवतिनान्वयः कुतः तत्किमित्यन्यथा भवता व्याख्यातमित्याशङ्क्याह * यत्त्विति * कथं द्रव्यशब्देन गुणलक्षणेत्यपेक्षायां * तत् द्रव्यमाश्रयो ऽस्येत्युक्तम् * भेदाधिष्ठानत्वाधाराश्रयाधेयभावस्य यत्र पदस्य युक्त इति व्यधिकरणत्वेन निर्दिष्टस्य गुणस्य प्रयो-

१ अ० पा० १ पु० ना० ।

२ अ० पा० १ पु० ना० ।

गस्तदर्हत्वमप्यनेनैवोपपादितम् * अतिक्लिष्टत्वोपपादनार्थमप्रधान-
भूतगुणविपरीतार्थेन प्रधानभूतार्थेन द्रव्यशब्देन लक्षणा । नञश्च
भवत्यर्थसापेक्षस्य द्रव्योपसर्जनत्वेनासमर्थस्य द्रव्यशब्देन * स-
मासाङ्गीकरणमुक्तम् * यद्यपि क्रिया न स्यादिति चेदर्थान्तरे वि-
धानं द्रव्यमिति चेदित्यनुभाषणसूत्रगतो द्रव्यशब्दः षडादिशब्द-
स्य द्रव्यवाचित्वाभावादगत्या गुणलक्षणार्थो व्याख्यायते तथापी-
ह द्रव्यशब्देनैव गुणस्य वक्तुं शक्यत्वात्तल्लक्षणाश्रयणं युक्तमि-
त्याशयः । किमेवं सत्ययुक्तमिदं भाष्यमित्याशङ्क्याह * तत्रापि
चेति * नात्र द्रव्यशब्देन समस्तस्य नञो भवत्यन्वयो विवक्षितः ।
किं त्वकारप्रश्लेषेण गुणशब्देनाद्रव्यशब्द एव सौत्रे व्याख्यानायो-
क्तः । जातिशब्दस्याप्यद्रव्यशब्दत्वोपपत्तेः कथं गुणशब्दस्यैवाद्रव्य-
शब्दतेत्याशङ्कानिराकरणार्थं द्रव्यत्वेन नापर्युदस्ते तदन्यापेक्षायां द्र-
व्यैकाश्रयत्वाद् गुण एव शीघ्रमुपतिष्ठते जातिस्त्वनेकद्रव्यगुणकर्मा-
श्रयत्वान्न शीघ्रमुपतिष्ठतइत्यद्रव्यशब्देन गुणाभिधानाद् गुणशब्द
एवाद्रव्यशब्द इति * द्रव्याश्रयस्येत्युक्तम् * नन्वेवं सति नकारा- २५८।१
न्तराभावान्न द्रव्याश्रयवचन इति भाष्यं कथमित्याशङ्क्याध्याहारेण
योजयितुम् * स आकृतेरित्युक्तम् * स्वरूपेण शब्दस्य निर्देष्टुम-
शक्यत्वाद्यस्याकृतिः शब्दार्थ इति चानन्तरमभिधानादाकृतिवाचि-
शब्दसम्बन्धिनश्चेदित्यर्थलाभं मत्वा * एकवाक्यसम्बन्धमित्युक्तम् ।
नन्वेवं सत्यन्याय्यलक्षणासमर्थसमासदोषपरिहारादक्षरार्थमात्र-
स्य सम्भवेनैषा योजनेति किमित्युक्तमित्याशङ्क्याह * सामानाधिं-
करण्येति * षड्गावो देया इति समानाधिकरणनिर्दिष्टगुणशब्दोदा-
हरणाद्गोशब्दस्याकृतिवाचित्वे तत्सामानाधिकरण्यं षडादिशब्दानां
न युज्येतेति पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तबोधं प्रतीयते । तच्च भेदाधिष्ठाना-
श्रयाश्रयिभावोक्तेर्निष्कृष्टगुणवचनस्याद्रव्यशब्दत्वावसायात्तस्य च
व्यक्तिपक्षेऽपि गुणव्यक्तिपर्यवसायित्वेन द्रव्यव्यक्तिपरत्वाभावा-
विशेषात्तदानीमपि क्लेशेनाक्षरार्थयोजनायामप्यनुपपन्नमेवेत्यर्थ. । का
तर्हि सूत्रस्य गतिरित्याशङ्क्याह*इतीति*यास्माभिर्व्यक्तिद्रव्यशब्दव्य-
तिकरेण व्यक्तिपक्षे गुणोपलक्षितद्रव्यव्यक्तिवाचित्वं गुणशब्दानां सूच-
यित्वा जातिपक्षे द्रव्यशब्दत्वाभावात्सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति
व्याख्या कृता सैव युक्ता न तु या भाष्यकृता गुणशब्दस्य व्यक्तिपक्षे
गुणव्यक्तिवाचित्वमभिप्रेत्य कृता तस्मिन्व्याख्याने सामानाधिकर-
ण्याभावप्रसङ्गस्योभयवादिसाम्येनाचोद्यत्वापत्तिरित्यर्थ । अन्यदर्श-
नाश्चेति पूर्वपक्षसूत्रान्तरगतभाष्यं स्पष्टत्वादुपेक्ष्याकृतिस्तु क्रियार्थ-

त्वादिति सिद्धान्तसूत्रव्याख्यानार्थं वचनमाकृतौ सम्भवतीति भाष्यं दुष्टत्वसामान्येन बुद्धिस्थमपठित्वैव दूषयति । * किं चेति * न केवलमेतदेव भाष्यमुपेक्षितव्यं किं त्वन्यदपीति किं चशब्दार्थः यद्वा कस्मै देवाय हविषा विधेमेत्येकशब्दार्थे किमो व्याख्यानादेकशब्दस्य चापो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदित्यन्यार्थदर्शनादन्यच्च भाष्यमुपेक्षितव्यमित्यर्थलाभः । किमित्युपेक्षितव्यमित्यपेक्षायाम् * नैवेत्युक्तम् * नैवाकृतिस्तु क्रियार्थत्वादिति, वदता सूत्रकृतैकाभिराकृतिसम्पादनमभ्युपगतं येन च यत्र साकृतौ सम्भवतीत्येवं सूत्रव्याख्या युज्येतेत्यर्थः किमिति नाभ्युपगतमित्याशङ्क्याह * यत इति * स्वरूपेण जातेर्नित्यत्वात्स्वव्यक्तिभूतद्रव्यसमवायित्वेन सम्पादनं वाच्यं तदपि नित्येष्वात्मादिषु नित्यसिद्धत्वान्न सम्पादनमपेक्षते । कृतकेष्वप्यारम्भकहेतुस्वभावादेव तदारब्धे द्रव्ये जातिसमवायाच्छ्येनत्वजातीयव्यक्त्यनारम्भिकाभिरिष्टक[illegible]भिः श्येनत्वजातिसम्पादनमयुक्तमित्येवं रूपस्योपालम्भस्य दोष[illegible]कौ[illegible]भिः श्येनत्वाकृतिसम्पादनाभ्युपगमे प्रसङ्गान्नेदमभ्युपगतमि[illegible]र्थः । [illegible] तर्हि श्येनवचनचोदनार्थं इत्याशङ्क्याह * पिष्टेति * अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः कार्या इत्युक्ते पिष्टपिण्डेन सिंहाकृतिव्यक्तौ सम्पादनाशक्तेर्यथा पिष्टपिण्डानामेव सिंहाकृतिसादृश्यसम्पादनं चोदनार्थस्तथात्रापीत्यर्थः । प्रयोज्यव्यापारवाचिना सम्पत्तिशब्देन प्रयोजकव्यापारः सम्पादनं लक्ष्यते । नन्वाकृतेर्नित्यत्वे सम्पाद्यत्वाऽत्यन्ताभावेऽपि श्येनशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन गौणत्वापत्तेस्तत्परिहाराय श्येनव्यक्तिपक्ष एवाश्रीयते श्येनव्यक्तेश्च यत्नेनानुत्पाद्यत्वे ऽपि श्येनस्त्रीपुंसयोगेनोत्पादयितुं शक्यत्वात्प्रथमश्रुतश्येनशब्दानुरोधेन च पक्षाच्छ्रुतस्य चिनोतेस्तल्लक्षणार्थतया व्याख्यातुं शक्यत्वादित्याशङ्क्य * पक्षद्वये ऽपीत्युक्तम् * श्येनस्त्रीपुंसयोगेनोत्पादितायाः अपि श्येनव्यक्तेरग्न्याधारत्वायोगेनाग्न्याधारानुपपत्तेः । धर्मप्रयत्न्याख्यायामिति स्मृतिबाधप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वापत्तेश्च तत्परिहाराय गौणत्वाश्रयणमप्युचितमित्याशयः । नन्वेवं सति, व्यक्तिसादृश्यापि सम्पादयितुं शक्यत्वात्कथमस्य, श्येनशब्दस्याकृतिवाचित्वेन निश्चय इत्याशङ्क्याह * सा त्विति * सा सादृश्यसम्पत्तिः, श्येनाकृत्यास्या आकृत्यन्तरमात्रविलक्षणत्वात्तस्य, न कतिपयविशेषोपादानेन सम्पादयितुं शक्यत्वात् सकलव्यक्त्यन्तरविलक्षणेन श्येनविशेषेण व्यक्तिशब्दाभिलप्येन सादृश्यसम्पादनं सकलविशेषोपादानेन स्थपतिश्चेष्टकाभिरत्यन्तकुशलेनापि सम्पादयितुं शक्यमिति भावः ।

अथ सामान्यविशेषाश्रयभूतमसाधारणा व्यक्तिशब्देनाभिप्रेत तत-स्तत्स्यैवविधमिति निरूपणरूपविकल्पगोचरत्वाभावाख्यानेन सह विकल्पगोचरस्य सादृश्यसम्पादन कथ चिच्छक्यमित्यर्थ । ननु यद्यपि सामान्यविशेषाश्रयस्य व्यक्त्यात्स्यासाधारणस्य रूपेणैव-विधामिति विकल्पागोचरत्वात्सादृश्यप्रतियोगित्व न सम्भवतीति विशेषावच्छिन्नेन च तेन सादृश्यमिष्टकाभिरशक्यसम्पाद सामा-न्यावच्छिन्नेन च सादृश्यमुच्यमान विशेषण पूर्वनिपातात्सामान्ये-नैवोक्त स्यात्तथापि सामान्यविशेषाऽश्रयमन्यदित्येवरूपविकल्पगोच-रत्वोपपत्तेरसाधारणशब्दाभिलप्यया व्यक्त्या सह सादृश्य सम्पा-दयिष्यतइत्याशङ्क्यानिर्धारितविशेषया यया कया चिद्व्यक्त्या सा-दृश्य (विधीयेत निर्धारितविशेषया वा यया कया चिदिति विक-ल्पाद्यपक्षे तावद् दूपणमाह * सामान्येति * सामान्य विशेषावच्छे-दकत्वेन यन्नापेक्षते सादृश्य') तत्तथोक्तम् । तच्च व्यक्तिमात्रे ऽपि नित्यप्राप्त सर्वस्य येन केन चित्सादृश्यावश्य भावादित्यर्थ । श्येन-व्यक्त्या यया कया चिदिति तु विशेषणे श्येनत्वाकृतिव्यतिरिक्तस्य श्ये-नव्यक्तिमात्रस्याभावाच्छ्येनत्वाकृतिसादृश्यमेवोत्पद्यते इति भाव । द्वितीयपक्षे तु यद्व्यक्तिसादृश्य विहित तद्दर्शिभिस्तत्सादृश्यस्याश-क्यसम्पाद्यत्वाद्व्यक्त्यन्तरसादृश्यस्य चाविहितत्वात्सर्वपुरुषविषय त्व शास्त्रस्य व्याहन्येतेत्याह * एकेति * सूत्रार्थमुपसहरति * त-स्मादिति * ननु चति भाष्येण श्येनव्यक्तेश्चयनोत्पाद्यत्वायोगे ऽपि चयनोत्पादकत्वेन विधि सम्भवति एकव्यक्त्यनुत्पाद्यत्वे ऽपि चयन-नस्य वह्नीभिरुत्पादयितु शक्यत्वादित्याशङ्क्य न साधकतम इत्यनेन श्येनशब्दार्थस्येप्सिततमत्वागते साधनत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्युक्त तदुपपादयति *न हीति* यद्यप्यय कर्मशब्द क्विपप्रत्ययवाच्यवि-शेषणत्वान्नोपपदविशेषण तथापि कर्मणि हन इत्यत सूत्रादनुव-र्तमानस्य कर्मशब्दस्योपपदविशेषणत्वान्न शब्दार्थस्य कर्मतावसीयत-इत्याशय । अतश्चयनेनेति विध्यर्थप्रतिपादक भाष्य व्याचष्टे * श्ये-नमिति * ननु श्येनाकृतिव्यक्त्योश्चयनेनोत्पादयितुमशक्यत्वात्क-थमेव विध्यर्थ स्यादित्याशङ्क्योक्तमेव सादृश्यलक्षणार्थत्व भाष्य-काराभिप्रेतत्वप्रदर्शनार्थ पुनराह * तत्रापीति * श्येनसदृश चीय-मानमिष्टकासमूह चयनेन भावयेदिति विध्यर्थो ऽनेन दर्शित चयनमात्रे तौ सम्भवतीत्याद्यस्यापि भाष्यस्य सादृश्यविषयत्वेन स-मर्थनोपपत्तेर्यथाश्रुतस्यैव पूर्वोक्त दूषण दर्शितम् । उभयत्रेत्यादिना

१ अ० पा० १ पु० ना० ।

क्रियार्थत्वस्योभयत्र साम्येनानिश्चायकत्वमाशङ्क्य किं पुनरत्रेत्यनेन पूर्वपक्षहेतोरनिश्चायकत्वापादनार्थेवाकृतेः क्रियार्थत्वमुक्तं नाकृतिवाच्यत्वनिश्चयायेति सूचितम् । तत्स्पष्टत्वाद्व्याख्याय कथं तर्ह्याकृतिवाच्यत्वनिश्चय इत्यपेक्षायामाकृतिस्त्विति तुशब्दसूचितापपत्तिप्रदर्शनार्थमाकृतिरित्यादिभाष्यमाकृतिवाच्यत्वं प्रतिज्ञाय व्यक्तिवाच्यत्वपारिशेष्याद्निराकरणादयुक्तमाशङ्क्य संक्षेपेण व्याचष्टे * असाधारण इति * व्यक्त्याकृत्योर्मध्ये का वाच्येति विचारणायां व्यक्तिवाच्यत्वे निराकृते पारिशेष्यादाकृतिवाच्यत्वं निश्चीयत इति भावः । ग्रन्थस्त्वेवं योज्यः असाधारणे व्यक्त्याख्ये यदा शब्दप्रवृत्तिर्न सम्भवति तदा पारिशेष्यादाकृतिः शब्दार्थ इति परिग्रह इति पूर्वग्रन्थगतं परिग्रहपदमनुचक्तव्य शब्दार्थपदं चाध्याहार्यं कथं व्यक्तौ शब्दस्य प्रवृत्त्यसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन यदितिभाष्यं व्याख्यातुमसाधारणे वाच्ये ऽङ्गीक्रियमाणे शब्दस्य प्रभूतेष्वनेकेष्वर्थेषु वृत्त्यसम्भवादित्येतद्व्यावृत्त्या योज्यम् । असाधारणत्वाच्च व्यक्तेरेकस्यामपि शब्दप्रवृत्तिर्न सम्भवतीति भाष्यसूचितार्थप्रदर्शनायासाधारणशब्दः । सर्वसामान्यविशेषवियुक्ता हीत्यनेनैकापि व्यक्तिर्न शब्दार्थ इत्युक्तमिति व्याख्यानार्थत्वेन चैतद्योज्यं किंचिद्धि सामान्यरूपं किंचिद्धि विशेषरूपं यावत्तस्य रूपेण प्रवर्तितव्यं तद्वियुक्ते रूपं कथं प्रवर्त्तेतेत्याशयः । ननु सामान्यविशेषरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावे ऽपि तदुभयरूपरहितत्वमेव निमित्तं भविष्यति । न च तदेवसामान्यम् वस्तुरूपत्वादिति नैष दोष इत्यादिना न हि तत्सामान्यमित्यन्तेन भाष्येणाशङ्क्य सामान्यविशेषरूपरहितत्वस्य तदाश्रयाव्यपदेश्यत्वापरपर्यायस्याश्वादिव्यक्तिष्वपि भावाद्गोशब्दप्रवृत्तिः प्रसज्येतेति प्रतिपादनार्थं यदीति भाष्यं व्याख्यातुम् * अव्यपदेश्यत्वेन चेत्युक्तम् * ननु सामान्यविशेषवियुक्तत्वाविशेषे ऽप्यृगादिशब्दवत्प्रयोगतो व्यवस्था भविष्यतीत्याहेति भाष्येणाशङ्क्य तथा सत्यश्वजातायाञ्च व्यवहारप्रयोगवत्प्रथमःप्रयोगो न स्यादिति यदीत्यनेन दूषणमुक्त्वा कथंचित्प्रयोगसम्भवे ऽपि व्यवहारकालीनस्य प्रयोगस्य निर्द्धारितैकव्यक्तिविषयत्वेनानेकव्यक्तिसाधारण्याभावाद्गौर्न पदा स्पृष्टव्येत्यादौ शाबलेया बाहुलेया वेति विकल्पबुद्धिः स्यान्न गोमात्रमिति सामान्यबुद्धिरित्येतदर्थप्रतिपादकं सामान्यप्रत्ययश्चेति भाष्यं व्याख्यातुम् * सामान्याकारेण चेत्युक्तम् * गौर्न पदा स्पृष्टव्येत्यादौ यत्र सामान्याकारेण व्यक्तिविशेषमनाश्रित्य शब्दः प्रयुज्यते तत्र विकल्पः प्रसज्येतेत्यर्थः । ननु व्यक्तिवादिनो ऽपि शब्दादभिधेया-

विनाभावेन सामान्यप्रत्ययोपपत्तिरित्याशङ्क्य * व्यापकेत्युक्तम् * गोत्वैकार्थसमवायिनां शाबलेयत्वाद्यवान्तरसामान्यरूपाणां विशेषाणां गोत्वव्याप्यत्वाद्यव्यापकगोत्वापेक्षामात्रेणेतरत्र तदाश्रयभूतमसाधारणं व्यक्तिशब्दाभिलप्यं नैव गोत्वापेक्षं भवति । इतरेति पाठे त्वसाधारणशब्देनोक्तत्वात् व्यक्तिः परामृश्यते । ननु विशेषाणां गोत्वापेक्षत्वे तदाश्रयस्यासाधारणस्याप्यव्यभिचाराद्गोत्वापेक्षाबलादापद्येतेत्याशङ्क्य व्याप्यस्य धूमत्वसामान्यस्य व्यापकाग्न्यपेक्षत्वे ऽपि तदाश्रयस्यासाधारणस्याग्न्यपेक्षा नास्ति वाष्पादिभावेन सन्दिग्धे धूमे असाधारणनिश्चये ऽप्यनिश्चयादिति प्रतिपादयितुम् * व्याप्यसामान्यस्य नैवं विशेषव्याप्यापेक्षयेत्युक्तम् * नन्वसाधारणरूपेण व्यक्तेः शब्दार्थत्वासम्भवे ऽपि शाबलेयत्वाद्यवान्तरसामान्यात्मकविशेषावच्छिन्नस्वरूपेण शब्दार्थत्वोपपत्तेः । कथं पारिशेष्यादाकृतेः शब्दार्थत्वावधारणमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * तत्रैवं साधारणरूपेण शब्दप्रवृत्त्यसम्भवे सति विशेषावच्छिन्नस्वरूपेण व्यक्तेरभिधेयं वाच्यं तस्मिंश्च पक्षे सम्बन्धकथनासम्भवादयो दोषाः स्युरित्यर्थः । वाच्यवाचकनियमहानिः सम्बन्धानित्यत्वापत्तिर्विकल्पप्रसङ्गो शेषव्यक्त्यानयनापत्तिः । नित्यबहुवचनप्रसङ्गशुक्लादिशब्दसामानाधिकरण्यासम्भवश्चादिशब्देनोपात्ताः । एतेनैव व्यक्त्यभिधानपक्षे सर्वव्यक्त्यभिधानपक्षे च यथासम्भवं योज्याः । अनिश्चीयमानत्वादपि न विशेषाणां वाच्यतेत्याह * न चेति * नन्वेवमपि विकल्पसमुच्चयाद्यनेकपक्षसम्भवाचाकृतेः परिशेषसिद्धिरित्याशङ्क्य स्वतन्त्रयोर्विशेषणविशेष्यभावरहितयोस्त्वाकृतिव्यक्त्योर्विकल्पेन समुच्चयेन वाभिधाननिरासेनैव निरस्तमित्याह * एतेनेति * व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षो ऽपि व्यक्तेर्विशेषणत्वेन पूर्वाभिधानापत्तेस्तन्निरासेनैव निरस्त इत्याह * व्यक्तीति * एतेन प्रयुक्त इत्यनुषङ्गः । आकृतिरिति पाठे प्रयुक्तेति विपरिणतानुषङ्गः सम्बन्धसमुदायाभिधानपक्षनिराकर्तुमाह * सम्बन्धेति * सम्बन्धसमुदाययोरपि वाच्यत्वाभ्युपगमे ऽवश्यवाच्यभूतसम्बन्धिसमुदायिविशेषणतया ऽभ्युपगन्तव्या भवतीत्यन्वयः । कस्मादित्यपेक्षिते * स्वरूपेत्युक्तम् * सम्बन्धो ऽयं समुदायो ऽयमिति स्वतन्त्ररूपेणाप्रतीतेः सम्बन्धिसमुदायिनिरपेक्षस्य सम्बन्धसमुदायनिरूपणास्यादावविभागेन सर्वशब्दानां पर्यायत्वापत्तेरित्यर्थः । तथा सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रापीति * व्यक्त्यंशे च व्यक्त्यभिधानपक्षोक्ताः सर्वे दोषाः स्युरित्याह * व्यक्त्यंशे चेति * समुदा-

यस्य स्पर्द्धमानैककार्यपरार्थविषयत्वात्साक्षात् क्रियानिष्पत्तिक्रिया-
साधनविशेषणात्मकाभिन्नकार्ययोर्विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा स्प-
र्द्धमानयोर्व्यक्त्याकृत्योर्नास्त्येवेत्याह * न चेति * जातिव्य-
क्त्योश्चात्यन्तभेदाभावादुभावपि न स्त इत्याह * 'अ-
२५९।२ नन्यत्वेति * आकृतिविशिष्टव्यक्तिपक्षे ऽपि व्यक्तिविशि-
ष्टो वाकृतिविशिष्टो वाच्यो व्यक्तिमात्रं च विकल्प्याद्यपक्षं ता-
वद् दूषयति * आकृतीति * द्वितीयपक्षे त्वाकृतिव्यतिरिक्तत-
द्विशिष्टव्यक्तिमात्राव्यक्तयभावात्सिद्धान्तापत्तिरिति स्वयमेवाशङ्क्या-
ह * व्यक्तीति * एवमाकृतिव्यतिरिक्तायास्तत्पक्ष्या निरस्त-
त्वात्तन्निरासेनैव च व्यतिकीर्णपक्षनिराससिद्धेर्लिङ्गकारकसंख्या-
नां च प्रत्ययार्थत्वेन प्रातिपदिकवाच्यत्वासिद्धेः शब्दस्वरूपस्य च प्र-
त्यक्षसिद्धत्वेनावाच्यत्वस्य नात्मानमभिधत्ते हि शब्दः कश्चित्कदा च-
नेति शून्यवादवार्त्तिकपाठनिरस्तत्वात्पारिशेष्यादाकृतिवाच्यत्वसि-
द्धिरित्युक्तम् * इदानीम् *

तत्र प्रयोगबाहुल्यात्तद्विशेषेषु सत्स्वपि ।
प्रयोगात्परसामान्ये सति वाच्यप्रयोगतः ॥
सास्नाद्येकार्थसम्बन्धिगोत्वमात्रस्य वाचकः ।
गोशब्द इति विज्ञानमन्वयव्यतिरेकजम् ॥

इत्यनेन न्यायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि गोत्वस्यैव गोशब्दवाच्य-
तावसीयतइत्याह *नानेति* गोत्वाकारविषयैव गोशब्दस्य वाच्येन
सह सम्बन्धे वाचकत्वरूपे शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्यतइत्यर्थः
कृत्तद्धितसमासैः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति स्मृतेः । सम्ब-
न्धवाची वाच्यत्वशब्दः शब्दशक्तिजन्यज्ञानकर्मत्वमेव वा शक्ति-
शब्देनाभिप्रेत्य गोत्वाकाराश्रितैव गोशब्दं प्रति वाच्यत्वरूपा शक्तिरि-
ति योज्यम् । ननु वृद्धव्यवहारावसेयत्वाच्छक्तेः तस्य च सन् द्विष्ठव-
स्तुविषयत्वात् कथं निष्कृष्टैकाकारविषया शक्तिरवसीयतइत्याशङ्क्य
* तद्भेदेत्युक्तम् * सर्वात्मकवस्तुविषयत्वे शब्दशक्तेरेकेनैव गोश-
ब्दादिना सर्वात्मकवस्तुप्रतीतिसिद्धेः शुक्लादिशब्दानर्थक्यप्रस-
ङ्गात्सद्भेदाद्वस्तुगतान् भिन्नाकारांश्छब्दशक्तयो ऽनुसरन्तीत्य-
र्थः । भिद्यन्तइति भेदाइति व्युत्पत्त्या वस्तुगता भेदा इति वि-
ग्रहीतव्यं वस्तुगतभिन्नाकारानुसाराभावेनैकशब्दव्यक्त्यानर्थक्यप्र-
सङ्गाद् बहुवचनेन सूचितः । निरंशवस्तुवादिनं निराकर्त्तुं *नानाका-
रेष्वित्युक्तम् * नानेकाकारेष्विति पाठे व्यावृत्तानुवृत्ताकारेष्वित्य-
र्थः । ननु गोत्वमात्रविषयत्वे गोशब्दशक्तेः कथं गोशब्दात्पशुव्यप्रा-

गोत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्त्वावगतिः। एकार्थसमवायमात्रेण तन्नि-
श्चयाभ्युपगमे शावलेयत्वादीनामपि निश्चयः स्यादित्याशङ्क्याह
तदेवेति सामान्यान्तरावगतिर्निश्चयस्तैः सामान्यान्तरैर्गोशब्दा-
र्थस्य गोत्वस्य व्याप्तेर्विशेषैश्च साहचर्यं सत्यप्यव्याप्तेस्तेषां सन्देहनि-
वृत्तयेऽन्यतोऽवधारणाकाङ्क्षत्यर्थः। एवं सिद्धान्तमुपपाद्य पूर्वोक्तान्
दोषान्परिहर्तुमाह*अनत्यन्तेति* आदिशब्दान्नित्यत्वम्। ननु वस्तुतो
ऽत्यन्तव्यतिरेकाभावे ऽपि शब्दान्निकृष्टावगतेः कथं दोषप्रसङ्गाभा-
वो ऽत आह * सा हीति * केवलयामिप्रायो निकृष्टशब्दो न स्वाति-
मुख्याभिप्रायः। यद्यप्याकृतिः शब्दाच्छुद्धा प्रतीयते तथापि क्रिया-
न्वयस्यापि प्रतीतेस्तदन्यथानुपपत्त्या व्यक्तितादात्म्यावगमात्सम्भव-
स्येव क्रियान्वय इत्यर्थः। प्रोक्षणादि तु व्यतिरेके ऽपि सम्भवतीत्याह
* प्रोक्षणेति * क्षरणार्थसिञ्चतिधात्वर्थवाचित्वादुक्षतेः क्षार्यस्य
चोदकादेरूर्ध्वाधोदेशविभागसंयोगमात्रेण सिद्धेराभिमुख्यमात्रेण
क्षरणसिद्धिराभिमुख्यमात्रेण च जातेरपि द्रव्यवत्कर्मत्वोपपत्तेः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
यामनुपपत्तेः प्रोक्षणमाकृतेः स्वतोऽपि सम्भवति अवेक्षणं चाकृतेश्च-
क्षुःसंयुक्तद्रव्यसमवायात्प्रसिद्धमेव आदिशब्देन ध्यानोपादानं कि-
मर्थं तद्व्यतिरेकोपन्यास इत्याशङ्क्याह * विशसनादीति * प्र-
तीतिसिद्धत्वाकृतेर्विशसनादियोगो न स्वमनीषिकामात्रकल्पित
इत्याह * तथा हीति * पश्वादिष्वपनीताङ्गेषु विच्छिन्नावयवेषु
या विशसनादिविशिष्टा बुद्धिः सामान्यविषयैव विभक्तैरवयवैः सा-
मान्यमात्रानुमानोपपत्तेः। न तु व्यक्तिविषया व्यक्तिविशेषानु-
मानासम्भवे तत्तद्बुद्ध्यभावादित्यर्थः। नन्वाकृतेर्विशसनादियोगे
सत्यत्वप्रसङ्गादनिष्टापत्तिः स्यादित्याशङ्क्य * नन्विति * विनष्ट-
व्यक्त्यात्मकरूपेणाकृतेरपि विनाशाभ्युपगमान्नानिष्टापत्तिरिति परि-
हरति * तेनेति * नन्वेवं सत्याकृतिपक्षे ऽपि सम्बन्धनित्यत्वं न
सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * आश्रयान्तरेति * अत्यन्तव्यतिरेकवादि-
नाप्यन्तराले ऽनुपलम्भात् स्वपिण्डमात्राश्रिताकृतिरेष्टव्या तस्या-
श्चाश्रयविनाशे स्थातुमशक्तेरन्यत्र च गमनायोगाद्वयाङ्गीकरणा-
पत्तेराश्रयान्तराविनाशादेव नित्यत्वमेष्टव्यमिति * सर्वैरित्यनेनो-
क्तम् * एतदेव विवृणोति * तेनेति * नन्वत्यन्तव्यतिरेके ऽप्या-
कृतिलक्षितव्यक्तिद्वारेण प्रयोगचोदनोपपत्तेरित्यन्तक्लिष्टभेदामे-

द्पक्षाश्रयणमित्याशङ्क्याह * अत्यन्तेति * अव्यवस्थामुपपादयि-
तुमाह * न चेति * ननु पशुनोपलक्षितं द्रव्यं पशु विशास्तीत्यादि-
धर्मविधीनां विषयो भविष्यत्यत आह * तदुपलक्षितं चेति *
द्रव्यरूपताया द्रव्यत्वप्रतिपादनं विना प्रतिपादयितुं शक्तेस्तदेव प्र-
तिपाद्य स्यात्तत्र च स एव दोष इत्यर्थ । ननु द्रव्यत्वप्र-
तिपादनद्वाराप्याश्रयोपलक्षणोपपत्तेर्नामूर्त्तत्वदोषापत्तिरित्याशङ्क्याह
* आश्रयेति * ननु पशुत्वेन स्वाश्रयोपलक्षणाद्वाक्छलमात्रे-
ण द्रव्यत्ववदाश्रयपक्षदोषात्तत्वानिर्णयफलवादेन युक्तमित्या-
शङ्क्य पशुत्वाश्रयमात्रोपलक्षणे तस्य पश्वाकृतितोऽन्यत्वेनानिरूपणा-
दाकृतेरेव बलाद्धर्मविषयत्वापत्तेराश्रयविशेषस्योपलक्षणं वाच्यं त-
च्चव्याप्तेः न सम्भवतीत्याह * विशेषस्त्विति * परानभ्युपगत-
त्वादनाशङ्क्यत्वाच्च द्रव्यत्वस्येति दृष्टान्ततया व्याख्येयम् । अगम्यो शा-
तुमशक्य इत्यर्थः । आगमगम्य इति पाठस्त्वव्यापकत्वेन लक्षयितुं
शक्यत्वाद्यदि परमागमगम्यः स्यान्न चासावस्तीत्युपहासार्थत्वेन व्या-
ख्येयः । ननु निर्विशेषसामान्यानुपपत्तेः कस्य चिद्विशेषस्यावसा-
याद्धर्मविधिविषयत्वं भविष्यत्यत आह * न चेति * प्रत्येकरूपेण
निर्द्धारितरूपेणानवगत विधिना न सम्बन्ध्यतइत्यर्थ. । ननु पशु-
त्वाश्रयो यो विशेष इत्येव निर्द्धारणाद्विधिविषयतोपपत्स्यतइत्याश-
ङ्क्याह * न चेति * पशुत्वाश्रयाणामनेकत्वात्सर्वेषां चोपादाना-
शक्तेरयं वोपादेयो ऽयं वेति सन्देहानिवृत्तेर्न निर्धारणोपपत्तिरित्या-
शयः । ननु सामान्यमात्रे पर्यवसिते ऽपि शास्त्रे ऽनुष्ठानवेलायां
विशसनादेस्तत्रासम्भवात्तदाश्रयविशेषे प्रत्यक्षोपनयनेन निर्द्धारिते
ऽनुष्ठानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यस्मादन्यत्रोक्तो ध-
र्मस्तत्रासम्भवमात्रेणान्यत्र न कार्यतया शास्त्रेणानुज्ञातस्तस्माच्च
सामान्ये कृतो विहितो विशेषेषु कर्त्तुं युक्त इत्यर्थ । किं च प्रत्य-
क्षैकसमधिगम्यस्यासाधारणस्य शब्दव्यवहाराविषयत्वाच्छुक्लादि-
रूपो विशेषो वाच्यस्तस्य चामूर्त्तत्वात्पशुत्ववदेव विधिविषयत्वास-
म्भव इत्याह * विशेषा इति * उपसंहरति * तस्मादिति * अ-
२६०।१ स्त्वन्तव्यतिरेकपक्षे च गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यं पशुनेति लि-
ङ्गकारकसंख्यान्वयश्च लक्षणया स्यात्सा च लोके मुख्यत्वप्रसिद्धेर-
युक्तेत्याह * सामानाधिकरण्यादि चेति * ननु यदि पशु विशा-
स्तीत्यादावन्यतरव्यतिरेकपक्षे धर्मविधिविषयत्वयोग्या व्यक्तिर्न प्र-
तीयते कथं तर्हि भाष्यकृताकृतिर्व्यक्त्या नित्यसम्बन्धा सम्बन्धिन्यां
च तस्यामवगतायां सम्बन्ध्यन्तरमवगम्यतइति व्यतिरेकमभ्युपगम्य

तदेतदात्मप्रत्यक्षं शब्द उच्चरिते व्यक्तिः प्रतीयतइति वदताकृतिवाचिशब्दोच्चारणे व्यक्तिप्रतीतिरुक्तेत्याशङ्क्याह * भाष्येति * व्यतिरेकाभ्युपगमे ऽनया व्यक्तेर्गतिः प्रतीतिरुक्ता साश्रयत्वमात्रेण न विशेषरूपेण न हि विशेषरूपा व्यक्तिः शब्दात्प्रतीयतइत्यर्थः। अभ्युपगमशब्देन परमताभ्युपगममात्रेण व्यतिरेको ऽभिहितो न स्वमताभिप्रायेणेति सूचितम्। ननु व्यतिरेकस्यानभिमतत्वे यो ऽर्थ. सामान्यस्य विशेषाणां स्वाश्रयः सा व्यक्तिरित्याश्रयाश्रयिभावोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यो ऽपीति * नन्वाकृतिः प्रतीता सती प्रोक्षणाश्रयं विशेष्यतीति भाष्याद्विशेषलक्षणप्रतीतेः कथमाश्रयमात्रगतिरुक्तेरयुक्तमित्याशङ्क्याह * सामान्याच्चेति * सामान्याद्विशेषस्य लक्षणं यद्भाष्यकृतोक्तं तन्नाश्रयितव्यम् आश्रयणमादरणं न कर्त्तव्यमिति भावे कृत्यं व्युत्पाद्य व्याख्येयम्। लक्षणानाश्रयितव्येति पाठे सा ऽनादर्त्तव्या आक्षेपमात्रस्य भावाद्विशेषस्य स्वाक्षेप्यस्य गम्यस्याव्यभिचारिलिङ्गाभावेनाभावादित्यर्थः। यद्वा यच्छब्द उच्चरिते व्यक्तिः प्रतीयतइत्ययं प्रश्नो न व्यक्तिप्रतीतिसद्भावविषयः किंतु किंशब्दादाकृतेर्वेत्येतद्विचारविषयत्वेन यथा सिद्धव्यक्तिः प्रतीत्यनुवादो ऽयमित्याह *अथ येति* प्रसङ्गादादितः सो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भाष्यं व्याचष्टे*अन्वयेति* शब्दव्यतिरेके ऽप्याकृत्यन्वये व्यक्तिप्रत्ययान्वयप्रतिपादनार्थमन्तरेणापीति भाव्यमुदाहरणानिष्ठतया[1] व्याचष्टे *यो हीति* आकाङ्क्षाशब्देन निर्विशेषसामान्यायोगात् कश्चिदत्र तीक्ष्णमन्दादिरग्निर्विशेषः स्यादिति प्रमाणतो विशेषनिर्धारणाकाङ्क्षा भवतीत्येवम्परत्वेनावुद्धेतैवासौ व्यक्तिमिति भाष्यं व्याख्यातं शब्दान्वये ऽप्याकृतिव्यतिरेके व्यक्तिप्रत्ययव्यतिरेकप्रतिपादनार्थं यस्त्विति भाष्यं मनो वै यम्योच्छब्दार्थसम्बन्धात्स्मृतौ सहकार्यभावाच्छब्दस्यापि व्यतिरेकापत्तेः स्मृतौ वा मनो वै यम्याभावादाकृतेरप्यन्वयापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * मानसादिति * निष्कृष्टाकृतिवाचित्वनिश्चयात्सामर्थ्यात्मकजात्यरूपेणापचारेण सम्बन्धस्मृतावप्याकृत्यप्रतीतिः शीघ्राप्रतीतिर्वा विवक्षितेति भावः। ननु यदि गोशब्दात्स्वतन्त्राकृतिः प्रतीयते ततः केन हेतुना गोशब्दस्य शाबलेयादिशब्दसामानाधिकरण्यं प्रतीयते न गोत्वशब्दस्येत्याशङ्कते * केनेति * गोत्वमित्यत्र प्रातिपदिकवाच्याया जातेर्भावप्रत्ययेन व्यतिरेकांशस्य विवक्षितत्वात्सामानाधिकरण्याप्रतीतिः। गोरित्यत्रान्वयव्यतिरेकांशस्य विवक्षितत्वात्सामानाधिकरण्य-

१ भवतीयहं प्रतिभाति।

प्रतीतिरिति विशेषहेतुमाह * व्यतिरेकांशस्येति * ननु भावप्रत्ययेन व्यतिरेकांशस्य विवक्षायां गोत्वशाबलेय इत्यपि सामानाधिकरण्यं न स्यादित्याशङ्क्याह*गोत्ववानिति * यद्यप्यत्र स्फुटो व्यतिरेको विवक्षितस्तथापि प्रकृतिप्रत्ययविभागोपपत्तेर्मतुप्प्रत्ययेन जातिमदभिधानात्तद्वाचिना शाबलेयादिशब्दस्य सामाधिकरण्यं युक्तमिति भावः । गोत्ववाचिनि स्फुटमितिपाठे स्फुटमिति क्रियाविशेषणं स्फुटं निष्कृष्टत्वेन गोत्ववाचिनि गोत्वशब्दे यत्र परतो मतुप्प्रत्ययो भवति तत्र तेन जातिमदभिधानमित्यर्थः । ननु मतुप्प्रत्ययेनापि व्यक्त्यभिधाने व्यक्त्यभिधानपक्षोक्ताः, सम्बन्धानाख्यातादयो दोषाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्क्याह * सामान्यस्य वेति * जातिमदभिधाने प्रमेयान्तर्गतत्वेन व्यावर्तकत्वाज्जातेर्विशेषणत्वे ऽपि विशिष्टवाचिना प्रत्ययेनानुपादानादुपलक्षणत्वोक्तिः । ननु गौरित्यप्यव्यतिरेकांशविवक्षायां जातिव्यक्त्योरभेदात् व्यक्तेर्वा गोशब्दो वाचको जातेर्वेति चिन्ता न युज्येतेत्याशङ्क्याह * भेदानामिति * अयं विचार्यत्वेन प्रकृतो गोशब्दः पक्षद्वय भेदानां व्यक्तीनामेव वाचकः । सामानाधिकरण्यायान्यथानुपपत्तेरिष्यते । स्वरूपेण व्यक्तिवाच्यत्वा मान्यात्मना चेत्येतावांस्तु विचारार्थः । व्यक्तिवाचित्वे ऽपि व्यक्त्यन्तरे प्रयोगोपपादनार्थम् * सर्वेषामित्युक्तम् * मन्वेवं सत्यानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तिरित्याशङ्क्य * प्रत्येकमित्युक्तम् * समुदितानां वाच्यत्वे सम्बन्धग्रहणासम्भवः स्यात्प्रत्येकनिरपेक्षाणां वाच्यत्वे जात्यात्मना चैकेन नित्येन रूपेण वाच्यत्वात्र शक्त्यानन्त्यापत्तिरिति भावः । ननु गोशब्दोच्चारणे व्यक्तिविशेषानिर्धारणात्र व्यक्तेर्वाच्यत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह * यस्त्विति * व्रीहिभिर्यजेतेत्यादावुपादीयमानेषु व्रीह्यादिषु प्रकृतापूर्वसाधनव्यक्तिविशेषनिर्णयात्र सन्देहाशङ्का व्रीहिभिर्यजेतेत्यादावुपादीयमानस्य उपचयजातीयस्य व्रीहिजातीयानां व्यावृत्तिप्रतीतेर्व्रीहिजातीयेव इर्मनियत्य-निरूपं तेर्वेव निर्णयः । सर्वासां तूपादानायोगाद्विवक्षितानामुपादेयत्वेति स्त्येव निर्णयः । सर्वासां सुपादानायोगाद्विवक्षितानामुपादेयत्वे अधिकरणोपसंहरणाय्ययमात्ररूपमनेदहो न व्यक्तिरूप इत्यर्थः । अधिकरणोपसंस्त्याध्ययमात्ररूपसन्देहो न व्यक्तिरूप इत्यर्थः । तत्परमतेनोक्त्वा स्वमतेन जातिशब्दा एवात्र विवक्ष्यन्ते इति यदुक्तम् । तस्माद् गोरेव इत्येवमादय इत्युपसंहारभाष्यं स्वमतेन सामान्यतद्वत्पक्षद्वयविषयत्वेन व्याचष्टे * यथाहेति * सुखावबोधाय प्राग्व्याख्यातं प्रकृतार्थे सर्वथाद. निश्चयप्रयोजनमाह*प्रयोजनमिति * पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः दोषगुणाभावार्थान् सिद्धान्ते चाय इत्युक्तं सर्वाणि पूर्वपक्षान्तरभ्यासाये ऽपि पूर्वपक्षव्याख्यानप्रकारं केन चिद्वाक्यप्रयोजनेनाभिधानात् द्व-

ष्यक्लेशापत्तेः। सुखप्रतिपत्त्यर्थं प्रकारान्तरमारभते * एवं वेति *
प्रासङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गतिमाह * गौरिति * विचारविषयं बोध-
यति * चतुर्विध इति * संशयोत्पत्तेरित्यनेन यावकादिद्रव्यशब्दानां
देवदत्तादियदृच्छाशब्दानां सर्वादीनां च सर्वनामशब्दानां व्यक्तिवा-
चित्वेन निश्चयात्संशयानुत्पत्तेर्निपातोपसर्गवद्विचारविषयत्वमस्ती-
ति सूचितं निपातोपसर्गयोर्जातिव्यक्तिवाचित्वसंशयानुत्पत्तौ हेतु-
माह * तयोरिति* अभ्युपगम्यापि वाचकत्वमन्वित्यादिषूपसर्गेषु २६१।२
पश्चादित्यादिषु च निपातेषु पदान्तरान्वयात् पूर्वं कस्य चिदर्थ-
स्याप्रतीतेः पदान्तरान्वये च विशेषस्यैव प्रतीते.। सन्देहानुत्प-
त्तिमाह * वाचकत्वे ऽपीति * पाश्चात्यशब्दान्तर्गतः पश्चाच्छब्दो
ऽत्रोदाहरणं संशयेन ज्ञाप्यते न विपयीक्रियतइत्यर्थ,। एतदेव
विवृणोति * यदीति * ननु पौनरुक्त्यापत्तेर्नेहाख्यातं विचार्यमि-
त्याशङ्कते * आख्यातस्यापीति * ननु द्वितीयाध्यायाद्ये ऽधिकरणे
द्रव्यादिशब्देभ्यो ऽपूर्वं भावशब्देभ्यो वेति विचारान्नाख्यातार्थविचा-
रणेत्याशङ्क्याह * कः पुनरिति * अन्यार्थे ऽप्यधिकरणप्रसङ्गाद्भा-
ष्यकृताख्यातार्थनिरूपणात्पौनरुक्त्यं भवतीत्याशयः। तत्र प्रत्यया-
र्थचिन्तेव प्रकृत्यर्थचिन्तेति परिहरति*प्रत्ययार्थस्येति * आश्रयं तु
प्रत्ययार्थविचारे पौनरुक्त्यं परिहर्त्तुमशक्नुवतां परिहारे इत्यपरितो-
षादन्यथा स्वमतेन परिहरति * प्रकृत्यर्थेति * प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्य-
र्थाद्विवेकायेह सिद्ध एव प्रकृत्यर्थस्तत्र वक्ष्यतइत्यर्थः। ते च याग-
दानहोमसम्बद्धा इत्यादिना प्रकृत्यर्थस्य यागस्य भाष्यकृता स्पष्टीकृ-
तत्वात् * भाष्यकारेणेत्युक्तम् * ननु सूत्रकारानुक्तिसूचनार्थं ते-
नापि कर्मशब्दपदेन प्रकृत्यर्थस्योक्तत्वात् अयमपि विषयभेदं वक्तु-
मशक्नुवतां परिहार इत्यपरितोषात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * यु-
ज्याद्यर्थे ऽपि वेति * सामान्यविशेषयोर्मध्ये इति निर्धारणे षष्ठी
प्राप्तेतीहावसरप्राप्त्युक्त्या तत्रासङ्गतत्वात्सामान्यविशेषविचाराभा-
वः सूचितः। प्रासङ्गिककथया चैतत्पौनरुक्त्यं परिहृतं प्रधानचिन्त-
या तु पौनरुक्त्यशङ्कैव नासीत्याह * अपूर्वमिति * अतो ऽत्र
युक्ता द्विविधस्य पदस्यार्थचिन्तेत्युपसंहरति * नामेति * गोस-
दृशो गवयः इति जातौ गोशब्दप्रयोगाद्गौरानय इति च व्यक्तौ प्र-
योगाच्च गोशब्दोच्चारणाच्चोभयप्रतीतेर्वृद्धव्यवहारस्योभयत्र तुल्यत्वं
शब्दलक्षणे महाभाष्यकारेण किं पुनराकृतिः पदार्थ आहो स्विद् द्र-
व्यमिति पृष्ट्वोभयमित्याहेत्याकृतिपक्षवद्व्यक्तिपक्षस्याप्यभिधानाच्च
शास्त्रस्याप्युभयत्र तुल्यतेति द्वेधा सन्देहहेतुमाह * प्रयोगस्येति *

भाष्योक्तसन्देहहेतुनिरासार्थमस्माद्धेतुद्वयादेव * संशयो नः प्र-
२१२।१ तिभातीत्युक्तम् * ननु यदि सामान्यप्रत्ययाद्व्यक्तौ च क्रियासम्भ-
वात्सन्देहः स्यात्ततः प्रतीयमानाया आकृतेरक्रियार्थत्वात् क्रिया-
र्थायाश्च व्यक्तेरप्रतीतेर्वाक्यार्थोपयिकपदार्थासम्भवाद्व्यक्तिवाच्य-
त्वपूर्वपक्षस्याकृतिवाच्यत्वासम्भवप्रतिपादनमात्रपरत्वात्पूर्वपक्षे वे-
दाप्रामाण्यं सिद्धान्ते चाकृतेरपि क्रियार्थत्वाद्वाक्यार्थोपयिक-
त्वोपपत्तेर्वेदप्रामाण्यमिति प्रामाण्याप्रामाण्यफलत्वात्प्रामाण्यलक्ष-
णसङ्गतेयं चिन्ता स्यात् व्यक्त्याकृत्योस्तु प्रतीतिप्रयोगतुल्यत्वे प-
क्षद्वये ऽपि प्रामाण्याविशेषात्कथं तल्लक्षणसङ्गतिः । प्रतीतिप्रयो-
गतुल्यत्वेनैव च व्यक्तिवाच्यत्वस्मृतेरपि समूलत्वोपपत्तेरेतत्पाद-
गतेन स्मृतिमूलाधिकारेणापि कथं सङ्गतिः स्यादित्याशङ्क्य * क-
थमिति * पादानामेकार्थ्यनियमाभावान्नावश्यं सर्वत्र पादसङ्गति-
रपेक्षणीया एकप्रकरणगतानां त्वधिकरणानां प्रकरणप्रतिपाद्यैका-
र्थ्यान्वयाय प्रकरणसङ्गतिरवश्यापेक्षणीयेति मत्वा * प्रकृते-
न चेत्युक्तम् *स्मृतिमूलविचारो ह्यस्मिन्पादे प्रकरणार्थः तथा हि।

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वं विरोधे भ्रान्तिमूलता ।
उक्तोपवीतस्मृत्यादावविरोधं निरूप्य च ॥
आर्यैर्विरोधे म्लेच्छानां शब्दार्थविषयस्मृतेः ।
भ्रान्तिमूलमसत्त्वे ऽस्य पिकादौ लोकमूलता ॥
मूलापेक्षां च कल्पादेरव्यवस्थितगोचरम् ।

होलाकादिस्मृतेर्मूलमुक्तं शब्दस्मृतेरपि तत्प्रामाण्यमूल-
त्वप्रासङ्गिकत्वेनास्याश्चिन्तायाः पूर्वचिन्ताया लक्षणप्रकरणसङ्ग-
त्यैवास्या अपि तद्द्वारेण सङ्गतिलाभान्न पृथक्सङ्गत्यपेक्षेति
परिहरति * द्वयमिति * ननु यदि कस्मिन्नर्थे गोशब्दस्य साधुते-
त्यनेन प्रसङ्गेनास्य विचारस्यावान्तरस्तुतेरर्थनिरपेक्षस्य साधुत्वस्य
निरूपयितुमशक्यत्वाद्व्यक्त्याकृतिचिन्तैव पूर्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्य
* वक्तव्य इति * सास्नादिना शब्दस्य साधुवाच्ये इत्येतावति ज्ञाते
व्यक्त्याकृतिविवेकाज्ञाने ऽपि साधुत्वं निरूपयितुं शक्यमिति परिह-
रति * अनिश्चिते ऽपीति * एतदेव विवृणोति * वाच्येति *
पूर्वापवादत्वेन चास्य सङ्गतिरिति परिहारान्तरसापेक्षत्वे ऽपि किं
विचार्यतइत्यपेक्षायामाह * व्यक्तिरिति * अस्मिंश्च पक्षे त्रिवि-
धापि सङ्गतिः साक्षादेवेत्याह * स्मृतेरिति * प्रयोजनाभावेना-
धिकरणानारम्भमाशङ्कते * ननु चेति * शब्दार्थशब्देनाकृतिर्विव-
क्षिता प्रोक्षणादेः क्रिया ब्रह्महत्यादेश्चाक्रिया पक्षद्वये ऽप्याकृतावस-

म्भयाद्व्यक्तावेवेत्यर्थः । वेदे प्रयोजनाभावे ऽपि लोके प्रयोजनं भ-
विष्यतीति तावत्परिहरति * यद्यपीति * किं फलमित्यपेक्षायामा-
ह * व्यक्तीति * लोकव्यवहारस्य प्रमाणान्तरानुसारित्वात्तदर्थं
शब्दार्थतत्त्वचिन्तानर्थक्यापत्तेर्वेदार्थनिर्णयानौपयिकत्वाच्च शास्त्र-
सङ्गत्यभावापत्तेरपरितोषात्स्वमतेन प्रयोजनमाह * वेदे ऽपि चेति*
हेत्वपेक्षायामुदाहरणद्वयमाह * व्रीहीति * भेदो विशेषः आद्योदा-
हरणे विशेषं विवृणोति * प्रोक्षणमिति * सन्निधिरूपं क्रमं बाधि- २६३।१
त्वेत्यर्थः । द्वितीयोदाहरणं विवृणोति * एवमिति * यदाहवनीये
जुहोति पदे जुहोतीत्यादिसामान्यविशेषशास्त्रयोः पूर्वपक्षे विकल्पः
सिद्धान्ते सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध इत्याद्यपि प्रयोजन-
मित्याह * सोपपत्तिकमिति * उपसंहरति * कर्त्तव्येति * पौ-
नरुक्त्यमाशङ्कते * नन्विति * गौरिति शब्द आदिर्यस्य तस्य गौ-
रित्यस्य शब्दस्य को ऽर्थ इत्यस्य भाष्यस्य तस्मिन्निरयर्थः आद्यपाद-
स्थे भाष्ये विचारितमित्यर्थः । तत्र प्रतिज्ञायामिहानुपपत्तिरिति ता-
वत्परिहरति * आकृतेरिति * यथा चाकृतिशब्दार्थस्तथाकृति-
स्तु क्रियार्थत्वादित्यत्र निपुणतरमुपपादयिष्याम इत्याकृतिवादा-
न्ते भाष्यकृताप्येवमेवोदितमित्याह * यथा चेति * विषयप्रदर्श-
नार्थत्वात्प्रतिज्ञाया हेतुं विनानर्थक्यापत्तेरिहापि चाकृतिः शब्दार्थ
इति प्रतिज्ञायाः पौनरुक्त्यापत्तेरेतत्परिहारेऽप्यपरितोषात्स्वमतेनान्य-
था परिहरति * यद्वेति * नन्वेवं सत्याकृतेः शब्दार्थत्वोक्तिस्तत्र-
त्या कथमित्याशङ्क्य सद्भावप्रतिपादनायैव प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गाच्च
साक्षाद्वाच्यत्वोपक्रमस्तत्रेत्याह * या त्विति * चिन्ताविषयत्वेन
नोक्तेत्यर्थः । प्रतिज्ञामात्रेणाकृतिवाच्यत्वासिद्धेरनभिमतमपि परिहा-
रान्तरं विभवार्थमाह * उक्ते वापीति * व्यक्त्याकृतिचिन्तामुपक्र-
म्य भाष्यकृता लौकिकवैदिकशब्दार्थभेदाभेदचिन्ता कृता तस्याः
प्रकृतोपोद्घातार्थत्वेन सङ्गतिमाह * एतदिति * ननु संख्याभा-
वादित्यनेन न्यायेनाभेदस्य सिद्धत्वात्पुनः को ऽयं विचारः स्यादि-
त्याशङ्क्य लौकिकशब्दाभेदे ऽपि वैदिकानां रूपभेदाद्व्यपदेशभेदाच्च
भेदशङ्कोपपत्तेस्तन्निराकरणार्थो ऽयमारम्भ इति सगम्यते अस्मिन्नित्य-
धिकरणव्युत्पत्त्या संशयविपर्ययप्रतिपादकेन * संशयशब्देनोक्तम् ।
उपोद्घातत्वमेव विवृणोति * एकत्वे सतीति * लौकिकवैदिक-
योः शब्दयोर्वाच्ययोश्चैकत्वे सति लोकव्युत्पन्नाद्वैदिकाद् गोशब्दाद्व्य-
क्त्याकृतिरूपत्वादिपदार्थप्रत्ययोत्पत्तौ को ऽर्थो वाच्यः को वा
गम्य इति सन्देहाद्विचारः कार्यः भेदे व्युत्पत्त्यभावेन वैदिकाच्छ-

ब्दादर्थाप्रतीतेः सन्देहाभावाच्च चिन्तावसर इत्यर्थः । ननु लोके
सन्देहसम्भवाच्चिन्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शब्दार्थेनेति * वेदे
तु शब्दविषये ऽर्थविषये च य एव लौकिकः शब्दो ऽर्थश्च स एवाय-
मिति प्रत्यभिज्ञाने सति लोकव्युत्पन्नाद्वैदिकाच्छब्दादर्थप्रतीतेः को
ऽर्थो वाच्यः को वा गम्य इति विवेक्तुं शक्यम् । अलौकिके तु वै-
दिके शब्दे ऽर्थे वाचकरूपाज्ञानाद्वाच्यविषयः सन्देह एव न स्यादिति
२६४।२ पूर्वोक्तमेव विवृणोति * वेदे त्विति * उपसंहरति * तेनेति *
संशयशब्दसूचितं पौनरुक्त्यपरिहारं वक्तुमाशङ्कते * तावत्संख्ये-
ति * न हेत्वन्तराभिधित्सया पुनरारम्भस्तस्यानुक्तत्वादित्याह *
अभेदेति * ननु न प्रयोगचोदनाभावादिति हेत्वन्तरमप्युक्तमित्याश-
ङ्क्याह * अन्यस्त्विति * शङ्कामुपसंहरति * तेनेति * परिहरति * लौ-
किकष्वेवेति * ननु वैदिकेषु काधिका शङ्केत्यपेक्षायामाह * व्यपदेशा-
दीति * रूपभेदो लिङ्गं चादिशब्देनोपात्तम् । अर्थभेदाभेदचिन्ताया-
स्तु पौनरुक्त्याशङ्कैव नास्तीत्याह * एकत्वे ऽपि चेति * न च शब्दैक्यमा-
त्रेण प्रकृतचिन्तासिद्धिर्येनार्थैक्यमचीन्त्यं स्यादित्याह * अर्थे-
ति * शब्दाभेदे सत्यपि यद्यर्थाभेदः स्यात्ततो व्यक्त्याकृत्योर्द्वयोर्म-
ध्ये कस्य वाच्यतेतीयं चिन्ता घटते न शब्दैक्यमात्रेणेत्यर्थः । सन्दे-
हहेतुमाह * व्यपदेशादीति * उभयविषयप्रतिज्ञापूर्वकं शब्दभे-
दाभावहेतूनाह * किं प्राप्तमिति * आख्यायाः शब्दस्य यल्लक्ष-
णं तस्य भाषायां छन्दसि चोपबन्धेन भिन्नत्वादित्यर्थः । अर्थभे-
२६५।१ दे हेतुमाह * अश्ववालादीति * नन्वग्निर्वृत्राणीति भाष्ये वृत्रह-
ननादिक्रियाभेदो हेतुः प्रतीयते स किमित्युपेक्षित इत्यपेक्षायाम-
र्थभेदे हेतुत्वं तावन्न सम्भवतीत्याह * अग्न्यादीनां चेति * न-
न्वग्निस्वरूपाभेदे ऽपि वृत्रहन्तृत्वविशिष्टस्य वैदिकाग्निपदवाच्यत्वा-
दर्थभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * हन्तीति * वृत्रहन्तृत्ववैशि-
ष्ट्यस्य वाक्यार्थत्वेनाशब्दवाच्यत्वान्न वैदिकाग्निशब्दवाच्यता युक्ते-
त्यर्थः । हन्तृत्वे च प्रमाणाभावान्न तेनापि रूपेणान्यत्वं युक्तमित्या-
ह * हननमिति * न च यो वृत्रहन्ता सो ऽग्निरिति वचनव्य-
क्त्यार्थोन्यत्वसिद्धिर्वृत्रशब्दार्थस्य अङ्घनादिति च क्रियाशब्दस्या-
लौकिकत्वेनैवंविधवचनव्यक्त्यसम्भवादित्याह * अपूर्व इति * दे-
वतायाश्च विग्रहाभावस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वेन क्रियया वृत्रहनना-
योगान्मन्त्रस्य स्तुतिमात्रार्थत्वावगतेर्न वृत्रहन्तृत्वानुवादेनाग्निशब्दवा-
च्यत्वविधिर्युक्त इत्याह * स्तुतीति * कथमक्रियत्वेत्यपेक्षायाम् *
भाष्योक्तैरित्युक्तम् * कानि तानि वाक्यानीत्यपेक्षायां नावग्निकदे-

घृताधिकरणोक्त*युक्तिपरामर्शार्थमितीत्युक्तम्* अतो ऽश्ववालादि-
शब्दानां रूपस्यार्थान्तरदर्शनादित्येवार्थान्यत्वे युक्तिरित्युपसंहरति *
तेनेति*शब्दभेदहेतुत्वं तु क्रियाभेदहेतुत्वे ऽप्यनाशङ्क्यमेवेत्याह*यश्चे-
ति*अथ भेदकारितो ऽपि शब्दभेदो न भवति किमुत तद्गुणभेदका-
रित इत्यर्थः । भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्यपेक्षायां भाष्योक्तं रूपा-
न्यत्वं स्वरादिभेदाभिप्रायं व्याख्येयमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षो-
पसंहारपूर्वकं सिद्धान्तप्रतिज्ञां करोति * तस्मादिति * प्रतिज्ञा-
क्षिप्तमेव तावद्धेतुमाह * वेदस्यैवेति * प्रसज्यतामित्येवं वादिनम्
* प्रति प्रसज्येतेत्युक्तम् * प्रयोगचोदनाभावादिति सौत्रं हेतुं प्र-
योगस्य चोदनायाश्चाभावादित्येवं व्याचष्टे * प्रयोगस्येति * चो-
दनायाः कथमभाव इत्यपेक्षायाम् * प्रत्ययार्थस्येत्युक्तम् * अर्था- २६६॥
न्तरे शब्दप्रयोगविषयायाश्चोदनाया विधेरभावादित्येवमन्यथा व्या-
चष्टे * अर्थान्तरे चेति * कस्माद्वेदेनार्थान्तरे शब्दप्रयोगो न वि-
धीयते इत्यपेक्षायां गुणाच्चाप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्य शास्त्रहेतु-
त्वादित्यैन्द्र्यधिकरणसूत्रावयवो ऽथतः पठितः वचनान्वयार्थमैन्द्री
स्यादिति सूत्रेणैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति श्रुतिबलेनैन्द्र्या गार्हप-
त्योपस्थानाङ्गत्वे विहिते श्रुत्याप्यशक्यार्थनियोगासम्भवात्कथमिन्द्र-
शब्देन गार्हपत्याभिधानमित्यपेक्षायां गुणयोगेनेति पूर्वावयवेनोक्त-
म् । नन्विन्द्रशब्दस्य गार्हपत्याभिधानशक्तिप्रदर्शनार्थमेवैतद्वचनं क-
स्मान्न भवतीत्याशङ्क्य शब्दार्थसम्बन्धस्य वृद्धव्यवहारावसेयत्वेन
शास्त्रहेतुकत्वाभावादित्यनेनोक्तम् । अविभागादिति सूत्रावयवो
न तेषामेषां विभागमुपलभामहइति भाष्येण शब्दप्रत्यभिज्ञाभिधाना-
र्थत्वेन तांश्चार्थानवगच्छाम इत्यनेन चार्थप्रत्यभिधानार्थत्वेन व्या-
ख्यातः । तदुभयमपि यथाक्रममनुसन्धत्ते * किं चेति * शब्द-
लक्षणाविभागादित्येवं स्वयमन्यथा व्याचष्टे * लक्षणस्येति * ननु
कतिपयलक्षणाविभागे ऽपि भाषायां छन्दसीत्युपबन्धेनोक्तानां ल-
क्षणानां भेदात्कथं सर्वशब्दैक्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह * सर्वथेति *
भिन्नलक्षणकानां शब्दानामश्ववालादीनां च भेदस्य सिद्धान्तिना
ऽपीष्टत्वादितरशब्दार्थानामैक्यं साध्यं तेषां चोक्तैर्हेतुभिर्न भेदः श-
क्यो वक्तुमित्यर्थः । याज्ञिकानां च यवादिविधौ लौकिकैरेव सा-
स्नादिमदाद्यर्थव्यवहारान्मीमांसायां च लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण वेदा-
र्थनिर्णयादुभयानुग्रहार्थं लौकिकवैदिकशब्दार्थानामैक्यमाश्रयणीय-
मित्याह * एकत्वेति * मीमांसा चानुगृह्यतइत्यनुषङ्गः । अवि-
भागवद्वेनोक्तं प्रत्यभिज्ञानमेव पूर्वपक्षोक्तानां हेतूनां कालात्ययाप-

घताधिकरणोक्त*युक्तिपरामर्शार्थमितीत्युक्तम्* अतो ऽश्ववालादिशब्दानां रूपैरर्थान्तरदर्शनादित्येवार्थान्यत्वे युक्तिरित्युपसंहरति * तेनेति*शब्दभेदहेतुत्वं तु क्रियाभेदहेतुत्वे ऽप्यनाशङ्कमेवेत्याह*यद्येति*अथ भेदकारितो ऽपि शब्दभेदो न भवति किमुत तद्गुणभेदकारित इत्यर्थः । भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्यपेक्षायां भाष्योक्तं रूपान्यत्वं स्वरादिभेदाभिप्रायं व्याख्येयमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षोपसंहारपूर्वकं सिद्धान्तप्रतिज्ञां करोति * तस्मादिति * प्रतिज्ञाक्षिप्तमेव तावद्धेतुमाह * वेदस्यैवेति * प्रसज्यतामित्येवं वादिनम् * प्रति प्रसज्येतेत्युक्तम् * प्रयोगचोदनाभावादिति सौत्रं हेतुं प्रयोगस्य चोदनायाश्चाभावादित्येवं व्याचष्टे * प्रयोगस्येति * चोदनायाः कथमभाव इत्यपेक्षायाम् * प्रत्ययार्थस्येत्युक्तम् * अर्था- २६६॥
न्तरे शब्दप्रयोगविषयायाश्चोदनाया विधेरभावादित्येवमन्यथा व्याचष्टे * अर्थान्तरे चेति * कस्माद्वेदेनार्थान्तरे शब्दप्रयोगो न विधीयते इत्यपेक्षायां गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्य शास्त्रहेतुत्वादित्यैन्द्र्यधिकरणसूत्रावयवो ऽर्थतः पठितः वचनान्यथार्थमैन्द्री स्यादिति सूत्रेणैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति श्रुतिबलेनैन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वे विहिते श्रुत्याप्यशक्ताविनियोगासम्भवात्कथमिन्द्रशब्देन गार्हपत्याभिधानमित्यपेक्षायां गुणयोगेनेति पूर्वावयवेनोक्तम् । नन्विन्द्रशब्दस्य गार्हपत्याभिधानशक्तिप्रदर्शनार्थमेवैतद्वचनं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य शब्दार्थसम्बन्धस्य वृद्धव्यवहारावसेयत्वेन शास्त्रहेतुकत्वाभावादित्यनेनो[illegible]त्युक्तं विभागादिति सूत्रावयवो न तेषामेषां विभागमुपलभा[illegible]भेण शब्दप्रत्यभिज्ञाभिधानार्थत्वेन तांश्चार्थानवगच्छाम इ[illegible]र्थप्रत्यभिधानार्थत्वेन व्याख्यातः । तदुभयमपि यथाक्रमम[illegible]धत्ते * किं चेति * शब्दलक्षणाविभागादित्येवं स्वयमन्यथा व्याचष्टे * लक्षणस्येति * ननु कतिपयलक्षणाविभागे ऽपि भाषायां [illegible]छन्दसीत्युपबन्धेनोक्तानां लक्षणानां भेदात्कथं सर्वशब्दैक्यसिद्धि[illegible]रित्याशङ्क्याह * सर्वथेति * भिन्नलक्षणकानां शब्दानामश्ववाला[illegible]र्थानां च भेदस्य सिद्धान्तिना ऽपीष्टत्वादितरशब्दार्थानामैक्यं साध[illegible]यं तेषां चोक्तैर्हेतुभिर्न भेदः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । याज्ञिकानां च[illegible] गवादिविधौ लौकिकैरेव सान्नाद्विमदाद्यपेक्ष्यव्यवहारान्मीमांसाय[illegible]ां च लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण वेदार्थनिर्णयादुभयानुग्रहार्थं लौकिकवै[illegible]दिकशब्दार्थानामैक्यमाश्रयणीयमित्याह * एकत्वेति * मीमांस[illegible]ा चानुगृह्यतइत्यनुषङ्गः । अविभागशब्देनोक्तं प्रत्यभिज्ञानमेव पू[illegible]र्वपक्षोक्तानां हेतूनां फलत्वयाप-

दिष्टत्वलक्षणशेषाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * व्यपदेशादीति * आदिशब्देनाप्यालक्षणस्वरोपादानम् । ननु व्यपदेशादिभेदेन तदवच्छिन्नात्मनां भेदस्यावश्यम्भावात्कथं न भेदानुमानमित्याशङ्क्यान्यरूपतेत्युक्तम् रूपिण. स्वरूपतो ऽन्यता रूपान्यता अत्र भेदानुभेदविचारे यो व्यपदेशादिभेदैरैक्यरूपतालक्षणो भेदो ऽनुमीयते स तु न युक्त. वैदिकशब्दे प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थ. । भेदादेरिति पाठे द्वितीयेनादिशब्देन लोपागमव्यत्ययोपादानम् । अन्यनिबन्धनत्वादपि व्यपदेशभेदो रूपभेदो वा न भेदानुमानायालमित्याह * व्यपदेशादीति * नन्वेवमपि पदावधारणोपायत्वस्वीकृतिनिछन्दतिसूरय'[1] क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्रुतीत्यनेन न्यायेनाचारादिभेदेन च भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्य आह * स्वरादयश्चेति * अभिधानाङ्गभूतस्वरादिभेदो ऽभिधायकपदभेदहेतुत्वेन तत्रोक्तः अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यादिषु तु स्वरानियमस्य व्योमन्नित्यादिषु च वर्णलोपस्य देयास इत्यादिषु आगमस्यागृभ्णन्नित्यादिषु विकारस्य स्वाध्यायविध्यपेक्षितवेदत्वसिद्ध्यर्थं त्वदृष्टार्थोपयोगितयाभिधानाङ्गत्वाभावाच्चाभिधायकभेदावधारणोपायतास्तीत्यर्थ. । यत्तु स्वरयूपादिरूपभेदशब्दसाहचर्यं गवादिशब्दे भेदहेतुत्वेनोपन्यस्तं तन्निराकरणार्थं विभागशब्दोक्तशब्दप्रत्यभिज्ञानं योजयति * स्वर्विति * अनध्यायादिधर्मभेदस्य शूद्रोच्चारणवर्जनस्य च वाचनिकत्वेनाप्युपपत्तेर्न भेदहेतुतेत्याह * वचनादिति * उच्चारणधर्मत्वादप्येषां न भेदहेतुतेत्याह * धर्मोविति * यत्वाश्ववालादिशब्दानां स्पष्टार्थान्तरदर्शनाद्गवादिशब्दानामपि भिन्नार्थतेत्युक्तं तन्निराकरणे ऽप्यविभागशब्दोक्तमर्थप्रत्यभिज्ञानं योजयति * अश्ववालादीति * वाक्यशेषात्मकवचनवशात्तत्रार्थभेदे जाते ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानार्थेषु गवादिशब्देष्वर्थान्यत्वद्योतकाभावाद्वार्थान्यता युक्तेत्यर्थ । नन्विहाप्युत्तानवद्दनादिवचनकारितो र्थभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * उत्तानानां चेति * उत्तानवद्दनासिद्धेस्तदनुवादेन गोशब्दवाच्यत्वविध्ययोगात्सर्वेषां च वैदिकानामन्यत्रे सम्बन्धज्ञानाभावेनैकस्यापि पदार्थस्याग्रहणाद्वाक्यार्थानवगमेनातो वाक्यादर्थान्यत्वावसाय इत्यर्थ. । किमर्थं तर्ह्युत्तानवाक्यम् इत्यपेक्षायामाह * विधेरिति *

२१७।१ सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रकृतविचारमनुसन्धत्ते * यद्वा चेति * अतो ऽधुना कियतहस्यध्याहारेण योज्यं पक्षान्तराणामप्यभिधाने प्रतिजानीते * वहव इति * अभिनवे पक्षे केन

१ भवापद धात० ।

चिदुपन्यस्ते निराकरणोपपत्त्या ज्ञानाच्छिष्याणां व्यामोहापत्तेस्तन्नि-वृत्त्यर्थं सर्वे ऽभिधेया इत्यर्थः । वहुपक्षप्रतिभाने कारणमाह * गौरिति * शब्दस्वरूपस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेन तद्विषयाभिधानशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्नव्यानभिधानो हिशब्दः कश्चित्कदा चनेति शून्यवादे वृहट्टीकायां स्वरूपाभिधानस्य निरस्तत्वाच्छब्दवाच्यत्वशङ्कानुपपत्ति * सूचनार्थं तदित्युक्तम् * सत्तवस्तुप्रतिभाने ऽपि कथं वहुपक्षप्रतिभानमित्याह * तेषामिति * पक्षानुद्दिशति * किं जातिरेवेति * जातिव्यक्त्योः सामानाधिकरण्यबुद्धिहेतुभूतस्य ।

आश्रयी येन भिन्नो ऽपि सम्बन्धेनाश्रये धियम् ।
स्वानुरूपां सदा कुर्यात्समवायः स कीर्त्यते ॥

इत्येवं लक्षणसमवायाख्यस्य सम्बन्धस्य जात्या साहाधाराधेयसम्बन्धसद्भावाज्जातिसम्बन्धयोः सच्छब्दवद्यः सम्बन्धः शब्दार्थ इत्यस्यापि पक्षस्योपपत्तेर्वस्तुगतस्य जात्याख्याया अनुवृत्ताकारस्य व्यावृत्ताकारस्य च व्यक्तित्वेनाभिप्रेतस्यैव वस्तुगतत्वादेकदेशत्ववृक्षवद्यः समुदायस्तस्याकारद्वयाकारद्वयाधारे धर्मिभूते वस्तुनि प्रतीतेस्तदाश्रितया जात्या सहैकवस्तुगतत्वादेव समुदायोपपत्तेः । सर्वत्राष्टपक्षीसम्भवः । यथा जातेर्व्यक्त्यादिभिः षड्भिः सह प्रत्येकमष्टौ पक्षाः कृतास्तथा व्यक्त्यादेरप्येकैकस्येतरैः सह कार्या इत्याह * एवमेकैकस्येति * ननु व्यक्त्यादिभिः सह सम्प्रधारितया जात्या सह व्यक्त्यादेः सम्प्रधारणे पक्षभेदो नास्तीत्याशङ्क्य * उक्तवदित्युक्तम् * एकाद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कैः सह विकल्पनेत्युक्तद्विकादिप्रकारभेदात्पक्षाविवेक इत्याशय. । ततश्च व्यक्तिसम्बन्धयोर्व्यक्तिसमुदाययोर्व्यक्तिलिङ्गयोः व्यक्तिकारकयोः व्यक्तिसंख्ययोः सम्बन्धसमुदाययोः सम्बन्धलिङ्गयोः सम्बन्धकारकयोः सम्बन्धसंख्ययोः समुदायलिङ्गयोः समुदायकारकयोः समुदायसंख्ययोर्लिङ्गकारकयोः लिङ्गसंख्ययोः कारकसंख्ययोः पञ्चदशाष्टपक्षीः पूर्वाभिः षड्भिः सहैकविंशतिं कृत्वा जातेर्व्यक्तिसम्बन्धव्यक्तिसमुदायव्यक्तिलिङ्गव्यक्तिकारकव्यक्तिसङ्ख्यासम्बन्धसमुदायसम्बन्धलिङ्गसम्बन्धकारकसम्बन्धसंख्यासमुदायलिङ्गसमुदायकारकसमुदायसंख्यालिङ्गकारककालिङ्गसंख्याकारकसंख्याद्विकैः पञ्चदश । व्यक्तेर्जातिसम्बन्धजातिसमुदायजातिलिङ्गजातिकारकजातिसंख्यासम्बन्धसमुदायसम्बन्धलिङ्गसंबन्धकारकसम्बन्धसंख्यासमुदायलिङ्गसमुदायकारकसमुदायसंख्यालिङ्गसंख्याकारकसंख्याद्विकैः पञ्चदशसम्बन्धस्य जातिव्यक्ति-

जातिसमुदायजातिलिङ्गजातिकारकजातिसंख्याव्यक्तिसमुदायव्यक्तिलिङ्गव्यक्तिकारकव्यक्तिसंख्यासमुदायलिङ्गसमुदायकारकसमुदायसंख्यालिङ्गकारकलिङ्गसंख्याकारकसंख्याद्विकैः पञ्चदशसमुदायस्य जातिव्यक्तिजातिसम्बन्धजातिलिङ्गजातिकारकजातिसंख्याव्यक्तिसम्बन्धव्यक्तिलिङ्गव्यक्तिकारकव्यक्तिसंख्यासम्बन्धलिङ्गसम्बन्धकारकसम्बन्धसंख्यालिङ्गकारकसंख्याद्विकैः पञ्चदश लिङ्गस्य जातिव्यक्तिजातिसम्बन्धजातिसमुदायजातिकारकजातिसंख्याव्यक्तिसम्बन्धव्यक्तिसमुदायव्यक्तिकारकव्यक्तिसंख्यासम्बन्धसमुदायसम्बन्धकारकसम्बन्धसंख्यासमुदायकारकसमुदायसंख्याकारकसंख्यायुगलैः पञ्चदश कारकस्य जातिव्यक्तिजातिसम्बन्धजातिसमुदायजातिलिङ्गजातिसंख्याव्यक्तिसम्बन्धव्यक्तिसमुदायव्यक्तिलिङ्गव्यक्तिसंख्यासम्बन्धसमुदायलिङ्गसम्बन्धसंख्यासमुदायलिङ्गसमुदायसंख्यालिङ्गसंख्याद्विकैः पञ्चदश संख्याया जातिव्यक्तिजातिसम्बन्धजातिसमुदायजातिलिङ्गजातिकारकव्यक्तिसम्बन्धव्यक्तिसमुदायव्यक्तिलिङ्गव्यक्तिकारकसम्बन्धसमुदायसम्बन्धलिङ्गसम्बन्धकारकसमुदायलिङ्गकारकद्विकैः पञ्चदश जातेर्व्यक्तिसम्बन्धसमुदायव्यक्तिसमुदायलिङ्गकारकव्यक्तिकारकसंख्यासम्बन्धसमुदायलिङ्गसम्बन्धलिङ्गकारकसंख्यासमुदायलिङ्गकारकसमुदायकारकसङ्ख्यालिङ्गकारकसङ्ख्यात्रिकैर्दश व्यक्तेर्जातिसम्बन्धसमुदायसङ्ख्याजातिसमुदायलिङ्गजातिलिङ्गकारकजातिकारकसङ्ख्यास-

व्यक्तिसमुदायलिङ्गव्यक्तिलिङ्गकारकव्यक्तिकारकसंख्यासमुदायलिङ्गकारकसमुदायकारकसंख्यालिङ्गकारकसंख्यात्रिकैर्दश । समुदायस्य जातिव्यक्तिसम्बन्धजातिसम्बन्धलिङ्गजातिलिङ्गकारकजातिकारकसंख्याव्यक्तिसम्बन्धलिङ्गव्यक्तिलिङ्गकारकव्यक्तिकारकसंख्यासम्बन्धलिङ्गकारकसम्बन्धकारकसंख्यात्रिकैर्दश, लिङ्गस्य जातिव्यक्तिसम्बन्धजातिसम्बन्धसमुदायजातिसमुदायकारकजातिकारकसंख्याव्यक्तिसम्बन्धसमुदायकारकव्यक्तिकारकसंख्यासम्बन्धसमुदायकारकसम्बन्धकारकसंख्यासमुदायकारकसंख्यात्रिकैर्दश कारकस्य जातिव्यक्तिसम्बन्धजातिसम्बन्धसमुदायजातिसमुदायलिङ्गजातिलिङ्गसंख्याव्यक्तिसम्बन्धसमुदायव्यक्तिसमुदायलिङ्गव्यक्तिलिङ्गसंख्यासम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकव्यक्तिसम्बन्धसमुदा-

यव्यक्तिसमुदायलिङ्गव्यक्तिलिङ्गकारकसम्बन्धसमुदायलिङ्गसम्ब-
न्धलिङ्गकारकसम्बन्धलिङ्गकारकसंख्यासमुदायलिङ्गकारकसंख्या-
चतुष्कैः षट् । व्यक्तेः जातिसम्बन्धसमुदायलिङ्गजातिसमुदाय-
लिङ्गकारकजातिलिङ्गकारकसंख्यासम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकसम्ब-
न्धलिङ्गकारकसंख्यासमुदायलिङ्गकारकसंख्याचतुष्कैः षट् । स-
म्बन्धस्य जातिव्यक्तिसमुदायलिङ्गजातिसमुदायलिङ्गकारकजाति-
लिङ्गकारकसंख्याव्यक्तिसमुदायलिङ्गकारकव्यक्तिलिङ्गकारकसंख्या-
समुदायलिङ्गकारकसंख्याचतुष्कैः षट् । समुदायस्य जातिव्य-
क्तिसम्बन्धलिङ्गजातिसम्बन्धलिङ्गकारकजातिव्यक्तिसम्बन्धसमुदा-
यजातिसम्बन्धसमुदायकारकजातिसमुदायकारकसंख्याव्यक्तिस-
म्बन्धसमुदायकारकव्यक्तिसमुदायकारकसंख्यासम्बन्धसमुदायका-
रकसंख्याचतुष्कैः षट् ।कारकस्य जातिव्यक्तिसम्बन्धसमुदायजाति-
सम्बन्धसमुदायलिङ्गजातिसमुदायलिङ्गसंख्याव्यक्तिसम्बन्धसमुदा-
यलिङ्गव्यक्तिसमुदायलिङ्गसंख्यासम्बन्धसमुदायलिङ्गसंख्याचतुष्कैः
षट् । संख्याया जातिव्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गजातिसमुदायजाति-
समुदायलिङ्गकारकव्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गव्यक्तिसमुदायलिङ्ग-
कारकसंख्यासमुदायलिङ्गकारकचतुष्कैः षट् । जातेः व्यक्तिसम्ब-
न्धसमुदायलिङ्गकारकव्यक्तिसमुदायलिङ्गकारकसंख्यासम्बन्धसमु-
दायलिङ्गकारकसंख्यापञ्चकस्त्रिस्त्र । व्यक्तेर्जातिसम्बन्धसमुदाय-
लिङ्गकारकजातिसमुदायलिङ्गकारकसंख्यासम्बन्धसमुदायलिङ्गका-
रकसंख्यापञ्चकैस्त्रिस्त्र । सम्बन्धस्य जातिव्यक्तिसमुदायलिङ्गकारक-
संख्याव्यक्तिसमुदायलिङ्गकारकसंख्यापञ्चकैस्त्रिस्त्र । समुदायस्य
जातिव्यक्तिसम्बन्धलिङ्गकारकजातिसम्बन्धलिङ्गकारकसङ्ख्याव्य-
क्तिसम्बन्धलिङ्गकारकसंख्यापञ्चकैस्त्रिस्त्र । लिङ्गस्य जातिव्यक्ति-
सम्बन्धसमुदायकारकसंख्याव्यक्तिसम्बन्धसमुदायकारकजातिस-
म्बन्धसमुदायकारकसंख्याव्यक्तिसम्बन्धसमुदायकारकसंख्यापञ्च-
कैस्त्रिस्त्रः । कारकस्य जातिव्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गजातिसम्ब-
न्धसमुदायलिङ्गसंख्याव्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गसंख्यापञ्चकैस्त्रि-
स्त्र । संख्यायाः जातिव्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गजातिसम्बन्ध-
समुदायलिङ्गकारकव्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकपञ्चकैस्त्रिस्त्र ।
जातेर्व्यक्तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकसंख्याषट्केणैका व्यक्तेर्जा-
तिसम्बन्धसमुदायलिङ्गकारकसंख्याषट्केणैका सम्बन्धस्य जातिव्य-
क्तिसमुदायलिङ्गकारकसंख्याषट्केणैका समुदायस्य जातिव्यक्तिस-
म्बन्धलिङ्गकारकसंख्याषट्केणैका लिङ्गस्य जातिव्यक्तिसम्बन्धस-

मुदायकारकपट्केणैकेति पञ्चचत्वारिंशदधिकं शतद्वयमष्टपद्यः पूर्वेयैकविंशत्या षष्ठ्यधिकं शतद्वयं कार्यां इत्यर्थः । विपूर्वस्य यजेर्दधातिसमानार्थत्वाद्विपूर्वस्य दधातेः करोत्यर्थे प्रयोगदर्शनाद्वियोक्त्यशब्देन कार्यतोक्ता एवं चैतेषां षट्षष्ट्यधिकाष्टपक्षीशतद्वयगतानामष्टाविंशतिसहितशताधिकसहस्रद्वयसंख्याकानां पक्षाणां पूर्वप्रख्यातोक्तप्रकार एव परस्परव्यतिकरेणैकैकस्या अष्टपक्ष्याश्चतुःशतपक्षोत्पत्तेश्चतुःषष्टिसहितषट्शताधिकसप्तविंशतिसहस्रपक्षसम्पत्त्या तावतां झटिति सङ्कलनाशक्तेरानन्त्यं भवतीत्याह * एवमिति *

इह पक्षसहस्राणां मिलिताः सप्तविंशतिः ।
शतानि षट् चतुःषष्टिश्चापरा वस्तुसप्तके ॥
शीघ्रसङ्कलनाशक्तेरुपचारात्तथापि तु ।
आनन्त्यवचनं यद्वा लिङ्गाद्याधिक्यकारितात् ॥
विशेषणविशेष्यत्वप्रकाराधिक्यतोऽधिकाः ।
पक्षाश्चतुःशतात्पूर्वं गणितादित्यनन्तता ॥

ननु भाष्ये किमाकृतिः शब्दार्थो व्यक्तिरिति पक्षद्वयस्यैवोपन्यासाद्व्याख्यातृणामेतावत्पक्षोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * पूर्वपक्षेऽपीति * यत्रोच्चारणानर्थक्यं तत्र व्यक्तिरर्थोऽन्यत्राकृतिवचन इति भाष्ये पूर्वपक्षवेलायां द्रव्यवाच्यत्वपक्षस्यापि व्यक्तिपक्षवदुपन्यासादपिशब्दाच्च सिद्धान्तवेलायामथ किं विशेषणत्वेनाकृतिं वक्ष्यति विशेष्यत्वेन व्यक्तिमित्याकृतिविशिष्टव्यक्तिपक्षोपन्यासान्न तु व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ वर्त्तेत इति च व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षोपन्यासादुपलक्षणार्थं सन्देहवेलायां पक्षद्वयोपन्यास इत्याशयः । नन्वेवं सति सर्वेषामेवोपन्यासनिराकरणे कस्मान्न कृत इत्याशङ्क्याह * उपन्यासेन चेति * सन्देहवेलायामपि पक्षद्वयोपन्यासोऽत एवेत्याह * तेनेति * भाष्योक्तसन्देहहेतुमुपन्यासपूर्वकं दूषयति * भाष्यकारेण चेति * अतः प्रयोगस्य प्रतीतेश्च तुल्य-
२६८। त्वाच्छन्दलक्षणे व्यक्तिपक्षाविधानाच्चेत्यस्मदुक्त एव द्वेधा सन्देहहेतुरित्याह * तेनेति * का पुनराकृतिरिति प्रथमभाष्यं प्रथमपादेन त्वाकृतिः साध्यास्ति वा न वेत्याशङ्क्य न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हतीत्यादिना रुचकादिद्व्यात्मकवस्तूदाहरणेनाकृतिसद्भावस्य निरूपितत्वादयुक्तमित्याशङ्क्ते * का पुनरिति * तदर्थाविषयोज्ञानाभिप्रायेण तावत्प्रश्नमुपपादयति * नैष दोष इति * प्रथमपादाधाविषयस्तृतीयपादश्रवणेऽनधिकारज्ञानाभिप्रायायोगादुक्तेऽपि द्व्याकारे वस्तुनि को व्यक्त्याकारः को वाऽऽकृत्याकार इत्यविवे-

कात्सन्देहाभिप्रायेणोपपादयति * सन्देहाद्वेति * श्येनादिमत्त्या-
शङ्कानिराकरणेनानुगताकारस्याकृतित्वनिश्चयात् सन्देहानुपपत्तेरु-
क्ताप्याकृतिर्व्यक्तिव्यतिरेकेणानुपलम्भान्न सम्भवतीति विपर्ययाभि-
प्रायेणोपपादयति * वैपरीत्येन वेति * युक्तिविशेषस्योत्तरे ऽनभि-
धानेनोक्ताक्षेपाभिप्रायेण प्रदनायोगात्स्वमतानुगताकारस्य व्यक्तितो
ऽत्यन्तभेदाभावेनाविचार्यत्वान्नातो ऽत्यन्तभिन्नाकृतिर्वाच्या न चा-
सावस्तीत्येवं विपर्ययाभिप्रायेणोपपादयति * अथ वेति * द्रव्यें-
त्युत्तरभाष्यमशग्नसन्देहनिरासार्थत्वेन तावदवतारणपूर्वकं व्याच-
ष्टे * तत्राहेति * अत्यन्तभेदे सति व्यतिरेकानुपलम्भादभावः
स्याद्भिन्नाभिन्नयोस्तु न भेदानुपलम्भमात्रेणाभावो भवतीत्युक्ताक्षेप-
निरासार्थत्वेन व्याचष्टे * यस्त्विति * ननु प्रथमपादोक्तन्यायेनै-
वाकृतिसिद्धावयं ग्रन्थो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति *
एतदेवोपपादयति * तेनैवेति * विवेककथनार्थत्वाभावे स्वरूपक- २६४
थनस्य सामान्यमित्येतावतैव सिद्धेर्मात्रशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्यर्थः ।
अत्यन्तभेदाभावे ऽपि कथं चिद् भेदाद्विचार्यत्वं भवतीति द्वितीय-
विपर्ययाभिप्रायनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * यद्पीति * यथाचायं
मात्रशब्दो ऽत्यन्तभेदनिरासार्थस्तथा सर्वसामान्यव्याप्त्यर्थो ऽपीति
दर्शयितु तदभावे सत्तामात्रमेव द्रव्यत्वादित्रयमात्रमेव वा निर्दिष्टः
स्यादिति पक्षद्वयं तावदाह *द्रव्यादीनां चेति* एतत्पक्षद्वयनिरासे
मात्रशब्दं योजयितुमाह * अथ वेति * असाधारणविशेषेतिस-
मासं पराभिमतकर्मधारयत्वनिरासेन बहुव्रीहितया व्याचष्टे * अ-
साधारणेति * कस्मादित्यपेक्षायां यो ऽयं सामान्यस्य विशेषाणां
चाश्रयः सा व्यक्तिरित्युपरिष्टादभिधानाद् द्रव्यगुणकर्मणां सामा-
न्यविशेषवत्त्वं साधर्म्यमिति च वैशेषिकतन्त्रे द्रव्यगुणकर्मव्यक्ती-
नां सामान्यविशेषाधारत्वस्मृतेश्चेत्याह * उपरिष्टादिति * अन्त्य-
विशेषाणां वा नित्यद्रव्यवृत्तित्वस्मृत्या सामान्यतो विशेषाणां
द्रव्यवृत्तित्व स्मृतं न भवतीति मत्वा * स्मृतेश्चेत्युक्तम् * कुतः
प्रश्नपूर्वकस्य व्यक्त्याकृतिविवेकाभिधानस्य प्रस्तुतोपयोग इत्याश-
ङ्क्य व्यक्त्याकृतिवाच्यत्वविचारानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वं सूच-
यितुमाह * तेनेति * प्रयोगचोदनाभावादितिसूत्रमाद्यर्थ्यपतद्वि-
चारपूर्वपक्षे ऽपि योजयति * किं प्राप्तमिति * अनेनैव सूत्रावयवे-
नाक्षिप्तानि हेत्वन्तराण्याह * संख्येति*एतदेव विवृणोति * यदि
हीति * प्रयोगचोदनादिसिद्ध्यर्थं व्यक्तिलक्षणायां लक्षणैव दोषः
स्यादित्याह * लाक्षणिकेति * ननु लक्षणापि शब्दवृत्तिप्रकारतया-

२७०॥

सिद्धार्थमपि सैव शब्दार्थ इत्याह * कर्मभिश्चेति * सर्वधादि-
सिद्धत्वाच्च सैव वाच्येत्याह * सिद्धेति * अर्थैकत्वमिति सूत्रावय-
वमवतारयितुं शङ्कते * किमिनीति * प्रयोगप्रतीत्युपपत्तेर्जातिर्वा-
च्या क्रियोपपत्तेश्च व्यक्तिरित्यर्थः। सूत्रावयवेनेमां शङ्कां निराकरो-
ति * नेति * अविभागादिति सूत्रावयवावतारणाय शङ्कते * सा-
मान्येति * एतदाशङ्कानिराकरणार्थत्वेन सूत्रावयवं व्याचष्टे * व्य-
क्तीति * अर्थैकत्वमिति सूत्रावयवावतारणार्थं यत्रेति शङ्काभाष्यं
निरुपपत्तिकमाशङ्क्योपपादयति * यत्रैवेति * सूत्रावयवव्या-
ख्यानार्थत्वमुक्तमिति भाष्यमुपपादयति * नेति * आदिशब्देन वि-
कल्पोपादान गौरिति एकपदोच्चारणे क्रियाविशेषानवधारणेन तत्
सम्भवासम्भवसन्देहादुच्चारणानर्थक्यसन्देहे संशयोत्पत्तिः कथ-
मिति प्रश्नभाष्यं व्यक्तिपदार्थकस्येत्युत्तरानुरूपत्वादुपेक्ष्योत्तरानुरूपं
स्वय प्रश्नान्तरं करोति * व्यक्तीति * एतत्प्रश्नापाकरणार्थत्वेनोत्त-
रभाष्यं व्याचष्टे * आकृतीति * ननु कथं सामान्यावगतिरित्येत-
त्प्रश्नोत्तरभाष्यस्य प्रश्नान्तरापाकरणार्थत्वेन व्याख्या न युक्तेत्या-
शङ्क्य यथाश्रुतस्य दूषणमाह * भाष्यकारस्त्विति * का तर्हि भा-
ष्यस्य गतिरित्यपेक्षायामाह * तेनेति * अविभागादिति सूत्रावय-
वावतरणार्थो ऽयं प्रश्न इति भावः। एवं भाष्यकृतः शून्यहृद-
यतापत्तेरन्यथा व्याचष्टे * यद्वेति * ननु विशिष्टाभिधाने पूर्व-
पक्षिणो ऽभिमते कथं सामान्यावगतिरितिप्रश्नानुपपत्तिः शुद्धा-
भिधाने तु पक्षान्तरपरिग्रहे प्रतिज्ञान्तराणां निग्रहस्थानं स्यादि-
त्याशङ्क्य व्यक्तिः शब्दार्थः इति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया द्वैविध्यं दर्श-
२७१॥२ यितुमाह * तेनेति * अद्रव्यशब्दत्वादिति सूत्रं सङ्क्षेपेण व्याच-
ष्टे * तथा चेति * तस्मादाकृतिवचन इति उपसंहारभाष्यं
व्यक्तिः शब्दार्थ इति इति प्रतिज्ञानुरोधात् व्यतिरेकमुखेन व्यक्त्य-
भिधानोपसंहारार्थमेवेति सूचयितुं तथा चेत्युक्तम्। अन्यदर्शनाद्येति-
सूत्रमन्वयमुखेन तावत्स्वय व्याचष्टे * अन्यमिति * यद्याकृति-
वचन इति व्यतिरेकमुखेन भाष्यकारीयव्याख्यानमनुमन्यते * अ-
न्यथेति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * आकृतिस्तु
क्रियार्थत्वादिति सिद्धान्तसूत्रमुभयत्र क्रियासम्भवादुभयाभिधान-

प्रतिपादनार्थम् कस्य चिद् भ्रान्तिः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं जातिमात्राभिधानप्रतिपादनार्थत्वेन व्याचष्टे*इतीति*नन्वाकृतेरपि व्यक्तिवच्चयनेनानुत्पाद्यत्वात्कथमाख्याश्रवणादाकृतेः पदार्थत्वविज्ञानमित्याशङ्क्याह *अत्र हीति*अत्र हि श्येनमिव चितं चयनेन निवर्त्तयेदिति वाक्यार्थं *इत्यन्वयः । श्येन इव चीयतइति श्येनचिच्छब्दस्य कर्मव्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थः* स्थलशब्दः क्विप्प्रत्ययस्याग्न्याख्यात्वौपाधिकत्वप्रदर्शनार्थो ऽग्निशब्दसादृश्यवाचिशब्दाश्रवणात् कथं सादृश्यलाभ इत्याशङ्क्य * परिशेषादित्युक्तम् * ननु श्येनव्यक्तिभिः स्थलस्य चेतुं शक्यत्वात् कथं सादृश्यलाभ इत्याशङ्क्य श्येनशब्दार्थकरणत्वस्य निषिध्यमानत्वात्कर्मतैव वाच्येति दर्शयितुम् * वाक्यार्थद्वयमुक्तम् * नन्वेवमपि न सादृश्यलाभ इत्याशङ्क्यैतद्वाक्यार्थद्वयदूषणार्थं * यावदित्याद्युक्तम् * चयनेन श्येनव्यक्तिं कुर्यादित्येतद्यावन्नोपपद्यते तथाकृतिं कुर्यादित्येतदपि यावन्नोपपद्यते तावत्परिशेषात्सादृश्यलाभ इति यस्मादर्थं यावच्छब्दावृत्तिः तस्मादर्थं तावच्छब्दोत्कर्षेण योज्यं चयनेन श्येनव्यक्तिं कुर्यादित्येतत्कस्मान्नोपपद्यतइत्यपेक्षायाम् * इष्टकाभिरित्युक्तम् * स्नाय्वादिभिस्तर्हि श्येनव्यक्त्यन्तराद्युद्भूतैः क्रियतामित्याशङ्क्य स्नाय्वादिभिः *अपीति हेतुद्वयमुक्तम् * ननु स्त्रीपुंसमैथुनेन तर्हि क्रियतामित्याशङ्क्य तेन निष्पन्नाया अपि श्येनव्यक्तेरग्निधारणाशक्तत्वात्तादर्थ्यासम्भवेन प्रयोजनान्तरकल्पनापत्तेर्मैथुने च चिनोतेरप्रसिद्धत्वादमुख्यार्थत्वापत्तेर*ग्न्याधारत्वासम्भवेनैव चाग्न्याख्यानुपपत्तेरग्न्याख्यानिमित्तक्विप्प्रत्यय* *स्मृतिपरित्यागापत्तेश्चेत्युक्तम् * इष्टकाबाधश्चात्रापि तुल्यः । चयनेनाकृतिं कुर्यादिति वाक्यार्थानुपपादनार्थम् * आकृतेरपीत्युक्तम् * ननु सादृश्यमपि श्येनव्यक्त्या सह करिष्यते ऽत आह * तत्रश्चेति * एकया वा श्येनव्यक्त्यन्तरविलक्षणया श्येनव्यक्त्या सहाग्न्याधारस्थलस्य सादृश्यं सम्पद्येत सर्वाभिर्वा तत्रानिर्द्धारितरूपैकव्यक्तिसादृश्यस्य व्यक्तिनिरपेक्षजातिसादृश्यासम्भवेन जातिसादृश्यव्यतिरेकापत्तेर्निर्द्धारितरूपव्यक्त्यन्तरविलक्षणैकव्यक्तिसादृश्यं वाच्यं न चेष्टकाभिस्तत्सुसम्पादम् । सर्वव्यक्तिसादृश्यं तु तासां परस्परवैलक्षण्याद्दतीतानागतानां चाग्रहणेन तत्सादृश्याग्रहणादनाशङ्क्यमेवेत्याशयः।ननु चेत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अथेति * न साधकतम इत्युत्तरभाष्यमनुवादपूर्वकमाक्षिपति * तथेति * यद्यपि सिंहं देवदत्तमानयेति सिंहशब्दवच्छ्येनं चितमिति द्वितीयान्तः श्येनशब्दः स्यात्तथापि तावत्सादृश्यविशे-

पणार्थत्वेन मुख्यार्थत्वाभावान्मुख्यार्थत्वे ऽपि या श्येनमानयेति गो-
शब्दवत्परविशेषणार्थत्वेन स्वप्रधानभूतार्थप्रतिपादकत्वाभावाच्च मु-
ख्यश्येनशब्दार्थस्य करणत्वेनाशङ्कितस्येप्सिततमत्वाभिधानायालम् ।
अय च द्वितीयान्तपदं भवति तस्याः श्येनशब्दानन्तर्याभावादित्य-
र्थः । क्विप्प्रत्ययान्तः शब्दो ऽत्रेप्सिततमत्वनिर्देशको ऽभिमतो न द्वि-
तीयेतिभाष्यं समाधत्ते * तेनेति * स्मृतिपर्यालोच्येति ल्यब्लोपे
पञ्चमी कथमेतत्स्मृतिपर्यालोचनया श्येनशब्दार्थस्य करणत्वनिषेधो
२७२।१ ऽत आह * कर्मणि हीति * नन्वेवमपि प्रत्ययार्थमात्रस्य कर्म-
त्वावगतेर्नोपपदार्थस्य कर्मत्वं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * यदीति *
नन्वेवमप्युपपदस्य किमायातमित्याशङ्क्याह * न चेति * निरुपप-
दस्य चिनोतेरग्नौ प्रयोगादर्शनेनाग्न्याख्यात्वाभावात्प्रसिद्धाग्न्याख्या-
निमित्तत्वाच्च क्विप्प्रत्ययस्मृतेः सोपपदस्यैव चिनोतेरग्न्याख्यात्वं ग-
म्यत इत्यर्थः । ननु कर्मणीति वाच्यसप्तम्या चिच्छब्दमात्रस्य क-
र्मवाचित्वावगतेरुपपदस्य कर्मवाचित्वनियमाभावात् कथं सकल-
स्यैकार्थत्वमित्याशङ्क्याह * तेनेति * केवलस्य चिनोतेरग्न्याख्या-
नुपपदापेक्षया कर्मणि हन इत्येतत्सूत्रगतस्योपपदविशेषणस्य कर्मश-
ब्दस्यावश्यानुवर्तनीयत्वादुपपदस्यापि कर्मवाचित्वावगतेर्न श्येन श-
ब्दस्य कर्मवाचिना चिच्छब्देन सह वैय्यधिकरण्यमित्यर्थः । उपसं-
हरति * ततश्चेति * तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेत्यादितृती-
यासमासलक्षणाभावादपि न श्येनशब्दार्थः करणमित्याह * यदि
चेति * यद्यसौ करणं स्यात्ततस्तृतीयासमासो वाच्यः स चा-
नुपपन्नो लक्षणाभावादित्यर्थः । नन्वश्रुततृतीयाकल्पनं चास्मि-
न्पक्षे स्यादित्याह * तृतीया चेति * काम्यत्वेन च श्रुताभिः
श्येनव्यक्तिभिर्नित्यानामिष्टकानां बाधो ऽस्मिन्पक्षे स्याच्च चा-
बाधपक्षसम्भवो बाधपक्षव्याप्य इत्याह * श्रुतेति * विश्व-
जिति तत्परत्वाद्विपिद्धानुष्ठानं प्रसज्येतेत्याह * सत्यां चेति *
अत इत्याशङ्कानिराकरणोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * त-
थाकृतिवचनत्वे विकल्पतइति पुनरुक्तं भाष्यं चयनमाकृतौ सम्भ-
वतीत्यनेन पुनरुक्तं भासमानं सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह
* अतश्चेति * उभयत्रत्याक्षेपभाष्यस्य तात्पर्यमाह * नैतादिति *
व्यतिरेकमुखेन तात्पर्यं तु योगसाध्यं भाष्यकारोक्त दृढयितुमन्वयमु-
खेन स्वयमुक्तं पर्यनुयोगे सामान्ये ऽपि व्यक्तिपक्षस्य ज्यायस्त्व-
सिद्ध्यर्थम् * बहुत्वाच्चेत्युक्तम् * परिहारसाम्यप्रतिपादनार्थं यद-
प्युच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * परिहारसाम्ये ऽपि व्यक्ति-

पक्षस्य ज्यायस्त्वसिद्ध्यर्थं विशेषमाह * युक्ता चेति * व्यक्तेरेव वाचकरूपत्वेन क्रियायोगसिद्ध्यर्थमनन्वाख्यातो ऽपि तृतीयासमासो ऽङ्गीकरिष्यतइत्याह * अगत्या चेति * व्यक्तिपक्षे ऽन्यो ऽपि विशेषो ऽस्तीत्याह * संख्येति * किं पुनरत्र ज्याय इति काका सूचितमाक्षेपतात्पर्यं व्याचष्टे * तेनेति * आकृतिः शब्दार्थ इति समाधानभाष्यसूचिताः पर्यनुयोगपरिहारसाम्ये ऽप्याकृतिपक्षस्य ज्यायस्त्वसाधिका युक्तीर्वक्तुं स्वरूपतस्तावत् व्याचष्टे * इतीति * प्रश्नपूर्वकं युक्तीराह * कुत इति * आद्यां युक्तिं व्याचष्टे* गोशब्दोच्चारणे हीति * गौरित्युक्ते सजातीयव्यक्त्यन्तराव्यवच्छेदेन विजातीयव्यक्तिमात्रव्यवच्छेदप्रतीत्या सामान्यप्रतीतेः पूर्वभावमुपपादयितुम् * तदाकारेत्युक्तम् * एवमपि कथं जातिवाचित्वनिश्चयो ऽत आह * अतश्चेति*द्वितीयां व्याचष्टे * यदीति * तृतीयां २७३।
व्याचष्टे * गामिति * ननु व्यक्तिपक्षज्यायस्त्वे युक्तीनामुपन्यस्तत्वात्कथमन्यतरपक्षावधारणेत्याशङ्क्य व्यक्तिपक्षं दूषयितुं त्रेधा विकल्पयति * व्यक्तीति * सर्वव्यक्त्यभिधानपक्षे तावत्कल्पना गौरवसम्बन्धानित्यत्वापत्तिव्यवहारद्व्येकवचनशुक्लादिसामानाधिकरण्यानुष्ठानासम्भवरूपदोषषट्कमाह * तत्रेति * व्यक्तिसमुदायाभिधानपक्षे ऽप्येतानेव दोषानतिदिशति * एवमिति * अतिदेशमुपपादयति * तत्रापि हीति * विशेष्यांशे ऽपि व्यक्तिव्यतिरिक्तसमुदायकल्पनाभिधानानर्थक्यसम्बन्धानित्यत्वप्रसङ्गाद्विवचनबहुवचनसामानाधिकरण्यानुष्ठानासम्भवरूपदोषषट्कमाह * व्यक्तीति * एकव्यक्त्यभिधानपक्षे ऽपि सम्बन्धानित्यत्वव्यवहारसामान्यधीद्विवचनबहुवचनप्रत्युत्तरकालप्रयोगासम्भवविशेषहेत्वभावरूपं दोषषट्कमाह * अथेति * भाष्याक्ता युक्तीर्व्याख्यातुं प्रतिजानाति * अत इति * वक्ष्यतइति शेषः । यदीति भाष्यं व्याचष्टे * यदि चेति * एकव्यक्त्यभिधानविषयत्वं भा- २७४।
ष्योक्तं दोषाणां द्योतयितुम् * एकेत्युक्तम् * सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हीति कस्मिन्नर्थे हेतुरित्यपेक्षायां केन चित्साम्येन व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्कानिराकरणहेतोरत्यन्तवैलक्षण्यस्योपपादनार्थे ऽय हेतुरिति दर्शयितुमाह * अत्यन्तेति * गोत्वादिना हि सामान्येन खण्डमुण्डादिना च विशेषेण व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरेण साम्यं स्यान्न व्यक्तेः सामान्यरूपता विशेषरूपता वास्तीत्यर्थः । ननु एवं तर्हि साम्यं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * नैष दोष इत्याद्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * ननु चेति *

यद्दीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * यद्येवमिति * न इत्युच्यतइत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * पूर्वपक्षेति * नेत्युच्यतइतीतिकरणव्याख्यानायैवं शब्दः व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्त एव वर्त्स्यतइत्यनेन सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वं निमित्तीकृत्य व्यक्त्यन्तरे वर्त्ततइति नोच्यतइत्येवं भाष्यं व्याख्यातुम् * सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वादित्युक्तम् * यस्यैकस्यां व्यक्तौ सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वं निमित्तीकृत्य वर्त्तते तथैव व्यक्त्यन्तरे इत्येवकारसूचितार्थकथनार्थं * व्यक्तावित्युक्तम् * किं तर्हि उच्यतइत्यपेक्षायां यो ऽर्थ इति भाष्यवाच्यव्यक्त्युपलक्षणत्वेन सामान्यविशेषविनिर्मुक्ततोच्यतइत्येतदर्थप्रतिपादनार्थतया व्याख्यातुमाह * किं रिवति * नन्वन्यापोहवती सामान्यविशेषाभावोपलक्षिता चेद्व्यक्तिर्वाच्यत्वेन कथ्यते तत्तस्तदाश्रयत्वोक्तिर्विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य सामान्यविशेषव्यतिरिक्तत्वं सामान्यविशेषरूपत्वाभाववान्निरा विनिर्मुक्तशब्देनोच्यते नाश्रयत्वाभाव इति * व्यतिरेकशब्देनोक्तम् तृतीयेत्थम्भूतलक्षणा * सामान्यविशेषनिर्मुक्तइत्युक्तम् * इति नेयं निमित्तसप्तमी किं तु व्यक्त्यन्तरइतिवदियमपि विषयसप्तमीत्याशयः । निमित्तत्वोक्तिनिराकरणस्य सिद्धान्त्युक्तानिष्टापत्तिपरिहारोपयोगितां दर्शयितुमाह * तत्रेति * व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयितुमाह * यो ह्यर्थ इति * तेनेत्याशङ्कोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अनेन च तेनापशब्दलक्षितेन व्यतिरिक्तत्वेनोपलक्षणेन व्यक्त्यन्तरे वृत्तिर्युक्ता । न चैतावता सामान्याभिधानापत्तिर्दोषो व्यक्त्यन्तरस्य सामान्यरूपत्वाभावादित्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । यद्दीति परिहारभाष्यं गोत्वशाबलेयत्वादिसामान्यविशेषाश्रयत्वैकार्थसमवायिनः सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमाच्छुद्धस्यापि चोपलक्षणत्वे ऽपि पिङ्गाक्षत्वाद्युपलक्षितस्य देवदत्तशब्दवाच्यत्वोक्तावपि सर्वस्मिंस्तदुपलक्षिते प्रयोगादर्शनेनोपलक्षणसद्भावे सर्वत्र प्रयोगनियमाभावादयुक्तमाशङ्क्य यदि व्यक्त्यन्तरेऽपि सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वं निमित्तीकृत्य गोशब्दो भवति ततः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्सामान्यमेव वाच्यमापद्येतेति । यदि सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वाद्व्यक्त्यन्तरं शब्दप्रवृत्तिविषयस्तर्हि सामान्यरूपमेव तद्व्यक्त्यन्तरं वाच्यं स्यादित्यनेनैवोक्तम् । यदि तु सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वरूपं सामान्यं निमित्तं न भवति तद्दोपलक्षणमात्रस्यानेकत्र शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाभावाद्व्यक्त्यन्तरे वृत्तिरदोषो न भवति किं

तु दोष एव । यदि तु निमित्ताभावे ऽपि व्यक्त्यन्तरेषु शब्दो भवति
ततो ऽश्वव्यक्तावपि वर्त्ततइत्यनुषङ्गेणावृत्त्या वा योजयितुमाह*सि-
द्धान्तेति * आहेत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नैवमिति * यदीति प- २७५।
रिहारभाष्यं व्याचष्टे * यद्येवमिति * सामान्यप्रत्ययश्चेति भाष्यं
प्रकृतासङ्गतत्वादपकृष्य यदि व्यक्तिः शब्दार्थो व्यक्त्यन्तरे न प्रयु-
ज्येतेत्येतस्मादनन्तरं व्याख्येयमित्याह * यस्त्विति * भाष्यकृता
स्वेकनिमित्तशून्ये ऽक्षशब्दस्यानेकत्र प्रयोगे ऽत्रयानुगतैकसामान्यप्र-
त्ययादर्शनादिहाप्येकनिमित्ताभावे प्रयोगमात्रेणानुगतैकाकारप्रत्ययो
न स्यादितिसङ्गतिं मत्वा प्रोक्तमप्येवं तर्हीत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे*श-
क्त्या तर्हीति * नैवमिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नैवमपीति *
गोत्वमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * जात्येति * एवं तर्हीति परिहा-
रभाष्यं गोत्वविशिष्टा व्यक्तिर्गोशब्दवाच्यतया प्रतीयेतेत्यस्य सिद्धा-
न्तिनो ऽप्यनिष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्याकृत्यभिधानापादनार्थत्वेन व्याचष्टे
* सत्यमिति * अस्तीत्याशङ्काभाष्यं प्रतिज्ञान्तराख्यनिग्रहस्थानाप-
त्तेरयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षान्तरपरिग्रहार्थत्वेन व्याचष्टे * पूर्वपक्षे-
ति * नैतदेवमिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * इतर इति * नन्वक्षा- २७६।
दिशब्देष्वनेकार्थप्रत्ययस्यानेकशक्तिकल्पनाहेतुतया क्लृप्तस्येहापि
भावादस्त्यनेकशक्तिकल्पनायां प्रमाणमित्याशङ्क्याह * नचेति *
परस्परासम्बन्धार्थत्वेनागत्या तत्रानेकशक्तिकल्पनासामान्यविशेष-
योस्तु परस्परान्वयादेकाभिधानेनेतरप्रतीतिसिद्धेरस्ति गतिरित्याश-
यः । तदेतदिति भाष्येण शब्दाकृतिप्रत्ययसन्निधाने व्यक्तिप्रत्यय-
स्याकृतिप्रत्यय एव हेतुर्न शब्द इति कथं निश्चय इत्याशङ्क्यान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां निश्चय उक्तः तद्व्याचष्टे * अन्वयेति * अनन्तरक-
रिष्यमाणपक्षान्तरशङ्कोत्थापनार्थं सिद्धान्तमुपसंहरति * तेनेति *
ननु भवत्वाकृतिः शब्दार्थः तथापि व्यक्तिधर्मत्वेन तस्यास्तन्निरपे-
क्षायाः प्रतीत्ययोगाद्व्यक्तिविशिष्टैवाकृतिः शब्दार्थो भविष्यतीति प-
क्षान्तरशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं तस्माच्छब्द आकृतिप्रत्ययस्य निमित्त-
मित्यन्वयव्यतिरेकसाधितविभागोपसंहारस्य ननु गुणभूतेति चाकृ-
तिविशिष्टव्यक्त्यभिधानशङ्कायास्तन्निराकरणस्य च वक्ष्यमाणत्वात्पू-
र्वोपन्यस्तपक्षापर्यवसानावगतेर्मध्ये पक्षान्तरोपन्यासस्यासङ्गतत्वाद-
युक्तमाशङ्क्य समर्थयते * साम्प्रतमिति * तस्माच्छब्द इत्यस्य व्य-
क्तिविशिष्टाकृतिपक्षनिराकरणोपसंहारार्थत्वेनापि व्याख्यातुं शक्य-
त्वाद्ननु गुणभूतेत्याशङ्कायाश्चोभयसाधारण्योपपत्तेः पक्षान्तरोप-
न्यासान्यथानुपपत्त्यैव पूर्वोपन्यस्तपक्षपर्यवसाननिश्चयात्पक्षान्तरो-

पन्यासावसरोपपत्तिसूचनार्थम् * सम्प्रत्युक्तम् * इति साम्प्रतमितीतिकरणोपक्रमो वायं ग्रन्थः । यस्मात्पूर्वोपक्रान्तः पक्षः समाप्तस्तस्मात्साम्प्रतं पक्षान्तरोपन्यासो युक्त इतीति करणो हेत्वर्थः । पूर्वं ग्रन्थशेषत्वे ऽनुसमासार्थः । पक्षान्तरकरणबीजमाह * तदेतदिति * आद्यावेव चाशब्दप्रयोगेणास्य व्याख्यानस्य परमतत्वं सूचितम् । व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षनिरासस्य विस्तरोक्त्यभावेनोपसंहारानर्थक्यात्तस्माच्छब्द इत्यस्य चाङ्गत्वेन तदर्थाप्रतीतेः । ननु गुणभूतेत्यस्य चाकृतिर्गुणभावेन विवक्षितेत्येतदनुभाषणार्थतया घगतेः साधारण्यायोगात्सिद्धान्तोपसंहारं च विनास्य पक्षस्यानवसारादश्रुतोपसंहारापत्तेरिति स्वमतेन व्याचष्टे * यद्वेति * व्यक्तिधर्मत्वेनाकृतेस्तत. प्राक् प्रतीत्ययोगादन्वयव्यतिरेकाक्षेपार्थत्वेन सङ्गतिरित्याशयः । ननु व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षोपन्यासात् कथं शुद्धाया व्यक्ते. शब्दार्थत्वं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * अनेनेति * आकृते. शब्दार्थत्वं मदभिमतमनेन पूर्वपक्षिणाभ्युपगतमेव क्रियासम्भवश्च व्यक्तिविशेषणाद्गाविषयतीत्यभिप्रायेण सिद्धान्ते व्यक्तेरपि गुणत्वेनाभिधानमिच्छति ततो ऽहं पूर्वं शुद्धव्यक्त्यभिधानं साधयिष्यामीत्यनेनाभिप्रायेणेदमुच्यत इत्यन्वयः । व्यक्तिविशिष्टायां तदिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * इतरस्त्विति * व्यक्त्यभिधानपक्षोक्तसर्वदोषोपलक्षणार्थत्वमस्य दर्शयितुमाह * यदीति * तस्मादिति ग्रन्थं पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकसाधितव्यक्तिप्रत्ययनिमित्तविभागोपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्यायात्र ग्रन्थपातनिकार्थं शुद्धाकृतिपक्षं सिद्धान्त्युक्तमुपसंहरति * तेनेति * पूर्वव्याख्यानेन शब्दः शुद्धाकृतिप्रत्ययस्य निमित्तं व्यक्तिप्रत्ययस्य त्वाकृतिप्रत्यय एवेत्युपसंहारभाष्यव्याख्यानार्थो ऽयं ग्रन्थः । नन्वाकृतेर्व्यक्तिधर्मत्वाच्छुद्धाया वाच्यत्वं न युक्तमित्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * न तु
२७२।१ गुणीभाव इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नैवमिति * वस्तुतो व्यक्तिधर्मत्वे ऽप्याकृतेः शब्दतः स्वरूपमात्रेण प्रतीतेः शुद्धाभिधानाविरोध इत्याशयः । व्यक्त्यभिधाने ऽप्याकृतेरुपलक्षणत्वाद्व्यक्त्यन्तरप्रयोगो व्यवस्था चोपपद्येति पूर्वपक्षिणोक्ते यत्सिद्धान्तिते एवं तर्हीत्यादिनोपलक्षणत्वे सत्याकृतेरपि विशेषणत्वेनाभिधानम् * प्रसज्येतेत्युक्तम् । तदाक्षेपार्थं ननु चेत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * भाष्यकारीयदण्डशब्दोदाहरणमाक्षेप्तुमुपन्यस्यति * भाष्येति * द्वेधा ऽक्षिपति * नन्विति * आद्यमाक्षेपं परिहरति * यत्विति * विशेषणोपलक्षणशब्दयोर्व्यावर्तकत्वापरपर्यायविशेषणत्वात्स्वतन्त्रस्वे-

घ व्यावर्त्तकस्योपलक्षणत्वादस्त्येव भेद इत्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह *यद्वेति * किं तत्सामान्यमित्यपेक्षिते यथा दण्डो विशिष्टवाचिना प्रत्ययेनानाभिधेयस्तथाकृतिरपि तदुपलक्षितव्यक्तिवाचिना गोशब्देनेत्यनभिधेयैव । यथा दण्डो व्यावर्त्तकस्तथाकृतिरपीति विशेषणत्वेन चेति सामान्यद्वयमुक्तम् आकृतिविशिष्टेति यास्मिन्परिहारे तदुपलक्षिताभिप्रायमुपचाराद्व्याख्येयम् । समाधानमुपसंहरति * ततश्चेति* ननूपलक्षणत्वे ऽस्याकृतेः सामान्यप्रत्ययश्च न प्राप्नोतीति दूषणं परिहर्त्तुमशक्यम् । उपलक्षणस्योपलक्ष्ये स्वानुरक्तप्रत्ययजनकत्वादर्शनात् न ह्येकापवरकस्याक्षत्रयस्य यदिदानीमस्मिन्नपवरके ऽस्ति तदक्षशब्दवाच्यमित्येकापवरकत्वमुपलक्षणीकृत्य केन चित्सम्बन्धकथने कृते ऽपि व्यवहारकाले ऽक्षशब्दोच्चारणादेकापवरकत्वाकारेण नाक्षः प्रतीयते किं त्वक्षमात्रं तेनोपलक्षणत्वे ऽपि गवाकारप्रतीत्ययोगात्सामान्यप्रत्ययो न स्यादेवेत्यनर्थकमुपलक्षणत्वाङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह * एवं चेति * एतद्दोषापरिहारोत्तरदोषपरिहारार्थोपलक्षणत्वोक्तिरित्याशयः । नैतदितिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदेतदिति * यथोपलक्षणाभावे ऽव्यक्तावपि गोशब्दोवर्त्तेतइत्यतिप्रसक्तिरुक्ता तथा चातो ऽप्युपलक्षणस्याप्रतीतस्याविशेषकत्वात्प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वेवं सति मत्वर्थीयेभ्यो ऽपि विशेषणांशाभिधानद्वारेण तदविनाभावाद्विशिष्टप्रत्ययोपपत्तिस्तेषामपि न विशिष्टवाचिता स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थं न च यथेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * प्रकृत्यर्थस्य दण्डस्य प्रत्ययेन विशेषणत्वोक्तौ २७८।१
विशेषणत्वान्यथानुपपत्त्या विशिष्टप्रतीतिसम्भवे ऽपि मत्वर्थीयप्रत्ययस्य विशेषणे प्रयोगाभावाद्विशिष्टवाचितेष्टा तद्वज्जातिशब्दानामप्याकृतौ प्रयोगाभावे सति विशिष्टवाचिता स्यान्न चासावस्ति इयेनचिच्छब्दे जातिशब्दस्याकृतौ प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । यदा च केवलाकृत्यभिधायिश्येनशब्दो दृष्टस्तदान्वयव्यतिरेकाभ्यामप्याकृतिवाचिता निश्चीयते व्यक्तिसम्बन्धाभावे ऽप्याकृतौ प्रयोगादाकृतिसम्बन्धं विना क चिदपि व्यक्तावप्रयोगादिति प्रतिपादनार्थं तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * अन्वयेति * व्यक्तेरशब्दत्वे ऽन्वयव्यतिरेकौ पूर्वमुक्तौ शब्दस्याकृतिवाचितायामधुनेति विवेकः तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्यक्त्यभिधाने निरस्ते ऽपि सम्बन्धाभिधानादिपूर्वपक्षाणामनिरस्तत्वात्परिशेषासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य समर्थयते * एवमिति * न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं न द्रव्यमितिचेदिति सूत्रे प्रथमं चेति चेदिति सूत्राशय-

येनाकृत्यभिधानपक्षपरामर्शादाकृतिवाचिनायामालम्भनादिक्रिया न स्यादन्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेतेति चार्थान्तरे आलम्भविधानं न स्यात् षड् देया इति च द्रव्याश्रयस्य संख्यालक्षणस्य वाचकः षडिति शब्दो न स्यादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थत्वेनाथ यदुक्तमित्यादिभाष्येण व्याख्याय तत्परिहारार्थत्वेन तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभाग इति सूत्रं व्याख्यातुं सङ्क्षेपेणानुसन्धत्ते * ये त्विति * भाष्यकृतेदं सूत्रं न्यायेन शब्दस्याकृत्यर्थत्वावधारणादालम्भादिक्रियाया द्रव्ये प्रयोगस्यानुष्ठानस्य षडादिसंख्यायाश्च द्रव्ये प्रकर्षकत्वेन विशेषकत्वेन योगस्यान्वयस्योपाकृतपशुना सैव प्रतिनिर्दिष्टे द्रव्यान्तरे प्रयोगस्यानुष्ठानस्याविभागो द्रव्यस्याकृत्या सम्बन्धः कारणं जातिवाचिनो ऽपि शब्दस्य लक्षणया व्यक्तिपरत्वादविरोध इत्याशय इत्येवं व्याख्यातं तत्स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वयमन्यथा व्याचष्टे * तदर्थत्वादिति * प्रयुज्यमानक्रियाप्रयोजनत्वेनानिर्दिष्टमप्यपूर्वं बुद्धिस्थत्वात्तच्छब्देन परामृश्यापूर्वार्थत्वादालम्भनादेराकृतिपक्षे ऽपि प्रयोगस्यानुष्ठानस्याविशेष इति व्याख्येयमित्यर्थः । नन्वाकृतिपक्षे तस्या एवापूर्वसाधनत्वावगतेः कथं पक्षद्वये प्रयोगस्य विशेष इत्याशङ्क्याह * द्रव्यं चेति * यागद्वारा पश्वादेरपूर्वसाधनत्वं न चाकृतिर्निष्क्रियत्वात्स्वकर्तुं योक्तुं शक्यत्यर्थः । किमर्थं तर्ह्याकृत्यभिधानमत आह * तदभिधाने त्विति * नन्वदृष्टार्थत्वेनैव तर्ह्याकृतेः प्रोक्षणादिवदपूर्वसाधनत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य क्रियारूपाया जातेस्तद्द्वारमन्तरेणादृष्टसाधनत्वाप्रतीतेरित्युक्तम् * नन्वाकृतेः साधनत्वाभावे पशुना यजेतेत्यादिकरणनिर्देशा न युज्यन्त इत्याशङ्क्याह *यद्यपीति* अनुपात्तस्य द्रव्यस्य क्रियासाधनाशक्तेरनवधारितविशेषस्य चोपादानायोगाद्वाकृत्या च विना द्रव्यविशेषानवधारणाद् द्रव्यविशेषावच्छेदकत्वेनैवाकृतेः करणत्वं न साक्षादित्यर्थः । अथादिसूत्रं योजयति * तेनेति * न द्रव्यमित्यनुभाषणसूत्रगतेन द्रव्यशब्देन बुद्धिस्थं द्रव्यं तच्छब्देन परामृश्यत इति भावः । प्रयोगस्याविभाग इतिसूत्रावयवव्याख्यानार्थं द्रव्ये चेत्युक्तं तमेवावतारणपूर्वकं व्याख्यातार्थं योजयति * तदा हेति * आकृतिपक्षे ऽपि प्रयोगस्याविशेष इत्येवमेव यात्राप्यपूर्वार्थत्वादिति पूर्वव्याख्यामयुक्तरावयवो योज्य इत्याह * अथ येति * व्यक्त्याकृत्योस्त्वभेदविवक्षायां भेदानामेव वाच्यं
२७१॥ प्रत्येकं सर्वेषां वाचक इति पूर्वप्रश्नानां सन्यायेन पक्षद्वये ऽपि व्यक्त्यभिधानाविशेषारसरूपेणवासी वाच्या ज्यात्यात्मना वेत्येताव-

न्मात्रस्य विचारार्थत्वात्सिद्धान्ते ऽपि क्रियाद्युत्पत्तेस्तुल्यत्वाधादि परं जात्यात्मना व्यक्त्यभिधानपक्षे निर्द्धारितविशेषव्यक्त्युपादानासम्भवात् क्रियाद्यनुपपत्तिर्वाच्या तत्र स्वरूपेणाप्येकव्यक्त्यभिधाने तदुत्पत्तेः प्रागुत्तरकालं च क्रियानुपपत्तेः सर्वव्यक्त्यभिधाने च सर्वोपादानाशक्तेः कदा चिदपि क्रियानुष्ठानासम्भवेनानिर्धारितविशेषव्यक्त्यभिधानस्यावश्याङ्गीकार्यत्वात्तुल्यमित्येतदर्थप्रतिपादनायान्यथासूत्रं व्याचष्टे * यद्वेति * द्रव्यशब्दवाच्याया व्यक्तेरुभयरूपत्वे ऽपि व्यावृत्ताकारतात्र व्यक्तिरूपशब्देनाभिमता पक्षविकल्पार्थौ कदाचिच्छब्दौ अस्मिन्नपि व्याख्याने पूर्वप्रकृतद्रव्यपरामर्शिनं तच्छब्दमभिप्रेत्यानुवृत्तव्यावृत्तोभयरूपवदनिर्धारितविशेषद्रव्यार्थत्वाच्छब्दस्य पूर्वपक्षे ऽपि प्रयोगस्यानुष्ठानस्य निर्द्धारितविशेषव्यक्तिविषयत्वायोगान्न विभागो व्याहशतेति योजयितुम् * शब्दस्येत्युक्तम् * यद्वा जातिश्च व्यक्तिश्च तामस पदार्थ इत्येवं तदर्थत्वादिति सूत्रावयवेनैव जातिव्यक्त्योरत्यन्तभेदाभावो ऽभिधीयते ततश्चाकृतौ विहितस्या लम्भादिप्रयोगस्य विभागो निष्कृष्टाकृतिविषयता नास्तीति न क्रियानुपपत्त्यादिदोषापत्तिरिति चतुर्थी व्याख्यामाह * जातेर्वेति * भेदे ऽपि व्याकृतिर्व्यक्त्या न क्रिया स्यादित्यनुभाषणसूत्रनिर्दिष्टां क्रियां तच्छब्देन परामृश्याप्याकृतावनवच्छिन्नव्यक्त्युपादानाभावेन आकृतिनिरपेक्षया व्यक्त्या साधनत्वायोगेन उभयोरन्योन्यापेक्षयो योगापूर्वसाधनत्वावसायात्साधनत्वापेक्षायाः शक्तेरपि साधनशक्तत्वाच्च । धर्म्माणां कर्मसम्बन्धे च शेषिसाहित्यस्याविवक्षितत्वेनैकत्रापि कृतानामुपकारकत्वोपपत्तेरपूर्वसाधनमीहिष्विव विहितानां धर्माणां यथैवाकृतावपि विहितानां व्यक्तावनुष्ठानोपपत्ते र्व्यक्त्याकृत्योर्द्वयोर्यागापूर्वार्थत्वाचाकृतौ विहितस्यालम्भादिप्रयोगस्य व्यक्तिविषयत्वाद्विभागो भेदो नास्तीति नाकृत्यभिधानपक्षे क्रियानुपपत्तिरितिसूत्रं व्याख्येयमित्याह * यद्वेति * तस्मादित्यु पसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सास्नाद्येकार्थसम्बन्धिगोत्वमाश्रस्य वाचकः गोशब्द इति विज्ञातमन्वयव्यतिरेकिणामित्यनेन न्यायेनान्वयव्यतिरेकबलेनैवाकृत्यभिधानस्याविचारितसिद्धत्वात्प्रयोगचोदनाद्यनुपपत्तेस्तदसम्भवाच्छङ्कामात्रं निराकर्तुमेतदधिकरणमिति सूचयितुम् * आकृतिपक्षे ऽपीत्युक्तम् *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतियसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविरचितायां तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

॥ न्यायसुधायाम् ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ उद्भिदादिशब्दानां यागनामताधिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात्॥१॥

अथ भाष्यकृतोद्भिदादिशब्दा गुणविधयो नामधेयानि वेति
चिन्ता कृता । सा किमुद्भिदादिशब्दानां धर्मप्रमोपयोगसिद्ध्यर्थं वा
वाक्यार्थव्याख्यानाय वा तत्राध्ययनावधिसामर्थ्यात् सकलवेदप्रा-
माण्यस्य विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति तुशब्देन तुल्यं च साम्प्रदा-
यिकमित्यनेन वा सूत्रेण प्रागेवोक्तत्वात् न तावदाद्यः पक्षः नाप्यु-
त्तरः सन्दिग्धार्थनिर्णये वाक्यशेषसामर्थ्ययोः प्रामाण्यस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् । द्वितीयाध्यायोपक्रमे च प्रथमे ऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृ-
त्तमिति भाष्येण सकलस्यैवाध्यायस्य प्रमाणलक्षणत्वाभिधानात् अ-
समाप्ते प्रमाणलक्षणे मध्ये वाक्यार्थव्याख्यानस्यासम्बद्धत्वापत्तेरि-
त्याक्षिपति * एवं स्मृतिसहितस्येति * सकलवेदप्रामाण्यासिद्धौ २८०।४
स्मृतिविचारायोगात्स च न सम्भवति ततश्च तत्सिद्ध्युपोद्घातत्वेना-
य स्मृतिसाहित्योक्तिः । तेजो वै घृतं स्रुवेणावद्यतीत्यादेः सन्दि-
ग्धार्थनिर्णये व्यापाराभावे ऽपि स्तुतिविध्यर्थत्वेन प्रामाण्यसिद्धेस्त-
द्विचारात्प्रागपि सकलवेदप्रामाण्यसिद्धिरविरुद्धेति सूचनार्थम्
* वाक्यार्थ इत्युक्तम् * वाक्यार्थव्याख्यानावसरत्वादेव च गुणवि-
धिरयं प्रतीयते स च न सम्भवति ततश्चाप्रमाणमित्यप्रामाण्याशङ्का
यैवात्र गुणविधित्वशङ्केत्यप्ययुक्तं सिद्धे ऽपि प्रामाण्ये कस्यार्थस्य
प्रमाणमिति विषयविशेषविचारात् प्रमाणलक्षणसङ्गतिरित्यन्येषां
समाधानमुपन्यासपूर्वकं दूषयति *केचिदिति* पूर्वपक्षाभिधानार्थ-
त्वेन चाद्यसूत्रव्याख्या न युक्तेत्याह *ये ऽपि चेति* विधिना त्वेकवा-
क्यत्वादिति हि तुशब्दोक्तेन तुल्यं च साम्प्रदायिकमित्यनेन वा कि-
यार्थत्वेन हेतुना यदुद्भिच्चित्रादिशब्दानां विध्यादित्वपान्तर्भावय-

वनमनेन सूत्रेण क्रियते तत् सिद्धान्तिनो नानिष्टमित्यर्थः । समन्तेन समाप्ते * तस्मादिति * आद्ये अधिकरणे विचारस्वरूपमाह * तत्रेति * यद्यप्यध्ययनविधिनामर्थवदुद्भिच्चित्रादिशब्दानामप्यानर्थक्यं निराकृतं तथापि च प्रामाण्योपपत्तेर्न द्वाराभावेन प्रत्यवस्थानं युक्तं, मत्वर्थलक्षणादेश्चानर्थक्यात्ज्यायस्त्वाच्च तद्द्वयेनानर्थक्याङ्गीकरणं युक्तम् । आनर्थक्यासम्भवाच्चाप्रसिद्धस्याप्युद्भिदादिशब्दस्य तृतीयागतकरणत्वबलात् करणत्वयोग्यद्रव्याविशेषवाचित्वस्य नामधेयत्वाभावे ऽनन्यलभ्यत्वाच्च । न पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतास्याचोदनात् प्रकृतौ इत्यादिवदुक्तरैविवक्षायाः प्राप्त्यर्थं सामान्यन्यायसिद्धस्यैव क्रियार्थत्वस्यानेकविचारान्तरितस्य स्मरणं क्रियत इति वाच्यं, तत्र ह्यग्निष्टोमप्रकरणादुत्कृष्टं सन्तर्दनं प्रथमप्रयोगाच्चोत्कृष्टः प्रवर्ग्यः सर्वत्रान्यत्र भवतीत्युक्तं तद्वत्पेषणमपि दर्शपूर्णमासप्रकरणादुत्कृष्टं किमविशेषाच्चरौ पशौ पुरोडाशे च भवत्युत चरावेवेत्युपस्थितस्य विचारस्यान्यत्र सङ्गत्यभावादिहैव वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्ताप्रस्तावेन अवश्यकर्त्तव्यत्वात् तत्प्राप्त्यर्थं पेषणस्योत्कर्षाभिधानं युक्तम् । द्रव्यसंस्कारस्यापि च बर्हिर्लवनादेरङ्गप्रधानेषु समानविध्ये विचारिते स्वयं कर्तृकत्वाद्यङ्गप्रधानेषु समाना न वेति विचारेण प्राप्तानामृत्विजां विनियोजिकायाः समाख्यायाः लिङ्गप्रकरणाभ्यां विरोधो ऽस्ति न वेति विचारिते ऽन्यत्रापि समाख्यायाः पूर्वैः सह विरोधाविरोधविचारे समाप्ते यत्प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तौ स तत्र बुद्धिस्थो भवतीति बर्हिर्लवनादिविचारप्रसक्तानुप्रसक्तिसमाप्त्या बुद्धिस्थस्य बर्हिर्लवनादिविचारस्य यूपावटस्तरणबर्हिरपि लवनमस्त्युत नेति शेषलक्षणसङ्गतोत्तरविवक्षया स्मरणं युक्तं, गुणविधिनामधेयचिन्तायास्तु लक्षणा ऽसङ्गतत्वेनेह कर्त्तव्यत्वाभावात् भावार्थाधिकरणे चोद्भिच्चित्रादिशब्दानां फलपदान्वयनिरासेन यज्यन्वये ऽभिहिते किं गुणविधित्वेनैषामन्वयो नामधेयत्वेन वेति प्रसङ्गादुभयथापि यज्यन्वयासम्भवे बलात्फलपदान्वयापत्तेस्तन्निरासार्थं भावार्थाधिकरणशेषत्वेनैव विचारोपपत्तेस्तत्समाप्तौ चैवमप्यपूर्वाभावाद्भावशब्देभ्यो ऽपूर्वं नामपदेभ्यो वेति चिन्ता न युक्तेति प्रकृतचिन्ताक्षेपेणापूर्वविचारस्यापि सङ्गत्युपपत्तेस्ताद्विवक्षयोद्भिदादिप्रामाण्यस्मरणमयुक्तं प्रामाण्यस्मारणेनैव प्रसक्तत्वाल्लक्षणासङ्गतस्यापि विचारस्य कर्त्तव्यत्वोक्तौ स्मारणात्कर्त्तव्यत्वं कर्त्तव्यत्वे च सति तत्सङ्गतिसि-

१ उभयविधादित २ पु० पा० ।

द्ध्यर्थं स्मारणमितीतरेतराश्रयापत्तिरत एवं च टुप्टीकायां के चिदानर्थक्येनोत्सूत्रं पूर्वपक्षं कुर्वन्ति सूत्रेण तत्परिहारमित्येतन्मतमुपन्यस्य तन्नानर्थक्यस्य पूर्वमेव सर्ववेदविषयस्य निराकृतत्वादिति स्वयमेव दूषितम् । तथापि नामधेयत्वे सति उद्भिच्चित्राादिशब्दानां धर्मप्रमोपयोगो ऽस्त्युत नेती चिन्ता क्रियमाणा न विरुध्यते । को धर्मः कथं लक्षण इति हि प्रकारवाचिना थमुप्रत्ययेन प्रामाण्यप्रकारो ऽपि लक्षणार्थत्वेनाभिहितः । यथोक्तम् * बृहट्टीकायाम् *

चोदनासूत्रनिर्दिष्टो यः प्रमाणपरिग्रहः ।
सप्रकारः स अद्येन लक्षणेन प्रपञ्चितः ॥

इति । किं प्रत्यक्षश्रवणमेव वेदस्य प्रामाण्यप्रकारो ऽथ मन्वादिस्मरणेनोपस्थापनमपीति सामग्रीगतप्रकारे तृतीयपादेन चिन्तिते किमप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्तुतिविहितार्थप्रकाशनान्येव प्रामाण्यद्वाराण्युत नामधेयतापीति अवान्तरव्यापाररूपप्रकारान्तरचिन्तार्थो ऽयमारम्भो लक्षणपूर्वपादाभ्यां सङ्गच्छते । प्रामाण्यस्वरूपविषयत्वे त्वस्याश्चिन्तायाः प्रत्यक्षवेदविषयत्वात्स्मृतिविचारात्प्रागेव कार्यतापत्तेर्न स्मृतिपादानन्तरमारम्भो युक्तस्तस्मान्नामधेयानां धर्मप्रमोपयोगो ऽस्ति न वेति इह विचारार्थः । तत्सिद्ध्यर्थं चैषां विध्यादित्रयान्यतमान्तःपातो ऽस्त्युत नेति चिन्तनीयम् । इयंशवेदातिरिक्तत्वे नामधेयानामनुष्ठानानौपयिकत्वेन धर्मप्रमायोगानुपपत्तेरिति नामधेयानर्थक्ये ऽप्याम्नायस्येति सूत्रं योजयन् पूर्वपक्षमाह * किं तावदिति[१] * ननु सर्ववेदविषयस्यानर्थक्यस्याध्ययनविधिबलेन तत्रैव सिद्धान्ते निराकृतत्वान्नामधेयानर्थक्ये ऽप्युद्भिच्चित्रादिशब्दानां गुणविधित्वेनापि प्रामाण्योपपत्तेर्मन्त्रार्थवादवत् पुनः प्रत्यवस्थानायोगात् नानर्थक्याशङ्का युक्तेत्याशङ्क्य नोद्भिच्चित्रादिशब्दानां स्वरूपेणानर्थक्यं विवक्षितं किं तु नामधेयत्वे सतीत्येतमर्थं दर्शयितुं वृद्धवाक्यमुदाहरति * आह चेति * यद्युद्भिदादिपदं नामधेयत्वेन इयंशाद्वेदादधिकमतिरिक्तमिष्यते ततो धर्मानुपयुक्तार्थाभिधायित्वादानर्थक्यं प्रपद्यत इत्यर्थः । अनुपयुक्तं सदिति पाठे नामधेयत्वेन इयंशाद्वेदादधिकं सदानर्थक्यं प्रपद्यत इत्यर्थः । ननु इयंशवेदातिरेके ऽपि नामधेयत्वेनैव धर्मप्रमोपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्य * इयंशेत्युक्तम् * ननु नामधेयत्वे ऽप्युद्भित्संज्ञको यागः कार्य इति विध्युद्देशान्तर्गतिमम्भयात् फलोद्देशनिमित्तोद्भित्संज्ञकत्वात् प्रशस्तो ऽयं याग इति चार्थवादान्तर्गत्युपपत्तेः संज्ञात्वेन

१ कि प्रार्थमिति १ पृ० पा० ।

यानुष्ठेयसंज्ञियागप्रकाशनसामर्थ्यान्मन्त्रकार्योपपत्तेः कथमतिरेका-
२८१।१ पत्तिरित्याशङ्क्याह * न हीति * यागानुष्ठेयतायाः यजेतेत्येतावता सिद्धेरेतद्विधेयत्वेनैव च यागविशेषावधारणासिद्धेः साध्यांशाभिधानेनैव विध्युद्देशान्तर्भावो वाच्यो न च नामधेयत्वे ऽन्यतमांशाभिधानं सम्भवतीत्याह * साध्येति * संज्ञायाः संज्ञिस्वरूपनिर्देशार्थत्वेन प्राशस्त्यपरत्वाभावास्तुतिबुद्ध्यनुत्पादकत्वेनार्थवादातिरेकमुपपादयति * स्तुतीति * स्वरूपनिर्देशार्थत्वेनैव च कृतार्थत्वात् प्रयोगार्हरूपाभावेन कर्मकालप्रयोज्यत्वाभावात् विभुत्वेन च कर्मणः क्वांशे प्रयोग इत्यज्ञानात् कर्मस्वरूपप्रकाशनार्थत्वायोगात् कर्माङ्गभूतस्य चोद्भिदादिसंज्ञकस्य प्रकाशनार्हस्याभावाच्च मन्त्रान्तर्गतिरित्याह * कर्मेति * उद्भिच्चित्रादिपदेषु अध्येतृभिर्मन्त्रशब्दाप्रयोगात् मुख्यमन्त्रत्वशङ्कानुपपत्तेस्तत्कार्यकारित्वमात्रेण मन्त्रान्तर्गतिर्वाच्येति सूचयितुं कार्यशब्दः । ननु विध्यादित्रयातिरेके ऽपि नामधेयस्य गुणफलोपबन्धोपयोगित्वेनार्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * विधित एव यागविशेषावधारणसिद्धेर्गुणफलोपबन्धो ऽपि सेत्स्यतीत्याशयः । उपसंहरति * इतीति * सूत्रोक्तं सिद्धान्तमाह * अत्रेति * उक्तेनाध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणेन हेतुना सर्वस्य वेदस्य ऽर्थवत्त्वावधारणात् यदुद्भिद्बलादिशब्दस्य नामधेयत्वे सत्यत्रयातिरेकापत्तेरप्रामाण्यं पूर्वपक्षिणोक्तं तन्न सिध्यति नामधेयस्यापि वेदन्वेनांशत्रयान्तःपातावसायात् इत्यर्थः । एतेन श्लोकेनोक्तमस्माभिरित्याद्यन्यनमस्मै प्रयोजनाय भवेयुरित्यन्तं भाष्यमाद्यसूत्रव्याख्यानार्थमिति सूचि

न्ताभिधानार्थमप्येतत्सूत्रं

ध्याहारेण शक्यं योजयितु

यधिचारोपक्रमः कृतः । वार्त्तिककृता त्वध्याहाररहितस्य सूत्रस्य पूर्वपक्षाभिधानासामर्थ्यमुक्तम् उभयाभिधानशक्तस्यापि सूत्रस्य वाक्यभेदापत्तेरुभयत्र तात्पर्यासम्भवमभिप्रेत्य द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षस्यानुमितत्वोक्तिरिति भाष्यवार्त्तिकयोरविरोधः तत्र तावदित्यादिभाष्य नामधेयस्य मन्त्रार्थवादान्तर्भावशङ्कानिराकरणार्थं तदन्तर्गतावप्यन्यतमांशान्तर्गतिसिद्धेरतदर्थकमित्याह * यदेति * निर्द्धारितरूपांशविशेषान्तर्गतिं विनान्यतमांशान्तर्गत्यनिर्वाहात् । यदा

१ चर्यति चार्थं १ पु० पा० ।
२ कर्माङ्गभूतेति १ पु० पा० ।
३ चाधिकं स्यीति १ पु० पा० ।

यस्मात्कारणात् तन्नामधेयं विध्यर्थत्रयान्यतमार्थमित्युक्तमपि विशेषानिरूपणात् निर्ग्राह्यमगत्यैव स्थितं तदा तस्मात्कारणात् किमर्थमिति विशेषविचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः । न त्वेकस्मिन्विचारे पर्यवसिते विचारान्तरारम्भोक्तिरेषा तथा सत्यधिकरणत्रयापत्तेर्द्वयोरधिकरणयोरित्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् तत्र तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * एतदेवाक्षेपपूर्वकमुपपादयति * कथं पुनरिति * नावयववाच्ययं शेषशब्दः किं तूपयुक्तेतरवाची वायव्यं श्वेतमित्यादेर्हि स एवैनं भूतिं गमयतीत्यन्तस्यैकस्य वाक्यस्य मध्ये भूतिकामान्तेभ्यः साध्यादिप्रतिपादनेन विधेयार्थाभिधानोपयुक्तेभ्यः पदेभ्यः परिशिष्टानां वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनामर्थवादतेष्यते । ननु विधिवाक्यावयवत्वरूपैकवाक्यत्वमात्रेण भूतिकामादिपदानामप्यर्थवादत्वापत्तेर्नामधेयानां च विधिविषयविशेषावधारणार्थत्वेन विधेयार्थाभिधानोपयुक्तत्वात् न परिशिष्टताप्तीत्यर्थः । ननु विधिविशेषादेव विधेयविशेषावधारणसिद्धेर्नामधेयानां तादर्थ्यासम्भवात् परिशिष्टता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तदिति * उत्पत्तिवाक्ये विधेयविशेषावधारणस्यान्यतः सिद्धावपि समे यजेतेत्यादौ दर्शपूर्णमासादिनामधेयं विना विशेषावधारणासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् विध्युद्देश्यान्तर्गतिस्तावत्सम्भवत्येव न च तत्सम्भवे स्तुत्यर्थत्वाङ्गीकरणं युक्तमिति प्रधानं विधिरङ्गं स्तुतिस्तत्र प्रधानविशेषणसम्भविनस्तदङ्गामित्यमेव न्याय्यमित्यत्रोक्तमित्यर्थः । गुणगुणिसम्बन्धकीर्त्तनात्मकत्वाच्च स्तुतेर्न गुणमात्रैकवाचिनैकेन पदेनोपपत्तिरित्याह * न चेति * ननु संज्ञया गुणिभूतस्य संज्ञिनो धातूपात्तस्योपस्थापनोपपत्तेः स्तुतिः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * न चेहेति * संज्ञायाः संज्ञिव्यवहारार्थत्वेन स्तुतिपरत्वायोगान्नेह नामधेये स्तुतिप्रतिपत्ति सम्भवतीत्यर्थः । ननु नामधेयस्यापि फलोद्भेदनादिगुणयोगनिमित्तत्वात् सहस्राक्षादिवत्स्तावकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदपीति * संज्ञायाः संज्ञिव्यवहारार्थत्वेन कृतार्थायाः संज्ञायाः स्तुत्यर्थत्वमेव तावत्स्वमनीषिकामात्रेण कल्प्यं न तु युक्तियुक्त कथं चित्कल्पितमप्येतत्फलोद्भेदनस्य कर्त्तेति धातूपपदप्रत्ययार्थसमुदायस्य तृतीययान्यार्थत्वप्रतीतेः प्रातिपदिकार्थप्राधान्यविघातात् बाध्येतेत्यर्थः । न मन्त्र इति । मन्त्रान्तर्गतिशङ्कानिराकरणार्थं भाष्यं व्याख्यातुम्मन्त्रस्वरूपनिराकरणे तावत्प्रायिकस्यास्यन्तत्वादिलक्षणस्याभिधानचोदकत्वस्य चाख्यातप्रयोगस्य च व्यापकस्याभावं सूचयितुं हेतुमाह

१ निराधार्थमिति १ पु० पा० ।

* न चास्येति * ननु स्वरूपतो मन्त्रत्वाभावे ऽप्यूहप्रवरनामधेयवत् प्रयोजनाकाङ्क्षायां प्रयोजनान्तरायोगेनानुष्ठेयस्मारकत्वावगमान्मन्त्रकार्यकरत्वेनौपचारिकं मन्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य स्वयं तावन्निराकरोति * न चेति * पदार्थमात्रस्यानुष्ठेयत्वात् प्रयोजनत्वानुपपत्तेर्वाक्यार्थस्यैवानुष्ठेयत्वेन प्रयोजनत्वादेकस्य च पदस्य वाक्यार्थप्रतिपादनासामर्थ्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षैव तावन्नास्ति सत्यामपि वा प्रयोजनाकाङ्क्षायां स्मारकत्वं न युक्तं करणत्वप्रतीत्या स्मरणार्हत्वापादकप्रातिपदिकार्थप्राधान्यबाधादित्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणेनैकवाक्यीभूतस्य कर्मकाले स्वतन्त्रप्रयोज्यत्वाभावान्मन्त्रकार्यकारित्वानुपपत्तेर्मन्त्रकार्यकरत्वबाधिदेनोद्भिदादिनामधेयानां स्वातन्त्र्यमध्याभ्युपगन्तव्यम् इत्यापाधिकपदत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु धातुसामानाधिकरण्यं विना नामधेयत्वायोगात् भिन्नवाक्यत्वे प्रकारान्तरेणोपयोगानुपपत्तेरानर्थक्यस्यापरिहार्यत्वादिष्टमेवैकवाक्यत्वम्। अत एव सिद्धवद्वायुक्षेपिष्ठादिवदेकवाक्यतावगम्यतइत्युक्तम् । अनङ्गीकृतनामधेयत्वस्य तूद्भिदादिपदस्वरूपस्यार्थवादत्वनिराकरणे सत्यसावेकवाक्यत्वशङ्का तदङ्गीकारेण च विध्युद्देशान्तर्गत्या परिहारो न कथं चिद्युज्यते । यदा च मन्त्रकार्यकरत्वाङ्गीकरणे ब्राह्मणैकवाक्यत्वानुपपत्तेः स्वतन्त्रैकपदता प्रद्यते तदा सामानाधिकरण्याभावेन नामधेयत्वायोगात् तदभिधेयस्य चार्थस्य वाक्यान्तरेण कर्मण्यविधानात् प्रयोगसमवेतार्थाभावात्स्मारकत्वं न युक्तमित्याह * न चैतदिति * अनेन चैवं जातीयकस्येति भाष्यमुद्भिच्चित्रादिशब्दानां नामधेयत्वे तद्वाच्यस्य प्रधानकर्मण एव प्रकाशनीयस्य सद्भावादयुक्तमाशङ्क्यापायोक्त्या व्याख्यातं यद्वा कर्मणो विभुत्वेनास्य कांशे प्रयोग इत्यज्ञानात् कर्मस्वरूपप्रकाशनार्थत्वानुपपत्तेःकर्माङ्गप्रकाशनार्थत्वं वाच्यं न चैतदभिधेयः कर्माङ्गभूतो ऽर्थो ऽस्तीत्याशयः। नन्वसमवेतार्थत्वे ऽपि स्तोत्रशस्त्रमन्त्रवदङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * स्तोत्रादिसाधनत्वेन विधानाभावात् प्रकरणपाठेनैषां कर्माङ्गप्रकाशनेनैव विनियोगो वाच्यः। न चासौ सम्भवतीत्याशयः। ननूद्भिदादिशब्दवाच्यस्य खनित्रादेर्मन्त्रवर्णात् कर्मणि समवायः कल्पयिष्यते ऽत आह * मान्त्रवर्णिकेति * चित्राग्निहोत्रादिशब्दानां द्रव्यवाचित्वानाशङ्कनाद्गुपलक्षणार्थो द्रव्यशब्दो द्रष्टव्यः श्रुत्यविनियुक्तत्वाद्यास्य स्वार्थसमवायकल्पकत्वं नास्तीत्याह * न चेति * सम्भवत्यपि नामधेयत्वे कर्मस्वरूपप्रका-

शनार्थत्वे च ब्राह्मणाद्विच्छिन्नस्यैकपदमात्रस्य मन्त्रत्वानाशङ्कनात्
तादृशस्य चाख्यातान्वयं विना नैराकाङ्क्ष्याभावाच्च कर्मकालप्रयोज्य-
त्वं सम्भवतीत्याह * न चेति नन्वध्याहारेण निराकाङ्क्षीकृत्य
कर्मकालप्रयोज्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्कां निराकुर्वन् कर्मकालाप्रयो-
ज्यत्वमेवोपसंहरति * अतश्चेति * अतः साकाङ्क्षत्वेनाप्रयोगार्ह-
त्वान्न कर्मकाले प्रयोगः सम्भवति न चाध्याहारेण निराकाङ्क्षीकृत्य
प्रयोगो ऽविनियुक्तत्वेन प्रत्यक्षविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्प्या-
ध्याहारायोगादित्यर्थः । नामधेयत्वेन च प्रत्यक्षब्राह्मणैकवाक्यत्व-
प्रतीतेर्न श्रुताध्याहारेण निराकाङ्क्षीकरणं युक्तमित्याह * स्फुटं
चेति * मन्त्रानन्तर्गतिमुपसंहरति * इतीति * पारिशेष्यादिति २८२।
भाष्यं मन्त्रार्थवादान्तर्गत्यसम्भवे ऽपि नामधेयत्वोपपत्तेः पारिशे-
ष्याद् गुणविध्यसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य समाधातुमाह * तस्मादिति *
नामधेयस्य विध्युद्देशान्तर्गतिमात्रं पारिशेष्येणाभिमतं गुणग्रहणं
तूत्तराधिकरणापातनिकार्थमित्याशयः । विध्युद्देशान्तर्गतस्यैव ना-
मधेयस्य गुणविधिर्नामधेयं वेत्येवं विचारः क्रियतइति भावे लकारः
विधेयाङ्गसमर्पकत्वाभिप्रायो गुणविधिशब्दः नामधेयस्य च विध्यु-
द्देशान्तर्गतेर्न नामधेयं विधायिष्यतइत्येतद्भाष्यव्याख्याने विस्तरेणो-
पपादयिष्यमाणत्वात् तदवष्टम्भेनेह सिद्धवदभिधानम्।उद्भिदादिश-
ब्दानां च नामधेयत्वं याज्ञिकप्रसिद्ध्यैव सिद्धं स एष यज्ञः पञ्चवि-
धो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्यादिलिङ्ग-
दर्शनैश्चावधारितम् इत्यविचारितसिद्धमङ्गीकृत्य नामधेयत्वस्य धर्म-
प्रामाण्यप्रकारता ऽस्त्युत नेत्याद्येनाधिकरणेन विचारिते क्वास्ति
नामधेयं क्व वा नेति कोष्ठशोधनिकार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । सो ऽपि
वाक्यार्थव्याख्यानत्वेन प्रमाणलक्षणासङ्गतिप्रसङ्गाच्चोद्भिदादिशब्दो
गुणविधिर्नामधेयं वेत्येवं रूपः । किं तु यथा सर्ववाक्यशेषाणाम् आ-
नर्थक्यनिराकरणेनार्थवादत्वे ऽर्थवादाधिकरणेनैव सिद्धे तद्दृढी-
कर्त्तुं विधित्वाशङ्कानिराकरणायोत्तराधिकरणद्वयं तथोद्भिदादिश-
ब्दानां याज्ञिकप्रसिद्ध्यवधारितेन नामधेयत्वेन धर्मप्रमोपयोगे सा-
धिते प्रसिद्ध्यादिहेतुकेन गुणविधित्वेनैव धर्मप्रमोपयोगसिद्धेः किं
क्लिष्टेन नामधेयत्वेनेत्याशङ्क्य नामधेयत्वमेव दृढीकर्त्तुं गुणविधित्वा-
शङ्कानिरासायोत्तराधिकरणचतुष्टयं। ततो वाजपेयाधिकरणे तन्त्र-
सम्बन्धेन विशिष्टविधिसम्भवाद् गुणविधिपक्षोक्तमत्वर्थलक्षणादि-
दोषपरिहारेण प्रत्यवस्थानमाशङ्क्य वैरूप्यात्तन्त्रसम्बन्धानुपपत्तेर्दो-
षपरिहारासम्भवेन गुणविधित्वनिराकरणे दृढीकृते विशिष्टवि-

धावाख्यातोपपदार्थयोर्द्वयोर्विधानात्सन्निकृष्टविध्यसम्भवनिबन्धनत्वाच्च विप्रकृष्टविधेर्युगपत्सम्भवासम्भवविरोधाच्च क्वापि विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याग्नेयाधिकरणे विशिष्टविधौ व्युत्पादिते बर्हिरादिशब्दाः संस्कारनिमित्ताः जातिनिमित्ता यौगिका वेत्यधिकरणत्रयेण प्रसङ्गाद्विचारिते प्रासङ्गिकसमाप्त्या बुद्धिस्थस्य विशिष्टविधिव्युत्पादनस्य प्रयोजनमुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं वैश्वदेवशब्दस्य गुणविधित्वशङ्कानिराकरणार्थं व्युत्पाद्याष्टाकपालादिशब्दानामेकवाक्यगतत्वेनोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्वविभागाभावाद् गुणविधित्वमाशङ्क्याष्टत्वादीनां परस्परविरोधित्वेनैकवाक्यविधानायोगाद् बलाद्वाक्यभेदप्रसक्तेरुत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे यागे ऽष्टत्वादिविध्ययोगादष्टाकपालादिशब्दैर्गुणवृत्त्या द्वादशकपालस्तुतिरिति वैश्वानराधिकरणे ऽभिहिते प्रसङ्गाद् गुणवृत्तित्वलक्षणं तत्सिद्धिसूत्रेणोक्ता यथा विध्युद्देशान्तर्गतस्यापि उद्भिदादिपदस्य नामधेयरूपेण प्रकारान्तरेण धर्मप्रमोपयोगित्वं तथा वाक्यशेषस्यापि स्तावकत्वातिरेकेण सन्दिग्धनिर्णायकत्वेनेत्युक्ताधिकरणेनोक्ते स्रुवाधिकरणे वाक्यशेषवत् सामर्थ्यस्यापि सन्दिग्धनिर्णायकत्वेन धर्मप्रमोपयोगव्युत्पादनात् सकलस्य पादस्य प्रमाणलक्षणसङ्गत्यविघात । भाष्यानुसारेणोद्भिदादिशब्दानां गुणविधित्वेन धर्मप्रमोपयोगित्वं नामधेयत्वेन वेत्युभयथा प्रामाण्यमङ्गीकृत्य प्रकारविशेषव्युत्पादनार्थोऽपि गुणविधिनामधेयचिन्ता प्रकारस्यापि लक्षणार्थत्वात् न लक्षणसङ्गतिं विहन्ति प्रामाण्यविषयविशेषनिरूपणार्थेयं गुणविधिनामधेयचिन्ता नप्रकारविशेषनिरूपणार्थेति परव्याख्यादूषणार्थस्तु वार्त्तिककारीयो यत्न इति सर्वमनवद्यम् ॥ उद्भिद्गुणत्वादिद्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तत्र तावदिति * ननूद्भिदादिशब्दानां लोके खनित्राद्यवयवप्रसिद्धत्वादवयवव्युत्पत्त्या तु कर्मण्यपि प्रवृत्तिसम्भवात् कथं प्रसिद्ध्या गुणविधित्वनिश्चय इत्याशङ्क्य * बलवत्त्वेनेत्युक्तम् * उच्छब्दस्योर्ध्वत्वे भिदेश्च भिदारणे लोकव्याकरणयोः प्रसिद्धत्वादुद्भिच्छब्दस्य खनित्रेऽवयवप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रकाशनार्थतायास्त्वप्रसिद्धत्वाद्यागस्य चाबोधकत्वेन प्रकाशकत्वाभावात् उत्पादकत्वेनापि प्रकाशकत्वोपचारे सर्वकर्मणां स्वफलोत्पादकत्वेनोद्भिच्छब्दवाच्यतापत्तेर्यागे प्रसिद्धिर्दुर्बलेति भावः । गुणविधौ त्विति भाष्यमस्याधिकमर्थं विदधतऽवयववत्त्वेन. पशूनिति-दोषकरत्वमुक्तमर्थवन्तो भविष्यन्तीत्यनेन च प्रयोजनवत्त्वमित्येवं

१ बलवतीति १ पु० पा० ।

व्याख्यातुं प्रयोजनवशेन चाधिकत्वात् * प्रवृत्तेश्चेत्युक्तम् * वि- ध्युद्देशान्तर्गतस्योद्भिदादिशब्दस्य गुणरूपमङ्गरूपं वाच्यमित्यनुष- ङ्गाध्याहाराभ्यां योज्यम् । किमर्थं तदुच्यतइत्यपेक्षायामाख्यातेन विधातुमिति * विधीयत * इत्यनेनोक्तं भाष्यमप्युद्भिद्गु- णतां यागस्याख्यानेन विधातुमुद्भिदादिशब्दो विधेयगुणस- मर्पक इत्येवं योज्यं धातूपसर्गरूपावयवशक्त्यनुसारेण ताव- दुद्भिच्छब्दस्योर्द्ध्वविदारणसाधनद्रव्यवाचित्वमुपपादयति * प्राति- पदिकमिति[1] * द्रव्यविषयायाः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वोपपादनार्थं न- चैषामिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * भिदिर्विदारणइति- वत् प्रकाशने स्मृत्यभावाद्यागस्याप्रकाशकत्वादौपचारिकप्रकाश- कत्वे सत्यप्यतिप्रसङ्गापत्तेरवयवप्रसिद्ध्योद्भिच्छब्दस्य यागार्थत्वा- योगात्समुदायप्रसिद्ध्या तदर्थता वाच्या न चासावस्तीति सूचना- र्थः समुदायशब्द. । ननु लोकप्रसिद्ध्यभावे ऽपि यजिसामानाधि- करण्याद्यागार्थतावगम्यतइत्याशङ्कानिराकरणार्थं न चेति भाष्याव- यवं सामानाधिकरण्यावगतस्यार्थस्य पारिभाषिकत्वाभावात् अ- युक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * न चेति * वैय्यधिकरण्येनापि यजिस- म्बन्धोपपत्तेः सामानाधिकरण्येन यागार्थत्वस्यावगन्तुमशक्यत्वा- दलौकिकार्थकल्पना पारिभाषिकी आपद्येत सा च सम्बन्धस्याशास्त्र- हेतुत्वादित्यैन्द्रयाधिकरणसूत्रावयवेन निरस्तत्वादयुक्तेत्याशयः । तृतीयया चोद्भिच्छब्दार्थस्य करणत्वावगतेर्द्रव्यस्यैव च करणत्वोपपत्ते- स्तदनुसारेणापि उद्भिच्छब्दस्य द्रव्यवाचितावसीयतइत्याह * तृती- यापि चेति * ननु यागस्यापि फलोद्भेदनहेतुत्वात्फलभावनाकरण- त्वाच्च तद्वाचित्वे ऽप्यवयवप्रसिद्धिस्तृतीया च न विरोत्स्यतइ- त्याशङ्क्याह *न चेति[2] * यागस्योर्द्ध्वविदारकत्वं प्रकाशकत्वं वा ता- वन्नास्त्येव करणत्वं तु विधिसामर्थ्यगम्यमपि कर्तृव्यापार- व्याप्यत्वरूपकर्मत्वापेक्षत्वेन ततो दौर्बल्यात्तेनाभिभूतं सन्न तृती- योत्पादनक्षममिति प्रसिद्धशब्देन प्रत्यक्षत्वेन कर्मत्वात् बलीयस्त्वेन न सिद्धं यतस्तेनाभिभवितुं न शक्यतइत्याभिधानात्सूचितमाकुद्दा- लादीनां तु छेदनादौ करणत्वात् उद्यमनादौ च कर्म- त्वाद्भिन्नविषयत्वेनाविरोधादनभिभूतं करणत्वं तृतीयोत्पादन- क्षममित्याशयः । नन्वर्थवन्तो भविष्यन्ति इतिभाष्यावयवेनार्थवत्त्व- स्य तृतीयोपपादकत्वेनोक्तत्वात् प्रयोजनवशेन चेति द्वितीयोपपत्ति-

---

१ प्रातिपदिके तावदिति १ पु० पा० ।

२ न च यागस्येति पु० पा० ।

त्वेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याह * अर्थवत्त्वादिति * प्रवृत्तिवि-
शेषकरत्वोपपत्तित्वद्योतनार्थं तृतीयया युक्त्या प्रागस्य व्याख्येत्या-
शय. । प्रवृत्तिविशेषकरत्वं व्याचष्टे * विधायकेति * द्रव्यविशि-
ष्टक्रियाविषयप्रवृत्तिहेत्वभिधाने ऽपि विधेयसमर्पणे द्रव्यविशिष्ट-
क्रियानुष्ठाने च यथाक्रमं प्रवृत्तौ विशेष इत्यर्थः । ननु नामधेयत्वे
ऽपि संज्ञाविशिष्टे कर्मणि प्रवृत्तेराधिक्यरूपो विशेषो ऽस्तीत्याश-
ङ्क्याह * अन्यथा हीति * विधिविशेषादेव यागविशेषसिद्धेर्नामधे-
यस्यानतिरिक्तार्थत्वात् । अनुच्चारिते तस्मिन्यावती विधायकादीनां
प्रवृत्तिस्तावत्येवोच्चारिते ऽपि स्यादित्यर्थः । उद्भित्पदस्यानुच्चरितस्य
प्रवृत्त्ययोगे ऽप्याधिक्याभावं त्रयाणां तुल्यं वक्तुमेषामिति वहुव-
चनम् प्रसिद्धेर्वार्थवत्त्वोपपत्तित्वसूचनार्थं प्रागर्थवत्त्वव्याख्येत्याह *
अथ चेति * प्रसिद्धस्यापि लोष्टादेर्निःप्रयोजनत्वात् प्रसिद्धेः प्रयो-
जनवत्त्वोपपत्तित्वासम्भवमाशङ्क्याभिधेयवाचित्वेनार्थशब्दव्याख्या-
नमुद्भित्पदस्य गुणे प्रसिद्धत्वात् विधेयगुणसमर्पकस्य सतो ऽर्थव-
त्त्वमित्यर्थ. । अस्मिंस्तु व्याख्याद्वये गुणविधौ हेतुद्वयापत्तेः प्रसि-
द्ध्यादिभि. पूर्वपक्ष इति श्येनाधिकरणभाष्ये बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गे-
नापरितोषाद्धेतुभेदे ऽपि प्रवृत्तिविशेषकरत्वे ऽपि प्रयोजनातिरेकस्यैवो-
पपत्तित्वं सूचयितुं प्राक् व्याख्येति पारमार्थिकम् । व्युत्क्रमव्या-
ख्याभिप्रायं दर्शयितुमाह * अथ चेति * नन्वेवं पृथगस्य हेतुत्वे
अर्थवत्त्वेनैवोद्भित्पदस्य प्रवृत्तिविशेषो दर्शितः । किमपरमस्य प्रवृ-
त्तिविशेषोपन्यासेनेति * आह ततश्चेति * स्वात्मनि क्रियाविरोधादौप-
चारिकभेदाश्रयणेनोद्भित्पदमात्मनः प्रवृत्तिविशेषकरमप्रागुक्तमित्यप-
रितोषादिह विधिपुरुषयोरित्युक्तम् । नामधेयानर्थक्यप्रतिपादकं
यदि चेति भाष्यमाक्षिपति * नन्विति * सामधत्ते * नैतदिति *
श्लोकं व्याचष्टे * यदेति * किमपरमित्यनेन धातुनैव यागव्यक्ति-
र्नाम्नाभिधेया ततश्चानर्थक्यमित्येवं सा चेति व्याख्यातम् । अथे-
त्यनेन जातिश्चेद्धातुनाश्रिता ततः सामानाधिकरण्यात्तन्नामतैव प्र-
सज्येत सा चानिष्टेत्युत्तरा ऽन्वयो व्याख्यातः विशेषस्यान्यत सिद्धिं
२८३।। सिद्धान्तिनो ऽप्यभिमतां दर्शयति * सिद्धत्वादेव चेति * विशेष-
स्यान्यतो ऽसिद्धौ तत्प्रतिपत्त्यर्थं नामधेयस्यावश्यविधेयत्वापत्तेस्त-
न्निरासो न युज्येत इत्याशय । ननु विशेषसिद्धेर्नामधेयाधीनत्वे ऽप्य-
वयवशक्त्यनुसारेणैव कर्मण्यपि प्रवृत्तिसिद्धे. । संज्ञासंज्ञिसम्ब-
न्धविधिनिरासार्थं तद्वाप्यमित्याशङ्क्याह * यदा चेति * संज्ञासं-
ज्ञिसम्बन्धविधिशून्येन लौकिकेनावयवशक्त्यनुसाररूपेणापि प्रका-

रेणोद्भिदादिपदानां विशेषवाचित्वाभ्युपगमे तत एव विशेषसिद्धे-र्धात्वानर्थक्यं प्रसज्येत न च सामान्योक्त्या तस्यार्थवत्त्वं विशेषान्त-र्भावेनैव सामान्यसिद्धेरित्यर्थः। ननु यागविधिवाक्ये गुणस्यापि विधौ गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * लाघवं चेति * हेतुत्रयसङ्कल-नार्थं तत्प्रतिपादकान् भाष्यावयवान् यदि गुणविधिरित्यादिभाष्यो-पेक्षणेन व्याख्यायोपेक्षितं यदीत्यादिभाष्येण तद्व्याचष्टे * यद्येवमि-ति* नेति ब्रूम इति परिहारभाष्यमाक्षेप्तुमवतारयति * अत आहे-ति * आक्षिपति * नन्विति * कर्मविध्यभावे गुणविध्ययोगादवश्यं कस्मिंश्चित् कर्मविधाने ऽभ्युपगन्तव्ये ज्योतिष्टोमवाक्यसन्निधा-वितिकर्त्तव्यताम्नानात् तस्याश्च कर्त्तव्यत्वलिङ्गत्वात् भूयस्त्वेनो-भयश्रुतीत्यनेन न्यायेनास्य कर्मविधित्वं भविष्यतीति समाधत्ते *ग-त्यभावादिति * नन्वेवं सति ज्योतिष्टोमपदस्य का गतिरित्याश-ङ्क्य द्वेधा गतिमाह * तद्व्यावृत्तेश्चेति * नन्वेवमपि तद्विकार-भूतकर्मान्तराभावात् प्रकृतिशब्दो न युक्त इत्यन्यथाक्षिपति * न-न्वेवमिति * समाधत्ते * सिद्धान्तेति * प्रस्तुताधिकरणसि-द्धान्ते प्रकृतित्वानभिधानादव्यक्तासु तु सोमस्येत्यत्र वक्ष्यमाण-स्य चोद्भिदादियागप्रकृतित्वस्योद्भिदादिशब्दानां गुणविधित्वाभिधा-नविरोधित्वेनानुद्भाव्यत्वादपरितोषेणान्यथा समाधत्ते * अथ वेति * कथं दूरस्थे ज्योतिष्टोमे गुणविधिरित्याशङ्क्य * ताण्डके * ज्योतिष्टोमानन्तरमुद्भिदाद्याम्नानाद् गुणविधित्वेन चासम्बद्धपदा-व्यवायाभावात् सर्वत्र ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वोपपत्तेस्तत्र गुणविधि-त्वसम्भवः प्रकृतित्वाभिधानेनोक्त इति भावः। यदा त्वथैष ज्यो-तिरित्यादिवर्ज्जमुदाहरणमिति द्वयेनाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेन ज्यो-तिरादिशब्दानां गुणविधित्वाशङ्काविषयत्वं नेष्यते तदा तेष्वपि गु-णविध्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोममात्रे गुणविधानाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायं सूचयितुं तदपेक्षया प्रकृतित्वाभि-धानमित्याह*अथ चेति*अव्यापारस्य व्यापारावच्छेदं विना विधेय-त्वायोगात्तस्य च व्यापारवाच्याख्यातान्वयाधीनत्वात् कारकविभक्तिं च विनाख्यातान्वयायोगात् लोकसिद्धस्यैव च गुणस्य कारकविभक्ति-विनियोज्यत्वात् न स्वरूपज्ञापनार्थप्रातिपदिकार्थप्रधानप्रथमानिर्दिष्ट-स्य विधेयत्वं सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवमपि ज्योतिष्टोमपदस्य ना-मधेयत्वं तद्वाक्येन फलसम्बन्धे व्यापृतेनापेक्षितायाः कर्मोत्पत्तेः सोमेन यजेतेत्यनेन करणादुत्पत्तिविहिते सोमेन गुणविधित्वे या तस्य प्राप्ते कर्मणि गुणफलसम्बन्धरूपानेकार्थविधाने वाक्यभेदा-

त्वेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याह * अर्थवत्त्वादिति * प्रवृत्तिवि-
शेषकरत्वोपपत्तित्वद्योतनार्थं तृतीयया युक्त्या प्रागस्य व्याख्येत्या-
शयः । प्रवृत्तिविशेषकरत्वं व्याचष्टे * विधायकेति * द्रव्यविशि-
ष्टक्रियाविषयप्रवृत्तिहेतुत्वमभिधाने ऽपि विधेयसमर्पणे द्रव्यविशिष्ट-
क्रियानुष्ठाने च यथाक्रमं प्रवृत्तौ विशेष इत्यर्थः । ननु नामधेयत्वे
ऽपि संज्ञाविशिष्टे कर्मणि प्रवृत्तेराधिक्यरूपो विशेषो ऽस्तीत्याश-
ङ्क्याह * अन्यथा हीति * विधिविशेषादेव यागविशेषसिद्धेर्नामधे-
यस्यानतिरिक्तार्थत्वात् । अनुच्चारिते तस्मिन्यावती विधायकादीनां
प्रवृत्तिस्तावत्येवोच्चारिते ऽपि स्यादित्यर्थः । उद्भित्पदस्यानुच्चरितस्य
प्रवृत्त्ययोगे ऽप्याधिक्याभावं त्रयाणां तुल्यं वक्तुमेषामिति बहुव-
नम् प्रसिद्धेर्वार्थवत्त्वोपपत्तित्वसूचनार्थं प्रागर्थवत्त्वव्याख्येत्याह *
अथ वेति * प्रसिद्धस्यापि लोष्टादेर्निःप्रयोजनत्वात् प्रसिद्धेः प्रयो-
जनवत्त्वोपपत्तित्वासम्भवमाशङ्क्याभिधेयवाचित्वेनार्थशब्दव्याख्या-
नमुद्भित्पदस्य गुणे प्रसिद्धत्वात् विधेयगुणसमर्पकस्य सतो ऽर्थव-
त्त्वमित्यर्थः । अस्मिंस्तु व्याख्याद्वये गुणविधौ हेतुद्वयापत्तेः प्रसि-
द्ध्यादिभिः पूर्वपक्ष इति श्येनाधिकरणभाष्ये यच्चुचनानुपपत्तिप्रसङ्गे-
नापरितोषाद्धेतुभेदे ऽपि प्रवृत्तिविशेषकरत्वे ऽपि प्रयोजनातिरेकस्यैवो-
पपत्तित्वं सूचयितुं प्राक् व्याख्येति पारमार्थिकम् । व्युत्क्रमव्या-
ख्याभिप्राय दर्शयितुमाह * अथ वेति * नन्वेवं पृथगस्य हेतुत्वे
अर्थवत्त्वेनैवोद्भित्पदस्य प्रवृत्तिविशेषो दर्शितः । किमपरमस्य प्रवृ-
त्तिविशेषोपन्यासेनेति * आह ततश्चेति * स्वात्मनि क्रियाविरोधादौप-
चारिकभेदाश्रयणेनोद्भित्पदमात्मनः प्रवृत्तिविशेषकरमप्रागुक्तमित्यप-
रितोषादिह विधिपुरुषयोरित्युक्तम् । नामधेयानर्थक्यप्रतिपादकं
यदि चेति भाष्यमाक्षिपति * नन्विति * सामर्थ्ये * नैतदिति *
श्लोकं व्याचष्टे * यदेति * किमपरमित्यनेन धातुनैव यागव्यक्ति-
र्नाम्नाभिधेया ततश्चानर्थक्यमित्येवं सा चेति व्याख्यातम् । अथे-
त्यनेन जातिश्चेद्धातुनाश्रिता ततः सामानाधिकरण्यात्तत्प्राप्तैव प्र-
सज्येत सा चानिष्टेत्युत्तरोऽवयवो व्याख्यातः विशेषस्यान्यत सिद्धि
२८३।। सिद्धान्तिनो ऽप्यभिमतां दर्शयति * सिद्धत्वादेव चेति * विशेष-
स्यान्यतो ऽसिद्धौ तत्प्रतिपत्त्यर्थं नामधेयस्यावश्यविधेयत्वापत्तेस्त-
न्निरासो न युज्येत इत्याशयः । ननु विशेषसिद्धेर्नामधेयाधीनत्वे ऽप्य-
वयवशक्त्यनुसारेणैव कर्मण्यपि प्रवृत्तिसिद्धेः । संज्ञासंज्ञिसम्ब-
न्धविधिनिरासार्थं तत्राप्यामित्याशङ्क्याह * यदा चेति * संज्ञासं-
ज्ञिसम्बन्धविधिशून्येन लौकिकेनावयवशक्त्यनुसाररूपेणापि प्रका-

रेणोद्भिदादिपदानां विशेषवाचित्वाभ्युपगमे तत एव विशेषसिद्धेर्धात्वानर्थक्यं प्रसज्येत न च सामान्योक्त्या तस्यार्थवत्त्वं विशेषान्तर्भावेनैव सामान्यसिद्धेरित्यर्थः । ननु यागविधिवाक्ये गुणस्यापि विधौ गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * लाघवं चेति * हेतुत्रयसङ्कलनार्थं तत्प्रतिपादकान् भाष्यावयवान् यदि गुणविधिरित्यादिभाष्यापेक्षणेन व्याख्यायोपेक्षितं यदीत्यादिभाष्येण तद्व्याचष्टे * यद्येवमिति * नेति ब्रूम इति परिहारभाष्यमाक्षेप्तुमवतारयति * अत आहेति * आक्षिपति * नन्विति * कर्मविध्यभावे गुणविध्ययोगादवश्यं कस्मिंश्चित् कर्मविधाने ऽभ्युपगन्तव्ये ज्योतिष्टोमवाक्यसन्निधावितिकर्तव्यताम्नानात् तस्याश्च कर्तव्यत्वलिङ्गत्वात् भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन न्यायेनास्य कर्मविधित्वं भविष्यतीति समाधत्ते *गत्यभावादिति * नन्वेवं सति ज्योतिष्टोमपदस्य का गतिरित्याशङ्क्य द्वेधा गतिमाह * तद्वचावृत्तेश्चेति * नन्वेवमपि तद्विकारभूतकर्मान्तराभावात् प्रकृतिशब्दो न युक्त इत्यन्यथाक्षिपति * नन्वेवमिति * समाधत्ते * सिद्धान्तेति * प्रस्तुताधिकरणसिद्धान्ते प्रकृतित्वानभिधानादव्यक्तासु तु सोमस्येत्यत्र वक्ष्यमाणस्य चोद्भिदादियागप्रकृतित्वस्योद्भिदादिशब्दानां गुणविधित्वाभिधानविरोधित्वेनानुद्भाव्यत्वादपरितोषेणान्यथा समाधत्ते * अथ वेति * कथं दूरस्थे ज्योतिष्टोमे गुणविधिरित्याशङ्क्य * ताण्डके * ज्योतिष्टोमानन्तरमुद्भिदाद्याम्नानाद् गुणविधित्वेन चासम्बद्धपदाव्यवायाभावात् सर्वत्र ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वोपपत्तेस्तत्र गुणविधित्वसम्भवः प्रकृतित्वाभिधानेनोक्त इति भावः । यदा त्वथैष ज्योतिरित्यादिवर्ज्जमुदाहरणमिति द्वयेनाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेन ज्योतिरादिशब्दानां गुणविधित्वाशङ्काविषयत्वं नेष्यते तदा तेष्वपि गुणविध्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोममात्रे गुणविधानाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायं सूचयितुं तदपेक्षया प्रकृतित्वाभिधानमित्याह*अथ वेति*अव्यापारस्य व्यापारावच्छेदं विना विधेयत्वायोगात्तस्य च व्यापारवाच्याख्यातान्वयाधीनत्वात् कारकविभक्तिं च विनाख्यातान्वयायोगात् लोकसिद्धस्यैव च गुणस्य कारकविभक्तिविनियोज्यत्वात् न स्वरूपज्ञापनार्थप्रातिपदिकार्थप्रधानप्रथमानिर्दिष्टस्य विधेयत्वं सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवमपि ज्योतिष्टोमपदस्य नामधेयत्वं तद्वाक्येन फलसम्बन्धे व्यापृतेनापेक्षितायाः कर्मोत्पत्तेः सोमेन यजेतेत्यनेन करणादुत्पत्तिविष्टेन सोमेन गुणविधित्वे वा तस्य प्राप्ते कर्मणि गुणफलसम्बन्धरूपानेकार्थविधाने वाक्यभेदा-

पक्षे ज्योतिष्टोमवाक्यस्यैव कर्मोत्पादकत्वात् उत्पत्तिशिष्टेन ज्योतिषां द्युतिमतामग्न्यादिद्रव्याणां सोमेन समुदायेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवशक्त्यनुसारावगतेनावरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणविधानं न युक्तमित्यन्यथाक्षिपति * नन्विति * फलपदानुरोधात् फले गुणविधिप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमाश्रितस्य गुणस्य फले विधानं भाष्यकृतोक्तमिति मत्वा तावत्समाधत्ते * काम्यत्वादिति * एवं तावदुद्भिदादिद्रव्येण यागमभिनिर्वर्तयेदिति सन्देहहेतुभाष्यस्योद्भिद्गुणता यागस्येति च पूर्वपक्षभाष्यस्याविहिते च कर्मणि तत्र गुणविधानमनर्थकमित्याशङ्काभाष्यस्य चानुपपत्तिप्रसङ्गात्स्वर्गकाम्यमानपश्वादिफलानुवादकत्वेन च फलपदोपपत्तेरपरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * यद्यपि गुणविशिष्टं विहितं कर्मोत्पत्तिकेन गुणेन नैराकाङ्क्ष्यान्न तद्विरुद्धं वाक्यान्तरोपात्तं गुणान्तरं ग्रहीतुं शक्नोति तथापि यजिना गुणरहितं स्वरूपमात्रं निष्कृष्याकाङ्क्षोत्थापनेन गुणान्तरं विहितं सर्वोत्पत्तिकाद्विशिष्यत इत्यध्याहृत्य यदि तथाशब्दकावपि शब्दावृत्त्या योज्यम्।

अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वसूत्रे श्रुत्यार्थाद्वा गुणविधित्वस्यानुक्तत्वादशाब्दस्य च शाब्दनिराकरणानन्वयात्तन्निरासार्थापि वा शब्दासामञ्जस्यं व्याख्यापेक्षया सूचितं भाष्यकृता त्वाकृत्यधिकरणाद्यसूत्रवन्नामधेयाधिकरणसिद्धान्ताभिधानार्थस्यापि सूत्रस्यावृत्त्या तत्तथान्यथाक्रियार्थत्वासम्भवात्पारिशेष्याद् गुणविधिरित्यध्याहारेणैतदधिकरणपूर्वपक्षे ऽपि योजना शक्यैति मत्वा तन्निरासार्थत्वेनापि वाशब्दो व्याख्यातः। यथा सर्वमुद्भिच्चित्रादिनामधेयमपि क्रियार्थं स्यादित्युक्ते नामधेयस्य विध्युद्देशान्तर्गतत्वेन श्रुतिस्मृत्यर्थत्वायोगात् प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावेन च विध्युद्देशेऽनुपयोगादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कामुपस्थितां निराकर्त्तुमपि वा नामधेयं स्यादिति सूत्रावयवः शेषं तु यौगिकानां कर्मसामानाधिकरण्यनिर्दिष्टानां गुणविधिनामधेयत्वविचारे सिद्धान्ताभिधानार्थमिति व्याख्येयम्। एतदेव व्याख्यानमभिप्रेत्य यदा तदर्थप्रयान्यतमार्थमिति स्थितं तदा विचार इत्याद्यधिकरणशेषभूतं विचारान्तरं कृतम्। आद्याधिकरणशेषत्वाच्चास्य विचारस्य द्वयोरधिकरणयोरित्यविरुद्धं तस्मान्नामधेयमपि क्रि-

र्थार्थमेव स्यादिति पूर्वसूत्रगततदर्थशब्दानुषङ्गेणैव शब्दार्थे वाश-
ब्दाङ्गीकारेण चाद्याधिकरणशेषतया व्याख्यानस्य स्पष्टत्वात् एत-
दधिकरणशेषत्वाभावाच्चाव्याख्यानमिति सर्वं समञ्जसं यदुत्पत्ता-
वपूर्वमिति सूत्रावयवमधिकरणविषया ऽभिधानार्थतया तावत्स्वयं
व्याचष्टे ॥ यदुत्पत्ताविति * प्रथमेत्यनेनोत्पत्तिशब्दस्य सामा- २८४॥
नाधिकरण्यप्राग्भाववाचितया व्याख्यानाद्वयधिकरणनिर्दिष्टेष्वग्नि-
होत्रादिशब्देषु तत्प्राग्भावविशेषणानर्थक्यात् अग्निहोत्रादिशब्दव्या-
वर्त्तकत्वं सूचितम् । अर्थान्तरेत्यनेनापूर्वशब्दस्यार्थान्तरनिरूढचित्रा-
दिशब्दव्यावर्त्तकत्वं सूचितम् । सामानाधिकरण्यात् प्रागर्थविशेषा
ऽनिश्चयोक्त्या सामानाधिकरण्यस्य नामधेयत्वनिश्चायकत्वं सूचि-
तमिति दर्शयितुम् ॥ सामानाधिकरण्यादित्युक्तम् * भाष्यकृता
तु यस्माच्छब्दार्थे यदित्यव्ययमभिप्रेत्यापूर्वशब्दो नामधेयत्वहेतुप्रति-
पादनार्थत्वेनैवमिति भाष्येण व्याख्यातः तदनुसन्धत्ते *अथ वेति *
नामधेयत्वस्य सामानाधिकरण्येनैव यागविषयत्वनिश्चयात्तदनाश्रय-
णे वा नामधेयत्वस्यैवायोगाद् द्रव्यनामत्वे च द्रव्यस्य विधेयत्वापत्ते-
र्गुणविधिप्रतियोगिनो नामधेयशब्दस्य प्रधानकर्मनामधेयविषयत्वाव-
गमात्कस्य नामधेयमिति सन्देहानुपपत्तेरपूर्वनिष्पादकत्वस्य च नाम-
धेयनिमित्तत्वाभावाद्धोमादिसाधारण्याच्चोपलक्षणत्वानुपपत्तेरन-
भिमतमपि व्याख्यानान्तरं विभ्रमार्थमाह * अथ वेति * अविधाय-
कत्वादिति सूत्रावयवं स्वव्याख्याने हेत्वभिधानार्थत्वेनावता-
रणपूर्वकं व्याचष्टे * किं कारणमिति * नामधेयत्वे प्रतिज्ञाते गु-
णविधित्वनिराकरणहेत्वभिधानेनाद्याधिकरणसिद्धं नामधेयत्वानां
सर्वेषां गुणविधिमात्रशङ्कानिराकरणार्थान्युत्तराधिकरणानीति सू-
चितम् । कथं न युज्यतइत्यपेक्षायां फले तावद् गुणविधौ पञ्चदोषानाह
॥ फलमिति ॥ यजिपरेणाख्यातेनोद्भिदा पशून्भावयेदिति पर-
पदयोः सम्बन्धविधानम् उद्भिदा यजेत पशुकाम इति च व्यवधाने-
नाम्नातयोः सम्बन्धकल्पना धातोर्विध्यनुपयोगित्वेन प्रत्ययानुग्रह-
मात्रार्थत्वात् पारार्थ्यं काम्यत्वाच्च नित्यस्य सोमेन यजेतेत्युत्पत्ति-
वाक्यविशिष्टस्य सोमस्य बाधः कुशादिवच्च यागसाधनत्वेनाप्रसि-
द्धेनाभक्षेण याग इत्यर्थः ज्योतिष्टोममात्रे गुणविधौ फलपदानर्थक्यं
सोमेन सह विकल्प इति द्वौ दोषौ फलविशिष्टे तु ज्योतिष्टोमे गुण-
विधौ वाक्यभेदः सामान्यशिष्टस्य च सोमस्य विशेषशिष्टेन खनि-
त्रादिना बाध इति द्वौ दोषौ परपदार्थविधानात् प्रत्ययव्यापारस्य वि-
प्रकर्षः । धात्वर्थे च गुणविधानात् धातोः पारार्थ्यं अभक्षेण च

याग इति दोषत्रयम् । द्वयोस्तुल्यमिति द्वेधा यागे गुणविधिं विकल्प्य पञ्चदोषानाह * तथेति * विशिष्टविधावपि विशिष्टस्यापदार्थत्वेन सर्वेषां नामधात्वाख्यातानां तत्समर्पणार्थत्वात् पारार्थ्यं विशेषणविधिं च विना विशिष्टविध्ययोगादनेकविधिशक्तिकल्पना उद्भिच्छब्दस्य च द्रव्यविशिष्टयागपरत्वान्मत्वर्थलक्षणाविधिसामर्थ्याच्च तृतीयान्तधात्वर्थावगतेस्तुल्यविभक्तित्वेनावगम्यमानस्यैकार्थवृत्तित्वस्य त्यागो ऽभक्ष्ययागश्चेति पञ्चदोषानाह * तथेति * उपसंहरति * तस्मादिति * एतच्च नामधेयत्वसिद्ध्यर्थं गुणविधित्वनिराकरणं भाष्यकृतापि मत्वर्थलक्षणादोषोपन्यासेन कृतन्चाद्यास्माकमसम्बद्धाभिधायितामापादयतीत्याह * तदिति * श्रुतिश्चेति भाष्येण सौत्रमुत्पत्त्याख्याद्यभावविकारगतप्राथम्यलक्षणगुणयोगेन श्रुतिवृत्तिपरं व्याख्याय तद्व्यतिरेकप्रतिपादनार्थत्वेन गुणविधौ मत्वर्थलक्षणोपन्यासान्नामधेयत्वोपपादनार्थेनोत्पत्तिशब्देनैवार्थाद् गुणविधौ मत्वर्थलक्षणोक्तेति सूचितमिति न भाष्यस्याप्युत्सूत्राभिधानोपालम्भः विधानायोद्भिदादिश्रुतिः खनित्रादीन् वक्ष्यति यजिसामानाधिकरण्यार्थं च तद्वतो यागान् लक्षयेदिति युगपत् श्रुतिलक्षणापत्तिरित्यर्थः । एवं व्याख्यातद्वयान्वयार्थं चकाराध्याहारापत्तेः शान्तं पाठान्तरमुक्तं यागेनेत्यादि भाष्यस्य श्रुतिश्चेत्यादिना सह पौनरुक्त्यमाशङ्क्य विवेकमाह * प्रातिपदिकेति * समुच्चयवाचिचशब्दाभावात् युक्त्यन्तरत्वं न युक्तमित्याशङ्क्य किं च शब्दाध्याहारेण यागेन कुर्यादिति व्याचष्टे * किं चेति * ननु यागानुवादेनात्र गुणविधानस्य पूर्वपक्षत्वाद् गुणविधौ च तस्य साध्यत्वेनानुवादाच्च करणत्वेत्याशङ्क्य *अनुवादे वै त्वुक्तम्* अनुवादो ऽप्यपूर्वसाधनांशे गुणं विधातुं यद्यागेन कुर्यादित्येवमेव स्यादित्याशयः । नन्विति भाष्येणोद्भिच्छब्दस्यावयवव्युत्पत्त्योदूर्ध्वविदारणसमर्थद्रव्यवाचित्वप्रसिद्धेस्तत्त्यागेनाप्रसिद्धकर्मवाचित्वकल्पना निष्प्रमाणिका तृतीयानिर्देशस्य व्रीह्यादिषु कर्मवाचित्वाभावे ऽपि दर्शनेनासाधकत्वादित्याशङ्क्योच्यत इत्यनेन कोकिलः पिक इत्यादौ लोके प्रसिद्धमा-

[illegible]

२८५।२ पृष्टे करणवाचिनो हीत्युत्तरं दत्तं तदाक्षिपति * यदिति * इह गुणमदर्णिमानममूर्त्तं सन्तं क्रियायाः करणमिति शब्द आह यत्करणाभिधायिन्या तृतीयया विभक्त्या सयुज्य निर्दिशत्यरण्येत्या-

दिभाष्यान्तरविरुद्धं प्रातिपदिकस्य करणवाचित्वाभिधानमित्यर्थः। करणशक्त्यधिष्ठानलक्षणार्थो ऽयं करणशब्द इति परिहराति * नैष इति * करणशब्दार्थविषयो वायं करणशब्द इति परिहारान्तरमाह * अथ चेति * करणशब्दवदुद्भिद्प्रातिपदिकस्य करणशक्तिविशिष्टद्रव्यानभिधायित्वाद्यादृशतादृशशब्दौ द्रव्यरूपत्वमात्राभिप्रायौ व्याख्येयौ करणशब्दो यादृशरूपमर्थं ब्रवीति तादृशस्य द्रव्यरूपस्य प्रातिपदिकं वाचकमित्यर्थः। ननु करणशब्दे ऽपि करोतिना क्रियाभिधानात् ल्युटा च करणशक्त्यभिधानात् न द्रव्यवाचितास्तीत्याशङ्क्याह * कृदन्तेनेति * द्रव्योपसर्जनत्वेन करणशक्तिर्ल्युटोच्यते न तृतीयावन्निष्कृष्येत्यर्थः। एतदेवोपपादयति * तथा चेति * कथं कारकान्तरयोगमात्रेणाप्राधान्यं करणशक्तेरित्यपेक्षायामाह * अन्यथा हीति * कारकप्राधान्येन तदुपसर्जनत्वात् द्रव्यस्यैकेन कारकेण वशीकारावथा घटमानयेति कर्मकारकेण वशीकृतस्य घटस्य घटेनेत्यादिपदान्तरोपात्तेनापि द्रव्यस्य कारकान्तरेण योगो न भवति तथा ल्युट्प्रत्ययोपात्तं करणकारकं प्रत्युपसर्जनस्य करणशब्दवाच्यस्यापि द्रव्यस्य कारकान्तरयोगो न स्यादित्यर्थः। ननु द्रव्योपसर्जनत्वात् कारकान्तरयोगासम्भवे ऽपि ल्युट्प्रत्ययोक्तस्य करणकारकस्यैव कारकान्तरयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शक्तेस्त्विति * कारकं हि शक्तिस्तस्याश्च प्रतिकार्यं व्यवस्थिताया एव कल्पितत्वात् न व्यवस्थासिद्धये शक्त्यन्तरकल्पना युक्तेत्याशयः। एतमेव परिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * शक्तिरुपसर्जनमस्येति विग्रहः। एतदेव भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति* तृतीयानिर्देशाभावात्कथं यागस्य करणतेत्याशङ्क्य भावार्थाधिकरणवक्ष्यमाणतोक्ता नैतद्युक्तमित्याशङ्काभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * ननु चेति * करणभूतयागैकवाक्यत्वविशिष्टतृतीयान्तत्वस्य हेतोर्यागवाचित्वे साध्ये नैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्रीहिसोमवदिति दृष्टान्तं व्याचष्टे * यथेति * कर्तृव्यापारव्याप्याधीनत्वात्करणत्वस्य तदाक्षिप्तकर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपानीप्सितकर्मत्वापेक्षया व्रीह्यादिशब्दानां यजिना सह वैयधिकरण्ये भिन्नार्थत्वे ऽपि यथा करणभूतयागैकवाक्यत्वविशिष्टं तृतीयान्तत्वमविरुद्धमेवमत्रापीत्यर्थः। हठशब्दं व्याचष्टे * हठ इति * ननूद्भिच्छब्दस्य यागवाचित्वं लौकिकाप्रसिद्धमपि अत्र नैव वाक्येन विधास्यतइत्याशङ्कानिरासार्थमपि चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं नोद्भिच्छब्दस्याप्रसिद्धमेव यागनामधेयत्वं करणभूतयागैकवाक्यत्व-

विशिष्टतृतीयान्तत्वेनाम्नातं ज्ञाप्यते किं तु द्रव्ये यागे वावयवव्युत्प-
त्तितुल्यत्वात्सन्देहे सति सामानाधिकरण्येन लोकनिर्णयोपायेन निं-
र्णीयतइति परिहाराभिधानार्थं न नामधेयं विधायिष्यतइति भाष्यम-
र्थतो व्याचष्टे * तदुच्यतइति * उद्भिच्छब्दस्यावयवव्युत्पत्त्यप-
र्यालोचने द्रव्यवाचित्वस्याप्यज्ञानात् पर्यालोचने वा सन्देहादुभयो-
पादानेऽपि काक्षिपदमर्थविशेषवाचित्वेनाम्नातं सन्दिग्धं चाक्षादिपदं
कोकिलः पिको ऽधिदेवनो ऽक्ष इत्यर्थविशेषवाचित्वेन प्रसिद्धैरपृथ-
क्श्रुतिसामानाधिकरण्यनिर्दिष्टं सदर्थविशेषवाचित्वेन निर्णीयमानं
लोके दृष्टमित्युद्भिदादिपदमपि तथा निर्णीयते । यन्त्वर्थविशेषवाचि-
त्वेन निरूढं नियतं तत्प्रसिद्धिपदसामानाधिकरण्येऽपि स्वार्थान्नाप-
नीयतइत्यर्थः । अनेन चानिरूढत्वविशेषणाद्धेतोरपि व्यभिचारः परि-
२८६।२ हृतः । श्लोकं व्याचष्टे * मीहाद्यो हीति * ननूद्भिच्छब्दस्य स्मृत्य-
नुसारेणोद्‌र्ध्वं विदारणसमर्थद्रव्यवाचित्वावधारणात् प्रकाशनार्थ-
त्वे तु स्मृत्यभावादतुल्यत्वेन सन्देहाभावात् कथं सामानाधिकरण्या-
न्निर्णय इत्याशङ्क्याह * प्रधानं चेति * किमुद्भित्प्रातिपदिकस्या-
वयवार्थानुसारात् द्रव्यवाचितास्तु तृतीयानुसाराद्वा यागवाचिते-
ति सन्देहे ऽवयवार्थस्य गुणत्वात् तद्बाधेन प्रधानभूततृती-
यार्थानुसाराद्यागवाचित्वैव न्याय्येत्याशयः * अपि चेति * भाष्यो-
क्तवाक्यभेदाशङ्कानिरासार्थमध्ये तदेवं भाष्यम् उद्भिस्मन्ज्ञकेन यागेन
पशून्भावयेदित्येवं नामधेयस्यापि यज्वर्थविशेषणत्वेन विधेयत्वात्
अयुक्तमाशङ्क्य धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिररिति यथा गुणविधौ
वहुविधानं नैवं नामधेयपक्षे ऽर्न्वात्यौपचारिकार्थत्वेन व्याचष्टे * किं
चेति * शङ्कान्तरनिरासार्थं भाष्यावृत्तिसूचनार्थः किंचशब्दः यश्च
नामधेयपक्षे वाक्यभेदः शङ्कितः सो ऽप्ययुक्तः प्रत्युत तस्मिन्नेव पक्षे
विधिलाघवेन गुणविधिपक्षवद् गौरवलक्षणवाक्यभेदाभावान्नामधे-
यविशिष्टयागभावनारूपैकार्थविधेश्चावृत्तिलक्षणवाक्यभेदस्यानाश-
ङ्क्यत्वादित्यर्थः । ननु यथा नामधेयपक्षे प्रातिपदिकस्य यज्यर्थविशे-
षणत्वेन विधिसम्बन्धे सत्याख्यातावगतयोः संख्याकारकयोर्विम-
क्त्यानुवादोपपत्तेर्लाघवं तथा गुणविधिपक्षे ऽपि यागोद्देशेन विहि-
तस्य द्रव्यस्य योग्यतया करणत्वावगमात् प्राथम्येन चैकत्वावगतेर-
नुवादो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * त्वत्पक्षे हीति * कारकान्वयं वि-
ना प्रातिपदिकार्थस्य क्रियान्वयासम्भवेन विधेयस्यायोग्यत्वात्
श्रुतायाश्च संख्यायाः कारकान्तराभावात् नैकत्वमयशान्ग्र्भूमभि-
त्यनेन न्यायेनाविवक्षापत्तेः प्रातिपदिकार्थैकत्वविशिष्टं करणत्वमेव

गुणपक्षे विधेयं स्यादित्याशयः। ननूद्भिच्छब्दस्य भाष्यकारोक्ते प्रकाशने स्मृत्यभावात् कर्मणश्चाप्रकाशकत्वात् अवयवद्वारेणापि कर्मण्यप्रसिद्धेर्नामधेयत्वायोगात् अगत्या गौरवाश्रयणमदोषमित्याशङ्क्याह *तस्मादिति* उक्तेन यजिसामानाधिकरण्यप्रधानानुरोधवृत्तिविधिलाघवलक्षणेन हेतुत्रयेण कर्मनामधेयत्वावधारणे प्रवृत्तिनिमित्तं विना तदनिर्वाहाद्यथासम्भवे कस्मिंश्चिन्निमित्ते नामधेयत्वनिर्वाहायान्विष्यमाणे भूविदारणस्य भूनिखातनिध्यादिप्रकाशनहेतुत्वाद्धिदारणवाचिनो भिदेर्लक्षणया तत्कार्ये प्रकाशने प्रवृत्त्युपपत्तेरज्ञाते च वस्तुनि केन चित्प्रकाशिते ऽनेनेदमुद्भेदितामिति प्रयोगदर्शनादुत्पादकस्य च कर्मणः प्रकाशनहेतूत्पत्तिकारणत्वेनोपचारात्प्रकाशकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्युक्ता पशुप्रकाशनस्योद्भिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्ततेत्याशयः। या भाष्यकृतावयवद्वारेण कर्मण्यपि प्रसिद्धिरुक्ता सा तस्मादनन्तरोक्ताद्धेतुत्रयान्नामधेयत्वावधारणे सति तदन्यथानुपपत्तिलभ्यत्वादप्युपपन्नेति योऽयम। न च सुराणां वै वलस्त मसा प्रावृतो स्माभिधानमासीत्तस्मिन् गव्य वस्त्वन्तरासीत् तं देवा नाशक्नुवन् भेत्तु ते ततो बृहस्पतिमब्रुवन्निमाघ्न उत्सृजेति स उद्भिदेव वलं व्यच्यावयत्तं वलमिदामिनदित्यन्वाख्यानावगतगोयुक्तयिलविवरापरपर्यायवलच्यावनद्वारस्य तद्विदारणद्वारस्य वा पशुप्रकाशनस्य निष्प्रमाणकत्वात् मुख्यवृत्त्योद्भिदूवलभिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त्वानुपपत्तेः पशुकामपदावगतपश्वाख्यफलोत्पादनं लक्षणयोद्भिदूवलभिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं तस्य च ज्योतिष्टोमादावपि तुल्यत्वेनातिप्रसङ्गापत्तेर्नोद्भिदूवलभिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सम्भवतीत्याशङ्कते *ज्योतिष्टोमादेरिति* समुदायशक्त्यैव यागविशेषवाचित्वात् नातिप्रसङ्ग इति परिहरति *नेति* सामानाधिकरण्येनैवावधारितैतद्वाक्यविहितयागाख्यविषयविशेषस्योद्भिच्छब्दस्य गवादिशब्दवद्व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रत्वेनावयवान्वाख्यानादित्यर्थः। सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वाद्वैदिकसामानाधिकरण्यरूपप्रयोगमात्रेण समुदायशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्न व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रता फलोद्भेदनस्य युक्तेत्यपरितोषात्परिहारान्तरमाह *अथ वेति* यथा पङ्कजशब्दस्य विशिष्टविषयप्रयोगान्यथानुपपत्त्या पद्मस्यैकार्थसमवेतपङ्कजननविशेषनिमित्तत्वावधारणात् व्यवस्था तथोद्भिच्छब्दस्याप्येतद्यागगतोद्भेदनविशेषनिमित्तत्वावधारणाद्व्यवस्थेत्यर्थः। गोशब्दस्य जातिनिमित्तस्यापि व्याकरणे ऽवयवान्वाख्यानात् दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। ननु यदत्र भाष्ये कर्मण्यप्युद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धिः

सामानाधिकरण्याधीननिर्णयोपपादनार्थं विवक्षिता ततो न नामधे-
य विधायिष्यतइति किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्याह * अविधायकत्वा-
दिति * नैतद्युक्तमित्यादिभाष्योक्तामप्रसिद्धकल्पनाशङ्कामनेन सू-
त्रावयवेन निरस्तां दर्शयितुमेव मुक्तमित्याशय. । यदि तु तदुच्य-
तइत्यादिना स्वयमाशङ्कापरिहारमुक्त्वा इदानीमेवैतद्भाष्यमेतत्सूत्रा-
वयवव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यायते तत स्वयमुद्भावितशङ्कापरिहारा-
नभिधानात् भाष्यकृत शून्यहृदयतापद्येतात एव टुप्टिकायामेतद्भा-
ष्यव्याख्यानार्थं क्रियायोगेन प्राप्तत्वादिति द्वयोरपि परिहारावित्यु-
क्तम् । वाक्यभेदशङ्कापरिहारे मुख्यसूत्रयैतद्भाष्य योजयितुमाह * स-
ञ्ज्ञेति * यदि हि यागेन पशून्भावयेत्तस्य च यागस्योद्भित्सञ्ज्ञेति
साध्यसाधनसम्बन्धसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धरूपौ द्वावर्थौ विधीयेतां
ततो वाक्यभेद स्यात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धस्य त्वननुष्ठेयत्वेन सा-
मानाधिकरण्यावयवप्रसिद्धिऽयामेव च सिद्धेरविधेयत्वान्न वाक्य-
भेदापत्तिरित्यर्थ । नन्वविधेयत्वे नामधेयस्य विध्युद्देशान्तर्भावो
न स्यादित्याशङ्क्याह * नन्विति * नामधेयस्वरूपाविधाने ऽप्यु-
द्भित्सञ्ज्ञकेन यागेन पशून् भावयेदिति तदर्थविधानाद्विध्युद्देशान्त-
र्भावोपपत्तिरित्याशय । ननु विहितविधानासम्भवेनैतद्विधिविहितस्य
यागस्य विध्यन्तरयागेभ्यो भेदावगमाद्धातुत एवानुष्ठेयत्वयोग्यया-
२८७। गविशेषसिद्धेरनर्थको नामधेयार्थविधिरित्याशङ्क्याह * तदधीनत्वा-
त्वादिति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकविधिविषयत्वान्यथानुपपत्तिपर्या-
लोचनया धातोर्यागविशेषपरत्वावगमे ऽपि को ऽसौ यागविशेष
इति निर्द्धारणस्य स्वरूपोक्तिमन्तरेणाशक्यत्वाद् द्रव्यदेवतस्य चेहा-
श्रवणात् नामधेयार्थविधानधीनैव निर्द्धारितविशेषसिद्धिरित्याशय ।
नन्विह सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावस्येष्टत्वात्तस्य च
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तैकार्थवृत्तित्वलक्षणस्य सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरसम्भवात्तु-
ल्यविभक्तिकनिर्देशमात्रस्य सामानाधिकरण्यस्य तु गौरश्व इतिवत्-
विशेषणविशेष्यभावानापादकत्वात्कथ सञ्ज्ञया सञ्ज्ञिविशेषसिद्धिरि-
त्याशङ्क्याह *इह हीति* सामानाधिकरण्याभावे ऽपीह विशेषण-
विशेष्यभावान्न भेदो नान्यथात्व किं तु विशेषणविशेष्यभाव एवेति
भावे लकार कथमित्यपेक्षायामात्मरूपेणेत्युक्तम् । अर्थद्वारे विशेषण-
विशेष्यभावे भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तैकार्थवृत्तित्वलक्षणसामानाधिकर-
ण्यापेक्षा संज्ञायास्तु स्वरूपेणैव सञ्ज्ञान्तरविशेषात्स्वविषयव्यावर्त्त-
कत्वाच्चैव रूपसामानाधिकरण्यापेक्षेत्याशय । ननु सञ्ज्ञयात्मविशि-
ष्टयागाभिधाने विशेषणत्वादात्माप्यभिधीयेतेत्याशङ्क्य * नन्विति *

प्रमाणान्तरावगतस्यापि काकनिलयानादिवद्व्यावर्त्तकत्वोपपत्तेर्नो-त्माभिधानापत्तिरिति परिहरति * प्रत्यक्षेति * कथं तर्हि जाति-विशिष्टव्यक्त्यभिधानं जात्यभिधानापत्तिरित्याशङ्क्याह * सर्वत्रेति * शब्दे हि व्यवहारे जातेः प्रत्यक्षेणाग्रहणात् अभिधानापत्तिरिति भाव'। ननु संज्ञाया विशेषणत्वे स्वानुरक्तबुद्धिजनकत्वलक्षणत्वा-त्तस्य स्वरूपस्य संज्ञिन्यारोपापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * यथांशविशेषा गोत्वादयो ऽर्थे वस्तुनि न विद्यन्ते ततो गवादिशब्द-स्यैव स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वेनार्थे ऽध्यासः स्यात्तेषां तु विद्यमानाना-मेव गवादिशब्दैरुद्धरणमात्रं निष्कर्षमात्रं क्रियते इत्यनन्तधर्मके धर्मिण्येकधर्मावधारणे शब्दो ऽभ्युपायमात्रं नात्मारोपकार-णमित्यत्र प्रत्यक्षसूत्रे ऽभिहितमित्यर्थः। स्वानुरूपबुद्धिजननं विना कथं शब्देनांशविशेषोद्धरणमित्याशङ्क्य तदनुबन्धेनेत्युक्तम्। एतच्छ-ब्दवाच्यो ऽयमित्यवधारिते यत्नेन शब्देनानुबन्ध स्ववाच्यस्य श-ब्दान्तरवाच्येभ्यो व्यवच्छेदस्तेनेत्यर्थः। एवं तावदत्राप्यनन्यपर-विधिपुनःश्रवणान्यथानुपपत्त्या विध्यन्तरविहितेभ्यो यागेभ्यः स्व-विषयस्य भेदसिद्धिस्तत्रापि निर्द्धारितरूपविशेषप्रतीतिर्नामधेया-धीनेत्युक्तम्। उद्भिदादिवाक्ये तु विधिपुनःश्रवणस्य फलाद्यर्थत्व-सम्भवेनाभेदकत्वादनुपादेयसम्बन्धसहकृता सन्निधिलक्षणेन च प्रकरणान्तरेण दूरस्थेभ्यो भेदावगमे ऽपि प्रकृताद्व्यवधायकाभावेन सन्निहिताज्ज्योतिष्टोमान्नामधेयं विना भेदासिद्धेर्नामधेया ऽर्थो ऽत्र-द्वयं विधेय इत्याह * नाम्नैवेति * भेदं विना प्रकृतिविकारभावा-योगाद्विशेषणानर्थक्यापत्तेश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे इति भाष्यगतप्रकृ-तिशब्दवदयमपि प्रक्रियतइति व्युत्पत्त्या प्रकृतवचन'। यद्वा देव-तोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपत्वं निमित्तीकृत्य यजिप्रवृत्तेः पशुच्छेदनहे-तुत्वं च निमित्तीकृत्योद्भिच्छब्दप्रवृत्तेर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तैकार्थवृत्तित्व-लक्षणसामानाधिकरण्यनिबन्धनैव विशेषणविशेष्यता सम्भवतीत्या-ह * अथ वेति * यथारुणैकहायन्यादौ सामानाधिकरण्यनिबन्धना-विशेषणविशेष्यता तद्वदेवात्रापीत्यर्थः. एतच्च यजेत पशुकाम इत्ये-तावतासिद्धत्वात्पशुच्छेदनहेतुना यागेन पशून् भावयेदिति नामधे-यार्थविध्यानर्थक्यापत्तेः प्रौढिमात्रेणोक्तम्। एवमाकृतेरविधेयत्वा-दिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं नामधेयानर्थक्यं परिहृत्य यदा च लौ-किकेनापि प्रकारेणेत्यनेनोक्तम्। नामधेयार्थविधौ यज्यानर्थक्यं प-

१ प्रथमे द० १ पु० पा०।
१ चेव्यर्थमिति १ पु० पा०।

विहरति * न चेति * अवयवव्युत्पत्तिपर्यालोचनयोद्भिच्छब्दस्या- न्योत्पादानुकूलस्वभावविध्यन्तरविहितकर्मव्यावृत्तकर्मविशेषनाम- त्वावगमे ऽपि यागरूपता कर्मणो यच्यधीनेति दर्शयितुं यागशब्दः । नचैवं सतीतरेतराश्रयत्वं शङ्कनीयं परस्परसन्निधानलभ्यत्वेना- न्योन्यानियमस्यैकैकाधीनत्वानभ्युपगमादित्याह * परस्परेति * ननु विधानायोग्यत्वेनैव सामान्यव्यावृत्तिसिद्धेर्न तदर्थं नामधेयस- न्निधानापेक्षा इत्याशङ्क्य प्रकृतस्यैव फलार्थं पुनःश्रुत्युपपत्तेर्न त- द्व्यावृत्तिर्नाम्ना विना सिध्यतीति दर्शयितुं प्रकृतो चेत्युक्तम्। एतदेवो- पसंहरति * तस्मादिति * ननूभयविधाने वाक्यभेदापत्तेर्नामधे- यस्यानुवादताङ्गीकार्यत्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * वाक्यभेदं विना- प्युभयविध्युपपत्तेर्न तद्भयेनानुवादताभ्युपगन्तव्येत्यर्थः। नामधेयार्थ- स्य विधेयत्वे नामधेयस्यास्य गुणविधिप्रतियोगित्वे ऽपि विधित्वमा- त्रप्रतियोगित्वाभावात् तद्भयेन परेषां विध्यादित्रयातिरेकवर्णनमयु- क्तमेवेत्याह * एवमिति * यत्त्वित्यादिभाष्येणोद्भिदादिशब्दो नाम- धेयत्वे सत्यप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थकः स्यादिति पूर्वपक्षोक्तं ना- मधेयानर्थक्यमनुभाष्य गुणफलोपबन्धेनार्थवत्त्वमुक्तं तस्योपलक्ष- णार्थत्वं दर्शयितुमाह * अर्थेति *

संज्ञायाः कर्मभेतृत्वं द्वितीये यद्वदिष्यते ।
यच्चेष्टौ यागपदकस्य फलवत्त्वं यदिष्यते ॥
सोमयागस्य च ज्योतिष्टोमे ऽध्याये चतुर्थके ।
यच्चाग्निहोत्रधर्माणां प्रवेशः कौण्डपायिने ॥
सप्तमे वक्ष्यते सर्वं तन्नाम्ना फलमिष्यते ।
वाक्यान्तरोत्पादिते च कर्मण्यङ्गं विधीयते ॥
फलं वा यत्र तत्रास्माद्वर्त्ते कर्मविशेषधीः ।
द्रव्यदेवतशून्यायां यागोत्पत्तौ च नामतः ॥
विना निर्धारणाभावाद्विशेषस्याविधेयता ।
धर्मप्रमोपयोगित्वमप्यस्येत्थं च सिध्यति ॥
यागेनानेन यक्ष्ये ऽहं तेन याजय मामिति ।
नाम्ना विनैवमादिश्च व्यवहारो न सिध्यति ॥
मीमांसाविधिवाक्यार्थज्ञानानुष्ठानलक्षणे ।
त्रिविधे व्यवहारे ऽस्मिन्सर्वस्मिन्नामकारणम् ॥

ननु विधायकवाक्यनिर्देशेनाप्यतिस्मरणादिषु यागविशेषा- ख्यानसिद्धेः कथं नाम्नामशेषव्यवहाराङ्गतेत्याशङ्क्याह * न हीति * विधिवाक्यं पठित्वानेन विहितो यो याग इत्याख्याने गौरवापत्तेर्ना-

मिधेयादन्यो लघुराख्यानोपायो नास्तीत्यध्याहारेण योज्यम् । भा- २८८।१
ष्याभिप्रेतमर्थमुक्त्वा स्वरूपतो व्याचष्टे * दर्शपूर्णमासाविति *
तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * एवं जातीयक-
शब्देन सौत्रोत्पत्तिशब्दसूचितं सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टत्वम् अपू-
र्वशब्दसूचितं च यौगिकत्वं विवक्षितम् ॥ १ ॥

॥ चित्रादिशब्दानां यागनामताधिकरणम् ॥ २ ॥

यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतो ऽभिसम्बन्धः ॥३॥

इत्युदाहरणमितीतिकरणेन भाष्यकृता गुणविधौ प्रसजद्वा-
क्यभेदानां वाक्यानामुदाहरणत्वं यस्मिन् गुणविधौ प्रसजद्वाक्यभे-
दानां वाक्यानामुदाहरणत्वं यस्मिन् गुणोपदेश इति सूत्रावयवसू-
चितं दर्शितं तदिहापि कर्मसामानाधिकरण्येनैव गुणविधित्वनिरा-
ससिद्धेः । कारणान्तरोपन्यासानर्थक्यात् अयुक्तमाशङ्क्य सामा-
नाधिकरण्यहेतुकानिर्णयाविषयत्वं दर्शयितुमाह * इदानीमिति *
अयौगिकशब्दव्याख्यानार्थं लोकरूढेष्वित्युक्तं कस्मिन्नर्थे लोके रूढा
इत्यपेक्षायां जातीत्युक्तम् । आज्यशब्दो घृतजातौ रूढः पृष्ठशब्दः
शरीरावयवजातौ चित्रशब्दो गुणे पवमानशब्दो ऽपि पवनक्रियायो-
गनिमित्तत्वात्सर्वत्र यौगिकैर्द्रव्यमेवाभिधीयतइति न्यायात्पावनक्रि-
याकर्त्तरि रूढः । अनेन च यदुत्पत्तावपूर्वमिति सूत्रावयवनिर्दि-
ष्टस्य सामानाधिकरण्यानिर्देशानिरूढत्वविशेषणद्वययुक्तस्य पूर्वाधि-
करणविषयस्यात्रानिरूढत्वविशेषणाभावेनाभावात् पूर्वाधिकरणप्र-
त्युदाहरणरूपेण पूर्वस्मिन्प्रत्यवस्थानादनन्तरसङ्गतिरप्युक्ता भवति
एतश्च न चैते कर्मणि प्रसिद्धा न च यौगिका इत्यत्र भाष्ये स्पष्टयि-
ष्यते । ननु निरूढार्थत्वेनाज्ञातसन्दिग्धत्वाभावात्सामानाधिकर-
ण्यानिर्णयत्वे ऽपि प्रधानभूतकरणत्वानुरोधात्कर्मवाचित्वानुमानं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * प्रसिद्धिद्वयस्यापि कल्प्यत्वं प्र-
धानाश्रितयेतरा बाध्यते न तु क्लृप्तायाः प्रधानाश्रितयापि क-
ल्प्यया बाधो युक्त इत्याशयः । आज्याद्युदाहरणान्याक्षिपति * न-
न्विति * ननु चित्रावाक्यवदनुत्पत्तिवाक्योदाहरणे ऽपि न दोष
इत्याशङ्क्याह * तथा हीति * उत्पत्तिशब्देनेह कर्मनिर्देशो विव-
क्षितः । तदभावे च निर्विषययोर्गुणनामधेययोरवधारणासम्भवा-
न्न व्यवहारङ्गत्वं स्यादिति भावः । अतः सैवोदाहरणाय क्षमा यु-
क्तेत्यर्थः । नातिप्रयत्निनां समाधानमाह * सा त्विति * उदाह-
रण्याप्युपपत्तिर्यत्रोदाहृता तत्सूत्रकृता गुणवाक्यस्योदाहरणायाभि-

तत्त्वादित्यर्थः । सूत्रकारस्यापि पर्यनुयोगसाम्येनैतत्समाधानं दूषयति * अथेति * तेषामेव परिहारमाह * यथेति * उत्पत्तिवाक्योदाहरणे फलविशेषस्योक्तत्वादेतत्परिहारापरितोषेण परिहारान्तरमाह * पूर्वपक्षेति * उत्पत्तिवाक्ये पक्षद्वयोपपादकहेतुसद्भावे तत्रैव पूर्वोत्तरपक्षौ विचार्य पक्षद्वयबलाबलनिर्णयार्थं वाक्यान्तरगतेनापि वाक्यभेदेन पूर्वपक्षनिराकरणोपपत्तेरत्राप्यपरितोषात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अथ चेति * नामधेयत्वे तावदन्यतः सिद्ध्यपेक्षामुपपादयति * घृतेति * भिन्नार्थत्वात्सामानाधिकरण्यमत्रानिर्णायकमित्याशयः । किं च न नामधेयं विधायिष्यतइत्यनेन न्यायेन नामधेयार्थविधाने ऽपि सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धस्यानुवाद्यत्वात् अन्यतः सिद्धिरपेक्षणीयेत्याह * यान्याज्यानीति * नन्वुद्भिदादिवदुत्पत्तिवाक्यगतकर्मसामानाधिकरण्येनैव कर्मसंज्ञात्वसिद्धेर्नान्यतः सिद्ध्यपेक्षेत्याशङ्क्य * सहापीत्युक्तम् * समानाधिकरणकर्मनिर्देशप्रोत्पत्तिशब्देन विवक्षितत्वात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये प्रवृत्तिनिमित्तं विना कर्मनामत्वानिर्वाहात् पशुकामादिवच्चेहोत्पत्तिवाक्ये प्रवृत्तिनिमित्तद्योतकशब्दाभावादन्यतः सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीतिवत्सहयोगिन्या तृतीयया सतम्यर्थलाभः । ननु सामानाधिकरण्येनावधारिते नामधेयत्वे कथमनेनाभिधीयतइति प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षायां तद्बलेन कस्य चित्कल्पयितुं शक्यत्वात्तदर्थं च वाक्यान्तरोदाहरणे ऽर्थवादस्योदाहार्यत्वापत्तेरपरितोषात्स्वमतेन रूढिपरित्यागायान्यतः सिद्ध्यपेक्षामाह * उत्पत्तीति * उत्पत्तिवाक्ये सामानाधिकरण्यात्स्तुतिनामधेयतया स्थितमवगतमाज्यादिपदं बाधकरूढित्यागेन स्तुतिनामत्वानिर्वाहायान्यतः सिद्ध्यपेक्षामित्यर्थः । यद्योत्पत्तिवाक्यस्थस्य आज्यादिपदस्याविचार्यत्वं पूर्वमुक्तम् । इदानीमुत्पत्तिवाक्यस्थमेवाज्यादिपदं विचारयितुमुपायत्वेन गुणवाक्यस्थमेवाज्यादिपदं विचारयितुमुपायत्वेन गुणवाक्यस्थाज्यादिपदाविचार्यतोच्यतइति विवेकः । गुणविधित्वे ऽन्यतः सिद्ध्यपेक्षामुपपादयति * गुणेति * आज्यशब्देन तत्प्रकाशकान्मन्त्राल्लक्षयित्वा तेषां स्तोत्रसम्बन्धकारिवाक्यमाज्यप्रकाशकैर्मन्त्रैः स्तोतव्यमित्येवंविधमपेक्षणीयमित्यर्थः । नन्वाज्यैः स्तुवतइत्यत्रैवाज्यशब्दलक्षितानां मन्त्राणां स्तुतिकरणत्वेन विध्युपपत्तेर्न वाक्यान्तरापेक्षेत्याशङ्क्याह * इहेति * ननु वाक्यान्तरप्राप्तस्तोत्रमन्त्रसम्बन्धानुवादे ऽपि मत्वर्थ-

२८९। लक्षणा तुल्येत्याशङ्क्याह * अनुवादत्वे त्विति * प्रमाणान्तरानु-

सारित्वादनुवादे प्रसज्यमानापि लक्षणा न दोष इत्यर्थः। मन्त्रवाचकत्वे ऽपि घृतस्य सन्निधानमात्रेण स्मारकतया स्तुत्युपयोगित्वाद्यथापेन्द्र माहेन्द्रस्तोत्रमुपाकरोतीतिवत्करणत्वोपपत्तेर्नाज्यशब्देन मन्त्रलक्षणापत्तिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * येन करणेन विधौ मत्वर्थलक्षणादोषो नानुवादे तेन कारणेन स्तोत्राणामाज्यलक्षितमन्त्रवत्तावदाज्यवत्ताप्यन्यत एव लब्धव्येत्यर्थः। पक्षद्वये प्यन्यसापेक्षत्वमुपसंहरति * तदिति * तस्मादित्यर्थे तदित्यव्ययम्। आज्यादिशब्दार्थनिर्णयं तदुत्पत्तिवाक्यस्य कीदृशो ऽर्थ इत्यपेक्षायामाह *ततश्चेति * गुणवाक्योदाहरणकारणमुपसंहरति * इतीति * उत्पत्तिवाक्यस्यैवाज्यादिशब्दस्यान्यतो ऽर्थनिर्णयार्थं गुणवाक्योदाहरणमित्यर्थः। पवमानशब्दोदाहरणं पूर्वन्यायसिद्धत्वेनाक्षिपति * पवमानशब्दस्त्विति * यौगिकत्वे ऽपि पवनक्रियाकर्त्तरि निरूढत्वात् स्तोत्रस्य च पवमानक्रियाकर्तृत्वासम्भवाच्च पूर्वन्यायेन सिद्धिरिति परिहरति * अपरे त्विति * ननु पवमानशब्दवाच्यसोमप्रकाशकमन्त्रसाध्यत्वात् स्तोत्रे ऽपि पवमानशब्दप्रसिद्धेः सन्देहे सत्यस्त्वेव पूर्वन्यायविषयतेत्याशङ्क्याह * सोमो हीति * तत्रावयवप्रसिद्ध्यभावाल्लक्षितलक्षणा स्यात् सा च मत्वर्थलक्षणातो दुर्बलेति सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वासिद्धेर्न पूर्वन्यायसिद्धान्त इत्यर्थः। नन्वेवं सति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेनात्र गुणविधित्वनिरासासिद्धेः। केन हेतुना निरास इत्याशङ्क्य * वाक्यभेदेन चेत्युक्तम्* अनेन गुणविधौ प्रसङ्गाद्वाक्यभेदानामिहोदाहरणत्वं वाक्यभेदपरिहारसम्भवासम्भवाभ्यां च सन्देह इत्यपि सूचितम्। प्रसिद्धेरिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति * प्रवृत्तिविशेषकरत्वे ऽर्थवत्त्वं हेतुः वाक्यवत्त्वरूपे चार्थवत्त्वे प्रसिद्धिर्हेतुः उभौ ऽपि वा गुणविधित्वे साक्षाद्धेतव इति व्याख्याद्वयं पूर्वशब्देनातिदिष्टं विज्ञातत्वाच्च यागविधिरिति विशिष्टविधिनिरासात् गुणे फलकल्पनायामित्यनेन च फले गुणविधिनिरासात् कर्मणि चित्राशब्दो गुणविधिरिष्टः स कस्मिन्कर्मणीत्यपेक्षायामाह * चित्रेति * ननु दधिमधुपयोघृतन्धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति प्रकृतप्राजापत्येष्टित्यागेनाग्नीषोमीये गुणविधिर्भाष्यकृतो ऽभिप्रेत इति कथं ज्ञायतइत्यपेक्षायां चित्रो गुणो विधीयमानः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीद्रव्यके यागे विधीयेत न चासौ स्त्रीपुंपशुद्रव्यके यागे ऽग्नीषोमीये ऽस्ति पशुकामपदोपादानात्। पशुकामकर्तृके विधीयेत सो ऽपि पशुकामः कर्त्ता नाग्नीषोमीये ज्योतिष्टो-

माधिकारिकर्तृके ऽस्तीत्युत्तरपक्षे निरासेन द्योतनादित्युक्तम्। प्रकृतकर्मत्यागेनाप्रकृते गुणविधिः कस्मादिह इत्याशङ्क्याह * अत्रेति * चित्रात्वस्यात्रैकपदोपात्तेन स्त्रीत्वेन योगो ऽवगम्यते स्त्रीत्वयोगश्च प्राणिजातावेव सम्भवति तेन कारणेनैते चित्रात्वस्त्रीत्वे प्राणिद्रव्यकस्य यागस्याङ्गमित्यर्थः। स्त्रीत्वयोगनिमित्तं चित्रात्वस्य प्राणियागाङ्गत्वं यत्तु द्विवचनम्। नन्वप्राणिन्यपि खट्वादौ स्त्रीप्रत्ययदर्शनाच्च स्त्रीत्वस्य प्राणित्वाव्यभिचारितेत्याशङ्क्य स्वभावत इत्युक्तम्। खट्वादौ त्वविद्यमानमेव स्त्रीत्वं टाबादिप्रत्ययदर्शनेनारोप्यत इति भावः। ननु प्राणियागाङ्गत्वे ऽपि मेष्यां चित्रमात्राविद्युपपत्तेनाग्नीषोमीये चित्रात्वस्त्रीत्वयोर्विधिर्युक्त इत्याशङ्क्य * प्रकृतिमित्युक्तम् * प्राकृतेन कृष्णसारङ्गादिना गुणान्तरेण निराकाङ्क्षत्वाच्च मेष्यामनारभ्यविधिना चित्रात्वं विधातुं शक्यं प्रकृतौ त्वाकाङ्क्षावशाच्छक्यमित्याशयः। कथमग्नीषोमीयस्य सर्वप्राणियागप्रकृतितेत्याशङ्क्य दैक्षस्य चेतरेभ्यस्त्वाष्ट्रमिकन्यायं सूचयितुं यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति दीक्षायागयुक्तवाक्यविधाननिमित्तो ऽग्नीषोमीये दैक्षशब्दः प्रयुक्तः। श्लोकं व्याचष्टे * स्त्रीत्वादिति * सर्वप्राणियागेषु कस्मान्न विधीयत इत्याशङ्क्य तार्तीयन्यायोपन्यासः। सौम्यस्यैकादशिनीप्रकृतित्वादेकादशिनीनां च पशुगणप्रकृतिनिमित्तत्वात्कथं दैक्षस्य सर्वप्राणियागप्रकृतितेत्याशङ्कानिरासार्थः परमशब्दः। नन्वग्नीषोमीयस्याम्नातेन कृष्णसारङ्गादिना गुणेन उत्पत्तिवाक्यशिष्टेन पुंस्त्वेन च बाधापत्तेर्नाग्नीषोमीये चित्रात्वस्त्रीत्वयोर्विधिर्युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * कृष्णसारङ्गादेरुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाभावादुत्पत्तिवाक्यशिष्टं पुंस्त्वं क्रमाम्नातं कृष्णसारङ्गादिगुणान्तरं चेति व्यवहितान्वयः कृष्णसारङ्गो ऽग्नीषोमीय इति सामानाधिकरण्यनिर्देशाभिप्रायो वोत्पत्तिशब्दः। फले विधायोद्दिश्य सोमस्य बाधो यागे तु विधौ विकल्प इति पूर्ववच्छब्दार्थः। नन्वनारभ्याधीतत्वाच्चित्रात्वस्त्रीत्वयोरेव प्रकरणाविशेषात्तु विकृतौ विरोधः स्यादिति तार्तीयिकन्यायेन बाधः स्यादित्याशङ्क्याह * साद्यस्केति * सामिधेनीमात्रसंयोगेन श्रुतस्य साद्यस्क्रस्या ऽफलक्रतुसंयोगत्वात् पाठ्यस्दयेन प्रकरणफलसक्रतुसंयोगेन बाधो युक्तः चित्रात्वस्त्रीत्वयोस्तु क्रतुसंयोगेनैव श्रवणात्तद्विशेषाग्नीषोमीये सम्बन्धो यथा कृष्णसारङ्गादेः पशुसंयोगश्रुतस्य प्रमाणस्थानयोः सामर्थ्यानुगृहीतात् प्रकृतौ चेति न्यायादिति तुल्यत्वात् साद्यस्कपूर्वपक्षे यथोभयोः सामिधेनीसंयोगाविशेषाद्विकल्पः तथात्रापीत्याशयः। नन्वग्नीषो-

मीये चित्रत्ववत् स्त्रीत्वस्याप्यप्राप्तेरनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * एकेति * परस्परासम्बद्धानेकार्थविधौ वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् विशेषणविशेष्यभावसिद्ध्यर्थम् एकपदोपादानमुक्तम् । ननु चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्द्रव्याश्रितत्वेनान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वायोगान्नैकपदोपादानेऽपि न तत्प्रतीतिः सम्भवति इत्याशङ्क्यैककारकेत्युक्तम् । चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टमेकं तृतीयोपात्तं कारकं विधीयतइति भावः । ननु चित्रत्वस्त्रीत्वयोरेकपदोपात्तत्वाद्वाक्यभेदानापादकत्वेऽपि पशुकामपदोपात्तफलसम्बन्धविधानाच्चित्रापदोपात्तगुणसम्बन्धविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * पशुकामेति * स्वतन्त्रकर्मविधौ कामिपदस्य फलपरत्वाभावे नैष्फल्याद्विधानानर्थक्यापत्तेः । फलपरत्वेऽपि फलवज्ज्योतिष्टोमाङ्गभूते अग्नीषोमीये गुणविधौ साक्षात्फलाभावेऽपि ज्योतिष्टोमफलेन परम्परया फलवत्त्वोपपत्तेरयं पशुकामशब्दो न पशुयागफलं प्रतिपादयतीति शेषः । ननु अफलस्य काम्यत्वायोगात्कामशब्दोपबन्धे भासाधकं तु तादर्थ्यादिति स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन फलपरोऽयमित्याशङ्क्यानुवाद इत्युक्तम् । पशोरिहाफलत्वेन मुख्यवृत्त्या भविष्यतीति भावः । कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽर्जनाङ्गत्वादित्युक्तम् । अनर्जितानुपात्तेन पशुना यष्टुमशक्यत्वादकाम्यस्य चोपादानायोगादुपादानाङ्गत्वेन प्राप्ता कामनानूद्यतइत्यर्थः । ननु पशुकामशब्दात्पशोः साधनत्वाप्रतीतेः कथं तदुपादानाङ्गत्वेन कामना प्राप्नुयादित्याशङ्क्य स्वर्गेत्युक्तं स्वर्गकामादिपदबहुव्रीह्यर्थस्य पुरुषस्य भावनाक्षेपलभ्यत्वात् एकादशाद्यभाष्योक्तन्यायेन स्वर्गकामादिशब्दस्य लोहितोष्णीषादिवत् विधेयद्रव्यपरत्वावगतेस्तदुपात्तस्य स्वर्गादेर्यागं प्रति गुणत्वेनान्वयः प्राधान्येन वेति सन्दिह्य द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति षष्ठाद्यस्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यतइति न्यायात् भूतस्य स्वर्गपदवाच्यद्रव्यस्य भव्यं कर्म प्रति गुणत्वेनान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् पशुकामशब्दात्पशोः साधनत्वावगतिसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि पशुकामपदोपात्तसाधनभूतपशुविधानाच्चित्रापदार्थविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कां निरस्यन्नर्जनाङ्गत्वेन कामनाप्राप्तिं विवृणोति * न हीति * पशुसाधनताग्नीषोमीयस्योत्पत्तिवाक्यादेवावगतेति वदता पशुयागशब्देनाशङ्का निरस्ता । चित्रया यजेतेति गुणविधौ विशिष्टविधिनिमित्तगौरवशङ्कानिरासार्थं भाष्यं भाष्यप्रतीकेनावतार्योपपादयति * यागेति * श्लोकं व्याचष्टे * यावदिति * नन्वेवं २९०।१

सति न क्व चिद्विशिष्टविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * आगत्या त्विति * एवं तर्ह्यत्रापि प्रकृते प्राजापत्ययागे तत्र साधनेषु दध्यादिषु चित्रत्वापादनाशक्तेः स्त्रीत्वयोगाभावाच्च चित्रात्वस्य विधातुमशक्यत्वादग्नीषोमीयस्य च दूरस्थत्वादगत्यैव विशिष्टविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * दूरस्थो ऽपि स्त्रीत्वेनोपस्थापितो ऽनुवदितु शक्यते इत्याशय । फले गुणविधिनिरासार्थं गुणे फलकल्पनायामिति भाष्यमाक्षिपति * गुणेति * नातिप्रयासिनां समाधानमाह * सिद्धान्तेति* प्राधान्यप्रतिपक्ष तु गुणशब्दं मत्वा नाना समाधानमाह * अपरे त्विति * अत्र ह्यस्य गुणशब्दस्य प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावादेतद् दूषयति * तदयुक्तमिति * गुणविधित्वस्य प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावे भाष्यकृतः संमतिमाह * तथा चेति * कथमनेन भाष्येण गुणविधेः प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावो द्योत्यतइत्याशङ्क्याह * फलेति * चित्रादिपदं वा फलपदेन सम्बन्ध्यतामाख्यातपदं वेति विचारे दर्शिते। ननु चित्रादिपदस्य फलपदसम्बन्धे तदर्थस्य फलसाधनत्वलक्षणात् प्राधान्यात्तस्य च निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्याग कुर्वता चित्रादिना फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन यज्यन्वयापत्तेः सामानाधिकरण्यानिमित्तनामधेयत्वासम्भवादेकान्तेन गुणविधित्वापत्तेर्गुणविधिनिरासेनैव फलपदसम्बन्धनिरासेनैव पदसम्बन्धस्य निरस्तत्वात्पूर्वपक्षासम्भवेनायं विचारो न युक्त इत्याशङ्कां निराकुर्वता स्थित एतस्मिन्निति भाष्येण गुणविधेः फलसम्बन्धे सत्यैकान्तिकत्वसूचनादत्र प्रधानप्रतिपक्षता द्वयोः सूचितेत्याशयः । स्वयं समाधत्ते * तेनेति * विशिष्टविधावपि याग एव गुणविधेस्तुल्यत्वं मत्वा यथेत्युक्तम् । एकैकस्येति कर्तरि षष्ठी तुच्छत्वद्योतनार्थं चास्य पक्षस्य निरासो वादिद्वयसम्मतो ऽपि पूर्वपक्षावसर एव कृत इत्याह * तत्रेति * धातुपारार्थ्यप्रसङ्गादित्यनेन यजतेरविवक्षेति भाष्यावयवो ,धातोर्विध्यनुपयोगित्वेन प्रत्याग्रहमात्रार्थत्वाभिप्रायो व्याख्यातः । एवं चैक एव पूर्वपक्षो ऽवतिष्ठतइत्याह * अतश्चेति * ननु विधानवदनुवादे ऽपि यागस्य करणत्वाच्चित्रयेति करणतया निर्दिष्टस्य गुणस्य चित्रावता यागेनेति मत्वर्थलक्षणां विना तदन्वयायोगादयमपि पूर्वपक्षो दुर्बल इत्याशङ्क्याह * करणेति * कुठारादिषु करणत्वस्योद्यमनादिकर्तृव्यापारव्याप्यत्वापेक्षादर्शनात्करणत्वेनार्थाक्षिप्तस्य साध्यांशस्यानुवादेन गुणविधौ न मत्वर्थलक्षणेत्यर्थः । नन्वनूत्पत्तिवाक्यपरिहारेेतरवाक्यानां परस्परान्वयाभावाच्च गुणविधौ प्रयोगवाक्यावग-

तत्करणत्वाक्षिप्तस्य साध्यांशानुवादो युक्त इत्याशङ्क्योत्पत्तिवाक्ये ऽपि विधिबलात् करणत्वावगमो ऽस्तीति सूचयितुम् * उत्पक्षेत्युक्तम् * पूर्वोत्तरपूर्वपक्षभाष्यसन्देहेनास्यापि पूर्वपक्षभाष्यत्वावगतेः साधारणत्वायोगात् पूर्वपक्षभाष्यमेवैतदिति स्वमतमाह *गुणेति * भाष्योक्तस्य धातुपारार्थ्यस्य परपदसम्बन्धाविधानव्यवहितकल्पनोत्पत्तिकगुणबाधोपलक्षणार्थत्वं सूचयितुम् * पूर्वाधिकरणेत्युक्तम् * आज्याद्युदाहरणेषु पूर्वपक्षाभिधानार्थं तथेति भाष्यमश्रुतं भवत्यध्याहारादयुक्तमाशङ्क्याह * तथेति * अस्तिर्भवन्तीति परः प्रथमपुरुषे ऽप्रयुज्यमानो प्यस्तीति स्मृत्यास्तिधातुर्भवन्तीशब्दवाच्यवर्त्तमानार्थलड्विभक्तिपरः प्रथमपुरुषे समानाधिकरयुष्मदस्मद्व्यतिरिक्तोपपदे सत्यप्रयुज्यमानो ऽप्यस्तीत्यनुशासनात् अस्तिभवत्योश्चैकार्थत्वाद्भवत्यध्याहारेण सत्तायाः स्तोत्रसमीपे कल्पनं रचनं पूर्वपक्षिणो ऽभिमतमिति शेषः। नन्वेवमपि विधायकाश्रवणाद् गुणविधित्वं न युक्तमित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * ननु उप्रत्ययान्तस्य पञ्चदशादिशब्दस्य स्तोत्रीयसंख्यावाचित्वात्तत्समानाधिकरणयोराज्यपृष्ठशब्दयोर्घृतशरीराद्यवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्य * ननु चेति * कस्मान्नायं संख्यामात्रवाचीत्याशङ्क्य स्मृतिं पठति * स्तोम इति * कथमनया स्मृत्या संख्यामात्रवाचित्वं वार्यतइत्याशङ्क्याह * न हीति * स्तुतेर्मानं स्तोम इति स्मृतः स्तोत्रीयसंख्यावाचित्वावधारणादित्याशयः। स्तुतेः साधनद्वारेण संख्यात्मकमानपरिच्छेद्यत्वात् स्तुतिसाधनपरिच्छेदिकायाः स्तुतिमानत्वेन स्तोमत्वादृचामिव घृतादेरपि रथघोषवदुपस्थापकतया स्तुतिसाधनत्वोपपत्तेः उप्रत्ययाविरोध इति परिहरति * नैष दोष २९१।१
इति * स्तोत्रसाधनानामृचामेव परिच्छेदिका संख्या स्तोमशब्दवाच्या न साधनान्तरपरिच्छेदिका इति शङ्कानिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः। नन्वेवं सति स्तोमशब्दवाच्यस्तोत्रसाधनसंख्यापरिच्छेद्यत्वार्थं घृतादीनां स्तोत्रसाधनत्वं वक्तुम् आज्यवन्ति पृष्ठवन्ति बहिष्पवमानवन्ति स्तोत्राणीति वक्तव्यं तथा च मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् लक्षणेत्ययुक्तमित्याशङ्क्याह * न चात्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणावाक्यभेदौ आधिक्याभ्युपगमे त्वादिशब्दोक्तमानर्थक्यम्। अथ वा न्यूनता-

१ उत्पक्षेत्युक्तमिति २ पु० पा० पाठमेव मुद्रिततन्त्रवार्तिके दृश्यते।
२ वक्तव्यं तथा चेति २ पु० पा०।
३ यहेति २ पु० पा०।

सति न क चिद्विशिष्टविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * आगत्या त्विति * एव तर्ह्यत्रापि प्रकृते प्राजापत्ययागे तत्र साधनेषु दध्यादिषु चित्रत्वापादनाशक्तेः स्त्रीत्वयोगाभावाच्च चित्रात्वस्य विधातुमशक्यत्वादग्नीषोमीयस्य च दूरस्थत्वादगत्यैव विशिष्टविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * दूरस्थो ऽपि स्त्रीत्वेनोपस्थापितो ऽनुषङ्क्तुं शक्यते इत्याशयः । फले गुणविधिनिरासार्थं गुणे फलकल्पनायामिति भाष्यमाक्षिपति * गुणेति * नातिप्रयासिनं समाधानमाह * सिद्धान्तेति * प्राधान्यप्रतिपक्षं तु गुणशब्दं मत्वा नाना समाधानमाह * अपरे त्विति * अत्र ह्यस्य गुणशब्दस्य प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावादेतद् दूषयति * तदयुक्तमिति * गुणविधित्वस्य प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावं भाष्यकृतः संमतिमाह * तथा चेति * कथमनेन भाष्येण गुणविधेः प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावो द्योत्यत इत्याशङ्क्याह * फलेति * चित्रादिपदं वा फलपदेन सम्बध्यतामाख्यातपदं वेति विचारे दर्शिते। ननु चित्रादिपदस्य फलपदसम्बन्धे तदर्थस्य फलसाधनत्वलक्षणात् प्राधान्यात्तस्य च निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्याग कुर्वता चित्रादिना फलं भावयेदिति वैय्यधिकरण्येन यज्यन्वयापत्तेः सामानाधिकरण्यानिमित्तनामधेयत्वासम्भवादैकान्तेन गुणविधित्वापत्तेर्गुणविधिनिरासेनैव फलपदसम्बन्धनिरासेनैव पदसम्बन्धस्य निरस्तत्वात्पूर्वपक्षासम्भवेनायं विचारो न युक्त इत्याशङ्कां निराकुर्वता स्थित एतस्मिन्निति भाष्येण गुणविधेः फलसम्बन्धे सत्यैकान्तिकत्वसूचनादत्र प्रधानप्रतिपक्षता द्वयोः सूचितेत्याशयः । स्वय समाधत्ते * तेनेति * विशिष्टविधावपि याग एव गुणविधेस्तुल्यत्व मत्वा श्रयइत्युक्तम् । एकैकस्येति कर्त्तरि षष्ठी तुच्छत्वद्योतनार्थं चास्य पक्षस्य निरासो वादिद्वयसम्मतो ऽपि पूर्वपक्षावसरएव कृत इत्याह * तत्रेति * धातुपारार्थ्यप्रसङ्गादित्यनेन यजतेरविवक्षेति भाष्यावयवो धातोर्विध्यनुपयोगित्वेन प्रत्ययानुग्रहमात्रार्थत्वाभिप्रायो व्याख्यातः । एवं चैक एव पूर्वपक्षो ऽवतिष्ठत इत्याह * अतश्चेति * ननु विधानवदनुवादे ऽपि यागस्य करणत्वाच्चित्रयेति करणतया निर्दिष्टस्य गुणस्य चित्रावता यागेनेति मत्वर्थलक्षणां विना तदन्वयायोगादयमपि पूर्वपक्षो दुर्वल इत्याशङ्क्याह * करणेति * कुठारादिषु करणत्वस्योद्यमनादिकर्तृव्यापारव्याप्यत्वापेक्षादर्शनात्करणत्वेनार्थाक्षिप्तस्य साध्यांशस्यानुवादेन गुणविधौ न मत्वर्थलक्षणेत्यर्थः । ननूत्पत्तिवाक्यपरिहारेणेतरवाक्यानां परस्परान्वयाभावान्न गुणविधौ प्रयोगवाक्यावग-

तकरणत्वाक्षिप्तस्य साध्यांशानुवादो युक्त इत्याशङ्क्योत्पत्तिवाक्ये
ऽपि विधिबलात् करणत्वावगमो ऽस्तीति सूचयितुम् * उत्पन्नेत्यु-
क्तम् * पूर्वोत्तरपूर्वपक्षभाष्यसन्देशेनास्यापि पूर्वपक्षभाष्यत्वाव-
गतेः साधारणत्वायोगात् पूर्वपक्षभाष्यमेवैतदिति स्वमतमाह *गु-
णेति * भाष्योक्तस्य धातुपारार्थ्यस्य परपदसम्बन्धविधानव्यव-
हितकल्पनौत्पत्तिकगुणबाधोपलक्षणार्थत्वं सूचयितुम् * पूर्वाधि-
करणेत्युक्तम् * आज्याद्युदाहरणेषु पूर्वपक्षाभिधानार्थं तथेति
भाष्यमश्रुतं भवत्यध्याहारादयुक्तमाशङ्क्याह * तथेति * अस्ति-
र्भवन्तीति परः प्रथमपुरुषे ऽप्रयुज्यमानो प्यस्तीति स्मृत्यास्तिधातुर्भव-
न्तीशब्दवाच्यवर्त्तमानार्थलड्विभक्तिपरः प्रथमपुरुषे समानाधिकर-
युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तोपपदे सत्यप्रयुज्यमानो ऽप्यस्तीत्यनुशासनात्
अस्तिभवत्योश्चैकार्थत्वाद्भवत्यध्याहारेण सत्तायाः स्तोत्रसमीपे क-
ल्पनं रचनं पूर्वपक्षिणो ऽभिमतमिति शेषः। नन्वेवमपि विधाय-
काश्रवणाद् गुणविधित्वं न युक्तमित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * ननु
डप्रत्ययान्तस्य पञ्चदशादिशब्दस्य स्तोत्रीयसंख्यावाचित्वात्तत्समा-
नाधिकरणयोराज्यपृष्ठशब्दयोर्घृतशरीराङ्गवाचिता न युक्तेत्याशङ्कते
* ननु चेति * कस्मान्नायं संख्यामात्रवाचीत्याशङ्क्य स्मृतिं प-
ठति * स्तोम इति * कथमनया स्मृत्या संख्यामात्रवाचित्वं वा-
र्यतइत्याशङ्क्याह * न हीति * स्तुतेर्मानं स्तोम इति स्मृतेः स्तोत्री-
यसंख्यावाचित्वावधारणादित्याशयः। स्तुतेः साधनद्वारेण सं-
ख्यात्मकमानपरिच्छेद्यत्वात् स्तुतिसाधनपरिच्छेदिकायाः स्तुतिमा-
नत्वेन स्तोमत्वादृचामिव घृतादेरपि रथचोपवदुपस्थापकतया स्तु-
तिसाधनत्वोपपत्तेः डप्रत्ययाविरोध इति परिहरति * नैष दोष २९।१।१
इति * स्तोत्रसाधनानामृचामेव परिच्छेदिका संख्या स्तोमशब्दवा-
च्या न साधनान्तरपरिच्छेदिका इति शङ्कानिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः।
नन्वेवं सति स्तोमशब्दवाच्यस्तोत्रसाधनसंख्यापरिच्छेद्यत्वार्थं घृता-
दीनां स्तोत्रसाधनत्वं वक्तुम् आज्यवन्ति पृष्ठवन्ति बहिष्पवमानवन्ति
स्तोत्राणीति वक्तव्यं तथा च मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाच्च लक्षणेत्ययुक्त-
मित्याशङ्क्याह * न चात्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति
* कुत इति * विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणावाक्य-
भेदौ आधिक्याभ्युपगमे रथादिशब्दोक्तमानर्थक्यम्। अथ वा न्यूनत्वा-

१ उत्पन्नेत्युक्तमिति २ पु० पा० यदमेव मुद्रितवार्तिके दृश्यते।
२ वक्तव्यं तथा चेति २ पु० पा०।
३ यदेति २ पु० पा०।

धिकार्थविषयत्वकल्पने लक्षणावाक्यभेदौ गौणत्वाध्याहारौ दोषा इत्यर्थः । न्यूनत्वे लक्षणावाक्यभेदौ आधिक्ये त्वानर्थक्यं अन्यथात्वकल्पने विपरिणामव्यवहितकल्पना व्यवधारणकल्पनादोष इति वा योज्यम् । अनुमिते तु विवक्षितार्थाभिधानशक्तस्यैवानुमानान्न कश्चिद्दोष इति भावः । [1]द्रव्यसंख्यारूपानेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदपरिहारो ऽपि लक्षणापरिहारन्यायेनैवोक्त इति सूचयितुं वाक्यभेदोपादानम् । ननु इहाप्याज्यैः स्तुवत इत्यादिषु श्रुतिष्वेवोत्पत्तिवाक्येषु मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * इह तावदिति * विधौ मत्वर्थलक्षणापत्तेः श्रुतवाक्यगतेन विधिना सहाज्यादीनां संयोगाभावात् स्तोत्रप्रकरणे यत्पञ्चदशानीत्यादिगुणवाक्याम्नानं तदनुमिते च पञ्चदशसंख्याविशिष्टैराज्यैः स्तोत्रस्योपकर्त्तव्यमित्यादिवाक्येन कृतो यः स्तोत्राज्यादिसम्बन्धस्तत्पूर्वकप्रयोगवचनेन विधिरित्यर्थः । नन्वाज्यादीनामक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणायोगान्न तद्वशेन वाक्यानुमानं युक्तमित्याशङ्क्ते *तत्रेति* भवत्युपात्ताज्यादिसत्ता प्रकरणग्राह्या भविष्यतीति परिहरति * सत्तैवेति * ननु धातुवाच्यत्वमात्रेण सत्तायाः क्रियात्वे ऽपि चेतनक्रियात्वाभावेनाननुष्ठेयत्वान्न प्रकरणग्राह्या भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रधानेति * सत्तायाः स्वरूपेणाननुष्ठेयत्वे ऽपि अङ्गत्वेन स्तोत्रसामीप्यावगमात्तस्य च सन्निधिस्थापनासाध्यत्वात्तेन रूपेणानुष्ठेयत्वं भविष्यतीत्याशयः । संसर्गिद्रव्यत्वादाज्यानां स्वरूपेण संख्यायोगाभावे ऽपि पञ्चदशाज्यपात्राणि समीपे निधाय स्तोतव्यं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं सप्तदश पराङ्मुखप्राणिस्थापनेन सप्तदश पृष्ठानि समीपे निधाय स्तोतव्यं त्रिवृच्छब्दवाच्यं च त्रिपुटा त्रिभिंद्यापरपर्यायलताद्रव्यम् पवनार्हद्रव्यं कृत्वा वस्त्रादौ पवमानं सदसो बर्हिः समीपे निधाय स्तोतव्यं इतीतरवाक्यार्थानुष्ठाने सन्निधिस्थापनमात्रेणाप्यग्निवदुपकारकत्वोपपत्ते साधकतमत्वविवक्षया उत्पत्तिवाक्येषु अनुवादार्थतृतीयया निर्देशोपपत्तिरिति दर्शयितुमाह * अतश्चेति * नन्वेवं सत्युत्पत्तिवाक्येष्वाज्याद्यनुवादो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्य प्रशस्तमिदं स्तोत्रं यत्क्रियमाणमाज्यादिसन्निधियुक्तं भवतीत्येव स्तोत्रप्रशंसार्थत्वेनानुवादसाफल्यं सूचयितुमाहेतीति भाष्यकृता गुणोपदेश इत्यनेन गुणोपदेशयुक्तविषयनिर्देशेनैव वाक्यभेदप्रसङ्गस्य गुणविधिनिरासहेतोः सूचितत्वात्प्रधानतो ऽभिसम्बन्ध इति सूत्रावयवो नामधेयत्वप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यातः । तत्र नामधेयत्वप्रतिज्ञा-

१ बर्हिरिति २ पु० पा० ।

याः पूर्वसूत्रोक्ताया एवानुपङ्गसम्भवात् प्रधानशब्दस्य च कर्मपर-
त्वे लक्षणादोपापत्तेः कर्मसम्बन्धस्य च गुणविधावप्युपपत्तेर्नामधे-
यत्वात् सहार्थेन च तसिप्रयोगादर्शनेनासाधुत्वापत्तेरपरितोषात्स्व-
यं वाक्यभेदोपपादनार्थतया अवतारणपूर्वकं व्याचष्टे *प्रधानत इति
* अनेन च प्रधानद्वारानेकेषां गुणानामनेकविशेषणविधिप्रस-
वसमर्थेनैकेन विधिना सम्बन्धो भवति न चात्र प्रधानभूतं क-
र्म त्वत्पक्षे विधीयतइत्येवं व्याख्यातं विषयनिर्देशकगुणोपदेश-
शब्दसूचितं गुणविधिनिरासहेतुवाक्यभेदप्रसङ्गव्याख्यानार्थं गुण-
विधौ हीति भाष्यमाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादौ गुणविधावपि वाक्य-
भेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य कर्मानुवादविषयत्वेन व्याचष्टे * अत्र पु-
नरिति * पुंपशाविति भाष्येणोत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धे ऽग्नीषोमीये
स्त्रीत्वं विधातुमशक्यमिति अभिधानपूर्वकं चित्रत्वस्त्रीत्वगुणपशुफ-
लरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो विवृत.। तत्रोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे
तद्विरोधित्वगुणान्तराविध्यसम्भवो वैश्वदेवाधिकरणे व्युत्पादयि-
ष्यमाणो ऽत्र हेत्वन्तरसमुच्चयार्थमुक्तो वाक्यभेदप्रसङ्ग एव त्वत्र
गुणोपदेशशब्दोक्तः प्रधानहेतुरित्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीतिन्यायेन सु-
चनार्थं प्रथमं वाक्यभेदमुपपादयितुं चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टैककारक-
विधानादवाक्यभेदाभिप्राय पूर्वोपन्यस्तं निरस्यति * न चेति *
कर्मवत्कारकस्य द्रव्यस्यापि चोत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तत्वाच्चित्रत्व-
स्त्रीत्वमात्रमत्र विधेयं तयोश्च परस्पराविशेषणविशेष्यत्वाभावेनैक-
विशिष्टेतरविध्ययोगादपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः। शृङ्गसम्मत्यैत-
देव द्रढयति * आह चेति * ननु चित्रया कुर्यादिति सकृदु-
च्चरितस्य प्रत्ययस्यानेकार्थप्रतिपादकेनाप्येकेन चित्रापदेनान्वयोप-
पत्तेर्न प्रत्ययोच्चारणावृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * एकेति * अथापि
शास्त्रतन्त्रत्वं तथापि तदनेकतेति ग्रहाधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन स-
कृदुच्चरितस्यापि प्रत्ययस्यैकपदोपात्तानेकार्थविधिशक्तत्वे ऽप्येकेनैव
व्यापारेणानेकविध्यशक्तेर्व्यापारभेदकल्पनावश्यम्भाविनीत्यर्थः। श-
क्तिशब्देन व्यापारो विवक्षितः पुंपशाविति भाष्यावयवोक्तोत्पत्ति-
शिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि तद्विरुद्धगुणान्तरविध्यसम्भवं हेत्वन्तरस-
मुच्चयार्थत्वेनेदानीं व्याचष्टे * उत्पत्ताविति * विधातुमिति शेषः
ननूत्पत्तिविशिष्टैकहायिन्यवरुद्धे ऽपि क्रये हिरण्यादीनां विधिदर्शनात्
कथमवक्यतेत्याशङ्क्य * तद्विरोधीत्युक्तम् * विकेतानतिजन- २९२।
नेनैकहायन्याः क्रयसाधनत्वादानत्यतिरेकार्थं द्रव्यान्तरसमुच्चयो-

१ एवेति १ पु० भा०।

पपत्तेरविरोध इत्याशयः । ननु विरोधे ऽप्युत्पत्तिशिष्टगुणबाधेन विकल्पेन वा गुणान्तरनिवेशो भविष्यतीत्यत आह * यत्रेति * विशिष्टविधौ शुद्धस्याविहितत्वेनाप्राप्तेरनुवादायोगाद्विशिष्टमेव कर्मानुवादितव्यं तस्य च समुच्चये प्यानतिवर्तिरेकाभावादेकैनव गुणानाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न गुणान्तरसम्बन्धोपपत्तिरित्यर्थः । यत्तु विशेषणविशेष्यविधिपूर्वकत्वाद्विशिष्टविधेर्विशेषणवद्विशेष्यस्वरूपस्याप्यर्थापत्तिप्रसूतेन विधिना विहितत्वेन प्राप्तिसम्भवाद्विशिष्टविहितस्यापि कर्मण. स्वरूपमात्रं निष्कृष्य गुणान्तरविधानमुद्भिदधिकरणपूर्वपक्षे ऽभिहितं तन्निरस्यति * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * शुद्धस्य कर्मणो ऽननुष्ठेयत्वेन विधातुमशक्यत्वाच्छ्रुतेष्वपि गुणविधिषु स्वातन्त्र्येण गुणविधानस्याघाराग्निहोत्राधिकरणे वार्त्तिककृता निराकरिष्यमाणत्वेनार्थापत्तिप्रसूतेषु स्वातन्त्र्यस्य दूरनिरस्तत्वात्तद्दृष्टान्तत्वेन विशेष्यस्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य विधानाशङ्कानुपपत्तेरार्थैरपि विधिभिर्विशिष्टावयवत्वेनैव विशेषणविशेष्यांशानां विधानाच्छुद्धस्य कर्मणो प्राप्तेर्न निष्कृष्यानुवादो युक्त. । एवं सत्यपि यदि स्ववाक्यस्थगुणसम्बन्धवेलायामेव वाक्यान्तरगतानामपि गुणानां क्रियासम्बन्ध स्यात्ततो विशेषाग्रहणात् सर्वेषां तुल्यबलत्वं स्यात्तेषां तु पूर्वपश्चाद्भावात्स्ववाक्यस्थगुणनिराकाङ्क्षायां क्रियायां वाक्यान्तरगतगुणविधानानुपपत्तिरित्याशयः । ननूत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयो. क्रियासम्बन्धपूर्वपश्चाद्भावनिमित्ते बलाबलविशेषे सत्युत्पन्नशिष्टानामपि मैत्रादीनां भिन्नवाक्यगतत्वेन युगपत् क्रियासम्बन्धायोगात्पौर्वापर्यनिमित्तं बलाबलं स्यादित्याशङ्क्याह * यानीति * उत्पत्तिवाक्यापेक्षत्वेनोत्पन्नवाक्यानां ततो दौर्बल्य न पौर्वापर्यमात्रकृतमित्याशय. । चित्रत्वविधौ स्त्रीत्वविध्यसम्भव वाक्यभेदप्रसङ्गेनोत्पत्तिशिष्टपुस्त्वविरोधाच्च पुपशाविति भाष्यावयवोक्तमुपपाद्य पशव. फलमिति भाष्यावयवोक्त वाक्यभेदापत्तेरेव फलविध्यसम्भवमुपपादयति * पशुकामेति * ननु फलस्याविधेयत्वात्कथं वाक्यभेदो ऽत आह*यद्यपि चेति * न केवलमनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेद. किं तुवैरूप्यमपीत्याह * अपि चेति* ननु स्त्रीपशुद्रव्यके मैत्रीयागे चित्रत्वमात्रविधानादुपादानात्वप्राप्तपशुकामानुवादाच्च गुणविधावपि न वाक्यभेद इत्याशङ्कानिरासार्थं चित्रो गुणो विधीयमानो वाक्यभेदपरिहाराय स्त्री यत्र यागे द्रव्य तत्र विधीयते तत्र च स्त्रीद्रव्यके ऽपि मैत्रीयागे प्राकृतकृष्णसारङ्गादिगुणनिराकाङ्क्षे ऽनारभ्याधीतस्य चित्रत्वस्य

विधातुमशक्यत्वादग्नीषोमीयसर्वपशुयागपरमप्रकृतिभूते गुणाकाङ्क्षे कृष्णसारङ्गादिगुणान्तरेण सह पूर्वोपपादिततुल्यकल्पत्वाद्विकल्प्यमानो विधीयते। न चासौ स्त्रीपुंपशुद्रव्यके ऽग्नीषोमीये ऽस्तीति स्त्रीत्वाविधानापत्तेरपरिहार्यो वाक्यभेदः पशुकामश्च यत्र कर्त्ता तत्र विधीयेत तत्र च षष्ठाद्यसिद्धान्तन्यायेन पशुकामशब्दस्य फलपरत्वेनावधारितस्योपादानाङ्गत्वप्राप्तपशुकामानुवादकत्वायोगात् फलत्वेन पशून् कामयमानः पशुकामशब्देन वाच्यः। सो ऽपि पशुकामो नाग्नीषोमीये ऽस्तीति तन्निमित्तो ऽपि वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इति भाष्यकृतोक्तम्। तत्र मेषीयागाङ्गत्वाशङ्कानिरासस्य स्पष्टत्वादुपेक्ष्यार्जनाङ्गत्वप्राप्तानुवादाशङ्कानिरासं व्याचष्टे * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति * नन्विच्छां विना करणेतिकर्त्तव्यतयोः कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्साधनेति * प्राधान्येनार्थनामिच्छा कामना नेच्छामात्रं पुरुषार्थसाधने तदङ्गे चेदं मे भवेदिति एवं प्राधान्येनानर्थं विनापि प्रार्थितसिद्धेच्छया प्रवृत्तिरित्यर्थः। एतदेव व्याचष्टे * न हीति * ननु करणोपकारादावपुरुषार्थे ऽपि काम्यत्वव्यपदेशो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * गौणी चेति * यथाकाम्यसिद्ध्यर्थं प्रवर्त्तते तथा करणोपकारसिद्धये ऽपीति साधर्म्यात्काम्यत्वोपचारस्तत्रेत्यर्थः। नन्वेवं सति काम्यमानसिद्ध्यर्थत्वेन गुणवृत्त्या वा साधनस्यापि काम्यत्वोपपत्तेर्न कामशब्दोपबन्धात् फलत्वावगतिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * अन्यापेक्षस्य गौणस्य वा काम्यत्वस्य प्रमाणान्तरानुसारेण कल्प्यत्वाद्वेदे च तदभावादत्र तत्कल्पना युक्तेत्याशयः। तदेव कामशब्दोपबन्धात्प्रतीमः। तच्च फलमिति योज्यं यदि च कामशब्दोपबन्धात्स्वर्गपश्वादेः फलत्वं न प्रतीयते ततो निष्फलस्य कर्मणो न कश्चित्साधको ऽनुष्ठाता स्यात् फलार्थत्वात्कर्मणि प्रवृत्तेरिति युक्त्यन्तरं वक्तुं शक्यमित्याशयेन स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठति * विस्तरेण चैतदिति * कामशब्दोपबन्धस्य फलत्वाप्रतिपादकत्वे कर्म तत्साधकशून्यं स्यात् फलार्थत्वात् प्रवृत्तेरिति सूत्रार्थः। नन्वेकस्मै वा ऽन्ये क्रतवः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति ज्योतिष्टोमद्वारा सार्वकाम्यप्राप्तपशुफलत्वानुवादस्तर्हि भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलं चेति * औपचारिकानुवादस्यानर्थक्यापत्तेरसम्भवः विशेषणत्वं तु वाक्यभेदापत्त्यैव सार्वकाम्यप्राप्तज्योतिष्टोमविशेषणत्वे वाक्यभेद इत्युद्भिदधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायानतिक्रमादित्याशयः। प्राजापत्येष्टिप्रकरणबाधापत्तेरप्यग्नीषोमीये गुणविधिर्न युक्त

इत्याह * प्रकरणं चेति * ननु चित्राशब्दस्य गुणे निरूढत्वेनोद्भि-दादिशब्दवत्कर्मण्यवयवद्वारेण प्रसिद्ध्यभावात्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धानु-वादानुपपत्तेर्नामधेयत्वपक्षे ऽपि प्राजापत्येष्टेः फलं पशवः सा च चि-त्रासंज्ञकेति कर्मफलसम्बन्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धरूपानेकार्थविधानाद्वा-क्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * नामधेयत्वे त्विति * द-ध्यादिचित्रद्रव्यकत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तेनेष्टिशब्दवाच्यत्वाच्च कर्म-णि स्त्रीलिङ्गचित्राशब्दप्रसिद्धेरनुवादोपपत्तिरिति भावः । आज्या-द्युदाहरणेषु द्रव्यसंख्यासम्बन्धस्तोत्रद्रव्यसम्बन्धरूपानेकार्थविधि-लक्षणवाक्यभेदाभिधानार्थं तथेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * पञ्चदशानीति * द्रव्यानुवादाभावे ऽपि भाष्योक्तं यदि कश्चित्सं-ख्यानुवादेन द्रव्यविधानमाशङ्केत तन्निरासार्थं द्रव्यसंख्ययोरित्यु-क्तम् । ननु स्तोत्रेष्वप्राप्तावपि कर्मान्तरे ऽप्युपसदादिषु आज्यानां

२१३॥ प्राप्तेस्तदनुवादेन संख्याविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * कर्मान्तरस्थं चेति * स्तोत्रप्रकरणे कर्मान्तरस्याबुद्धिस्थत्वादित्याशयः । न च द्र-व्यस्वरूपानुवादेन संख्याविधिर्युक्तः। तथा सति द्रव्याङ्गत्वापत्तेरक-र्माङ्गत्वप्रसङ्गेनानर्थक्यापातादित्याह * तदनुवादेन चेति * दोषा-न्तरमाह * प्रकरणेति * एवं तर्हि संख्याविशिष्टं द्रव्यमेव प्रकरणे-न स्तोत्राङ्गत्वसिद्ध्यर्थं विधीयतामत आह * न चेति * अनेन चाथ कस्माच्च पञ्चदशसंख्याविशिष्टान्याज्यानीत्यादिभाष्ये द्वावे-तावर्थौ एकस्य वाक्यस्याशक्यत्वमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यमित्यपकृष्य व्याख्येयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामिति व्या-ख्यातं द्रव्यसंख्ययोः प्रधानभूतैकक्रियावशीकारं विशेषणविशे-ष्यत्वाप्रतीतेः संख्याविशिष्टद्रव्यविध्यसम्भवहेतोः भाष्यव्याख्य-यैव विवरिष्यमाणत्वात् भाष्यसूचितानि हेत्वन्तराणि वक्तुं सं-ख्याविशिष्टद्रव्यविधौ द्रव्यविशेषणत्वेन संख्यायाः कर्माङ्गत्वा-भावादनुपादाने ऽपि कर्मवैगुण्याभावेनानादरं तत्रैकत्वमयज्ञा-ङ्गभूतमर्थस्य गुणभूतत्वादिति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तं तावदाह * इतीति * तच्छब्देन द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थ-क्यात् प्रतीयेरन्निति पूर्वाधिकरणसूत्रोपात्तद्रव्यपरामर्शादे-कत्वग्रहणस्य चोपादेयगतसंख्यामात्रोपलक्षणार्थत्वाद्यज्ञशब्दस्य च क्रियामात्रोपलक्षणार्थत्वात् तत्र द्रव्ये यत्पशुमालभेतेत्येकत्वमनङ्-गाद्दौ पुनक्तीति वा द्वित्वं कपिञ्जलानालभेतेति वा बहुत्वं तदक्रि-याङ्गमुपश्लेषलक्षणया श्रुत्या प्रातिपदिकार्थं प्रति गुणभूतत्वादिति सूत्रार्थः । द्रव्यविशिष्टस्य विधेयत्वसम्भवे ऽप्यक्रियाङ्गत्वापत्तेर्वि-

शिष्टद्रव्याविध्यसम्भव उक्तः । परमार्थतस्त्वक्रियाविशेषणस्य-
विधेयत्वमेव न सम्भवतीत्याह * न चेति * कथं तर्हि पश्वेक-
त्वादेर्विधेयत्वं क्रियाङ्गत्वं चेत्याशङ्क्य तत्र विधेयत्वाक्रियोपादानात्
संख्यायाश्चैकप्रत्ययोपादानलक्षणया श्रुत्यैकपदोपादानलक्षणश्रुतिग-
म्यप्रातिपदिकार्थाङ्गत्वाधेन कारकाङ्गत्वावगतेस्तद्द्वारेण क्रियाङ्ग-
त्वावसायात् क्रियाङ्गत्वेन विधेयत्वं पश्वेकत्वाधिकरणसिद्धान्ते व-
क्ष्यमाणं सम्भवति इह तु क्रियानुपादानाच्चतुर्थाधिकरणसिद्धा-
न्तन्यायासम्भव इति वैलक्षण्यं वक्तुमाह * न चेति * क्रियानु-
पादानादेवाक्रियात्मकत्वेन स्तोत्रप्रकरणग्राह्यत्वायोगात् तदङ्गत्वा-
नुपपत्तेरानर्थक्यापाताद्पि विशिष्टद्रव्याविध्यसम्भव इत्याह * न
चैपामिति * अक्रियात्मकस्य प्रकरणाग्राह्यत्वे वृद्धसम्मतिमाह
* आह चेति * नन्वस्तिर्भवन्तीपर इति स्मृतिकल्पितभवतिवा-
च्यसत्ता द्रव्यक्रियाद्वारा द्रव्यसंख्ययोः प्रकरणेन ग्रहणं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * द्रव्यसंख्ययोर्भवतिक्रियाङ्ग-
त्वे सति तद्द्वारा प्रकरणेन ग्रहणं स्यात् न तु द्रव्यसंख्ययोः
स्वसत्तां प्रत्यङ्गत्वं सम्भवतीत्यर्थः । असम्भवे हेतुमाह * सर्वो हीति * क्रियासिद्धौ व्याप्रियमाणं कारकं क्रियाङ्गं भवति सत्तासि-
द्धिवेलायां चालब्धात्मकत्वान्न व्यापारः सम्भवति इत्याशयः । न-
नूत्पत्त्याख्याद्यभावविकारेण लब्धात्मकस्य सत्ताख्यद्वितीयभाववि-
कारसिद्धौ व्यापारः सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सत्तायास्त्विति * उत्पत्तुमारभमाणस्यापि कुतश्चित्कारणात्सत्तासिद्ध्यभावे सि-
द्धो घट इत्यात्मलाभव्यवहारासम्भवात् सत्तातः प्रागलब्धात्मक-
त्वात् तद्व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । वस्त्वात्मलाभमात्रस्य सत्तातो
ऽपवर्गात् समाप्तेस्तस्या न वस्तुना साध्यत्वमिति योज्यम् । आद्यभाववि-
कारेणोपक्रान्तस्यात्मलाभस्य द्वितीयेन पर्यवसानमित्यपवर्गशब्देनो-
क्तं यदि च पञ्चदशसंख्यराज्यैः स्वसत्तां भावयेदिति वाक्यार्थः
स्यात्ततो ऽन्यसाध्यानपेक्षणेन स्तोत्रोपकारस्य साध्यत्वेनासम्बन्धात्
न स्तोत्राङ्गत्वं स्यादित्याह * तद्व्यतिरिक्तेति * ननु रथन्तरं भव-
तीत्यादौ भवतिक्रियाद्वारेण प्रधानक्रियाङ्गत्वदर्शनादिहापि तथा
स्यादित्याशङ्क्याह * यत्त्विति * बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवतीति वचने-
न पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनतया विकल्पेन विहितयोर्बृहद्रथन्तरयोर्विश्व-
तावतिदेशप्राप्तायां वैकल्पिकायां सत्तायां रथन्तरसत्तानियमार्थमि-
दं वाक्यम् । तत्र चातिदेशप्राप्तस्य पृष्ठाख्यस्तोत्ररूपावान्तरक्रियास-
म्बन्धस्य प्रज्ञानाद्युक्तं विश्वजित्प्रकरणग्रहणमित्यर्थः । लोकसि-

ङ्गत्वेन चाज्यादिसत्ताया विधेयत्वायोगात् न तद्द्वाराज्यादीनां स्तोत्रप्रकरणग्रहणं युक्तमित्याह * नचेति * नन्वाज्यादिसत्तायाः स्वरूपतः सिद्धावपि स्तोत्रसामीप्यासिद्धेस्तेन रूपेण विधेयत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * स्तुतीति * स्तोत्रसान्निध्यरूपेणासिद्धावपि सत्तायाः पुंव्यापारत्वाभावेनानुष्ठेयत्वाभावाद्विधेयत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासायानुष्ठानार्हस्थापनोपन्यासः । कथमश्रुतोपस्थापनप्रतीतिरित्याशङ्क्याप्रासत्वेनाज्यादिसत्ताया विधेयत्वप्रतीतेर्विधेश्च विधेयस्वभावनैकगोचरत्वेन विधेश्च भावनाक्षेपकत्वाद्भावनायाश्चानुष्ठेयधात्वर्थावच्छेदं विनात्मलाभाभावादवच्छेदकधात्वर्थविशेषापेक्षायां योग्यतया स्थापनावगतिं सूचयितुं भावनाग्रहणं विधेरश्रुतत्वात् सत्तायाश्चाननुष्ठेयत्वेन विधानानर्हत्वात् अश्रुतविधिकल्पनानुपपत्तेर्न तावाद्विध्यन्यथानुपपत्त्या भावनाक्षेपस्तदवच्छेदकस्थापनाख्यधात्वर्थविशेषाक्षेपो वा युक्तः । अविधेयत्वेन चाङ्गत्वायोगात् न स्तोत्राङ्गत्वकल्पिततत्सामीप्यसम्पादनायापि सन्निधिस्थापनाक्षेपो युक्तः सामीप्यसम्पादनरूपेण विधेयत्वादङ्गत्वम् अङ्गत्वं विना सामीप्यासिद्धेरितरेतराश्रयत्वं स्यादित्यभिप्रेत्य निराकरोति * नेति * अग्नेस्तु सन्निधिस्थापनस्य विधानं प्रकरणग्रहणं च युक्तमिति पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तवैषम्यमाह * अग्निमिति * अथ त्विति भाष्यमपि चेत्यनेनापि पूर्वपक्षस्यैव निरासान्मध्ये सिद्धान्तसमर्थनस्यासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्याग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीत्यादिवदिहाप्याज्यद्वयकल्प्यं भवति धात्वर्थभावनाख्यप्रयोज्यव्यापाराक्षिप्तभावनाख्यप्रयोजकव्यापारविध्यन्यथानुपपत्त्या पञ्चदशसंख्यैराज्यैः स्तोत्रोपकारं भावयेदिति विनियोजकवाक्यकल्पनयाज्यानां स्तोत्रसम्बन्धसिद्धेः श्रुतस्य संख्यासम्बन्धमात्रविधानान्न वाक्यभेद इति वाक्यभेदपरिहाराशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सिद्धान्तेन चेति * गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणेति पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निरासार्थमपि चेति भाष्यमुदाहृतवाक्ये स्तोत्राज्यसामानाधिकरण्यानुपादानादयुक्तमाशङ्क्योत्पत्तिवाक्याभिप्रायेण व्याचष्टे * यदि त्विति * अनेन च यदि वाक्यभेदपरिहारायोत्पत्तिवाक्यविहिताज्यानुवादेन पञ्चदशत्वं गुणो विधीयते ततः सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थमाज्यशब्देन मत्वर्थलक्षणया विहितेष्वाज्येषु गुणविध्यापत्तेर्लक्षणैव दोष इत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । उत्पत्तिवाक्ये तृतीयानिर्दिष्टानामप्याज्यानां गुणविधौ कारणत्वाविवक्षासूचनार्थो भाष्ये प्रथमानिर्देशः संसर्गित्वेनाज्यानाम् अनेकेषामप्येकत्र मेलने सत्येकत्वापत्तेः पृथ-

क्तनिवेशिपञ्चदशत्वयोगासम्भवात्पञ्चदशाज्यपात्राणीत्याज्यभेदा-
पादकाज्याधारभूतपात्रलक्षणापि गुणवाक्ये स्यादित्याह * संसर्गे-
ति *·पलादिपरिमाणभेदे ऽपि पात्राभेदं विनाज्ये भेदबुद्ध्यनुपपत्तेः
पलादिपरिमाणावच्छेदकपात्रभेदोपलक्षणार्थं पलादिग्रहणम् अतः
कर्मनामधेयानीति भाष्यं गुणवाक्यगतानामप्याज्यादिशब्दानां गु-
णविधित्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पत्तिवाक्यगतानां नामधेयत्वस्यासम्ब-
द्धत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तेनेति * गुणवाक्यव्य-
वहारस्योत्पत्तिवाक्यावगतार्थाधीनत्वेन गुणवाक्ये गुणविधिनाम-
धेयविचारानुपयोगात् उत्पत्तिवाक्यगतानामेवाज्यादिशब्दानां ना-
मधेयत्वासिद्ध्यर्थं गुणवाक्ये गुणविधित्वे वाक्यभेदापादनात् ना-
सम्बद्धतेत्याशयः । यत्त्विति भाष्येण न चैते कर्मणि प्रसिद्धा
इति पूर्वपक्षोक्तं प्रसिद्ध्यभावात्कर्मनामत्वासम्भवमनुभाष्यावयव-
प्रसिद्ध्येत्यादिनावयवोपयोगेन प्रसिद्धिमुपपाद्य तस्मादित्यनेनोप-
संहारः कृतः सो ऽतः कर्मनामधेयानीत्यनेन पुनरुक्त इत्याशङ्क्य सर्व-
हेतुसङ्कलनार्थत्वादपौनरुक्त्यं सूचयितुमाह * गुणवाक्येति * २९४।२
अपि चेति भाष्योक्तसामानाधिकरण्यलक्षणहेतुसङ्कलनार्थं समभि-
व्याहृतेन चेत्युक्तम् । अस्यान्वयहेतुत्वसूचनार्थश्चकारः आज्यार्थे-
वादं पठित्वा व्याचष्टे * यदाजिमिति * प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं
यज्ञं कृत्वा प्रायच्छत्ते ऽन्योन्यस्माअग्रायणातिष्ठन्त तानब्रवीदाजि-
मस्मिन्नितेतित आजिमायन्निति अर्थवादोपक्रमव्याख्यान्वाख्यानरूप-
ताप्रदर्शनार्थमस्मिन् यज्ञे काष्ठां गच्छतेति प्रजापतिवचनादेतानि
स्तोत्राणि काष्ठां कृत्वा यस्मादाजिगता देवास्तस्मादाज्याहत्वादेषा-
माज्यत्वमित्यर्थवादार्थः । स्पर्शनवचनात्पृष्ठानीति पृष्ठशब्दव्युत्पत्ति-
प्रतिपादनार्थं भाष्यं स्पर्शननिमित्तपृष्ठशब्दप्रतिपादनपरार्थवादाश्र-
वणादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तथेति * पृष्ठानि वा असृ-
ज्यन्त इत्युक्ते कथमसृज्यन्तेत्यपेक्षायामापो वा ऋत्वियमाछन्ता-
सां वायुः पृष्ठे व्यवर्त्तत इत्यात्रिवयुक्तानामपां पृष्ठे वायोर्विवर्त्तन-
मृतुमत्यामिव स्त्रियां पुंसो ऽभिधीयमानं मैथुनात्मकं स्पर्शनमेव
पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वनिमित्तपृष्ठशब्दवाच्यं रथन्तरादिसृष्टिहेतु-
त्वेनोक्तं भवतीत्याशयः । विवर्त्तनशब्दस्य मैथुनाख्यस्पर्शवा-
चित्वं द्योतयितुं पृष्ठइत्युक्तं स्पर्शनवचनस्य कर्मप्यापेक्षायां पू-
र्वोक्तायाः पृष्ठसृष्टेहेत्वाकाङ्क्षापूरणार्थत्वेनापेक्षिताभिधानसिद्ध्यर्थं पृ-
ष्ठोत्पत्तिहेत्वभिधानार्थत्वावगमादुत्पाद्योत्पादकभावाभिधानस्य च
कैमर्थ्यापेक्षायां पशवो वै बृहद्रथन्तरे इत्युपक्रम्याभिधा-

नेन रथन्तरादिषु पृष्ठशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तप्रतिपादनार्थत्वाव-गमाद्रथन्तरादीनित्युक्तम् । अनेन च स्पृशेर्धातोरौणादिके थक्प्रत्यये कृते तिथपृष्ठगूथयोथा इति सूत्रेण सकारलोपे निपातिते ष्टुत्वादिसूत्रेण च थकारस्य ठकारादेशे कृते ष्टुत्वे च कृते पृष्ठशब्द-व्युत्पत्तिरुक्ता भवति न न्यायो वा ऋत्वियमार्च्छन्नित्युपक्रम्य ततो वसुवामं समभवत् तन्मित्रावरुणौ पर्यपश्यतां तावब्रूतां वामं मया-इदं देवेष्वाजनीति तस्माद्वामदेव्यमित्यनन्तरं वामदेव्यशब्दप्रवृत्तिनि-मित्ताभिधानाद्वामदेव्यादिष्वेव पृष्ठशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभिधानार्थता-स्यावसीयते न रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतेष्वित्याशङ्क्याह * तत्प्रकृतित्वाच्चेति * अयमाशयः पृष्ठैः स्तुवत इत्युत्पत्तिवाक्ये स्तो-त्रसामानाधिकरण्यात् पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रमेव वाच्यं न रथन्तराद्यपि र-थन्तरं पृष्ठं भवतीत्यादौ पृष्ठशब्दस्य साधनलक्षणार्थत्वात्सामानाधि-करण्यं रथन्तरं पृष्ठाख्यस्तोत्रस्य साधनं भवतीत्यर्थः । पृष्ठैरुपति-ष्ठत इत्यादौ तु रथन्तरादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिसिद्ध्यर्थमनेनार्थवादेन च प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानम् । पशवो वै बृहद्रथन्तरम् इत्युपक्रमवशात् प्रतीयते वामदेव्यनौधसश्यैतेषु ज्योतिष्टोमे पृष्ठशब्दाभावात्कथं पृष्ठा-न्यसृज्यन्तेति बहुवचनमित्यपेक्षायां पृष्ठशब्दवाच्यरथन्तरादिप्रकृति-त्वेन तेषामौपचारिकपृष्ठत्वप्रदर्शनार्थस्य पिता वै वामदेव्यं पुत्राः पृष्ठानीति अर्थवादस्य तत्पृष्ठेषु न्यदधुरिति अस्य चावसरप्रदर्शनार्थं ततो वामदेव्यमित्याद्युक्तम् इति पृष्ठैः स्तुवत इत्येतत्तु बहुवचनं प्राण-भृत उपदधातीतिवत् लिङ्गसमवायादिति सप्तमे वक्ष्यते तत्र हि विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति उदाहृत्य किमयं पृष्ठशब्दोऽतिदेशार्थो न वेति विचारयितु ज्योतिष्टोमिकपृष्ठविषयोऽयं पृष्ठशब्दः षाडहि-कपृष्ठविषयो वेति सन्दिग्धे विश्वजितो ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् तत्र च पृष्ठैः स्तुवत इति सप्तदशानि पृष्ठानि इति बहुवचनवशेन माहे-न्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दवाच्यत्वावगतेः । पृष्ठबहुत्वसम्भ-वाद्विंशत्प्राप्तज्योतिष्टोमिकपृष्ठानुवादत्वाच्चातिदेशार्थो ऽयं पृष्ठश-ब्द इति विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्य-सि च पृष्ठशब्द इतिसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भ-वतीत्येकस्यैव पृष्ठस्य ज्योतिष्टोमे विकल्पेन विधानात् पृष्ठबहुत्वाभा-वेन सर्वशब्दायोगात् षाडहिकानामेव रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्व-ररैवतानां षण्णां पृष्ठानामतिदेशार्थः पृष्ठशब्द इति षडहाद्वा तत्र हि चोदनेनेति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यते ननु ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वाभावेन

१ मकाररहित. कथमिति पा. २ पु० दृश्यते ।

बहुवचनानुपपत्तिः स्यात् इत्याशङ्कानिरासार्थोऽत्राधिकारो ज्योतिष्टोम इतिसूत्रेण माहेन्द्रस्तोत्रस्यैव बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवतीति वाक्येन ज्योतिष्टोमे पृष्ठत्वावधारणात् वामदेव्यनौधसश्यैतानां पृष्ठत्वाभावादुत्पन्नानि चान्यतः पृष्ठत्वेनावगतानि स्तोत्राण्यधिकृत्य पृष्ठशब्दप्रयोगात् प्रमाणान्तरापेक्षत्वेन लिङ्गसमवायात् पुरोडाशानलङ्कुर्वित्यादिवहुवचनोपपत्तिरित्युक्तम् । ननु पृष्ठैः स्तुवतइति पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रनामत्वे रथन्तरादिविषयपृष्ठशब्दप्रसिद्ध्यर्थो ऽयमर्थवादो ऽनर्थकः स्यात्। न च पृष्ठैरुपतिष्ठतइत्येतद्वाक्यगतरथन्तरादिविषयपृष्ठशब्दप्रसिद्ध्यर्थो ऽयमर्थवादो युक्तस्तस्याभिरित्यायृग्वाचित्वस्य सप्तमे वक्ष्यमाणत्वात् तत्र ह्ययं पृष्ठशब्दो हिङ्कारादिपृष्ठधर्मातिदेशार्थो न वेति विचारयितुङ्किमयं स्तोत्रवाची ऋग्वाची वेति सन्दिह्य चित्राधिकरणे स्तोत्रक्रियावाचित्वेन स्थितस्य पृष्ठशब्दस्येहानेकार्थदोषप्रसङ्गाद्दृक्द्रव्यवाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्मुख्यानां च पृष्ठानाम् अन्यत्र क्रियावाक्ये विनियुक्तानामिह विनियोगात् मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवद्धर्मातिदेशार्थतेति कर्मणि पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते ऽभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद् द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यादिति सूत्रेणाभित्वा शूरेत्याद्यानामृचामयं पृष्ठशब्दो वाचक इति सिद्धान्तयिष्यते उपान्मन्त्रकरणइति उपपूर्वकात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदस्मृतेः समीपस्थाने च मन्त्रस्य करणत्वायोगादभिधानार्थोपस्थानवाचित्वं धातोः कल्पयित्वोपस्थानकार्यमभिधानं कुर्वतो मन्त्रस्योपस्थाने ऽपि यागस्य कार्यफलं प्रति ग्रहणायोग्यत्वं कुर्वतां यजमानसंस्काराणां याग इव करणत्वोपपत्तेरभिधानार्थमग्निसमीपे तिष्ठेदित्याख्यातपदार्थावगमात् समभिव्याहृतस्य पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रक्रियावाचित्वे सत्यात्मनेपदविप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारार्थं पृष्ठाण्यस्तोत्रसाधनत्वेनान्यत्र विनियुक्तासु ऋक्षु लक्षणया प्रवृत्त्युपपत्तेः।

कुशा द्रव्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः॥

इतिस्मृतेश्च मन्त्राणां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् ऋग्वाच्ययं पृष्ठशब्द इति सूत्रार्थः। अतो ऽर्थवादाद्रथन्तरादीनां पृष्ठत्वं तत्प्रकृतित्वाद्वामदेव्यादीनामित्ययुक्तम्। उच्यते रथन्तरादिगीतिविशिष्टानामेव ऋचां पृष्ठसाधनतया पृष्ठशब्देन लक्षयितुं शक्यत्वादन्यथा चाऽभित्वायृग्विशेषप्रतीतावपि करणाभावाद्विशेषणे च पूर्वसम्प्रत्ययाद्रथन्तरं पृष्ठं भवतीत्यादौ च रथन्तरादिषु पृष्ठशब्दप्रयोगा-

त साम्नो ऽपि चाभिधायकाक्षराभिव्यक्तिद्वाराभिधाने ऽपि स्तुतौ करणत्वोपपत्तेर्न ऋग्वाचित्वाभिधानाद्यन्तरादिवाचित्वं पृष्ठशब्दस्य प्रसिद्धं किं त्वनुज्ञातमेवेत्यदोषः । द्रव्यसंख्यारूपानेकार्थप्रतिपादितवाक्यभेदपरिहाराशङ्कानिराकरणभाष्यमधिकरणसिद्धान्तोपसंहारादनन्तरम् असङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्यापकृष्य व्याख्येयमित्याह * द्वावेताविति * भाष्यकृता तु प्रधानतो ऽभिसम्बन्ध इत्यनेनैव सूत्रावयवेनावृत्त्या प्रधानक्रियोपादाने सत्येव क्रियावशीकारात्तदभिमुखीभूतयोर्द्रव्यसंख्ययोर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धः स्यात् न त्विह प्रधानक्रियोपादानमस्तीत्येवमेषा शङ्का निराक्रियते इति सूचनायैतावता शङ्कापरिहारावन्ते कृतावित्यदोषः । आशङ्कानिराकरणार्थं विशिष्टानामिति भाष्यं विशिष्टवाचिशब्दाभावे ऽप्यरुणैकहायनीवद्ग्रये शुचये ऽष्टाकपालं निर्वपेदिति वद्वा सामानाधिकरण्यमात्रेण विशिष्टप्रतीतिसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याह * विशिष्टानामिति * अयमाशयः गौरश्व इतिवत्परस्परसामीप्यैकविभक्तिनिर्देशमात्रेण सामानाधिकरण्यायोगादारुणैकहायन्योस्तद्वशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिः किं तु निर्द्रव्यगुणस्यामूर्त्तत्वेन क्रियासाधनत्वानुपपत्तेर्निर्गुणस्य च द्रव्यस्यानुपादेयत्वेन क्रियासाधनत्वानुपपत्तेर्द्वयोश्चैकक्रियानुगृहीतत्वेन द्रव्यगुणान्तरानपेक्षकत्वात् क्रियासाधनत्वानुपपत्त्याग्निशुच्योस्तु देवतात्वेनान्वयात् तस्य चोद्देश्यत्वमात्रेण क्रियासाधनत्वात् अमूर्त्तस्य निर्गुणस्यापि चोद्देश्यत्वोपपत्तेः क्रियासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या विशेषणविशेष्यभावानवगमे ऽपि तदनभ्युपगमे प्रत्येकमन्वयायाख्यातावृत्त्यापत्तेः प्रधानभूताख्यातावृत्तेश्चात्यन्तान्याय्यत्वात् प्रत्येकं च देवतात्वापत्तेर्गुणभेदनादृष्टकल्पनागौरवापादककर्मभेदप्रसङ्गादेकक्रियावशीकारावसायास्तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणविशेष्यभावावगतिः । पदश्चान्याज्यानीत्यत्र तु प्रधानभूतसाध्यक्रियावाच्याख्याताश्रवणात् न तस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशमात्रेण विशेषणविशेष्यभावावगतिः सम्भवतीति । नन्वित्याशङ्काभाष्यमाख्यातनिरपेक्षस्य समभिव्याहारमात्रस्य विशिष्टावगतिकरणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * नन्विति * न तत्पदद्वयमर्पीत्याशङ्कानिराकरणभाष्यं तस्य किलायमाशयः पश्चदशान्याज्यानीत्यत्र विशेषणविशेष्यभूते द्रव्यसंख्ये विधीयेते अनूद्येते वा एकानुवादेनेतरविशिष्टता वा विधीयते तत्रोभयोर्विधाने परस्परनैरपेक्ष्याद्विशेषणविशेष्यभावो न स्यात् लोके कचिद्विशेषणविशेष्यभावेन प्राप्तयोर्द्रव्यसंख्ययोरनुवादे श्रुतस्य प-

द्वयस्यानुवादव्यापृतत्वेन स्तोत्रसम्बन्धविधायकत्वाभावात्तत्स्वरूपस्यानुपपत्तेरानर्थक्यापत्तिः स्वरूपेण चैकमनूद्येतरविधानानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रसम्बन्धित्वेन चैकस्याप्यप्राप्तेर्नैकानुवादेनेतरविशिष्टता विधातुं शक्येति तत्रैकभवतिक्रियावशीकारेणोभयोर्विधीयमानयोरुरुणकहायन्यादिवद्विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेरनुपपत्तिमाशङ्क्याह *नतदिति* भवतिवाच्यायाः सत्ताख्यायाः क्रियाया द्रव्यसंख्यै. प्रत्यात्मलाभोपकारजननेन गुणत्वात्प्राधान्याभावेनोभयवशीकारसामर्थ्यं नास्तीत्याशयः। ननु निर्द्रव्यायाः संख्याया नि संख्यस्य च द्रव्यस्यात्मलाभाभावात् कथं सत्तायाः प्रत्येकवार्त्तितेत्याशङ्क्याह* पञ्चदशानीति*अर्थाक्षिप्तयत्किञ्चित् द्रव्यसंख्याक्षेपे ऽप्यप्रधानभूतया क्रियया वशीकर्त्तुमशक्यत्वात् नान्योन्यनियमसिद्धिरित्याशयः । नन्वेकक्रियावशीकाराभावे ऽपि द्रव्यसंख्ययोरितरेतरापेक्षायां सन्निधानेनैतरयोरेव परस्परनियमाद्विशेषणविशेष्यभावो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * एकक्रियावशीकारसम्भवे तद्वशेन विशेषणविशेष्यभावापत्तेः संख्याविशिष्टद्रव्यविधिः शङ्कितुं शक्यते तदसम्भवे तु स्वतन्त्रयोरेव विधानापत्तेस्तस्य च वाक्यभेदप्रसङ्गेनासम्भवात् पाश्चात्येन विशेषणविशेष्यभावेन विधानकालीनस्य वाक्यभेदस्य परिहर्त्तुमशक्यत्वात् नोभयविधि. सम्भवतीत्यर्थः । अविधायक इतिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * न चेति * यादृशः क चिल्लोके पञ्चदशघटनिक्षिप्तेष्वाज्यपञ्चदशत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावः प्रासस्तादृशस्य स्तोत्रेषु विधायकाभावेनाभावात् स्तोत्रेषु विधायकाभावेनाभावात् स्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधानानुवादायोगात् स्वतन्त्रानुवादे त्वानर्थक्यप्रसङ्गान्नोभयमनुवादकमित्यर्थः । एकमप्येति भाष्यावयवं प्राक् पठितमपि उभयविध्यनुवादासम्भवाधीनसिद्धित्वात् पश्चाद्व्याचष्टे * तस्मादिति * नन्वेव सत्याज्यानुवादेन तेषां पञ्चदशत्वसंख्याविशिष्टविधिराशङ्क्यावाद्युक्तः सिध्येदित्याशङ्क्याह * नामधेयत्वइति * स्तोत्रनामत्वे सत्याज्यशब्दस्याज्यैः स्तुवतइत्येतद्वाक्यप्राप्तान्याज्यान्यनूद्य संख्याविशिष्टत्वं विधातुं शक्यं घृतानां त्वप्राप्तत्वान्नानुवादः सम्भवतीत्याशयः । अनेन चास्य भाष्यावयवस्याशङ्कानिराकरणमध्यगतस्यापि लिङ्गवत्त्वीयस्त्वात्सिद्धान्तासिद्ध्यर्थतोक्ता लिङादिरहितस्य विध्यशक्तेर्विधायकत्वाद्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह * विधायकमिति * ननु संख्याविशिष्टाज्यविध्यसम्भवे ऽपि पञ्चदशान्याज्यानि स्तोत्रेषु भवन्तीत्याज्यस्य पदस्य स्तोत्रसंख्यापदाभ्यां तत्र सम्बन्धादर्थाद् द्रव्यसंख्ययोर्विशेष-

णविशेष्यभावो भविष्यतीत्याशङ्क्य वैरूप्यापादनेन तन्त्रसम्बन्धनिरासार्थं न चाश्वैकमाज्यपदं विशेषणं संख्यां प्रत्युद्देशकमिति भाष्यं वाजपेयाधिकरणवक्ष्यमाणस्य तन्त्रसम्बन्धनिरासस्यानागतावेक्षणन्यायेनेहाभिधानार्थमिति सूचनायोपेक्षितम्। डप्रत्ययान्तशब्दसामानाधिकरण्यलिङ्गादप्याज्यपृष्ठशब्दयोः स्तोत्रनामतावसीयतइत्याह *पश्चदशानीति * क्रियामात्रस्य कारकमात्राधीननिरूपणत्वात् घृतानां च कथं त्रिवृदुपस्थापकत्वेनोपकारकत्वसम्भवे ऽप्यवाचकत्वेन गुणवत्त्वाभिधानलक्षणां स्तुतिं प्रति कारकत्वायोगात् तृतीयया साधकतमत्वोपचारे ऽपि मुख्यसाधकतमत्वासम्भवात् न तत्संख्यया मुख्यं स्तोमत्वमवसीयतइत्याशयः ॥ २ ॥

॥ अथ अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ ३ ॥

२९५।१ तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

निरूढानिरूढत्वेन द्विविधस्यापि नामधेयस्य विचारितत्वादुत्तराधिकरणद्वयानर्थक्यमाशङ्कते * नन्विति * पूर्वोक्तगुणविधिनिरासहेत्वभावादिह हेत्वन्तरेण निरासार्थं चिन्तेति परिहरति * उच्यतइति * वाक्यभेदासम्भवाच्चिन्तेत्यनुषङ्गः । तत्रेह तत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावेन गुणविधिनिराकरणमुत्तरत्र तद्व्यपदेशान्यशास्त्रसद्भावेनेति विवेकः । यथा चाज्यादिशब्दानां गुणवाक्यगतवाक्यभेदालोचनेन गुणविधित्वनिरासस्तथाग्निहोत्राघारशब्दयोरपि गुणवाक्यगततत्प्रख्यान्यशास्त्रालोचनेनेत्यनन्तरसङ्गतिः । तद्व्यपदेशस्य त्वर्थवादगतत्वाद्वैलक्षण्यं, न च यौगिकत्वसाम्यमात्रेण उद्भिदधिकरणानन्तरमेतदारब्धुं युक्तं सामानाधिकरण्यनिरपेक्षस्य यौगिकत्वस्य नामधेयासाधकत्वेनाऽकिंचित्करत्वात्तत्प्रख्यत्वपरिहारसंभवासम्भवाभ्यां च सन्देह इति सर्वमनवद्यम् । अग्निहोत्रशब्दस्य देवतालक्षणगुणविधित्वाभिधानार्थं गम्यते हीति भाष्यं चतुर्थीसमासलक्षणाभावादयुक्तमाशङ्क्याह * तत्रेति * ननु सिद्धान्ते प्रमाणान्तरावगतार्थानुवादत्वात्तेन चाग्नेर्देवतात्वावगतेस्तदनुसाराच्चतुर्थीबहुव्रीह्यङ्गीकरणं युक्तं, विधिपक्षे तु प्रमाणान्तराभावान्न लक्षणा । ननु गतसमासाङ्गीकरणं युक्तमित्याशङ्क्यान्येत्युक्तम् । षष्ठीतत्पुरुषे सम्बन्धविशेषानवधारणेन व्यवहारासिद्धेः सर्वहोमानां चान्याघारस्यास्य यदाहवनीयेत्यादावपि आरेः सप्तमीबहुव्रीह्यनर्थक्याल्लक्षणानुगतत्वाद्विशेषाच्च समासान्तरानुपपत्तेः पारिशेष्याच्चतुर्थीबहुव्रीहिरेवावसीयतइत्याशयः । न चेति भाष्ये वक्ष्यमाणं

चोद्भिन्न्यायवैषम्यं बहुव्रीह्यङ्गीकरणस्य प्रयोजनमित्याह * अन्तर्णीतेति * प्रसिद्ध्यादिहेतुत्रयं विक्षिप्योक्तं सङ्कलय्य पूर्ववद्व्याख्येयमित्याह * तएव चेति * पूर्वव्याख्यातिदेशार्थस्तत्रोपचारः। ननु गौरवभयेनेहाप्युद्भिच्चित्राादिवद्विशिष्टविध्यनाश्रयणाद्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्ययोरनेकगुणोपादानात्कर्मानुवादेन गुणमात्रविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणविशिष्टकर्मविधानावगमात् तद्विहितयोः कर्मणोः सन्निधानादग्निहोत्रशब्दो गुणविधिः प्रसज्येत तत्र च सायं होमे ऽग्नेः प्राप्तत्वावगमात्तत्प्रख्यशास्त्रान्तरसद्भावे चानर्थक्यापत्तेर्नाग्न्याख्यदेवताविधिर्युक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यामिति * तद्वर्जमित्यनेनोभयोः सन्निधानाविशेषे ऽपि प्राप्तत्वात् सायं होमवर्जनमिति दर्शितम्। उत्पत्तिशिष्टसूर्यप्रजापत्यवरुद्धे ऽपि प्रातर्होमे ताभ्यां सह समुच्चयेन विकल्पेन वाग्निर्निवेक्ष्यते यद्याग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्र वाक्ये ऽग्निहोत्रशब्देन फले विधीयमानो गुणः प्रकृताश्रयापेक्षायां सायं होमे ऽग्न्याख्यस्य गुणस्यान्यतः प्राप्तेरभिधेयतया फलान्वयायोगेनाश्रयान्तरापेक्षत्वात् प्रातर्होममाश्रयत्वेन गृह्णन्नित्यनद्गुणं सूर्यादिकं बाधित्वा निवेक्ष्यते यद्वा यज्जुहोति तत्सूर्याय च प्रजापतये चेति चशब्देनान्योन्यसापेक्षस्यैव देवताद्वयस्य क्रियान्वयप्रतीतेः प्रतिकारकं प्रत्ययव्यापाराभावादनेकगुणोपादाने ऽपि वाक्यभेदानापत्तेः सूर्यवाक्यस्यापि गुणसञ्चरितविधिशक्तत्वेन कर्मोत्पादकत्वाभावात् सूर्यप्रजापत्योरुत्पत्तिशिष्टत्वाभावेन बलीयस्त्वानुपपत्तेः सायं च प्रातश्च जुहोतीत्यस्यानुपादेयकालसम्बन्धात् प्रकरणान्तरन्यायेनाश्विनवाक्यवत् पूर्वपक्षे कर्मविधित्वावगमात्तस्य चासम्भवद्विकल्पसमुच्चयसायम्प्रातःकाललक्षणगुणद्वययोगेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इतिवत् कर्मद्वयविधायकत्वावगतेस्तद्विहिते प्रातर्होमे वाक्यान्तरविहिताभ्यां सूर्यप्रजापतिभ्यां सह तुल्यबलत्वाद्विकल्पेनाग्निहोत्रवाक्यमग्निं विधास्यतीति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण वाक्यं पूरणीयम्। भाष्यकृता तु सायं च प्रातश्च जुहोतीत्येतद्वाक्यविहितस्य कर्मद्वयस्य यदग्नये च सूर्याय चेति वाक्याभ्यां सायम्प्रातःकालविशिष्टकर्मविशेषानुवादेन देवताविधायकाभ्यां विहितेनाग्निसूर्यादिना नैराकाङ्क्ष्यात्सन्निहिते ऽपि तस्मिन् अग्निहोत्रवाक्येन गुणविधानाशक्तेर्दूरस्थेष्वप्यविहितदेवताकेषु जुहोतिचोदितेषु दर्विहोमवद्व्यापेषु गुणविधिरित्युक्तम्। तदुपपादयति * होमेति * सूर्याग्निवाक्ययोः कालदेवता-

विशिष्टकर्मविधायित्वे सायम्प्रातर्वाक्यस्य तत्र कालविधायित्वायोगादन्नत्यपूर्वपक्षे चाग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधायित्वाभावात्कालविशिष्टकर्मविधायित्वापत्तेस्तद्विहिते ऽपि कर्मणि जुहोतिचोदितत्वाद्विहोमशब्दवाच्ये देवताविधिं वक्तुं सर्वशब्दः । मन्त्रैवं सन्निहित एव सायम्प्रातर्वाक्यविहिते कर्मणि गुणविध्युपपत्तेर्दूरस्थेषु विधिर्न युक्त इत्याशङ्क्य होममात्रेत्युक्तं सूर्याग्निवाक्ययोः कालविशिष्टकर्मानुवादेन देवताविधायकतया विशेषरूपत्वात् तद्विहितदेवतावरुद्धे कर्मणि सन्निहितं ऽप्यग्निहोत्रवाक्यं होममात्रानुवादेन देवताविधायकतया सामान्यरूपत्वात् ततो दुर्बलं न शक्नोति देवतान्तरं विधातुमित्याशयः । नन्वसन्निहितस्य कर्मणो प्रत्यभिज्ञानात् कथमनुवाद इत्याशङ्क्यैकवाक्यतोपात्तजुहोतिसामर्थ्यात् प्रत्यभिज्ञानोपपत्तिरुक्ता । नन्वाघारमाघारयतीत्येतद्वाक्यविहिते कर्मणि चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याघारमाघार्य त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान् यजतीति वा वयान्तरेणाघारशब्दवाच्यस्य क्षरणार्हद्रव्यद्रव्यस्य चतुर्गृहीतस्याज्यविशेषरूपेण प्राप्तत्वात् सामान्यविधेश्चाविशेषोपसंहारेण पय.प्रभृतिद्रव्यद्रव्यान्तरप्रापकतायोगात्तत्रस्यस्याज्यान्तरसद्भावेनाघारशब्दस्य गुणविधित्वं न युक्तमित्याशङ्क्याघारश्चेति भाष्येणाघारशब्दवाच्यं द्रव्यमात्रमुपांशुयाजे विधीयतइत्युक्तं तदुपपादयितुमाह * तथेति * ननु क्षारितस्य तद्वाचकत्वं प्रयोजनापेक्षेत्याशङ्क्याह * धर्ममात्रं चेति * प्रतिपत्त्यर्थत्वं दृष्टार्थत्वात् सर्वस्य क्षारणं स्यात् इदं त्वदृष्टसंस्कारार्थत्वात् शब्दमात्रे ऽनुष्ठिते ऽपवृज्येतेत्यर्थः * तत्क्षारितेति * तस्मादित्यर्थे तदित्यव्ययम् । ननु यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादित्यभिधाय स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ता संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति भक्षस्य च प्रकरणेन यागसाधनसंस्कारतया प्रत्यभिज्ञानादभिषवयुक्तानां पूतिकाख्यानां वृक्षविशेषाणां भक्षयुक्तस्य च न्यग्रोधस्याग्रोधांश फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि प्लाक्षाणि अभिषुणुयात्तानि भक्षयेदित्यत्र न्यग्रोधाणां स्वरोधशब्दवाच्यानां स्तिभिर्नीनामौदुम्बरादिफलसाहित्यत्रयणासत्समुदायस्य भूम्ना फलचमसशब्दाभिधेयस्य यागसाधनत्वं युक्तं क्षारणस्य तु कथमित्याशङ्क्याह * लोके ऽपि चेति * क्षारणस्योपयोक्ष्यमाणसंस्कारत्वेन लोके ऽवधारणात् तद्युक्तस्य द्रव्यद्रव्यस्यापयं च विक्रमेऽपि साधनतायोगैर्युक्ता प्रयोजनापेक्षेत्याशयः । प्रयोजनापेक्षामुपसंहरति * तेनेति * ननु यदि सोमं न वि-

न्देति सोमाभावे पूतिकानां प्रतिनिधिनियमार्थेन विधिप्रतीतेस्तत्कार्यकारित्वं युक्तमाघाराख्यस्य तु द्रव्यस्य कस्य चिदभावे विध्यभावात् प्रतिनिधित्वाप्रतीतेः कथं कर्मापेक्षेत्याशङ्कानिरासाय प्रतिनिधित्वरहितदृष्टान्तान्तराभिधानं पूतिकादिवत् संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्यात्वापि कर्माङ्गत्वावसायात् विशेषानवगतेः सामान्यतस्तावदभिलापो ऽस्तीत्यर्थः । नन्वेवमपि उपांशुयाजार्थत्वापत्तिः कथमित्याशङ्क्याह * प्रकरणेति * पार्वणहोमादिनिवृत्त्यर्थः प्रधानशब्दः नन्वक्रियात्मकत्वेन द्रव्यस्य प्रकरणग्राह्यत्वात् स्ववाक्योपात्तेनैव कर्मणान्वयो युक्तो न प्रकृतेनेत्याशङ्कानिरासार्थं वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * श्रुतः संस्कारेण सम्बन्धो यस्य द्रव्यस्य तन्मुख्यैः प्रथमावगतैः स्ववाक्योपात्तैः कर्मभिरसङ्गतमपि कर्मान्वयं विना संस्कारसम्बन्धायोग्यत्वात्प्रकृतैरन्वयं यातीत्यर्थः । यद्वा यदि सोमं न विन्देत यदि सोमं विभक्षयिषेदिति च मुख्ययागसाधनसोमप्रसङ्गात् पूतीकफलचमसयोस्तत्कर्मकारित्वप्रतीतेः प्रकृतकर्मान्वयो युक्तो ऽस्य तु कथमित्याशङ्कानिराकरणार्थं मुख्यैराघारणसंस्कार्यैर्द्रव्यान्तरैर्यद्यप्यसङ्गतमित्युक्तम् । एवमाघारवाक्यस्य संस्कारविधायित्वमङ्गीकृत्य संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्योपांशुयाजे द्रव्यविनियोगपर्यवसायितोक्तेदानीं वाक्यस्यैवोपांशुयाजे द्रव्यविनियोजकत्वमाह ※ अथ वेति ※ नन्वाघारणलक्षणधात्वर्थभेदाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदप्रतीतेः कथमुपांशुयाजभावनानुवाद इत्याशङ्क्याघारद्रव्यसाङ्कत्वादेवेत्युक्तम्। आघारणक्रियायोगप्रवृत्ताघारशब्दवाच्येन यत् साध्यते तदाघारणमेव भवतीत्येवं प्राप्तो धात्वर्थः प्रत्ययानुग्रहायानूद्यमानो न भावनां भिनत्तीत्याशयः । नन्वत्र शुद्धभावनावाचिकरोत्यश्रवणात् शुद्धस्य चाख्यातस्याप्रयोज्यत्वात् धातुविशिष्टेन प्रत्ययेन धात्वर्थावच्छिन्नभावनानुवादपूर्वकद्रव्यविधानापत्तेः प्रागेव धात्वर्थप्राप्तिर्वाच्येत्याशङ्कानिरासायान्यथाप्राप्तिमाह * ध्रौवप्राप्तेति ※ तावग्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नौ उपांशु २९६।१
पौर्णमास्यां यजन्नित्यस्य कालविध्यर्थत्वेनाज्यविध्यर्थत्वासम्भवात्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमित्याज्यप्रापकमुक्तम् एवं तर्ह्यविलीनाज्यस्य होमाद्यसत्त्वेव व्यावृत्तेराघारशब्दस्याज्यविशेषणत्वायोगात् आनर्थक्यं स्यादित्याशङ्का ※ क्षरणेत्युक्तम् ※ क्षरणात्मकत्वसिद्ध्यर्थं प्रागाज्यप्राप्त्यभ्युपगमे प्यानर्थक्यपरिहारायाज्येन सह विकल्पमानं द्रवद्रव्यमात्रं विधीय-

---

१ दधोवादिति २ पु० पा० ।

तद्दृत्याशयः । ननु नामधेयत्वेनैवानर्थक्यपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * क्षरणात्मकत्वविशेषस्य धात्वर्थपर्यालोचनयैव सिद्धेर्नामानर्थक्यमित्यर्थः । आघारणस्य च तस्याघारमाघारयतीति क्ताश्रुत्या प्रयाजार्थजौहवचतुर्गृहीताज्यसंस्कारार्थत्वावधारणात् संस्काराणां च संस्कार्यनिष्ठत्वात्तद्विशेषेणैव विशेषसिद्धेर्नामानर्थक्यमित्याह * न चेति * आघारशब्दे गुणविध्यर्थे ऽपि मत्वर्थलक्षणा नास्तीत्यभिधानार्थमाघार इति भाष्यं गुणविधित्वेनाभिमतस्याघारशब्दस्य द्वितीयान्तत्वाद् गुणत्वाभिधानाशक्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * श्रुत्यैवेति * विधित्सितगुणप्रख्यमन्यच्छास्त्रं यस्मिंस्तदपि नामधेयमिति पूर्वसूत्रगतयस्मिच्छब्दानुषङ्गेण च सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह * अत्रेति * पूर्वसूत्रनिर्दिष्टगुणपरामर्शार्थत्वेन तच्छब्दं व्याख्यातुं विधित्सितं गुणंत्युक्तम् अनेन च स विधित्सितो गुणः प्रख्याप्यते प्राप्यते ऽनेनेति विग्रहो दर्शितः । अग्निप्रजापत्योर्द्वयोः शास्त्रान्तरप्राप्तयोरग्नेः पुनर्वचनं प्रजापतिपरिसंख्यार्थमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षश्रुतपरिसंख्यायां त्रिदोषत्वापत्तेः परिसंख्येयस्य च विध्यानर्थक्यापत्तेरयुक्ता परिसंख्येत्यभिधानार्थं प्रजापतिनिवृत्त्यर्थमित्यादिभाष्यं व्यर्थत्वोक्त्या व्याख्यातं भवति इह च सो ऽन्यतः प्राप्तो यदग्नये चेति टुप्टीकायामुक्तत्वादिहापि देवताव्यवस्थापरे वाक्ये वाक्यान्तरतः प्राप्तः कालो ऽनूद्यतइत्याघाराग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् भाष्यकृद्वार्त्तिककृतो ऽपि यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्येतदेव तदप्रख्यशास्त्रान्तरमभिमतं लक्ष्यते भिन्नपदोपात्तस्यापि देवताद्वयस्य चशब्दात् परस्परसापेक्षस्याख्यातान्वयप्रतीतेः । प्रत्येकं विधिव्यापाराभावात् वाक्यभेदानापत्तिश्चादीनां हि निपातोपसर्गाणां पृथक्पदत्वे ऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येणार्थप्रतिपादकत्वाभावात्पदान्तरार्थातिशयद्योतनार्थत्वावधारणात् तत्समभिव्याहृतस्य नामपदस्याख्यातपदस्य वा तन्निरपेक्षेण स्वार्थासमाप्तत्वात् पदान्तरान्वयानुपपत्तेश्चशब्दोपहितयोरेवाग्निप्रजापतिशब्दयोराख्यातान्वयादितरेतरनिरपेक्षयोः प्रत्येकं विधिव्यापारो युज्यते अत एव गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति चशब्दसमुच्चितानां[2] दक्षिणात्वाद्विकृतौ धेनुर्दक्षिणेति श्रुतायाः धेन्वाः प्राकृतकृत्स्नदक्षिणाविकारत्वं द-

१ तत्पूर्वसूत्रगतनामधेयपदानुषङ्गेणेति २ पु० पा० ।
२ चशब्दयोगेन समुच्चितानामिति २ पु० पा० ।

शमे वक्ष्यते तत्र ह्यथैष भूर्वैश्वदेवस्त्रिवृद्दे सर्वस्तस्य विश्ववत्यः स्तो-
त्रीया धेनुर्दक्षिणेत्युदाहृत्य किं धेनुर्गवां निवर्त्तिकोत कृत्स्नाया द-
क्षिणाया इति सन्दिग्धे यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमि-
त्यनेन न्यायेन दक्षिणासम्बन्धे प्रथमं गवादीनामुपादानेनोद्देश्यत्वाव-
गमात् उद्देश्यगतस्य चशब्दोक्तस्यापि साहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्र-
त्येकं दक्षिणात्वावगतेर्गोत्वैकार्थसमवेतदोग्ध्रीत्ववाचिना धेनुशब्दे-
न गवामेव दोग्ध्रीणां निवृत्तिप्रतीतेरेकवचनेन च द्वादशशतसंख्या-
निवृत्तिप्रतीतेर्यथा सौर्यं चरुं निर्वपेदिति निर्वापलक्षणगुणशब्दे नै-
मित्तिको विध्यन्तो नियम्यते तथा धेनुशब्देन गोमात्रनिवृत्तेर्नाश्वादि-
निवृत्तिरिति तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात् सामा-
न्यात्तद्विकारः स्यात् यथेष्टिर्गुणशब्देनेति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा सर्वस्य
वा क्रतुसंयोगादेककत्वाद्दक्षिणार्थस्य गुणानां चार्थैकत्वादर्थे विकृतौ
श्रुतिभूतं स्यात्तत्समवायो हि कर्मभिरिति सूत्रेण सिद्धान्तितं तस्या-
र्थः सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य धेनुर्विकारो बाधिका कुतः तस्य विश्व-
चत्यः स्तोत्रीया इति तच्छब्दानुषङ्गेण तस्य भूनाम्नः क्रतोर्धेनुर्दक्षि-
णेति कृत्स्नक्रतुसंयोगाद्विकृतौ भूनाम्नि क्रतौ प्राकृतेऽर्थे दक्षिणा-
त्मके कार्ये श्रुतितो भूतं प्रत्यक्षश्रुत्या प्राप्तं धेनुद्रव्यमानुमानिकं स-
र्वदक्षिणाबाधकं स्यात् । ननु ज्योतिष्टोमे बहुद्रव्यानतानामृत्विजां
कर्मसम्बन्धावगतेस्तद्विकृतौ भुव्यप्येकद्रव्यानतानां कर्मसम्बन्धो न
युक्त इत्याशङ्क्य * तत्समवायो हीत्युक्तम् * तथा दक्षिणया ऋ-
त्विजां कर्मसम्बन्धावधारणात् एकेनापि द्रव्येण दक्षिणात्वेन धुते-
नानतानां कर्मसमवायो युक्त इत्यर्थः । ननु गवादिद्रव्यजन्याना-
मानतीनां भेदान्न गोजन्यानत्यर्थं विहितया धेन्वाश्वादिनिवृत्तियु-
क्तेत्याशङ्क्यैकत्वाद्दक्षिणार्थस्येत्युक्तम् । ऋत्विगानत्युपायापेक्षायामृ-
त्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यानतिसाधनवाचिदक्षिणाशब्दस्य ददात्य-
न्वयाद्दक्षिणायाश्चोपादेयत्वेन विवक्षितैकसंख्यत्वात् तदर्थस्य प्रयो-
जनस्यानन्यस्याप्येकत्वमित्यर्थः । ननु दक्षिणां ददातीत्येकवच-
नश्रवणेऽपि गौश्चाश्वश्चेत्यादिवाक्ये दक्षिणासमुच्चयप्रतीतेस्तत्प्र-
योजनानतिभेदोऽवसीयत इत्याशङ्क्य गुणानां चार्थैकत्वादित्युक्तं
चशब्देनेतरेतरसहितानामेव गवादीनां दक्षिणात्वप्रतीतेस्तस्य द्वादश-
शत दक्षिणेत्येकवचनाच्च समुच्चितानामेव दक्षिणात्वमित्यर्थः । गवा-
दीनामुद्देश्यत्वात् साहित्याविवक्षायाङ्गानिराम्नायोपादेयत्वमापना-
र्थं गुणशब्देनाभिधानं दक्षिणात्वं च गवादीनां प्रत्युद्देश्यमिति ज्ञाप-
यितुमर्थशब्देनोक्तं ततश्च यथैव गौर्दक्षिणेति न प्रत्येकं दक्षिणाशब्दः

सम्बध्यते यथाग्नयेऽप्यग्नये जुहोति प्रजापतये जुहोतीति प्रत्येकमाख्यातसम्बन्धाभावाच्च वाक्यभेदापत्तिः। न चैतावताग्नीषोमादिवत्समुच्चितयोर्देवतात्वापत्तिः पृथक्चतुर्थीनिर्देशेनेतरेतरनिरपेक्षयोरेव देवतात्वप्रतीतेः पदान्तरसम्बन्धे हि चशब्दात्साहित्यं प्रतीयते न विभक्तिसम्बन्धे तत्सम्बन्धात् यागपरिपूर्णस्य पदान्तरेण चशब्देनान्वयानुपपत्तेः । तस्माद्देवतयोरत्र चशब्दात्साहित्यमवगम्यते न सहितयोर्देवतात्वं न चाग्निसूर्यवाक्याभ्यां देवताविधौ तत्प्रकाशनसमर्थयोर्मन्त्रयोर्लिङ्गादेव प्राप्तेरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति मन्त्रविध्योस्तदर्थशास्त्रसद्भावेनानर्थक्यं शङ्कनीयम् अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति च मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिपर्युदस्तयोः केवललिङ्गयोः प्रतिप्रसवार्थं विधानार्थवत्त्वोपपत्तेश्चतुर्थीतश्च मन्त्रवर्णदौर्बल्यात् प्रजापतेरपि च यज्ञसाधनत्वधर्मयोगात् अङ्गतेर्वा गत्यर्थादग्निशब्दव्युत्पत्तेर्हिरण्यगर्भत्वसंस्तवसामान्याद्वाग्निशब्देनैन्द्रीवद्गौणयावृत्त्याभिधानोपपत्तेर्न चतुर्थीसद्भावे देवताप्रापकत्वं युक्तं मिश्रलिङ्गमन्त्रपक्षे च द्विदेवत्यहोमापत्तेः केवलस्याग्नेर्देवतात्वाभावान्नित्यवदनुवादो न युक्तः। प्रजापतिमात्रविधेश्चैकेनैव वाक्येन सिद्धेरन्यतरवाक्यानर्थक्यं व्यवस्थानपेक्षणाच्च सायम्प्रातःशब्दावनर्थकौ स्याताम् तस्मादाघाराग्निहोत्राधिकरणे मान्त्रवर्णिकदेवताभिधानं परमतेनेति द्रष्टव्यम् । ततश्च ब्राह्मणेनाग्निसूर्ययोः शुद्धयोर्देवतात्वविधानाच्छुद्धावेवाग्निसूर्यौ द्रव्यत्यागवेलायामुद्देष्टव्यौ न मन्त्रवर्णानुसारेण ज्योतिर्गुणविशिष्टाविति यदग्नये चेति शास्त्रान्तरेण सायं होमेऽग्निविधानाच्चतुर्गृहीतं वा इत्यनेनाघाराख्ये कर्मणि द्रव्यविधानाच्चाग्निहोत्राघारशब्दयोर्विधानार्थत्वं युक्तमित्यभिधानार्थं यदग्नये चेत्यादिभाष्यं दर्विहोमोपांशुयाजयोर्गुणविधिः पूर्वपक्षोक्तस्य कर्मान्तरगमनेन गुणविधिना वैयर्थ्यापादनादयुक्तमित्याशङ्कते * अपि वेति * पूर्वपक्षिणा उक्तमपि सायंहोमे देवताविधिमाघारे च द्रव्यविधिमापाद्यैतदुक्तमित्येवं भाष्यं समाधातुमग्निहोत्रशब्दस्य तावत् परमार्थतो विधानार्थत्वैव नास्तीत्याह * उच्यत इति * यद्यग्निहोत्रशब्दो प्राप्तार्थत्वात् विधेयसमर्पकः स्यात् ततोऽस्य विधेयगुणाश्रयभूतकर्मापेक्षिणः प्रकृते प्रातर्होमे दूरस्थेऽपि वा दर्विहोमे निवेशः स्याद्विशिष्टविधौ गौरवा-

१ यागपरिपूर्णस्य पदस्येति २ पु० पा० ।

पत्ते । कर्मानुवादेन गुणविधानस्य युक्तत्वात् यदग्नये चेति रत्नन्ये-
न शास्त्रेणाग्नेर्होत्रेण हूयमानेन हविषा सम्बन्धे कृते प्रवर्त्तमान-
नत्वेन प्राप्तार्थत्वादग्निहोत्रपदे ऽनुवादलक्षण स्पष्टमित्यर्थ । न केवल
प्राप्तार्थविधानात् गुणविध्यसम्भव किं त्वनुवाद्यकर्माभावादपीत्याह
* अनूद्येति * ततश्च प्रकृतकर्मानुवादेन गुणविधावुत्पत्तिशिष्टसूर्या-
धरोधेन प्रातर्होमे गुणविध्ययोगात् साय होम गुणविध्यापत्तस्तत्र
चाग्ने शास्त्रान्तरेण प्राप्ते सिद्धा तत्परत्यतेत्याह * प्रकृतमिति *
ननु तत्परत्यतापरिहारायैवाप्रकृतौ विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
अन्यनेति * प्रत्यभिज्ञायमानविषयत्व नानुवादाना प्रकृतपरिग्रहस्य
न्याय्यत्वादित्यर्थ । न केवल तत्परत्यत्वात् प्रत्यभिज्ञायमानदोषाभ्या
प्रकृता ऽप्रकृतानुवाद्यकर्मालाभ किं त्वप्राप्तत्वादपीत्याह * नेति *
गुणविधित्वाभावे तर्ह्यग्निहोत्रवाक्यस्य का गतिरित्याशङ्क्याह *
तस्मादिति * ननु यदग्नये चेत्यादीनां ऋजुमाघारयतीत्यवमादी- २९७।१
नां गुणसङ्क्रान्तिशक्तित्वात् कर्मविधायित्वासम्भवे ऽपि साय च प्रा-
तश्च जुहोतीत्यस्यानुपादेयकालसम्बन्धादग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम
इत्यस्य चानुपादेयफलसम्बन्धाद्यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोतीत्यस्य
चानुपादेयनिमित्तसम्बन्धादूर्ध्वमाघारयतीत्यस्य चानुपादेयदेशस-
म्बन्धात् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मविधायित्वात् तद्विहितयो कर्म-
णोरग्निहोत्राघारशब्दौ गुणविधी भविष्यतइत्याशङ्क्याह * साय-
मिति * सिद्धान्ते तावदग्निहोत्राघारवाक्यविहितयो कर्मणो प्र-
त्यभिज्ञानात् प्रकरणान्तरन्यायाभावात्पूर्वपक्षे ऽपि विशिष्टविधे
क्व चिदनभ्युपगमात् केवलस्य गुणस्य कर्मणो वा विधेयत्वापत्तेर्न
प्रकरणान्तरन्याय सम्भवतीत्याशय । ननु भिन्न जुहोतीत्यादिष्व-
विहितदेवताकेषु दूरस्थेषु दार्विहोमेषु कर्मप्रत्यभिज्ञाभावेनानुपादेय-
निमित्तादिसम्बन्धेन च प्रकरणान्तरन्यायात् कर्मविधिप्रतीतेस्तत्र
देवताविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * दूरस्थेति * तेषामसम्बन्ध
व्यवायेनानुद्दिश्यत्वान्नानुवाद सम्भवतीत्यर्थ । कुण्डपायिनामिद
कौण्डपायिन कुण्डपायिनामयनाख्य सत्र तत्सम्बन्धिनो होमस्य
मासमग्निहोत्र जुहोतीति विहितस्य असम्बद्धव्यवायेनानुद्दिश्यत्वा-
यदग्नये चत्यादिदेवताविधौ दध्ना जुहोतीत्यादिद्रव्यविधौ चानु-
वादो यथा न युक्त इत्यातिदेशिककर्मसम्बन्धाङ्गीकरणेन दृष्टान्त-
सिद्धि । यदाहवनीये जुहोतीत्यादौ द्रव्यदेवतयोपदेशातो ऽतिदे

१ प्राप्तार्थेनादिन पु० पा० ।
२ [illegible] पु० पा० ।

ज्ञातो वा लाभासम्भवेनारूपत्वात्कर्मणो विध्यनुपपत्तेरगत्या दूरस्थानुवादाश्रयणमित्याशयः । एवं कर्मानुवादेन गुणविधित्वे ऽग्निहोत्रवाक्यस्य पूर्वपक्षयुक्ते निरस्ते यदि कश्चिद् गुणविशिष्टकर्मविधिमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठेत तं प्रति अन्यतो विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा प्राप्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवाश्रयणमयुक्तम् । यदग्नये चेति शाखान्तरेण चोभयथाऽपिसिद्धगुणविधित्वेनेह विधित्सितस्य प्राप्तत्वात् अर्थे विशिष्टविधानमित्युत्तरद्वयं वाच्यमित्याह * विधीयतामिति * विकल्प्यते ऽन्यथा पूर्वपक्षो रच्यतइत्यर्थः देवताधिकरणे देवताप्राधान्यस्य निषेध्यमानरूपतया होत्रशब्दाभिधेयस्य हूयमानस्याग्न्यर्थत्वाभावात् प्रकृतिविकारभावायोगाच्च चतुर्थीतदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैरिति चतुर्थीसमासलक्षणाभावात् व्यधिकरणबहुव्रीहेश्च नियतविषयत्वाच्च चतुर्थीबहुव्रीहिर्युक्त इत्याह * नेति * समासान्तरं तर्हि भवत्वित्याशङ्क्याह * न चेति * ननु शेषलक्षणाया अपि षष्ठ्याः सम्प्रदानसम्प्रदेयलक्षणसम्बन्धविशेषनिष्ठत्वसम्भवाद्देवतायाश्च सम्प्रदानशब्दवाच्यं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रहीतृत्वसमुदायैकदेशेन त्याज्यद्रव्योद्देश्यत्वेन प्रतिग्रहीतृत्वांशाभावे ऽपि समुदायलक्षणया सम्प्रदानत्वोपपत्तेः षष्ठीतत्पुरुषेण देवताविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * य इति * विधौ लक्षणानुपपत्तेरिति भावः । षष्ठीसमासाश्रयणे ऽपि व्यधिकरणबहुव्रीहेरसामञ्जस्यात्तत्पुरुषो ऽभ्युपगन्तव्य इति तत्पुरुषादित्यनेनोक्तं यस्मिन्नग्नये होत्रं होमे तद्धोमात्मकं कर्माग्निहोत्रशब्दवाच्यं भवतीति भाष्येण सिद्धान्ते ऽपि चतुर्थीबहुव्रीहिराश्रितः स कथं समञ्जसः स्यादित्याशङ्क्याह * अनुवाद इति * नामधेयत्वे ऽनुवादत्वात्तस्य च प्रमाणान्तरपारतन्त्र्यादन्यतः सिद्धे देवतात्वलक्षणसम्बन्धविशेषे तल्लक्षणार्था सम्बन्धमात्रवाचिन्यपि षष्ठी हूयतइति च कर्मणि जुहोतेर्धातोर्हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्नित्यौणादिके त्रन् प्रत्यये कृते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति च गुणे कृते होत्रशब्दव्युत्पत्तेरग्निहोत्रशब्दस्य बहुव्रीहिं विना जुहोतिसामानाधिकरण्यायोगाद्व्यधिकरणे बहुव्रीहिः कण्ठेकालवत्कथ्यतइत्यर्थः । यथा ऽश्वार्थो घास इति प्रमाणान्तरसिद्धतादर्थ्यविवक्षायामपि प्रकृतिविकारभावाभावेन तदर्थसमासायोगात् तादर्थ्यलक्षणार्थः षष्ठीतत्पुरुषः कथ्यतइति दृष्टान्तार्थः । ननु यद्यपि गौरवापत्तेस्तत्प्रख्यशास्त्रान्तरसद्भावाच्च विधिर्न युक्तः । नापि च सायं होमे गुणविधिः दूरस्थस्यानुवादाभावाच्च न दर्विहोमे गुणविधिः तथापि प्रकृते प्रातर्होमे देवताविधिर्भविष्य-

तीत्याशङ्क्याह * विधातव्यश्चेति * बहुव्रीह्यर्थस्य होमस्य प्राप्तत्वाल्लोहितोष्णीषादिवत्तद्विशेषणभूतयोर्द्रव्यदेवतयोर्होत्राग्निपदार्थयोः सम्बन्धो जुहोतिपरेण प्रत्ययेन विधातव्यः स्यादित्यर्थः । समासानुपपत्त्यादिदोषसमुच्चयार्थश्चशब्द । ननु प्रातर्होमे ऽग्नेरविधाने निमित्ताभावाद्याग्निहोत्रनामधेयानुवादः सम्भवेदित्याशङ्क्याह * एकदेशे ऽपि चेति * अग्निहोत्रवाक्योत्पादितस्य कर्मणः सायं च प्रातश्च जुहोतीति वाक्यान्तरवशात्सायम्प्रातरावृत्तावपि ज्योतिष्टोमवत्स्वरूपभेदाभावात् तदेकदेशे साय होमे ऽग्निदेवत्यत्वज्ञानान्नाग्निहोत्रे नामधेयानुवादो ऽपगच्छतीत्यर्थः । एतच्चाहवनीये होमो नापरयोरिति गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोर्होमानिषेधाद् बह्वृचब्राह्मणे सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयः सप्तशतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतयः तावत्यो ऽग्नेर्यजुष्मत्य इष्टकाः संवत्सरेणाहास्याग्निना चित्येनेष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्याहवनीयाहुतिसंख्ययैवाग्निहोत्रस्य स्तुतत्वात् प्रातर्होमे चाहवनीये ऽग्निदेवत्यहोमाभावात्तत्पक्षाश्रयणेनोक्तं द्वे आहवनीये जुहोति चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो ऽन्वाहार्यपचन इति तु दशाहुतिपक्षे । द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे आन्वाहार्यपचनइति षडाहुतिपक्षे वा प्रातर्होमे ऽपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोरग्नये गृहपतये स्वाहा ऽग्नये सर्वेशायतये स्वाहेत्यादिमान्त्रवर्णिकाग्निदेवत्यहोमसद्भावादग्निहोत्रशब्दप्रवृत्तिः सुतरां युज्यते यथा च परपदार्थसम्बन्धविधानादिक्लेशापत्तेर्नाग्निहोत्रशब्दस्य प्रकृते ऽपि प्रातर्होमे गुणविधित्वं युक्तं तथाघारशब्दस्यापि क्षरणसमर्थद्रव्यमात्रवाचित्वं कल्पयित्वा तस्यान्यत्र विनियुक्तस्यापि द्वितीयामात्रेण संस्कार्यत्वं कल्पयित्वा तदन्यथानुपपत्त्योपांशुयाजाङ्गत्वकल्पनायामाघारयति परेण वा प्रत्ययेनोपांशुयाजभावनामनूद्याघाराख्यद्रव्यविधिकल्पने ध्रौवाज्यप्राप्तापादितक्षरणात्मकत्वोपांशुयाजभावनानुवादेन वा द्रव्यविधिकल्पनेति क्लेशापत्तेर्नाघारशब्दस्योपांशुयाजाख्येन कर्मणा सह तदङ्गभूतार्थाभिधानेनान्वयो युक्त इत्याह * आघारस्येति * ततश्चोपांशुयाजे द्रव्यविध्यसम्भवात् आघारयतीत्याख्यातविहिते कर्मण्याघारशब्दस्य द्रव्यविधित्वापत्तेस्तत्र च चतुर्गृहीतवाक्येनैव द्रवद्रव्याज्यप्राप्तेः । प्रयाजाज्यसंस्कारार्थं चाघारे द्रव्यान्तरानपेक्षणात्पयःप्रभृति द्रवद्रव्यमात्रविधानानुपपत्तेः तत्प्रयाजाज्यसंस्कारार्थत्वे वाक्यान्तरप्रसङ्गावात्रापरिहार्य इत्याशयः । नन्वस्य संस्कारकर्मत्वे सति यद्वाप्यकृतोच्यत इत्यादिना धारणक्रियया प्रयाजद्रव्यस्यैकदेश-

क्षरणात्मकातिशयावगतेः क्षारितैकदेशस्य च प्रयाजयागसाधनत्वेन संस्कारानर्थक्याभावात् संस्कारकर्मत्वं त्वया ऽप्येष्टव्यं संस्कारस्य च संस्कार्यनिष्ठत्वेन तद्विशेषादेव विशेषसिद्धेर्नाम्ना प्रयोजनमित्याशङ्क्योच्यते एतदेवाघारस्य प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदयुक्तम् । प्रयाजाङ्गरूपत्वेन प्रधानत्वायोगात् अयागरूपस्यापि स्तोत्रशस्त्रादेः प्रधानकर्मत्वदर्शनात् द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वापादनमनर्थकं क्षारणात्मकत्वेन च प्रक्षेपाधिक्यात् प्रस्तरप्रहरणवद्धोमत्वापत्तेर्यजतेर्नामधेयामित्येतदप्ययुक्तमित्याशङ्कात्रयनिरासं सूचयन् सर्वत्र धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयादाघारमग्निहोत्रमिति द्वितीयान्तरस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तन्नामत्वमयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यति * सामानाधिकरण्यं चेति * कर्तृव्यापारव्याप्यत्वं विना करणत्वायोगात् तदाक्षिप्तकर्तृव्यापारव्याप्यत्वेनानीप्सितकर्मत्वरूपसाध्यांशविवक्षया सामानाधिकरण्य युक्तमित्यर्थः । नन्वेव सति तृतीयान्तस्याप्युद्भिदादिपदस्य गुणविधित्वे ऽर्थाक्षिप्तसाध्यांशविवक्षया वैयधिकरण्येनान्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणापत्तिरित्याशङ्क्येहेत्युक्तम् । इह नामधेयत्वपक्षे साध्यांशविवक्षा गुणविवक्षा गुणविधौ त्वपूर्वसाधनांशे गुणं विधातुं करणत्वांशस्यैव विवक्षेत्याशयः । साध्यशब्देन च भाष्यगतः प्रधानशब्दः साध्यांशविवक्षार्थ इति सूचितं कस्य प्रधानभूतस्य साध्यभूतस्य द्वितीयान्तमेतन्नामधेयं स्यादित्यर्थः । संस्कार्यनिष्ठस्य संस्कारस्य साध्यत्वानिरूपणात्साध्यत्वविवक्षायां संस्कार्यान्वयस्यावश्यापेक्षणीयत्वात्तत एव विशेषसिद्धेर्नामानर्थकमित्याशङ्कानिरासार्थमाघारणस्वरूपस्य संस्कारत्वे ऽपि द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वसिद्धेः तस्य च प्रधानकर्मत्वात् स्विष्टकृदादिवच्च संस्कारकर्मत्वे ऽपि प्रधानकर्मत्वाविरोधात्कर्मशब्देन (धर्ममात्रेयभ्यस्तद्गृह्णाप्रेऽकर्म स्यात् इतिवत्) प्रधानकर्मत्वमुक्तं प्रक्षेपाधिक्याच्च सत्यपि होमत्वे प्रधानकर्मत्वमात्रेण नामधेयार्हत्वासिद्धेस्तस्य चेह द्रव्यदेवतान्वयलभ्ययागत्वाधीनमिद्धित्वात् प्रधानकर्मत्वमात्रविवक्षया भाष्ये यजतिशब्दो न होमत्वनिवृत्त्यर्थं इति कर्मण इति सामान्यशब्देन सूचितं यज्जुह्वां चतुर्गृह्णाति प्रयाजार्थेनोत्पन्नस्य चतुर्गृहीतस्याप्यन्यत्र विनियोगात् तस्याघारमाघार्येति तस्य प्रयाजार्थं चतुर्गृहीतस्यैकदेशं क्षारयित्वा इतः क्षारितैकदेशाच्चतुर्गृहीतात्त्रिःप्रयाजान् यजतीत्याघारणस्य प्रयाजाज्यसंस्कारार्थत्वप्रतीतेः स्वरूपेण

१ गुणविवक्षेति १ पु० पा० ।

२ चच पा० १ पु० ना० पर स्त्रीतास्थाने धर्ममात्रे तु कर्म स्यादितिवदिति पा० ।

च प्रधानकर्मत्वसम्भवे यागरूपत्वापादनानर्थक्यापत्तेर्न संस्कारकर्मत्वनिरपेक्षं प्रधानकर्मत्वं भाष्यकृतोक्तमिति भ्रमितव्यं ततश्चाघारहोमानन्तरं चतुर्गृहीतस्य नाशदोषापहारेष्वन्यत्प्रयाजार्थं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा घारणेन संस्कृत्य प्रयाजा यष्टव्या इति । ननु यद्यप्याघारशब्देनोपांशुयाजे स्ववाक्यविहिते चाघारकर्मणि द्रव्यं न विधीयते तथा ऽप्याज्यपयःप्रभृतिद्रव्यं साक्षाद्योपांशुयाजादिषु विहितमाघारशब्देनानूद्य क्षारणसंस्कारविधिरयं भविष्यतीत्याशङ्कां निराकर्त्तुमाह * विस्पष्टमिति * आघारशब्देनान्यत्र द्रव्यस्याविधानेनान्यत्र विहितद्रव्यप्रत्यभिज्ञाभावाच्च कर्मान्तरविहितद्रव्यानुवादो ऽत्र सम्भवतीत्याशय ॥

॥ अथ श्येनादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

अथैष शब्दसमभिव्याहारात्साहश्येनाथैष ज्योतिरित्यादीन्यपि इहोदाहरणमिति कस्य चिच्छङ्कास्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह * अथैष इति * नन्वेवं सति तेषां गुणविधित्वं निरस्तं न स्यादित्याशङ्क्य गुणविधित्वशङ्कैव तेषु नास्तीत्याह * तेषामिति * कर्मनामत्वे तस्य कारकविभक्त्या विनापि विधिमात्रेण विनियोगोपपत्तेरज्ञातस्वरूपज्ञापनार्थं प्रातिपदिकार्थप्रधानप्रथमाविभक्तिनिर्देशो युक्तः गुणस्य तु लोकसिद्धस्य स्वरूपज्ञापनानपेक्षणात् कारकविभक्त्या च विना विनियोगायोगात् तदभावे गुणविधित्वाशङ्का न युक्तेत्याशयः । नन्वेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति वाक्यान्तरेण तेषामपि तृतीयानिर्देशाद् गुणविधित्वाशङ्कास्तीत्याशङ्क्याह * ते ऽपि चेति * तद्व्यपदेशरहितानामेतदधिकरणविचार्यत्वायोगे ऽप्युद्भिदधिकरणादिषु यथासम्भवं विचारो भविष्यतीत्याशयः । ननु प्रथमानिर्देशेनावधारितकर्मनामत्वानां न वाक्यान्तरस्थेन तृतीयानिर्देशेन निवृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कापरितोषात्पक्षान्तरमाह * अथ चेति * एते ऽपि प्रथमानिर्दिष्टा अपि ज्योतिरादिशब्दा यथासम्भवमुद्भिदाद्यधिकरणोपूदाहरणमित्यर्थः । प्रसिद्ध्यादिभिरिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तृतीयान्तत्वेनोद्भिदादिशब्दवत् श्येनादिशब्दानामपि कर- २९८।१
णवाचित्वप्रसिद्धेर्द्रव्यस्यैव करणत्वोपपत्तेः श्येनादिशब्दानां द्रव्य-

* यद्येष कर्मान्तरदेव विधत्तीतिरिताव तृतीयानिर्देशाभावात् गुणविधित्वशङ्कैव नास्तीत्युच्यते तर्हि सिद्धान्ते ऽपि तृतीयाया अभावादेव यागत्वं नामधेयत्वेन करणत्वानुवादश्येनादिशब्दस्य यागार्थत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य परिहर्तुमाह कर्मनामत्वादिति ।

धाचितेत्युक्ते ननूद्भिदादिसिद्धान्तन्यायेन तृतीयान्ततयैव सामानाधिकरण्यात् कर्मनामत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * निरूढार्थत्वेनैषां न सामानाधिकरण्यं निर्णायकमितिभावः । ननु यथा वै श्येन इत्यादर्थवादावगतो मत्वर्थे कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्त भविष्यतीत्याशङ्क्याह * मत्वर्थोपादानेन चेति * श्रुतिवृत्त्यपेक्षया विप्रकृष्टापि लक्षणा वाच्येन स्वसम्बन्ध्युपस्थापनात् सन्निकृष्टा गौणता तु वाच्यलक्षितेन वाच्यसम्बन्धिनो ऽर्थस्योपस्थापनात् अत्यन्तविप्रकृष्टा मत्वर्थोपादानेन कर्मणि प्रवृत्तौ गौणता स्यात् सा चात्यन्तविप्रकृष्टेति योज्यम्। ननु श्येनादेर्यागसम्बन्धानवगमात् कथं लक्षकतेत्याशङ्क्याह * साधनं हीति * उद्भिदादीनामिवेति दृष्टान्तोपादानेन तद्वदेव ज्योतिष्टोमे गुणविधानस्य सूचितत्वात् तदुद्देशेन विधीयमानस्य श्येनादेस्तत्साधनत्वप्रतीतिः । स्वसाध्यलक्षकत्व मुक्तमिति भावः । नन्वेवं सति वैदिकत्वेन श्येनादिशब्दानामपि निरूढलक्षणापक्षे गुणवचनत्वान्मतुप्लोपो ऽव्याख्यातव्यः स्यादित्याशङ्क्याह * विनैवेति * मतुप्लोपः स्मर्यतइति सिद्धान्ते दर्शनात् स्मर्यमाणेनेति शेषः कल्पनीय । गुणवचनेषु शब्दस्वभावनिबन्धनत्वात् लक्षणया गुणशब्दस्य गुणिनि वृत्तिप्रतीतेर्वाचकत्वशङ्कायां तन्निरासार्थं मतुल्लोपाव्याख्यानं श्येनादिशब्दानां तु पदान्तरसामानाधिकरण्यनिबन्धनत्वात् मतुल्लोपानन्वाख्याने ऽपि वाचकत्वशङ्काभावात् तन्निरासार्थमन्वाख्यानमनर्थकमित्याशय. । मत्वर्थलक्षणायां च श्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयित्वेनात्यागाद्यत्यर्थस्य प्रतीतिमात्रौपाधिकत्वेन वाक्यार्थान्वयाभावात् त्यागापत्तेर्मत्वर्थलक्षणैव ज्यायसीत्याह*किं चेति* मत्वर्थस्य वैशिष्ट्यस्य यजन्यपमात्रात्सिद्धेः श्येनप्रातिपदिकस्य तात्पर्याभावेन श्रुत्यर्थप्राधान्यविघातात् स्वार्थपरश्येनौपयिकत्वेन वा पाताख्यानान्वयासम्भवे ऽपि यजिसामानाधिकरण्योत्तरकाले तदन्यथानुपपत्त्या लक्षणेति सामानाधिकरण्यरूपैकवाक्यत्वशादित्युक्त गौणत्वे तु श्रुत्यर्थस्य वाक्यार्थानन्वयात् श्येनप्रातिपदिकस्य तात्पर्यानुपपत्तेर्मत्वर्थे पत्र सादृश्ये तात्पर्यकल्पनां विनाख्यातान्वयायोगात् मत्वर्थाकल्पनापुर सराख्यातान्वयसिद्ध्यर्थं पदवेलायामेवासौ श्रुत्यर्थनात्पर्यत्यागेन लक्षणीय इति श्रुत्यर्थबाधापत्तेर्मत्वर्थाद् दुर्बल इत्यर्थ । श्लोकं व्याचष्टे * गुणविधिपक्षे हीति * तेन श्येनादिनेति भाष्येण सौत्रं तच्छब्दं यस्मिन् गुणोपदेश इत्ये-

१ स्वार्थपरत्वे वाक्यावाक्यभेदप्रसङ्गस्वभव इत्येव १ पु० पा० ।

तत्सूत्रनिर्दिष्टविधित्सितगुणपरामर्शिनमङ्गीकृत्य विशब्दं च भेदवाचिनमङ्गीकृत्य तेन विधित्सितेन च श्येनादिरूपेण गुणेन भिन्नार्थतया व्यपदेशः सङ्कीर्तनं यस्य श्येनादिपदस्य तदपि नामधेयमिति नामधेयपदानुवृत्त्या सूत्रं योजितं तत्र कथं भिन्नार्थत्वावगतिरित्यपेक्षिते श्येनादिशब्दानां कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थेन सादृश्यव्यपदेशादित्यादिभाष्येणोक्तमार्थवादिकं श्येनसादृश्यमेव भिन्नार्थत्वावगतावपि कारणमिति प्रदर्शयन् सिद्धान्तमाह * तदिति * उपपत्तिरित्यादावुपशब्दस्य सादृश्यार्थत्वदर्शनात् उपमीयते सादृश्येनावगम्यते ऽनयेति व्युत्पत्त्या सादृश्यावच्छेदकमुपमाशब्देनोक्तं तथा यद्वस्तु स्तूयते तद्भिन्नया सत्या तस्माच्छ्येनद्रव्येणोपमानेनोपमितस्य श्येनेन यजेतेति श्येनशब्दार्थस्य श्येनद्रव्याद्भेदो ऽवसीयतइत्यर्थः । ननु श्येनशब्दार्थस्य पक्षिविशेषस्योपमानात् पक्षिविशेषाद्भेदे ऽपि सद्वत्ता यागस्य ततो भेदात्सादृश्येन स्तुतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य विधेयमित्युक्तम् । एतदधिकरणपूर्वपक्षे यजिना ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र श्येनादिगुणमात्रविधानमभ्युपगमात् तदेव स्तोतव्यं न याग इत्याशयः । ननु स्तुतिः स्वरूपसत्यत्वानपेक्षणात् यथा कथं चिदुपपत्स्यते इत्याशङ्क्य न हीत्युक्तं सादृश्यद्वारा स्तुतिर्भेदाभावे सादृश्यस्योपायमात्रत्वेनापि वक्तुमशक्यत्वात् निरालम्बना स्यादित्याशयः । ननु गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपम इत्यादावभेदे ऽपि सादृश्येन स्तुतिर्दृष्टेत्याशङ्क्य * सदेत्युक्तम् * काल्पनिकभेदाश्रया स्तुतिर्गत्या कदा चिदङ्गीक्रियते न सर्वदेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * श्येनादिवाक्येषु हीति * सदेति पदं शङ्कानिरासार्थत्वेनाथोच्यतेत्यादिना व्याख्यातम् । श्रुतिर्हीति भाष्यं नामधेयत्वे मत्वर्थलक्षणया श्रुत्यर्थत्यागापत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपमासामञ्जस्यपरत्वेन व्याचष्टे * नामधेयत्वे त्विति * लक्षणेति भाष्यं मत्वर्थलक्षणाया मत्वर्थलक्षणातो ज्यायस्त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य मत्वर्थलक्षणायाः पक्षद्वयसाम्येनापर्यनुयोज्यत्वाद् गुणविधौ च काल्पनिकभेदाश्रयणत्वेनात्यन्तासामञ्जस्यात् मत्वर्थलक्षणादोषाधिक्याभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * इतरथा हीति * सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं श्येनवता यागेनेति मत्वर्थस्तावल्लक्षयितव्यः कर्माङ्गभूतस्य च श्येनस्य इतरश्येनैकजातीयत्वेन भूयो ऽवयवसामान्ये योगो जात्यन्तरस्य तदिति भिन्नजातीयाश्रयत्वेनोक्तस्य जातिसादृश्यस्याभावात् काल्पनिकभेदाश्रयणे ऽपि कर्मणि व्यापृतस्य भ्रातृव्यादाहृत्वायोगादभिचार्यस्य च यजमानभ्रातृव्यस्यादाने योग्यत्वस्याप्यभावात् सादृश्यानुपपत्तेरर्थवादोक्तस्यापि

वस्तुतो सम्भवात्तदालम्बनसिद्ध्यर्थं भ्रातृव्यादानसाधनद्वारा तदङ्गभूते श्येने वस्त्वर्थो ऽपि लक्षयितव्य इत्यर्थः। ननु यागस्य भ्रातृव्यादानसाधनत्वेन श्येनसादृश्योपपत्तेर्विधेयश्येनस्तुत्यर्थायामिव चेतसावकास्तुत्यर्थां स्तुतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यागविधेर्निराकाङ्क्षमशक्यत्वात् स्तुतेर्नान्यत्र सञ्चारो युक्त इत्यर्थः। एतदेव विवृणोति

२९९।१ * अविधेयेति * ननु यागविधावपि तद्विशेषणतया द्रव्यस्यापि विधेयत्वोपपत्तेः स्तुतिभाक्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य नामधेयत्वेन गतिसम्भवे विशिष्टविधिर्गौरवस्यानाश्रयणीयत्वात् द्रव्यस्याविधेयत्वमुक्तं सामानाधिकरण्यार्थं च द्रव्येण मत्वर्थं याग लक्षयित्वा यागस्तुतिं द्रव्ये सञ्चारयितुं पुनरपि यागेन द्रव्यलक्षणाद्विप्रकर्षो ऽस्मिन् पक्षे स्यादित्याह * पुनरपि चेति * यथा च लौकिकप्रयोगात् श्येनशब्दस्य द्रव्यवचनत्वं मुख्यं तथा वैदिकात् सामानाधिकरण्याद्यागवचनत्वमपि मुख्यं वक्तुं शक्यमिति श्रुतिर्हीति भाष्यं प्रौढ्या यथाश्रुतं व्याख्यातुमाह * समभिव्याहाराच्चेति * लक्षणेत्यादिभाष्यम् अन्यथा व्याचष्टे * विधौ चेति* गुणे श्येनशब्देन विहिते विधौ मत्वर्थलक्षणा स्यात् इत्येवमनेन भाष्येण व्याख्यातम्। एतदेवं भाष्य गुणशब्देषु मतुब्लोपस्य विहितत्वात् मत्वर्थलक्षणा युक्ता नान्यत्रेत्यन्यथा व्याख्यातुमाह * गुणेति * नन्विवलोपस्याप्यस्मरणात् तदर्थलक्षणाप्ययुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * इवार्थेत्विति * फलतःफलपाभिप्रायौ वा भाष्यगतौ श्रुतिलक्षणाशब्दावित्यन्यथा व्याख्यातुमाह * मत्वर्थलक्षणा त्विति * दोषान्तराण्यपि भाष्यगतेन लक्षणाशब्देनोपलक्षितानीति सूचयितुम् उद्भिदधिकरणवार्त्तिकोक्तान्यागं प्रति गुणविधावभिचरन्निति फलपदस्यानुवादज्योतिष्टोमयागविशेषणत्वासम्भवादानर्थक्यं सार्वकाम्यप्राप्तज्योतिष्टोमविशेषणत्वे वाक्यभेदः प्रत्ययव्यापारविप्रकर्षः धातुपारार्थ्यं यागमात्रे च गुणविधौ उत्पत्तिविशिष्टेन सह विकल्पः फलविशिष्टयागे गुणविधौ सामान्यशिष्टस्य सोमस्य विशेषविशिष्टेन श्येनादिना बाध इति दोषान् योजयति * पूर्वोक्तांश्चेति *

॥ अथ वाजपेयादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ ५ ॥

नामधेये गुणश्रुतौ स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥

ननु किमत्र ज्योतिष्टोमयागानुवादेन वाजपेयलक्षणगुणविधिः पूर्वपक्ष्यते, गुणविशिष्टयागविधिर्वा, तत्राद्ये कल्पे ज्योतिष्टोमक्रियातो वाजपेयक्रियाया भेदाभावाल्लिङ्गदर्शनसूत्रानुपपत्तिः। सा-

र्थकाम्यप्राप्तस्वाराज्यकामानुवादापत्तेश्च । फलसम्बन्धस्याविवक्षितत्वाद्वैरूप्यं सूत्रस्याप्यनुपपत्तिः । द्वितीयकल्पे तु मत्वर्थलक्षणा स्यात् तन्त्रसम्बन्धेन मत्वर्थलक्षणापरिहारशङ्कायामुद्भिदादिष्वपि तन्त्रसम्बन्धाभ्युपगमेन मत्वर्थलक्षणापरिहारोपपत्तेर्गुणविधित्वसम्भवात् नामधेयत्वसिद्धान्तः प्रत्युद्भियेत वाजं पेयमस्मिन्निति बहुव्रीहिणा मत्वर्थलाभाभ्युपगमे बहुव्रीह्यन्तर्गतिगुणसम्बन्धस्य कर्मण एव श्रुत्या फले विधानादर्थाद् गुणविधाने ऽपि वचनव्यक्त्यन्यथात्वाभावाद्वैरूप्यसूत्रानुपपत्तिस्तदवस्थितेत्याशङ्क्याह *तन्त्रसम्बन्धेनेति* विशिष्टविधावपि तन्त्रसम्बन्धेन मत्वर्थलक्षणापरिहारशङ्कोद्भिदादिष्वपि प्रसज्यमाना तदाक्षेपेण प्रत्यवस्थानान्न दूष्यतीति तात्पर्यार्थः । यागानुवादेन गुणविधावनूद्यमानस्य यागस्य फलेन विशिष्टुमशक्यत्वादुभयसम्बन्धाभावेन तन्त्रत्वानुपपत्तेः । फलसाधनतयान्यतः प्राप्तस्य गुणवत्त्वाभिधानायावश्यं मत्वर्थलक्षणापत्तेः विशिष्टविधौ तु विध्युत्तरकालं तत्सामर्थ्यलभ्ये धात्वर्थस्य फलं प्रति करणत्वे ऽर्थाक्षिप्ते च गुणं प्रति साध्यत्वे सत्यपि विधीयमानावस्थायां कारकविभक्त्यभावाद्धातुनः स्वरूपमात्रेण प्रतीतस्योभयसम्बन्धो मत्वर्थलक्षणां विना ऽपि न विरुध्यते फलसम्बन्धोत्तरकालं गुणसम्बन्धाभ्युपगमे फलसम्बन्धेन साधनत्वाक्षेपात् तादृशस्य साधनभूतेन गुणेन समत्वात् सम्बन्धो न युज्यते गुणसम्बन्धोत्तरकालं च फलसम्बन्धाभ्युपगमे गुणसम्बन्धेन साध्यत्वाक्षेपात् साध्यभूतेन फलेन न युज्यतेति युगपदुभयसम्बन्धप्रदर्शनार्थं तन्त्रत्वमुक्तम् । आख्यातपदस्य तन्त्रेणोभयसम्बन्धोत्तरकालं तेनैव हेतुना धात्वर्थस्य साध्यसाधनभावो भवश्च विरोत्स्यतइति हेतौ तृतीयामङ्गीकृत्य योज्यम् । ननु वैरूप्यापत्तेर्मत्वर्थलक्षणां विनोभयसम्बन्धो न युक्त इत्याशङ्क्य तेनेत्युक्तं येन कारणेन धात्वर्थस्य साध्यसाधनत्वनिरपेक्षस्य स्वरूपमात्रेण धातुनोक्तस्योभयसम्बन्धोत्तरकालमर्थादापन्नः साध्यसाधनभावो न विरुध्यते तेन कारणेन युगपद्विधेयव्यापारोत्तरकालं तद्धेतुकसाध्यसाधनरूपेणोभाभ्यां मत्वर्थलक्षणया विनैव धात्वर्थस्य सम्बन्धत्वसिद्धिरित्यर्थः । तन्त्रसम्बन्धेन च विशिष्टविधावपि मत्वर्थलक्षणपरिहारसम्भवे चित्रावाक्ये ऽपि चित्रात्वस्त्रीत्वविशिष्टयागविधानोपपत्तेः । स्त्रीत्वाक्षिप्तप्राणिद्रव्यकत्वेन दैक्षसादृदयात्तदीयेतिकर्तव्यतालाभेन नैराकाङ्क्ष्योपपत्तेर्न वाक्यभेदापत्तिः । आज्यैः स्तुवतइत्यादिष्वप्याज्यादिविशिष्टस्तुतिविधानोपपत्तेः पञ्चदशादिवाक्यैराज्याद्यनुवादेन सं-

१ साध्यसाधनत्वनिरपेक्षस्य स्वरूपमात्रं धातुनोक्तस्योभयसम्ब इ० १ पु० पा० ।

ख्यामाश्रविधानाञ्च वाक्यभेदापत्तिः सूर्याग्निवाक्ययोश्च देवताद्वयविशिष्टहोमान्तरविधायित्वोपपत्तेरग्निहोत्रवाक्यविहिते होमे शास्त्रान्तरेणाग्नेः प्राप्तयभावात्तत्प्रख्यता परिहर्तुं शक्या।श्येनादिवाक्येष्वपि श्येनादिवाक्यविहितस्य च द्रव्याविशिष्टस्य यागस्य श्येनादिद्रव्योपमानेन स्तुत्युपपत्तेस्तद्व्यपदेशतापि परिहर्त्तुं शक्येति सूचितम्।यद्यपि घृतादेः स्तुतावकरणत्वात्कारकविभक्तिसम्भवे चोपपदविभक्तित्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात् सहार्थे तृतीयाङ्गीकरणेनाज्यादिभिः सह स्तुवतइत्येवमपि विशिष्टविधानं न युज्यते तथापि पञ्चदशादिवाक्येष्वेवाध्याहृतमवत्तिपराख्यालौकिक्या यागभावनायाः स्थापनाख्यधात्वर्थावच्छेदाभ्युपगमात्तस्य च देशानपेक्षस्यानुष्ठानाशक्तेर्विध्ययोगात् प्रकरणस्य गम्यस्तोत्रदेशान्विताज्यादिविध्यवगतेराज्यादिपदस्य प्रकरणप्राप्तेन स्तोत्रेण वाक्योपात्तया च संख्यया सह तन्त्रेण सम्बन्धात् संख्याविशिष्टघृतादिरूपैकार्थविधानोपपत्तेर्न वाक्यभेदापत्तिरिति दर्शयितुं तथेत्युक्तम् ।आदिशब्दात्त्रिवृच्छब्दस्य बहिष्पवमानत्वयोगोक्त्यर्थः सर्वाक्षेपे सूत्रसामञ्जस्यप्रदर्शनार्थम् * तस्मादित्यनेन * सूत्रम् योजितं मत्वर्थलक्षणापरिहारमात्रेणाक्षेपे सत्युद्भिदधिकरणानन्तरमेवैतदधिकरणारम्भोपपत्तेरिहासङ्गतिमाशङ्क्य सर्वेत्युक्तम्। कथं वाक्यभेदादिपरिहरणीयमित्यपेक्षिते ऽस्मदुक्तप्रकारसूचनार्थं यथासम्भवमित्युक्तमिति । ननु पूर्वाधिकरणचतुष्टयाक्षेपेणैतदधिकरणारम्भे सत्यपूर्ववाक्योदाहरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * तत्रेदमिति * वाजं पेयमस्मिन्निति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभान्मत्वर्थलक्षणानापत्तेः पेयत्वस्य च वाजशब्दवाच्यान्नविशेषणत्वोपपत्तेः पानार्हत्वविशिष्टवाजरूपैकार्थविधानसम्भवाद्वाक्यभेदानापत्तेस्तत्प्रख्यान्यशास्त्रतद्व्यपदेशयोश्चाभावात् पूर्वन्यायचतुष्टयेन वाजपेयशब्दस्य गुणविधित्वनिरासासिद्धेर्वैरूप्यापत्त्या तन्निरासायेदं वाक्यम् उदाहृतमित्यर्थः। यद्यप्युपदिष्टेषु धात्वर्थेषूपदेशसामर्थ्यात्करणत्वं प्रतीयते तेन चार्थात् कर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपं साध्यत्वं कल्प्यते तथाप्युपदिश्यमानावस्थायां कारकविभक्त्यभावात् साध्यसाधनत्वशून्यरूपस्वरूपमात्रेण धातुनोक्तस्य धात्वर्थस्य तन्त्रसम्बन्धेन मत्वर्थलक्षणां विनैव गुणविधानोपपत्तेर्नास्ति मत्वर्थलक्षणेति यदुक्तं तत्रैव वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति* यद्वा करणभूतस्यापि च यागस्योत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वाक्षिप्तसाध्यांशानुवादेन गुणे ऽपि विधीयमानेन मत्वर्थलक्षणेति चित्राधिकरणपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तन्यायेन यागानुवादेनापि गुणविधौ मत्वर्थलक्षणानापत्तेः किमिति विशिष्टविधिमभ्युपेत्य तन्त्रस-

म्बन्धेन मत्वर्थलक्षणापरिहारक्लेशः कियतइत्याशङ्कानिरासार्थो ऽयं श्लोकः करणेषूपदिष्टेषु सत्सु याथार्थ्यसाध्यत्वकल्पना तस्यां च गुणविधाने मत्वर्थलक्षणा न नास्ति किं त्वस्त्येति द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः इति न्यायेन योज्यः। विधिसामर्थ्याद्धातोः साधनत्वरूपस्यार्थप्रतिपादकत्वावगतेस्तत्सिद्ध्ये ऽर्थाक्षिप्तस्यापि साध्यत्वस्याशाब्दत्वाच्छब्देन गुणेनान्वयानुपपत्तेरन्यथा च क्व चिदपि मत्वर्थलक्षणानापत्तेरित्याशयः।

तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥ ७ ॥

नन्वेतल्लिङ्गोपन्यासात् वाजपेयवाक्यमेवात्रोदाहरणं प्रतीयतइत्याशङ्क्याह * वाजपेये तावदिति * वक्ष्यमाणसूत्रोक्तवैरूप्यल- ३००।१
क्षणन्यायमूलत्वाल्लिङ्गस्य न्यायस्य च सर्वसाधारण्यान्न लिङ्गमात्रेण सङ्कोचो युक्त इत्याशयः। भाष्यकृता सौत्रं नञं पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन व्याख्याय गुणविशिष्टकर्मविधिपक्षे वाजपेयक्रियाया दर्शपूर्णमासक्रियया तुल्यत्वात् दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तापत्तेर्दीक्षोपसद्दर्शनं न युक्तमिति पूर्वपक्षनिरासलिङ्गाभिधानार्थत्वेन च सूत्रं व्याख्याय नामधेयत्वे सत्यव्यक्तचोदितत्वेन ज्योतिष्टोमक्रियया तुल्यत्वाद्दीक्षोपसद्दर्शनं युक्तमिति सिद्धान्तलिङ्गाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातं तत्र नामधेयपक्षवद् गुणविधिपक्षे ऽपि स्वार्थविहितदेवताशून्यत्वलक्षणाऽव्यक्तचोदितत्वसद्भावात् सौमिकविध्यन्तप्राप्त्युपपत्तेरौषधद्रव्यकत्वेनेष्टिसादृश्ये ऽपि सत्यैष्टिको विध्यन्तः सौमिको वेति सन्देहे दीक्षोपसद्दर्शनात् सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन सौमिकविध्यन्तनिश्चयात् नानेन लिङ्गेन गुणविधित्वनिरासो नामधेयत्वं वा सिध्यतीत्याशङ्क्याह * वाजमिति * विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वादित्यष्टमाधिकरणन्यायेन द्रव्यसादृश्यस्य बलीयस्त्वाद्दीक्षोपसद्दर्शनस्यापि वा न्यायपूर्वत्वाद्यत्न नित्यानुवादवचनानि स्युरिति विध्यन्ताधिकरणोक्तन्यायेन यथा सम्भवं परिहारोपपत्तेरौषधिद्रव्यकत्वे सति द्रव्यसारूप्येण वाजपेयस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां समानत्वादिष्टिप्रकृतिकत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः।

ऐकशब्द्ये परार्थवत् ॥ ८ ॥

भाष्यकृता यदि गुणविशिष्टकर्म विधिः स्यात् ततः स्वार्थवत्परार्थवच्चाभिधानं प्रसज्येत तच्च यजेतेत्यस्य शब्दस्यैकत्वाद्विप्रतिपिध्येतेति वदता गुणविशिष्टकर्मविधौ स्वार्थवत्

स्वपिधानार्थपदपूर्वविधिविनियोगादिश्रवणेन गुणत्वेन चाभिहितस्य यागस्य फलार्थत्वम् गुणविधानार्थत्वम् प्रधानानुपादेयत्वेनादित्सयत्वेन प्राधान्येन च अभिधानसंभवार्थं सकृदुच्चरिते धातौ न गुणत्वमिति पूर्वसूत्रगतस्य तन्त्रः कापाश्रियोदिताद्यन्वयमङ्गीकृत्य विप्रतिषेधसन्देन तदर्थव्याख्यानात् सूत्रं योजितं तत्र गुणप्रधानत्वायनपेक्षस्वरूपमात्रेण धातुनोक्तस्य यागस्य पश्चाद् गुणप्रधानत्वादिरूपापत्तावपि निर्धार्यमाणायामप्याश्रयकरूपेण तन्त्रसम्बन्धोपपत्तेस्तन्त्रत्वादिप्रतिषेधाप्रसङ्गमादित्याह * तन्त्रमिति * अयमाशयः। धात्वर्थस्य क्रियारूपस्यात् कर्मकारकेण तत्फलेन करणकारकेण च गुणेन सह साक्षात् सम्बन्धायोगात् भावनाद्वारा तयोः सम्बन्धो वाच्यः। न चाख्यातरूपस्य क्रियारूपया भावनयान्वयः सम्भवतीति भावनान्वयायापदर्थं कारकरूपता धात्वर्थस्याभ्युपगन्तव्या सत्त्वेन च कारकत्वेन शाब्दे व्यवहारे अन्वययोगात् कारकरूपेणैव धात्वर्थो भावनान्वयार्थं धातुनाभिधातव्यस्तत्र कर्मत्वेनाभिधाने फलस्यान्वयायोगात् करणत्वेन चाभिधाने गुणस्यान्वयायोगात् तन्त्रसम्बन्धायोगात्तन्त्रसम्बन्धानुपपत्तिरिति योज्यं नैवं यदि यः फलस्य साधनाकाङ्क्षापूरणलक्षणो धात्वर्थसम्बन्धेनोपकारः क्रियते स एव गुणस्यापि यो वा गुणस्य साध्याकाङ्क्षापूरणलक्षणः स एव फलस्यापि ततो वैरूप्याभावात् तन्त्रत्वं युक्तं तदभावे त्विहावृत्तेः समयसम्बन्धौ लक्षणयोतयो भवतीति तन्त्रत्वविरोधो वृत्तान्ते सद्दं सम्मार्ष्टीत्यादौ उपकारतुल्यत्वे ऽपि प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेरावृत्तिप्रसङ्गात् तन्त्रत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * द्वेधा हीति * सकृदुक्तस्यापि चरणसम्मार्गादेः सभामध्यस्थप्रदीपवत् प्रत्येकमुपकारकत्वेनान्वयोपपत्तेर्नाख्यातावृत्तिस्तत्र फलत्वेत्याशयः। एवं तर्हि तरणया पिण्डादर्थैकतायत्येति प्रत्यवदरित्यादिसमुच्चये ऽपि वाक्यपरिसमाप्तिः कस्मान्नेत्याशङ्क्याह * आख्यातगुणत्वेति * आख्यानेन च स्वार्थस्य गुणत्वप्राधान्यरूपेणानभिधाने प्रधानभूतेनर्त्विगादिना गुणभूतेन चाकाशादिनान्वयायोगात् गुणत्वप्राधान्यरूपेण स्वार्थाभिधानद्योतनायाख्यातस्य गुणप्रधानताधर्मतोपचारेणोक्ता गुणभूतेन चरणादिना प्रधानभूतानामृत्विगादीनां समुदायफलं मशक्यत्वात् आख्यातनन्त्वत्वे ऽपि प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरङ्गीकार्यत्वाशयः।[1] पूर्वसूत्रगतानुपक्तनअभिहितावधिप्रतिपेध्यविवरणार्थेन यदीति भाष्येण फलंप्रति विधेयतयोक्तस्य यागस्य गुणवि-

१ फलवाचीति १ पु० पा०।

धानायानुवादतयाभिधानं न युक्तं तत्रोत्पत्तिविधिव्यापारपूर्वकत्वेनेतरविधिव्यापाराणां द्रव्यवत्फलस्याप्यनुत्पन्नया क्रिययान्वयायोगात् उत्पन्नायाश्च विधानायोगात् पूर्वं फलसम्बन्धे ऽपि तद्विधानार्थं यागस्यानुवाद्यत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिमाशङ्क्याह * तदिहेति * ततश्च न फलसम्बन्धे यागस्यानुवाद्यतेत्याशयः । कथं विधेयत्वस्य फलत्वाभावापादकतेत्याशङ्क्याह * उद्दिश्यमानं हीति * यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तन्ते तत्प्रयोजनमिति नैयायिकोक्तलक्षणानुसारात् क्रत्वुद्देश्यप्रयोजनस्य फलत्वप्रसिद्धेर्विधेयत्वं च यागमनुतिष्ठता स्वाराज्यं कामयितव्यमित्युपादेयत्वापत्तेः । क्रत्वुद्देश्यत्वाभावात्फलत्वं न स्यात् प्रत्युत विधेयत्वादङ्गतैव स्यादित्यर्थः । एवं तर्हि फलसम्बन्धवत् द्रव्यसम्बन्धे ऽपि यागस्यैव सन्निकृष्टतया विधेयत्वेनैकरूप्यात् तन्त्रत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह * यागो ऽपीति * यद्यपि विधित्वं प्रत्ययोपात्तं न नामपदमृच्छतीत्याघाराग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन सर्वत्र धात्वर्थावच्छिन्ना भावनैव विधेया तथापि फलं सिद्धवत्कृत्य यथापाद्यत्वेन यागो विधीयते नैवं द्रव्यं सिद्धवत्कृत्यापाद्यत्वेनासौ विधीयते निमित्तदेशकालसंस्कार्याणां पञ्चानामेव सिद्धवत्कारोपपत्तेर्द्रव्यस्य च देशादिचतुष्टयान्तर्गत्यसम्भवात्पारिशेष्यात्संस्कार्यत्वापत्तेस्तथा च सति तृतीयाबाधापत्तिरित्यर्थः। भूतभाव्युपयोगाभावाच्च द्रव्यस्य च संस्कार्यता न युक्तेत्याह * न चेति * एवं यजेः तन्त्रेण फलद्रव्यपदसम्बन्धे पूर्वपक्ष्युक्ते निरस्ते यदि कश्चिद् द्रव्यपदस्येतराभ्यां तन्त्रसम्बन्धं ब्रूयात् तन्निरासायाह * एतेनेति * यागस्य द्रव्यं प्रत्युपादानस्य निरस्तत्वेन फलस्य च यागं प्रत्युपादानस्य निरासात् सुतरां द्रव्यं प्रत्यसम्भावनेत्यर्थः । द्रव्यस्यैवंभूतप्रत्युपादेयत्वेनैकरूप्यं फलं प्रत्युपादानस्य निराकरिष्यमाणत्वात् न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं सति फलस्य सर्वप्राधान्येनैकरूप्यादितराभ्यां तन्त्रसम्बन्धो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * फलस्य त्वितरे प्रत्युपादानमनाशङ्क्यमेवेत्याशयः । ननु यथा सोमेन यजेतेत्यादौ यागद्रव्ययोरेकस्यां भावनायामुपादानमिष्यते तथा फले ऽपि किं न स्यादित्याशङ्क्याह * एकेनेति * भावनायाः साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतारूपांशत्रयाकाङ्क्षत्वात् साधनाकाङ्क्षायां धात्वर्थान्वयनिवृत्तायामपीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां द्रव्येणाप्यन्वयो युक्तः । फलस्य तु साधनप्रतियोगिकसाध्यत्वसिद्ध्यर्थं साधनमात्राकाङ्क्षत्वात् एकेन साधनेन नैराकाङ्क्ष्ये कृते ऽन्यस्य तदुद्देशेनाविधानात् न तादर्थ्येनापाद्यता युक्तेत्याशयः । ननु द्रव्यमप्यप्राप्त-

त्वादवश्यविधेयं तस्य फलार्थत्वाभावे कैमर्थ्येन विधिः स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * प्रतिपदाधिकरणभाष्योक्तन्यायेन यागार्थं द्रव्यं भविष्यतीत्यर्थः । नन्वेवमपि द्रव्येण विशेष्यमाणस्यैव यागस्य फले विधानात् तन्त्रसम्बन्धाविरोध इत्याशङ्क्याह * न चेति * फलसाधनतया विधीयमानस्य यागस्य तृतीयानिर्दिष्टेन द्रव्येण मत्वर्थलक्षणां विना विशेष्टुमशक्यत्वादिति भावः । मत्वर्थलक्षणापरिहारार्थं तु फले यागविधाने यागे च द्रव्यविधाने चाभ्युपगम्यमाने वैरूप्यमपरिहार्यमित्याह * तत्रेति * नन्वर्थाद्यागस्य फलसम्बन्धे साधनत्वापत्तौ द्रव्यसम्बन्धे च साध्यत्वापत्तावपि धातुना स्वरूपेणाभिधानान्न वैरूप्यापत्तिरित्याशङ्कां निराकर्तुं तन्त्रसम्बन्धासम्भवमुपसंहरति * ततश्चेति * भावनान्वयनिरपेक्षस्य यागस्य विधातुमशक्यत्वात् अविधीयमानस्य च भावनान्वयद्वाराफलाद्यन्वयायोगाद्विधीयमानावस्थायामेव साधनरूपताभ्युपगन्तव्या । न चाशाब्देन साध्यसाधनत्वरूपेण शाब्दे व्यवहारे ऽन्वयः सम्भवतीति शब्देनैव साध्यसाधनरूपताभिधातव्येत्यपरिहार्यं वैरूप्यमित्याशयः । साध्यसाधनत्वरूपाभिधानस्य त्रिविधवैरूप्यापादकत्वप्रदर्शनायोपादेयेत्युक्तं साध्यस्य तावत्प्रयोजनत्वात् प्राधान्यम् । साधनस्य च साध्यसिद्ध्यर्थत्वेन पारार्थ्यात् शेषत्वापरपर्यायं गुणत्वं प्रसिद्धमेव प्राधान्यस्य च कृत्युद्देश्यं विनानुपपत्तेरुद्देश्यत्वापादकत्वम् अप्राप्तस्य चोद्देष्टुमशक्यत्वात् प्राप्तानुकीर्तनरूपानुवादापादकत्वम् एवं शेषत्वस्य शेषिपारतन्त्र्यरूपत्वात् पारतन्त्र्यापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वापादकत्वम् । उपादेयत्वस्य विध्यधीनत्वात् विधेयत्वापादकत्वमिति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । देशकालयोर्विधेयगुणभावे ऽप्युपादेयत्वाभावात् प्राधान्यानुवाद्यत्वाभावे ऽपि चोद्देश्यत्वाभ्युपगमात् कथं गुणत्वस्योपादेयत्वापादकत्वमुद्देश्यत्वस्य चानुवाद्यत्वापादकत्वमित्याशङ्कानिरासार्थं यागशब्दः देशकालयोः स्वभावसिद्धत्वेनानापाद्यत्वात् सिद्धवत् करणरूपमुद्देश्यत्वं प्रधानत्वं स्वाभाविकत्वात् गुणत्वे ऽपि नापनीयते कर्मणस्तु स्वभावसिद्ध्यभावात् उभयरूपाभिधानसम्भवे प्रतियोग्यन्वयानुरूपविवक्षोपपत्तेर्गुणत्वस्योपादेयत्वापादकत्वं सिद्धवत्करणस्य च स्वयम्प्राप्त्यनापादकत्वे ऽप्यप्राप्तस्य सिद्धवत्कर्तुमशक्यत्वात् प्राप्त्यपेक्षत्वं युक्तमेवेत्याशयः । अतएवोद्देश्यानुद्धप्रधानभूतापेक्षणादित्यपेक्षामात्रमुक्तम् । इह च यदः सुपि कयर्थत्वस्य गदमदचरयमश्चानुपसर्गे इत्येतत्सूत्रगतानुपसर्गपदानु-

१ विवक्षाध्यपेक्षार्थ, ।

वृत्त्या ऽनुपसर्गे सुबन्ते उपपदे वदतेः क्यप्प्रत्ययान्वाख्यानात् उपसर्गयोगे क्यप्प्रत्ययाभावेन किंनिमित्तसम्प्रसारणाभावात् ऋहलोर्ण्यदिति सामान्यविहितण्यत्प्रत्ययप्राप्तेः प्रवाद्यापवाद्येतिवदनुवाद्येति रूपापत्तेर्नु क्षिप्रं वाद्यं नूद्यमिति क्षिप्रवाचिनि नुशब्दे निपातरूपे सुप्युपपदे वदः क्यपं कृत्वा ऽनुवाद्यस्य प्राप्त्यपेक्षत्वेन क्षिप्रोद्यत्वायोगात् नूद्यं न भवतीत्यनूद्यमिति नञ्समासाश्रयणेन रूपसिद्धिः कार्या। ननु यद्यपि फलेनोपादेयत्वादिरूपेण यागो गृह्यते गुणेन चोद्देश्यत्वादिरूपेण तथापि एकेन रूपेणाभिधानादितरेण चार्थात्प्रतीतस्योभयसम्बन्धो न विरोत्स्यते इत्याशङ्क्याह * एकेति * आभिधानिकं रूपं विना शाब्दे व्यवहारे ऽन्वयायोगाद्यागस्यैकरूपाभिधाने ऽप्यविशेषादुपादेयत्वादिरूपेणाभिधानाश्रयणे गुणस्य यागेनासम्बन्धादुद्देश्यत्वादिसाधारणादिरूपेण फलस्यासम्बन्धस्तन्त्रत्वाभाव इत्यतीतानुषङ्गेण समापनीयम्। तर्ह्युपादेयोद्देश्यत्वादिसाधारणरूपेणाभिधानादुभयसम्बन्धो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अनेन च भिद्येत हीति भाष्यं व्याख्यातम्। ननु सकृदुच्चरितस्यैवोभयसम्बन्धात् कथं वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * अवश्यं हीति * सकृदुच्चरिते चास्मिन् विप्रकृष्टैव दृश्यतइति अनेन न्यायेन सकृदुच्चरितस्य विरुद्धानेकरूपाभिधानपरत्वायोगाद्यत्र गुणसम्बन्धे यागस्योद्दिश्यमानादिरूपमभिधेयं यत्र च फलसम्बन्धे यागस्योपादीयमानाद्यात्मकताभिधेया तत्राख्यातपदावृत्त्या स्वाराज्यकामो यजेत वाजपेयेन यजेतेति द्वे वाक्ये कल्पनीये स्यातामित्यर्थः। भावनायाः सर्वत्रैकरूप्यात्तन्त्रेणानेकसम्बन्धसम्भवे ऽपि भावनासम्बन्धोत्तरकाले धात्वर्थस्य कारकसम्बन्धालोचनकाले वैरूप्यापत्तिरिति सूचयितुम् * यागस्येत्युक्तम्। नन्वित्याशङ्कनभाष्यमाख्यातैक्येनैकवाक्यतायाः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * ननु चेति * तन्त्रेणाख्यातस्योभयसम्बन्धाद्वाक्यार्थद्वित्वेन वाक्यद्वित्वाभिधानमित्यर्थः। नैतदेवमिति परिहारभाष्यमाख्यातद्वयाभावे ऽपि तन्त्रसम्बन्धोपपत्तेः। पदचतुष्टयप्रसङ्गादयुक्तमाशङ्क्याह * चत्वारीति * उच्यतइत्याशङ्काभिप्रायविवरणार्थं भाष्यं व्याचष्टे * परस्य त्विति * विभक्त्यभावात्कर्मकरणत्वनिरपेक्षस्वरूपमात्रेण धात्वर्थस्य धातुना ऽभिधानादित्याशयः। कारकरूपाभिधानं विना क्रियारूपया भावनया सहान्वयायोगात्कारकरूपेणैव धात्वर्थो ऽभिधातव्यः। ततश्च धात्वर्थाभिधानलक्षणकार्यप्राधान्यात्कार्यगतकर्मकरणत्वाभिधानवैरूप्याद्यागं ३०१।१

यागेनेति शब्दरूपस्य भेदापत्तिरिति परिहाराभिप्रायविवरणार्थं नैतदस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदस्तीति * यद्यपि विभक्त्यभावाद्धातोः स्वतो रूपभेदो नास्ति तथापि यदप्राप्तो धात्वर्थस्ततो धातुविधिः प्राप्ते त्वनुवाद इति विध्यनुवादरूपत्वात् अर्थतो रूपभेदः प्रसज्येतेति भाष्यार्थः। विधिशब्देनोपादानगुणत्वे ऽनुवादशब्देन चोद्देश्यत्वप्राधान्ये ऽप्युपलक्षिते वाजपेयेन गुणेन सम्बन्धं परार्थमनूद्येतेत्यनेन यद् गुणसम्बन्धे धात्वर्थस्यानुवादत्व वैरूप्यापादनायोक्तं तदाक्षेपार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे * आहेति * ननु वाजपेयशब्दस्याख्यातकृत्यवत्प्रवर्त्तनानभिधायित्वे ऽपि विधेयसमर्पकत्वाद्विधायकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य भाष्यकृता नामशब्दार्थेत्युक्तं व्यापार एव साक्षाद्विधेयः न च नामशब्दस्यार्थो व्यापार इत्यर्थः। नन्वाख्यातशब्दार्थव्यापारद्वारा नामशब्दार्थस्य विधेयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य यथाप्रेत्युक्तं पूर्वापरीभूतानिष्पन्नरूपत्वात् धात्वर्थ एव व्यापारः धातोश्चानुवाद्यत्वसमर्पकत्वस्य त्वयोक्तत्वात्तस्यार्थो व्यापारो न विधातुं शक्यत इत्याशयः। अतः फलसम्बन्धवद् गुणसम्बन्धो ऽप्याख्यातस्य विधिरूपत्वात् न वैरूप्यापत्तिरिति तात्पर्यार्थः यदीति समाधानभाष्यस्यायमाशयः धात्वर्थानुवादे ऽपि प्रत्ययार्थस्य भावनायाः सर्वकारकानुरञ्जनसहत्वात् फलविशिष्टत्ववद् गुणविशिष्टतयाप्यैकरूप्येण विधानात्तद्द्वारा नामशब्दार्थस्यापि विधानोपपत्तेर्न विध्यभावदोषापत्तिः। यदि तु भावनातिरस्कारेण साक्षाद् धात्वर्थस्यैव फलवद् गुणविधिरिष्यते ततस्तस्य व्यापारात्मकत्वे ऽप्यन्योत्पादानुकूलस्वभावत्वाभावेनाक्रियारूपस्यैकरूप्येणातुल्यरूपानेककारकानुरञ्जनासहत्वात् फलं प्रति गुणभूतस्य गुणं प्रति प्राधान्यायोगेनोभयं प्रति गुणत्वापत्तेः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिप्रसङ्गात् फलगुणयोः परस्परानन्वयः स्यादिति तत्र वाजपेयाख्यद्रव्यं प्रति यागस्य गुणत्वे द्रव्यस्य यागसंस्कार्यत्वापत्तेस्तृतीयानुपपत्तिदोषः कस्मान्नोक्त इत्याशङ्क्याह * यदीति * स्पष्टतानादरकारणमित्याशयः। ननु यथा व्रीहिविधेर्दर्शपूर्णमासविध्येकत्वाभावे ऽपि प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरेव व्रीहीणामवरोधात् व्यवस्था तथा वाजपेयस्यापि स्वाराज्यकामयागएव प्रकरणेनावरोधात् व्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्क्यार्थं प्रकरणादिति भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति * नेति परिहारभाष्यमपूर्वसाधनांशलक्षणार्थं वाक्यस्य प्रकरणापेक्षित्वादविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नेति * यद्वाजपेयेन यजेत तत् स्वाराज्यकामो यत् स्वाराज्यकामो यजेत तद्वाजपेयेनेति चै-

कविशेषितेन यागेनेतरस्य सम्बन्धे ज्ञातवद्विशेषणत्वेनोपादानादज्ञातवच्च विधानाद्वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तन्त्रसम्बन्धे परस्परानपेक्षेति भाष्यतात्पर्यव्याख्या तत्रैवं परस्परनैरपेक्ष्ये सति गुणो विधीयमानः सार्वत्रिको ऽपूर्वयागसम्बन्धो वेति मात्रशब्दस्य द्वेधा व्याख्या प्रकरणानिष्पत्तेः शुद्धयजिसम्बन्धादित्याशङ्कापरिहारः अस्त्वित्याशङ्काभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय नेत्यादिपरिहारान्तरभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति *

॥ अथाग्नेयादीनां नामनामताधिकरणम् ॥ ६ ॥

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

अत्र भाष्यकृताग्नेयादयः शब्दा गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति चिन्ता दर्शिता साष्टाकपालादिसामानाधिकरण्यात् कर्मणश्चाश्रवणान्मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् इत्यत्र चाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणक्रमविपर्ययेण मन्त्रक्रमाम्नानस्य वक्ष्यमाणत्वेन क्रमविनियुक्तमन्त्राभावात् श्रुत्यविनियुक्तानां च मन्त्राणां स्वार्थसमवायकल्पकत्वाभावात् मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतासंयोगेनापि यागस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् आग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यादिव्यवहारस्य द्रव्यविषयत्वेन कर्मनामानपेक्षत्वात् निष्प्रयोजनत्वेनाप्याग्नेयादिशब्दस्य कर्मनामत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तेत्याशङ्क्याह * पर्वमिति * अयमाशयः पूर्वाधिकरणे तन्त्रसम्बन्धानुपपत्त्या विशिष्टविधौ निरस्ते क्व चिदप्यनावृत्तेन प्रत्ययेन विशिष्टविधिर्नसम्भवतीत्याशङ्क्य विशिष्टविधिव्युत्पादनार्थतदधिकरणं तद्युत्पादस्य चोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वसिद्धिः प्रयोजनं सोमेन यजेतेति सोमविशिष्टे यागे श्रुतेन प्रत्ययेन विहिते शुद्धस्याप्राप्तत्वेनानुवादायोगात् विशिष्टस्य च द्रव्यान्तरानाकाङ्क्षत्वाद्योत्पत्तिशिष्टसोमावरुद्धे ज्योतिष्टोमे खनिश्रादिद्रव्यान्तरं विधातुं शक्यमित्युद्भिदादिशब्दानां नामधेयत्वं सिध्यति श्रुतेन तु प्रत्ययेन शुद्धं यागं विधायोपपदार्थस्यपरिजिहीर्षया तदर्थविधानायाश्रुतप्रत्ययान्तरकल्पने श्रुतस्यैव वा वृत्तिकल्पने शुद्धयागानुवादेनोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्वाक्यीयत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वेन विकल्पोपपत्तेर्नामधेयत्वं न सिध्यतीत्युद्भिदादिशब्दानामुत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे यागे . गुणान्तरविधायकत्वासम्भवान्नामधेयत्वं द्रढयितुं विशिष्टविधिरिह , व्युत्पाद्यते सर्वे . चात्र . विशिष्टविधयः उदाह-

रणं तत्र सन्निकृष्टविध्यसम्भवनिबन्धनत्वाद्विप्रकृष्टविधेर्विशिष्टविधौ च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्विशेष्यविशेषणयोर्युगपद्विधेयत्वात् सन्निकृष्टविधानार्थं तस्य विधेयत्वसम्भवो विप्रकृष्टविधानार्थं चासम्भवो ऽभ्युपगन्तव्यः स्यादिति युगपद्विरुद्धसम्भवाऽसम्भवयोगात् न क चित्सकृच्छ्रुतेन प्रत्ययेन विशिष्टविधिः सम्भवतीति प्राप्ते ततयागादिकर्मतद्विशेषणभूताश्च सोमादयो गुणा युगपद्विधीयेरन्निति प्रतिज्ञाय शुद्धस्य कर्मणो ऽनुष्ठानाशक्तेर्विधानासम्भवाद्विधानार्थं लिङ्प्रत्ययं विशेषणविशेष्यविधिविभागाभावादिति हेतुरुक्तः एवं तर्ह्यंशत्रयोपेताया भावनायाः सर्वत्रानुष्ठानयोग्यत्वेन विधेयत्वाद्वाक्यान्तरगतानामप्यङ्गानां प्रधानविधिनैव विधेयत्वापत्तेरुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टविवेको न स्यादित्याशङ्क्य न चेदन्येन शिष्टा इत्युक्तं किं चित्केन चित्कथं चित् कुर्यादिति सर्वत्र सामान्यतः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतान्वितभावनाविधाने ऽपि विशेषाकाङ्क्षायां वाक्यान्तरविहितविशेषलाभेनोपपन्नस्य प्रधानविधायिनः प्रत्ययस्य तद्विधानक्लेशाङ्गीकरणायोगात् स्ववाक्यगतविशेषविधानमात्रपर्यवसानोपपत्तेरुत्पत्त्युत्पन्नविशिष्टविवेकाविरोध इत्याशयः । अतः परमार्थेनो विशिष्टविधिव्युत्पादनार्थमेतदधिकरणम् तथापि पूर्वापवादत्वेन सङ्गतिं वक्तुं भाष्यकृता गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति विचारो दर्शित इत्यपवादशब्देन सूचितं । नामधेयत्वाशङ्कायाश्चेह निर्बीजत्वात्तदपवादो ऽनर्थक इति तद्द्वारा नामधेयकार्यस्य गुणफंधायन्धारेरपवादो ऽयमिति नामधेयकार्यशब्देन सूचितम् । नामयोभावे ऽप्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यादिव्यवहारोपपत्तेश्चशब्देनाग्नेयादिशब्दे गुणविधिनामधेयचिन्तायाः निष्प्रयोजनत्वं सूचितम् । स्वादादिशब्देषु हि गुणविधित्वे खनित्रादिना यष्टव्यं नामधेयत्वे फमेनेनेति चिन्ताप्रयोजनं चित्राशब्देष्वप्येवं स्पष्टमेव प्रयोजनं तस्यविचारे ऽप्यग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वे दधिहोमेष्वविहिताघताकेष्वग्निर्देवता नामत्वे मान्त्रवर्णिकी आघारशब्दस्य तु गुणविधित्वे द्रवद्रव्यमात्रेणोपांशुयाजः कार्यो नामत्वे त्वाज्येनैवेति प्रयोजनमाग्नेयादिशब्दस्य तु गुणविधिनामधेयत्वयोर्न प्रयोजनविशेषो ऽस्तीत्यपवादत्वं सङ्गतिप्रदर्शनमात्रार्थः । सन्देहवेलायां नामधेयपक्षोपन्यासो ऽत एवानेकगुणोपादानात् गुणविध्यसम्भव एव पूर्वपक्षितः । सिद्धान्ते ऽपि गुणविधित्वसमर्थनमात्रं कृतं न नामत्वं निराकृतं गुणविध्यसम्भवस्य वाधिकरणपञ्चकेनास्यापवादार्थैतदधिकरणं गुणविध्यसम्भवे त्वाग्नेयादिशब्दस्यानर्थक्यपरिहाराया-

गत्या यथा कथं चित्रामत्वं शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमु-
पांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इत्यादि व्यवहारसिद्ध्यर्थमेष्टव्यमिति
दर्शयितुं नामधेयत्वोपन्यास इति द्रष्टव्यम्। ननु समाप्तायां नामधेयत्व-
चिन्तायाम् अपवादप्रस्तावस्योचितत्वात् दर्विहोमपदमविचार्यापवा-
दो न युक्त इत्याशङ्कते *कस्मादिति* वैश्वदेवपदस्य तु नामत्वमङ्गी-
कृत्य गुणार्थताप्यस्ति नास्तीति वैश्वदेवाधिकरणे चिन्तेत्यभिप्रेत्य त-
च्चिन्तेहानाशङ्किता समिदादिपदानामपि तत्प्रख्यन्यायान्नामत्वे स-
त्येव पार्वणशब्दस्य कर्मनामधेयस्यापि कालाभीज्या समुदायाभीज्या
वेति विचारेण देवताविधित्वावसायात्तन्न्यायेन देवताविधित्वमङ्गी-
कृत्य प्रकृतसमिदादिशब्दवाच्यदेवतासंस्कारार्थाः प्रयाजा इत्याश-
ङ्क्य द्वितीयान्तत्वेन देवताविधित्वायोगात् मान्त्रवर्णिकसमिदादि-
देवतायोगेन यागेषु लक्षणया समिदादिशब्दप्रवृत्तेर्मन्त्रवर्णेभ्यश्चा-
पूर्वाणां देवतानामेव यागार्थत्वप्रतीतेर्न देवतासंस्कारार्थतेति नवमे
वक्ष्यमाणत्वात् नेह तच्चिन्ताशङ्किता। दर्विहोमपदं किं गुणविधिः
कर्मनामधेयं वेत्यष्टमे विचारयिष्यमाणमिहैव कस्मान्न विचारितमि-
त्याशङ्कितम्। लौकिकहोमेष्वाचारतस्त्वाग्विलया मूलदण्डया दर्व्या
जुहोतीति स्मृत्या च विधित्सितस्य दर्विलक्षणस्य गुणस्य प्राप्तेः पु-
रो ऽनुवाक्यामनुयाज्ययो जुहोति सदेवत्वायेति विध्येकवाक्यतया
चार्थवादत्वेनोपयुक्तस्य समासान्निःकृष्य दर्विपदस्य तद्विधायित्वम-
ङ्गीकृत्य स्मृतिमूलत्वकल्पनायोगात्तत्प्रख्यन्यायेनैव नामधेयत्वं सि-
द्धं वैदिकेष्वपि स्रुवेण जुहोति चमसेन जुहोतीति साक्षाद्विहितेन
स्रुवादिना सह समासान्निष्कृष्य विधेयत्वेन कल्प्यमानाया दर्वे-
र्विकल्पायोगाच्छास्त्रान्तरेण वैपरीत्यप्राप्तेस्तत्प्रापणस्यासम्भवेन वै-
यर्थ्यापत्तेस्तेनैव च सिद्धमित्यभिप्रेत्य परिहरति * विचारितमिति*
एवं त्वाष्टमिकस्य गुणविधिनामधेयविचारस्य पौनरुक्त्यापत्तेरपरि-
तोषादन्यथा परिहरति * विध्युद्देशगतानामिति * ततश्च विध्यु-
द्देशगतानां नामधेयविचारस्य समाप्तत्वाद्युक्तो ऽपवाद इत्याशयः
अर्थवादगतानामपि तुल्यन्यायतया सिद्धस्य नामधेयत्वस्य किं लौ-
किकानामेवैतन्नामधेयमुत अलौकिकानां वैदिकानां तत्रापि किं यज-
तिचोदनानामप्युत जुहोतिचोदनानामेवेति विशेषविचारार्थं स्मारण
मितीहाप्यपरितोषादन्यथा परिहरति * सिद्धे वेति * ननु विशेष-
विचारं गुणविध्याशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * या त्विति * परि- ३०२।१
चोदनामात्रत्वोपपादनायात्राधिकरणमध्यशब्दः तत्र हि दर्विहोमो

१ अनूय याज्यया जुहोतीति १ पु० पा०।

यज्ञाभिधानं होमसंयोगादिति सूत्रेण होमपदेनास्य समासपदस्य संयोगात्तथ च होमस्य प्राधान्यात्तद्वाची दर्विहोमशब्द इति यज्ञशब्दलक्षितकर्मनामधेयत्वं प्रस्तुत्य तद्विशेषे ऽपेक्षिते स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदाख्यत्वादित्यनेन स्मार्त्तोष्टकादिकर्त्तरि दर्विहोमिकसमाख्यानात् स्मार्त्तानामेवैतन्नामेति पूर्वपक्षं कृत्वा सर्वेषां वा दर्शनाद्वा ऽस्तु होमे इत्यनेन वैदिके ऽपि वास्तु होमे यदेकया जुहुयाद् दर्विहोमं कुर्यादिति दर्विहोमशब्दप्रयोगात् वैदिकानां चैतन्नामकत्वाभावे संख्यकया स्रुचा दर्विहोमशब्दप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् होमशब्दस्य च सामान्याभिधायित्वात्सर्वेषां नामेति सिद्धान्तिते तथापि विशेषापेक्षायां यजतिचोदनानामपि दर्शपूर्णमासादीनां चतुरवत्तादिवाक्यैर्होमत्वापत्तेस्तेषामप्येतन्नामेति प्राप्ते, जुहोतिचोदनानां चातत्संयोगादित्यनेन होमशब्दसंयोगात् होमनामत्वप्रतीतेर्यजतिचोदनानां च देवतोद्देशद्रव्यत्यागमात्रेण पर्यवसानाच्चतुरवत्तादिवाक्यैर्यागीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं प्रक्षेपविधाने ऽपि होमत्वानापत्तेर्जुहोतिचोदनानामेव दर्विहोमशब्दो नामेति सिद्धान्तयित्वा द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यादित्यनेन दर्विहोमशब्दात्पात्ररूपद्रव्योपदेशप्रतीतेर्गुणविधिरित्याशङ्क्य न लौकिकानामाचारग्रहणात् शब्दवतां चान्यार्थविधानात् इत्यनेन लौकिकेष्वाचारेषु दर्व्या गृहीतत्वाद्वैदिकेषु चान्येषां स्रुवादीनां पात्राणां होमनार्थितानामाका

[illegible]

त्याशङ्क्याह * सर्वमेवेति * लक्षणान्तरगोचरो ऽपि विचारः प्रसङ्गाल्लक्षणान्तरे क्रियमाणो न दोषमावहतीत्याशयः । कथं तत्र प्रसङ्ग इत्यपेक्षायामाह * पूर्ववदिति * अविहितेतिकर्त्तव्यताकेष्वतिदेशेनेतिकर्त्तव्यताप्राप्ता युक्तायां दर्विहोमेष्वविहितेतिकर्त्तव्यताकेष्वपि नातिदेशेनेतिकर्त्तव्यता प्राप्तिरस्तीत्यपवादार्थं किं दर्विहोमाः कुतश्चिद्धर्मग्राहित्वात् पूर्ववन्तो ऽथ पूर्वा इति चिन्तामधिकृत्य मर्षेणां जुहोतिचोदितानामपूर्वत्वसिद्ध्यर्थं विशेषचिन्तेत्यर्थः आग्नेयादिवाक्येषु कर्मान्यवचनात् नाग्नेयादिशब्दानां तन्नामत्वशङ्कायुक्तेत्याशङ्कते * केनेति * तत्र शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेय इति यज्ञावयवस्तुत्या प्रसिद्धयागनामोपांशुयाजशब्दसाहचर्याच्च यागनामत्वप्रतीतेर्युक्तमाम्नातानामष्टाकपालादीनां लिङ्गदर्शनत्वात् कस्यां चिच्छाखायां क्रमाम्नान भविष्यतीत्यारोप्य मान्त्रवर्णिकदे-

घतान्वयेन यागकल्पनोपपादनार्थं प्रकाशनार्हानुष्ठेयक्रियां विना प्रकाशकमन्त्रान्वययोगादष्टाकपालादीनामप्राप्तत्वेन विधेयत्वावसायात् विधेश्च भावनैकगोचरत्वात् तदाक्षेपकत्वेनाष्टाकपालादिवाक्येषु भावनाप्रतीतिं तावदाह * तादिति * भावनानां चावच्छेदकधात्वर्थविशेषापेक्षायां यागाख्यधात्वर्थान्वयसिद्धये ऽग्न्यादिदेवत्यमन्त्रान्वयं दर्शयितुमाह * तासां चेति*आनन्तर्यमचोदनेत्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्याविनियोजकत्वाभ्युपगमात् पाठसादृश्यलक्षणक्रमप्रतिपत्त्यर्थः स्थानशब्दः यागाङ्गमन्त्रवाचियाज्यानुवाक्यासमाख्ययापि यागाक्षेपसूचनार्थं याज्यानुवाक्यायुगलानीत्युक्तम् ननु श्रुत्यविनियुक्तानां मन्त्राणां करणत्वानवगमाददृष्टार्थत्वेनाप्यङ्गत्वोपपत्तेः स्वार्थसमवायकत्वाभावान्न तत्प्रतिपाद्यस्याग्न्यादेः क्रियाङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्योपांशुयाजे याज्यानुवाक्यायुगलानां क्रमविनियुक्तानामपि देवताकल्पकत्वदर्शनात् तत्सामान्यमात्रेणापि देवताकल्पकत्वसम्भवं दर्शयितुमाह * तानीति * ननूपांशुयाजे यजिना विहितस्य यागस्य देवताकाङ्क्षत्वाद्यथाकथंचिदुपस्थापितदेवताग्रहणं युक्तम्। इह तु यज्यश्रवणेनानाकाङ्क्षितायां देवतायास्तत्सम्बन्धप्रमाणतद्धिताद्यभावेन युक्ता कल्पनेत्याशङ्क्याग्नेयादिवद्यज्यश्रवणे ऽपि क्रियातत्समवेतार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां क्रियाङ्गतेति सामान्यतो दृष्टेनाग्न्यादेः क्रियाङ्गत्वमुपपादयति * न हीत्यादीना * क्रियाङ्गमित्यन्तेन नन्वग्न्यादेः क्रियान्वये देवतात्वावगतिः कथमित्याशङ्क्याह * न चेति * अग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रेष्वग्न्यादीनां प्राधान्येनाभिधानाद्यमर्थं प्राधान्येन मन्त्रो ऽभिदधाति सापि देवतेति लक्षणेन देवतात्वावसायात् कर्मस्वपि देवतात्वावगतिरित्यर्थः। नकेवलं मन्त्रेष्वग्न्यादीनां देवतात्वात् कर्मस्वपि देवतात्वं किं त्वष्टाकपालादिशब्दानामनेकत्र पुरोडाशशब्दसामानाधिकरण्यदर्शनादिहापि ते पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्तमपश्यन्नित्यष्टाकपालवाक्यशेषात् पुरोडाशपरत्वावगतेः पुरोडाशादीनां च वृद्धव्यवहारात् धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हविःपङ्क्तिरित्यादिलिङ्गाच्च हविष्ट्वप्रसिद्धेर्हविःशब्दस्य चार्चिशुचिहुसृपिछदिभ्य इसिरिति जुहोतेरौणादिके कर्मणि इसिप्रत्यये कृते हूयतइत्येतस्मिन्नर्थे हविःशब्दव्युत्पत्तेर्हवनं च विना होमायोगात् द्रव्याकाङ्क्षावशादग्न्यादेर्देवतात्वावगतिरित्याह * पुरोडाशादिभिरिति * जुहोत्युत्पन्नस्यापि हविःशब्दस्याहूयमाने ऽपि द्रव्ये हवींष्यासादयतीति प्रयोगदर्शनात् तादर्थ्यनिमित्तत्वाप्रतीतेरजुहो-

तिचोदिते कर्मणि होमस्यैव यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेन द्रव्यस्य होमार्थत्वायोगात् यागार्थद्रव्यवाची,हविःशब्द इति मत्वा देवतान्वय विनापि द्रव्यान्वयमात्राद्यागानुमानसूचनार्थं यागेत्युक्तम् । नन्वेवं सत्यपि देवतान्वये कथं यागकल्पनं कथं च सत्यपि यागेऽग्नेयादिशब्दानां नामतेत्याशङ्क्याह * इतीति * यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृत्वसंयोगादित्यत्र द्रव्यदेवतान्वयेन यागकल्पनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्विधित्सितस्य च गुणस्यान्यत‹ प्राप्तौ नामत्वस्योक्तत्वात् उभयसिद्धिरिति भाव‹ । नन्वष्टाकपालादिवाक्यान्याग्नेयादिशब्दैर्विना पर्यवस्यन्ति न चातश्चापर्यवसाने स्वार्थासमाप्तस्य वाक्यस्य वाक्यान्तरान्वयायोगात् मन्त्रान्वयाभावे तत्प्रतिपाद्यदेवतान्वयकल्प्ययागासिद्धि‹ । पर्यवसाने त्वाग्नेयादिपदस्यानन्वयान्नामत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याश्रुतयागनामत्वाशङ्कासम्भवे ऽपि च चतुरवत्तं जुहोतीति श्रुतहोमनामत्वेन पूर्वपक्षो भविष्यतीत्याह * अथ चेति * चतुरवत्तवाक्याद्धोमनिष्पत्तावपि आग्नेयादिशब्दानां कथं तन्नामतेत्याशङ्क्य क्रमविनियुक्तमन्त्रवशात् देवताप्राप्तेस्तस्यान्यायेनैवेति दर्शयितुं तथैवेत्युक्तम् । सकृच्छ्रवणेन होमैक्यान्मन्त्राणां च बहुत्वाद्विसंख्यत्वेन क्रमानुपपत्तिमाशङ्क्य यावद्द्रव्यमित्युक्तम् । कानि द्रव्याणीत्यपेक्षिते ऽष्टाकपालादीनां सम्बन्धिनां होमानामित्युक्तं कथं चतुरवत्तवाक्यस्याष्टाकपालादिविषयतेत्याशङ्क्याष्टाकपालादीनां चतुरवत्तताेक्ता तदुपपादनार्थं द्विरिति वाक्याद्द्व्यवदानसिद्धिरुक्ता तस्याष्टाकपालादिविषयत्वोपपादनार्थं हविष्ट्वादित्युक्तम् । एवमपि चतुरवत्तनिष्पत्ति‹ कथमित्यपेक्षिते चोदनान्तरेणेत्युक्तम् । ननूपस्तृणात्यभिघारयतीति चोदनान्तरेणोपस्तरणाभिघारणयोर्ग्रहणे ऽपि तयोरुपस्तरणाभिघारणयोरुपस्तृणन्नभिघार्याज्यस्य यजेतेति ध्रौवाज्यसाधनत्वेनाष्टाकपालादीनां कथं चतुरवत्ततेत्याशङ्क्य तत्संस्कारार्थत्युक्तं दशमे कृष्णलचरावुपस्तरणाभिघारणयोरर्थलोपेन बाधं वक्तुं कर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् तस्मादाप्तिसमर्थत्वमिति सिद्धान्तसूत्रे हविष‹ स्रुक्संसर्गस्योपस्तरणाभिघारणयोर्निवर्त्यत्वेन प्रयोजनस्य कृष्णले च विद्यादत्वेन स्वत एव निवृत्तेश्चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति चोपस्तरणाभिघारणसाध्यस्य चतुरवत्तत्वसम्पादनस्यान्येनाप्तेस्तदकरणसमर्थनादकरणं तयोरिति वक्ष्यमाणत्वाद्धविष‹ स्रुच्यसंसर्गलक्षणसंस्कारार्थत्वमनयोरवसीयत इत्याशय‹ । नन्वग्नीषोमीयब्राह्मणस्य प्राक्पाठादाग्नेयब्राह्मणस्य च पश्चात्पाठाद्याज्यानुवाक्यायुगलयोश्च ब्राह्मणक्रमविपर्ययेण पा-

ठादविद्यमानक्रमाम्नानाध्यारोपेणात्यन्तक्लिष्टतामत्याशङ्क्य न यु-
क्तेत्याशङ्क्य * आहैवं चेति * प्राप्ते कर्मण्याग्नेयादिवाक्यैर्द्र-
व्यदेवताद्यनेकगुणविधाने चोदिते हि तदर्थत्वात् तस्य तस्योपादिश्य-
तेत्यनेन वाक्यभेददोषापत्तिः । विशिष्टविधाने तु सन्निकृष्टविप्रकृ-
ष्टविशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानापत्तेस्तत्र च सन्निकृष्टविधाना-
सम्भवनिमित्तत्वाद्विप्रकृष्टविधानस्य युगपत्सन्निकृष्टविधानसम्भवा-
सम्भवाभ्युपगमदोषसम्भवाद् गुणविध्यसम्भवमात्रमत्र पूर्वपक्षिणो
ऽभिमत तथा च सत्याग्नेयादिशब्दानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं यथा-
कथञ्चिन्नामधेयत्वाभिधानमित्याशयः । एव नामधेयत्वे सत्याग्ने-
यादिशब्दस्य गुणविधित्वाभावाच्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टविशेष्यविशेषण-
रूपानेकार्थविधिनिमित्तो युगपत् सन्निकृष्टविप्रकृष्टविधिसम्भवास-
म्भवाभ्युपगमदोषो भविष्यत्येतदर्थं नामधेयत्वं यथाकथञ्चिदुक्तं न
तु पूर्वपक्षिणो ऽभिमतमित्यर्थः । पूर्वपक्षभाष्यं चानेन व्याख्यात
तत्र च विशिष्टविधेः सिद्धान्तिनो ऽभिमतत्वात् विशेष्यस्य यागस्या-
श्रुतत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धलक्षणगुणविधिकल्प्यत्वात् श्रुत्या गुण-
मात्रविधिं मत्वा गुणे विधिशब्दः तस्मिन्सत्यनेको विशेषणविशेष्य-
रूपो ऽर्थो ऽभिधीयते तत्र च सन्निकृष्टविध्यसम्भवनिमित्तत्वाद्विप्र-
कृष्टविधेर्युगपत्सन्निकृष्टविशेष्यविधिसम्भवासम्भवाभ्युपगमदोषाप-
त्तिरित्युक्तम् । ननु विशेष्यस्य यागस्याश्रुतत्वात् कथं गुणविधौ
सति विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याग्निर्देवता पु-
रोडाशो द्रव्यमिति द्रव्यदेवतासम्बन्धलक्षणगुणविधिद्वारेत्युक्तमि-
ति भाष्यं योज्यम् । एतच्च वार्त्तिककृताघाराग्निहोत्राधिकरणे परदो-
षत्यवतो ऽष्टौ श्रुतिप्रकारान् परीक्ष्य निराकुर्वता विशिष्टविधेरत्यन्त-
क्लिष्टत्वं तृतीयस्थानानिवेशासम्भवोपपादनार्थं वक्ष्यमाणत्वान्नेह प्र-
पञ्चितमित्यनवद्यम् । सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह * तथेति * यत्र ३०३।१
पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्तीति भाष्याद्विशेषणस्यैवान्यतः
प्राप्तावविधेयत्वं विशेष्यस्य त्वन्यतः प्राप्तावपि तन्निरपेक्षविशेषण-
विध्ययोगात् विधेयतेत्याभाति तच्च सर्वतो पदार्थसक्रान्तविधिशक्तौ
धात्वर्थानुवादाभ्युपगमात् अयुक्तमित्याशङ्क्य गुणग्रहणस्योपलक्ष-
णार्थत्वं दर्शयितुं यागइत्युक्तम् । न चेदिति सूत्रावयवे प्राप्तेर्विधे-
यत्वहेतुत्वाभिधानार्थं इति प्राग्व्याख्यया सूचितम् । तच्च कर्मेति
भाष्यात् तच्च गुणाश्चेत्येकवचनाध्याहारेण विग्रहः प्रतिभाति त-
थोदाहरणबहुत्वेन तुल्यत्वात्क्रिययोरिति सूत्रोक्तक्रियापरामर्शितच्छ-
ब्दोपात्तयागबहुत्वोपपत्तेः श्रुतस्यैव बहूवचनस्य तन्त्रेणोभयान्वये

सम्भवत्यश्रुतैकवचनाध्याहारायोगात् अयुक्तमित्याशङ्क्य न हीति ब-हुवचनान्तविग्रहो दर्शितः । सोमेन यजेतेत्यादौ गुणकर्मणोर्भिन्न-पदोपादाने ऽपि तावच्छुद्धस्य कर्मणो ऽशक्यानुष्ठानत्वेन विध्ययो-गात्सन्निकृष्टस्य शुद्धरूपेण विध्यसम्भवात् विशिष्टरूपेण च सम्भ-वात् रूपभेदेन युगपत्सम्भवासम्भवविरोधपरिहारोपपत्तेर्विशिष्टवि-धेरदुष्टत्वाभिधानार्थमविभागाद्विधानार्थं इति सूत्रावयवविधानार्थं लिङ्प्रत्यये गुणकर्मविध्योरविभागादित्येव व्याख्यातुमविभक्तरूपेण सकृदुच्चरितेन विधिनेत्युक्तम् । आग्नेयादिवाक्ये त्वेकस्मिन्नेव वि-धेयसमर्पके तद्धितान्ते शब्दे गुणकर्मविभागादित्येवं व्याख्यातुं वि-धेयसमर्पकेण तद्धितान्तेन शब्देन सह गुणकर्मशब्दानामविभागा-त्सन्निकर्षविप्रकर्षविरोधाभावाभिधानायैकशब्दोपादानप्रदर्शनार्थं तद्धितान्तेन विधिनेति योज्यम् । हिशब्दः पादपूरणार्थः । ननु मान्त्र-वर्णिकदेवतासंयोगान्यथानुपपत्त्या यागप्रशंसासिद्धान्यासीदतेत्या-शङ्क्य निराकरोति * नेति * संस्कारशब्देन स्मृतिहेतुसंस्का-रोद्बोधार्थो मन्त्रो विवक्षितः । अष्टाकपालादिद्रव्यं देवतासंस्कार-श्चाग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रः तत्संयोगेन यो ऽत्र यागविधिः पूर्वपक्षिणोक्तः स नोपपद्यतइत्यर्थः । यदपि पुरोडाशादीनां हविष्ट्वाद्यागसाध-नत्वप्रतीतेर्यागानुमानमुक्तं तदपि निराकरिष्यतइति तावच्छब्देन सूचितम् । यद्वा यागविधिस्तावन्नोपपद्यते ततश्च तन्नामत्वमनाशङ्क्य चतुरवत्तचोदनाविहितहोमतापि निराकरिष्यतइत्येव तावच्छब्दो योज्यः । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति * ननु भा-वनाकाङ्क्षायां मन्त्रसम्बन्धस्योक्तत्वात् स्वरूपेण द्रव्यस्य मन्त्राका-ङ्क्षानिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * नेति * भावनाया अश्रुत-त्वात् विध्यश्रवणाच्च तद्वशेनापि कल्पयितुमशक्यत्वात् अप्राप्तस्या-पि च द्रव्यस्य भावनानिवेशं विना विधेयत्वायोगात् विधिवशेन भावनाकल्पने विधेरपि भावनाकल्प्यत्वेनेतरेतराश्रयं यक्तुं विध्य-भावाभिधानं कथं चिद्भावनाकल्पने ऽपि धात्वर्थानवच्छिन्नायास्त-स्या अनुष्ठातुमशक्यत्वान्मन्त्राकाङ्क्षानुपपत्तेर्मन्त्रान्वयादेव तद्वा-च्यदेवतासंयोगेन यागाख्यधात्वर्थकल्पनं चानुष्ठेयत्वासिद्धये धात्व-र्थविशेषावच्छेदाधीनत्वात् मन्त्रान्वयस्येतरेतराश्रयापत्तेर्द्रव्यस्य स्व-रूपेणैवाकाङ्क्षापद्यतइति सूचनार्थः कथंशब्दः । सामान्यतो ऽपि पुरुषव्यापारो न विधीयते किमुत धात्वर्थावच्छिन्न इत्यर्थः । नन्व-ष्टाकपालभवनस्यासिद्धत्वेनानुष्ठेयत्वान्मन्त्राकाङ्क्षा भविष्यतीत्या-शङ्क्य न चेत्युक्तम् । भवनक्रियायामसिद्धस्यैव कर्तृनियमात् सिद्धा-

त्मकपुरपानुष्ठेयत्वायोगाच्च स्मारकापेक्षेत्याशयः । ननु द्रव्यस्यैव
तद्धानुष्ठानात्प्राक् असिद्धत्वेनानुष्ठानापाद्यत्वात् स्मारकापेक्षा भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य नापीत्युक्तम्। तस्याव्यापारात्मकत्वेनाननुनिष्पादितव्-
यत्यादिवत् साध्यत्वे ऽपि अननुष्ठेयत्वात् न स्मारकापेक्षेत्याशय ।
कथं चित्सत्यामपि द्रव्यस्य मन्त्राकाङ्क्षायां अग्न्यादिवाचिना म-
न्त्रेण सह सम्बन्धो न प्रतीयतइत्येवमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न चेति *
ननु पुरोडाशादिभिर्हविरात्मकत्वाद्यागसाधनत्वेनावगम्यमानैर्देव-
तापेक्षणात्तद्वाचिमन्त्राणामन्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति *
पुरोडाशो यागः साध्यत्वेन नावधारित इत्युक्ते यागसम्बन्धाश्रयणे
ऽपि हविः शब्दाभिधेयत्वात् यागानुमानं भविष्यतीत्याशङ्क्य हविष्ट्व-
मपि नावधारितमित्युक्तम्। श्लोकं व्याचष्टे *यदि हीति* भावना-
पादाने सति तस्या धात्वर्थविशेषापेक्षायां कथञ्चिद्यागत्वावधारणं
शक्येत न तु तदस्तीति दर्शयितुं भवतिशब्देन भावनानुपादानाद्याग-
त्व नोक्तमित्युक्तं हविः शब्दस्तु यागान्वयं विना न क चिदस्तीत्यर्थः।
हविष्ट्वाभावादेव चतुरवत्तचोदनाविहितहोमनामतापि निरस्तेत्याह
* एतेनेति * नन्वाघारादिवद्यागत्वावधारणात् प्रागपि मान्त्रवर्णि-
कदेवताकल्पनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * आघारादिषु त्विति *
उपांशुयाजे तु वाचनिकविनियोगाभावे ऽपि यागात्मकत्वात् सामा-
न्यतो देवतान्वये सिद्धे मन्त्रवर्णाद्वि शेषमात्रावधारणं युक्त न तु
श्रुत्यविनियुक्तस्य मन्त्रस्यापूर्वदेवताकल्पकत्व क चिदस्तीत्याशयः ।
तद्धितेन देवतान्वयसम्भवे तद्धितचतुर्थीमन्त्रवर्णानां देवतान्वयप्र-
माणानां मध्ये जघन्येन मन्त्रवर्णेन देवताकल्पन न युक्तमित्याह
* सर्वजघन्यश्चेति * न च तद्धितसम्भवे मन्त्रवर्णस्य प्रामाण्यम-
प्यस्तीत्याह * अन्यथेति * मन्त्राङ्गत्वान्यथानुपपत्तिस्तद्धितेन दे-
वतान्वये ऽवधारिते नास्तीत्यर्थः । ननु तद्धितेन देवतान्वयावगमे
लिङ्गादेव मन्त्रप्राप्तेर्मन्त्राम्नानमनर्थकं स्यादित्याशङ्कां निराकुर्वन्
सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सामान्यतो ऽग्निदेवत्यम- ३०४।१
न्त्रप्राप्तावप्यग्निर्मूर्द्धेत्यादिमन्त्रविशेषार्थं क्रमाम्नानमित्यर्थः । अ-
विद्यमानमपि क्रमं पूर्वपक्ष्यारोपितमभ्युपगम्य परिहारसामर्थ्य-
प्रदर्शनार्थः क्रमशब्दः। ननु तद्धितेन देवतान्वये कृते ऽपि तस्या-
विधायकत्वाद्विधेयेरसिद्धयुक्तमित्याशङ्क्य भवति इति पञ्चमल-
कारकपेणाख्यातशब्देनेत्युक्तम्। नन्वस्य वर्त्तमानापदेशसन्दिग्धत्वात्
पञ्चमलकारत्वनिश्चयः कथमित्याशङ्क्यार्थवादेत्युक्तम् अङ्गिरसो
वा इत उत्तमाः स्वर्गं लोकमायन्नित्याद्यर्थवादान्वयान्यथानुपपत्त्या

विधित्वनिश्चयः । अन्यथास्यार्थवादस्यासम्भवेनानर्थक्यापत्तेरित्याशयः । नन्वेवं सति विधिगौरवङ्कुशः स्यादित्याशङ्क्याह * अगत्या चेति * विधानार्थं इति भाष्यं तद्धितस्याख्यातकृत्यत्वाभावेनाविधायकत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * विधानार्थेति * अविभागादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमविभक्ता हीति भाष्यावयवं तद्धितान्तर्गत्यभिधानार्थत्वेन तत्सापेक्षत्वात् पश्चाद्व्याचष्टे * सर्वं चेति * एतदेवोपपादयति * देवतेति * नन्वाग्नेयतेति भावप्रत्ययात् सम्बन्धस्यापि अविभक्ततोक्ता प्रतिभाति सा च सम्बन्धवाच्यत्वस्य संकर्षणाधिकरणे निषेत्स्यमानत्वादयुक्तेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धो ऽपीति * नन्वेवमप्यष्टाकपालशब्दवाच्यस्याष्टत्वकपालत्वद्व्यधिकरणसंस्कारोपसर्जनस्य पुरोडाशस्याग्नेयादिशब्दानन्तर्गतत्वादष्टाकपालस्येति विशेषणाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * तद्धितेति * नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतोच्यते अस्य शब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव देवतेत्यनेन न्यायेनाष्टाकपालपदार्थो ऽपि तद्धितान्त एव शब्दान्तर्गत इत्यर्थः । स एव इति भाष्येण यागस्य तद्धितान्तर्गतिरुक्ता सा यागं विनापि यथाकथञ्चित्सिद्धाग्नेयत्वसङ्कीर्त्तनोपपत्तेरयुक्तेत्याशङ्क्याग्नेयस्य भाव्यमानत्वं यागं विना न सिध्यतीति दर्शयितुं भावनान्तर्गतिपूर्वकं यागान्तर्गतिमाह * द्रव्यस्येति * अन्तर्गतेति शेषः पुरुषव्यापारस्य भावनाया यागावच्छेदकत्वाद्विशेषो न व्यक्तिश्चन । सर्वान्तर्गत्यभिधानस्य पूर्वपक्षोक्तवाक्यभेदपरिहारं प्रयोजनमाह * ततश्चेति * तद्धितान्तपदेनोपात्तस्यार्थस्य विधिनेति विग्रहः भिन्नपदोपादानाभावाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । नन्वेकपदोपात्ते ऽप्यनेकार्थस्य विधाने चित्रत्वस्त्रीत्वविधाविव वाक्यभेदः स्यादेवेत्याशङ्क्याह * भावनेति * यागो हि विहितो भवतीति भाष्ये यागशब्दो यागावच्छिन्नभावनाभिप्रायेणेत्याशयः । स एवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सम्बन्धो हीति भाष्येण सम्बन्धविधानान्यथानुपपत्त्या सम्बन्धिनोर्द्रव्यदेवतयोर्विधानाक्षेपस्योक्तत्वात् भाष्यविरुद्धं भावनाविधानाभिधानमित्याशङ्क्याह * सर्वेति * सर्वैः स्वान्वयिकारकैः सम्बध्यत इति कर्मव्युत्पत्त्या भावना सम्बन्धशब्देनोक्तेत्यर्थः । किमित्येवं व्याख्यायत इत्यपेक्षायामाह * न हीति * विशिष्टविधावप्यन्यतो लभ्यमानस्याविधानाच्च गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यभिधानार्थो न चेदन्येन विधा इति सूत्रावयवो ऽष्टाकपालादिभाष्येणानेककपालाधिकरणसंस्कारस्य पुरोडाशादन्यत्राप्रसिद्धेस्ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा सर्पन्तमपश्यन्नित्यर्थवादावगतस्य

पुरोडाशस्याष्टसंख्यकपालाधिकरणसंस्कारविधिनैव प्राप्तेः कपालानां तद्बहुत्वस्य तदधिकरणस्य संस्कारस्य च कपालेषु श्रपयतीति वाक्यान्तरादेव प्राप्तेर्बहुत्वविशिष्टत्वमात्रविशिष्टद्रव्यविशेषाग्न्याख्यदेवताविशिष्टयागभावनाविधानाद्गतिगौरवापत्तिरित्येवं व्याख्यातः। तत्राविभागादित्यावृत्तिलक्षणावाक्यभेदपरिहारार्थो हेतुः। न चेदिति तु गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारार्थ इति हेतुद्वयस्य विविक्तविषयत्वं दर्शयितुमाह * अविभागादिति * तद्धितान्तोक्तेन देवताविशिष्टेन द्रव्येण सम्बन्धस्य विभागात् सम्बन्धं विना वैशिष्ट्यासिद्धेरर्थात् सम्बन्धाक्षेपः। न क्रियाकर्तृसम्बन्धादृते सम्बन्धनं क चिदित्यनेन च न्यायेन क्रियागर्भत्वात्सर्वसम्बन्धानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाच्च विना द्रव्यस्य देवतान्वयायोगाद्यागाख्यस्य क्रियाविशेषस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धाविभागात्तेनार्थादाक्षेपः। यागस्य चाभावितस्यानिष्पत्तेर्भावनाया यागाविभागात्तेनार्थादाक्षेप इत्यर्थः। अन्यथानुपपत्त्यधीनत्वाच्चार्थाक्षेपस्यान्यतः प्राप्तस्य कपालादेरनाक्षेपान्नातिगौरवापत्तिरित्यदुष्टो विशिष्टविधिरित्याशयः। यत्तु विधित्सितस्यान्यतः प्राप्तौ तद्वाचिनः शब्दस्य नामधेयतेति एतदर्थपरत्वेन न चेदित्यवयवस्य पाठपूर्वकं व्याख्यानान्तरं भाष्यकृता कृत तन्नामधेयत्वस्य पूर्वपक्षिणा ऽप्यनभिमतत्वात्तत्प्रब्यं चान्यशास्त्रमित्यनेन च पौनरुक्त्यापत्तेरयुक्तमित्युपेक्षितं वार्त्तिककृतेति विशिष्टविधिव्युत्पादनार्थतैवास्याधिकरणस्यावसीयते॥

॥ बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणम्॥ ७॥

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः॥१०॥

बर्हिरादिशब्दो लवनादिसंस्कारनिमित्तः कुशत्वादिजातिनिमित्तो वेति चिन्तायाः प्रकृतगुणविधिनामधेयचिन्तारूपत्वाभावात् पूर्वाधिकरणकृतविशिष्टविधिव्युत्पादनवच्च तच्छेषत्वाभावाच्च प्रकरणसङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासङ्गिकीं प्रकरणसङ्गतिमाह * नामधेयेति * अनन्तरसङ्गतिस्त्वाग्नेयादिशब्दानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकयागाख्यक्रियागर्भसम्बन्धनिमित्तदेवताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तद्द्वारेण क्रियानिमित्तत्वे ऽभिहिते बर्हिरादिशब्दानामपि संस्कारात्मकक्रियानिमित्तताऽस्तुत नेति विचारात् स्पष्टैवेति नोक्ता पुरोडाशोदाहरणमुत्सूत्रत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * तुल्यहेतुत्वादिति * यूपादिवद्वचनव्यक्तिविपर्ययाश्रयणसम्भवासम्भवमस्य सन्देहहेतोः

१ चकर्थेति २ पु० पा०।

संस्कृतप्रयोगबलीयस्त्वस्य च पूर्वपक्षहेतोः संस्कारनिमित्तत्वे च
परस्पराश्रयपरिहारासम्भवस्य च सिद्धान्तहेतोस्तुल्यत्वात् सूत्रे
बर्हिराज्यग्रहणमुपलक्षणार्थमित्याशयः । सर्वत्रेति भाष्यावयवेन
संस्कृतप्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वं पूर्वपक्षोपपत्तित्वेनोक्तं नासंस्कृतेष्वि-
त्यनेन चासंस्कृतप्रयोगाभावः तदुभयमप्ययाज्ञिकदेशे संस्कृतेषु प्र-
योगाभावादसंस्कृतेष्वपि च कस्मिंश्चिद्देशे प्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य
व्याचक्षाणः पूर्वपक्षमाह * तत्रेति * याज्ञिकप्रयोगो ऽत्र
विवक्षितः सर्वे च याज्ञिकाः संस्कृतेष्वेव प्रयुञ्जते नासंस्कृते
ष्वित्याशयः । तस्य बलीयस्त्वाय शास्त्रस्था चेत्युक्तं यश्चासंस्कृतेषु
क्व चित्प्रयोगः स प्रादेशिकत्वेनाशिष्टत्वेन च दौर्बल्यात्सादृश्योप-
पत्तेर्न याज्ञिकप्रयोगस्य विगीतत्वापादने शक्त इत्येवमर्थत्वेन न त्व-
संस्कृतेष्वपीत्याशङ्कानिरासार्थं सादृश्यादिति भाष्यं व्याख्यातुमवि-
गीतत्वादित्युक्तम् । ननु बर्हिराद्यनुवादेन विधीयमानस्य संस्कारस्य
प्राक्सिद्धबर्हिराद्यपेक्षत्वेनेतरेतराश्रयापत्तेर्न बर्हिरादिशब्दप्रवृत्ति-
३०५।। निमित्तता युक्तेत्याशङ्क्याह * तथा हीति * क्व चिद्देशे पुरोडाशा-
दिशब्दैर्व्यवहारे सत्यप्यभियुक्तजने लोक्यते दृश्यते शब्दार्थसम्ब-
न्धो ऽनेनेति व्युत्पत्त्या लोकशब्देन विवक्षिते व्यवहाराभावाच्छि-
ष्टप्रयोगविरोधिचाशिष्टप्रयोगस्याप्रामाण्यात् यद् बर्हिस्तल्लुनातीत्या-
दिवचनव्यक्त्यनुपपत्तेर्यल्लूयते तद् बर्हिरित्यादिविपरीतवचनव्य-
क्त्याध्ययनात् । पुरोडाशादिशब्दानां संस्कारहेतुतेत्यर्थः । यथा च
पलाशे बध्नातीति प्रकृत्य यूपं छिनत्तीति श्रवणाच्छेदनस्य पला-
शविषयत्वावधारणाच्छेदनसंस्कृतपलाशनामत्वं यूपशब्दस्याव-
सीयते तथात्रापि दर्भैस्तृणीत हरितैः सुपर्णैरिति बर्हिस्तरणार्थे
मन्त्रे कुशवाचिदर्भशब्दश्रवणाद् बर्हिःशब्दस्य लवनादिसंस्कृतकुश-
नामत्वावधारणात् पिष्टानि संयौति पिण्डं करोतीत्यादिश्रवणाच्च
पुरोडाशशब्दस्य प्रथनादिसंस्कृतपिष्टपिण्डनामत्वावधारणादुत्पव-
नादीनां च घृतविषयत्वं कथं चिदुत्प्रेक्ष्याज्यशब्दस्योत्पवनादिसं-
स्कृतघृतनामत्वावधारणाद्यूपादिवद्वचनव्यक्तिविपर्ययाश्रवणमदुष्ट-
मिति दृष्टान्तेन सूचितम् । संस्काररहिते कुशादिजातिमात्रे बर्हिरा-
दिशब्दस्य क्व चित्प्रयुक्तस्य संस्कृतेष्वपि जात्यनपगमेन लाभान्नायं
संस्कारशब्द इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थमेवं प्राप्त इति भाष्यं व्याचष्टे
* तद्विति * शास्त्रस्य शब्दार्थसम्बन्धहेतुत्वाभावेन लोकप्रसिद्ध्य-
पेक्षत्वात् प्रादेशिकस्यापि प्रयोगस्य शास्त्रस्थप्रसिद्ध्या बाधो न युक्त
इति वक्तुमेकदेशे ऽपीत्युक्तम् । श्लोकं व्याचष्टे * य एवेति * ननु-

कामिति भाष्येणासंस्कृतेषु सादृश्यात् प्रयोगोपपत्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाष्य तन्नेत्यनेन संस्कारशब्दत्वप्रसिद्धेः सादृश्यनिमित्तप्रयोगकल्पना न युक्तेत्युक्तं तदतिस्पष्टत्वाद्व्याख्याय कथमिति प्रश्नपूर्वकमप्रसिद्ध्युपपादनार्थं बर्हिरित्यादिभाष्यम् असंस्कृतेष्वपि शब्दलाभादित्यनेनैकस्या युक्तेरुक्तत्वाद्युक्त्यन्तरसमुच्चयार्थत्वेन व्याचष्टे * किं चेति * जातिशब्दत्वाभावे पलाशे बध्नातीतिवत्कुशादीनामप्रकृतत्वेन संस्कारान्वयाज्ञानात् मन्त्रस्य च श्रुत्यविनियुक्तत्वेन स्वार्थसमवायकल्पकत्वानुपपत्तेस्तद्बलेनापि लवनादेः कुशविषयत्वाज्ञानात् उत्पवनादीनां च घृतविषयत्वोत्प्रेक्षायाः प्रापकानुपलम्भेनायोगात् प्रथनादीनां च कथं चित्पिष्टपिण्डविषयत्वज्ञानसम्भवे ऽपि युपकार्यपशुबन्धनार्थत्वेनेव पलाशस्य पुरोडाशकार्ययागार्थत्वेन पिष्टपिण्डस्याश्रवणात् पुरोडाशशब्दस्य प्रथनादिसंस्कृतपिष्टपिण्डनामत्वावधारणाशक्तेः पिष्टपिण्डप्रथनादिना पुरोडाशीकुर्यादिति वचनव्यक्त्याश्रयणायोगात् यद्बर्हिरादिशब्दवाच्यं तत्संस्कार्यं यश्च संस्क्रियते तद्बर्हिरादिशब्दवाच्यमितीतरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वात् यल्लोकसम्मतं बर्हिरादिशब्दानां जातिशब्दत्वं तद्वेदेनापि लवनादिसंस्कारे विधेये तस्मात्प्रागाश्रितमित्यर्थः । ननु संस्कारविधितः प्रागेव केन चिद्यदृच्छया लवनादिभिः संस्कृतं कुशादि बर्हिरादिशब्देनोद्दिश्य संस्कारविधिसम्भवान्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशङ्कायाः । स्वाश्रयस्यापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानार्थायाः क्रियायाः संस्कारशब्दवाच्यत्वाद्विध्यभावे च तादर्थ्यानवधारणात् यदृच्छया लवनादौ कृते ऽपि संस्कारस्याभावेन बर्हिरादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वायोगात् अपरिहार्यमितरेतराश्रयमित्येवं निरासार्थं न चेत्यादिभाष्यम् आशङ्कायास्तुच्छत्वे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वावधारणार्थमिति व्याख्यातुमाह * तेनेति * येन संस्कारात् प्रागेव जातिशब्दत्वमाश्रितं तेनेत्यर्थः । सत्यां च गतौ वचनव्यक्तिविपर्ययाङ्गीकरणमयुक्तमित्यभिधानार्थं न चालौकिकानां सतामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * प्रयोजनभाष्यं तु निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकार इत्यत्र तृतीये यूपावटस्तरणार्थे बर्हिषि यूपाञ्जनार्थे चाज्ये लवनोत्पवनादयः संस्काराः कार्या न वेति विचारेण स्पष्टीकरिष्यमाणत्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकताधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥

अत्र भाष्यकृता प्रोक्षणीशब्दः किमुत्पवनादिसंस्कारनिमित्तो जातिनिमित्तो वा प्रकर्षसेचनलक्षणक्रियानिमित्तो वेति सन्दिह्य पूर्वन्यायनिरस्तमपि संस्कारशब्दत्वमत्तच्छब्द इति पूर्वसूत्रावयवेनेह सूत्रे प्रतिज्ञाकाङ्क्षयानुषक्तेन निरासप्रतीतिस्तद्व्याख्यानायोपन्यासपूर्वकं निरस्य पूर्वन्यायेनैव जातिशब्दत्वे प्राप्ते यौगिकत्वेनापोदितं तद्रथकाराधिकरणे समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् विरुद्धमित्याशङ्कते * नन्विति * पूर्ते हि वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वशेषत्वात् इत्यत्र वर्षासु रथकार आदधीतेति किमवयवप्रसिद्ध्या त्रैवर्णिकानामन्यतमो रथकारशब्देनोच्यते समुदायप्रसिद्ध्या वा ऽन्यो जातिशब्द इति सन्दिग्धे ऽवयवप्रसिद्ध्या रथकारिणि त्रैवर्णिके रथकारशब्दसम्भवात् अपशूद्राऽधिकरणप्रतिषिद्धस्यात्रैवर्णिकस्याधिकारो न युक्त इति प्राप्ते समुदायप्रसिद्ध्यावयवप्रसिद्धिबाधाद्वचनबलेनात्रैवर्णिकस्यैवाऽधिकार इति वक्ष्यते। अन्यत एव तु समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वसिद्धौ न्यायेन प्रतिषिद्धस्याप्यत्रैवर्णिकस्यैव वचनबलेनाधिकारनिश्चयात्सन्देहाभावेन रथकाराधिकरणारम्भो न युज्यते। न चान्यत्र क्वचित्समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वव्युत्पादनं दृश्यते। न च तद्व्युत्पादनं विना पारिशेष्यमात्रेणात्रैवर्णिकस्याधिकारसिद्धिः। त्रैवर्णिकस्याप्यवयवार्थयोगेन रथकारशब्दवाच्यत्वसम्भवे वसन्तादिवाक्यैस्तस्याधानप्राप्तावपि रथकारित्वेन निमित्तेन वर्षाकालाधानार्थतया वचनोपपत्तावविदुषो ऽत्रैवर्णिकस्याधिकारकल्पनानुपपत्तेः। अत एव वचनादिति मुख्यं हेतुं व्याख्यायाधानस्यासर्वशेषत्वादित्यनेनाधानसम्बन्धितया सर्वेभ्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्येभ्यः प्राप्तेभ्यो ऽत्रैवर्णिकस्य परिशिष्टत्वादयमाधानविधिरित्ययमुक्तो हेतुः सर्वशेषश्चात्रैवर्णिक आधानमिति भाष्ये भाष्यकारेण चशब्दप्रयोगादुपचयोपपत्तित्वेन व्याख्यातः। तस्माद्रथकाराधिकरणसिद्धमेतत्समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वमिहाक्रमम्। कथं समुदायप्रसिद्धेः श्रुतिस्थानीयत्वं कथं चावयवप्रसिद्धेर्वाक्यस्थानीयत्वमित्यपेक्षिते रथकाराधिकरणवक्ष्यमाणमेवोभयमुपपादयति * तथा हीति * वर्णसमुदायशक्तिनिमित्तज्ञानात्मकत्वेन समुदायप्रसिद्धेः

३०६॥ शब्दात्मकत्वात् श्रुतित्वाभावे ऽप्यक्षरश्रवणमात्रापेक्षत्वात् श्रुतितुल्यत्वं प्रातिपदिकावयवशक्तिनिमित्तज्ञानात्मिकायास्त्ववयवप्रसिद्धेरेकार्थपदसमुदायात्मकवाक्यत्वाभावे ऽपि यौगिकप्रातिपदिकप्रतिपाद्यस्य विशिष्टस्यार्थस्य ये प्रकर्षादयो भागास्तेषामेकार्थवृत्तित्वनियमलक्षणेनोपसंहारेण प्रवृत्तेर्विग्रहदृष्टत्वाद्वाक्यतुल्यत्वमित्यर्थः। य-

द्यपि रथकाराधिकरणे ऽवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वं वक्ष्यते तथापीह समुदायप्रसिद्धेरात्मलाभसदसद्भावौ चिन्त्येते तथापीह समुदायप्रसिद्धेरात्मलाभसदसद्भावौ चिन्त्येते यदि च सर्वत्र समुदायस्यैव शक्तिर्न क चिदवयवानां तत्र सा चिन्ता विरुध्येत न त्वेतदस्ति तथा सत्यवयवप्रसिद्धेः सर्वथाभावापत्तेरित्यभिप्रायेण परिहरति * सत्यमिति * ननु समुदायप्रसिद्धेः स्वात्मलाभः क्वास्ति क च नेति कथं ज्ञातव्यमित्यपेक्षायामाह * तत्र चेति * ननु समुदायप्रसिद्ध्या सर्वत्रावयवप्रसिद्धेर्बाधेनावयवार्थाभावात् सर्वत्रैव समुदाय प्रसिद्ध्येदित्याशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * लब्धात्मिका हीति * नन्वेवं सति रथकारशब्दे ऽवयवार्थसद्भावे समुदायप्रसिद्ध्यनात्मलाभादभावे चाप्रतियोग्यभावात्स्दूबलाचिन्तानुपपत्तेरनर्थकं रथकाराधिकरणं स्यात् इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * रथकारशब्दस्य रथकारेऽप्यवयवप्रसिद्धिसम्भवात् माहिष्येण करिण्यां च रथकारः प्रजायतइति * स्मृते* आनुलोमविशेषे सौधन्वनास्तुहीनत्वात्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेरन्नित्यनेन वा न्यायेन ऋभूणां त्वा देवतानां व्रतपते व्रतेनादधामि इति रथकारस्यादध्यादित्याधानमन्त्रवर्णात् सौधन्वना ऋभव इति च सौधन्वनशब्दसामानाधिकरण्यस्य ऋभुशब्दस्य तं नेमिमृभवो यथेति मन्त्रवर्णाद्रथकारविषयत्वप्रसिद्धेः ।

वात्यात्तु जायते वैश्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
मारुषश्च विजन्मा च मैत्र सात्वत एव च ॥

इति सात्वताद्यपरपर्याये सौधन्वनाख्ये जातिविशेषे समुदायप्रसिद्धिसम्भवाद्रथकार आदधीतेत्यत्र समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वाभिधानं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्युदासीनास्वप्सु प्रकर्षसेचनकरणत्वाभावे ऽपि क चिद्देशे प्रयोगदर्शनात् प्रकर्षसेचनकरणत्वे सत्यपि च तैलादावप्रयोगाद्योगस्य व्यभिचारित्वेन समुदायप्रसिद्ध्यात्मलाभोपपत्तेस्तदूबलीयस्त्वाद्रथकाराधिकरणसिद्धान्तात् जातिवाचित्वैव युक्तेत्याशङ्कां तुशब्दसमानार्थेन पुनःशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह * अत्रेति * औदासीन्यावस्थायामपि प्रकर्षसेचनकरणत्वशक्तिसद्भावात् प्रयोगोपपत्तेर्बाध्यसद्भावेन च शब्दप्रयोगावश्यम्भावाभावात् तैलादावप्रयोगोपपत्तेः । फलतावयवशक्त्यानुसारेणैव शब्दप्रयोगोपपत्त्यार्थापत्तेः क्षीणत्वात् समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः समुदायप्रसिद्ध्यात्मलाभो नास्तीत्याशयः । स्वरूपतो ऽवयवार्थाभावे शक्तिसद्भावमा-

त्रेणाप्राविधादग्धृत्वाद्यस्यामपि दग्धृशब्दस्य प्रोक्षणीशब्दप्रयोगो-
पपत्तौ समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनं न युक्तमित्येतदेव व्यतिरेकदृ-
ष्टान्तमुखेन दर्शयितुमाह * तथा हीति * शालाख्ये वृक्षविशेषे
ऽश्वत्थकर्णत्वयोः शक्तिरूपेणाप्यभावात्समुदायस्य शालजातिवाचि-
त्व कल्पितमित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * न-
न्वेवं सति तैलादावपि प्रोक्षणीशब्दः किमिति न प्रयुज्यते इत्याश-
ङ्क्याह * इतीति * समुदायप्रसिद्ध्यभावासिद्धयौगिकत्वपरा-
मर्शार्थो ऽयमितिकरणः । यस्मात्प्रोक्षणीशब्दस्य समुदायप्रसि-
द्ध्यभावाद्यौगिकत्वं सिद्धं तस्मात्तैलादावपि साधारणतास्त्येव प्र-
योगाभावस्तु सत्यपि वाच्ये न विरुध्यत इत्याशयः । यद्वा समुदाय-
प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वे ऽप्यप्सु प्रोक्षणीशब्दस्य तदभावादवयवप्रसिद्धि-
रङ्गीक्रियमाणा न रथकाराधिकरणविरुद्धेति सूचनार्थत्वात् पूर्ववो
ऽयमितिकरणः । प्रयोजनभाष्ये प्रोक्षणीशब्दस्य संस्कारशब्दत्वे
घृते ऽप्यविकृतस्य प्रयोगमुक्तमाक्षिपति * नन्विति * परिहरति
* यदि हीति * निपातानामनेकार्थत्वात् शङ्कानिरासार्थो हिशब्दः ।
एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * यौगिकत्वे स्त्रीप्रत्ययमात्रनि-
३०७।। वृत्तिप्रयोजनत्वेनोक्तामुपपादयति * यौगिकत्वे त्विति * ननु यौ-
गिकत्वे ऽपि घृतप्रोक्षण भवनीति विधिवाक्ये घृतशब्दश्रवणात् वि-
धिशब्दस्य मन्त्रत्वाभावः स्यात्तेन चोदनेति दशमाधिकरणन्यायेन
द्रव्ये ऽपि देवतावद्विधिगतस्यैव शब्दस्य प्रयोगनियमाज्जातिशब्दत्व-
वत् घृतशब्दस्यैव प्राप्तेः प्रातिपदिकस्यापि निवृत्तत्वात् स्त्रीप्रत्ययमा-
त्रनिवृत्त्यभिधानं न युक्तमित्याशङ्क्याह * न चेति * दशमपवा-
ग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति विहिते किमग्निः प-
वमानादिगुणशब्दसहितेनाग्निशब्देनाभिधेयः केवलेन वेति सन्दिह्य
प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यादिति सिद्धान्तेनोपक्रम्या-
विकारो वार्थशब्दानपायात् स्याद् द्रव्यवदित्यनेनार्थस्याग्नेश्चोदक-
प्राप्तस्य चाग्निशब्दस्य केवलाभिधाने ऽप्यनपायाद्यथा सा वा एषा
सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेत भूतिकाम इत्यजाशब्देनापि
विहिते द्रव्ये वशाशब्दवाच्यवन्ध्यात्वगुणयुक्ते चातिदेशप्राप्तौ न छा-
गशब्देन निर्गुणेन चाभिधानं तथेहाप्यविकारः स्यादिति पूर्वपक्षमु-
पन्यस्यारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य श्रुतिसम-
वायित्वाद्वचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यादित्यनेनार्थस्य देवतायाः
श्रुतिसमवायित्वादारम्भेण स्वरूपेण .कर्मवयसमवायाद् गुणान्ताभि-
धाने च गुणशास्त्रस्यानर्थक्यापत्तेः चोदितेन सगुणेनाभिधानं

स्यादित्येवं निरस्य द्रव्येष्वेवारम्भगामित्वादर्थे विकारसामर्थ्यमित्यनेनारम्भेण स्वरूपेण द्रव्येषु क्रियागामित्वाद्विकारसहितस्यापि शब्दस्य द्रव्यरूपे ऽर्थे सामर्थ्यमस्तीति वैषम्यं वदता द्रव्येष्वर्थरूपेण कर्मणि समवायाभ्युपगमाद्विधिगतशब्दप्रयोगनियमो नास्तीत्यर्थः।

॥ अथ निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥ १२ ॥

वैद्युताद्यग्निव्यक्तेर्मन्थनजन्यत्वे शक्तेरप्यभावात् पूर्वन्यायातुल्यत्वमाशङ्क्य विशेषरूपेण शक्त्यभावे ऽप्यग्निजातीयस्य कस्य चिन्मन्थनजन्यत्वदर्शनेन शक्त्यवधारणाद्वैद्युतादावप्यग्निजातीयकत्वाविशेषेण सामान्यतः शक्तिसम्भवेन कथं चित् फलसावयवशक्त्यनुसारात्प्रयोगोपपत्तौ समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेस्तुल्यत्वातिदेशायेदमधिकरणमित्याह * निर्मन्थ्ये ऽपीति * भाष्यकारेणाचिरनिर्मन्थितत्वं यौगिकत्वप्रयोजनमुक्तमाक्षिपति * वैद्युतेति * पाकान्यथानुपपत्त्याग्निमात्रप्राप्तौ मन्थनजन्यत्वविशेषणस्यातज्जन्याग्निव्यावृत्त्या कृतार्थत्वात् नाचिरत्वाक्षेपकत्वं युक्तमित्यर्थः। ननु नावनीतेन भुङ्क्त इत्यत्रापि घृतशब्दानुदापानात्तैलादेरपि प्राप्तौ तन्निवृत्त्या नावनीतशब्दस्य कृतार्थत्वात् नाचिरत्वाक्षेपकतेत्याशङ्क्याह * लोक इति * प्रमाणान्तरावगतवक्तृभिप्रायानुसारात्तत्र विशेषप्रतीतिर्न शब्दसामर्थ्यादिति भाव.। यद्वा यथैवाभ्यासः सामधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यादित्यत्र त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति प्रथमोत्तमशब्दयोः प्रथमावगतायन्तस्थानपरत्वातिक्रमहेत्वभावात्तदुपलक्षितप्रयो याजा आजुहोतेति ऋक्परतेति नवमे वक्ष्यते तथा नावनीतशब्दस्यापि प्रथमावगतनवनीतविकारत्वलक्षणधर्मातिक्रमेण तदुपलक्षितघृताख्यधर्मिपरत्वाभावात् धर्मस्य च प्रयो याजा इति प्रथमऋक्प्रतीकम्। आजुहोतेति अन्त्यऋक्प्रतीकं तत्परता धर्मिगतस्पर्द्धमानधर्ममात्रव्यावर्त्तकत्वेनास्पर्द्धमानधर्म्यन्तरव्यावर्त्तकत्वायोगात् तैलादिव्यावृत्त्यप्रतीतेर्घृते च नवनीतविकारत्वावरुद्धधर्मान्तराभावाद्बुद्धिस्थनवनीतव्यक्तिविकारत्वव्यावृत्त्या बुद्धिस्थनवनीतव्यक्तविकारपरत्वावगतेश्चिरकालवगतायाश्च नवनीतव्यक्तेरबुद्धिस्थत्वादचिरावगतनवनीतव्यक्तिविकारत्वप्रतीतेः। शब्दसामर्थ्यादेवाचिरनिर्दग्धत्वावगतिरित्याह * सर्वघृतानां चेति * प्रकरणादिना घृतप्रतीतिमभिप्रेत्य पुनःश्रुतेरित्युक्तं नावनीतेन घृतेन भुङ्क्त इत्येवंविधवाक्याभिप्रायेण वा पञ्चम्यन्तं वा श्रुतिशब्दमङ्गीकृ-

स्य श्रुतितो ऽपि पुनरेवमचिरनिर्दग्धत्वावगतिरित्येवं योज्यम्। आनर्थक्यानुपपत्तिलक्षणार्थो वा पुनः शब्दः।निर्मन्थ्यशब्दे तु शब्दप्रमाणकत्वेन प्रमाणान्तरानुसारायोगादमन्थनजन्याग्निवृत्त्या च कृतार्थत्वेन शब्दसामर्थ्याभावादचिरनिर्मन्थितत्वाप्रतीतेर्नाचिरनिर्मन्थितविषयता कल्प्येति वैषम्यमाह*इह त्विति * चिरग्रहणं दृष्टान्तार्थं ननु पङ्कजादिशब्दवन्निर्मन्थ्यशब्दस्य योगरूढित्वादचिरनिर्मन्थिताग्निगतमन्थनक्रियायोगनिमित्तत्वप्रतीतेर्विशेषावगतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * पद्मव्यतिरिक्ते द्रव्ये पङ्कजन्यत्वे सत्यपि पङ्कजशब्दप्रयोगाभावात् योगरूढित्वं कल्पितं निर्मन्थ्यशब्दस्य त्वग्निमात्रे प्रयोगस्य भाष्यकृतोक्तत्वान्न योगरूढिता कल्प्येत्याशयः। आक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति * पाकाङ्गत्वेनेह विधीयमानस्य मन्थनस्य पाकैकदेशकालकर्तृकत्वादचिरनिर्मन्थितत्वसिद्धिरिति परिहरति * नैष दोष इति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * नन्वेवं सति देशकर्त्रैक्यमपि कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * तेनेति *

॥ अथ विश्वदेवादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ १० ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥

अत्र भाष्यकृता किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः कर्म नामधेयं वेति चिन्तोक्ता सा पूर्वपक्षसूत्रे विकल्पाभिधानात् सिद्धान्तसूत्रे च तन्निराकरणमात्रप्रतीतेरयुक्ता च प्रकरणपर्यालोचनया गुणविधिनामधेयविचारो ऽधिकरणस्य तात्पर्यावगमादेवमुपन्यासो युक्तः। आग्नेयाधिकरणे ऽपवादाग्रनामधेयविचारस्य पर्यवसितत्वावगतेर्नामधेयविचारस्यापर्यवसितस्याप्यपवादसम्भवे दर्विहोमपदस्येहैव विचार्यत्वाशङ्काष्टमाध्यायासङ्गत्या शङ्कायास्तत्रैव निराकार्यत्वेनेहाप्रस्तुतत्वात् न युज्येताथाग्नेयाधिकरणस्यापवादत्वेन सङ्गतिप्रदर्शनार्थं गुणविधिनामधेयविचारे ऽपि विशिष्टविधिव्युत्पादने तात्पर्यादपवादे तात्पर्याभावेन पर्यवसानद्योतकत्वं 'नास्तीत्युच्यते तथा सत्युत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वसिद्धिप्रयोजनत्वाद्विशिष्टविधिव्युत्पादनस्य तदधिकरणोक्तक्रियानिमित्तत्वप्रसक्त्या कृते ऽधिकरणत्रये यत्प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तौ स एव बुद्धिस्थो भवतीति प्रासङ्गिकाधिकरणत्रयसमाप्त्या तस्यैव बुद्धिस्थस्य प्रयोजनविचारायैतदधिकरणमिति गुणमिति गुणविधिनामधेयविचारे तात्पर्याभावात्तदुपन्यासस्तात्पर्यतो ऽप्ययुक्तः। उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थे चास्मिन्नधिक-

रणे सत्युद्भिदादीनामेवोदाहरणत्वोपपत्तेर्वैश्वदेवोदाहरणं व्यर्थमित्याशङ्कयाह * तद्धितेति * अयमाशयः (सत्यपि विशिष्टवि ३०८।२ धौ[१])गुणविशिष्टस्यापि कर्मणो विहितस्य विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विधिना विशेष्यस्यापि विशेषणवद्विधानाच्छ्रुत्यानुवादेनापि वाक्यान्तरस्थस्यापि गुणस्य स्ववाक्यस्थवद्वाक्यीयत्वाविशेषाद्विकल्पेन विधानोपपत्तेरुत्पत्तिशिष्टेनापि सोमेनोत्पन्नशिष्टस्य खनित्रादेर्वाधायोगादुद्भिदादिशब्दानां ज्योतिष्टोमे गुणविधित्वोपपत्तेरुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेन गुणविधित्वनिरासायोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वसिद्ध्यर्थं विशिष्टविधिव्युत्पादनं व्यर्थमित्याशङ्कयानुष्ठानायोग्यत्वेन शुद्धस्य विधातुमशक्यत्वात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावपि सामान्यतो द्रव्यदेवताविशिष्टस्यैव विधेयत्वाभ्युपगमात् विशिष्टविधौ स्ववाक्यश्रुतद्रव्यादिविशेषविशिष्टस्यैव प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेस्तादृशेन च नैराकाङ्क्ष्ये स्ववाक्यश्रुतगुणविरोधिगुणान्तरविध्यनुपपत्तेर्विशिष्टविधौ सत्युत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टस्य बाधसिद्धिरिति विशिष्टविधिव्युत्पादनप्रयोजनमुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं समर्थयितुमेतदधिकरणम् तथाप्युत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनैव वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं सिध्यति नान्यथेति दर्शयितुं भाष्यकृतैव विचारारम्भः कृत.। वैश्वदेवोदाहरणस्याप्येतदेव प्रयोजनमित्येतदेवोपपादयितु पूर्वोक्तकारणासम्भवस्तद्धितोपात्तत्वादित्यादिना दर्शित.। न तूद्भिदाद्यधिकरणैरगतार्थत्वम् दर्शयितुम् इति भ्रमितव्यं गतार्थत्वशङ्कानुपपत्तेस्तन्निरासायागतार्थत्वाभिधानानर्थक्यात् सास्यदेवतेति हि देवतातद्धिताधिकारे सूक्तहविषोरिति स्मृतेर्देवतातद्धितस्य सूक्ते हविषि वा मुख्यत्वावगमे ऽपि द्रव्यविशेषस्येहानुपादानेनास्य शब्दाभिधेयत्वायोगात्सामानाधिकरण्योपात्तत्वेनास्य शब्दाभिधेयस्य यागस्यैव देवतासम्बन्धावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्यैव लक्ष्यमाणत्वात् मत्वर्थस्य यागस्य लक्षणा नाशङ्कितुं शक्या आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमित्यष्टौ कर्माणि प्रकृतानि वैश्वदेवेन यजेतेति यजिनानूद्य विधित्सितस्य देवतालक्षणस्य गुणस्यामिक्षायागे प्राप्तस्यापि इतरेषु सप्तसु प्राप्त्यभावात् विधिसम्भवे तत्प्रापणवैयर्थ्याभावात् तत्प्रख्यतापि नाशङ्कितुं शक्या वाक्यभेदाद्याशङ्का त्वत्यन्तनिर्मूलेत्यगतार्थत्वाभिधानर्थक्यापत्तिरुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनैव वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं दर्शयितुमेव-

१ भ० पा० १ पृ० ५१०।

मारम्भ इतीदृश्येव ग्रन्थतात्पर्यव्याख्या युक्ता । ननु गुणविधिनामधेयचिन्तात्मकस्याधिकरणस्य बर्हिराज्यादिविचारात् प्रागेवारम्भः स्यादित्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * बर्हिरादिशब्दोऽपि कस्य नामेत्येवं विचारात्मकत्वात् तस्याव्यवधायकतेत्यर्थः । यदा तु गुणविधिप्रतियोगित्वेन विधिनिरपेक्षलोकप्रसिद्धद्रव्यादिनाम विलक्षणं विधेयकर्मण्यलौकिकं नाम वेदेन विधीयमानं नामधेयशब्देनोच्यते तदा संस्कारनिमित्तत्वपक्षे यल्लूयते तस्य बर्हिःशब्दो नामेति विधेयसंस्कारयुक्ते द्रव्ये वेदेनालौकिकस्य नाम्नो विधीयमानत्वात् नामधेयत्वजातिनिमित्तत्वे यौगिकत्वे च विधिनिरपेक्षलोकप्रसिद्धत्वात्तन्नामधेयतेति सामान्यत एव नामधेयचिन्तात्मकत्वात् स्पष्टमेवाव्यवधायकत्वं यद्वा निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकस्य नामधेयत्वे सत्यपि गुणविधित्वस्य दर्शनाद्वैश्वदेवशब्दस्यापि यौगिकत्वात् सत्यपि नामधेयत्वे गुणविधित्वमप्यास्त्विति समुच्चयेन पूर्वपक्षः केवलनामधेयत्वेन सिद्धान्त इत्येव विचाराङ्गीकरणेनानन्तरसङ्गतिरेवं वक्तुं शक्येत्याह * अथ चेति * एतच्चानन्तरसङ्गत्युपपादनसामर्थ्यप्रदर्शनमात्रार्थमुक्तं न पारमार्थिकं सिद्धे हि वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे समुच्चयेन पूर्वपक्षः स्यात् तत्सिद्धिश्च तत्प्रख्यतयैव सर्वेषां नामधेयमिति वार्त्तिकदर्शनात् तत्प्रख्यन्यायेनाशङ्क्यते स चाविदितबोधनं च विधिरित्युच्यते विदितं चाज्ञान्यतो गुणविधानमिति तत्प्रख्याधिकरणभाष्यादतत्प्राप्तप्रापणं ह्यर्थमिति च वार्त्तिकाद्विधित्सितस्य गुणस्यान्यतः प्राप्तौ विध्यानर्थक्याद् गुणविधित्वानुपपत्तेः पारिशेष्यान्नामधेयतैवेत्येवं रूपः प्रतीयते न चामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु यागेष्वन्यत्र विधित्सितस्य गुणस्यान्यतःप्राप्तिरस्ति प्रकृत्याविशेषणादष्टास्वपि यागेषु गुणविधित्वापत्तावप्यस्यामिक्षातिरिक्तार्थत्वेनानर्थक्यायोगात् गुणविधित्वमाश्रित्य वैश्वदेवीमामिक्षामित्यस्यैवामिक्षामात्रविशिष्टभावनाविधायित्वाश्रयणेन , क्रमविनियुक्तवैश्वदेवयाज्यानुवाक्यायुगलकल्पितमान्त्रवर्णिकदेवतान्वयाद्यागेऽनुमिते वैश्वदेवीशब्दस्यामिक्षायागनामधेयत्वं वरं युक्तं मन्त्रवर्णाच्च तद्धितस्य बलीयस्त्वात् तद्धितनियुक्ताया अपि देवताया वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन विधिरविरुद्धः उत्पत्तिशिष्टान्यायावरुद्धत्वादामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु देवताविध्यसम्भवेनामिक्षायागे देवताविधिप्रसक्तिमापाद्य तत्प्रख्यतया नामधेयत्वासिद्ध्यभ्युपगमे केवलामिक्षायागनामत्वापत्तेः सर्वनामतेष्टा न सिध्येत् । वार्त्तिककारीयं तु तत्प्रख्यत्वाभिधानमुत्पत्तिविष्टबलीयस्त्वेनैतदधिकरणव्युत्पादितेन

गुणविध्यसम्भवान्नामधेयत्वे साधिते [1]प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थं न तु नामधेयत्वसिद्ध्यर्थम् सर्वत्र च गुणविधित्वसम्भवेनैव नामधेयत्वाभिधानात् इह गुणविधित्वसम्भवे नामधेयत्वानुपपत्तेः। समुच्चयेन पूर्वपक्षस्यानाशङ्क्यत्वात्प्रौढिमात्रमेतदिति स्थितं विशिष्टविध्यसम्भवे कस्य चिद् गुणस्योत्पत्तिशिष्टस्याभावात्तद्बलेन प्रसिद्ध्यादिहेतुत्रयावधारितगुणविधित्वनिरासाशङ्के: सन्देहायोगाद्विशिष्टविधौ व्युत्पादिते सत्युत्पत्तिशिष्टगुणसम्भवात्तद्बलीयस्त्वसन्देहेन गुणविधिनामधेयसन्देहो भवतीति सूचनार्थत्वेनेति चेदिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं विकल्पशब्दस्य गुणविधिप्रतिज्ञानार्थत्वेन व्याख्यानार्थं वैश्वदेव इति भाष्यमुपपादयति * तत्रेति * विफलेन गुणविधिप्रतिज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यविरुद्धेषु यागेषु देवतान्तरविध्ययोगाद् गुणविध्यसम्भवाशङ्कानिरासप्रयोजनमाह * एवं हीति * ननूत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिना चित्राधिकरणे साधितत्वात् नेहोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्विकल्पः पूर्वपक्षयितुं युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * वाक्यभेदापत्त्या तत्र गुणविधित्वानिरासात् पुंपशौ प्राप्ते स्त्रीपशुरिति भाष्यावयवव्याख्यानार्थानागतावेक्षणेनैतदधिकरणसिद्धोत्पत्तिशिष्टबलीयतास्माभिरुक्तेत्यर्थः। भाष्यावयवो ऽप्यनागतावेक्षणेनाभ्युच्चयहेत्वभिधानायेति भाष्यकारशब्देन सूचितम्। ननूत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनस्योत्पन्नशिष्टस्य विधानाऽयोगेन भेदकत्वस्य गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् इह तुल्यबलत्वाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य * क्व चिदित्युक्तम् * वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति तद्धितचतुर्थीकृतं बलाबले तत्र वक्ष्यते नोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टकृतमित्याशयः। नन्वेवमप्युक्तदोषविकल्पापादकत्वाद् गुणविधिर्न युक्त इत्याशङ्क्याह * किं चेति * वसन्तादेकालादियोगेनैव समुदायापादनसिद्धेः समस्तानुवादानर्थक्यप्रसङ्गाद्विश्वदेवशब्दस्य चाग्नेयादिषु प्रत्येकं समुदाये वा प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन नामधेयत्वायोगादगत्या विकल्पापादको गुणविधिर्न्याय्यानित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * नन्वाग्नेयादिषु प्रत्येकं समुदाये वा विश्वदेवसम्बन्धस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावान्नामधेयत्वासम्भवे ऽप्यामिक्षायागनामत्वं प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यजिसामानाधिकरण्यनिबन्धनत्वान्नामधेयत्वस्य यजेश्चामिक्षायागमात्राग्राहित्वायोगात् तन्मात्रनामधेय-

[1] तन्त्रवा० १० २ पु० पा०।

रथस्य च निष्प्रयोजनत्वेन सिद्धान्तिनो ऽप्यनिष्टत्वात् नैषा शङ्का
युक्तेत्यर्थः । आमिक्षायागे तत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावाद् गुणविधिरयमर्थः
३०९।। स्यादित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * यस्मा-
दुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोस्तुल्यबलत्वेनोत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यपच्छेदेऽप्यपि या-
गेषु विकल्पेन देवतान्तरनिवेशः सम्भवति नामधेयत्वं च समस्ता-
नुवादानर्थक्यापत्तेरामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु च प्रवृत्तिनिमित्ताभा-
वात् तन्मात्रनामरथस्य चानिष्टत्वात् न युज्यते तस्मादित्यर्थः । श-
ङ्कानिरासार्थं सत्यमित्युक्तम् । ननु प्रकृतत्वाविशेषात् सर्वेषु यागेषु य-
ज्ञिना गृहीतेषु पक्षस्येव वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु वि-
धित्वं तस्मिंश्चानुवादत्वं वैरूप्यापत्तेर्न युक्तमित्याशङ्क्य * तत्रेति *
परिहरति * तत्रेति * प्रकृतत्वात् सर्वयागानां प्रकृतत्वाविशेषे ऽपि येषु
यागेषु गुणस्याप्राप्तिस्तेषु विधिप्रत्ययस्य तात्पर्योपसंहारात् तद्विषय-
समर्पकस्य वैश्वदेवशब्दस्यापेक्षाभेदाद् वैरूप्यमित्यर्थः ।

न प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं द्र-
व्यस्य ॥ १९ ॥

वैश्वदेवशब्दे गुणविधानस्य प्रकृतयागापेक्षत्वात् तेषु च प्र-
त्यक्षेण द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिनैवाग्न्यादिदेवतालक्षणस्य गुण-
स्य विधानात्तद्विरोधिगुणान्तरनिवेशानुपपत्तेर्न गुणविधिः सम्भव-
तीत्युत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेन गुणविधिनिराकरणमविहितदेवताको-
पांशुयाजादियागे देवताविधौ देवताविशिष्टयागान्तरविधौ वा न
सम्भवतीति प्रकृतयागानुवादो न गुणविधिरुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेन
निरस्यत इति दर्शयन्सौत्रनञुक्तां प्रतिज्ञां व्याचष्टे * अत्रेति[1] * उ-
त्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्वलक्षणवैषम्याभिधानसूचितमुत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशि-
ष्टस्य बाधं प्रश्नपूर्वकं हेतुत्वेनाह * कथमिति * उत्पत्त्युत्पन्नशिष्ट-
योर्वाक्यीयत्वाविशेषात् विकल्पोपपत्तेः किमित्युत्पत्तिशिष्टगुणावरु-
द्धे कर्मणि उत्पन्नशिष्टो गुणो नावकाशमर्हं इत्यपेक्षायां प्रकरणात्प्र-
त्यक्षविधानाच्चेति सूत्रावयवोक्तं वैषम्यं हेतुत्वेन योजयति * वि-
कल्पो ऽपीति * पारिशेष्यान्नामत्वसिद्धिं तस्मादित्युपसंहारभा-
ष्योक्तां विवरीतुम् * तस्मादित्युक्तम् * उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं
प्रत्यक्षविधानादिति * सूत्रावयवोक्तम् * दर्शयितुं प्रत्यक्षेति भा-
ष्यं व्याचष्टे * अग्न्यादयो हीति * यद्यपि सोमेन यजेतेत्यादौ

---

१ नायामति १ पु॰ पा॰ ।

कर्मगुणयोर्भिन्नपदोपादाने ऽपि सकृच्छ्रुतेनैव प्रत्ययेनोभयविधाना-त् शुद्धकर्मप्राप्तेरुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं सिध्यति तथापीह विधेय-समर्पकमप्येकमेव पदमस्तीत्यतिशयाभिधानार्थं तद्धितग्रहणं तेषां यागादीनामिति भाष्योक्तस्याग्न्यादीनां यागसम्बन्धस्य द्रव्यसम्ब-न्धद्वारत्वं दर्शयितुमष्टाकपालादीनामित्युक्तम् । एकपदोपात्ताग्न्या-दिवैषम्यसूचितामितरेषां भिन्नपदोपादान विश्वेदेवा इत्यनेन दार्ष्टा-न्तम् । नन्वाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादावुत्पत्तिवाक्ये ऽपि द्रव्य-विशेषसम्बन्धस्याष्टाकपालादिपदान्तरसम्बन्धाधीनत्वाद्वाक्यीयत्वेन तुल्यतेत्याशङ्क्ते * नन्विति * नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतो-च्यते अस्य शब्दाभिधेयस्य विग्रहवाक्यस्थेनास्येति सर्वनाम्ना सन्नि-हितस्य द्रव्यविशेषस्यैव देवतासम्बन्धस्तद्धितेन क्रियते न चैतावता पदान्तरानर्थक्यम् ।

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।

आमिक्षापदसामीप्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥

इत्यनेनैव न्यायेन सन्निहितविशेषणापेक्षितविशेष्यासमर्पणा-र्थत्वात् पदान्तरस्येति परिहरति * नेति * प्रत्यक्षविधानादिति सूत्रावयवोक्तेनैव तद्धितवाच्यद्रव्यविशेषसम्बन्धेन पशुसोमाधि-करणादौ व्यवहारात्पौनरुक्त्यम् अस्यापि तद्धितत्वाविशेषात् तुल्य-तामाशङ्क्ते * वैश्वदेवशब्दे ऽपीति * देवताशब्दस्य सम्बन्धिश-ब्दत्वेन गुर्वादिशब्दवत् प्रतिसम्बन्धिनमपेक्ष्य प्रवृत्तेर्यागस्य च स-म्बन्धापादकत्वेनाध्यापनादिवत् प्रतिसम्बन्धित्वायोगात् द्रव्यस्यैव शिष्यादिवत् प्रतिसम्बन्धित्वप्रतीतेः । सास्यदेवतेति देवतातद्धिता-धिकारसूत्रे ऽस्य शब्दस्य प्रतिसम्बन्धिद्रव्यविषयत्वावधारणात् सु-क्तहविषोरिति नियतविषयत्वस्मृतेश्च वैश्वदेवशब्दस्य देवतासम्ब-न्धिद्रव्यवाचित्वावसायाद्यागलक्षितस्य द्रव्यस्य देवतासम्बन्धं क-ल्पयित्वा तद्द्वारेण यागस्य देवतासम्बन्धप्रवृत्तेर्विप्रकर्षसाम्या-द्वाक्येनेति भाष्यकृतोक्तामिति परिहरति * नेति * नन्वष्टाकपा-लादेः प्रकृतस्य देवतासम्बन्धित्वोपपत्तेः किमिति यागेन द्रव्यं लक्ष-णीयमित्याशङ्कानिरासपूर्वकमेतदेव व्याचष्टे * न तावदिति * द्र-व्यसम्बन्धं विना तद्धितशब्दस्यापर्यवसानेन वाक्यान्तरान्वयायो-गात् अप्रकृतवत्प्रकृतेनापि द्रव्येण स्ववाक्ये श्रवणं विना सम्बन्धा-नुपपत्तेरपरिहार्या लक्षणेत्याशयः । ननु वाक्येनैव विश्वेषां देवानां यागसम्बन्धलाभेन प्रकरणादिति सूत्रावयवेन प्रकरणापेक्षत्वाभि-धानमयुक्तं स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं प्रकरणादिति भाष्यं व्याचष्टे

* वाक्येन चेति * कर्मानुवादिनां धातूनां सामान्यविषयत्वे सर्वसङ्करापत्तेस्तत्परिहारायानुवाद्यकर्मविशेषलाभार्थं प्रकरणापेक्षेत्याशय । तथा च प्रत्यक्षविधानादित्यनेनाग्न्यादीनामेकपदोपादानाभिधानाद्विश्वेषां देवानां भिन्नपदोपादानां सूचितम् । तथा प्रकरणादित्यनेन विश्वेदेवविधौ प्रकरणापेक्षाभिधानादग्न्यादिविधौ तदनपेक्षा सूचितेति दर्शयितुमाह * न त्विति * भाष्यगतेन वाक्यशब्देन वैश्वदेवशब्दे द्रव्यलक्षणाभिधानात्तत्सदसद्भावकृतमपि वैषम्य सूचितमिति दर्शयितु लक्षणाशब्दः । न हीति सूत्रावयवं स्वयं तावदन्याग्नेयादिवाक्ये ऽपि द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या यागे कल्पयितुमारभ्यमाणो वैश्वदेवेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुतेन कल्पनाप्रतिबन्धात् तस्यैव ग्रहणायास्त्वेव प्रकरणापेक्षेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन निर्वपतेरतिदेशप्राप्तानुवादत्वेन पुंव्यापारनियोगाभावात् आग्नेयादिवाक्यस्य स्वार्थसमाप्तत्वेन वाक्यान्तरान्वयायोगात् नाष्टाकपालादिद्रव्यस्याग्न्यादिसम्बन्धे प्रकरणापेक्षेत्येवं व्याचष्टे *न हीति* यद्वा वैश्वदेववाक्ये यागेन द्रव्यलक्षणाद्विप्रकर्षे ऽभिहिते ननु प्रकृतस्याष्टाकपालादेर्देवतान्वयसम्भवान्न यागेन द्रव्यं लक्षणीयमित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यसम्बन्धं विना तद्धितस्यापर्यवसानेन वाक्यान्तरान्वयायोगात् यद्द्रव्यस्य प्रकरणे श्रवणं तन्न वैश्वदेववाक्येनाश्रितम् इत्येवं व्याख्येयमित्याह * अथ वेति* भाष्यकृता त्वाग्नेयादिवाक्ये प्राकरणिकयज्यपेक्षायां वैश्वदेववाक्यस्यैव यागविधायित्वापत्तेः पूर्वपक्षहानिप्रसङ्गात् ।प्राप्ते च कर्मण्याग्नेयादिवाक्येनानेकगुणविधेर्वाक्यभेदापत्त्या पौर्णमास्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात्। आद्यायाः शङ्कायास्तुच्छत्वात् यागेन च द्रव्यलक्षणायाः सूत्रानुक्तत्वेन तद्विषयाशङ्कानिरासार्थतया सूत्रावयवयोजनस्य क्लिष्टत्वात् । प्रत्यक्षविधानप्रकरणशब्दोक्तस्योत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्वलक्षणस्य वैषम्यस्य प्रस्तुतविकल्पनिरासोपयोगित्वप्रतिपादनार्थत्वेनायं सूत्रावयवश्चशब्दार्थे हिशब्दं द्रव्यशब्दं चाग्न्यादिदेवतापरमङ्गीकृत्य प्रकरणापेक्षं विश्वेदेवदेवताख्यं वस्तुश्रुतस्याग्न्यादेः पाक्षिकबाधनेन च समर्थं येन विकल्पः स्यादिति अध्याहारेण व्याख्यातः तत्र कथं द्रव्यशब्देन देवतोच्यते इत्यपेक्षायामाह * भाष्ये त्विति * देवताव्यतिरेकजनितां वा षष्ठीमङ्गीकृत्य श्रुतस्य द्रव्यस्येति षष्ठ्या वैयधिकरण्यनिर्देशेन द्रव्यस्याष्टाकपालादेः सम्बन्धित्वेन श्रुतस्याग्नेर्देवतारूपस्येत्येवं भाष्यकृद्व्याख्यानुसर्तव्येत्याह * वैयधिकरण्यं वेति* देवतात्वेनादीयते गृह्यते यदग्न्यादीत्येतदर्थप्रतिपादनार्थो ऽथमादि-

शब्दः यागसम्बन्धित्वेन श्रुतैर्भ्या विश्वेदेवेभ्यो ऽग्न्यादीनां वैषम्य-प्रदर्शनार्थ द्रव्यसम्बन्धाभिधानमनु प्रकृतेषु गुणविध्यसम्भवे ऽप्य-विहितदेवताकोपांशुयाजानुवादेन गुणविधिर्गुणविशिष्टपूर्वकर्मवि-धिर्वा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतेति * समस्तानुवादानर्थक्यं ३१०।२
पूर्वपक्षोक्तं परिहरति * विप्रकीर्णेति * यद्विश्वेदेवा अयजन्त त-द्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादाधगतविश्वेदेवकर्तृकत्वलक्षणै-कधर्मयोगनिमित्तमष्टानां यागानां समुदायरूपत्वेनैकीकरणं समुदा-यानुवादप्रयोजनमित्यर्थः । ननु प्राजापत्यपशुयागादिवत् समुदा-यानुवादं विनापि प्रकृतत्वयागत्वाभ्यामेकबुद्धिविषयत्वलक्षणसमु-दायत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य विप्रकीर्णेत्युक्तं सह विधानाभावाद्येषां प्राजापत्यादितुल्यतेत्याशयः । ननु वसन्ताद्येककालादियोगात् स-मुदायत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * वैश्वदेवशब्दस्य समु-दायवाचित्वाभावे भिन्नवाक्यविहितानां यागानां साहित्याप्रतीते-र्भिन्नेष्वपि च वसन्तकालेषु प्राचीनप्रवणदेशेषु वानुष्ठाने वसन्ता-दिविध्यर्थसम्पत्तेर्गुणानुरोधेन प्रधानसाहित्यकल्पनायोगात् नैकदे-शकपालायोगात्समुदायत्वासिद्धिरित्याशयः। विश्वे देवा न च प्राप्ता इत्यनेन प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्नामधेयत्वासम्भवमुक्तं परिहरति *त-स्मादिति * यस्मात्समुदायानुवादेन समुदायत्वं सिद्धं तस्माल्लि-ङ्गसमवायात्सर्वेषां तत्प्रख्यस्य वैश्वदेवशब्दव्यपदेश्यत्वस्योपपत्तेः सर्वेषामेव वैश्वदेवशब्दो नामधेयमित्यर्थ । समुदायत्वसिद्धावपि वैश्वदेवशब्देन समुदाये गुणस्याविधित्सितत्वात्समुदाये गुणप्राप-कशास्त्रान्तरस्याभावादेकदेशे प्राप्तस्य गुणस्यैकदेशान्तरं प्रापणवैय-र्थ्यायोगात्तत्प्रख्यशब्दस्य च तत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावप्रतिपादनासाम-र्थ्यात्तत्प्रख्याधिकरणन्यायसिद्धत्वं नामधेयस्यानेनोक्तमिति न भ्र-मितव्यम् ।

मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १५ ॥

ननु यथा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र स्ववाक्यगतेन वाजिशब्दे-नामिक्षाक्षारां लक्षयित्वा विधीयमानस्य वाजिनस्य प्रकरणापेक्षाभा-वात्तन्निमित्तदौर्बल्याभावेनोत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धस्यापि यागस्य वि-धीयमानद्रव्यान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थापनात्तस्मिन्नेव यागे वा-जिनस्य निवेशोपपत्तिरिति गुणाधिकरणे पूर्वपक्षयिष्यते- तथेहापि स्ववाक्यगतेन वैश्वदेवशब्देनैवाग्नेयादियागलक्षणोपपत्तेः प्रकरणा-नपेक्षत्वात् तदपेक्षानिमित्तदौर्बल्याभावेनोत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धे-

ऽपि यागेषु विधीयमानदेवतान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थाप नादेवतान्तरं निवेक्ष्यते यथा चैतदनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते इति पुरोडाशशब्देन धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हविष्पङ्क्तिरित्येकस्यैव पुरोडाशस्य प्रकृतत्वाद् बहुवचनान्वयाय हविर्गणो लक्ष्यते तथा वैश्वदेवशब्देनाप्यामिक्षायागो विश्वेषां देवानां प्राप्तत्वेन विधानायोगात् तद्विधानायामिक्षायागलक्षणायामानर्थक्यापत्तेस्तत्सहचरिताग्नेयादियागलक्षणा न विरुद्धेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्यानार्थमयोच्येतेति भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * वैश्वदेवमिति * उपाधिके चेति चकारेण लक्षणार्थस्यापि उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञान्वाख्यानात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तद्वितीयाभ्युपगमेन विश्वेदेवयागस्य समीपे विहितानाग्नेयादियागान् वैश्वदेवशब्देनादाय देवतोपदिश्यत इति यदाशङ्कते तच युक्तमित्येवं योज्यम्। यदा त्वनन्तरसङ्गतिलोभेन द्रव्यशब्दानुपादाने ऽपि देवताशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रतिसम्बन्धिद्रव्यमपेक्ष्य प्रवृत्तेः सास्य देवतेति अधिकारसूत्रगतस्यास्य शब्दस्य द्रव्यविषयत्वावगतेः सूक्तहविषोरिति च तद्विषयस्मृतेर्विश्वेदेवा अस्य हविषो देवता इति वैश्वदेवशब्दार्थावसायात् यजिसामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं वैश्वदेवद्रव्यवतायागेनेति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् उद्भिन्न्यायसिद्धं नामधेयत्वमाश्रित्य प्रवृत्तिनिमित्तसिद्ध्यर्थं गुणविधिरप्यस्त्विति समुच्चयेन पूर्वपक्षः क्रियते तदा नामधेयगुणविधिरूपयोरर्थयोः प्रयोजनयोः सकृदुच्चरितेन वैश्वदेवशब्देन सह प्रयोजनप्रयोजनिभावलक्षणः सम्बन्धो न युक्त इत्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * अथ चेति * ननु निर्मन्थ्यशब्दे प्रयोजनद्वयदर्शनाग्नानयोर्विरोधो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * निर्मन्थ्यस्त्विति * अग्निशब्दाश्रवणेन तत्सामानाधिकरण्याभावाश्रवणे ऽपि वा निर्मन्थ्यशब्दस्याग्निपर्यायत्वाभावेनाग्निमात्रनामत्वायोगात् मन्थनजन्यस्य च विशेषस्याक्षेपकाभावेनाप्रतीतेस्तन्नामत्वस्याप्ययोगाद् गुणविधिरेव केवलो ऽसावित्यर्थः।

परार्थत्वाद् गुणानाम् ॥ १६ ॥

भाष्यकृता गुणानां हविषां प्रधानार्थत्वेन तदावर्तकत्वाशक्तेः सहप्रदानप्रसङ्गात् त्रिंशत्सम्पतिवचनं न युज्येतेत्यध्याहारेणैतत्सूत्रं व्याख्यातम्। तत्र बहुपदाध्याहारदोषेणापरितोषात् पूर्वेण सहैकसूत्रतया व्याचष्टे * पूर्वेणेति * त्रिंशदाहुतयो हूयन्त इति वाक्या-

र्थसम्बन्धो न स्यादित्यर्थः। गुणविधावपि हविर्भेदेन प्रधानावृत्तेः
कथं सहप्रदानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन परार्थत्वादित्यत्र गु-
णशब्दं हविःपरमङ्गीकृत्य योजयति * कुत इति * ननु स्वत एव
कर्मणां भेदात् नाश्रुतावृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * देवतैक्यादिति *
भिन्नानामपि कर्म्मणां प्रयोगवचनेन सहानुष्ठानं विहितमशक्त्या
त्यज्यते एकां तु देवतां सकृदुद्दिश्यानेकद्रव्यत्यागशक्तेः साहित्य-
त्यागो न युक्त इत्यर्थः। ननु गुणानां प्रधानावर्त्तनाशक्तावपि प्र-
धानानां भेदात् स्वत एवानुष्ठानभेदो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं
तत इति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * कथं भिन्नानां सहानुष्ठानं
शक्यम् इत्याशङ्कानिरासार्थं सम्प्रतिपन्नेति भाष्यं व्याचष्टे * सम्प्र-
तिपन्नेति * सकृदनुष्ठानापादनस्य प्रकृतोपयोगाभिधानार्थं तत्रेति-
भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * ननु प्रधानानुष्ठानभेदे ऽप्यष्टसंख्या- ३११॥
सम्पत्तेस्त्रिंशत्सम्पत्तिवचनं न युज्येतैवेत्याशङ्क्याह * त्रिंशत्पूरणं
चेति * अपरेषां तु स्विष्टकृद्यागवाजिनेज्याग्रहणादाधारौ न गणि-
तौ इति लिङ्गदर्शनसूत्रमुपसंहरति * सर्वथेति *

॥ वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादताधिकरणम् ॥ ११ ॥

पर्ववन्तो विधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥१७॥

ननु नामधेयाधिकरणे नामधेयानां त्र्यंशवेदबाह्यत्वाद्धर्मप्र-
मोपयोगाभावेनानर्थक्यमाशङ्क्य गुणफलोपबन्धाद्युपयोगित्वेन वि-
ध्युद्देशान्तर्गत्या धर्मप्रमोपयोगं प्रसाध्य क्वास्ति नामधेयत्वं क वा
नेति कोष्ठशोधनमुद्भिदाद्यधिकरणैः कर्त्तुमारब्धं तस्य वाक्यविचा-
रेण पर्यवसानात्कोष्ठशोधनेन नामधेयप्रामाण्यविचारशेषत्वानुपप-
त्तेरर्थवादकोष्ठशोधनार्थत्वे वा द्वितीयपादस्यार्थवादप्रकरणे कर्त्त-
व्यत्वापत्तेः स्वातन्त्र्येण तु गुणविध्यर्थवादविचारे वाक्यार्थव्या-
ख्यानापत्तेः प्रमाणलक्षणसङ्गत्यभावप्रसङ्गादनारभ्यमिदमधिकर-
णमित्याशङ्क्याह * गुणविधीति * सर्वत्र गुणविध्यसम्भवेनैव ना-
मधेयत्वस्योक्तत्वात् तद्विचारे पर्यवसिते प्रतियोगित्वेन बुद्धिस्थस्य
गुणविधित्वस्य विचारः पूर्वाधिकरणव्युत्पादितस्योत्पत्तिशिष्टेनो-
त्पन्नशिष्टबाधस्याष्टाकपालादिर्विषयो भवति न वेत्येतन्निर्णयार्थत्वेन
नामधेयत्वसिद्ध्यर्थोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वविषयविवेकफलतया नाम-
धेयविचारशेषत्वं प्रतिपद्यमानो नासङ्गत इत्याशयः। यद्वा गुण-
विधिनामधेयं निर्णीतं सन्दिग्धानामर्थानां वाक्यशेषादर्थाच्चा-
ऽध्यवसानमुक्तमिति द्वितीयाध्यायोपक्रमभाष्यपर्यालोचनया ऽका-

धिकरणं यावन्नामधेयविचारप्रतीतेः साक्षान्नामधेयाविचारसङ्गतिसिद्ध्यर्थम् अष्टाकपालादिशब्दानां नामधेयत्वेनापि पूर्वपक्षः कर्त्तुं शक्यत इत्याह * अथ वेति * अष्टाकपालादिशब्दानां विशेष्यापेक्षायां द्वितीयान्तस्यापि वैश्वानरपदस्य प्रथमान्तत्वेन परिज्ञातस्यान्वयप्रतीतेः । तस्य च देवतान्वितद्रव्यवाचित्वेऽपि यागानुमानपर्यवसायित्वात् उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे च यागे ऽष्टाकपालादीनां निवेशायोगात् द्वादशत्वान्तर्गताष्टत्वादियोगस्य च प्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाद्वैश्वदेवशब्दवद्यागनामत्वमाशङ्क्य द्वादशकपालस्याष्टाकपालादिव्यपदेश्यत्वलक्षणस्य तत्प्रख्यत्वस्याभावेन प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्निराकृत्य वैकल्पिकानेकसंख्याविशिष्टवैश्वानरयागस्यैकार्थविधानेनानेकगुणविधावपि वाक्यभेदाप्रसक्तेः सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषाद्वैश्वदेवन्यायवैषम्येण गुणविधिमुपपाद्य सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टद्वादशकपालान्वयेन निराकाङ्क्षस्य वैश्वानरस्य विपरिणामेनाष्टाकपालाद्यन्वयकल्पनानुपपत्तेर्गुणविधायकवाक्यत्वायोगात् वैश्वदेवन्यायसाम्यापादनेन निराकृत्यार्थवादत्वं सिद्धान्तितमित्यर्थः । नन्वौदुम्बराधिकरण एव सर्वेषां विधिवन्निगदानां विधित्वाशङ्कानिरासेनार्थवादाधिकरणव्युत्पादितस्यार्थवादत्वस्यापि स्थापितत्वादनर्थकमेतदधिकरणं स्यादित्याशङ्क्य *पूर्वसिद्धैर्वेत्युक्तम् * भाष्यकारान्तरकृताऽऽकारप्रश्लेषरहितसूत्रव्याख्यानत्यागेनाकारप्रश्लेषेण भाष्यकृतो व्याख्याने कारणं वक्तुमुपन्यासपूर्वकं तद् दूषयति *तत्रेति* यस्माद्यदुत्पत्तावपूर्वमित्यनेनाप्रसिद्धानामुद्भिदादिशब्दानां नामधेयत्वावधारणात् लोकप्रसिद्धानां गुणविधानार्थत्वमर्थादुक्तं भवति तस्मादेतेऽष्टाकपालादयः शब्दा लोकप्रसिद्धार्थत्वाद् गुणविधय इत्यर्थः । द्वादशकपालं निर्वपेदित्यनेनैव पुरोडाशप्राप्तेः संख्यामात्रपरत्वमष्टाकपालादिशब्दानां सूचयितुमष्टत्वादय इत्युक्तम् । उद्भिदादेरवयवार्थस्य लोकप्रसिद्धस्यैव नामधेयप्रवृत्तिनिमित्तत्वाल्लोकप्रसिद्धार्थस्यापि चित्रादिशब्दस्य नामधेयत्वप्रसिद्धेर्न लोकप्रसिद्धार्थत्वमात्रेण गुणविधित्वसिद्धिरिति दूषणाशयः । किमर्थं तर्हि यदुत्पत्तावपूर्वमित्युक्तमित्याशङ्क्याह * सतीति * नालौकिकार्थत्वमपूर्वशब्देनोक्तं किं त्वनिरूढार्थत्वमिति सूचयितुम् * सर्वत्रेत्युक्तम् * तदपि नामधेयत्वावधारणे सामानाधिकरण्यसहकारिकारणं न साक्षादिति गर्भाभ्यादाराद्भिरित्यनेनोक्तं पूर्वपक्षवद् प्रासार्थाभिप्रायमङ्गीकृत्याकारप्रश्लेषेण भाष्यकारीयव्याख्यानमनुसन्धत्ते * तस्मादिति * पूर्वपक्षो विधाना-

र्थों इति सूत्रावयवो ये हीति भाष्यानुसारात् पूर्वार्द्धेन व्याख्यातः। तदेतदिति भाष्यानुसारादुत्तरार्द्धेनोत्तरः पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदि हीति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *न त्विति* ननु द्वादशत्वे ऽष्टत्वादीनामन्तर्गतेः प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तथा हीति * यथा देवदत्त गामानयेति त्रिपदे वाक्ये गामानयेति पदद्वयसमुदायो ऽन्यत्र वाक्यार्थाभिधानलक्षणैकार्थक्रियाकारित्वधर्मयोगाल्लब्धात्मको ऽत्र प्रत्यभिज्ञायमानो ऽपि विवक्षितवाक्यार्थाभिधाने व्यापाराभावान्न समुदायत्वेन व्यपदिश्यते तथा सङ्ख्येयपरिच्छेदकत्वेनान्यत्र लब्धात्मिकाप्यष्टत्वादिसंख्या द्वादशसङ्ख्यापरिच्छेद्यानां कपालानामपरिच्छेदकत्वात् परिच्छेदकत्वं च विना निरूपयितुमशक्यत्वात् न संख्यात्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्तमाननु महासंख्यायामवान्तरसंख्याव्यपदेशाभावे सहस्रदर्शनेन शतानुमानं शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्तीति चोक्ते द्वादशैकैकमिति विभागकथनं सप्तमान्त्ये च चोदकनामधेययोर्विरोधे नामधेयबलीयस्त्वे सिद्धान्तिते गवामयने तर्हि वैश्वानरो ज्योतिष्टोमं प्रायणीयमहर्भवति इति प्रथमस्याह्नो नामधेयबलीयस्त्वात् ज्योतिष्टोमविकारत्वेन ऽयुपसत्त्वे प्राप्ते तस्य च मुख्यत्वात् तदनुरोधेनान्येषामपि ऽयुपसत्त्वापत्तेर्द्वादशोपसत्त्वदर्शनं न युक्तमित्याशङ्क्य द्वादशसु तिसृणां भावात् सर्वेषामनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वस्य तन्न्याय्यत्वात् युक्तं तद्दर्शनमित्यभिधानं न युज्येतेत्याशङ्क्य * अर्थात्मनेत्युक्तं * वस्तुवचनो ऽर्थशब्द महासंख्यापरिच्छेद्येभ्यः संख्येयेभ्यः कतिषु चिच्चिद्धृष्यमाणेष्ववान्तरसंख्या वस्तुरूपेणास्त्येवेत्यर्थः। एवं तर्हि प्राप्तत्वाच्चाष्टत्वादीनां विधेयत्वं सिध्येदित्याशङ्क्य * नासावित्युक्तम् * अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति विग्रहवाक्यगतया सप्तम्याष्टत्वस्य संस्काराप्यक्रियाङ्गत्वप्रतीतेस्तस्य च संस्कारसाधनीभूतकपालपरिच्छेदद्वारत्वात्तेषां च द्वादशत्वपरिच्छिन्नानामष्टत्वेन परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् निर्द्धारणस्य गुणस्य क्रियासाधनत्वायोगात् नाष्टत्वादेर्द्वादशकपालपुरोडाशसंस्काराङ्गत्वेन प्राप्तिरस्तीत्याशयः। यथा कथं चित्प्राप्तिमभ्युपेत्यापि तद्धितसमासयोः सामर्थ्यापेक्षत्वात् विशेषणत्वं च विना सामर्थ्यायोगात् द्वादशान्तर्गतस्य चाष्टत्वादेः संख्यान्तराव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषणत्वाऽसम्भवेनाष्टाकपालादिशब्दानुपपत्तिसूचनायाङ्गमिति वक्तव्ये * विशेषणमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * निष्क्रियत्वेन संख्यायाः संस्कारसाधनीभूतकपालपरिच्छेदनिरपेक्षायाः

र्थ्यमित्यवधारणादर्थवादत्वे सत्यसामर्थ्यमित्यर्थादुक्तं भाष्यकृता व्याख्यातम् । नन्वष्टत्वादेः कर्मानुपयोगित्वात्स्वतः स्तुत्यनर्हत्वे द्वादशत्वस्तुत्यर्थे वेतसावकस्तुत्यर्थे वयं स्तुतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * द्वादशकपालाष्टाकपालशब्दयोः पुरोडाशवाचित्वादष्टाकपालपुरोडाशस्तुत्या द्वादशकपालपुरोडाशस्तुतिरिह प्रतीयते न च गायत्र्याद्यक्षरसंख्यासामान्येनाष्टत्वादौ कपालविशेषणे स्तुते तद्द्वारा द्वादशत्वे स्तुते कपालाधारसंस्कारविशेष्यः पुरोडाशः स्तुतो भवतीत्यर्थः । अनेन च प्रत्यक्षा ह्यष्टानां कपालानां स्तुतिः परोक्षा द्वादशानां पुरोडाशस्य तु न कथं चिदित्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । ननु संख्यास्तुत्या पुरोडाशस्तुत्यसम्भवे ऽपि द्वादशसंख्यैवाष्टादिसंख्या स्तोष्यत इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रत्यक्षाभावे चेति भाष्यं द्वादशत्वस्यासाक्षात् सम्बन्धिस्तुत्यभावे ऽष्टत्वादिद्वाराङ्गीकार्या स्यात् तत्सद्भावात्तु परोक्षाङ्गीकरणं न युक्तमित्येवं व्याचष्टे * अपि चेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननूत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्विकल्पः पूर्वाधिकरण एव निरस्त इत्याशङ्क्याह * सर्वं चेति * वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो भवति विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालो भवति त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो भवति जगत्यैवास्मिन् पशून्दधाति यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीत्युपक्रमोपसंहारयोरेकजातेष्टिविषयत्वेनैकवाक्यत्वान्नोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टरूपो विशेषो ऽत्रास्तीत्यर्थः । एकवाक्यविहितानामपि संख्यानां समुच्चयायोगात् विकल्पो न विरुद्ध इत्याशयः । अनेन चैकवाक्यत्वाभिधानार्थत्वेन सौत्रं समाम्नाय पदं व्याख्यातं भवति न त्वविधानार्थो इत्यकारप्रश्लेषेण व्याख्याने तत्सामर्थ्यमिति तच्छब्देनाविधानस्यैव परामर्शापत्तेर्विधानसामर्थ्यमिति भाष्यकारीयं व्याख्यानं पूर्वापरविरुद्धमित्याशङ्क्याह * तत्सामर्थ्यमिति चेति * तत्रत्यपूर्वपक्षे विकल्पेन फलेन गुणविधिप्रतिज्ञानात् व्यवहितस्यापि योग्यत्वात्तच्छब्देन परामर्शो भाष्यकृता विधानशब्देन दर्शितो नैतत्सूत्रस्थस्येत्याशयः । योग्यत्वमेव विवृणोति * तदीयं हीति * प्रतिज्ञाध्याहारेण सूत्रं पूरयति * तस्मादिति * ये वैश्वदेवादिशब्दाः पूर्वंवत्सो वाक्यान्तरेण गुणविशिष्टे कर्मणि पूर्वमुत्पन्ने तद्विरुद्धगुणान्तराभिधा-

यिनः ते स्ववाक्यस्थेन गुणेन निराकाङ्क्षे कर्मणि तद्विरुद्धगुणा-
न्तराभिधानाशक्तेरविधानार्थां शष्टाकपालादिशब्दानां तु समाम्ना-
यत्वात् सहोच्चारणत्वात् एकवाक्यगतत्वात् उत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्व-
विशेषानवगमाच्चैतद्वैश्वानरशब्दस्य पूर्वपक्षे सामर्थ्यं नदेवामस्ति य-
स्तूत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टस्य बाधस्तत्रोक्तः सो ऽत्र नास्तीति सूत्रा-
र्थो ऽनेनोक्तो भवति ।

गुणस्यतु विधानार्थे ऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका
न हि तं प्रत्यर्थवत्तास्ति ॥ १८ ॥

गुणविधानार्थत्वे ऽष्टाकपालादिशब्दानां फलाद्वाक्यभेदा-
पत्तेरुत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे यागे ऽष्टत्वादीनां निवेशाशक्तेरत-
द्गुणेनानर्थक्यम् उपपादयितुं गुणस्येत्यादिभाष्यमकृते द्वादशत्वान-
वरुद्धे गुणविधौ गुणविशिष्टयागान्तरविधौ चानर्थक्याभावादयु-
३।३।१ क्तमाशङ्कोपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * प्रकृत इति * तथाशब्देन
प्रकृताप्रकृतत्वे परामृष्टे गुणविशिष्टे यागश्चकारेणोक्तः । यागे ताव-
त् त्रेधापि गुणविध्यसम्भवमुपपादयति * प्रकृत इति * द्रव्यदे-
वतासंयोगाश्रयणेन यागानुमानं निरस्तं द्रव्ये ऽपि प्रकृतयागसम्ब-
न्धिनि दूरस्थयागसम्बन्धिन्यपूर्वयागसम्बन्धिनि वा गुणविधिप्र-
विधो ऽपि यागे गुणविधिनिरासान्निरस्त इत्याह * एतेनेति * गु-
णविशिष्टद्रव्यविध्यसम्भवं प्रतिज्ञातमुपपादयितुं स्मारयति * त-
थेति * त्रेधापि प्रत्युक्तमित्यतिदेशार्थस्तथाशब्दः । प्रकृते ताव-
द्यागे गुणविशिष्टद्रव्यविध्यसम्भवमुपपादयति * न हीति * यदा-
हवनीये जुहोतीतिवदसेतेति स्वशब्देनानुवादाभावाद् दूरस्थे ऽपि
द्रव्यविधिर्न सम्भवतीत्याह * नापीति * नन्वेवमपि तर्हि स्व-
तन्त्रमेव गुणविशिष्टं द्रव्यं विधीयतामत आह * न चेति * न फ-
लमानर्थक्यापत्तेरविधानं किं त्ववाक्यत्वादपीत्याह * नापीति *
विध्यशक्तेरेव तदधीनफलकल्पनाशक्तेर्नाश्रुतफलकल्पनयानर्थक्यं
परिहर्तुं शक्यमित्याह * अत इति * ननु वैश्वानरो ऽष्टाकपालो
भवतीति वैश्वानरपदानुषङ्गेण द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितयागलाभा-
द्ष्टाकपालादिपुरोडाशविशिष्टापूर्वयागविधिर्भविष्यतीति तृतीयं प्र-
कारमाशङ्क्याह * वैश्वानरपदमिति * एतोत्तरत्वेन श्लोकं व्या-
चष्टे * स्यादेतदिति * ननु स्तुतिरपि विधेयवैश्वानरयागविषय-
त्वाच्च वैश्वानरपदानुषङ्गं विना युक्तेत्याशङ्क्याह * तदा चेति *

अनुवादस्य प्रमाणान्तराधीनत्वान्न शब्दव्यापारापेक्षेत्याशयः। अतस्त्रे-
धापि पुरोडाशविधानं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति *
एवं प्रकृताप्रकृतापूर्वयागसम्बन्धितया त्रेधाप्यष्टाकपालादिपुरो-
डाशविधाने निरस्ते यदि कश्चित् प्रकृते द्वादशकपाले ऽष्टाकपा-
ले ऽष्टाकपालादिविधिमाशङ्कते तं प्रत्याह * न चेति * अयमा-
शयः । यथैवाष्टाकपालस्य यागाङ्गत्ववादिना वैश्वानरो ऽष्टाकपा-
ल इति विपरिणतवैश्वानरपदानुषङ्गो ऽङ्गीक्रियते तथैव द्वादशक-
पालो ऽष्टाकपाल इति विपरिणतद्वादशकपालपदानुषङ्गोऽङ्गीका-
र्यः । स च तद्वदेवाप्रमाणकः । तदभ्युपगमे ऽपि सामानाधिक-
रण्यनिर्देशेन पुरोडाशभेदानवगमात् द्वादशकपालाङ्गत्वेनाऽष्टाक-
पालादिशब्दैर्वैकल्पिकसंख्यान्तरविधानापत्तेस्तस्य च यागाङ्गत्ववान्नि-
षिद्धत्वान्नाशङ्का युक्तेति ननूत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरोधान्नाष्टत्वादेः
प्रकृते यागे पुरोडाशे वा विधिः सम्भवतीति त्वयोक्तं तच्च सर्वस्यै-
कवाक्यत्वात्पूर्वपक्षिणा परिहृतमित्याशङ्क्याह * न चेति * वै- ३।४।१
श्वानरपदस्य द्वितीयान्तेन द्वादशकपालपदेन प्रथमान्तैश्चाष्टाकपाला-
दिपदैर्वैरूप्यापत्तेस्तत्रान्वयायोगात् श्रुतद्वितीयान्तद्वादशकपाल-
पदान्वयत्यागेनाष्टाकपालादिपदैरन्वयापत्तेर्द्वितीयान्तत्वेन परिणतै-
स्तत्रान्वयाभ्युपगमस्यात्यन्तायुक्तत्वात् वैश्वानरवाक्ये द्रव्यदेवता-
विशिष्टो यागो विधेयत्वेन प्रयाजनमितरेषु संख्येति प्रयोजनरूपार्थ-
भेदाद्विभागे च नैराकाङ्क्ष्याद् गुणविधिपक्षे बलाद्वाक्यभेदः प्रस-
ज्येतेत्याशयः । एकवाक्यत्वे चाऽष्टाकपालं नवकपालं दशकपाल-
मेकादशकपालं द्वादशकपालं वैश्वानरं कुर्यादिति समुदाये वाक्य-
समाप्त्या सर्वसंख्याविशिष्टैकभावनाविधिप्रतीतेर्वस्तुतः संख्यानां
समावेशायोगे ऽपि निरपेक्षसाधनत्वानवसायान्न विकल्पः स्यादि-
त्याह * यदि चेति * आख्यातगुणभावेनाष्टाकपालं वैश्वानरं कु-
र्यान्नवकपालं कुर्यादित्यादिप्रत्येकं वाक्यसमाप्त्ययोगान्न निरपेक्ष-
साधनत्वं वक्तुं शक्यमित्याह * अष्टत्वादीनां चेति * ननु समु-
च्चयेन तर्हि पूर्वपक्षो ऽस्त्वित्याशङ्क्याह * न चेति * तथा सति
पञ्चाशत्संख्यापत्तेरष्टत्वादीनां मध्ये न का चित्स्यादित्यर्थः । नन्व-
ष्टत्वादीनां द्वादशत्वान्तर्भूतानामेव समुच्चयोपपत्तेर्न संख्यान्तरोपज-
ननापत्तिरित्याशङ्क्याह * संख्यान्तरेति * अतो वैश्वदेवन्या-
येनेहाप्युत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टबाधान्न गुणवाविधिः सम्भवती-
त्युपसंहरति * तेनेति * अपि चेति भाष्येणाष्टत्वादीनां प्रक-
रणगम्ययागाङ्गत्वबाधेन पुरोडाशैकवाक्यत्वावगमात् न यागाङ्ग-

त्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् * तत्पूर्वेण पुनरुक्तमाशङ्क्य विविक्तावि-षयत्वं भाष्यद्वयस्याह * यत्रामिति * पूर्वेणोत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वा-वरोधाद्यागस्याष्टत्वाद्यनाकाङ्क्षोक्ता अनेनाभ्युपगम्य यागाकाङ्क्षां वा-क्येन पुरोडाशाङ्गत्वावसायान्न यागाङ्गतेत्युच्यते इति विवेकः । ननु पुरोडाशस्वरूपचिन्तायामानर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनांशलक्षणार्थं वाक्येन प्रकरणापेक्षणात् न विरोधो ऽस्तीत्याशङ्क्य * ऽष्टत्वादय इत्युक्तम् * द्वादशत्वावरुद्धपुरोडाशद्वाराष्टत्वादेर्यागाङ्गत्वायोगा-त् तन्नैरपेक्ष्येण यागाङ्गत्वं वाच्यमान च पुरोडाशमतिक्रम्याष्टत्वादयो यागान्वयं सहन्तइत्याशयः । सढेः कर्त्तरि क्तप्रत्यये परभूते होढ इति हकारस्य ढकारादेशे कृते झषस्तथोर्धो ध इति तकारस्य धत्वे ष्टुत्वे कृते ढोढे लोप इति पूर्वढकारे लुप्ते कृते सहिवहोरोदवर्णस्ये-त्यकारस्यौकारादेशात्सोढा इति रूपसिद्धिः । यागप्रकरणशब्दौ वै-श्वानरयागविषयतयैकवाक्यत्वे च यागानङ्गत्वं हेतुतया व्याचष्टे * ते ऽपीति * कस्मिन्नर्थे पुरोडाशैकवाक्यत्वं हेतुरित्यपेक्षायां नै-वेत्युक्तं कस्य प्रकरणमित्यपेक्षायां तच्छब्देन वैश्वानरयागः परा-मृष्टः भाष्यस्थं यागशब्दं वैश्वानरविषयं द्योतयितुं तस्ये-त्युक्तम् । वैश्वानरयागप्रकरणं बाधित्वा पुरोडाशैकवाक्य-त्वान्नाष्टत्वादयः पुरोडाशान्वयानपेक्षाः वैश्वानरयागस्य भविष्य-न्ति येनोत्पत्तिशिष्टेन द्वादशत्वेन भिन्नविषयतया विरोधाभा-वान्न बाधेरन्निति भाष्यार्थः । यागशब्देन च भाष्यकृता परार्थत्वा-द् गुणानामिति पूर्वाधिकरणसूत्रगतेन परशब्देन निर्दिष्टो यागो ऽत-द्गुणा इति तच्छब्देन परामृष्ट इति द्योतितम् यागानङ्गत्वे को दोष इत्याशङ्क्य प्रयोगे स्युरनर्थका इति सूत्रकृतोक्तं तद्व्याख्यानार्थं या-गासम्बन्धे चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * पुरोडाशस्य या-गाङ्गत्वात् तद्द्वारा ऽष्टत्वादेः पुरोडाशान्वये ऽपि फलवत्त्वोपपत्तेः फलाभावादित्ययुक्तमाशङ्क्य केवलेत्युक्तमयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशस्य द्वादशत्वावरोधेनाष्टत्वाद्यन्वयायोगात् पुरोडाशस्वरूपान्वयो ऽष्ट-त्वादेर्वाच्यस्तत्र चानर्थक्यं स्यादित्याशयः। न हि तं प्रत्यर्थवत्तास्तीत्ये-तत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि पुरोडाशेति भाष्यमतद्गुणा इति त-च्छब्दपरामृष्टयागान्वयाचिता नञा निर्दिष्टस्य पुरोडाशस्य तं प्रतीति तच्छब्देन परामर्शो ऽनेन भाष्येणोक्त इति सूचयितुं पूर्वेणैकीकृत्य व्याख्यातम्। न हीति सूत्रावयवः पुरोडाशेति भाष्येण कथं व्या-ख्यात इत्यपेक्षायामाह * न हीति * स्वयमन्यथा व्याचष्टे * अथ चेति * तच्छेषो नोपपद्यतइति चेदिति सूत्रापातानिकार्थमयं-

घादत्वेन त्विति भाष्यं तत्तु स्तुत्यर्थत्वेनोपपद्येत्वाग्नानर्थकमित्यनेनार्थतो व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातम् एतत्सूत्रार्थस्य चेतरथार्थवादाः सन्तो ऽनर्थकाः स्युरिति भाष्येण तत्सामर्थ्यमिति विशेषणाक्षिप्तशोक्तत्वादिति यदुक्तमितिभाष्येणाभापान्तेमेतत्सूत्रमित्युक्त्वा विभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन्निति सूत्रे परिहारार्थत्वेन भाष्यकृता पृथक् पठितमपि यदा त्विति भाष्यावयवेनाभापासूत्रार्थस्य परिहारसूत्रार्थेन सहैकीकृत्य व्याख्यानात् स्वयमपि तथा व्याख्यातुमेकीकृत्य पठति * तच्छेप इति इति चेदिति * पदद्वयं भाष्यकारेणापठितमपि वृत्त्यन्तरे दृष्टत्वाद्वार्त्तिककृता पठितं यदा त्विति भाष्यावयवेन पूर्वसूत्रगतगुणशब्दनिर्दिष्टाष्टत्वादिपरामर्शितं तच्छब्दमङ्गीकृत्याष्टत्वादिशेषो यदष्टाकपालो भवतीत्याद्यर्थवादो नोपपद्यत इति एवमाभापासूत्रं व्याख्यातं तदष्टत्वादेर्भवतिपरेणाख्यातेन विहितस्य स्तुत्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *अष्टत्वादीति* ३१५।१

उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे यागे ऽष्टत्वादेर्विधानानर्हत्वात् इयमष्टत्वादेः प्ररोचना सती व्यर्था स्यादित्यर्थःतदेति भाष्यावयवेन विधानार्थे स्तुत्यर्थे नोपपद्येरन्निति परिहारसूत्रावयवं विधानविषयभूतद्वादशत्वस्तुत्यर्थेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादयः शब्दा उपपद्यन्त इति एवं च व्याख्यातुं लक्षणयाष्टाकपालादिशब्दैर्द्वादशकपालस्तुतिरित्युक्तं तत्र लक्षणायां को हेतुः कथं चाष्टत्वादिना द्वादशत्वं लक्ष्यतइत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * अष्टत्वादिप्ररोचनावैयर्थ्यस्य हेतुत्वं तस्माच्छब्देनोक्तम्। अवयवावयविसम्बन्धस्य च लक्षणाबीजत्वमवयवद्वारमित्यनेनोक्तम्। एतदेव व्याचष्टे* यदिति * नन्वष्टाकपालादिशब्दानां द्वादशत्वान्तर्गताष्टत्वादिपरत्वं कथमवसेयमित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाविभागादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं सन्ति हीति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तदिति * सामीप्यवाच्यविभागशब्द इत्याशयः। ननु गायत्र्यादिशब्दैः संख्यासाम्येनाष्टत्वादिषु स्तुतिप्रतीतेः कथं द्वादशकपालस्तुतिरित्युक्तमित्याशङ्क्याष्टत्वाद्येवात्र द्वादशत्वस्तुत्यर्थं स्तूयतइति अल इति भाष्येणोक्ता कथमवयवस्तुत्यावयवी स्तुतो भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं यथेति भाष्ये दृष्टान्ताभिधानं कृतं तत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * एकदेशेति *. ननु चक्षुरावयवत्वाच्चेष्यादेस्तत्स्तुत्यावयविनः स्तुतिर्युक्ता संख्यानां त्ववयवावयविभावाभावाद्याष्टत्वादिस्तुत्या द्वादशत्वं स्तुतं भवतीत्याशङ्क्यावयवावयविभावाभावे ऽप्येकदेशैकदेशिभावेन

१ उपपद्यतरत्वादिति १ पु॰ पा॰।

समुदायिहस्त्यादिस्तुत्या समुदायसेनास्तुतिदर्शनात् संख्यानामपि चैकदेशैकदेशिभावप्रसिद्धेरष्टत्वाद्येकदेशस्तुत्यैकदेशिनीद्वादशत्वसङ्ख्या स्तुता भवतीति प्रतिपादनार्थस्य द्वितीयदृष्टान्ताभिधानस्य सूचयितुमेकदेशैकदेशिशब्दौ तस्मादित्युपसंहारभाष्यं कीदृशी स्तुतिरित्यज्ञानाद्व्याचष्टे * तेनेति * यच्च प्रत्यक्षाभावे त्वपरोक्ष. स्यादिति पूर्वपक्षभाष्येण द्वादशत्वस्य प्रत्यक्षरूपात्मीयस्तुतिसद्भावात् परोक्षाष्टत्वादिद्वारा स्तुत्यङ्गीकरणमयुक्तं तत्परिहारार्थत्वेनाप्येतदेव भाष्यं पूर्वोक्तानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * यस्त्विति * प्रत्यक्षपरोक्षस्तुतीनां प्रत्येकं ग्रहणे सति प्रत्यक्षयैव नैराकाङ्क्ष्यात् परोक्षाश्रयणमयुक्तं स्यात् तासां तु यस्मिन् जातएतामिष्टिं निर्वपति स पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति प्राशस्त्यप्रतिपादनोपपादकतया सर्वासां युगपद्ग्रहणान्नैकया नैराकाङ्क्ष्यमिति वक्तुम् * ऐकरूप्येणेत्युक्तम् * अल्पयैव स्तुत्या प्ररोचनोपपत्तौ महती स्तुतिरनर्थिकेत्याशङ्कानिरासायापरिमाणत्वादित्युक्तम् । अनियतपरिमाणत्वमेवोपपादयति * सर्वत्रेति *

कारणं स्यादिति चेत् ॥ २० ॥

स्वयं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * जनकत्वेनेति * भाष्यकारीयं व्याख्यानमुपपादयति * तेषामिति * फलस्य साधनविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात् साधनं प्रति कारयितृतास्तीत्याशयः । किमेवमिति भाष्येण किमर्थं कारणत्वाभिधानमिति पृष्ट्वा पुरोडाशस्येत्यादिनोक्तदोषपरिहाराय गुणफलसम्बन्धिरूपपूर्वपक्षान्तरप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमित्युक्तम् । तत्प्रपञ्चयितुमाह * यदुक्तमिति * काम्यस्याप्युपन्नशिष्टस्योत्पत्तिशिष्टबाधकत्वं कथमित्याशङ्क्य नैमित्तिके तु प्रकृतौ तद्विकारः सम्प्रयोगविशेषादिति तृतीयाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायमाह

२१६॥ * तथा हीति * अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्र सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यादिति दशमाधिकरणन्यायेन नापि काम्यं नित्यस्य बाधकमित्याह * विशेषतश्चेति * जातेष्टिप्रयोगमात्रविषयत्वात् सामान्यरूपे द्वादशत्वे प्राप्ते ब्रह्मवर्चसकामादिप्रयोगविशेषविषयत्वेनाष्टत्वादेः प्रवर्त्तनादित्यर्थ. । पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति षष्ठाधिकरणन्यायेनाप्येवमित्याह * पूर्वेति * उत्पत्तिशिष्टत्वात् पूर्वं प्राप्ते द्वादशत्वे ऽष्टत्वादेरुत्पन्नकर्माश्रयत्वेन पश्चात्प्रवर्त्तनादित्यर्थः । तार्त्तीयं न्यायं विवृणोति * पुरुषार्थेति *

काम्यस्य नित्यबाधकत्वे ऽयमेव मुख्यो न्यायः सम्भवमात्रेण तु न्यायान्तरोपन्यासस्तत्रेति सूचयितुमस्यैव विवरणगुणफलसम्बन्धविधानोपपादनफलमानर्थक्यपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु भवतीति वर्त्तमानापदेशसान्दिग्धस्य पञ्चमलकारतया विधित्वनिर्णयः स्तुत्यन्वयान्यथानुपपत्त्यधीना गायत्र्यैवैनमित्यादेस्तुत्यभावेनास्य विधित्वनिर्णयाशक्तेर्गुणफलसम्बन्धविधिर्न युज्येतेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यभावे ऽपि समभिव्याहारादेव गुणफलसम्बन्धः सेत्स्यतीति केषांचित्परिहारमुपन्यासपूर्वकं दूषयति * तत्रेति * स्वमतेन परिहरति * अतो ऽयमिति * श्लोकं व्याचष्टे * यदिति *

आनर्थक्यादकारणे कर्त्तुर्हि कारणानि गुणार्थे हि विधीयते ॥ २१ ॥

गुणफलसम्बन्धविधौ स्तुत्यर्थत्वायोगादेकोपक्रमोपसंहाररूपत्वेन एकवाक्यत्वं प्रतीयमानं बाध्येतेत्यानर्थक्यादकारणमिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * वाक्यानीति * श्लोकं व्याचष्टे * पुत्र इति * तस्येति भाष्यावयवं यद्यष्टत्वादयो न सम्बध्येरन्स्ततो वाक्यान्तरत्वं स्यात् स्तुत्यर्थत्वेन सम्बन्धोपपत्तेर्न वाक्यान्तरता युक्तेति व्यवधारणकल्पनया व्याख्यातुमाह * तावतीति चेति * ननूपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयैकवाक्यत्वे सति सर्वसंख्यानामुत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषेण बलाबलविशेषाभावाद्वाधपूर्वपक्षनिरासो न युक्तः स्यादित्याशङ्क्याह* तदिति * तस्मिन्नपि पक्षे न चाष्टत्वादीनां द्वादशकपालेनैकवाक्यता तयोरुपपद्यतइत्यादिनैकवाक्यस्य निरस्तत्वादिति भावः। अनेन च गुणफलसम्बन्धविधिपक्षे वाक्यभेदापादनेन गुणफलसम्बन्धविधौ गम्यमानैकार्थ्याभावप्रसङ्गादित्येवमानर्थक्यादिति सूत्रावयवो योजितो भवतीत्याह * अर्थान्तरेति * स्तुत्या विनैकवाक्यता ए- ३१७।
समासेनोपपद्यतइत्यपेक्षितस्य ग्रन्थस्य तदुपपादनार्थत्वेनान्वयप्रतीतेरानर्थक्यादित्यस्यार्थैक्याभावप्रसङ्गादित्यर्थवसायादेवं व्याख्यातं एवाष्टुतस्यानन्वयापत्तेः। एवं च गुणफलसम्बन्धविधौ वाक्यभेदापादनस्य सूत्रारूढतोक्ता भवति स्तुत्यर्थतानभ्युपगमे ऽर्थान्तरस्यामम्भवादानर्थक्यमेवाचादिष्यतइत्यभिधानार्थेनवानेन सूत्रावयवेनार्थान्तरपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाख्यं दूषणान्तरमप्युपलक्षितं भाष्यकृता

विवृतं स्वरूपार्थस्तु यद्यर्थवादा अपीत्यनेन वक्ष्यते अस्मिन्पक्षे ऽर्थान्तरेति ग्रन्थो लिङ्गात् स्वातन्त्र्येणानर्थक्यादिति सूत्रावयवयोजनार्थो यथाश्रुत एव भवति । ननु गुणफलसम्बन्धविधानेनाप्यर्थवत्त्वोपपत्तेः कथमानर्थक्यापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं कर्तुर्हि कारणानीति सूत्रावयवं व्यवधारणकल्पनया व्याचष्टे * यदि हीति * गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदितिवत् पूतत्वकामस्याष्टाकपालो भवतीति श्रवणे सति कामिनः कर्तुः काम्यमानतया सम्बन्धीनि सन्ति पूतत्वादीनि फलत्वात्कर्तुः प्रवृत्तिकारणानि स्युस्तेषां तु यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स इत्यादिसमभिव्याहाराद्वैश्वानरेष्टिमात्रसम्बन्धित्वप्रतीतेः कामिपदनिरपेक्षसमभिव्याहारमात्रप्रमाणकत्वस्य च साध्यत्वस्य पर्णमय्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् फलाभावेन कर्तृप्रवृत्तिकारणत्वं नास्तीति भाष्यानुसारात्सूत्रावयवो ऽनेन योजितः । अष्टत्वादौ कारणशब्देन विवक्षिते यदष्टाकपालं कुर्यादिति कर्तुः प्रवृत्तिविषयत्वयाष्टत्वादीनि सम्बन्धीनि स्युस्तत समीहितसाधनत्वं विना प्रवृत्तिविषयत्वायोगात् उत्पत्तिशिष्टद्वादशावरुद्धवैश्वानरयागोपकारसाधनत्वस्यासम्भवाद्गाग्रिसन्न्यायेनार्थवादावगतानि पूतत्वादीनि प्रवृत्तिजनकानि स्युः । विध्यश्रवणेन त्वेषां समीहितसाधनत्वाप्रतीतेः समभिव्याहारमात्रकल्पस्य साधनत्वस्यौदुम्बराधिकरणे निरस्तत्वात् न पूतत्वादीनि प्रति कारणतास्तीति योज्यः । ननु पूतत्वादेः फलत्वाभावे किमर्थं कीर्त्तनमित्याशङ्कानिरासार्थं गुणार्थो हीति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तस्मादिति * निपातानामनेकार्थत्वात्तस्माच्छब्दार्थे हि शब्दव्याख्यानार्थं तस्मादित्युक्ता तद्व्याख्यानायान्यस्यार्थान्तरस्यासम्भवादित्युक्तम् । स्तुतिविषयत्वेन गुणशब्दं व्याख्यातुं स्तुत्यर्थ इत्युक्तम् । इतिशब्दः पूर्वोक्तस्तुतिप्रकारपरामर्शार्थः । यस्मादन्यो ऽर्थो न सम्भवति तस्मादुक्तप्रकारस्तुतिरूपो ऽर्थः पूत एवेत्यादिभिर्भण्यतइत्यर्थः । अनेन च स एव इतिभाष्यगतस्य तच्छब्दस्य स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन्निति एतत्सूत्रोक्तस्तुतिरूपार्थपरामर्शकत्वात् सौत्रगुणशब्दव्याख्यानार्थत्वमेतच्छब्दस्य च पूर्वोक्तावयवद्वारत्वरूपस्तुतिप्रकारपरामर्शकत्वं सूचितम् अविधीयते वैश्वानरयाग इति भाष्यावयवेन सौत्रो हिशब्दः प्रसिद्धार्थवाचित्वात् वैश्वानरेष्टेश्च पूर्वविहितत्वेन प्रसिद्धत्वादष्टत्वादेः स्तुतिसम्बन्धे सति विधेयत्वापत्तेस्तन्निरासार्थं पूतत्वादेर्वैश्वानरेष्टिविषयत्वाभिधानार्थतया व्याख्यातस्तदुपपादयितुमाह * ए

१ प्रतीति २ पु० पा०।

स इति * यत्तदोरेकविषयत्वाद्यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपेदिति स पूत इति पूतत्वादीनां जातेष्ट्यन्वयप्रतीतिर्नाष्टत्वाद्यन्वयो ऽस्तीत्यर्थः । नन्विष्टेर्नैमित्तिकत्वेन फलानपेक्षतया पूतत्वाद्यन्वयायोगाद् गुणफलसम्बन्धविधानायाष्टत्वाद्यन्वयः कल्पयिष्यते ऽत आह * न चेति * स्तुत्यर्थेनेष्ट्यन्वयोपपत्तेर्नाप्रतीयमानाष्टत्वान्वयकल्पना युक्तेति भावः । पूतत्वादीनां च पूत एव स इति तच्छब्दानिर्दिष्टैकपुत्रविषयत्वेन समुच्चयप्रतीतिर्व्यवस्थितत्वादष्टत्वादिफलत्वं न सम्भवतीत्याह * न चेति * नन्वेवं सत्यैकैकस्याष्टत्वादेः फलपञ्चकं भविष्यतीत्याशङ्क्य निरासार्थं ब्रह्मवर्चसादीनामित्युक्तम् । गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्यादिवाक्यवशेनाष्टत्वादीनां व्यवस्थितफलत्वावगमात् समुच्चयो न युक्त इत्याशयः । यो ऽष्टत्वादीनां गुणानां ब्रह्मवर्चसादीनां च स्तवनानाम् एभिः पूतत्वादिभिर्विभागेन सम्बन्धो ऽपेक्षित स न प्रतीयत इत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि गायत्र्यैवैनमित्यादिभिरेव विभागेन फलसम्बन्धः करिष्यत इत्याशङ्क्याह * यत्र स्विति * स्तुत्यभावे विध्यभावोपपत्तेरित्याशयः । ननु चतुर्थे फलसंयोगस्त्वचोदितेन स्यादशेषभूतत्वादित्यत्रैतदेव वाक्यमुदाहृत्य किमियं वैश्वानरेष्टिरात्मगामिफलप्रयुक्ता पुत्रगामिफलप्रयुक्ता वेति सन्दिह्याधानगतात्मनेपदपर्यालोचनयात्मगामिफलप्रयुक्तत्वे प्राप्ते यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स इति फलवचनस्य पुत्रशेषत्वावगते पितृशेषत्वाभावात्फलभागित्वेनाचोदिते पितरि फलसंयोगो न स्यादिति पूतत्वादीनां पुत्रगामिफलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्फलसम्बन्धापन्हवो न युक्त इत्याह * अत इति * रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादत्वेनोपयुक्तानां पूतादिफलवचनानां परार्थत्वं फलपरत्वकल्पने ऽप्यष्टत्वादीन् प्रति फलं नास्तीत्यर्थः । फलपरत्वे सतीह स्तुतित्वाभिधानं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * प्रथमेति * नन्वेवं पूतादिपदैरेव स्तुतिसिद्धेर्यदष्टाकपाल इत्यादीनां गुणफलसम्बन्धविधित्वानङ्गीकरणे सत्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं तेन चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतैरेवेति * नन्वेवं सति स्तुत्यर्थत्वस्योपपत्तेरानर्थक्याभिधानं न युक्तमित्याशङ्क्यार्थवादत्वानभ्युपगमेन गुणफलसम्बन्धविधिपरत्वाभ्युपगमे तदसम्भवादानर्थक्यमापद्येतेत्येवमानर्थक्यपदव्याख्यानार्थं ततः कामायेति भाष्यम् अर्थान्तरपरतायामित्यनेनैव व्याख्यातत्वात् तस्मादिति वाकारणपदव्याख्यानार्थं पूर्वसूत्रगतकारणपदव्याख्यानार्थभाष्यव्याख्यानेन तेषां कारयितृत्वाद्येनैव व्याख्यातत्वान्नेह व्याख्यातम् । तस्मादित्यर्थवादत्वोपसंहा-

रभाष्यमर्थवादविचारस्येहासङ्गतत्वेन गुणविधित्वसम्भवासम्भवमात्रविचारस्याधिकरणार्थत्वात् अयुक्तमित्याशङ्क्य गुणविधित्वासम्भवोपसंहारपरतया व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अथ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १२ ॥

तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया ॥ २२ ॥

अत्र भाष्यकृता यजमानः प्रस्तर इत्यादयुदाहृत्य विध्यर्थवादचिन्ता सा तावत् पूर्ववदेवासङ्गता गुणविधिसम्भवासम्भवचिन्ताप्येवंविधेषु विधिप्रत्ययशून्येषु सम्भवविध्यन्तरैकवाक्यत्वेनौदुम्बराधिकरणएव विधित्वाशङ्काया निरस्तत्वात् । अयुक्ता पूर्वाधिकरणे त्वौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विधित्वमङ्गीकृत्य वैश्वदेवाधिकरणोक्तस्योत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टबाधस्याष्टत्वादेर्विषयो भवति न वेति चिन्तितम् । इह त्वङ्गीकृत्य विधित्वं चिन्तान्तराभावाच्च कृत्वाचिन्तान्याय सम्भवति । न चार्थवादत्वाभिधाने विधित्वनिरासे वैतत्सूत्रं समर्थम् । तत्सिद्ध्यादीनां गुणवादनिमित्तत्वाभिधानमात्रप्रतीतेस्तदभिधानमपि यदि निमित्तासम्भवेन गुणवादासम्भवशङ्कानिरासार्थं ततो रूपात्प्रायादित्यादिना यथासम्भवगुणवादनिमित्तानामुक्तत्वादनर्थकम् । लक्षणासम्भवेन तु गुणवादासम्भवशङ्का गौणमुख्याधिकरणे स्वाभिधेयलक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तलक्षणाया गौण्या वृत्तेः साधयिष्यमाणत्वादयुक्ता। अथ तत्र प्रकृतगौणमुख्यविषयमन्त्रविनियोगविचारसिद्ध्यर्थं गौणवृत्तिसद्भावप्रतिपादनात्र लक्षणविशेषाभिधाने तात्पर्यम्। इह तु प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धतद्गुणवृत्तित्वलक्षणे गौणत्वे स्वार्थत्यागेन वेदाप्रामाण्यापत्तेः । समुदायवाचिनो चैकदेशवृत्तित्वलक्षणे समुदायानित्यत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वापत्त्या वेदाप्रामाण्यापत्तेरारोपितार्थवृत्तित्वलक्षणस्य च गौणत्वस्यारोपकपुरुषाभावाद्वेदे ऽनुपपत्तेरेतल्लक्षणत्रयनिरासेन गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वलक्षणप्रतिपादनार्थं तत्सिद्ध्यादीनां निमित्तत्वाभिधानमित्युच्यते ततो गुणवादसूत्रानन्तरमेवैतत्सूत्रं कार्यं गौणवृत्तित्वलक्षणाभिधानार्थं चास्मिन्सूत्रे सति कथं भाष्यकारीया विध्यर्थवादचिन्ता सम्बध्येतेत्याशङ्कासत्तर्कं निराकर्तुमाह * अर्थवादेति * विध्यर्थवादचिन्तायाः प्रकरणासङ्गतत्वम् विधित्वशङ्कानिरासस्य चौदुम्बराधिकरणेन । गतत्वम् । सूत्रस्य च

तदभिधानास्सामर्थ्यं तादर्थ्यानभ्युपगमेनैव परिहृतम्। गुणवादास-म्भवाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभ्युपगमो ऽपि लक्षणशब्देनोक्तः। नात्र गुण-वादस्तस्य वा निमित्तमभिधीयते येन गौणमुख्याधिकरणेन रूपात् प्रायादित्यादिना वा गतार्थत्वं स्यात् किं तु गुणवादस्य तत्सिद्ध्या-दिनिमित्ताभिधानद्वारेण लक्षणमभिधीयते। गुणशब्देन गौणवृत्त्य-भिधानादाश्रयशब्देन च निमित्ताभिधानात्तत्सिद्ध्यादयो गौण्या वृत्ते-र्निमित्तमित्युक्ते यस्यां वृत्तौ ते निमित्तं सा गौणी वृत्तिरित्यर्थात् प्रतीते च निमित्ते गुणयोगनिमित्तायां च वृत्तौ तेषां निमित्तत्वाद् गुणयोग-निमित्तवृत्तित्वमेव गौण्या वृत्तेर्लक्षणमित्यवसीयत इत्याशयः। गुण-वादसूत्रानन्तराभिधेयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं तत्र नोक्तमित्युक्तम्। अर्थ-वादवत् श्येनचितं चिन्वीत नेन्द्रसश्चसि दाशुषे मासमग्निहोत्रं जुहवतीत्यादिषु विधिमन्त्रनामधेयेष्वपि श्येनेन्द्राग्निहोत्रादिशब्दा-नां गौणत्वदर्शनात् सर्वसाधारण्यसूचनाय सर्वोपयोगव्युत्पादनान-न्तरमेव गौणवृत्तिलक्षणाभिधानं युक्तमित्याशयः। सूत्रस्य गौणवृत्ति-लक्षणार्थत्वे विध्यर्थवादविचारासम्बद्धत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् * अर्थवा-देत्युक्तम् * सूत्रकृतो प्रसक्ताभिधायित्वपरिहाराय लक्षणाभिधान-स्य प्रसङ्गसिद्ध्यर्थं विध्यर्थवादचिन्तयोपक्रान्तम् यथाकृतिसद्भावे ऽपि प्रतिपिपादयिषितेयं गौरित्यस्य शब्दस्य को ऽर्थ इति वाच्यत्व-मुखेनोपक्रान्तमित्यर्थः। कथमर्थवादत्वोक्त्या गौणवृत्तिलक्षणाभिधा-नस्य प्रसङ्गो भवतीत्यपेक्षायां तदुपकारीत्युक्तम्। पूर्वाधिकरणस्य गु-णविधिसम्भवासम्भवचिन्तार्थत्वेनार्थवादत्वाभिधाने तात्पर्याभा-वात् पूर्वाधिकरणोक्तार्थवादप्रसङ्गेनानन्तरसङ्गतिरनाशङ्कनीया। ननु निमित्ताभिधानद्वारेण चेदनेन सूत्रेण लक्षणमुच्यते ततो रूपात्प्रा-यादित्यादिभिरपि सूत्रैर्निमित्ताभिधानद्वारेण लक्षणज्ञानसिद्धेरनर्थ-कमिदं सूत्रं स्यादित्याशङ्क्ते * ननु चेति * रूपप्रायेति वक्तव्ये विभक्तिनिर्देशः प्रदेशविशेषज्ञापनार्थः इति गुणाश्रया इति प्रकार-वाचिनेतिकरणेन तत्सिद्ध्यादिप्रकाराणि गुणवादनिमित्तानीत्यभि-धानात् प्रकारस्य च अवच्छेदकत्वेन लक्षणत्वाद्यथा तत्सिद्ध्यादेर्गौ-णवृत्तिनिमित्तलक्षणत्वेनाभिधानं नैवं रूपादेः किन्तु स्तेनं मन इ-त्याद्युदाहृतार्थवादगतगुणवादाख्यलक्ष्यविषयस्य किंनिमित्तो ऽयं गुणवाद इत्येवंविधस्य व्यवहारस्य सिद्ध्यर्थमिह सिद्धं सारूप्यशब्देन रूपस्य निमित्तत्वं भूमशब्देन च प्रायभूयस्त्वयोर्निमित्तत्वं प्रशंसाश-ब्देन च दूरस्थपराधनिमित्तदुर्शानत्वादेः सुकरस्य प्रशस्तत्वात् दु-ष्करस्य तदभावात्मकत्वान्निमित्तत्वं तत्र नीतमिति परिहरति * स

त्वमिति * उदाहृतशब्देन रूपादेः सर्वगुणवादाव्यापकत्वादपि लक्षणत्वं नास्तीति सूचितम्। ननु यद्ष्टाकपाल इत्यादौ तत्सिद्ध्यादेरभावेनाव्यापकत्वादलक्षणं स्यादिति शङ्कां सर्वशब्देन निरस्यन्निति करणेन प्रकारवाचिना तत्सिद्ध्यादीनां निमित्ते लक्षणेनोक्तामिति व्यतिरेकमाह * अत्र त्विति * अष्टत्वादेरपि द्वादशत्वपरिच्छेद्यानां कपालानां मध्ये कति चिन्निष्कृष्याष्टावेतानीत्यादिसंख्येयपरिच्छेदकत्वेन द्वादशत्वकार्यकरत्वोपपत्तेरष्टाकपालादिशब्देन तन्निमित्तसद्भावादन्यत्रापि च यथासम्भवं तत्सिद्धत्वादिषट्कमध्ये कस्य चिन्निमित्तस्योहितुं शक्यत्वान्नाव्यापकतेत्याशयः । ननु सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तद्वदुपचार इति सूत्रेण यष्टीः प्रवेशयेति सहचरणात् ब्राह्मणेषु यष्टिशब्दस्य मञ्चाः क्रोशन्तीति स्थानात्पुरुषेषु मञ्चशब्दस्य कटं च्छिनत्तीति तादर्थ्यद्वारेण कटशब्दस्य यमो ऽयं राजेति वृत्तात् राज्ञि यमशब्दस्य आढकमश्नातीति मानात् सक्तुष्वाढकशब्दस्य तुलयाऽनुलिम्पतीति धारणाच्चन्दने तुलाशब्दस्य गङ्गायां घोष इति सामीप्यात्तीरे गङ्गाशब्दस्य नीलः शाटक इति योगाच्छाटके नीलशब्दसामानाधिकरण्यस्य अन्नं बलमिति साधनादन्नं बले ऽन्नशब्दसामानाधिकरण्यस्य अयं पुरुषः कुलमित्याधिपत्यात्कुले पुरुषशब्दसामानाधिकरण्यस्य प्रयोग इति वदद्भिर्नैयायिकादिभिरन्येषामपि गौणवृत्तिनिमित्तानामुक्तत्वान्न षट्कस्यापि सर्वगौणवृत्तिव्यापकतेत्याशङ्कते * ननु चेति * न चैतत् तार्किकस्थितिमात्रं लोके ऽपि दर्शनादित्याह * लोके चेति * लक्षणार्थे च निमित्ताभिधाने व्यापकत्वाय सर्वाण्युपसंहार्याणीत्याह * तानीति * परमतेन परिहरति * लिङ्गेति * एवं तु यष्टिशब्दे ऽपि यष्टिसम्श्लेषैकासमवायेनेतरेष्टकामतीत्युपपत्तेर्भूम्नो ऽप्ययाचकत्वापत्तेर्भूयो ऽल्पत्वप्रतीतिवैलक्षण्याच्च भेदेनोपन्यासे ऽपि साहचर्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यात् पृथगुपन्यासापत्तेरपरितोषात् परिहारान्तरमाह * अथ वेति * जहत्स्वार्थाभिधायित्वलक्षणे समुदायवाचिनो वैकदेशवृत्तित्वलक्षणे ऽध्यारोपितार्थवृत्तित्वलक्षणे वा गौणत्वे वेदे तदसम्भवेनाप्रामाण्यापत्तेस्तन्निरासेन लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वलक्षणज्ञापनार्थं तन्निमित्ताऽभिधानम्। लक्षणावृत्तौ तु वेदाप्रामाण्यापादकस्य लक्षणस्य कैश्चिदनुक्तत्वेन वेदप्रामाण्याविरोधिलक्षणज्ञापनार्थेन निमित्ताभिधानेनोपयोगाभावात्साहचर्यादीनां च लक्षणावृत्तिनिमित्तत्वादेहाभिधानमिति भावः । न-

नूमयश्च परशब्दस्य परत्र वृत्तेस्तुल्यत्वान्नानयोः शब्दवृत्त्योर्भेदो ऽस्तीत्याशयेन पृच्छति * किं चेति * लक्षणभेदाशयेनोत्तरमाह * बाढमिति * प्रश्नपूर्वकं लक्षणभेदमाह * कुत इति * अभिधेयसम्बन्धित्वरूपापरित्यागप्रदर्शनार्थो ऽभिधेयाविनाभूतशब्दः गौण्यां तु वृत्तावभिधेयसिंहादिसम्बन्धित्वरूपानादरेण तल्लक्षितप्रसह्यकारित्वादिगुणयोगमात्रादरसूचनायाभिधेयस्य गुणलक्षणायां व्यापारे ऽप्यनुपादानम्। ननु लक्षणायामविनाभावापेक्षणे यष्ट्यादेः पुरुषाविनाभावाभावात् न यष्ट्यादिशब्दे लक्षणा स्यात् इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अयमाशयः नात्र लक्षणाहेतुत्वेनाविनाभावोपादानं तस्याः सम्बन्धमात्रेण शब्दतात्पर्यवशादुपपत्ते। न चात्र लक्षकस्याभिधेयस्य लक्ष्येणाविनाभावो ऽग्निनेव धूमस्योक्त। विपरीताभिधानात्। किं त्वभिधेयसम्बन्धित्वरूपादरप्रदर्शनार्थं यष्ट्यादिशब्दानामपि चाभिधेययष्ट्यादिसम्बन्धित्वानादरेण पुरुषस्वरूपे प्रवृत्त्यभावेनाभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तित्वाविघातात् सम्बन्धमात्रस्य च लक्षणाहेतोर्भावाद् युक्तैव लक्षणया प्रवृत्तिरिति। ननु सम्बन्धमात्रेण लक्षणोपपत्तावग्न्यादिशब्दानामपि अभिधेयाग्न्यादिसम्बद्धपैङ्गल्यादिसम्बन्धेन लक्षितलक्षणया माणवकादौ प्रवृत्त्युपपत्तेर्गौणत्वाख्यवृत्त्यङ्गीकरणं न युक्तमित्याशङ्क्याह * अग्निरिति * लक्षणाहेतुसम्बन्धसद्भावे ऽप्यविनाभावशब्दोक्ताभिधेयसम्बन्धिस्वरूपादराभावान्न लक्षणात्वप्रसिद्धिरभियुक्तानामित्याशयः। अभिधेयसम्बन्धित्वरूपानादरमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयन्नाह *किं तर्हीति* लक्षणोपायमात्रत्वेनाभिधेयस्यावस्थानं सूचयितुम् * वन्हित्वलक्षितादित्युक्तम् * सादृश्यसामान्यापेक्षत्वादग्निसम्बन्धानपेक्षपैङ्गल्यादिस्वरूपमात्रयोगान्माणवके ऽग्निशब्दप्रवृत्तिरिति सादृश्यशब्देनोक्तम्। नन्वत्र लक्षणानिमित्तानभिधाने धूमलिङ्गसमवाययोरभिधेयसम्बन्धादरेण लक्षणानिमित्तत्वात् उपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * वस्तुतस्तयोर्ल्लक्षणानिमित्तत्वे ऽप्यभिधेयस्थूण्यादिसमुदायिलक्ष्यमाणसमुदायाख्यगुणयोगात् समुदायान्तरं स्थूण्यादिशब्दवृत्तेर्गौणत्वसम्भवात् जहत्स्वार्थवृत्त्यादिलक्षणशङ्कायां वेदाप्रामाण्यापत्तेस्तन्निरासायाभ्युपगम्य गौणत्वं तन्निमित्तत्वेनेहोपन्यास इत्याशय.। प्रस्तरप्रभृतौ तत्सिद्धिकरादौ यजमानादिशब्दानां क्व चिल्लक्षणावृत्तिसद्भावे ऽपीयं तावद् गौणी वृत्तिरस्त्येवेति योज्यम्। सूत्रकृतो ऽप्रसक्तगौणत्ववृत्तिलक्षणाभिधा-

१ धर्मभेदाभेदादर्शनमिति १ पु० पा०।

यित्वपरिहारार्थं प्रकृतसिद्ध्यर्थवादचिन्तयोपक्रमितुं भाष्यकृता द्वेधोपन्यस्ते ऽपि सन्देहे पूर्ववत् प्रौढ्या नामधेयचिन्तया सह साक्षात् सङ्गतिप्रदर्शनार्थं त्रेधा सन्देहमाह * अत्रापि चेति * पूर्वस्मिन्नधिकरणे त्रयः पक्षा स्त एवात्रापीति योज्यम् । किं तावदित्यादिपूर्वपक्षभाष्यमर्थवादानर्थक्यस्यार्थवादाधिकरणे निरस्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तत्रेति * ननु शब्दसमभिव्याहारमात्रेण स्तुत्यप्रतीतावपि सर्वाभ्युदितयजमानत्वोपचारेण प्रस्तरस्तुतिः प्रत्येष्यते इत्याशङ्क्याह * न चेति * ननु गौण्या वृत्त्या परशब्दस्य परत्र वृत्तिर्गुणवादसूत्रे वर्णितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतत्सूत्रसिद्धां वेदे गौणीं वृत्तिमङ्गीकृत्य तत्र गुणवादेन परशब्दस्य परत्र वृत्तिर्वर्ण्यते इह तु सैव वेदप्रामाण्याविरोधिनिमित्ताभावाद्वेदे न सम्भवतीति पूर्वपक्षी मन्यतइति भावः । ननु तत्सिद्धिकरत्वादि तस्या निमित्तं तच्च वेदे ऽपि सम्भवतीत्याशङ्क्याभ्युपगम्य तस्य निमित्तत्वं प्रस्तरे यजमानशब्दप्रवृत्तौ यजमानकार्यकरत्वस्य निमित्तस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धे स्तत्कार्ये प्रस्तरविध्यपेक्षत्वात् गुणविधिरेव बलादापद्येतेत्याह * न चेति * तस्माद्विधिरिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * न च प्रस्तरो याजमानं शक्नोति कर्तुमित्युत्तरभाष्यदर्शनात् अन्यतर इत्युपक्रममात्रे कुण्डपायिनामयने यो होता सो ऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता स नेष्टा सो ऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्त्ता यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्रस्थाता सो ऽग्नीत्स उन्नेता गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्य इत्यृत्विक्समासे समाम्नाते होत्रादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्सामानाधिकरण्यायाध्वर्य्वादिशब्दानां लक्षणार्थत्वं तृतीये विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादिति समवायविशेषव्याचक्षणेन भाष्यकृतोक्तमिह दृष्टान्तितम् । अव्यवस्थितशास्त्रार्थायोगात्कतरो ऽत्र कार्यलक्षणो ऽर्थः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्यपेक्षायां मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणन्यायेन यजमानशब्दस्य मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षणार्थत्वमाह * तत्रापीति * आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेत्युदाहृत्य किं विकल्पेनान्यतरस्य तन्त्रं प्रसङ्गेनान्यतरस्योपकारकत्वात् कर्त्तव्यम् उतआग्नावैष्णवं चरु तन्त्रमेवेति सन्दिह्य विशेषादनियमे प्राप्ते भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वादिति पूर्वसूत्र-

१ प्रतातव्यति २ पु० पा० ।
२ चर्दमति १ पु० मा० ।

गतं स्वधर्मत्वपदं पारित्यक्तभावप्रत्ययमनुपज्य मुख्यमाम्नावैष्णवक-
र्मे पूर्वचोदितत्वेनानुपसञ्जातविरोधित्वात् स्वधर्मकं यथा लोके
पूर्वगतानां पूर्वासनेपूपवेशनं जघन्यागतानामितरेष्विति वक्ष्यते ।
नैतदेवमित्यादिसिद्धान्तभाष्यं यजमानशब्दस्य मुख्यत्वेन कार्यलक्ष-
णार्थत्वायोगात् तत्कार्ये प्रस्तरविधानस्यानाशङ्कितत्वेनायुक्तमाश-
ङ्कोपपादयति * न तावदिति * प्रस्तरकार्ये यजमानविधौ निरस्ते
यदि कश्चिद्यजमानकार्ये प्रस्तरविधिः शङ्केत तन्निरासाय स्वकार्यवि-
रोधाद्यजमानस्यन प्रस्तरकार्ययोगो ऽचेतनस्य च प्रस्तरस्य चेतनकार्य-
विरोधाद्यजमानकार्ययोगो न सम्भवतीति यजमानकार्ये प्रस्तरचोद-
नोपपत्तिमभ्युपेत्यैतावदुक्तम् वस्तुनस्तु मुख्यत्वेन यजमानशब्दस्य
कार्यलक्षणार्थत्वायोगात्सापि नोपपद्यतइत्यर्थः । आदिशब्देनैकक-
पालोपादानम् । यजमानस्यैककपालकार्यार्थत्वे सर्वतन्त्रलोपापत्त्यभि-
धानं प्रस्तरकार्यार्थत्वे ऽपि तुल्यमित्याह * यद्येति * भाष्यकृता तु ३११
प्रस्तरस्य मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयेनानुपङ्गीकयागसाधनत्वे ऽपि प्रह-
रणस्य प्रतिपत्तित्वेन प्रस्तरकार्यत्वाभावाद्यजमानस्य च पुरोडाशक-
पालवदन्यार्थस्यैव स्रुग्धारणविनियोगे ऽपि तन्मात्रनिष्पत्त्या कृतार्थ-
त्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्वात् प्रहरणानापत्तेस्तदुपेदयेतरत्रैव दूषणमुक्तम्
विध्यन्तरं चेत्यादिभाष्येण विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादत्वायोगेना-
नर्थक्यपरिहाराय कथं चिद्विधित्वमेष्टव्यम् इत्याशङ्कानिरासायैकस्यो-
परि सादनविधिशेषता इतरस्य च सर्वहोमविधिशेषतेत्यभिधानपूर्व-
कं विधित्वासम्भवोपसंहारेणानुवादत्वमुक्तं तद्व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * कथं पुनरिति भाष्येण प्रस्तरैककपालशब्दयोः कार्यलक्षणा-
र्थत्वाभावे कथं यजमानशब्दसामानाधिकरण्यज्ञानमिति पृष्ट्वा गौ-
ण्या वृत्त्या सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं चेदं गौ-
णवृत्त्यसम्भवं मनसि कृत्वा कथमिति प्रश्नाभिप्रायो विवृतः । त-
त्सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कथमिति * किमर्थं चेति प्रश्नान्तरभाष्यं वि-
ध्यर्थवादचिन्तोपक्रमेण सत्यवादस्य स्तुत्यर्थत्वाभानादयुक्तमाशङ्क्य
स्तुतिप्रकारप्रश्नविषयतया व्याचष्टे * किमाकारा चेति * उच्य-
तइति द्वितीयप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * यजमानो हीति * उत्तर-
शब्दव्याख्यानायोपरितनः कथमित्यादिप्रश्नानुभाषणपूर्वकं गौणवृ-
त्तिलक्षणाभिधानापातनिरासार्थं गुणवादस्त्वितिसूत्रेणोत्तराभिधाना-
र्थं भाष्यं व्याचष्टे * गुणाच्चेति * गौणवृत्त्यसम्भवाभिधानार्थं क-
थमिति भाष्यं गुणादिति पञ्चम्या परशब्दस्य परत्र प्रवृत्तौ गुणस्य
हेतुत्वमात्राभिधानात् लक्ष्यमाणस्यापि च हेतुत्वोपपत्तेर्व्याख्यान-

भिधानादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * कथमिति * अयमाशयः न लक्ष्यमाणगुणयोगमात्रेण सिंहादिशब्दस्य देवदत्तादौ वृत्तिर्युक्ता लक्ष्यमाणगुणस्याश

न्ययापत्तेः।

णस्य देवदत्ते

तत्र शब्दतात्पर्यावगतेर्यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यनेन न्यायेनाभिधेयसम्बन्धित्वरूपस्यापि शब्दार्थत्वाच्छब्दार्थान्तरेणान्वयो युक्तः। तात्पर्यव्यवसानादेव च गङ्गादिशब्दानामभिधेयसम्बन्धाविशेषेऽपि सिकतादिलक्षकत्वानापत्तिः। तस्माल्लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तित्वस्य गौणवृत्तिलक्षणस्यायोगात् प्रसिद्धवाच्यत्यागेन तद्गुणवाचित्वं गौणवृत्तित्वलक्षणमभ्युपगन्तव्यम्। सिंहादिशब्दस्य हि स्वार्थवाचित्वे देवदत्तशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् तद्गुणप्रसङ्गकारित्ववाचित्वाकल्पनायां देवदत्तेऽपि तत्सद्भावाद्गौरो देवदत्त इतिवत्सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं शक्यते। स्वार्थत्यागेन च तद्गुणे वर्त्तमानत्वात्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे तद्धितोत्पत्तिः। पौरुषेये च वाक्ये वक्त्रभिप्रायानुसारात् स्वार्थत्यागेन तद्गुणे वृत्तिर्युक्ता वेदे तु स्वार्थत्यागेन प्रामाण्यबाधापत्तेस्तत्त्यागेन गुणवाचित्वकल्पना न युक्तेति स्वार्थाभिधानेनेत्युत्तरभाष्याभिप्रायमाह * सिद्धान्तस्थिति * गुणस्यावाचकोऽपि स्वार्थमभिधाय लक्षणया गुणं ब्रवीतीति वदता लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तत्वं सिद्धान्त्यभिमतं गौण्या वृत्तेर्लक्षणं सूचितं भवतीत्याशयः। सर्वं इति भाष्यं पराभिमतलक्षणनिरासार्थतया व्याचष्टे * अजहत्स्वार्था इति * न जहाति शब्दः स्वमर्थं यासु वृत्तिषु इति विग्रहः। यथा श्रुतिवृत्तौ लक्षणावृत्तौ वा शब्दः स्वार्थं न जहाति तथा गौण्यामपीत्यर्थः। ततश्च स्वार्थत्यागाभावान्न वेदाप्रामाण्यापत्तिरित्याशयः। भाष्यकृता प्रसिद्धार्थहानाप्रसिद्धार्थकल्पनापत्तिः पराभिमतलक्षणनिरासे हेतुत्वेनोक्ता सा गवादिशब्दानामपि सास्नादिमदर्थत्यागेन पृथिव्यादिवाचित्वनिरासापादकत्वादहेतुरित्याशङ्क्य स्वयं हेतुमाह * पूर्वोक्त * कथं पूर्वकॢप्तशक्त्यनुसारेण परशब्दस्य परत्र वृत्तिरित्याशङ्क्यार्थसम्बन्धादित्यादिभाष्य वक्ष्यमाणं प्रकारमाह * सम्भविष्यति चेति * भविष्यन्निर्देशेनान्यस्य प्रकारस्य वक्ष्यमाणत्वं सूचितम्। भाष्योक्तं हेतुमनुसन्धत्ते * इतीति * स्वोक्तहेतूपजीवित्वसूचनायेति करणः प्रसिद्धहानाप्रसिद्धकल्पनस्य दोषत्वोपपादनार्थं व्यवहारोच्छेदकत्वाभिधानम्। न चेति भाष्यं मतान्तरनिरासार्थत्वेन

व्याख्यातुं तत्तावदुपन्यस्यति * अन्येषां त्विति * सिंहादिशब्दो- च्चारणे जातिवद् द्रव्यादीनामपि प्रतीतेरवाच्यत्वे वा शब्दत्वेन द्र- व्यादिवाचिशब्दान्तरासामानाधिकरण्यायोगात् समुदायवाची सिं- हादिशब्दो देवदत्तादौ समुदायाभावेनैकदेशे गुणादौ लक्षणया व- र्त्तमानो गुणशब्दस्याङ्गे प्रयोगादङ्गशब्दस्य चावयवापरपर्यायैकदेशे प्र- योगादेकदेशाख्ये गुणे वर्त्तमानत्वात् पूर्ववद् गौण इत्युच्यते तस्मा- त् समुदायवाचिनस्तदेकदेशवृत्तित्वं गौणवृत्तिलक्षणं तच्च समु- दायानित्यत्वेन शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वापत्तेरप्रामाण्यापादकत्वाच्छे- दे न सम्भवतीत्याशयः । एतन्मतनिरासार्थतया न चेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * समुदायवाची चेति भाष्यावयवस्य समुदायवाचित्वाङ्गीकरणेन, एकदेशवृत्तिनिरासार्थत्वशङ्कानिवृत्तये पूर्वकवाक्यत्वेन समुदायवाचित्वनिरासार्थत्वसूचनायादौ व्या- ख्या। नन्वेवं सति वेदमधीत्य स्नायादिति क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालतानन्त- र्यसमुदायवाचिनो ऽध्ययनविध्यविरोधार्थं तदेकदेशे पूर्वकालत्व- मात्रे वृत्त्यभ्युपगमो विरुध्येतेत्याशङ्क्य नावयवं श्रुत्वा वर्त्तितुमर्ह- तीति अध्याहारेण व्याख्यातुं मुख्यरूपेणोक्तं गुणहीने ऽपि इत्या- दिपूर्वावयवव्याख्यानार्थं भवतीत्याद्युक्तम । समुदायवाचित्वनि- रासायैव सर्वेति दूषणान्तरभाष्यं सिद्धान्तविरोधाभिधानार्थतया तावद्व्याचष्टे * सामान्येति * एतदेव भाष्यं सामान्यवचनः शब्द इति प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थो यदि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेदित्यादिभाष्योक्तो व्यक्तिवाचित्वनिरासो न्याय्य इत्येवं व्याख्यातुमाह * क्रिये- ३२०। ति * प्रवल्गारिमर्दनादिक्रियाणां शौर्यादिगुणानामित्यर्थः । कि- च व्यक्तिवाचित्वपक्षे व्यक्त्यन्तरे प्रयोगासम्भवे ऽप्येकस्यां तद्व- द्वचकौ कालान्तरे ऽपि प्रयोगः सम्भवति । गुणादिसमुदायवा- चित्वे त्वेकस्यामपि व्यक्ताववस्थाभेदेन तेषां भेदात् सम्बन्धग्रह- णेनाभिधानाशक्तिरित्याह * एकस्यामेवेति * ननु गुणक्रियाणाम- न्यत्वे ऽप्येकं किं चिद् गुणक्रियावान्तरसामान्यसम्बन्धग्रहणायोपल- क्षणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * आसां गुणक्रियाणां समु- दायशो व्यापकमुपलक्षणभूतं सिंहत्वादन्यत्सामान्यं नास्ति । न च गुणत्वादिसामान्यस्यैव सिंहशब्दवाच्यत्वोपलक्षणत्वं युक्तम्। तस्य समुदायशो व्यापकत्वाभावेन प्रत्येकमुपलक्षणापत्तेस्तयोपलक्षितानां च गुणक्रियाणां व्याघ्रादिजात्यन्तरे ऽपि दृश्यमानां मायात् सिंहश- ब्दवाच्यत्वं नास्तीत्याशय.। ननु सिंहत्वमेव तदुपलक्षणं भवत्वि-

१ वदिति २ पु० मा० ।

स्याशङ्क्याह * तत्रेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न हीति * समुदाचारित्वानिरासस्य परोक्तगौणवृत्तिलक्षणनिरासोपयोगमाह * इतीति * न चास्तीति भाष्यमारोपितार्थवृत्तित्वरूपगौणवृत्तिलक्षणनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं तन्मतं तावदुपन्यस्यति * कश्चिदिति * समारोपिते तस्मिन् वाच्ये भावः प्रवृत्तिर्यस्य शब्दस्य स गुणतो वाच्यमारोप्य प्रवर्त्तमानत्वात्तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे तद्धितोत्पत्तेर्गौण इति उच्यते समारोपितो वा यस्मिन्नर्थे तस्य वाच्यस्य सद्भावः सो ऽर्थो गुणतो वाच्यारोपेण शब्दात् प्रतीतत्वात् गौण इत्युच्यते ततश्च समारोपितार्थवृत्तित्वं शब्दस्य गौणत्वलक्षणं समारोपितार्थाश्रयत्वं चार्थस्य तच्च वेदे समारोपकपुरुषाभावान्न सम्भवतीत्याशयः। एतदेव लक्षणमुपपादयितुमाह * तस्येति * शब्दस्येहाभिधानं वृत्तिर्व्यापारो न चासावभिधेया ऽभावे सम्भवतीत्याशयः। ननु सिंहशब्दस्य देवदत्ताभिधाने व्यापाराभावे ऽपि स्वाभिधेयलक्ष्यमाणगुणयोगेन देवदत्तप्रतिपत्त्यर्थं प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * सिंहशब्दाभिहितेन सिंहत्वेन गम्यमानस्यापि गुणस्याशब्दत्वाच्छब्देन देवदत्तेनान्वयायोगादित्याशय। सिद्धान्त्यभिमतलक्षणासम्भवमुक्त्वा स्वाभिमतं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथं तर्हीति * ननु सिंहशब्देनैव देवदत्ते स्ववाच्यसिंहत्वरूपमारोपेणार्पितं विषयीकृत्य शब्दप्रवृत्तावितरेतराश्रयः स्यादित्याशङ्क्य स्वयमेव वक्त्राध्यारोप्येत्युक्तम्। आरोपनिमित्तमाह * सिंहादीति * सिंहादिरूपतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। ननु देवदत्ते सिंहत्वं वक्त्रारोपितमिति कथं ज्ञायत इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * शब्दप्रयोगस्य स्वार्थपरत्वोपपत्तेः सिंहशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्या सिंहत्वारोपः कल्प्यत इत्याशयः। नन्वेवं वाच्ये एव शब्दप्रयोगान्मुख्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * मन्वारोपिते वाच्ये ऽर्थान्तराभिधानानपेक्षत्वात् मुख्यत्वप्रथमप्रवृत्तेर्मुख्यत्वाविरोध इत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * वस्तुवृत्त्या स पदार्थो यत्र न पुनरारोप्यते तत्र प्रवर्त्तमानः शब्दो मुख्य इत्युच्यते इतरत्र तु जघनवदारोपात् पश्चात्प्रवृत्तेर्जघन्यो गुणतश्चारोपात् गौण इत्युच्यत इत्याशयः। न च शुक्तिकादावपि रजतत्वारोपेण रजतादिशब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वापत्तिः। पुरुषोत्प्रेक्षाप्रभवस्याभावेन शुक्तिकादौ रजतादिबुद्धेरारोपितत्वाभावादिति सूचनायादेव इत्युक्तम्। एतन्मतनिरासार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सिंहदेवदत्तयोरत्यन्तवैलक्षण्येनारोपायोगादसम्भावनश्चार्थापत्त्यापि

कल्पयितुमशक्यत्वात् नाभिधानसिद्ध्यर्थमध्यारोपो युक्त इत्यर्थः । वैलक्षण्यं ऽप्यूपरादौ तोयाध्यारोपदर्शनाद् * भ्रान्तिवर्जितैः * इत्युक्तम्। नचैवं सति योषा वा गौतमाग्निरिति योषायामग्नित्वारोपविधिर्न स्यादितिवाच्यम्। तद्वेतःप्रक्षेपस्य मध्यायत्कर्तव्यमभवद्भाक इति द्वाभ्यामृग्भ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यां रेतः सिञ्चेदिति स्वाहाकारसाध्यत्वस्मृतेस्तथाविधस्य च होमत्वप्रसिद्धेर्यूपशकला होतव्या इति च देवतोद्देशद्रव्यत्यागानिरपेक्षप्रक्षेपमात्रे ऽपि जुहोतेर्वेदे दर्शनात्तत्कर्मीभूतस्य रेतसो ऽग्निर्मुचिहूरछुपिछदिछाविभ्य इसिरिति जुहोतेरिसिप्रत्ययान्वाख्यानाद्धविःशब्दव्यपदेश्यत्वेन योषाया रेतोरूपहविराधारतयाग्निसादृश्यसम्भवाच्छ्रुत्येनचितं चिन्वीतेति च योषायामग्निसादृश्यारोपस्य विधेयत्वादित्याशयः । ननु भ्रान्तिवर्जितानां विसदृशे वस्तुनि वस्त्वन्तरारोपाशक्तावपि भ्रान्त्यवसितसादृश्ये ऽपि तत्त्वारोपेण शब्दः प्रयोक्ष्यतइत्याशङ्क्याह * यदेति * ३२१।
रादिमत्तपोपरे भ्रान्त्या शौक्ल्यचञ्चलत्वादितोयगुणदर्शनेन तोयसादृश्याध्यवसानात्तोयमुत्प्रेक्ष्य तोयशब्दप्रयोगे तत्त्वतो भ्रान्तावपि भ्रान्त्यध्यवसितस्यैव कारणत्वोपपत्तेरुत्प्रेक्षामात्रत्वाभावेनारोपाभावाद् दूरमपि गत्वा भ्रान्तित्वस्य परिहर्तुमशक्यत्वे प्रथममेव सादृश्यज्ञानानपेक्षस्य भ्रान्त्यङ्गीकरणस्य च युक्तत्वात् मुख्यत्वैवावसीयते न गौणत्वेत्याशयः। परानभिमतमपि वा भ्रान्तेरारोपत्वं लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणापाद्यारोप्यत्युक्तम्। तोयस्य तत्राविद्यमानत्वात् मुख्यत्वानुप-

राभिधाननैरपेक्ष्येण प्रथमवृत्तेर्मुख्यत्वाद् गौणत्वासम्भवे ऽपि वक्तुर्भ्रान्त्यभावे ऽपि श्रोतृप्रतारणायोषरे तोयशब्दप्रयोगे भ्रान्तिमुख्यत्वस्याप्यसम्भवाद् गौणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अथापीति * श्रोतृवञ्चनार्थेनैव परशब्दस्य परत्र प्रयोगोपपत्तेर्नासम्भाविनो ऽध्यारोपस्य कल्पना युक्तेत्याशयः। ननु द्वयोः श्रोतुरेव वा भ्रान्त्या वारोपाभावे ऽपि भ्रान्त्या प्रतारणार्थेन वा परशब्दस्य परत्र प्रयोगोपपत्तेर्माभूदारोपकल्पना द्वयोरपि तु भ्रान्त्यभावे सिंहो देवदत्त इत्यादावारोपं विना शब्दप्रयोगानुपपत्तेस्तत्कल्पनैवं।चितेत्याशङ्क्याह * यदा त्विति * सादृश्यमादिशब्दोपात्तो वा सादृश्यहेतुर्गुणयोगो निमित्तं यस्य वस्त्वर्थस्य तस्य परत्र परशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वेनाध्यवसानाद्यारोपकल्पना युक्तेत्यर्थः । यत्प्रयोगात्तदर्थाध्यवसानासम्भवाद्गौणि-

वासायान्तर्णीतशब्देनाभिप्रेतत्वमुक्तम् । ननु वक्त्रर्थाभिप्रायस्यैव तत्र निमित्तत्वं नारोपस्येति नियमे को हेतुरित्याशङ्कां पूर्वश्लोकव्याख्यानेन निरस्यति * तथा हीति * ननु सत्यपि विवेके प्रसह्यकारित्वादिसादृश्यादारोपः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यथेति * विवेकज्ञानाम् पुंसाम् आरोपानुपपत्तौ हेतुमाह * न हीति * ज्ञानस्य व्यवहाराङ्गत्वात् अर्थनिरपेक्षेण च ज्ञानरूपेण व्यवहाराभावात् अर्थाध्यवसानात्मकमेव सर्वं ज्ञानं न ततो ऽन्यादृशं न च विवेकेनार्थे ऽध्यवसिते तत्त्वारोपः सम्भवतीत्याशयः । यद्वा विवेकज्ञानाङ्ग तत्त्वभ्रान्त्यसम्भवे ऽप्युत्प्रेक्षामात्रप्रभवा कल्पनारूपा बुद्धिरारोपशब्दवाच्योपपत्स्यतइत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * अयमाशयः कल्पनारूपापि बुद्धिरर्थान्तरात्मना यद्यर्थान्तरमवभासयेत्ततो मानान्तरेण भ्रान्तिरेव स्यात् सा च विवेकिनां न सम्भवतीत्यर्थानवभासिकासावभ्युपगन्तव्या न चार्थानवभासिका बुद्धिः सम्भवतीति व्यवहारानङ्गत्वापत्तेस्तादृङ्निरालम्बना बुद्धिर्न सम्भवतीत्युक्तं बुद्धिस्वाभाव्यादप्येवमित्याह * किं चेति * पुरुषप्रयोज्यत्वात्तदधीनो ऽपि शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं विषयं विना न प्रवर्त्तते घटे वैयात्यात्पटशब्दोच्चारणे ऽपि बुद्ध्यनुपपत्तेः । बुद्धिस्तु स्वच्छन्दत्वाद्विषयं विनोत्पत्तुमेव नार्हतीत्यर्थः । ननु स्वांशएव विषयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * आरोपसम्भवात्कल्पना न युक्तेत्युक्त्वा कल्पकाभावादपि तत्कल्पना न युक्तेत्याह * अपि चेति * अयमाशयः । स्वप्रत्ययानुसारेण श्रोत्रा वक्त्रभिप्रायानुसारात् श्रोतुरारोपितार्थप्रत्यये सति वक्तर्यारोपकल्पना युज्येत तस्यैव देवदत्तपदसामानाधिकरण्यात्पूर्वं सिंहपदात्सम्बन्धग्रहणकालावगतानारोपितसिंहत्वरूपार्थप्रतीतेस्तत्सामानाधिकरण्योत्तरकालमपि सिंहसादृश्यमात्रप्रतीतेरारोपितार्थप्रत्ययाभावाच्च वक्तर्यारोपकल्पना युक्तेति पदजन्यस्य पदार्थज्ञानस्य केवलसंस्कारजन्यत्वाभावात् स्मृतित्वाभावे ऽपि अधिकार्थत्वाभावसूचनार्थः स्मृतित्वोपचारः ततश्चानारोपितमुख्यार्थग्रहणाच्च श्रोतरि नापि वक्तर्यारोप इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथेति * यदि द्रुतमध्यादिविभागवदर्थविशेषनिरपेक्षो गौणमुख्यविभागः स्यात् ततः श्रोतृप्रत्ययानपेक्षत्वात् परत्र परशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्याध्यारोपः कल्प्येतापि स त्वर्थप्रत्ययापेक्षत्वात् तस्य श्रोतृगामित्वात् श्रोतुरारोपितार्थप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयः।न च तस्यारोपितार्थप्रत्ययः सम्भवतीति दर्शयितुम् * श्रोतृणामित्युक्तम् * सादृश्यादीत्यादिशब्देन तद्धेतुगुणयोगोपा-

दानम्। नन्वेवं सति सादृश्यस्यैव वाच्यत्वापत्तेः स्वार्थत्यागः स्यादित्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् *तमेवन्यायं प्रश्नपूर्वकं वक्तुम्* कथमि ३२२।१
त्युक्तम्* अस्यैव श्लोकस्योत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् *यदा चेत्युक्तम् * कीदृशी तर्हि परत्र परशब्दप्रयोगोपपत्त्यर्थं वक्तरि कल्पनेत्यपेक्षायां प्रश्नपूर्वकम् *कथं तर्हीत्युक्तम्* प्रसह्यकारित्वादेः सिंहत्वेनाविनाभावे देवदत्ते ऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् बहुव्रीह्यभ्युपगमे चाविनाभूतशब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातापत्ति. बाधिते च सिंहे व्यभिचारात् प्रसह्यकारिता तत्र प्रायेणेति भाष्ये प्रायशब्देनाविनाभावानादरसूचनात्सम्बन्धमात्रविवक्षया ऽविनाभूतशब्दः अनेन च कथं तु स्वार्थाभिधानेन प्रत्यय इत्यादिभाष्यमनागतावेक्षणन्यायेन व्याख्यातं भवति। स्वोत्प्रेक्षितगौणवृत्तिलक्षणाभ्युपगमे ऽनवस्थितवेदप्रामाण्यापह्नवस्यानुचितत्वाद्ध्यारोपितार्थवृत्तित्वं गौण्या वृत्तेर्लक्षणमित्याह* किं चेति * आरोपस्य पुरुषधर्मप्रदर्शनार्थं वक्तृगामित्युक्तम् किं तर्हि गौणवृत्तिनिमित्तलक्षणमित्याशङ्क्य चेति गुणाश्रया इतीतिकरणेन प्रकारवाचिना तत्सिद्धादिगुणयोगस्य गौणवृत्तिनिमित्तत्वाभिधानात्सूचितम्। गुणयोगवृत्तित्वं गौणवृत्तिलक्षणमाह*तस्मादिति* उपपदाधीनवृत्तित्वादीनां गौणवृत्तिलक्षणानां वेदाप्रामाण्यापादकत्वादिहानिराकरणे ऽपि गौणमुख्याधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् परिशेषसिद्धिप्रदर्शनार्थम् * तस्मादित्युक्तम् * गुणयोगनिमित्तायाः शब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वेनेष्टत्वाद्वाच्यगुणानां प्रभूतानामर्थान्तरे वृत्तियोगः प्रयोजनं प्रवृत्तौ निमित्तं यस्य स गौण इत्येवं व्याख्येयम्। गुणानामशब्दत्वाच्छब्देनार्थान्तरेणान्वयानुपपत्ति. प्रसह्यकारित्वादिवच्च दंष्ट्रित्वादेरपि प्रत्यापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं यो हि मन्यते प्रसह्यकारिणं प्रत्याययेयमिति भाष्यावयवव्याख्यानार्थेन सिंहत्वाविनाभूतानेकक्रियागुणसमुदायो ऽनेन विवक्षित इति ग्रन्थेन प्रसह्यकारित्वादीनां तात्पर्यवृत्त्या व्यवस्थितं शाब्दत्वं यत्सूचितं तद्विवरणार्थेन प्रयोजनशब्देन प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या निमित्तमुक्तम्। भेदनादेर्निमित्तस्य होमादिप्रयोजकत्वाभ्युपगमाच्छाबरीयो ऽपि तावन्निमित्तस्याप्रयोजकत्वासम्भवोपालम्भः। इह तु यथा रामस्य धेतनदाने निमित्तस्य दोषित्वरूपमपि प्रयोजनत्वं तथा देवदत्ते सिंहगुणयोगस्य सिंहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्ववत् प्रतिपाद्यत्वेन प्रयोजनत्वमप्यस्तीति सूचयितुं प्रयोजनशब्देनाभिधानं युक्तमेव। आरोपवादस्य लक्षणस्याव्यापकत्वमाशङ्कते * नन्वेवमिति * पशुपादेरसद्रूपत्वेन गु-

१ श्लोकवा शत १ श्लो० पा० ।

णाभावादात्मादौ तद्गुणयोगानुपपत्तेः खपुष्पादीनां शब्दानां खपु-
ष्पमात्मेत्यादिगौणप्रयोगो ऽस्मिन् लक्षणे न युज्येतेत्यर्थः । नन्वस-
द्रूपस्याप्यारोपयितुमशक्यत्वादारोपितार्थवृत्तित्वमपि खपुष्पमा-
त्मेत्यादिगौणप्रयोगेष्वसम्भवादव्यापकं स्यादित्याशङ्क्याह * सां-
ख्यादीति * असद्रूपस्यारोपासम्भवे प्रधानादेरसद्रूपत्वेनाप्रतीति-
प्रसङ्गादप्रसक्तस्य प्रधानं नास्तीत्यादिनिषेधायोगात् प्रसक्त्यर्थं
सद्रूपत्वाभ्युपगमे निषेधविरोधापत्तेरारोपस्यैव प्रसक्तिसिद्ध-
ये ऽवश्याङ्गीकार्यत्वादसतो ऽप्यारोपापत्तेरात्मनि खपु-
ष्पत्वारोपेण खपुष्पमात्मेति गौणप्रयोगसम्भवान्नास्मत्पक्षे ल-
क्षणस्याव्यापकतेत्याशयः । सिद्धान्ते तु त्वदीयस्यैव लक्षण-
स्याव्यापकत्वाख्यो दोषो नास्मदीयस्येति प्रतिजानाति तावत्*
अत्रेति * परपक्षे तावत्प्रश्नपूर्वकं दोषमुपपादयति * कुत इति *
किं चिद्रूपमुपादायातद्रूपे तद्रूपकल्पनारोपः खपुष्पस्य त्वेवं विध
मिति निरूपणासम्भवान्न शक्या कल्पना गौणप्रयोगसिद्ध्यर्थं चा-
र्थान्तरे ऽन्यथारोपो वाच्यः अर्थान्तरस्य चात्मनो सद्रूपतयात्मा ख-
पुष्पमात्मेति गौणशब्दप्रयोक्तुर्बौद्धादेरभिप्रेतत्वान्न तस्मिन्नारोपोप-
त्तिरित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्द्धेन विवृनं गुणे रूपं
सत्ता च प्रज्ञाते यस्येति विग्रहः । एतदेवोपपादयति * यस्ताव-
दिति * असद्रूपस्यारोपाभावे प्रसक्त्यभावात् खपुष्पं नास्तीति प्र-
योगानुपपत्तेरसद्रूपस्यापि खपुष्पादेरारोपो ऽङ्गीकार्य इति याश-
ङ्का प्रधानादिनिषेधोपन्यासेन कृता सा येऽपि प्रधानात्मादीनां निषेधा
इत्युपन्यासपूर्वकं पश्चात्परिहरिष्यते खपुष्पमात्मेत्यादिगौणप्रयोगे
तावत् खपुष्पस्यारोपासम्भवो ऽधुनोच्यत इति तावच्छब्दार्थः । ख-
पुष्पशब्दस्य गौणत्वद्योतनार्थः स्थानीयशब्दः । अनिर्द्धारितरूपस्यारो-
पासम्भवद्योतनार्थं निर्द्धारणार्थतरप्प्रत्ययप्रयोगः । अन्यस्य चा-
न्यत्रारोपो भवति खपुष्पस्यारोप्यत्वेनाभिमतस्यारोप्याश्रयादात्मनो
ऽन्यत्वेनानवधारणान्नात्मन्यारोपः सम्भवतीत्यन्यशब्देनोक्तम् । न-
३२३।१ न्वात्मनः सद्रूपादसद्रूपस्यान्यता प्रसिद्धैवेत्याशङ्क्य*तथेत्युक्तम् *
नैरात्म्यवादिनो बौद्धादेः खपुष्पमात्मेति प्रयोगः तन्मते चासत्त्वावि-
शेषान्नान्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । यद्यपि खपुष्पशब्दस्य खाधारपु-
ष्पावच्छिन्नाभाववाचित्वं गम्यते तयोश्चाभाववाचित्वं पूर्वेणैवाभा-
वे ऽवगते इत्यादिना वक्ष्यते तेनैव न्यायेनात्मशब्दस्यापि नैरात्म्यप-
क्षे शरीराद्याधाराहम्प्रत्ययग्राह्यावच्छिन्नाभाववाचित्वं गम्यते तयो-
श्चाभावयोर्द्धर्मिप्रतियोगिभेदेन भेदादात्मनो ऽन्यत् खपुष्पं नैरा-

यद्यादिनापि यक्तुं शक्यते तथापि खपुष्पत्वरूपस्य शरीराद्याधाहम्प्रत्ययग्राह्यरूपे ऽध्यारोपाभावात् स्वरूपेण चाऽभावयोर्वैलक्ष्यात्तारोप्यस्वरूपस्यान्यत्वावधारणं सम्भवतीति दर्शयितुं*यदध्यारोप्यतेत्युक्तम् * तस्मादात्मनि खपुष्पारोपासम्भवेनारोपितार्थत्वस्यास्मिन्प्रयोगे ऽनुपपत्तेस्तत्रैवाऽव्यापकत्वलक्षणो दोषः सद्ध इति तात्पर्यार्थः। ननु खस्य पुष्पस्य च कथं चित् संसर्गकल्पनमारोपात्मकं खपुष्पमभ्युपगम्यात्मन्यारोपयिष्यते इत्याशङ्क्याह * तेनेति* एवं खपुष्पशब्दस्य खपुष्पसंसर्गात्मकारोपितार्थत्वेन खपुष्पस्य गौणत्वोपपत्तेर्गौणशब्दवृत्तिविषयतया खपुष्पस्यैवारोप्यस्य गौणत्वमापद्येत न चैतस्यारोप्यस्य लोके गौणत्वं प्रसिद्धं सिंहत्वादेरारोप्यस्य गौणत्वप्रसिद्धेः। ततश्चैतद्गौणत्वलक्षणमतिव्यापकं स्यादित्याशयः। येन कारणेन स्वरूपेणानवधारितस्यान्यत्रारोपो न सम्भवति तेन पूर्वं तावत्स्वरूपमेवारोपात्मकमभ्युपगन्तव्यं ततश्च गौणतापि तस्यैवापद्येत सा च लोकाननुसारित्वादयुक्तेत्यर्थः। गौणमुख्यविभागस्यार्थविषयत्वे ऽर्थस्यारोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वं गौणत्वलक्षणमभिप्रेत्यैतदुक्तम्। शब्दविषयत्वेन चैतस्मिन्नारोप्ये खपुष्पशब्दस्य सिंहादिशब्दस्येव लोके गौणत्वप्रतीतिरिति व्याख्येयम् ननु नारोपितार्थशब्दवृत्तिविषयत्वं गौणत्वलक्षणं येन सिंहत्वादेरपि गौणत्वं प्रसज्येत किं त्वारोपितार्थाश्रयत्वं ततश्च सिंहत्वादेस्तावन्न गौणत्वापत्तिः खपुष्पस्य तु गौणत्वं युक्तमेव तथा हि खपुष्पशब्दस्याभावे ऽवृत्तिर्वक्ष्यते न चाभावस्तस्य वाच्यः तथा सति खपुष्पं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादतो स्ववाच्यखपुष्पसंसर्गारोपेणाभावे वर्तमानः खपुष्पशब्दो गौणो भविष्यति आरोपितखपुष्पसंसर्गाश्रयत्वाभावाच्चाभावो गौण इत्याशङ्क्याह* मुख्य इति *अयमाशयः समासं विना खपुष्पशब्दात्संसर्गाप्रतीतेः समासवाच्यत्वं खपुष्पसंसर्गस्याभ्युपगन्तव्यं विग्रहवाक्यार्थश्च समासवाच्यः प्रमाणान्तरेण च खस्य पुष्पस्य चासंसर्गप्रतीतेः खस्य पुष्पमस्तीति विग्रहायोगात्खस्य पुष्पं नास्तीति वाक्यार्थे समासप्रतीतेः खपुष्पाभाव एव खपुष्पशब्दस्य वाच्यत्वान्मुख्यो ऽर्थ इति समर्थस्यैव वाच्यत्वं परामिमतमभ्युपेत्य लोके गौणस्य मुख्यपूर्वकत्वप्रसिद्धेर्मुख्यार्थान्तराभावेन गौणतानेन निरस्यते। नन्वारोपितस्य मृगतोयादेर्लोके मुख्यत्वप्रसिद्ध्यभावात्पारिशेष्याद्गौणतैव स्यात् इत्याशङ्क्याह * प्रथमेति * गौणमुख्यव्यवहारे मुख्यत्वं प्रथमं प्रतीय-

१ एवं सतीति १ पु० पा०।

मानं मुख्यत्वेन प्रसिद्धमित्याशयः । ऊहितां शङ्कामुद्घाटयति * कथमिति * आरोपिते मुख्यत्ववत् गौणत्वस्याप्यप्रसिद्धेस्तुल्यत्वमाह * तुल्यमिति * नन्वसतो गुणयोगासम्भवान्माभूत्तन्निमित्तं गौणत्वमारोपनिमित्तं तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्र हीति * आरोप्याश्रयस्य देवदत्तादेर्गौणत्वं प्रसिद्धं नारोप्यस्य सिंहत्वादेरित्यर्थः । नन्विहाप्यारोप्यस्य खपुष्पस्य गौणत्वासम्भवे ऽप्यारोप्याश्रयस्यात्मनो गौणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * खपुष्पं चेति * खपुष्पमात्मेति गौणप्रयोगवादिमते आरोप्यखपुष्पाश्रयत्वेनाभिमतस्यात्मनो ऽप्यसत्त्वाद्देहाधिष्ठानत्वेन चाश्रयाश्रयिभावस्य खपुष्प एव खपुष्पारोपस्यानाशङ्कनीयत्वात् आश्रयानपेक्षकेवलारोप्यमात्ररूपतया खपुष्पस्यारोपितार्थाश्रयस्वरूपलोकप्रसिद्ध्यनुसारिलक्षणायोगात् आरोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वमेवारोपवादिना लक्षणं वाच्यं तच्च मुख्ये ऽपि सिंहत्वादावारोपवादिमते ऽस्तीति अतिव्यापकं लक्षणं स्यादारोपितार्थाश्रयत्वं तु खपुष्पमात्मेति प्रयोगे ऽनुपपत्तेरव्यापकमिति तात्पर्यार्थः । एवमविद्यमानमेव खस्य पुष्पस्य च संसर्गमारोप्य खपुष्पाभावे खपुष्पशब्दप्रवृत्तेरारोपितार्थवृत्तित्वं शब्दस्य गौणत्वलक्षणमारोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वं चार्थारोपवाद्यभिमतमित्यङ्गीकृत्य सिंहत्वे ऽपि सिंहशब्दस्य गौणत्वापत्तेर्दूषणे ऽभिहिते ऽध्यारोपवादी स्वाभिमतमारोपिताश्रयत्वमर्थस्य गौणत्वलक्षणं मनसिकृत्य खपुष्पस्याप्यारोपितघटादिसत्ताश्रयत्वाद् गौणत्वमस्त्येवेति नाव्यापकत्वं लक्षणस्येति शङ्कते * तत्रैतत्स्यादिति * आत्मन्यारोपितसत्ताकत्वरूपखपुष्पगुणदर्शनेन देवदत्ते सिंहत्ववत् खपुष्पत्वारोपोपपत्तेः । खपुष्पमात्मेति अत्रापि गौणप्रयोगलक्षणसद्भावादव्यापकत्वमनाशङ्क्यमेवेति भावः । विद्यमानस्य घटादेर्यत्सद्रूपं तत्तत्र खपुष्पादावारोप्यते प्रातिपदिकार्थः सत्तेति सर्वप्रातिपदिकानां सत्तावाचित्वस्मृतेः । ततश्चारोपितसत्तारूपार्थाश्रयत्वात् खपुष्पादेर्गौणतास्त्येवेत्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकानां सत्तावाचित्वस्याकृत्यधिकरणे निरस्तत्वात् स्मृतेश्च लिङ्गसंख्यान्वययोग्यसिद्धरूपार्थप्रतिपादनमात्रपरत्वात् यदि परं प्रतीतिबलेन खपुष्पशब्दस्य सत्तावाचित्वं वक्तव्यं न च खपुष्पादिशब्दात् सद्रूपप्रतीतिरस्तीति निराकरोति * तदिति * दन्येव सति पदात्सदसत्साधारणरूपार्थप्रतीतेरभावस्यापि खपुष्पशब्दवाच्यत्वं न स्यात्। अथ सदसत्साधारणपदार्थस्वरूपमात्रवाचिनो ऽपि पदस्य व्यवहारयोग्यार्थाभिधाने तात्पर्यात् साधारणस्वरूपस्य च व्यवहारायोग्यत्वात् अभाववाचितेष्यते । तथा सति

खपुष्पं नास्तीति असद्रूपस्य खपुष्पस्य निषेधे सद्रूपत्वापत्तेर्नि-
षेधान्वयसिद्ध्यर्थं खपुष्पशब्दस्य सद्रूपताभिधायित्वेवेष्टेत्याशङ्क्याह
अवश्यं हीति यदि कश्चिदाकाशस्यानन्तदेशगतत्वान्न क्व चिद्दे-
शे पुष्पमस्तीत्यवधारणाऽशक्तेः। खपुष्पशब्दस्याभावेन सम्बन्धग्रहणा-
ऽयोगाद्भावा ऽभावसन्देहे चाभावज्ञानस्य भावज्ञानसापेक्षत्वात् स-
द्रूपेणैव खपुष्पस्यानुभवमाशङ्केत तं प्रत्युदाहरणान्तरं निषेधान्वय-
स्तु समासार्थकथनार्थो भविष्यतीत्याशयः। ननु घटादेः सद्रूपस्यैव
वाच्यत्वदर्शनात् शशविषाणादेरपि वाच्यत्वसिद्ध्यर्थं प्रमाणानवगत-
मपि सद्रूपत्वं घटादिगतमारोपयिष्यते इत्याशङ्क्याह * न चेति *
सम्बन्धिग्रहणपूर्वकसम्बन्धग्रहणापेक्षत्वात् वाच्यत्वस्य योऽर्थो येन
रूपेण सम्बन्धिग्रहणकाले गृहीतस्तेनैव रूपेण तस्य सम्बन्धग्रहणा-
त्तद्वाच्यत्वं न्याय्यं न चार्थान्तरस्य सद्रूपत्वग्रहणमात्रेण खपुष्पादौ स-
द्रूपेण सम्बन्धग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः। नन्ववयवद्वारा खपुष्पशब्दस्या-
र्थप्रतिपादकत्वात्तयोश्च सद्रूपेण खेन पुष्पेण च सम्बन्धानुभवात्सद्रू-
पप्रत्ययोपपत्तिरित्याशङ्क्याह*ययोरिति*सामासार्थो ऽत्र चिन्त्यते न
चासौ सद्रूपतया सम्बन्धग्रहणं विना सद्रूपतयाभिधातुं शक्यतइति
भावः। ननु सद्रूपत्वेनाप्रतीतस्य शशविषाणादेरप्रसक्तत्वान्निषेधो न
युज्यतेत्याशङ्क्य * कथं तर्हीति*सद्रूपप्रतीतावपि निषेधानुपपत्ति-
साम्यमाह * सदिति * सद्रूपत्वेनापि प्रतीतस्य घटादेर्देशान्त-
रादौ निषेधदर्शनादात्यन्तिकेत्युक्तम् एतदेव विवृणोति * यद्येति*
शशविषाणादौ देशकालाद्यवच्छेदाप्रतीतेरविशेषेण सर्वत्र भावा-
भावप्रसङ्गादेकत्रैवेत्युक्तम्। ननु वस्तुवृत्त्यैकत्र सदसद्रूपत्वासम्भवे
ऽप्यारोपेण सद्रूपतया प्रतीतस्यैकत्र शुक्तिरजतवदविरुद्धो निषेध
इत्याशङ्क्य * तेनेति* येन कारणेनैकत्र वस्तुवृत्त्या सदसत्त्वे विरु-
ध्येते तेनैव कारणेन सद्रूपत्वमारोप्यतइत्युक्तमिति शेषः। खपु-
ष्पे यान्यदारोप्येत खपुष्पं यान्यत्र तस्य स्वासिद्धसद्भावत्वान्नारो-
प्याश्रयत्वेनारोप्यारोपविषयत्वं युक्तमित्याह * नेति * यथापवरके
घटो नास्तीति निषेधो ऽपवरकाख्यस्य निषेधाश्रयस्य निषेध्यघटप्रदे-
शात् प्रदेशान्तरस्य सद्भावं निषेध्यस्य च घटस्य प्रदेशान्तरे सद्भा-
वमपेक्षते तथारोप्ये ऽप्यारोप्याश्रयस्योपरादेरारोप्य तोयादिप्रदेशा-
द्यथादेः प्रदेशान्तरस्य सद्भावमारोप्यस्य च तोयादेः प्रदेशान्तरे
नद्यादौ सद्भावमपेक्षते इति प्रदेशान्तरसद्भावशब्दस्यावृत्त्या षष्ठीसमा-
सं सप्तमीसमासं चाङ्गीकृत्य योज्यम्। ननु यद्यपि खपुष्पस्यात्यन्ता-
सत्त्वान्न घटादिसत्तायास्तस्मिन्नारोपस्तस्य वा घटादावारोपः सम्भ-

वति तथापि वृक्षादौ ज्ञातसद्भावस्य पुष्पस्याकाशे ऽध्यारोपो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *न चेति* खपुष्पशब्दस्य केसरादिमद्रूपाकाशावयवपरिमाणवाचित्वाद्वृक्षादिपुष्पस्य च ताद्रूप्याभावेन ततो ऽन्यत्वाद्वान्यस्य वृक्षादिपुष्पस्य सद्भावेनान्यस्याकाशावयवसन्निवेशविशेषरूपपरिमाणात्मकस्यात्यन्तासत्ताकस्यारोपः सम्भवतीत्यर्थः । ननु यथा केशो ऽङ्कादौ मनुष्यमस्तकादिगतकेशेभ्यो ऽन्यत्वे ऽप्याकाशावयवसंनिवेशविशेषरूपपरिमाणात्मकानामत्यन्तासतां केशानामारोपो दृष्टस्तथेहापि भविष्यतीत्याशङ्क्य * असम्बन्धादित्युक्तम् * तिमिरादिविरलीकृता लोकाविच्छिन्नास्तमो ऽवयवास्तत्रात्यन्तसौक्ष्म्यकार्ष्ण्यादिदैर्घ्यादिगुणसम्बन्धेन सादृश्यात् केशरूपतया ऽऽरोप्यन्ते खपुष्पवृक्षपुष्पयोस्तु सदसद्रूपताया कथंचिदवयवसामान्यसम्बन्धाभावेनासादृश्यान्न केशो ऽङ्कादितुल्यतेत्याशयः । यद्वान्यस्यारोपाश्रयभूतस्यावाकाशस्य सद्भावेनान्यस्यात्यन्तासतः खपुष्पस्यारोपो न सिध्यति सदसतोरेकधर्मसम्बन्धाभावेनासादृश्यादित्यर्थः । अथ वा प्रदेशान्तरस्यारोप्याश्रयस्य खपुष्पस्यासत्त्वात् न घटादिसत्तायास्तस्मिन्नारोपः सम्भवतीति पूर्वग्रन्थेनोक्ते खपुष्पस्यैव तर्हि घटादावारोपो ऽस्त्वित्याशङ्क्यान्यस्य प्रदेशान्तरस्य घटादेः सद्भावमात्रेणान्यस्यारोपविषयस्य खपुष्पस्यारोपो न सिध्यति खपुष्पस्य घटादिनैकधर्मसम्बन्धाभावेनासादृश्यादित्यनेन ग्रन्थेनोच्यते यद्यपि ध्वनिधर्माणामसदृशेष्वपि वर्णेष्वभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकत्वसम्बन्धनिमित्तारोपदर्शनात् पित्तधर्मस्य च पीतत्वस्य चाक्षुषरश्मीनां शङ्खप्राप्तौ रश्मिसंयुक्तानां पित्तावयवानामपि शङ्खप्राप्तेः शङ्खसंयुक्तसमवायनिमित्तारोपदर्शनात् सादृश्यादिना केन चित्सम्बन्धेनारोपो भवति न सम्बन्धं विनेति दर्शयितुम् *असम्बन्धादित्युक्तम् * तथापि द्रव्यस्य द्रव्यान्तरे सादृश्यं विनारोपादर्शनात् सादृश्याभावार्थत्वेन व्याख्यातम् । ननूषरेण तोयस्य सादृश्यादिना केन चित्सम्बन्धाभावात् कथं तत्र तोयादेरारोप इत्याशङ्कते * कथमिति * तोयस्य सद्रूपत्वे सादृश्यादिसम्बन्धसद्भावात् शौक्ल्यचञ्चलत्वादिधर्मकरश्मिसंयुक्तेनोषरेण सह साक्षात् सादृश्याभावे ऽप्यूषरसंयुक्तरश्मिसादृश्यादारोपोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * प्रदेशान्तरेति * खपुष्पस्यासम्भवोदारोपासम्भवे ऽभिहिते तोयस्याप्यसम्बन्धादारोपो न स्यादित्याशङ्कार्थप्रतीतेरत्यन्तासत्त्वाभिप्रायस्य च प्रत्यक्षविरोधेनानुपपत्तेस्तन्निरासार्थं तोयस्य सद्भावादूषरसम्बन्धप्रतीतेरिति

१ असम्भवादिति १ पु० पा० ।

व्याख्येयम् । सम्बन्धानपेक्षणे च तत्रासतो ऽत्यन्तासतश्च विशेषा-
भावात्तत्रासदपि भ्रान्तौ प्रकाशते ऽत्यन्तासत्तु न प्रकाशते इति व्य-
वस्थाहेत्वभावात्परिभाषामात्रापत्तेरत्यन्तासतो ऽपि शुक्तिरजतता-
दात्म्यस्य प्रकाशनदर्शनात् प्रदेशान्तरसत्ताया न कश्चिदुपयोगः।अत
एव च प्रज्ञातगुणसत्ताकमित्यत्र गुणग्रहणं कृतम् । ननु शशविषा-
णस्य निषेधानुपपत्तौ शशविषाणं नास्तीति नास्तिशब्दप्रयोगः कथं घ-
टेतेत्याशङ्क्य * कथमिति * नायं नास्तिशब्दो निषेधार्थः किं त्व-
नुवादमात्रमिति परिहरति * पूर्वेणेति * अप्राप्तस्यानुवादानुपप-
त्तिमाशङ्क्य * पूर्वेणैवेत्युक्तम् * प्रमाणान्तरेण कदा चिच्छशशृङ्गा-
नुपलब्धेः । शशे विषाणमस्तीति विग्रहवाक्यार्थे समासायोगाद-
भावाख्यप्रमाणावगतस्यात्यन्ताभावस्यैव सम्बन्धग्रहणसम्भवात्समा-
सार्थत्वोपपत्तेः। शशे विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्यार्थे ऽन्तर्णीतनि-
षेधो ऽयं समासश्चन्द्राननामित्यन्तर्णीतवत्यर्थो यथेति अवधारणाच्छ-
शविषाणशब्दस्यात्यन्ताभाववाचित्वप्रतीतेः । शशविषाणशब्देनैव
भावावगमान्नास्तिशब्दस्यानुवादत्वोपपत्तिरित्यर्थः। अनुवादमात्रानर्थ-
क्यापत्तेरपरितोषादभावसामान्यस्य नास्तिशब्दोक्तस्य विशेषणार्थो
ऽत्यन्ताभावाख्यविशेषवाचिशशविषाणप्रयोग इति परिहारान्तरमा-
ह * अथ वेति * नन्वीदृशएव विशेषणविशेष्यभावो न तु वि-
परीत इति कथं निश्चेयमत आह * नेति * अर्थद्वारशब्दयोर्विशे-
षणविशेष्यभावः । न चाभावसामान्येनात्यन्ताभावाख्यविशेषरूपं श-
शविषाणं विशेष्यते गोत्वादिसामान्यं हि बाहुलेयादिविशेषान्तरे
व्यभिचाराच्छाबलेयादिविशेषेण विशेष्यमाणं दृष्टं विशेषस्य व्यभि-
चारात् सामान्येन विशेषणं न युक्तमित्यर्थः। एवमपि शशविषाणा-
दिशब्दादेव कर्कादिवद्व्यभिचाराभावेन विशेषान्तर्गतसामान्यप्र-
तीतेरपि सिद्धेर्नास्तिशब्दानर्थक्यमपरिहार्यमित्यपरितोषात्प्रमाणा-
न्तरेण शशे शृङ्गाप्रतीतावपि शशविषाणशब्दादेव वस्तुनो ऽत्यन्त-
भाववचनादपि भ्रान्तस्य संसर्गप्रतीतिं वारयितुम् अयं निषेध इति
परिहारान्तरमाह * अथ वेति * नन्ववयवार्थग्रहणे षष्ठ्यर्थ- ३२४।
स्मृतिप्रसङ्गे ऽपि योग्यानुपलब्ध्या शशस्य शृङ्गराहित्यावगमात्
कथं संसर्गभ्रान्तिरित्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * एवं त्वाभाव-
वाचित्ववादिनं प्रति प्रयोगानुपपत्तेरपरिहारेणापरितोषात् स्वमतेन
समासार्थकथनार्थत्वं नास्तिशब्दस्य द्योतयितुमाह * अथ वेति *
शशे विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्यसूचनार्थम् * विनैवेत्युक्तम् *
शृङ्गेरपत्याश्रयत्वे निषेधविवक्षासूचनाय *माधिकरणत्वेनेत्युक्तम्*

विषाणस्याधेयत्वाविवक्षायामपि प्रथमाया एव प्रयोज्यत्वात्तस्याश्च निर्देशार्थत्वेनैव प्राप्तेर्विषाणं च निर्दिश्यतेत्येतावदुक्तम् । नन्वसतोऽध्यारोपं विनाधेयत्वनिर्देशायोगात् परपक्षापत्तिरित्याशङ्क्य * गवादीत्युक्तम् * शशगतस्य शृङ्गस्य निर्देशो नारोपं विना युज्येत गवादिगतस्य तु प्रमाणसिद्धत्वान्नारोपापेक्षेति भावः । गवादिगतस्य निषेधानुपपत्तिमाशङ्क्य निषेधभूतस्य शशसम्बन्धविषयत्वं वक्तुम् *तयोरित्युक्तम्* शशविषाणयोः सम्बन्धस्याप्रसक्तेर्निषेधानर्थक्यमाशङ्क्य शशविषाणस्यात्यन्ताभावेन सह वाच्यवाचकसम्बन्धकथनार्थत्वसूचनार्थं तेनेत्युक्तम् । चन्द्राननेन समासार्थकथनार्थं चन्द्र इवाननमिति विग्रहवाक्यवच्छशविषाणसमासार्थकथनार्थेन शशे विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्येनानुभूतस्य सम्बन्धस्य श्रोतुः शशविषाणशब्दः तद्वाक्यप्रतिपाद्यमेवात्यन्ताभावं गमयिष्यतीत्येतदर्थं नास्तिशब्दप्रयोग इति व्यवहितेनान्वयः । क्रियायां च क्रियार्थायामिति लृङ् क्रियार्थक्रियोपपदनिमित्तत्वात् गमयिष्यतीत्येतदर्थमित्यर्थो लभ्यते शशविषाणं नाम किमित्यपेक्षायामकदेशेन विग्रहवाक्यसूचनार्थं नास्तीति शब्दप्रयोग इति तात्पर्यार्थः । शशे विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्यस्य निषेधपरत्वमभ्युपगम्य समासार्थकथनप्रयोजनं तेनेत्यनुभूतसम्बन्धस्येत्यनेन सूचितम् । वस्तुतस्तु भावान्तरमभावो ऽन्यो न कश्चिदनिरूपणादित्यनेन न्यायेन भावनिरपेक्षस्याभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् शृङ्गाकारेण परिणतः शशमूर्द्धैव भावरूपो विग्रहवाक्यार्थ इति निषेधार्थत्वाभावान्नारोपापेक्षेत्याह * अथ चेति * ततश्च शशविषाणं नास्तीत्यत्राप्येकदेशेन समासार्थकथनार्थविग्रहवाक्यसूचनार्थस्य नास्तिशब्दस्याप्यसावेव विषय इति निषेधार्थत्वाभावादारोपाभावे ऽपि प्रयोगाविरोध इति निषेधार्थत्वाभावादारोपाभावे ऽपि प्रयोगाविरोध इति कथं तर्हि शशविषाणं नास्तीति प्रयोग इत्याशङ्कानिरासमुपसंहरति * इतीति * भावस्यापि नास्तिबुद्धिविषयत्वं दृष्टान्तेनोपपादयितुं वृद्धसम्मतिमाह * तथा चेति * तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तौ स्मरणे ऽपि पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदित्यादावूर्ध्वावस्थाने प्रयोगाद्वस्तुवाचितोक्ता । स्वातन्त्र्यमात्रं चाभावस्य नास्तीति अभिप्रेतं न सर्वात्मना निरूपणाभावः सदसद्विवेकाभावप्रसङ्गादिति । एवं तवैवायं दोष इत्यनेनारोपितार्थवृत्तित्वस्य गौणत्वलक्षणस्याव्यापकत्वं दोषं प्रतिज्ञातम् । खपुष्पस्यात्मन्यारोपायोगात्सदारोपेण खपुष्पमात्मनि वृत्यनुपपत्तेः खपुष्पमात्मेति गौणप्रयोगे लक्षणासम्भवेनोपपाद्यम् । नन्वेवं सति खपुष्पादीनां स्वार्थाविनाभू-

तगुणाभावात् गौणप्रयोगाभावप्रसङ्ग इत्यनेनाशङ्कितं गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वस्य गौणलक्षणस्याव्यापकत्वं परिहरति * तेनेति * आरोपितस्य खपुष्पादेर्गुणयोगाद्वास्तवत्वप्रतिपादनार्थो लब्धशब्दः मुख्यार्थान्तराभावादित्यादिनोपपादितस्य मुख्यत्वस्य गौणप्रयोगोपपादनोपयोगसूचनार्थो मुख्यशब्दः । येन कारणेन लब्धो वास्तवो ऽत्यन्ताभावाख्यो वाच्यो ऽर्थः शशविषाणादिशब्दानां तेनान्यत्राप्यात्मादौ शशविषाणमात्मेति गौणः प्रयोगः सिद्ध इत्यर्थः । तन्निमित्तगुणाभिधानार्थम् । प्रसिद्धीत्युक्तम् । वस्तुतः सद्रूपत्वेन या प्रसिद्धिः ततो ऽन्येन प्रकारेणाद्रूपत्वेनावस्थानं नाम खपुष्पादेर्गुण इति भावः । मुख्यशब्दसूचितम् मुख्यत्वस्य गौणत्वोपयोगं प्रकटयितुमाह * तत्र त्विति * आरोपवादिनो ह्याकाशस्य पुष्पस्य च संसर्गः खपुष्पशब्दस्य मुख्यो ऽर्थो ऽभिमतः । तस्य च वस्तुतो ऽसत्त्वात्तत्पूर्वको गौणो न सिध्येदिति भावः । लब्धमुख्यार्थानामिति मुख्यशब्देनैव न चैतस्य लोके गौणत्वप्रतीतेरिति खपुष्पगौणत्वप्रतीतेरिति खपुष्पगौणत्वनिरासस्यार्थाद् गौणप्रयोगोपपादनोपयोगं सूचितं प्रकटयितुमाह * यदि चेति * पुष्पाकाशयोः संसर्गारोपेण स्वार्थे ऽत्यन्ताभावे खपुष्पशब्दस्य गौणतारोपवादिनो ऽभिमता तथा च सत्यात्मनि गौणत्वं न स्यादित्यर्थः । एतदेवोपपादयति * न हीति * नन्वग्निशब्दस्यापि गौणमाणवकद्वारान्यत्र गौणत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य षाष्ठं न्यायमाह * तथा चेति * प्रतिनिधावुपात्ते ऽपचरिते प्रतिनिधिसदृशमुपादेयं मुख्यसदृशं चेति सन्देहे प्रतिनिधेरुपात्तत्वेन शास्त्रपरिगृहीतत्वात्तत्सदृशोपादाने प्राप्ते वचनात्त्वन्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधेरभावात् इतरस्येति सूत्रेऽदभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरिति पदत्रयानुषङ्गेण प्रतिनिधावुपात्ते तदभावेन तत्सामान्येन प्रतिनिधिर्नोपादेयः मुख्यावयवोपादित्सयोपात्तस्यापि प्रतिनिधेरचोदितत्वेनेतरसाम्यादिति षष्ठे वक्ष्यते तेनैव न्यायेन माणवकस्याप्यवाच्यत्वसामान्याग्निशब्दस्य तद्द्वारा ऽन्यत्र गौणतेत्याशयः । यदप्यसद्रूपस्यारोपाभावे सांख्यादिकल्पितप्रधानादिनिषेधो न * सम्भवतीत्युक्तम् * तदप्यनुभाषणपूर्वकं परिहरति * ये ऽपीति * परमाणुकारणवादिभिर्वैशेषिकैः परमाणुभ्यो ऽन्यदेव प्रधानरूपं शरीरात्मवादिभिश्चार्वाकैः शरीरादन्यादृगात्मरूपं शरीरादीत्यादिशब्दोपात्तज्ञानसन्तानात्मवादिभिर्विज्ञानसन्तानादन्यादृगात्मादी-

१ पूर्वपक्षसूत्रादारात १ पु॰ पा॰ ।

त्यादिशब्दोपात्तपृथिव्यप्तेजोवाय्वाख्यचतुष्टयतत्त्ववाचिभिश्चार्थाधि-
तेभ्यो ऽन्याहङ्कारूपशब्दोपलक्षितमाकाशादितत्त्वं नास्तीति वर्ण्यत
इति योज्यम् । श्लोकं व्याचष्टे * प्रधानादीति * एवं स्वार्थाभिधा-
नेनेति भाष्यमुपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * ए-
वमिति गुणाश्रया इति सूत्रावयवसूचितं गौणवृत्तिलक्षणाभिधाना-
र्थं कथमगुणवचनो गुणं ब्रूयादिति भाष्यं व्याख्याय प्रकृतोदाहरणे
कीदृशो गुणसम्बन्ध इति प्रश्नोत्तरत्वेन तत्सिद्धिशब्दव्याख्यानार्थं
१२५।२ इह त्विति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * प्राप्नोति परमां सिद्धिमि-
त्यादावीप्सिते कार्ये सिद्धिशब्दप्रयोगात्तस्य मुख्यस्यार्थस्य सिद्धिः
कार्यमस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा तत्सिद्धिशब्देन तत्कार्यकारिता
उक्तेति दर्शयितुं स्वार्थस्य यजमानस्य या सिद्धिः कार्यं * तत्कर-
त्वमित्युक्तम् * भाष्यं तु कीदृशः प्रस्तरादेर्यजमानगुणसम्बन्ध इति
पृष्टे यजमानसिद्धिकरः प्रस्तरादिरिति योज्यम् सर्वो हीत्यादिभा-
ष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * प्रस्तरेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यापे-
क्षया विध्यर्थवादविचारानादरः सूचितः । जात्यादिविषयभूतेष्व-
प्याग्नेयाद्युदाहरणेषु विध्यर्थवादविचारोपक्रमस्य गुणवादनिमित्ता-
भिधानावसरकरणार्थत्वान्न विध्यर्थवादविचारे ऽभिनिवेष्टव्यम् । इति
सूचयितुमाह * एतेनेति * मन्त्रसिद्धेर्गुणवादनिमित्तत्वाभिधानेन
जात्यादीन्यपि तन्निमित्तत्वेन व्याख्यातानीत्यर्थः ।

॥ आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणास्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

जातिः ॥ २२ ॥

भाष्योक्तोदाहरणं दूषयति * तथेति * अर्थवादान्तरोक्तप्रजापति-
मुखाद्येकप्रकृतिप्रभवत्वेन ब्राह्मणादीनामग्न्यादिभिर्भ्रातृवत् सम्बन्ध-
सद्भावादर्थवादोक्तस्यापि च सम्बन्धस्याग्नेयैः स्तुवत इत्यादिषु मुख्य-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वदर्शनात् ब्राह्मणादिष्वाग्नेयादिशब्दानां मुख्यते-
त्याशयः । ननु देवतातद्धितस्येह मुख्यत्वं न सम्भवतीत्याह * ये-
नेति * सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढगिति सम्बन्धमात्रे ऽग्निशब्दात् ढक्-
स्मृतेस्तस्येदमिति चाण्प्रत्ययस्यापि तन्मात्रे स्मृतेर्नायं देवतातद्धित
इति भावः । त्रैवर्णिकानां वा यागाधिकारित्वाद्यागदेवताभिराग्ने-
यादिभिर्देवतासम्बन्ध एव वक्तुं शक्यत इत्याह * देवतेति * ननु
देवताशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रतिसम्बन्धिसापेक्षत्वं हविरेवापे-
क्ष्य प्रवृत्तेः शिष्यस्येव गुरुसम्बन्धवत्तत् विषयत्वे देवतासम्बन्धो

१ भ्रातृत्वेति १ पु० पा० ।

२ विषयत्वाभावे हविर्वर्तत १ पु० पा० ।

मान्यस्येत्याशङ्क्याह * न हीति * त्यक्तारमपेक्ष्य देवताशब्दस्याप्रवृत्तावपि देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यैकक्रियाविषयनियमलक्षणत्वात् द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धस्तस्य च त्यक्त्रपेक्षत्वात् येन देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यैकक्रियासम्बन्धेन द्रव्यस्य सम्बन्धिनी देवता तेनैव त्यक्तुरपीत्यर्थः । त्यक्तुरपि देवतासम्बन्धे भाष्यकृतः संमतिमाह * यथेति * आग्नेयो ब्राह्मणः स सोमेनेष्ट्वा ऽग्नीषोमीयो भवति यदेवाद: पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीत्यनेन सोमयागादूर्ध्वं ब्राह्मणो ऽग्नीषोमदेवतो भवतीत्यभिधानादग्नीषोमीयहविर्मात्रमुत्कृष्यते न दर्शपौर्णमासौ नापि नापि कृत्स्ना पौर्णमासीत्युक्तेः कथं पुरुषस्य देवतान्वय इत्याशङ्कैतत्प्रथमे भाष्यकृतोक्तं दूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * स्वयमुदाहरणान्तरमाह * अत इति * नन्वग्न्यादिगुणस्य ब्राह्मणादिष्वदर्शनात् कथमत्र गौणप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * अग्निरिति * भाष्यकृता गुणवादनिमित्ताभिधानावसरार्थे को गुणवाद इत्यनेन वादशब्दमुद्यतइति कर्मव्युत्पत्त्या ऽभिधेयवाचिनमङ्गीकृत्य कर्मधारये को गुणो विवक्षित इति पृष्टाग्निसम्बन्ध इत्यनेनाग्नेयशब्दवाच्यस्याग्निदेवत्यस्य हविषो ऽग्निसम्बन्धो गुणो ब्राह्मणे विवक्षित इत्युत्तरे दत्ते कथं ब्राह्मणस्याग्निसम्बन्ध इति पृष्ट्वा तदुत्तरत्वेन जातिशब्दव्याख्यानाय * एकजातीयत्वादित्युक्तम् * तत्सामान्यवाचितया जातिशब्दव्याख्यानार्थमिति शङ्कां निवर्त्तयितुमाह * जातिरिति * जातिशब्दस्याद्यभावविकारवाचित्वज्ञापनार्थं जन्मेत्युक्तं जायते ऽस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रकृतिवाचित्वज्ञापनायोपादानशब्दोत्पत्तिहेतुः प्रकृतिरुक्ता । तच्छब्दानुषङ्गेण तस्य मुख्यस्याग्नेर्या जातिः प्रकृतिः सैव यस्य ब्राह्मणस्य जातिरिति पूर्ववद्व्यधिकरणबहुव्रीहिणा तज्जातिशब्देन द्वयोरेकजातीयतोक्ता भवतीति कृत्वैकजातीयत्वं भाष्यकृतोक्तम् । ननु संसारानादित्वेनाग्निब्राह्मणादेः प्रजापतिमुख्यादिप्रकृतिकत्वं नास्तीति किमेकजातीयकत्वमिति भाष्येणाशङ्क्यार्थवादोपन्यासस्याशङ्कानिरासार्थत्वं सूचयितुमाह * यद्यपि चेति * अन्तरशब्देनाग्नेयो ब्राह्मण इत्यस्याग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकाम इति विध्यन्तरशेषत्वेनार्थवादत्वसिद्धान्तानुसन्धानं सूचितम् । एकस्मिन्निति भाष्यतात्पर्यं वक्तुमिहेत्युक्तम् । इहोदाहरणे ऽग्न्यादिशब्दस्य ब्राह्मणादौ प्रवृत्तिनिमित्ततां प्रतिपत्स्यतइत्यर्थः । स्वरूपार्थत्वमग्निर्हीत्यनेनैवानागतावेक्षणेनोक्तः ॥

॥ यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सारूप्यात् ॥ २२ ॥

लिङ्गसमवाया इति द्वन्द्वसमासे प्रथमाबहुवचनदर्शनात् तत्सिद्धिश्च जातिश्च सारूप्यं च प्रशंसा च भूमा च लिङ्गसमवायश्चेति प्रथमयैव सर्वत्र विगृहीतव्ये ऽपि प्रस्तरादेर्यजमानादिसारूप्यं तत्कार्यकरत्वादिधर्मसामान्यात् सम्भवदपि शब्दस्य तत्कार्यकरत्वादिमात्रे पर्यवसानेन शाब्दबुद्धिविषयत्वाभावात् अविषयस्य च प्रतिपादनात्मकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यूपस्त्वादित्ययजमानसारूप्यं शब्दप्रतीतिविषयत्वाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति वैषम्यं दर्शयितुं पञ्चम्यध्याहृता गुणाश्रयशब्देन सर्वेषां गौणत्वनिमित्तत्वे ऽभिहिते पुनः सारूप्यस्य निमित्तत्वाभिधानाच्छाब्दबुद्धिविषयत्वात्मकनिमित्तत्वविशेषप्रतीतमेवाशयं शङ्कापूर्वकं विवृणोति * नन्विति * सारूप्यं विना गौणत्वाभावात्तस्य गौणत्वनिमित्तत्वे ऽपि बोधकत्वातिरिक्तायाः शब्दस्य वृत्तेरभावान्निर्विषयायाश्च बुद्धेरसम्भवाच्छाब्दबुद्धिविषयस्यैव शब्दवृत्तिनिमित्तत्वं वाच्यम् । न शब्दतात्पर्यावधारणं विना शाब्दबुद्धिविषयत्वं युक्तम् । तत्कार्यकरत्वादिनिमित्ते च सारूप्ये तन्मात्रपर्यवसितस्य शब्दस्य तात्पर्यावधारणमशक्यम् । इह तु प्रत्यक्षत्वेन सारूप्यस्य प्रथमं प्रतीतेस्तत्रैव शब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्छाब्दबुद्धिविषयत्वेन शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं युक्तमित्याशयः । चक्षुर्ग्राह्ये सादृश्ये तात्पर्याख्यविवक्षावधारणसम्भवात् शाब्दबुद्धिविषयत्वरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वविशेषाभिधानार्थं तत्कार्यकरत्वादिहेतुकेभ्यः सद्भावमात्रेण गौणत्वनिमित्तेभ्यः सादृश्येभ्यो ऽस्य पृथगसाधारण्येनेहोपादानमित्यर्थः । अशक्यत्वादिति सिद्धान्तभाष्यं यजमाने ऽपि पशोर्बन्धुं शक्यत्वात् अयुक्तमाशङ्क्याह * यजमानस्य हीति * खलेवालीवद्यूपस्यैव यूपकार्ये विधानात् यूपनिष्पत्तिमात्रापवर्गिणां धर्माणां निवृत्तावप्युत्तरवेदेः प्राग्देशे पशुधारणस्य निखननस्य च पशुनिरोधार्थत्वेन यूपकार्यान्तःपातात्तत्कार्यापन्ने यजमाने प्राप्ते दक्षिणापविष्टस्य पदार्थकरणविरोधप्रसङ्गादशक्यतेति भावः । आदित्यस्य यूपकार्यत्वनिरासः कस्मान्न कृत इत्याशङ्क्य स्पष्टत्वादिति सूचयितुमाह * सहस्ररश्मेस्त्विति * ननु दारुमय्यामादित्यप्रतिकृतौ शङ्कुं पशुबन्धनमित्याशङ्क्याह * यदि चेति * प्रतीयमानयूपोच्छ्रयणविध्येकवाक्यत्वत्यागापत्तिदोषसूचनार्थम् * नास्तित्वादित्युक्तम् * ननु श्येनचितं चिन्वीतेत्यादौ सादृश्यसम्पत्तेरपि विधिविषयता

इष्टेत्याशङ्क्याह * तदिति * स्तुतौ गौणत्वसम्भवे विधौ तदाश्रयणं ३२६
न युक्तमित्याशयः ॥

॥ अपश्वादिशब्दानां गवादिस्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रशंसा ॥ २२ ॥

गोअश्वान् प्रशंसितुमित्यादिभाष्यात् प्रशंसायाः प्रयोजनत्वेन रामस्येव वेतनदाने निमित्ततोक्तेत्याभाति तस्याश्च सर्वत्र प्रयोजनत्वाविशेषादिहोपादानमनर्थकमित्याशङ्कते * नन्विति * नात्र प्रयोजनत्वेन निमित्तत्वं विवक्षितं किं तु प्रसह्यकारित्वादिवदभिधेयलक्ष्यमाणगुणत्वेनेत्याशयेन परिहरति * फलमिति * ननु गवाश्वव्यतिरेकेष्वजादिष्वपि पशुशब्दप्रवृत्तौ प्रशंसाया निमित्तत्वं न सम्भवति गवाश्वावुपादेयत्वेन विहितौ प्रशंसितुमजान्येषां निन्दाया विवक्षितत्वात् इत्याशयेन कथं प्रशंसाप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पृच्छति * कथमिति * नञ्समासावयवभूतस्य पशुशब्दस्य समासान्तर्गत्या ऽजादिषु प्रवृत्तौ प्रशंसानिमित्तमित्याशयेनोत्तरमाह * गवेति * नञ्समासावयवभूतेन पशुशब्देन प्रशस्ततां लक्षयित्वा नञ्समासेनान्यपशुषु तदभावः कथ्यतइत्यर्थः । ननु पशुशब्दस्य नञ्समासे कृते निषेधपर्यवसायित्वादकृते च परशब्दत्वाभावाच्च प्राशस्त्यलक्षणार्थता युक्तेत्याशङ्क्य * पूर्वमित्युक्तम् * समासविध्यर्थं तद्योग्यार्थलक्षणा गङ्गावास्यादिशब्दवदविरुद्धेत्याशयः । नन्वजादेरपि पयोदानाद्युपकारित्वेन प्राशस्त्यसद्भावान्निषेधानुपपत्तिरित्याशङ्क्य * गवेत्युक्तम् * गवाश्वान्यत्वोक्त्या तद्गतप्राशस्त्यातिशयलक्षणार्थतावसीयतइत्याशयः । उदाहरणान्तरविषयावादिशब्दौ। ननु पशुत्वाभाव एव नञ्समासेन कस्मान्न कथ्यतइत्याशङ्क्याह * नेति * पशुत्वस्यायं निषेधस्तल्लक्षितस्य वा यागादिकार्यस्य पुत्रकार्यमकुर्वतीव पुत्रे न ममैष पुत्र इति । तत्राद्ये प्रत्यक्षविरोधो द्वितीये ऽग्नीषोमीय इत्यादिवचनविरोध इत्यर्थः । अनेन चोत्पत्तिरनर्थिकास्यादिति भाष्यावयवगतेनोत्पत्तिशब्देन प्राथम्यगुणयोगात्पशुयज्ञसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षमुक्तम् तस्य च निर्विषयत्वापत्तिः स्वरूपनिषेधे ऽनर्थिकत्वमनेनोक्तम् कार्यनिषेधे वचनविरोधो विध्यन्तरं चेत्यनेनोक्त इति व्याख्यातम् । ननु विकल्पाङ्गीकरणेन विरोधः परिहरिष्यते ऽत आह * न चेति * नन्वगत्या वैषम्ये ऽपि विकल्पः स्यादित्याह * स्तुत्या चेति * न च मुख्यार्थत्यागापत्तेः स्तुत्यर्थत्वासम्भवः । कार्यलक्षणायामपि तुल्यत्वादित्याह * तुल्य-

श्चेति * गवाश्वव्यतिरिक्तस्य च पशुकार्यकरत्वनिषेधे पारिशेष्यात् गवाश्वस्य पशुकार्यकरत्वसिद्धेस्तदुपादानानर्थक्यम्।प्राशस्त्यनिषेधे तु गवाश्वगतं प्राशस्त्याधिपत्यं निषेधस्य ज्ञापयितुं पशुशब्दस्य गवाद्यश्वशब्दसामानाधिकरण्योपादानमनर्थकमित्याशयेनाह * पशव इति * ननु पशुस्वरूपस्य तत्कार्यस्य वा निषेधासम्भवे ऽपि पशुगता क्रिया गुणो वा अजादौ निषेत्स्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * पशुमात्रवर्तिक्रिया गुणसामान्यं वा निषिध्येत गवाश्वगतः क्रिया गुणविशेषो वा आद्ये पूर्ववत्प्रत्यक्षविरोधः द्वितीये योग्यानुपलब्धितो ऽपि ज्ञातुं शक्यत्वान्मन्दफलत्वम् अन्यगतस्य विशेषस्यान्यत्रासम्भवादन्यशब्देनैव सिद्धेरत्यन्तानर्थक्यमित्यर्थः। ननूक्तेन प्रकारेण नञ्समासस्य निषेध्यान्तरासम्भवात्प्राशस्त्यस्य निषेधकत्वे प्रशंसालक्षणार्थत्वाभावात् प्रशंसोदाहरणत्वं युक्तमित्याशङ्कानिरासाय श्लोकगतपूर्वशब्दोक्तम् निषेधान्वयात् प्राक् समासावयवभूतेन पशुशब्देन प्राशस्त्योपादानमुपपादयति * अवश्यं चेति * नन्वेवं सति केवलस्य पशुशब्दस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात्प्राशस्त्यलक्षणा न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * निषेधान्वयायोग्यत्वान्न मुख्यो ऽर्थः सम्भवतीत्याशयः । ननु प्राशस्त्यस्यापि क्रियागुणवत् पशुमात्रवर्त्तिनो निषेधाशक्तेर्गवाश्वगतस्य च प्राशस्त्यस्याप्रतीतेर्निषेधो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्नुवन्ति चेति * गवाद्यश्वशब्दसमभिव्याहारात् गवाद्यगतप्राशस्त्यातिशयप्रतीतिरित्यर्थः । ननु पशुशब्दोदाहरणे पशवो गो अश्वा इति गवाश्वपदसामानाधिकरण्येन पशुशब्दोपादानात्तद्गतप्राशस्त्यातिशयप्रतीतिसम्भवे ऽप्ययज्ञाऽसत्रशब्दोदाहरणयोः सामवच्छन्दोमवच्छब्दसामानाधिकरण्येन यज्ञसत्रशब्दानुपादानात्कथं तद्गतप्राशस्त्यातिशयप्रतीतिरित्याशङ्कानिरासस्सूचनयादित्यब्दः सामरहितस्य वा यज्ञत्वे ऽभिहिते छन्दोमरहितस्य वा सत्रत्वे ऽभिहिते ऽर्थात् सामवान् यज्ञः छन्दोमवत्सत्रमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतेः।सामवच्छन्दोमवत्तद्गतप्राशस्त्यातिशयावगतिः सम्भवतीत्याशयः । ननु पशुपुहिताहितविवेकराहित्यादिदोषदुष्टत्वेनाप्राशस्त्यस्यापि भावात्तस्यापि च निषेध्यत्वोपपत्तेरेकान्ततः पशुत्वेन प्राशस्त्यस्य लक्षयितुमशक्यत्वात् नैहैं प्रशंसाया गुणवादनिमित्तत्वाभिधानं युक्तमित्याशङ्क्याह * यद्यपीति * पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधाति पश्चात्प्राचीनमृषभस्येति गवाश्वविधिप्रक्रमेण तदप्राशस्त्यानपेक्षितत्वात् तदपेक्षितगवाश्वप्राशस्त्यासिद्ध्यर्थं पश्वन्तरप्राशस्त्यस्यैव निषे-

धार्हतेत्यर्थः। ननु पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधस्य तन्निन्दार्थत्वात् निन्दा-
याश्च विधिनानपेक्षणात् न गवाश्वविधिना ऽन्वयः सम्भवतीत्याश-
ङ्क्याह*तदिति * गवाश्वप्राशस्त्यख्यापनार्था पश्वन्तरानिन्देत्याशयः।
पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधेन गवाश्वप्राशस्त्यख्यापनात्तेषामपि च प्राश-
स्त्यसद्भावेन तन्निषेधायोगात् कथं तद्द्वारेण गवाश्वप्राशस्त्यख्या-
पनमित्याशङ्क्य गवाश्वगतप्राशस्त्यातिशयः पश्वन्तरे निषिध्यतइति
सूचनार्थस्तरप्प्रत्ययः पश्वन्तरस्य हि प्राशस्त्यातिशये निषिद्धे तत्स-
द्भाव एव गवाश्वस्य ख्यापितो भवति अनेन च गोअश्वान् प्रशंसि-
तुमित्यादिभाष्यं पश्वन्तरे प्राशस्त्यनिषेधस्य गवाश्वप्राशस्त्यख्या-
पनपर्यवसानाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातं तरपा सूचितमर्थं विवृणो-
ति * एतदिति * पश्वन्तरेष्वपशुशब्दप्रवृत्तेः प्रशंसाया निमि-
त्तत्वमुपसहरति * एवमिति * गवाश्वादिगता प्रशंसा यस्या प्रति- ३२७।२
षेधस्यापशुशब्दस्य पश्वन्तरेष्वपशुशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं स तथोक्तः।
ननु पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधस्य गवाश्वप्रशंसार्थत्वात्कथं प्रशंसा-
या निषेधं प्रति निमित्ततेत्याशङ्क्याह *सा चेति * शब्देनार्थप्रति-
पादने कृते तस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां विध्येकवाक्यत्वेन प्रशंसार्थत्वं
कल्पनीयम् परशब्दस्य परत्र प्रवृत्तेर्निमित्तमन्तरेणासम्भवात् प्रथ-
ममेव गवाश्वगता प्रशंसा प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाश्रितेति कृ-
त्वा प्रशंसानिमित्तः प्रतिषेध इत्यन्तेनान्वयः[2] । प्रयो-
जनत्वाभिधानं तर्हि विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * अनन्येति * प्रशंसां
निमित्तीकृत्य पश्वन्तरेष्वपशुशब्दे प्रवृत्ते पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधस्य
कैमर्थ्यापेक्षायां प्रयोजनान्तरासम्भवान्निमित्तभूतैव प्रशंसाप्रयोज-
नतया शब्दप्रवृत्तेः पश्चादवगम्यतइत्यर्थः। ननु यजमानादिशब्दाना-
मपि प्रस्तरादिषु प्रवृत्तौ प्रशंसानिमित्तं कस्मान्नेत्याशङ्क्याह *
अन्यत्र पुनरिति * शब्दप्रवृत्तेः प्रथममप्रतीतत्वात् प्रशंसाया नि-
मित्तत्वं न सम्भवतीत्याशयः।

॥ अथ बाहुल्येन स्तुतिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भूमा ॥ २२ ॥

स्तुतिमन्त्रका उपदधातीति भाष्याधययात् पदद्वयस्यापि
विधित्वाशङ्कानिरासः प्रतिभाति तथ समस्तवाक्यार्थानर्थक्यापत्ते-
रयुक्तमित्याशङ्क्योपधानानुवादेन शब्दविधिः पूर्वपक्षिणो ऽपि मतो

१ तरप्प्रतिषेधमिति २ पु० पा०।
२ इत्यतीतेनेति २ पु० पा०।

निरस्यते । सृष्टिशङ्कायास्तु सर्वीजत्वायाख्यातोपन्यास इति सूचयन् यदीति भाष्यं व्याचष्टे * यदीति * तत्रैस्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तद्वानासामुपधानो मन्त्रइतीष्टकासु लुक् च मतोरिति स्मृतेः । सृष्ट्यभिधायिमन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानां सृष्टिशब्दवाच्यत्वावगमे ऽपि कासामिष्टकानां सृष्टिमन्त्रैरुपधानमिति विशेषानवगमात् वाक्यान्तराद्वा विशेषावगमे सत्येतद्वाक्यानर्थक्यापत्तेर्नोपधानानुवादेन सृष्टिसंज्ञकेष्टकाविधिर्विशिष्टविधिर्वा सम्भवतीत्याशयः । न-

. . .

ख्याय तस्मादिति सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भाष्योक्तं सिद्धान्तमाक्षिपति * अत्रेति * उपधानस्याविधेयत्वान्मन्त्रविधेश्च मन्त्राम्नानानुमेयत्वेन प्रदेशान्तरस्थत्वाद्विध्येकवाक्यकल्पत्वाद्यार्थवादत्वस्य तदभावादयमर्थवाद इत्यर्थः । विध्येकवाक्यत्वं च विनार्थवादत्वानुपपत्तिर्येन विधीयते तस्य शेषो ऽर्थवाद इति प्रथमार्थवादे ऽभिधानाद्भाष्यकृतो ऽप्ययमभिमतेत्याह * तथा चेति * भाष्योक्ते ऽर्थवादत्वे निरस्ते यदि कश्चित्प्रकरणप्राप्तमन्त्रेषु पुनः श्रुतेरभ्यादानमन्त्रवद् गुणार्थत्वं शङ्केत तदपि मन्त्रव्यतिरिक्तगुणाश्रवणादयुक्तमित्याह * न चेति *मन्त्रान्तरपरिसंख्यार्थता तु मन्त्रान्तरानर्थक्यापत्त्यैव निरस्तेत्याह * तत्रेति * तस्माद् ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्यार्थो ऽयमुपधाने मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्ष एव ज्यायानित्युपसंहरति * तत्रेति * नन्वनुपधीयमानाभिरिष्टकाभिश्चयनस्य कर्तुमशक्यत्वादिष्टकाभिरग्निं चिनुतइति इष्टकासाध्यतया विहितेन चयनेनेष्टकोपधानस्यार्थादाक्षेपाद्विधानानर्थक्यमिति शङ्कामनुभाषणपूर्वकं निराकरोति * चयनेनेति * व्यूहविशेषेण च स्थापनमुपधानं तद्विधानाभावे यथाकथं चित्स्थापने ऽपि चयनं सम्भवति समुदितानामपि च स्थापनोपपत्तेर्न प्रत्येकं स्थापनसिद्धिरित्यर्थः । ननु समुदितोपधानस्यापि सम्भवात्तदपि कथं प्रत्येकं सिध्येदिति शङ्कते * नन्विति * विहितत्वेन तस्याङ्गत्वात् प्रतिप्रधानमावृत्तिन्यायात्संत्स्यतीति परिहरति * नेति * उपादेयत्वेनाङ्गत्वं लक्षितम् अर्थाक्षेपस्य श्रुत्यनुमानेन विलम्बितत्वादप्राप्तावस्थस्योपधानस्य शीघ्रप्रवृत्तिना प्रत्यक्षविधिना विधानोपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वमाक्षेपणाविधानं चकव्यम् । अस्तित्वे चाध्वर्युकर्तृकत्वसिद्धिर्विधेः प्रयोजनमित्याह * अपि चेति * आध्वर्यवसमाख्यातचयनविधिनापि कल्पितस्योपधा-

नविधेरसमानत्वात्तादृशे चाभियुक्तैराध्वर्यवादिशब्दाप्रयोगेणाध्व-
र्यवसमाख्यानालाभादध्वर्युकर्तृकत्वं न लभ्यतइत्युक्तम्। ननु चयन-
स्य समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वात्तस्य चोपधानादृते ऽध्वर्युणा कर्त्तुम-
शक्यत्वात् उपधानस्याध्वर्युकर्तृकत्वं लप्स्यतइत्याशङ्क्यैककर्तृकत्वं
चेत्युक्तम्।अन्यसहायेनापि सन्धुक्षणादावग्रान्तरव्यापारे कृते देव-
दत्तेन पाकः कृत इति लोके व्यपदेशादुपधाने ऽन्यसहायेनापि कृते
चयनस्याध्वर्युकर्तृकत्वप्रसिद्धेर्नैकाध्वर्युकर्तृकत्वं सेत्स्यतीत्याशयः।
एवं तु सर्ववाक्येपूपधानमात्रविधानात् अभ्यासन्यायेनोपधानभे-
दापत्तेः सकृद्विहितस्यापि चेष्टकाः प्रत्यङ्गत्वात्प्रतीष्टकमावृत्तिसिद्धे-
रसकृद्विधिप्रयोजनाभावेनापरितोपात्स्वमतेनार्थाक्षिप्तोपधानानुवादेन
मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षमेव न्याय्यं मत्वा प्रकरणप्राप्तमन्त्रेषु
पुनः श्रुतेर्मन्त्रान्तरपरिसंख्यार्थत्वासम्भवे ऽपि ग्रहणादिकार्यान्त-
रपरिसंख्याप्रयोजनत्वं दर्शयितुमाह * न चेति * ग्रहणादीना- ३२८।२
मपि चयनचोदनाक्षिप्तत्वाविशेषेणोपधानतुल्यत्वात् लिङ्गविशेषर-
हितानां मन्त्राणां प्रकरणादुपधाने ग्रहणादिषु च प्राप्नुवतामु-
पधानसम्बन्धः पुनःश्रवणमश्वाभिधान्यादानसम्बन्धपुनःश्रवणवत्
कार्यान्तरपरिसङ्ख्यार्थं न त्वाज्यभागपुनःश्रवणवदङ्गान्तरपरिस-
ङ्ख्यार्थं येन मन्त्रान्तरानर्थक्यमापद्यतेत्याशयः। पञ्चमे तु मध्य-
मायां तु वचनात् ब्राह्मणवतीत्यत्र यां वै काञ्चन ब्राह्मणवतीमिष्टका-
मभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपदध्यादिति वचनवशेनाभिपूर्व-
स्य जानातेः प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वात् प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानाम् इष्टका-
नामध्यमचित्याश्रयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिष्टकानां चोपधानकरणभू-
तमन्त्रान्वयं विना निरूपणाशक्तेस्तद्द्वारेणैव विधेयत्वान्मध्यमाचि-
त्याश्रयत्वसिद्धिरप्युपधानसम्बन्धितया मन्त्रविधेः प्रयोजनं भवि-
ष्यत्याह * अपि चेति * मन्त्राणामुपधानसम्बन्धो विधेय इत्य-
र्थः। अनारभ्याधीतानां च मन्त्राणां प्राकरणिकसामान्यसम्ब-
न्धासम्भवातदपेक्षलैङ्गिकविनियोगानुपपत्तेरप्राप्तविधिरेव भविष्य-
ति इत्याह * ये त्विति * ननु सृष्टिमन्त्राणां विधानाभ्युपगमे
ऽर्थवादत्वसिद्धान्तो भज्येतेत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणाश्रया
इति सूत्रान्ते गुणवादनिमित्तत्वाभिधानदर्शनात्तादर्थ्यनिश्चयसूच-
नार्थः सूत्रावयवे सूत्रशब्दः सफलसूत्रविषयत्वे वा तल्लिङ्गे तत्स-
ङ्ख्यादेरप्युपलक्षणार्थम्। ननु भूमेत्येतावदेव सूत्रं तत्सङ्ख्यादेरेकसू-
त्रत्वेनादौ पठितत्वाद् देवतावलक्ष्यावाचकत्वात् तिसृभिरस्तुवत
ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीदित्यादिष्वाद्यचतुर्दशान्यव्य-

तिरिक्तेषु चतुर्दशसु सृजधातुयोगात् सृष्टिलिङ्गेष्वेकया स्तुवत प्रजाधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्या स्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायंस्तेषामाधिपत्यमासीत् त्रयस्त्रिंशता स्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीदित्याद्यचतुर्दशस्वन्येषु त्रिष्वसृष्टिलिङ्गेषु भूयस्त्वनिमित्ता सृष्टिशब्दस्य प्रवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यानेन सूत्रेण कथनात् नार्थवादत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु भाष्यकृतार्थवादत्वस्योक्तत्वात् सूत्रस्यापि तादर्थ्यमवसीयत इत्याशङ्क्याह * अत इति * युक्त्यागमानुपेतत्वादुपेक्ष्य तद्भाष्यमित्याशयः । किमर्थं तर्हि भाष्यकृतार्थवादतोक्तेत्यपेक्षायामाह * भाष्यकारेण त्विति * एतमेव भाष्यकाराभिप्रायं प्रकटयितुमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * एकयेति * प्रतीकेन सप्तदशमन्त्रसमुदायात्मकसर्वोऽनुवाको गृहीत इति सूचनार्थोऽनुवाकशब्दः । मुख्यलक्षणायाः क्वचिद्दृष्टत्वादत्यन्तानौचित्यसूचनायात्मशब्दः आत्मत्यागान्यद्वारस्वीकारयोरिव स्वार्थस्यापि त्यागान्यद्वारस्वीकारयोरत्यन्तानौचित्यसूचनार्थं शब्दार्थयोरभेदोपचारेण स्वार्थविषयावात्मशब्दौ सृष्टिरुपदधातीत्युपक्रम्यैकया स्तुवतेत्यादिसप्तदशमन्त्रोपधानसाधनिकानामिष्टकानां प्रत्येकं स्तुतिं कृत्वा यत्सप्तदशेष्टका उपदधातीत्युपसंहारात् सृष्टिशब्दस्य सप्तदशमन्त्रविषयत्वावगते स्ववाच्यसृष्टिलिङ्गमन्त्रमात्रपरत्वे तद्बाधप्रसङ्गात्स्वार्थपर्यवसायित्वत्यागेनेतरासृष्टिलिङ्गमन्त्रलक्षणार्थिना वाच्यलक्षितसमुदायद्वारा स्यात् समुदायस्य चैकार्थ्याभावेनोपधानप्रकाशकत्वानुपपत्तेस्तत्रापि पर्यवसानासम्भवात् तदितरमसृष्टिमन्त्रवाच्यसृष्टिमन्त्रलक्षितसमुदायद्वारेण लक्षयित्वा सृष्टचसृष्टिमन्त्रलिङ्गमन्त्रसमुदायसम्बन्धित्वाविशेषादसृष्टिमन्त्रवत् स्वार्थसृष्टिमन्त्रोऽपि तात्पर्यतः सृष्टिशब्देन प्रतिपादनीय इति षष्ठ्यन्तं तृतीयान्तं सृष्टिशब्दमध्याहृत्य योज्यम् । स्वरूपाभिधानस्य शून्यवादवार्त्तिकेन निरस्तत्वादजहत्स्वार्थत्वस्य चात्रैवोक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् वाच्येन च समुदायलक्षणया मन्त्रगणं लक्षयेदिति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादेवं व्याख्यातम् । अनेन चैकया स्तुवतेत्यत्रानुवाके याः सृष्टयस्तन्मात्रपर्यवसानरूपेण स्वत्वा तत्र तत्सृष्टचसृष्टिसमुदायं लक्षयित्वा पश्चादितराभिः सहितास्तात्पर्यतः सृष्टिशब्दो लक्षयेत्प्रतिपादयेदित्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । नन्वित्याशङ्कानिरासार्थं नानुवादेति भाष्यं व्याचष्टे

१ वक्ष्यमाणत्वादिति २ पु० भा० ।

२ ताभिरिति २ पु० भा० ।

* उपधानेति * कथं त्विति भाष्यं तल्लिङ्गेति सूत्रावयवेनैव व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ अथ प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ २२ ॥

ननु सुष्टिशब्दस्योपधानाविधिशेषतयार्थवादत्वं युक्तं प्राणभृदादिवाक्येषु तु सृष्टिवाक्यविहितत्वेनोपधानस्य विधातुमशक्यत्वान्न विध्येकवाक्यत्वं च विनार्थवादत्वायोगाद् गुणाश्रवणाच्च प्रकरणप्राप्तमन्त्रपुनःश्रुतेस्तादर्थ्यस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वात् परिसंख्यार्थत्वे च मन्त्रान्तरानर्थक्यापत्तेः प्राणभृदादिशब्दस्य न किञ्चित्प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * सृष्टिवदिति * सृष्टौ यथास्माभिर्ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्यामध्यमचित्याश्रयत्वसिद्धिश्चोपधानसम्बन्धितया मन्त्रपुनःश्रुतेः परिहारो ऽस्य चोद्यस्योक्तस्तथात्रापि वक्तव्यः । भाष्यपक्षे त्विदं चोद्यं यथा प्राणभृदादिष्वपरिहार्यं तथा सृष्टावपि विशेषाभावेन प्राणभृद्वाक्यविहितत्वात् सृष्टिवाक्यमुपधानस्याविधायकम् इत्यपि वक्तुं शक्यत्वादिति द्वन्द्वनिर्देशेन सूचितम् । ननु वाच्यैकसमुदायिलक्षितसमुदायद्वारा समुदाय्यन्तरे शब्दवृत्तेरुभयत्र तुल्यत्वात्कोदाहरणभेदो युक्त इत्याशङ्क्याह * अल्पैरिति * अयमाशयः शब्दस्य प्रवृत्तिर्नाम बोधकत्वमेव निर्विषयायाश्च बुद्धेरसम्भवात् बुद्धिविषयस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं वाच्यम् । अत एवाभिधेयगुणयोगेन सारूप्यं सर्वत्र सम्भवदपि आदित्यो यूप इत्यत्रैव बुद्धिविषयत्वादुक्तं नान्यत्र न हि यजमानः प्रस्तर इत्यत्र · यजमानसदृशः प्रस्तर इति बुद्धिरुदेति तत्कार्यकारित्वमात्रबुद्धेर्ब्राह्मणस्याप्यर्थवादवशात् प्रजापतिमुखजातत्वमात्रबुद्धिरजादौ गवादगतप्राशस्त्याभावमात्रबुद्धि. यूपे त्वादित्यसारूप्यमात्रबुद्धेः सारूप्यं प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् तेनेहापि सृष्टिशब्दात् सृष्टिबाहुल्यबुद्धेस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्राणभृच्छब्दात्तु प्राणभृल्लिङ्गसमवायमात्रबुद्धेस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्भेदेनोपादानं युक्तमेवेति भूयस्त्वाप्रतीतिप्रदर्शनार्थो ऽल्पशब्दः भूयस्त्वानपेक्षस्य लिङ्गसमवायमात्रस्य निमित्तत्वसूचनायैव लिङ्गसमवायादिति पञ्चम्युदाहृता एकेनेति भाष्येण लिङ्गशब्दं चिन्हार्थत्वेन व्याख्याय ननु सम्बन्धं विना लिङ्गत्वायोगात् लिङ्गशब्देनैव समवायशब्दोक्तसम्बन्धसिद्धेः समवायशब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य न चायमित्यादिभाष्येण लिङ्गस्यापि स्वलक्षिते गणे ऽन्त-

१ सादृश्याधिकरणमारभ्य समवायाधिकरणपर्यन्तमिकवर्णक्रमेण वार्तिके नाधिकरणभेदः।

भावप्रतिपादनार्थत्वं समवायशब्दस्योक्तं तद्व्याचष्टे * स्वार्थेति * उभयत्रेत्यनेन भूम्न्यपि समवायशब्दानुषङ्गः सूचितः। मत्वर्थलक्षणायां व्यापृतः प्राणभृदादिशब्दः किमिति स्वार्थं न जहाति इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन समवायशब्दव्याख्यानार्थं तद्गुण इतिभाष्याशयं व्याख्यातुम् * उपादीयमानत्वादित्युक्तम् * सर्वसमुदायिव्यासक्तेन समुदायेन स्वसमवायितयेतरसमुदायिवल्लक्षकस्यापि समुदायिन उपादीयमानत्वात् स्वार्थापरित्याग इत्यर्थः। ननु सृष्टिशब्दस्याप्यभिधेयसृष्टिलक्षितसृष्टयसृष्टिसमुदायलक्षणगुणयोगेनासृष्टिषु प्रवृत्तेर्गौणत्वाद्गौण्यां च वृत्तावभिधेयसम्बन्धित्वरूपानादरात् सृष्टिलक्षितस्य समुदायस्य सृष्टिसमुदाय्यनादरेणासृष्टिष्वेव व्यासज्यवृत्त्युपपत्तेः कथं तेनाभिधेयानां सृष्टीनां लक्षणभूतानामुपादानमित्याशङ्कानिरासार्थं वृद्धवाक्यं पठति * आह चेति * लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तिस्वरूपगौणत्वलक्षणसद्भावात्सृष्ट्यादिशब्दानां गौणत्वेऽपि स्वार्थासम्बद्धस्य समुदायाख्यस्य गुणस्य लक्षयितुमशक्यत्वात्। तस्य च व्यासज्यवृत्तित्वेनैकसमुदायित्यागे समुदायस्याप्यभावोपपत्तेः सर्वेषामपि समुदायिनामविशेषेणैवोपादानम् पैङ्गल्यादेस्तु सामान्यरूपेणाग्नित्वादिना लक्षितस्य प्रत्येकं पैङ्गल्यादिगुणव्यक्तिषु वृत्तेरग्न्यादिगतायाश्च पैङ्गल्यादिगुणव्यक्तेर्माणवकादावभावाद्युक्तोऽग्न्यादिसम्बन्धानादर इत्याशयः। अभिधेयसम्बन्धादरानादरलक्षणे तु गौणीलक्षणावृत्तिविवेके सृष्ट्यादिशब्दानामपि लक्षणावृत्तिरेवास्तु गौणत्वाभ्युपगमे न तु जहत्स्वार्थवृत्तित्वादिलक्षणान्तरनिरासार्थमिहोदाहरणम् श्लोकस्त्वेवं योज्यः। यत्र यजमानादिशब्दे लक्षण यजमानाद्युपलक्षणमात्रीकृत्य तल्लक्ष्ये यजमानकार्ययागापूर्वनिष्पत्त्यादौ प्रस्तरादेर्यजमानादिसम्बन्धिसाङ्गप्रधानानुष्ठानसाध्यापूर्वनिष्पत्त्यात्मकार्यकरत्वाभावाद्यजमानादिसम्बन्धिरूपनिरपेक्षशब्दकार्यमर्थप्रत्यायनं नियुज्यते वाच्यसम्बन्धित्वानादरेण वाच्यगुणस्वरूपमात्रलक्षणे यत्र शब्दस्य तात्पर्यमित्यर्थः। तस्मिन् शब्दे लक्ष्यस्वरूपमात्रस्य शाब्दप्रतीतिविषयत्वेन ग्रहणं न तूपायमात्रतयावस्थितस्य लक्षणस्यापि यत्र सृष्ट्यादिशब्दे लक्षणभूतसृष्ट्यादिलक्षितेन सृष्ट्यादिसम्बन्धिना समुदायेन सृष्ट्यादित्यागे व्यासज्यवृत्तित्वाभावादात्मानमलभमानेन सृष्ट्यादेर्लक्षणस्यापि स्वाश्रयत्वेनोपादानं तत्र लक्ष्यलक्षणयोः शाब्दप्रतीतिविषयत्वेन ग्रहणमिति।

---

१ स्वार्थसमुदायिन इति २ पु० पा०।

॥ अथ वाक्यशेषेण सन्दिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २३ ॥

विध्युद्देशान्तर्गतानामप्युद्भिदादिपदानां विधानातिरेकेण ना-
मधेयतयोपयोगे प्रतिपादिते ऽर्थवादानामपि स्तावकत्वातिरेकेण स-
न्दिग्धार्थनिर्णायकत्वेनोपयोगप्रतिपादनार्थं कल्पनैकदेशत्वादिति
उत्तरसूत्रगतपदद्वयानुषङ्गेणैतत्सूत्रं प्रकरणान्तरत्वाच्चानन्तरसङ्ग-
त्यभावे ऽपि न दोषः प्राणभृदादिशब्दानां वा लिङ्गसमवायात्तल्लि-
ङ्गातल्लिङ्गेषु प्रवृत्तावुक्तायां घृतशब्दस्यापि घृताघृतोक्तेषु लिङ्गस-
मवायात् प्रवृत्तिः प्राप्तात्रापोद्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरपि सम्भवति प्र-
तिपादितप्रामाण्योपयोगिद्वाराणामपि तद्विशेषोपयोगिद्वारान्तरप्रति-
पादनात्पादाध्यायसङ्गतिरिति सूचयितुमाह * विधीति * निर्णया-
र्थत्वेन *कल्पनाशब्दव्याख्यानाय *अवधार्यत इत्युक्तम्* * *अर्थवादस्य*
विधिगतसन्देहापनायकत्वेन साध्ये यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्व-
धायन् इत्याद्यर्थवादगतस्तुतिनिन्दार्थत्वसन्देहापनायकत्व य एवं
विद्वान् साम्ना स्तुवीतेत्यादिविधेरर्थवादाधिकरणोक्तं दृष्टान्तयितु-
मेकत्रैतरेणेत्युक्तम् । ननूपक्रमानुरोधेनोपसंहारव्याख्यानस्य तृतीये
वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्त्वात्रोपसंहारस्थेनार्थवादेनोपक्र-
मस्थविध्यर्थनिर्णयो युक्त इत्याशङ्क्य * सन्दिग्धमित्युक्तम् * तत्रो- ३२९।१
पक्रमस्य वेदविषयत्वेन निश्चितत्वादुपसंहारगतानामृगादिशब्दानां
तदनुरोधवृत्तिता युक्तेत्याशयः । ननूपक्रमोपसंहारविप्रतिपत्त्यालो-
चनया सन्देहस्तत्राप्यस्तीत्याशङ्क्य * एकत्रेत्युक्तम् * सन्दिग्धशब्दे-
नाव्यवस्थितार्थप्रतीतिरभिमता सा विध्युद्देशमात्रपरामर्शाद्भवन्ती-
ति वाक्यशेषावधारितया व्यवस्थया वार्यत इत्याशयः । निर्णीयत इति व-
क्तव्ये ऽवधार्यते पदं प्रयुञ्जानेनैतदेव सूचितम् । सन्दिग्धावधारणरूप-
प्रामाण्यविशेषोपयोगिद्वारान्तरप्रतिपादनाच्च पादलक्षणसङ्गतिः सू-
चिता । अनन्तरसङ्गतेस्त्वभावो यथा सृण्येवत्सृण्येषु चेति भाष्य-
सूचितत्वाद्वा स्पष्टत्वमनभिधानेन सूचितम् । एकदेशशब्दमेको ऽर्थो
दिश्यते प्रतिपाद्यते याभ्यां विध्यर्थवादाभ्यां तावेकदेशौ तयोर्भाव-
स्त्वमिति व्युत्पत्त्यैकविषयत्वाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुं पूर्वार्द्धसं-
मवाय सदा शब्देन च स्तुतिनिरपेक्षस्य विधेरपर्यवसानमुक्तम् ।
प्ररोचनानपेक्षस्य विधेः पर्यवसानसम्भवे ऽर्थवादान्वयासम्भवा-
त्प्रागेवार्थाक्षिप्तविशेषकल्पनया निर्णये कृते पश्चादर्थवादानर्थक्यप-
रिहाराय वैकृताङ्गवदन्यतराकाङ्क्षयार्थवादान्वये सत्यपि निर्णीता-

थेत्यागायोगात्तदर्थवादस्यैवासामञ्जस्यमङ्गीकार्यमपर्यवसाने त्वर्थवादावगतस्यैव विशेषस्य ग्रहणमिति न्यायावताराङ्गभूतोपन्यस्तसन्देहकारणप्रश्नार्थं कथमिति भाष्यं वृत्त्यन्तरोक्तसन्देहकारणनिरासार्थमिति दर्शयितुं स्वरूपतस्तावद् व्याचष्टे * किमिति * तत्र विध्यर्थवादयोर्भिन्नवाक्यत्वेनार्थवादिकस्य विशेषस्य विधिवाक्यार्थावधारणवेलायामप्रतीतेः । सामान्यमात्रप्रत्ययाद्विशेषं प्रति सन्देह इत्येकेषां मतमुपन्यासपूर्वकं दूषयति * विधाविति * विधिसामान्याक्षिप्ताञ्जनसमर्थद्रव्यमात्रनिर्णयान्नैतत्सन्देहकारणं युक्तमित्यर्थः । सामान्यमात्रनिर्णयादिति यावच्छ्रुतं मत्वा तेषामाशयं विवृणोति * स्यादिति * दूषयित्वा दृष्टान्ताभिधानेनोत्तरं विवृणोति * घृतवदिति * यथा घृतत्वसामान्यं स्वोपलक्षितयत्किंचिद्विशेषावधारणेनाङ्गमेवमञ्जनक्रियाक्षिप्तं स्नेहद्रव्यसामान्यमपीत्यर्थः । एतदेव घृते ऽपि सन्देहोपपादनपूर्वकं विवृणोति * तत्रेति * (विधौ सामान्यश्रवणादर्थवादे च विशेषश्रवणात् वाक्यद्वयविप्रतिपत्तिः । सन्देहकारणमित्यन्येषां मतमुपन्यस्यति) *तस्मादिति* विधिगतसामान्यश्रवणमात्रस्य सन्देहकारणतोक्तेति भ्रान्त्या विधिनिरपेक्ष-

[illegible]

दृष्टान्तवैषम्याभिधानेनापरेषामाशयं विवृणोति * विषम इति * गौः शुक्ल इत्येकवाक्यगतयोः सामान्यविशेषयोः श्रवणादिह तु भिन्नवाक्यगताविति वैषम्यम् एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति * कथमिति * सामान्यविषयविधिवाक्यगत एव यदि विशेषः स्यात्तदा ऽत्रापि न सन्देहः शुक्लः प्रशस्त इति वाक्यान्तरगते तु विशेषे तत्रापि सन्देह इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * अन्वयमुखेनैतमेवाशयं विवृणोति * अत इति * चकारेण सामान्यश्रवणसहितस्य विशेषश्रवणस्य सहकारित्वाभिधानादाद्या भ्रान्तिर्निरस्ता विध्यर्थवादयोर्भिन्नवाक्यत्वाभ्युपगमेनैतन्मतद्वयं तच्चैकवाक्यत्वावगतेरयुक्तमिति दर्शयिष्यन्सन्देहदर्शनमेवोभयेषां भिन्नवाक्यत्वभ्रान्तौ कारणमित्याह * के चिदिति * केचित्सामान्यमात्रश्रवणसन्देहकारणवादिनश्चकारादपरे ऽपि भिन्नवाक्यगतसामान्यविशेषश्रवणसन्देहकारणवादिन इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * यदि हीति * नन्वेवं सति सूत्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह

१ चर्व पा० १ पृ० गा० ।

* यस्त्विति * नन्वाकाङ्क्षानिबन्धनत्वात्सम्बन्धस्यावान्तरवाक्यार्थ-
प्रतिपादनमात्रेणाकाङ्क्षापर्यवसाने वाक्यान्तरान्वयायोगात्कथं भि-
न्नयोः पश्चादेकवाक्यतेत्याशङ्क्याह * तथा हीति * पदा-
र्थानां परस्परान्वयाकाङ्क्षापर्यवसाने ऽपि वाक्यार्थानां परस्प-
रापेक्षया ऽन्वयो न विरुद्ध इत्याशयः। भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभि-
धानादङ्गस्याङ्गिसम्बन्धापेक्षयाङ्गिनश्चाङ्गसम्बन्धापेक्षयादिशब्देनाप्र-
यादिप्रधानानामेकफलसम्बन्धापेक्षयाङ्गानां चैककरणोपकारसम्ब-
न्धापेक्षया स्वार्थपर्यवसितानामपि वाक्यानां सहत्यैकमहावाक्या-
र्थापादनेनैकवाक्यत्वं भवतीत्यर्थः। अङ्गप्रधानवाक्यैः सहार्थवा-
दानां वैषम्याभिधानेनैतद् दूषयति * न त्विति * सिद्धार्थप्रतिपाद- ३३०।१
कानामप्युपनिषद्वाक्यानां चतुस्त्रिंशदाश्वीनानि सरस्वत्याविशनात्
प्लक्षप्रस्रवणमित्यादीनां च पुरुषार्थौपयिकस्य कर्मौपयिकस्य वा प्रयो-
जनस्य लाभात्स्वार्थपर्यवसानं युक्तम् अर्थवादार्थस्य तु निष्प्रयोजन-
त्वान्न तत्रार्थवादानां पर्यवसानमिति प्रयोजनशब्देनोक्तम् भिन्नवा-
क्यत्वे च व्रीहियववाक्यवत्सामान्यविशेषवाक्ययोरप्यन्योन्यानिर-
पेक्षवैकल्पिकसाधननिश्चायकत्वात्सन्देहो नतरां युज्येतेत्याह * दु-
र्बलेभेति * सामान्यविशेषयोर्मध्ये इतरत्र सामान्ये सामान्यवाक्य-
स्येतरत्रविशेषे विशेषवाक्यस्य पर्यवसानादित्यर्थः। ननु वाक्यद्व-
यस्यान्योन्यानिरपेक्षस्यार्थपर्यवसाने ऽपि विप्रतिपत्तेः सन्देहः स्या-
दित्याशङ्क्याह * यदिति * वैकल्पिकानुष्ठानेन विरोधपरिहार
इत्याशयः। नन्वङ्गाङ्गिवत्सामान्यविशेषयोरप्यन्योन्यापेक्षितत्वात्सा-
र्थपर्यवसितयोरपि तद्वाक्ययोरङ्गाङ्गिवाक्यवत्पश्चादेकवाक्यत्वक-
ल्पनायामेकविषयत्वायैकानुरोधेनेतरवृत्तेरवश्यम्भाविनीत्वात्कस्या-
नुरोधेन किं वर्त्ततइति जिज्ञासायां विशेषानिर्द्धारणात्सन्देहः स्या-
दित्याशङ्क्याह * सामान्येति * एवं सति सामान्यमात्रे पर्यवसि-
तस्य विधेरर्थवादविरोधाद्विषयसङ्कोचात्मकबाधाभ्युपगमेन सिद्धा-
न्तः स्यान्न चार्थवादानुरोधेन विधिबाधो युक्त इत्याशय। न वि-
द्यते विशेषो ऽस्येत्यविशेषो विशेषरहितः स्यात् इत्यर्थः। ननु
यथा पशुमालभेतेति सामान्यपर्यवसितस्यापि विधेः छागस्य वपाया
मेदसो ऽनुब्रूहीति मन्त्रवर्णानुरोधेन सङ्कोचो विधिमन्त्रयोरेकविष-
यत्वात् सामान्यस्य च कृत्स्नस्य छागे ऽपि विभावेनाविरोधान्नियम-
मसम्भवे चानियमानुपपत्तेः यद्यन्त्र पश्यते तथात्रापि भविष्यतीति
,शङ्कते * मन्त्रेति * पौनरुक्त्यापरया तं दूषयति * एवमिति *
एकवाक्यत्वे उपक्रमप्रबलीयस्त्वेनात्र पूर्वपक्षसम्भवात्पौनरुक्त्यमि-

तिभावः । स्वाभिमतन्यायावताराङ्गभूतसन्देहकारणाभिधानार्थम-
ज्ञनसामान्येनेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननूपक्रमप-
ठीयस्त्वस्य वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्सिद्धान्तवच-
नव्यक्त्यसम्भवेनैकवाक्ये सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्य * किमधी-
नेत्युक्तम् * अर्थवादप्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वे विप्रतिपत्त्यभावात्प्ररोचनां
विना विध्यपर्यवसानेनार्थवादाधीना किं विधेः प्रवृत्तिः पर्यवसानेन
वा तदधीनार्थवादस्येति सन्देहार्थः । अतो ऽनेन प्ररोचनापेक्षवि-
धिपर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहः * सन्देहकारणमित्युक्तम् *
भवति पर्यवसाने विध्युद्देशेन सामान्याक्षिप्तविशेषमात्रनिर्णयादर्थ-
वादानर्थक्यपरिहारायान्यतराकाङ्क्षया चैकताङ्गवदर्थवादः पश्चाद-
न्वीयमानो ऽपि विध्यनुरोधेनैव व्याख्येयः । अपर्यवसाने त्वर्थवा-
दोक्तविशेषसद्भावे विधेराक्षेपकत्वायोगादर्थवादोक्तस्यैव ग्रहणमिति
किं समञ्जसमिति भाष्यावयवमर्थतः पठित्वा व्याचष्टे * कस्येति *
वचमिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विध्यधीनत्वे ऽप्युप-
क्रमस्थायाः स्तुतेः श्रौतत्वदर्शनादुपसंहारस्थत्वाभिधानायानुपश्चाद्
* वादादित्युक्तम् * अनेन च विनिगमने त्विति भाष्यावयवो वि-
धिना त्वेकवाक्यत्वादित्येतत्सूत्रसिद्धाविध्यधीनत्वाङ्गीकरणेन विधे-
रपि प्ररोचनं विना प्रवृत्त्यशक्तत्वेन स्तुत्यधीनत्वात्तेनेन हेत्वर्थवादे
लक्षणावृत्तिर्निश्चेतुं शक्येत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातः । चका-
रेण च लक्षणार्थं घृतवचनमिति भाष्यावयवो विशेषस्याव्यभिचारे-
ण सामान्यलक्षणे सामर्थ्यात् घृताख्यविशेष्यवचनं स्नेहद्रव्यसा-
मान्यलक्षणार्थमित्येव व्याख्यात मुख्यत्वादित्यनेनाविरोधाच्चेति च-
कारसहितेनोपक्रमस्थत्वेन विरोधात्सामान्येन च व्यभिचारिणा
विशेषस्य लक्षयितुमशक्यत्वात् उपक्रमस्थेन सामान्यवचनेन न वि-
शेषः परिकल्पयितुं लक्षयितुं युक्तमित्येवमुपक्रमे सामान्यवचने सति
न विशेषः कल्प्यतइति भाष्यावयवं व्याख्यायाविरोधाच्चेत्यनेन
ननु सामान्यमात्रस्याननुष्ठेयत्वाद्विशेषस्य चानिश्चयादुपक्रमो ऽपि
सन्दिग्धार्थत्वादुपसंहारेण निर्णेतव्य इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन स-
न्दिग्धेष्वविरोधादिति भाष्यावयवो ऽप्यापातप्रतिभानात्सन्देहे ऽपि
सामान्याक्षिप्तस्नेहद्रव्यमात्रनिर्णयोपपत्तेरर्थवादाभावे ऽप्यननुष्ठेय-
सामान्यमात्ररूपार्थाविधायकत्वलक्षणविरोधाभावादित्येवं व्याख्या-
तः । प्ररोचनानपेक्षस्य विधेः प्रवृत्त्यसामर्थ्यादर्थवादसन्निधाने च
स्वयमप्ररोचकत्वादर्थवादसहितस्यैव विधायकत्वावगतेस्तत्समर्पि-
तविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगेनोपक्रमस्थस्यापि विधेर्निर्णय-

फलत्वाशक्तेरुपसंहारस्थेनापि अर्थवादेन निर्णयो युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थत्वेन प्ररोचनानपेक्षस्यैव विधेः स्वविषयेष्टसाधनत्वज्ञापनमात्रे-
ण प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेरर्थवादाभावे ऽपि विधायकत्वाविरोधादिति
भाष्यावयवो व्याख्यात । श्लोकं व्याचष्टे * विधीयमान इति *
स्तुतेर्विध्यधीनत्वोक्त्यार्थाद्विधेस्तुत्यनधीनता ऽनुवादत्वोक्त्या च प्रा-
माण्यार्थतोक्तेति सूचनार्थम् *नन्वित्याद्युक्तम् * ननु विधेः स्तुत्यनधी-
नत्वे कथमुच्चैरृचा क्रियतइत्यादि विध्युद्देशस्थानामृगादिशब्दाना-
मर्थवादानुरोधेन वेदलक्षणार्थं तृतीये वक्ष्यतइत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन
मुख्यत्वादित्यवयवं व्याख्यातुम् * यद्यपि तावदित्युक्तम् * अ-
विरोधाच्चेत्यवयवं व्याख्यातुं विनापिचेत्युक्तम् विधेः स्तु-
त्यनधीनत्वं च पूर्वोक्तमनेनोपपादितम् । स्तुतिपदान्यनर्थका-
न्यभविष्यन् साकाङ्क्षाणीत्यादेर्यो ऽसौ विध्युद्देशः स शक्नोति नि-
रपेक्षार्थं विधातुमित्यर्थवादाधिकरणभाष्यादर्थवादनिरपेक्षस्य वि-
धिमात्रस्य प्रवृत्तिशक्तावप्यर्थवादानर्थक्यपरिहारमात्रार्थमर्थवादा-
न्वयप्रतीतेरेतत्पूर्वपक्षिणोक्तम् । स्तुतेर्विध्यधीनत्वोपपादनायार्थ-
* वादस्त्वित्युक्तम् * आद्यचकारसूचितं द्वितीयभाष्यावयवार्थं
व्याचष्टे * विशेषश्चेति * द्वितीयचकारसूचितमाद्यभाष्यावयवार्थं
व्याख्यातुमाह *न सामान्यमिति * व्याक्यशेषस्यैव सन्दिग्धार्थनि-
र्णायकतास्ति न वेति चिन्ताविषयत्वनोदाहरणत्वे विध्युद्देशोपन्या-
सस्तु तद्विषयत्वमात्रेणेति सूचनार्थं व्युत्क्रमेण व्याख्यातमुपसंहर-
ति * तस्मादिति * एवं प्ररोचनानपेक्षस्यापि विधेः प्रवृत्तिसाम-
र्थ्येनार्थवादान्वयात्प्रागेव विध्युद्देशार्थनिर्णयान्नार्थवादाकविताप्र-
हणमित्युक्त्वा प्ररोचनानपेक्षस्यासामर्थ्ये ऽप्यर्थवादाभावे विधेस्त्व
प्ररोचनाशक्त्याविर्भावात्सामान्यविधेयस्य विशेषाकाङ्क्षाया धृते
सार्थवादकस्याभिधायकत्वमितरयो केवलस्य भविष्यतीति घृत-
बदस्य स्नेहमात्रलक्षणार्थतापि नास्तीत्याह * काम चेति * ननु द-
धाग्निविद्यासाध्यस्याग्निहोत्रादेस्तदनुरोधेन त्रैवर्णिकविषयतया स-
ङ्कोचो वक्ष्यते तथा विधानस्याप्यर्थवादसाध्यतदनुरोधेन विष-
यसङ्कोच कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * यथमाद्य
येनाङ्गेन विना प्रधानं न सिध्यति स्वयं च नाङ्गभावे तदनुरोधेन
प्रधानस्यापि सङ्कोचो भवति विनापि त्वर्थवादेन विधेस्तु प्रवृत्ते- ३।३।१
नाशक्तिकल्पनेन विधायकत्वोपपत्ते यथैन्द्र्या त्वा ऋचा गृहमेध-
मीत्यैन्द्रमन्त्रसाध्यस्यापि सोमग्रहणस्य मन्त्राभावे ग्रहा-
स्मृतस्यानुष्ठानोपपत्तेर्नाङ्गभूतमन्त्रानुरोधेन प्रकृते सामग्र-

स्यैन्द्रप्रदानमात्रसङ्कोचो युक्त इति, तृतीये लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधाने ऽप्यैन्द्राग्नममन्त्रत्वमित्यत्र वक्ष्यते तथाङ्गभूतार्थवादानुरोधेन प्रधानभूतस्य विधेः सङ्कोचो न युक्त इति । नन्वत्राप्यर्थवादसद्भावेन विधेः प्ररोचनाशक्त्यभ्युपगमात्तैलादावर्थवादाभावेन विधायकत्वायोगात्तदनुरोधेन सङ्कोचो युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्येति * अर्थवादसद्भावकृतत्वात्प्ररोचनाशक्त्युपगमस्य घृतमात्रे तत्सद्भावादुपगमो युक्तो नेतरत्रेत्याशयः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * सन्दिग्धेऽपीत्यादिसिद्धान्तभाष्यमक्तशर्करोपधानस्य अर्थवादसद्भावे वर्त्तमानापदेशानुपपत्तेराख्यातस्य पञ्चमलकारत्वेन विधायकत्वावगमाद्विध्यभावे च विध्येकवाक्यत्वकल्पस्यार्थवादत्वस्याप्ययोगादिमां स्पृष्ट्वोद्गायेदित्येतदुदाहरणाव्यापकत्वाच्चायुक्तमाशङ्क्यार्थवादानपेक्षो विधिपर्यवसानाभावाभिप्रायेण व्याचष्टे *उच्यतइति* प्रवृत्तिप्रतिबन्धकालस्यादिभङ्गं विना चेतनस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वादालस्यादिभङ्गार्थप्ररोचनासापेक्ष एव विधेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहादर्थवादसद्भावे च विधेः प्ररोचनाशक्त्यभावादर्थवादस्य च घृतमात्रविषयत्वाद्विधेरपि तन्मात्रविषयतैव युक्तेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * प्रक्रमशब्देनापर्यवसानं सूचितम् । यद्यप्यञ्जनक्रियासाधनत्वाविशेषात्तैलवसयोरप्यर्थाक्षेपेणोपादानं तथाप्यनुष्ठानस्य विध्यधीनत्वाद्विधेश्च प्ररोचनापेक्षत्वे घृतमात्रविषयत्वात्तैलवसं नानुष्ठेयमित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षश्रुतेर्घृते ऽर्थाक्षेपायोगान्नार्थाक्षेपात्मकमुपादानमपि तैलवसयोरस्तीति क्रियामात्राभिनोदितमित्यादिना वक्ष्यतइति तावच्छब्देन सूचितम् । यत्तु तैलवसयोरर्थवादाभावाद्विधेरेव प्ररोचनाशक्तिकल्पनया पर्यवसानं कामं भवति श्लोकेनोक्तं तदाग्नेयाधिकरणव्युत्पादयिष्यमाणगौरवलक्षणवाक्यभेदापादनेन निराकरोति * कल्पयितव्येति * घृतप्ररोचनोपादानेन वा समासे वाक्ये कल्पनिकतैलादिप्ररोचनया वाक्यान्तरारम्भापत्तेर्वाक्यभेदो ऽभिमतः । वैरूप्यलक्षणो ऽपि वाक्यभेदो ऽस्मिन् पक्षे स्यादित्याह * घृतइति* अतो ऽर्थवादस्य घृतमात्रविषयत्वात्तत्सद्भावे च, विधेः प्ररोचनाकल्पनायोगात्तस्यापि तन्मात्रविषयतेति । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एवं तात्पर्यतो भाष्यं व्याख्याय स्वरूपतो व्याचिख्यासुः सामान्यवचनेनेति भाष्यावयवमञ्जनसमर्थद्रव्यसामान्यस्याभिधानादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति * अभ्युपेत्यवादस्य च वासः परिधत्त इत्यादौ निरासतुल्यत्वसिद्धिः

प्रयोजनम् कथं न तद्विशेष इत्याशङ्क्य भाष्यशेषव्याख्यानेन परिह-
रति * तत्रेति * अनेन च यो वाक्यस्य सामान्यवचनेनोपक्रमः स
निगमनवशेन श्रुत एव विशेषे व्यवस्थाप्यते तस्योपक्रमापेक्षितवि-
शेषसमर्पणेन तदानुकूल्यादिति व्यवस्थाप्यतइत्यध्याहारेण योजि-
तम् । ननूपक्रमस्थसामान्याक्षिप्तस्य तैलादेर्नोपसंहारानुरोधेन त्यागो
युक्त इतिभाष्येणाशङ्क्य श्रुतविशेषसद्भावे ऽर्थाक्षेपायोगाच्च स्नेह
सामान्यमर्थाद्विहितं येन निगमनस्योपक्रमविरोधः स्यादिति न ही-
त्यनेन परिहृतम् तद्व्याचष्टे * घृते चेति * ननु विध्युद्देशमात्रप-
रामर्शात्स्नेहमात्रप्रतीतिर्भवत्येवेति कथमुच्यते न सामान्यं विहित-
मित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सन्दिग्धेष्विति भाष्यावयवं व्याचष्टे *
सन्देहमात्र हीति * पूर्वमनिर्द्धारितविशेषाभिप्रायेण सामान्यशब्दं
व्याख्याय द्रव्यसामान्यमपि न विहितमिति यथाश्रुतं व्याख्यातुमा-
ह * क्रियामात्रमिति * विधानेत्यादिभाष्यस्यापर्यवसानाभिप्रायेण
श्लोकेनैव व्याख्यातत्वाच्चापौरुषस्य च घृतेः प्रत्यक्षस्तुतिसद्भावात्सा-
मान्यस्नेहमात्रस्य तैलादेः साक्षात्स्वयमेव विधितः स्तुतिः कल्पयितुं
न युक्तेत्येव विधेः प्ररोचनकल्पनाशङ्कानिरासार्थत्वेन कल्पयितव्या
चेत्यादिनैव व्याख्यातत्वाल्लक्षणयेति भाष्य लक्षणात्रयोपलक्षणार्थ-
त्वेन व्याख्यातुमाह * तैलादीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * वृत्त्यन्तरोदाहृतमन्त्रवर्णापेक्षणे भाष्यकृतो ३।३।२
ऽभिप्रायमाह * वृत्त्यन्तरेष्विति * विध्यर्थवादयोर्भिन्नवाक्यत्वाभ्यु-
पगमेनास्मिन्विचारे तुल्यन्यायत्वान्मन्त्रवर्णो[1] ऽप्युदाहरणं स्यात्
भिन्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्यात्रैव नियामकत्वे ऽभिहिते पश्चान्त्य-
मनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

॥ अथ सामर्थ्यानुसारेण अव्यवस्थितानां व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ २४ ॥

वाक्यशेषस्य सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वे स्तावकत्वातिरिक्तधर्म-
प्रमोपयोगद्वाराभिधानार्थं व्युत्पादिते प्रसङ्गात्सामर्थ्यस्यापि स-
न्दिग्धार्थनिर्णायकत्वव्युत्पादनेनानन्तराधिकरणसङ्गतिं सूचयन् पू-
र्वसूत्रगतसन्दिग्धपदानुषङ्गेण सूत्रं व्याचष्टे * अथेति * नन्वर्थवा-
दोक्तसामर्थ्यकल्प्यद्रव्यादिविषयविशेषस्याशाब्दत्वाच्छाब्देन विधिना
ऽन्वयो न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैकदेशत्वादिति सूत्रावयवं
व्याख्यातुं सामर्थ्यकल्पितेन शब्देन * विध्यर्थेनत्युक्तम् * व्यवसा-

[1] प्रकाशकत्वेति १ पु० पा० ।

र्थत्वेन कल्पनाशब्दं व्याख्यातुं निर्णयशब्दः । ननु सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वात्प्रामाण्यं व्युत्पादनस्य च तृतीयविषयत्वात्कास्मिंल्लक्षणे सङ्गतिरित्याशङ्कां प्रासङ्गिकसङ्गतिसूचनाय * अथेत्युक्तम् * प्रसङ्गकारणं वक्तुं सन्दिग्धशब्दः इतिकरणोऽप्रान्युत्पन्नतैलाद्याकाङ्क्षेति वार्त्तिकसूचितविध्युद्देशमात्रपर्यालोचनोत्थविषयोपलक्षणभूता व्यवस्थितार्थप्रतीतिरूपसन्देहप्रकारपरामर्शार्थः । न्यायावताराङ्गभूतस्तु सन्देहः किमव्यवस्थितविषयतया भासमानस्य विधेरव्यवस्थितविषयतैवोचिता सामर्थ्याद्वा विषयव्यवस्थाकल्पनायेत्येवं रूपो यथा भाष्यमेव स्पष्टत्वान्नोक्तः । विधेर्वस्तुसामर्थ्यापेक्षासदसद्भावसन्देहश्च तत्कारणमाध्यातशब्दानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति सिद्धान्तभाष्यपर्यालोचनयावगन्तुं शक्यत्वान्नोक्तम् । पूर्वपक्षो ऽपि प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यापेक्षणे वेदस्य सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापत्तेर्वस्तुसामर्थ्यानपेक्षत्वात्तीक्ष्णपुष्करधारस्य च स्रुवस्य संहतशब्दोक्तकठिनद्रव्यावदाने पि सामर्थ्यसम्भवादायसावष्टम्भेन स्रुवहस्तयोर्मांसावदाने ऽपि शक्तिसम्भवात्कोटरवतश्च स्वधितेर्द्रवावदाने ऽपि सामर्थ्योपपत्तेरनुग्राहकापेक्षायामपि निरपेक्षसाधनत्वाविघातादव्यवस्थैव युक्तेत्येवंरूपो भाष्योक्तविशेषानभिधानेनैव स्पष्टत्वान्नोक्तः वाक्यशेषप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षिणः प्रत्यवस्थानादनन्तरसङ्गतिं वक्तुम् * यत्र वाक्यशेषो न विधीयतइत्युक्तम् * सापेक्षत्वेन वेदाप्रामाण्यापत्तेः प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यापेक्षा विधेर्न युक्तेत्याशङ्कानिरासायैवकारः । अशक्यार्थानुष्ठानायोगात्प्रवर्त्तकत्वव्याघातापत्तेः सर्वविधिभिः सामर्थ्यस्यावश्यापेक्षणीयत्वात्सामर्थ्यस्य च प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि विषयत्वान्यतो ऽनवगतेर्वेदस्य नैरपेक्ष्याविघातात्तीक्ष्णपुष्करधारिणापि स्रुवेण मांसावदानाशक्तेर्निरपेक्षसाधनत्वविरोधाच्चायसावष्टम्भनकल्पनानुपपत्तेः । केवलेनापि च स्रुवेण द्रवावदानोपपत्तेरायसस्यानुग्राहकत्वकल्पनायोगात्स्वधितेश्च रूपं वा शेषभूतत्वादित्यनेन न्यायेन वासोवल्लोकसिद्धस्य चोपादेयत्वात्कोटरकरणेन सामर्थ्याधीनकल्पनानुपपत्तेः सामर्थ्याद् व्यवस्थितविषयत्वकल्पना युक्तेत्याशयः । स्रुवाद्युदाहरणेषु सामर्थ्येनानुवाद्यगतसन्देहनिरासदर्शनाद्विधेयगतसन्देहनिरासस्सामर्थ्यशङ्कानिरासयोदाहरणान्तरस्य सिद्धान्तभाष्ये दत्तस्याक्रोशे ऽप्यञ्जलिशब्दवाच्यद्विहस्तसंयोगाविरोधात्सन्देहविषयत्वानुपपत्तिमाशङ्क्याक्रोशाख्यविशेषविवक्षासदसद्भाववि-

१ प्रकारोऽमात १ पु० पा० ।

पयत्वेन सन्देहमुपपादयञ्छ्लोकं व्याचष्टे * देवतेति * एकदेश-संयोगे ऽपि संयोगप्रसिद्धेः सर्वावयवसंयोगप्रदर्शनार्थं संहतयोर्हस्तयोः * सयोगइत्युक्तम् * आकोशशब्दस्यापेतत्कोशाकारव्यावृत्त्यर्थो मात्रशब्दः। आकोशे तर्हि सर्वावयवसंयोगाभावान्नाञ्जलित्वं स्यादित्याशङ्क्य नाञ्जलिनेति प्रयोगो दर्शितः संहतत्वाकोशत्वयोर्विशेषयोः सामान्यवाचिनो ऽञ्जलिशब्दात्सन्देहः सक्तुहोमे ऽञ्जलिचोदनायां भवतीत्यर्थः। चोदनाशब्देन विधेयगतत्वं दर्शितम्। अ-सति चेत्यनेन घृतवत्सन्देहव्यावर्त्तकाकोशविषयवाक्यशेषाश्रवणे ऽपि होमान्यथानुपपत्तिकल्पितेन वाक्यशेषेणाकोशनिर्णयाभिधानाच्छ्लोको व्याख्यातः। ननु सामान्यतः प्रवृत्तस्य विधेः सामर्थ्यकल्पितवाक्यशेषानुरोधेन विषयसङ्कोचाभ्युपगमे दर्शपूर्णमासविधेरपि सामान्यतः सर्वाङ्गविशिष्टकर्मविषयप्रवृत्तस्य सामर्थ्यकल्पितवाक्यशेषानुरोधेन शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचापत्तेरन्धादीनामपि कर्मण्यधिकारप्रसङ्गात्तैर्यगधिकरणविरोधः स्यादित्याशङ्क्ते * नन्विति * येन प्रकारेण कर्त्तुं शक्नुयात्तेन प्रकारेण कुर्यादिति वाक्यशेषेणान्धादीनामाज्यावेक्षणादिप्रकारव्यावृत्तेस्तद्रहितो ऽधिकारः स्यादित्यर्थः। विभिन्नस्त्वेकश्रुतित्वादित्येकादशाधिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपसंहारनिश्चयात्किमङ्ग प्रयोक्तव्यमिति सन्देहानुपपत्तेर्नात्र सामर्थ्यानुरोधेन सङ्कोचापादको वाक्यशेष इति परिहरति *नेति* एतदेव विवृणोति * सन्दिग्धेति * ननु प्रयोगविधिपर्यालोचनया सर्वाङ्गोपसंहारावगमे ऽप्यधिकारस्य सामर्थ्यानपेक्षत्वादन्धादेश्चाज्यावेक्षणादौ सामर्थ्याभावात्किं प्रयोगशास्त्रानुरोधेनाधिकारशास्त्रं समस्ताङ्गोपसंहारसमर्थपुरुषविषयतया सङ्कोचनीयमधिकारशास्त्रानुरोधेन वा प्रयोगशास्त्रं शक्यमात्राङ्गविषयतयेति सन्देहे ऽधिकारस्य फलपर्यवसायित्वेन प्राधान्यात्तदनुरोधेन यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति वाक्यशेषकल्पनया प्रयोगविधेः शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचोपपत्तेरन्धाद्यधिकारो दुर्वार इत्याह * न चेति * कार्यज्ञाते ऽधिकारः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रयोगविधिप्रयोज्यसमस्ताङ्गावधारणपूर्वकत्वेनाधिकारविधेरेव प्रयोगविध्यनुरोधप्रवृत्तित्वस्य न्याय्यत्वात् समस्तधर्मोपेत यः शक्नुयादिति वाक्यशेषकल्पनेन सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारनिश्चयान्नाधिकारे ऽपि सन्देह इत्यपि शब्दार्थे चशब्दमङ्गीकृत्य योज्यम्। यः शक्नुयात्स कुर्यादिति वक्तव्ये प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्ये सति तिमिराद्यपनयनेनापादितस्याप्यधिकारसद्भावमङ्गहीनस्य तद्धर्मत्वम्न षष्ठाद्यधिकरणएव वक्ष्यमाणं सूत्र-

यितुं यथा शक्नुयात् * तथा कुर्यादित्युक्तम् * द्रव्येन्द्रियवैकल्यादिना स्वतो ऽशक्तो ऽपि द्रव्यार्जनादिना यथा शक्तो भवति तथा शक्तिमापाद्य सर्वधर्मोपेतं कुर्यादित्यर्थः । यदि तु न कश्चित्सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थः स्यात्ततः कतिपयाङ्गोपसंहारेणाप्यधिकारः कल्प्यते नन्वेतदस्तीत्याह * सन्ति चेति * अतः प्रयोगविधेः सङ्कोचं विना ऽनुपपत्त्यभावान्न शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचकल्पना युक्तेत्युपसंहरति * इतीति * नन्वेवं सति नित्याधिकारे ऽपि यः समस्तधर्मोपेतं कर्तुं शक्नुयात्सो ऽवश्यं कुर्यादिति वाक्यशेषकल्पनया सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारोपपत्तेः सर्वशक्त्यधिकारणविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * जीवने सत्यप्यकरणे जीवितस्य निमित्तत्वव्याघातापत्तेः पौर्णमास्यादिकालवद्याऽऽद्यावेक्षणादेरुपादेयत्वेनानुपादेयनिमित्तत्वावच्छेदकत्वायोगान्निमित्तपरतन्त्रत्वाच्च प्रयोगविधेस्तदनुरोधेन निमित्तश्रुतिबाधायोगान्निमित्तश्रुत्यवगतावश्यकर्त्तव्यतानुरोधेन यावज्जीवादिप्रयोगविधेः शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचकल्पना युक्तेत्याशयः । प्रयोगचोदनान्यथानुपपत्तिरेव शब्देन परामृष्टा । अनुष्ठानमात्रादविषयश्चात्र सङ्कोचः कल्प्यते प्रयोगविधिस्तु नित्याधिकारे ऽपि सर्वाङ्गविशिष्टमेव प्रधानमनुष्ठापयतीति तत्रापि सामर्थ्यापादने यतितव्यमिति त्यागशब्देन सूचितम्। अशक्याङ्गत्यागस्य च विधिनानुज्ञातत्वान्न वैगुण्यापादकतेति विशेषेणोक्तम् चोदनयानुज्ञातत्वं चोदनाशब्देनोक्तम् ,अतः काम्याधिकारे ऽन्धादीनामधिकारस्यानिर्दिष्टस्यानापत्तेर्नित्याधिकारे चापाद्यमानस्येष्टत्वात्सामान्यतः प्रवृत्तस्य विधेः सामर्थ्यानुरोधेन सङ्कोचकल्पने ऽपि नानिष्टापत्तिरित्युपसंहरति * इतीति * अन्धादीनामधिकारमिति विपरिणतेर्व्यवहितान्वयेन योज्यम् । ननु यदि सामर्थ्येनाश्रुतो ऽपि वाक्यशेषः कल्प्यते ततः काम्याधिकारे सन्देहाभावे ऽपि यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति वाक्यशेषस्य कल्पयितुं शक्यत्वादन्धाद्यधिकारो ऽनिर्वार एव स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * अयमाशयः वैदिकस्यार्थस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वाद्वैदिक एव वाक्यशेषः सामर्थ्येन कल्पनीयः कल्प्यस्य वाक्यशेषस्य वेदानुगतत्वेन व्यतिरिक्तं वैदिकत्वं न सम्भवति न च निर्णितार्थो वेदो वाक्यशेषमनुमन्यत इति तस्माच्छब्दस्य योग्यतया चोदितशब्दोक्तचोदनानुमितत्वपरामर्शित्वात् चोदनयानुमतत्वादित्यर्थः । अलङ्घ्यात्मकशब्देन सन्दिग्धार्थत्वात् * अपर्यवसितत्वमित्युक्तम् * सिद्धशब्देन पर्यवसितत्वं पौरुषेयत्वशब्देन पुरुषप्रेक्षाप्रभवत्वम् । ननु

वैदिकशब्दसामर्थ्यस्यैव वेदानुमतत्वात् वैदिकत्वोपपत्तेः किं वाक्यशेषकल्पनयेत्याशङ्क्याह * सामर्थ्येति * वाक्यशेषसिद्धमात्रं सामर्थ्याधीनं न वैदिकार्थनिर्णयः शब्दैकसमधिगम्यत्वात्तस्य सामर्थ्यस्य चाशाब्दत्वात्कल्पितस्य चार्थस्याशाब्दवैदिकार्थान्वयानुपपत्तेर्वेदानुमतत्वासम्भवादित्याशयः। ननु व्यवस्थितविषयस्य सामर्थ्यस्य व्यवस्थितविषयमङ्गत्वं विनानुपपत्तेः सामर्थ्यव्यवस्थयाङ्गत्वं व्यवस्थामात्र कल्पयितुं युक्तम्। शब्देन तु विनानुपपत्त्यभावाच्छब्दकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य सामर्थ्यस्य शब्दकल्पकत्वे वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * विभज्यमानसाकाङ्क्षसंहत्यार्थविशिष्टैकार्थप्रतिपादकपदसमुदायस्य वाक्यत्वात्तस्य च वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूतकल्पपदार्थवाचिपदाभावे सकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वायोगाद्विशिष्टश्रुतिपादनार्थं[1] च विना व्यवहारासाधनत्वेनानर्थक्यापत्तेः. परिपूर्णत्वाय श्रुतपदैकवाक्यभूतपदान्तरकल्पना युक्तेति भाव.। प्रतिपत्तेर्नित्यं प्रतिपाद्यसापेक्षत्वात्प्रतिपत्तिशब्दस्य श्रुतिशब्दसापेक्षत्वे ऽपि उपायशब्देन सह समासाविघातः सामर्थ्यकल्पितायाः श्रुतेः स्मृतिकल्प्यश्रुतिवत् पृथक्वाक्यत्वाभावाच्छ्रुतवाक्यशेषभूतपदविषयः श्रुतिशब्दः। ननु कल्प्यानां श्रुतीनां कस्य चिच्छाखायामनाम्नानादभावावगते शशशृङ्गवत्कल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य * तेनैव चेत्युक्तम् * सामर्थ्यलभ्यत्वेनाम्नानोपपत्तेर्नाभावकल्पना युक्तेति भावः। ननु सामर्थ्यलभ्यानामपि प्रतिपत्तिसौकर्यादाम्नानं युक्तमित्याशङ्क्य * सहस्रेत्युक्तम् * सहस्रशब्दो ऽयमनन्तवाची। सामर्थ्यलभ्यानामाम्नाने ऽनन्तावयववेनाम्नानापत्तिरिति फलेशः स्यादित्यर्थ.। श्रोतृप्रोत्साहनाय सूत्रकृतः शत्रुत्थभयशङ्कानिरासाय यत्नपूर्वकमर्थचिन्तां कुर्वता राज्ञा सह रूपकालंकारद्वारेण श्लेषं दर्शयन् प्रमाणलक्षणसमाप्तिं तस्याश्च प्रमेयचिन्तायोत्तरैकादशलक्षणीं प्रति हेतुत्वात्तदारम्भसम्भवं सूचयति * इतीति* बहुमार्गं विस्तीर्णं च दुर्गं तद्राक्षिणां प्रवेशनिर्गमनविरोधाशक्तेः परिखाप्राकारोपेतं चतुरस्रं प्रवेष्टुमशक्तेः परैरभिभवितुमशक्यं प्रविश्यार्थस्य हिरण्यादेः कियानर्थः कश्च किमर्थः किमर्थं चोपादीयते केन च क्रमेण कश्च कस्मिन्ग्रामीत्यादिविभागेन चिन्ता क्रियते तथा धर्मस्यापि दुरधिगमत्वात् दुर्गत्वेनोपचरितस्य मन्वादिभिः कृताः कर्मस्मृत्यादयः प्रकारभेदेन प्राप्तिहेतुत्वात् बहवो मार्गाः नामधेयसामर्थ्ययोर्विध्यन्तर्भावाद्वाक्यशेषस्य चार्थवादान्तर्भा-

१ विशिष्टार्थप्रतिपादनमिति १ पु० पा०।

यात्पृथगुपन्यासः । स्मृतिशब्दोपलक्षितानि वेदातिरिक्तधर्मप्रमाणानि शिष्टाचारसंहितानि विद्यास्थानानि प्रकारतयोपचरितवेदव्यवधानेन धर्मदुर्गरक्षाहेतुत्वात् वेदाद्यापकृष्टत्वात्परिखात्वेनोपचरितानि साक्षाद्धर्मदुर्गरक्षाहेतुत्वात् वेदानां प्रकारस्थानीयशालाशब्देन गृहवाचिना परिवेष्टनभित्तिरूपत्वगुणवशेन प्राकारत्वोपचारः । गूहतेः सम्वरणार्थत्वात् सम्वरणेन च सम्वेष्टनापरपर्यायेण शत्रुकृतपराभवात् दुर्गस्य रक्षणात् वेदाख्यशालया प्राकारेण गूढं रक्षितमित्यर्थः । साक्षाद्रक्षाहेतुत्वसूचनायोपशब्देन सामीप्यमाधिक्यं चोक्तम् प्रमाणस्य प्रमेयतद्भावपरिच्छेदकत्वाद्रक्षितत्वोपचार । बहुदातर्युदारशब्दप्रसिद्धेर्विस्तीर्णबहूनामवकाशदानादुदारशब्देन विवक्षितम् परक्रान्तेदुर्गं तान्सम्प्रविश्येत्यनेन साधितम् । दुर्गमिति व्यवहारात्साधनं प्रवेशत्वेनोपचारः । वेदार्थस्याप्यर्थशब्दवाच्यत्वसामान्येन हिरण्यादिना ऽऽलम्बत्वस्यापि हिरण्यादिवत्परिमाणविनियोगप्रयुक्तिकमाधिकार्यादिप्रविभागेन द्वितीयादौ चिन्तां करोतीत्यर्थ । प्रथमपादे प्रधानचिन्तापर्यवसानादर्थचिन्तैव त्रिपाद्यामपि कृतेत्याशङ्कानिरासाय * इदानीमित्युक्तम् * अर्थवादपादगतस्य विचारस्यार्थपरत्वाभावे ऽपि नामधेयपादगतस्यार्थपरत्वशङ्कानिवृत्यर्थं समस्तशब्दः ।

इतिकरणः समस्तोक्तप्रकारपरामर्शार्थः ।

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनमतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविरचितायां तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः अध्यायश्च समाप्तः ।